

Reliëf in Tijd en Ruimte

Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland
tussen vroege prehistorie en middeleeuwen

Roy van Beek

Promotiecommissie

Promotoren

Prof. drs. J.A.J. Vervloet
Hoogleraar Historische Geografie van het Nederlandse landschap
Wageningen Universiteit

Prof. dr. F.C.W.J. Theuws
Hoogleraar Historische Archeologie
Universiteit van Amsterdam

Co-promotor

Dr. B.J. Groenewoudt
Senior onderzoeker landschapsarcheologie
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort

Overige leden

Prof. dr. J. Bourgeois, Universiteit Gent, België
Prof. dr. D.C.M. Raemaekers, Rijksuniversiteit Groningen
Prof. dr. ir. T. Spek, Rijksuniversiteit Groningen
Prof. dr. ir. A. Veldkamp, Wageningen Universiteit

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen de onderzoekschool ARCHON

Reliëf in Tijd en Ruimte

Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland
tussen vroege prehistorie en middeleeuwen

Roy van Beek

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan Wageningen Universiteit
op gezag van de rector magnificus,
Prof. dr. M.J. Kropff,
ten overstaan van een door het
College voor Promoties ingestelde commissie
in het openbaar te verdedigen
op dinsdag 1 december 2009
des ochtends te elf uur in de Aula

Roy van Beek
Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek
naar bewoning en landschap van Oost-Nederland
tussen vroege prehistorie en middeleeuwen,
641 pagina's.

Proefschrift Wageningen Universiteit, Wageningen, NL (2009)
Met literatuurlijst, met samenvattingen in Nederlands en Engels

ISBN 978-90-8585-460-9

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	I
DEEL A INLEIDING, ONDERZOEKSGESCHIEDENIS EN KENNISSTAND	
I INLEIDING	7
1.1 Projectkader.....	7
1.2 Het eilandenrijk van Oost-Nederland.....	9
1.3 Hoofdvraagstelling.....	11
1.4 Subvraagstellingen.....	12
1.5 Onderzoeksmethodiek.....	14
1.6 Onderzoeksgebied.....	16
2 GESCHIEDENIS VAN DE ARCHEOLOGIEBEOEFENING	19
2.1 Inleiding.....	19
2.2 Een hobby voor de elite (de fase tot 1830).....	20
2.3 De oudheidkundige interesse krijgt vorm (1830-1870).....	22
2.3.1 Provinciale almanakken, verenigingen en genootschappen.....	22
2.3.2 Archeologisch onderzoek en toevalsvondsten.....	24
2.4 Twente in de schijnwerpers in een periode van ambiguïteit (1870-1940).....	26
2.4.1 Het Provinciaal Geschiedkundig Overijsselsch Museum in Zwolle.....	26
2.4.2 De Oudheidkamer Twente en het Rijksmuseum Twenthe.....	27
2.4.3 Overige musea en oudheidkamers.....	29
2.4.4 Het RMO en het BAI in Oost-Nederland.....	29
2.4.5 Jan Butter: de eerste ‘Sallandse’ amateur-archeoloog.....	31
2.5 Veranderingen in structuur en onderzoeksfocus (1940-1965).....	33
2.6 De Achterhoek naar voren? (1965-1997).....	36
2.6.1 De gecentraliseerde structuur van de Rijksdienst.....	36
2.6.2 Professioneel archeologisch onderzoek.....	37
2.6.3 Amateur-archeologie.....	40
2.7 De IJsselstreek naar voren? (1997-heden).....	41
2.7.1 Gemeentelijk archeologen.....	41
2.7.2 Gevolgen van de Malta-wetgeving.....	43
3 KENNISSTAND VAN DE BEWONINGSGESCHIEDENIS OP BASIS VAN ARCHEOLOGISCHE BRONNEN	45
3.1 Inleiding.....	45
3.2 Laat-paleolithicum en mesolithicum.....	46
3.2.1 Cultuurgroepen en tradities.....	46
3.2.2 Nederzettingen en nederzettingssysteem.....	48
3.2.3 Graven.....	51

3.2.4	Materiële cultuur.....	52
3.2.4.1	<i>Geröllkeulen</i> en <i>Spitzhauen</i>	52
3.2.4.2	Artefacten van been en gewei.....	53
3.3	Vroeg- en midden-neolithicum.....	55
3.3.1	Cultuurgroepen.....	55
3.3.2	Nederzettingen en nederzettingssysteem.....	57
3.3.3	Graven	57
3.3.4	Bruggen, veenwegen en andere houten constructies.....	59
3.3.5	Materiële cultuur.....	60
3.3.5.1	Aardewerk.....	60
3.3.5.2	Bijlen.....	62
3.3.5.3	Andere stenen en vuurstenen artefacten.....	63
3.4	Laat-neolithicum en vroege bronstijd.....	63
3.4.1	Cultuurgroepen.....	63
3.4.2	Nederzettingen en nederzettingssysteem.....	64
3.4.3	Graven	65
3.4.4	Materiële cultuur.....	67
3.5	Midden-bronstijd tot en met vroege ijzertijd.....	67
3.5.1	Cultuurgroepen.....	67
3.5.2	Nederzettingen en nederzettingssysteem.....	69
3.5.3	Graven.....	72
3.5.4	<i>Celtic Fields</i>	73
3.5.5	Materiële cultuur.....	75
3.5.5.1	Aardewerk.....	75
3.5.5.2	Bronzen en depotvondsten.....	76
3.6	Midden-ijzertijd tot en met vroeg-Romeinse tijd.....	77
3.6.1	Cultuurgroepen.....	77
3.6.2	Nederzettingen en nederzettingssysteem.....	78
3.6.3	Graven.....	81
3.6.4	Materiële cultuur.....	81
3.6.4.1	Aardewerk.....	81
3.6.4.2	Metalen en depotvondsten.....	82
3.7	Midden- en laat-Romeinse tijd.....	83
3.7.1	Cultuurgroepen.....	83
3.7.2	Nederzettingen en nederzettingssysteem.....	84
3.7.3	Graven	87
3.7.4	Materiële cultuur.....	87
3.7.4.1	Aardewerk.....	87
3.7.4.2	Metalen en depotvondsten.....	88
3.8	Middeleeuwen.....	89
3.8.1	Cultuurgroepen.....	89
3.8.2	Rurale nederzettingen en nederzettingssysteem.....	90
3.8.3	Graven.....	93
3.8.4	Frankisering en kerstening.....	95
3.8.5	Dorpsontwikkeling.....	97
3.8.6	Verdedigingswerken en adellijke huizen.....	97
3.8.7	Materiële cultuur.....	99
3.8.7.1	Aardewerk.....	99

4	DE RELATIE TUSSEN MENS EN LANDSCHAP: KENNISSTAND, CONCEPTEN EN MODELLEN.....	101
4.1	Inleiding.....	101
4.2	Zandeilandenrijk Oost-Nederland.....	101
4.2.1	Fysische geografie.....	101
4.2.2	Veenuitbreiding en vegetatie-ontwikkeling.....	104
4.3	Landschapsstructuur en archeologie.....	109
4.3.1	Een fysisch-determinerend landschap?.....	109
4.3.2	Mens en landschap in de vroege prehistorie.....	112
4.3.3	Expansie en contractie.....	116
4.3.4	Vroeg-middeleeuwse kerngewesten.....	120
4.4	Historisch-geografisch onderzoek.....	123
DEEL B FYSISCH GEOGRAFIE EN GEBIEDSGERICHTE STUDIES		
5	INLEIDING OP FYSISCH-GEOGRAFISCH ONDERZOEK EN GEBIEDSGERICHTE STUDIES.....	129
5.1	Inleiding.....	129
5.2	Fysisch-geografisch onderzoek.....	129
5.3	Gebiedsgerichte studies.....	130
5.3.1	De waarde van microregionaal onderzoek.....	130
5.3.2	De selectie van 'detailgebieden'.....	130
5.3.3	Grootte van de detailgebieden.....	132
5.3.4	Onderzoeksmethodiek en bronnen.....	133
6	DE FYSISCH GEOGRAFIE VAN OOST-NEDERLAND.....	135
6.1	Inleiding.....	135
6.2	Methodiek en kaartweergave.....	135
6.3	Geologische processen en landschapsopbouw.....	137
6.3.1	De periode voor de landijsbedekking in het Saalien.....	137
6.3.2	Landijsbedekking in het laat-Saalien.....	137
6.3.3	Laat-Pleistocene rivieren.....	140
6.3.4	Sneeuwmeltwater, permafrost en dekzand.....	141
6.3.5	Holocene rivieren en beken.....	144
6.3.6	Veen.....	147
6.4	Fysisch-geografische hoofdlandschappen.....	148
6.4.1	Een nieuwe landschapsindeling.....	148
6.4.2	Plateau- en terrassenlandschap.....	149
6.4.3	Stuwvallandschappen.....	149
6.4.4	Dekzandlandschappen.....	150
6.4.5	Rivierenlandschappen.....	151

7	DE BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN ZUIDWEST-SALLAND	153
7.1	Inleiding.....	153
7.2	Landschappelijk kader.....	153
7.3	Onderzoeksgeschiedenis.....	157
7.4	Laat-paleolithicum en mesolithicum.....	158
7.5	Neolithicum en vroege bronstijd.....	161
7.6	Midden-bronstijd.....	166
7.7	Late bronstijd.....	171
7.8	Vroege ijzertijd.....	176
7.9	Midden-ijzertijd tot en met vroeg-Romeinse tijd.....	181
7.10	Midden- en laat-Romeinse tijd.....	184
7.11	Middeleeuwen.....	190
	7.11.1 Archeologie.....	190
	7.11.1.1 Vroege middeleeuwen.....	190
	7.11.1.2 Late middeleeuwen.....	194
	7.11.2 Historische geografie.....	196
8	DE BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN DE NOORDWESTELIJKE ACHTERHOEK	203
8.1	Inleiding.....	203
8.2	Landschappelijk kader.....	203
8.3	Onderzoeksgeschiedenis	206
8.4	Laat-paleolithicum en mesolithicum.....	208
8.5	Neolithicum en vroege bronstijd.....	214
8.6	Midden-bronstijd.....	221
8.7	Late bronstijd en vroege ijzertijd.....	224
8.8	Midden-ijzertijd tot en met vroeg-Romeinse tijd.....	229
8.9	Midden- en laat-Romeinse tijd.....	232
8.10	Vroege middeleeuwen.....	237
8.11	Late middeleeuwen.....	241
	8.11.1 Rurale nederzettingen.....	241
	8.11.2 Adellijke huizen.....	244
9	DE BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN DE NOORDOOSTELIJKE ACHTERHOEK	247
9.1	Inleiding.....	247
9.2	Landschappelijk kader.....	248
9.3	Onderzoeksgeschiedenis.....	250
9.4	Laat-paleolithicum en mesolithicum.....	252
9.5	Neolithicum en vroege bronstijd.....	255
	9.5.1 Nederzettingspatroon en grafbestel.....	255
	9.5.2 Vindplaatsen van de Trechterbekercultuur.....	258
9.6	Midden-bronstijd.....	262
9.7	Late bronstijd en vroege ijzertijd.....	263
9.8	Midden-ijzertijd tot en met Romeinse tijd.....	269

9.9	Middeleeuwen.....	273
9.9.1	Archeologie.....	273
9.9.1.1	Vroege middeleeuwen.....	273
9.9.1.2	Late middeleeuwen.....	274
9.9.2	Historische geografie.....	281
I O DE BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN ZUIDWEST-TWENTE.....		287
10.1	Inleiding.....	287
10.2	Landschappelijk kader.....	287
10.3	Onderzoeksgeschiedenis.....	290
10.4	Laat-paleolithicum.....	293
10.5	Mesolithicum.....	297
10.6	Vroeg- en midden-neolithicum.....	302
10.6.1	Nederzettingen en 'losse' vondsten.....	302
10.6.2	Vindplaatsen van de Trechterbekercultuur.....	306
10.7	Laat-prehistorische begravingslandschappen.....	307
10.7.1	Grafheuvelgroepen.....	307
10.7.2	Urnenvelden en hergebruik van het oude grafheuvellandschap.....	314
10.8	Laat-prehistorische rituele landschappen.....	320
10.8.1	Het Enterveen en Elsenerbroek.....	320
10.8.2	Andere veenvondsten.....	323
10.8.3	Bronzen artefacten uit andere contexten.....	327
10.9	Laat-prehistorische bewoningslandschappen.....	327
10.9.1	Laat-neolithicum en vroege bronstijd.....	327
10.9.2	Midden-bronstijd tot en met vroege ijzertijd.....	331
10.9.3	Midden-ijzertijd tot en met vroeg-Romeinse tijd.....	332
10.10	Midden- en laat-Romeinse tijd.....	336
10.11	Vroege middeleeuwen.....	341
10.12	Late middeleeuwen.....	344
10.12.1	Rurale nederzettingen.....	344
10.12.2	De stadsontwikkeling van Goor.....	347
10.12.3	Borgmannen en adellijke huizen.....	348
DEEL C THEMATISCHE STUDIES		
I I INLEIDING OP THEMATISCHE STUDIES.....		353
11.1	Inleiding.....	353
11.2	Bewoningsdynamiek.....	354
11.3	Landschapsdynamiek.....	355
11.4	Rituele landschappen, depotvondsten en cultusplaatsen.....	355

I 2	BEWONINGSDYNAMIEK OP SUPRAREGIONALE SCHAAL	357
12.1	Inleiding.....	357
12.2	De bewoning van Oost-Nederland.....	358
12.2.1	Landschap en bewoningsdynamiek.....	358
12.2.1.1	Jagers-verzamelaars.....	362
12.2.1.2	Primitieve landbouwers.....	368
12.2.1.3	Gevorderde landbouwers.....	377
12.2.1.4	Protohistorie en vroege historie.....	381
12.3	Bewoningsdynamiek per hoofdlandschap.....	394
12.3.1	Inleiding.....	394
12.3.2	Plateau- en terrassenlandschap.....	395
12.3.3	Stuwwallandschappen.....	395
12.3.4	Dekzandlandschappen.....	397
12.3.5	Rivierenlandschappen.....	399
12.4	Oost-Nederland als grensgebied.....	400
I 3	BEWONINGSDYNAMIEK OP MICROREGIONALE SCHAAL	405
13.1	Inleiding.....	405
13.2	Laat-paleolithicum tot vroeg-neolithicum.....	406
13.3	Midden-neolithicum tot midden-bronstijd A.....	410
13.4	Midden-bronstijd B tot en met vroege ijzertijd.....	417
13.5	Midden-ijzertijd tot en met vroeg-Romeinse tijd.....	428
13.6	Midden- en laat-Romeinse tijd.....	440
13.7	Middeleeuwen.....	446
13.7.1	Bewoningsdynamiek vanuit archeologisch perspectief.....	446
13.7.2	Huisplattegronden en historische erven.....	458
13.7.3	'Erven testen' in Zuidwest-Salland.....	462
I 4	LANDSCHAPSDYNAMIEK	469
14.1	Inleiding.....	469
14.2	Veen.....	470
14.2.1	Veenuitbreiding.....	470
14.2.2	Ontginning.....	476
14.3	Vegetatie.....	477
14.3.1	Bewoning en vegetatie.....	477
14.3.2	Oorspronkelijke bosvegetatie.....	478
14.3.3	Onderzoek van waterputten en waterkuilen.....	479
14.3.4	Van Atlantisch woud naar parklandschap.....	483
14.3.5	Achterhoekse wildernissen: Steenrewalt, Synwede en Berlewalde.....	490
14.4	Zand en water.....	493
14.4.1	Erosie en sedimentatie.....	493
14.4.2	Stuifzand.....	499
14.4.3	Ontginning.....	503

14.4.3.1	Essen en plaggendekken.....	503
14.4.3.2	Jongere ontginningen en transformatiefases.....	507
15 RITUELE LANDSCHAPPEN, DEPOTVONDSTEN EN CULTUSPLAATSEN.....		509
15.1	Inleiding.....	509
15.2	Rituele landschappen.....	510
15.2.1	Inleiding.....	510
15.2.2	Venen.....	511
15.2.2.1	Inleiding.....	511
15.2.2.2	Elsenerbroek, Enterveen en Middelveen.....	512
15.2.2.3	Andere veenvondsten.....	513
15.2.3	Rivieren, beekdalen en laagtes.....	517
15.2.3.1	Inleiding.....	517
15.2.3.2	Steentijd.....	517
15.2.3.3	Bronstijd en ijzertijd.....	519
15.2.3.4	Romeinse tijd.....	522
15.2.3.5	Middeleeuwen.....	523
15.2.4	'Droge' context.....	524
15.3	Cultusplaatsen.....	527
15.3.1	Inleiding.....	527
15.3.2	Toponymische aanwijzingen: het wih-heiligdom van Wijhe.....	529
15.3.3	Enclosures?.....	531
15.3.4	Herxen: een cultusplaats in een dynamisch rivierlandschap.....	532
15.3.4.1	Onderzoeksgeschiedenis en landschap.....	532
15.3.4.2	Het vondstcomplex.....	532
15.3.5	Een cultusplaats op de Leestense Enk bij Zutphen.....	538
15.3.5.1	Onderzoeksgeschiedenis en landschap.....	538
15.3.5.2	Het vondstcomplex.....	539
15.3.5.3	Interpretatie.....	541
15.4	Rituelen in nederzettingen.....	543
15.4.1	Inleiding.....	543
15.4.2	Laat-neolithicum en bronstijd.....	543
15.4.3	IJzertijd.....	545
15.4.4	Romeinse tijd.....	547
15.4.5	Middeleeuwen.....	549
15.5	Christianisering.....	551
CONCLUSIES.....		557
LITERATUUR.....		573
SAMENVATTING.....		629
SUMMARY.....		635
SPONSORS.....		641

KAARTBIJLAGEN (APARTE MAP)

- Bijlage 1 Fysisch-geografische kaart van Oost-Nederland
- Bijlage 2 Fysisch-geografische kaart van Zuidwest-Salland
- Bijlage 3 Fysisch-geografische kaart van de noordwestelijke Achterhoek
- Bijlage 4 Fysisch-geografische kaart van de noordoostelijke Achterhoek
- Bijlage 5 Fysisch-geografische kaart van Zuidwest-Twente

VOORWOORD

Als ongeveer dertienjarige jongen struinde ik voor het eerst over een Sallandse akker, in de hoop munten, aardewerkscherven of vuurstenen pijlpunten te vinden. Opzienbarend was de opbrengst niet te noemen: een paar pijpenkopjes, een kogelhuls en een handjevol roodgeglazuurde scherven. Ik had geen idee dat de zompige akker achter het huis van mijn ouders in Diepenveen een nagenoeg kansloze plek was om mooie vondsten te doen, en dat ik het beter een kilometer noordelijker op een mooi hoog rivierduin langs de IJssel had kunnen proberen. Het was mij niet bekend dat daar decennia eerder al stenen bijlen en een urnenveld uit de ijzertijd gevonden waren. In de volgende jaren bleef archeologie me trekken, zodat het geen verrassing was dat ik vijf jaar later in Leiden voor die studierichting koos. Het eerste jaar werd in de zomer van 1997 afgesloten met het traditionele veldpracticum in Oss. Ondanks de abnormaal lage sporen- en vondstdichtheid van die campagne gingen de veldweken veel te snel voorbij, en meldde ik me aan als vrijwilliger bij een ROB-opgraving in Raalte. Deze opgraving, een flinke fietstocht van mijn ouderlijk huis verwijderd, was mijn eerste kennismaking met professioneel archeologisch onderzoek in Oost-Nederland. Tot mijn verbazing werd het me zelfs toegestaan de paalsporen van enkele huisplattengronden uit de ijzertijd te couperen. De kort daarop volgende keuze voor de studierichting Prehistorie van Noordwest-Europa was snel gemaakt. De volgende jaren legde ik me geleidelijk steeds meer toe op de late prehistorie, en voor mijn afstudeerscriptie koos ik de Elp-cultuur van Noordoost-Nederland als onderwerp.

Na twee leerzame jaren bij het Leidse bedrijf Archol – waar ik zo ongeveer overal in Nederland opgroef, behalve in het oosten – kreeg ik medio 2004 de kans om als promovendus aan Wageningen Universiteit onderzoek te doen naar de bewonings- en landschapsontwikkeling van Oost-Nederland. Terug naar het ‘eilandenrijk’ dus, zoals Ad Verlinde, voormalig provinciaal archeoloog van Overijssel, het landschap passend beschreef. Ik hoefde niet lang na te denken en heb ook geen moment spijt gehad van mijn keuze. Dit proefschrift is het eindresultaat van het onderzoek. Ik hoop van harte dat het niet alleen een waardevol eerste overzichtsbeeld geeft van de bewoning en het landschap van Overijssel en de Achterhoek tussen vroege prehistorie en middeleeuwen, maar ook nieuwe perspectieven en onderzoekslijnen opent die in de komende jaren kunnen dienen als startpunt en inspiratiebron voor nieuw onderzoek. Er is namelijk nog genoeg te doen... Naar mijn mening heeft de streek, min of meer ingeklemd tussen ‘traditionele’ onderzoeksgebieden als Drenthe, het oostelijk rivierengebied en Noord-Brabant, een enorme archeologische potentie. Juist in Oost-Nederland liggen de sleutels voor toetsing, aanvulling en nuancering van algemene denkbeelden, studies en modellen die gefundeerd zijn op onderzoek in bovengenoemde gebieden. Het is hoog tijd dat Oost-Nederland in de komende jaren meer op de voorgrond gaat treden als nieuw kerngebied voor archeologisch en landschappelijk onderzoek.

Uiteraard is dit proefschrift tot stand gekomen met de hulp van diverse instanties en personen. Zonder de inspanningen van Tom Bloemers, de programmaleider van het NWO-stimuleringsprogramma Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling, was er geen sprake geweest van een Oost-Nederland-project. Het onderzoek werd financieel mogelijk gemaakt door NWO, Wageningen Universiteit, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de provincies Overijssel en Gelderland. De Rijksdienst en Wageningen Universiteit maakten ook de opmaak en druk van het proefschrift mogelijk. Mikko Kriek (ACVU-HBS) verzorgde de opmaak van het binnenwerk en het ontwerp van het omslag, en Alice Samson (Faculteit der Archeologie, Leiden Universiteit) corrigeerde de Engelse samenvatting. De Rijksdienst zorgde voor een werkplek, maakte alle benodigde faciliteiten beschikbaar en bracht me eerst onder bij de sectie Archeologische Waarden en vervolgens Landschappelijk en Stedenbouwkundig Erfgoed. Vanaf het begin heb ik me er welkom gevoeld.

Cruciaal voor het welslagen van dit onderzoek waren de andere leden van het Oost-Nederland-projectteam: Jelle Vervloet (Wageningen Universiteit), Theo Spek (Rijksuniversiteit Groningen/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Bert Groenewoudt (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en Luuk Keunen (Wageningen Universiteit, tegenwoordig RAAP). Onze bijeenkomsten waren niet alleen nuttig maar ook altijd gezellig. De samenwerking met mede-promovendus Luuk Keunen verliep uitstekend. Zijn historisch-geografische onderzoeksresultaten zijn in dit proefschrift vervlochten. Door zijn grote vakkennis en enthousiasme werden ook mijn perspectieven aanzienlijk verbreed. Samen met Jelle Vervloet en Theo Spek leerde hij me mijn weg te vinden in de historische geografie, overigens met de onfortuinlijke bijwerking dat ik tegenwoordig nauwelijks meer naar 'het landschap' kan kijken zonder te denken over ontginningsfasen of de ouderdom van landschappelijke elementen. Mijn directe begeleider Bert Groenewoudt verdient een speciaal woord van dank. Ten eerste kon ik onophoudelijk putten uit zijn grote archeologische en landschappelijke gebiedskennis. Hij stimuleerde me om nieuwe richtingen in te slaan die uitermate waardevol bleken te zijn. Daarnaast bood hij continu ondersteuning en las en commentarieerde mijn stukken in hoog tempo. Mijn geleidelijke 'transformatie' van bronstijd-archeoloog in een onderzoeker met een veel bredere archeologische en landschappelijke interesse en kennis was niet mogelijk geweest zonder de diverse inspirerende discussies over ons beider herkomstgebied. Ik wens iedere promovendus zo'n begeleider toe.

De interdisciplinaire opzet van het project bracht me in contact met verschillende onderzoekers uit andere wetenschapsvelden. Gilbert Maas en Bart Makaske (Alterra) maakten een nieuwe reeks fysisch-geografische kaarten en onderbouwden deze met een rapportage, die door Henk Weerts (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) van waardevolle opmerkingen werd voorzien. Deze rapportage ligt ten grondslag aan hoofdstuk 6 in dit proefschrift, dat becommentarieerd werd door Kim Cohen (faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht). Kim maakte me ook deelgenoot van de resultaten van recent onderzoek in het IJsseldal, en zijn nieuwe hypotheses met betrekking tot de holocene ontwikkeling van het rivierdal. Henk van Haaster (BIAX Consult), Otto Brinkkemper en Bert Groenewoudt (beiden Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) droegen zorg voor het paleobotanische deel van het onderzoek, dat tot waardevolle nieuwe inzichten leidde en een belangrijk fundament vormt onder hoofdstuk 14.

Cees-Jan de Rooi, masterstudent historische geografie aan Wageningen Universiteit (tegenwoordig landschapsontwerper gemeente Apeldoorn), schreef twee scripties in het verlengde van het Oost-Nederland-project. Met name zijn onderzoek naar de maximale veenuitbreiding in de Achterhoek bleek uitermate waardevol. Karsten Wentink (Faculteit der Archeologie, Leiden Universiteit) onderzocht neolithische vuurstenen klingen uit Hardenberg en Gammelke op de aanwezigheid van gebruikssporen.

Ook diverse (andere) medewerkers van de Rijksdienst hebben me, op uiteenlopende manieren, bijgestaan bij het onderzoek. Jos Bazelmans zorgde er onder meer voor dat de financiering van de druk van het proefschrift rondkwam. Jan Krist (tegenwoordig BAAC), Klaas Greving en Wim Jong participeerden in veldonderzoek op een reeks erven in de omgeving van Colmschate. Jan van Doesburg was altijd bereid middeleeuwse en post-middeleeuwse vondsten te determineren, terwijl stenen en vuurstenen artefacten werden voorgelegd aan Fred Brounen, Jos Deeben, Erik Drenth (tegenwoordig Archeomedia), Hans Peeters en Eelco Rensink. Frits Laarman en Saddha Cuijpers (tegenwoordig VU) determineerden dierlijk en menselijk botmateriaal van een vindplaats in Hengelo (Ov.). Barry Peters maakte overzichten van alle in Archis geregistreerde vindplaatsen. Theo Geurtsen bood hulp bij het raadplegen van het Centraal Archeologisch Archief en het traceren van oud beeldmateriaal. Willem Derickx verschaftte digitale bestanden, en Menne Kosian bood herhaaldelijk uitkomst bij de problemen die ik tegenkwam bij het maken van figuren. Verschillende objectfoto's in dit proefschrift zijn gemaakt door Ton Penders. Peter Schut maakte me deelgenoot van zijn kennis van de Achterhoek, en Monique Krauwer (tegenwoordig ministerie van OCW) wil ik bedanken voor de gezellige tijd die we als kamergenoten doorbrachten.

AdVerlinde verdient een eervolle vermelding. Niet alleen heeft hij als provinciaal archeoloog de archeologie van Overijssel op een bewonderenswaardige manier op de kaart gezet, hetgeen zich alleen al manifesteert in zijn indrukwekkende vertegenwoordiging in de literatuurlijst in dit proefschrift, maar hij was ook altijd bereid te helpen bij dit onderzoek. Ad wist zich vaak nog de kleinste details met betrekking tot decennia geleden uitgevoerde opgravingen te herinneren en deze belangeloos met me te delen.

En dan, *last but not least*, de betrokkenen uit het onderzoeksgebied zelf. De provincies Overijssel en Gelderland waren vanaf het begin bij het onderzoek betrokken, met name in de personen van Suzanne Wentink, Femke de Roode (tegenwoordig RAAP/gemeente Nijmegen) en Monique de Rooij. De gemeentelijke archeologische diensten van Deventer en Zutphen waren uitermate waardevolle onderzoekspartners. Dank gaat uit naar Michiel Bartels (tegenwoordig gemeente Hoorn), Ivo Hermsen, Bart Vermeulen, Emile Mittendorff (Deventer) en Michel Groothedde, Bert Fermin, Jeroen Bouwmeester (tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en Kim van Straten (Zutphen) voor het delen van vaak nog ongepubliceerde onderzoeksgegevens en beeldmateriaal. Daarnaast determineerde Ivo Hermsen een deel van het aardewerk gevonden bij een opgraving in Hengelo (Ov.). Bij die opgraving waren, mede door de inzet van Evert Ulrich, diverse enthousiaste leden van de AWN-afdeling Twente betrokken. Judith Jansen van het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten was altijd bereid om Overijsselse vondsten op te zoeken en in bruikleen te geven. Huub Scholte Lubberink en Nico Willemse (RAAP) deelden informatie en maakten me attent op enkele belangrijke vindplaatsen. De amateur-archeoloog Alex Koster inventariseerde alle vondsten van La Tène-glas in de Liemers voor me. Herman Schepers toonde zijn imposante collectie, leidde me rond in zijn Eibergse museum De Scheper en nam me mee naar archeologische vindplaatsen in de noordoostelijke Achterhoek. Had ik hem als dertienjarig jongetje maar gekend...

Verreweg de meeste dank ben ik, tot slot, verschuldigd aan Eva. Gelukkig was zij tegelijkertijd bezig met haar eigen promotie-onderzoek, waardoor we precies dezelfde ontwikkelingen doormaakten en er niets uitgelegd hoefde te worden. Gedurende de jaren heeft ze me op allerhande manieren bijgestaan en heb ik enorm veel steun aan haar gehad.

Oegstgeest 2009

DEEL A

INLEIDING, ONDERZOEKSGESCHIEDENIS EN KENNISSTAND

I INLEIDING

I.1 PROJECTKADER

De verbinding van het historische cultuurlandschap met processen van ruimtelijke ordening is sinds de totstandkoming van het Verdrag van Valletta (1992) en de Nota Belvedere (1999) een belangrijk thema binnen politiek, beleid en wetenschap. Het centrale credo is ‘Behoud door Ontwikkeling’. Het uitgangspunt is de erkenning van het belang van ruimtelijk cultuurhistorisch erfgoed, en het besef dat dit erfgoed zonder wetenschappelijke kennis en de toekenning van nieuwe functies in de toekomst niet kan voortbestaan. In de late jaren negentig van de vorige eeuw leidden deze ontwikkelingen tot de vormgeving van een wetenschappelijk stimuleringsprogramma, gefinancierd door de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en vier ministeries.¹ De doelstelling van het NWO-stimuleringsprogramma, dat de naam ‘Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling’ (BBO) kreeg, is het leveren van een wetenschappelijke bijdrage ‘aan het actuele beleidsvraagstuk van de inpassing van archeologisch-historische waarden in de ruimtelijke ontwikkeling’.² Naast diverse thematische studies zijn vier gebiedsgerichte projecten opgezet, verdeeld over (delen van) Noord-, Zuid-, West- en Oost-Nederland.³ In ieder regionaal project is getracht om wetenschap, beleid en uitvoering op een zinvolle manier met elkaar te verbinden, waarbij de gekozen benaderingen overigens wel gebiedsspecifieke verschillen vertonen.

Het onderhavige proefschrift is één van de resultaten van het Oost-Nederlandse regionale BBO-project, getiteld: *The Cultural Biography of Cover-Sand Landscapes of Salland and the Achterhoek: an integrated archaeological and historical geographic research programme for rural planning, protection and management of ancient monuments and cultural landscapes* (2004–2008).⁴ Het Oost-Nederland-project is vormgegeven en uitgevoerd door Wageningen Universiteit en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Amersfoort). Belangrijke financiële bijdrages die het onderzoek mogelijk hebben gemaakt, zijn geleverd door NWO, Wageningen Universiteit, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de provincies Overijssel en Gelderland. De gemeentelijke archeologische diensten van Deventer (Archeologie Deventer) en Zutphen (Bureau Archeologie) waren gedurende het project waardevolle onderzoekspartners. Het Oost-Nederland-project is opgezet in anticipatie op veranderingen in landgebruik en landschapsinrichting die op dit moment in het gebied gaande zijn, en naar verwachting in de komende decennia in versnelde vorm doorgang zullen vinden. Urbanisatie en industrialisatie zijn invloedrijke processen. Tegelijkertijd vinden er grootschalige veranderingen plaats in waterbeheer en natuurontwikkeling. De landbouw maakt grote veranderingen door, en delen van het platteland raken meer en meer ‘ontboerd’. De verwachting bestaat dat het oosten van het land in de komende decennia zal transformeren van een nog in belangrijke mate agrarisch gebied naar de multifunctionele flank van de Nederlandse Delta-Metropool.

Binnen het Oost-Nederland-project wordt beoogd de cultuurhistorie van het onderzoeksgebied op een wetenschappelijk verantwoorde wijze te incorporeren in hedendaagse en toekomstige landschapstransformaties. In de lijn van het BBO-stimuleringsprogramma kent het project twee belangrijke componenten. Ten eerste wordt een brede, fundamenteel-wetenschappelijke basis opgebouwd met betrekking tot het karakter en de ontwikkeling van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap. Het in de grondslagen

¹ Het betreft de ministeries Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit; Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer; Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen; Verkeer en Waterstaat.

² Bloemers 2001, 1; Bloemers/Wijnen 2001.

³ Zie voor een overzicht de *Proceedings* van het symposium

The protection and development of the Dutch archaeological-historical landscape: the European dimension, CongresHotel De Werelt, Lunteren, 20–23 mei 2008.

⁴ Zie Van Beek/Keunen 2006a voor een eerste beschrijving van de onderzoeksopzet van het project.

van het BBO-programma gedefinieerde concept ‘interne integratie’ speelt een cruciale rol. De doelstelling is om ‘*interdisciplinaire* dwarsverbanden te definiëren die het mogelijk maken om de geschiedenis van het landschap op een samenhangende en integrale wijze te reconstrueren en verbeelden’.⁵ Deze interdisciplinaire benadering is één van de belangrijkste kenmerken van het Oost-Nederland-project. De interdisciplinariteit wordt gekoppeld aan een landschapsbiografische invalshoek, zoals nader zal worden toegelicht in paragraaf 1.5.

Dit proefschrift, waarin de periode van het laat-paleolithicum tot en met de middeleeuwen centraal staat, is één van de resultaten van de boven besproken fundamenteel-wetenschappelijke component van het Oost-Nederland-project. Hoewel het een interdisciplinaire invalshoek heeft, is het voor het belangrijkste deel gebaseerd op archeologische bronnen. Door de historisch-geograaf L.J. Keunen, als tweede promovendus aan het project verbonden, wordt eveneens een proefschrift gepubliceerd: *Eeuwig grensland. Een historisch-geografische studie van Salland en de Achterhoek*.⁶ Daarin worden met name de jongere, middeleeuwse en post-middeleeuwse ontwikkelingen in landschap en bewoning van Overijssel en de Achterhoek gereconstrueerd. Beide proefschriften zijn nauw met elkaar verbonden, en moeten gezien worden als een tweeluik. Samen geven ze voor het eerst een integraal overzicht van de belangrijkste ontwikkelingslijnen van landschap en bewoning van Oost-Nederland, tussen het laat-paleolithicum en circa 1850 na Christus. Naast beide proefschriften zijn diverse andere fundamenteel-wetenschappelijke publicaties verschenen in het kader van het Oost-Nederland-project⁷, die voor een belangrijk deel verwerkt zijn in de onderhavige studie. Naast archeologie en historische geografie zijn ook verschillende andere wetenschapsvelden bij het onderzoek betrokken, zoals fysische geografie, toponymie en paleobotanie. De exacte rol daarvan wordt nader toegelicht in paragraaf 1.5.

Als tweede component van het Oost-Nederland-project dienen de fundamenteel-wetenschappelijke onderzoeksresultaten ‘vertaald’ te worden naar processen van ruimtelijke planvorming. In de grondslagen van het BBO-programma wordt deze doelstelling omschreven als ‘externe integratie’: ‘de wens om het proces van emancipatie van cultuurhistorie als beleidsthema kracht bij te zetten en cultuurhistorische aspecten meer en krachtiger dan voorheen een rol te laten spelen in het beleid voor de fysieke leefomgeving’.⁸ Om deze doelstelling voor Oost-Nederland te realiseren is een samenwerkingsverband aangegaan met diverse ‘locale actoren’. Het betreft de gemeentes Deventer en Zutphen, het Waterschap Rijn en IJssel, de landschapsbeherende organisaties Landschap Overijssel en Geldersch Landschap, de provinciale adviesorganen Het Oversticht en Geldersch Genootschap en de Stichting voor Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen. De gevolgde onderzoeksmethodiek en resultaten van deze ‘toegepaste’ component, waarbij onder meer gebruik gemaakt is van de in dit proefschrift en de studie van Keunen gepresenteerde fundamenteel-wetenschappelijke gegevens, worden in dit proefschrift niet besproken. Voor deze aspecten wordt verwezen naar de uitgebreide verslaglegging door J.A.J. Vervloet, L.J. Keunen, R. van Beek, B.J. Groenewoudt en T. Spek.⁹

⁵ Hidding *et al.* 2001, 25.

⁶ Keunen in voorb.

⁷ O.a. Van Beek 2006; Van Beek *et al.* 2007a-c, 2008; Van Beek/Keunen 2006a-b; Groenewoudt *et al.* 2008; Groe-

newoudt/Keunen 2008; Keunen 2006a-b.

⁸ Hidding *et al.* 2001, 69.

⁹ Vervloet *et al.* in voorb.

1.2 HET EILANDENRIJK VAN OOST-NEDERLAND

In dit proefschrift wordt de landschapsgeschiedenis van Oost-Nederland, dat vanwege de sterk gefragmenteerde landschapsstructuur wel als een ‘eilandenrijk’ wordt omschreven¹⁰, vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines onderzocht. Archeologische bronnen vormen de rode draad. Tot dusver heeft het gebied een bescheiden, om niet te zeggen marginale rol gespeeld in de archeologische vakwereld. De kennis van veel archeologen zal niet veel verder reiken dan enkele opgravingen, bijzondere vondsten of illustere prehistorische individuen. Er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de opgraving van een laat-paleolithische vindplaats in het Twentse Usselo en de op basis daarvan gedefinieerde ‘Laag van Usselo’¹¹, het onderzoek van de grafheuvel waarin de ‘Man van Mander’¹² zijn laatste rustplaats vond en de bronzen artefacten uit een hoogveengebied die J.J. Butler beschouwde als de handelswaar van de ‘geheimzinnige vreemdeling van Ommerschans’.¹³ Deze vindplaatsen die landelijke bekendheid verkregen zijn echter de uitzonderingen die de regel bevestigen. Illustratiever voor de marginale positie van Oost-Nederland in de vakwereld is dat, in tegenstelling tot een aangrenzende provincie als Drenthe, er geen ‘cultuurgroepen’ vernoemd zijn naar *type-sites* in Overijssel en de Achterhoek. Het gebied heeft zelfs geen ‘eigen’ huistype of aardewerksoort. Ondanks diverse wetenschappelijke publicaties op vindplaatsniveau, een aanzienlijke hoeveelheid ‘grijze’ literatuur, een recentelijk explosief stijgend aantal rapportages van commerciële bedrijven en circa 3300 in het gegevensbestand Archis geregistreerde ‘complexen’ (stand anno 2007), lijkt Oost-Nederlands onderzoek nog nauwelijks doorgedrongen te zijn tot de bredere archeologische vakwereld. Deze lacune is niet zozeer het gevolg van het ontbreken van gegevens, maar aan de schaarste van synthetiserende studies. Het Oost-Nederland-project biedt de mogelijkheid om deze lacune voor een deel te vullen, en de bewonings- en landschapsgeschiedenis van het eilandenrijk voor het eerst in een bredere context aan de wetenschappelijke vakwereld te presenteren.

Vooruitlopend op de introductie van de hoofd- en subvraagstellingen van dit proefschrift (par. 1.3 en 1.4) en de onderzoeksmethodiek die wordt gehanteerd om deze te kunnen beantwoorden (par. 1.5), dient opgemerkt te worden dat de analysemogelijkheden met betrekking tot het Oost-Nederlandse gegevensbestand beperkt worden door verschillende vertekende factoren. Omdat vooral ruimtelijke ontwikkelingen belangrijk zijn in het kader van deze studie kan men spreken van processen die de kaartbeelden waarmee gewerkt wordt, vertekenen. Tot de ‘kaartbeeldvormende processen’ kan ten eerste de onderzoeksgeschiedenis gerekend worden. Naast bovengenoemde schaarste aan synthetiserende studies zijn er duidelijke regionale verschillen aanwijsbaar in onderzoeksintensiteit en onderzoeksfocus. Deze regionale verschillen zijn door de tijd heen aan veranderingen onderhevig. Tot de jaren zestig van de vorige eeuw vormde Twente bijvoorbeeld het centrum van het archeologisch onderzoek, maar wordt die rol tegenwoordig vervuld door de IJsselstreek. De onderzoeksgeschiedenis van Oost-Nederland wordt in hoofdstuk 2 gedetailleerd besproken. Ten tweede zijn ook landschapsvormende processen, zowel van ‘menselijke’ als van ‘natuurlijke’ aard, van grote invloed op de samenstelling van het archeologische gegevensbestand en op de bijbehorende kaartbeelden. Wat betreft ‘menselijke’ kaartbeeldvormende processen kan gewezen worden op de plaggendecken die vanaf de late middeleeuwen op relatief grote schaal op de hogere zandgronden zijn aangelegd. Deze kunnen archeologische vindplaatsen aan het oog onttrekken.¹⁴ Daarnaast kunnen vindplaatsen verloren zijn gegaan door onder meer ontginning, bebouwing en zandwinning, en kan grootschalige ontbossing hebben geleid tot bodemdegradatie en erosie.¹⁵ Wat betreft

¹⁰ Groenewoudt *et al.* 2006; zie par. 4.3.1.

¹¹ O.a. Hijzeler 1955a, 1955b; 1957; Van der Hammen 1951.

¹² O.a. Oudheidkamer Twente 1958; Lanting 1973, 237; Lohof 1991b, cat. nr. 247-3, p. 100-101.

¹³ Butler 1969, 116-119.

¹⁴ Deeben/Groenewoudt 1999; Spek 2004, 756-764; Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007.

¹⁵ Zie Spek 2004 (116-119) voor een beschrijving van dit proces in Drenthe.

‘natuurlijke’ processen kan in hoofdlijnen een onderscheid worden gemaakt tussen processen van erosie en sedimentatie. Landschappelijke eenheden waarop vindplaatsen gesitueerd zijn, kunnen bijvoorbeeld geërodeerd worden door beken en rivieren. Anderzijds kunnen ze overdekt geraakt zijn door fluviaatiele afzettingen en stuifzandpakketten, of in de loop der tijd overgroeid zijn met veen.¹⁶

De landschapsstructuur en fysisch-geografische ontwikkeling van Oost-Nederland worden, in brede zin, besproken in hoofdstuk 6. In dit proefschrift staan de hoofdlijnen in de bewonings- en landschapsontwikkeling van het onderzoeksgebied centraal (par. 1.3 en 1.4). Als gevolg van deze diachrone, brede invalshoek wordt aan natuurlijke en menselijke landschapsvormende processen wel aandacht besteed, maar in minder detail dan in periode-specifieke detailstudies wenselijk zou zijn. In de inleidende paragrafen van de hoofdstukken met een gebiedsgerichte opzet (7 t/m 10) worden bovengenoemde vertekende factoren in hoofdlijnen besproken, voor zover dat binnen het kader van deze studie mogelijk is. Aan een selectie van belangrijke menselijke en natuurlijke landschapsvormende processen wordt meer aandacht besteed in hoofdstuk 14.

Op voorhand kunnen enkele uitspraken worden gedaan met betrekking tot de verwachte mate van vertekening ten gevolge van bovengenoemde landschapsvormende processen. In Oost-Nederland zijn terreinen met plaggendecken en met name essen archeologisch gemiddeld ‘rijker’ dan andere terreinvormen, zeker wat betreft de periode vanaf circa 1500 voor Christus, en de ontdekkingskans van archeologische resten is beneden modaal.¹⁷ Anderzijds vindt juist op deze terreinen, die doorgaans in de directe omgeving van bewoningskernen liggen, al decennia lang relatief veel nieuwbouw plaats. Het archeologisch onderzoek is mede daarom veelal op essen toegespitst geweest (hoofdstuk 2), waardoor de balans weer enigszins in evenwicht komt. Wat betreft de vertekende werking van veenpakketten moet worden benadrukt dat verreweg het grootste deel van het ooit aanwezige veen reeds lang verdwenen is door ontginningen en veranderingen in waterhuishouding. Het is niet waarschijnlijk dat het Oost-Nederlandse veen op grote schaal prehistorische of jongere bewoningslandschappen afgedekt heeft, zoals aan de randen van het Fries-Drents Plateau wel het geval is.¹⁸ Vermoedelijk dient hoofdzakelijk rekening te worden gehouden met vroeg-prehistorische bewoningssporen op oorspronkelijk met veen overgroeide zandkoppen, in relatief laaggelegen gebieden. Grote aaneengesloten stuifzandcomplexen komen in Oost-Nederland niet veel voor, zodat deze factor geen belangrijke bron van vertekening kan zijn. De stuifzandgebieden langs de Dinkel en met name de Vecht behoren tot de uitzonderingen. Grootschalige afdekking met fluviaatiele sedimenten, tenslotte, is hoofdzakelijk in de dalen van de IJssel en de Vecht (delta) aan de orde geweest. Wanneer steeds rekening wordt gehouden met de beschreven mate van vertekening door landschapsvormende processen, is het beschikbare kaartbeeld geschikt voor analyse. Het is aannemelijk dat de onderzoeksgeschiedenis van Oost-Nederland (hoofdstuk 2) tot de sterkste vertekeningen in het gegevensbestand heeft geleid.

¹⁶ Zie voor fluviaatiele overdekking bijvoorbeeld Groenewoudt 1994a, 147. Stuifzand: Koster 1978, 17-20; Verlinde 1993c, 168-169; Deeben *et al.* 2008. Veen: Fokkens 1998; Waterbolk 2007 (Fries-Drents Plateau); Deeben *et*

al. 2008.

¹⁷ Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007; Deeben *et al.* 2008.

¹⁸ Fokkens 1998; Waterbolk 2007.

I.3 HOOFDVRAAGSTELLING

In de in 2001 gepubliceerde conceptuele grondslagen van het BBO-programma is door M. Hidding, J. Kolen en T. Spek de aandacht gevestigd op twee concepten, die tevens belangrijke fundamenteen vormen onder de fundamenteel-wetenschappelijke component van het Oost-Nederland-project (zie ook par. 1.1).¹⁹ Het betreft ten eerste de 'culturele biografie' of 'biografie van het landschap', en ten tweede interdisciplinair onderzoek ofwel 'interne integratie'. De interdisciplinariteit binnen het Oost-Nederland-project wordt toegelicht bij de bespreking van de onderzoeksmethodiek (par. 1.5). In de eerste paragraaf is melding gemaakt van enkele recente en toekomstige Oost-Nederlandse landschappelijke ontwikkelingen. De betreffende ruimtelijke processen zijn de meest actuele in een lange reeks van transformaties. Deze hebben geleid tot het hedendaagse landschap, dat op haar beurt eveneens een momentopname is. In dit proefschrift staat de reconstructie van oudere 'tijdslagen' centraal, ofwel het verkrijgen van inzicht in de lange-termijn-ontwikkeling van bewoning en landschap.

De centrale vraagstelling van dit proefschrift is:

- welke grote lijnen kunnen door middel van interdisciplinair onderzoek worden gereconstrueerd in de (samenhang van) bewonings- en landschapsontwikkeling van Oost-Nederland, tussen circa 13.000 voor Christus en 1200 na Christus?

De hoofdtitel van dit proefschrift, *Reliëf in Tijd en Ruimte*, refereert aan de doelstelling om de bewonings- en landschapsontwikkeling van Oost-Nederland in onderlinge samenhang te reconstrueren, zowel in diachroon als in ruimtelijk perspectief. De factoren tijd en ruimte verwijzen niet alleen naar het landschapsbiografisch perspectief dat wordt gehanteerd, maar ook naar eventuele regionale en locale verschillen in bewonings- en landschapsontwikkeling die binnen het onderzoeksgebied herkenbaar zijn. De reconstructie van diachrone patronen in landschap en bewoning, bestaand uit zowel fases van 'continuïteit' als 'breuklijnen', in combinatie met aandacht voor ruimtelijke variatie binnen deze ontwikkelingslijnen, zorgt voor een reliëfrijker beeld dan tot dusver gepresenteerd is. Daarnaast wordt met de termen reliëf en ruimte recht gedaan aan de karakteristieke landschapsstructuur van het onderzoeksgebied: het eilandenrijk van Oost-Nederland.

Om de centrale vraagstelling te kunnen beantwoorden, worden per hoofdstuk verschillende subvragen gesteld. De belangrijkste subvragen worden weergegeven in paragraaf 1.4, waarin ook de opbouw van dit proefschrift wordt toegelicht, en in de inleidingen op de verschillende hoofdstukken. In de centrale vraagstelling wordt gesproken van 'grote lijnen' in de bewonings- en landschapsontwikkeling van het onderzoeksgebied, omdat vanwege het brede, interdisciplinaire en landschappelijke karakter van het onderzoek uiteraard niet alle thema's en invalshoeken in dezelfde mate van detail kunnen worden uitgewerkt. In dit verband dient dit proefschrift niet gezien te worden als een eindpunt, maar tevens als een startpunt en stimulans voor nieuw onderzoek. Daarom wordt het geven van een overzicht van de kennisstand bij aanvang van dit onderzoek ook als een belangrijk doel beschouwd. De meeste aandacht wordt besteed aan archeologische bronnen, maar ook andere wetenschapsvelden worden belicht.

Belangrijk is de vraag óf en hoe de grote lijnen in de bewoningsgeschiedenis van Oost-Nederland afwijken van die van andere delen van Nederland en aangrenzende delen van Duitsland. In de praktijk bieden vooral Drenthe en het Maas-Demer-Schelde-gebied mogelijkheden voor vergelijking. Deze gebieden zijn relatief goed onderzocht, onder meer wat betreft lange-termijn-patronen in landschaps-

¹⁹ Hidding *et al.* 2001.

en bewoningsontwikkeling, en tonen in landschappelijk opzicht enige verwantschap met (delen van) Oost-Nederland. Dat laatste geldt eveneens voor de Veluwe en het Münsterland (Nordrhein-Westfalen), maar voor die minder intensief onderzochte regio's zijn nauwelijks synthetiserende studies voorhanden. Deze gebieden zijn vooral relevant voor vergelijkingen op vindplaatsniveau. Interregionale vergelijkingen worden, waar mogelijk, vooral gemaakt in de hoofdstukken 12 en 13, die onderdeel uitmaken van het thematische deel van dit proefschrift en de bewoningsontwikkeling in Oost-Nederland op verschillende schaalniveaus als onderwerp hebben (par. 1.4). De vergelijking van waargenomen patronen met andere gebieden maakt duidelijk welke facetten en dimensies als karakteristiek kunnen worden beschouwd voor het Oost-Nederlandse eilandenrijk, en in welke aspecten het gebied juist aansluit bij andere regio's. Overigens dient op voorhand opgemerkt te worden dat het bereikte detailniveau, hoofdzakelijk vanwege de onderzoeksgeschiedenis en kennisstand bij aanvang bij het onderzoek (hoofdstukken 2-4), variabel is per 'archeologisch tijdvak'. Vanwege de lage kennisstand met betrekking tot de vroege prehistorie (laat-paleolithicum tot midden-neolithicum) is het zwaartepunt enigszins komen te liggen op de late prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen. Wat betreft de middeleeuwen staat 'het platteland' centraal, waardoor aspecten zoals stadsontwikkeling buiten het kader van dit onderzoek vallen.

I.4 SUBVRAAGSTELLINGEN

In dit proefschrift worden, met archeologische bronnen als rode draad, diverse wetenschapsvelden geïncorporeerd en uiteenlopende invalshoeken belicht. Samen leiden deze tot een samenhangend beeld van 'de' landschapsonwikkeling van Oost-Nederland. Om dit doel te bereiken is voor dit onderzoek, en daarmee ook voor dit proefschrift, gekozen voor een 'getrapte' opzet in drie delen. De keuze voor deze opzet wordt in het volgende beargumenteerd, en per deel worden de belangrijkste subvragen weergegeven.

<i>Deel A:</i>	Inleiding, onderzoeksgeschiedenis en kennisstand	(hoofdstukken 1-4)
<i>Deel B:</i>	Fysische geografie en gebiedsstudies	(hoofdstukken 5-10)
<i>Deel C:</i>	Thematisch onderzoek	(hoofdstukken 11-15)

In *Deel A* wordt, als startpunt, een weergave gegeven van de onderzoeksgeschiedenis en kennisstand bij aanvang van het Oost-Nederland-project. In de hoofdstukken 2 en 3 worden de onderzoeksgeschiedenis en de bewoningsontwikkeling van het onderzoeksgebied beschreven, op basis van de beschikbare archeologische bronnen. In hoofdstuk 4 wordt aandacht besteed aan de kennis over het fysieke landschap, aan modellen en studies met betrekking tot de relaties tussen landschapstructuur en bewoningspatronen alsmede aan de hoofdlijnen van het historisch-geografisch onderzoek tot dusver. In dit deel worden nog geen 'nieuwe' gegevens gepresenteerd. Wel geven de hoofdstukken een beeld van de opbouw van het huidige gegevensbestand, alsmede voor het eerst een globaal overzicht van Oost-Nederlands landschapsonderzoek. Deze synthese vormt zowel de uitgebreide inleiding, als het fundament onder deze studie. De belangrijkste subvragen die in *deel A* worden gesteld zijn de volgende:

- welke hoofdlijnen zijn te onderscheiden in de geschiedenis van de archeologie-beoefening vanaf de achttiende eeuw? (H2)
- hoe is het archeologisch gegevensbestand met betrekking tot de bewoningsgeschiedenis van het onderzoeksgebied tussen het laat-paleolithicum en de late middeleeuwen opgebouwd in chronologisch, thematisch en regionaal opzicht? (H2 en H3)

- welke informatie is beschikbaar over de landschapsontwikkeling van het onderzoeksgebied in brede zin, met name wat betreft fysische geografie en vegetatie-ontwikkeling? (H4)
- welke modellen, theorieën en studies met betrekking tot de relaties tussen landschapsstructuur en bewoningspatronen hebben tot dusver een leidende rol gespeeld in de theorievorming? (H4)

In *deel B* wordt de aandacht gevestigd op de fysische geografie van het onderzoeksgebied, en staan vervolgens vier gebiedsstudies centraal. Hoofdstuk 5 is een beknopte inleiding op *deel B*. In hoofdstuk 6 wordt, hoofdzakelijk op basis van onderzoek van G.J. Maas en B. Makaske, een nieuw overzichtsbeeld gepresenteerd van de genese en structuur van het fysisch-geografische landschap. Deze analyse en de bijbehorende kaartbeelden (kaartbijlages 1-5) vormen het landschappelijke fundament onder de *delen B* en *C*. In de hoofdstukken 7 tot en met 10 wordt ingezoomd op de ontwikkeling van de bewoning en het cultuurlandschap in vier relatief goed onderzochte regio's. Deze vier analyses geven een gedetailleerd beeld van aspecten als locatiekeuze, bewoningsontwikkeling en bewoningsdynamiek in verschillende delen van Oost-Nederland. Daarnaast vormen ze een belangrijke informatiebron voor de thema's die in *deel C* aan de orde zullen komen. De keuze voor de gebieden is mede gebaseerd op de kennisstand en landschappelijke en archeologische representativiteit, en zal toegelicht worden in hoofdstuk 5. Het is onvermijdelijk dat de gekozen opbouw leidt tot enige overlap tussen *deel A* en *deel B* van dit proefschrift. De belangrijkste vindplaatsen uit de onderzochte deelgebieden komen in beknoptere vorm al eerder aan de orde, met name in hoofdstuk 3. In de gebiedsstudies worden de betreffende vindplaatsen in meer detail besproken, en in een lokale archeologische en landschappelijke context geplaatst. De belangrijkste subvragen die per hoofdstuk worden gesteld zijn de volgende:

- welke geologische processen liggen ten grondslag aan de hedendaagse fysisch-geografische opbouw van het onderzoeksgebied? (H6)
- in welke fysisch-geografische hoofdlandschappen kan het onderzoeksgebied worden onderverdeeld, en wat zijn daarvan de belangrijkste onderscheidende kenmerken? (H6)
- welke diachrone en synchrone patronen zijn in de onderzochte deelgebieden reconstrueerbaar in locatiekeuze, bewoningsontwikkeling en bewoningsdynamiek? (H7 – H10)

In *Deel C* staan verschillende thematische studies centraal. Vanzelfsprekend is het niet mogelijk om een allesomvattend en uitputtend beeld te geven van 'de' bewonings- en landschapsgeschiedenis van heel Oost-Nederland. De interdisciplinaire invalshoek van het onderzoek wordt weerspiegeld in *deel C*, door middel van de uitwerking van een selectie van enkele thema's op het gebied van bewonings- en landschapsontwikkeling. De interdisciplinaire aanpak leidt tot de ontwikkeling van nieuwe onderzoekslijnen, waarbij de integratie van historisch-geografische, toponymische en paleobotanische gegevens een belangrijke rol speelt. De keuze voor de specifieke thema's, die in belangrijke mate gebaseerd is op waargenomen patronen in *delen A* en *B*, wordt in detail toegelicht in hoofdstuk 11. In hoofdstuk 12 en 13 wordt de aandacht gevestigd op de bewoningsontwikkeling en bewoningsdynamiek in het onderzoeksgebied, op drie verschillende schaalniveaus. In hoofdstuk 14 staan processen van landschapsdynamiek centraal, alsmede de reconstructie van de belangrijkste landschappelijke transformaties en de rol die de mens daarin speelde. Tenslotte wordt in hoofdstuk 15 ingegaan op vormen van zogenaamd 'niet-profaan' gebruik en inrichting van het landschap, in de vorm van een bespreking en analyse van 'rituele landschappen' en cultusplaatsen. Overigens wordt daarbij onderkend dat het doorgaans niet zinvol en vaak ook niet moge-

lijk is om een strikt onderscheid te hanteren tussen rituele of sacrale activiteiten enerzijds, en ‘profane’ activiteiten anderzijds. De belangrijkste subvragen die per hoofdstuk worden gesteld zijn de volgende:

- welke grote ontwikkelingslijnen zijn reconstrueerbaar in de bewoningspatronen en bewoningsdynamiek tussen het laat-paleolithicum en de late middeleeuwen, op supra-regionaal niveau en het niveau van de onderscheiden fysisch-geografische hoofdlandschappen? (H12)
- welke grote ontwikkelingslijnen zijn reconstrueerbaar in de bewoningspatronen en bewoningsdynamiek op micro-regionaal schaalniveau? (H13)
- in hoeverre komen de waargenomen ontwikkelingslijnen op hoofdlijnen overeen met die in andere ‘pleistocene’ delen van Nederland? (H12 en H13)
- op welke wijze kunnen archeologische en historisch-geografische bronnen en onderzoeksmethodieken geïntegreerd worden en kan een interdisciplinaire benadering meerwaarde opleveren bij onderzoek naar de bewoningsontwikkeling en het cultuurlandschap van middeleeuws Oost-Nederland? (H13)
- welke belangrijke landschapsvormende processen en transformatiefases zijn reconstrueerbaar, specifiek wat betreft de rol van de mens als factor in de landschapsontwikkeling? (H14)
- welke ‘niet-profane’ vormen van landschapsgebruik en landschapsinrichting zijn op basis van archeologische bronnen waarneembaar in het onderzoeksgebied? (H15)

I.5 ONDERZOEKSMETHODIEK

In de laatste jaren is een imposante hoeveelheid literatuur verschenen over de ontwikkeling, definitie, waarde en toepasbaarheid van de concepten ‘culturele biografie’ en ‘biografie van het landschap’.²⁰ Een gedetailleerde bespreking is hier niet op zijn plaats. Voor de theoretische en methodologische invalshoek van dit proefschrift is het interessant aandacht te besteden aan drie lijnen in recent biografisch landschapsonderzoek, die door J. Kolen en M. Witte onderscheiden worden.²¹ De *geografische* onderzoekslijn integreert diverse inzichten uit de culturele geografie, antropologie en landschapsarcheologie. Een centraal onderwerp is het interdisciplinaire onderzoek van ruimtelijke transformaties in het verleden, heden en de toekomst. Binnen de *etnologische* lijn vormt niet het landschap op zich het startpunt van onderzoek, maar de geschiedenis en cultuur van het alledaagse leven vanuit een regionaal perspectief.²² De *sociaal-wetenschappelijke* lijn richt zich op de ervaring van landschap en erfgoed.²³ Voorstanders van deze onderzoekslijn benadrukken dat voor een specifiek landschap niet gesproken kan worden van één biografie, maar van ontelbare biografieën die bestaan in de uiteenlopende percepties van individuen en groepen mensen op hun leefwereld. Het snijvlak van wetenschap en beleid dient volgens hen niet alleen het domein te zijn van wetenschappers, maar tevens dat van de alternatieve verhaallijnen en herinneringen van ‘het publiek’.

²⁰ Bijv. Kolen/Lemaire 1999; Hidding *et al.* 2001; Duineveld/Lengkeek 2004; Kolen 2005a-b; Van der Knaap/Van der Valk 2007.

178-184.

²² O.a. Rooijackers 1999.

²¹ Kolen/Witte 2007. Zie tevens Van Beek *et al.* 2008,

²³ Duineveld/Lengkeek 2004; Duineveld 2006.

De onderzoeksmethodiek die gevolgd wordt in dit proefschrift kan gerekend worden tot de *geografische* lijn van biografisch landschapsonderzoek. Voor deze keuze zijn er twee redenen. Ten eerste sluit deze benadering het best aan bij de fundamenteel-wetenschappelijke doelstellingen van het Oost-Nederland-project, waarbinnen de reconstructie van ruimtelijke transformaties van het Oost-Nederlandse landschap een centrale positie inneemt. Ten tweede biedt het volgen van een *geografische* onderzoekslijn de beste mogelijkheid om een solide empirische basis voor Oost-Nederland te leggen, hetgeen gezien de huidige kennisstand voor het onderzoeksgebied met het oog op toekomstig onderzoek van fundamenteel belang is. Overigens dient daarbij wel benadrukt te worden dat bovengenoemde drie onderzoekslijnen elkaar geenszins uitsluiten. Ze vertonen een sterke overlap en kunnen tevens complementair werken. De geschiedenis en cultuur van ‘het alledaagse leven’ zijn immers óók van groot belang bij de analyse van ruimtelijke transformaties. In dit proefschrift zal tevens worden aangetoond dat er niet één, maar diverse landschapsgeschiedissen voor Oost-Nederland kunnen worden geschreven. Dit geldt binnen de invalshoek van het Oost-Nederland-project niet per sé voor ‘alternatieve verhaallijnen’ van individuen of specifieke groepen mensen, maar vooral voor de regionale en locale variatie die in het onderzoeksgebied herkenbaar is.

Zoals reeds aangegeven wordt de onderzoeksmethodiek van het Oost-Nederland-project gekenmerkt door interdisciplinariteit. De landschapsontwikkeling wordt vanuit verschillende, complementaire invalshoeken geanalyseerd. Er zijn vijf wetenschapsvelden in het onderzoek betrokken: archeologie, historische geografie, fysische geografie, toponymie en paleobotanie. Archeologisch en historisch-geografisch onderzoek vormen de kern van het project. De archeologische en historisch-geografische componenten van het Oost-Nederland-project sluiten qua tijd, ruimte en thematiek grotendeels op elkaar aan. In dit proefschrift staat de periode tussen het laat-paleolithicum en de late middeleeuwen centraal. De door Keunen onderzochte tijdsspanne heeft een aanvang omstreeks 800 na Christus, aangezien vanaf die periode voor het eerst voldoende historische bronnen voor onderzoek beschikbaar zijn, en eindigt in de negentiende eeuw. De overlap bevindt zich derhalve met name in de middeleeuwen. Het historisch-geografisch onderzoek biedt ten eerste de mogelijkheid om de archeologisch herkenbare ontwikkelingslijnen van het landschap aan te vullen met de ontwikkelingen in de historische tijd. Keunens onderzoeksresultaten zijn vervlochten in verschillende delen van dit proefschrift, en vice versa. Ten tweede blijkt de combinatie van archeologisch en historisch-geografisch onderzoek nieuwe onderzoekslijnen mogelijk te maken, en tot andere invalshoeken te leiden. Dit wordt onder meer geïllustreerd door de ontwikkeling van een nieuwe onderzoeksmethodiek ter bepaling van de ouderdom van nog bestaande of uit historische bronnen bekende boerenerven.²⁴

In opdracht van het Oost-Nederland-project door externe onderzoekers uitgevoerde fysisch-geografische, toponymische en paleobotanische deelprojecten vervullen een belangrijke ondersteunende rol. G.J. Maas en B. Makaske van onderzoeksinstituut Alterra (Wageningen) vervaardigden een nieuwe serie fysisch-geografische kaarten van Oost-Nederland.²⁵ Deze dienen als landschappelijk kader voor dit onderzoek, en hebben geleid tot waardevolle nieuwe inzichten. De vijf betreffende fysisch-geografische kaarten zijn als kaartbijlages bij dit proefschrift gevoegd. De toponymist J.C. ter Laak deed een inventariserend onderzoek naar toponiemen in de Berkelstreek, in de Achterhoek. In zijn rapport ‘De taal van het landschap’ wordt geanalyseerd in hoeverre het onderzoek van toponiemen kan bijdragen aan de reconstructie van de geschiedenis van het cultuurlandschap.²⁶ In samenwerking met H. van Haaster (BIAX Consult), B.J. Groenewoudt en O. Brinkkemper (beiden Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

²⁴ Van Beek/Keunen 2006b; Van Beek *et al.* 2007a-c, 2008.

²⁵ Maas/Makaske 2007.

²⁶ Ter Laak 2005.

is een nieuwe onderzoeksmethodiek ontwikkeld om diachrone veranderingen in de vegetatiestructuur in de directe omgeving van archeologisch onderzochte nederzettingen te reconstrueren. Dit onderzoek is gericht op het tijdvak tussen de late prehistorie en de late middeleeuwen, en heeft met name ten doel om inzicht te krijgen in diachrone patronen in de menselijke invloed op de vegetatie-ontwikkeling in verschillende delen van het landschap.²⁷ Daarnaast zijn door studenten van Wageningen Universiteit diverse afstudeerscripties gewijd aan het Oost-Nederlandse eilandrijk. Deze hebben deels een fundamenteel-wetenschappelijke, en deels een ‘toegepaste’ invalshoek. Voor dit proefschrift bleek met name het onderzoek van C.J. de Rooi naar de situering en transformatie van veengebieden in de Achterhoek van waarde.

Aan de gebiedsgerichte studies die centraal staan in de hoofdstukken 7 tot en met 10 ligt een gedetailleerde inventarisatie van archeologische vindplaatsen ten grondslag. De achtergronden van de keuze voor de vier bestudeerde gebieden en de gehanteerde onderzoeksmethodiek worden toegelicht in hoofdstuk 5. Vanwege de grote omvang en het feit dat de betreffende gegevensbestanden niet direct noodzakelijk zijn om de vier gebiedsgerichte hoofdstukken te kunnen begrijpen, zijn deze niet als bijlage in dit proefschrift opgenomen. Als verantwoording zijn ze uiteraard wel van belang. Daarnaast bieden ze een waardevolle basis voor archeologisch onderzoek in dezelfde delen van Oost-Nederland. Om de gegevensbestanden op een duurzame wijze op te slaan en tegelijkertijd voor een groot publiek toegankelijk te maken, zijn ze opgenomen in het e-depot Nederlandse Archeologie (EDNA).²⁸

I.6 ONDERZOEKSGBIED

In het startdocument en de officiële titel van het Oost-Nederland-project is het onderzoeksgebied gedefinieerd als de dekzandlandschappen van Salland en de Achterhoek. Meer specifiek zou de aandacht worden gericht op het zuidelijke deel van het Salland, en het noordelijke deel van de Achterhoek. Deze gebieds keuze bleek binnen de archeologische component van het project echter te leiden tot enkele theoretische en methodologische problemen. In strikte zin kunnen Salland en de Achterhoek niet uitsluitend bestempeld worden als een dekzandlandschap. De landschapsontwikkeling in deze regio's is bijvoorbeeld niet in detail te begrijpen zonder kennis van de genese van het aangrenzende rivierenlandschap van de holocene IJssel, en haar pleistocene voorgangers. Belangrijker nog is dat de landschaps- en bewoningsgeschiedenis van het aangewezen deel van Salland en de Achterhoek niet losgekoppeld kan worden van de meer oostelijke delen van Oost-Nederland, met name Twente en het zogenaamde Oost-Nederlands Plateau in het oostelijke deel van de Achterhoek. In dit proefschrift zal betoogd worden dat met name Twente een cruciale rol heeft gespeeld in de geschiedenis van de archeologie-beoefening, althans in specifieke fases, waardoor de archeologische theorievorming voor Oost-Nederland voor een deel gebaseerd is op Twents onderzoek. Daarnaast zijn uit die streek veel meer archeologische vindplaatsen bekend dan uit andere delen van Oost-Nederland, en komen in verschillende tijdvakken vindplaatsen van ‘cultuurgroepen’ voor die elders in het onderzoeksgebied ontbreken. Mede daarom biedt Twente niet alleen een landschappelijk contrast, maar tevens markante verschillen in bewoningsdynamiek. Derhalve kunnen door incorporatie van die streek in het project de waargenomen Sallandse en Achterhoekse patronen in perspectief geplaatst worden. Daarom is er voor gekozen om het onderzoeksgebied een wijdere begrenzing te geven dan aanvankelijk werd beoogd (fig. 1.1). In de vorm van de IJssel in het westen, de Vecht

²⁷ Van Haaster *et al.* 2007; Groenewoudt *et al.* 2008; Groenewoudt/Keunen 2008.

²⁸ Website DANS EASY: <http://persistent-identifier.nl/?identifier=urn:nbn:nl:ui:13-aa0-uqx>

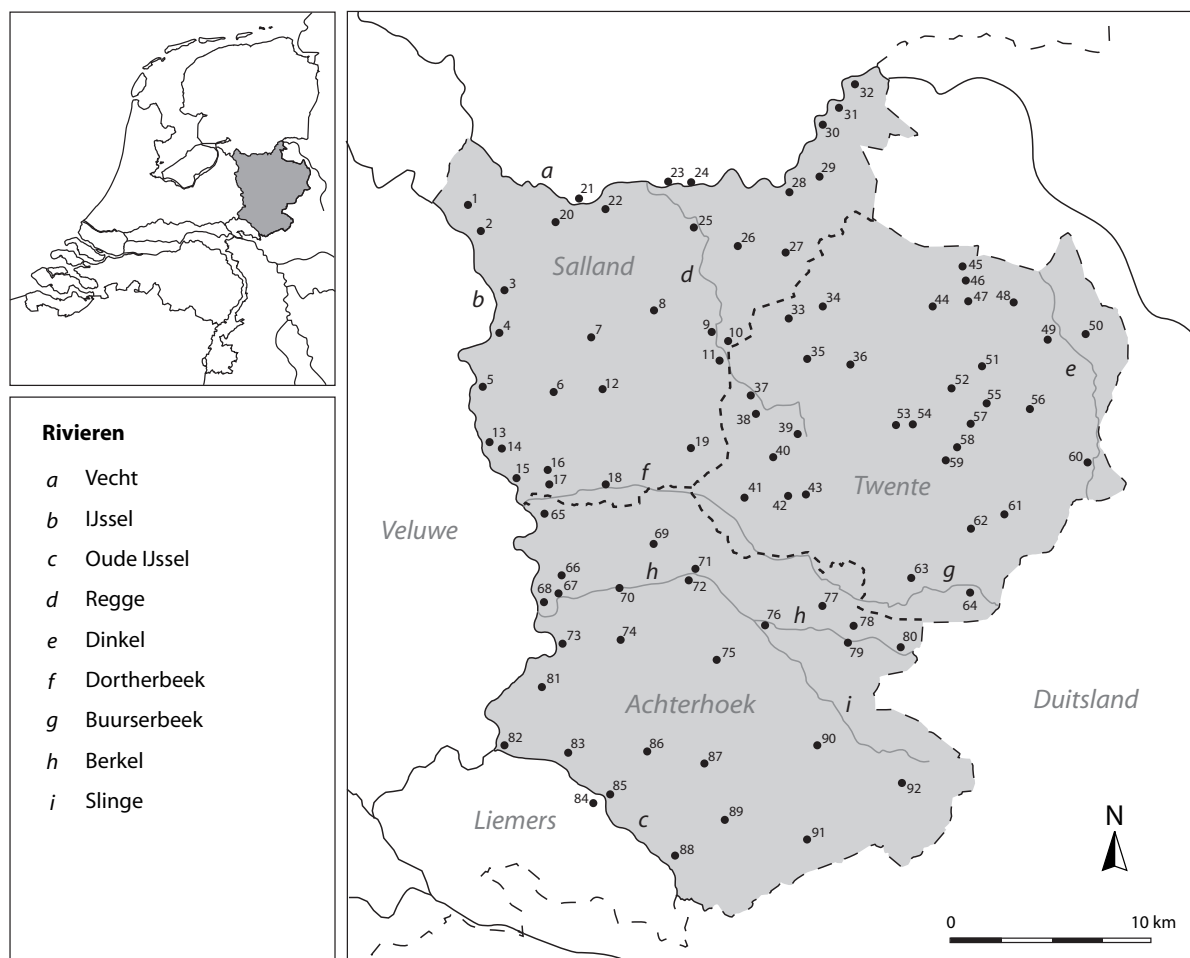

Fig. 1.1 Ligging van het onderzoeksgebied en de belangrijkste regio's, plaatsen en rivieren die in de tekst worden vermeld (legenda op pagina 18).

in het noorden en Oude IJssel zijn er drie landschappelijke grenzen voor het studiegebied genomen. De Duitse grens begrenst het onderzoeksgebied in het oosten. Aan deze laatste keuze liggen praktische redenen ten grondslag, waarvan de beschikbaarheid en toegankelijkheid van archeologische gegevens en fysisch-geografisch kaartmateriaal de belangrijkste zijn.

Fig. 1.1 Legenda

Salland

1 Zwolle	10 Hulsen	19 Holten	28 Mariënberg
2 Ittersumerbroek	11 Nijverdal	20 Hoonhorst	29 Bergentheim
3 Herxen	12 Heeten	21 Dalfsen	30 Hardenberg
4 Wijhe	13 Rande	22 Rechteren	31 Baalder
5 Olst	14 Diepenveen	23 Varsen	32 Gramsbergen
6 Wesepe	15 Deventer	24 Ommen	
7 Raalte	16 Schalkhaar	25 Archem	
8 Luttenberg	17 Colmschate	26 Den Ham	
9 Hellendoorn	18 Bathmen	27 Vroomshoop	

Tivente

33 Hooge Hexel	41 Markelo	49 Volthe	57 Deurningen
34 Vriezenveen	42 Herike	50 Denekamp	58 Hasselo
35 Wierden	43 Goor	51 Weerselo	59 Hengelo
36 Almelo	44 Tubbergen	52 Saasveld	60 Losser
37 Zuna	45 Mander	53 Azelo	61 Enschede
38 Rijssen	46 Vasse	54 Borne	62 Usselo
39 Enter	47 Haarle	55 Gammelke	63 Haaksbergen
40 Elsen	48 Ootmarsum	56 Oldenzaal	64 Buurse

Achterhoek

65 Epse	72 Lochem	79 Eibergen	86 Zelhem
66 Eefde	73 Wichmond	80 Rekken	87 Halle
67 Warnsveld	74 Vorden	81 Steenderen	88 Silvolde
68 Zutphen	75 Ruurlo	82 Doesburg	89 Varsseveld
69 Laren	76 Borculo	83 Hummelo	90 Lievelde
70 Almen	77 Neede	84 Dichteren	91 Aalten
71 Ampsen	78 Mallem	85 Doetinchem	92 Winterswijk

2.1 INLEIDING

Oost-Nederland neemt in de Nederlandse archeologische vakwereld een bescheiden positie in (par. 1.2). Het oosten van ons land wordt doorgaans beschouwd als een perifeer gebied, waar weinig archeologisch onderzoek is uitgevoerd. De classificatie ‘perifeer’ refereert niet alleen aan de ligging ten opzichte van de Randstad of het overwegend rurale karakter van het gebied, maar ook aan de afstand tot universiteiten met een archeologische onderzoekstraditie. In de ‘Archeologiebalans’ uit 2002 en de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) wordt de lage archeologische kennisstand voor het gebied herhaaldelijk benadrukt (fig. 2.1).¹ De meest genoemde oorzaak is het ontbreken van universitaire aandacht voor Oost-Nederland. Doorgaans wordt er in de beschrijvingen wel een onderscheid gemaakt tussen Overijssel en de Achterhoek. Terwijl enkele Overijsselse opgravingen om verschillende redenen landelijke bekendheid kregen, zoals Usselo, Marienberg en Colmschate, wordt de Achterhoek neergezet als een archeologisch nog vrijwel onontgonnen gebied. Zo komen in het recent verschenen overzichtswerk ‘Nederland in de prehistorie’ slechts twee vindplaatsen uit de Achterhoek voor.²

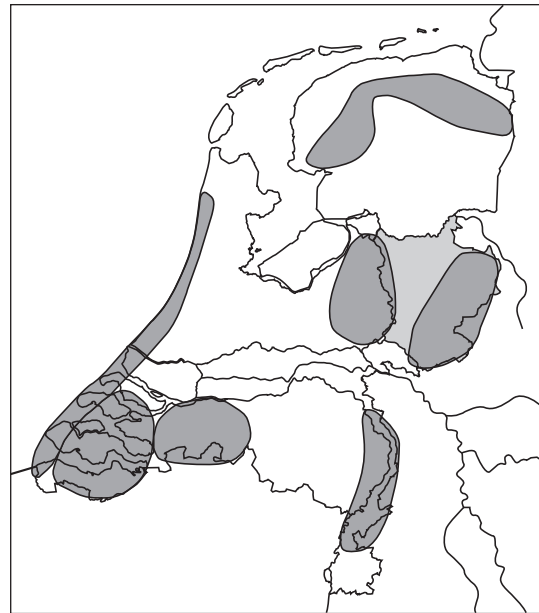

Fig. 2.1 Regio's in Nederland met een lage archeologische kennisstand. Het onderzoeksgebied is weergegeven in lichtgrijs. Naar Lauwerier/Lotte 2002, afb. 7, 23.

De onderzoekers die in de laatste decennia in het gebied werkzaam waren, zoals de provinciaal archeologen R.S. Hulst (Gelderland) en A.D. Verlinde (Overijssel), waren zich terdege bewust van de relatief lage kennisstand en het gebrek aan universitaire aandacht. Ze keken met een jaloers oog naar een nabijgelegen, veel intensiever onderzochte provincie als Drenthe. In 1972 vroeg Hulst zich tijdens een lezing openlijk af hoe het mogelijk was dat in de Achterhoek, een gebied met een oppervlakte van zo'n 1300 vierkante kilometer, op dat moment hoogstens 150 prehistorische vindplaatsen gedocumenteerd waren.³ Zijn lezing gaf hij de titel ‘De Achterhoek naar voren’. Ook Verlinde sprak meermaals zijn ongenoegen uit over het gebrek aan wetenschappelijke aandacht voor het gebied ten oosten van de IJssel. De opstelling van beide provinciaal archeologen overziend, zou zelfs gesproken kunnen worden van een archeologisch Oost-Nederlands minderwaardigheidsgevoel dat vanaf het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw aan de oppervlakte kwam.

In dit hoofdstuk wordt de aandacht gericht op de geschiedenis van de archeologie beoefening in Oost-Nederland. Eerst wordt de aandacht gericht op enkele vroege ‘onderzoekers’, afkomstig uit de sociale bovenlagen van de bevolking, die uit pure nieuwsgierigheid hun arbeiders lieten graven in de grafheuvels en urnenvelden die zo rijkelijk aanwezig waren in de uitgestrekte Oost-Nederlandse heidevelden. De beschrijving eindigt met de wetenschappelijke gevolgen van de introductie van de Malta-wetgeving

¹ Lauwerier/Lotte 2002, 42-43; Gerritsen *et al.* 2005, 5-6; Groenewoudt *et al.* 2006, 3-5.

² Louwe Kooijmans *et al.* 2005, 797-806.

³ Hulst 1972a, 64.

in het laatste decennium. Door middel van de beschrijving van de belangrijkste ontwikkelingen door de eeuwen heen wordt bepaald of de situatie in de realiteit wel zo somber is als bovengenoemde publicaties doen geloven. Er wordt een reconstructie gemaakt van de processen, instanties en onderzoekers die een bepalende rol hebben gespeeld voor de kennisontwikkeling en theorievorming. In hoofdstuk 3 wordt vervolgens ingegaan op het voorlopige eindresultaat van deze ontwikkelingen, in de vorm van een chronologisch overzicht van de op dit moment beschikbare archeologische kennis.

2.2 EEN HOBBY VOOR DE ELITE (DE FASE TOT 1830)

In de zeventiende, achttiende en het begin van de negentiende eeuw is er nog geen sprake van een professionele archeologie beoefening. In de sociale bovenlaag van de bevolking, bestaand uit adellijken, geestelijken en historici, bestaat er wel interesse in oudheden. Deze interesse werd gestimuleerd door toevalsvondsten van archeologische objecten. Zo werden in Nijmegen en omgeving, iets ten zuiden van het onderzoeksgebied, al vanaf de vijftiende eeuw regelmatig Romeinse oudheden gevonden die voor een deel terecht kwamen in particuliere verzamelingen.⁴ In 1808 leidden vondsten zelfs tot een archeologisch onderzoek in de Holdeurn, waarvoor Lodewijk Napoleon grote belangstelling toonde.⁵ Dat deze aanwijzingen voor Romeinse bewoning ook in Oost-Nederland tot de verbeelding spraken, wordt geïllustreerd door de al vroeg veronderstelde koppeling tussen het Achterhoekse dorp Varsseveld en de uit historische bronnen overgeleverde Varusslag.⁶ Het nabijgelegen Harreveld werd in verband gebracht met Arminius, leider der Germanen. De aanname dat de beroemde veldslag had plaatsgevonden in de Achterhoek, door P. Kuiper omschreven als een goed voorbeeld van ‘volks-etymologie’⁷, manifesteerde zich bijvoorbeeld in wegnamen. Ten westen van Varsseveld vinden we de meest bekende daarvan, de Romienendiek, die deel uitmaakt van een belangrijke doorgaande route door het centrale deel van de Achterhoek. Het monument dat in Varsseveld werd opgericht ter nagedachtenis aan de Varusslag bestaat ook tegenwoordig nog. Deze ‘Romeinse connectie’, die een opvallende rol speelde in het Achterhoekse collectieve bewustzijn, is pas recentelijk ten einde gekomen toen werd vastgesteld dat de Varusslag plaatsgevonden heeft bij het Duitse Kalkriese, in het Teutoburgerwoud.⁸

In Oost-Nederland werden de eerste archeologische vondsten, voor zover dat uit historische bronnen kan worden afgeleid, in het begin van de achttiende eeuw gedaan. In 1707 werden middeleeuwse gouden munten gevonden in Doesburg, en in 1712 een urn met crematieresten in de omgeving van Almelo.⁹ In dezelfde periode onderzocht de geestelijke J.H. Nunningh al grafheuvels in het aan Twente grenzende graafschap Bentheim (fig. 2.2).¹⁰ In het laatste kwart van de achttiende en de eerste decennia van de negentiende eeuw is een geleidelijke toename van het aantal archeologische vondsten waarneembaar, met name in Twente en de Achterhoek. Salland treedt nog nauwelijks op de voorgrond, en dat regionale verschil is ook in latere fases duidelijk merkbaar. In de jaren twintig van de negentiende eeuw verschenen enkele publicaties waarin vondsten uit Oost-Nederland worden vermeld. In 1822 geeft A.C.W. Staring van den Wildenborch een eerste overzicht van archeologische vondsten uit de ‘kwartieren’ Zutphen en

⁴ Borman 1981, 15–20.

⁵ Borman 1981, 20.

⁶ Van Heussen 1725, 552–554; Van der Aa 1848, 531–533; Kuiper 1959, 48.

⁷ Kuiper 1959, 48.

⁸ O.a. Wiegels/Woesler 2003.

⁹ Doesburg: Brongers 1976a, 14. Almelo: Arrenberg 1784,

214; Westendorp/Reuvs 1826, 156; Reuvs *et al.* 1845, 2; Hijzeler 1961, 12; Verlinde 1987a, 4. In dit boek wordt naar onderdelen van het proefschrift van A.D. Verlinde consequent verwezen als Verlinde 1987a. Delen van het proefschrift verschenen al eerder, in de *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*.

¹⁰ Bakker 1983.

Veluwe.¹¹ Hij besteedt onder meer aandacht aan vondsten uit het urnenveld de Kattenbelt bij Ruurlo, een Romeinse munt van Vespasianus uit Groenlo en een op zijn landgoed Wildenborch bij Vorden gevonden vuurstenen dolk. Vier jaar later publiceerden N. Westendorp en C.J.C. Reuvs een artikel in het ‘oudheidkundige tijdschrift’ *Antiquiteiten*, waarin onder meer Oost-Nederlandse vindplaatsen werden besproken.¹² Daarnaast is ook een in 1845 verschenen overzicht van vindplaatsen uit Nederland, België en omgeving van belang, dat gepubliceerd werd door C. Leemans en L.J.F. Janssen en deels gebaseerd was op inventarisaties van Reuvs.¹³

In deze vroege overzichten worden enerzijds toevallig-vondsten van bijvoorbeeld stenen bijlen en Romeinse munten vermeld, die vooral bij ontginningen aan het licht kwamen. Anderzijds gingen personen uit de elite doelbewust op zoek naar oudheden. Vrijwel zonder uitzondering betreft het provisorische onderzoekjes van laat-prehistorische grafvelden. De heer Van der Capellen deed in 1775 bijvoorbeeld al opgravingen in ‘heidensche begraafplaatsen’ in Overijssel.¹⁴ Welke grafvelden hij onderzocht is niet te achterhalen, maar het is vrijwel zeker dat ze in Twente lagen. A. Schimmelpennick deed in 1820 opgravingen in het Jaagoppersveld bij Ootmarsum, waarbij onder meer een urn met crematie, de punt van een bronzen dolk en een Romeinse munt gevonden werden.¹⁵ Dezelfde ontwikkeling is zichtbaar in de Achterhoek. Het urnenveld van de Kattenbelt bij Ruurlo werd ontdekt door Baron van Heeckeren van Kell, en er zijn vergelijkbare vondsten uit een grafveld in Winterswijk bekend.¹⁶ De opkomst van het grafheuvelonderzoek in deze periode is geen specifiek Oost-Nederlands verschijnsel. In het aangrenzende graafschap Bentheim bijvoorbeeld onderzocht de predikant W.F. Visch verschillende grafheuvels.¹⁷

Het spreekt voor zich dat de vroege opgravingen van grafmonumenten geen wetenschappelijk karakter hadden. Het betreft kleinschalige en opportunistische onderzoekjes, waarbij het belangrijkste doel was om oudheden te verzamelen. De hier besproken opgravingen zijn degene die, in verschillende mate van detail, uit historische bronnen bekend zijn. Het aantal primitieve opgravingen die in de vergetelheid zijn geraakt, zal vele malen groter geweest zijn. Zowel in absolute aantallen (fig. 2.3) als wat betreft wetenschappelijke waarde spelen ze slechts een marginale rol. Ze verschaffen wel inzicht in een groeiend bewustzijn en een geleidelijk toenemende interesse in archeologie.

Fig. 2.2 Kanunnik J.H. Nunningh (1675-1735) bergt een urn in het graafschap Bentheim. Gravure uit 1711. Naar Bakker 1983, fig. 5, 22.

¹¹ Staring van den Wildenborch 1822.

¹² Westendorp/Reuvs 1826.

¹³ Reuvs *et al.* 1845.

¹⁴ Van Bijlandt 1840, 13, noot 1; Hijszeler 1944, 35; Verlinde 1987a, 4.

¹⁵ Molhuysen 1844; Reuvs *et al.* 1845, 63; Hijszeler 1944,

35.

¹⁶ Ruurlo: Staring van den Wildenborch 1822, 441-443; Westendorp/Reuvs 1826, 154; Reuvs *et al.* 1845, 72. Winterswijk: Arrenberg 1784; Westendorp/Reuvs 1826, 149; Reuvs *et al.* 1845, 95; Verlinde 1987a, 4.

¹⁷ Visch 1819, 1820; Hijszeler 1944, 36; Verlinde 1987a, 4.

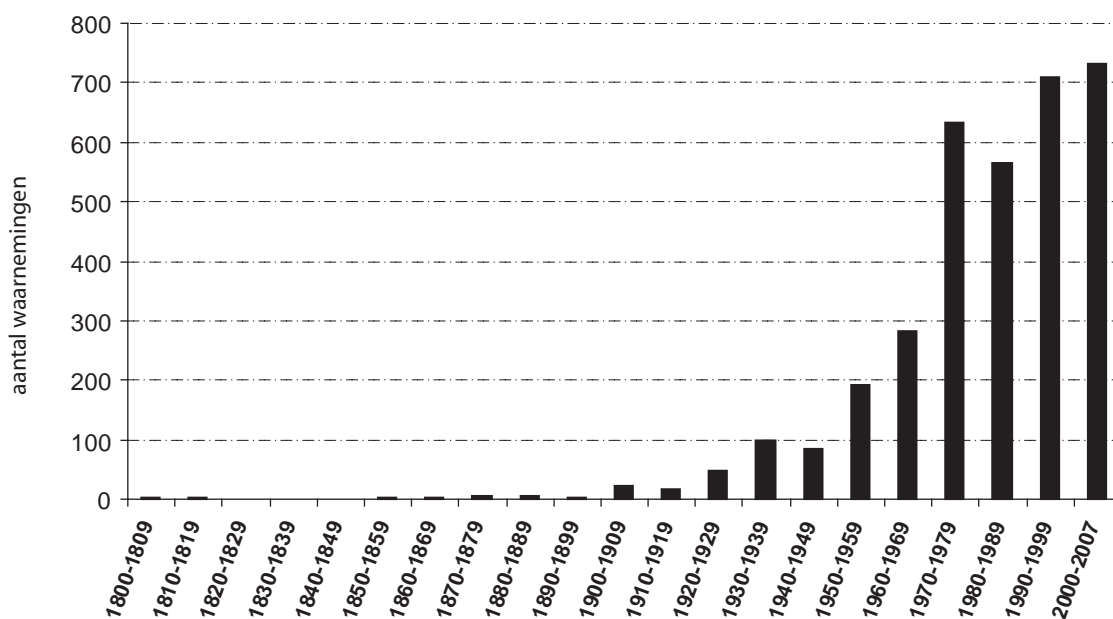

Fig. 2.3 Aantal in Archis gedocumenteerde archeologische 'waarnemingen', gerangschikt per decennium van ontdekking. Stand begin 2007 (gegevens B. Peters, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

2.3 DE OUDHEIDKUNDIGE INTERESSE KRIJGT VORM (1830-1870)

2.3.1 Provinciale almanakken, verenigingen en genootschappen

Vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw vonden verschillende belangrijke ontwikkelingen plaats in de omgang met en de studie van de cultuurhistorie van Oost-Nederland. In zijn proefschrift over de ontwikkeling van het regionalisme in Twente spreekt F.G.H. Löwik van een fase, kort na de Franse overheersing, waarin vooral onder jongeren de drang ontstond om zich te bevrijden van het Franse en classisistische cultuurimperialisme en op zoek te gaan naar het nationaal- en streekeigene.¹⁸ In deze ontwikkeling past de oprichting van diverse provinciale en regionale almanakken, geschied- en taalkundige verenigingen en genootschappen.

Omstreeks 1835 verschenen zowel de Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren als de Geldersche Volksalmanak.¹⁹ Belangrijke personen achter de Overijsselsche Almanak waren J.H. Halbertsma, P.C. Molhuysen en J. van Doorninck. Halbertsma en Molhuysen waren predikanten, en Van Doorninck de eerste archivaris van Overijssel. In de almanakken werden artikelen van wisselende kwaliteit en over diverse onderwerpen gepubliceerd. De onderwerpen lopen uiteen van taalkunde, streekeigenheid en het karakter van de 'inheemse' bevolking van Oost-Nederland (het zogenaamde 'Saksenvraagstuk') tot verslagen van archeologisch onderzoek. Voor het eerst was er een medium waarin archeologische vondsten aan het grotere publiek konden worden gepresenteerd. Regelmatig verschenen artikelen over 'hunebeltten', ofwel grafheuvels, en 'witte wieven'. Er werd getracht relaties te leggen tussen eigen waarnemingen, verhalen van klassieke auteurs en volksverhalen en legenden.²⁰ Over wie er verantwoordelijk waren voor de aanleg van grafheuvels verschilden de meningen. Meestal werden ze toegeschreven aan Romeinen en Germanen, soms aan Saksen of Franken.²¹ Naast grafmonumenten sprak ook de middeleeuwse versterking van de Hunenborg te Volthe tot de verbeelding, getuige enkele bijdragen met dat onderwerp.²²

¹⁸ Löwik 2003, 27-28.

¹⁹ Slicher van Bath 1944b, 162-169; Löwik 2003, 27-31.

²⁰ Verlinde 1987a, 4-5.

²¹ Verlinde 1987a, 5.

²² Weeling 1836; Helderman 1837. Deze versterking werd ook al door Picardt vermeld (1660, 81).

In 1838 werd in Zwolle een ‘Wetenschappelijk Genootschap’ opgericht. Het doel was een serie lezingen voort te zetten, die voorheen georganiseerd waren door mr. J. ter Pelkwijk en betrekking hadden op geschiedenis, aardrijkskunde, natuurkunde en natuurlijke historie.²³ Het ‘Wetenschappelijk Genootschap te Zwolle’ was geen lang leven beschoren. Al in 1841 werd de naam gewijzigd in ‘Overijsselsche Vereeniging ter Ontwikkeling van Provinciale Welvaart’.²⁴ De vereniging stelde zich brede nieuwe doelen, waaronder de bevordering van de statistieke kennis van Overijssel, de aanmoediging van industriële talenten en in het algemeen alles wat voor de ontwikkeling van de provinciale welvaart van belang kon zijn.²⁵ Ze beschikte over een kleine bibliotheek en een bescheiden museum, waarin vooral natuurhistorische en etnografische objecten werden tentoongesteld.²⁶ Daarnaast werden er lezingen georganiseerd.²⁷ Zoals later in dit hoofdstuk zal worden aangetoond, was de vereniging ook verantwoordelijk voor enkele opgravingen in Twente.

De Overijsselse Volksalmanak kwam vanwege afnemende belangstelling al in 1855 ten einde. Haar Gelderse tegenhanger hield het vol tot 1900.²⁸ Vanaf het eind van de negentiende eeuw verschenen, met wisselend succes, ook regionaal geïntendeerde almanakken. Voorbeelden uit Twente zijn de ‘Twentsche Almanak’ en de ‘Volks-Almanak voor Enschede en Lonneker’²⁹, en in de Achterhoek – in een wat later stadium – de ‘Almanak voor den Achterhoek en het Schipbeekdal’. Het verdwijnen van de Overijsselse almanak werd door sommigen al snel als een gemis ervaren. Dat leidde in 1858 tot de oprichting van de ‘Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis’. Het was de bedoeling dat die vereniging een centrale rol zou gaan spelen bij de opsporing en het wereldkundig maken van alles wat betrekking had op de geschiedenis van Overijssel, waarbij de nadruk vooral lag op archiefonderzoek en de studie van het vroegere Overijsselse recht.³⁰ In het eind van de negentiende eeuw zou de vereniging de drijvende kracht worden achter de oprichting van het eerste provinciale museum van Overijssel.

Kort na het midden van de negentiende eeuw begonnen steden als Deventer en Zutphen met het samenstellen van bescheiden, vooral streekgerichte collecties, waarin soms archeologische vondsten werden opgenomen. Zo werd in Deventer in 1856 een kabinet van ‘merkwaardigheden’ bijeengebracht, dat vanaf 1915 opgenomen werd in museum De Waag.³¹ Het stadsbestuur van Zutphen besloot in 1866 tot het verzamelen van voorwerpen van historisch belang, waarmee de grondslag voor de collectie van de Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap (vanaf 1903) gelegd werd.³² In de collectie van Zutphen bevonden zich onder meer stenen bijlen, en urnen uit verschillende Achterhoekse grafvelden.³³ Een vergelijkbare ontwikkeling is overigens herkenbaar in het ten zuiden van het onderzoeksgebied gelegen Arnhem, waar in de tweede helft van de negentiende eeuw het Arnhemsch Museum van Oudheden gesticht werd.³⁴

²³ Boonenburg 1978, 32.

²⁴ Roding 1957, 91-93; Boonenburg 1978, 32; Verlinde 1987a, 5; 1986a, 114.

²⁵ Roding 1957, 91-93; Boonenburg 1978, 32.

²⁶ Boonenburg 1978, 33.

²⁷ De bekende geoloog en landbouwkundige W.C.H. Staring gaf voor de vereniging lezingen over de ‘aardkunde’ van Twente, Salland en het Land van Vollenhove (Staring 1845, 1846; Roding 1957).

²⁸ Löwik 2003, 30.

²⁹ Löwik 2003, 30-31.

³⁰ Ter Kuile 1958; Boonenburg 1978, 32; Hogenstijn 2008; Sleebe 2008.

³¹ Zeiler 1989.

³² Genders 1978, 101.

³³ Engelen 1916, 1932.

³⁴ Staats Evers 1881.

2.3.2 Archeologisch onderzoek en toevalsvondsten

Het archeologisch onderzoek in Oost-Nederland tussen 1830 en 1870 wijkt op enkele punten af van de voorgaande periode. De overgang tussen beide fases wordt gemarkeerd door de opgraving van de Wittewijvenbult bij Eefde, die in september 1834 door C.J.C. Reuvens en A. Brants uitgevoerd werd.³⁵ Enkele maanden eerder waren op het terrein bij werkzaamheden verschillende vondsten gedaan, waaronder aardewerk, een Romeinse munt en verschillende artefacten van ijzer. Naar aanleiding van de vondsten nam Brants, de eigenaar van het perceel, contact op met Reuvens. Daartoe geïnspireerd door een recent verschenen Duitse publicatie over grafheuvelonderzoek was Brants van plan een opgraving te doen.³⁶ De Wittewijvenbult maakte deel uit van een grafheuvelgroep bij het erf Springop. Aan de heuvel was, zoals in Oost-Nederland wel vaker voorkomt³⁷, een volksverhaal over witte wieven verbonden. Deze spookachtige figuren zouden de heuvel in de Kerstnacht als dansplaats gebruiken. Na afloop begaven ze zich naar een nabijgelegen watertje om zich te baden, waarna ze onderdoken en verdwenen.

Na enige contacten tussen Brants en Reuvens kwam het inderdaad tot een onderzoek, dat enkele dagen in beslag nam. Hoewel overeengekomen was dat Brants de leiding had en Reuvens toeschouwer zou zijn, nam de Leidse hoogleraar direct de regie in handen. Reuvens had tijdens opgravingen in Arentsburg veldwerkervaring opgedaan, maar de Wittewijvenbult was de eerste grafheuvel die hij onderzocht. Op basis van een in de serie *Antiquiteiten* door de Duitse hofmaarschalk Von Oertzen en predikant W.F. Visch gepubliceerde methode³⁸ besloot hij van oost naar west een sleuf door de heuvel te graven. Een centrale grafkuil werd niet aangetroffen of is niet herkend. Wel werden enkele crematiegraven geregistreerd en vond hij prehistorisch aardewerk, waaronder een compleet potje. Uit de aanwezigheid van een depressie in de top van de heuvel werd duidelijk dat deze al eerder de belangstelling had getrokken van schatgravers. Het was de bedoeling om de resultaten van de opgraving van de Wittewievenbult en andere nog te onderzoeken grafmonumenten te publiceren. Omdat Reuvens het volgende jaar al overleed, werd dit plan niet gerealiseerd. Desondanks kan de opgraving als het eerste, goed gedocumenteerde grafheuvelonderzoek in Nederland worden gekarakteriseerd. De ligging van de verschillende grafheuvels is vastgelegd. Op een opgravingsplattegrond zijn de sleuf, sporen en vondsten ingetekend. Daarnaast tekende Reuvens een profiel van de heuvel, en hield hij een opgravingsjournaal en vondstenlijst bij. De gevonden crematieresten werden onderzocht, en een Zutphense apotheker voerde een scheikundige analyse uit van de verschillende bodemlagen.

Het hoge niveau van onderzoek en documentatie van Reuvens werd tijdens andere opgravingen in Oost-Nederland in dezelfde periode niet bereikt. Een belangrijk verschil met de voorgaande periode is wel, dat met de twee provinciale almanakken nu een mogelijkheid bestond om resultaten van oudheidkundig onderzoek te publiceren. Zo is bekend uit de Overijsselse almanak, dat de Graaf van Bijlandt in juni 1839 voor ‘eenige liefhebbers van vaderlandsche oudheden’ een uitstapje naar de Herikerberg ten noorden van Markelo organiseerde, ‘alwaar men eenige hoop had, ongeschondene begraafplaatsen onzer Heidensche voorvaderen te vinden’.³⁹ De graaf liet door zijn arbeiders vier grafheuvels onderzoeken, in twee gevallen door middel van een kruissleuf. In één van de heuvels werd, vlak onder het heuveloppervlak, een bronzen Wohlde-zwaard gevonden (fig. 2.4). Ook veel van de heuvels in de omgeving van

³⁵ Deze en volgende alinea zijn met name gebaseerd op Brants 1835, Brunsting 1947, 234-236 en Brongers 2002, 111-112. Zie Brongers 2002 en Cordfunke *et al.* 2007 voor overzichten van het leven en de wetenschappelijke carrière van Reuvens.

³⁶ Wilhelmi 1830.

³⁷ Zie o.a. Brants 1835; Halbertsma 1837; Hijzeler 1944, 32-34.

³⁸ Von Oertzen 1820.

³⁹ Van Bijlandt 1840, 13; Hijzeler 1944, 35; Verlinde 1987a, 5.

de Herikerberg waren, net als de Wittewijvenbult, in een eerder stadium al eens ten prooi gevallen aan schatgravers. Net als in de voorgaande periode bleven de grafheuvels en urnenvelden in de Twentse heidevelden de grootste aantrekkingskracht uitoefenen. P.C. Molhuysen, de predikant die eerder vermeld werd als één van de krachten achter de oprichting van de Overijsselse Volksalmanak, richtte zich ook op deze streek. Zo onderzocht hij grafheuvels in Ootmarsum, Vasse en Haarle.⁴⁰ In enkele gevallen werd onderzoek in Twente gestimuleerd door de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart. J.H. Stork, net als Molhuysen een predikant, werd daarvoor ingezet. Hij richtte zijn aandacht onder meer op de omgeving van Weerselo.⁴¹ Storks onderzoek was overigens niet altijd even fijnzinnig. Hij koos er in Weerselo zelfs voor om de bodem met een ploeg te doorwoelen. De gevonden artefacten werden geschonken aan de vereniging. Ook het onderzoek in de Achterhoek werd voortgezet. In de Geldersche Volksalmanak van 1841 worden bijvoorbeeld urnen vermeld die door de Baron van Heeckeren van Enkhuisen en Sonsbeek in de omgeving van zijn landgoed bij Hummelo werden gevonden.⁴²

Naast de vooral op grafheuvels gerichte onderzoeken kwamen er met grote regelmaat toevallig vondsten aan het licht, vooral tijdens de in de loop van de negentiende eeuw toenemende ontginningen van heidevelden en veengebieden. Vaak betrof het 'losse' vondsten van bijvoorbeeld stenen en bronzen bijlen, waarvan de vondstomstandigheden hooguit bij benadering werden vastgelegd. Eén van de bekendste vondsten uit deze periode is een depot uit de late bronstijd, dat in 1846 gevonden werd in Elsen.⁴³ Het bestaat uit verschillende bronzen artefacten, waaronder twee zeldzame omega-vormige armbanden. Volgens de beschrijving in de Overijsselsche Volksalmanak van het volgende jaar waren de artefacten in elkaar gewikkeld in een wal tussen bouwland en heide gevonden.⁴⁴

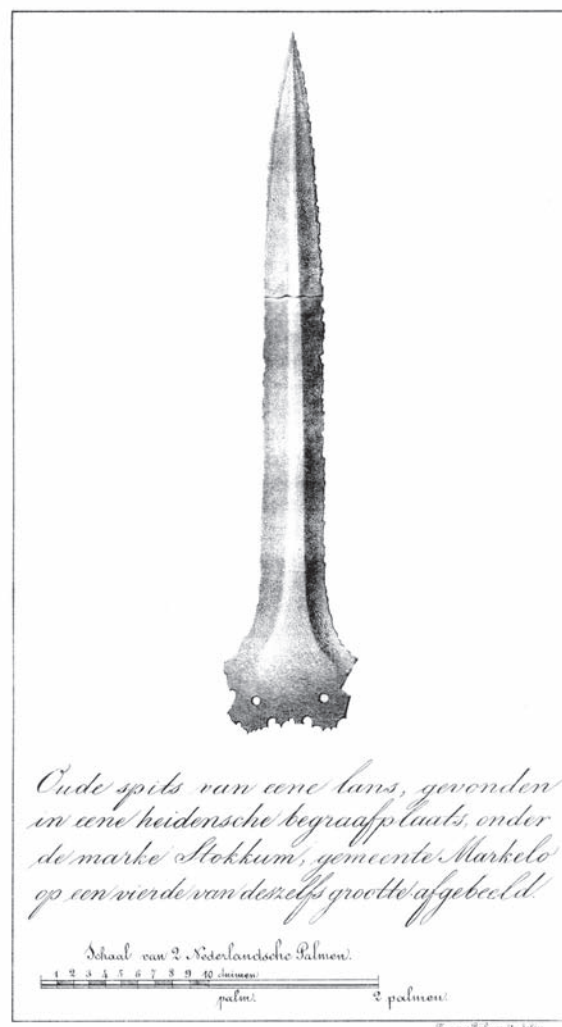

Fig. 2.4 Wohlde-zwaard uit de midden-bronstijd A, in 1839 gevonden in een grafheuvel op de Herikerberg bij Markelo. Naar Van Bijlandt 1840.

⁴⁰ Molhuysen 1844; Hijzeler 1944, 35.

⁴¹ Stork 1845; Hijzeler 1944, 35, 1961, 15; Verlinde 1987a, 5.

⁴² Heldring 1841, XIII.

⁴³ Anoniem 1846; Pleyte 1885, 21 en PL. X; Butler 1965; Verlinde 1980a, 10.

⁴⁴ Anoniem 1846, 255.

2.4 TWENTE IN DE SCHIJNWERPERS IN EEN FASE VAN AMBIGUÏTEIT (1870-1940)

2.4.1 *Het Provinciaal Geschiedkundig Overijsselsch Museum in Zwolle*

In het kader van haar 25-jarig bestaan organiseerde de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis (VORG) in 1882 een bijzondere expositie in Zwolle.⁴⁵ De kern van de tentoonstelling werd gevormd door objecten van de vereniging zelf, aangevuld met een deel van de collectie uit het museum van de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart en objecten die in het bezit waren van particulieren. Na afloop van de Geschiedkundig-Overijsselsche tentoonstelling overheerste het gevoel dat het zonde zou zijn dat de opgebouwde collectie weer uit elkaar zou vallen, en werd in het volgende jaar besloten tot de oprichting van een nieuw museum. In 1884 was het Provinciaal Geschiedkundig Overijsselsch Museum een feit. Het beheer werd door de VORG op zich genomen. Aanvankelijk bleef de collectie van de Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart gescheiden. In 1905 werd een nieuwe ruimte voor het museum gevonden, waarin plaats was voor alle vondsten. Dit betekende tevens het einde van de laatstgenoemde vereniging.⁴⁶

De oprichting van het Zwolse museum markeerde in archeologisch opzicht een belangrijke omslag. Voor het eerst konden de vondsten uit Overijssel op een centrale plaats geregistreerd en tentoongesteld worden.⁴⁷ Zoals nog besproken zal worden, duurde deze centrale rol als een gevolg van museale ontwikkelingen in Twente slechts enkele decennia. Overigens kende het museum vanaf de stichting al financiële moeilijkheden, aangezien het provinciaal bestuur er nauwelijks belangstelling voor toonde.⁴⁸ Archeologisch veldonderzoek speelde slechts een marginale rol in de dagelijkse praktijk van het Zwolse museum. Een opgraving door J.W. Mulder, de toenmalige directeur, is hierop een uitzondering. Hij onderzocht een groep van negen grafheuvels bij de Monnikenbraak bij Tubbergen, en publiceerde de resultaten in 1889.⁴⁹ Met zijn keuze voor een prehistorisch grafveld in Twente sloot hij zich zowel in thematisch als in regionaal opzicht aan bij voorgaande onderzoekers. Mulder onderkende het duidelijke verschil in kennisstand tussen Twente en de andere delen van Overijssel wel, en schonk in zijn artikel ook enige aandacht aan een mogelijk grafveld en drie zogenaamde Kiekenbelten in Colmschate.⁵⁰ Overigens vertoont de publicatie van Mulder qua stijl overeenkomsten met het enkele jaren eerder door de Leidse hoogleraar W. Pleyte gepubliceerde standaardwerk 'Nederlandsche Oudheden', dat kennelijk een inspirerende werking had gehad.⁵¹ Duidelijk is dat het provinciale museum zich in archeologisch opzicht vooral profileerde als een centrale registratie- en tentoonstellingsplaats, en – afgezien van Mulders' opgraving – geen instelling was die archeologisch onderzoek in de provincie initieerde of stimuleerde. Vanaf het begin van de twintigste eeuw zou de Oudheidkamer Twente dat wel gaan doen. Hierdoor zou Twente in de eerste helft van de twintigste eeuw een steeds grotere voorsprong in archeologische kennis gaan opbouwen. Het is aannemelijk dat naast het beleid van het Zwolse museum ook de schaarste aan goed herkenbare grafheuvels in Salland een rol in deze ontwikkeling heeft gespeeld.

⁴⁵ Ter Kuile 1958, 18; Boonenburg 1978, 32-33; Verlinde 1987a, 6; Van Dijk 2008.

⁴⁶ In 1954 werd het predicaat 'Geschiedkundig' uit de naam van het museum verwijderd. Vanaf dat moment werd er gesproken van het Provinciaal Overijsselsch Museum (POM). In 1996 werd deze naam veranderd in Stedelijk Museum Zwolle, waarmee uiting werd gegeven aan de groter wordende nadruk op de streek rond Zwolle in plaats van op de gehele provincie (Boonenburg 1978; Van Dijk 2008).

⁴⁷ Verlinde 1987a, 6.

⁴⁸ Geesink 1949, XXIX: 'en hoewel de opzet van het Museum van den aanvang af steeds is geweest een gewestelijk Museum, toch heeft het provinciaal bestuur de eerste vijftig jaren helaas niet de minste belangstelling er voor gehad...'

⁴⁹ Mulder 1889; Hijzeler 1944, 37; Verlinde 1987a, 6.

⁵⁰ Mulder 1889, 7 en 12-14.

⁵¹ Pleyte 1885, 1887; Verlinde 1987a, 6.

jaar	Overijssel		Gelderland	
	woeste grond	gemiddelde ontginning/jaar	woeste grond	gemiddelde ontginning/jaar
1833	150.130		164.658	
1885	101.928	927	107.115	1.107
1910	92.265	387	95.777	454
1930	66.291	1.299	62.141	1.682

Tabel 2.1 De drastische afname van woeste grond en de gemiddeld jaarlijks ontgonnen arealen in Overijssel en Gelderland, in hectares. De gemiddeld jaarlijks ontgonnen arealen verwijzen steeds naar het voorafgaande tijdvak (bijvoorbeeld gemiddeld 927 hectare per jaar in Overijssel tussen 1833 en 1855). Naar Demoed 1987, tabel 8, p. 86 (licht aangepast).

2.4.2 De Oudheidkamer Twente en het Rijksmuseum Twenthe

Vanaf het begin van de twintigste eeuw nam de interesse voor archeologie in Twente sterk toe. Deze ontwikkeling kan gekoppeld worden aan de verdeling van de markegronden, die vanaf het midden van de negentiende eeuw een belangrijke verandering op het platteland teweeg bracht. Diverse industriëlen, die in de opkomende Twentse textielindustrie rijkdom hadden vergaard, gingen beleggen in de vrijgekomen woeste gronden rond de steden die ze op grote schaal opkochten. Door de Nederlandse Heide Maatschappij, die in 1888 onder meer door Twentse fabrikanten opgericht was, werd een groot deel daarvan bebost of omgezet in weide- en bouwland (tabel 2.1).⁵² De grootschalige werkzaamheden in voorheen nog onontgonnen gebieden leidde tot een sterke toename van het aantal archeologische vondsten. Een vergelijkbare ontwikkeling is zichtbaar in het noordoostelijke deel van de Achterhoek.⁵³ De vondsten wekten de interesse van uit de Twentse elite afkomstige personen als J.J. van Deinse en G.J. ter Kuile, die een sterke betrokkenheid voelden met de volkscultuur van Twente.

Vanuit dezelfde kringen werd in 1905 het initiatief genomen tot het oprichten van een Oudheidkamer.⁵⁴ Naast Van Deinse en Ter Kuile waren bij dit proces H.B. Blijdenstein, J.H. van Heek en W. Stork betrokken. Deze personen behoorden tot elite families, waarvan vooral de Van Heeks een belangrijke rol speelden in de Twentse textielindustrie. De directe aanleiding voor de oprichting van de Oudheidkamer Twente was de aankoop van een collectie munten en penningen van de familie Van Doorninck, waarvan een deel afkomstig was uit Enschede en omgeving.⁵⁵ Al snel ontstond het idee om naast de verworven munten ook de oudheidkundige collecties van Ter Kuile en Van Deinse ten toon te stellen, alsmede andere objecten die licht wierpen op de kunst en cultuur van Twente. De achterliggende gedachte wordt duidelijk uit een verslag van de opening in 1906: *Twente wil bezocht, het wil bestudeerd worden. Moge de Oudheidkamer daartoe aansporen! Reeds veel, zeer veel van het oorspronkelijke is er verloren gegaan. Daarom is het tijd, daarom is het de hoogste tijd, om voor ondergang te behouden, om aan de vergetelheid te ontrukken wat hier nog gevonden wordt en bekend is [...]. Voet voor voet, langzaam maar zeker, moet de woeste grond zijn gebied afstaan aan den landbouw. Grafheuvel na grafheuvel verdwijnt onder de spade van den landman, steeds meer en meer graast het vee en golft het graan boven de laatste rustplaatsen der Tubanters. Is het dan wonder, dat er veel wat aan den ouden tijd herinnert, dat er veel oorspronkelijks verloren gaat? Dat te bewaren, de herinnering daaraan op te wekken, ziedaar het voornaamste doel der Oudheidkamer Twente.*⁵⁶

⁵² Demoed 1987; Paskamp-van Santen 2005, 65.

⁵³ Bv. Odink 1927.

⁵⁴ Zie voor de achtergrond en diverse activiteiten van deze oudheidkamer de ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan uitgebrachte feestbundel (Paskamp-van Santen *et*

al. 2005), en Löwik 2003, 48-54.

⁵⁵ Löwik 2003, 48; Verbeek 2005, 23-24.

⁵⁶ Paskamp-van Santen *et al.* 2005, 16. De tekst is van J.J. van Deinse, gepubliceerd in het dagblad Tubantia, jaargang 35, nr. 43.

J.J. van Deinse, die het grootste deel van zijn carrière werkte bij een textielabrikant, werd de eerste conservator van de Oudheidkamer. Van Deinse ontwikkelde al vroeg een voorliefde voor de taal en cultuur van Twente, en publiceerde diverse historische schetsen in het dagblad *Tubantia* waarmee hij grote bekendheid verwierf.⁵⁷ Een deel van deze publicaties werd gebundeld uitgegeven in twee boeken, die hij de titel *Uit het land van katoen en heide* meegaf.⁵⁸ Van Deinse en Ter Kuile, die in Leiden rechten gestudeerd had en achtereenvolgens werkte als advocaat, schoolopziener en inspecteur van het lager onderwijs⁵⁹, maakten talloze omzwervingen op het platteland en publiceerden over diverse aspecten van de Twentse cultuur en volksaard. Ter Kuile werd als wetenschappelijke onderzoeker gezien, terwijl Van Deinse zich ontwikkelde tot de populaire uitdrager van het Twentse culturele erfgoed.⁶⁰ Ze gingen tijdens hun tochten op zoek naar oudheden voor de Oudheidkamer, en onderhielden al vroeg goede contacten met ontginningarbeiders als Jan Broekhuis uit Haarle (Twente). Vanwege zijn vondsten bij heide-ontginningen stond deze arbeider bekend als Jan de urnengraver.⁶¹ Na de stichting van de Oudheidkamer publiceerde Ter Kuile enkele belangrijke standaardwerken op uiteenlopende terreinen, waarvan in archeologisch opzicht vooral zijn ‘Twentsche Oudheden’ van waarde is.⁶² Dit artikel kan gekarakteriseerd worden als een eerste, specifiek op Twente gericht overzicht van vindplaatsen, waarin laat-prehistorische grafvelden een belangrijke positie innemen. Verder was hij al vanaf 1899 actief betrokken bij de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, waarvan hij tussen 1920 en 1948 voorzitter was.⁶³

De activiteiten van de Oudheidkamer bestonden tijdens de eerste decennia van haar bestaan voor een belangrijk deel uit lezingen, excursies en vergaderingen. Daarnaast werd de instelling in de loop der tijd eigenaar van enkele terreinen met een hoge archeologische en cultuurhistorische waarde.⁶⁴ Op initiatief van enkele welvarende bestuursleden werd in 1910 een groot deel van het terrein van de Hunenborg in Volthe aangekocht. Door schenkingen, onder meer van de familie Van Heek, volgden in later jaren terreinen in Vasse (‘Vassergrafveld’), Mander (‘Mandergrafveld’) en een deel van de Usseleres. De aankoop, de bescherming en het onderhoud van deze gebieden illustreren een voor de eerste helft van de twintigste eeuw kenmerkende tegenbeweging ten opzichte van de voortschrijdende industrialisatie en aantasting van landschappelijk en cultuurhistorisch waardevolle gebieden. Ironisch genoeg werden de initiatieven tot deze tegenbeweging hoofdzakelijk genomen werden door Twentse fabrikantenfamilies, die hun rijkdom en maatschappelijke positie niet in de laatste plaats te danken hadden aan de industrialisatie van de streek.

Hoewel er al in 1916 plannen waren om in Enschede een kunstmuseum op te richten waarin ook voor de collectie van de Oudheidkamer een plaats ingeruimd zou worden, werd het ‘Rijksmuseum Twenthe’ pas in 1930 gerealiseerd.⁶⁵ De stuwende kracht achter dit museum was J.B. van Heek, die zijn halfbroer J.H. van Heek aanstelde als directeur. Van Deinse werd zijn wetenschappelijk assistent en conservator van de collectie. De Oudheidkamer en het Museum waren vanaf het begin sterk met elkaar verweven. Vanaf 1930 functioneerden er tegelijkertijd dus twee musea in Overijssel: het Rijksmuseum Twenthe en het Provinciaal Geschiedkundig Overijsselsch Museum. Nadat de centrale positie van het Zwolse museum in de eerste decennia van de twintigste eeuw al minder sterk geworden was omdat de Oudheidkamer een eigen collectie opbouwde, was er vanaf 1930 definitief sprake van een dualisme in de Overijsselse museale wereld.⁶⁶

⁵⁷ Löwik 2003, 54–56.

⁵⁸ Van Deinse 1925, 1939.

⁵⁹ Van Heek 1955; Löwik 2003, 50–52.

⁶⁰ Van Heek 1955, 3.

⁶¹ Ter Kuile 1919, 89; Van Deinse 1925, 412–420.

⁶² Ter Kuile 1909.

⁶³ Anoniem 1949, XXIII.

⁶⁴ Van Heek 1937; Paskamp-van Santen/Ten Hoopen 2005.

⁶⁵ Hulshoff 1980; Verbeek 2005, 31.

⁶⁶ Verlinde 1987a, 6.

2.4.3 Overige musea en oudheidkamers

De ontwikkelingen in Zwolle en Enschede zijn uitingen van een groeiend bewustzijn met betrekking tot cultuurhistorie en het streekeigene zoals die ook in andere delen van Oost-Nederland waarneembaar zijn. Een structuur zoals in Overijssel, waar de Zwolse en vooral Enschedese instellingen in hoge mate richtinggevend waren voor registratie, expositie en onderzoek, is in de Achterhoek minder prominent aanwezig. De centrale rol in die regio werd vanaf 1903 ingevuld door de Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap. De collectie die vanaf 1866 door het stadsbestuur bijeengebracht was, vormde de basis voor deze oudheidkamer.⁶⁷ De stedelijke oudheidkamers, musea en collecties die in de loop van de negentiende eeuw hun intrede deden, zoals in Zwolle, Deventer, Zutphen en Arnhem, vormen het fundament onder de Oost-Nederlandse museale traditie. Dit fundament ligt dus vooral in de grote steden langs de IJssel. Tussen het eind van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw werden er daarnaast zowel in Overijssel als in de Achterhoek diverse kleine, lokaal en regionaal geörienteerde musea en oudheidkamers opgericht.⁶⁸ Een groot aantal daarvan bestaat nog steeds. Alleen in Overijssel kunnen al voorbeelden in Denekamp, Goor, Gramsbergen, Hardenberg, Hellendoorn, Holten, Losser, Oldenzaal, Ommen, Rijssen, Steenwijk en Vriezenveen genoemd worden.⁶⁹ Soms vormde een lokale archeologische vondst of opgraving de directe aanleiding voor de stichting. Dit is het geval bij de kleine tentoonstelling op het erve Kots in het Achterhoekse Lievelede, die voortkwam uit de opgraving van een vroeg-middeleeuws grafveld in de jaren dertig van de twintigste eeuw.⁷⁰

2.4.4 Het RMO en het BAI in Oost-Nederland

Bestuursleden van de Oudheidkamer Twente en de VORG verzochten J.H. Holwerda in 1916 een opgraving te verrichten op het terrein van de Huneborg, dat zes jaar eerder in het bezit van de Oudheidkamer was gekomen (fig. 2.5).⁷¹ Holwerda, de conservator van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (RMO), stemde in. Het is niet onwaarschijnlijk dat het onderzoek tot stand kwam door de vriendschap tussen Holwerda en Ter Kuile. In Leiden waren ze studiegenoten.⁷² Deze eerste professionele opgraving in Twente, die bekostigd werd door vrijwillige bijdragen van leden van beide verenigingen, markeert een omslag in de Twentse archeologie beoefening.⁷³ De interesse voor Twente vanuit Leiden was gewekt. In de periode tot 1940 werden in totaal acht opgravingen in Twente uitgevoerd vanuit het Leidse museum, meestal op verzoek van de Oudheidkamer.⁷⁴ De meeste aandacht ging uit naar prehistorische grafvelden. Relatief grootschalige opgravingen vonden plaats in Haarle en Elsen.⁷⁵ De interesse van Holwerda voor Oost-Nederland wordt geïllustreerd door het artikel 'Oudheidkundige verschijnselen in Overijssel', dat hij in 1931 publiceerde in een vroeg overzichtswerk over de geschiedenis van deze provincie.⁷⁶ Holwerda was niet de enige Leidse archeoloog die opgravingen deed. Zijn collega's W.C. Braat en F.C. Bursch onderzochten tot ver in de jaren veertig vindplaatsen in Oost-Nederland, onder meer in Twente.⁷⁷ Daarnaast kwam er tussen 1929 en 1949 geleidelijk wat meer aandacht voor de Achterhoek

⁶⁷ Genders 1978, 101. In 1961 veranderde de naam in Stedelijk Museum voor Zutphen en de Graafschap.

⁶⁸ Genders 1978; Zeiler 1983.

⁶⁹ Zeiler 1983; Van Es 2006, 17.

⁷⁰ Bursch 1938; Genders 1978, 57-59.

⁷¹ Holwerda 1917; Van Heek 1955, 4; Paskamp-van Santen/Ten Hoopen 2005, 35-38.

⁷² Van Heek 1955, 4; Ter Kuile 1958, 17.

⁷³ Verlinde 1986a, 114-115; Scholte Lubberink 2006a, 12.

⁷⁴ Verlinde 1986a, 115; Scholte Lubberink 2006a, 12.

⁷⁵ Holwerda 1918, 1924.

⁷⁶ Holwerda 1931.

⁷⁷ Wat betreft Twente publiceerde Braat een urnenveld in Markelo en een middeleeuwse nederzetting in Wierden (1931, 1935). Bursch groef enkele grafheuvels op in Ootmarsum, en op de Friezenberg ten noorden van Markelo (Bursch 1933, 22-25; Van Wijngaarden 1941).

Fig. 2.5 Theepauze tijdens een RMO-opgraving op de Huneborg bij Volthe, in 1916. Van links naar rechts J.H. Holwerda, G.J. ter Kuile, H. Blijdenstijn, N. Holwerda en J.J. van Deirse (archief Twentse Welle/Oudheidkamer Twente).

en de Liemers. Braat deed onderzoek naar een vroeg-middeleeuwse nederzetting bij Drempt, twee middeleeuwse versterkingen bij Keppel en een urnenveld in Stokkum (bij 's-Heerenberg). Bursch richtte zich op een nederzetting uit de ijzertijd bij Kotten en een vroeg-middeleeuws grafveld in Lievelede.⁷⁸ In de keuze van de onderzochte vindplaatsen zien we, dat de onderzoeksfocus niet uitsluitend op laat-prehistorische grafvelden gericht was. In deze periode vond geen professioneel archeologisch onderzoek in Salland plaats. De bovenregionale contacten, in de eerste plaats in de vorm van opgravingen door het RMO, kwamen vooral tot stand door initiatieven vanuit Twente.

Het archeologisch onderzoek in Oost-Nederland werd tussen 1916 en het begin van de Tweede Wereldoorlog niet alleen vormgegeven door het RMO. Na 1922, toen het Biologisch-Archeologisch Instituut (BAI) in Groningen opgericht werd, deed ook A.E. van Giffen enkele opgravingen. In 1930 onderzocht hij een grafveld uit de ijzertijd in Stegeren (Vechtstreek) en vijf grafheuvels in de omgeving van Holten.⁷⁹ Na de Tweede Wereldoorlog volgde er een onderzoek in de stadskern van Deventer.⁸⁰ De opgravingen werden helaas niet gepubliceerd. Buiten het onderzoek in Holten waagde Van Giffen zich verder niet in Twente, dat in deze fase als domein van het RMO gold. Als een gevolg van een conflict tussen Holwerda en Van Giffen bestonden er sterke spanningen tussen beide instellingen.⁸¹ Van Giffen richtte zijn aandacht wel op Gelderland. Zo deed hij in 1932 onderzoek naar de zogenaamde Ringskampsbulte in Aalten.⁸² Dat gebeurde op verzoek van de kort daarvoor opgerichte 'Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten in Gelderland'. Deze instelling kende een voorloper in de vorm van de 'Provinciale Geldersche Archaeologische Commissie' (1902), die zich hoofdzakelijk met historische monumentenzorg beziggehouden had.⁸³ Hoewel de Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten zich officieel richtte op de hele provincie Gelderland, lag de nadruk in de praktijk sterk op de Veluwe.⁸⁴ Jaarlijks werd er verslag gedaan van de activiteiten in de Bijdragen en Mededelingen

⁷⁸ Braat 1930, 1945, 1949; Bursch 1929, 1938.

⁷⁹ Verlinde 1987a, 6-7.

⁸⁰ Bartels 2004.

⁸¹ O.a. Eickhoff 2003.

⁸² Hofer/Van Schilfgaarde 1933; Borman 1981, 36. In

tegenstelling tot de verwachting bleek de Ringskampsbulte geen grafheuvel te zijn. Niet ver van deze locatie vond Van Giffen wel een graf uit de 'La Tène-tijd'.

⁸³ Borman 1981, 36.

⁸⁴ Borman 1981, 36-38; Eickhoff 2003, 195-196.

van de Vereniging Gelre. Dat de stichting voor het onderzoek in Aalten en enkele andere opgravingen in de volgende jaren een beroep deed op Van Giffen en niet op Holwerda, is goed verklaarbaar. Vanaf het begin van de twintigste eeuw bestond er een tegenstelling tussen het RMO, dat een nationale collectie opbouwde, en de belangen van musea en organisaties met een regionale achtergrond.⁸⁵ Deze tweestrijd was in Gelderland duidelijk merkbaar en uitte zich onder meer in een conflict naar aanleiding van de oprichting van het Rijksmuseum G.M. Kam in 1922.⁸⁶ In het begin van de jaren dertig beoogde de Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten datzelfde museum het provinciale centrum te laten worden voor archeologische vondstmelding, collectievorming en onderzoek.⁸⁷ Voorheen waren vondsten uit Gelderland hoofdzakelijk opgenomen in hetzij het museum in Leiden, hetzij in particuliere collecties. Deze stellingname deed de relatie van de stichting met de Leidse instelling niet veel goed, hetgeen de keuze voor Van Giffen en het BAI voor veldonderzoek verklaart.⁸⁸

2.4.5 Jan Butter: de eerste 'Sallandse' amateur-archeoloog

Uit het voorgaande mag geconcludeerd worden, dat Twente tot in de eerste helft van de twintigste eeuw het centrum van de Oost-Nederlandse archeologie beoefening vormde. In de Achterhoek vonden ook opgravingen plaats vanuit het RMO en het BAI, zij het minder frequent. Salland was echter een archeologisch nog vrijwel onontgonnen gebied. Vanaf het eind van de jaren twintig van de vorige eeuw bracht Jan Butter (1882-1970) daarin verandering aan. Diens bijzondere carrière en belang voor de archeologie van Salland verdienen in het volgende enige aandacht, mede omdat Butter voor het grote publiek relatief onbekend is gebleven.

Butter groeide op in West-Friesland. Na zijn jeugd ging hij aan de Amsterdamse universiteit menselijke anatomie studeren. Eén van zijn hoogleraren was E. Dubois, die bekend staat als de ontdekker van de *Pithecanthropus erectus* op Java. Gedurende zijn studie ontwikkelde Butter een brede wetenschappelijke belangstelling. Hij verdiepte zich onder meer in de anatomische ontwikkeling van de mens, geologie en archeologie. Daarnaast legde hij diverse contacten in de wetenschappelijke wereld, die hem in zijn latere carrière als amateur-archeoloog goed van pas zouden komen. Na zijn studie werd Butter leraar aardrijkskunde aan de Handelsschool in Deventer, waar ook de botanicus F. Florschütz werkzaam was.⁸⁹ Butter ging zich pas op wat latere leeftijd actief met archeologie bezighouden. Zijn archeologische loopbaan nam een aanvang in 1927, toen hij in een ontgraving op het Banekaterveld in Colmschate sporen van een urnenveld ontdekte.⁹⁰ Nog belangrijker voor Butters ontwikkeling waren de vondsten die hij in hetzelfde jaar deed tijdens boringen naar grondwater bij de watertoren in Deventer. Bij de werkzaamheden kwamen een deel van een menselijke bovenkaak en een bot van een oeros tevoorschijn.⁹¹ Butter stuurde beide vondsten ter determinatie op naar het BAI in Groningen, waar men in ieder geval weinig waarde hechtte aan de bovenkaak. Van Giffen moest Butter op de vergadering van het *International Committee for the Study of Fossil Man*, waarvan beiden lid waren, zelfs vertellen dat het stuk was zoekgeraakt op het instituut.⁹²

⁸⁵ Eickhoff 2003, hoofdstuk 5.

⁸⁶ Eickhoff 2003, 183-185.

⁸⁷ Eickhoff 2003, 194-196.

⁸⁸ Holwerda tekende, uiteindelijk succesvol, protest aan. Aanvankelijk werd een deel van de collectie van de stichting wel in het museum tentoongesteld. In 1935 werd het conflict van hogerhand beslecht, toen Holwer-

da als directeur van het museum Kam werd aangesteld (Eickhoff 2003, 196).

⁸⁹ Brongers/Wynia 2005, 14 en 18.

⁹⁰ Butter 1935; Van Tent 1974.

⁹¹ Butter 1940a, 100.

⁹² Butter 1941a, 264.

Ondanks deze kleine tegenslag was Butters interesse voor archeologie definitief gewekt. Hij bleef alle grondwerkzaamheden in Deventer en omgeving nauwgezet in de gaten houden. Met name het IJsseldal had zijn speciale interesse. Vanwege zijn voorliefde voor archeologie, geologie en menselijke anatomie bleek juist dit gebied uitermate geschikt voor onderzoek. Zo kwam het, dat hij vanaf oktober 1935 toezicht kreeg over een zandafgraving nabij de monding van de Koerhuisbeek in de IJssel. Hoewel Butter alleen in zijn vrije tijd aanwezig kon zijn op de locatie, leverde deze belangrijke vondsten op. Het betrof enkele duizenden dierlijke beenderen van variërende ouderdom, vier artefacten van edelhertgewei en drie menselijke schedels (fig. 2.6). Butter trachtte de stratigrafische positie van de vondsten zo goed mogelijk vast te leggen. De Koerhuisbeek werd de eerste Sallandse vindplaats die buiten de regio brede belangstelling kreeg. Dit was de verdienste van de ontdekker, die in vakbladen verschillende artikelen aan zijn vondsten wijdde.⁹³ In 1939 volgden vondsten tijdens baggerwerk op de Zandweerd, aan de noordzijde van Deventer. Deze vindplaats leverde zes artefacten van organisch materiaal, waaronder twee gewebijlen, en meer dan duizend dierlijke botten op.⁹⁴ In de jaren veertig volgden herhaaldelijk vondsten bij werkzaamheden aan de sluisput in Deventer, waarbij een complete menselijke schedel en een fragment van een tweede exemplaar het meest in het oog sprongen.⁹⁵

Door middel van de vondsten in het IJsseldal en zijn diverse publicaties bracht Butter zuidwestelijk Salland in archeologisch opzicht onder de aandacht. Een achterliggende structuur, zoals die wel in Twente aanwezig was, ontbrak. Wel onderhield hij contacten met het Historisch Museum Deventer, gevestigd in de Waag.⁹⁶ Zijn onderzoek, interesses, publicaties en contacten met de vakwereld besloegen een veel groter gebied dan alleen de omgeving van Deventer. Zo ontdekte hij de neolithische vindplaats van Zandwerven (West-Friesland) en mesolithische vindplaatsen in Budel (Noord-Brabant) en Ommen.⁹⁷ Hij nam deel aan grafheuvelonderzoek van Van Giffen in Holten⁹⁸ en richtte zijn aandacht op het bronsdepot van Ommerschans. Deze unieke vondst probeerde hij vergeefs te verwerven voor het Historisch Museum.⁹⁹ Dat Butter geen doorsnee amateur-archeoloog was, wordt duidelijk uit zijn universitaire achtergrond, een brede literatuurkennis, de deelname aan buitenlandse congressen en contacten met diverse onderzoekers die tot de Europese wetenschappelijke elite van dat moment kunnen worden gerekend. Omdat Butter op dat moment één van de weinige personen was die zich met de steentijd in Nederland bezig hield – en zich ook als zodanig presenteerde – verlieten veel contacten via hem. Zo onderhield hij vanaf 1929 contacten met Abbé H. Breuil in Parijs, onder meer over Nederlandse vondsten waarvan een midden-paleolithische ouderdom werd vermoed.¹⁰⁰ Een enkele keer kwam het zelfs tot onderzoek in het buitenland. In 1932 kreeg Butter toestemming van het British Museum om op een paleolithische vindplaats in Swanscombe proefputjes te graven en vuurstenen artefacten te verzamelen.¹⁰¹

Op initiatief van Butter werden de vondsten van de Koerhuisbeek door gerenommeerde wetenschappers bestudeerd. De menselijke botresten, die hij aanvankelijk toeschreef aan een ‘Cro-Magnonmens’, werden getoond aan E. Dubois (Amsterdam), A.J. van Bork-Felkamp (Amsterdam), Abbé Breuil, R. Vaufrey en H.V. Vallois (Parijs).¹⁰² Ze bleken aanzienlijk jonger te zijn. Voor de determinatie van de

⁹³ Butter 1940a-b, 1941a-b.

⁹⁴ Butter 1940a, 100-101.

⁹⁵ Butter 1949.

⁹⁶ Pers. comm. A.D. Verlinde, Amersfoort.

⁹⁷ O.a. Butter 1935, 1941c, 1961.

⁹⁸ Verlinde 1987a, 6.

⁹⁹ Butter 1950, 1965. Zie Bakker 2004, 57-89 voor de rol die Butter speelde bij de reconstructie van de vondstomstandigheden en de pogingen om de vondst, die zich in Duitsland

in particulier bezit bevond, naar Nederland te halen.

¹⁰⁰ Butter 1940b, 72-74.

¹⁰¹ Butter 1942. Menselijke resten, waarop hij gehoopt had, vond Butter niet. Enkele jaren later kwamen die overigens wel aan het licht. Hij nam de vuurstenen artefacten mee naar Nederland. Deze bevonden zich na zijn overlijden in 1970 nog in zijn collectie (pers. comm. A.D. Verlinde, Amersfoort).

¹⁰² Vallois 1943; Van Bork-Felkamp 1957.

dierlijke botresten werd gebruik gemaakt van de diensten van G. Hasse (Antwerpen) en A. Tindell Hopwood (Londen). Daarnaast werd er ook aandacht besteed aan botanische resten en mollusken, waarvoor onder meer F. Florschütz werd ingezet. De buitenlandse interesse voor de Koerhuisbeekvondsten stimuleerde Butter om werkzaamheden in Oost-Nederlandse beek- en rivierdalen in de gaten te houden, bijvoorbeeld in de noordwestelijke Achterhoek. Dit leidde tot enkele nieuwe vindplaatsen, zij het van mindere importantie.¹⁰³ In de jaren vijftig vestigde hij zijn aandacht onder meer op de relatieve datering van zijn vondsten van menselijk bot, door middel van een dateringsmethode (*fluorine dating method*) die niet lang daarvoor ontwikkeld was.¹⁰⁴ In 1970 overleed Butter. Zijn collectie werd door provinciaal archeoloog A.D. Verlinde voorlopig geïnventariseerd, en vervolgens overgedragen aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, welke instantie Butter had aangewezen als legathouder.

2.5 VERANDERINGEN IN STRUCTUUR EN ONDERZOEKSFOCUS (1940-1965)

In het eind van de jaren dertig en de jaren veertig van de twintigste eeuw vonden enkele belangrijke veranderingen plaats, die een grote invloed hadden op de archeologiebeoefening in Oost-Nederland. De eerste daarvan was de aanstelling van C.C.W.J. Hijzeler als conservator van het Rijksmuseum Twente, in 1938. Voor het aantrekken van Hijzeler, die de opvolger van Van Deirse werd, had met name de directeur J.H. van Heek zich ingespannen. Hijzeler was van oorsprong neerlandicus. Aan de universiteit van Groningen promoveerde hij, niet lang na zijn aanstelling in Twente, op het proefschrift *Boerenvoortvaring in de oude landschap. Termen en gebruiken van het boerenbedrijf in Drenthe*.¹⁰⁵ Daarnaast was Hijzeler sterk geïnteresseerd in archeologie. Tijdens zijn studie deed hij een bijvak in die richting, en in 1930 kreeg hij de kans om assistent van Van Giffen aan het BAI te worden.¹⁰⁶ In deze functie nam hij onder meer deel aan opgravingen in Ezinge. Door de aanstelling van Hijzeler als professioneel, regionaal opererend vak-archeoloog verkreeg Twente ten opzichte van de andere delen van Oost-Nederland een bevoorrechte positie.¹⁰⁷ Hijzeler ging in samenwerking met de Oudheidkamer zelfstandig opgravingen uitvoeren. Zodoende was de Oudheidkamer voor haar opgravingen niet meer afhankelijk van het RMO, en zou de deze in de komende jaren haar eigen lijnen voor archeologisch onderzoek uitzetten.

De opgravingen van het Leidse museum kwamen in het eind van de jaren veertig ten einde. De oorzaak daarvan was een formalisering en herstructurering van de pre- en protohistorische archeologie in Nederland.¹⁰⁸ In 1940 werd de 'Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek' opgericht,

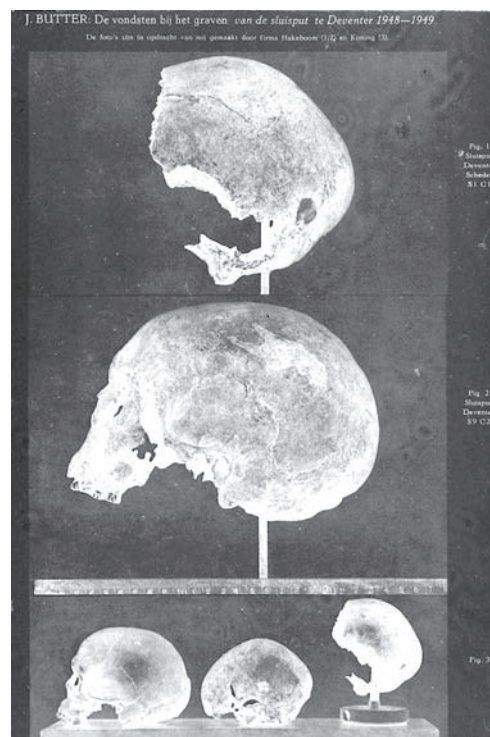

Fig. 2.6 Menselijke schedels, door Butter in de omgeving van Deventer gevonden (archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

¹⁰³ Zie voor menselijke botresten uit Oost-Nederlandse beek- en rivierdalen, waaronder vondsten van Butter: Erdbrink/Tacoma 1968; Bosscha Erdbrink *et al.* 1979, 1980.

¹⁰⁴ Butter 1955.

¹⁰⁵ Hijzeler 1940.

¹⁰⁶ Bartelink 1961.

¹⁰⁷ Verlinde 1986a, 116.

¹⁰⁸ Eickhoff 2003, 199-209.

die voor het eerst wettelijke regels opstelde met betrekking tot opgravingsbevoegdheden. De Oudheidkamer werd aangewezen als een ‘erkende locale instelling’, en mocht vanaf 1941 officieel opgravingen uitvoeren – zij het uitsluitend onder leiding van Hijszeler.¹⁰⁹ In 1947 werd de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) opgericht, met Van Giffen als eerste directeur. De ROB werd de centrale opgravende instantie en het registratiepunt van archeologische vondsten, en controleerde monumenten en terreinen van archeologisch belang. Het RMO bleef weliswaar het centrale oudheidkundige museum van Nederland, maar verloor zijn opgravingsbevoegdheid en functie van vondstenmeldpunt.¹¹⁰ Daarmee ging een belangrijke speler op het Oost-Nederlandse archeologische toneel verloren. Het BAI verwierf zich een belangrijke positie, en behield zijn opgravingsbevoegdheid.

De nieuwe archeologische structuur leidde tot de situatie, dat vanaf het eind van de jaren veertig drie partijen archeologisch onderzoek in Oost-Nederland deden: de Oudheidkamer Twente, het BAI en de ROB. Eerst wordt de Oudheidkamer besproken, de enige Oost-Nederlandse opgravende regionale instantie. Het onderzoek van de Oudheidkamer werd geleid door de conservatoren van het Rijksmuseum Twenthe. De persoonlijke interesses van de conservatoren, aanvankelijk Hijszeler en later A.L. Hulshoff, zijn duidelijk zichtbaar in de selectie van de onderzochte vindplaatsen. Hijszeler, die met name opgravingen deed tussen 1939 en 1965, richtte zich vrijwel uitsluitend op prehistorische vindplaatsen.¹¹¹ De opgravingen vonden steeds in de zomer plaats, waarbij de arbeidskrachten werden geleverd door de Heidemaatschappij.¹¹² Urnenvelden en grafheuvels namen een dermate overheersende positie in, dat Hijszeler het onderzoek daarvan op den duur als ‘serie-werk’ ging beschouwen.¹¹³ Grafheuvels onderzocht hij door middel van de kwadrantenmethode, waarmee hij aan het BAI vertrouwd was geraakt. Deze werkwijze week af van het onderzoek door het RMO, dat werkte met smalle ‘zoekseuven’. Naast grafmonumenten onderzocht Hijszeler onder meer een omvangrijke laat-paleolithische vindplaats in Usselo, het restant van een hunebed in Mander, een huisplattegrond uit de midden-bronstijd in Vasse en een vroeg-middeleeuwse nederzetting in Hezingen. Het meerjarige onderzoek in Usselo had landelijk de grootste impact.¹¹⁴ De samenwerking met de bodemkundige T. van der Hammen leidde tot de herkenning en beschrijving van de ‘Laag van Usselo’ (fig. 2.7).¹¹⁵ Hoewel Hijszeler op een behoorlijke literatuurlijst kan bogen, is naar schatting slechts de helft van zijn opgravingen uitgewerkt en gepubliceerd.¹¹⁶ In de laatste fase van zijn carrière richtte hij zijn aandacht specifiek op de omgeving van Mander. Hij meende daar een ‘doorgaande lijn’ te kunnen trekken tussen de door hem verzamelde prehistorische en historische gegevens.¹¹⁷

Het BAI was minder nadrukkelijk aanwezig in Oost-Nederland. Het belangrijkste onderzoeksgebied van dat instituut lag in de provincies Groningen, Friesland en Drenthe. Het bescheiden aantal opgravingen dat het vanaf 1940 in Oost-Nederland zou uitvoeren, soms in samenwerking met de ROB, vond hoofdzakelijk plaats in Overijssel. Een voorbeeld is het onderzoek van een nederzetting uit de Romeinse tijd in Dalfsen, in het begin van de jaren zestig.¹¹⁸ De meeste archeologische opgravingen buiten Twente werden door de ROB uitgevoerd. Daarnaast waren er tussen de jaren veertig en zestig enkele amateur-

¹⁰⁹ Paskamp-van Santen 2005, 68.

¹¹⁰ Eickhoff 2003, 206–209.

¹¹¹ Een overzicht van Hijszelters opgravingen wordt gegeven door Paskamp-van Santen (2005, 71–73).

¹¹² Paskamp-van Santen 2005, 73–74.

¹¹³ Bartelink 1961, 218. In 1961 publiceerde Hijszeler een belangrijk overzicht van Twentse urnenvelden (Hijszeler 1961).

¹¹⁴ Hijszeler 1947a, 1950, 1955a–b, 1957, 1970, 1974; Stapert/Veenstra 1988.

¹¹⁵ Van der Hammen 1951.

¹¹⁶ Verlinde 1986a, 116. Aan enkele belangrijke vindplaatsen, zoals Usselo, het hunebed en een urnenveld in Mander en het midden-bronstijd-huis van Vasse is in een later stadium nogmaals aandacht besteed. Usselo: Stapert/Veenstra 1988. Mander: Lanting/Brindley 2003/2004; Verlinde 2001a. Vasse: Verlinde/Theunissen 2001.

¹¹⁷ Hijszeler 1966; Jordaan 1983; Paskamp-van Santen 2005, 69.

¹¹⁸ Van Es 1960; Van Beek/Van Es 1964.

Fig. 2.7 Onderzoek van een laat-paleolithische vindplaats in Usselo, campagne 1955. Boven: de opgraving in uitvoering. Onder: opgravingsleider C.C.W.J. Hijzeler toont vondsten aan journalisten (archief Twentse Welle/Oudheidkamer Twente).

archeologen actief. Er is al aandacht besteed aan J. Butter, die opereerde vanuit Deventer. Vanaf de jaren zestig speelde R. van Beek een sleutelrol in Zwolle en de westelijke Vechtstreek.¹¹⁹ Hij was bijvoorbeeld mede-verantwoordelijk voor de ontdekking van de nederzetting in Dalfsen. Van Beek was in het midden van de jaren zeventig enige tijd in deeltijddienst van de ROB, als assistent van provinciaal archeoloog A.D. Verlinde.¹²⁰ In Twente bouwden G.J. Eshuis en R. Kampman belangrijke collecties op. Eshuis publiceerde daarnaast diverse artikelen over de streekcultuur en, in mindere mate, de archeologie van West-Twente en de Vechtstreek.¹²¹ De belangrijkste amateur-archeoloog in de Achterhoek was H.G. Schepers, vooral vanaf de jaren zestig.¹²²

¹¹⁹ Van Es/Verlinde 1977, 16, 1997; Van Vilsteren/De Vries 1985; Van Vilsteren 1997; Zeiler 1997a; Clevis 1998.

¹²⁰ Van Es 2006, 16.

¹²¹ Hagens/Verlinde 1981. In archeologisch opzicht is met

name de serie 'De volksoverlevering als wegwijzer voor de archeoloog', gepubliceerd in het Dagblad van het Oosten, van belang.

¹²² Schepers/Smeenk 2004; Gossink 2006.

In de periode kort na de Tweede Wereldoorlog lag de nadruk van het ROB-onderzoek op kerken en stadskernen die in de oorlogsjaren schade hadden geleden. Enkele voorbeelden zijn opgravingen in de stadskernen van Deventer en Zutphen en in de kerk van Zelhem.¹²³ In de verslagen van de Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten in Gelderland van kort na de oorlogsjaren lezen we, dat er inventarisaties worden gemaakt van de schade die de verschillende musea met archeologische verzamelingen hadden opgelopen.¹²⁴ Aan het eind van de oorlog werden er door de stichting al initiatieven genomen om te komen tot een inventarisatie van voor- en vroeghistorische vindplaatsen in de provincie. Na overleg met de ROB werd hiervoor in vrijwel elke gemeente tenminste één correspondent ingesteld, die ter plaatse waarnemingen deed, vondsten registreerde en de communicatie op zich nam.¹²⁵ De inventarisatie van de stichting kwam na de oorlog op gang, waarbij de meeste aandacht uitging naar de Veluwe en het gebied rond Arnhem en Nijmegen. In 1949 werd de naam van de Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten in Gelderland veranderd in ‘Gelderse Archaeologische Stichting’. Deze stelde zich in algemene zin ten doel om ‘overblijfselen van voor- en vroeghistorische culturen in de provincie Gelderland te beschermen’, door middel van het bevorderen van opgravingen en ander wetenschappelijk onderzoek, het inventariseren van belangrijke terreinen en vondsten en het aanleggen van een archeologische collectie.¹²⁶ Dit leidde onder meer tot een door G. Elzinga gepubliceerd chronologisch overzicht van archeologische vindplaatsen en vondsten uit Gelderland, waarin de nadruk net als voorheen op de Veluwe en het rivierengebied lag.¹²⁷

Vanaf het begin van de jaren vijftig werd het door de introductie van de *dragline* bij archeologisch onderzoek voor het eerst mogelijk om grote opgravingsvlakken open te leggen. Bij een dergelijk onderzoek werd in 1954 door P.J.R. Modderman op de Margijnen Enk bij Deventer de eerste bronstijd-nederzetting van Nederland opgegraven.¹²⁸ Aardewerkvondsten van de amateur-archeoloog C.A. Viester, die verschillende vindplaatsen ontdekte in Deventer en omgeving, waren de aanleiding voor de opgraving geweest.¹²⁹ Na de vindplaats bij de Koerhuisbeek was Zuidwest-Salland opnieuw een vindplaats rijker die landelijke bekendheid kreeg. Door de combinatie van technische innovaties en de introductie van de Monumentenwet in 1961, die tot gevolg had dat vele grafheuvels een beschermd status kregen, verschoof de nadruk van het archeologisch onderzoek. Nederzittingsarcheologie kwam centraal te staan, en het grafheuvelonderzoek verdween naar de achtergrond.

2.6 DE ACHTERHOEK NAAR VOREN? (1965-1997)

2.6.1 De gecentraliseerde structuur van de Rijksdienst

In de loop van de jaren zestig werd een nieuwe landelijke archeologische structuur vormgegeven. Voor iedere provincie werd een provinciaal archeoloog aangesteld, die hetzij verbonden was aan het BAI (Noord-Nederland), hetzij aan de ROB. In 1966 werd R.S. Hulst verantwoordelijk voor Gelderland. Drie jaar later volgde de aanstelling van A.D. Verlinde in Overijssel.¹³⁰ Als een gevolg van de nieuwe structuur werd het archeologische gegevensbestand per provincie beter geordend en centraal gedocumenteerd. Verlinde werd tevens in deeltijd conservator van zowel het Rijksmuseum Twenthe¹³¹ als het

¹²³ Bartels 2004; Renaud 1950, 1959.

¹²⁴ Borman 1981, 39-42.

¹²⁵ Borman 1981, 41-42.

¹²⁶ Borman 1981, 40-51.

¹²⁷ Elzinga 1956.

¹²⁸ Modderman 1955a.

¹²⁹ Pers. comm. A.D. Verlinde, Amersfoort.

¹³⁰ Van Es 2006.

¹³¹ Verlinde 2005a.

Provinciaal Archeologisch Museum in Zwolle, en inventariseerde de collecties van beide instellingen. In het voorheen zo autonoom opererende Twente leverde dat overigens enige frictie op, aangezien deze ontwikkeling als een aantasting van de zelfstandigheid werd ervaren.¹³² Verder verkenden de provinciaal archeologen in de periode direct na hun aanstelling de bekende archeologische terreinen, en werden ze verantwoordelijk voor het archeologisch onderzoek in beide provincies.

De nieuwe archeologische structuur leverde een aanzienlijke kenniswinst op, hetgeen duidelijk wordt uit de sterke toename van het aantal archeologische waarnemingen die in de periode tussen 1970 en 1979 geregistreerd werden (fig. 2.3). Belangrijk was het verschijnen van de Archeologische Kronieken van beide provincies, waarin verslag gedaan werd van recente opgravingen en archeologische vondsten. De Archeologische Kroniek van Gelderland verscheen voor het eerst in 1970 en werd opgenomen in de Bijdragen en Mededelingen der Vereniging Gelre. De eerste Archeologische Kroniek van Overijssel werd in 1979 gepubliceerd in de Overijsselse Historische Bijdragen. De provinciaal archeologen waren verantwoordelijk voor de inhoud. Voor de archeologie van Oost-Nederland is vooral de Overijsselse kroniek, die nog steeds jaarlijks verschijnt, van groot belang.¹³³ De Gelderse tegenhanger werd minder regelmatig uitgebracht, en hield na 1996 op te bestaan.¹³⁴ In vergelijking met het rivierengebied en de Veluwe namen vondsten uit de Achterhoek hierin een bescheiden positie in.

2.6.2 Archeologisch onderzoek

Vanaf het eind van de jaren zestig werd het archeologisch onderzoek in Overijssel en Gelderland vormgegeven door de ROB, met Verlinde en Hulst als sleutelfiguren. In Twente bleef de Oudheidkamer actief, zij het met een andere onderzoeksfocus dan in de voorgaande periode. Toen J.H. van Heek in 1956 terugtrad als directeur van het Rijksmuseum Twenthe, werd Hijzeler zijn opvolger. Diens positie als conservator werd overgenomen door A.L. Hulshoff, die met name geïnteresseerd was in de middeleeuwse en post-middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van Twente. Tussen 1960 en 1983 onderzocht Hulshoff op naam van de Oudheidkamer vooral havezates en kerken.¹³⁵ In de eerste helft van de jaren zestig deden zowel Hulshoff als Hijzeler onderzoek. Vanwege de verschillende interesse van beide conservatoren voltrok zich in de loop van dat decennium een ommezwaai in de onderzoeksagenda van de Oudheidkamer. De nadruk werd verlegd van prehistorie naar historie, en van grafitueel naar het gebouwde middeleeuwse erfgoed. Hulshoff combineerde zijn opgravingen veelal met opgravingskampen van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis.¹³⁶ Zijn onderzoek werd zeer beknopt gepubliceerd, met name in het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. In 1967 ging Hijzeler met pensioen. Hulshoff volgde hem op als directeur van het Rijksmuseum. Het afscheid van Hijzeler had als gevolg, dat de Oudheidkamer haar in het begin van de jaren veertig vergaarde status als 'erkende lokale instelling' verloor. De opgravingsbevoegdheid van de Oudheidkamer was expliciet aan Hijzeler verbonden, waardoor zowel hij als Hulshoff officieel geen opgravingen meer mochten doen.¹³⁷ Het kostte Hijzeler na zijn pensioen dan ook enige moeite om alsnog toestemming te krijgen voor een laatste opgraving in Mander, in 1971. Het lukte ook Hulshoff om in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig nog enkele opgravingen uit te voeren, maar ze namen in aantal duidelijk af. Door deze ontwikkeling en de

¹³² Paskamp-Van Santen 2005; Van Es 2006.

¹³³ Vanaf 2002 wordt de kroniek zelfstandig gepubliceerd, onder de naam *Overijssels Erfgoed. Archeologische en Bouw-historische Kroniek*.

¹³⁴ Tussen 1970 en 1984 verscheen er geen kroniek. De vondsten uit die periode werden in een later stadium

alsnog gepubliceerd (Modderman/Montforts 1991).

¹³⁵ Een overzicht van door Hulshoff uitgevoerd onderzoek wordt gegeven door Paskamp-van Santen (2005, 69-70).

¹³⁶ Verlinde 1986a, 116; Paskamp-van Santen 2005, 69-70.

¹³⁷ Paskamp-van Santen 2005, 70.

aanstelling van Verlinde als part-time conservator van de archeologische afdeling van het Rijksmuseum Twenthe brak een nieuwe periode aan. Archeologisch veldonderzoek van de Oudheidkamer werd een incidentele aangelegenheid, en behoorde na 1983 definitief tot het verleden. De bevoorrechte positie waarin Twente zich vanaf 1905 had bevonden, kwam ten einde.

Terwijl de rol van de Oudheidkamer Twente met betrekking tot veldonderzoek aanzienlijk verminderde, nam het onderzoek door de ROB in Overijssel onder leiding van Verlinde vanaf het begin van de jaren zeventig sterk toe. Tussen 1971 en 1996 voerde hij vele tientallen opgravingen uit, vaak in samenwerking met de AWN (par. 2.6.3). Uit bijdragen in de feestbundel die aan Verlinde ter gelegenheid van zijn pensionering in 2002 aangeboden werd, kan afgelezen worden dat hij in dit tijdsbestek meer dan 20 opgravingen uitvoerde die minstens een maand duurden. Liefst 75 opgravingen namen korter dan een maand in beslag.¹³⁸ De opgravingen vonden plaats in vrijwel de hele provincie, waarbij vooral Twente, Zuidwest-Salland, de omgeving van Zwolle en de hogere gronden langs de Vecht en de Regge een belangrijke positie innamen. Alleen in het gebied ten noorden van het Vechtdal, dat voor een belangrijk deel nat en vrijwel onbewoonbaar was¹³⁹, werd vrijwel geen onderzoek uitgevoerd. De onderzochte vindplaatsen hadden een sterk uiteenlopend karakter, variërend van mesolithische nederzettingsterreinen tot laat-middeleeuwse kastelen. Hoewel in het eerste ‘veldjaar’ twee grafheuvels bij Gammelke onderzocht werden, lag de nadruk van het ROB-onderzoek vooral op nederzettingsarcheologie. Vanwege de drukke Overijsselse werkzaamheden was er niet altijd voldoende tijd beschikbaar om de opgravingen grondig uit te werken en gedetailleerd te publiceren. Toch bestaat er van vrijwel elk onderzoek op zijn minst wel een beknopt verslag in de Archeologische Kroniek van Overijssel of het Jaarverslag van de ROB.¹⁴⁰ Naast Verlindes proefschrift over de urnenvelden van Overijssel kregen vooral de opgravingen van een mesolithische vindplaats met enkele graven in Mariënberg en het nederzettingsonderzoek in Colmschate landelijke bekendheid.¹⁴¹ Door zijn uiteenlopende werkzaamheden en talrijke publicaties zorgde Verlinde voor een aanzienlijke toename van de archeologische kennis in Overijssel. Omdat de nadruk van het onderzoek niet langer alleen op Twente lag, ontstond er geleidelijk een beter gebalanceerd gegevensbestand. Gebieden waaruit voorheen nauwelijks vondsten bekend waren, zoals Centraal Salland¹⁴², bleken veel rijker aan vindplaatsen te zijn dan verwacht.

De situatie in de Achterhoek was minder gunstig. Dat er in dat gebied sinds de oprichting van de ROB in 1947 nauwelijks archeologisch onderzoek was gedaan en de streek in de toekomst meer aandacht verdiende, werd onderkend door Hulst. Tijdens de in de inleiding al vermelde lezing in 1972, ‘De Achterhoek naar voren’ genaamd, onderscheidde hij enkele oorzaken voor de lage kennisstand van dit gebied.¹⁴³ De ‘uiterst fijne geleiding van het landschap’ maakte het gebied mogelijk tot op zekere hoogte *siedlungsfeindlich*. Zelf ontkrachtte hij deze stelling al, door op te merken dat de rivieren en aaneengesloten reeksen hogere zandruggen als verkeersaders functioneerden. Hij vermoedde dat de hogere zandgronden een aanzienlijk potentieel aan archeologische vindplaatsen herbergden. Vervolgens wees Hulst op de aanwezigheid van plaggendekken, waardoor een groot deel van de hogere gronden zich aan archeologische waarnemingen onttrok. Van grotere relevantie was de waarneming, dat de Achterhoek door de professionele archeologie steeds ‘wat stiefmoederlijk bedeed was’, en de aandacht van de ROB in de voorgaande decennia niet bepaald op deze streek in de periferie van het land gericht was geweest. Hulst hoopte met zijn lezing ‘de Achterhoek naar voren’ zowel de vakwereld als amateur-archeologen te inspireren tot meer aandacht voor dat gebied. De oproep bleek echter weinig effect te hebben. De universitaire instituten

¹³⁸ Van Es 2006, 22-23; Theunissen 2006.

¹³⁹ Van Es/Verlinde 1977, 34.

¹⁴⁰ Vanderheiden 2006.

¹⁴¹ Urnenvelden: Verlinde 1987a. Colmschate: o.a. Verlinde

2000a. Mariënberg: o.a. Verlinde/Newell 2006.

¹⁴² Zie bijvoorbeeld de onderzoeksstand zoals beschreven in Van Es/Verlinde 1977, 15-17 en 34.

¹⁴³ De lezing, gegeven op het Achtste Nederlandse Oud-

bleven de Achterhoek ‘mijden’. In de praktijk had de provinciaal archeoloog zelf nauwelijks tijd voor de Achterhoek. Hij was immers ook verantwoordelijk voor gebieden als het rivierengebied en de Veluwe. Uit het onderzoek en de vondsten die gepubliceerd werden in de Gelderse Archeologische Kroniek en de jaarverslagen van de ROB, blijkt dat de nadruk sterk op deze gebieden lag. Overigens kan datzelfde in hoofdlijnen gesteld worden voor de activiteiten van de Gelderse Archaeologische Stichting, hoewel deze instelling onder meer wel de inventarisatie en publicatie van neolithische vondsten in de Achterhoek door P.A.C. Schut mogelijk maakte (par. 2.6.3).¹⁴⁴ Slechts incidenteel werden er door de ROB opgravingen in de Achterhoek gedaan. Ook wanneer er door amateur-archeologen belangrijke vindplaatsen uit de Achterhoek werden gemeld bij de ROB, volgde er hooguit een kleinschalig onderzoek. Een voorbeeld is de gefaseerde aanleg van een industrieterrein op de Hesselinkes bij Borculo, waarbij door B. de Graaf in het begin van de jaren negentig talrijke archeologische vondsten gedaan werden. Aan deze vindplaats werd slechts een kortstondige opgraving gewijd.¹⁴⁵ Als een gevolg van de geringe aandacht voor de Achterhoek en de intensivering van het onderzoek in Overijssel, werd de al bestaande achterstand in kennis van het eerstgenoemde gebied vanaf de jaren zeventig geleidelijk groter.

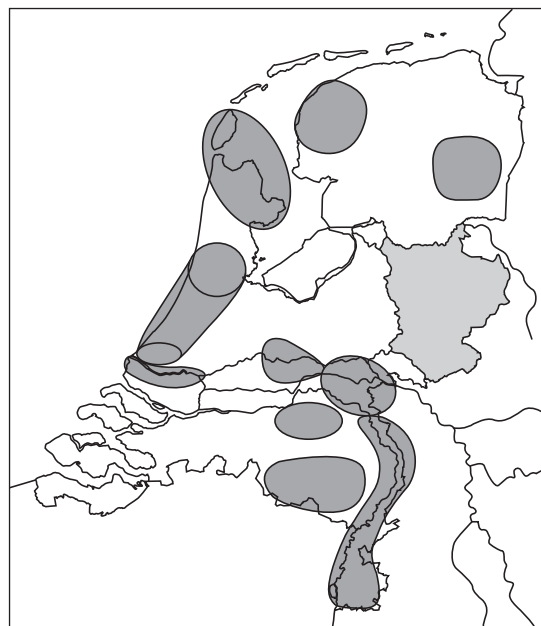

Fig. 2.8 Aandachtsgebieden van zogenaamde ‘regionale onderzoeksprojecten’ in Nederland. Het onderzoeksgebied is weergegeven in lichtgrijs. Naar Bloemers 1999, fig. 1, 318.

Nadat de opgravende rol van het RMO aan het eind van de jaren veertig was uitgespeeld, werd er door partijen van buiten Oost-Nederland nauwelijks meer initiatief genomen tot opgravingen. Alleen het BAI bleef zich in het gebied melden, zij het op incidentele basis. Na de opgraving van de ‘Germaanse’ nederzetting in Dalfsen richtte dit instituut zich vooral op vindplaatsen uit de steentijd. Voorbeelden zijn een Ahrensburg-vindplaats in Gramsbergen, een *Federmesser*-vindplaats in Dichteren, het hunebed van Mander en een laat-neolithisch graf in Silvolde.¹⁴⁶ De aandacht van het BAI bleef echter vooral geconcentreerd op Noord-Nederland. Onder het directeurschap van W.A. van Es werd door de ROB vanaf het begin van de jaren zeventig de grondslag gelegd voor de ontwikkeling van grootschalige thematische projecten, met een regionale en chronologische nadruk.¹⁴⁷ Vanwege de onderzoekstradities en de geografische ligging van de verschillende archeologische instituten en de ROB werden er onderzoeksprojecten opgestart in Drenthe, West- en Noordwest-Nederland, het rivierengebied, het oostelijke deel van Brabant en Limburg (fig. 2.8). Terwijl in die gebieden in de volgende decennia aanzienlijke kenniswinst werd geboekt, bleven op Oost-Nederland en de Veluwe gerichte regionale onderzoeksprojecten uit. Oost-Nederland bleef afhankelijk van de provinciaal archeologen en al dan niet individueel opererende amateur-archeologen, terwijl een overkoepelend wetenschappelijk (universitair) kader ontbrak.

heidkundig Congres, werd integraal gepubliceerd in het Jaarverslag van de ROB over 1972 (Hulst 1972a).

¹⁴⁴ Schut 1987. Daarnaast nam de stichting het initiatief tot publicatie van enkele op het grote publiek gerichte overzichten van archeologische vondsten uit Gelderland (bijvoorbeeld Zeiler 1997b).

¹⁴⁵ Hulst/Buisman 1991a.

¹⁴⁶ Gramsbergen: Johansen/Stapert 1999, 2000. Dichteren: Niekus *et al.* 1998; Johansen *et al.* 2000. Mander: m.n. Lanting/Brindley 2003/2004. Silvolde: Bantelmann *et al.* 1979/1980.

¹⁴⁷ Bloemers 1999.

2.6.3 Amateur-archeologie

Vanaf het midden van de jaren zestig vervulde de ROB een centrale functie. De provinciaal archeologen zagen zich voor de omvangrijke taak gesteld om zorg te dragen voor het archeologisch erfgoed in de gehele provincies Overijssel en Gelderland, inclusief monumentenzorg. In Overijssel en vooral in de Achterhoek leidde dit tot gebrek aan tijd om adequaat in te spelen op alle ingrepen in het bodemarchief, en er was weinig tijd om de onderzochte vindplaatsen goed te publiceren. Tot op zekere hoogte werd het eerste probleem opgelost door amateur-archeologen. Door de inspectie van bouwlocaties, het uitvoeren van veldverkenningen en het opbouwen van archeologische collecties leverden ze vaak essentiële bijdragen. Daarnaast was er, vooral in Overijssel, vaak ruimte om te participeren in opgravingen van de ROB.

Aan het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig kregen de vier Oost-Nederlandse afdelingen van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) vorm, die een overkoepelend kader vormden voor onderling overleg en gezamenlijk onderzoek. Voorheen opereerden amateur-archeologen individueel, zoals J. Butter, of verbonden ze zich aan oudheidkamers of musea, zoals G.J. ter Kuile. De afdeling 'Zuid-Salland, IJsselstreek en Oost-Veluwezooim' werd in 1969 opgericht.¹⁴⁸ Deze afdeling hield zich onder meer bezig met het zeer langlopende onderzoek van het Cisterciënzer klooster Ter Hunnepe.¹⁴⁹ Het gebied ten noorden van deze regio was de verantwoordelijkheid van de afdeling 'IJsseldelta-Vechtstreek', die in 1973 werd opgericht op initiatief van R. van Beek.¹⁵⁰ Aanvankelijk lag de aandacht van de afdeling wat betreft veldwerk vooral op de Vechtstreek en op de binnenstad van Zwolle. Na 1987, toen H. Clevis was aangesteld als stadsarcheoloog van Zwolle en Kampen, werd het aandachtsgebied uitgebreid. De opgravingen in Ittersumerbroek in de eerste helft van de jaren negentig behoren tot de belangrijkste activiteiten.¹⁵¹ De afdeling 'Twente' heeft zijn oorsprong in 1974, en richtte zich naast de gelijknamige streek ook op het noordoostelijke deel van de Achterhoek.¹⁵² De vierde afdeling, 'Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland', kreeg vorm in 1977.¹⁵³ De nadruk ligt op het zuidelijke deel van de Veluwe, de binnenstad van Arnhem en de Liemers, maar er vond ook onderzoek plaats in de omgeving van Aalten, Winterswijk en Doetinchem.

Recentelijk is het ontbreken van actieve amateur-archeologen als één van de oorzaken opgevoerd voor de lage archeologische kennisstand voor de Achterhoek.¹⁵⁴ Deze waarneming is onjuist. Het aantal amateur-archeologen in de Achterhoek is wel kleiner dan in Overijssel, maar verschillende personen bouwden belangrijke collecties op en onderhielden contacten met de ROB. P.A.C. Schut publiceerde verschillende artikelen over neolithische vindplaatsen in de Achterhoek.¹⁵⁵ Een verschil tussen Overijssel en de Achterhoek is wel, dat Hulst relatief weinig tijd aan de Achterhoekse amateur-archeologen kon besteden. Als een gevolg daarvan kwamen de contacten tussen de Achterhoekse amateur-archeologen en de ROB minder sterk tot ontwikkeling dan in Overijssel, waar Verlinde intensief samenwerkte met lokale AWN-afdelingen.¹⁵⁶ Daardoor zijn relatief veel particuliere vondsten geregistreerd in die provincie, en werden amateur-archeologen ingezet bij opgravingen. Dit gaf een krachtige stimulans aan de amateur-archeologie in Overijssel. Verlinde verwierf voor het Rijksmuseum Twenthe enkele belangrijke, Twentse verzamelingen zoals die van H. Sleiderink, R. Kampman en G.J. Eshuis.¹⁵⁷

¹⁴⁸ Van den Band/Cordfunke 2001, 200-205.

¹⁴⁹ Herwijer *et al.* 1998.

¹⁵⁰ Van den Band/Cordfunke 2001, 206-211.

¹⁵¹ O.a. Clevis/Verlinde 1991; Van Beek/Wévers 1993, 1994; Verlinde 1991a; Waterbolk 1993/1994.

¹⁵² Van den Band/Cordfunke 2001, 212-219.

¹⁵³ Van den Band/Cordfunke 2001, 220-223.

¹⁵⁴ Gerritsen *et al.* 2005, 5-6.

¹⁵⁵ Schut 1978, 1981, 1984a, 1987, 1991; Schut/Bakker 1980.

¹⁵⁶ Van Es 2006, 16-17; Theunissen 2006.

¹⁵⁷ Verlinde 1986a, 117-118, 2005a, 78.

Eén van de belangrijkste particuliere collecties van de Achterhoek is opgebouwd door H.G. Schepers uit Eibergen. Omdat het belang daarvan voor de Achterhoekse archeologie groot is, worden zijn activiteiten in het volgende kort belicht.¹⁵⁸ In 1946 deed Schepers, als elfjarige, zijn eerste vondst. Daartoe gestimuleerd door een schoolmeester ging hij met twee klasgenootjes tijdens heide-ontginningen bij het erf Nieuw Bisperink op zoek naar oudheden. Na enig spitwerk vonden ze een urn met crematieresten, die zo eerlijk mogelijk onder de drie verdeeld werd. Met deze vondst werd de oudheidkundige interesse definitief leven ingeblazen. Tijdens zijn loopbaan als bloemist moesten er regelmatig bestellingen afgeleverd worden in de wijde omgeving rond Eibergen. Op deze uitstapjes nam hij geregeld de tijd om bouwputten en ontgroningen te inspecteren, en daarnaast voerde hij diverse veldverkenningen uit. Dit leidde tot de ontdekking van vele tientallen vindplaatsen in Eibergen, Mallem, Neede, Haarlo en omstreken. De vondsten van Schepers kwamen ter ore bij Verlinde, die hem in 1969 vroeg om correspondent van de ROB te worden. Voorheen had Schepers zelfs nog nooit van deze instelling gehoord. In 1981 kregen zijn vondsten een prominente plaats in een nieuwe tentoonstelling, waarmee het fundament gelegd was voor het cultuurhistorisch streekmuseum 'De Scheper'.¹⁵⁹ Tegenwoordig, ruim zestig jaar na de vondst van de urn op het heideveld bij Nieuw Bisperink, ontdekt Schepers nog regelmatig nieuwe vindplaatsen. Verschillende andere amateur-archeologen richtten zich op delen van de Achterhoek en de Liemers, en meldden belangrijke vindplaatsen. De vondsten van B. de Graaf, die zich vooral richtte op de omgeving van Borculo en Lochem, kwamen in het voorgaande al kort aan de orde. Vermeldenswaard zijn zeker ook de midden- en laat-Romeinse nederzettingen in Didam en Wehl, in de Liemers. Beide vindplaatsen zijn ontdekt door A. Koster en H. Tomas. Ze werden in samenwerking met de ROB grotendeels opgegraven en leidden tot de publicatie van twee boeken.¹⁶⁰

2.7 DE IJSSELSTREEK NAAR VOREN? (1997-HEDEN)

2.7.1 Gemeentelijk archeologen

In de laatste twee decennia is er een ommekeer in de Oost-Nederlandse archeologie beoefening waarneembaar, die in belangrijke mate gerelateerd is aan de aanstelling van gemeentelijk archeologen in de snel groeiende IJsselsteden. Deze ontwikkeling vond eerst plaats in Zwolle en Kampen, waar H. Clevis in 1987 aangesteld werd.¹⁶¹ In 1992 kwam M. Groothedde in dienst van de steden Zutphen en Deventer. Aanvankelijk werkte hij op projectbasis, maar in 1994 werd die regeling omgezet in een vast dienstverband. In 1998 was het werk in beide steden te veel geworden voor één persoon. M. Bartels werd aangesteld als gemeentelijk archeoloog van Deventer, zodat Groothedde zich uitsluitend op Zutphen kon gaan richten.¹⁶²

De aanstelling van de gemeentelijk archeologen in de IJsselsteden zorgde voor de aanvang van een periode die gekenmerkt wordt door onderzoekscontinuïteit. Voorheen werd er incidenteel wel archeologisch onderzoek in de steden uitgevoerd, maar was er geen solide onderzoeksbasis. In Deventer startte het onderzoek in 1948 met een opgraving onder leiding van A.E. van Giffen.¹⁶³ Tussen 1951 en 1981

¹⁵⁸ Deze alinea is gebaseerd op Schepers/Smeenk 2004; Gossink 2006 en pers. comm. H.G. Schepers, Eibergen.

¹⁵⁹ Het initiatief voor de tentoonstelling werd genomen door de Eibergse brandweer, die wilde vieren dat 250 jaar eerder door meesterskoperslager Lambert Peeters uit Wesel de eerste brandweerspuit aan de stad geleverd was (Gossink 2006, 5).

¹⁶⁰ Didam: Koster *et al.* 2001; Wehl: Koster/Wynia 1997.

¹⁶¹ De amateur-archeoloog R. van Beek was een van de leden van de sollicitatiecommissie (Clevis 1998).

¹⁶² De volgende twee alinea's zijn hoofdzakelijk gebaseerd op Vermeulen/Groothedde 2006.

¹⁶³ Bartels 2004.

voerde de ROB vijf grote opgravingen uit in de binnenstad, waarna de aandacht van de dienst verschoof naar nederzettingen uit de late prehistorie en de Romeinse tijd in Colmschate.¹⁶⁴ Daarnaast werden in de stad tientallen onderzoeken uitgevoerd door de AWN en H.H.J. Lubberding, die vanaf 1969 als gemeente-ambtenaar een deel van zijn tijd aan archeologisch onderzoek mocht besteden. Het onderzoek in Zutphen nam eveneens kort na de Tweede Wereldoorlog een aanvang, met een opgraving in 1946 op het 's-Gravenhof onder leiding van J.G.N. Renaud en P. Glazema.¹⁶⁵ Vanaf 1981 ontstond er pas voor het eerst enige structurele aandacht, als gevolg van de oprichting van een archeologische werkgroep die onder leiding stond van P. Bitter. Voor beide steden geldt, net als voor Zwolle, dat de opgravingen in de fase voor de aanstelling van de gemeentelijk archeologen vanwege gebrek aan tijd, geld en structuur nauwelijks uitgewerkt en gepubliceerd werden.

In de eerste jaren waren de gemeentelijke archeologische diensten nog in belangrijke mate afhankelijk van de inzet van vrijwilligers. Nu bestond er echter wel een structuur die het mogelijk maakte om een goede opgravingsdocumentatie bij te houden, vondsten op te slaan en te registreren en tot publicaties te komen. Geleidelijk groeiden de diensten uit tot professionele archeologische instanties, waarin vrijwilligers een belangrijke rol bleven spelen. De oprichting en ontwikkeling van de gemeentelijke diensten kan gezien worden als een direct gevolg van grootschalige stadssaneringen en –uitbreidingen, waarbij belangrijke delen van het bodemarchief verloren gingen of dreigden te gaan. De aandacht van de gemeentelijk archeologen, alle drie geschoold in de middeleeuwse archeologie, ging aanvankelijk dan ook hoofdzakelijk uit naar de diverse aspecten van de middeleeuwse en post-middeleeuwse stadsontwikkeling. Dit leidde tot diverse nieuwe inzichten, waarvan het onderzoek naar de ringwalburg van Zutphen en de omwalling van Deventer, beiden daterend uit de late negende eeuw, tot de spectaculairste behoren.¹⁶⁶ Daarnaast werd de aandacht vanaf het begin van de jaren negentig gericht op het platteland rond de steden. Door de planning en ontwikkeling van nieuwbouwwijken, bedrijventerreinen en infrastructuur kwamen daar grote opgaves voor de gemeentelijke diensten te liggen. Grootschalige opgravingscampagnes waren het gevolg, zoals in Ittersumerbroek bij Zwolle, Colmschate en Epse-Noord bij Deventer en de Ooyerhoek, Leestense Enk en Looërenk bij Zutphen.¹⁶⁷ Door deze opgravingen werd de archeologie van nederzettingen en grafvelden uit de prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen in de directe omgeving van de steden als een belangrijke onderzoeksfocus voor de gemeentelijke diensten op de kaart gezet. Het onderzoek van de gemeentelijke diensten wordt gepubliceerd in drie series: *Zutphense Archeologische Rapporten*, *Rapportages Archeologie Deventer* en *Archeologische Rapporten Zwolle*. Daarnaast verschijnen er regelmatig boeken voor het grotere publiek, en wordt vanuit Zwolle de minder frequent uitkomende serie *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle* uitgebracht.

Als gevolg van de oprichting en ontwikkeling van de gemeentelijke archeologische diensten van Zwolle, Kampen, Deventer en Zutphen is de kennisstand van de IJsselstreek in de laatste twee decennia aanzienlijk toegenomen. De dataset in deze gebieden is groter, voor het belangrijkste deel recenter opgebouwd en beter in balans dan die voor het centrale en oostelijke deel van Oost-Nederland. Daar ontbreken gemeentelijke archeologische diensten, ondanks de aanwezigheid van enkele snel groeiende steden zoals Almelo, Hengelo, Enschede, Doetinchem en Winterswijk.¹⁶⁸ De grote relatieve voorsprong

¹⁶⁴ Verlinde 2000a.

¹⁶⁵ Renaud 1950.

¹⁶⁶ Fermin/Groothedde 2006a; Bartels 2006.

¹⁶⁷ Ittersumerbroek: Clevis/Verlinde 1991; Van Beek/Wevers 1993, 1994; Verlinde 1991a, 1993a; Waterbolk 1993/1994. Colmschate: Verlinde 2000a; Hermsen

2007a. Epse-Noord: Appels 2002. Ooyerhoek, Leestense Enk en Looërenk: Groothedde 1996a; Groothedde *et al.* 2001; Bouwmeester *et al.* 2008.

¹⁶⁸ In 2007 en 2008 zijn wel twee 'regio-archeologen' aangesteld, voor delen van de Achterhoek en Twente.

die Twente in het eind van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw opgebouwd had, was al min of meer ingelopen door de opgravingen van Verlinde in de hele provincie. De verlegging van de onderzoeksfocus naar de IJsselstreek neemt vanaf de jaren negentig steeds duidelijkere vormen aan. Door het gebrek aan een structuur en onderzoekscontinuïteit zoals die in de IJsselsteden bestaat, zijn de gegevens in de meer oostelijke delen van Oost-Nederland versnipperd en voor een deel verouderd.

2.7.2 *Gevolgen van de Malta-wetgeving*

De aanstelling van gemeentelijk archeologen in de IJsselsteden is slechts één van de veranderingen die vanaf de jaren negentig een grote invloed hebben gehad op het karakter van de archeologie beoefening in Oost-Nederland. Vanaf de late jaren negentig werden de gevolgen van de implementatie van het Verdrag van Valletta zichtbaar. Het grootste deel van het archeologisch veldonderzoek in Oost-Nederland wordt tegenwoordig uitgevoerd door diverse commerciële bedrijven, naast de gemeentelijke diensten die het onderzoek in en nabij de IJsselsteden vormgeven. Opgravingen door de ROB (tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) vinden sinds het jaar 2000 vrijwel niet meer plaats. De beëindiging van de uitvoerende rol van deze instantie bij archeologisch veldwerk viel ongeveer samen met het afscheid van Hulst en Verlinde als provinciaal archeologen.

Als een gevolg van de nieuwe vormgeving van het archeologisch bestel vindt er een sterke toename van het archeologisch onderzoek plaats, in heel Oost-Nederland. Deze toename manifesteert zich duidelijk in het aantal geregistreerde archeologische waarnemingen (fig. 2.3). De meeste onderzoeken zijn inventariserend van aard. Een deel van de prospectieve onderzoeken leidt tot opgravingen van variërende omvang. Hoewel de kwaliteit van het onderzoek en de verslaglegging zeer wisselend is, hebben diverse opgravingen zowel in ruimtelijk als wetenschappelijk-inhoudelijk opzicht voor een aanzienlijke kenniswinst gezorgd. In ruimtelijk opzicht kan vooral gewezen worden op de Achterhoek, waar voorheen vrijwel geen grootschalige opgravingen hadden plaatsgevonden. Recentelijk is in deze streek bijvoorbeeld relatief grootschalig onderzoek uitgevoerd bij Zelhem en Laren.¹⁶⁹ In wetenschappelijk-inhoudelijk opzicht heeft de intensivering van het onderzoek geleid tot een toename van het aantal onderzochte vindplaatsen, waardoor een groter en meer betrouwbaar gegevensbestand voor synthetiserend onderzoek voorhanden is. In het laatste decennium is door onderzoek van nederzettingen bij Zelhem, Zutphen, Deventer en Raalte, zowel door gemeentelijke diensten als bedrijven, meer inzicht verkregen in het karakter van de vroeg-middeleeuwse bewoning.¹⁷⁰ Voorheen waren goed onderzochte nederzettingen uit deze fase op één hand te tellen. De toename in opgravingen leidde tot verschillende nieuwe inzichten. Grootschalig nederzettingsonderzoek in Borne wierp bijvoorbeeld een nieuw licht op de locatiekeuze voor nederzettingen uit de late ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd.¹⁷¹

De gevolgen van de Malta-wetgeving zijn niet uitsluitend positief. Er is weliswaar sprake van een forse toename van de beschikbare gegevens, maar deze hebben – in Oost-Nederland althans – tot op dit moment slechts in beperkte mate tot synthetiserend en verdiepend onderzoek geleid. Hoewel het gegevensbestand groeit en sommige kennislacunes geleidelijk worden ingevuld, hebben de nieuw verworven onderzoeksresultaten een relatief uniform karakter. In landschappelijk opzicht ligt de nadruk nog steeds sterk op de hogere zandgronden, meer precies die delen van Oost-Nederland waaraan op de Indicatieve

¹⁶⁹ Zelhem: Van der Velde *et al.* 1999; Van der Velde/Kenemans 2002a, 2002b; Van der Velde 2004a. Laren: Van der Velde/Ploegaert 2005.

2004a. Zutphen: Reuselaars 1996; Bouwmeester 2000, 2001a. Deventer: Vermeulen 2004. Raalte: Van der Velde 2004b, 2007a.

¹⁷⁰ Zelhem: Van der Velde/Kenemans 2002a-b; Van der Velde

¹⁷¹ O.a. Scholte Lubberink 2007a, 2008.

Kaart voor Archeologische Waarden (IKAW) een hoge en middelhoge waarde is toegekend. Hoewel er de laatste jaren geleidelijk meer aandacht voor archeologische verschijnselen in beekdalen ontstaat, ook in Oost-Nederland¹⁷², is voornamelijk sprake van een aan de hoge zandgronden gebonden en nederzettinggerichte archeologie. Opgravingen van nederzettingen uit de late prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen nemen een zeer dominante positie in. Kwalitatief hoogstaand onderzoek van vindplaatsen uit de steentijd komt slechts incidenteel voor. Dergelijk onderzoek zien we vrijwel uitsluitend in de IJsselstreek, geïnitieerd door de gemeentelijke archeologische diensten. Ook grafmonumenten krijgen relatief weinig aandacht. Onderzoek daarvan vindt uitsluitend plaats wanneer deze aangetroffen worden tijdens nederzettingsonderzoek.

Als een gevolg van bovenstaande ontwikkelingen dreigt een eenzijdig beeld te ontstaan. Door het ontbreken van synthetiserend onderzoek blijven zowel de onderlinge samenhang tussen verschillende archeologische en landschappelijke verschijnselen, als de diachrone patronen in de landschaps- en nederzettingontwikkeling onderbelicht. Daarbij dient een onderscheid gemaakt te worden tussen enerzijds de IJsselsteden en omgeving, en anderzijds de meer oostelijk en zuidoostelijk gelegen delen van Oost-Nederland. De gemeentelijke archeologische diensten in het eerste gebied zorgen voor structuur, onderzoekscontinuïteit en wetenschappelijke verdieping. Door middel van gericht onderzoek, vormgegeven vanuit formele onderzoeksprogramma's, wordt in de betreffende gebieden een samenhangend en gebalanceerd gegevensbestand opgebouwd.¹⁷³ In het tweede gebied ontbreekt die structuur en onderzoekscontinuïteit, afgezien van enkele microregio's waar herhaaldelijk of langdurig onderzoek wordt gedaan door dezelfde bedrijven (met name Borne, Raalte-Heeten en Zelhem).

¹⁷² Groenewoudt 2004; Groenewoudt *et al.* 2007; Willemse 2008.

¹⁷³ In 2007 kreeg de gemeente Zutphen een prijs van de

Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer ('SIKB-beker') voor haar beleidsnota archeologie.

3 KENNISSTAND VAN DE BEWONINGSGESCHIEDENIS OP BASIS VAN ARCHEOLOGISCHE BRONNEN

3.1 INLEIDING

Twee eeuwen archeologisch onderzoek in Oost-Nederland hebben geleid tot een omvangrijk aantal publicaties over de bewoningsgeschiedenis van het gebied. Deze zijn verspreid over diverse boeken, tijdschriften, jaarverslagen en archeologische kronieken. Ook de hoeveelheid ‘grijze’ en minder toegankelijke literatuur is aanzienlijk. In het laatste decennium vindt er een explosieve stijging plaats van het aantal onderzoeksrapporten van commerciële bedrijven. Vanwege het ontbreken van wetenschappelijke syntheses en de versnipperdheid van de literatuur is het op dit moment vrijwel onmogelijk om een beknopt en helder overzichtsbeeld te krijgen van ‘de’ bewoningsgeschiedenis van Oost-Nederland, zoals die op dit moment geschreven kan worden op basis van de beschikbare archeologische bronnen. Daarom zal in dit hoofdstuk, als één van de startpunten van dit onderzoek, een globaal overzicht gegeven worden van de archeologische kennisstand.¹ Deze beknopte samenvatting geeft een eerste impressie van de belangrijkste ontwikkelingslijnen in de bewoningsgeschiedenis tussen het laat-paleolithicum en de middeleeuwen, en zal in de komende hoofdstukken als referentiekader dienen. Daarnaast wordt inzichtelijk welke tijdvakken en thema’s in de Oost-Nederlandse archeologie beoefening tot dusver onderbelicht zijn gebleven.

De dateringen van ‘archeologische’ tijdvakken, zoals die in dit proefschrift worden gehanteerd, zijn weergegeven in tabel 3.1. Het midden-paleolithicum, een periode waaruit wel enkele vindplaatsen bekend zijn², valt buiten het kader van deze studie. De beschrijving begint bij het laat-paleolithicum B (18.000 BP – 8.800 v. Chr.), waarbij opgemerkt dient te worden dat vindplaatsen uit de eerste millennia van dat tijdvak vooralsnog niet bekend zijn. Bij de chronologische beschrijving in de volgende paragrafen wordt de ‘klassieke’ onderverdeling (neolithicum-bronstijd-ijzertijd etc.) zoals weergegeven in tabel 3.1 niet geheel gevolgd. In dit hoofdstuk worden zeven tijdvakken onderscheiden, waarbij waar mogelijk archeologisch waargenomen karakteristieken en veranderingen als leidraad worden genomen. Het is bijvoorbeeld aangetoond dat de meeste vindplaatsen uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd op verschillende vlakken (nederzettingen, grafgebruik, materiële cultuur) een sterke verwantschap vertonen. Daarom wordt in de beschrijving een scheidslijn gelegd bij de aanvang van de midden-Romeinse tijd, wanneer juist veel veranderingen waarneembaar zijn. Per besproken tijdvak wordt ten eerste bepaald welke positie het onderzoeksgebied inneemt ten opzichte van de in Nederland gedefinieerde ‘cultuurgroepen’ of invloedssferen. Vervolgens komen de nederzettingen en het grafgebruik aan de orde, waarna de aandacht gericht wordt op thematisch onderzoek. Tot thematische studies kunnen bijvoorbeeld onderzoek naar veenwegen en *Celtic Fields* gerekend worden. De bespreking van ieder tijdvak wordt afgesloten met een beknopt overzicht van materiaalstudies. In die delen van dit hoofdstuk wordt ook duidelijk dat de beschikbare data op dit moment nog geen uitputtend overzicht toestaan. Zo is in het deel over het laat-paleolithicum en mesolithicum bijvoorbeeld een paragraaf over *Geröllkeulen* en *Spitzhauen* opgenomen, terwijl de nog nauwelijks in kaart gebrachte typonologie van vuurstenen artefacten onbesproken blijft.

¹ Dit hoofdstuk is afgerond in 2008.

Stapert 1982, 1990, 1991, 1993; Peeters 2001, 2002.

² Schlüter 2003, 2005; Niekus/Stapert 2005, 105-107;

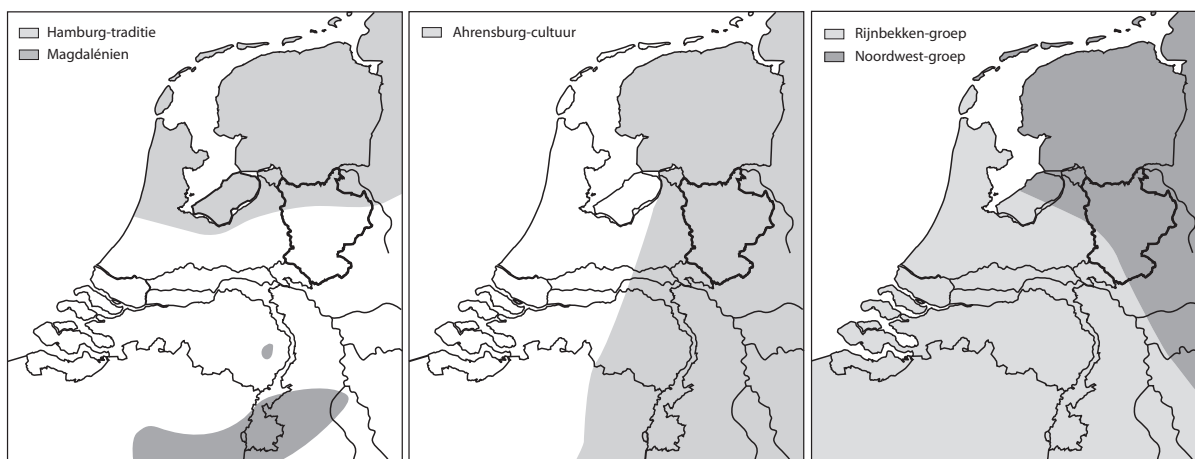

Fig. 3.1 Laat-paleolithische en mesolithische (rechts) cultuurgroepen en tradities in Nederland. De *Federmesser*-traditie (heel Nederland) en mogelijke Cresswell-vindplaatsen zijn niet weergegeven. Het onderzoeksgebied is vet omlijnd. Naar Rensink/Stapert 2005, fig. 6.4, p. 117; Deeben/Arts 2005, fig. 7.2, p. 142; Verhart/Groenendijk 2005, fig. 8.3, p. 164.

exacte datering van de verschillende groepen, maar ligt de nadruk op een beknopte bespreking van die cultuurgroepen en tradities die voor Oost-Nederland van belang zijn.

In het algemeen worden in Nederland vijf laat-paleolithische tradities en cultuurgroepen onderscheiden.³ Daarvan zijn het Magdalénien en de Hamburg-cultuur het oudst. Magdalénien-vindplaatsen komen alleen in delen van Zuid-Nederland voor⁴, en zijn voor dit overzicht minder relevant. Vindplaatsen van de Hamburg-cultuur (ca. 13.000 – 12.000 BP) worden daarentegen uitsluitend gevonden in het noordelijke deel van Nederland. De meest zuidelijke vindplaatsen liggen op de Veluwe en in Oost-Nederland.⁵ De Nederlandse Hamburg-vindplaatsen maken deel uit van een cultuurgebied dat een groot deel van Noordwest-Europa beslaat. Kenmerkende artefacttypen zijn kerfspitsen, steelspitsen en krombekstekers. Op basis van de ontwikkeling van steelspitsen wordt een onderscheid gemaakt tussen een oudere Ureterp-fase en een jongere Havelte-fase. De meeste Nederlandse vindplaatsen dateren uit de Havelte-fase.

In de volgende fase (ca. 12.000 – 9.500 BP) verschijnen de Cresswell-traditie, de *Federmesser*-traditie en de Ahrensburg-cultuur. De eerstgenoemde traditie staat ter discussie.⁶ In Nederland worden er slechts enkele vindplaatsen toe gerekend, die hoofdzakelijk in Drenthe liggen.⁷ Volgens D. Stapert en H.J. Veenstra is het mogelijk dat ook een vondstcomplex uit het Twentse Usselo tot de Cresswell-traditie behoort.⁸ De overige bewoningsfasen op die locatie worden gerekend tot de *Federmesser*-traditie. Vindplaatsen van die traditie, ook wel *Federmesser*-groep genoemd, komen in heel Nederland voor.⁹ De Nederlandse vindplaatsen zijn vaak gebonden aan de Laag van Usselo.¹⁰ Kenmerkend zijn onder meer *Federmesser* en steil geretoucheerde spitsen, waaronder zogenaamde Tjonger- en Gravette-spitsen. In Oost-Nederland

³ Recente overzichten over het laat-paleolithicum en mesolithicum: Stapert 2005; Rensink/Stapert 2005; Deeben/Rensink 2005; Deeben/Arts 2005; Verhart/Groenendijk 2005; Peeters/Niekus 2005; Verhart/Arts 2005. ¹⁴C-chronologie: Lanting/Van der Plicht 1995/1996, 1997/1998.

⁴ Rensink 1993.

⁵ Stapert 2005, 144 en 148-159.

⁶ Deeben/Rensink 2005, 179-180; Rensink/Stapert 2005,

131-132.

⁷ Stapert 2005, 159-161.

⁸ Stapert/Veenstra 1988; Stapert 2005, 160.

⁹ Stapert 2005, 161; Deeben/Rensink 2005, 181-187.

¹⁰ De Laag van Usselo dateert uit het Allerød-interstadiaal en het begin van Dryas 3 (Van der Hammen 1951; Van Geel *et al.* 1984, 1989; Stapert 2005, 161-163; Deeben/Rensink 2005, 181-183).

komen ook vindplaatsen van de Ahrensburg-cultuur¹¹ voor. Deze maken deel uit van een verspreidingsgebied waarvan de westelijke grens door Nederland en Midden-België loopt, in het noorden door delen van Denemarken en in het oosten langs de Poolse grens. Korte steelspitsen worden als kenmerkend beschouwd, maar worden schaars of zijn zelfs afwezig in de jongste fase van de Ahrensburg-cultuur. De meeste Nederlandse vindplaatsen worden juist in die jongere fase gedateerd, die ook omschreven wordt als ‘epi-Ahrensburgien’.

Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd, dat met betrekking tot het laat-paleolithicum voor Oost-Nederland vooral de Hamburg-cultuur, de *Federmesser*-traditie en de Ahrensburgcultuur het referentiekader vormen. Met name oppervlaktevindplaatsen zijn vaak niet goed aan specifieke cultuurgroepen of tradities toe te schrijven, hoewel laat-paleolithische vondstcomplexen doorgaans wel relatief goed te onderscheiden zijn van mesolithische assemblages. Dat laatste geldt hoofdzakelijk voor goed geconserveerde vindplaatsen waar geen sprake is van *palimpsest*-situaties.

De situatie met betrekking tot het mesolithicum is minder eenvoudig samen te vatten. De validiteit van de tot dusver opgestelde typonologieën, die vooral gebaseerd zijn op vuurstenen spitsen, is in de laatste jaren sterk ter discussie komen te staan.¹² Daarom kunnen alleen enkele zeer globale ontwikkelingslijnen weergegeven worden. Gedurende het vroeg-mesolithicum vertonen de meeste vindplaatsen een relatief grote uniformiteit wat betreft vuursteentechnologie.¹³ In de loop van het vroeg-mesolithicum neemt deze eenvormigheid af en ontstaat meer regionale differentiatie. Op basis daarvan wordt Noord-Nederland in het midden-mesolithicum tot de ‘Noordwest-groep’, en Zuid-Nederland tot de ‘Rijnbekken-groep’ gerekend (fig. 3.1).¹⁴ De ‘scheidslijn’ tussen beide ligt ongeveer ter hoogte van de Overijsselse Vecht. De Noordwest-groep sluit aan op een Noord-Europese traditie, terwijl de Rijnbekken-groep voortkomt uit een West-Europese traditie. De verschillen tussen beide gebieden manifesteren zich onder meer in de klingtechnologie. Dergelijke ruimtelijk-technologische onderscheiden worden niet gemaakt voor het vroeg- en laat-mesolithicum.

3.2.2 *Nederzettingen en nederzettingssysteem*

De Oost-Nederlandse laat-paleolithische en mesolithische vindplaatsen bestaan voor het grootste deel uit door amateur-archeologen ontdekte oppervlaktevindplaatsen.¹⁵ In de activiteitsgebieden van individuele amateur-archeologen zijn op verspreidingskaarten soms beduidend hogere dichtheden van vindplaatsen zichtbaar dan in andere gebieden.¹⁶ In het onderzoeksgebied is dat bijvoorbeeld goed zichtbaar in de omgeving van Enter en Eibergen. Met name in Twente bestaat een steentijdgerichte onderzoekstraditie onder amateur-archeologen, terwijl dat bijvoorbeeld in Salland – met de Vechtstreek als uitzondering – veel minder het geval is. Twente lijkt ook de streek te zijn die het rijkst is aan vroeg-prehistorische vindplaatsen, hoewel dat nog niet statistisch is onderbouwd. Laat-paleolithische vindplaatsen zijn aanzienlijk zeldzamer dan die uit het mesolithicum. De talrijke oppervlaktevindplaatsen, die vanwege de slechte conserveringsomstandigheden voor organisch materiaal op de Oost-Nederlandse zandgronden vrijwel altijd uitsluitend uit strooiingen van lithisch materiaal bestaan, hebben meestal een lage informatiewaarde.

¹¹ Deeben/Arts 2005, 143; Deeben/Rensink 2005, 187-194; Stapert 2005, 146 en 163-166.

¹² Lanting/Van der Plicht 1997/1998, 135-136; Peeters/Niekus 2005, 219-222.

¹³ Deeben/Arts 2005, 143.

¹⁴ Newell 1970, 1973; Verhart/Groenendijk 2005, 164-165, fig. 8.3; Deeben/Arts 2005, 143; Peeters/Niekus 2005,

227-228.

¹⁵ Verlinde (1975a) gaf een eerste overzicht van Overijsselse laat-paleolithische vindplaatsen. Zie voor later ontdekte oppervlaktevindplaatsen o.a. Kampman/Verlinde 1980; Beersma/Wouters 1985; Veldhuis/Wouters 1993.

¹⁶ Vergelijk Peeters/Niekus 2005, 204.

Scherpe dateringen zijn doorgaans niet mogelijk, vanwege lage aantallen artefacten, het ontbreken van karakteristieke artefacttypen en *palimpsest*-situaties. Zonder gedetailleerd archeologisch onderzoek geven dergelijke vondstcomplexen nauwelijks informatie over ruimtelijke patronen, gebruiksduur en uitgevoerde activiteiten. Ondanks de beperkingen van individuele oppervlaktevindplaatsen geven vooral intensief onderzochte deelgebieden van Oost-Nederland mogelijkheden voor de reconstructie van bewoningspatronen en landschapsgebruik op een regionale en microregionale schaal. Dergelijke studies zijn vooralsnog alleen uitgevoerd in Twente, en zullen in hoofdstuk 4 aan de orde komen. In het volgende wordt de aandacht ten eerste gericht op de gegevens die beschikbaar zijn gekomen door opgravingen.

Het aantal opgegraven laat-paleolithische en mesolithische vindplaatsen is zeer beperkt, hoewel er in het laatste decennium een toename waarneembaar is. Onderzoek van laat-paleolithische vindplaatsen heeft plaatsgevonden in Luttenberg (Hamburg-cultuur), Gramsbergen (Ahrensburg-cultuur), Usselo, Dichteren, Enter-De Akkers en Enter-Bullenaarshoek (*Federmesser*-traditie). In de vorige paragraaf is al vermeld dat één van de vondstcomplexen van Usselo toegeschreven is aan de Cresswell-traditie. De meeste opgravingen hadden een kleinschalig karakter. Dat is zeker het geval bij het onderzoek van de Hamburg-vindplaats van Luttenberg.¹⁷ In een kleine proefput werden circa 600 vuurstenen artefacten en twee zandstenen pijlschachtpolijsters gevonden, die in de Havelter fase gedateerd zijn. Onder de vuurstenen werktuigen bevinden zich onder meer geretoucheerde klingen, afslagen, kerfspitsen, stekers en krabbers. De Ahrensburg-vindplaats van Gramsbergen bestaat uit twee verschillende, door amateur-archeologen aangetroffen vondstconcentraties.¹⁸ Daarvan is de best geconserveerde vuursteenstrooiing (Gramsbergen I) grotendeels opgegraven. Beide vindplaatsen liggen op een middelhoge positie op de flanken van een dekzandrug in het dal van de Vecht, op korte afstand van een geul die vermoedelijk watervoerend was tijdens de bewoning. Een *refit*-analyse heeft uitgewezen dat de meeste kernen voorgeprepareerd naar de vindplaats zijn gebracht en de meeste werktuigen en klingen eveneens elders vervaardigd zijn. Mede op basis hiervan zijn de beide Gramsbergse vindplaatsen geïnterpreteerd als kortstondig gebruikte jachtkampjes.¹⁹

Van de vier opgegraven *Federmesser*-vindplaatsen geniet die te Usselo de grootste bekendheid. Naar aanleiding van de vondst van vuurstenen artefacten in 1937 werden er tussen 1940 en 1949 opgravingen uitgevoerd onder leiding van C.C.W.J. Hijzeler.²⁰ De vindplaats bestaat uit een strooiing van vele duizenden artefacten, die hoofdzakelijk aan de *Federmesser*-traditie worden toegeschreven.²¹ Zonder twijfel is er sprake van verschillende bewoningsfasen, op de oostelijke flank van een langgerekte hoge rug in een overwegend laaggelegen gebied. De documentatie van het onderzoek in de jaren veertig laat veel te wensen over, zodat waarde van de vindplaats voor toekomstig onderzoek naar de laat-paleolithische bewoning van Oost-Nederland beperkt is.²² Op de vindplaats Doetinchem-Dichteren is naar schatting de helft van een vuursteenstrooiing in kaart gebracht.²³ De vindplaats ligt op een laag rivierduin in de dalvlakte van de Oude IJssel. Bijzonder is, dat in een haard en een afvalplek drie tot vier kilo verbrand dierlijk bot werd gevonden. Een klein deel van de botfragmenten kon worden gedetermineerd, en bleek afkomstig van paard, eland, haas, snoek, karperachtigen, forelachtigen en mogelijk wild zwijn. De vindplaats wordt geïnterpreteerd als een jacht- en viskamp.²⁴ Dezelfde interpretatie is gegeven aan de vuursteenstrooiing van Enter-De Akkers, die gevonden werd tijdens de opgraving van een veel jonger

¹⁷ Verlinde 1975a, 112, 116-120; Stapert 1986, 2005, 158; Rensink/Stapert 2005, 129.

¹⁸ Goutbeek 1974; Verlinde 1975a, 120; Johansen/Stapert 1999, 2000; Stapert 2005, 162-164.

¹⁹ Johansen/Stapert 2000, 70-71.

²⁰ Stapert/Veenstra 1988, 15-16.

²¹ Hijzeler 1947a, 1950, 1955a-b, 1957, 1970, 1974; Stapert/Veenstra 1988.

²² Stapert/Veenstra 1988, 21; Stapert 2005, 161.

²³ Niekus *et al.* 1998; Johansen *et al.* 2000; Stapert 2005, 161-163.

²⁴ Johansen *et al.* 2000, 12; Stapert 2005, 161.

nederzettingsterrein.²⁵ De vindplaats ligt op de flank van een gordeldekzandrug ten noordoosten van de Enterse stuwwal. Iets oostelijker bevindt zich een met veen gevulde laagte behorend tot het systeem van de Boven-Regge, die vermoedelijk watervoerend was ten tijde van de bewoning. De vuursteenstrooiing had een omvang van circa vijf bij zeven meter. Ook op De Akkers is verbrand dierlijk bot gevonden. De determineerbare fragmenten bleken afkomstig van snoek, en mogelijk van wild zwijn. Het onderzoek van de vindplaats Bullenaarshoek, gesitueerd in dezelfde microregio, was verkennend van aard.²⁶ Het betreft een vuursteenstrooiing op een relatief hoge rug in een overwegend vochtig landschap, waarin talrijke dekzandkopjes en kleine dekzandruggen voorkomen. Ook deze rug ligt direct naast een geul van het systeem van de Boven-Regge.

Tot het eind van de jaren negentig van de vorige eeuw was de beeldvorming over de bewoning in het mesolithicum vooral gebaseerd op het onderzoek van twee vindplaatsen langs de Vecht, in Dalfsen en Marienberg. Beide opgravingen gaven onder meer inzicht in het grafbestel in het mesolithicum, en komen in de volgende paragraaf aan de orde. In het laatste decennium zijn enkele vindplaatsen onderzocht in Epse en Zutphen, die voor het eerst inzicht gaven in de mesolithische bewoning in de IJsselstreek. In Epse was het onderzoek gericht op een vuursteenstrooiing op een langgerekte zandrug naast het dal van de Dortherbeek.²⁷ De vondststrooiing heeft een oppervlakte van minstens 25 bij 40 meter en vormt de neerslag van verschillende kortstondige bewoningsfasen, vermoedelijk in de vorm van jachtkampjes. Dat de rug gedurende het mesolithicum herhaaldelijk werd bezocht, wordt ook bewezen door het voorkomen van diverse kuilhaarden en diffuse strooiingen van artefacten over een grote oppervlakte.²⁸ De landschappelijke ligging van de vindplaats in Epse toont een duidelijke gelijkenis met die van de mesolithische vindplaatsen in de Ooyerhoek bij Zutphen. Deze liggen op een met een dunne laag (rivierduin-) zand bedekte terrasrest, direct naast het dal van de Ooyerhoekse Laak. De eerste vroeg-mesolithische vuursteenstrooiing die compleet opgegraven werd, heeft een oppervlakte van slechts 25 vierkante meter en is geïnterpreteerd als een kortstondig gebruikt jachtkampje.²⁹ Daarop volgde een opgraving van een serie van zes vergelijkbare kampementjes, die ongeveer 200 meter zuidelijker lagen.³⁰ Ook hier is sprake van verschillende kortstondige bewoningsfasen, vooral tijdens het vroeg-mesolithicum. Een verkennend onderzoek van het aangrenzende deel van het beekdal leverde waardevolle gegevens op.³¹ Er bleek een vroeg-holocene geul van het Berkelsysteem aanwezig te zijn, waarin verschillende goed geconserveerde bot- en gewefragmenten werden gevonden. Het grootste deel is afkomstig van zoogdieren als wild zwijn, edelhert, bruine beer en bever. Daarnaast zijn onder meer werktuigen van edelhertgewei en een fragment van een benen priem of harpoen gevonden. De vondsten zijn geïnterpreteerd als de resten van een vroeg-mesolithische afvaldump, die uit twee fasen dateren en deels even oud zijn als de onderzochte vindplaatsen op het rivierduin. Botanisch onderzoek van monsters uit de geul heeft gedetailleerde informatie opgeleverd over de vegetatie-ontwikkeling in de directe omgeving van de vindplaats.³²

Uit het kleine aantal opgravingen moet geconcludeerd worden dat het onderzoek naar de laat-paleolithische en mesolithische bewoning van Oost-Nederland nog in de kinderschoenen staat. De onderzochte vindplaatsen geven niet meer dan een eerste impressie van het karakter van de bewoning gedurende een periode van vele duizenden jaren. Er zijn in grote lijnen wel patronen waarneembaar, bijvoorbeeld wat betreft locatiekeuze. Er bestaat een duidelijke voorkeur voor dekzandruggen en rivierduinen op korte afstand van of geflankeerd door beek- en rivierdalen. Tot dusver zijn hoofdzakelijk kortstondig gebruikte

²⁵ Deeben/Lauwerier 2004a-b; Deeben *et al.* 2006.

²⁶ Musch 1991, 63, 1993.

²⁷ Verneau 2001a.

²⁸ Smit 2006.

²⁹ Verneau 1999; Peeters/Verneau 2001.

³⁰ Groenewoudt/Deeben 2001; Groenewoudt *et al.* 2001.

³¹ Groenewoudt/Deeben 2001; Groenewoudt *et al.* 2001; Peeters/Niekus 2005, 216-219.

³² Bos *et al.* 2005.

kampementjes onderzocht, soms op locaties die herhaaldelijk bewoond werden (zie ook par. 3.2.3). Om een goed beeld te krijgen van de variatie in nederzettingstypen, van landschapsexploitatie en diachrone patronen in locatiekeuze is het noodzakelijk de aandacht te verleggen van individuele locaties naar microregionaal en regionaal onderzoek vanuit een landschappelijk perspectief. Dergelijke studies zijn voornamelijk alleen voor delen van Twente uitgevoerd. De betreffende onderzoeken worden besproken in paragraaf 4.3.2.

3.2.3 Graven

Op twee vindplaatsen langs de Vecht, in Dalfsen en Mariënberg, zijn naast bewoningssporen ook graven uit het mesolithicum gevonden. De vindplaats in Dalfsen, die op het noordelijke deel van een dekzandrug ten noorden van de Vecht ligt, werd tijdens graafwerkzaamheden ontdekt.³³ Er volgde een kleinschalig onderzoek waaruit bleek dat er geen intacte vuursteenstrooiing meer aanwezig was. Wel werden diverse kuilhaarden gevonden, waarvan er minstens één verbrande menselijke botresten bevatte. Waarschijnlijk representeren deze de resten van een vrouwelijk individu. Mogelijk zijn er ook resten van een tweede, jonger individu vertegenwoordigd, alsmede verbrand dierlijk bot. Een ¹⁴C-datering van houtskool uit het spoor geeft een uitkomst omstreeks de overgang van het midden- naar het laat-mesolithicum, hoewel de associatie met de menselijke resten onzeker is.³⁴ Het is niet geheel zeker of de verbrande botresten als de restanten van een ‘formele’ begraving mogen worden geïnterpreteerd. In ieder geval is het voorkomen van crematieresten op mesolithische vindplaatsen zeer uitzonderlijk, zeker wanneer de conserveringsomstandigheden op de pleistocene zandgronden in ogenschouw worden genomen.³⁵

De locatie van de mesolithische vindplaats van Mariënberg is vanaf het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw bekend. Tussen 1975 en 1993 vonden op de betreffende hoge dekzandrug langs het dal van de Vecht diverse opgravingen plaats.³⁶ De overgang van de rug naar het Vechtdal is zeer markant. Aan de voet van de dekzandrug loopt een oude meander van de rivier, die in het mesolithicum mogelijk watervoerend was. Mesolithische sporen zijn gedocumenteerd in een gebied met een omvang van 350 bij 30 tot 50 meter, maar strekken zich zonder twijfel buiten het opgravingsareaal uit. Met name het voorkomen van honderden kuilhaarden en kuilen is opvallend.³⁷ In de recent verschenen overzichtspublicatie van de vindplaats van A.D. Verlinde en R.R. Newell ligt de nadruk op de opgravingseenheid ‘Schaapskooi’, waar de grootste aaneengesloten oppervlakte is onderzocht (fig. 3.2).³⁸ Tientallen ¹⁴C-dateringen voor dit deel van de vindplaats wijzen op herhaaldelijk gebruik van de locatie gedurende een periode van circa 2500 jaar, tussen het laatste deel van het vroeg-mesolithicum en het eind van het laat-mesolithicum. Er worden minstens twaalf verschillende bewoningsfasen onderscheiden. Midden tussen een groep kuilen en kuilhaarden die dateren uit één van de jongste bewoningsfasen zijn zes grondsporen onderzocht, die als laat-mesolithische grafkuilen worden geïnterpreteerd. De vorm van de kuilen, okerlagen in het onderste deel van de sporen en de aanwezigheid van als bijgiften geïnterpreteerde artefacten in vijf van

³³ Verlinde 1974a; Peeters/Niekus 2005, 214-216 en 229.

³⁴ Peeters/Niekus 2005, 215.

³⁵ Een vergelijkbare vondst is bekend uit Oirschot, Noord-Brabant (Arts/Hoogland 1987).

³⁶ Verlinde 1979a, 2002, 2005b; Verlinde/Newell 2005, 2006; Peeters/Niekus 2005, 214-216 en 229-230.

³⁷ Kuilhaarden komen regelmatig voor op Oost-Nederlandse mesolithische vindplaatsen (bijv. Hermsen 2006a).

De meest gangbare verklaring is dat ze een rol hebben gespeeld bij voedselbereiding. In Noord-Nederland komen kuilhaarden veel frequenter voor dan in Zuid-Nederland, waaruit mogelijke regionale verschillen in landschapsexploitatie kunnen worden afgeleid (Peeters/Niekus 2005, 210-211, 224-226).

³⁸ Verlinde/Newell 2006.

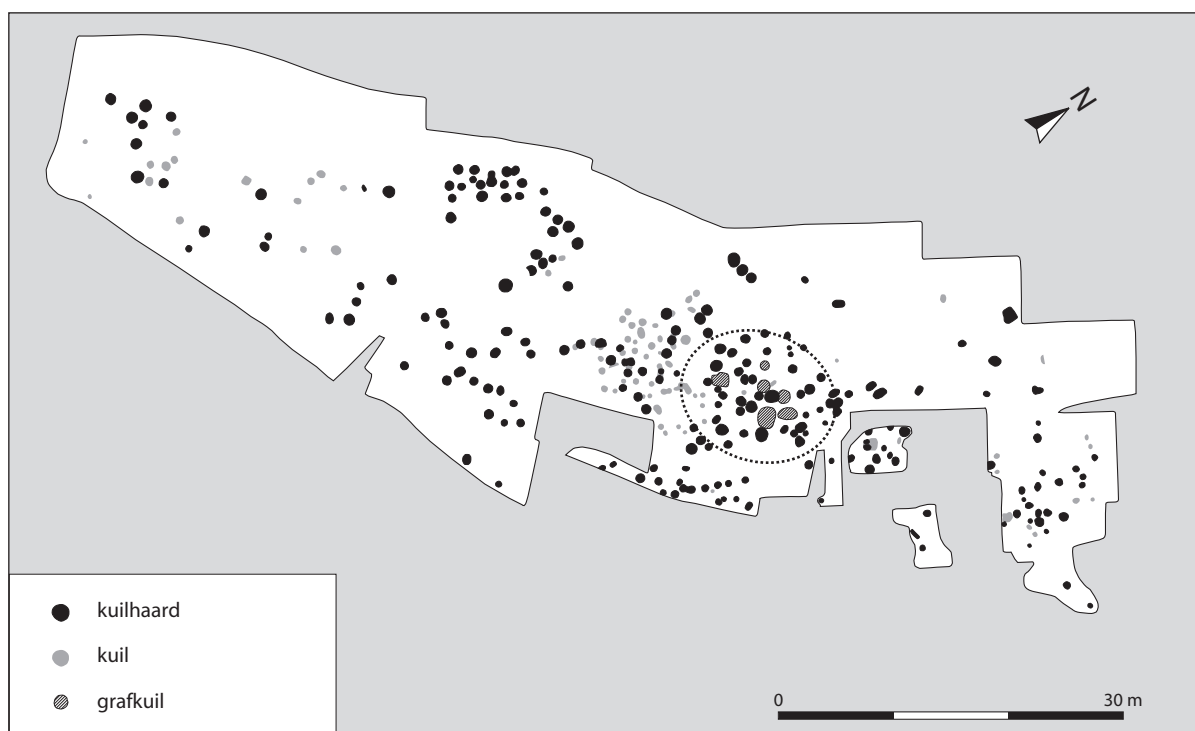

Fig. 3.2 Mesolithische sporen in Marienberg, opgravingseenheid 'Schaapskooi'. Het laat-mesolithische grafveld is omcirkeld. Jongere sporen, waaronder enkele laat-neolithische vlakgraven en een klein urnenveld uit de late bronstijd, zijn niet weergegeven. Naar Verlinde/Newell 2006, fig. 6, p. 94.

de zes kuilen zijn de belangrijkste argumenten voor een interpretatie als 'zitgraven'. De onderzijde van de kuilen is cilindrisch, de bovenzijde trechtervormig. Wat betreft de bijgiften zijn met name zes stenen schachtpolijsters uit twee graven opvallend. Daarnaast zijn klopstenen, een spits, grote klingen, kernen en vuursteenbrokken gevonden.

3.2.4 Materiële cultuur

3.2.4.1 Geröllkeulen en Spitzhauen

In het eind van de jaren zeventig van de vorige eeuw publiceerden R.S. Hulst en A.D. Verlinde inventarisaties van vondsten van twee artefacttypen van natuursteen: *Geröllkeulen* of rolsteenhamers en *Spitzhauen* of spitshakken.³⁹ Deze artefacten komen in Oost- en Noord-Nederland frequent voor, maar zijn in andere delen van Nederland zeldzamer. *Spitzhauen* zijn zelfs uitsluitend uit Midden-, Oost- en Noord-Nederland bekend.

Geröllkeulen zijn rolstenen met een zandlopervormige doorboring, of met één of twee gaatjes in het oppervlak van de steen. Laatstgenoemde types kunnen als halffabrikaten beschouwd worden. *Geröllkeulen* werden vervaardigd van lokaal verzamelde steensoorten. De functie van de artefacten is een onderwerp van discussie, maar de meeste onderzoekers gaan er van uit dat de geheel doorboorde exemplaren als verzwaren aan graafstokken hebben gediend.⁴⁰ Op basis van de schaarse associaties met andere artefacten

³⁹ Hulst/Verlinde 1976, 1979.

225-226; Verhart/Groenendijk 2005, 167.

⁴⁰ Hulst/Verlinde 1976, 106-109; Peeters/Niekus 2005,

wordt aangenomen dat de oudste exemplaren uit het midden-mesolithicum dateren, en de jongste uit het vroeg- of midden-neolithicum.⁴¹ In de meeste gevallen betreft het ‘geïsoleerde’ vondsten. De inventarisatie van *Geröllkeulen* was op Gelderland en Overijssel gericht.⁴² De meeste vondsten zijn gedaan in Twente, het oostelijke Vecht-gebied en de omgeving van Steenwijk. Vondsten uit het zuidwestelijke deel van Salland en het noordwestelijke deel van de Achterhoek ontbraken ten tijde van de inventarisatie. Inmiddels is er in dit deel van het gebied wel een exemplaar gevonden, in het Leestense Broek onder Zutphen.⁴³ De meeste vondsten waarvan de vindplaats exact bekend is, zijn afkomstig van hogere zandgronden. Dat deze waarneming niet voor alle vondsten opgaat, wordt aangetoond door de genoemde *Geröllkeule* uit het Leestense Broek, vroeger een vochtig gebied.

Spitzhauen dateren waarschijnlijk ongeveer uit dezelfde periode als de *Geröllkeulen*.⁴⁴ Ook hier betreft het doorboorde artefacten van lokaal verzamelde steensoorten. In tegenstelling tot *Geröllkeulen* lopen ze aan één zijde spits toe. Er bestaan diverse hypothesen over de functie van *Spitzhauen*. Vooral nog bestaat er geen consensus.⁴⁵ In de catalogus van Hulst en Verlinde zijn in totaal 22 *Spitzhauen* uit Midden-, Oost- en Noord-Nederland opgenomen. Daarvan zijn er zeven gevonden in Twente en het oostelijke Vechtgebied. Vondsten uit andere delen van Oost-Nederland ontbreken. Terwijl *Geröllkeulen* ook in kleine aantallen voorkomen in Zuid-Nederland, zijn de vondsten van *Spitzhauen* uit Twente en de Veluwe tot dusver de meest zuidelijke van Nederland. Hulst en Verlinde concluderen dat de meeste vondsten waarvan de vindplaats exact of bij benadering gereconstrueerd kan worden, afkomstig zijn uit laaggelegen en natte gebieden zoals venen, beekdalen en dekzandvlaktes. Op basis daarvan achten ze het mogelijk dat het ritueel gedeponeerde artefacten betreft.

3.2.4.2 Artefacten van been en gewei

Op diverse plekken in Oost-Nederlandse beek- en rivierdalen zijn werktuigen en afvalstukken van gewei en been gevonden. De meeste daarvan kwamen aan het licht bij zandzuigwerkzaamheden, baggerwerk of graafwerkzaamheden in beek- en rivierdalen. De oudste vondsten dateren uit het laat-paleolithicum en mesolithicum, maar jongere dateringen komen ook voor. De meest algemene vondstcategorie bestaat uit verschillende types geweibijlen, met name van edelhertgewei. In een overzicht van mesolithische artefacten van been en gewei in Nederland vermeldt L.P. Louwe Kooijmans drie vindplaatsen uit Oost-Nederland. Het betreft grote vondstcomplexen van de vindplaatsen Deventer-Koerhuisbeek en Spoolde, en een zeldzame *shaft-hole adze* van elandgewei die mogelijk op de Herikerberg gevonden is.⁴⁶ Deze inventarisatie is uitgebreid door A.D. Verlinde, die alleen voor Overijssel al zestien vindplaatsen van artefacten van organisch materiaal noemt.⁴⁷ De meest opvallende concentratie van vindplaatsen is zichtbaar in het IJsseldal in de omgeving van Zwolle, maar er zijn ook vondsten gedaan in de Regge en de Linderbeek (fig. 3.3).⁴⁸ Ook na het verschijnen van Verlindes inventarisatie zijn nog diverse andere vondsten in Overijssel gedaan.

⁴¹ Hulst/Verlinde 1976, 109-111; Peeters/Niekus 2005, 225-226; Louwe Kooijmans 2005, 266.

⁴² Sindsdien zijn er nog enkele *Geröllkeulen* in Oost-Nederland gevonden (bv. Verlinde 1982a).

⁴³ Groothedde 2001, 72-73; Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 19, p. 88-89.

⁴⁴ Hulst/Verlinde 1979; Peeters/Niekus 2005, 225-226; Louwe Kooijmans 2005, 266.

⁴⁵ Hulst/Verlinde 1979, 199-201; Peeters/Niekus 2005,

225.

⁴⁶ Louwe Kooijmans 1970-1971 (vindplaatsen 17, 18 en 20); Herikerberg: Ter Kuile 1909, 24. Deventer: o.a. Butter 1940a-b, 1941a-b. Spoolde: Van der Heide 1962, 1964; Clason 1983; Peeters 2005.

⁴⁷ Verlinde 1979b.

⁴⁸ Zie voor de Linderbeek ook Hijzeler 1947b; Groenewoudt *et al.* 2007.

Fig. 3.3 Selectie van artefacten van edelhertgewei uit de Linderbeek, omgeving Den Ham (niet op schaal; archief Oudheidkamer Twente/Twentse Welle).

Een bijzonder vondstcomplex is afkomstig uit het dal van de Regge, bij Archem.⁴⁹ Onder de vondsten bevindt zich een vroeg-mesolithische benen harpoen. Dit is het derde bekende exemplaar uit Oost-Nederland, naast twee exemplaren uit het Meppelderdiep bij Staphorst.⁵⁰ Voor de Achterhoek zijn geen inventarisaties beschikbaar, maar uit verschillende vondstmeldingen wordt duidelijk dat in dat gebied vergelijkbare dichtheden aan vindplaatsen verwacht moeten worden.⁵¹ Bij de meeste grotere vondstcomplexen is niet duidelijk of de vondsten één gesloten vondstassemblage vormen. In Spoolde is naast jongere artefacten ook een zeldzame *Lyngby*-bijl gevonden.⁵²

Tot dusver zijn er nauwelijks pogingen gedaan om het karakter van de individuele Oost-Nederlandse vindplaatsen van artefacten van organisch materiaal te bepalen, of ze in een breder kader van bewoning en exploitatie van het landschap te plaatsen. De studies van Louwe Kooijmans en Verlinde waren inventariserend van aard en zijn vooral gericht op de typologische kenmerken van specifieke artefacttypen. H. Peeters deed onderzoek naar de functie van de geweibijlen van Spoolde, op basis van de gebruikssporen die op sommige exemplaren zichtbaar zijn.⁵³ Archeologisch onderzoek heeft alleen op de vindplaatsen Deventer-Koerhuisbeek (hoofdstuk 2) en Spoolde plaatsgevonden. Ten noordoosten van de vindplaats van Spoolde zijn twee proefputten gegraven door de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders.⁵⁴ In één daarvan werden twee, door een zandpakket van elkaar gescheiden vondstniveaus in een venige kreekvulling gedocumenteerd. De onderste daarvan bevatte aardewerk, vuursteen, been en enkele geweifragmenten, maar duidelijkheid over de stratigrafische positie van het opgebaggerde geweimateriaal werd hierdoor niet verkregen.

⁴⁹ Verlinde 1987b.

⁵⁰ Verlinde 1982b.

⁵¹ O.a. Elzinga 1965; Verlinde 1970a-b; Hulst 1970.

⁵² Wouters 1982. Volgens Lanting (1986) kunnen er werktuigen uit de midden- of late bronstijd vertegenwoordigd zijn. De Roever acht een datering in de Swifterbant-

periode voor de meeste vondsten waarschijnlijk (2004, 133).

⁵³ Peeters 2005.

⁵⁴ Van der Heide 1962; Clason 1983; Lanting 1986; Peeters 2005, 189-190.

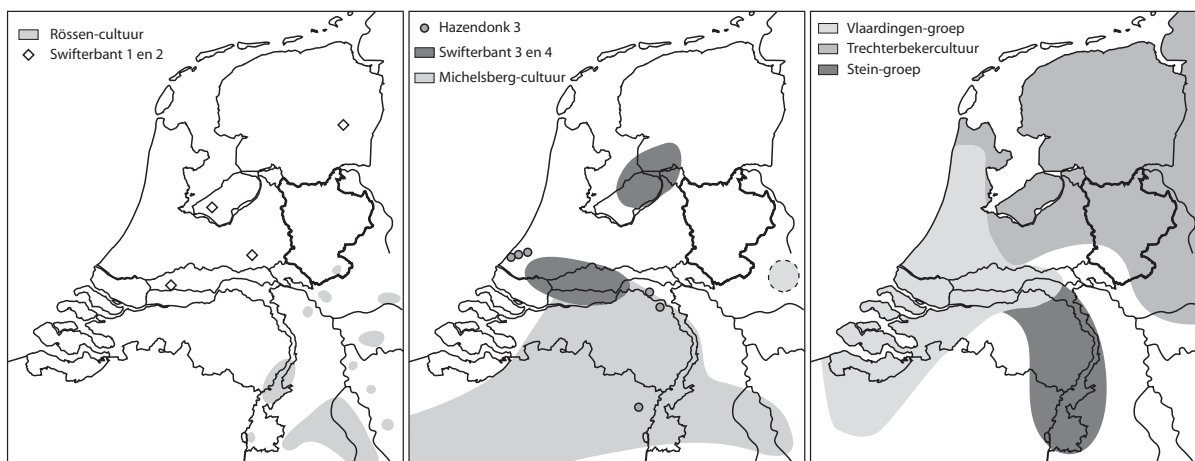

Fig. 3.4 De belangrijkste vroeg- en midden-neolithische cultuurgroepen in Nederland, in de periode na de LBK. De terminologie in de linker twee figuren wijkt wat betreft de Swifterbant-cultuur af van de in de tekst overgenomen indeling van Raemaekers (1999, 2005) in een vroege, midden- en late fase. Naar Louwe Kooijmans 2005, fig. 12.1, p. 249; Van Gijn/Bakker 2005, fig. 13.1, p. 281.

3.3 VROEG- EN MIDDEN-NEOLITHICUM

3.3.1 Cultuurgroepen

Gedurende het vroeg- en midden-neolithicum ligt Nederland op de grens van verschillende ‘invloedsferen’.⁵⁵ Zuid-Nederland toont in diverse opzichten een duidelijke verwantschap met België, het Rijnland en Centraal Europa, terwijl het noordelijke deel van Nederland meer culturele affiniteit heeft met Westfalen, Nedersachsen en Denemarken. De onderscheiden vroeg- en midden-neolithische cultuurgroepen zijn weergegeven in fig. 3.4. De intrede van de Lineaire Bandkeramiek (LBK) markeert in Zuid-Nederland het begin van het vroeg-neolithicum, terwijl in het gebied ten noorden daarvan gemeenschappen leven met een ‘mesolithische’ bestaansbasis.⁵⁶ Artefacten die aan de LBK worden toegeschreven, komen tot ver buiten de lössgronden voor. In Oost-Nederland zijn ze echter zeldzaam. In het vroeg-neolithicum B volgt de Rössen-cultuur in Zuid-Limburg de LBK op. In deze periode lijken de contacten met de naburige jagers en verzamelaars intensiever te worden, zoals afgeleid kan worden uit het grote verspreidingsgebied van *Rössener Breitkeile*.⁵⁷ Ook uit Oost-Nederland zijn verschillende vondsten bekend. Omdat in het onderzoeksgebied tot dusver vrijwel geen vroeg-neolithische nederzettingsterreinen zijn onderzocht, bestaat er nauwelijks inzicht in het karakter van de bewoning in deze fase. De schaarste van vroeg- en midden-neolithische vindplaatsen in de noordoostelijke zandgebieden heeft geleid tot de veronderstelling dat deze vóór de intrede van de Trechterbekercultuur voor een belangrijk deel onbewoond waren, met uitzondering van hogere gronden langs beekdalen en bijvoorbeeld de Vechtdelta.⁵⁸ Volgens D.C.M. Raemaekers is deze stelling echter onhoudbaar, aangezien vindplaatsen uit deze periode slecht herkenbaar zijn. Dit is het gevolg van degradatieprocessen van aardewerk op oppervlaktevindplaatsen en het ontbreken van vroeg-neolithische gidsartefacten. Het voorkomen van *Breitkeile* en andere vroeg-neolithische artefacten wijst wel degelijk op bewoning.⁵⁹

⁵⁵ O.a. Van Gijn/Louwe Kooijmans 2005.

⁵⁶ Verhart 2000.

⁵⁷ Van der Waals 1972; Raemaekers 1999, 102-106, fig. 3.35 en App. IV, 2005, 262; Van Gijn/Louwe Kooijmans 2005,

209-210.

⁵⁸ Waterbolk 1985a; Fokkens 1998, 90-97.

⁵⁹ Raemaekers 1999, 105-106, 2005, 261-262. Zie ook De Roever 2004, 131.

Raemaekers rekent het rivierengebied en het deel van Nederland ten noorden daarvan in het vroeg-neolithicum en het midden-neolithicum A tot de Swifterbant-cultuur.⁶⁰ Op basis van veranderingen in aardewerk onderscheidt hij een vroege (5000-4600 v. Chr.), midden- (4600-3900 v. Chr.) en late (3900-3400 v. Chr.) fase. De Swifterbant-cultuur is hoofdzakelijk gedefinieerd op basis van vindplaatsen uit Flevoland, West-Nederland en het rivierengebied, en - in mindere mate - Drenthe. Oost-Nederland wordt ook tot het gebied van de Swifterbant-cultuur gerekend, hoewel de schaarse vindplaatsen een verwaarloosbare rol hebben gespeeld bij de definitie.⁶¹ Op dit moment ontbreken goed onderzochte nederzettingsterreinen die het mogelijk maken om gefundeerde uitspraken te doen over de vergelijkbaarheid daarvan met de gedefinieerde kenmerken van de Swifterbant-cultuurgroep. Enkele aardewerkvondsten lijken wel verwantschap te vertonen met Swifterbant-aardewerk (par. 3.3.5.1). Gelijktijdig met de late fase van de Swifterbant-cultuur wordt de Hazendonk 3-groep onderscheiden.⁶² Vindplaatsen die daaraan worden toegeschreven komen voor in het zuidelijke deel van het verspreidingsgebied van de Swifterbant-cultuur, en zijn niet bekend uit Oost-Nederland.

Ten tijde van de jongere fases van de Swifterbant-cultuur wordt in Zuid-Nederland de Michelsberg-cultuur onderscheiden (ca. 4200-3400 v. Chr.).⁶³ Enkele kenmerken daarvan zijn het voorkomen van aardwerken en de opkomst van vuursteenmijnbouw. In Nederland komen Michelsberg-vindplaatsen voor in Limburg en het oostelijk deel van Noord-Brabant. Aardwerken zijn door grachten, wallen en soms palissades omgeven terreinen met een oppervlakte variërend van enkele hectares tot honderd hectare. In de omgeving van Coesfeld (Duitsland), in het aan de Achterhoek grenzende deel van Münsterland, zijn drie van deze structuren onderzocht.⁶⁴ Deze geven een indicatie, dat in de Achterhoek mogelijk ook Michelsberg-vindplaatsen verwacht moeten worden.⁶⁵ Vooralnog zijn echter uitsluitend 'losse' vondsten van vuurstenen artefacten bekend, die op basis van typologische kenmerken en grondstof aan de Michelsberg-cultuur worden toegeschreven en als importstukken geïnterpreteerd moeten worden.

Met de intrede van de Trechterbekercultuur (ca. 3400/3300-2750 v. Chr.) manifesteert zich de eerste neolithische cultuurgroep die in Oost-Nederland goed herkenbaar is in het archeologische bestand. De Nederlandse Westgroep van de Trechterbekercultuur maakt deel uit van een verspreidingsgebied dat zich in oostelijke richting uitstrekt tot Polen en het westen van de Oekraïne, in het noorden tot Zuid-Zweden en in het zuiden tot Slowakije.⁶⁶ In Nederland zijn uitsluitend vindplaatsen bekend ten noorden van het rivierengebied. De noordelijke en oostelijke delen van Overijssel en het noordoostelijke deel van de Achterhoek hebben zeker deel uitgemaakt van het 'cultuurgebied'.⁶⁷ In zuidwestelijk Salland en de westelijke en centrale Achterhoek is tot dusver geen enkel nederzettingsterrein of grafveld gevonden. Op basis van ontwikkelingen in het aardewerk, die in kaart werden gebracht door J.A. Bakker en A.L. Brindley, is een onderscheid gemaakt tussen een Drouwener fase en een Havelter fase. De Drouwener fase is onderverdeeld in vier horizonten (1-4), de Havelter fase in drie horizonten (5-7).⁶⁸ Grotendeels gelijktijdig met de Trechterbekercultuur wordt de Vlaardingen-groep onderscheiden (ca. 3400-2500 v. Chr.), waarvan de vindplaatsen hoofdzakelijk voorkomen in het kust- en rivierengebied.⁶⁹ Voor zover bekend komen vindplaatsen van deze groep niet voor in Oost-Nederland.

⁶⁰ Raemaekers 1999, 2005.

⁶¹ De enige vindplaats die door Raemaekers wordt vermeld is Winterswijk (1999, 102).

⁶² Er zijn verschillende indelingen voor deze groep voorgesteld. Zie Raemaekers 1999 en 2005, 269-271 voor overzichten van de discussie.

⁶³ Zie Schreurs 2005 voor een recent overzicht.

⁶⁴ Finke 1980; Willms 1982; Eckert 1986.

⁶⁵ Schut 1987, 89.

⁶⁶ Bakker 1979, 11, fig. 1; Van Gijn/Bakker 2005, 281.

⁶⁷ Vechtstreek: Van Beek 1970.

⁶⁸ Bakker 1979; Brindley 1986.

⁶⁹ Louwe Kooijmans 1976a-b; Lanting/Van der Plicht 1999/2000; Raemaekers 1999, 2005, 271-274; Van Gijn/Bakker 2005.

3.3.2 Nederzettingen en nederzettingssysteem

Er zijn in Oost-Nederland nauwelijks nederzettingsterreinen uit het vroeg- en midden-neolithicum onderzocht. Daardoor behoort deze periode, met name wat betreft het tijdvak vóór de Trechterbekercultuur, tot de slechtst bekende fases in de bewoningsgeschiedenis. Zoals al werd vermeld worden het vergaan van aardewerk op oppervlaktevindplaatsen en het ontbreken van vuurstenen gidsartefacten als oorzaken vermeld voor een ‘archeologische’ onderrepresentatie van nederzettingsterreinen uit deze periode.⁷⁰ Het is aannemelijk dat een deel van de vrij talrijke kleine Oost-Nederlandse vondstcomplexen die als ‘mesolithisch’ geïdentificeerd zijn, in realiteit uit het vroeg- of midden-neolithicum dateert. Overigens komt op sommige oppervlaktevindplaatsen wel trechterbeker-aardewerk voor. Als een gevolg van de schaarste aan opgravingen laat het karakter van de bewoning in deze fase zich moeilijk bepalen, en bestaat voornamelijk weinig inzicht in het neolithiseringsproces van Oost-Nederland. Aan dat laatste thema is ook nog vrijwel geen aandacht besteed. Af en toe worden er vroeg- en midden-neolithische artefacten gevonden tijdens onderzoek van jongere vindplaatsen. Meestal betreft het kleine hoeveelheden aardewerk of enkele grondsporen.⁷¹ Aardewerk uit de fase vóór de Trechterbekercultuur is zeldzaam, hoewel de laatste jaren enkele interessante nieuwe vondsten gedaan zijn (par. 3.3.5.1). In het algemeen zijn nederzettingsterreinen van de Trechterbekercultuur, vooral vanwege het aardewerk, beter herkenbaar dan die uit de daaraan voorafgaande tijdvakken. Er zijn echter slechts enkele nederzettingsterreinen van deze cultuurgroep onderzocht, en deze onderzoekjes waren zeer kleinschalig.⁷²

Voor het reconstrueren van nederzettingsspatronen kan op dit moment vrijwel uitsluitend gebruik gemaakt worden van oppervlaktevindplaatsen en ‘losse’ vondsten. Daartoe kunnen bijvoorbeeld *Rössener Breitkeile*, een deel van de *Geröllkeule* en *Spitzhauen* en sommige bijtypes en andere vuurstenen artefacten (bijvoorbeeld grote klingen van niet-locale grondstof) gerekend worden. Er zijn enkele inventarisaties van vindplaatsen voorhanden. Belangrijk onderzoek is bijvoorbeeld uitgevoerd door P.A.C. Schut, die verschillende overzichten van neolithische vondsten uit de Achterhoek publiceerde.⁷³ H.B.G. Scholte Lubberink deed onderzoek naar de landschappelijke ligging van vindplaatsen uit onder meer het neolithicum in Noordoost-Twente.⁷⁴ Deze studie zal in meer detail besproken worden in paragraaf 4.3.2. Scholte Lubberink neemt onder meer waar dat de tot dusver bekende neolithische vindplaatsen uit de periode vóór 3400 voor Christus hoofdzakelijk bestaan uit ‘losse’ importvondsten van stenen en vuurstenen artefacten van de Rössen- en Michelsbergcultuur.

3.3.3 Graven

Er zijn in Oost-Nederland geen graven uit vroegere fases van het neolithicum (voorafgaand aan de Trechterbekercultuur) gevonden. Uit de Trechterbekercultuur zijn de locaties van een tweetal verdwenen megalietgraven bekend, in Steenwijk en Mander. Daarnaast waren volgens een beschrijving van A. Benthem in 1856 nog resten van een hunebed zichtbaar op de zuidelijke flank van de Friezenberg, bij Markelo.⁷⁵ Het is niet bewezen dat dit megalietgraf daadwerkelijk bestaan heeft, hoewel uit de directe

⁷⁰ Groenewoudt 1994a, 113-114; Scholte Lubberink 1998, 117; Raemaekers 1999, 2005, 261-262; De Roever 2004, 131.

⁷¹ Op de vindplaats Raalte-Jonge Raan zijn enkele kuilen opgegraven, waarvan er twee op basis van ¹⁴C-dateringen in het vroeg-neolithicum gedateerd zijn (Groenewoudt *et al.* 2000, 28-29). Een vroeg-neolithische ¹⁴C-datering

is ook bekend uit Dalfsen (Waterbolk 1985a, 279; De Roever 2004, 131).

⁷² Markelo-Friezenberg: Groenewoudt/Verlinde 1981.

⁷³ Schut 1978, 1981, 1984a, 1987, 1991; Schut/Bakker 1980.

⁷⁴ Groenewoudt 1989a; Scholte Lubberink 1998, 116-120.

⁷⁵ Benthem 1920, 3; Verlinde 1987a, 5; Bakker 1988, 68.

omgeving van de opgegeven locatie wel verschillende trechterbeker-nederzettingen bekend zijn. Het hunebed van Steenwijk-De Eese (O1) ligt op een korte afstand van de provinciegrens tussen Drenthe en Overijssel. Het werd omstreeks 1840 verwoest, maar de locatie werd in 1918 onderzocht door A.E. van Giffen en in 1984 door J.N. Lanting.⁷⁶ Omdat de omgeving van Steenwijk buiten het onderzoeksgebied valt en in landschappelijk opzicht eerder aansluit bij Drenthe dan bij Salland, wordt dit grafmonument in deze paragraaf beschouwing gelaten.

De locatie van het hunebed van Mander (O2) werd in 1957 vastgesteld tijdens een opgraving door de oudheidkamer Twente, onder leiding van C.C.W.J. Hijszeler. Het grafmonument lag op de westelijke flank van de stuwwal van Ootmarsum. In 1995 werd nogmaals een opgraving uitgevoerd om de exacte locatie van het hunebed vast te leggen en inzicht te krijgen in de conservering van de vindplaats. Naast de publicatie van materiaalstudies van aardewerk en vuursteen uit Hijszeler's opgraving en enkele korte opgravingsverslagen verscheen recentelijk een overzichtspublicatie van beide opgravingen van de hand van J.N. Lanting en A.L. Brindley.⁷⁷ Het aardewerk uit Hijszeler's opgraving bleek afkomstig te zijn van minstens 300 versierde potten uit de TRB-horizonten 3, 4 en 5. Tijdens het tweede onderzoek werd in een vondststrooiing voor de ingang van het grafmonument ook aardewerk uit horizont 2 gevonden, dat vermoedelijk het moment markeert waarop het megalietgraf werd opgericht. Op korte afstand ten zuidoosten van het hunebed bleek een grafveldje met minstens acht vlakgraven aanwezig te zijn. Twee sporen voor de ingang van het hunebed bevatten compleet trechterbeker-aardewerk, en worden geïnterpreteerd als rituele kuilen. Het aardewerk uit de vlakgraven dateert uit het laatste deel van horizont 4 en het eerste deel van horizont 5. Het grafveld kende een aanvang tijdens de jongste gebruiksfase van het hunebed, en bleef mogelijk nog een korte tijd in gebruik toen er al geen bijzettingen in het megalietgraf meer werden gedaan. Het hunebed van Mander is, voor zover bekend, het meest zuidelijk gelegen exemplaar van Nederland. Op een afstand van vier kilometer ten noord-noordoosten van Mander zijn in Duitsland tevens restanten van twee hunebedden aangetroffen, die hoger op de westelijke flank van dezelfde stuwwal liggen.⁷⁸

Op enkele andere plaatsen zijn eveneens vlakgraven van de Trechterbekercultuur gevonden. In Twente is een vlakgraf onderzocht op de Klokkenberg bij Denekamp, en uit de Vechtstreek zijn diverse vondsten bekend uit een grafveld op de Baalder Es bij Baalder. In Denekamp werd in een funderingssleuf een grondspoor blootgelegd, waarin een pot, twee kraaghalsflesjes en een vuurstenen bijl uit de jongste TRB-horizont werden gevonden.⁷⁹ De vindplaats ligt op een dekzandrug die aan beide zijden wordt geflankeerd door natte laagtes. Het grafveld van Baalder werd in 1937 ontdekt tijdens zandwinningsactiviteiten op een dekzandrug.⁸⁰ De vondsten werden verzameld voor de Vereeniging voor Overijsselsch Regt en Geschiedenis, zonder goede documentatie van de vondstcontext. In totaal zijn minstens 35 potten en zes gepolijste bijlen uit het grafveld afkomstig. Het aardewerk dateert hoofdzakelijk uit horizont 4.⁸¹ Uit de noordoostelijke Achterhoek kunnen twee vindplaatsen bij Neede genoemd worden, in de buurschappen Kisveld en Ruwenhof. Beide werden in de jaren twintig van de vorige eeuw ontdekt bij zandwinning. In Kisveld gaat het om twee complete, versierde kommen uit horizont 5, en in Ruwenhof

⁷⁶ Van Giffen 1927, 311-322; Bakker 1988, 65, 1992, 4-7.

⁷⁷ Peeters 1986; Ufkes 1993; Verlinde 1995/1996; Lanting/Verlinde 1996a-b; Van Gijn 2002; Lanting/Brindley 2003/2004.

⁷⁸ Schlicht 1956, 1957; Lanting/Brindley 2003/2004, 91-92.

⁷⁹ Bakker/Van der Waals 1973; Bakker 1979, 185; Lanting/

Brindley 2003/2004, 92. In 1991 werd nog een TRB-pot bekend die mogelijk eveneens op de Klokkenberg gevonden is (Verlinde 1992a).

⁸⁰ Ter Kuile 1938; Knöll 1959, tab. 41 en 42; Lanting/Brindley 2003/2004, 92.

⁸¹ Lanting/Brindley 2003/2004, 92.

Fig. 3.5 Onderzoek naar een neolithische houten constructie in het dal van de Tenkhorstbeek bij Ampsen. Naar Out 1999, foto 1, p. 10.

om een groot deel van een schouderpot van de vroege Havelter stijlgroep.⁸² Beide vindplaatsen liggen in de overgangszone van de stuwwal van Neede naar het Berkeldal, op een onderlinge afstand van anderhalve kilometer.

3.3.4 *Bruggen, veenwegen en andere houten constructies*

Twee kleinschalige opgravingen in rivierdalen geven een belangrijke aanvulling op het fragmentarische beeld van de neolithische bewoning van Oost-Nederland. Op de vindplaatsen Lochem-Ampsen en Nijverdal-Zuna's Hooilanden werden neolithische houten constructies gevonden.⁸³ De vindplaats in Ampsen werd ontdekt bij het graven van een sloot in het dal van de Tenkhorstbeek, niet ver van de plaats waar deze waterloop uitmondt in de Berkel. Tijdens de daaropvolgende opgraving werd in een veenpakket een groot fragment van een midden-neolithische pot gevonden, alsmede een vermoedelijk laat-neolithische houten constructie die bestond uit deels bewerkte stammetjes en een zware eiken balk (fig. 3.5). De constructie is gedateerd op basis van een ¹⁴C-datering van de eiken balk en de stratigrafische positie. De houten constructie moet mogelijk als een vlonder of platform geïnterpreteerd worden. Aan de rand van het rivierdal van de Regge, in het gebied Zuna's Hooilanden, werden in het talud van een sloot over een lengte van twintig meter ten dele bewerkte houten stammen en takken aangetroffen. In een proefput werden delen van drie eikenstammen met bewerkingsporen gevonden. Dendrochronologisch onderzoek en twee ¹⁴C-dateringen wijzen hoofdzakelijk op een datering tussen 4300 en 3500 voor Christus.⁸⁴ Het

⁸² Kisveld: Glasbergen 1961; Schut 1987, cat. nr. 6, p. 56; Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 6, p. 47; Ruwenhof: Hulst 1968, 1971; Schut 1987, cat. nr. 7, p. 56; Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 14, p. 48-49.

⁸³ Ampsen: Hulst 1984a; Groenewoudt 2004, 61. Zuna: Groenewoudt 2002a, 2004, 59-61.

⁸⁴ Groenewoudt 2004, 60. Dendrochronologisch onderzoek van vijf stukken hout gaf uitkomsten in 3895

of 3894 voor Christus. Twee andere fragmenten zijn gedateerd in 3561 en 2146 voor Christus. De uitkomsten van de ¹⁴C-dateringen zijn 5270 +/- 70 BP (GrN-20182) en 4920 +/- 70 BP (GrN-20183). Gecalibreerd met 2-sigma-standaarddeviatie geeft dit uitkomsten van 4314-4299, 4259-3964 (GrN-20183), 3940-3855, 3816-3629 en 3574-3533 cal. BC. Calibratie via WinCal25.

is niet geheel zeker of er sprake is van een partij gedumpte gebruikshout of de restanten van een houten constructie *in situ*, zoals een brug of vlonder.

Naast deze vindplaatsen zijn er nog enkele andere aanwijzingen voor het voorkomen van prehistorische houten constructies in Oost-Nederlandse ‘natte’ contexten, die deels van na het neolithicum dateren. In een overzichtspublicatie van veenwegen in Nederland noemt W.A. Casparie drie vindplaatsen uit Overijssel.⁸⁵ Daarvan liggen er twee (mogelijk) in de omgeving van het Engbertsdijksveen en één in het Buurserveen. De eerste vindplaats uit het Engbertsdijksveen betreft een vermelding van een zes kilometer lange veenweg ten oosten van Vroomshoop, die naar verluidt op een diepte van 1,5 meter onder het veenoppervlak aangetroffen is.⁸⁶ Volgens Casparie is het bestaan van deze constructie onzeker. Wel is direct ten zuidwesten van Vroomshoop bij de winning van ijzeroer in een fossiele geul van de Daarlerbeek een constructie van berkenhouten stammen gevonden⁸⁷, die in het overzicht overigens niet vermeld wordt. Vermoedelijk betreft het de restanten van een brug over het beekdal, met een onbekende ouderdom. Het bestaan van de tweede door Casparie vermelde constructie is afgeleid uit houtresten die sinds 1887 bewaard worden in het Provinciaal Overijssels Museum in Zwolle.⁸⁸ Zowel de aard van de constructie als de exacte positie daarvan zijn echter niet bekend. Het is mogelijk dat de houtresten restanten vormen van een (tweede?) constructie in het Engbertsdijksveen. Casparie sluit echter ook niet uit dat het gaat om houtresten van een brug die diende om het dal van de Midden-Regge bij Hellendoorn over te steken. Dit dal maakt geen deel uit van het hoogveengebied. Een ¹⁴C-datering van hout van de vindplaats geeft een uitkomst in de midden- of late ijzertijd.⁸⁹ De derde vindplaats, in het Buurserveen ofwel Haaksbergerveen, is in 1947 onderzocht (par. 15.2.2.3 en fig. 15.1).⁹⁰ De mogelijke constructie bestaat uit berkenhouten stammetjes, op de overgang van ‘ongestoorde’ zandgrond naar een veenpakket. Een ¹⁴C-datering van een houtfragment geeft een uitkomst tussen circa 3300 en 2900 voor Christus.⁹¹ Over de betrouwbaarheid van deze vindplaats bestaat geen consensus.⁹²

3.3.5 Materiële cultuur

3.3.5.1 Aardewerk

Aardewerk uit het vroeg- en midden-neolithicum is zeldzaam in Oost-Nederland. Trechterbeker-aardewerk vormt een uitzondering op deze regel, hoewel ook dat niet in grote hoeveelheden gevonden wordt. De tot dusver bekende vindplaatsen van vroeg- en midden-neolithisch aardewerk hebben met elkaar gemeen dat het doorgaans kleine aantallen scherven betreft en deze vrijwel nooit aantoonbaar uit grondsporen afkomstig zijn. Buiten de wat frequenter voorkomende trechterbeker-vindplaatsen zijn in Overijssel vier vindplaatsen van belang. Daarvan liggen er twee in het noordelijke deel van de provincie: Staphorst-De Garste en Hardenberg-Heemse.⁹³ De vindplaats van De Garste ligt ten noorden van het

⁸⁵ Casparie 1987, 60-61, vindplaatsen I (Eng), II (Eng) en I (Bu).

⁸⁶ Ort, z.j., 62; Ter Kuile 1909, 25; Casparie 1987, 60-61.

⁸⁷ Tubantia, 6 oktober 1955; Groenewoudt *et al.* 2007, 9.

⁸⁸ Lanting/Mook 1977, 165-166; Casparie 1987, 61.

⁸⁹ Lanting/Mook 1977, 165-166; Casparie 1987, 64, tabel 1; Lanting/Van der Plicht 2005/2006, 348.

⁹⁰ Hijzeler 1947a, 335-336.

⁹¹ Lanting/Mook 1977, 95; Casparie 1987, 64, tabel 1; Lanting/Van der Plicht 1999/2000, 95. De uitkomst is

4410 +/- 55 BP (GrN-7475). Calibratie met 2-sigma-standaarddeviatie geeft dit uitkomsten tussen 3330-3213, 3185-3154 en 3129-2909 cal BC. Calibratie via WinCal25.

⁹² Casparie 1987, 61; Lanting/Van der Plicht 1999/2000, 95.

⁹³ Lanting/Mook 1977, 57; Lanting/Van der Plicht 1999/2000, 26; De Roever 2004, nrs. 4-5, p. 132. Lanting en Van der Plicht wijzen er op dat het aardewerk van Heemse mogelijk uit de ijzertijd dateert (1999/2000, 26).

Fig. 3.6 Locatie van de vindplaats Marle-Velderberg (rode stip), in de randzone van een dekzandrug langs de Regge. Inzet: een van de midden-neolithische potjes die op deze plaats gevonden zijn. Naar Willemse 2008, p. 100.

onderzoeksgebied, op een rivierduin naast een oude meander van het Meppelerdiep. Tijdens opgravingen werden in een humeuze laag op de helling van het duin vuurstenen artefacten en aardewerkscherven gevonden, waarvan een deel is gedetermineerd als vroeg-Swifterbant-aardewerk. Een deel van het vuursteenmateriaal, waaronder transversale pijlpunten, dateert mogelijk uit de late Swifterbant-fase. De datering van de vindplaats in Heemse is minder zeker. Het betreft vondstmateriaal dat aangetroffen is bij de verbreding van de Molengoot, waaronder aardewerk, vuursteen, een geweibijl en botmateriaal. Tijdens onderzoek bleek het materiaal afkomstig te zijn uit een oude meander van de Vecht, en waarschijnlijk verspoeld te zijn.

Recentelijk zijn op twee Overijsselse vindplaatsen belangrijke nieuwe vondsten gedaan. Tijdens een opgraving in Raalte werd in het opgravingsvlak een concentratie scherven gevonden, die gereconstrueerd konden worden tot een vrijwel complete Swifterbant-pot.⁹⁴ Deze is op typologische gronden gedateerd in het eind van de midden-fase van de Swifterbant-cultuur (ca. 4200–4000 v. Chr.). Bij een archeologische inspectie bij de Velderberg, bij de buurschap Marle, werden scherven gevonden van twee schaaltes die op basis van het baksel in het midden-neolithicum gedateerd zijn.⁹⁵ Eén van de schaaltes heeft diverse perforaties in de bodem. De vondsten zijn afkomstig uit de westelijke randzone van de Velderberg, een markante dekzandrug ten oosten van de Regge (fig. 3.6).

In inventarisaties van P.A.C. Schut worden enkele vroeg- en midden-neolithische vondsten uit de Achterhoek vermeld.⁹⁶ De meeste vindplaatsen liggen op en bij het Oost-Nederlands Plateau. Ze geven een gevarieerd beeld. Enkele scherven van de vindplaats Aalten-Damstraat zijn gedetermineerd als fragmenten van een zogenaamde *Bauchknikgefäß* van de Rössen-cultuur.⁹⁷ Voor vondsten van andere vindplaatsen worden parallellen gezocht binnen het aardewerkspectrum van de Swifterbant-cultuur en Hazendonk-groep. Dat geldt voor scherven van de vindplaatsen Groenlo-Zwolle ('Swifterbant-achtig')

⁹⁴ Bloo *et al.* 2007, 198–199.

⁹⁶ Schut 1978, 1981, 1984a, 1987.

⁹⁵ Willemse 2008, 99–100.

⁹⁷ Schut 1978, 73; 1981, 107–108; 1987, cat. nr. 4, p. 55.

en Winterswijk-Hoge Wieber ('Hazendonk 1 of 2-achtig').⁹⁸ Aardewerk van twee vindplaatsen is, overigens niet zonder discussie, toegeschreven aan de Vlaardingen-groep. De meest opvallende vindplaats is Neede-Rohaan, waar bij graafwerkzaamheden een vrijwel complete beker gevonden werd.⁹⁹ In Ampsen is eveneens een groot fragment van een pot gevonden, die gedetermineerd is als een (mogelijke) Vlaardingen-pot.¹⁰⁰

3.3.5.2 Bijlen

In Oost-Nederland zijn vele honderden neolithische stenen en vuurstenen bijlen gevonden. Tot de oudere bijltypes kunnen onder meer *Fels-Rundbeile*, *Fels-Ovalbeile* en *flache Hammeräxte* gerekend worden.¹⁰¹ Slechts een zeer klein percentage van de bijlen is gevonden bij archeologisch onderzoek. Verreweg de meeste artefacten zijn gevonden bij ontginningen en andere werkzaamheden, waardoor met name van veel oude vondsten de vindplaatsen niet of alleen bij benadering bekend zijn. De mogelijkheden om bij 'losse' vondsten te komen tot een enigszins scherpe datering zijn afhankelijk van het bijltype, maar veel types komen gedurende langere periodes voor. Toeschrijving aan specifieke cultuurgroepen is vaak niet mogelijk, hoewel er enkele uitzonderingen zijn. Knophamerbijlen worden bijvoorbeeld gerelateerd aan de Trechterbekercultuur. Dit bijltype is vrij zeldzaam in Oost-Nederland. Vooralsnog zijn er slechts negen exemplaren bekend.¹⁰² Een belangrijke bron is een inventarisatie van neolithische bijlen uit Gelderland ten noorden van de Rijn, gepubliceerd door P.A.C. Schut.¹⁰³ Overzichtsstudies van Overijsselse bijlen ontbreken, hoewel Schut op zijn verspreidingskaarten van *Flint-Rechteckbeile* en *Flint-Ovalbeile* ook de vondsten uit die provincie weergeeft. Van deze types worden *Flint-Rechteckbeile* als 'noordelijke' bijlen gezien, en *Flint-Ovalbeile* als 'zuidelijke' of 'Westeuropese' bijlen. De verspreidingspatronen van deze bijlen verschillen van elkaar.¹⁰⁴ Ten noorden van de lijn tussen Steenderen en Winterswijk nemen *Flint-Ovalbeile* sterk in aantal af. *Flint-Rechteckbeile* zijn juist het sterkst vertegenwoordigd ten noorden van de lijn Apeldoorn-Enschede. Hoewel de verspreiding van de *Flint-Rechteckbeile* in grote lijnen overeenkomt met die van vindplaatsen van de Trechterbekercultuur, kunnen ze niet uitsluitend aan die cultuurgroep worden toegeschreven. Wat betreft de vondstcontext van Overijsselse stenen bijlen maakt A.D. Verlinde herhaaldelijk melding van een herkomst uit laaggelegen gebieden, zoals beekdalen en venen. Daaruit leidt hij af dat een groot deel van deze objecten opzettelijk achtergelaten moet zijn, en derhalve als rituele depots geïnterpreteerd moeten worden.¹⁰⁵ Daarentegen ziet Schut voor de Gelderse bijlen een ander beeld. Hij stelt juist vast dat de meeste vondsten uit zijn onderzoeksgebied afkomstig zijn van hogere gronden langs beekdalen.¹⁰⁶

⁹⁸ Groenlo-Zwolle: Lanting/Mook 1977, 57; Schut 1981, 105-111; 1984a, 215; 1987, cat. nr. 2, p. 55; Lanting/Van der Plicht 1999/2000, 26; De Roever 2004, nr. 5, p. 132. Winterswijk: Schut 1984a; 1987, cat. nr. 3, p. 56; Raemaekers 1999, 102; De Roever 2004, nr. 6, p. 132.

⁹⁹ Lüüdik-Kaelas 1955, 73; Lanting/Mook 1977, 76; Louwe Kooijmans 1976a, 281-282; Hulst 1977; Bakker 1979, 121 en noot 6.11; Bakker 1982, 90; Schut 1987, cat. nr. 4, p. 56; Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 8, p. 47.

¹⁰⁰ Hulst 1984a, 4; Schut 1987, cat. nr. 5, p. 56.

¹⁰¹ Bakker 1979, 88-89; Schut 1987, 47-48; Raemaekers 1999, 103-106.

¹⁰² Bakker 1979, cat. nrs. 25-31 en 37, p. 100-101; Schut/Bakker 1980.

¹⁰³ Schut 1987, 1991.

¹⁰⁴ Schut 1991, fig. 47 en 48, 75-78.

¹⁰⁵ O.a. Verlinde 1978a, 1981, 1982c; Scholte Lubberink 1991.

¹⁰⁶ Schut 1987, 87-88; 1991, 81-82.

3.3.5.3 Andere stenen en vuurstenen artefacten

Naast bijlen kunnen enkele andere artefacttypen van steen en vuursteen in het vroeg- en midden-neolithicum gedateerd worden. De vroeg-neolithische *Rössener Breitkeile* zijn geïnventariseerd door J.D. van der Waals en D.C.M. Raemaekers.¹⁰⁷ Uit Overijssel zijn meer exemplaren bekend dan uit de Achterhoek, hetgeen gezien het ‘zuidelijke’ herkomstgebied mogelijk een onderzoeksvertekening is.

Van der Waals merkt op, dat de meeste *Breitkeile* afkomstig zijn uit laaggelegen gebieden. A.D. Verlinde vermeldt vier stenen dissels uit Overijssel, die hij interpreteert als importen uit het gebied van de Rössen-cultuur.¹⁰⁸ Vergelijkbare vondsten zijn niet bekend uit de Achterhoek. Vuurstenen artefacten die met zekerheid in het vroeg- of midden-neolithicum kunnen worden gedateerd, zijn vrij schaars. Soms is op basis van het artefacttype of de grondstof een toeschrijving aan een cultuurgroep of herkomstgebied mogelijk. Een vuurstenen spits uit Aalten is toegeschreven aan de LBK.¹⁰⁹ Enkele artefacten van Rijckholt-vuursteen kunnen mogelijk in het eerste deel van het midden-neolithicum gedateerd worden. H.B.G. Scholte Lubberink beschrijft vier artefacten van deze grondstof uit de omgeving van Oldenzaal, en daaraan kunnen nog vondsten uit Wanneperveen, Aalten, Lochem (Lochemerberg) en Epse toegevoegd worden.¹¹⁰ Deze artefacten zijn gezien de grondstof eveneens van ‘zuidelijke’ herkomst. Een snedefragment van een vuurstenen beitel uit Halle, in de centrale Achterhoek, is toegeschreven aan de Trechterbekercultuur.¹¹¹

3.4 LAAT-NEOLITHICUM EN VROEGE BRONSTIJD

3.4.1 Cultuurgroepen

Het laat-neolithicum kan in grote lijnen worden onderverdeeld in de Enkelgrafcultuur en de Klokbekercultuur. De Enkelgrafcultuur in Nederland en Noordwest-Duitsland vormt de noordwestelijke tak van de zogenaamde Strijdhamer- of Touwbeker-culturen, waarvan het verspreidingsgebied grote delen van Europa omvat. Datzelfde geldt voor vindplaatsen van de Klokbekercultuur.¹¹² In deze paragraaf wordt niet gedetailleerd ingegaan op de definities en oorsprong van de verschillende cultuurgroepen, die onder meer gedefinieerd zijn op basis van de typonomische ontwikkeling van verschillende bekertypes.¹¹³ Het eerste voorkomen van wikkeldraad-aardewerk markeert in de meeste onderverdelingen de aanvang van de vroege bronstijd, hoewel er ook andere periodisering zijn voorgesteld.¹¹⁴ Buiten de Enkelgrafcultuur en Klokbekercultuur zijn er vooralsnog geen regionale cultuurgroepen onderscheiden, hoewel er in het laat-neolithicum wel regionale verschillen in materiële cultuur en grafgebruik herkenbaar zijn.¹¹⁵ Nederzettingen en graven uit de vroegste fase van de Enkelgrafcultuur komen alleen boven het rivierengebied voor, maar gedurende het laat-neolithicum en de vroege bronstijd vindt een geleidelijke uitbreiding plaats over vrijwel geheel Nederland. Op basis van de frequentie van het voorkomen van bepaalde artefacttypes en specifieke associaties van artefacten in graven van de Enkelgrafcultuur zijn verschillen geconstateerd tussen Noord-Nederland en Midden-Nederland. De grootste regionale differentiatie is waarneembaar in

¹⁰⁷ Van der Waals 1972; Raemaekers 1999, 102-106, fig. 3.35 en App. IV.

¹⁰⁸ Verlinde 1992b; Bakels 1987, 78 (Staphorst).

¹⁰⁹ Schut 1978, 72-73; 1981, 106-107; 1987, cat. nr. 1, p. ⁶⁹.

¹¹⁰ Scholte Lubberink 1992; Niekus *et al.* 2000; Schut 1987, 76; Appels 2002, 18.

¹¹¹ Schut 1987, 24-25.

¹¹² Drenth 2005, 333.

¹¹³ O.a. Lanting 1973; Lanting/Van der Waals 1976; Lanting/Van der Plicht 1999/2000, 35-37; Drenth 2005, 338-339.

¹¹⁴ Lanting/Mook 1977, 6; Fokkens 2001; Lanting/Van der Plicht 2001/2002, 117.

¹¹⁵ Drenth 2005, 335 en 352-353; Fokkens 2005, 359-360.

de Klokbekercultuur, waarbij een onderscheid gemaakt wordt tussen Noord- en Midden-Nederland.¹¹⁶ Overijssel wordt bij Noord-Nederland gerekend, en de Achterhoek bij Midden-Nederland. Het is echter de vraag in hoeverre aan deze globale scheidslijn waarde moet worden toegekend, aangezien er nauwelijks onderzoek is gedaan naar ‘de Klokbekercultuur’ in de Achterhoek. Het grafbestel speelt een belangrijke rol bij het herkennen van regionale variatie, maar klokbeker-graven zijn uit deze streek nog nauwelijks bekend.

3.4.2 *Nederzettingen en nederzettingssysteem*

Nederzettingsterreinen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd zijn relatief goed herkenbaar aan het voorkomen van beker- en wikkeldraad-aardewerk. In vergelijking met het vroeg- en midden-neolithicum komen er ook frequenter grondsporen uit deze fase voor. Toch zijn ook uit deze periode vooral oppervlaktevindplaatsen bekend, bestaand uit strooiingen van aardewerk en vuurstenen artefacten met variërende oppervlaktes. Er zijn slechts enkele nederzettingsterreinen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd onderzocht, waardoor slechts een fragmentarisch beeld bestaat van het karakter van de bewoning. Op enkele vindplaatsen zijn gebouwstructuren opgegraven die in dit tijdvak gedateerd zijn, maar deze staan zonder uitzondering ter discussie. Dit geldt bijvoorbeeld voor het onderzoek van de nederzetting van Zwolle-Ittersumerbroek. Nadat de resultaten van deze opgraving in de eerste helft van de jaren negentig van de vorige eeuw waren gepubliceerd, maakte H.T. Waterbolk een heranalyse waarbij hij onder meer 75 huisplattegronden reconstrueerde.¹¹⁷ De meeste gebouwen dateerde hij in de periode tussen de midden-bronstijd en de vroege ijzertijd, maar voor een aantal tweeschepige structuren acht hij een datering in de vroege bronstijd en mogelijk het laat-neolithicum waarschijnlijker. Net als de oorspronkelijke opgravingspublicaties worden ook zijn reconstructies niet algemeen geaccepteerd (par. 3.5.2).

Naast Ittersumerbroek zijn ook vindplaatsen in Vasse en Zutphen (Looërenk) van belang.¹¹⁸ De opgraving in Vasse vond plaats tijdens een ontgroning, op de stuwwal van Ootmarsum.¹¹⁹ Uit enkele sporenclusters werden door A.D. Verlinde twee huisplattegronden gereconstrueerd. Het eerste exemplaar is op basis van zijn tweeschepigheid gedateerd in het laat-neolithicum, hoewel zowel de reconstructie als de datering van het gebouw door verschillende onderzoekers in twijfel is getrokken.¹²⁰ Het tweede gebouw is éénschepig, en is op basis van enkele (wikkeldraad-)scherven in de vroege bronstijd gedateerd. Dit aardewerk is deels afkomstig uit sporen die niet tot de huisplattegrond worden gerekend, en voor het overige niet uit grondsporen. Vanwege de onregelmatigheid en éénschepigheid van de huisplattegrond en de onzekere associatie van het aardewerk met de sporen daarvan wordt ook deze gereconstrueerde structuur niet algemeen geaccepteerd.¹²¹ De vindplaats Zutphen-Looërenk ligt op een noord-zuid geïntendeerd rivierduin, dat aan één zijde wordt begrensd door het beekdal van de Ooyerhoekse Laak en aan de andere zijde door het Leestense Broek. Er zijn geen laat-neolithische gebouwstructuren opgegraven, maar wel twee crematiegraven waarvan er één zeker uit die fase dateert (par. 3.4.3). De oudste, recentelijk gepubliceerde huisplattegrond wordt op basis van de tweeschepigheid en aardewerk uit een boomval direct naast de structuur gedateerd in de vroege bronstijd.¹²² Ook deze structuur is vrij onregelmatig, zodat er

¹¹⁶ Drenth 2005, 352-353.

¹¹⁷ Clevis/Verlinde 1991; Van Beek/Wevers 1993, 1994; Verlinde 1991a, 1993a; Waterbolk 1993/1994, 1995a.

¹¹⁸ Op de vindplaats Dalfsen-Polhaar is een structuur bestaand uit zes of acht paalgaten blootgelegd, die op basis van klokbekeraardewerk in het laat-neolithicum gedateerd is (Goutbeek 1979). Hogestijn en Drenth

betwijfelen deze interpretatie (2000, 142-143).

¹¹⁹ Verlinde 1984a.

¹²⁰ Verhart 1992, 92; Van Heeringen *et al.* 1998, 21; Hogestijn/Drenth 2000, 142.

¹²¹ Roymans/Fokkens 1991, noot 2, 15; Hogestijn/Drenth 2000, 142; Fokkens 2001, 252.

¹²² Bouwmeester 2008a-b.

enige twijfels kunnen bestaan over de betrouwbaarheid van de reconstructie. Op basis van de sporen- en vondstdichtheid is geconcludeerd, dat er in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd op de Looërenk herhaaldelijk relatief kortstondige bewoning plaatsvond.

Het kleine aantal mogelijke gebouwstructuren en de problemen bij de reconstructie daarvan vormen een sterk contrast met het relatief grote aantal oppervlaktevindplaatsen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Deze hebben sterk variërende oppervlaktes en vondstdichtheden. Daarnaast worden tijdens opgravingen van veelal jongere vindplaatsen regelmatig kleine hoeveelheden aardewerk en vuursteen gevonden, die eerder lijken te wijzen op kortstondige bewoningsfasen of gespecialiseerde activiteiten dan op langdurige bewoning. Opvallend is dat op verschillende vindplaatsen complete of vrijwel complete wikkeldraad-potten gevonden zijn, die niet aantoonbaar uit graven afkomstig zijn.¹²³ Alleen in Twente is onderzoek gedaan naar nederzettingenpatronen en landschapsgebruik in het neolithicum en de vroege bronstijd. H.B.G. Scholte Lubberink nam onder meer waar, dat in Noordoost-Twente gedurende deze fase een voorkeur ontstond voor landschappelijk homogene gebieden, zoals grote dekzand- en gordeldekzandruggen. Kleine dekzandruggen en -koppen in moerassige gebieden werden daarentegen hooguit kortstondig gebruikt voor gespecialiseerde activiteiten.¹²⁴ B.J. Groenewoudt toonde aan dat de nederzettingen in het gebied De Borkeld, op de stuwwal van Rijssen-Markelo, in een krans om een grondmorerenerug liggen. Hij maakt een onderscheid in verschillende nederzettingstypen, die alle een relatief hoge mate van mobiliteit kenden.¹²⁵ Beide studies worden in paragraaf 4.3.2 in meer detail besproken.

3.4.3 Graven

De nadruk van het archeologisch onderzoek in Oost-Nederland verschoof in de loop van de jaren zestig van de vorige eeuw van grafheuvels en urnenvelden naar nederzettingen (par. 2.5). Tegenwoordig zijn opgravingen van grafmonumenten, veelal daterend uit de urnenveldenperiode en de Romeinse tijd, meestal het gevolg van 'toevalstreffers' tijdens nederzettingsonderzoek. Voor analyse van het grafritueel in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd kan daarom vrijwel uitsluitend gebruik worden gemaakt van sterk verouderde opgravingsgegevens. De enige relatief recente overzichtsstudie waarin archeologisch onderzochte grafheuvels uit de periode vóór de late bronstijd centraal staan, is een onderzoek van E. Lohof naar grafritueel en sociale verandering in de bronstijd van Noordoost-Nederland.¹²⁶ Volgens Lohof zijn er geen grafheuvels uit de vroege en midden-bronstijd onderzocht in de Achterhoek en het zuidwestelijke deel van Overijssel. In zijn catalogus zijn 22 grafmonumenten uit Overijssel opgenomen. Hoewel de inventarisatie niet geheel compleet is¹²⁷, illustreert dit lage aantal dat de huidige kennisstand gebaseerd is op een zeer beperkt en verouderd gegevensbestand. De meeste grafmonumenten zijn onderzocht tussen 1929 en 1960, vooral door F.C. Bursch en C.C.W.J. Hijzeler, en de opgravingsresultaten zijn vaak niet goed gepubliceerd. Na 1960 vonden er nog incidentele opgravingen plaats in Mander, Gammelke en Holt (bij Dalfsen).¹²⁸

¹²³ Oldenzaal: Deeben/Groenewoudt 1999, 56-64. Herike: Verlinde 1979c. Rechteren: Goutbeek/Verlinde 1980.

¹²⁴ Scholte Lubberink 1998.

¹²⁵ Groenewoudt 1989a; Scholte Lubberink 1998, 116-120.

¹²⁶ Lohof 1991a-b.

¹²⁷ Er ontbreken bijvoorbeeld onderzochte grafheuvels op de Herikerberg en Friezenberg (Van Bijlandt 1840; Verlinde 1987a, 5; Van Wijngaarden 1941, 5-6).

¹²⁸ Verlinde 1973a, 1982d; Lohof 1991b, cat. nrs. 248-2, 251-0, 252-1/2/3 en 253-0, p. 101-103.

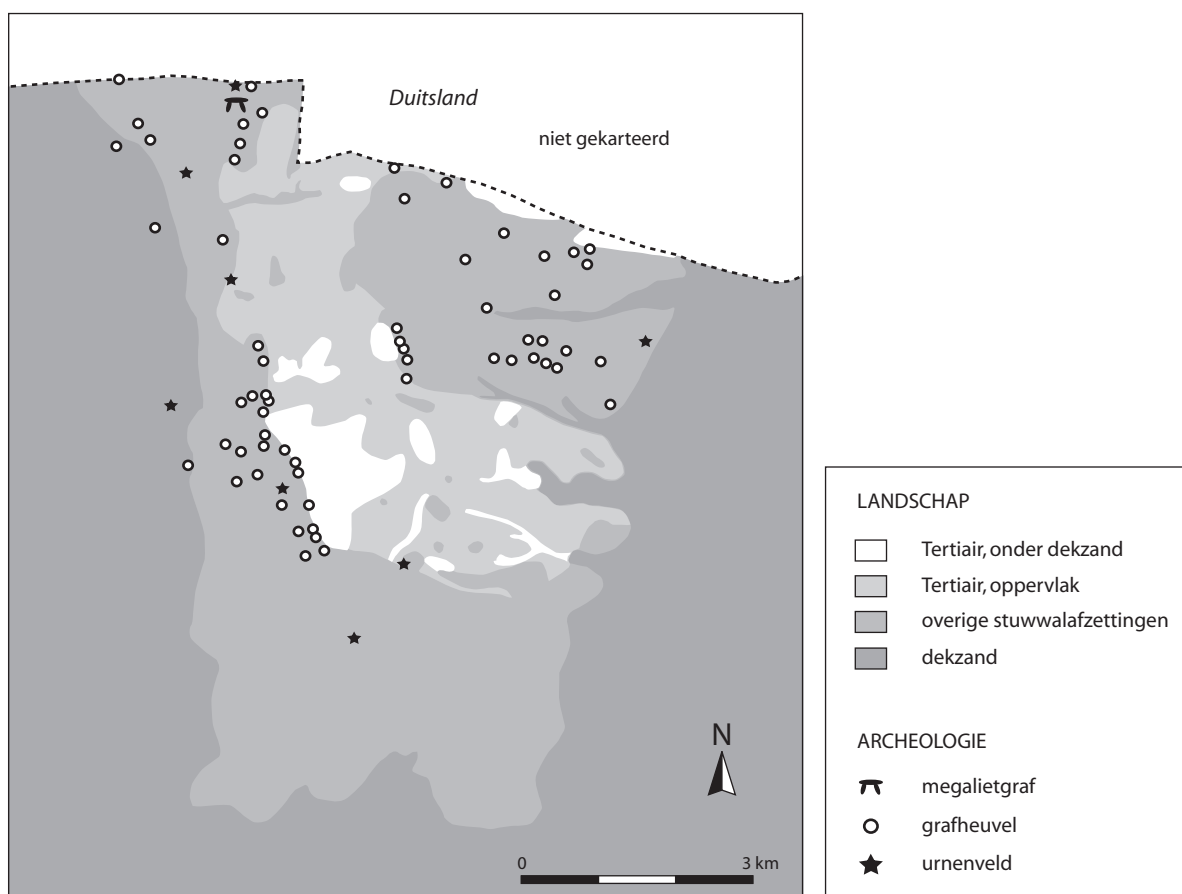

Fig. 3.7 De negatieve correlatie tussen grafmonumenten en tertiaire afzettingen op de stuwwal van Ootmarsum. Gebaseerd op Hijszeler 1970, p. 41 en Scholte Lubberink 1998, fig. 6, p. 120.

Enkele onderzochte grafheuvels uit de vroege en midden-bronstijd liggen in de Vechtstreek. De nadruk van het onderzoek heeft echter sterk gelegen op Twente. Er zijn met name grafmonumenten onderzocht op de grafheuvelrijke Twentse stuwwallen van Ootmarsum en Rijssen-Markelo. Op de stuwwal van Ootmarsum komen geen grafheuvels voor op plaatsen waar tertiaire klei aan of vlak onder de oppervlakte aanwezig is (fig. 3.7). Op enkele locaties is in de ligging van de heuvels een lineair patroon zichtbaar, dat precies de grenzen van deze afzettingen volgt.¹²⁹ Tijdens grootschalig nederzettingsonderzoek in de IJsselstreek, uitgevoerd in de laatste twee decennia, zijn enkele vlakgraven gevonden. Een kuil met een klein standvoetbekertje uit Zwolle-Ittersumerbroek is geïnterpreteerd als een kindergraf uit de Enkelgrafcultuur.¹³⁰ Een vrijwel complete golfbandpot van de vindplaats Zutphen-Leestense Enk is eveneens als een grafgift geïnterpreteerd¹³¹, hoewel de basis voor deze veronderstelling wankel is. Op het rivierduin van Zutphen-Looërenk (par. 3.4.2) zijn op een onderlinge afstand van ruim 300 meter twee kuiltjes met crematieresten gevonden.¹³² Crematieresten uit één van de twee graven zijn ¹⁴C-gedateerd in de late Enkelgrafcultuur of de Klokbekercultuur. De crematieresten uit dit graf zijn waarschijnlijk van twee individuen afkomstig, en mogelijk is een koperen tongdolkje meeverbrand op de brandstapel.¹³³ Op basis van een analyse van oude opgravingsgegevens en historische bronnen concludeert G. van der Kleij, dat er rond Zutphen enkele grafheuvels en grafheuvelgroepen hebben gelegen.¹³⁴ De ouderdom daarvan is niet altijd bekend.

¹²⁹ Hijszeler 1966; Scholte Lubberink 1998, 119.

¹³⁰ Verlinde 1991a, 24-26.

¹³¹ Van der Kleij 1996a.

¹³² Fermin 2008a, 74-76.

¹³³ Cuijpers 2008; Huisman 2008.

¹³⁴ Van der Kleij 2003.

Zoals Lohof al waarnam, zijn er vooralsnog geen grafheuvels uit de vroege en midden-bronstijd opgegraven in de Achterhoek. Naast de al vermelde vindplaatsen in de omgeving van Zutphen zijn er uit deze streek wel enkele laat-neolithische grafmonumenten bekend. Een grafheuvel in Almen is op basis van de vondst van een *Flint-Rechteckbeil* in het laat-neolithicum gedateerd.¹³⁵ Daarnaast zijn vlakgraven of grafheuvels onderzocht in Silvolde en Mallem.¹³⁶

3.4.4 Materiële cultuur

De inventarisaties van neolithische vindplaatsen uit de Achterhoek van P.A.C. Schut, waarin ook vondsten uit de vroege bronstijd zijn opgenomen, vormen een belangrijke bron met betrekking tot de materiële cultuur in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd.¹³⁷ Op dit moment zijn geen andere, specifiek op Oost-Nederland gerichte synthetiserende materiaalstudies voorhanden. Wel zijn vondsten uit het gebied opgenomen in enkele inmiddels verouderde overzichtsstudies, zoals een inventarisatie van Scandinavische dolken van J.H.F. Bloemers.¹³⁸ Naar aanleiding van de vondst van wikkeldraad-aardewerk tijdens een opgraving op de Margijnen Enk te Deventer inventariseerde P.J.R. Modderman vergelijkbare aardewerkvindplaatsen uit Nederland.¹³⁹

3.5 MIDDEN-BRONSTIJD TOT EN MET VROEGE IJZERTIJD

3.5.1 Cultuurgroepen

In 1965 werden de grondslagen gelegd voor de definitie van de Elp-cultuur van Noord-, Oost- en Midden-Nederland.¹⁴⁰ De resultaten van een enkele jaren eerder uitgevoerde opgraving in de gelijknamige plaats in Drenthe speelden daarbij een belangrijke rol.¹⁴¹ De Elp-cultuur werd gedateerd in de midden-bronstijd, en liep volgens de definitie mogelijk door in de late bronstijd. E.M. Theunissen onderscheidt vier cultuurelementen die in de volgende jaren als karakteristiek voor de Elp-cultuur werden gezien.¹⁴² Het betreft (1) lange woonstalhuizen van de typen Elp en Emmerhout, (2) het voorkomen van *Kümmkeramik* ofwel Elp-aardewerk, (3) een lokale productie van bronzen bijlen (de Hunze-Eems-industrie) en (4) het voorkomen van 'familiegrafheuvels'. De Elp-cultuur vormt de tegenhanger van de al in de jaren vijftig gedefinieerde Hilversum-cultuur van Zuid-, Midden- en West-Nederland (fig. 3.8).¹⁴³ Kenmerkende elementen waren Hilversum-aardewerk, ringwalheuvels en ronde huizen. Het voorkomen van ronde huizen is inmiddels overigens door verschillende onderzoekers weerlegd.¹⁴⁴ In de jaren zeventig werd met de Hoogkarspel-cultuur van West-Friesland, hoofdzakelijk gebaseerd op grootschalig nederzettingsonderzoek in West-Friesland, nog een derde cultuurgebied in Nederland onderscheiden.¹⁴⁵

¹³⁵ Hulst 1975; Schut 1987, cat. nr. 5, p. 21; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 36, p. 52; Van der Kleij 2003, cat. nr. 16, p. 17. Bij het afgraven van een mogelijke grafheuvel in Vorden is een *Flint-Ovalbeil* gevonden (Pleyte 1887, 10; Schut 1987, 91; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 168, p. 85).

¹³⁶ Silvolde: Bantelmann *et al.* 1979/1980; Schut 1987, cat. nrs. 4 en 9, p. 49 en 55-56. Mallem: Bursch 1933, 54, Taf. I, 7-8; Lanting/Van der Waals 1976, 25, fig. 15; Schut 1987, cat. nr. 12, p. 57. Op beide locaties is niet geheel duidelijk of de betreffende grafmonumenten een heu-

vellichaam hebben gehad.

¹³⁷ Schut 1987, 1991.

¹³⁸ Bloemers 1968.

¹³⁹ Modderman 1955b.

¹⁴⁰ Anoniem 1965-1966.

¹⁴¹ Waterbolck 1961, 1964.

¹⁴² Theunissen 1999, 116-117 en 126-128; Van Beek 2001.

¹⁴³ Glasbergen 1954a-b, 1956, 1957; Theunissen 1999.

¹⁴⁴ Theunissen 1999, 180-185. Van Beek deed een poging om ronde huizen te reconstrueren in Spoolde (1988).

¹⁴⁵ Theunissen 1999, 117 en 128-130.

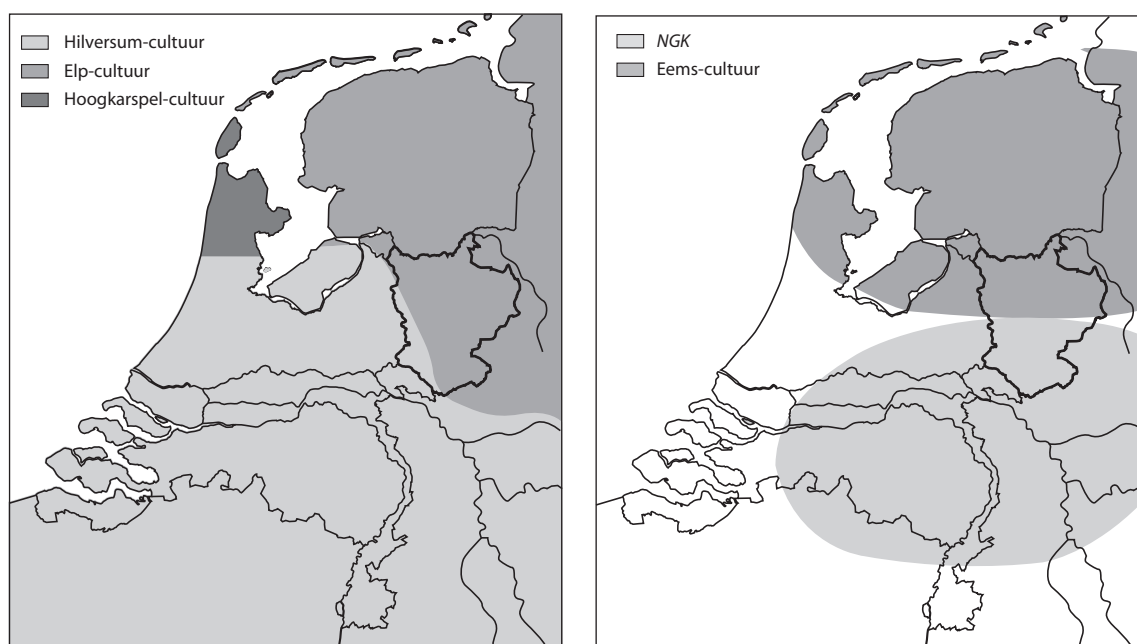

Fig. 3.8 Cultuurgroepen in de midden-bronstijd (links) en late bronstijd/vroege ijzertijd in Nederland. Naar Fokkens 2005, fig. 16.3, p. 361; Van den Broeke 2005e, fig. 21.3, p. 481.

Wat betreft de late bronstijd en vroege ijzertijd waren de typochronologische studies van aardewerk en grafmonumenten uit de Drentse en Overijsselse urnenvelden van P.B. Kooi en A.D. Verlinde leidend bij de onderscheiding van cultuurgroepen in Noordoost-Nederland.¹⁴⁶ Kooi maakte een onderscheid tussen de latere fase van de Elp-cultuur (1100-850 v. Chr.), de Sleen-cultuur (850-700) en de Zeijen-cultuur (700-500). Deze laatste cultuurgroep was overigens in 1962 al gedefinieerd door H.T. Waterbolk.¹⁴⁷ Kooi's onderverdeling in drie opeenvolgende cultuurgroepen werd niet overgenomen door Verlinde. Hij vervangde ze door de Eems-cultuur van Noord-Nederland, die de gehele urnenveldenperiode omvat.¹⁴⁸ De Eems-cultuur vormt de tegenhanger van de *Niederrheinische Grabhügelkultur*.¹⁴⁹ Op basis van verschillen in de typologische kenmerken van grafstructuren en aardewerk in urnenvelden reconstrueert Verlinde een 'grens' tussen beide cultuurgebieden die midden door Overijssel loopt. Ongeveer dezelfde grens is volgens hem zichtbaar in de midden-bronstijd tussen de Elp- en Hilversum-cultuur, waarbij het noordelijke gebied gekenmerkt wordt door het voorkomen van *Kümmerkeramik* en inhumaties als dominante grafvorm, en het zuidelijke door Hilversum-, Drakenstein- en Laren-aardewerk en een dominantie van crematiegraven.¹⁵⁰ Hoewel in terminologisch opzicht met name de Hilversum- en Elp-cultuur in Nederland ingeburgerd zijn, komen de verschillende cultuurgroepen in de Oost-Nederlandse archeologische literatuur tegenwoordig nog maar sporadisch voor. De gereconstrueerde cultuurgrenzen door Overijssel zijn de laatste twee decennia geen onderwerp van onderzoek meer geweest.

¹⁴⁶ Kooi 1979; Verlinde 1987a.

¹⁴⁷ Waterbolk 1962, 33-38.

¹⁴⁸ Verlinde 1987a, 298-302.

¹⁴⁹ Kersten 1948; Desittere 1968.

¹⁵⁰ Verlinde 1987a, 292-302.

3.5.2 *Nederzettingen en nederzettingssysteem*

De laat-prehistorische archeologie beoefening in Oost-Nederland heeft een sterk vindplaatsgericht karakter. In vergelijking met het onderzoek naar vroeg-prehistorische bewoning staan de relaties tussen mens en landschap veel minder centraal. Vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw ligt de nadruk sterk op het onderzoek van nederzettingen. Opvallend is de nadruk die in veel publicaties wordt gelegd op de typologische beschrijving en ‘classificatie’ van huisplattegronden en andere gebouwstructuren. Zoals eerder werd aangetoond zijn deze uitermate zeldzaam wat betreft de periode tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd A, maar goed herkenbare huisplattegronden komen vanaf circa 1500 voor Christus veel frequenter voor. Omdat specifiek voor Oost-Nederland opgestelde typonologieën van huisplattegronden ontbreken, worden voor de opgegraven gebouwen veelal parallellen gezocht in Zuid-Nederlandse en vooral Drentse typologieën.¹⁵¹ Met betrekking tot de midden-bronstijd vormen de typen Elp en Emmerhout bijvoorbeeld doorgaans het referentiekader. Hoewel de Oost-Nederlandse ontwikkelingen in grote lijnen wel vergelijkbaar lijken te zijn met die in aangrenzende gebieden, zijn niet alleen op regionaal niveau maar ook tussen vindplaatsen (nuance) verschillen in constructie en datering waarneembaar. Dit maakt het classificeren van huistypes niet alleen voor de late prehistorie, maar ook voor de Romeinse tijd en middeleeuwen een subjectieve en vaak geforceerd aandoende aangelegenheid. Om deze reden en omdat de huistypologie geen hoofdlijn in dit onderzoek vormt, wordt deze in de volgende paragrafen steeds alleen in hoofdlijnen besproken.¹⁵²

Het nederzettingsonderzoek nam een aanvang met de opgraving van P.J.R. Modderman op de Margijnen Enk te Deventer, in 1954 (par. 2.5).¹⁵³ In wegcunetten en rioleringsleuven legde hij drie huisplattegronden en enkele spiekers bloot, waarvan aanvankelijk slechts één tweeschepig exemplaar in de vroege of midden-bronstijd gedateerd werd. Voor twee drieschepige huizen werd een datering in de ijzertijd aannemelijker geacht. Later bleek dat alle structuren uit de midden-bronstijd dateren.¹⁵⁴ Het relatief kleine onderzochte deel van de nederzetting, die op een groot rivierduin ligt, staat geen gedetailleerde gevolgtrekkingen over de nederzettingsoontwikkeling toe. Na de opgraving op de Margijnen Enk volgde er kleinschalig onderzoek van delen van midden-bronstijd-nederzettingen in Vasse en Rechteren.¹⁵⁵ In Vasse betreft het een deel van een huisplattegrond uit de tweede helft van de midden-bronstijd, op de stuwwal van Ootmarsum. In Rechteren werd op een grote dekzandrug langs het Vechtdal een huisplattegrond met een lengte van 47 meter blootgelegd, alsmede een deel van een tweede gebouw. De lengte van de eerste structuur wijst op een her- of aanbouwfase. De drie belangrijkste Oost-Nederlandse vindplaatsen, die enig inzicht geven in de nederzettingstructuur, zijn echter ontdekt naar aanleiding van uitbreidingen van de grote steden langs de IJssel. Het betreft de opgravingen van Colmschate-Weteringer Enk¹⁵⁶, Zwolle-Itter-

¹⁵¹ O.a. Waterbolk 1985b, 1990a, 1991; Huijts 1992, Schinkel 1994.

¹⁵² Recentelijk is door Waterbolk een overzichtsstudie gepubliceerd waarin de ontwikkeling van huisplattegronden en bijgebouwen tussen het neolithicum en de middeleeuwen in het gebied tussen Eems en IJssel wordt besproken (2009). Deze publicatie verscheen te laat om de nieuw opgestelde typonologie in dit proefschrift te bespreken en hanteren.

¹⁵³ Modderman 1955a.

¹⁵⁴ Waterbolk 1964, 108, noot 7; Lanting/Mook 1977, 125.

¹⁵⁵ Vasse:Verlinde/Theunissen 2001. Rechteren: Goutbeek/Verlinde 1980;Verlinde 1982e, 1983a.

¹⁵⁶ De benaming ‘Colmschater Enk’, die in archeologische literatuur herhaaldelijk voorkomt, is historisch gezien niet correct. Uit historische bronnen blijkt dat de betreffende, archeologisch rijke dekzandrug in Colmschate bekend stond als Weteringer Enk (Keunen in voorb.). Die naam wordt in dit proefschrift gehanteerd.

sumerbroek en Zutphen–Looërenk.¹⁵⁷ De theorievorming met betrekking tot de nederzittingsontwikkeling in de midden-bronstijd is als gevolg daarvan vooral gebaseerd op onderzoek in de IJsselstreek.

In Colmschate zijn vier huisplattegronden gedateerd in de periode tussen de tweede helft van de midden-bronstijd en de eerste helft van de late bronstijd. Pas recentelijk zijn de geïntegreerde opgravingsplattegronden van het langlopende onderzoek in Colmschate, waarbij ook talrijke jongere bewoningssporen zijn gedocumenteerd, voor het eerst gepubliceerd. Daardoor is meer inzicht ontstaan in de nederzittingsstructuur en –dynamiek.¹⁵⁸ Drie van de vier huisplattegronden uit de bovengenoemde periode liggen op afstanden van ongeveer honderd meter. Het vierde exemplaar bevindt zich op ongeveer twintig meter afstand van de dichtstbijzijnde huisplattegrond. Ze vormen de neerslag van één erf, dat verschillende malen verplaatst is over de grote dekzandrug. Op basis van het verspreidingspatroon van grondsporen met midden-bronstijd-aardewerk kunnen nog meer, vooralsnog onvolledig onderzochte erflocaties aangewezen worden. De individuele structuren hebben een lage dateringsresolutie, omdat de hoeveelheden vondstmateriaal beperkt zijn en ¹⁴C-dateringen vrijwel ontbreken. Er is één kuil met Hilversum-aardewerk gevonden, maar deze is ouder dan de huisplattegronden.¹⁵⁹

Wat betreft de landschappelijke ligging wijkt de vindplaats Zwolle–Ittersumerbroek duidelijk af. Dit nederzettingsterrein werd in 1990 ontdekt. De opgravingen bleven beperkt tot plekken waar zich wegcutten en andere ontsluitingen bevonden, zodat slechts delen van een omvangrijk nederzettingsterrein in kaart konden worden gebracht. De nederzettingssporen zijn geconcentreerd op hogere dekzandkoppen binnen een licht golvend dekzandlandschap, dat overdekt is door fluviatiele afzettingen van de IJssel.¹⁶⁰ De ontdekking van de vindplaats leidde tot het bewustzijn, dat onder kleidekken in het IJsseldal goed geconserveerde prehistorische nederzettingsterreinen aanwezig kunnen zijn.¹⁶¹ De meeste nederzettingssporen uit Ittersumerbroek dateren uit de bronstijd en vroege ijzertijd. A.D. Verlinde reconstrueerde verschillende landschappelijk gescheiden nederzettingseenheden (‘units’), die steeds bestaan uit één huisplattegrond met bijgebouwen. Hieruit leidt hij af, dat de erven frequent verplaatst werden over de verschillende dekzandkoppen. Met betrekking tot de vroege en midden-bronstijd gaat hij uit van incidentele bewoning. Of er in de late bronstijd en vroege ijzertijd wel sprake was van continue bewoning is niet zeker. De gereconstrueerde gebouwstructuren, waaronder ronde schaapskooien en driepalige spiekers, kwamen snel ter discussie te staan. Dit leidde tot een grondige herinterpretatie van de vindplaats door H.T. Waterbolk, die echter ook niet algemeen geaccepteerd is.¹⁶² Dit heeft ertoe geleid dat de aanvankelijk veelbelovende vindplaats in Ittersumerbroek sinds het midden van de jaren negentig feitelijk geen rol meer heeft gespeeld in de theorievorming.

De oudste (mogelijke) huisplattegrond op het rivierduin van de Looërenk bij Zutphen is gedateerd in de vroege bronstijd (par. 3.4.2). Vervolgens is er een bewoningshaat herkenbaar, waarna vanaf de tweede helft van de midden-bronstijd permanente bewoning plaatsvond tot in het eind van de ijzertijd. Volgens de opgravers zijn drie- en vierschepige huisplattegronden kenmerkend voor de tweede helft van de

¹⁵⁷ Colmschate: Verlinde 1991b, 2000a, cat. Midden-Bronstijd 1, p. 15 en p. 41-42; Hermsen 2007a, 219-221. Zwolle: Clevis/Verlinde 1991; Van Beek/Wevers 1993, 1994; Groenewoudt 1993, 1994a, 147-173; Verlinde 1991a, 1993a; Waterbolk 1993/1994, 1995; Bakels 1994; Groenewoudt/Wiemer 1994. Zutphen: Bouwmeester 2002, 2008a-b.

¹⁵⁸ Hermsen 2007a, kaartbijlage en 219-221.

¹⁵⁹ Verlinde 1987c; 2000a, cat. Vroege Bronstijd marginaal 1

en Midden-Bronstijd 1, p. 15 en p. 40-41.

¹⁶⁰ Hamming 1991.

¹⁶¹ Groenewoudt 1994a, 147.

¹⁶² Waterbolk 1993/1994, 1995a; Theunissen 1999, 126; Fokkens 2001, 251. De Jong en Wevers reconstrueerden uit palenclusters twee palenkransen, die ze interpreteerden als zonnecalenders (1994). Deze interpretatie is door Fokkens weerlegd (1994a-b).

midden-bronstijd en de late bronstijd. Daarvan zijn zeven of acht exemplaren opgegraven. De nederzetting bestond uit één erf, dat herhaaldelijk over variërende afstanden verplaatst werd over de hoge rivierduinflanken. Op de oever van een ven zijn tevens drie waterputten uit de midden-bronstijd opgegraven, die tot dusver de oudst bekende waterputten van Oost-Nederland zijn.¹⁶³

De besproken opgravingen geven een eerste indruk van het karakter van de nederzettingen in de midden-bronstijd. Wat betreft de landschappelijke ligging zijn grote dekzandruggen en rivierduinen, vaak bij stromend water, dominant. De vindplaatsen van Vasse, op een stuwwal, en Ittersumerbroek vormen uitzonderingen op deze regel. Alle nederzettingen bestaan uit één erf, dat herhaaldelijk over variërende afstanden werd verplaatst. Er zijn geen huisplattegronden opgegraven die met zekerheid gedateerd kunnen worden in de eerste helft van de midden-bronstijd. Op basis van de beschikbare ¹⁴C-dateringen en het vondstmateriaal lijken alle structuren te dateren uit de periode na 1500 voor Christus.

Op de in de tweede helft van de midden-bronstijd bewoonde zandruggen van Zwolle-Ittersumerbroek, Colmschate-Weteringer Enk en Zutphen-Looërenk zijn ook huisplattegronden en andere nederzettingssporen uit de late bronstijd opgegraven.¹⁶⁴ Ook een gebouw op de vindplaats Raalte-Jonge Raan is in deze periode gedateerd, terwijl over de ouderdom van een door de opgravers in de late bronstijd gedateerd erf in Dalfsen geen consensus bestaat.¹⁶⁵ Vermoedelijk is het jonger. Vindplaatsen uit de vroege ijzertijd zijn in Oost-Nederland nog talrijker.¹⁶⁶ Op verschillende locaties zijn alleen nederzettingssporen uit die periode opgegraven, maar ook binnen intensief onderzochte en langdurig bewoonde nederzettingsterreinen zoals in Colmschate zijn juist huisplattegronden uit de vroege ijzertijd opvallend goed vertegenwoordigd. Kenmerkend voor de vroege ijzertijd zijn huisplattegronden van het 'overgangstype Hijken', die voorkomen in Noord-, Oost- en Zuid-Nederland.¹⁶⁷ In de vroege ijzertijd is dus een relatieve uniformiteit in huizenbouw zichtbaar, hoewel er bij individuele structuren nuanceverschillen in de constructie waarneembaar zijn.¹⁶⁸ Het is mogelijk, dat de goede herkenbaarheid van dit huistype en de vondstrijkheid van nederzettingen uit de vroege ijzertijd heeft geleid tot een 'overrepresentatie' van vindplaatsen uit deze fase.

Het nederzettingssysteem in de late bronstijd en vroege ijzertijd wordt nog steeds gekenmerkt door een relatief hoge mate van dynamiek. In de vroege ijzertijd zijn in Colmschate zowel de grote dekzandrug van de Weteringer Enk als twee kleinere zandruggen ten zuiden daarvan bewoond. In combinatie met de opgravingsresultaten van de vindplaats Raalte-Jonge Raan leidde deze waarneming tot het opstellen van een 'model van expansie en contractie', geldend voor Centraal en Zuidwest-Salland.¹⁶⁹ Dit model wordt besproken in paragraaf 4.3.3. Tot dusver zijn op de Weteringer Enk tien erven met huisplattegronden van het overgangstype Hijken gevonden, die gedateerd worden in de vroege ijzertijd en mogelijk het begin van de midden-ijzertijd. De erven liggen in de lengte verspreid over de dekzandrug.¹⁷⁰ Dit langgerekte lint wordt geïnterpreteerd als de neerslag van één erf dat herhaaldelijk over variërende afstanden werd verplaatst, mogelijk langs het tracé van een weg die over het hoogste deel van de dekzandrug leidde. Op verschillende erven uit de vroege ijzertijd zijn silo's opgegraven, die als een kenmerkend element van deze

¹⁶³ Van Smeerdijk *et al.* 2004; Fermin 2008c.

¹⁶⁴ Colmschate: Verlinde 1991b, 2000a, cat. Late Bronstijd 1, p. 16 en p. 42; Hermsen 2007a, 220-223.

¹⁶⁵ Raalte: Groenewoudt *et al.* 1998, 2000; Dalfsen: Van der Velde *et al.* 2001; Lanting/Van der Plicht 2001/2002, 166. Zie Groenewoudt/Tomas 1979 voor onderzoek van een nederzettingsterrein in Elsen.

¹⁶⁶ Bijv. Silvolde (Hulst 1989a), Epse-'t Wilgert (Hulst

1992a), Epse-Noord (Appels 2002) en Enschede-Elfërink Es (Verlinde 1993b).

¹⁶⁷ Huijts 1992, 67-71; Lanting/Van der Plicht 2001/2002, 166-169.

¹⁶⁸ Hermsen 2003a, 69-75.

¹⁶⁹ Ten Bosch *et al.* 1997; Groenewoudt *et al.* 1998, 147-149.

¹⁷⁰ Hermsen 2003a, 75-80; 2007a, 223-226.

fase beschouwd worden.¹⁷¹ In eerste instantie zijn ze gebruikt voor de opslag van landbouwproducten, waarna vaak een hergebruik als afvalkuil volgde. Vanaf de vroege ijzertijd komen in de randzones van nederzettingen ook met grotere regelmaat waterputten en waterkuilen voor, die vaak in depressies of op de lagere flanken van dekzandruggen of rivierduinen gegraven zijn.¹⁷²

Er is relatief weinig onderzoek gedaan naar de voedsleconomie in de periode tussen de midden-bronstijd en de vroege ijzertijd. De conserveringsomstandigheden voor botmateriaal op de pleistocene zandgronden zijn slecht, waardoor het vrijwel onmogelijk is om uitspraken te doen over het relatieve belang van veeteelt ten opzichte van akkerbouw. Op enkele vindplaatsen is wel botanisch macroresten-onderzoek uitgevoerd. Onderzoek van monsters uit de nederzetting van Zwolle-Ittersumerbroek heeft uitgewezen dat in de midden-bronstijd emmertarwe, bedekte gerst en pluimgierst verbouwd werden.¹⁷³ Omstreeks de overgang van de late bronstijd naar de vroege ijzertijd komt daar ook spelt bij. Uit een kuil binnen een huisplattegrond uit de midden-bronstijd in Vasse zijn graankorrels van emmertarwe en bedekte gerst afkomstig.¹⁷⁴ Het gecombineerde pollen- en macroresten-onderzoek van drie waterputten uit de midden-bronstijd op de Looërenk bij Zutphen lijkt eveneens te wijzen op de verbouw van die gewassen. Daarnaast werden in de omgeving van de nederzetting onder meer hazelnoten, bramen, mogelijk frambozen en appel of peer verzameld.¹⁷⁵ Voor de vroege ijzertijd is met name het onderzoek van verschillende silo's op vindplaatsen in Colmschate van belang.¹⁷⁶ Naast emmertarwe, bedekte gerst, pluimgierst en waarschijnlijk spelt werd ook de aanwezigheid van naakte gerst aangetoond. Dit gewas verdwijnt in Nederland in de loop van de ijzertijd ten faveure van bedekte gerst, en soms – zoals in Ittersumerbroek – al eerder. Het is mogelijk dat in Colmschate ook huttentut en vlas verbouwd zijn. Onder meer op dezelfde vindplaats is aangetoond dat in de ijzertijd ook eikels als voedsel verzameld werden.¹⁷⁷

3.5.3 Graven

In het voorgaande is vastgesteld dat slechts een zeer beperkt aantal grafheuvels uit de periode voor de late bronstijd professioneel onderzocht is (par. 3.4.3). Daarom kan nauwelijks vastgesteld worden, in hoeverre het grafbestel in de midden-bronstijd aansluit op dat in de voorgaande fase. Eén van de 'jongste' grafheuvelopgravingen vond plaats in 1971 in Gammelke, waar twee grafmonumenten onderzocht werden die in de tweede helft van de midden-bronstijd gedateerd zijn.¹⁷⁸ Door middel van een palynologische analyse van een monster van het oude oppervlak onder één heuvel werd vastgesteld dat dit grafmonument is aangelegd op een open plek in het bos. Er zijn geen palynologische indicaties voor de aanwezigheid van een nederzetting of akkerland in de directe omgeving.¹⁷⁹ Er is een enkele indicatie dat er in de midden-bronstijd ook vlakgraven voorkomen. Tijdens een proefsleuvenonderzoek in Epse-Noord werd een kuiltje met crematieresten gevonden, dat op basis van een ¹⁴C-datering in de tweede helft van de midden-bronstijd of mogelijk het begin van de late bronstijd gedateerd is.¹⁸⁰

¹⁷¹ Buurman 1986; Groenewoudt/Verlinde 1989; Verlinde 2000a, 42-44; Hermsen 2003a, 74.

¹⁷² Bijvoorbeeld Raalte-Jonge Raan (Groenewoudt *et al.* 1998, 32-33), Delden-Raesfeld (Groenewoudt 1995) en Wehl-Hessenfeld (Hulst 1986a).

¹⁷³ Vermeeren 1991; Bakels 1994.

¹⁷⁴ Verlinde/Theunissen 2001, 167.

¹⁷⁵ Van Smeerdijk *et al.* 2004.

¹⁷⁶ Buurman 1986; Groenewoudt/Verlinde 1989, 290; Hänninen 1991.

¹⁷⁷ Buurman 1986, 68.

¹⁷⁸ Verlinde 1973a; Lohof 1991b, cat. nrs. 251-0 en 252-1/2/3, p. 102-103.

¹⁷⁹ Casparie 1973.

¹⁸⁰ Appels 2002, 18.

Er is veel meer informatie beschikbaar over het grafbestel tijdens de late bronstijd en vroege ijzertijd. De belangrijkste publicatie is het proefschrift van A.D. Verlinde. In zijn inventarisatie van Overijsselse vindplaatsen vermeldt hij 88 urnenvelden.¹⁸¹ In de geografische spreiding van de urnenvelden onderscheidt hij vijf groepen. Deze bevinden zich (1) langs het dal van de Vecht, (2) in de omgeving van Deventer, (3) in het westelijk deel van Twente ten weerszijden van de Regge, (4) in het oostelijke deel van Twente en (5) in de omgeving van Haaksbergen.¹⁸² Opvallend 'lege' gebieden zijn het moerassige gebied ten noorden van de Vecht en het centrale deel van Salland. Slechts 19 van de geïnventariseerde urnenvelden zijn archeologisch onderzocht, meestal onvolledig.¹⁸³ Verreweg het grootste deel van de catalogus bestaat uit oude urnvondsten. Na de publicatie van het proefschrift volgde in het begin van de jaren negentig een onderzoeksproject waarbinnen de crematieresten uit een aantal Overijsselse urnenvelden fysisch-antropologisch werden onderzocht.¹⁸⁴ Uit de Achterhoek zijn ook tientallen urnenvelden bekend, maar met uitzondering van de regio rond Zutphen¹⁸⁵ zijn er voor deze streek tot dusver geen overzichtsstudies verschenen. Slechts enkele Achterhoekse urnenvelden zijn archeologisch onderzocht, zoals Zelhem-Wolfersveen en Steenderen-Steenderdiek.¹⁸⁶

Van de Overijsselse urnenvelden ligt 63 % op dekzand, 25 % op een stuwwal en 11 % op de overgang van dekzand naar stuwwal.¹⁸⁷ Er zijn geen sterke aanwijzingen voor verschillen in locatiekeuze voor de grafvelden uit de late bronstijd en die uit de vroege ijzertijd. Volgens Verlinde kunnen wegen een belangrijke rol hebben gespeeld bij de locatiekeuze voor urnenvelden. Op basis van de ligging en oriëntatie van grafmonumenten (met name langbedden) en het locale reliëf reconstrueert hij wegtracés binnen vier Overijsselse urnenvelden, die onderdeel kunnen hebben uitgemaakt van doorgaande routes van locale of regionale betekenis.¹⁸⁸ Er is een sterke variatie waarneembaar in de grootte van de grafvelden. Naast kleine, relatief kortstondig gebruikte grafveldjes komen ook grote urnenvelden voor. Deze kunnen langer, of door verschillende locale gemeenschappen zijn gebruikt. Sommige urnenvelden liggen op of in de directe omgeving van terreinen waar ook oudere grafheuvels aanwezig zijn. Er is nog nauwelijks aandacht besteed aan de relaties tussen urnenvelden en nederzettingen.

3.5.4 *Celtic Fields*

In vergelijking met aangrenzende gebieden zoals Drenthe en de Veluwe is het kennisniveau met betrekking tot het voorkomen, het karakter en de ontwikkeling van *Celtic Fields* in Oost-Nederland laag, ondanks het feit dat in de jaren zeventig van de vorige eeuw twee inventarisaties hebben plaatsgevonden. P.J. Woltering gaf een overzicht van mogelijke *Celtic-Field*-locaties in Overijssel, en S.Y. Vons-Comis deed hetzelfde voor de Achterhoek.¹⁸⁹ Beide inventarisaties zijn in eerste instantie gericht op de studie van luchtfoto's, gevolgd door kleinschalige veldinspecties. In geen enkel geval volgde een intensieve veldkartering of opgraving. De inventarisaties sluiten aan bij de studie van J.A. Brongers, die vooral *Celtic-Field*-systemen in Noord-Nederland en op de Veluwe onderzocht. Overigens vermeldde Brongers ook twee *Celtic Fields* in Steenwijk, die in het deel van Overijssel ten noorden van het onderzoeksgebied liggen, op korte afstand van de provinciegrens met Drenthe.¹⁹⁰

¹⁸¹ Verlinde 1987a. Na afronding van het onderzoek zijn er in Overijssel nog enkele urnenvelden ontdekt, zoals Colmschate-^t Bramelt (Verlinde 1989a, 1997a) en Epse-Noord (Hermesen 2006b).

¹⁸² Verlinde 1987a, 308-311, 316-317 en abb. 142-143.

¹⁸³ Verlinde 1987a, 170 en Tabelle A, 171.

¹⁸⁴ Cuijpers/Schutkowski 1993; Cuijpers 1994.

¹⁸⁵ Van der Kleij 2003.

¹⁸⁶ Zelhem: Verlinde 1974b. Steenderen: Ringenier 2005.

¹⁸⁷ Verlinde 1987a, 308.

¹⁸⁸ Verlinde 1987a, 318.

¹⁸⁹ Woltering 1971; Vons-Comis 1978.

¹⁹⁰ Brongers 1976b, appendix III, 98-99.

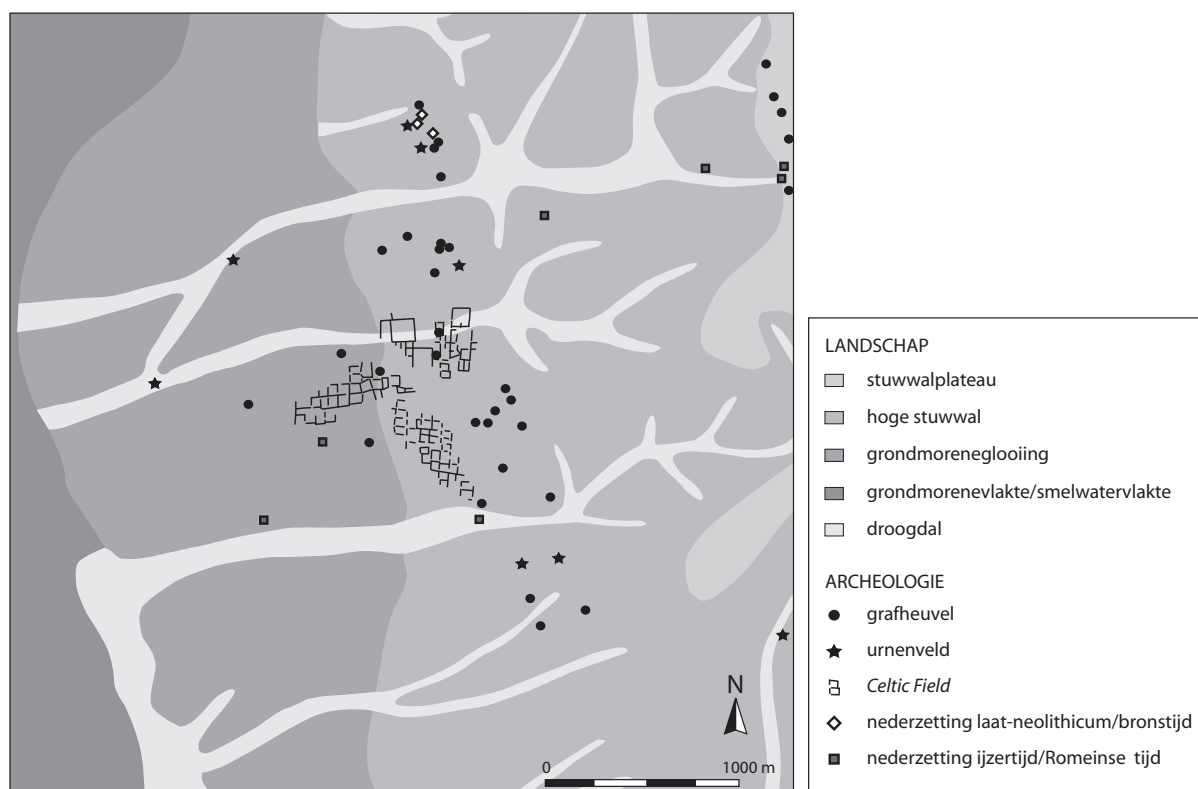

Fig. 3.9 *Celtic Field*, grafmonumenten en nederzettingsterreinen op de stuwwal van Ootmarsum in de omgeving van Vasse. *Celtic Field* naar Jager/Verlinde 2001, p. 65.

In het overzicht van Woltering zijn zeventien Overijsselse terreinen opgenomen. Van de tien locaties die hij als ‘zekere’ *Celtic Fields* omschrijft, liggen er acht in het noordoostelijke deel van Twente. Buiten Twente worden alleen ‘mogelijke’ *Celtic Fields* in Holten en Lemele vermeld. Volgens S.W. Jager en A.D. Verlinde geven echter zowel luchtfoto’s als veldcontroles van alle door Woltering geselecteerde locaties geen doorslaggevend bewijs dat het daadwerkelijk prehistorische akkercomplexen betreft.¹⁹¹ Ze achten een goed herkenbaar wallensysteem bij Vasse, op de stuwwal van Ootmarsum, de enige locatie in Overijssel waar zonder twijfel sprake is van een *Celtic Field*.¹⁹² Het akkercomplex maakt onderdeel uit van een relatief goed geconserveerd laat-prehistorisch landschap, dat rijk is aan grafheuvelgroepen en urnenvelden, waaronder het Vasser grafveld en Haarler grafveld (fig. 3.9). Tijdens een recent gepubliceerd onderzoek op basis van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) is door M.J. Kooistra en G.J. Maas daarnaast een *Celtic Field* ontdekt op de Sprengenbergrug bij Haarle. Dit ligt, net als het akkercomplex van Vasse, op de helling van een stuwwal.¹⁹³

De Achterhoekse inventarisatie van Vons-Comis geeft een vergelijkbaar beeld als de studie van Woltering. Vons-Comis komt tot een totaal van zestien vindplaatsen, waarvan er drie als ‘twijfelachtig’ worden beschreven. De onderbouwing van een interpretatie als *Celtic Fields* is echter in geen enkel geval sterk. De betreffende luchtfoto’s geven geen duidelijke akkerpercelen aan, de veldinspecties leverden geen overtuigende bewijzen en op verschillende locaties is de aanwezigheid van een akkersysteem alleen al vanwege

¹⁹¹ Jager/Verlinde 2001, 63–64.

¹⁹³ Kooistra/Maas 2008.

¹⁹² Jager/Verlinde 2001.

de landschappelijke context onwaarschijnlijk. De op dit moment beschikbare gegevens overziend, is het zonder meer duidelijk dat *Celtic Fields* in Oost-Nederland aanzienlijk zeldzamer zijn dan in Drenthe en op de Veluwe, en dat de enige overtuigende akkercomplexen van dit type gesitueerd zijn op de flanken van Overijsselse stuwwallen.

3.5.5 Materiële cultuur

3.5.5.1 Aardewerk

In de midden-bronstijd worden verschillende ‘aardewerkprovincies’ onderscheiden, die gekoppeld zijn aan de Elp-cultuur van Noordoost-Nederland en de Hilversum-cultuur van Zuid- en Midden-Nederland. Het dikwandige, tonvormige aardewerk van de Hilversum-cultuur werd door W. Glasbergen onderverdeeld in Hilversum-, Drakenstein- en Laren-aardewerk.¹⁹⁴ Omdat zijn typochronologische onderverdeling na de beschrijving van nieuwe vondstcomplexen niet bleek te voldoen, zijn er sindsdien verschillende alternatieve indelingen voorgesteld.¹⁹⁵ Hilversum-aardewerk komt in Noordoost-Nederland ruwweg voor tot in het zuidelijke deel van Overijssel.¹⁹⁶ De meest noordelijke vindplaatsen in Oost-Nederland zijn Zwolle-Ittersumerbroek, Colmschate-Weteringer Enk en Elsen.¹⁹⁷ Vooral nog is het de vraag hoe betrouwbaar dit beeld is, omdat er nog geen gedetailleerd materiaalonderzoek op regionale schaal heeft plaatsgevonden. De ‘tegenhanger’ van het Hilversum-aardewerk is *Kümmerkeramik*, waarvoor door H. Fokkens als alternatieve term ‘Elp-aardewerk’ is voorgesteld.¹⁹⁸ Het door E. Sprockhoff naar aanleiding van vondsten in Nedersachsen gedefinieerde aardewerktype¹⁹⁹ kent een verspreiding in Noordoost-Nederland, Noordwest-Duitsland en Denemarken. Kleine, grofgemagerde potten met weinig karakteristieke vormen worden als kenmerkende elementen gezien. Omdat deze een geringe vormontwikkeling doormaken, lijkt het aardewerktype in typochronologisch opzicht weinig houvast te bieden.²⁰⁰ Mede als gevolg daarvan zijn er tot dusver geen recente systematische studies van *Kümmerkeramik* of Elp-aardewerk verschenen. Volgens J.N. Lanting en J. van der Plicht is er echter meer variatie in het aardewerk waarneembaar dan tot dusver wordt aangenomen, en zou gedetailleerd onderzoek tot nieuwe inzichten kunnen leiden.²⁰¹

Het aardewerk uit de late bronstijd en vroege ijzertijd is met name goed bekend uit Overijsselse urnenvelden. Er zijn nog maar weinig nederzettingen uit de late bronstijd opgegraven en goed gepubliceerd, waardoor er nauwelijks inzicht bestaat in de ontwikkeling van nederzettingaardewerk en de vergelijkbaarheid daarvan met aardewerk uit graven.²⁰² Vooral het vondstmateriaal van kortstondig bewoonde en scherp gedateerde nederzettingen kan in de toekomst inzicht bieden in het karakter van het nederzettingaardewerk. Wat betreft de vroege ijzertijd zijn er meer studies voorhanden.²⁰³ Nederzettingen uit deze periode leveren doorgaans ook relatief veel vondstmateriaal op, bijvoorbeeld afkomstig uit als afvalkuil hergebruikte silo’s.

¹⁹⁴ Glasbergen 1954a-b, 1969; Theunissen 1999, 24-32.

¹⁹⁵ Ten Anscher 1990; Theunissen 1999, 202-206; Fokkens 2001, 248-249; Lanting/Van der Plicht 2001/2002, 155-156.

¹⁹⁶ Verlinde 1987a, 292; Theunissen 1999, 207 en afb. 5.4, 210.

¹⁹⁷ Ittersumerbroek: Van Beek/Wevers 1991, 73-75; 1993, 54-58; 1994, 56-57 en 66. Colmschate en Elsen: Verlinde 1987c.

¹⁹⁸ Fokkens 1998; 2001, 249.

¹⁹⁹ Sprockhoff 1941.

²⁰⁰ Theunissen 1999, 126 en 210; Fokkens 2001, 249.

²⁰¹ Lanting/Van der Plicht 2001/2002, 160-161.

²⁰² Hermsen 2003a, 35.

²⁰³ Colmschate: Groenewoudt 1984; Groenewoudt/Verlinde 1989; Klomp/Hermsen 2002a; Hermsen 2003a, 37-61.

3.5.5.2 Bronzen en depotvondsten

Bronzen artefacten uit de bronstijd worden vrij regelmatig gevonden in Oost-Nederland. Speerpunten en met name bijlen zijn met afstand de meest voorkomende artefacttypen. Aanzienlijk zeldzamer zijn zwaarden, rapieren of dolken en messen. Bij ‘oude’ vondstmeldingen betreft het hoofdzakelijk vondsten tijdens ontginningen, terwijl in de laatste decennia ook vondsten worden gedaan met behulp van metaaldetectors. Voor de typologische beschrijving van en het voorkomen van bronzen bijlen in (onder meer) Oost-Nederland kan verwezen worden naar verschillende inventarisaties van J.J. Butler en H. Steegstra.²⁰⁴ Voor andere bronzen artefactcategorieën zijn nog geen synthetiserende studies beschikbaar.

In de jaren zestig van de vorige eeuw toonde J.J. Butler aan, dat in Noordoost-Nederland in de bronstijd een lokale bronsindustrie bestond.²⁰⁵ Met betrekking tot de late bronstijd wordt gesproken over de ‘Hunze-Eems-industrie’. In het studiegebied zijn gietmallen, smeltkroezen, bronsdruppels of andere directe aanwijzingen voor lokale productie niet voorhanden, zodat er gekeken dient te worden naar typologische kenmerken van bronzen artefacten die afwijken van de karakteristieken van importstukken. Met name voor verschillende typen bronzen bijlen zijn er aanwijzingen voor lokale productie. Vooral de verspreiding van randhielbijlen van het type Vlagtwedde is interessant. Ten tijde van het verschijnen van de studie waarin het type gedefinieerd werd, toonden de schaarse bekende exemplaren een spreiding over Noordoost-Nederland.²⁰⁶ Sindsdien zijn er echter vooral vondsten gedaan aan weerszijden van het IJsseldal en Twente, waardoor er aanleiding is om te veronderstellen dat het centrum van de verspreiding in Oost-Nederland ligt.²⁰⁷ In de late bronstijd kunnen naast bijlen ook zogenaamde omega-armbanden, zoals bekend uit een depotvondst in Elsen, lokaal geproduceerd zijn.²⁰⁸

Verschiedende bronzen artefacten uit Oost-Nederlandse beekdalen, venen en rivieren zijn, met name op basis van de landschappelijke context, geïnterpreteerd als rituele depots.²⁰⁹ Uit sommige venen zijn diverse bronzen artefacten bekend. Vooral een serie depotvondsten uit het Elsenerbroek en Enterveen, daterend uit de periode tussen het laat-neolithicum en de vroege ijzertijd, geniet bekendheid. Beide venen, ingesloten tussen de stuwwal van Rijssen-Markelo en de stuwwal van Enter, zijn wat betreft Oost-Nederland de enige waarvoor verschillende veenvondsten in onderlinge samenhang gepubliceerd zijn.²¹⁰ Daaronder bevinden zich ook depots van meerdere voorwerpen. Dergelijke vondsten zijn zeldzaam. Vooral het depot van Ommerschans, gevonden in het ten noorden van het onderzoeksgebied gesitueerde hoogveengebied ten noorden van de Vecht, is bijzonder.²¹¹ Het werd in 1894 in het veen ontdekt, mogelijk op een platform van berkenhouten stammetjes. Het meest opvallende artefact is een groot bronzen ‘ceremonieel’ zwaard, en daarnaast zijn een scheermes van Siciliaans type en verschillende andere artefacten van brons, vuursteen en natuursteen gevonden. Het depot dateert vermoedelijk ongeveer uit de eindfase van de midden-bronstijd B.

Bronzen artefacten uit de periode tussen de midden-bronstijd en vroege ijzertijd zijn in nederzettingscontext zeer schaars. In hoeverre deze waarneming vertekend is door onderzoeksfactoren en conserveringsomstandigheden is niet duidelijk. In enkele van de schaarse onderzochte grafheuvels zijn wel bronzen objecten gevonden. Uit een grafheuvelgroep op de Monnikenbraak bij Tubbergen zijn bijvoorbeeld twee Wohlde-zwaarden en een randbijl afkomstig.²¹² Bronzen bijgiffen in graven uit de urnenveldenperiode

²⁰⁴ Butler 1995/1996; Butler/Steegstra 1997/1998, 1999/2000, 2000/2001, 2003/2004, 2005/2006.

²⁰⁵ Butler 1960, 1961, 1963, 1965, 1969, 94-101.

²⁰⁶ Butler 1963, 196-198.

²⁰⁷ Hulst 1989b; Butler 1995/1996, 230-236 en 240.

²⁰⁸ Butler 1965.

²⁰⁹ Bijv. Verlinde 1998a.

²¹⁰ Verlinde 1980a; Van der Sanden 2005.

²¹¹ Butler/Bakker 1961; Butter 1965; Butler 1990, find no. 17, p. 86-91; Fontijn 2001; Bakker 2004, 57-89.

zijn vrij zeldzaam. In Overijssel betreft het hoofdzakelijk objecten in de sfeer van lichaamsverzorging en kledingaccessoires, zoals pincetten, naalden, scheermessen en ringen.²¹³

3.6 MIDDEN-IJZERTIJD TOT EN MET VROEG-ROMEINSE TIJD

3.6.1 *Cultuurgroepen*

In tegenstelling tot de urnenveldenperiode, waarin de grens tussen de *Niederrheinische Grabhügelkultur* en de Eems-cultuur dwars door Oost-Nederland loopt, zijn er voor de daaropvolgende fase geen specifieke cultuurgroepen onderscheiden. Dit is vermoedelijk voor een deel het gevolg van het buiten gebruik raken van de urnenvelden. Deze speelden voor de voorgaande periode een belangrijke rol bij het vaststellen van het onderscheid tussen de Eems-cultuur en de *Niederrheinische Grabhügelkultur*. In Noord-Nederland ziet H.T. Waterbolk de proto-Friese en Friese cultuur als de opvolgers van ‘zijn’ Zeijen-cultuur.²¹⁴ Op basis van onderzoek van nederzettingaardewerk uit Noord-Nederland uit de periode tussen 600 voor en 300 na Christus onderscheidt E. Taayke verschillende aardewerkprovincies. Hij beschouwt deze echter als een te beperkte basis om te dienen als fundament voor het herkennen van specifieke cultuurgroepen.²¹⁵ Het onderzoek van Taayke vormt een belangrijk aanknopingspunt voor de reconstructie van invloedssferen en handelspatronen of contacten. Zogenaamd ‘Fries’ aardewerk is bijvoorbeeld op enkele Oost-Nederlandse nederzettingsterreinen aangetroffen (par. 3.6.4.1).

De oudste historische bronnen met betrekking tot de bewoning van Oost-Nederland dateren uit de Romeinse tijd. Deze bronnen bieden een globaal inzicht in de namen en, bij benadering, de geografische positie van verschillende ‘tribale groepen’ in het gebied (fig. 3.10). Het onderzoek van H.A. Hiddink naar Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser maakt echter duidelijk, dat de betreffende bronnen kritisch benaderd moeten worden en slechts een fragmentarisch en vertekend beeld geven van de sociaal-politieke organisatie, geografische positie en diachrone ontwikkelingen van tribale groepen in dit gebied.²¹⁶ Het reconstrueren van ‘stamgebieden’ wordt bijvoorbeeld bemoeilijkt doordat er gedurende de latere fases van de prehistorie en de gehele Romeinse tijd kleinschalige verschuivingen plaatsvinden, en er enkele keren groepen migreren over grote afstand.²¹⁷ Wat betreft de vroeg-Romeinse tijd neemt Hiddink aan, dat de Tubantes het zuidelijke deel van het huidige Oost-Nederland bewoonden (fig. 3.10). Hun woongebied lag niet ver van dat van de Tencteri en Usipetes, die iets zuidelijker geplaatst worden. De Chamavi bewoonden het gebied ten westen van de IJssel, terwijl de Bructeri in het aangrenzende deel van Duitsland worden gesitueerd.²¹⁸ Tot dusver is het niet mogelijk gebleken om deze groepen te correleren aan een specifieke materiële cultuur of anderzijds in het archeologisch bestand herkenbare verschijnselen. Datzelfde geldt voor uit historische bronnen bekende tribale groepen uit de midden- en laat-Romeinse tijd (par. 3.7.1). Derhalve is het ten zeerste de vraag in hoeverre aan betreffende, vanuit ‘Romeins’ perspectief benoemde en beschreven ‘stammen’ waarde mag worden toegekend.

²¹² Mulder 1889; Ter Kuile 1909, 1924; Hijzeler 1961, 47-51, noot 84; Butler 1990, find no. 13, p. 76-78; Lohof 1991b, nr. 245-0 en 246-0, p. 100.

²¹³ Verlinde 1987a, 214-218.

²¹⁴ Waterbolk 1962, 39-45.

²¹⁵ Taayke 1996, 102.

²¹⁶ Hiddink 1999. Vergelijk o.m. Theuws 2008, 765-769.

²¹⁷ Hiddink 1999, 233.

²¹⁸ Hiddink 1999, 218-219.

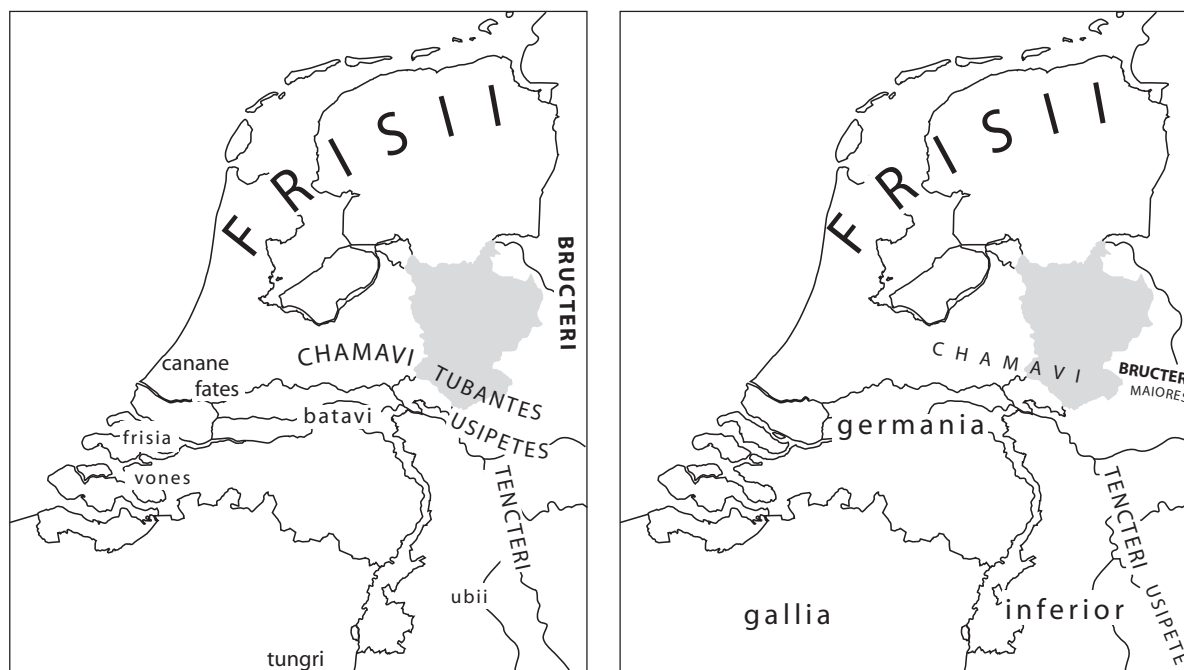

Fig. 3.10 'Tribale groepen' in Nederland tijdens de Augusteisch-Tiberische campagnes (links) en tussen 50 en 200 na Christus. Het onderzoeksgebied is weergegeven in lichtgrijs. Naar Hiddink 1999, fig. 8.1-2, p. 219-220.

3.6.2 Nederzettingen en nederzettingssysteem

In 1999 publiceerde A.D. Verlinde een overzicht van Overijsselse nederzettingsterreinen met huisplattengronden uit de periode van 400 voor Christus tot 100 na Christus. Hij vermeldt acht vindplaatsen, die alle na 1970 opgegraven zijn.²¹⁹ Ook daarna zijn nog resultaten van enkele nederzettingsoopgravingen in dezelfde provincie gepubliceerd, zoals Raalte-Westenenk en Borne-Zuid Esch.²²⁰ Vergelijkbare overzichten zijn niet beschikbaar voor de Achterhoek, maar ook in die streek zijn verschillende nederzettingsterreinen uit de midden-ijzertijd tot en met de eerste eeuw na Christus onderzocht.²²¹ Verlindes artikel is vooral gericht op huistypologische aspecten. Terwijl in de vroege ijzertijd nog een relatieve uniformiteit in huizenbouw waarneembaar is, geeft de periode van de midden-ijzertijd tot vroeg-Romeinse tijd een veel diffuser beeld. Veel gebouwen voldoen niet of niet volledig aan de definities en dateringen van Drentse huistypen, die worden onderverdeeld in het type Hijken, een variant Hijken, en de types Fochtelo en Noordbarge.²²² Volgens Verlinde komt het type Hijken in Overijssel bijvoorbeeld langer voor dan in Drenthe, terwijl er in Oost-Nederland vrijwel geen gebouwen zijn geïdentificeerd als type Fochtelo en Noordbarge.²²³ Op verschillende vindplaatsen opgegraven structuren zijn toegeschreven aan het Zuidnederlandse huistype Haps.²²⁴

²¹⁹ Verlinde 1999. Het betreft Enschede-Elferinks Es, Losser-Zoeker Esch, Denekamp-De Borchert, Colmschate-Weteringer Enk, Wierden-Dorper Es, Buurse, Oosterdalsen en Raalte-Jonge Raan.

²²⁰ Van der Velde 1999; Scholte Lubberink 2007a.

²²¹ Winterswijk-Eelinkes (Van der Velde/Taayke 2000); Epse-Waterdijk II (Prangma 2002); Borculo-Hesselinkes (Hulst/Buisman 1991a); Zutphen-Ooyerhoek, Zutphen-Leestense Enk en Zutphen-Looërenk (Fontijn 1996a-c;

Bouwmeester 2002, Bouwmeester 2008b).

²²² Waterbolck 1980; Huijts 1992; Kooi 1991/1992, 1992/1993.

²²³ In Bathmen is een huisplattengrond uit de tweede eeuw na Chr. geïdentificeerd als een type Noordbarge (Groenewoudt/Lubberding 1996; Verlinde 1999, 84).

²²⁴ Colmschate: Verlinde 1988, 1999, 83; 2000a, cat. Midden-IJzertijd 1, p. 19 en p. 44; Raalte-Jonge Raan: Groenewoudt *et al.* 1998. Raalte-Westenenk: Van der Velde 1999.

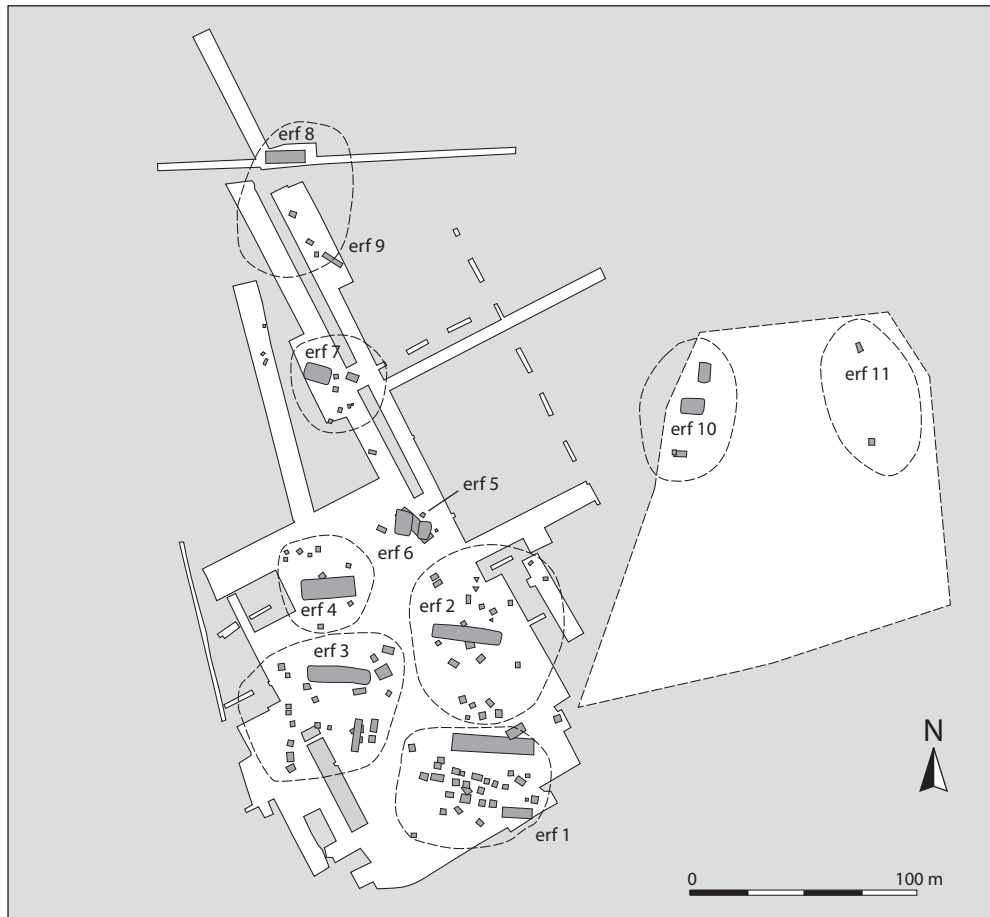

Fig. 3.11 De belangrijkste opgegraven structuren op de vindplaats Raalte-Jonge Raan. De schematisch weergegeven erven dateren uit de late bronstijd (erf 5), ijzertijd (6-11), late ijzertijd (2) en vroeg-Romeinse tijd (1, 3, 4). Naar Groenewoudt *et al.* 2000, afb. 4, p. 19.

De publicatie van Verlinde is voor een belangrijk deel gebaseerd op wat hij ‘geïsoleerde’ huisplaatsen noemt. Deze erven worden in de literatuur ook wel *Einzelhöfe* genoemd.²²⁵ Daarbij moet in ogenschouw worden genomen dat er voor Oost-Nederland in de late prehistorie geen aanwijzingen zijn voor het voorkomen van grotere nederzettingen, bestaand uit meer dan één boerderij. Dit betekent dat de *Einzelhof* in deze fase in feite de ‘normale’ nederzettingvorm is, en de term in de door Verlinde bedoelde context vooral iets zegt over de bewoningsduur binnen een specifiek terrein en daarmee ook over de afstand waarover nederzettingen verplaatst werden. Voor het reconstrueren van de nederzettingsoptwikkeling zijn locaties waar grootschalig nederzettingsonderzoek heeft plaatsgevonden van essentieel belang, zoals – opnieuw – de Weteringer Enk in Colmschate. Daar zijn tot dusver minstens zeventien huisplaatgronden uit de periode tussen 500 voor Christus en 100 na Christus opgegraven, die verspreid liggen over vrijwel de gehele lengte van de dekzandrug. Volgens I. Hermsen werden de erven in de midden-ijzertijd vaak over grotere afstanden verplaatst, over de hogere delen van de dekzandrug. De erven uit de late ijzertijd en het begin van de Romeinse tijd vertonen daarentegen meer clustering, en wijzen op een toegenomen plaatsgebondenheid van de nederzetting.²²⁶ Een ongeveer vergelijkbaar patroon is zichtbaar op de vindplaats Raalte-Jonge Raan. Daar zijn naast oudere nederzettingssporen, die wijzen op herhaaldelijke bewoning, ook vier dicht bij elkaar gelegen erven uit het eind van de late ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd opgegraven (fig. 3.11). Vermoedelijk betreft het één erf, dat enkele keren op bijna

²²⁵ Verlinde 1999, 85; Scholte Lubberink 2007a, 113.

²²⁶ Hermsen 2007a, 226-234.

dezelfde plaats is herbouwd.²²⁷ Deze toegenomen plaatsvastheid is kenmerkend voor slechts een (klein) deel van de nederzettingen, en vormt een contrast met de door Verlinde als *Einzelhöfe* beschreven erven uit dezelfde fase.

Pas in het eind van de jaren negentig van de vorige eeuw is tijdens onderzoek in Drenthe en Oost-Nederland duidelijk geworden, dat een deel van de nederzettingsterreinen uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd op relatief laaggelegen locaties in het landschap ligt.²²⁸ Voorbeelden van dergelijke Oost-Nederlandse nederzettingen, meestal laag op de flanken van dekzandruggen gesitueerd, zijn de vindplaatsen Raalte-Jonge Raan, Epse-Waterdijk en Borculo-Hesselinkes.²²⁹ Recentelijk is in Borne een nederzettingsterrein uit de fase tussen circa 100 vóór tot 50 na Christus opgegraven, dat zelfs voor een deel op bekeerdersgronden ligt.²³⁰ Paleo-ecologisch onderzoek van Drentse hoogveenprofielen heeft aangetoond, dat in de periode omstreeks het begin van de jaartelling relatief droge omstandigheden heersten. Het lijkt mogelijk dat voorheen te natte landschappelijke eenheden in deze fase bewoonbaar zijn geworden.²³¹ Op basis van een veronderstelde toename van groottes van staldelen van boerderijen is gesuggereerd, dat veehouderij in deze periode een belangrijkere positie innam dan voorheen.²³² Het erf van Borne-Zuid Esch heeft een omvang van circa 40 bij 70 meter, en valt naast de locatiekeuze op door tientallen spiekers. Dit opvallend grote aantal bijgebouwen lijkt kenmerkend te zijn voor tenminste een deel van de nederzettingen uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd, en is bijvoorbeeld ook gedocumenteerd op de locatie Raalte-Jonge Raan.²³³

Uit paleobotanisch onderzoek van monsters uit nederzettingencontext kan worden afgeleid, dat tussen de midden-ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd hoofdzakelijk dezelfde gewassen werden verbouwd als in de late bronstijd en vroege ijzertijd.²³⁴ De meest voorkomende graansoorten zijn bedekte gerst, emmertarwe, pluimgierst en gerst. Gecultiveerde haver en het akkeronkruid oot zijn meestal niet van elkaar te onderscheiden, zodat niet duidelijk is wanneer haver zijn intrede deed. Op sommige vindplaatsen is aangetoond dat de oliehoudende gewassen huttentut en vlas werden verbouwd, en in een enkel geval ook duivenboon (Borne-Zuid Esch). Een belangrijk discussiepunt is, wanneer voor het eerst rogge werd verbouwd. Op basis van paleobotanisch onderzoek in het Drentse Noordbarge en palynologisch onderzoek in Raalte lijkt kleinschalige verbouw vanaf de late ijzertijd het meest waarschijnlijk.²³⁵ De oudste macroresten van rogge uit Oost-Nederland zijn, afgezien van oudere graankorrels die als akkeronkruiden zijn geïnterpreteerd, gevonden in een eerste-eeuwse kuil op de vindplaats Enter-Baanakkers.²³⁶

²²⁷ Groenewoudt *et al.* 1998, 2000; Scholte Lubberink 2007a, 115.

²²⁸ Groenewoudt *et al.* 1998; Van der Velde *et al.* 1999, 2003; Spek 2004, 150–153; Scholte Lubberink 2007a.

²²⁹ Epse: Prangma 2002. Borculo: Hulst/Buisman 1991a. Zie voor Drenthe de vindplaatsen Wachtum/Zwinderen en Holsloot (Van der Velde *et al.* 1999, 2003).

²³⁰ Scholte Lubberink 2007a.

²³¹ Spek 2004, 152.

²³² Bv. Roymans 1996; Van der Velde *et al.* 1999; Spek 2004, 152.

²³³ Scholte Lubberink 2007a, 117 en noot 221.

²³⁴ Gegevens op basis van de vindplaatsen Raalte-Jonge Raan (Groenewoudt *et al.* 1998, 115–123), Raalte-Boetelerenk (Hänninen 2002, Van Haaster 2007a), Heeten-De Telgen (Van Haaster 2007a), Borne-Zuid Esch (Van Haaster 2007b) en Laren-Zutphenseweg (Van Haaster 2005a).

²³⁵ Van Zeist 1976; Groenewoudt *et al.* 1998, 112; Lauwerier *et al.* 1999, 164–168. In pollendiagrammen van het Engbertsdijksveen en Wietmarscher Moor (Van Geel 1972, 1976) komt rogge vanaf deze periode met wat grotere regelmaat voor.

²³⁶ De Man 1998.

3.6.3 Graven

Terwijl het proefschrift van A.D. Verlinde veel inzicht heeft gegeven in het karakter van de grafvelden uit de late bronstijd en vroege ijzertijd, is er veel minder aandacht besteed aan het grafbestel in de periode tussen de midden-ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd. De bekendste Oost-Nederlandse vindplaats uit deze fase is Raalte-De Zegge. Het op deze locatie opgegraven grafveld dateert uit de beginfase van de midden-ijzertijd. Het bestaat uit een groot complex van met elkaar verbonden rechthoekige greppelstructuren, in totaal 68 exemplaren.²³⁷ Enkele meters buiten dit complex ligt één kringgreppel. Volgens Verlinde hebben de greppels brandstapels omsloten, die overdekt werden met lage heuvellichamen. Er zijn slechts enkele crematiegraven gevonden, en ook het aantal urnen is zeer beperkt. Uit het ontbreken van oversnijdingen van greppels is afgeleid dat het grafveld relatief kortstondig in gebruik is geweest. In vergelijking met andere grafvelden uit de midden- en late ijzertijd is het grafveld van Raalte groot. Algemene kenmerken zijn dat de gemiddelde grootte van de grafvelden ten opzichte van de urnenvelden afneemt, randstructuren minder voorkomen, er minder gebruik wordt gemaakt van urnen en bijgiffen zeldzaam zijn. Een grafveld met deze karakteristieken is bijvoorbeeld opgegraven op de Looërenk bij Zutphen.²³⁸ Dit bestaat uit minstens tien kuilen met variërende hoeveelheden crematieresten. Er is slechts één randstructuur waargenomen. Het betreft een kringgreppel met een diameter van 11,8 meter, die vooralsnog niet scherp gedateerd kan worden. Een crematiegraf op de vindplaats Borne-Zuid Esch toont aan dat in de overgangsfase van de late ijzertijd naar de vroeg-Romeinse tijd ook (zeer) kleine grafveldjes op nederzettingsterreinen voorkomen.²³⁹

3.6.4 Materiële cultuur

3.6.4.1 Aardewerk

Er bestaat minder inzicht in de aardewerk-ontwikkeling gedurende de periode van de midden-ijzertijd tot en met de vroeg-Romeinse tijd dan in de late bronstijd en vroege ijzertijd. Dit is een gevolg van de relatieve schaarste van goed gedateerde aardewerkcomplexen, het vrijwel ontbreken van synthetiserende studies en de zeldzaamheid van aardewerkvondsten als bijgiffen of urnen in graven.²⁴⁰ Desondanks zijn met name in het laatste decennium als gevolg van de sterke toename in nederzettingsonderzoek verschillende aardewerkcomplexen uit deze periode gepubliceerd, die een basis vormen voor toekomstig synthetiserend onderzoek.²⁴¹ In het eerder vermelde onderzoek van E. Taayke naar het aardewerk uit Noord-Nederland wordt het oosten van het land slechts zijdelings betrokken, maar hij schetst wel enkele globale ontwikkelingslijnen.²⁴² Tussen 600 en 400 voor Christus is dubbelconisch aardewerk dominant in Oost-Nederland. Tussen 400 en 200 voor Christus komt aardewerk van Taaykes 'noordelijke' type 'G3', dat deel uitmaakt van de Ruinen-Wommels-aardewerkgroep, voor tot in Overijssel. In de eerste eeuw na Christus doet de 'Rijn-Wezer-Germaanse stijlgroep' zijn intrede.²⁴³ Uit die periode dateert zogenaamd 'Fries' aardewerk, dat in kleine aantallen op enkele Oost-Nederlandse vindplaatsen gevonden is. Zo vertoont een deel van

²³⁷ Verlinde 1994a-b; Cuijpers 1996.

²³⁸ Groothedde 1997, 2001, 79; Bouwmeester 2002, 46-54.

²³⁹ Scholte Lubberink 2007a, 58-59 en 117-118.

²⁴⁰ Hermsen 2001a, 17; Lanting/Van der Plicht 2005/2006, 297.

²⁴¹ Fontijn 1996c; Groenewoudt *et al.* 1998; Van der Velde/

Taayke 2000; Hermsen 2001a, 2007; Klomp/Hermsen 2002a-c; Hermsen/Eeltink 2004; Scholte Lubberink 2007a; Bouwmeester 2008b.

²⁴² Taayke 1996.

²⁴³ Taayke 2006.

het aardewerk uit de vroeg-Romeinse tijd van de vindplaats Borne-Zuid Esch noordelijke kenmerken. Het voorkomen van Fries aardewerk op Oost-Nederlandse nederzettingsterreinen wijst volgens H.B.G. Scholte Lubberink op contacten en interactie met de bewoners van het kustgebied.²⁴⁴

3.6.4.2 Metalen en depotvondsten

Er zijn geen synthetiserende studies beschikbaar met betrekking tot het voorkomen en het karakter van metalen objecten in het onderzoeksgebied. Datzelfde geldt voor artefacten die als depotvondsten kunnen worden geïnterpreteerd. Terwijl in de late bronstijd en in mindere mate de vroege ijzertijd nog aanzienlijke aantallen bronzen artefacten voorkomen, zoals bijlen en speerpunten, zijn deze in de midden- en late ijzertijd aanzienlijk zeldzamer. Er zijn slechts enkele vondsten uit ‘natte’ contexten gepubliceerd, waarvan vier La Tène-fibulae uit de vierde tot de eerste eeuw voor Christus uit veengebieden in het noordelijke deel van Overijssel de beste voorbeelden zijn.²⁴⁵ Ijzeren artefacten zijn van nederzettingsterreinen uit de ijzertijd vrijwel niet bekend. Vermoedelijk is hier geen sprake van een onderzoeksvertekening of van een gevolg van conserveringsomstandigheden, aangezien ijzeren objecten op nederzettingsterreinen uit de midden- en laat-Romeinse tijd wel frequent aangetroffen worden. Enkele nederzettingssporen en -vondsten zijn geïnterpreteerd als de neerslag van rituele gebruiken. Tijdens de opgraving van de nederzetting van Borne-Zuid Esch is bijvoorbeeld een kuil met een grote hoeveelheid grotendeels verbrande aardewerkscherven, resten van een haardkraag en diverse weefgewichten gevonden. Deze zijn geïnterpreteerd als de resten van een ‘verlatingsdepositie’, die de eindfase van de bewoning markeerde. Daarnaast is in de randzone van de nabijgelegen Bornsche Beek een compleet potje gevonden, dat eveneens als een depotvondst geïnterpreteerd is.²⁴⁶

In de vroeg-Romeinse tijd vonden importgoederen uit het Romeinse rijk nog maar spaarzaam hun doorgang naar Oost-Nederland. Twee grote muntschatten uit de vroeg-Romeinse tijd, aangetroffen in Denekamp en Onna, bevestigen dat er wel degelijk contacten bestonden met het gebied ten zuiden van de *limes*. De muntschat van Denekamp is omstreeks 1869 gevonden, en moet oorspronkelijk uit ongeveer 120 *solidi* hebben bestaan.²⁴⁷ Kort na de vondst was driekwart van de munten al omgesmolten door een goudsmid, maar de overgebleven munten geven aan dat de muntschat omstreeks het begin van de jaartelling of iets daarvoor verborgen moeten zijn. De muntschat uit het iets ten noorden van het onderzoeksgebied gelegen Onna is gevonden in 1884.²⁴⁸ De vondst bestond uit minstens 238 *denarii*, maar zal oorspronkelijk nog groter geweest zijn. De jongste munt dateert uit de periode tussen 14 en 37 na Christus.

²⁴⁴ Scholte Lubberink 2007a, 120-122.

²⁴⁵ Verlinde 1982f.

²⁴⁶ Scholte Lubberink 2007a, 59-60, 89-92, 115.

²⁴⁷ Byvanck 1947, 175; Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 80, p.

85; Van der Vin 1996, nr. 3006, p. 140-142.

²⁴⁸ Dirks 1886; Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 76, p. 84; Van der Vin 1996, nr. 3028-3031, p. 159-176.

3.7 MIDDEN- EN LAAT-ROMEINSE TIJD

3.7.1 *Cultuurgroepen*

Ook voor de midden- en laat-Romeinse tijd geven door Romeinse auteurs geschreven bronnen een globale indicatie voor de namen en – bij benadering – geografische positie van de ‘tribale groepen’ in Oost-Nederland (fig. 3.12). In dit verband kan nogmaals gerefereerd worden aan de resultaten van onderzoek van H.A. Hiddink.²⁴⁹ Aanvankelijk werd aangenomen, dat in de vroeg-Romeinse tijd diverse kleine tribale groepen (*Kleinstämme*) voorkwamen. In de laat-Romeinse tijd zouden deze als een gevolg van socio-politieke veranderingen grotendeels vervangen zijn door grotere tribale groepen of stammenverbanden (*Großstämme* of *Gentes*). Tot deze laatste worden de Friezen, Franken en Saksen gerekend. Volgens Hiddink bestonden er in de laat-Romeinse tijd echter veel meer tribale groepen dan voorheen werd vermoed, en is er geen sprake van vervanging daarvan door grotere tribale groepen zoals de Saksen en Franken. Deze beschouwt hij als nieuwe, overkoepelende ‘supra-tribale’ eenheden.

Fig. 3.12 ‘Tribale groepen’ in Nederland in de laat-Romeinse tijd. Het onderzoeksgebied is weergegeven in lichtgrijs. Naar Hiddink 1999, fig. 8.3, 221.

Volgens Hiddink lijken de Tubantes zich, net als de Tencteri en Usipetes, na de vroeg-Romeinse tijd in zuidelijke richting te verplaatsen. Het aanvankelijk waarschijnlijk ten westen van de IJssel gelegen woongebied van de Chamavi breidde zich in oostelijke richting uit naar Oost-Nederland. Daarnaast komen op laat-Romeinse wijsteden in Engeland vermeldingen van de Tvhanti voor.²⁵⁰ Hoewel verdere informatie ontbreekt, is deze groep mogelijk de naamgever van de streek Twente. Hoewel de naam lijkt op die van de Tubantes, wordt aangenomen dat het twee verschillende bevolkingsgroepen betreft. In het midden van de derde eeuw komen de Franken (Franci) voor het eerst in historische bronnen voor. De Chamavi worden soms ‘Franci’ genoemd en datzelfde geldt voor de Sali, die voor het eerst in de vierde eeuw vermeld worden. Laatstgenoemde groep wordt als naamgever van het latere Salland beschouwd. Zowel de Chamavi als de Sali kunnen dus als tribale groepen gezien worden die onder ‘de Franken’ geschaard werden. Over de Saksen is minder informatie beschikbaar dan over de Franken, omdat deze zich verder van het Romeinse rijk bevonden. De vroegste vermelding van de Saksen dateert uit het midden van de tweede eeuw, wanneer ze ten oosten van de Elbe gepositioneerd worden. Alle andere bronnen waarin de Saksen worden genoemd, dateren van na het midden van de vierde eeuw. Hoewel sommige onderzoekers aannemen dat de Saksen zich al in de vierde eeuw onder andere in Oost-Nederland bevonden, is dat beeld volgens Hiddink onjuist. Volgens hem is de migratie van de Saksen in zuidelijke richting pas in de vroege middeleeuwen afgesloten.

²⁴⁹ Hiddink 1999.

²⁵⁰ Zie bijvoorbeeld Van Deinse 1932.

Hoewel de historische bronnen een globaal inzicht geven in de namen, geografische positie en ruimtelijke dynamiek van de verschillende stammen, geldt net als voor de vroeg-Romeinse tijd (par. 3.6.1) dat deze in het Oost-Nederlandse archeologische bestand niet van elkaar onderscheiden kunnen worden. Kleine hoeveelheden aardewerk op enkele laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse vindplaatsen zijn weliswaar als ‘Saksisch’ of ‘Angelsaksisch’ beschreven (par. 3.7.4.1 en 3.8.4.1), maar voor een daadwerkelijke koppeling aan een specifieke bevolkingsgroep ontbreekt ieder fundament. In combinatie met de moeizame interpretatie van de betreffende bronnen, en het feit dat deze vanuit Romeins oogpunt tot stand zijn gekomen, is het vooralsnog onduidelijk in hoeverre bovengenoemde tribale groepen daadwerkelijk een reëel beeld geven van de bewoning van Oost-Nederland in de midden- en laat-Romeinse tijd. Desondanks komen met name Franken, Chamaven en – wat betreft de middeleeuwen – Saksen nog met regelmaat voor in de archeologische literatuur.

3.7.2 *Nederzettingen en nederzettingssysteem*

In het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw werd in Dalfsen voor het eerst een nederzetting uit de Romeinse tijd in Oost-Nederland onderzocht.²⁵¹ Inmiddels schat A.D.Verlinde het aantal bekende nederzettingenlocaties uit deze periode in Overijssel op ongeveer vijftig.²⁵² Diverse nederzettingen zijn archeologisch onderzocht, waardoor de midden- en laat-Romeinse tijd op dit moment tot de best bekende fases binnen de bewoningsgeschiedenis van Oost-Nederland gerekend kunnen worden. Wat betreft Overijssel behoren Colmschate-Weteringer Enk, Heeten (fig. 3.13) en Denekamp-De Borchert tot de meest informatieve vindplaatsen.²⁵³ Vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw zijn ook in de Achterhoek verschillende nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd onderzocht, met name op verschillende locaties in de omgeving van Zutphen.²⁵⁴ Het beeld kan worden aangevuld met twee belangrijke vindplaatsen in de ten zuiden van het onderzoeksgebied gelegen Liemers, namelijk Wehl-Hessenveld en Didam-Kollenburg.²⁵⁵ Nederzettingsterreinen uit de midden- en laat-Romeinse tijd zijn beduidend talrijker dan die uit de vroeg-Romeinse tijd, hetgeen logischerwijs ten dele een gevolg is van verschillen in tijdsduur. Daarnaast zijn nederzettingen uit de vroeg-Romeinse tijd bij het ontbreken van ¹⁴C-dateringen of dendrochronologische dateringen soms nauwelijks te onderscheiden van vindplaatsen uit de late ijzertijd. Omdat vooral vanaf het begin van de midden-Romeinse tijd veranderingen waarneembaar zijn op diverse vlakken, zoals in nederzettingstructuur en -dynamiek, huistypologie, locatiekeuze en materiële cultuur, wordt de scheidslijn tussen de vroeg- en midden-Romeinse tijd als een duidelijke ‘breuklijn’ beschouwd.²⁵⁶

Op basis van aardewerkvondsten is op verschillende Overijsselse vindplaatsen zowel bewoning in de ijzertijd als in de Romeinse tijd aantoonbaar.²⁵⁷ Aantoonbare bewoningscontinuïteit op specifieke plekken, op basis van huisplattegronden en andere nederzettingssporen, komt echter veel minder vaak voor. Dit impliceert dat op het snijvlak van de ijzertijd en Romeinse tijd nog steeds verplaatsingen van neder-

²⁵¹ Van Beek 1961; Van Beek/Van Es 1961; Van Es 1964.

²⁵² Verlinde 2004, 84-85. Zie Van Es/Verlinde 1977 voor een eerste overzicht van Overijsselse vindplaatsen uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Overzichtsstudies waarin ‘het vrije Germanië’ centraal staat: Van Es 1973; Erdrich 1996; Hiddink 1999; Taayke 2003.

²⁵³ Colmschate: Verlinde 1987d, 1991c, 2000a, cat. Romeinse tijd 1, p. 21 en p. 47-48; Hermsen 2007a. Heeten: Groenewoudt/Van Nie 1995; Verlinde/Erdrich 1998;

Lauwerier *et al.* 1999; Dijkstra/Goossens 2002; Van der Velde/Prangma 2002; Van der Velde 2007a. Denekamp: Verlinde 2004.

²⁵⁴ O.a. Reuselaars 1996; Groothedde 1999, 13-14, 2001, 83-85; Bouwmeester 2000, 2001; Fermin/Groothedde 2006b.

²⁵⁵ Koster/Wynia 1997; Koster *et al.* 2001.

²⁵⁶ Verlinde 1999, 78.

²⁵⁷ Van Es/Verlinde 1977, 36.

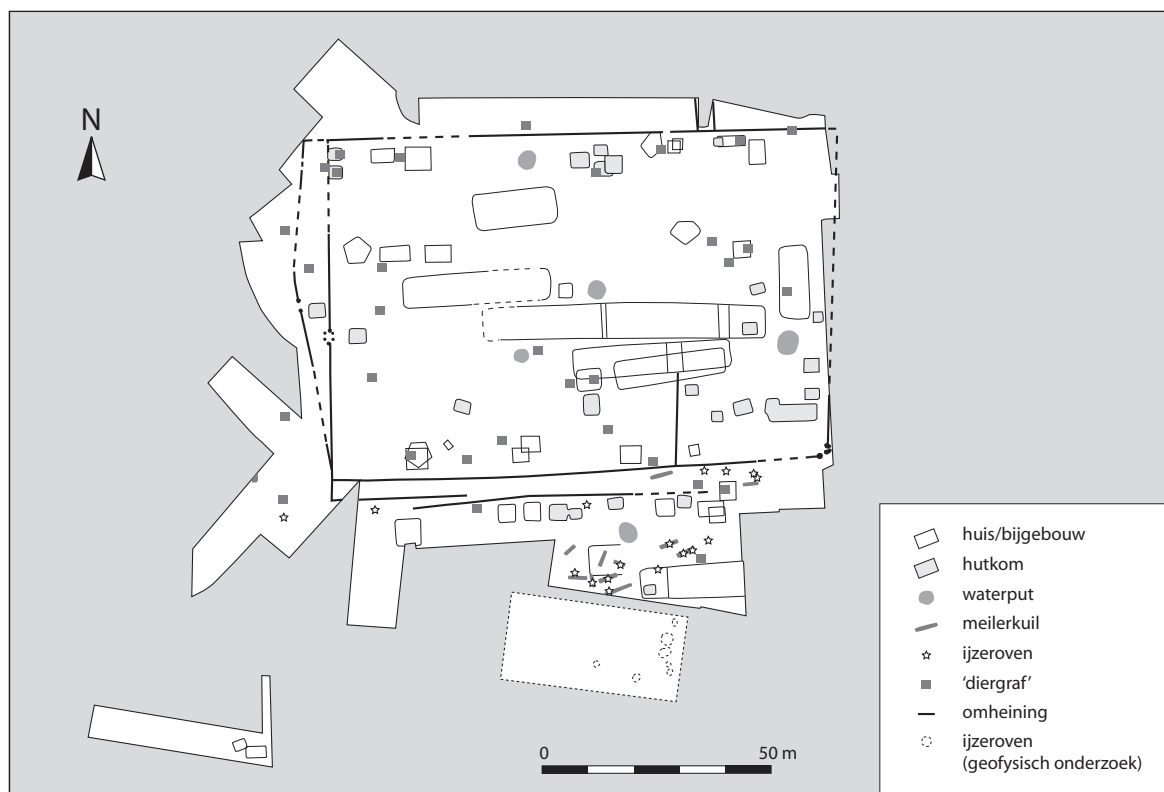

Fig. 3.13 Nederzettingsterrein uit de midden- en laat-Romeinse tijd in Heeten (alle fases). Naar Verlinde/Erdrich 1998, Abb. 2, p. 699; Lauwerier et al. 1999, fig. 3, p. 158 ('diergraven').

zettingen plaatsvonden. In goed onderzochte microregio's, met name in Zutphen en Colmschate, zijn dergelijke verschuivingen gedocumenteerd. De meeste nederzettingen uit de midden- en laat-Romeinse tijd zijn gesitueerd op hogere delen van grote en middelgrote dekzandruggen en rivierduinen. Vindplaatsen waar grote aantallen huisplattegronden op kleine oppervlaktes zijn opgegraven, zoals in Heeten, Colmschate, Denekamp, Wehl en Didam, wijzen op een gemiddeld toegenomen plaatsvastheid van nederzettingenlocaties. De nederzettingen van Heeten en Colmschate hebben rechthoekige omheiningen, en vertonen een planmatige aanleg waarbij de meeste gebouwstructuren een vergelijkbare oriëntatie hebben. In Colmschate moet de eerste aanleg van de omheining vermoedelijk in het begin van de midden-Romeinse tijd gedateerd worden, terwijl de rechthoekige omheining in Heeten iets jonger lijkt te zijn maar wordt voorafgegaan door een ovale omgepelling.²⁵⁸

De ogenschijnlijk planmatige aanleg van een deel van de nederzettingen is slechts één van de veranderingen in de nederzettingenstructuur in vergelijking met de latere fases van de ijzertijd. Zo vormen hutkommen nieuwe elementen binnen nederzettingen. Recentelijk is in Epse-Noord aangetoond dat de oudste exemplaren in Oost-Nederland waarschijnlijk dateren uit de eerste eeuw na Christus. Pas vanaf de tweede eeuw komen ze echter frequent voor.²⁵⁹ Waterputten komen vaker voor dan in de ijzertijd, en liggen vaak dicht bij of op de erven. Zoals ook geldt voor grote delen van de late prehistorie, zijn de opgegraven huisplattegronden vaak niet goed in bestaande huistypologieën in te passen.²⁶⁰ In Didam bijvoorbeeld zijn de meeste opgegraven gebouwen éénschepig. Dit huistype komt vaker voor in Oost-

²⁵⁸ Colmschate: Hermsen 2007a, 45-50. Heeten: Verlinde/Erdrich 1998, 700-701; Van der Velde 2007b, m.n. fig.

12.16b, p. 322-323.

²⁵⁹ Hermsen 2007a, 75; Verlinde 1999, 78.

Nederland, zoals op de vindplaatsen Wehl-Hessenveld en Zutphen-Ooyerhoek. Verder komen aan de 'Drentse' huistypen Wijster en Peelo toegeschreven structuren voor. In Colmschate zijn drie éénschepige huisplattegronden opgegraven, die opvallend forse en ver uit elkaar gelegen wandpalen hebben. Deze structuren worden geïnterpreteerd als zogenaamde 'porticus'-huizen, die 'in Romeinse stijl' gebouwd zijn.²⁶¹ Mogelijk geldt dat laatste ook voor zwaar gefundeerde, negenpalige opslagstructuren ('horrea'), die bijvoorbeeld in Heeten opgegraven zijn.²⁶² Tijdens onderzoek van diverse nederzettingen is productie en bewerking van ijzer vastgesteld.²⁶³ Deze doorgaans kleinschalige activiteiten, met lokaal verzameld moerasijzererts als grondstof, worden hoofdzakelijk in de midden- en laat-Romeinse tijd gedateerd. In Heeten en Wesepe zijn er sterke aanwijzingen voor grootschalige ijzerproductie.²⁶⁴ In Heeten werd vooral ruw ijzer geproduceerd, terwijl er in Wesepe juist indicaties zijn voor het smeden van ijzer. In verschillende nederzettingen werd, getuige de vondst van aardewerken smeltkroezen, gietmallen, bronslakken en Romeins bronschroot, ook brons bewerkt.²⁶⁵ Daarentegen is bewerking van zilver en goud alleen in de Liemers aangetoond.²⁶⁶ Deze vondsten worden door Groenewoudt *et al.* als een aanwijzing gezien dat de bewoners van deze streek intensieve contacten onderhielden met het gebied ten zuiden van de *limes*, en er omstreeks de overgangsfase van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen mogelijk sprake was van elitevorming.²⁶⁷

Door middel van paleobotanisch onderzoek op enkele vindplaatsen is aangetoond, dat bedekte gerst, pluimgierst, spelt en emmertarwe in de midden- en laat-Romeinse tijd nog steeds belangrijke gewassen zijn.²⁶⁸ Daarnaast heeft rogge in deze fase definitief zijn intrede gedaan, hoewel het niet op alle vindplaatsen aanwezig lijkt te zijn. Vanwege het ontbreken van kafresten is het vermoeden uitgesproken dat rogge in de vierde eeuw in gedorste en gereinigde staat in de nederzetting van Heeten geïmporteerd werd.²⁶⁹ Omdat kafresten van rogge slechts zelden gevonden worden, acht H. van Haaster daarentegen lokale verbouw wel waarschijnlijk.²⁷⁰ Naast bovengenoemde granen zijn er aanwijzingen dat in verschillende nederzettingen vlas en maanzaad verbouwd werd, en in Didam ook koriander en biet. In de omgeving van de nederzettingen werden vruchten als bramen, frambozen en vlierbessen verzameld.

²⁶⁰ Verlinde 2004, 66-67.

²⁶¹ Verlinde 1991c; Hermsen 2004, 67, 2007, 53-55. Mogelijk vertoont ook een huisplattegrond op de vindplaats Heeten-Hordelman dergelijke 'Romeinse' bouwkenmerken (Kenemans/Van der Velde 2007a, 139-140).

²⁶² Verlinde/Erdrich 1998, 701; Lauwerier *et al.* 1999, 156; Kenemans/Van der Velde 2007b, 173.

²⁶³ Vanaf het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw is aan dit thema aandacht besteed in het kader van een onderzoek naar de technologie en organisatie van de vroeghistorische ijzerproductie in Midden- en Oost-Nederland (o.a. Joosten 2004; Van Nie 1995, 1996, 2001; Van Nie/Elburg 1992; Van Nie/Joosten 1993; Groenewoudt/Van Nie 1995; Groenewoudt/Erdrich 1997; Godfrey/Van Nie 2001). Zie daarnaast Hermsen 2005.

²⁶⁴ Groenewoudt/Van Nie 1995; Schut/Groenewoudt 2003. Vermoedelijk geldt hetzelfde voor een ongepubliceerde vindplaats in de buurschap Linderte, bij Raalte (pers. comm. B.J. Groenewoudt, Rijksdienst voor het Cultureel

Erfgoed).

²⁶⁵ Bathmen: Groenewoudt/Lubberding 1996; Groenewoudt/Erdrich 1997. Wesepe: Schut/Groenewoudt 2003. Colmschate: Hermsen 2007a, 195-199. Elsen: Schotten/Groenewoudt 1997. Zutphen-'s-Gravenhof: Groothedde 1999, 13. Wehl-Hessenveld: Koster/Wynia 1997. Wehl-Oldershove: Prangma 2003. Didam: Koster *et al.* 2001, 31-35, 64-66; Verwers 2001. Azelo: Scholte Lubberink 2007b, 66-67 en 72-73.

²⁶⁶ Koster *et al.* 2001, 34-35; Prangma 2003.

²⁶⁷ Groenewoudt *et al.* 2006, 10.

²⁶⁸ Gegevens op basis van de vindplaatsen Enter-Baanakkers (De Man 1998), Heeten-De Telgen, Heeten-Hordelman (Lauwerier *et al.* 1999, 161-170; Van Haaster 2007a), Didam-Kollenburg (Koster *et al.* 2001, 41-42) en Dalfsen (Van Zeist 1970, 129-132).

²⁶⁹ Lauwerier *et al.* 1999, 165.

²⁷⁰ Van Haaster 2007a, 359-360.

3.7.3 Graven

Er zijn relatief veel grafvelden bekend uit de midden- en laat-Romeinse tijd. Een recent overzicht van Oost-Nederlandse vindplaatsen is gegeven door A.D. Verlinde en M. Erdrich.²⁷¹ Vanaf het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw zijn met name in de Achterhoek en Liemers belangrijke grafvelden onderzocht, zoals Zutphen-Leestense Enk, Zutphen-Laaksche Veld, Didam-Kollenburg en Wehl-Hessen-veld.²⁷² Daarnaast heeft de uitwerking en definitieve publicatie van een groot grafveld in Colmschate tot grote kenniswinst geleid.²⁷³ Met uitzondering van dit grafveld, dat naar schatting uit ongeveer honderd crematiegraven heeft bestaan, zijn relatief kleine clusters crematiegraven dominant. Het aantal graven per grafveld ligt doorgaans tussen tien en veertig.²⁷⁴

Tot dusver is slechts in één grafveld met zekerheid een inhumatiegraf gevonden. Het betreft een zogenaamd ‘krijgergraf’ op de vindplaats Zutphen-Leestense Enk, dat omstreeks 400 na Christus gedateerd is.²⁷⁵ Het is het enige inhumatiegraf in een klein grafveld dat voor het overige geheel uit crematiegraven bestaat. De dode is met een complete wapenuitrusting, bestaande uit onder meer een ijzeren lans, bijl en mes, begraven binnen een rechthoekige paalzetting. In een hoek van de grafkuil bevindt zich een crematiegraf. Uit de Wittewievenbult in Eefde, een laat-prehistorische grafheuvel, zijn in de negentiende eeuw een ijzeren bijl, mes en schaar gevonden (par. 2.3.2).²⁷⁶ Mogelijk zijn deze uit een vergelijkbaar graf afkomstig. Randstructuren zijn uitermate zeldzaam in de midden- en laat-Romeinse tijd. In vergelijking met de voorgaande periode is een duidelijke toename in het aantal bijgiften waarneembaar, hoewel er verschillen tussen grafvelden en tussen individuele graven waarneembaar zijn. Dit is bijvoorbeeld goed herkenbaar bij twee grafvelden uit de Romeinse tijd die in Colmschate zijn opgegraven.²⁷⁷ In het algemeen komt met name handgevormd aardewerk en Romeins import-aardewerk veel voor. Andere vondstcategorieën zijn onder meer mantelspelden, glazen vaatwerk, fragmenten bronsblik van onder meer wijnzeven en benen artefacten zoals kammen, dobbelstenen en speelschijfjes. Sommige graven vallen op door een groot aantal bijgiften, of de wijze waarop de crematieresten behandeld zijn. In één van de graven in het grafveld van Didam-Kollenburg waren de crematieresten bijvoorbeeld in een bronzen kistje geplaatst.²⁷⁸

3.7.4 Materiële cultuur

3.7.4.1 Aardewerk

Het onderzoek van handgevormd aardewerk uit de Romeinse tijd in Oost-Nederland is sterk beïnvloed door R. von Uslar, die in 1938 een belangrijk standaardwerk publiceerde dat betrekking heeft op het westelijke deel van Duitsland.²⁷⁹ De typologische indeling die hierin uiteengezet wordt, is hoofdzakelijk gebaseerd op grafvondsten uit de eerste tot de derde eeuw na Christus. Tegenwoordig is de benaming Rijn-Wezer-Germaans aardewerk algemeen. Recentelijk wijdde E. Taayke een artikel aan deze aardewerkgroep, waarin hij de indeling van Von Uslar vergelijkt met het aardewerk van verschillende nederzettingen in Nederland.²⁸⁰ Volgens Taayke is het handgevormde aardewerk uit Oost-Nederland in globale

²⁷¹ Verlinde/Erdrich 2006, 293–294. Zie tevens Van Es/Verlinde 1977, Bouwmeester 1997a, Hiddink 1999, 45–51.

²⁷² Zutphen: Bouwmeester 1997a, 2000, 2001a. Didam: Koster *et al.* 2001, 47–51. Wehl: Bouwmeester 1997a–b.

²⁷³ Verlinde/Erdrich 2006.

²⁷⁴ Verlinde 2004, 85–86.

²⁷⁵ Bouwmeester 2000, 2001a.

²⁷⁶ Pleyte 1887, Pl. II, fig. 7–10.

²⁷⁷ Verlinde/Erdrich 2006.

²⁷⁸ Koster *et al.* 2001, 51.

²⁷⁹ Von Uslar 1938.

²⁸⁰ Taayke 2006.

lijnen goed te vergelijken met de indeling van Von Uslar, maar vormt dit gebied de noordwestelijke periferie van de aardewerkgroep en komen er regionale verschillen voor. Op basis van onderzoek van aardewerk van de vindplaatsen Ede-Veldhuizen, Ede-Op den Berg en Wehl-Hessenveld komt hij tot een nieuwe indeling voor het aardewerk uit de tweede eeuw tot de eerste helft van de vijfde eeuw, die hij de Ede-indeling noemt. Het aardewerk van de nederzettingen van Denekamp, Heeten en Colmschate komt in grote lijnen overeen met de Ede-indeling, hoewel gedetailleerd onderzoek nog moet uitwijzen wat de exacte reikwijdte daarvan is.²⁸¹

Voor aardewerk uit het gebied ten noorden van de Rijn-Wezer-Germaanse stijlgroep zijn de inmiddels verouderde typologie van W.A. van Es en met name het promotie-onderzoek van Taayke van belang.²⁸² Volgens Taayke zijn ten noorden van het rivierengebied tussen circa 100 en 250 na Christus drie aardewerkprovincies te onderscheiden.²⁸³ In Groningen, Drenthe en noordelijk Nedersachsen is er sprake van zogenaamde *nordseeküstennahe Keramik*, terwijl Friesland en Noord-Holland tot het verspreidingsgebied van de zogenaamde Friese stijlgroep worden gerekend. Oostelijk Utrecht, Gelderland, Overijssel en aanvankelijk ook Drenthe behoren tot de westzone van het verspreidingsgebied van Rijn-Wezer-Germaans aardewerk. In de loop van de derde eeuw wordt *nordseeküstennahe Keramik* in Noord-Nederland dominant. Sommige aardewerkvormen van deze stijlgroep komen ook voor in Oost-Nederland. De derde en vierde eeuw worden als de hoogtijdagen van het Rijn-Wezer-Germaans aardewerk beschouwd. In de eerste helft van de vijfde eeuw neemt de variatie in vormen en versieringen sterk af. Vanaf het eind van de vierde eeuw komt incidenteel zogenaamd ‘Saksisch’ aardewerk voor, zoals in Heeten, Elsen, Didam en Wehl.²⁸⁴ Dit onderscheidt zich onder meer van het overige nederzettingaardewerk door specifieke versieringsmotieven (zie ook par. 3.8.1 en 3.8.7.1).

Naast handgevormd aardewerk komt zowel in graven als in nederzettingen ook Romeins import-aardewerk voor. Vondsten uit de eerste eeuw zijn zeldzaam. Tussen de tweede en de vierde eeuw is een geleidelijke toename waarneembaar. Het betreft vooral *terra sigillata*, *terra nigra*, ruwwandig en gladwandig, geverfd en gevernist aardewerk. Zogenaamd *terra nigra-achtig* aardewerk komt ook regelmatig voor.²⁸⁵ Dit lijkt op het Romeinse *terra nigra*, maar is waarschijnlijk lokaal geproduceerd. Het percentage geïmporteerd aardewerk per nederzetting bedraagt in Oost-Nederland zelden meer dan 5 % van het totale assemblage.²⁸⁶

3.7.4.2 Metalen en depotvondsten

Metaalvondsten uit de vroeg-Romeinse tijd zijn, net als import-aardewerk, zeldzaam in Oost-Nederland. Vanaf de tweede eeuw nemen de aantallen metalen objecten geleidelijk toe, waarbij Romeinse munten de meest voorkomende categorie zijn. J.P.A. van der Vin publiceerde een overzicht van Romeinse muntvondsten, onder andere uit Overijssel.²⁸⁷ De vindplaatsen uit deze provincie blijken hoofdzakelijk geconcentreerd te zijn in twee noord-zuid lopende zones, die ruwweg overeenkomen met de IJsselstreek en de Nederlands-Duitse grens. Ook de hoge zandgronden langs de Vecht behoren tot de vondstrijke

²⁸¹ Taayke 2006, 203 en noot 18, mede op basis van onderzoek van Hermsen (o.a. Hermsen 2002).

²⁸² Van Es 1967; Taayke 1996. De indeling van Van Es en Verlinde voor aardewerk uit Overijssel (1977) doet volgens Taayke geen recht aan de vormenrijkdom in die provincie (Taayke 2006, 203 en noot 12).

²⁸³ Taayke 1996, 2006, 209-211 en afb. 4.

²⁸⁴ Taayke 2006, 210. Heeten: Verlinde/Erdrich 1998, 702-704; Hermsen 2002. Elsen: Schotten/Groenewoudt 1997, 22. Didam: Taayke 2001. Wehl: Koster 1997.

²⁸⁵ Erdrich 1998.

²⁸⁶ Groenewoudt *et al.* 2006, 8.

²⁸⁷ Van der Vin 1996.

gebieden. Mogelijk vormen deze vondstrijke zones, althans ten dele, de materiële neerslag van handelsroutes en verkeersaders.²⁸⁸ Verreweg het grootste aantal munten is afkomstig uit drie schatvondsten, waarvan vindplaatsen in Denekamp en Onna al vermeld werden (par. 3.6.4.2). De derde schatvondst, uit Diepenveen, is de enige waarvan de vondstcontext vastgelegd kon worden. Het betreft 290 denarii, die aan de noordrand van een dalvormige laagte gevonden werden. Overigens dateert een aanzienlijk deel van de muntschatten uit het gebied ten noorden van de limes uit diezelfde fase. Daardoor wordt wel gesproken van een ‘muntschathorizont’, die soms verklaard wordt uit een – archeologisch overigens nog niet onderbouwbaar – fase van instabiliteit.²⁸⁹

Op vrijwel alle nederzettingsterreinen uit de midden- en laat-Romeinse tijd komen munten en andere metalen objecten voor. Met name nederzettingen in de Liemers, dicht bij de limes, zijn rijk aan metalen. Op de vindplaats Didam-Kollenburg zijn bijvoorbeeld ruim 100 Romeinse munten gevonden.²⁹⁰ Tien locale imitaties van munten uit de tweede helft van de derde eeuw en een ijzeren muntstempel tonen aan dat in deze nederzetting zelfs munten geslagen werden. In de nederzettingen van Heeten en Colmschate zijn grote aantallen ijzeren nagels aangetroffen. In Heeten is aangetoond dat deze werden gebruikt in gebouwconstructies.²⁹¹ Op verschillende nederzettingsterreinen zijn, naast diverse soorten gebruiksvoorwerpen, bronzen beeldjes gevonden. Voorbeelden zijn een Mercurius in Dalßen, een Victoria in Colmschate, een Minerva in Didam en ‘zwijntjes’ in Didam en Heeten.²⁹² Het Victoria-beeldje uit Colmschate is gevonden in een paalgat van een in ‘Romeinse stijl’ gebouwde boerderij, en als een bouwoffer geïnterpreteerd. Overzichtsstudies van depotvondsten en rituele gebruiken binnen nederzettingen ontbreken, maar er zijn wel individuele vondsten gepubliceerd. Bouwoffers zijn bijvoorbeeld ook bekend uit Heeten. In een paalkuil werd een groot deel van een gepolijste en versierde pot gevonden. Een kuil in een hoek van de omheining van de nederzetting bevatte twee complete potjes.²⁹³ Ook enkele zeldzame artefacten uit rivieren en beekdalen kunnen als depotvondsten worden geïnterpreteerd. Dat geldt bijvoorbeeld voor vier gouden halsringen uit de IJssel bij Olst, die bij baggerwerkzaamheden gevonden werden.²⁹⁴ De sieraden zijn waarschijnlijk gemaakt van omgesmolten Romeinse munten, en dateren uit omstreeks 400 na Christus.

3.8 MIDDELEEUWEN

3.8.1 Cultuurgroepen

In historische bronnen met betrekking tot de laat-Romeinse tijd nemen de Saksen, Friezen en vooral Franken een prominente positie in. Volgens H.A. Hiddink moeten deze groepen gezien worden als overkoepelende, supra-tribale eenheden (par. 3.7.1).²⁹⁵ Deze situatie verandert in de vroege middeleeuwen. Vanaf de laat-Romeinse tijd breidde het woongebied van ‘de Saksen’ zich geleidelijk uit vanaf de Noordzeekust, en doorgaans wordt aangenomen dat Oost- en Midden-Nederland in de zesde en het begin van de zevende eeuw de westelijke periferie van het Saksische cultuurgebied vormden.²⁹⁶ Op enkele laat-Romeinse (3.7.4.1) en vroeg-middeleeuwse (par. 3.8.7.1) vindplaatsen zijn kleine hoeveelheden zogenaamd ‘Saksisch’ of ‘Angelsaksisch’ aardewerk gevonden. De betreffende vondsten vormen echter een

²⁸⁸ Verlinde 2004, 86–87.

²⁸⁹ Verlinde 1994c, 189; Streefkerk 1994, 251.

²⁹⁰ Koster *et al.* 2001, 37–39.

²⁹¹ Verlinde/Erdrich 1998, 708.

²⁹² Van Es 1964; Hermsen 2004; Koster/Wynia 1997, 34; Van der Velde/Prangma 2002, 13.

²⁹³ Verlinde/Erdrich 1998, 702; Lauwerier *et al.* 1999, 186–187.

²⁹⁴ Braat 1954.

²⁹⁵ Hiddink 1999, 233.

²⁹⁶ Groenewoudt *et al.* 2006, 10–11.

veel te wankel basis om een relatie met een specifieke bevolkingsgroep aannemelijk te maken, en voor het overige zijn ‘de Saksen’ in archeologisch opzicht nauwelijks traceerbaar.²⁹⁷

In de beginfase van de vroege middeleeuwen vormde het Frankische cultuurgebied de tegenhanger van het ‘Saksische’ Oost- en Midden-Nederland. Vanaf de zevende eeuw breidde het Frankische rijk zich, vanuit het gebied ten zuiden van de Rijn, geleidelijk in noordelijke richting uit. In de loop van de zevende en achtste eeuw kwamen eerst Midden-Nederland en de Liemers, en vervolgens ook Oost-Nederland onder steeds grotere Frankische invloed te staan. De daadwerkelijke Frankische verovering van Oost-Nederland wordt geplaatst in de tweede helft van de achtste eeuw. Verschillende, met name vanaf het begin van de Karolingische tijd plaatsvindende en deels archeologisch traceerbare veranderingen worden onder de algemene noemer ‘Frankisering’ gevat (par. 3.8.4). Voor een overzicht van de socio-politieke organisatie in Oost-Nederland vanaf de Karolingische tijd, zoals de situering en het karakter van de zogenaamde Karolingische gouwen, wordt hier volstaan met een verwijzing naar het onderzoek van L.J. Keunen.²⁹⁸

3.8.2 *Rurale nederzettingen en nederzettingssysteem*

Met name vanaf het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw is een groot aantal middeleeuwse nederzettingen opgegraven, die inzicht geven in de middeleeuwse bewoning op het Oost-Nederlandse platteland.²⁹⁹ Hoewel met name in het laatste decennium enkele vindplaatsen uit de fase tussen de vijfde en achtste eeuw zijn opgegraven, is het karakter van de bewoning in die periode het minst goed bekend. Verreweg de meeste onderzochte nederzettingen dateren uit de periode tussen de negende en twaalfde eeuw. Vanwege een nieuwe bouwwijze die geïntroduceerd werd in de loop van de dertiende en veertiende eeuw zijn huisplattegronden uit de periode na het midden van de dertiende eeuw moeilijk herkenbaar. Terwijl de standpalen van de gebinten van boerderijen in voorgaande perioden ingegraven werden, kwam nu het gebruik op om de gebinten op poeren of stiepen te laten rusten.³⁰⁰ Deze op het maaiveld geplaatste funderingen laten nauwelijks archeologisch traceerbare sporen na. Erven uit deze fase kunnen wel herkend worden aan de sporen van bijgebouwen, waterputten, afvalkuilen en nederzettingssafval.

Lange tijd werd impliciet aangenomen, dat in de onrustige periode na de ineenstorting van het Romeinse rijk een sterke afname in bevolkingsdichtheid plaatsvond in het gebied ten noorden van de *limes*. In 1977 wezen W.A. van Es en A.D. Verlinde er nog op, dat het vanwege de relatief lage archeologische kennisstand in Overijssel en methodologische problemen bij de datering van vroeg-middeleeuwse aardewerkcomplexen op dat moment vrijwel onmogelijk was om uitspraken te doen over continuïteit van bewoning op vindplaatsniveau en op regionaal niveau.³⁰¹ In het laatste decennium zijn er echter steeds meer aanwijzingen verkregen voor bewoningscontinuïteit tussen de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen, zoals op enkele locaties in Zutphen en directe omgeving.³⁰² Bewoningscontinuïteit betekent in dit verband overigens niet dat per definitie sprake is van plaatsvast nederzettingen. Dat sommige nederzettingen – net als in de late prehistorie – verplaatst werden, geeft aan dat alleen op basis van relatief grootschalig archeologisch onderzoek op microregionaal niveau gedetailleerde uitspraken kunnen worden gedaan over nederzettingontwikkeling en bewoningscontinuïteit. Ook buiten Zutphen zijn er

²⁹⁷ Van Es/Verlinde 1977, 38; Verlinde 2006, 155.

²⁹⁸ Keunen in voorb.

²⁹⁹ Zie Van Es/Verlinde (1977) voor eerder ontdekte Overijsselse vroeg-middeleeuwse vindplaatsen.

³⁰⁰ Huijts 1992, 183-197; Reuselaars 1996, 97; Ten Bosch *et*

al. 1997, 33-34; Groothedde 2008a, 319.

³⁰¹ Van Es/Verlinde 1977, 37-41.

³⁰² Bouwmeester 2000, 2001a; Groothedde 1999, 2001, 85-86, 2007; Fermin/Groothedde 2006b, 17-18.

voor enkele vindplaatsen indicaties voor continuïteit van bewoning. Glasvondsten tonen bijvoorbeeld aan, dat de in de Liemers gelegen nederzetting van Didam-Kollenburg zeker bewoond bleef tot in het eind van de vijfde eeuw.³⁰³ Naast de genoemde vindplaatsen zijn belangrijke nederzettingsterreinen uit de Merovingische tijd onderzocht op de vindplaatsen Colmschate-Kloosterlanden, Enschede-Elferinks Es, Zelhem-N315 (vindplaats 4) en Raalte-De Zegge.³⁰⁴ Vanwege de kleinschaligheid van de meeste opgravingen bestaat er nog maar nauwelijks inzicht in de nederzettingsstructuur.

Nederzettingen die aantoonbaar gedurende de hele vroege middeleeuwen bewoond bleven, zijn uitermate zeldzaam. Ook hier speelt de schaal van de archeologische waarnemingen een belangrijke rol. In de Ooyerhoek onder Zutphen is vrijwel zeker sprake van bewoningscontinuïteit vanaf de tweede helft van de vierde eeuw na Christus, hetgeen bijvoorbeeld onderbouwd wordt door dendrochronologische dateringen van een reeks waterputten, maar werd de nederzetting in het eind van de zevende of het begin van de achtste eeuw verplaatst.³⁰⁵ Vergelijkbare patronen van nederzettingverplaatsingen in de vroege middeleeuwen zijn aangetoond in Zelhem en Borne.³⁰⁶ De nederzettingen uit de Karolingische tijd lijken doorgaans te bestaan uit één of mogelijk twee erven. In de nederzetting van Zelhem-Soerlant III, die uit de achtste en eerste helft van de negende eeuw dateert, zijn de boerderijen rond een open ruimte gebouwd. De ingangen in de stallen zijn geïnterpreteerd op de aangrenzende, lager gelegen weidegronden.³⁰⁷ Er bestaat nog vrij weinig inzicht in de typologische ontwikkeling van huisplattegronden tussen de vijfde en achtste eeuw. Meestal worden parallellen gezocht bij de Drentse huistypes Peelo B-Eursinge en Odoorn A tot en met C.³⁰⁸ Voor hoofdzakelijk tweeschepige gebouwen met wandgreppels op de vindplaatsen Zelhem-N315 (vindplaats 4) en Zutphen-Ooyerhoek zijn alleen parallellen bekend uit aangrenzende delen van Duitsland.³⁰⁹ Naast bijgebouwen als spiekers, schuren en hutkommen komen vanaf de Karolingische periode ook ronde structuren voor, die als hooimijten worden geïnterpreteerd. Op de Hasseler Es bij Hasselo lag op een erf een rechthoekig, tweeschepig gebouw met wandgreppels, die mogelijk gefunctioneerd heeft als een kraal voor schapen.³¹⁰

De opgegraven nederzettingen uit de periode tussen de negende en de twaalfde eeuw bestaan vrijwel altijd uit één huisplattegrond met bijgebouwen, waterputten en andere erfstructuren. Alleen een nederzetting in Bathmen bestond mogelijk uit twee boerderijen (fig. 3.14).³¹¹ Hutkommen komen nog steeds voor, maar nemen geleidelijk in aantal af. Wat betreft huizenbouw ontstaat er een grotere uniformiteit dan voorheen. De meeste huisplattegronden kunnen zonder veel problemen geschaard worden onder de 'Drentse' huistypes Gasselte A en B.³¹² Omdat beide huistypes sterk aan elkaar verwant zijn, is een toeschrijving van één van beide types soms arbitrair. Sommige erven waren omheind of omgreppeld, zoals bijvoorbeeld vastgesteld is op de vindplaatsen Colmschate-Groot Swormink en Raalte-De Zegge.³¹³ Wat betreft locatiekeuze is de trend herkenbaar dat de nederzettingen met name vanaf de negende en tiende eeuw steeds lager in het landschap komen te liggen.³¹⁴ Vaak gaat het om de lage flanken van dekzandruggen en rivierduinen, en om andere overgangen tussen verschillende landschappelijke eenheden. Zo is de nederzetting van Markelo-Noordachteres gesitueerd op de overgang van een grondmorenerug naar

³⁰³ Hermsen 2001b.

³⁰⁴ Colmschate: Groenewoudt 1987a. Enschede: Verlinde 1994d, 2000c. Zelhem: Van der Velde/Kenemans 2002a; Raalte: Van der Velde 2004b, 2007a.

³⁰⁵ Reuselaars 1996; Bouwmeester 2000, 2001a.

³⁰⁶ Zelhem: Van der Velde *et al.* 1999; Van der Velde/Kenemans 2002a-b; Van der Velde 2004a. Borne: Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 63-64.

³⁰⁷ Van der Velde/Kenemans 2002b.

³⁰⁸ Huijts 1992, 133-159.

³⁰⁹ Zelhem: Van der Velde/Kenemans 2002a. Er worden parallellen getrokken met Vreden (Reichmann 1982).

³¹⁰ Telleman/Verlinde 1986.

³¹¹ Groenewoudt/Verlinde 1997; Verlinde 2000.

³¹² Huijts 1992, 161-182.

³¹³ Colmschate: Ten Bosch *et al.* 1997. Raalte: Groenewoudt 1994b; Groenewoudt/Verlinde 1994.

³¹⁴ Groenewoudt *et al.* 1998, 149; Groenewoudt 2000, 167.

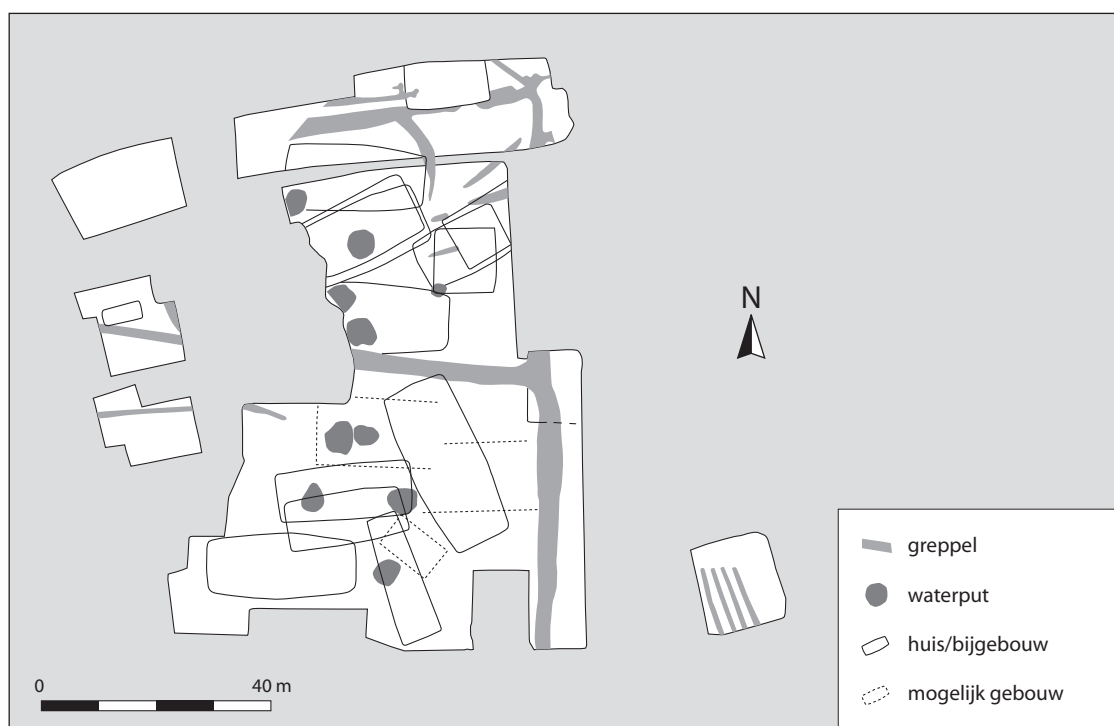

Fig. 3.14 De belangrijkste opgegraven sporen van een middeleeuwse nederzetting op de locatie Bathmen-Enklaan (9de-13de eeuw). Naar Groenewoudt 2000, afb. 12a, p. 166.

gordeldekzand.³¹⁵ In de elfde en twaalfde eeuw is er een duidelijke toename van het aantal nederzettingen waarneembaar. Locaties op de lagere flanken van dekzandruggen blijven dominant. Een kortstondig bewoond erf uit de twaalfde eeuw op een hoog deel van de Baalder Es vormt hierop een zeldzame uitzondering.³¹⁶ Overigens zijn er tussen de negende en dertiende eeuw nog steeds verplaatsingen waarneembaar, maar meestal gaat het om relatief kleine afstanden. Op enkele plaatsen zijn schijnbaar geïsoleerde schuren en spiekers opgegraven aan randen van akkerarealen of weidegronden, die bijvoorbeeld gediend kunnen hebben voor de opslag van hooi of vlas.³¹⁷

In de meeste middeleeuwse nederzettingen werd op kleine schaal ijzer bewerkt. Alleen in Zelhem (N315-vindplaats 1) is vermoedelijk sprake van een grootschaligere activiteit.³¹⁸ In een laagte naast de nederzetting uit de negende en tiende eeuw werd een dikke laag ijzerslakken gevonden, waaronder zich kuilen met ijzerslakken en resten van ovenwanden bevonden. Net als voor de voorgaande fases bestaat er vanwege de slechte conservering van botmateriaal vrijwel geen inzicht in de samenstelling van de veestapel en het relatieve belang van veeteelt ten opzichte van akkerbouw op het middeleeuwse platteland.³¹⁹ Er zijn wel veel botanische gegevens beschikbaar.³²⁰ In vrijwel alle vroeg-middeleeuwse nederzettingen werden de gewassen rogge, gerst en haver verbouwd. Vlas komt op minder vindplaatsen voor, en voor enkele

³¹⁵ Van der Velde *et al.* 1999.

³¹⁶ Verlinde 1980b.

³¹⁷ Ten Bosch *et al.* 1997, 27; Groenewoudt in druk.

³¹⁸ Van der Velde/Kenemans 2002a, 39-40.

³¹⁹ Groenewoudt *et al.* 2006, 50.

³²⁰ Gegevens op basis van de vindplaatsen Zelhem-N315-vindplaats 1 (Van Beurden 2002a), Zelhem-Soerlant 3 site 1 (Van Beurden/Van Smeerdijk 2002a-b), Aalten-

De Hoven (Schut 1984b), Borculo-Hesselinkes (De Man 1997), Laren-Zutphenseweg (Van Haaster 2005a), Markelo-Noordachteres (Van Haaster 2005b), Dalfsen-Gerner Marke (Van Haaster/Van Beurden 2006), Colmschate-'t Bramelt (Schotten/Groenewoudt 1988), Raalte-De Zegge (Groenewoudt 1994b), Dalfsen-Ankummer Es (Van Vilsteren 1990), Oldenzaal-De Hoesstie (Van Haaster 2005c) en Aalten-Markt (Schut 1982).

nederzettingen is daarnaast de verbouw van emmertarwe en duivenboon waarschijnlijk. Pluimgierst komt op de vindplaats Laren-Zutphenseweg voor, maar is duidelijk zeldzamer dan in de Romeinse tijd. In grote lijnen blijft dit beeld gehandhaafd in de late middeleeuwen. Dominante cultuurgewassen zijn nog steeds rogge, gerst en haver. In één nederzetting (Oldenzaal-De Hoesstie) is de teelt van vlas vastgesteld, terwijl er geen sterke aanwijzingen voor duivenboon en emmertarwe meer zijn.

3.8.3 Graven

Vroeg-middeleeuwse grafvelden zijn opvallend zeldzaam in Oost-Nederland. In Overijssel zijn op enkele locaties complete aardewerken potten en ijzeren wapens gevonden, die op de aanwezigheid van grafvelden wijzen. De meest overtuigende voorbeelden zijn de Twentse vindplaatsen Losser-Zwaferink, Enter-Julianastraat en Markelo-Herikerberg.³²¹ Op geen van deze locaties heeft archeologisch onderzoek plaatsgevonden, maar het is waarschijnlijk dat de gevonden artefacten uit inhumatiegraven afkomstig zijn. Daarnaast is op een vroeg-middeleeuws nederzettingsterrein in Borne een inhumatiegraf gevonden (zie onder).

Ook uit de Achterhoek zijn slechts enkele vroeg-middeleeuwse grafvelden bekend. Naast het eerder besproken grafveld op de Leestense Enk bij Zutphen (par. 3.7.3), dat dateert uit de overgangsfase van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen, zijn met name de vindplaatsen Aalten-Damstraat en Lievalde-Erve Kots van belang. De locatie van het grafveld van Aalten is vanaf het begin van de twintigste eeuw bekend, door diverse vondsten van compleet aardewerk en metalen artefacten (fig. 3.15).³²² De meeste vondsten dateren uit de zevende en achtste eeuw. Ze zijn zonder twijfel afkomstig uit een relatief groot grafveld. Het grafveld van Lievalde, dat ontdekt werd bij de afgraving van een dekzandrug, is in de jaren dertig van de vorige eeuw opgegraven door F.C. Bursch (fig. 3.16).³²³ In totaal legde hij 25 inhumatiegraven bloot. Deze hebben verschillende oriëntaties, maar noord-zuid is de dominante richting. In verschillende graven zijn bijgiften aangetroffen, waaronder aardewerk, ijzeren wapens en kralen.

De bovengenoemde, veelal vroeg ontdekte vindplaatsen geven slechts een fragmentarisch beeld van het karakter van vroeg-middeleeuwse grafvelden in Oost-Nederland. Dat zogenaamde rijengrafvelden ondanks de goede 'archeologische zichtbaarheid' schaars zijn, impliceert volgens Groenewoudt *et al.* dat deze in grote delen van Oost-Nederland niet de vroeg-middeleeuwse 'norm' zijn geweest.³²⁴ Bij de opgraving van een Karolingische nederzetting in Borne werd op een erf een inhumatiegraf gevonden (zie fig. 13.13, par. 13.7.1).³²⁵ Het lag op twaalf meter afstand van een huisplattegrond. Er werd geen grafkist of lijksilhouet waargenomen, maar de vondsten uit de rechthoekige kuil maken duidelijk dat het om een graf gaat. Het betreft een ijzeren zwaard, een vleugellans, twee ruitersporen, een fragment van een dolk- of zwaardschedeversteviging en zestien *denarii* van Karel de Grote. Op basis van deze munten is het graf gedateerd in de eerste helft van de negende eeuw. Hoewel Karel de Grote in 784 begravingen buiten

Fig. 3.15 Riemtongen uit een vroeg-middeleeuws grafveld in Aalten (archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

³²¹ Ter Kuile 1909, 23-24 (Markelo); Van Es/Verlinde 1977, cat. nrs. 16, 29, 35 en 37, p. 79-81; Verlinde 2006, 156-157.

³²² Holwerda 1908, 8; Ypey 1959, 100; Modderman/Mont-

forts 1991, 171-175.

³²³ Bursch 1938.

³²⁴ Groenewoudt *et al.* 2006, 32.

³²⁵ Verlinde 1989b, 1990.

Fig. 3.16 Vroeg-middeleeuws grafveld in Lievelede. De niet tot het grafveld behorende jongere sporen, waaronder enkele spiekers en een hooimijt, dateren waarschijnlijk uit de late middeleeuwen. Naar Bursch 1938, afb. 4, p. 6.

kerken of kerkhoven expliciet verbod, toont de Bornse vindplaats aan dat het begraven bij kerken op het Twentse platteland in deze periode nog niet vanzelfsprekend was.³²⁶ Dat is overigens begrijpelijk, aangezien er in de negende eeuw nog nauwelijks kerken gesticht waren in Twente. Het vroegste voorbeeld is Oldenzaal (stichting vermoedelijk omstreeks 765-770; par. 3.8.4 en 15.5).

Omdat er in Oost-Nederland vrijwel geen archeologisch onderzoek gedaan is naar vroeg-Christelijke begraafplaatsen, is voornamelijk onbekend wanneer het begraven bij kerken gemeengoed werd en hoe dit proces verliep.³²⁷ In Zelhem is vastgesteld, dat de oudste herkenbare bouwfase van de kerk bestaat uit een rechthoekig gebouw met afmetingen van vier bij zes meter en een fundering van ijzeroerbrokken.³²⁸ Op enkele plekken werden onder dit fundament menselijke skeletresten gevonden, die echter niet gedateerd zijn. De stichting van de kerk door de missionaris Liudger wordt omstreeks 800 gedateerd.

³²⁶ Verlinde 1990, 150.

³²⁷ Groenewoudt *et al.* 2006, 32.

3.8.4 Frankisering en kerstening

Algemeen wordt aangenomen dat Oost- en Midden-Nederland in de zesde en zevende eeuw na Christus in de westelijke ‘periferie’ van het Saksische cultuurgebied lagen (par. 3.8.1). Vanaf de zevende en achtste eeuw kwamen deze gebieden geleidelijk steeds meer onder invloed van het Merovingische en, in het geval van Oost-Nederland, met name Karolingische Rijk te staan. Groenewoudt *et al.* definiëren Frankisering als ‘de resultante van invloeden die de Franken uitoefenden op de lokale samenleving, op zowel maatschappelijk als ruimtelijk niveau’.³²⁹ Wat betreft Oost-Nederland geven ze aan dat in verschillende fases Frankisering plaatsvond. Deze processen manifesteren zich slechts ten dele in archeologisch traceerbare veranderingen. In de Merovingische periode was bijvoorbeeld nog geen sprake van daadwerkelijke Frankische overheersing, maar lag het gebied in de periferie van het Frankische rijk. In deze fase komt bijvoorbeeld, overigens overwegend in zeer lage percentages, geïmporteerd Merovingisch aardewerk in sommige delen van Oost-Nederland voor. Globaal tussen 750 en 800 na Christus werd Oost-Nederland geïncorporeerd in het Frankische Rijk. In deze fase en daarna vinden verschillende belangrijke veranderingen plaats, waartoe het kersteningsproces (stichtingen van kerken, kapittels en kloosters) en veranderingen in de ruimtelijke organisatie (verplaatsingen en stichtingen van nederzettingen, ontginningen) gerekend worden.³³⁰ Wat betreft het laatste proces kan bijvoorbeeld gewezen worden op een vindplaats op de Looërenk bij Zutphen, waar honderden meilerkuilen uit de negende en het begin van de tiende eeuw opgegraven zijn. Deze worden geïnterpreteerd als de neerslag van een grootschalige houtskoolproductie, ten behoeve van ijzerbewerking. Mogelijk bestaat er een verband met de stichting van de ringwalburg van Zutphen in de late negende eeuw, en hebben Karolingische vorsten indirect de hand gehad in de organisatie van houtskoolproductie en ijzerbewerking.³³¹

Het kersteningsproces van Oost-Nederland is vanuit archeologisch oogpunt nog nauwelijks onderzocht. Tot dusver nemen in het onderzoek met name historische bronnen, zoals oorkonden en heiligenlevens, een centrale positie in (zie ook par. 15.5).³³² Daaruit kan afgeleid worden, dat de missionaris Lebuïnus omstreeks het jaar 768 vanuit het bisdom en missiecentrum Utrecht naar de IJsselstreek kwam, en kerken stichtte in Wilp en Deventer. Oudere kerken komen voor in de Liemers en in het oostelijke deel van het rivierengebied, dat in de eerste helft van de achtste eeuw in tegenstelling tot Oost-Nederland reeds onder Frankische controle was. De eerste kersteningspogingen verliepen tot op zekere hoogte onafhankelijk van de Frankische expansie, maar in het jaar 775 werd besloten tot een gecombineerde militaire campagne en missionering gericht op Oost-Nederland.³³³ In Deventer, dat doorgaans als het missiecentrum voor de kerstening van Oost-Nederland wordt beschouwd, werd de kerk in het laatste kwart van de achtste eeuw enkele keren verwoest. Na deze onrustige periode werd door Liudger, de opvolger van Lebuïnus, omstreeks 800 een kerk in Wichmond gesticht.³³⁴ Liudger werd kort daarna de eerste bisschop van het bisdom Münster, dat als tegenhanger van het Utrechtse bisdom ging functioneren. De grens tussen beide bisdommen liep door het centrale deel van de Achterhoek en het zuidelijke deel van Twente (fig. 3.17). In de schaarse beschikbare literatuur over de kerstening van Oost-Nederland ligt de nadruk sterk op bovengenoemde missionarissen en de belangrijke rol die de IJsselstreek in dit proces vervulde. Minder aandacht is besteed aan een veronderstelde vroege kerkstichting in het Twentse Oldenzaal. Deze kerk zou omstreeks hetzelfde moment zijn gesticht als die in Deventer, en mogelijk zelfs enkele jaren eerder. Mogelijk is het initiatief tot de stichting genomen vanuit de in de Eifel gelegen abdij Prüm (deel-

³²⁸ Renaud 1959.

³²⁹ Groenewoudt *et al.* 2006, 11.

³³⁰ Van der Velde 2004a; Groenewoudt *et al.* 2006, 10-12 en 38-39.

³³¹ Groenewoudt 2006, 135-136; Groenewoudt/Groot-

hedde 2008.

³³² Groothedde, z.j.; Groenewoudt *et al.* 2006, 38-39.

³³³ Lampen 2005, 26; Keunen in voorb.

³³⁴ Reinders 1968.

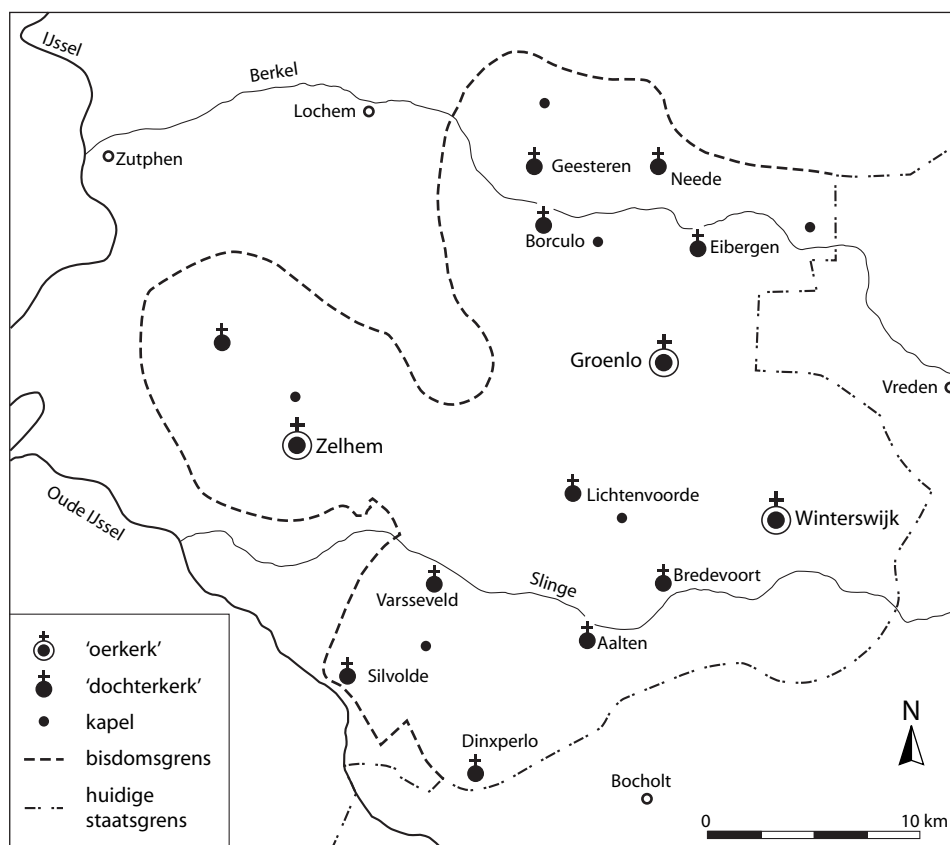

Fig. 3.17 De loop van de grens tussen de bisdommen Utrecht en Münster, zoals die in gebruik was tot 1561. Naar Terhalle 2008, p. 20.

staat Rijnland-Palts), die goederen bezat in de omgeving van Oldenzaal.³³⁵ Wanneer deze kerk inderdaad uit de fase tussen circa 765 en 770 na Christus dateert, dient het tot dusver algemene beeld van een stapsgewijze kerstening vanuit de IJsselstreek en Liemers genuanceerd te worden.

Hoewel met name kort na de Tweede Wereldoorlog in verschillende kerken kleinschalige opgravingen hebben plaatsgevonden, bestaat er weinig inzicht in het karakter van de vroegste kerken, alsmede in de middeleeuwse kerkontwikkeling in het algemeen. Tussen de negende en elfde eeuw worden in steden als Deventer, Oldenzaal en Zutphen kapittels gesticht. Vanaf de twaalfde eeuw verschijnen kloosters, zowel op het platteland als in de steden. Met name in de veertiende eeuw is een sterke toename in het aantal kloosterstichtingen waarneembaar. Het Cisterziënzer klooster van Ter Hunnepe, onder Colmschate, is één van de weinige archeologisch onderzochte kloosters op het platteland.³³⁶ Ook over de vanaf de late middeleeuwen op het platteland verschijnende kapellen zijn weinig archeologische gegevens beschikbaar.³³⁷

In Drenthe is vastgesteld, dat tot ver na de middeleeuwen nog 'heidense' praktijken werden uitgevoerd, zoals het deponeren van objecten in venen en het doen van bouwoffers.³³⁸ Voor Oost-Nederland is geen systematisch onderzoek naar dit onderwerp uitgevoerd, hoewel er enkele aanwijzingen zijn voor het voorkomen van vergelijkbare gebruiken. Ten zuiden van Raalte is bijvoorbeeld een muntschat

³³⁵ Oude Nijhuis 2007; Keunen in voorb.

2002, 31-36; Kossen/Vermeulen 2007).

³³⁶ Herwijer *et al.* 1998; Kossen/Vermeulen 2007.

³³⁸ Van Vilsteren 1998, 2000, 2004; Van der Sanden 2004;

³³⁷ Een uitzondering is de St. Anthoniskapel in Epse (Appels

Schuyf 1995.

gevonden, die bestaat uit 48 Karolingische munten en twee pseudo-munt-fibulae.³³⁹ De muntschat dateert uit omstreeks 860 na Christus, en werd aangetroffen in een laaggelegen gebied. Tijdens een kleinschalig archeologisch onderzoek werden geen grondsporen waargenomen. In tegenstelling tot de Oost-Nederlandse muntschatten uit de Romeinse tijd wordt in het geval van Raalte door A.D. Verlinde expliciet gesproken van een rituele depositie. Op twee middeleeuwse nederzettingsterreinen in Borne zijn in paalgaten van huisplattegronden complete, op de kop geplaatste kogelpotten gevonden, die als bouwoffers geïnterpreteerd zijn.³⁴⁰

3.8.5 Dorpsontwikkeling

Er is weinig archeologisch onderzoek gedaan naar de ontstaansgeschiedenis van de dorpen en kleine plattelandsteden in Oost-Nederland. De nadruk van het onderzoek lag met name op rurale nederzettingen en, sinds de oprichting van de gemeentelijke archeologische diensten, op de grote steden in de IJsselstreek. De Twentse stad Goor is één van de weinige plaatsen waar door gecombineerd archeologisch en historisch-geografisch onderzoek meer inzicht is verkregen in de stadsontwikkeling.³⁴¹ Recentelijk is deze onderzoeks lacune verkleind door het verschijnen van een themanummer van de Overijsselse Historische Bijdragen, dat gewijd is aan het ontstaan van Overijsselse steden. Per stad wordt een synthese gegeven van de beschikbare fysisch-geografische, archeologische en historische gegevens.³⁴² Omdat dergelijk onderzoek voor de Achterhoek ontbreekt, is bijvoorbeeld niet bekend of steden als Doesburg, Lochem en Doetinchem net als Deventer en Zutphen een oorsprong in de Karolingische tijd hebben. Aangenomen wordt dat vooral in de twaalfde en dertiende eeuw een ‘urbanisatiegolf’ plaatsvond in de Achterhoek, waarin de lokale heren en de graven en hertogen van Gelre een stimulerende rol hebben gespeeld.³⁴³ Voor dorpen is de onderzoeksstand nog minder goed dan voor de plattelandsteden, hoewel er enkele uitzonderingen zijn. Gecombineerd archeologisch en historisch-geografisch in Bathmen wijst er op, dat dit dorp in de late middeleeuwen ontstaan is uit verschillende verspreid gelegen erven.³⁴⁴ Vermoedelijk werd de kerk van Bathmen omstreeks 1200 na Christus in de directe omgeving van één van deze erven gebouwd, waarna – wanneer precies is niet bekend – hier de dorpskern ontstond. In het kader van het Oost-Nederland-project is door L. Keunen op basis van historisch-geografisch onderzoek gedetailleerd inzicht verkregen in de ontwikkeling van het dorp Neede (par. 9.9.2).³⁴⁵

3.8.6 Verdedigingswerken en adellijke huizen

In Oost-Nederland komen verschillende typen verdedigingswerken uit de middeleeuwen voor. De meeste daarvan zijn niet of nauwelijks archeologisch onderzocht, maar er bestaan wel enkele overzichten van versterkingen waarin Oost-Nederlandse vindplaatsen zijn opgenomen.³⁴⁶ Doorgaans worden ringwalburgen als het oudste type beschouwd. H.L. Janssen beschrijft ze als zeer grote, ronde, ovale of hoefijzervormige aarden wallen met een gemiddelde hoogte van twee tot vier meter, die een binnenterrein omgeven dat in diameter kan variëren tussen 100 en 300 meter.³⁴⁷ De Oost-Nederlandse ringwalburgen zijn in vergelijking met die in Zeeland relatief klein (100–150 meter) en minder homogeen van

³³⁹ Verlinde 1996a; Terlouw 2006.

³⁴⁰ Van Nuenen/Verlinde 1998; Van Nuenen 1998.

³⁴¹ Verlinde 1985a-b; Kolks/Verlinde 1991; Bolink/Siebelink 2007.

³⁴² Overijsselse Historische Bijdragen 122, 2007.

³⁴³ Groenewoudt *et al.* 2006, 39.

³⁴⁴ Groenewoudt/Verlinde 1997; Groenewoudt 2000; De Bont 2000.

³⁴⁵ Keunen 2006b; Keunen in voorb.

³⁴⁶ Janssen 1996; Schut 2003.

³⁴⁷ Janssen 1996, 19.

vorm. Meestal hebben ze een voorhof, en in een aantal gevallen vertonen ze sporen van hergebruik in jongere perioden.³⁴⁸ De door Janssen als ringwalburgen beschouwde versterkingen in Oost-Nederland liggen uitsluitend in Twente. Hij vermeldt de Schulenburg in Almelo en de door J.H. Holwerda onderzochte Huneborg in Volthe.³⁴⁹ Mogelijke ringwalburgen zijn de Duivelshof bij De Lutte, de Hondeborg bij Oldenzaal en een walstructuur bij Ootmarsum. Mede vanwege de lage archeologische kennisstand lopen de meningen over de classificaties van de verschillende versterkingen echter nogal uiteen.³⁵⁰ Recentelijk is aangetoond, dat na een Vikingaanval in 882 na Christus verdedigingswerken werden aangelegd in Deventer en Zutphen.³⁵¹ Daarvan is de Zutphense structuur als een ringwalburg geïdentificeerd. In beide gevallen gaat het om versterkingen die de basis vormden voor de latere structuur van de stad. Mogelijk is van eenzelfde ontwikkeling sprake in Oldenzaal.³⁵² Aan de ontwikkeling van deze stad is uit archeologisch oogpunt echter nog nauwelijks aandacht besteed. Volgens Janssen werden de vroegste ringwalburgen in de negende en tiende eeuw mogelijk met een militair doel gesticht en alleen in perioden van gevaar gebruikt. Een jongere groep ringwalburgen, of hergebruikte oudere structuren, waren tijdelijke versterkingen die in de elfde of twaalfde eeuw gebruikt werden door wereldlijke vorsten.³⁵³ De eerste aanname dient te worden genuanceerd, aangezien op het binnenterrein van de tot de oudere categorie behorende, recent gepubliceerde ringwalburg van Zutphen zonder twijfel bewoningssporen aanwezig zijn.³⁵⁴

Mottes vormen een tweede categorie versterking. In een publicatie over de motte van Montferland, in de Liemers, geeft P.A.C. Schut een overzicht van alle motteversterkingen in Gelderland en Overijssel.³⁵⁵ Deze verdedigingswerken kennen een grotere spreiding dan de ringwalburgen. Mottes worden gedefinieerd als geheel of gedeeltelijk kunstmatige heuvels met een regelmatige vorm en steile zijden, die door droge of natte grachten omgeven worden. De constructie heeft ten doel de op de afgeplatte top staande versterkingen te verdedigen en de omgeving te beheersen. Veel mottes hebben een lager gelegen voorburcht.³⁵⁶ De aanleg van de eerste mottes moet waarschijnlijk omstreeks het jaar 1000 geplaatst worden, maar de grootste groep heeft een oorsprong in de periode tussen 1100 en 1250.³⁵⁷ Een aantal Gelderse mottes, zoals die van Montferland, wordt aan de 'rijksaristocratie' toegeschreven. De meeste andere mottes, zoals die van Bronckhorst en Bergh, zijn aangelegd door lokale heersers die soms een belangrijke regionale rol gingen spelen. Volgens Schut zijn er geen aanwijzingen dat er in Gelderland mottes zijn aangelegd als een gevolg van conflictsituaties tussen lokale heren, en betreft het meestal langdurig gebruikte versterkingen die soms uitgroeiden tot een kasteel.³⁵⁸

Vanaf de dertiende eeuw is niet alleen een sterke toename zichtbaar van het aantal kastelen, maar ook van spijkers of spiekers, versterkte erven, havezates en omgrachte adellijke huizen. Een groot deel van deze gebouwen is gelegen in de lagere delen van het landschap.³⁵⁹ In de meeste gevallen gaat het niet om daadwerkelijk verdedigbare structuren. Het betreft hoofdzakelijk door de adel bewoonde gebouwen met een hoge status. H.B.G. Scholte Lubberink omschrijft de in delen van Oost-Nederland veel voorkomende omgrachte of omwalde erven als belangrijke en grote erven of hoven, waarvan een deel in

³⁴⁸ Janssen 1996, 23-28.

³⁴⁹ Volthe: Holwerda 1917; Verlinde 1975b; Verlinde/Van Zuidam 1978; Verlinde/Vreenegoor 1995a.

³⁵⁰ Schut vermeldt dat de Hondeborg een spijker is, die mogelijk een motte als voorganger heeft gehad. Hij beschouwt de Schulenburg als een motte (2003, 64 en 67). Op de Duivelshof is een booronderzoek uitgevoerd, waarbij een complex wallen- en grachtenstelsel in kaart is gebracht (Scholte Lubberink 2002a).

³⁵¹ Groothedde 2004a; Fermin/Groothedde 2006a; Bartels

2006.

³⁵² Groenewoudt *et al.* 2006, 40; Oude Nijhuis 2007.

³⁵³ Janssen 1996, 27.

³⁵⁴ Fermin/Groothedde 2006a.

³⁵⁵ Schut 2003, bijlage, 63-67.

³⁵⁶ Besteman 1981, 41; Janssen 1996, 38; Schut 2003, 9.

³⁵⁷ Janssen 1996, 38-39.

³⁵⁸ Schut 2003, 66, contra Janssen 1996, 39.

³⁵⁹ Groenewoudt *et al.* 2006, 40.

origine als woonplaats van de lagere landadel functioneerde.³⁶⁰ Spijkers zijn oorspronkelijk omgrachte en soms uit steen opgetrokken opslagplaatsen voor landbouwgewassen, die vaak na verloop van tijd mede een woonfunctie kregen. Sommige van de oudere, verdedigbare veertiende- en vijftiende-eeuwse spijkers kunnen tot de verdedigbare woon- of zaaltorens worden gerekend.³⁶¹ Onderzoek van spijkers heeft nauwelijks plaatsgevonden. Aan havezates is meer aandacht besteed. Er zijn bijvoorbeeld diverse historische studies over deze gebouwen beschikbaar.³⁶² A.L. Hulshoff onderzocht in Twente en de noordoostelijke Achterhoek verschillende havezate-terreinen, hoewel zijn opgravingen slechts zeer summier gepubliceerd werden (par. 2.6.2). Vanaf het midden van de jaren negentig is er sprake van hernieuwde belangstelling. Er werd onderzoek uitgevoerd op het terrein van de voormalige havezate 't Weleveld bij Zenderen³⁶³ en er verscheen een inventarisatie van – onder meer – havezatelocaties in het Waardevol Cultuurlandschap De Graafschap, die leidde tot diverse prospectieve onderzoeken.³⁶⁴ Daarnaast werd aanzienlijke kenniswinst geboekt door de opgraving en publicatie van de havezate Werkeren, bij Zwolle.³⁶⁵ Overigens dient opgemerkt te worden dat een beschrijving van een gebouw als havezate niet direct verwijst naar bepaalde morfologische kenmerken, maar vooral naar een specifieke juridische status. Hoewel het doorgaans omgrachte adellijke steenhuizen betreft, kon in theorie elke adellijke woning een havezate-status krijgen.

Vanaf de late middeleeuwen werden in Oost-Nederland diverse landweren aangelegd, van uiteenlopende types.³⁶⁶ Ze komen bijvoorbeeld voor rondom steden, op de grenzen van marken en op de grens tussen het Oversticht en Gelre. Slechts enkele landweren zijn archeologisch onderzocht, zoals in Heeten, Haarle en Holten.³⁶⁷ Daarnaast is er onderzoek gedaan naar versterkingen die deel uitmaken van de landweer tussen Het Oversticht en Gelre, waaronder een toluhuis aan de Snippelingsdijk in Colmschate, de Swormertoren, kasteel Arkelstein en de Waardenborg.³⁶⁸

3.8.7 Materiële cultuur

3.8.7.1 Aardewerk

W.A. van Es en A.D. Verlinde publiceerden het eerste overzichtswerk waarin aandacht werd besteed aan de ontwikkeling van vroeg-middeleeuws, lokaal geproduceerd aardewerk in Oost-Nederland.³⁶⁹ Hun aardewerktypologie is gebaseerd op een relatief klein aantal Overijsselse vondstcomplexen. Nog steeds zijn er relatief weinig nederzettingsterreinen en grafvelden uit de vijfde tot en met de achtste eeuw onderzocht, hoewel aardewerkcomplexen van de vindplaatsen Colmschate-Kloosterlanden, Zelhem-N315 (vindplaats 4), Zutphen-Ooyerhoek en Warnsveld-Hofweg een wat bredere basis verschaffen.³⁷⁰ Het lokaal geproduceerde, handgevormde aardewerk uit de periode tussen 400 en 900 na Christus wordt 'Hessens-Schortens-aardewerk' genoemd.³⁷¹ Binnen het vormenspectrum domineren ei-vormige pot-

³⁶⁰ Scholte Lubberink 1999, 27-29; mede gebaseerd op Schepers 1973 en Olde Meierink 1981.

³⁶¹ Janssen 1996, 99.

³⁶² O.a. Ter Kuile 1911, 1931; Gevers/Mensema 1983, 1995; Geerts 2002.

³⁶³ Verlinde 1995.

³⁶⁴ O.a. Scholte Lubberink/Lohof 1998; Scholte Lubberink 2000a, 2002b, 2003.

³⁶⁵ Clevis/Klomp 2005.

³⁶⁶ Zie Brokamp 2007 voor een overzicht van landweren in

Nederland.

³⁶⁷ Scholte Lubberink/Eeltink 2002; Ringerier *et al.* 2004; Van Mousch 2006.

³⁶⁸ Vermeulen 2002; Lubberding 1996; Bartels *et al.* 2007; Janssen/Verlinde 1977.

³⁶⁹ Van Es/Verlinde 1977.

³⁷⁰ Colmschate: Groenewoudt 1987a. Zelhem: Van der Velde/Kenemans 2002a. Zutphen: Groothedde 1996b; Bouwmeester 2000, 2001a. Warnsveld: Van Genabeek 2001.

³⁷¹ Tischler 1954.

ten en hoge, open, komvormen. Een zogenaamde *Buckelurne* uit een grafveld in Enter (par. 10.10), dat uit de overgangsfase van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen dateert, is als ‘Saksisch’ bestempeld.³⁷² Voor Oost-Nederlandse begrippen betreft het een uiterst zeldzame vondst. Met name kleine vroeg-middeleeuwse vondstcomplexen zijn vaak moeilijk scherp te dateren, aangezien Hessens-Schortens-aardewerk weinig vormontwikkeling door lijkt te maken. Wat betreft de laatste waarneming kunnen gedetailleerde aardewerkstudies in de toekomst mogelijk echter tot nieuwe inzichten leiden. In principe kunnen vondstcomplexen met zowel Hessens-Schortens-aardewerk als geïmporteerd Merovingisch import-aardewerk goede inzichten in de datering opleveren, maar laatstgenoemd aardewerktype komt met name op nederzettingsterreinen slechts sporadisch voor. Zelden overstijgt het 15% van het totale aardewerkassemblage. Daarbij kan opgemerkt worden dat percentages in de IJsselstreek duidelijk hoger liggen dan in andere delen van Oost-Nederland, waar het aardewerktype vaak geheel ontbreekt. De schaarste van Merovingisch import-aardewerk vormt een scherp contrast met de Veluwe en het rivierengebied, waar gedraaid aardewerk vanaf de zevende eeuw een dominante positie inneemt. Deze gebieden stonden in veel directer contact met het Frankische Rijk dan Oost-Nederland.³⁷³

In de loop van de negende eeuw wordt het Hessens-Schortens-aardewerk vervangen door kogelpot-aardewerk.³⁷⁴ Dit proces is met name goed gedocumenteerd op de vindplaatsen Zutphen-Ooyerhoek en Warnsveld-Hofweg.³⁷⁵ Kogelpot-aardewerk blijft voorkomen tot in de dertiende eeuw. In de omgeving van Woold (bij Winterswijk) en in Holten zijn afvalpakketten en aardewerkcomplexen met veel misbaksels gevonden.³⁷⁶ Import-aardewerk komt ook in de Karolingische tijd binnen rurale nederzettingen slechts in zeer kleine hoeveelheden voor, meestal in de vorm van Badorf-aardewerk (ca. 750-900 na Chr.). Doorgaans gaat het om niet meer dan 10 % van het aardewerkassemblage.³⁷⁷ Op de meeste nederzettingsterreinen uit de periode tussen de tiende en dertiende eeuw komt Pingsdorf-aardewerk voor. Paffrath-aardewerk dateert uit dezelfde periode, maar is wat zeldzamer. Tussen de tiende en dertiende eeuw is het percentage import-aardewerk meestal niet hoger dan 5 %.³⁷⁸ Onder meer op basis van relatief hoge percentages import-aardewerk zijn de vindplaatsen Raalte-De Zegge en Colmschate-Groot Swormink als hofboerderijen geïnterpreteerd³⁷⁹, hoewel niet geheel duidelijk is in hoeverre aan deze aanname waarde moet worden toegekend.

³⁷² Van Es/Verlinde 1977, 38; Verlinde 2006, 155.

³⁷³ O.a. Willems 1981, Heidinga 1984, 1986, 1987.

³⁷⁴ Verhoeven 1998, 231-244.

³⁷⁵ Groothedde 1996b; Van Genabeek 2001.

³⁷⁶ Modderman/Montforts 1991, 185; Verhoeven 1998, 243.

³⁷⁷ Bijv. Warnsveld (Van Genabeek 2001), Zelhem-Soerlant

3-site 1 (Van der Velde/Kenemans 2002b) en Baalder (Verlinde/Waterbolk 1983; Verlinde 1983b).

³⁷⁸ Bijv. Dalfsen-Ankummer Es (Van Vilsteren 1990), Deurningen-A1 (Verlinde 1991d), Bathmen-Enklaan (Groenewoudt 2000) en Oldenzaal-De Hoesstie (Oude Rengerink 2005).

³⁷⁹ Groenewoudt 1994b, Ten Bosch *et al.* 1997.

4 DE RELATIE TUSSEN MENS EN LANDSCHAP: KENNISSTAND, CONCEPTEN EN MODELLEN

4.1 INLEIDING

In de vorige twee hoofdstukken is aandacht besteed aan de processen, instanties en onderzoekers die een bepalende rol hebben gespeeld in de archeologie beoefening in de laatste eeuwen, en aan de kennis die op dit moment beschikbaar is over de bewoningsgeschiedenis van Oost-Nederland tussen het laat-paleolithicum en de late middeleeuwen. Daarbij zijn archeologische bronnen leidend geweest. Omdat beoogd wordt inzicht te krijgen in de landschapsontwikkeling in een bredere zin en specifiek de lange-termijn-relaties tussen mens en landschap centraal staan, zal in dit hoofdstuk aandacht besteed worden aan drie aspecten die nog niet of niet gedetailleerd aan de orde zijn gekomen. In het eerste deel van dit hoofdstuk staat de kennis over het fysische landschap van Oost-Nederland centraal. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen de fysische geografie en vegetatie-ontwikkeling. Ten tweede wordt ingegaan op de heersende denkbepelden over de relaties tussen landschapsstructuur en bewoningspatronen, zoals die met name hun intrede hebben gedaan vanaf het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw. Binnen dit kader worden enkele invloedrijke archeologische studies en modellen met betrekking tot de uiteenlopende relaties tussen mens en landschap besproken, die boven het niveau van de individuele vindplaats uitstijgen of een lange-termijn-perspectief hanteren. Dergelijke studies, die bepalend zijn geweest voor de gedachtenvorming betreffende de Oost-Nederlandse landschapsontwikkeling, zijn op dit moment slechts in zeer beperkte mate voorhanden. In het derde deel van dit hoofdstuk wordt een beknopte inleiding gegeven op de hoofdlijnen die in het historisch-geografisch onderzoek van Oost-Nederland herkenbaar zijn. Voor meer gedetailleerde informatie wordt verwezen naar het proefschrift van L.J. Keunen.¹

4.2 ZANDEILANDENRIJK OOST-NEDERLAND

4.2.1 *Fysische geografie*

Tot dusver zijn er geen gedetailleerde fysisch-geografische studies uitgevoerd die de genese en het karakter van heel Oost-Nederland als onderwerp hebben. Wel zijn er verschillende regionaal geörienteerde studies beschikbaar, waarin aandacht is besteed aan delen van Salland, Twente en de Achterhoek.² Daarnaast zijn de bodemkaarten, geologische en geomorfologische kaarten en toelichtingen daarop uiteraard van essentieel belang voor het verkrijgen van inzicht in de genese en landschapsstructuur van het gebied. Op basis van deze bronnen en meer algemene fysisch-geografische overzichten³ is het mogelijk een globaal overzicht te geven van de fysische geografie van Oost-Nederland. De bespreking wordt beperkt tot enkele hoofdlijnen die terugkerende elementen vormen in de – onder meer archeologische – literatuur. Deze paragraaf kan gezien worden als een beknopte inleiding op hoofdstuk 6, waarin een gedetailleerde analyse wordt gemaakt van de genese en landschapsstructuur van het onderzoeksgebied en een nieuwe fysisch-geografische indeling in hoofdlandschappen wordt geïntroduceerd.

In grote lijnen wordt Oost-Nederland in fysisch-geografisch opzicht doorgaans onderverdeeld in vier landschapstypen: het dekzandlandschap, het stuwwallenlandschap, het rivierenlandschap van de IJssel

¹ Keunen in voorb.

² Salland: Van den Akker *et al.* 1964; Rappol 1993; Spek 1996a–d. Twente: Van der Hammen/Wijmstra 1971;

Rappol 1993. Achterhoek: Brus 1985a–c; Bruins 1993.

³ Bijv. Zagwijn 1986; De Mulder *et al.* 2003; Berendsen 2005; Vos/Kiden 2005.

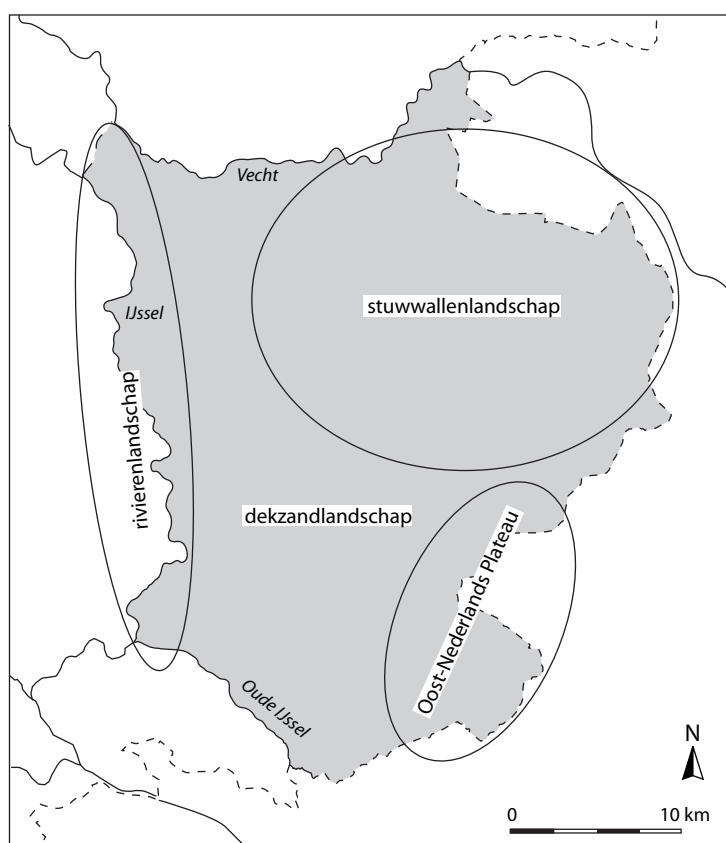

Fig. 4.1 Schematische ligging van de vier landschapstypen die in fysisch-geografische beschrijvingen van Oost-Nederland doorgaans worden onderscheiden.

en het zogenaamde Oost-Nederlands Plateau (fig. 4.1). Dit laatste landschapstype ligt in het oostelijke deel van de Achterhoek en voor een klein deel in het zuidoosten van Twente.⁴ De westelijke grens van het plateau, dat zich kenmerkt door een opvallende steilrand, strekt zich vanaf Aalten uit in de richting van Eibergen. Het plateau is ontstaan door tektonische bewegingen in de aardkorst, die ervoor gezorgd hebben dat er plaatselijk 245 miljoen jaar oude afzettingen aan de oppervlakte liggen. Deze bijzondere genese en de huidige verschijningsvorm van het plateau maken het een oostelijke deel van de Achterhoek een voor Nederlandse begrippen uniek landschapstype. Van aanzienlijk jongere ouderdom zijn de stuwwallen, die tijdens het Saalien (180.000 – 120.000 BP) ontstaan zijn door de stuwende werking van het landijs. De ijslobben creëerden diepe tongbekkens, waarvan er zich bijvoorbeeld één in een 25 kilometer brede strook ter hoogte van het huidige IJsseldal bevindt. De ijslobben sneden zich diep in, terwijl aan de zijkanten daarvan sedimenten werden opgestuwd tot stuwwallen. Grote en hoge stuwwallen en stuwwalreeksen komen vooral voor op de grens van Salland en Twente (Sallandse Heuvelrug)⁵ en in het oostelijke deel van Twente (de stuwwallen van Oldenzaal en Ootmarsum). In de Achterhoek komen enkele kleinere en lagere stuwwallen voor, waarvan de Lochemse Berg en Needse Berg de meest markante zijn. Deze glaciële landschapsvormen zijn derhalve met name bepalend voor de landschapsstructuur van grote delen van Twente en het noordoostelijke deel van de Achterhoek. De individuele stuwwallen en stuwwalreeksen vertonen verschillen in genese, bodemopbouw, hoogte en reliëf.

⁴ Harsveldt 1966; Van Rees-Vellinga/De Ridder 1973; ⁵ Spek 1996b.
Brus 1985b; Van den Bosch/Kleijer 2003.

In tegenstelling tot Twente worden grote delen van Salland en het centrale en westelijke deel van de Achterhoek gekarakteriseerd als dekzandlandschappen.⁶ De oorsprong van de dekzandlandschappen ligt in de jongere delen van het Weichselien (29.000 – 10.000 BP). In tegenstelling tot het Saalien was Oost-Nederland in deze periode niet bedekt door landijs, maar het klimaat en het landschap werden wel in sterke mate beïnvloed door de ijsskap. In de koudste fases van het Weichselien had het landschap het karakter van een poolwoestijn, en was de ondergrond door het ontbreken van vegetatie zeer gevoelig voor verstuiwing. De afzettingen uit deze zeer koude fases worden onderverdeeld in Oud Dekzand en Jong Dekzand.⁷ Het karakter van de terreinvormen die in deze fase ontstonden, werd onder meer bepaald door het bestaande reliëf, de windrichting, de aard van de vegetatie en de bron van het verstoven zand. Er worden verschillende terreinvormen onderscheiden, zoals dekzandruggen, -koppen, -plateaus, -wellingen en -vlaktes. Al naar gelang de lokale omstandigheden vertonen deze een grote variatie in vorm, hoogte, oriëntatie en bodemopbouw. Overigens dient het onderscheid tussen het door stuwwallen gedomineerde Twentse landschap enerzijds en het Sallandse dekzandlandschap anderzijds wel genuanceerd te worden. Ook in Twente hebben de dekzandafzettingen een belangrijke rol gespeeld bij het ontstaan van de huidige landschapsstructuur. Het Bekken van Hengelo en de omgeving van het Dinkeldal kunnen bijvoorbeeld als dekzandlandschappen worden aangemerkt.⁸

Het Oost-Nederlandse landschap wordt doorsneden door talrijke beekdalen en kleine rivieren. Volgens T. Spek bestaat er een belangrijk verschil tussen de afwatering van Salland enerzijds en de Achterhoek anderzijds.⁹ Hij betoogt, dat geologisch en bodemkundig onderzoek geen enkel bewijs heeft geleverd voor het bestaan van ‘natuurlijke’ beken in het zuidwestelijke en centrale deel van Salland. De enige uitzondering is de Dortherbeek, die ongeveer op de grens tussen Salland en de Achterhoek loopt. De waterlopen die tegenwoordig verantwoordelijk zijn voor de afwatering van Salland, zoals de weteringen, zijn artificieel en vanaf de late middeleeuwen gegraven in dalvormige dekzandlaagtes of verbinden deze met elkaar. In Twente en de Achterhoek komen wel ‘natuurlijke’ beken voor.¹⁰ In natuurlijke omstandigheden hebben deze een meanderend patroon.¹¹ Overigens is het karakter van het huidige bekenstelsel in deze gebieden eveneens in hoge mate door menselijke activiteiten gemodificeerd.¹²

Op diverse plaatsen zijn in het Holoceen veengebieden ontstaan (par. 4.2.2). Dit proces vond vooral plaats in brede laagten met een sterke aanvoer van kwel- en oppervlaktewater, in combinatie met een trage afvoer naar benedenstrooms gebied. Dergelijke omstandigheden komen vooral voor in landschappelijke overgangssituaties, zoals van stuwwal- naar dekzandlandschap en van rivierengebied naar dekzandlandschap.¹³

De grens tussen Oost- en Midden-Nederland wordt gevormd door het rivierenlandschap van de IJssel. Een regelmatig terugkerende onderzoeksvraag is, wanneer en hoe de IJssel zich ontwikkelde tot een rivier van bovenregionale omvang en importantie (par. 6.3.5).¹⁴ Feitelijk moet hier gesproken worden van herontwikkelde, aangezien er in het Pleistoceen in een veel breder rivierdal dan het huidige al een vlechtend riviersysteem gefunctioneerd had. Dit riviersysteem was de bovenloop van de Rijn. Enkele onderzoekers dateerden de heractivering van de IJssel in de midden- of late bronstijd.¹⁵ Veel algemener is tegenwoordig de aanname dat de huidige loop van de IJssel in de Romeinse tijd of de vroege middeleeuwen tot stand kwam. Dit impliceert dat de landschapsgenese van de IJssel, de rivier die zo'n belangrijke

⁶ Salland: Van den Akker *et al.* 1964; Spek 1996c.

⁷ Schwann 1988.

⁸ Bv. Scholte Lubberink 1998.

⁹ Spek 1996c, 34-37.

¹⁰ O.a. Hagens 1978; Van de Westeringh 1984; Wassink 1999.

¹¹ Wassink 1999.

¹² De Rooi 2005.

¹³ Spek 1996c, 41-42.

¹⁴ Zie Spek 1996d, 50 voor een beknopt overzicht.

¹⁵ Bv. Harbers/Mulder 1981.

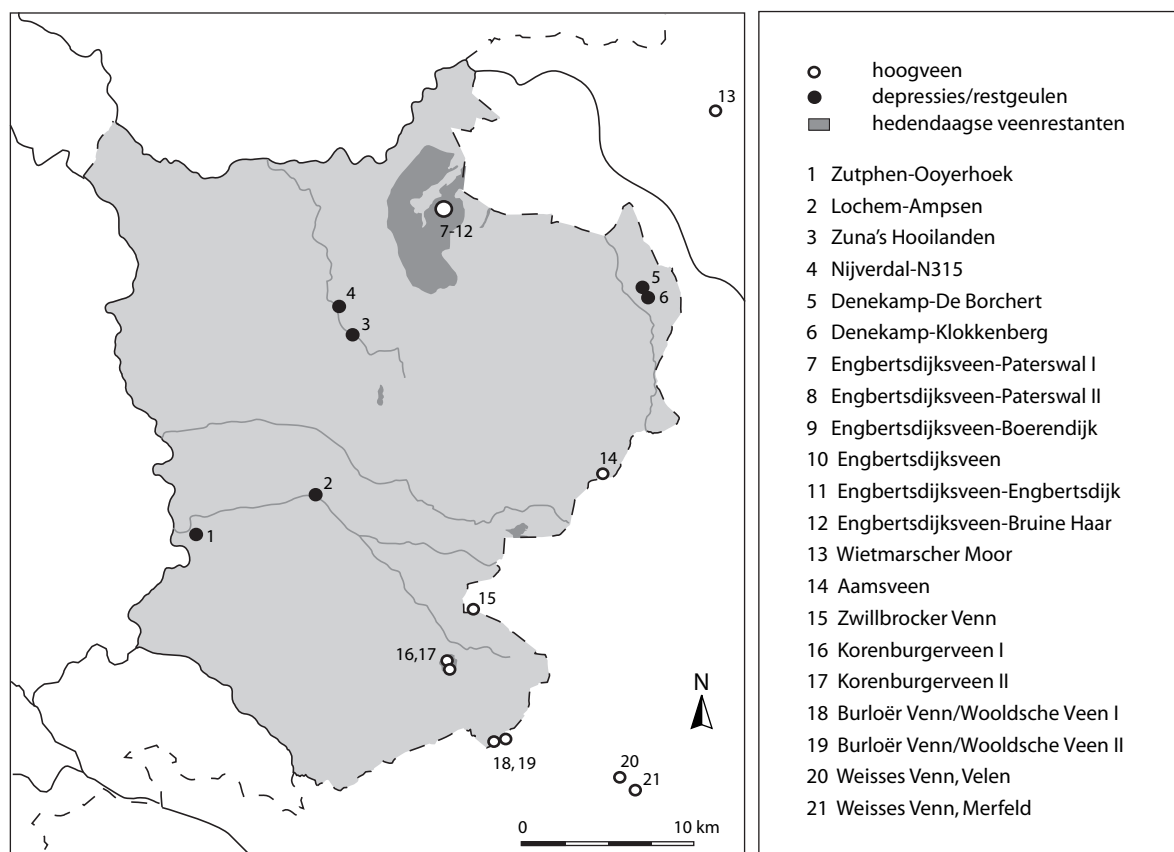

Fig. 4.2 Selectie van locaties in Oost-Nederland en aangrenzende delen van Duitsland waar paleobotanisch onderzoek van veenprofielen met een relatief grote tijdsdiepte is uitgevoerd.

rol speelt in de beeldvorming over en in de structuur van het huidige landschap, in geologisch opzicht relatief jong is. Spek verdeelt het huidige rivierenlandschap van de IJssel in twee delen.¹⁶ Ten eerste is er de rivier zelf met uiterwaarden, en een aangrenzend hooggelegen gebied dat opgebouwd is uit rivierduinen en oeverwallen. Verder van de rivier ligt het komgebied, waarvan de ondergrond bestaat uit zware kleiafzettingen. Rivierduinen komen het meest voor in het deel van het IJsseldal tussen Deventer en Zwolle, en zijn hoofdzakelijk gevormd in de overgangsfase van het Weichselien naar het Holoceen. Ook in latere fasen van het Holoceen bleven er echter nog verstuiwingen plaatsvinden.

4.2.2 Veenuitbreiding en vegetatie-ontwikkeling

Er is vrijwel geen onderzoek gedaan naar de genese, ligging en de maximale uitbreiding van (voormalige) veengebieden in Overijssel en de Achterhoek, hoewel deze zonder twijfel een zeer belangrijke rol hebben gespeeld in de landschaps- en bewoningsgeschiedenis.¹⁷ De op dit moment beschikbare series paleo-geografische kaarten van het Holoceen¹⁸ geven slechts een zeer globaal en weinig accuraat inzicht in de veenuitbreiding. Op basis van bodemkundige gegevens, toponiemen en historische bronnen kan vastgesteld worden, dat in aanzienlijke delen van Oost-Nederland in de loop van het Holoceen veengroei plaatsvond. De omvangrijkste hoogveengebieden lagen in het deel van Salland ten noorden van de Vecht,

¹⁶ Spek 1996d.

diverse aspecten van veenontwikkeling in Nederland.

¹⁷ Zie Verhoeven 1992 voor een algemeen beeld over

¹⁸ De Mulder *et al.* 2003, 215-239; Vos/Kiden 2005.

nummer	onderzoekslocatie	literatuur
1	Zutphen-Ooyerhoek	Bos <i>et al.</i> 2005
2	Lochem-Ampsen	Out 1999
3	Zuna's Hooilanden	Brinkkemper 2008
4	Nijverdal-N315	Willemse/Van Smeerdijk 2005
5	Denekamp-De Borchert	Van Geel <i>et al.</i> 1981
6	Denekamp-Klokkenberg	Van der Hammen 1965; Van der Hammen/Bakker 1971
7-12	Engbertsdijksveen/Vriezenveen	Florschütz/Wassink 1935; Florschütz 1957; Van Geel 1976
13	Wietmarscher Moor	Van Geel 1972
14	Aamsveen	Florschütz in Hijzeler 1946; Daniëls 1964
15	Zwillbrocker Venn	Burrichter 1969, 1976; Meurers-Balke/Kalis 2005
16-17	Korenburgerveen	Ten Houten 1935, 1936; Daniels 1964
18-19	Burloër Venn/Wooldsche Veen	Koch 1930; Daniels 1964; Rehagen 1964
20	Weißes Venn, Merfeld	Rehagen 1964
21	Weißes Venn, Velen	Rehagen 1964

Tabel 4.1 Overzicht van de belangrijkste palynologische analyses van met veen gevulde depressies (1-6) en hoogveengebieden (7-21) in Oost-Nederland en aangrenzende delen van Münsterland. De nummers verwijzen naar de onderzoekslocaties en polendiagrammen die weergegeven zijn in de figuren 4.2 en 4.3.

in Twente en het centrale en oostelijke deel van de Achterhoek.¹⁹ In de overige delen van Salland komen verspreid diverse kleine veentjes voor, die bijvoorbeeld ontstonden in afvoerloze dekzandlaagtes.²⁰ Vanaf de late middeleeuwen namen de veengebieden door vervening en andere menselijke ingrepen sterk in omvang af. De tegenwoordig nog overgebleven restanten (hoog)veen, vrijwel uitsluitend in natuurgebieden gelegen, vormen slechts een zeer klein percentage van de totale oppervlakte die oorspronkelijk door hoog- en laagveen bedekt was.

Hoewel de ligging, ruimtelijke ontwikkeling en ontginning van veengebieden in Oost-Nederland nauwelijks aandacht hebben gekregen, hebben deze landschappelijke eenheden wel een belangrijke rol gespeeld in ecologisch en palynologisch onderzoek. Vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw²¹ zijn verschillende hoogvenen en met veen gevulde laagtes, zoals depressies en fossiele restgeulen, pollenanalytisch onderzocht (fig. 4.2; tabel 4.1). De relevante onderzoekslocaties liggen hoofdzakelijk in Twente, de oostelijke Achterhoek en direct aangrenzende delen van Duitsland (Münsterland). Het zwaartepunt van het onderzoek in dit deel van het onderzoeksgebied ligt tussen de jaren dertig en zeventig van de vorige eeuw. In de meer westelijke delen van Oost-Nederland zijn pas recentelijk voor het eerst palynologische studies van veenprofielen uitgevoerd, die gericht waren op veenpakketten uit fossiele restgeulen (locaties 1-4). Dit ruimtelijke patroon is verklaarbaar door het ontbreken van grote hoogveengebieden in de westelijke delen van Salland en de Achterhoek. Het pollenanalytische referentiekader dat venen bieden voor de reconstructie van de vegetatie-ontwikkeling is daarom voor een belangrijk deel gefundeerd op gegevens uit de centrale en oostelijke delen van het onderzoeksgebied.

Palynologisch onderzoek van veenprofielen heeft als voordeel, dat lange-termijn-patronen in de vegetatie-ontwikkeling gereconstrueerd kunnen worden. Dit is meestal niet het geval bij het onderzoek van

¹⁹ Achterhoek: Schut 1987, 82 en noot 2.

²⁰ Spek 1996c, 44-45.

²¹ Koch 1930; Florschütz 1933; Florschütz/Wassink 1935;

Ten Houten 1935, 1936.

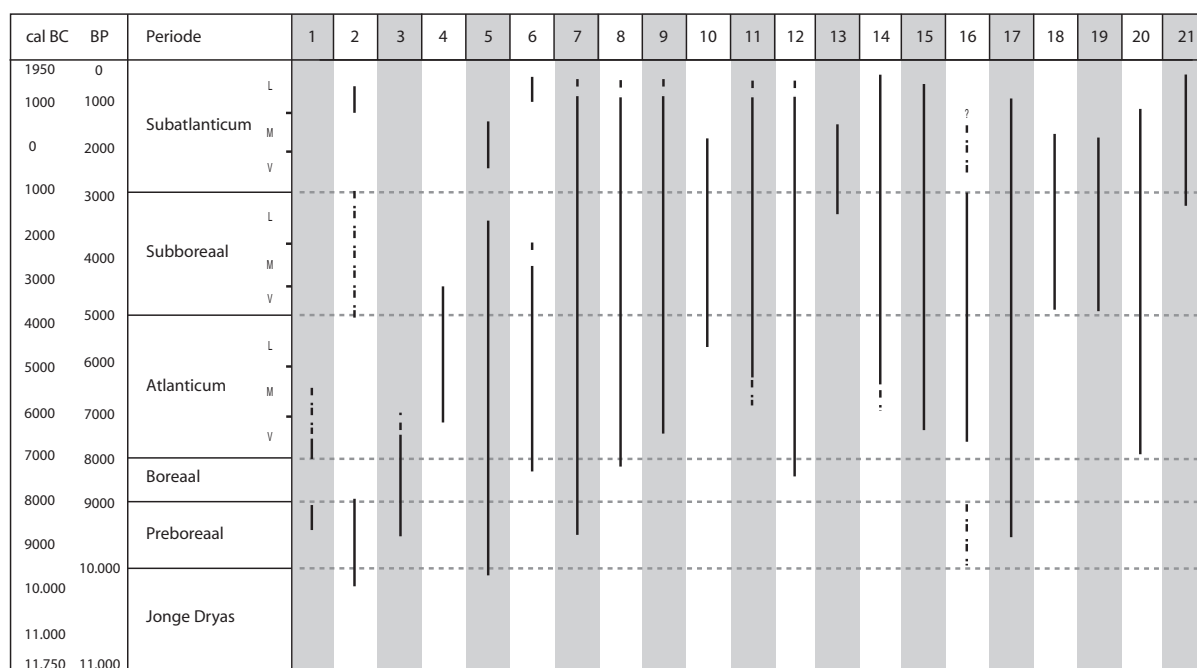

Fig. 4.3 Dateringen van de geanalyseerde pollenspectra op de in figuur 4.2 weergegeven onderzoekslocaties. De dateringen zijn in veel gevallen – met name bij oud onderzoek en ontbreken van aan de pollendiagrammen gekoppelde ^{14}C -dateringen – slechts in grote lijnen in te schatten, en variëren sterk wat betreft betrouwbaarheid.

pollen en macroresten uit waterputten en andere in archeologische context aangetroffen diepe sporen, die meestal een momentopname bieden van de vegetatie-samenstelling tijdens een specifieke bewoningsfase van een nederzetting. In het kader van dit onderzoek zijn met name holocene pollendiagrammen met een grote tijdsdiepte van belang.²² De periodes die de belangrijkste Oost-Nederlandse pollendiagrammen ‘bestrijken’ zijn bij benadering weergegeven in figuur 4.3. Daarbij dient benadrukt te worden dat de betreffende dateringen in veel gevallen, met name bij oud onderzoek, slechts globaal aan te geven zijn. Daarnaast zijn de analyses van sterk wisselend detailniveau en informatiewaarde. Zo kunnen aan het door J.G. ten Houten in de jaren dertig van de vorige eeuw uitgevoerde onderzoek in het Korenburgerveen²³ (Korenburgerveen I) weinig gegevens van wetenschappelijke waarde worden ontleend. Deze onderzoeker telde alleen de boompollen, en de determinaties van soorten zijn vermoedelijk niet geheel betrouwbaar.²⁴ Vanwege verschillen in onderzoeksmethodiek en het detailniveau van de publicaties zijn de profielen van verschillende locaties ook niet probleemloos met elkaar te vergelijken.

Het bovengenoemde pollendiagram van het Korenburgerveen is één van de schaarse Oost-Nederlandse diagrammen uit een hoogveen waarin volgens de onderzoeker pollenspectra van vóór het Atlanticum vertegenwoordigd zijn. Hetzelfde verschijnsel is alleen aangetoond bij later onderzoek op een tweede locatie in het Korenburgerveen (Korenburgerveen II) en op twee locaties in het Engbertsdijksveen (Paterswal I en Bruine Haar).²⁵ Volgens F. Florschütz en E.C. Wassink kan deze ‘vroeg’ veenvorming in het Engbertsdijks-

²² Zie voor de vegetatie-ontwikkeling in het laat-Glaciaal bijvoorbeeld het onderzoek in Usselo (Van Geel *et al.* 1989).

²³ Ten Houten 1935, 1936.

²⁴ Van Halm 1983, 54-57.

²⁵ Daniels 1964 (Korenburgerveen); Florschütz/Wassink 1935 (Engbertsdijksveen). Deze laatste onderzoekers

beschrijven hun verschillende monsterlocaties onder de noemer Vriezenveen. In dit hoofdstuk wordt gesproken van het Engbertsdijksveen, aangezien alle vijf monsterlocaties in dat deel van het oorspronkelijk omvangrijke Vriezenveen gesitueerd zijn.

veen gerelateerd worden aan de aanwezigheid van lokale depressies in de ondergrond, waarin gedurende het Preboreaal en Boreaal veen tot ontwikkeling kwam. In dit stadium is er nog geen sprake van hoogveen. Getuige de dateringen van de meeste pollendiagrammen uit Oost-Nederlandse venen nam de eerste hoogveenvorming een aanvang in het Atlanticum, hetgeen overeenkomt met de resultaten van daterend onderzoek in Noord-Duitsland.²⁶ Daarnaast is duidelijk dat er lokale verschillen in aanvang van veenvorming voorkomen, en de resultaten van de pollenanalyses mede afhankelijk zijn van de gekozen monsterlocaties binnen een hoogveen ('kern' of 'periferie'). Dat lokaal in restgeulen en andere laagtes in Oost-Nederland in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen veenvorming plaatsvond, wordt aangetoond door de datering van pollenmonsters van de locaties Zutphen-Ooyerhoek, Lochem-Ampsen, Zuna-Zuna's Hooilanden en Denekamp-De Borchert.²⁷ Overigens is in geen enkel pollendiagram het gehele Holoceen vertegenwoordigd. In dat van Denekamp-De Borchert, dat één van de meest complete sequenties heeft, is bijvoorbeeld een hiaat van circa duizend jaar aanwezig op de overgang van het Subboreaals naar het Subatlanticum. Alle andere diagrammen beslaan een kortere tijdsperiode, of vertonen eveneens (verschillende) hiaten. Vanwege oxidatie, het afgraven van de bovenste delen van veenpakketten en het verbouwen van boekweit (na de middeleeuwen) is het laatste millennium meestal niet of niet betrouwbaar vertegenwoordigd in de pollendiagrammen.²⁸

In de meeste studies is aandacht besteed aan de reconstructie en vroegste datering van menselijke invloed op de vegetatie-samenstelling, zij het in variërende mate van detail. De palynologische onderzoeken op de vindplaatsen Denekamp-De Borchert, Denekamp-Klokkenberg, Lochem-Ampsen, Zutphen-Ooyerhoek en Zuna-Zuna's Hooilanden kwamen voort uit archeologische opgravingen.²⁹ Ook een verkennend onderzoek in het dal van de Regge bij Nijverdal had mede ten doel om de periode van veenvorming en de vegetatie-ontwikkeling te correleren aan de bewoningssporen op de aangrenzende dekzandrug.³⁰ De eerste aanwijzingen voor menselijke beïnvloeding van de vegetatie-samenstelling dateren uit het neolithicum. Omstreeks 4800 v. Christus vond vermoedelijk een veenbrand plaats in het Zwillbrocker Venn. Het ter plaatse groeiende berkenbroekbos maakte daardoor (tijdelijk) plaats voor een grasrijke vegetatie. E. Burrichter, J. Meurers-Balke en A.J. Kalis vermoeden dat de brand een menselijke handeling weerspiegelt, met het doel om jachtwild te lokken.³¹ De aangedragen bewijzen zijn met name gefundeerd op het feit dat het berkenbroekbos te nat zou zijn om op een natuurlijke wijze vlam te vatten, en voornamelijk niet sterk genoeg om zeker te zijn van menselijke activiteit. Meer algemeen is de analyse van het eerste optreden van cultuurindicatoren in pollendiagrammen, zoals granen en de smalbladige weegbree.³² Daarnaast worden veranderingen in de mate van openheid van het landschap, zoals weerspiegeld in de wisselende percentages boompollen, grassen en heide, in verband gebracht met toenemende dan wel afnemende vegetatie-beïnvloeding door de mens.

Aan het eind van het Atlanticum en met name het begin van het Subboreaals worden de eerste tekenen van menselijke invloed waarneembaar in Oost-Nederlandse pollendiagrammen, zij het op kleine schaal en niet altijd met zekerheid te duiden. B. van Geel toonde aan dat in een pollenmonster uit het Engbertsdijksveen (sectie 1) in het Laat-Atlanticum voor het eerst stuifmeel van granen vertegenwoordigd is, zij

²⁶ Petzelberger *et al.* 1999.

²⁷ Zutphen: Bos *et al.* 2005. Lochem: Out 1999. Zuna: Brinkkemper 2008. Denekamp: Van Geel *et al.* 1981.

²⁸ Goede monsterlocaties voor toekomstig onderzoek worden steeds zeldzamer. Zie bijvoorbeeld de beschrijving van veengebieden in westelijk Münsterland (Duitsland) door H.W. Rehagen (1964). Verschillende hoogvenen in dat gebied hadden in de jaren twintig van de vorige eeuw nog zulke imposante hoogveenkussens dat het niet mogelijk was om

van één kant van het veen de overzijde te kunnen zien. In de jaren vijftig was deze situatie drastisch veranderd.

²⁹ Denekamp-Klokkenberg: Van der Hammen 1965; Van der Hammen/Bakker 1971.

³⁰ Willemse/Van Smeerdijk 2005.

³¹ Burrichter 1969; Meurers-Balke/Kalis 2005, 86.

³² Het voorkomen van de smalbladige weegbree hoeft niet per sé het gevolg te zijn van menselijke activiteiten (Groenman-van Waateringe 1968).

het in zeer kleine hoeveelheden.³³ Een vergelijking met de gecalibreerde ¹⁴C-dateringen die gekoppeld zijn aan het pollendiagrammen laat een geschatte datering omstreeks 3400 tot 3200 voor Christus toe. Vanaf het laat-neolithicum komen met grotere regelmaat graanpollen voor in het diagram van het Engbertsdijkveen, en vrijwel tegelijkertijd verschijnt de smalbladige weegbree. Ook bij het palynologische onderzoek te Denekamp-Klokkenberg werd in een monster van Atlantische ouderdom stuifmeel van granen aangetroffen.³⁴ Wat de exacte ouderdom van het monster is en of er sprake is van een verbouwd gewas is niet met zekerheid vast te stellen. Ook op deze locatie is vanaf het laat-neolithicum een duidelijke menselijke beïnvloeding in het vegetatiebeeld waarneembaar, hetgeen af te lezen is aan het gecombineerd voorkomen van houtskoolpartikels en stuifmeel van granen en de smalbladige weegbree.

Veel diagrammen vertonen in de loop van de bronstijd en de ijzertijd een sterke toename in het aantal cultuurindicatoren en in de openheid van het landschap. Met name op de armere zandgronden van Oost-Nederland ontstonden heidevegetaties, omdat het bos steeds minder gelegenheid kreeg om te herstellen van de ontginningen, houtkap en de intensievere exploitatie van het landschap.³⁵ In het pollendiagram van het Engbertsdijkveen is omstreeks 700 voor Christus een hoogtepunt in het aantal cultuurindicatoren waarneembaar, waarbij met name de sterke toename van de adelaarsvaren (*Pteridium aquilinum*) in het oog springt. Deze plant is een cultuurindicator die wijst op de aanwezigheid van kapvlaktes en door begrazing ontstane open plekken in oud bos, en vormt daarom een indicatie dat de grootte van het beboste areaal in de omgeving van het Engbertsdijkveen in deze periode sterk afgenomen is.³⁶ Dat er duidelijke variatie per onderzoekslocatie bestaat, wordt geïllustreerd door enkele pollendiagrammen uit Münsterland. In het Zwillbrocker Venn, Weißes Venn en Burloër Venn/Wooldsche Veen is na de vroege ijzertijd een afname van menselijke invloed op de vegetatiesamenstelling waarneembaar. Deze trend zet zich voort tot omstreeks het begin van de jaartelling.³⁷ Ook voor de Romeinse tijd en middeleeuwen is het beeld niet homogeen. De algemene trend is dat het landschap steeds opener wordt, hoewel er soms juist ook bosregeneratie lijkt plaats te vinden. In het Zwillbrocker Venn en Weißes Venn is dat tussen 300 en 550 na Christus het geval.³⁸ Een vergelijkbare trend is door Van Geel waargenomen in het Engbertsdijkveen, vanaf de derde eeuw, en het Wietmarscher Moor, vanaf de tweede eeuw na Christus.³⁹ Hij stelt vast dat een vergelijkbare trend in veel pollendiagrammen in Noordwest-Europa waarneembaar is. Het is niet waarschijnlijk, dat deze ontwikkeling het gevolg is van een drastische afname van bevolkingsdichtheid. Er zijn verschillende verklaringen voor het verschijnsel geopperd, waaronder klimaatsverandering of een veranderd landgebruik.⁴⁰

Bovengenoemde onderzoeken lijken op het eerste gezicht een goede bron te vormen om algemene trends te reconstrueren met betrekking tot de menselijke invloed op de vegetatie-ontwikkeling op een regionale schaal. Toch is het wetenschappelijk niet verantwoord om de gecombineerde onderzoeksresultaten te extrapoleren tot een algemeen voor Oost-Nederland geldend beeld. Zo is er sprake van variatie in monsterlocaties, onderzoeksmethode (bijvoorbeeld de gehanteerde pollensom) en zonder twijfel ook in de lokale en regionale vegetatie- en bewoningsgeschiedenis. Zoals al vermeld werd, zijn de onderzoekslocaties vooral gelegen in de oostelijke delen van Oost-Nederland. Daarom bestaat er weinig inzicht in de ontwikkelingen in de westelijke delen van het studiegebied. Belangrijker nog is de

³³ Van Geel 1976, 8-9.

³⁴ Van der Hammen 1965, 128.

³⁵ Van der Hammen/Bakker 1971, 151.

³⁶ Van Geel 1976, 8; zie ook Behre 1981; Groenewoudt 2006, 131.

³⁷ Rehagen 1964; Burrichter 1969, 1976; Hulst 1981, 7-8.

³⁸ Burrichter 1969, 1976. Meurers-Balke en Kalis, die een

heranalyse van Burrichters pollendiagram van het Zwillbrocker Venn hebben gemaakt, wijzen met name op een sterke afname van boompollen en cultuurindicatoren tussen circa 500 en 700 na Christus (Meurers-Balke/Kalis 2005, 89).

³⁹ Van Geel 1972, 1976, 9.

⁴⁰ Bijv. Chetty 2008.

waarneming, dat het niet duidelijk is voor welk gebied rond de monsterlocaties de onderzoeksresultaten zeggingskracht hebben. Zo is tijdens onderzoek op Flögeln (Duitsland) aangetoond, dat in veenprofielen op slechts enkele kilometers afstand van archeologisch onderzochte nederzettingen nog nauwelijks menselijke activiteit waar te nemen is in het pollenbeeld.⁴¹ E. Burrichter deed in westelijk Münsterland onderzoek naar de relaties tussen vegetatie-ontwikkeling op basis van pollenonderzoek van hoogvenen, de ‘natuurlijke’ vegetatie op verschillende hedendaagse bodemtypes en de verspreidingspatronen van archeologische vindplaatsen.⁴² Het is echter de vraag, in hoeverre de pollendiagrammen uit de hoogvenen representatief zijn voor de vegetatie-ontwikkeling in Burrichters hele onderzoeksgebied. De hedendaagse bodemgesteldheid komt niet geheel overeen met die in de late prehistorie, en datzelfde geldt waarschijnlijk voor de vegetatie die in de verschillende landschapseenheden tot ontwikkeling komt.

Het behoeft geen betoog, dat vooral de in de onmiddellijke nabijheid van archeologisch onderzochte nederzettingen gelegen monsterlocaties een betrouwbaar beeld kunnen verschaffen van de relaties tussen bewoning en het vegetatiebeeld. In dit verband zijn met name de archeologische, landschappelijke en paleobotanische gegevens van Zutphen-Ooyerhoek, Denekamp-De Borchert en Denekamp-Klokkenberg van belang. In theorie bood ook het paleo-botanisch onderzoek in Lochem-Ampsen een goede mogelijkheid, aangezien de monsterlocatie direct naast een nederzettingsterrein lag, maar daar bleek een groot hiaat in het veenprofiel aanwezig.⁴³ In hoofdstuk 14 wordt meer aandacht besteed aan zowel veenuitbreiding als aan de relaties tussen bewoning en vegetatie-ontwikkeling, en wordt wat het laatste aspect betreft een alternatieve onderzoeksmethodiek geïntroduceerd.

4.3 LANDSCHAPSSTRUCTUUR EN ARCHEOLOGIE

4.3.1 Een fysisch-determinerend landschap?

De feestbundel die aan A.D. Verlinde aangeboden werd naar aanleiding van zijn afscheid als provinciaal archeoloog draagt de titel ‘Het zandeilandenrijk van Overijssel’.⁴⁴ De term ‘zandeilandenrijk’, door Verlinde zelf geïntroduceerd, verwijst naar de landschappelijke diversiteit die kenmerkend is voor Oost-Nederland. In beschrijvingen van het gebied komen termen als ‘versnipperd’, ‘fijnmazig’, ‘kleinschalig’ en ‘gevarieerd’ regelmatig voor. Het fysische landschap van Oost-Nederland heeft een heterogener karakter dan andere regio’s die eveneens als pleistocene zandgebieden worden gekenmerkt, zoals Drenthe, de Veluwe en Noord-Brabant. Hoge en droge ‘zandeilanden’, zoals dekzandruggen, rivierduinen en stuwwallen, worden afgewisseld met beekdalen, dalvormige laagtes, dekzandvlaktes en veengebieden. Het is dan ook niet verrassend, dat diverse archeologen het karakter van het fysische landschap als in hoge mate bepalend hebben beschouwd voor de mogelijkheden voor bewoning. In vergelijking met landschappelijk meer ‘homogene’, ‘grootschalige’ gebieden is het voor Oost-Nederland relatief eenvoudig om voorspellingen te doen betreffende de archeologische verwachting van verschillende landschapseenheden. Het is dan ook niet verrassend dat de eerste AMZ-geïntegreerde studies naar locatiekeuze-factoren en de mogelijkheden tot voorspelling van de ligging van archeologische vindplaatsen gericht waren op de omgeving van Markelo en Rijssen, één van de meest gevarieerde microregio’s van Oost-Nederland.⁴⁵ Mede als een gevolg van de sterke relatie tussen landschapsstructuur en archeologie heeft de archeologische onderzoekstraditie van Oost-Nederland van oudsher een sterk fysisch-deterministisch karakter, zoals ook weerspiegeld wordt in de modellen die later in dit hoofdstuk aan de orde komen.

⁴¹ Behre/Kučan 1986.

⁴² Burrichter 1969, 1970, 1973, 1976.

⁴³ Out 1999.

⁴⁴ Groenewoudt *et al.* 2006.

⁴⁵ Groenewoudt 1989a; Ankum/Groenewoudt 1990; Brandt *et al.* 1992; Deeben *et al.* 1997.

Verlinde was de eerste archeoloog die stelselmatig verbanden legde tussen de landschappelijke structuur van Oost-Nederland en de ligging en het karakter van archeologische vindplaatsen, met name met betrekking tot de periode vóór de late middeleeuwen.⁴⁶ Hij onderscheidde in grote lijnen vier landschapseenheden die bij uitstek geschikt waren voor bewoning: hoge en droge dekzandruggen en dekzandkoppen, stuwwallen, (hedendaagse) stuifzandgebieden en smeltwaterafzettingen.⁴⁷ Deze vier eenheden samen beslaan ongeveer een derde deel van het totale oppervlak van Overijssel. Lage en vochtige dekzanden, venen en beek- en rivierafzettingen werden als onbewoonbaar beschouwd. Het overgebleven derde deel van Overijssel werd volgens Verlinde naar schatting maar voor de helft bewoond. Voor deze stelling droeg hij drie oorzaken aan.⁴⁸ Ten eerste komt aan de oppervlakte van delen van vooral de Oost-Twentse stuwwallen Tertiaire klei voor. Dergelijke bodems zijn nat en moeilijk te bewerken.⁴⁹ Ten tweede bestaat de Sallandse Heuvelrug voor een groot deel uit arme, grove zanden, die gemeden werden vanwege de schaarste aan waterbronnen en de geringe bodemvruchtbaarheid. Dezelfde omstandigheden gelden voor grove smeltwaterafzettingen. Ten derde nam Verlinde aan, dat in principe bewoonbare hoge zandgronden binnen verder overwegend lage en natte landschappen eveneens niet bewoond werden vanwege de slechte toegankelijkheid. Als meest opvallende voorbeeld werden de meeste dekzandruggen tussen Deventer en de Vechtstreek genoemd, zij het onder voorbehoud vanwege de lage onderzoekintensiteit in dat gebied.⁵⁰ Na deze redenering blijft ongeveer een zesde deel van het totale oppervlak van Overijssel als 'potentieel bewoonbaar' over.

Bovengenoemde schattingen zijn kartografisch vertaald in een 'bewoningspotentiekaart' van de provincie Overijssel, die Verlinde voor het eerst publiceerde in zijn dissertatie (fig. 4.4).⁵¹ Omdat de als basis gebruikte geomorfologische kaart een zeer grove schaal heeft (1 : 600000), is de bewoonbaarheidskaart uitsluitend geschikt voor het herkennen van globale landschappelijke patronen. Vanzelfsprekend zijn er verschillende kanttekeningen te maken bij de indeling van Overijssel in potentieel bewoonbare en onbewoonbare gebieden. Ten eerste is er geen rekening gehouden met de paleo-geografische ontwikkeling van het gebied. Zonder twijfel waren de mogelijkheden voor bewoning in de loop van het Holocene aan aanzienlijke veranderingen onderhevig, en afhankelijk van landschapsgenetische processen, economische bestaansbasis en daarmee samenhangende verschillen in locatiekeuze. Kleine dekzandkopjes in beekdalen en veengebieden boden uitstekende mogelijkheden voor bewoning en landschapsexploitatie voor mesolithische jagers-verzamelaars, maar niet voor de volledig agrarische ijzertijd-gemeenschappen. Enkele aannames werden, vooral vanaf het midden van de jaren negentig, door archeologisch onderzoek weerlegd. Verschillende opgravingen toonden bijvoorbeeld aan, dat het daarvoor nauwelijks onderzochte dekzandgebied tussen Deventer en de Vechtstreek beduidend rijker is aan archeologische vindplaatsen dan voorheen werd aangenomen. In het Twentse Borne zijn bewoningssporen uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd aangetroffen op beekerdgronden, bodemkundige eenheden die voorheen niet als 'bewoonbaar' werden aangemerkt.⁵² Toch hebben de verschillende landschapsgerichte publicaties en de bewoonbaarheidskaart van Verlinde een belangrijke functie vervuld. Voor het eerst boden ze aan de archeologische vakwereld inzicht in de karakteristieke landschapsstructuur en de relatief beperkte mogelijkheden voor bewoning in Oost-Nederland.

⁴⁶ Groenewoudt *et al.* 2006, 7-8 (voorwoord); Van Es 2006, 12.

119.

⁵⁰ Van Es/Verlinde 1977, 34.

⁴⁷ O.a. Van Es/Verlinde 1977, 32-35; Verlinde 1987a, 308-315 en 326, 1993c.

⁵¹ Verlinde 1987a, 315, Abb. 144. Zie ook Verlinde 1993c, 166, fig. 9.1.

⁴⁸ Verlinde 1993c, 166-167.

⁵² Scholte Lubberink 2007a.

⁴⁹ Zie ook Hijzeler 1961, 1966; Scholte Lubberink 1998,

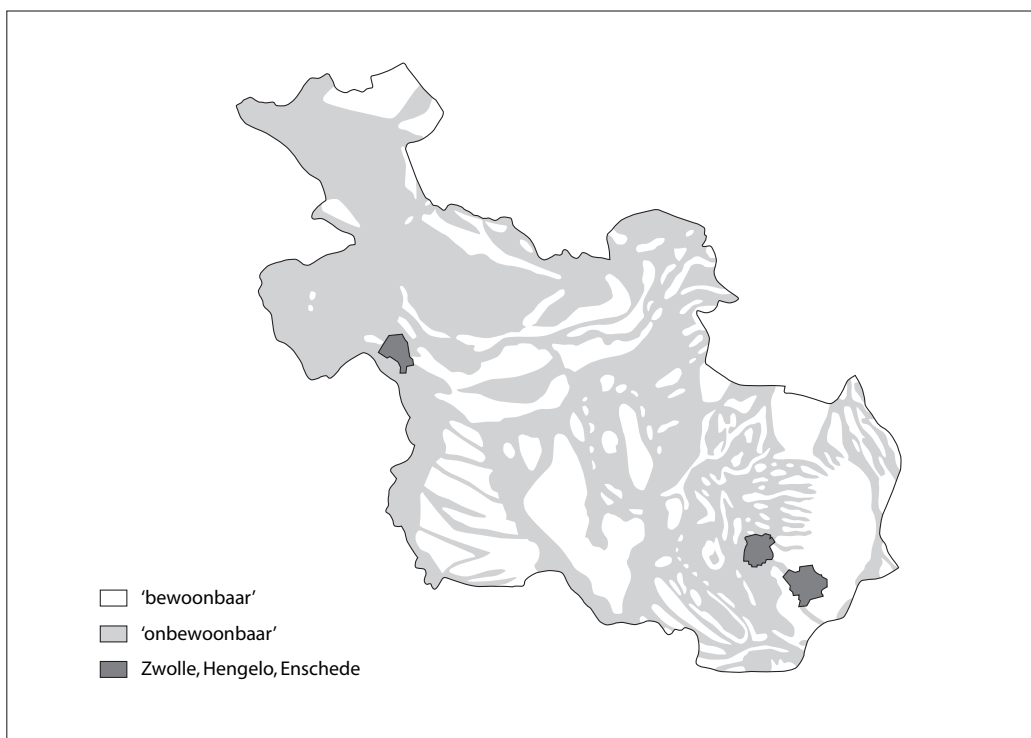

Fig. 4.4 'Bewoningspotentiekkaart' van Overijssel. Naar Verlinde 1987a, Abb. 144, p. 315.

De bepalende rol van de landschapsstructuur voor het bewoningspatroon werd in Overijssel dus vanaf de jaren zeventig sterk benadrukt. Andere onderzoekers onderschreven de inzichten van Verlinde.⁵³ De theorievorming met betrekking tot de relatie tussen landschap en archeologie is in de Achterhoek minder sterk ontwikkeld, hetgeen zonder twijfel het gevolg is van de lagere onderzoeksintensiteit in die streek. Toch zijn er wel publicaties voorhanden waarin vergelijkbare denkbepelden geuit worden als voor Overijssel. R.S. Hulst omschreef de Achterhoek als een landschap met een uiterst fijne geleding, dat gekenmerkt wordt door snelle afwisselingen van hoog en laag. De sterke landschappelijke variatie van het ten dele *siedlungsfeindliche* gebied beschouwde hij als bepalend voor de locatie van archeologische vindplaatsen.⁵⁴ Hij sprak de verwachting uit dat met name de essen en enken onder hun plaggendecken talrijke archeologische vindplaatsen verborgen, en beschouwde de aaneengesloten linten van hoge dekzandruggen langs beekdalen als verkeersgeografisch belangrijke landschappelijke eenheden. Het woord *siedlungsfeindlich* komen we ook tegen in een publicatie van P.A.C. Schut, over de neolithische bewoning van de Achterhoek. Hij gebruikt het om venen en andere laaggelegen, natte landschapseenheden te omschrijven, en beeldt een kaart met *siedlungsfeindliche* gebieden af.⁵⁵

Buiten de al besproken vrij globale patronen die Verlinde in Overijssel waarnam, zijn er in Oost-Nederland slechts enkele studies specifiek gewijd aan de relaties tussen menselijke bewoning en landschapsexploitatie enerzijds, en de landschapskarakteristieken in brede zin anderzijds. Deze onderzoeks lacune is zonder twijfel voor een belangrijk deel een gevolg van de schaarste aan synthetiserende studies, en het feit dat slechts enkele microregio's goed onderzocht zijn. Voor het reconstrueren van bewoningspatronen en het komen tot modelmatige weergaves wordt er immers idealiter gebruik gemaakt van grote gegevens-

⁵³ Bijv. Scholte Lubberink 1998, 111.

⁵⁵ Schut 1987, 81-84 en afb. 44.

⁵⁴ Hulst 1972a, 63-65.

bestanden van vindplaatsen en waarnemingen, of van grootschalig onderzoek in specifieke microregio's. Aan de twee vroeg-prehistorische Twentse studies die in de volgende paragraaf besproken zullen worden, liggen bijvoorbeeld inventarisaties van oppervlaktevindplaatsen en – in mindere mate – opgravingsgegevens ten grondslag. Het belangrijke 'model van expansie en contractie' kwam voort uit twee decennia onderzoek in de microregio van Colmschate (par. 4.3.3).

4.3.2 *Mens en landschap in de vroege prehistorie*

In steentijdonderzoek wordt doorgaans veel aandacht besteed aan de relatie tussen landschapskenmerken en bewoningspatronen. Aangezien jagers-verzamelaars in vergelijking met landbouwende gemeenschappen een meer mobiele bestaanswijze hebben, een groter gebied bestrijken en meer afhankelijk zijn van natuurlijke bronnen, gaat het onderzoek van steentijdvindplaatsen hand in hand met het vergaren van gedetailleerde kennis over het biotische en a-biotische landschap. Hoewel, zoals in hoofdstuk 3 is vastgesteld, het aantal goed onderzochte vindplaatsen uit de vroege prehistorie feitelijk op twee handen te tellen is, zijn er twee regionale studies uitgevoerd die inzicht geven in aspecten als locatiekeuze, diversiteit in nederzettingstypen en exploitatie van natuurlijke bronnen. J. Musch deed een onderzoek naar patronen in de locaties van laat-paleolithische en vooral mesolithische vindplaatsen in het zuidwestelijke deel van Twente, dat leidde tot een model van exploitatie en locatiekeuze.⁵⁶ H.B.G. Scholte Lubberink bestudeerde de landschappelijke ligging van archeologische vindplaatsen uit het laat-paleolithicum tot en met de vroege bronstijd in het noordoostelijke deel van Twente.⁵⁷ Zijn diachrone aanpak leidde tot inzichten in veranderingen in locatiekeuze op een regionale schaal. Het is niet opvallend dat in beide studies aandacht wordt besteed aan deelgebieden van Twente. In de vorige hoofdstukken is duidelijk geworden dat juist die streek op het gebied van de vroege prehistorie een sterkere onderzoekstraditie kent dan Salland en de Achterhoek, zowel wat betreft professionele als amateur-archeologie.

Het door Musch onderzochte gebied ligt in de omgeving van Rijssen, Enter, Markelo en Goor.⁵⁸ In landschappelijk opzicht bestaat het uit een afwisseling van een stuwwal, veengebieden, het beekdal van de Regge, dekzandruggen en dekzandkoppen. Door middel van veldverkenningen en een inventarisatie van bekende vindplaatsen werd een gegevensbestand van vindplaatsen uit het laat-paleolithicum en het mesolithicum opgebouwd. Deze werden afgezet tegen verschillende variabelen, zoals de geomorfologie, het bodemtype en de grondwatertrap. Daaruit werd een patroon in vindplaatslocaties afgeleid, dat in combinatie met een waargenomen variatie in nederzettingstypen gebruikt is om een model van locatiekeuze en exploitatie op te stellen (fig. 4.5). Dit model heeft uitsluitend waarde voor het mesolithicum, omdat verreweg de meeste vindplaatsen uit die periode dateren. Laat-paleolithische vindplaatsen komen in het gebied wel voor, maar zijn te schaars om betrouwbare patronen aan te ontleen.

In het model staan tien landschappelijke eenheden centraal, die verschillende posities innemen in het mesolithische patroon van bewoning en landschapsexploitatie. Met name aan de gordeldekzandruggen, die voorkomen op de overgang van stuwwallen naar laaggelegen, natte gebieden, wordt een belangrijke positie in het nederzettingssysteem toegekend. Op basis van het aantal vindplaatsen, de vondstdichtheid en het voorkomen van grondsporen wordt geconcludeerd dat op de gordeldekzandruggen herhaaldelijk

⁵⁶ Musch 1991. In een latere publicatie richtte hij zich nog eens op vindplaatsen in de omgeving van het Elsenerveen en De Borkeld, enkele kilometers ten noorden van Markelo (Musch 1997).

⁵⁷ Scholte Lubberink 1998.

⁵⁸ Het betreft kaartblad 28 van de Bodemkaart van Nederland, aangevuld met een gedeelte van het kaartblad 34B. De totale oppervlakte van het gebied bedraagt ongeveer 450 vierkante kilometer.

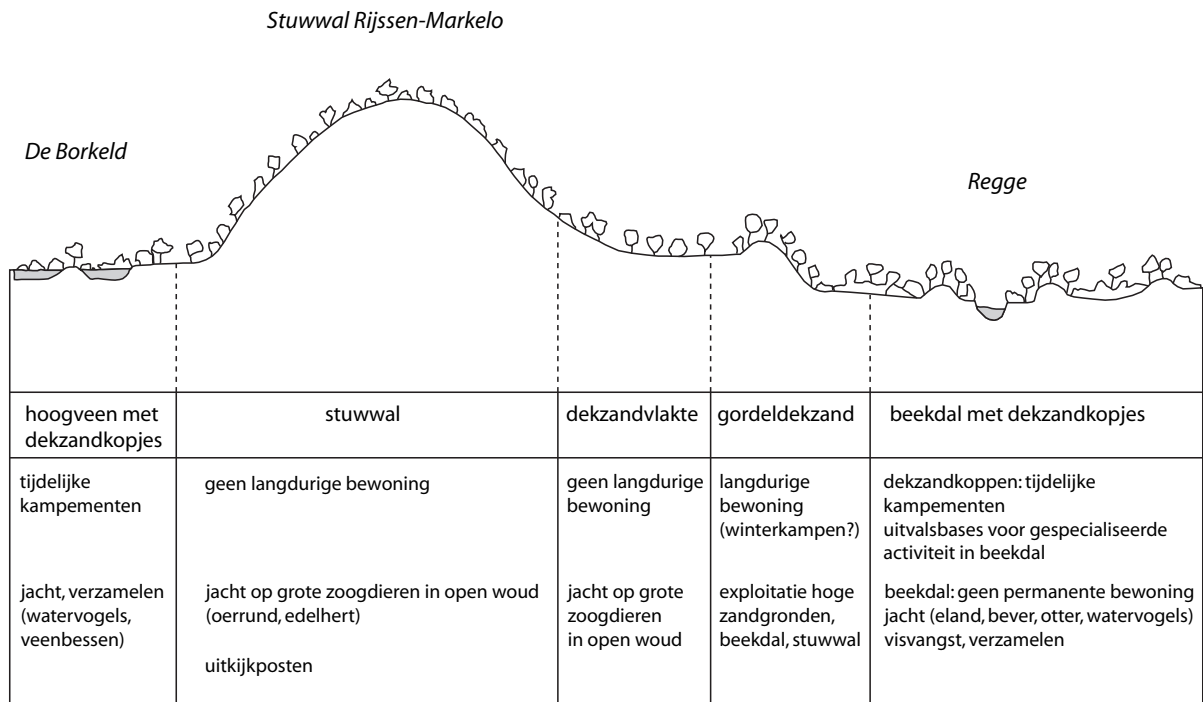

Fig. 4.5 Schematische weergave van het model van locatiekeuze en landschapsexploitatie in het mesolithicum in Zuidwest-Twente. In deze illustratie zijn niet alle tien landschappelijke eenheden opgenomen die een rol spelen in het model. Naar Musch 1991, fig. 17.

of mogelijk langdurige bewoning plaatsvond, mogelijk vooral gedurende de winter. Het betreft gradiëntzones op de overgang van stuwwallen naar waterrijke, lage gebieden met een hoge biodiversiteit. Mogelijk vond op grotere dekzandruggen bij beekdalen ook langdurige bewoning plaats, maar de aanwijzingen daarvoor zijn minder sterk. Net als op dekzandkopjes komen hier vooral kortstondig gebruikte kampementjes voor. Dekzandruggen en dekzandkoppen bij beekdalen boden mogelijkheden voor mogelijk seizoensgebonden activiteiten zoals jacht en visserij. In en bij veengebieden en dobbes lag de nadruk op gespecialiseerde jacht op watervogels, en mogelijk op visvangst. Er zijn geen mesolithische vindplaatsen bekend van stuwwallen en dekzandvlaktes, maar deze boden vermoedelijk mogelijkheden voor de jacht op groot wild. Datzelfde geldt voor de beekdalen, waar ook vis gevangen werd en plantaardig voedsel werd verzameld. Vuursteenmateriaal werd verzameld op plaatsen waar keileem dagzoomt. In het onderzochte gebied is dat het geval in de omgeving van De Borkeld, aan de westzijde van de stuwwalreeks tussen Markelo en Rijssen.

Het onderzoek van Musch was het eerste waarin met een landschappelijke invalshoek aandacht werd besteed aan Oost-Nederlandse mesolithische bewoningspatronen. Hij gaf zelf al aan dat er wel enkele methodologische kanttekeningen gemaakt kunnen worden bij het model van bewoning en exploitatie, die met name gerelateerd zijn aan de conservering van de vuursteenstrooiingen en de beperkingen die het werken met oppervlaktevindplaatsen met zich meebrengt.⁵⁹ De oppervlaktevindplaatsen laten geen gedetailleerde uitspraken toe over bewoningsduur, uitgevoerde activiteiten en ruimtelijke patronen binnen vuursteenstrooiingen. De meeste vuursteenstrooiingen zijn niet scherp dateerbaar, waardoor het model gefundeerd is op vindplaatsen waarvan de dateringen duizenden jaren uiteen kunnen liggen. Het is niet ondenkbaar dat er in de loop van het mesolithicum veranderingen in locatiekeuze en exploitatie

⁵⁹ Musch 1991, 61-62.

van het landschap hebben plaatsgevonden, die vanwege de geringe dateringsscherpte niet gereconstrueerd kunnen worden. Daarnaast kan het model vanwege de slechte conservering van organisch materiaal, zeker bij oppervlaktevindplaatsen, niet getoetst worden aan ecologische gegevens. Tenslotte speelt de omvang van het onderzoeksgebied een rol. Het is aannemelijk dat de economische en sociale 'territoria' van de mesolithische lokale gemeenschappen zich tot buiten de grenzen van het onderzoeksgebied hebben uitgestrekt, waardoor slechts een deel van het systeem van bewoning en landschapsexploitatie in kaart is gebracht. In dit verband is vergelijking van de gereconstrueerde patronen met andere goed onderzochte microregio's van belang, waarvoor op dit moment alleen het onderzoek van Scholte Lubberink in Noordoost-Twente in aanmerking komt.

Het gebied dat in de studie van Scholte Lubberink centraal staat, bestaat uit de relatief laaggelegen dekzandlandschappen van het Bekken van Hengelo en het Dinkeldal en de stuwwallen van Ootmarsum en Oldenzaal. De landschapsstructuur van het Dinkeldal wordt bepaald door grote, noord-zuid geïoriënteerde dekzandruggen, die geflankeerd worden door brede laagtes. Het Bekken van Hengelo bestaat uit een afwisseling van smalle, oost-west geïoriënteerde dekzandruggen en kleine beken. De stuwwallen van Ootmarsum en Oldenzaal vormen dominante, landschapsbepalende elementen in het noordoosten van Twente. Op delen van de stuwwallen komen aan of vlak onder de oppervlakte afzettingen van Tertiaire klei voor. Een regionale inventarisatie van opgravingsgegevens en met name oppervlaktevindplaatsen vormt de basis voor het onderzoek. Het onderzoek leidde niet tot het opstellen van een model, maar geeft in tegenstelling tot de studie van Musch vanwege de grotere tijdsdiepte wel een waardevol inzicht in de veranderingen in locatiekeuze tussen het laat-paleolithicum en de vroege bronstijd.

De schaarse vindplaatsen die zijn toegeschreven aan de Hamburg-cultuur en Ahrensburg-cultuur worden op basis van de omvang van de vondststrooiingen en de vondstdichtheid geïnterpreteerd als kleine basiskampen of extractiekampjes. Vindplaatsen van de *Federmesser*-traditie zijn wat talrijker, en worden onderverdeeld in 'grote' en 'kleine' vindplaatsen. De eerste categorie wordt geïnterpreteerd als de materiële neerslag van basiskampen en langdurige bewoning, de tweede categorie als de restanten van kortstondig gebruikte extractiekampementjes. De *Federmesser*-vindplaatsen vertonen een duidelijke clustering. Zo bevindt zich op een smalle dekzandrug op de westelijke rand van het Dinkeldal een concentratie van minstens zes vindplaatsen. Deze clustering wordt geïnterpreteerd als de ruimtelijke neerslag van regelmatig naar dezelfde plaatsen terugkerende groepen jagers-verzamelaars. In landschappelijk opzicht liggen alle laat-paleolithische vindplaatsen in de directe nabijheid van vochtige laagtes. Ze komen met name voor op gordeldekzandruggen in het gebied tussen de stuwwallen van Ootmarsum en Oldenzaal. Mesolithische vindplaatsen zijn beduidend talrijker dan die uit het laat-paleolithicum. Ze liggen eveneens op dekzandruggen en dekzandglooiingen in de nabijheid van vochtige depressies, maar kennen een veel grotere landschappelijke spreiding. Uit landschappelijk homogene, weinig gevarieerde gebieden zijn vrijwel geen mesolithische vindplaatsen bekend. Datzelfde geldt voor de stuwwallen. In het algemeen komt dit beeld goed overeen met de waarnemingen van Musch in Zuidwest-Twente. Scholte Lubberink ziet in Noordoost-Twente een globaal onderscheid tussen zeer grote tot grote, en zeer kleine tot kleine vindplaatsen. Vindplaatsen van de eerste categorie worden als basiskampen geïnterpreteerd, en komen vrijwel uitsluitend voor op grote, hoge dekzandruggen in een gevarieerd landschap. Ook hier betreft het vaak gordeldekzandruggen. Kleine tot zeer kleine vindplaatsen komen in grote delen van de dekzandgebieden voor, zoals op grote dekzandruggen, dekzandkoppen, lage dekzandglooiingen en dekzandvlaktes. Ze worden geïnterpreteerd als de neerslag van kortstondige, gespecialiseerde activiteiten.

Het karakter van de bewoning van Noordoost-Twente in het vroeg-neolithicum en midden-neolithicum A is op basis van de weinige beschikbare gegevens niet reconstrueerbaar. Bij vindplaatsen uit de periode vanaf 3400 voor Christus is opnieuw een duidelijke voorkeur voor locaties in de nabijheid

van open water herkenbaar. De nederzettingen en graven uit deze fase komen echter vooral voor in gebieden die in het laat-paleolithicum en mesolithicum onbewoond waren, zoals delen van de stuwwal van Ootmarsum en dekzandglooiingen ten westen van de stuwwal van Oldenzaal. Daarnaast komen vindplaatsen vooral op grote dekzandruggen voor. Omdat de aanwezigheid van grote arealen potentiële landbouwgrond op goed te bewerken zandige bodems veel belangrijker is dan voorheen, verschuift de nadruk naar landschappelijk homogene gebieden. Van kleine en smalle dekzandruggen en dekzandkoppen in moerassige gebieden zijn vrijwel uitsluitend ‘losse’ vondsten van bijlen, klingen en spitsen bekend. Dit impliceert dat deze landschappelijke eenheden ook na 3400 voor Christus nog een rol bleven spelen in de exploitatie van het landschap. Er bestaat een duidelijk verschil tussen de dichtheid en het karakter van vindplaatsen op de stuwwallen van Oldenzaal en Ootmarsum. Terwijl van de stuwwal van Oldenzaal slechts enkele losse vondsten bekend zijn, is op de stuwwal van Ootmarsum een veel grotere hoeveelheid vindplaatsen aanwezig. Dit wordt verklaard door de grotere arealen Tertiaire klei die voorkomen op de stuwwal van Oldenzaal. Ook grafheuvels komen uitsluitend op de zandige delen van stuwwallen voor.

In navolging van B.J. Groenewoudt, die onderzoek had gedaan naar de bewoningspatronen in het ten noorden van Markelo gelegen gebied De Borkeld, probeerde Scholte Lubberink op basis van de omvang van vondststrooiingen en de dichtheid van artefacten drie nederzettingstypen te onderscheiden.⁶⁰ Groenewoudts onderzoek in De Borkeld had aangetoond dat de nederzettingsterreinen uit de periode tussen het midden-neolithicum en de vroege bronstijd in dat gebied in een krans om een grondmorenerug liggen, met name op en bij plaatsen waar deze rug overdekt is met dekzand. Hij onderscheidt kleine, middelgrote en grote vindplaatsen⁶¹, en vermoedt dat deze geïnterpreteerd moeten worden als extractiekampjes, ‘huisplaatsen’ en ‘verschillende huisplaatsen’. Onder huisplaatsen verstaat hij ‘residentiële’ nederzettingen, die langduriger bewoning kenden dan de kortstondig gebruikte extractiekampjes. De categorie van ‘verschillende huisplaatsen’ lijkt in feite te bestaan uit een palimpsest van de materiële neerslag van verschillende bewoningsfasen op dezelfde of vrijwel dezelfde locatie. Omdat Groenewoudts onderzoek hoofdzakelijk gebaseerd is op oppervlaktevindplaatsen en er in De Borkeld nauwelijks opgravingen hebben plaatsgevonden, bestaat weinig inzicht in het karakter van een ‘individuele’ nederzettingseenheid. Datzelfde geldt voor de frequentie waarmee en de afstand waarover nederzettingen langs de grondmorenerug verplaatst werden. Groenewoudt publiceerde twee mogelijke modellen voor de bewoningsdynamiek in het gebied in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd (fig. 4.6).⁶² In model A (‘discontinue mobiliteit’) wordt een nederzetting herhaaldelijk verplaatst over relatief korte afstanden binnen één van de potentiële bewoningslocaties langs de grondmorenerug. In model B (continue mobiliteit) is sprake van frequentere verschuivingen van nederzettingen over grotere afstanden, tussen de langs de grondmorenerug verspreid gelegen potentiële bewoningslocaties.

Groenewoudts hypothetische onderscheid tussen bovengenoemde drie ‘nederzettingstypen’ blijkt voor Noordoost-Twente nauwelijks toetsbaar te zijn. De kwaliteit van het gegevensbestand van Scholte Lubberink, hoofdzakelijk bestaand uit oppervlaktevindplaatsen, was daarvoor niet toereikend. Vindplaatsen met een grote omvang zijn wel ruimschoots aanwezig, maar het is doorgaans moeilijk te bepalen in hoeverre er van langdurige of herhaaldelijke bewoning sprake is. Ook extractiekampjes zijn moeilijk aanwijsbaar. Het is mogelijk dat ‘geïsoleerde’ vondsten, zoals bijlfragmenten of spitsen, op dit nederzettingstype wijzen.

⁶⁰ Groenewoudt 1989a, 1994a, m.n. 110-135; Scholte Lubberink 1998, 116-120.

⁶¹ Groenewoudt 1994a, 110-112. Kleine vindplaatsen hebben een oppervlakte van minder dan 200 m², middel-

grote minder dan 1000 m². Grote vindplaatsen hebben een oppervlakte van meer dan 2000 m².

⁶² Groenewoudt 1994a, 134.

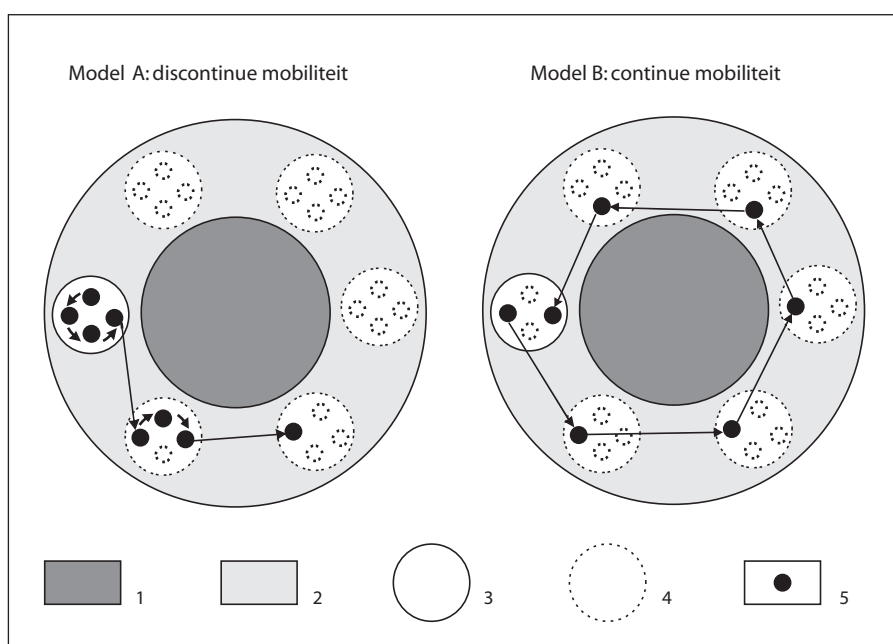

Fig. 4.6 Hypothetische modellen voor bewoningsdynamiek in De Borkeld in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Legenda: 1. keileem aan de oppervlakte; 2. keileem afgedekt door een dunne laag dekzand; 3. nederzettingscluster De Borkeld; 4. overige, globaal gelijktijdige nederzettingsclusters; 5. afzonderlijke nederzetting (c.q. bewoningsfase). Naar Groenewoudt 1994, fig. 48, p. 134.

De studies van Musch, Scholte Lubberink en Groenewoudt geven een eerste indruk van de vroeg-prehistorische bewoning en landschapsexploitatie in delen van Twente. Vooralnog is het de vraag in hoeverre de waargenomen regionale en microregionale patronen een representatief beeld geven voor andere delen van die streek, en in nog sterkere mate geldt dat voor Oost-Nederland als geheel. De weergegeven modellen en patronen zijn sterk geënt op de Twentse landschapsstructuur, die – zoals in hoofdstuk 6 zal worden betoogd – op verschillende vlakken duidelijk afwijkt van die van andere delen van het onderzoeksgebied. Dit betekent dat de Twentse bewoningspatronen niet zonder meer geëxtrapoleerd kunnen worden naar andere delen van Oost-Nederland, en een wetenschappelijk verantwoorde toetsing in principe niet mogelijk is, nog afgezien van het feit dat onderzoek met een vergelijkbare schaal niet uitgevoerd is in Salland en de Achterhoek. In het gebiedsgerichte hoofdstuk 10 (Zuidwest-Twente) en in het thematische hoofdstuk 13 komen de hier gepresenteerde modellen voor de vroeg-prehistorische bewoning van Twente nogmaals aan de orde.

4.3.3 Expansie en contractie

Zoals in de vorige paragraaf is besproken, hebben Twentse modellen een centrale rol gespeeld in de beeldvorming met betrekking tot de vroeg-prehistorische bewoning van Oost-Nederland. Daarentegen is de late prehistorie in deze streek minder sterk belicht. Vooral grootschalig nederzettingsonderzoek in het zuidwestelijke en centrale deel van Salland ligt aan de basis van de theorievorming met betrekking tot laat-prehistorische nederzettingsdynamiek en relaties met de landschapsstructuur. Het fundament voor het zogenaamde ‘model van expansie en contractie’ werd gelegd in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw, tijdens opgravingen in de microregio rond Colmschate. De nadruk van het archeologisch onderzoek in dit gebied lag met name op de dekzandrug van de Weteringer Enk. Uit de resultaten van de diverse opgravingen kan worden afgeleid, dat deze markante dekzandrug vanaf de midden-bronstijd B

tot waarschijnlijk in de middeleeuwen permanente bewoning kende, zij het niet continu op dezelfde locatie maar met diverse verschuivingen (zie ook hoofdstuk 7).⁶³ De Weteringer Enk werd vanwege de hoge dichtheid aan nederzettingssporen en de gunstige bewoningsomstandigheden als microregionale bewoningskern beschouwd. Ten zuiden van de Weteringer Enk liggen twee kleinere ‘zandeilanden’ die geheel omgeven zijn door lagere gronden, waaronder aan de zuidzijde het dal van de Schipbeek. Deze ruggen staan bekend als ‘t Bramelt en de Swormereng, ofwel Sworminkslanden. Op deze landschappelijke eenheden werd in het eind van de jaren tachtig en de jaren negentig relatief kleinschalig archeologisch onderzoek uitgevoerd. Het kwam enigszins als een verrassing dat ook op deze zandruggen laat-prehistorische nederzettingssporen gevonden werden, waarbij vooral sporen van bewoning en begraving uit de vroege ijzertijd goed vertegenwoordigd bleken. Op ‘t Bramelt betreft het twee dicht bij elkaar gelegen huisplattegronden en een urnenveld.⁶⁴ Op de Swormereng werden zelfs op drie ruimtelijk gescheiden locaties huisplattegronden en andere nederzettingssporen uit de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd opgegraven.⁶⁵ Op basis van de lage sporendichtheden en het karakter van het vondstmateriaal werd vastgesteld, dat het om relatief kortstondig bewoonde nederzettingen gaat die qua ouderdom niet veel van elkaar verschillen.

Bewoningssporen uit de vroege ijzertijd zijn op de Weteringer Enk goed vertegenwoordigd (par. 3.5.2). Daarom is het zeer waarschijnlijk, dat de nederzettingssporen uit dezelfde fase op de kleinere zandruggen ten zuiden daarvan gezien moeten worden als de neerslag van een tweede, gelijktijdig bewoonde nederzetting. Dit leidde tot de hypothese, dat in zuidwestelijk Salland de grootste, meest vruchtbare en gunstig gelegen dekzandeilanden in de late prehistorie en Romeinse tijd permanente bewoningskernen vormden. Grotendeels betreft het de dekzandruggen die vanaf de late middeleeuwen de essen en enken zouden worden. Vanuit deze kernen werden periodiek in zogenaamde expansiefases de omringende kleinere dekzandeilanden ‘gekoloniseerd’. Als in een golfbeweging waren er dus periodes waarin de bewoning zich uitbreidde, en vervolgens weer concentreerde in de kernen. Deze laatste beweging wordt als een contractiefase beschreven.⁶⁶ Het onderzoek in Colmschate maakte duidelijk, dat in die microregio de vroege ijzertijd als een expansiefase beschreven kan worden. Vanwege de beperkte schaal van het onderzoek op de kleinere zandruggen en de dateringsscherpte van individuele vindplaatsen is niet geheel zeker of daar verschillende nederzettingen tegelijkertijd bewoond waren, of dat de opgegraven sporen de neerslag zijn van één erf dat verschillende malen verplaatst is. De lage sporen- en vondstdichtheden maken de tweede optie echter het meest waarschijnlijk.

Kort na het verschijnen van het overzichtsartikel over de opgravingen op de Swormereng⁶⁷, waarin voor het eerst ideeën over expansie en contractie werden verwoord, vond de eerste fase van de opgraving van de vindplaats Raalte-Jonge Raan plaats. Bij dit onderzoek op een relatief laaggelegen deel van een dekzandrug werden bewoningssporen uit de late bronstijd, vroege ijzertijd, late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd opgegraven.⁶⁸ In de vorm van vier erven met opvallend veel spiekers zijn vooral sporen uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd goed vertegenwoordigd. De dekzandrug van Raalte werd, net als de Swormereng, geïnterpreteerd als een landschapseenheid die niet permanent bewoond was, maar wel verschillende relatief kortstondige bewoningsfasen kende. Opgravingsleider B.J. Groenewoudt, die eerder al betrokken was bij het onderzoek in Colmschate, werkte de recent ontwikkelde ideeën over expansie en contractie op basis van het onderzoek in Colmschate en Raalte verder uit, en gaf ze in een model weer (fig. 4.7).⁶⁹

⁶³ Verlinde 2000a.

⁶⁴ Groenewoudt 1989b; Verlinde 1989a, 1997a; Vermeulen 2004, vindplaats 1.

⁶⁵ Groenewoudt/Verlinde 1989; Ten Bosch 1995; Ten Bosch *et al.* 1997.

⁶⁶ Ten Bosch *et al.* 1997.

⁶⁷ Ten Bosch *et al.* 1997.

⁶⁸ Groenewoudt *et al.* 1998, 2000.

⁶⁹ Groenewoudt *et al.* 1998, 147-149; Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 58-61.

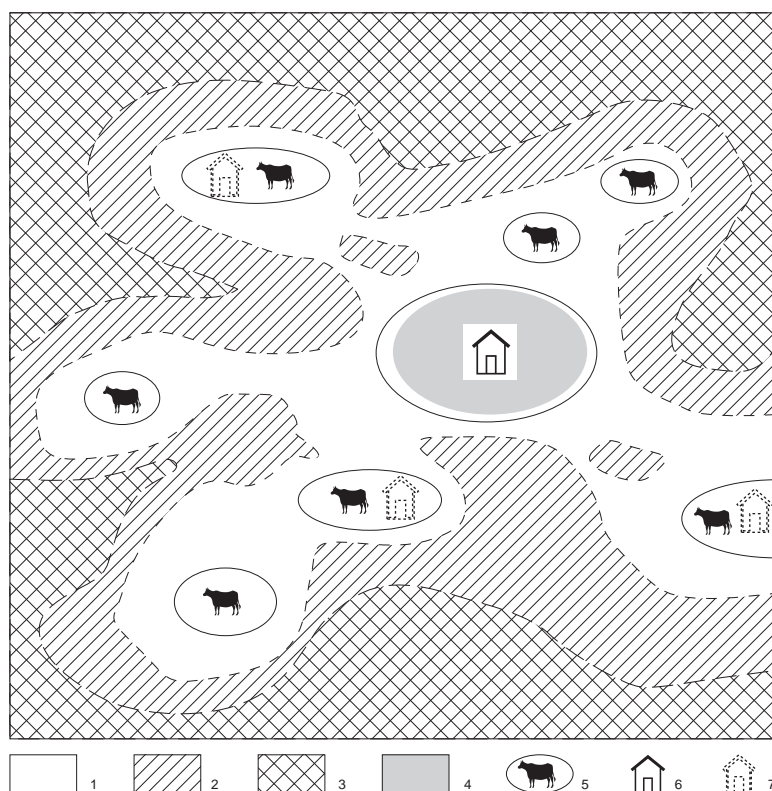

Fig. 4.7 Model van expansie en contractie voor Zuidwest- en Centraal-Salland. De bewoning op de middelgrote dekzandruggen en -koppen is verdwenen en deze terreinen zijn in gebruik als grasgrond. 1. open landschap met bosrelictien (parklandschap); 2. door houtkap en beweiding aangetast bos; 3. gesloten bosvegetatie; 4. akkers; 5. belangrijke grasgronden; 6. nederzetting; 7. voormalige nederzetting. Naar Groenewoudt et al. 1998, afb. 9.1, p. 148.

In dit model voor Centraal en Zuidwest-Salland, dat impliciet voor de periode vanaf de late prehistorie opgesteld is, worden de grote dekzandruggen op gunstige landschappelijke locaties als regionale bewoningskernen gezien. Op basis van de op dat moment beschikbare gegevens kon niet worden vastgesteld of al deze bewoningskernen vanaf de late prehistorie continu bewoond waren, maar dat werd althans voor een deel daarvan wel waarschijnlijk geacht. Op in onze ogen minder gunstige bewoningslocaties, zoals kleinere dekzandruggen en dekzandkoppen, komen uitsluitend sporen van relatief kortstondige bewoning voor. In de datering van deze bewoningssporen zijn patronen herkenbaar. Het betreft namelijk relatief vaak bewoningssporen uit de vroege ijzertijd en de overgangsfase van de late ijzertijd naar de vroeg-Romeinse tijd. In het geval van de vroege ijzertijd wordt er gesproken van een 'bewoningsoptimum'. Als een gevolg van bevolkingsgroei ontstonden er in deze periode nieuwe nederzettingen buiten de 'traditionele' bewoningskernen. Voor de situatie in de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd wordt ook gedacht aan veranderingen in de economische bestaansbasis (meer nadruk op veeteelt) of aan veranderingen in klimaat en grondwaterspiegel, waardoor voorheen onbewoonbare gebieden nu wel bewoonbaar werden. Er werd ook een verklaring gezocht voor de sporen uit de midden-bronstijd die op verschillende kleinere dekzandruggen voorkomen, zoals die vooral in Colmschate gevonden zijn. Meestal betreft het kleine aantallen sporen, vooral afvalkuilen en in enkele gevallen een spiekertje, die niet met zekerheid als erven kunnen worden geïnterpreteerd. Deze vindplaatsen worden geïnterpreteerd als de neerslag van gespecialiseerde activiteiten. Er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan tijdelijke verblijfplaatsen van herders.

	opp. (ha)	landschap	bodem	archeologie
A	> 50	essen, vooral langs beek- en rivierdalen	'cultuurlaag' of door- werkte moderpodzol	(Micro-) regionale bewoningskernen. Breed spectrum en hoge dichtheid aan archeologische resten
B	> 50	essen, minder gunstig dan A (niet aan stromend water)	geen 'cultuurlaag'	Secundaire bewoningskernen. Grote bewoningshiaten
C	50-25	essen, minder gunstig dan A	soms 'cultuurlaag'	'Overloopgebieden' van A en B. Incidenteel bewoning of gebruik
D	< 10	kampongginningen eenmansessen	geen 'cultuurlaag'	Hoogstens sporen extractienederzettingen steentijd. Eventueel laat- en post-middeleeuwse huisplaatsen aan randen

Tabel 4.2 Onderverdeling van Oost-Nederlandse essen op basis van landschappelijke en bodemkundige kenmerken en 'archeologische verwachting'. Naar Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 58-60.

Groenewoudt acht zijn model van expansie en contractie niet in strijd met het model van zwervende erven, dat in de jaren negentig van de vorige eeuw stevig verankerd raakte in de laat-prehistorische archeologie beoefening.⁷⁰ De erven binnen de microregionale bewoningskernen werden tussen de midden-bronstijd en late ijzertijd wel degelijk verplaatst, maar daarbij werden de grenzen van de betreffende landschappelijke eenheden niet overschreden. Ook de nieuwe nederzettingen die 'gesticht' werden in andere landschapseenheden vertonen een ruimtelijk-dynamisch beeld. De nederzettingssporen uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd van Raalte-Jonge Raan zijn geïnterpreteerd als de neerslag van één erf dat enkele keren over korte afstanden werd verplaatst. De bewoning op dergelijke 'B-locaties' hoeft derhalve niet altijd zeer kortstondig zijn geweest, maar verschilt wel duidelijk in bewoningsduur van de grote dekzandruggen. Hoewel het model in eerste instantie opgesteld is op basis van laat-prehistorische gegevens, is in het rapport over de vindplaats Raalte-Jonge Raan en enkele recente publicaties ook aandacht besteed aan het nederzettingssysteem in de middeleeuwen.⁷¹ Zo worden de vijfde en zesde eeuw na Christus aangemerkt als een contractiefase. In de Karolingische periode deed een nieuwe expansiefase zijn intrede, die voortzet tot in de tegenwoordige tijd. Vanuit de regionale bewoningskernen breidde de bewoning zich in fasen uit. Al voor het jaar 1000 werden erven gesticht op de flanken van de grote dekzandruggen die vanaf de late prehistorie bewoond waren. Met name vanaf de twaalfde eeuw werden ook kleinere dekzandruggen in cultuur gebracht. Aan het eind van de middeleeuwen werd het door middel van grootschalige ingrepen in de waterhuishouding mogelijk om nieuwe ontginningen uit te voeren, hetgeen eveneens gepaard ging met de stichting van nieuwe erven. Alleen de meest onvruchtbare en ongunstigst gelegen landschapseenheden bleven gespaard van ontginningen. Deze bleven begroeid met heide en zijn vanaf de negentiende eeuw merendeels met bos beplant.

Uitgaande van het model van expansie en contractie wordt met name aan de essen in Salland een belangrijke positie toegekend. Essen zijn immers met name gebonden aan grote dekzandruggen met vruchtbare bodems, en het zijn die landschapseenheden die de bewoningskernen vormden. Tegelijkertijd is duidelijk dat juist ook onderzoek van kleinere dekzandruggen van belang is, omdat alleen gecombineerd onderzoek van verschillende landschapseenheden leidt tot een volledig inzicht in het nederzettingssysteem en in diachrone veranderingen daarin. Recentelijk hebben B.J. Groenewoudt en H.B.G.

⁷⁰ Schinkel 1994.

6-7; Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 58-61.

⁷¹ Groenewoudt *et al.* 1998, 149; Groenewoudt *et al.* 2006,

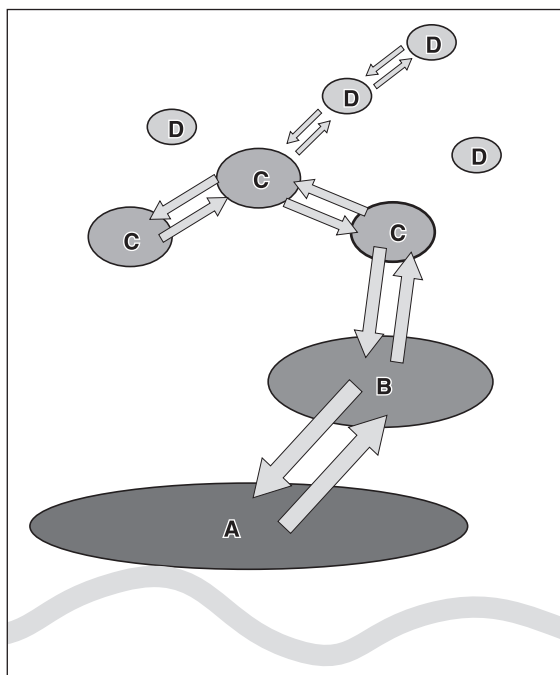

Fig. 4.8 Schematische weergave van Oost-Nederlandse essen op basis van in tabel 4.2 weergegeven kenmerken. Naar Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, afb. 6, p. 60.

en minder gunstig gelegen landschapseenheden tot vernieuwende inzichten leiden. Tot dusver is de voorgestelde 'hierarchie' binnen potentiële bewoningslocaties nog nauwelijks getoetst aan de resultaten van archeologisch onderzoek in andere microregio's in Salland.⁷³ Vooralsnog is het de belangrijkste vraag, in hoeverre dit in de structuur van het Sallandse dekzandlandschap gewortelde model ook van toepassing is op Twente en de Achterhoek. In het gebiedsgerichte hoofdstuk 7 (Zuidwest-Salland) en in het thematische hoofdstuk 13 komt het Sallandse model van expansie en contractie nogmaals aan de orde.

4.3.4 Vroeg-middeleeuwse kerngewesten

Ruim voor de ontwikkeling van het model van expansie en contractie werd al aandacht besteed aan de relaties tussen bewoning en landschap in de vroege middeleeuwen in Oost-Nederland, zij het op een hoger schaalniveau. In dit verband verdient met name onderzoek van H.A. Heidinga en H.T. Waterbolk onze aandacht.⁷⁴ Eenvoudig gezegd richtten beide onderzoekers zich op de reconstructie van die delen van Oost-Nederland die in de vroege middeleeuwen bewoond waren, waarbij Heidinga een Veluws perspectief en Waterbolk een Drents referentiekader had. Heidinga probeerde een beeld te reconstrueren van de territoriale en politieke verhoudingen in Nederland in de Merovingische periode. Hij betoogde, dat er onder de globale indeling van Friezen, Franken en Saksen een structuur van kleinere, meer stabiele

Scholte Lubberink vanuit een AMZ-perspectief een onderverdeling van Oost-Nederlandse essen gemaakt, die vooral gebaseerd is op waarnemingen in Colmschate (tabel 4.2 en fig. 4.8).⁷² De onderscheidende factoren zijn de landschappelijke ligging, omvang, bodemomstandigheden en de naar verwachting aanwezige archeologische resten.

Eén van de belangrijkste verdiensten van het model van expansie en contractie is, dat het voor het eerst op basis van een modelmatige weergave inzichtelijk maakte dat de verschillende landschappelijke eenheden in het dekzandlandschap van Salland uiteenlopende bewoningsgeschiedenissen kennen, en dat deze tot op zekere hoogte bepaald zijn door landschappelijke kenmerken. Dit impliceert, dat het om een goed inzicht te krijgen in de bewonings- en landschapsgeschiedenis van een microregio niet volstaat om uitsluitend grootschalig onderzoek te verrichten op de gunstigste bewoningslocaties, zoals in het verleden veel gedaan is. Binnen intensief onderzochte microregio's kan juist onderzoek van de kleinere, minder vruchtbare

⁷² Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 58-60, gebaseerd op Groenewoudt 1999.

⁷³ Van den Berg poogde de door Groenewoudt (1999) opgestelde onderverdeling van oude bouwlanden met plaggendek en de 'archeologische verwachting' daarvan te toetsen met behulp van het archeologisch gegevens-

bestand Archis (Van den Berg 2000). Volgens hem bleken de parameters van de onderscheiden categorieën echter niet op een wetenschappelijk verantwoorde manier toetsbaar aan het gegevensbestand.

⁷⁴ Heidinga 1984, 167-220; 1986; Waterbolk 1990b.

territoria schuilging, die hij omschreef als 'kerngewesten'.⁷⁵ De kerngewesten vormden bewoonde eilanden die omgeven waren door uitgestrekte 'wildernissen'. Binnen een kerngewest bestonden sterke sociale verbanden. Op basis van de op dat moment beschikbare archeologische gegevens maakte Heidinga een reconstructie van de geografische positie van de kerngewesten in Nederland.⁷⁶ In het expliciet als landschappelijk gefragmenteerd gekarakteriseerde Oost-Nederland kwam hij tot zes kerngewesten, en een zevende in de Liemers (fig. 4.9). In vergelijking met bijvoorbeeld de grote kerngewesten op de Veluwe hebben die in Oost-Nederland een bescheiden omvang. Eén ligt ten weerszijden van de Overijsselse Vecht, twee in Noord-oost-Twente, één in zuidwest-Twente, één in de noordelijke en één in de zuidoostelijke Achterhoek. Volgens Heidinga komen de gereconstrueerde kerngewesten goed overeen met de uit de achtste en negende eeuw bekende gouwen, op basis waarvan hij vermoedt dat deze in het algemeen oudere wortels hebben dan het moment waarop ze voor het eerst voorkomen in de historische bronnen.

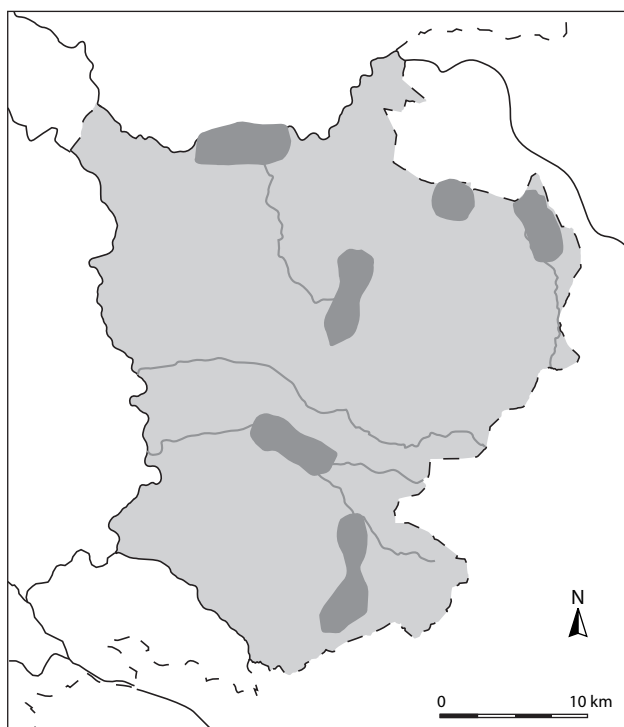

Fig. 4.9 Geografische positie van Oost-Nederlandse vroeg-middeleeuwse kerngewesten (donkergrijs) volgens Heidinga. Naar Heidinga 1984, fig. III, 2 : 2, p. 201.

Enkele jaren na Heidinga publiceerde Waterbolk een artikel over de bewoning van Drenthe, Salland en Twente in de vroege middeleeuwen. Op basis van archeologische, historische en landschappelijke gegevens kwam hij tot een verder uitgewerkte theorie over de locatie van de vroeg-middeleeuwse kerngewesten, hoewel de exacte 'begrenzings' daarvan uit zijn overzichtsaafbeelding vrij moeilijk af te leiden zijn (fig. 4.10). In tegenstelling tot Heidinga besteedt hij ook aandacht aan de oorsprong van de kerngewesten, de mogelijke bewoningscontinuïteit daarbinnen vanaf de late prehistorie en de latere markering. Met behulp van de inventarisatie van vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen van W.A. van Es en A.D. Verlinde⁷⁷ reconstrueerde Waterbolk een kerngewest 'Salland' aan weerszijden van de Vecht, met een grotere omvang dan het kerngewest van Heidinga in datzelfde gebied. Uit vrijwel elke latere marke in dit gebied zijn nederzettingsvondsten uit de Romeinse tijd en/of vroege middeleeuwen bekend. Tijdens onderzoek in Drenthe stelde Waterbolk vast, dat de esdorpen en de daarbij horende dorpsgebieden in die provincie teruggaan tot op nederzettingen uit de Romeinse tijd, hoewel er wel enige dynamiek in de nederzettingontwikkeling bestaat.⁷⁸ Hij neemt tevens een correlatie waar tussen het verspreidingspatroon van urnenvelden en nederzettingen uit de late prehistorie, en dat van vindplaatsen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen. Ondanks het ontbreken van gedetailleerde archeologische kennis op microregionale schaal neemt hij aan, dat dit patroon ook op Oost-Nederland van toepassing is. Op deze wijze komt hij tot een geheel door venen en moerassig gebied omgeven kerngewest op de

⁷⁵ Heidinga 1984, 167-169; 1986, 131-132.

⁷⁶ Heidinga 1984, 201, fig. III, 2 : 2. Wat Oost-Nederland betreft zijn de reconstructies gebaseerd op het landelijke overzicht van Ypey (1959) alsmede de Overijsselse

inventarisatie van Van Es en Verlinde (1977).

⁷⁷ Van Es/Verlinde 1977.

⁷⁸ Waterbolk 1982.

Fig. 4.10 Noordoost-Nederland en aangrenzende delen van Duitsland in de vroege middeleeuwen volgens Waterbolk. Naar Waterbolk 1990, afb. 1, p. 358.

aardewerk uit Overijsselse urnenvelden.⁷⁹ Vanwege het relatief lage aantal archeologische vindplaatsen komt Waterbolk niet tot een gedetailleerde reconstructie van vroeg-middeleeuwse kerngewesten in de Achterhoek. Hij geeft wel aan dat er naast het tot zuidwest-Twente gerekende deel van de noordoostelijke Achterhoek nog vijf gebieden met een doorlopende bewoning tot in historische tijd reconstrueerbaar zijn. Drie daarvan vormen samen het deel van Oost-Nederland dat door Heidinga in de achtste eeuw tot de gouw Hamaland gerekend wordt. Het betreffende gebied strekt zich uit over een zone ten oosten van de IJssel, langs de Oude IJssel en in de Liemers. De andere twee gebieden met doorlopende bewoning liggen in de omgeving van Aalten en Winterswijk.

Na het verschijnen van de publicaties van Heidinga en Waterbolk zijn er geen nieuwe pogingen gedaan om de reconstructies van de Oost-Nederlandse vroeg-middeleeuwse kerngewesten aan te scherpen. Vanaf het begin van de jaren negentig zijn door de sterke toename in het aantal opgravingen diverse vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen ontdekt, die een toetsing aan een gedetailleerder gegevensbestand mogelijk maken. Aan dit onderwerp wordt in paragraaf 12.2.1.4 aandacht besteed.

⁷⁹ Verlinde 1987a.

hogere gronden langs de Vecht, dat uit omstreeks dertig nederzettingen bestond. Daarnaast constateert hij dat enkele vindplaatsen op de hogere gronden ten oosten van de IJssel eveneens mogelijk wijzen op een kerngewest.

Op basis van naamkundige gronden wijst de benaming Twente, die teruggeleid wordt tot de in de Romeinse tijd vermelde Tvhanti, volgens Waterbolk mogelijk op een tweedeling. Op basis van de verspreiding van archeologische vindplaatsen en met name de fysisch-geografische kenmerken van het gebied maakt Waterbolk een onderscheid tussen een groot noordoostelijk, en een kleiner zuidwestelijk kerngewest. Een groot deel van het eerstgenoemde gebied ligt in het hedendaagse Duitsland, en vormt een deel van de graafschap Bentheim (het zogenaamde *Niedergrafschaft*). Tot het laatstgenoemde zuidwestelijke gebied wordt ook een deel van de huidige noordoostelijke Achterhoek gerekend. De grens tussen beide Twentse kerngewesten, die op basis van de bekende archeologische vindplaatsen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen nauwelijks reconstrueerbaar is, relateert hij aan door Verlinde vastgestelde verschillen in de typologie van grafmonumenten en

4.4 HISTORISCH-GEOGRAFISCH ONDERZOEK

In een overzicht van tot dusver uitgevoerd onderzoek naar de relaties tussen landschapsstructuur en bewoning mag de historisch-geografische wetenschap niet ontbreken.⁸⁰ In het algemeen heeft Oost-Nederland in dit wetenschapsveld relatief weinig aandacht gekregen, hoewel enkele kopstukken uit het vakgebied zich wel gericht hebben op het gebied. Een belangrijke volkskundige en streekhistoricus in de Achterhoek was de onderwijzer H.W. Heuvel. Hij publiceerde met name over het dagelijks leven op het Achterhoekse platteland. Zijn werken *Geschiedenis van het land van Berkel en Schipbeek*, *Volksgehoof en volksleven* en *Oud-Achterhoeksch boerenleven het geheele jaar rond* werden de standaardwerken binnen de Achterhoekse volkskunde.⁸¹ Meester Heuvel, zoals hij genoemd wordt, past in een brede kring van schoolmeesters, notarissen en andere notabelen die aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw het plattelandleven, al dan niet in historisch perspectief, trachtten vast te leggen.

Op regionaal en provinciaal niveau is de hoeveelheid wetenschappelijke historisch-geografische publicaties vrij klein. H.J. Keuning publiceerde in 1936 zijn artikelenreeks *Nederzettingvormen in diluviaal Nederland ten noorden en oosten van den IJssel*, dat tot de klassiekers van het historisch-geografische vakgebied behoort.⁸² Keuning beschreef de typologie van de Drentse, Overijsselse en Gelderse esdorpenlandschappen. Ondanks het feit dat hij zeker tijdens de vroegste stadia van zijn onderzoek een geringe kennis had van historisch bronnenmateriaal, en het negentiende-eeuwse esdorpenlandschap nog als de oervorm van de dekzandlandschappen beschouwde, was een brede definitie van landschap de basis voor zijn artikel. Dit hield in dat hij niet alleen de fysische gesteldheid van het landschap bepalend achtte voor de bewoningsontwikkeling, maar dat ook economische en sociale factoren een belangrijke rol speelden. In dit opzicht was de typologie van Keuning vernieuwend, en deze zou ondanks soms zware kritiek tot in de zestiger jaren gebruikt worden.

Verreweg de belangrijkste twintigste-eeuwse onderzoeker van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap is B.H. Slicher van Bath, die in 1944 zijn tweedelig proefschrift *Mensch en Land in de Middeleeuwen* publiceerde.⁸³ De interdisciplinaire aanpak van Slicher van Bath op het gebied van de reconstructie van de nederzettingsgeschiedenis maakt dit werk tot een mijlpaal in de geschiedschrijving van het (Oost-) Nederlandse landschap. Hij combineerde grote hoeveelheden historisch bronnenmateriaal met naamkundige en geografische gegevens, en verwerkte ook de op dat moment nog schaarse archeologische vindplaatsen in zijn onderzoek. Dezelfde aanpak is herkenbaar in de belangrijke publicaties *Geschiedenis van de nederzettingen in de Graafschap Zutphen* en *Een samenleving onder spanning*.⁸⁴ Slicher van Bath gaat in zijn werk onder meer in op het ontstaan van de markenorganisaties. Hij was één van de eersten die geen oeroude ‘Germaanse’ oorsprong aan deze organisaties toedichtte, maar uitging van een oorsprong in de tweede helft van de dertiende eeuw. Daarnaast ontwikkelde hij een model voor de nederzettingsgeschiedenis van Oost-Nederland. Dat is inmiddels weliswaar deels achterhaald, maar was in de jaren veertig van de vorige eeuw zonder meer baanbrekend. Het model was met name gebaseerd op de studie van plaatsnamen. Hij deelde deze in een viertal chronologische groepen in, en probeerde van daaruit de bewoningsgeschiedenis van het landschap te reconstrueren (fig. 4.11).

⁸⁰ Zie het proefschrift van L.J. Keunen voor een gedetailleerder overzicht van de geschiedenis van de historisch-geografische wetenschap in Oost-Nederland (Keunen in voorb.).

⁸¹ Heuvel 1903, 1909, 1927.

⁸² Keuning 1936.

⁸³ Slicher van Bath 1944a-b.

⁸⁴ Slicher van Bath 1949, 1957.

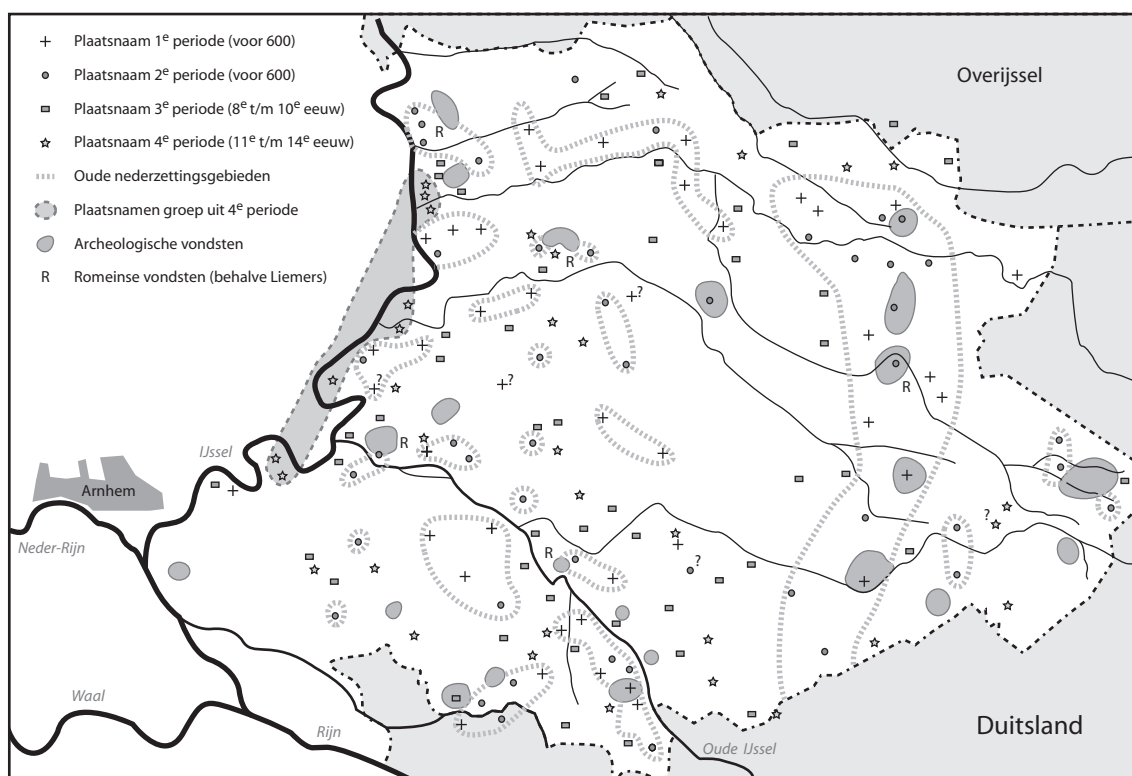

Fig. 4.11 Slicher van Bath's schematische weergave van plaatsnamen per 'tijdlaag' en archeologische vondsten in de Achterhoek. Naar Slicher van Bath 1949, kaart II, p. 166.

Terwijl in andere delen van Nederland de voor Oost-Nederland opgestelde theorieën van Keuning en Slicher van Bath werden toegepast door onderzoekers bij de Stichting voor Bodemkartering in Wageningen en de leerlingen van Keuning aan de Rijksuniversiteit Groningen, bleef het na de jaren veertig van de vorige eeuw opvallend rustig op het historisch-geografische onderzoekfront in Oost-Nederland. Daar werd voornamelijk onderzoek gedaan door een schare van regionale historici zoals H. Hagens en G.J. Schutten, die respectievelijk de watermolens in Oost-Nederland en de scheepvaart op de verschillende beken ten oosten van de IJssel tussen 1300 en 1930 beschreven.⁸⁵ Een enkele keer werd in genealogische publicaties een waardevolle bijdrage geleverd aan de landschapsgeschiedenis van Oost-Nederland.⁸⁶ Overigens lijkt het historisch-geografisch onderzoek van de omgeving van Winterswijk zich altijd gescheiden van andere studies plaatsgevonden te hebben, onder meer door de specifieke ontwikkelingen in de landschapsgeschiedenis onder invloed van de scholtenboeren in die regio.

Vanaf het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw neemt de historisch-geografische aandacht voor Oost-Nederland weer geleidelijk toe. T. Spek, F.D. Zeiler en E. Raap publiceerden een overzicht gericht op diverse facetten van de landschapsgeschiedenis van het beheersgebied van het Waterschap Salland, en P. van Cruyningen deed onderzoek naar het landgoederenbeheer in de negentiende en twintigste eeuw in de omgeving van Ruurlo.⁸⁷ T. Spek en L. van Exter publiceerden recentelijk een belangrijk artikel over de ontstaansgeschiedenis van het middeleeuwse cultuurlandschap van Raalte.⁸⁸ De onderzoeksmethodiek van Spek en Van Exter is voor een belangrijk deel gebaseerd op een methode die aan het eind van de jaren tachtig was ontwikkeld door de Groningse mediëvist P.N. Noomen. De

⁸⁵ Hagens 1978; Schutten 1981.

⁸⁶ Te Vaarwerk 2001; Aarnink 2003.

⁸⁷ Spek *et al.* 1996; Van Cruyningen 2002, 2003.

⁸⁸ Spek/van Exter 2007.

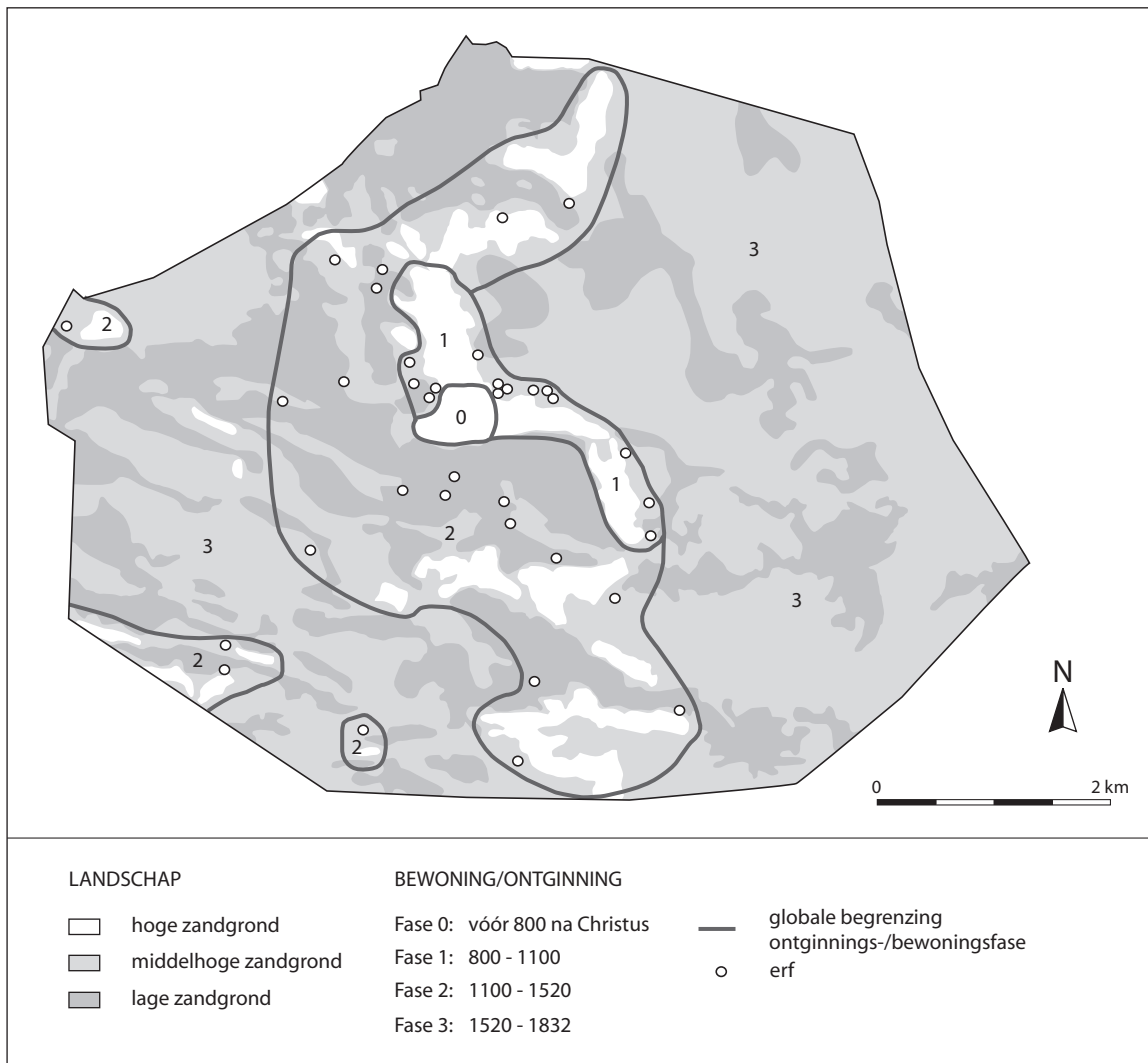

Fig. 4.12 Fasering van de historische bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de marke Heeten. Naar Spek/Van Exter 2007, afb. 11.6, p. 515-516.

kern daarvan wordt gevormd door de stabiliteit van het grondbezit in de middeleeuwen. De geografische ligging van domaniaal bezit blijkt van grote waarde te kunnen zijn voor de reconstructie van het vol-middeleeuwse en soms zelfs vroeg-middeleeuwse landschap. Dat geldt eveneens voor een deel van de leengoederen van de oude domaniale instituties.⁸⁹ Uit het onderzoek in Raalte bleek dat door middel van deze methodiek de oudste kernen van het grondbezit opgespoord kunnen worden, dat deze bevindingen goed aansluiten bij archeologische waarnemingen en een gedetailleerd beeld kunnen verschaffen van de ruimtelijke ontwikkeling van bewoning en ontginning tijdens de middeleeuwen (fig. 4.12).

⁸⁹ Noomen 1991, 1993. Zie bijvoorbeeld ook Theuws 1991 en Spek 1993a, 2004.

DEEL B

FYSISCHЕ GEOGRAFIE EN GEBIEDSGERICHTЕ STUDIES

5 INLEIDING OP FYSISCH-GEOGRAFISCH ONDERZOEK EN GEBIEDSGERICHTE STUDIES

5.1 INLEIDING

In het eerste deel van dit proefschrift is een weergave gegeven van de archeologische onderzoeksgeschiedenis van Oost-Nederland, alsmede van de kennisstand met betrekking tot de bewonings- en landschapontwikkeling. Deze inleidende hoofdstukken vormen het fundament onder deze studie, en liggen mede ten grondslag aan de opzet van het tweede deel van dit proefschrift. Hier wordt eerst de aandacht gevestigd op de fysisch-geografische genese en de landschapsstructuur van het onderzoeksgebied (hoofdstuk 6). In de hoofdstukken 7 tot en met 10 wordt de bewoningsontwikkeling in vier deelgebieden van Oost-Nederland besproken. Dit hoofdstuk dient als een beknopte inleiding op de achtergronden van deze hoofdstukken, alsmede op de onderzoeksmethodiek.

5.2 FYSISCH-GEOGRAFISCH ONDERZOEK

Voor een landschapsgericht onderzoek is gedetailleerd en *up-to-date* kaartmateriaal een absolute vereiste, zeker wanneer beoogd wordt uitspraken te doen over relaties tussen fysisch-geografische karakteristieken van een gebied en menselijk gedrag. In hoofdstuk 4 is al opgemerkt, dat volgens verschillende onderzoekers de kenmerkende landschapsstructuur van grote invloed is geweest op de bewoningsontwikkeling in het onderzoeksgebied. Vanzelfsprekend is het zinvol om notie te nemen van afzonderlijke landschapsvariabelen zoals geomorfologie, bodemtype, reliëf en toponiemen, maar juist het samenspel van deze verschillende aspecten is van doorslaggevend belang voor het krijgen van inzicht in de structuur en genese van een landschap. Gedetailleerd kaartmateriaal waarin deze variabelen gecombineerd zijn, is voor het onderzoeksgebied nog niet voorhanden. Daarom is binnen het kader van het Oost-Nederland-project actueel kaartmateriaal vervaardigd door G.J. Maas en B. Makaske, beiden verbonden aan onderzoeksinstituut Alterra (Wageningen).¹

De opdracht aan Maas en Makaske was om een serie nieuwe, geïntegreerde kaarten te maken, waarin de afzonderlijke landschapsvariabelen in een overzichtsbeeld gevat worden (kaartbijlagen 1 - 5). Er zijn twee schaalniveaus gehanteerd. Ten eerste is een overzichtskaart (schaal 1 : 25.000) vervaardigd van het hele onderzoeksgebied. Ten tweede zijn voor vijf gebieden, alle met een omvang van minstens tien bij tien kilometer, gedetailleerde kaarten vervaardigd (schaal 1 : 10.000). Daarvan dienen er vier als fysisch-geografische kaders voor de gebiedsgerichte studies die in de hoofdstukken 7, 8, 9 en 10 aan de orde komen.² In hoofdstuk 6 staat de overzichtskaart centraal. De onderzoeksmethodiek en het kaartbeeld worden toegelicht, waarbij ruime aandacht wordt besteed aan de geologische processen die ten grondslag liggen aan de fysisch-geografische opbouw van het gebied. Daaruit zal onder meer blijken dat Oost-Nederland, uitgaande van de geologische ontstaansgeschiedenis en de huidige landschapsstructuur, onderverdeeld kan worden in negen 'hoofdlandschappen' met verschillende karakteristieken.

¹ Maas/Makaske 2007.

² De vijfde kaart, van Ruurlo en omgeving, is vervaardigd

voor het promotie-onderzoek van L.J. Keunen (Keunen in voorb.) en maakt geen deel uit van deze studie.

5.3 GEBIEDSGERICHTE STUDIES

5.3.1 *De waarde van microregionaal onderzoek*

In de hoofdstukken 2, 3 en 4 is, vanuit een *bird's-eye view*, een synthese gegeven van de kennisstand met betrekking tot de bewonings- en landschapsontwikkeling in het onderzoeksgebied. Hoewel er meer archeologische bronnen beschikbaar zijn dan op voorhand verwacht werd, hebben deze bronnen een vrij versnipperd karakter. De belangrijkste patronen in de bewoningsontwikkeling zijn in hoofdstuk 3 beschreven aan de hand van de meest informatieve en best onderzochte vindplaatsen en artefactcategorieën, waarbij gebleken is dat in de laatste decennia de grootste wetenschappelijke kenniswinst behaald is door herhaaldelijk en soms grootschalig onderzoek in specifieke microregio's. Juist dat schaalniveau biedt goede mogelijkheden om gedetailleerd inzicht te krijgen in uiteenlopende facetten van de bewonings- en landschapsgeschiedenis. Er kan gedacht worden aan aspecten als bewoningscontinuïteit, veranderingen in locatiekeuze en nederzettingsdynamiek, alsmede de ruimtelijke relaties tussen nederzettingen en begravingslocaties. In de hoofdstukken 7 tot en met 10 wordt de aandacht dan ook verlegd naar kleinere deelgebieden van Oost-Nederland, met het doel om inzichten te krijgen in ontwikkelingen en patronen op meer gedetailleerde schaalniveaus. Feitelijk geven deze gebiedsstudies vier verschillende landschapsbiografieën. Het zal blijken dat deze in sommige opzichten vergelijkbare kenmerken vertonen, maar ook op diverse punten van elkaar afwijken.

5.3.2 *De selectie van 'detailgebieden'*

Op basis van verschillende criteria zijn vier 'detailgebieden' uitgekozen, die in de hoofdstukken 7 tot en met 10 centraal zullen staan (fig. 5.1). De vier geselecteerde gebieden zijn:

- het zuidwestelijke deel van Salland (omgeving Deventer)
- het noordwestelijke deel van de Achterhoek (omgeving Zutphen)
- het noordoostelijke deel van de Achterhoek (omgeving Neede)
- het zuidwestelijke deel van Twente (omgeving Rijssen)

Aan de keuze voor deze gebieden liggen drie, deels verwante selectiecriteria ten grondslag. De eerste is **landschappelijke representativiteit**. Het beoogde doel is om door middel van landschappelijke spreiding van de detailgebieden een beeld te geven van de bewoningsontwikkeling in verschillende Oost-Nederlandse landschapstypen. Zo kan het zuidwestelijke deel van Salland (gebied 1) hoofdzakelijk worden gekarakteriseerd als een dekzandlandschap, dat aan de westzijde wordt begrensd door het IJsseldal. Gebied 3 bevindt zich op de rand van het Oost-Nederlands Plateau, en wordt daarnaast gekenmerkt door de rivier de Berkel en de relatief kleine stuwwal van Neede. Het zuidwestelijke deel van Twente (gebied 4) kent de sterkste landschappelijke variatie. Het bestaat uit een groot stuwwalcomplex, uitgestrekte broekgebieden en een sterk versnipperd dekzandlandschap. Alleen de gebieden 1 en 2, die dicht bij elkaar liggen, kennen in landschappelijk opzicht deels vergelijkbare kenmerken. De keuze om beide toch op te nemen in het onderzoek is ingegeven door de beschikbaarheid van gedetailleerde gegevens (zie onder). In hoofdstuk 6 zal meer inzicht worden geboden in de landschapsstructuur van Oost-Nederland, en in de daarop volgende gebiedsstudies wordt tevens aandacht besteed aan de specifieke landschappelijke kenmerken per gebied.

Het tweede selectiecriteria kan omschreven worden als **wetenschappelijke representativiteit**. Het beoogde doel is dat de vier detailgebieden, voor zover mogelijk, samen zowel een eerste indruk geven van 'de' algemene lijnen in de Oost-Nederlandse bewoningsontwikkeling, alsmede van regionale variatie tussen de vroege prehistorie en de middeleeuwen. In Zuidwest-Salland zijn relatief veel gegevens beschikbaar over de periode tussen de late prehistorie en de middeleeuwen, maar bestaat minder inzicht in de vroeg-prehistorische bewoning. Datzelfde geldt, zij het in iets mindere mate, voor de noordwestelijke Achterhoek. Daarom is voor de gebieden 3 en met name 4 gekozen voor detailgebieden die juist relatief rijk zijn aan vroeg-prehistorische vindplaatsen. Daarnaast zijn uit Zuidwest-Twente bijvoorbeeld relatief veel grafheuvels bekend, terwijl die in de andere detailgebieden veel zeldzamer zijn. Deze verschillen zullen voor een deel veroorzaakt zijn door de onderzoeksgeschiedenis per gebied, maar voor een deel ook teruggaan op regionale en lokale variatie in de bewoningsontwikkeling. Om een inschatting te kunnen maken van de representativiteit van de waargenomen patronen wordt per gebiedsstudie aandacht besteed aan de onderzoeksgeschiedenis.

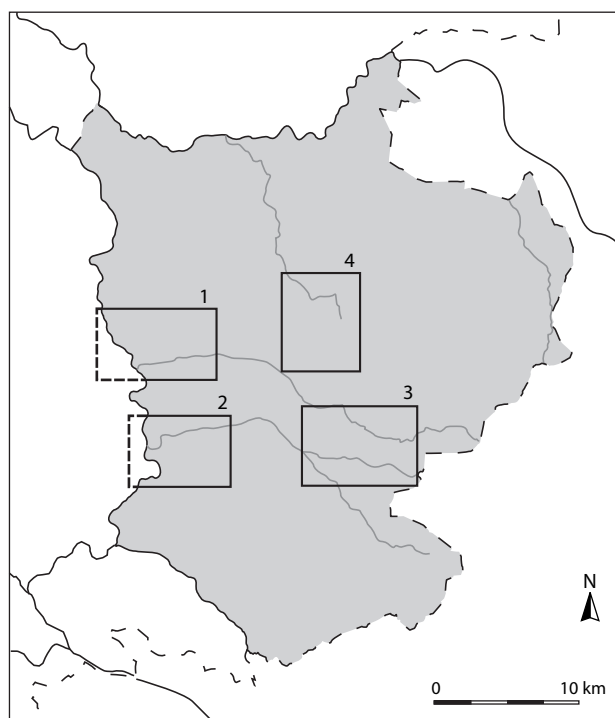

Fig. 5.1 Ligging van de 'detailgebieden' die in de hoofdstukken 7 t/m 10 worden besproken.

Het derde selectiecriteria is de **beschikbaarheid van wetenschappelijke gegevens**. In de gebiedsstudies wordt beoogd een zo gedetailleerd mogelijk beeld te schetsen van de bewoningsontwikkeling, in ruimtelijk beperkte gebieden. Omdat in het kader van het Oost-Nederland-project geen grootschalige opgravingen en veldverkenningen zouden plaatsvinden, is de hoeveelheid en de kwaliteit van beschikbare archeologische bronnen een belangrijke factor bij de selectie van de detailgebieden. De geselecteerde gebieden behoren tot de schaarse regio's in Oost-Nederland waar een enigszins gedetailleerde reconstructie van de bewoningsontwikkeling op dit moment mogelijk is. De delen van Oost-Nederland die in de laatste decennia het best onderzocht zijn, liggen voor een belangrijk deel in de directe omgeving van de IJsselsteden (par. 2.7.1). Daarom is er voor gekozen om zowel de omgeving van Deventer als de regio rond Zutphen een plaats te geven in dit onderzoek (gebieden 1 en 2), hoewel deze dicht bij elkaar liggen. Naast de kwaliteit van de gegevens is een voordeel dat de waargenomen patronen in beide gebieden met elkaar vergeleken kunnen worden. Daarnaast bood de samenwerking met de gemeentelijke archeologische diensten van Deventer en Zutphen, beiden als partners aan het Oost-Nederland-project verbonden, de mogelijkheid gebruik te maken van grote en actuele gegevensbestanden. Deze bestaan grotendeels uit relatief recent vergaarde, in enkele gevallen nog niet gepubliceerde opgravingsresultaten. De opbouw van de gegevensbestanden voor de noordoostelijke Achterhoek en Zuidwest-Twente is duidelijk anders. Deze zijn hoofdzakelijk opgebouwd uit vrij grote aantallen, grotendeels door amateur-archeologen ontdekte vindplaatsen waarvan slechts een klein deel opgegraven is.

Aanvankelijk was het de intentie dat voor ieder geselecteerd gebied door L.J. Keunen in het kader van zijn promotie-onderzoek tevens een historisch-geografische analyse zou worden gemaakt.³ Uiteindelijk is dat slechts voor twee van de vier gebieden gerealiseerd. Het betreft Zuidwest-Salland (gebied 1) en de noordoostelijke Achterhoek (gebied 3). De belangrijkste oorzaak ligt in de verschillen in de hoeveelheden archeologische en historisch-geografische bronnen. Reeds in het eerste historisch-geografisch onderzochte gebied bleken de middeleeuwse en post-middeleeuwse historische bronnen dermate omvangrijk te zijn, dat onderzoek van vier gebieden binnen de tijdsraming van het project niet haalbaar was. Daarom is het aantal historisch-geografische gebiedsstudies teruggebracht tot drie. Voor het derde historisch-geografische gebied werd gekozen voor het centraal in de Achterhoek gelegen Ruurlo. Deze keuze kwam voort uit de historisch-geografische vraagstellingen van Keunens onderzoek. Met een keuze voor Zutphen zou in twee van de drie gebiedsstudies – naast Deventer – sprake zijn van gebieden in de directe omgeving van ‘vroeg’ Oost-Nederlandse steden. Deze steden hebben sterke invloed gehad op de landschapontwikkeling in omringende delen van het platteland. Met de keuze voor Ruurlo, een gebied tussen het ‘westelijke’ Deventer en het ‘oostelijke’ Neede, werd een meer gevarieerd beeld verkregen. Een nadeel is dat voor de omgeving van Ruurlo nauwelijks archeologische gegevens beschikbaar zijn, zodat een gedetailleerde reconstructie van de bewoningsontwikkeling vóór de middeleeuwen op dit moment nog niet mogelijk is. De praktische consequenties zijn, dat voor de gebieden 2 en 4 uitsluitend archeologische bronnen beschikbaar zijn. Daarbij dient opgemerkt te worden dat voor de noordwestelijke Achterhoek (gebied 2) door het Bureau Archeologie van de gemeente Zutphen wel waardevolle gegevens zijn verzameld met betrekking tot de ontstaansgeschiedenis van enkele buurschappen in de omgeving van de stad Zutphen (hoofdstuk 8).

5.3.3 *Grootte van de detailgebieden*

In theorie is het mogelijk de grootte van de bestudeerde detailgebieden uit te lijnen op specifieke ‘nederzettingsterritoria’. Met name voor de periode vanaf de late prehistorie is het aan de hand van verspreidingskaarten van archeologische vindplaatsen, in combinatie met de landschapsstructuur, mogelijk om per detailgebied tot op zekere hoogte ‘bewoningskernen’ aan te wijzen. Vanwege het lange-termijnperspectief van dit onderzoek is echter bewust niet voor deze methodiek gekozen. ‘Nederzettingsterritoria’ kunnen door de tijd een sterke dynamiek vertonen, en zullen in de vroege prehistorie bijvoorbeeld aanzienlijk groter geweest zijn dan in de late prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen. Daarom is er voor gekozen om in iedere gebiedsstudie een detailgebied van min of meer vergelijkbare grootte te selecteren. De doelstelling om per gebied een representatief beeld te geven van de bewoningsontwikkeling, tegen de achtergrond van de landschapsstructuur, is leidend geweest bij de selectie. De beschikbaarheid van archeologische gegevens, historisch-geografische bronnen en de landschappelijke karakteristieken zijn bepalend geweest voor de exacte begrenzing.

Bovengenoemde methodiek heeft geleid tot de selectie van vier detailgebieden met een grootte van minstens 10 x 10 kilometer, waarbij per gebied lichte variatie bestaat. Met een omvang van 16 x 11 kilometer is het onderzoeksgebied in de noordoostelijke Achterhoek (gebied 3) het grootst. Om kartografische en methodologische redenen is steeds gekozen voor een rechthoekig gebied. Deze keuze is bijvoorbeeld efficiënt bij het vervaardigen van kaartmateriaal, en de analyse van computergestuurde gegevensbestanden zoals Archis. Daarnaast worden de eerste twee onderzochte gebieden, Zuidwest-Salland en de noordwestelijke Achterhoek, aan de westzijde begrensd door de huidige loop van de rivier de IJssel. De vrij ruime gebiedsbegrenzingsen bieden de mogelijkheid om de bewoningontwikkeling op

³ Keunen in voorb.

verschillende schaalniveaus te bestuderen. In hoofdlijnen kan een onderscheid gemaakt worden tussen (1) het vindplaatsniveau, (2) de microregio en (3) het niveau van het hele detailgebied.

Vanzelfsprekend worden per gebied de meest informatieve vindplaatsen besproken. Deze geven informatie over bewoning, begraving of anderssoortige activiteiten op een specifieke plek. Wat betreft microregionaal onderzoek is het relevant nogmaals de aandacht te vestigen op het ‘model van expansie en contractie’, dat opgesteld is op onderzoek in Zuidwest- en Centraal-Salland (par. 4.3.3). Het eerstgenoemde gebied staat overigens centraal in de eerste gebiedsstudie. Het model heeft duidelijk gemaakt, dat tenminste in delen van Oost-Nederland verschillende landschappelijke eenheden onderzocht dienen te worden om een volledig en gedetailleerd beeld te krijgen van de bewoningsontwikkeling in een specifiek ‘nederzettingsterritorium’, en dat die door de tijd aan markante veranderingen onderhevig kunnen zijn. Deze waarneming vormt een tegenstelling met andere, landschappelijk minder ‘versnipperde’ delen van Nederland, waar lange-termijn-patronen soms bestudeerd kunnen worden binnen één landschappelijke eenheid. Dergelijke ‘samenhangende’ archeologische vindplaatsen in verschillende, doorgaans nabijgelegen landschappelijke eenheden, vormen het tweede, microregionale schaalniveau. Naast de reconstructie van de bewoningsontwikkeling in dergelijke goed onderzochte microregio’s, voor zover vertegenwoordigd, wordt aandacht besteed aan de patronen die waarneembaar zijn op het schaalniveau van het hele detailgebied. Deze patronen bieden een bredere archeologische, historisch-geografische en landschappelijke context, waarbinnen bijvoorbeeld ook ‘geïsoleerde’ vondsten en oppervlaktevindplaatsen een rol van betekenis spelen.

In de vorige paragraaf is vermeld dat voor de gebieden 1 en 3 door L.J. Keunen een historisch-geografisch onderzoek is uitgevoerd. Aangezien historisch-geografische bronnen talrijker bleken te zijn dan archeologische bronnen, en het onderzoek daarvan tijdrovend is, hebben de historisch-geografisch onderzochte gebieden een kleinere omvang dan de in dit proefschrift gehanteerde ‘archeologische’ gebiedsgrenzen. Om praktische redenen, met name de ordening van historische data per bestuurs- of rechtsgebied, is voor gebied 1 gekozen voor de grenzen van de voormalige Gooijermarke en Oxermarke, die deel uitmaakten van het schoutambt Colmschate. Voor gebied 3 zijn de grenzen van de negentiende-eeuwse gemeente Neede aangehouden.

5.3.4 *Onderzoeksmethodiek en bronnen*

Wat betreft de onderzoeksmethodiek en gebruikte bronnen voor de gebiedsstudies kan een onderscheid gemaakt worden in fysisch-geografisch, archeologisch en historisch-geografisch onderzoek. Het landschappelijk kader voor iedere gebiedsstudie wordt gevormd door een beschrijving en analyse van een nieuwe, fysisch-geografische basiskaart. De gebruikte bronnen en methodiek worden in hoofdstuk 6 nader toegelicht.

Vervolgens is een archeologisch gegevensbestand opgebouwd, waarin alle archeologische vindplaatsen uit het betreffende detailgebied geregistreerd zijn. Voor de opbouw van dit bestand zijn diverse bronnen geraadpleegd. Het betreft ten eerste wetenschappelijke en ‘grijze’ literatuur. Voor de gebieden 1 en 2 zijn onder meer diverse rapporten van de gemeentelijke archeologische diensten van Deventer en Zutphen beschikbaar. Ten tweede zijn alle rapporten van commerciële archeologische bedrijven met betrekking tot onderzoek in de vier detailgebieden geïnventariseerd. Ten derde zijn alle in Archis geregistreerde vindplaatsen aan een kritische analyse onderworpen. Daarbij is tevens systematisch gebruik gemaakt van het daaraan ten grondslag liggende Centraal Archeologisch Archief (CAA), dat zich op de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort bevindt. Voor een deel van de geregistreerde vindplaatsen is in

het CAA meer gedetailleerde informatie beschikbaar dan in Archis.⁴ Met name voor de noordoostelijke Achterhoek (gebied 3) bleken ook de zogenaamde ‘gemeente-archieven’ van Neede en Eibergen, tevens op de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aanwezig, waardevolle informatie te bevatten. Daarnaast is ook het Centraal Monumenten Archief (CMA) geraadpleegd. Dat bleek met name van waarde bij het vaststellen van de exacte locatie van diverse grafmonumenten in Zuidwest-Twente (gebied 4). Ten vierde is voor de noordoostelijke Achterhoek (gebied 3) contact opgenomen met de lokale amateur-archeologen H. Schepers (Eibergen) en B. de Graaf (Lochem), die onder meer toelichtingen verschaften op enkele ongepubliceerde vindplaatsen. Zoals al in paragraaf 1.5 is toegelicht, is er voor gekozen om de vier gegevensbestanden die ten grondslag liggen aan de hoofdstukken 7 tot en met 10 niet als bijlagen in dit proefschrift op te nemen. Ze zijn geregistreerd in het e-depot Nederlandse Archeologie (EDNA). Daar zijn ze op een duurzame wijze opgeslagen en vrij toegankelijk.⁵

Het archeologische gegevensbestand ligt ten grondslag aan de reconstructies van de bewoningsontwikkeling per detailgebied, op verschillende schaalniveaus. Het historisch-geografisch onderzoek, voor de gebieden 1 en 3, verschaft met name inzicht in de periode vanaf 800 na Christus. Vanaf die periode komen geleidelijk steeds meer historische bronnen beschikbaar. Voor het historisch-geografische onderzoek is bestaande literatuur geanalyseerd, en zijn daarnaast diverse soorten kaartmateriaal en uiteenlopende geschreven bronnen gebruikt. Het onderzoek van L.J. Keunen geeft voor beide gebieden een zeer gedetailleerd beeld van de bewoningsgeschiedenis en de genese van het cultuurlandschap.⁶ De mate van detail contrasteert sterk met de middeleeuwse archeologische bronnen, die met name wat betreft de vroege middeleeuwen meestal weinig gedetailleerd zijn. Om het verschil in detailniveau op te vangen, zijn uitsluitend de belangrijkste ontwikkelingslijnen uit het historisch-geografisch onderzoek overgenomen, en afgezet tegen de archeologische gegevens. Met name Keunens modelmatige gefaseerde weergave van de ontwikkeling van de bewoning en het cultuurlandschap tussen circa 800 en 1832 na Christus speelt een belangrijke rol.

De gereconstrueerde patronen per detailgebied bieden de mogelijkheid om de bewoningsontwikkeling in verschillende delen van het onderzoeksgebied met elkaar te vergelijken. Met name in de hoofdstukken 12 en 13 in het thematische deel van dit proefschrift worden de onderzoeksresultaten van de detailstudies in een bredere context geplaatst, en worden waar mogelijk dwarsverbanden gelegd en verschillen onderstreept. Daarbij dient in ogenschouw genomen te worden dat de onderzoeksgeschiedenis per detailgebied verschilt, er daarom verschillen bestaan in de opbouw en kwaliteit van de betreffende gegevensbestanden en een wetenschappelijk verantwoorde vergelijking niet altijd mogelijk is.

⁴ In de hoofdstukken 7 tot en met 10 worden alleen Archis-objectcodes vermeld wanneer in Archis en/of het CAA meer informatie aanwezig is dan in de beschikbare literatuur, of wanneer de betreffende vindplaats niet gepubliceerd is. De objectcodes in Archis en CAA komen overeen. Specifiek naar het CAA wordt alleen

verwezen in het geval van enkele gedetailleerde verslagen en documenten die zich in dat archief bevinden.

⁵ Website DANS EASY: <http://persistent-identifier.nl/?identifier=urn:nbn:nl:ui:13-aa0-uqx..>

⁶ Keunen in voorb.

6.1 INLEIDING

In het vorige hoofdstuk is al een beknopte introductie gegeven op de rol van fysisch-geografisch onderzoek binnen het Oost-Nederland-project, en de door G.J. Maas en B. Makaske vervaardigde overzichtskaart die in dit hoofdstuk een centrale positie inneemt (kaartbijlage 1). Deze overzichtskaart geeft een nieuw inzicht in de fysisch-geografische landschapsstructuur van het gebied. Waar voorheen noodgedwongen gewerkt moest worden met afzonderlijke kaarten van monothematisch karakter, leidt de combinatie van verschillende landschapsvariabelen tot een helder, geïntegreerd overzicht. De sterke landschappelijke variatie, die zo typerend is voor Oost-Nederland, komt nadrukkelijk uit het kaartbeeld naar voren. Maas en Makaske's geomorfologische kaart van Oost-Nederland is naar fysisch-geografische landschappen onderverdeeld en geeft in eerste instantie een weerspiegeling van de huidige landschappelijke situatie. Zij moet zeker niet als een paleo-geografische reconstructie worden beschouwd, maar de landschapsgenese is wel in grote lijnen uit het kaartbeeld af te leiden (en sturend geweest bij het vervaardigen van de kaart en opstellen van de legenda). Vanzelfsprekend is het huidige karakter van het Oost-Nederlandse landschap niet alleen het resultaat van fysisch-geografische processen in het verleden. Ook diverse vormen van menselijke invloed worden weerspiegeld door het landschap. Zij komen later aan de orde (hoofdstuk 14). In dit hoofdstuk wordt eerst besproken hoe de kaarten vervaardigd zijn. Vervolgens wordt, mede op basis van beschikbare literatuur, aandacht besteed aan de geologische processen die ten grondslag liggen aan de fysisch-geografische opbouw van het gebied. Daaruit blijkt dat Oost-Nederland, uitgaande van de geologische ontstaansgeschiedenis, onderverdeeld kan worden in een aantal hoofdlandschappen, ieder met eigen karakteristieken. De negen onderscheiden hoofdlandschappen worden in het laatste deel van dit hoofdstuk besproken.¹

6.2 METHODIEK EN KAARTWEERGAVE

De basis voor zowel de overzichtskaart van Oost-Nederland als de vijf detailkaarten is gelegd door een detaillering van de digitale Geomorfologische Kaart van Nederland.² Deze detaillering is tot stand gekomen met behulp van de digitale Bodemkaart van Nederland³, de Geologische Kaart van Nederland⁴ (alleen 1 : 50.000), gedetailleerde bodemkarteringen op een schaal van 1 : 10.000 en met name het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN).⁵ Door computertechnische bewerking en analyse van het AHN zijn allerlei voorheen niet waarneembare geomorfologische patronen en terreinvormen zichtbaar geworden. Daardoor kunnen individuele terreinvormen nu nauwkeuriger worden gekarteerd, en verschaffen ruimtelijke patronen van terreinvormen op hogere schaalniveaus nieuwe informatie over de samenhang en genese van landschapsonderdelen. Voor de detailkaarten is de bestaande digitale Geomorfologische Kaart

¹ Voor dit hoofdstuk vormt het door Maas en Makaske geschreven rapport, dat als begeleiding bij de kaarten dient, het uitgangspunt (Maas/Makaske 2007). De overgenomen hoofdlijnen uit deze publicatie zijn gedetailleerder beschreven en aangevuld met de meest recente literatuur en nieuwe, deels nog ongepubliceerde inzichten over het ontstaan van de Holocene IJssel. Met dank aan K.M. Cohen (Dept. of Physical Geography, Faculty of Geosciences, Universiteit Utrecht) en H.J.T. Weerts

(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

² Koomen/Maas 2004.

³ De Vries *et al.* 2003.

⁴ Van den Berg/Den Otter 1993; Van den Berg *et al.* 2000.

⁵ Van Heerd *et al.* 2000. Het AHN is een 5 x 5 m gridcellenbestand van de maaiveldhoogte van Nederland ten opzichte van NAP met een verticale resolutie van 1 centimeter en nauwkeurigheid van enkele decimeters.

overzichtskaart O-NI	detailkaarten
Hoofdlandschappen (9)	
<i>Landschapstypes (7)</i>	<i>Landschapstypes</i>
<i>Terreinvormen</i>	<i>Terreinvormen</i> <i>Moedermateriaal</i> <i>Bodemtype</i> <i>Waterhuishouding</i>

Tabel 6.1 Schematisch overzicht van weergegeven elementen op de fysisch-geografische overzichtskaart van Oost-Nederland en op de detailkaarten. De cursieve elementen zijn weergegeven in de legenda's.

van Nederland tegen de achtergrond van het AHN onderzocht op het voorkomen van voorheen onbekende terreinvormen en patronen. Nieuw ontdekte terreinvormen zijn nauwkeurig begrensd en geïnterpreteerd met behulp van de Bodemkaart, Geologische Kaart en detailkarteringen van diverse aard. Ook het historisch grondgebruik, zoals weergegeven op historische kaarten, heeft een rol gespeeld bij het karteringsproces. Deze historische kaarten verschaffen, meer dan de actuele Topografische Kaart van Nederland, informatie over de oorspronkelijke terreinvormen, hydrografische gesteldheid en daaraan gerelateerd landgebruik. Tenslotte is op een aantal plaatsen beperkt booronderzoek uitgevoerd, waar bestaand kaartmateriaal op toereikende schaal niet voorhanden was of waar vraagtekens bleven bestaan over de genese van specifieke terreinvormen.

De op deze wijze aangepaste digitale Geomorfolologische Kaart vormt de basis van het kaartbeeld. Door de combinatie met het AHN zijn de hoogteverschillen in het gebied goed zichtbaar. Op de overzichtskaart zijn de negen fysisch-geografische hoofdlandschappen gemarkeerd, die in het gebied te onderscheiden zijn (tabel 6.1). De karakteristieken daarvan komen later in dit hoofdstuk aan de orde. Zowel op de overzichtskaart als op de detailkaarten zijn binnen alle terreinvormen codes geplaatst, die refereren aan de legenda. In de detailkaarten zijn in de legenda de bij de betreffende code horende gegevens met betrekking tot terreinvorm, moedermateriaal, bodemtype en waterhuishouding weergegeven. Om een overzichtelijk kaartbeeld te houden is er bij de overzichtskaart voor gekozen om alleen de terreinvormen in de legenda weer te geven. De verschillende legenda-eenheden zijn gegroepeerd in landschappen: (1) stuwwal- en grondmorenelandschap, (2) dekzandlandschap, (3) stuifzandlandschap, (4) beekdallandschap, (5) rivierlandschap, (6) veenlandschap en (7) plateau- en terrassenlandschap. Deze zeven landschapstypes komen niet overeen met de op de overzichtskaart weergegeven negen hoofdlandschappen, die op regionale en landschapsgenetische basis gedefinieerd zijn. In de kartografische weergave vormen de landschapstypen het schaalniveau tussen de hoofdlandschappen enerzijds, en de terreinvormen anderzijds. Binnen een hoofdlandschap komen dus verschillende landschapstypes voor, terwijl de landschapstypes zijn opgebouwd uit verschillende terreinvormen.

6.3 GEOLOGISCHE PROCESSEN EN LANDSCHAPSOPBOUW

6.3.1 *De periode voor de landijsbedekking in het Saalien*

De verschijningsvorm van het huidige fysische landschap van Oost-Nederland is in hoofdzaak het resultaat van geologische en geomorfologische processen tijdens en na de landijsbedekking van midden-Nederland in het laat-Saalien, circa 150.000 jaar geleden. Toch hebben ook geologische processen uit veel eerdere tijden hun sporen in het landschap nagelaten. Door tektonische beweging van de aardkorst liggen in het zuidoostelijke deel van het onderzoeksgebied Mesozoïsche afzettingsgesteenten op geringe diepte onder het maaiveld, en onder de rest van het gebied op zeer grote diepte. Plaatselijk dagzomen 245 miljoen jaar oude Muschelkalk-afzettingen (Midden-Trias) aan de oppervlakte op het Oost-Nederlands Plateau⁶, en Tertiaire afzettingen dagzomen er op diverse plaatsen. Het Oost-Nederlands Plateau is aanmerkelijk hoger en reliëfrijker dan aangrenzende delen van de Achterhoek, en is met name in de zuidoostelijke Achterhoek herkenbaar aan een markante 'steilrand' (fig. 6.1). De diepteligging van oudere gesteenten in de overige delen van Oost-Nederland is het gevolg van de positie van het onderzoeksgebied op de rand van het Noordzeebekken, een tectonisch dalingsgebied dat zich uitstrekt onder Nederland en de Noordzee.⁷ De huidige fase van tectonische daling van dit gebied zette in het Tertiair (begin Mioceen) en duurt tot op heden voort. Voor dit onderzoek zijn de genese en exacte omstandigheden waaronder de veelal mariene mesozoïsche en tertiaire afzettingen zijn gevormd minder relevant. Het tectonisch wegduiken in noordwestelijke richting uit zich wel in het algemene hoogtebeeld van het gebied (afgezien van de stuwwallen), in de dikte van ongeconsolideerde afzettingen uit het Kwartair (laatste 2,6 miljoen jaar) en in regionale verschillen in grootte en morfologie van de stuwwallen (par. 6.3.2). Tijdens afwisselingen van ijstijden en warme tijden in het Kwartair, met name in de laatste 1 miljoen jaar, accumuleerden in het gebied rivierafzettingen van de Rijn en van oostelijke rivieren (proto Elbe/Weser en grote rivieren uit het tegenwoordige Baltische gebied). Op het Oost-Nederlands Plateau zijn deze pakketten slechts enkele meters dik, maar daarbuiten bereiken de Kwartaire formaties diktes tot honderd meter. Wij beperken ons in deze beschrijving van de landschapsvormende processen tot de periode vanaf het Saalien, en komen bij de beschrijving van de hoofdlandschappen nogmaals terug op de karakteristieken van het plateau (par. 6.4.2).

6.3.2 *Landijsbedekking in het laat-Saalien*

Zoals reeds opgemerkt werd, is het landschap van Oost-Nederland in hoofdlijnen vormgegeven tijdens en direct na de landijsbedekking in het laat-Saalien. De huidige inzichten plaatsen de landijsbedekkingsfase tussen 170.000 en 140.000 BP.⁸ Landijstongen vloeiden over het onderzoeksgebied uit vanaf een front met dikker landijs over Noordoost-Nederland. Plaatselijk erodeerden ze de ondergrond en drukten de afzettingen uit de bekkens op tot hoge stuwwallen. Het IJsseldal aan de westgrens van het gebied markeert het grootste en diepste (> 100 meter – NAP) van deze tongbekkens (fig. 6.2). Salland en het deel van de Achterhoek ten westen van de lijn Lochem – Aalten maken deel uit van dit opgevulde subglaciale tongbekken. Vanuit dit bekken zijn de hoge stuwwallen van de Veluwe, Veluwezoom, Nijmegen, Reichswald, Montferland, Lochemse Berg en de Sallandse Heuvelrug⁹ opgestuwd. Het huidige Dinkeldal

⁶ O.a. Harsveldt 1966; Van Rees-Vellinga/De Ridder 1973; Brus 1985b; Bruins 1993; Oosterink 1993; Van den Bosch/Kleier 2003. Zie voor de winning van dit kalksteen en de geschiedenis van de Winterswijkse steengroeven Peletier/Ardesch 1992 en Peletier 1993.

⁷ Zie De Mulder *et al.* 2003, 135-165 voor een overzicht van de geologische processen in het Mesozoïcum en Tertiair.

⁸ Busschers *et al.* in druk.

⁹ Spek 1996b.

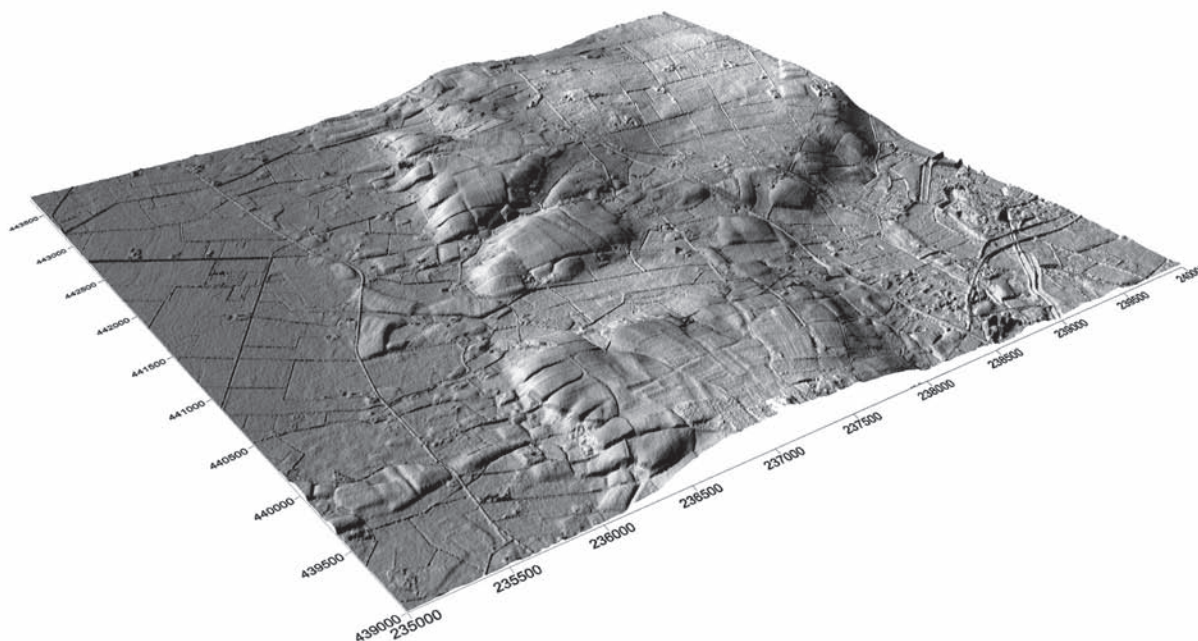

Fig. 6.1 De markante reliëfverschillen tussen het Oost-Nederlandse Plateau en de westelijk aangrenzende delen van de Achterhoek, ongeveer tussen Aalten (zuid) en Barlo (noord).

markeert het glaciële tongbekken van Nordhorn, van waaruit de stuwwallen van Ootmarsum en Oldenzaal opgestuwd zijn. De laagte die zich tussen beide stuwwallen bevindt is mogelijk ontstaan als gevolg van een doorbraak door een ijslob (*glacial surge*).¹⁰ Een deel van de oorspronkelijk aaneengesloten stuwwal zou door het landijs zuidwaarts verplaatst zijn en vervormd tot de grondmorenerug van Enschede. Een kleiner deel van de oorspronkelijke stuwwalboog werd door de uitvloeiende ijslob in een aantal kleinere brokken over het gebied verspreid. Deze restanten zijn herkenbaar in de heuvels van Tubbergen, Albergen en Delden, die de westelijke rand van het relatief ondiepe Bekken van Hengelo markeren.

De laagtes tussen de overige stuwwallen in het centrale deel van Oost-Nederland kunnen niet met zekerheid aan glaciële tongbekkens worden gerelateerd. Men vermoedt een tongbekken tussen de stuwwal van Lochem en de stuwwal van Markelo, maar dat is nog onvoldoende door sedimentaire observaties onderbouwd. Het landoppervlak werd buiten de tongbekkens en stuwwallen door het landijs oppervlakkig geërodeerd en op sommige plaatsen gemodelleerd tot relatief lage stuwwallen. Voorbeelden daarvan zijn de Lochemse Berg en Needse Berg. Na de vorming van de stuwwallen aan het ijsfront werd heel Oost-Nederland verder 'overreden' door vermoedelijk dun landijs. Keileem-voorkomens getuigen van deze fase. Het betreft grondmorene, afgezet op het contactvlak tussen ijs en ondergrond tijdens overrijden en uitsmelten. De meeste stuwwallen zijn bepleisterd met grondmorene, en ook op het Oost-Nederlands Plateau is keileem afgezet. De keileem, meestal een structuurloze massa van zand en leem met grind en stenen, bevat in Oost-Nederland veel lokaal opgenomen materiaal, zoals Tertiaire afzettingen. De samenstelling van de keileem is variabel.

Ondanks de relatief geringe stuwingsdiepte dagzomen op sommige Oost-Nederlandse stuwwallen tertiaire en vroeg- en midden-pleistocene afzettingen (zie 6.3.1). In de westflank van de Needse Berg komen bijvoorbeeld miocene glauconiethoudende zanden en klei uit het Midden-Pleistoceen voor. Het

¹⁰ Van den Berg/Den Otter 1993, 117-132.

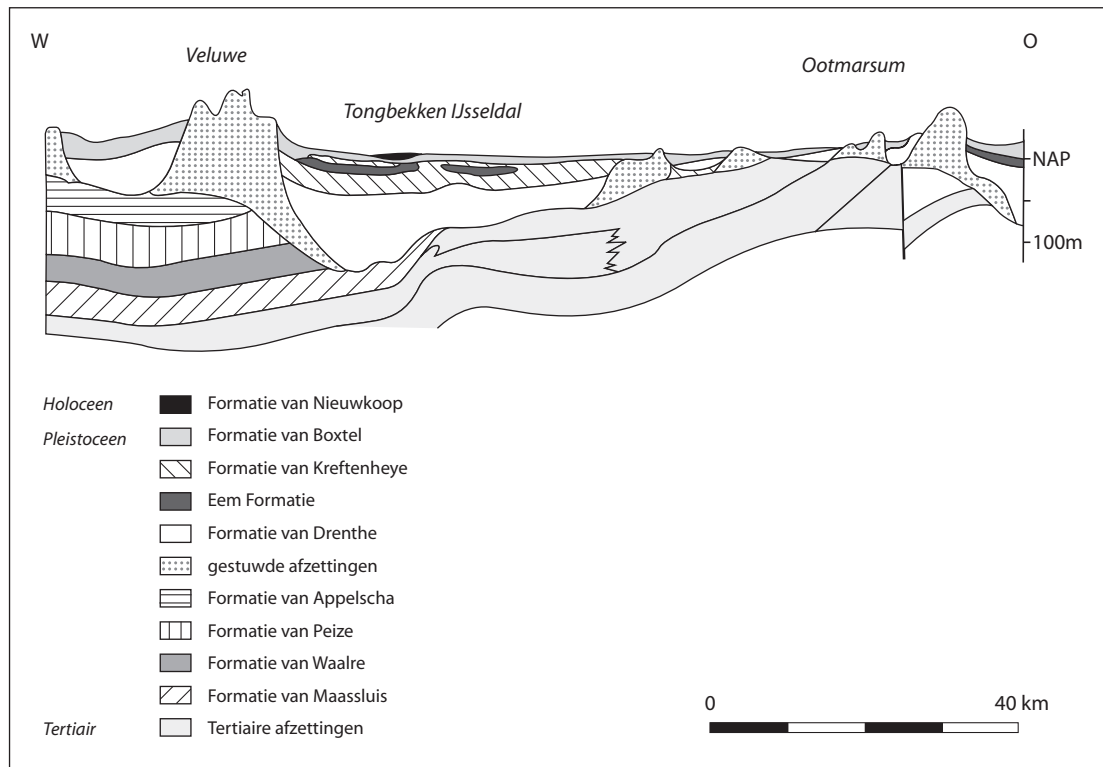

Fig. 6.2 Schematisch geologisch dwarsprofiel van de Veluwe tot Ootmarsum. Naar Berendsen 1997, fig. 5.2, p. 58 (formatienamen aangepast naar de nieuwe lithogenetische indeling in De Mulder et al. 2003).

stuwwalcomplex van de Sallandse Heuvelrug bestaat vrijwel geheel uit gestuwde pre-glaciale rivierafzettingen van leem-, zand en grindlagen. Uit de variabele strekkingsrichting van de 'schubben' van de stuwwal kan worden afgeleid, dat deze waarschijnlijk in meerdere fasen is gevormd. In tegenstelling tot de stuwwallen van Ootmarsum, Oldenzaal en Neede verder naar het oosten zijn in de Sallandse Heuvelrug geen tertiaire afzettingen meegestuwd, overeenkomstig de grotere diepte waarop tertiaire afzettingen zich in dit deel van het gebied bevinden (zie 6.3.1). Grondmorene is op het complex van de Sallandse Heuvelrug alleen herkend ten noorden en zuiden van Markelo, en vormt daar een keileemrug. De stuwwal is hier waarschijnlijk door landijs overreden. Als gevolg van het overrijden van Oost-Nederlandse stuwwallen door verder oprukkend landijs zijn reeksen druppelvormige lage stuwwallen met een duidelijke noord-zuid oriëntatie gevormd (*gedrumliniseerde stuwwallen*). De ten westen van Neede gelegen stuwwallen van Stokkum, Gelselaar en Geesteren zijn een mooi voorbeeld van een dergelijke reeks. Tussen Bruinehaar en Delden loopt een langgerekte, noord-zuid geörienteerde smeltwaterweg (*esker*), die bestaat uit glaciofluviale afzettingen. Dit zijn grofzandige afzettingen, die gevormd zijn door smeltwaterrijven onder de ijskap. Delen van de esker zijn in het laatste deel van het Saalien of daarna geërodeerd en/of met dekzand bedekt geraakt. In het huidige landschap vormt de esker daardoor ogenschijnlijk geen aaneengesloten landschapsvorm meer.

De afsmeltingsfase van het landijs werd gekenmerkt door sterke erosie. Smeltwater verzamelde zich in de diepst uitgesleten tongbekkens (IJsseldal-bekken, Nordhorn-bekken, Bekken van Hengelo) en vormden daar meren. Keileem en oudere afzettingen werden door smeltwaterstroming gedeeltelijk opgeruimd en als fluvio-glaciale of glacio-lacustrine afzettingen in de tongbekkenmeren van de IJssel, Nordhorn en Hengelo afgezet. Ook de andere laagten tussen de Oost-Nederlandse stuwwallen zijn veelal opgevuld met fluvio-glaciale afzettingen. Het tongbekken van de IJssel tussen Montferland en Lochem-Aalten werd vanuit het zuiden opgevuld door een grindige Rijn-delta. Verder naar het noorden in het IJsseldal-

bekken accumuleerden dikke pakketten fluvioglacio-lacustrine klei.¹¹ Rondom de stuwwal van Markelo liggen fluvio-glaciale afzettingen in de vorm van smeltwaterterrassen (*kames*) aan het maaiveld.

Aan de noordgrens van het onderzoeksgebied ontstond tijdens de deglaciatie het oerstroombal van de Vecht, door smeltwater dat langs het terugtrekkende ijsfront naar het westen stroomde.¹² De zuidelijke grens van dit oerstroombal ligt enkele kilometers ten zuiden van het huidige Vechtdal. De laagte van het oerstroombal uit het laat-Saalien is vereffend met fluvioperiglaciale afzettingen en dekzanden uit de laatste ijstijd. In het uiterste noordwesten van het oerstroombal vloeiden Rijnwater uit het tongbekkenmeer ter hoogte van het Ijsseldal en water uit het oerstroombal van de Vecht samen, waarbij een uitloper van een stuwwal onder Zwolle mogelijk als drempel fungeerde.¹³

6.3.3 Laat-Pleistocene rivieren

Bij het afsmelten van het landijs had de Rijn zijn loop naar het noorden hernomen, via het opgevulde glaciale tongbekken van de IJssel.¹⁴ De zogenaamde Ijsseldalrijn bleef actief in het laat-Pleistoceen (Eemien, Weichselien) (fig. 6.3). In reactie op locale en regionale omstandigheden wisselde het rivierpatroon van de Ijsseldalrijn tussen meanderend-deltaïsch in het Eemien (130.000 – 115.000 BP) en breed vlechtend tijdens strenge periglaciale klimaten in het Weichselien (vroeg- en midden-Pleniglaciaal, ca. 70.000 – 50.000 BP). De grote breedte van de Ijsseldalrijn in het Weichselien kan vooral verklaard worden door de overerfde breedte van het tongbekken ter hoogte van het Ijsseldal. De Rijn zette met name tijdens de vlechtende rivierfasen in het Weichselien kalkrijke, tamelijk grove en grindrijke zanden af. De riviervlakte strekte zich oorspronkelijk uit in het hele gebied tussen het Veluwemassief in het westen, en het Oost-Nederlands Plateau en de stuwwallen van Lochem, Holten en Lemele in het oosten. De Rijnafzettingen versneden oudere afzettingen over kilometers breedte, en tot een diepte van acht tot tien meter. Hierbij werd een deel van de fluvioglaciale afzettingen uit het Saalien opgeruimd en omgewerkt.

De afzettingen van de Rijn in het Ijsseldal omspannen het laat-Saalien, Eemien, vroeg- en midden-Weichselien. In het midden-Weichselien, vermoedelijk tussen 60.000 en 40.000 jaar BP, verliet de Rijn geleidelijk haar loop door het Ijsseldal ten noorden van Steenderen (fig. 6.3).¹⁵ De verlaten riviervlakte is in het midden- en laat-Weichselien bedekt met fluvio-periglaciale afzettingen en eolische dekzanden. De Rijn verlegde zich naar het westen. Ten zuiden van Steenderen bleef het Rijndal langer actief ('Om-Monterland Rijn').¹⁶ In het midden-Weichselien brak de rivier door de stuwwalboog Montferland-Nijmegen heen en ontstond de loop door de Gelderse Poort. Binnen de bredere terrasvlakte van de Om-Monterland Rijn markeert het dal van de Oude IJssel een smalle zone van rivieractiviteit tot aan het eind van het Weichselien. Dit laat-glaciale rivierenlandschap wordt gekenmerkt door een grillig geulenpatroon, dat tegenwoordig nog zichtbaar is, en wordt aan de noordwestzijde begeleid door een serie rivierduinen. De geulmorfologie van de flankerende oudere Rijn-terrassen uit het Weichselien en Saalien is sterk verhuld door dekzandruggen.

De grove zanden van de Formatie van Kreftenheye, en soms ook de daarop liggende fluvio-periglaciale zanden uit het vroeg- en midden-Weichselien, zijn gedeeltelijk bedekt met rivierleem of oude rivierklei met bodemvormingsverschijnselen.¹⁷ Deze laag is ontstaan als overstromingsafzetting van vermoedelijk

¹¹ Van de Meene/Zagwijn 1978; De Mulder *et al.* 2003, 202; Busschers *et al.* in druk.

¹² Van den Berg/Beets 1987; De Mulder *et al.* 2003, 202.

¹³ Beets/Beets 2003.

¹⁴ Busschers *et al.* 2007, Busschers 2008.

¹⁵ Busschers 2008, fig. 3.9D en E, 64–65, 75, 176.

¹⁶ Van de Meene/Zagwijn 1978; Verbraeck 1984, 1990.

¹⁷ Kleijer 2000.

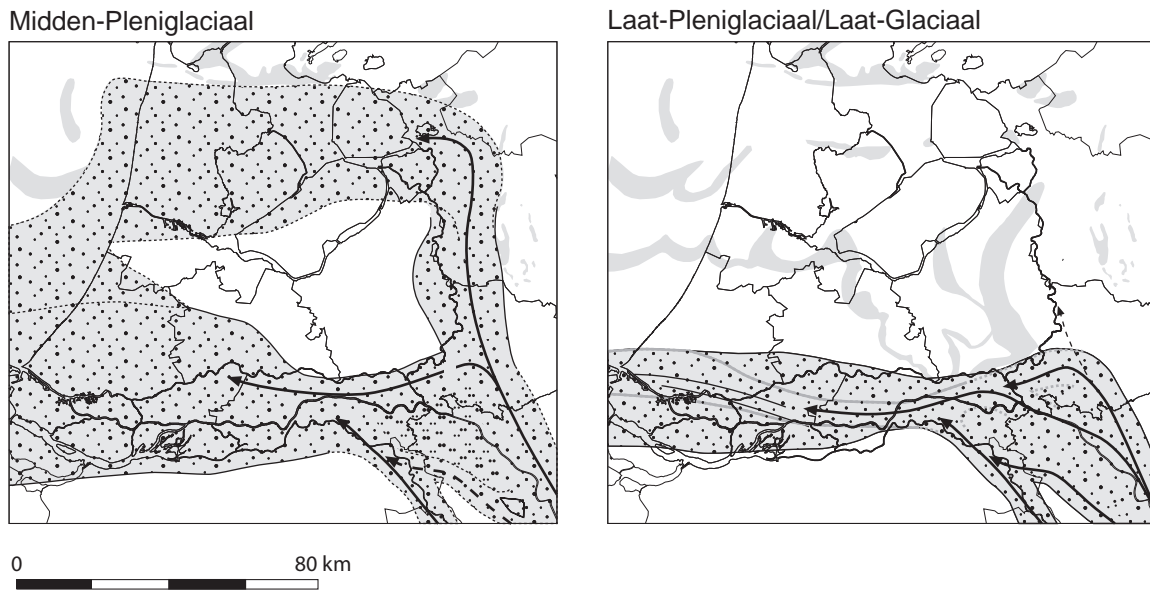

Fig. 6.3 De verlaten van de loop van de Rijn door het IJsseldal, die vermoedelijk tussen 60.000 en 40.000 jaar BP plaatsvond. Naar Busschers et al. 2007, fig. 9D-E, p. 3238.

meanderende rivieren. In Oost-Nederland dateert zij op de hoogste terrassen waarop zij voorkomt vermoedelijk uit het Bølling- Allerød-interstediaal.¹⁸ Deze oude rivierklei staat bekend als de Laag van Wijchen, en komt alleen in het zuidwestelijke deel van het onderzoeksgebied voor. In het noordelijke deel van het IJsseldal komen plaatselijk ook lemen met bodemvorming voor op een vergelijkbaar stratigrafisch niveau, die aan beekdalen uit het Bølling- Allerød-interstediaal worden toegeschreven.¹⁹ Ervan uitgaande dat de huidige Gelderse IJssel pas in de laat-Romeinse tijd ontstond (par. 6.3.5), heeft er in het laatste deel van het midden-Weichselien (na 40.000 BP) en het laat-Weichselien geen Rijnwater door het IJsseldal gestroomd.²⁰ Het dal van de Oude IJssel heeft in het Bølling- Allerød-interstediaal vermoedelijk als komgebied van de Rijn gefunctioneerd, parallel aan de hoofdloop van de Rijn door de Gelderse Poort.

6.3.4 Sneeuwmeltwater, permafrost en dekzand

Gedurende de laatste glaciële periode, het Weichselien (ca. 115.000 – 10.000 BP) werd het landschap van Oost-Nederland buiten de directe invloedssfeer van de IJsseldalrijn vormgegeven door sneeuwmeltwater, permafrost en eolische processen (tabel 6.2). De landijsbedekking reikte in het Weichselien niet tot Oost-Nederland. Er was wel sprake van periglaciële omstandigheden, waarbij vegetatie in de koudste perioden geheel ontbrak en de ondergrond tot op meters diepte het hele jaar door bevroren was (permafrost). Cycli van vorst en dooi zorgden voor opvriezen en dooien van de bovengrond door de seizoenen heen. Onder deze omstandigheden werd het glaciële landschap verder geërodeerd en genivelleerd. In het vroeg-Weichselien ontstonden op de stuwwallen en het Oost-Nederlands Plateau uitgebreide stelsels van sneeuwmeltwater-erosiedalen, in de richting van de glaciële bekkens. Omdat het sneeuwmeltwater vanwege de permafrost niet in de bodem kon wegzakken, stroomde het oppervlakkig af en werden diepe dalen gevormd. Het erosiemateriaal werd aan de voet van de stuwwal in de vorm van hellingafzettingen en fluvio-glaciële puinwaaiers afgezet. Aan de monding van het dal van de Groenlosche Slinge, nabij

¹⁸ Törnqvist *et al.* 1994; Berendsen *et al.* 1995; De Mulder *et al.* 2003, 331.

¹⁹ Pons 1957; Stichting voor Bodemkartering 1979, 41-42.

²⁰ Busschers 2008, fig. 3.9D en E, p. 64-65, 75, 176.

Beltrum, liggen sneeuwmeltwaterafzettingen aan het maaiveld. Voorlopers van de Slinge hebben in het Weichselien in het Oost-Nederlands Plateau een diep dal geërodeerd, waarbij het vrijgekomen materiaal in de vorm van een puinwaaier is afgezet. De dikste pakketten fluvio-periglaciale afzettingen komen voor in de glaciële bekkens, de laagste punten in het glaciële landschap. De dikte bedraagt soms meer dan tien meter²¹, zoals in het Bekken van Hengelo.

lithostratigrafie	lithogenetische indeling	datering (BP)	tijdsindeling	
Formatie van Boxtel	Jong dekzand II	10.800 – 10.150	Laat-Weichselien	Jonge Dryas
	veen of laag van Usselo	11.800 – 10.800		Allerød interstadiaal
	Jong dekzand I	12.000 – 11.800		Oude Dryas
	plaatselijk veen of leemlaagje	12.800 – 12.000		Bølling interstadiaal
	Oud dekzand II	12.800	Midden-Weichselien (Pleniglaciaal)	
	laag van Beuningen			
	Oud dekzand I	29.000		
	Dekzanden en sneeuwmeltwaterafzettingen, afgewisseld met leempakketten en/of veenlagen	29.000		
	Lemig dekzand en grovere zanden	73.000		
Zand, in hoofdzaak eolisch met ingeschakelde veenpakketten	115.000 – 73.000	Vroeg-Weichselien		

Tabel 6.2 Lithostratigrafische, genetische en chronologische indeling van dekzanden en fluvio-periglaciale afzettingen in het Weichselien in Oost-Nederland.²²

De ligging en de oriëntatie van de dalstelsels geven aan, dat er een grote waterscheiding in het studiegebied bestond. Het gebied ten westen van de lijn tussen de Sallandse Heuvelrug en de Needse Berg voerde water en sediment af in de richting van het reeds door de Rijn verlaten Ijsseldal. Ten westen van de Sallandse Heuvelrug versneden smeltwaterbeken de terrasafzettingen van de Rijn tot een diepte van enkele meters. Het natuurlijke drainagestelsel ten oosten van deze denkbeeldige lijn was naar het noordwesten gericht. Het hoofdsysteem werd gevormd door voorlopers van de Dinkel en Regge, die op hun beurt zijbeken vormden

²¹ Van den Berg *et al.* 2000, 8.

²² De lithogenetische indeling bevat stratigrafische eenheden die van toepassing zijn op de Oost-Nederlandse situatie. In het verleden is de indeling ook nationaal toegepast, maar daarvan is recentelijk afgestapt (De Mul-

der *et al.* 2003). De globale dateringen in de tabel zijn overgenomen van Lanting/Van der Plicht 1995/1996 (73, Laat-Weichselien), De Mulder *et al.* 2003, 206-210 en Vos/Kiden 2005, figuur 2, p. 8.

van de Overijsselse Vecht. Het stelsel van dalen in het Bekken van Hengelo is een subsysteem van de Regge. De dalstructuren die in het huidige landschap voorkomen, dateren in grote lijnen uit het Weichselien.

In het midden- en laat-Weichselien wordt over het sneeuwsmeltwaterlandschap, in verschillende fasen en onder wisselende omstandigheden, dekzand afgezet.²³ De genese en stratigrafie van het dekzand is uitgebreid onderzocht en beschreven tijdens onderzoek in het Dinkeldal.²⁴ In de koudste fase van het Weichselien, het laat-Pleniglaciaal (29.000 – 12.800 BP), wordt op het fluviaatiele sneeuwsmeltwaterlandschap een laag Oud Dekzand afgezet. Oud Dekzand bestaat uit fijnzandige, lemige, horizontaal gelaagde afzettingen²⁵ en komt voor in de lagere en vlakke terreinen en opgevlude glaciale bekkens tussen de stuwwallen. Ten westen van de Sallandse Heuvelrug ligt een aantal grote Oud-Dekzand-vlakten.²⁶ De afzetting van het Oud Dekzand vond vermoedelijk plaats onder nat-eolische omstandigheden. Het door de wind opgenomen materiaal werd ingevangen in vochtige terreindepressies. De afzettingen zijn meestal relatief vlak. Ten noorden van Deventer (locatie Steenbrugge) is bij booronderzoek in het Oud Dekzand een scheefstaande gelaagdheid waargenomen.²⁷ Hieruit kan mogelijk afgeleid worden, dat in het Oud-Dekzand-landschap ook lage duinvormen voorkomen. Het Oud Dekzand is in (tenminste) twee fasen afgezet (Oud Dekzand I en II). De pakketten worden in Oost-Nederland van elkaar gescheiden door een grindig niveau, dat bekend staat als de Laag van Beuningen.²⁸ Het betreft een deflatieresidu dat de koudste periode van laat-Pleniglaciaal markeert. Op dat moment had het landschap het karakter van een poolwoestijn.

In het Laat-Weichselien (12.800 – 10.150 BP) zette algemene klimaatsverbetering in, maar bleven warmere en matig koudere perioden elkaar afwisselen. In het Bølling-interstadiaal kwam de vegetatieontwikkeling op gang en werd in beekdalen lokaal veen gevormd en leem afgezet. Deze periode werd gevolgd door het Oude Dryas (vroeg Dryas) -stadiaal, waarin door de wind onder relatief koude en droge omstandigheden op grote schaal dekzand werd afgezet. Deze afzettingen worden Jong Dekzand I genoemd. Het Vroeg Dryas duurde slechts circa tweehonderd jaar en wordt opgevolgd door het Allerød-interstadiaal. In deze periode raakte het landschap begroeid met dennen en berkenbossen. Ook nu vond plaatselijk veengroei plaats. De laatste fase van het Weichselien kende opnieuw koude en droge omstandigheden. In deze periode, het Jonge Dryas (Late Dryas), werd het Jong Dekzand II afgezet. Het Jonge Dryas duurde circa duizend jaar. Vooral in deze periode van het Weichselien kreeg het dekzandlandschap vorm. Hoewel er in Oost-Nederland een duidelijke stratigrafie in de afzettingen uit het Weichselien aanwezig is, hebben fluviaatiele, periglaciaire en eolische processen elkaar voortdurend afgewisseld. Dekzanden zijn verspoeld geraakt en smeltwaterafzettingen zijn door de wind opgenomen en tot ruggen gevormd. Hierdoor zijn binnen het onderzoeksgebied lokaal en regionaal verschillende dekzandlandschappen met ieder specifieke kenmerken te onderscheiden.²⁹

Het Jong Dekzand I en II bestaat uit leemarm en zwak lemig, matig fijn zand.³⁰ Jong Dekzand-afzettingen zijn vrijwel altijd van lokale herkomst. Het dekzand in Oost-Nederland is deels opgestoven uit de rivier- en smeltwatervlakte in het glaciale IJsselbekken, maar ook uit andere droogstaande fluviaatiele systemen en vlaktes van smeltwaterafzettingen. Jong Dekzand-afzettingen zijn reliëfrijker dan Oud Dekzand-afzettingen. Bij bodemonderzoek op de locatie Deventer-Steenbrugge is aangetoond, dat de daar aanwezige dekzandrug in vier fases opgestoven is.³¹ De eerste duinvorming, leidend tot een laag

²³ Van den Akker *et al.* 1964; Schwann 1988; Spek 1996c.

²⁴ Van der Hammen/Wijmstra 1971.

²⁵ Schwann 1988; Spek 1996c, 23.

²⁶ Spek 1996c, 23-27.

²⁷ Maas/Makaske 2006.

²⁸ De Mulder *et al.* 2003, 209.

²⁹ Zie voor het Dinkeldal bijvoorbeeld Van der Hammen/Wijmstra 1971; Van Huissteden 1990. Zie voor Salland Van den Akker *et al.* 1964 en Spek 1996c.

³⁰ Schwann 1988; Spek 1996c, 23.

³¹ Maas/Makaske 2006.

Oud Dekzand-duin, vond plaats op de rand van een periglaciaal erosiedal. In de luwte van dit duin is Jong Dekzand en rivierduinzand afgezet. Dekzandafzettingen komen in diverse vormen voor. Binnen ruimtelijk beperkte gebieden kunnen individuele kopjes, paraboolduinen en langgerekte ruggen met variërende omvang en hoogte elkaar snel afwisselen. Opvallende verschijnselen zijn de langgerekte gordeldekzandruggen rondom stuwwallen.³² Naar deze afzettingen is nog weinig onderzoek gedaan. Een verklaring is dat de stuwwallen de luchtstroming hebben beïnvloed en op deze wijze hebben bijgedragen aan de vorming. Golvingen in het dekzand die niet duidelijk in ruggen en laagten kunnen worden onderverdeeld, worden als dekzandwelingen omschreven. Op plaatsen waar het dekzand zeer vlak is, wordt gesproken van dekzandvlaktes.

Ten oosten van de IJssel³³, langs de Oude IJssel, langs de Overijsselse Vecht en in het Berkeldalsysteem komen op grote schaal rivierduinen voor. De rivierduinen zijn voor het grootste deel in ongeveer dezelfde periode als het Jong Dekzand II gevormd (Jonge Dryas). Ook in het Holoceen heeft, mede onder invloed van de mens, in verschillende periodes nog verstuing tot rivierduinen plaatsgevonden.³⁴ Rivierduinen onderscheiden zich van dekzandruggen op grond van het moedermateriaal (uit een actieve rivierbedding) en ruimtelijke verspreiding. Gordels rivierduinen markeren de loop van de bedding waaruit ze opwaaiden. Door verschillen in de mineralogische samenstelling komen in rivierduinafzettingen, in tegenstelling tot in dekzanden, in de regel geen humuspodzolgronden maar vorstvaaggronden en eventueel moderpodzolgronden tot ontwikkeling. Individuele dekzandruggen en rivierduinen verschillen morfologisch nauwelijks van elkaar. Langs de Oude IJssel liggen de rivierduinafzettingen op Pleniglaciale terrasafzettingen van de Rijn, en langs de Berkel op een periglaciaal terras van deze rivier.³⁵ Langs beekdalen in het dekzandlandschap overstoven rivierduinen Jong-Dekzand-afzettingen.

6.3.5 *Holocene rivieren en beken*

In het Holoceen krijgen de beken en kleine rivieren, in de van oorsprong fluvio(periglaciaal) dalen, een meanderende loop. Niet langer waren de beken sneeuwsmeltwaterbeken met jaarlijks terugkerende markante piekafvoeren in de lente. In het Holoceen hadden de beken een door regenval gedomineerd afvoerregime, met minder grote maar frequenter optredende piekafvoeren en minder transportcapaciteit. Bovendien raakte het landschap door het zachtere klimaat en de voortschrijdende vegetatiesuccessie opnieuw begroeid. Sediment werd door de begroeiing gefixeerd, waardoor sedimentaanvoer naar de beken afnam. Het aantal watervoerende beekdalen nam (aanvankelijk) af.³⁶ De belangrijkste riviersystemen in Oost-Nederland zijn de Dinkel, Regge, Berkel, Slinge, Vecht³⁷, Oude IJssel en Gelderse IJssel. De dalen van deze meanderende rivieren vormen een eigen landschapseenheid, waarbinnen geomorfologische eenheden als kronkelwaarden, restgeulen, oeverwallen, crevasses, overstromingsvlakten en rivierkommen voorkomen.

Alleen het rivierenlandschap van de IJssel³⁸ is omvangrijk genoeg om als apart landschapstype te worden onderscheiden. De afzettingen van de Oude IJssel en de Gelderse IJssel zijn lithostratigrafisch onderdeel van de Formatie van Echteld.³⁹ In het onderzoeksgebied versnijdt de stroomgordel van de Gelderse IJssel oudere afzettingen van de Formatie van Boxtel (dekzanden, fluvioperiglaciaal afzettingen).

³² Spek 1996c, 24-26.

³³ Van den Akker *et al.* 1964; Spek 1996d, 65-66.

³⁴ Spek 1996d, 66.

³⁵ Bijv. Bos *et al.* 2005 (Zutphen-Ooyerhoek).

³⁶ Bogaart *et al.* 2003.

³⁷ Wolfert/Maas 2007.

³⁸ Spek 1996d.

³⁹ De Mulder *et al.* 2003, 332-335.

gen, beekafzettingen) en ten noorden van Deventer ook Holocene veenpakketten van de Formatie van Nieuwkoop.⁴⁰ Diepere geulen van de IJssel werkten afzettingen van de Formatie van Kreftenheye om. Van Doesburg tot Olst wordt de IJssel aan de oostzijde begrensd door met eolische zanden overdekte terrassen van het oude rivierenlandschap en het dekzandlandschap. In dit gebied heeft de IJsselbedding een meanderende loop. Door geleidelijke zijwaartse verplaatsing van de meanders ontstonden kronkelwaarden, die in een reeks meanderbochten – bijvoorbeeld bij Cortenoever – nog goed zichtbaar zijn in het landschap. Datzelfde geldt voor verlande restgeulen, die het gevolg zijn van afsnijdingen van rivierbochten. Oeverwallen zijn slechts lokaal ontwikkeld.⁴¹ In het gebied ten noorden van Olst doorsnijdt de IJssel een dikker pakket Holocene venen en wordt het Pleistocene landschap alleen op grotere diepte aangesneden. In dit landschap neemt de stroomgordel van de rivier aan de oostzijde meer ruimte in. De rivier verlaat een nauw en vlak dal en stroomt een brede, zeer flauw hellende vlakte in, en heeft een veel minder sterk meanderende loop.⁴² Desondanks zijn de IJssel-afzettingen hier, buiten de stroomgordel zelf, ook relatief dun. Hogere delen in het Pleistocene reliëf steken in dit gebied op veel plaatsen door het Holocene pakket heen.

De geringe dikte van de IJssel-afzettingen is een gevolg van het feit dat de rivier pas na het begin van de jaartelling actief is geworden. Het is zonder meer duidelijk dat ontwikkelingen in het systeem van de Rijn een aandrijvende rol hebben gespeeld bij het ontstaan van de Gelderse IJssel.⁴³ Over het exacte moment en de wijze waarop dit plaatsvond bestaan diverse theorieën (par. 4.2.1). De meeste onderzoekers, zowel bodemkundigen, palynologen als archeologen, dateren de activering van het riviersysteem in de Romeinse tijd of vroege middeleeuwen.⁴⁴ Een oorzakelijk verband met de aanleg van de zogenaamde Drusus-gracht, die volgens één van de theorieën de Rijn met de Oude IJssel verbond, wordt tegenwoordig onwaarschijnlijk geacht. Duidelijk is dat uit de stedelijke ontwikkeling van Zutphen en Deventer moet worden afgeleid dat in het IJsseldal op zijn laatst in de tweede helft van de negende eeuw een bevaarbare rivier moet hebben gefunctioneerd.⁴⁵

Op basis van recent fysisch-geografisch onderzoek in het IJsseldal (2005–2008) door de Universiteit Utrecht is gepostuleerd, dat de (re-)activering van de Gelderse IJssel als tak van de Rijn – de zogenaamde ‘IJsselavulsie’ – tot stand kwam als gevolg van een extreem hoog Rijn-hoogwater in de nog onbedijkte situatie.⁴⁶ Als gevolg van deze extreme afvoer zouden in de laat-Romeinse tijd meerdere doorbraakgeulen door het rivierduin ten noorden van de Oude IJssel ontstaan zijn. Dat de IJsselavulsie plaatsvond in de laat-Romeinse tijd lijkt te worden onderbouwd door de ouderdom van onderzochte kleipakketten van de IJssel in enkele beekdalen in de omgeving van Zutphen, en de ‘verdrinking’ van een moerasbos bij Zwolle in dezelfde fase.⁴⁷ Er is echter nog geenszins sprake van consensus over het onderwerp. Recentelijk hebben B. Makaske *et al.* op basis van nieuwe ¹⁴C-dateringen van onderzoekslocaties in de omgeving

⁴⁰ Stichting voor Bodemkartering 1979; Busschers *et al.* 2007.

⁴¹ Spek 1996d, 55–58.

⁴² Spek 1996d, 58–60.

⁴³ O.a. Berendsen/Stouthamer 2001; Cohen/Lodder 2007; Gouw/Erkens 2007.

⁴⁴ O.a. Hamming *et al.* 1965; Van der Schrier 1968, 2004; Ente 1973/1974; Van de Meene 1979; Teunissen 1986; Törnqvist 1993. Zie Spek 1996d, 50 en Berendsen/Stouthamer 2001, app. 3 voor een beknopte samenvat-

ting van de discussie.

⁴⁵ Spek 1996d, 60–63; Bartels 2006; Groothedde 1999, 2004a–b; Fermin/Groothedde 2006a. Beide steden werden in 882 door een groep Vikingen aangevallen, hetgeen eveneens wijst op de aanwezigheid van een bevaarbare rivier.

⁴⁶ Cohen/Lodder 2007, 5–6, 33–37.

⁴⁷ Groenewoudt *et al.* 2001, 331; Fermin/Groothedde 2005a, 7; Clevis/Lantau 2004; Kooistra *et al.* 2006; Sassen/Klaassen/Hanraets 2006.

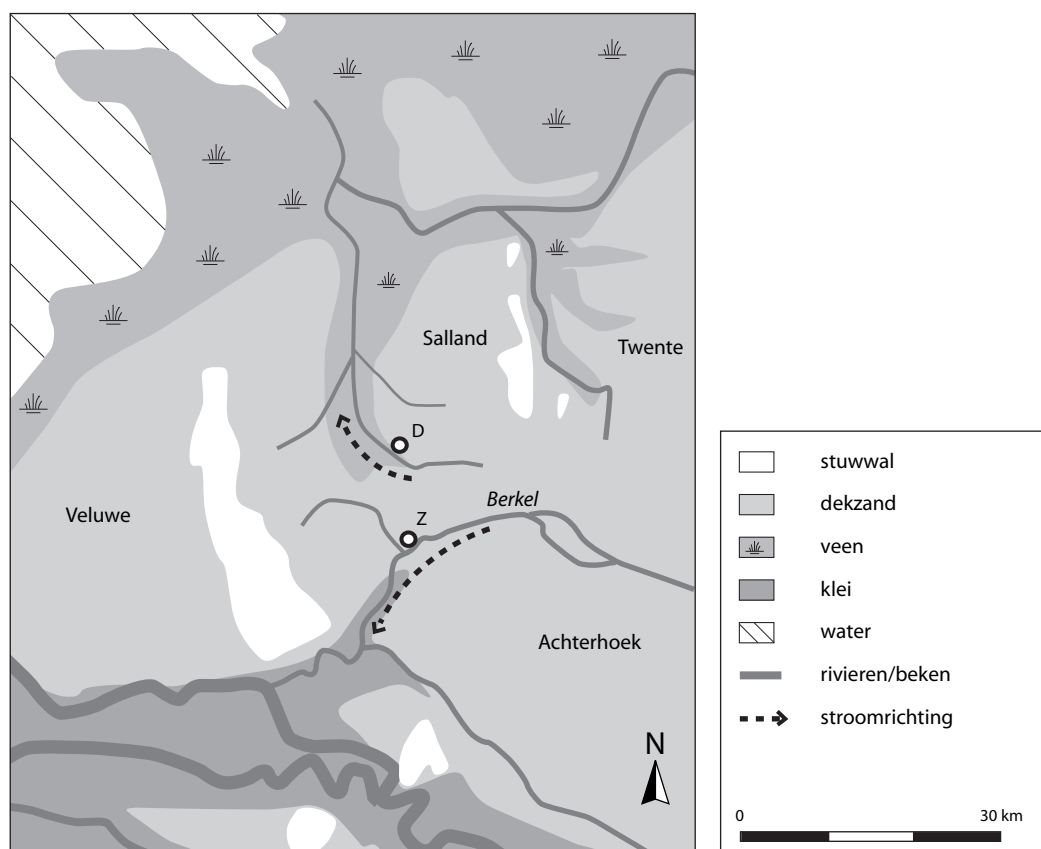

Fig. 6.4 Hypothetische reconstructie van de afwateringssituatie in het IJsseldal in het Holoceen vóór de 'Ijsselavulsie'. Ter oriëntatie is de ligging van de (jongere) steden Deventer (D) en Zutphen (Z) weergegeven. Gebaseerd op Cohen 2007.

van Zwolle en een heranalyse van reeds beschikbare dateringen in de Liemers geclaimd dat de IJssel als Rijntak pas ongeveer twee eeuwen later ontstaan is, vanaf circa 600 na Christus.⁴⁸ De onderzoekers gaan wel uit van een vergelijkbare ontstaanswijze, in de vorm van de Ijsselavulsie en een daarop volgende geleidelijke 'groei' van het riviersysteem. Omstreeks 950 na Christus zou de rivier een in grote lijnen vergelijkbaar karakter hebben gehad als de huidige rivierloop.

Zowel Makaske *et al.* en de onderzoekers van de Universiteit Utrecht, specifiek K.M. Cohen, gaan ervan uit dat er in de periode van het Holoceen vóór de Ijsselavulsie weliswaar geen rivier van bovenregionale importantie in het huidige IJsseldal functioneerde, maar er wel relatief kleine waterlopen aanwezig waren. Met name het onderzoek van de Universiteit Utrecht heeft geleid tot een interessante nieuwe theorie voor de afwateringssituatie van de Oude IJssel en de Berkel. Het wordt namelijk aannemelijk geacht dat de Oude IJssel en waarschijnlijk ook de Berkel gedurende het Holoceen tot aan de avulsie in zuidwestelijke richting afwaterden (fig. 6.4).⁴⁹ Deze belangrijke Achterhoekse waterlopen zouden als zijrivier van de Rijn moeten worden gezien. In het huidige IJsseldal tussen Zutphen en Deventer bevond zich volgens deze theorie geen noemenswaardige waterloop, maar een waterscheiding gevormd door dekzandruggen. Het IJsseldal stroomafwaarts van Deventer was vóór de Ijsselavulsie een laagveengebied. Daarin was wel een forse beekloop actief, die vermoedelijk ongeveer vergelijkbare proporties had als de

⁴⁸ Makaske *et al.* 2008.

⁴⁹ Cohen 2007; Cohen *et al.* in voorbereiding.

Regge en gevoed werd vanuit West-Salland en de oostelijke Veluwe. Deze beek liep – in tegenstelling tot de Berkel – in noordelijke richting, en werd onder meer gevoed door water uit het systeem van de Dortherbeek.

De kleinere riviersystemen in Oost-Nederland vormen een onderdeel van het dekzandlandschap. De afzettingen van deze rivieren worden gerekend tot het Laagpakket van Singraven en behoren tot de Formatie van Boxtel.⁵⁰ Ze bestaan vooral uit zandige beddingafzettingen, venige en lemige geulopvullingen en zandige kleien. Het is aannemelijk, dat de kleinere rivieren gedurende het hele Holoceen water hebben afgevoerd. Verschillende onderzoeken naar geulopvullingen van afgesneden meanderbochten in het dal van de Dinkel hebben aangetoond, dat afzettingen uit alle holocene perioden voorkomen.⁵¹ Dit betekent niet, dat de gehele beddinggordel van het riviersysteem gedurende het hele Holoceen actief is geweest. Door de dynamiek van de rivier werden nieuwe geulen gevormd en oude verlaten. Het voorkomen van fluviatiele terreinvormen van een meanderend riviersysteem, in combinatie met kleiige of lemige rivierafzettingen, vormen aanwijzingen dat een riviersysteem in het Holoceen actief is geweest.

6.3.6 Veen

In gebieden met een plaatselijk slechte afwatering ontstonden tijdens het Holoceen veengebieden (zie ook par. 4.2.2). Naast mesotrofe en eutrofe veenvorming in beekdalen kwam een aantal oligotrofe hoogvenen tot ontwikkeling, met name vanaf het Atlanticum en Subboreaal.⁵² Het grootste aaneengesloten hoogveen van Oost-Nederland strekte zich uit ten noorden van Almelo tot aan het dal van de Vecht. Ten oosten van deze hoogveenkoepel lag het Manderveen, en tussen de stuwwal van Wierden en de stuwwal van Rijssen-Nijverdal bevond zich eveneens een hoogveengebied. Ook op het Oost-Nederlands Plateau lag een aantal hoogveenkoepels, waarvan nog kleine restanten zijn overgebleven: het Wooldsche Veen, het Korenburgerveen en het Zwillbrocker Venn. De grote hoogvenen hebben zich uitgebreid tot het moment dat een begin werd gemaakt met de systematische vervening, omstreeks de zeventiende eeuw.⁵³ De uitbreiding van de venen werd veroorzaakt door een neerslagoverschot, ontbossing, een slechte drainage en, in het noordwestelijke deel van het onderzoeksgebied, een stijgende grondwaterspiegel als gevolg van de zeespiegelstijging.⁵⁴ In het dekzandlandschap kwam veen tot ontwikkeling in talloze kleine depressies zoals uitblazingslaagtes, en op dekzandvlakten die ingesloten waren door hoge zandruggen en stuwwallen. In deze relatief laaggelegen gebieden ontbrak een natuurlijk drainagestelsel, waardoor hoge grondwaterstanden voorkwamen en regenwater stagneerde. Ook werden deze gebieden geïnundeerd met water uit bovenstrooms gelegen beeksystemen. Voorbeelden hiervan zijn het Ruurlosche Broek en Het Goor. Beide zijn vlakke dekzandgebieden die door kwel en inundaties gevoed werden door water van het Oost-Nederlands Plateau. In deze gebieden kwam mesotroof en eutroof veen ter ontwikkeling.

In het kader van dit onderzoek heeft C.J. de Rooi een reconstructie gemaakt van de situering en ontwikkeling van veengebieden in de Achterhoek, door middel van studie van historische bronnen, diverse kaarten en de bodemgesteldheid.⁵⁵ Daaruit blijkt, dat naar schatting bijna 30 % van het totale oppervlak

⁵⁰ De Mulder *et al.* 2003, 350.

⁵¹ Van der Hammen/Wijmstra 1971; Van den Berg/Den Otter 1993, 156-159.

⁵² Casparie/Streefkerk 1992. Zie Petzelberger *et al.* (1999) voor een onderzoek naar de aanvang van hoogveenvorming in Noord-Duitsland.

⁵³ Groenewoudt *et al.* 2007, 23-25; Groenewoudt in druk.

Zie ter vergelijking het proces van veenuitbreiding in Noord-Nederland, o.a.: Groenendijk 1987; Casparie/Streefkerk 1992, 95-127; Van Geel *et al.* 1996; Fokkens 1998, 46-55; Waterbolk 2006.

⁵⁴ O.a. Gotjé 1993; Van de Plassche *et al.* 2005.

⁵⁵ De Rooi 2006, 2008.

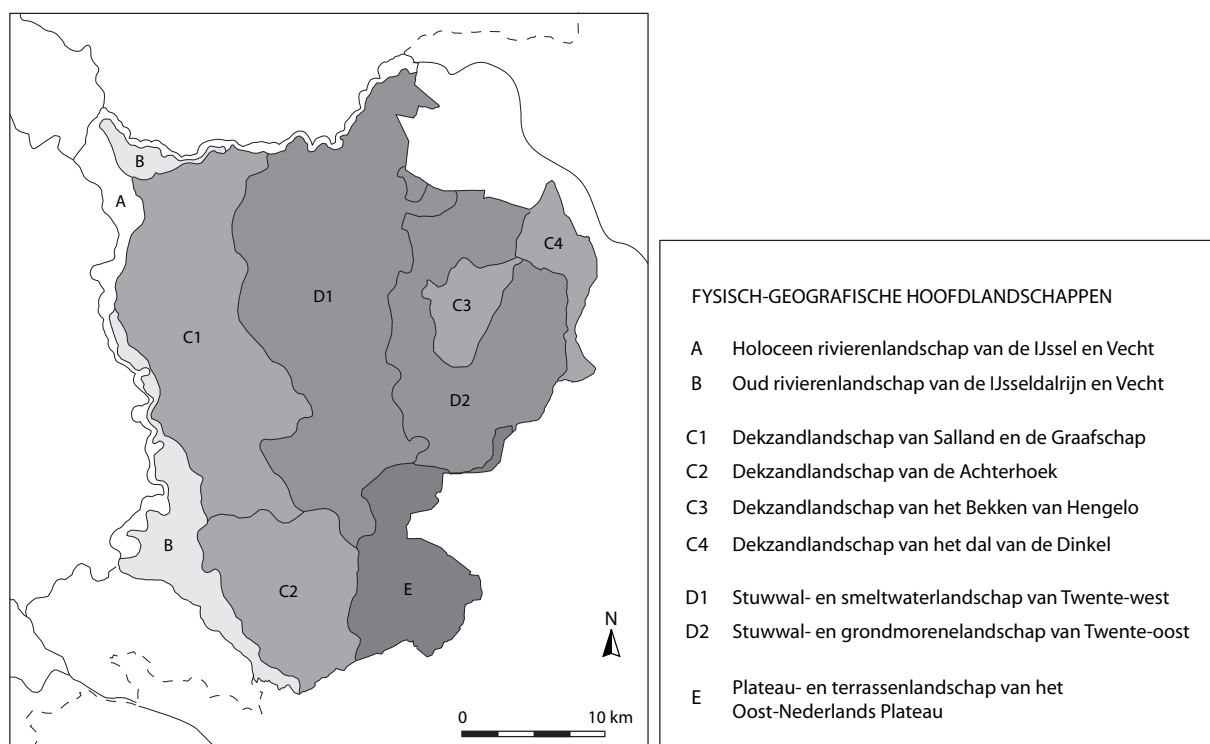

Fig. 6.5 Fysisch-geografische hoofdlandschappen van Oost-Nederland.

van dat gebied met veen overdekt is geweest. Verreweg het grootste deel van de veengebieden was aan het eind van de negentiende eeuw al verdwenen als een gevolg van ontginningen en andere menselijke ingrepen in het landschap. Alleen in enkele gebieden die tegenwoordig de functie van natuurgebieden hebben, zijn tegenwoordig nog kleine veenrestanten aanwezig. In hoofdstuk 14, waar ingegaan wordt op de landschapsdynamiek in Oost-Nederland, wordt het onderzoek van De Rooi in meer detail besproken.

6.4 FYSISCH-GEOGRAFISCHE HOOFDLANDSCHAPPEN

6.4.1 Een nieuwe landschapsindeling

Oost-Nederland kan op basis van de geologie, geomorfologie en bodem op diverse manieren in fysisch-geografische hoofdlandschappen worden onderverdeeld. Een willekeurige indeling is afhankelijk van het gewicht dat aan de afzonderlijke landschapsfactoren wordt gegeven, en van de schaal waarop naar het landschap gekeken wordt. Wanneer de in dit hoofdstuk beschreven landschapsgenetische ontwikkeling als leidraad wordt genomen, laat Oost-Nederland zich het best onderscheiden in negen hoofdlandschappen (fig. 6.5). Deze vallen uiteen in een plateau- en terrassenlandschap, twee stuwwallandschappen, vier dekzandlandschappen en twee rivierenlandschappen. In de volgende paragrafen worden de hoofdlandschappen beknopt beschreven, en zullen de onderscheidende criteria worden besproken.

6.4.2 Plateau- en terrassenlandschap

Het eerste en oudste hoofdlandschap is het *Plateau- en terrassenlandschap van het Oost-Nederlands Plateau*, dat in het oostelijke deel van de Achterhoek en voor een klein deel in Zuidoost-Twente ligt. Het Oost-Nederlands Plateau is een relatief hooggelegen, licht welvend tot vlak landschap dat door een combinatie van tektoniek en 'overrijding' door het landijs vorm heeft gekregen. Kenmerkende elementen zijn het dagzomen van oude mesozoïsche en tertiaire afzettingen en de aanwezigheid van keileem. Door de slechte doorlatendheid van de bodem stagneerde het grondwater op diverse plaatsen, waardoor op het plateau plaatselijk veen tot ontwikkeling is gekomen. Het plateau is in het Saalien diep doorsneden door smeltwaterdalen (tunneldalen). Deze dalen zijn gedeeltelijk opgevuld met smeltwaterafzettingen en dekzand, en vormen tegenwoordig het dal van de Boven-Slinge. Op het plateau is een in noordwestelijke richting lopend drainagestelsel van beken ontstaan. Op het deel van het plateau ten oosten van Winterswijk komt een aantal langgerekte en hoge dekzandruggen voor. De hoogteverschillen van het Oost-Nederlands Plateau met de aangrenzende delen van de Achterhoek zijn markant (fig. 6.1). Ter hoogte van Aalten ligt het plateau ongeveer tien meter hoger dan het dekzandlandschap. In noordelijke richting neemt het hoogteverschil af, tot circa drie meter bij Eibergen.⁵⁶

6.4.3 Stuwvallandschappen

De twee Oost-Nederlandse stuwvallandschappen zijn het *Stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-West* en het *Stuwwal- en grondmorenelandschap van Twente-Oost*. Beide liggen voor het grootste deel in Twente, maar met name het eerstgenoemde hoofdlandschap loopt door tot in het noordelijke deel van de Achterhoek.

Het stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-west is een glaciaal landschap. Kenmerkend voor dit gebied zijn de hoge stuwwallen van voornamelijk gestuwde preglaciale zanden en de grote smeltwatervlaktes. Met uitzondering van de omgeving van de stuwwal ter hoogte van Markelo is in dit hoofdlandschap de oorspronkelijk aanwezige grondmorene (keileem) vrijwel geheel geërodeerd. Een ander kenmerk zijn de uitgestrekte veengebieden die in de loop van het Holoceen ontstonden, maar inmiddels voor het grootste deel verdwenen zijn. Het landschap is wat dit betreft vergelijkbaar met het Hunzedal in Oost-Groningen en het oerstroomdal van de Vecht. Ook in deze gebieden kwamen in het Holoceen grote venen tot ontwikkeling. Het dekzandpakket in dit landschap is relatief dun, en bestaat vaak uit individuele kopjes. Een mooi voorbeeld van een dergelijk gebied met talloze verspreide dekzandkopjes is het laaggelegen gebied tussen Enter en Goor. Markant in dit landschap zijn ook de gordeldekzanden rond de stuwwallen, die soms vrijwel gesloten cirkels vormen.

Het stuwwal- en grondmorenelandschap van Twente-Oost is eveneens een glaciaal landschap. Kenmerkend is dat de stuwwallen zijn opgestuwd uit tertiaire afzettingen (kleien en leemhoudende zanden) en dat over grote oppervlakten keileem voorkomt, ook op de stuwwallen. De slechte doorlatendheid van de ondergrond heeft geresulteerd in een dicht stelsel van ook tegenwoordig nog watervoerende beken, die vanaf de stuwwallen en grondmoreneruggen stagnerend en oppervlakkig afstromend grond- en regenwater afvoeren naar laaggelegen dekzand- en smeltwatervlakten. De grondmorenewelvingen zijn bedekt met dekzand. Het dekzandpakket volgt gedeeltelijk de morfologie van het keileem-oppervlak, maar is ook tot ruggen opgestoven.

⁵⁶ Bruins 1993, 13.

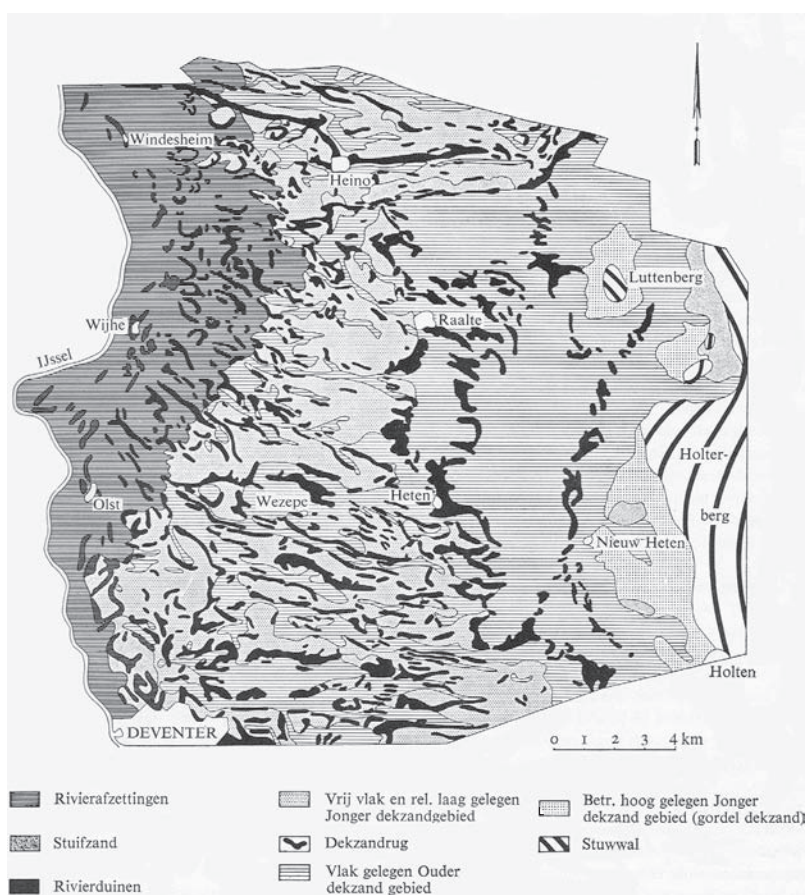

Fig. 6.6 Structuur van het Sallandse dekzandlandschap. Naar Van den Akker *et al.* 1964, fig. 3.

6.4.4 Dekzandlandschappen

Dat Oost-Nederland als geheel regelmatig wordt omschreven als een dekzand- of zandgebied, is maar ten dele te rechtvaardigen. Slechts vier van de negen Oost-Nederlandse hoofdlandschappen kunnen als een dekzandlandschap worden gekarakteriseerd. De twee omvangrijkste daarvan, de dekzandlandschappen van Salland en de Graafschap en de Achterhoek, liggen in een brede strook in grote lijnen parallel aan het IJsseldal. Met het Bekken van Hengelo en het dal van de Dinkel liggen twee als dekzandlandschap karakteriseerbare hoofdlandschappen in Twente.

Het *dekzandlandschap van Salland en de Graafschap* wordt gekenmerkt door een duidelijke oost-west geörienteerde structuur van (beek-)dalen en dekzandruggen (fig. 6.6). Het is waarschijnlijk, dat er een verband bestaat tussen de geologie en de meta-morfologie van het gebied. Salland en de Graafschap zijn gesitueerd in het opgevolde glaciële tongbekken van de IJssel, waar vanaf het Eemien tot het midden-Pleistoceen de IJsseldalrijn doorheen stroomde. De oost-west gerichte structuur is waarschijnlijk ontstaan door (sneeuwsmeltwater-)stromingen, die de hellingsrichting van het glaciële dal volgden. Het met fluvio-periglaciële afzettingen en rivierzanden opgevolde glaciële tongbekken vormde een enorme bron van sediment, dat in koude en droge periodes verstoof tot rivierduinen en dekzandruggen.

Het *dekzandlandschap van de Achterhoek* is relatief vlak. Binnen het gebied komen een groot aantal kleine dekzandkopjes en enkele grotere dekzandstructuren voor. Tot de laatste kunnen de markante lang-gerekte rug tussen Aalten en Halle ('Halse Rug') en het dekzandgebied van 't Zand ten noordoosten

van Zelhem gerekend worden. Een natuurlijk drainagesysteem ontbreekt vrijwel volledig. Het gebied ligt buiten de directe invloedssfeer van het glaciële tongbekken van de IJssel. Onder de dekzandafzettingen ligt het rivierterras van de IJsseldalrijn. De vlakke vorm van dit terras heeft waarschijnlijk de morfologie van het later ontstane dekzandlandschap beïnvloed.

De morfologie van het *dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo* is vergelijkbaar met Salland en de Graafschap. Ook hier is een duidelijke west-oost gerichte structuur van sneeuwmeltwaterdalen en dekzandruggen waarneembaar. De sneeuwmeltwaterdalen komen ten oosten van Almelo in een punt samen, op de plaats waar ze door de smalle, sterk gedegeneerde stuwwalboog rond het Bekken van Hengelo zijn heengebroken. De algemene helling van het gebied is bepalend geweest voor de vorm van deze dalstructuur. In diverse sneeuwmeltwaterdalen lopen ook tegenwoordig nog kleine beken. De bronnen van de dekzandafzettingen in dit gebied waren de in het bekken aanwezige sneeuwmeltwaterafzettingen, en de afzettingen op de *sandr*-vlakte van het Vriezenveen.

Het *dekzandlandschap van het Dal van de Dinkel* ligt in het glaciële tongbekken van Nordhorn. In dit tongbekken is een zuid-noord geïoriënteerd stelsel van sneeuwmeltwaterdalen ontstaan, dat als een voorloper van de huidige Dinkel kan worden beschouwd. Het tongbekken van Nordhorn is opgevuld met grove ijssmeltwaterafzettingen. In dit erosiegevoelige materiaal kon de Dinkel zich ontwikkelen tot een sterk meanderend riviertje, en een eigen, ingesneden rivierenlandschap creëren. De dekzandruggen in het Dinkeldal zijn groot en relatief hoog. Aan de oostzijde van de Dinkel ligt een groot, aaneengesloten stuifzandgebied.

6.4.5 Rivierenlandschappen

De laatste twee hoofdschappen zijn het *oude rivierenlandschap van de IJsseldalrijn en Vecht* en het *holocene rivierenlandschap van de IJssel en Vecht*. Het *oude rivierenlandschap van de IJsseldalrijn en de Vecht* kreeg zijn vorm in het Pleistoceen. Kenmerkend zijn rivierterrassen met geulen van een vlechtend riviersysteem, en de rivierduinen. Het oude rivierenlandschap ligt hoofdzakelijk in een zone van variërende breedte ten oosten van de huidige IJssel. Ten noorden van Diepenveen is dit oude rivierenlandschap bedekt geraakt met jonge rivierklei. De grens tussen het oude rivierenlandschap en de ten oosten daarvan gelegen dekzandlandschappen is niet scherp te definiëren. In oostelijke richting neemt de dikte van de dekzandafzettingen toe, en verdwijnt het oude rivierenlandschap onder het dekzand. Ten oosten van Zwolle is nog een deel van de pleistocene loop van de Vecht waarneembaar.

Het *holocene rivierenlandschap van de IJssel en Vecht* is in het studiegebied vrijwel tot de uiterwaarden van de rivier beperkt. Alleen ten noorden van Diepenveen is een oeverwal-komsysteem tot ontwikkeling gekomen, en bedekt jonge komklei van de IJssel het oude rivierenlandschap. Het landschap in de uiterwaarden bestaat uit hoge kronkelwaardruggen en diepe geulen, gevormd door een in bepaalde trajecten sterk meanderende rivier. Van Doesburg tot Olst wordt de IJssel aan de oostzijde begrensd door met eolische zanden overdekte terrassen van het oude rivierenlandschap en het dekzandlandschap. In dit gebied heeft de IJsselbedding een meanderende loop. De beddinggordel van de rivier is in dit traject het laagste deel van het landschap en oeverwallen zijn daardoor slechts lokaal ontwikkeld. In het gebied ten noorden van Olst doorsnijdt de IJssel een dikker pakket holocene venen. Tijdens fases van hoge afvoer zijn op de grens van het oude en jonge rivierenlandschap doorbraak- en overloopgeulen ontstaan. Ook de huidige overstromingsvlakte van de Vecht is tot het holocene rivierenlandschap gerekend.

7 DE BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN ZUIDWEST – SALLAND

7.1 INLEIDING

In deze eerste gebiedsstudie wordt de bewoningsgeschiedenis van een gebied besproken dat voor het grootste deel in het uiterste zuidwesten van Salland ligt, en voor een klein deel in het noordwesten van de Achterhoek (fig. 7.1; kaartbijlage 2).¹ De stad Deventer ligt in het westelijke deel van het onderzoeksgebied, terwijl Colmschate, Schalkhaar, Diepenveen, Bathmen, Okkenbroek en Epse de grootste dorpen zijn. Verder zijn er verspreid diverse kleine buurschappen aanwezig. Vanwege twee redenen is gekozen voor Zuidwest-Salland als onderzoeksgebied. Ten eerste is het in landschappelijk opzicht representatief voor het hoofdlandschap dat in het vorige hoofdstuk het *dekzandlandschap van Salland en de Graafschap* is genoemd, en voor de overgang van het dekzandlandschap naar de aangrenzende delen van het oude en jonge rivierenlandschap. Ten tweede is met name in de laatste twee decennia een grote archeologische dataset opgebouwd, waarbinnen vooral diverse opgravingen in Colmschate en Epse een centrale positie innemen. Voor andere delen van Overijssel zijn datasets van een vergelijkbare kwaliteit en omvang niet voorhanden, terwijl in de Achterhoek alleen in de omgeving van Zutphen een vergelijkbaar kennisniveau bereikt is.

In dit hoofdstuk wordt ten eerste ingegaan op de landschappelijke karakteristieken van het zuidwestelijke deel van Salland, en op de archeologische onderzoeksgeschiedenis van het gebied. Daarna wordt de bewoningsgeschiedenis tot in de middeleeuwen besproken, voor zover die op dit moment gereconstrueerd kan worden op basis van archeologische bronnen. Het zuidwestelijke deel van Salland is één van de twee gebieden waarvoor resultaten beschikbaar zijn van historisch-geografisch onderzoek door L.J. Keunen.² Zijn onderzoek is geconcentreerd op de voormalige Gooijermarke en Oxermarke, die samen een wat kleinere omvang hebben dan het onderzoeksgebied dat in dit hoofdstuk centraal staat. Keunens studie leverde een zeer gedetailleerd beeld van de ontwikkeling van het cultuurlandschap, met name voor de periode na 800 na Christus, en geeft de mogelijkheid om de archeologische gegevens in context te plaatsen. In het laatste deel van dit hoofdstuk zal vooral de aandacht gevestigd worden op zijn modelmatige weergave van de lange-termijn-ontwikkeling van de bewoning en het cultuurlandschap in het zuidwestelijke deel van Salland. Voor meer gedetailleerde gegevens wordt verwezen naar het proefschrift van Keunen. De stadsontwikkeling van Deventer valt buiten het kader van deze studie en zal in dit hoofdstuk niet in detail besproken worden.

7.2 LANDSCHAPPELIJK KADER³

Vanaf de huidige loop van de rivier de IJssel komen in oostelijke richting binnen het onderzoeksgebied drie fysisch-geografische hoofdlandschappen voor (kaartbijlage 2). Het betreft het *holocene rivierenlandschap*, het *oude rivierenlandschap* en het *dekzandlandschap van Salland en de Graafschap*. Het jonge rivierenlandschap ligt in het onderzoeksgebied ingesneden in het oude, pleistocene rivierterras van de IJsseldalrijn. Als gevolg van de insnijding is een terrasrand ontstaan, waardoor de overgang tussen beide landschappen scherp is. Het holocene rivierenlandschap ten oosten van de IJssel is bij Deventer in het algemeen erg smal. Alleen ten zuiden van Deventer heeft de rivier een grote meanderbocht gevormd, door sterke erosie

¹ Zie voor het archeologische gegevensbestand dattengrondslag ligt aan dit hoofdstuk: website DANS EASY, <http://persistent-identifier.nl/?identifier=urn:nbn:nl:ui:13-aa0-uqx> (bijlage 6).

² Keunen in voorb.

³ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op Maas/Makaske 2007.

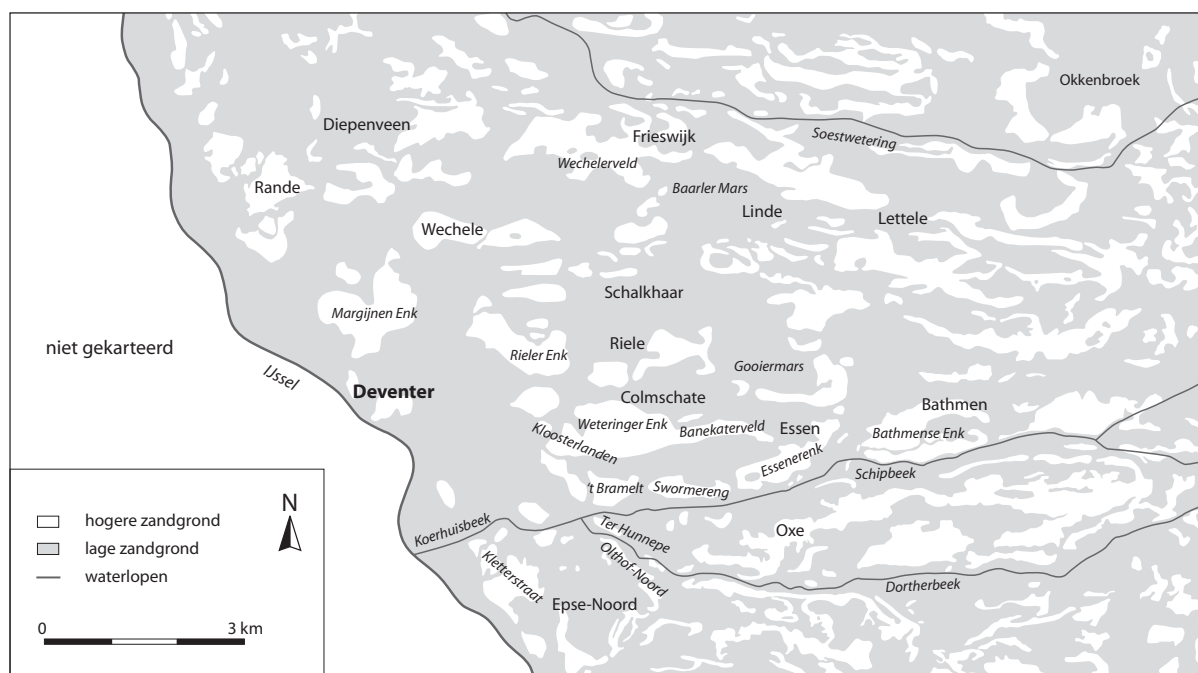

Fig. 7.1 Schematisch overzicht van de belangrijkste plaatsen en vindplaatsen die in dit hoofdstuk worden besproken. Zie kaart-bijlage 2 voor meer detail.

van het oude rivierenlandschap. Het is mogelijk dat de oorspronkelijke monding van de Schipbeek in de IJssel ooit het aangrijpingspunt is geweest voor de vorming van deze meanderbocht. Een vergelijkbaar proces voltrekt zich nu bij de monding van de Geul in de Maas. Naast de hoofdbedding van de rivier ontstaat een *neer*. Dit is een verticale spiraalstroom, die zich in de buitenbocht van een rivier tegen de hoofdstroom in begeeft. Het gevolg van dit bijzondere stromingspatroon is dat ter plaatse een enorme opstuwung van de waterstand kan plaatsvinden. Daardoor treedt de rivier bij hoge afvoeren snel buiten zijn oevers. Het door de meanderbocht omgeven gebied, de Bergweide, was een kronkelwaard. Dit landschap moet oorspronkelijk een uitgesproken reliëf van meanderruggen en geulen hebben gekend, dat tegenwoordig door overbouwning niet meer herkenbaar is. Ook het landschap in de uiterwaarden zelf is door menselijke activiteiten, zoals klei- en zandwinning, grotendeels van zijn oorspronkelijke morfologie ontdaan. Op de oevers van de rivier liggen smalle, jonge oeverwallen en in de uiterwaardvlakten zijn de restanten van dichtgeslibde strangen nog zichtbaar.

In een één tot twee kilometer brede strook parallel aan de IJssel dagzoomt het oude rivierenlandschap van de IJsseldalrijn. In oostelijke richting ‘verdwijnt’ dit oude rivierterras onder het dekzand, maar het zet zich in de ondergrond voort tot aan de flanken van het stuwwalcomplex van de Sallandse heuvelrug. Het oude rivierenlandschap is een relatief hooggelegen terrasrestvlakte met daarop een gordel van rivierduinen. In de uiterwaarden is het terras bedekt met een dunne laag jonge rivierklei. Ten westen van Rande is tijdens een veldverkenning onder dit kleidek in het rivierterras een oude bodem herkend, waaruit afgeleid kan worden dat het terrasoppervlak hier niet door erosie is aangetast. Niet alleen de stadskern van Deventer ligt op een rivierduin, maar ook onder de noordelijke nieuwbouwwijken van de stad liggen grote duincomplexen, zoals bij Brinkgreven. De fraaiste rivierduincomplexen liggen op het landgoed Rande, ten westen van Diepenveen. Hier zijn nog reeksen duinen met paraboolstructuren herkenbaar. In dit gebied is ook goed zichtbaar, dat de holocene IJssel tijdens perioden van hoge afvoer overloop- en doorbraakgeulen heeft gevormd. Deze geulen liggen ingesneden in het oude rivierterras. Tijdens doorbraken werden grote hoeveelheden zand door het water weggespoeld, en afgezet in opper-

vlaakige waaiers met een heterogene structuur. Getuige de dikke bruine enkeerdgronden die op deze terreinvormen voorkomen, zijn deze vlakke gebieden achter de duinenrij als akkers in gebruik geweest. In de laagte achter de duinen en doorbraakwaaiers is ten noorden van Rande een dun holoceen kleidek afgezet. Het is niet duidelijk of deze doorbraken dateren van voor de bedijking, of daar juist een gevolg van zijn. Vooral de westelijke IJsseldijk zorgde in dit gebied voor een enorme verkleining van de natuurlijke overstromingsvlakte van de rivier, met als gevolg dat het water tussen de dijken sterk werd opgestuwd. Duidelijk is wel dat het proces na de bedijking is doorgegaan, getuige het grote aantal kolken in de wijk Zandweerd in het noordwesten van Deventer. Ook ter hoogte van Epse komen doorbraak- en overloopeulen voor, hoewel ze hier minder sterk ontwikkeld zijn.

Het fysisch-geografisch onderzoek heeft geen nieuw licht geworpen op de genese van de Douwelerkolk. De morfologie van deze kolk, een gebogen restgeul ten noorden van Deventer, heeft veel weg van een oude meanderbocht van de IJssel. In dat geval zouden er zich in de binnenbocht kronkelwaardafzettingen moeten bevinden. Tijdens onderzoek op de in dat gebied gelegen Rielerenk is echter aangetoond dat dit niet het geval is, maar dat de bodem onder de enk bestaat uit fluvioperiglaciale afzettingen en Jong Dekzand.⁴ Waarschijnlijk is de Douwelerkolk een doorbraakgeul die, mogelijk als gevolg van opstuwing in de Bergweide, relatief lang en intensief gestroomd heeft. Nabij Schalkhaar liggen slecht gesorteerde grofzandige afzettingen aan de oppervlakte, die vermoedelijk de doorbraakafzettingen uit de geul zijn. Onder de Rivierenwijk in Deventer ligt de verbinding tussen de Douwelerkolk en de afgesneden meanderbocht van de IJssel. Dit gebied, dat op historische kaarten wel wordt aangeduid als Stadsveen, is opgevuld met stadsvuil en afgedekt met een pakket ophoogzand met een dikte van meer dan een meter. Ter hoogte van Snippling grenst de Bergweide aan het dekzandlandschap. Rivierduinafzettingen ontbreken hier. Ook is uit verkennend booronderzoek gebleken, dat de IJssel hier geen oeverwal gevormd heeft.

Zoals al vermeld werd, verdwijnt het oude rivierenlandschap ten oosten van Deventer onder het dekzand. Deze overgang is niet scherp. Rivierduinen komen bijvoorbeeld nog relatief ver naar het oosten voor. Zo is bij onderzoek op de locatie Steenbrugge de aanwezigheid van een rivierduin aangetoond.⁵ Door de dynamiek en vooral het erosieve karakter van de holocene IJssel is de overgang tussen beide landschapstypen grillig. De aanduiding 'dekzandlandschap' wekt de indruk dat de morfologie van dit deel van Salland voornamelijk een resultaat is van dekzandafzettingen, maar dat is slechts gedeeltelijk waar. De hoofdstructuur van het landschap wordt namelijk gevormd door een stelsel van oppervlakkige sneeuwmeltwaterdalen, in een licht naar het noordwesten aflopende sneeuwmeltwatervlakte. De bijbehorende fluvioperiglaciale afzettingen zijn in het midden-Weichselien als een waaier over het oude rivierterras afgezet. Bij het genoemde onderzoek bij Steenbrugge is vastgesteld, dat de fluvioperiglaciale dalen in hun benedenlopen zijn ingesneden in het rivierterras. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor de benedenlopen van de dalen van de Zandebeek, Schipbeek, Dortherbeek en Dommerbeek.

Over de sneeuwmeltwatervlakte is in het midden- en laat-Pleistoceen een tweede structuur van langgerekt dekzand met paraboolduinen ontstaan. Deze paraboolstructuur is vooral in het oostelijke deel van het onderzoeksgebied, op de lijn Bathmen–Okkenbroek, nog goed zichtbaar. Ook de Essener Enk en een dekzandrug ten oosten van de Gooiermars maken deel uit van grotere paraboolstructuren. Op lagere schaalniveaus komen dezelfde patronen voor, waarbij grotere paraboolstructuren zijn opgebouwd uit reeksen kleinere paraboolduinen. Dit is vooral goed zichtbaar in het Langenberger Veld, ten zuidoosten van Bathmen. Dit gebied geeft een goede indruk van de morfologie van het oorspronkelijke dekzandlandschap. In de rest van het onderzoeksgebied is veel van dit reliëf door landbouwkundig gebruik genivelleerd. Ook de grotere dekzandruggen, voor een belangrijk deel de latere enken, hebben oorspronkelijk

⁴ Spek/Groenewoudt 2006.

⁵ Maas/Makaske 2006.

een uitgesprokener microreliëf gehad. De bodems van de hoge dekzandruggen bestaan voornamelijk uit zwarte enkeerdgronden en laarpodzolgronden, en die van de lagere ruggen en dekzandwellingen uit veldpodzolgronden, laarpodzolgronden en bruine enkeerdgronden. De bruine enkeerdgronden zijn ontstaan door het gebruik van ijzerrijke plaggen uit de beekdalen, of door overstroming met ijzerrijk beekwater.

In het oostelijke deel van het onderzoeksgebied komt een groot aantal uitblazingslaagtes voor. In zones waar dekzand accumuleerde kon secundaire verstuiwing plaatsvinden, waardoor ovale depressies ontstonden. Soms zijn deze laagtes omgeven door een hogere rug. Afvoerlose laagtes waren vaak locaties waar veengroei in het Holoceen het eerst op gang kwam. Het merendeel van deze kleine veentjes is uitgeveend, en als gevolg van de verlaging van de grondwaterstanden in de vorige eeuw op bodemkaarten niet als moerassig gekarteerd. Het bodemprofiel bestaat in de meeste gevallen uit een natte veldpodzolgrond of zandvaaggrond. Het is niet geheel duidelijk waarom dekzand juist in deze zone, parallel aan het stuwwalcomplex van de Sallandse heuvelrug, accumuleerde. Vermoedelijk is het verschijnsel een gevolg van de relatief natte omstandigheden in het landschap aan de voet van de stuwwal, het huidige Holterbroek en de Broekmaten. Hier, iets ten oosten van het onderzoeksgebied, komt vooral fijnzandig Oud Dekzand voor. Daarvan wordt aangenomen dat de sedimentatie vooral plaatsvond in vochtige gebieden.

Een aantal pleistocene dalen heeft in het Holoceen als beekdal gefunctioneerd. Dit geldt voor de Schipbeek, de Dortherbeek en de Dommerbeek in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied. De gehanteerde criteria voor het onderscheiden van natuurlijke beekdalen zijn het voorkomen van beekafzettingen, erosieverschijnselen aan de randen van het dal, structuren die op meandering wijzen (restgeulen) en het al dan niet verbonden zijn met een bovenstrooms gelegen stroomgebied. Het dal van de Schipbeek toont al deze kenmerken, al is gezien de grootte van het dal niet duidelijk of er een natuurlijke verbinding heeft bestaan met delen van het stroomgebied van de Berkel. In de golvende zuidelijke rand van de Essener Enk is duidelijk de eroderende werking van een meanderende beek te herkennen. Ook is in het dal nog een vaag patroon van meanderruggen en geulen zichtbaar. De bodem in het dal van de Schipbeek is over grote oppervlakten bedekt met klei. Deze klei is niet alleen door de beek zelf aangevoerd, maar in de benedenloop ook door de IJssel. Ook in de benedenlopen van de Dortherbeek en de Dommerbeek komt IJsselklei voor. Tijdens perioden van hoge rivierafvoer liep het rivierwater de mondingsgebieden van de beken binnen, en stuwde het waterpeil op. Uit het voorkomen van doorbraakkolken ten noordoosten en westen van de Essener Enk kan afgeleid worden, dat het water in het dal van de Schipbeek zo hoog werd opgestuwd dat lage delen van de dekzandrug langs het beekdal overstromden en de lage gronden rond Colmschate onder water kwamen te liggen. Aan de noordzijde van het dal van de Dommerbeek ligt ook een doorbraakkolk. Natuurlijke inundatie is ook één van de verklaringen voor het voorkomen van kleidekken buiten beekdalen, zoals in de Gooiermars. Het is niet geheel zeker of er ook in het dal van de Soestwetering een natuurlijke beek heeft gelopen. Uit de morfologie van de dalrand bij het erf Lingeveen kan meandering van een beek afgeleid worden, en ook een kleidek op de beekoverstromingsvlakte tussen Frieswijk en Averlo wijst in die richting. In de dalvlakte zelf zijn echter geen aanwijzingen voor een oude natuurlijke beekloop voorhanden.

In het onderzoeksgebied komen weinig veengronden voor. Eén van de gebieden waar wel veenrestanten aanwezig zijn, is de Baarler Mars. De bodem bestaat hier uit een moerige eerdgrond, met zand binnen 80 centimeter onder het maaiveld. Hoewel in de dalen in het gebied vochtige omstandigheden hebben geheerst, is er toch weinig veen tot ontwikkeling gekomen. Waarschijnlijk was de bodem vanwege voldoende verhang, een goede doorlatendheid en interne drainage niet nat genoeg voor sterke veenontwikkeling. Lokaal hebben er enkele verstuiwingen plaatsgevonden in het Holoceen. Zeer waarschijnlijk gaat het om relatief jonge, door de mens geïnitieerde verstuiwingen. Een duidelijk voorbeeld is het stuifzand ten noordoosten van Bathmen, aan weerszijden van de Oude Postweg.

7.3 ONDERZOEKSGESCHIEDENIS

Toen A.D. Verlinde in 1969 werd aangesteld als provinciaal archeoloog van Overijssel was er in archeologisch opzicht nog nauwelijks aandacht besteed aan het zuidwestelijke deel van Salland, althans niet vanuit de professionele vakwereld. Er waren wel enkele amateur-archeologen actief, waarvan J. Butter de belangrijkste was (par. 2.4.5). Hij vestigde de aandacht op de artefacten van been en gewei en menselijke skeletresten die onder meer bij zandwinningsactiviteiten rond de Koerhuisbeek aan het licht kwamen, en ontdekte een urnenveld op het Banekaterveld aan de oostzijde van Colmschate.⁶ Tussen de jaren dertig en het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw werden ook diverse vondsten gedaan door C.A. Viester, met name in het noordelijke deel van het onderzoeksgebied. Hij ontdekte bijvoorbeeld mesolithische vindplaatsen in Frieswijk en Lettele, en urnenvelden in Rande, Diepenveen (Kolkbos) en Deventer (Platvoet). In tegenstelling tot Butter publiceerde hij zijn vondsten niet. De meeste van Viesters vondsten leidden hooguit tot kleinschalige veldinspecties door de ROB, waardoor er meestal geen gedetailleerde informatie beschikbaar is over de individuele vindplaatsen. Desondanks vormen zijn vondstmeldingen tot op heden één van de weinige informatiebronnen over de bewoningsgeschiedenis van het noordelijke deel van het onderzoeksgebied. Eén van Viesters vondstmeldingen leidde in 1954 wel tot een belangrijk onderzoek, aangezien hij de door P.J.R. Modderman onderzochte nederzetting op de Margijnen Enk te Deventer ontdekte (par. 7.6).⁷

De vrijwel samenvallende aanstelling van een provinciaal archeoloog en de organisatie van amateur-archeologen in de AWN-afdeling ‘Zuid-Salland – IJsselstreek – Oost-Veluwezoom’ in 1968 leidde al snel tot een intensivering van onderzoek. De AWN-afdeling startte met een onderzoek van de restanten van het klooster Ter Hunnepe, dat liefst drie decennia lang een belangrijke onderzoeksfocus zou blijven (1968-1998).⁸ Daarnaast zorgde de AWN voor diverse vondstmeldingen in het ‘buitengebied’ van Deventer. Vooral de uitbreiding van Deventer in oostelijke richting, vanaf het begin van de jaren zeventig, is echter van grote invloed geweest op de opbouw van het archeologische gegevensbestand.⁹ Aangezien de nieuwe wijken van de stad grotendeels op het archeologisch zeer rijke, aaneengesloten dekzandareaal van Colmschate gepland waren, leidde vrijwel iedere bouwactiviteit tot nieuwe archeologische waarnemingen. Met name de resultaten van een grootschalige ROB-opgraving tussen 1984 en 1986 op de Weteringer Enk kregen landelijke bekendheid. Ook amateur-archeologen bleven waarnemingen doen, opnieuw vooral in de omgeving van Colmschate. Op de Weteringer Enk zijn ook na de jaren tachtig diverse opgravingen gedaan, die onder meer genoemd zijn naar de weg die over het centrale deel van de dekzandrug loopt (Holterweg) of de recente bebouwing (bijvoorbeeld ‘De Scheg’).¹⁰

Door de oprichting van de gemeentelijke archeologische dienst van Deventer kwam de archeologie-beoefening van Zuidwest-Salland vanaf het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw in een nieuwe stroomversnelling terecht (par. 2.7.1). De nadruk van het onderzoek lag aanvankelijk vooral op de Deventer binnenstad en op Colmschate. Door de diverse grootschalige opgravingen in Colmschate behoort dat gebied tegenwoordig tot de best onderzochte microregio’s van Oost-Nederland, met name wat betreft de nederzettingsoontwikkeling tussen de late prehistorie en Romeinse tijd. In de laatste jaren verlegt de gemeentelijke dienst haar aandacht geleidelijk naar vindplaatsen in andere delen van het onderzoeksgebied, getuige recente opgravingen op de Rielerenk bij Schalkhaar en Steenbrugge bij Diepen-

⁶ O.a. Butter 1935, 1940a-b, 1941a-b, 1949, 1955.

⁷ Pers. comm. A.D. Verlinde, Amersfoort.

⁸ Herweijer *et al.* 1998.

⁹ Verlinde 2000a, 8-9.

¹⁰ Zie Verlinde 2000a voor een overzicht van vindplaatsen in Colmschate en omgeving. Hermsen (2007a) biedt een goede aanvulling wat betreft onderzoek op de Weteringer Enk na het jaar 2000.

veen.¹¹ De meest grootschalige opgravingen vinden plaats in Epse. Vanwege de geplande aanleg van een industrieterrein ten zuiden van de A1 vinden er sinds het jaar 2000 vrijwel jaarlijks opgravingen plaats in dit gebied. Hierdoor ontwikkelt Epse-Noord, zoals het gebied bekend staat, zich geleidelijk tot de tweede goed onderzochte microregio in het zuidwestelijke deel van Salland.¹² Voor zover mogelijk zijn de voorlopige resultaten van het onderzoek in Epse-Noord opgenomen in dit hoofdstuk. Daarbij moet opgemerkt worden dat de opgravingen ten tijde van het schrijven van dit hoofdstuk nog niet afgerond waren, eerder onderzoek deels verkennend is geweest en nog niet alle resultaten gepubliceerd zijn.

Terwijl de diverse opgravingen in Colmschate en Epse tot een grote kenniswinst hebben geleid en dit beeld in de toekomst door verdere uitwerking en publicatie alleen maar sterker zal worden, heeft voorsnog nauwelijks onderzoek plaatsgevonden in de noordelijke, oostelijke en zuidoostelijke delen van het onderzoeksgebied. Als gevolg daarvan is het hier gepresenteerde beeld hoofdzakelijk gefundeerd op de resultaten van het onderzoek in de bovengenoemde twee microregio's, aangevuld met doorgaans minder gedetailleerde waarnemingen uit andere delen van Zuidwest-Salland. Dat de verschillen in vindplaatsdichtheden grotendeels zijn veroorzaakt door verschillen in onderzoeksintensiteit wordt geïllustreerd door de vindplaatsen die Viester ontdekte in het noordelijke en noordoostelijke deel van het gebied. Daarnaast hebben de ROB en AWN enkele opgravingen uitgevoerd in verder van de stad gelegen gebieden. De belangrijkste daarvan vonden plaats in Bathmen, waar nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen zijn onderzocht.¹³

7.4 LAAT-PALEOLITHICUM EN MESOLITHICUM

De nadruk van het onderzoek in het zuidwestelijke deel van Salland heeft in de laatste twee decennia hoofdzakelijk gelegen op de periode tussen de late prehistorie en Romeinse tijd, en in iets mindere mate op de middeleeuwen. Dit is één van de redenen waarom de kennis van de vroeg-prehistorische bewoning in dit deel van Oost-Nederland vrij beperkt is. Er zijn geen goed geconserveerde vuursteenstroomingen bekend die met zekerheid in het laat-paleolithicum gedateerd kunnen worden. In een vuursteencomplex dat door C.A. Viester in Frieswijk verzameld werd, bevindt zich volgens A.D. Verlinde wel een Tjongerspits.¹⁴ De overige artefacten geven echter vooral aanleiding om de vindplaats in het mesolithicum te dateren. Hoewel het onderzoek van vroeg-prehistorische artefactstroomingen geen kernpunt van onderzoek is geweest, is het vrijwel zeker dat het zuidwestelijke deel van Salland in het laat-paleolithicum geen intensieve bewoning kende. Eventueel aanwezige laat-paleolithische vindplaatsen zouden bij het grootschalige onderzoek in Colmschate en Epse vrijwel zeker ontdekt zijn, en daarnaast zijn in verschillende delen van het gebied wel mesolithische oppervlaktevindplaatsen ontdekt. Uit de laatste waarneming kan worden afgeleid dat het ontbreken van laat-paleolithische vindplaatsen niet uit onderzoeksfactoren kan worden verklaard. Of het gebied in deze periode geheel onbewoond was, is niet vast te stellen. Op een dekzandrug aan de overzijde van de IJssel zijn wel laat-paleolithische artefacten gevonden, op de locatie Twello-Schokkenkamp.¹⁵

¹¹ Zie de diverse rapporten in de reeks 'Rapportages Archeologie Deventer'.

¹² O.a. Bartels *et al.* 2000; Appels *et al.* 2000, 2001; Verneau 2001a; Appels 2002; Hermsen 2006b.

¹³ Groenewoudt/Lubberding 1996; Groenewoudt/Erdrich

1997; Groenewoudt/Verlinde 1997; Groenewoudt 2000.

¹⁴ Verlinde 1972a.

¹⁵ Groenewoudt 1994a, 56-57; Van der Kleij 1996b, 24; Verlinde 2000a, 11-12.

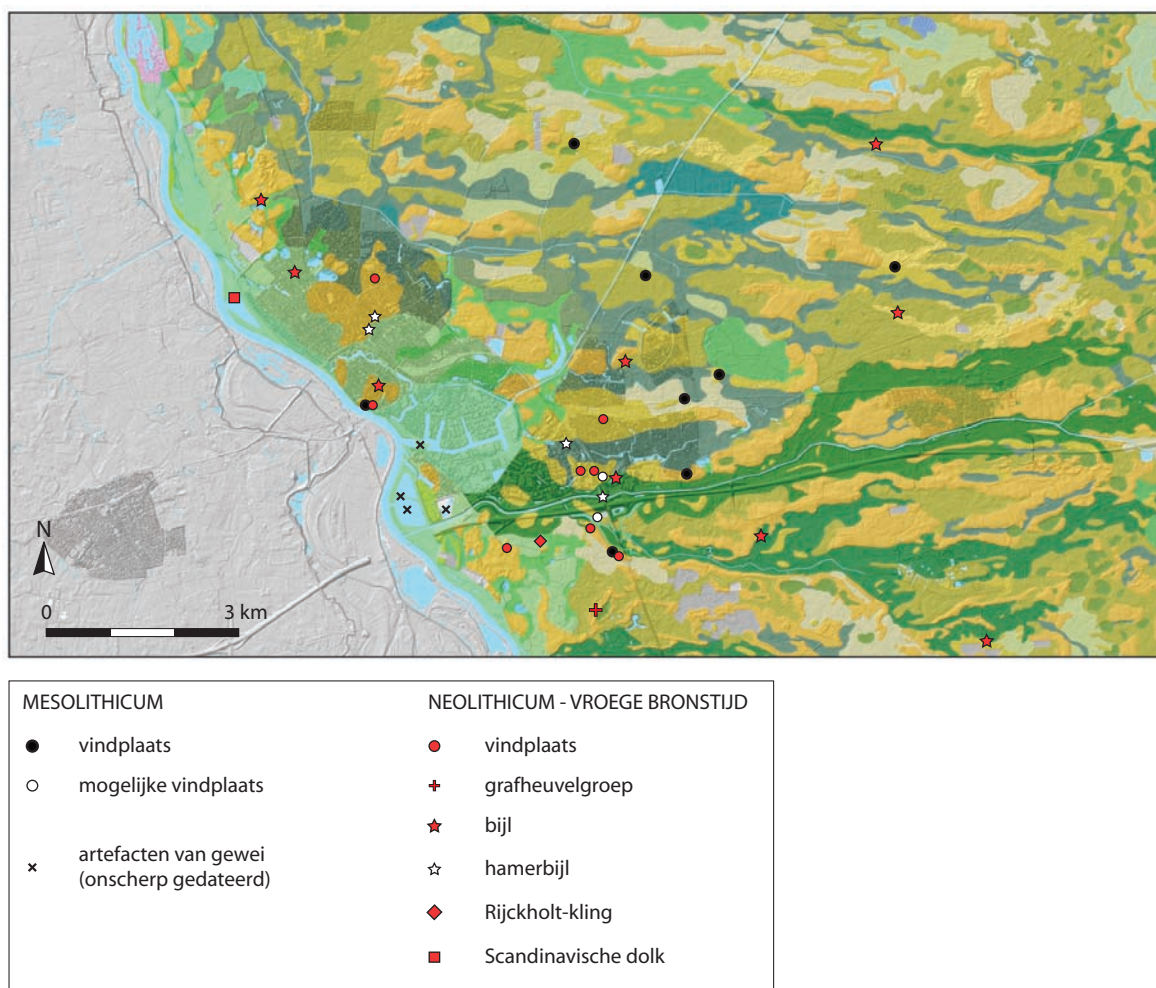

Fig. 7.2 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen het mesolithicum en de vroege bronstijd.

Mesolithische vindplaatsen zijn wel bekend uit Zuidwest-Salland, zij het in vrij lage dichtheden. Op acht locaties is de aanwezigheid van mesolithische vuursteenstrooiingen aangetoond (fig. 7.2). Daarnaast zijn op enkele locaties kleine aantallen vuurstenen artefacten gevonden, meestal bij opgravingen van jongere vindplaatsen, waarvan de oorspronkelijke context niet is vastgesteld. Het is overigens goed mogelijk dat ook een deel van het vondstmateriaal dat door J. Butter werd verzameld in de omgeving van de Koerhuisbeek (par. 2.4.5), onder meer bestaand uit enkele werktuigen van gewei, uit het mesolithicum dateert. Hoewel verschillende publicaties aan deze vindplaats zijn gewijd¹⁶, zijn er nauwelijks scherpe dateringen voor het vondstcomplex voorhanden. Omdat ook de oorspronkelijke geologische context van de vondsten moeilijk te reconstrueren is, hebben deze op dit moment weinig wetenschappelijke waarde. De enige twee ¹⁴C-dateringen, van houten steelfragmenten van werktuigen van gewei, geven een uitkomst in de late prehistorie.¹⁷

De informatiewaarde van de mesolithische vindplaatsen in het onderzoeksgebied is variabel. Enkele vindplaatsen zijn gevonden bij veldverkenningen en niet nader onderzocht. Twee vondstcomplexen uit het noordelijke deel van het onderzoeksgebied, in Frieswijk en Lettele, zijn verzameld tijdens graafwerk-

¹⁶ O.a. Butter 1940a, 1949, 1955; Verlinde 1970c, 1979b; Louwe Kooijmans 1970-1.

¹⁷ Verlinde 1979b, *Nachschrift*; Lanting/Van der Plicht 2001/2002, 231.

zaamheden.¹⁸ De betreffende vindplaatsen geven weliswaar inzicht in locatiekeuze, maar bijvoorbeeld niet in bewoningsduur, uitgevoerde activiteiten en ruimtelijke patronen. Datzelfde geldt voor de vindplaats Colmschate-Sworminkslanden, waar tijdens het onderzoek van een nederzetting uit de ijzertijd ook mesolithische vondsten gedaan werden.¹⁹ Deze bestaan uit een klein aantal vuurstenen artefacten en een stenen pijlschachtpolijster. Ook bij onderzoek in de Deventer binnenstad, op het Burseplein, zijn recentelijk aanwijzingen verkregen voor mesolithische bewoning.²⁰ De betreffende vindplaats is nog niet gepubliceerd. Slechts enkele vindplaatsen zijn goed onderzocht, zij het zonder uitzondering verkennend. Dit geldt met name voor de vindplaats Epse-Olthoflaan, die aangetroffen werd in een proefsleuf in Epse-Noord (par. 3.2.2). De mesolithische vondststrooiing werd onderzocht door middel van twee haaks op elkaar geplaatste proefsleuven met zeefvakken.²¹ Bij later proefsleuvenonderzoek op aangrenzende delen van dezelfde zandrug langs de Dortherbeek is vervolgens extra aandacht besteed aan het ontwikkelen van een strategie om eventueel aanwezige, vergelijkbare vuursteenstrooiingen in kaart te brengen.²² Op grote delen van de rug bleek een diffuse spreiding van (onder meer) mesolithische artefacten aanwezig te zijn, alsmede tientallen kuilhaarden.

Vrijwel alle mesolithische vuursteenstrooiingen in het onderzoeksgebied lijken een vrij beperkte oppervlakte te beslaan, hoewel de vondstomstandigheden het niet altijd toelaten om gedetailleerde uitspraken te doen. Dat laatste geldt bijvoorbeeld voor de al vermelde vindplaatsen in Frieswijk en Lettele. Op beide locaties werden ongeveer honderd artefacten gevonden. Ongetwijfeld vormen deze slechts een deel van het oorspronkelijk aanwezige vondstmateriaal, maar het lijkt onwaarschijnlijk dat er omvangrijke vuursteenstrooiingen bestaand uit vele duizenden artefacten aanwezig zijn geweest. De bij veldverkenningen gevonden vindplaatsen van Colmschate-Gooiermars, Colmschate-Nieuwe Dijk en Schalkhaar-Oerdijk kunnen in de toekomst waarschijnlijk mogelijkheden bieden om onder gecontroleerde omstandigheden onderzoek te doen naar de mesolithische bewoning van Zuidwest-Salland.²³ De vindplaats van Schalkhaar-Oerdijk heeft een oppervlakte van ongeveer 30 bij 40 meter, terwijl die van Colmschate-Gooiermars slechts twintig vierkante meter lijkt te beslaan. Voor beide vindplaatsen kan niet met zekerheid worden bepaald in hoeverre de vondstspreading aan de oppervlakte overeenkomt met die in de ondergrond. De archeologisch onderzochte vondststrooiing van Epse-Olthoflaan heeft ongeveer een oppervlakte van 25 bij 40 meter. Vanwege het beperkte aantal vindplaatsen en de vaak lage informatiewaarde leent het gegevensbestand zich niet voor de reconstructie van diachrone patronen. Er bestaat weinig inzicht in de exacte datering van de tot dusver bekende vondststrooiingen. Op de vindplaatsen van Frieswijk en Colmschate-Nieuwe Dijk zijn trapezia gevonden, die mogelijk wijzen op gebruiksfases in het laat-mesolithicum of vroeg-neolithicum. Een ¹⁴C-datering van houtskool uit een kuil op de Rieierenk in Schalkhaar geeft een uitkomst in het laat-mesolithicum, maar daar bestaat nauwelijks inzicht in het karakter van de bewoning.²⁴ Tenslotte is de vindplaats Epse-Olthoflaan op basis van het karakter van het vuursteenmateriaal gedateerd vóór de eindfase van het mesolithicum.

De landschappelijke ligging van mesolithische vindplaatsen in Zuidwest-Salland vertoont een duidelijke patroon. De meeste vindplaatsen liggen op of nabij overgangen tussen verschillende landschappelijke eenheden. In verschillende gevallen betreft het dekzandruggen die geflankeerd worden door dalvormige laagtes (Lettele, Schalkhaar-Oerdijk en Colmschate-Nieuwe Dijk). De vindplaats Colmschate-Gooiermars ligt op het hoogste deel van een dekzandkop, direct ten zuiden van de beekoverstromingsvlakte van

¹⁸ Frieswijk: Verlinde 1972a. Lettele: Archis-objectcode 27HZ-1.

¹⁹ Ten Bosch 1995; Ten Bosch *et al.* 1997, 23.

²⁰ Pers. comm. B. Vermeulen, Archeologie Deventer.

²¹ Verneau 2001.

²² Smit 2006.

²³ Colmschate-Gooiermars: Verlinde 1995a; Colmschate-Nieuwe Dijk: Verlinde 2000a, cat. Mesolithicum 2, p. 12; Schalkhaar-Oerdijk: Archis-objectcode 27HZ-12.

²⁴ Hermsen/Eeltink 2006, 28-29.

de Gooijermars. Daarnaast zijn er sterke aanwijzingen voor bewoning op hogere zandgronden direct naast actieve waterlopen. In het geval van Colmschate-Sworminkslanden betreft het een dekzandrug, de Swormereng, die aan de noordzijde wordt begrensd door een dalvormige laagte en aan de zuidzijde door het dal van de Schipbeek. De in Epse onderzochte mesolithische vuursteenstrooiing ligt op een zandrug die geflankeerd wordt door het dal van de Dortherbeek. De basis van de rug wordt waarschijnlijk gevormd door een pleistoceen rivierterras, waarop in het laat-Glaciaal een dunne laag dekzand of rivierduinzand afgezet is.²⁵ De mesolithische artefacten die gevonden zijn op het Burseplein in Deventer wijzen op bewoning op een rivierduin op korte afstand van het dal van de IJssel, waar in het vroeg-Holocene een in vergelijking met de huidige rivier relatief bescheiden waterloop actief was. Concluderend zijn vindplaatsen op rivierduinen of dekzandruggen naast beekdalen of dalvormige laagtes dominant, terwijl in een enkel geval gesproken kan worden van een zandkop nabij een moerassige laagte (Gooijermars).

Hoewel het onderzoek naar de mesolithische bewoning van Zuidwest-Salland nog in de kinderschoenen staat en de reële variatie aan 'vindplaatstypen' nog nauwelijks ingeschat kan worden, zijn er geen aanwijzingen dat er vindplaatsen voorkomen die in de door H.B.G. Scholte Lubberink voor Noordoost-Twente opgestelde globale indeling²⁶ (par. 4.3.2) als 'groot tot zeer groot' geïnclassificeerd zouden moeten worden. Dergelijke vindplaatsen, die als 'basiskamp' of 'aggregatiekamp' worden omschreven, ontbreken tot dusver volledig. Op basis van de oppervlakte van de vondststrooiingen, de vondstdichtheid en de samenstelling van de vondstcomplexen lijken alle vindplaatsen in Zuidwest-Salland vooralsnog geïnclassificeerd te moeten worden als kortstondig gebruikte kampementjes.²⁷ Met name in Epse is wel vastgesteld dat sommige landschappelijke eenheden aanwijzingen vertonen voor herhaaldelijke bewoning.²⁸

7.5 NEOLITHICUM EN VROEGE BRONSTIJD

Neolithische vindplaatsen zijn relatief zeldzaam in het zuidwestelijke deel van Salland. Positief in het vroeg- of midden-neolithicum gedateerde vuursteenstrooiingen ontbreken zelfs geheel. Er is geen enkele aanwijzing dat het onderzoeksgebied deel uitmaakte van het 'cultuurgebied' van de Trechterbekercultuur.²⁹ Er zijn wel verschillende 'losse' artefacten gevonden, waarvan een deel mogelijk uit het midden-neolithicum dateert. Het betreft tien stenen en vuurstenen bijlen, en bij opgravingen in Epse is een midden-neolithische kling van Rijckholt-vuursteen gevonden (fig. 7.2).³⁰ Vier hamerbijlen en een Scandinavische dolk dateren uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd.

Nederzettingssporen uit die periode zijn wel op enkele locaties gevonden. Vooralsnog bieden de betreffende vindplaatsen niet meer dan een globale indruk van het karakter van de bewoning. Daarnaast is uit Epse een grafheuvelgroep bekend die zeer waarschijnlijk een oorsprong heeft in het laat-neolithicum of de vroege bronstijd.

Vanwege het ontbreken van scherp dateerbare nederzettingsterreinen uit het vroeg- en midden-neolithicum kunnen op dit moment geen uitspraken worden gedaan over het karakter van de bewoning in deze fase. Ook het aantal nederzettingsterreinen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd is relatief klein in vergelijking met andere delen van Oost-Nederland. De betreffende vindplaatsen zijn zonder uitzondering ontdekt tijdens archeologisch onderzoek. Op zes locaties is laat-neolithisch aardewerk gevonden. Het betreft hoofdzakelijk standvoetbekeraardewerk, en op één locatie zijn scherven van een golfbandpot gevonden. Dit aardewerktype is relatief zeldzaam in Oost-Nederland. Opmerkelijk is dat

²⁵ Verneau 2001a, 9-11.

²⁶ Scholte Lubberink 1998, 115-116.

²⁷ Vergelijk Verlinde 2000a, 40.

²⁸ Verneau 2001; Smit/Hermesen 2005; Smit 2006.

²⁹ Zie ook Verlinde 2000a, 13 en 40.

³⁰ Appels 2002, 18.

pas recentelijk bij onderzoek op de vindplaats Epse-Olthof Noord voor het eerst klokbekeraardewerk gevonden is in het onderzoeksgebied.³¹ Aan deze waarneming mogen echter geen verregaande conclusies worden verbonden, aangezien ook de absolute aantallen gevonden standvoetbeker- en wikkeldraad-scherven klein zijn. Het laatstgenoemde aardewerktype is op acht locaties gevonden. De tot dusver bekende vindplaatsen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd hebben een vergelijkbaar karakter. Het betreft diffuse strooiingen van kleine hoeveelheden vondstmateriaal, bestaand uit aardewerk en vaak niet scherp dateerbare vuurstenen artefacten. Omvangrijke artefactstrooiingen met een hoge vondsdichtheid zijn niet bekend. Omdat geen enkele opgraving in het gebied specifiek gericht was op een nederzettingsterrein uit het laat-neolithicum of de vroege bronstijd is het karakter van de bewoning per vindplaats niet in detail te reconstrueren, maar alles wijst er op dat de meeste vindplaatsen de neerslag zijn van relatief kortstondige bewoning of gespecialiseerde activiteiten. Bij zeer kleine aantallen vondsten kan overigens betwijfeld worden of er wel gesproken mag worden van nederzettingsterreinen. Op de locatie Colmschate-Danzigweg werden bijvoorbeeld slechts één standvoetbekerscherv en één wikkeldraad-scherf gevonden.³²

Diffuse, meestal slecht geconserveerde strooiingen van kleine hoeveelheden vondstmateriaal zijn dus dominant, maar enkele vindplaatsen in Epse geven wat meer informatie. Op de vindplaats Epse-Olthof Noord werden tijdens een verkennende opgraving verschillende kuilen met een lichtgrijze vulling gedocumenteerd. Het bijbehorende vondstmateriaal bestaat hoofdzakelijk uit potbekerscherven en vuurstenen artefacten.³³ Deze aan de Dortherbeek grenzende rug, die in de vorige paragraaf al aan de orde kwam vanwege de aanwezigheid van mesolithische bewoningssporen, is gedurende het laat-neolithicum en de vroege bronstijd herhaaldelijk bewoond geweest. Dit wordt bewezen door jongere vondsten binnen de op korte afstand gelegen mesolithische vuursteenstrooiing van Epse-Olthofaan. Deze bestaan uit een ¹⁴C-gedateerde haardkuil, enkele vuurstenen spitsen en verschillende aardewerkscherven.³⁴ De best geconserveerde vindplaats uit de vroege bronstijd werd eveneens aangetroffen bij een verkennend onderzoek in Epse-Noord, op de locatie Waterdijk-Zuid.³⁵ In verschillende proefsleuven werd op een rivierduin een cultuurlaag met wikkeldraad-aardewerk aangetroffen, alsmede enkele grondsporen. Deze cultuurlaag is overdekt geraakt met een dik pakket stuifzand, dat voor de vroege ijzertijd gevormd moet zijn (fig. 7.3). Bovengenoemde drie vindplaatsen hebben de potentie om de kennisstand met betrekking tot de bewoning in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd in dit deel van Oost-Nederland aanzienlijk te vergroten.

In landschappelijk opzicht zijn de vindplaatsen met laat-neolithische nederzettingindicatoren hoofdzakelijk gesitueerd op de dekzandruggen en rivierduinen langs de dalen van de Dortherbeek en Schipbeek. Een laat-neolithische vindplaats op het Burseplein in Deventer is gesitueerd op de flank van een rivierduin onder de huidige Deventer binnenstad.³⁶ In de locatiekeuze is een duidelijke voorkeur waarneembaar voor hogere zandruggen in de nabijheid van beekdalen of vochtige laagtes. Een vindplaats op de Weteringer Enk in Colmschate vormt hierop een uitzondering. Op een hoog deel van deze grote dekzandrug werden in een kuil scherven van een golfbandpot gevonden.³⁷ De landschappelijke ligging van de vindplaatsen uit de vroege bronstijd vertoont hetzelfde patroon.

³¹ Hermsen 2006. Overigens worden enkele scherven van de vindplaats Epse-Olthofaan beschreven als 'eventueel klokbekeraardewerk' (Verneau 2001, 43).

³² Verlinde 1990b; cat. Neolithicum 1 en Vroege Bronstijd marginaal 1, p. 13 en p. 15.

³³ Smit/Hermsen 2005, vindplaats 3.

³⁴ Verneau 2001.

³⁵ Appels *et al.* 2000, 4-8; Appels 2002, 21-22.

³⁶ Hallewas 1981.

³⁷ Bartels 2003a; Hermsen 2007a, 25-26 en 102-104.

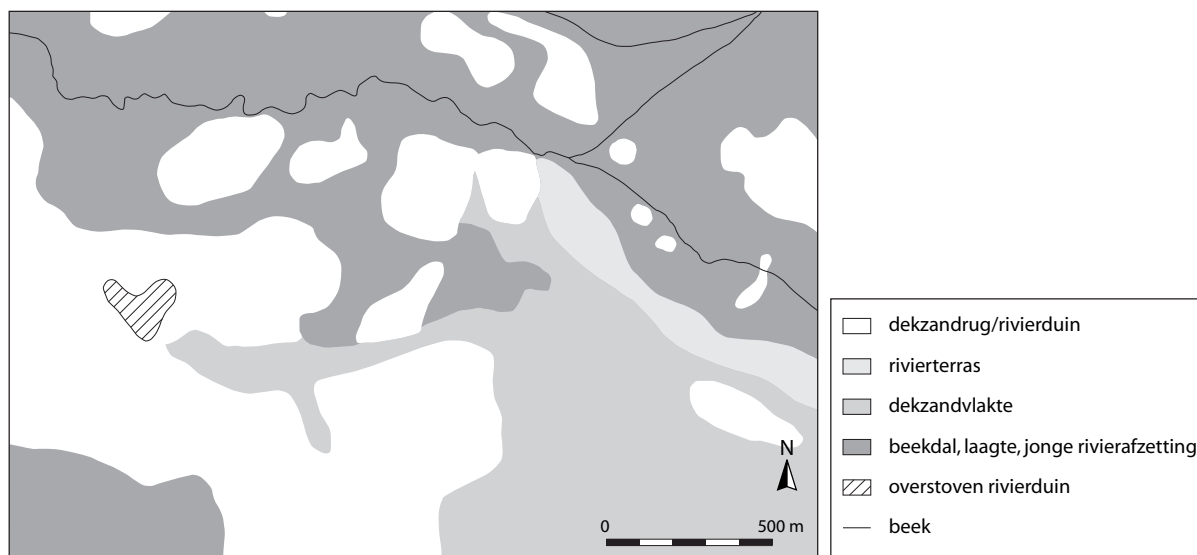

Fig. 7.3 Locatie van een overstoven rivierduin in Epse. Op het rivierduin zijn grondsporen en vondstmateriaal uit de vroege bronstijd aangetroffen. Het stuifzandpakket is gevormd tijdens de midden- en/of late bronstijd. Naar Appels 2002, kaart 1, p. 6-7.

De bescheiden clusters van vindplaatsen op de hogere gronden langs van de Dortherbeek en Schipbeek blijven duidelijk herkenbaar, met name in het noorden van Epse en het zuiden van Colmschate. Buiten deze clusters komen alleen vindplaatsen voor op (opnieuw) de Weteringer Enk, en op de Margijnen Enk in Deventer.³⁸ Deze laatste vindplaats ligt aan de noordzijde van een groot rivierduin, ten noorden van de oude stadskern. Van dit rivierduin, waaraan in dit hoofdstuk wordt gerefereerd als de Margijnen Enk, zijn verschillende andere vondsten uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd bekend. De vindplaatsen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd zijn voor een deel gesitueerd op zandruggen die ook een hoge dichtheid van sporen uit jongere fasen van de prehistorie kennen. Dit geldt met name voor de Weteringer Enk en waarschijnlijk eveneens de Margijnen Enk. Op andere locaties zijn er minder aanwijzingen voor laat-prehistorische bewoning, of alleen voor bewoning in specifieke fasen. Waarschijnlijk moet daaruit afgeleid worden dat de locatiekeuze in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd minder 'specifiek' was dan in jongere fasen van de late prehistorie. Overigens moet wel rekening worden gehouden met het feit, dat het waargenomen verspreidingspatroon voor een deel vertekend is door onderzoeksfactoren. Ook buiten de intensief onderzochte delen van het onderzoeksgebied zijn namelijk artefacten gevonden die wijzen op menselijke activiteit. In het volgende wordt eerst de aandacht gevestigd op het grafbestel.

Over het grafgebruik in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd in Zuidwest-Salland zijn nauwelijks gegevens voorhanden. Positief in deze periode gedateerde graven zijn zelfs opmerkelijk zeldzaam.

Uit het onderhavige gebied is slechts één grafheuvelgroep bekend. Hoewel er geen consensus over de exacte locatie bestaat, ligt de in de negentiende eeuw onderzochte grafheuvelgroep van Klembergen vermoedelijk in het onderzoeksgebied, in het huidige Epser Bos.³⁹ Dit grafveld werd in de jaren dertig van de negentiende eeuw ontdekt, en deels onderzocht door A. Brants. Volgens G. van der Kleij hebben

³⁸ Margijnen Enk: Modderman 1955a-b.

³⁹ Brants 1835; Pleyte 1887, 6-7. Hier wordt uitgegaan van de locatie die door Van der Kleij en Appels wordt aangegeven (Van der Kleij 2003, cat. nr. 8, p. 13-14; Appels

2002, 14-15). Scholte Lubberink en Lohof plaatsen de locatie aanzienlijk verder zuidelijk (Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 1, p. 44).

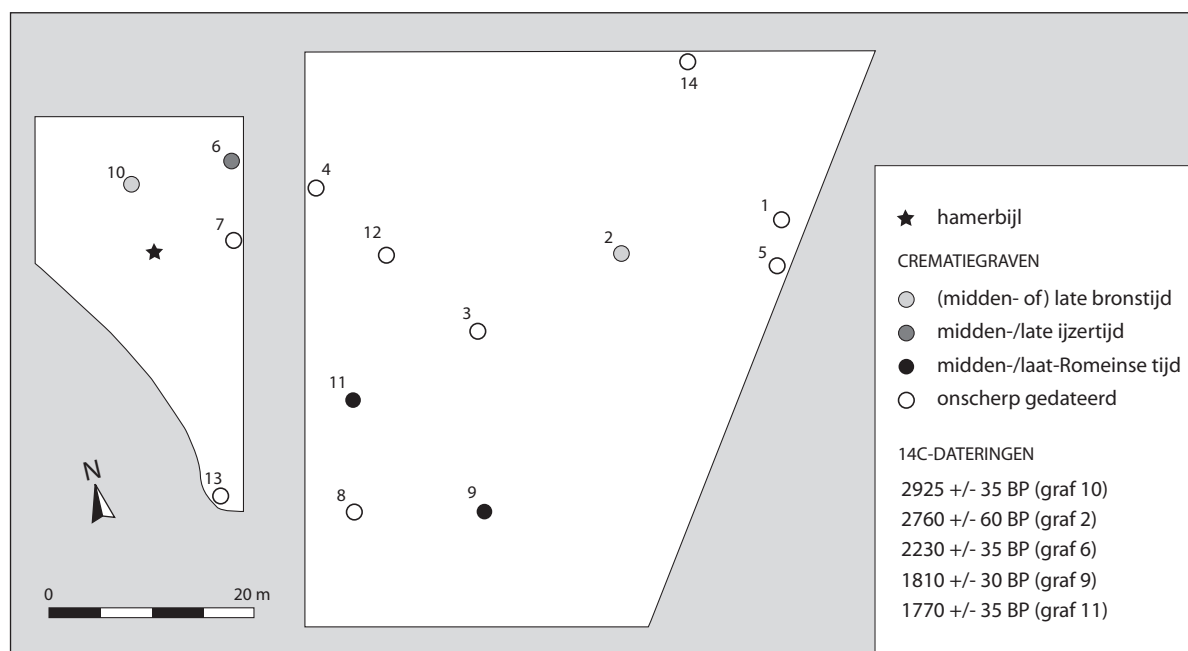

Fig. 7.4 Herhaaldelijk gebruikt crematiegrafveld op de locatie Colmschate-Kloosterlanden/Hunneperweg. Mogelijk is de laat-neolithische hamerbijl uit een grafheuvel afkomstig, die als 'focus' kan hebben gediend voor de jongere graven. Deels gebaseerd op Verlinde/Erdrich 2006, afb. 7, p. 292.

er op de Klembergen vijf grafheuvels gelegen, waarvan Brants er twee onderzocht. In de eerste heuvel vond hij één urn, terwijl uit de tweede heuvel zeven urnen afkomstig zijn.⁴⁰ Mogelijk is uit één van de heuvels ook een grote vuurstenen kling afkomstig, maar volgens F Appels werd dit artefact echter enkele decennia later gevonden bij een urnenveld op het erf Buitenkamp, iets ten westen van de Klembergen.⁴¹ Het is mogelijk dat beide locaties op een dermate kleine afstand van elkaar liggen dat ze als één grafheuvelgroep moeten worden beschouwd, waarbinnen zowel heuvels uit de urnenveldenperiode als oudere grafmonumenten vertegenwoordigd zijn. De herkomst van de kling is relevant, aangezien deze waarschijnlijk als een grafgift uit een laat-neolithische heuvel beschouwd moet worden en een aanwijzing geeft voor de oudste gebruiksfase van het grafveld.

Andere grafheuvelgroepen zijn uit Zuidwest-Salland niet bekend, maar mogelijk zijn wel twee hamerbijlen en een complete pot uit de vroege bronstijd uit graven afkomstig. Bij de opgraving van een crematiegrafveld met bijzettingen uit de periode tussen de late bronstijd en de Romeinse tijd, op de locatie Colmschate-Kloosterlanden/Hunneperweg, werd in het opgravingsvlak een laat-neolithische hamerbijl gevonden (fig. 7.4).⁴² Mogelijk is deze bijl uit een grafheuvel afkomstig, die een rol kan hebben gespeeld bij de locatiekeuze voor het jongere grafveld. De vindplaats ligt op een zuidwestelijk deel van de dekzandrug van de Weteringer Enk. Bij de opgraving van een urnenveld uit de vroege ijzertijd op de vindplaats Colmschate-’t Bramelt werd een complete wikkeldraad-beker gevonden, alsmede enkele wikkeldraad-scherven.⁴³ Deze vindplaats ligt op een dekzandrug of rivierduin ten zuidwesten van de Weteringer Enk. Hoewel er geen randstructuur of grafkuil waargenomen is, kan niet uitgesloten worden

⁴⁰ Beschrijvingen uit aantekeningen van L.J.F.Janssen en W. Pleyte (naar Van der Kleij 2003, 14).

p. 13-14.

⁴¹ Appels 2002, 14-15.

⁴³ Verlinde 1989a, 1989c, 2000a, cat. Vroege Bronstijd 1, p. 14.

⁴² Groenewoudt 1986a; Verlinde 2000a, cat. Neolithicum 4,

dat de complete beker uit een graf afkomstig is. Voor een tweede hamerbijl wordt een herkomst van de Galgenbelt in Deventer vermeld.⁴⁴ De Deventer Galgenbelt bevond zich op het grote rivierduin van de Margijnen Enk. Op galgenbelten werden, hoofdzakelijk in vroeg-moderne tijd, lichamen van geëxecuteerden tentoongesteld.⁴⁵ Omdat galgen regelmatig werden gebouwd op of bij prehistorische grafheuvels⁴⁶ is het niet ondenkbaar dat de hamerbijl uit een grafheuvel afkomstig is. De exacte vondstomstandigheden van het object is echter niet beschreven, zodat daarover geen uitsluitsel kan worden gegeven. Concluderend is uit het onderzoeksgebied vooralsnog slechts één grafheuvelgroep bekend, waarvan de ontwikkeling niet in detail kan worden gereconstrueerd, alsmede enkele mogelijke grafheuvels of vlakgraven. Als gevolg daarvan zijn de beschikbare gegevens over het grafbestel in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd vooralsnog te summier om gedetailleerde uitspraken te kunnen doen over ruimtelijke en chronologische relaties tussen grafvelden en bewoningslocaties.

Het verspreidingspatroon van nederzettingen en graven kan gecompleteerd worden met dat van ‘losse’ artefacten uit de periode tussen het midden-neolithicum en de vroege bronstijd (fig. 7.2). Van de stenen en vuurstenen bijlen uit het onderzoeksgebied is slechts één exemplaar gevonden tijdens een opgraving. Het betreft een herbewerkt fragment van een vuurstenen bijl uit een haardkuil in de Driebergenbuurt in Deventer.⁴⁷ Net als de eerder besproken Galgenbelt bevindt deze vindplaats zich op het rivierduin van de Margijnen Enk. In totaal zijn op deze plek vier haardkuilen opgegraven, die vanwege het ontbreken van ander vondstmateriaal niet scherp dateerbaar zijn. Een door J. Butter gevonden fragment van een hamerbijl is van hetzelfde rivierduin afkomstig.⁴⁸ De andere bijlen vertonen een duidelijk grotere spreiding dan nederzettingenindicatoren zoals aardewerk en grondsporen, die vooral bekend zijn uit de relatief intensief onderzochte delen van het onderzoeksgebied. Naast de Margijnen Enk blijken ook andere rivierduinen direct ten oosten van de IJssel bewoning hebben gekend, aangezien tussen Deventer en Rande verschillende bijlen gevonden zijn en uit de Deventer wijk Zandweerd een vuurstenen Scandinavische dolk bekend is.⁴⁹ Dit artefact dateert uit de tweede helft van het laat-neolithicum of de vroege bronstijd⁵⁰, en is afkomstig uit grond die opgebaggerd werd uit de uiterwaarden van de IJssel. Ook bijlvondsten uit Oude Molen en Lettele wijzen op bewoning in gebieden waar vooralsnog nauwelijks archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. De meeste bijlen zijn gevonden op landschappelijke overgangen, met name van dekzandruggen en rivierduinen naar dalvormige laagtes. Slechts twee bijlen zijn afkomstig van hogere zandgrond. Een *Flint-Rechteckbeil* uit de Oxersteeg bij Colmschate, die aansluit bij het cluster nederzettingsterreinen in die microregio, is waarschijnlijk afkomstig uit het dal van de Schipbeek.⁵¹ In dezelfde gebied is tevens een complete hamerbijl gevonden, die zowel afkomstig kan zijn uit de Schipbeek als van een nabijgelegen dekzandrug.⁵²

⁴⁴ Archis-objectcode 27GZ-11.

⁴⁵ Schlüter 1994.

⁴⁶ O.a. Meurkens 2007.

⁴⁷ Bartels *et al.* 2001.

⁴⁸ Butter 1935, 120 en 119, fig.4.

⁴⁹ Archis-objectcode 27GZ-12.

⁵⁰ Volgens E. Drenth (Amersfoort, pers. comm.) betreft het

waarschijnlijk een Scandinavische dolk van het type I. Zie Beuker/Drenth 2006 voor de meest recente typologische indeling van Scandinavische dolken.

⁵¹ Ten Bosch *et al.* 1997, 23-24; Verlinde 1998b; 2000a, cat. Neolithicum 3, p. 13.

⁵² Verlinde 2000a, cat. Neolithicum 5, p. 14.

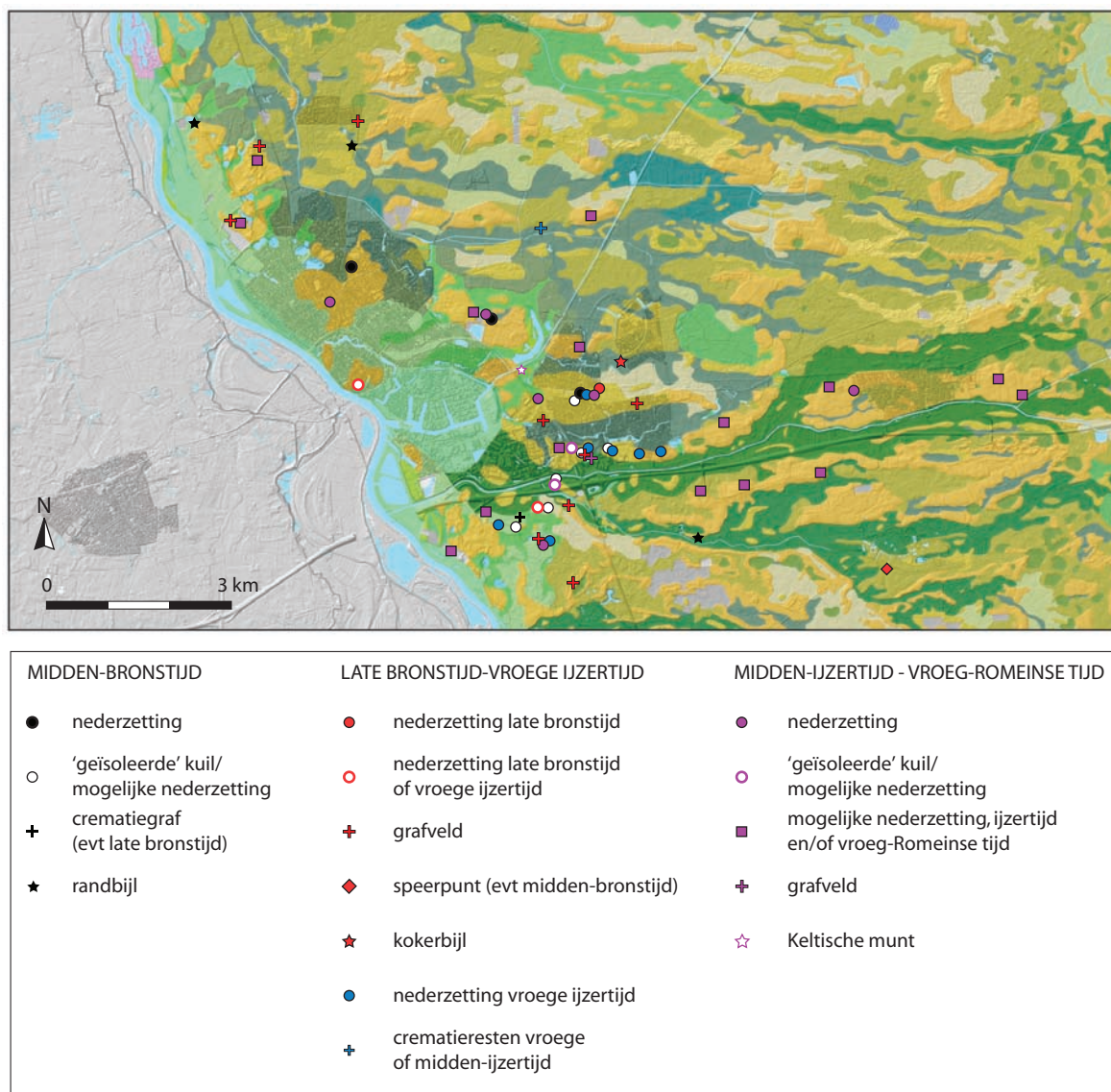

Fig. 7.5 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen de midden-bronstijd en de vroeg-Romeinse tijd.

7.6 MIDDEN-BRONSTIJD

Enkele archeologisch onderzochte nederzettingsterreinen geven waardevolle informatie over de bewoningsontwikkeling in het onderzoeksgebied in de midden-bronstijd (fig. 7.5). De bekendste vindplaats is een nederzettingsterrein op de Margijnen Enk in Deventer. Vanaf het midden van de jaren tachtig zijn ook op de Weteringer Enk in Colmschate herhaaldelijk bewoningssporen uit de midden-bronstijd opgegraven. Daarnaast zijn op verschillende andere locaties sporen gevonden die niet met zekerheid kunnen worden gekoppeld aan nederzettingsterreinen, maar wel inzicht verschaffen in de landschapsinrichting en landschapsexploitatie. Daarentegen is veel minder informatie beschikbaar over het grafbestel. Slechts één graf is gedateerd in de tweede helft van de midden-bronstijd of het begin van de late bronstijd. Daarnaast zijn enkele bronzen randbijlen in het onderzoeksgebied gevonden, die vermoedelijk uit een eerdere fase dateren dan de meeste andere vindplaatsen uit de midden-bronstijd.

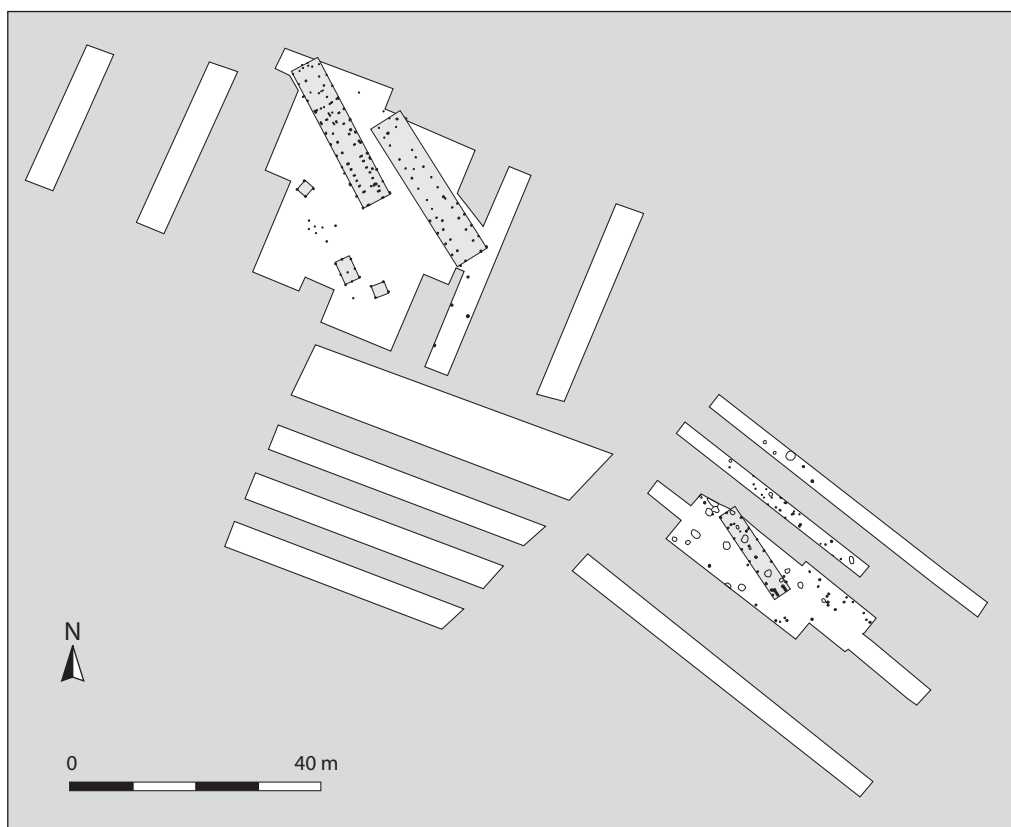

Fig. 7.6 Nederzettingssporen uit de midden-bronstijd B op de Margijnen Enk te Deventer. Huisplattegronden en spiekers zijn grijs gemarkeerd. Gebaseerd op Modderman 1955a, fig. 2, 4 en 7, p. 23, 25, 29.

Tijdens het onderzoek op de Margijnen Enk werden in enkele wegcunetten drie huisplattegronden uit de midden-bronstijd blootgelegd (fig. 7.6).⁵³ Op het westelijke deel van het onderzochte terrein werden ook twee vierpalige en één vermoedelijk zespalige spieker opgegraven. Twee ¹⁴C-dateringen van houtskool uit een kuil met aardewerk geven uitkomsten in de tweede helft van de midden-bronstijd.⁵⁴ Het is niet geheel zeker of deze kuil, die in het middenschip van één van de huisplattegronden ligt, direct gekoppeld kan worden aan de gebruiksfase van deze structuur. De drie huisplattegronden hebben een vrijwel identieke oriëntatie. Twee huizen liggen op een dermate korte afstand van elkaar, dat ze niet tegelijkertijd bewoond zullen zijn geweest. Op basis van beide ¹⁴C-dateringen, het karakter van de kleine hoeveelheid vondstmateriaal en de typologische kenmerken van de huisplattegronden kan de nederzetting in de midden-bronstijd B gedateerd worden. Uit de door Modderman afgebeelde opgravingsplattegrond is af te leiden dat slechts een beperkt deel van een groter nederzettingsterrein onderzocht is. Daarom kan de nederzettingstructuur niet in detail worden gereconstrueerd, en bestaat geen inzicht in de bewoningsduur van de locatie. In de vorige paragraaf is al opgemerkt dat er voor het grote rivierduin van de Margijnen Enk verschillende aanwijzingen zijn voor bewoning in het laat-neolithicum. Op de

⁵³ Modderman dateerde aanvankelijk twee van de drie huizen in de ijzertijd, en het derde huis in de vroege of midden-bronstijd (1955a). Later werd de datering van alle drie de structuren naar de midden-bronstijd bijgesteld (Waterbolk 1964, 108, noot 7).

⁵⁴ Het betreft kuil 2, in het zuidoostelijke uiteinde van het huis ten oosten van het Zwarte Wegje (Modderman

1955a, fig. 4 en 5). De ongecalibreerde uitkomsten zijn 3060 +/- 70 BP en 3130 +/- 70 BP (Lanting/Mook 1977, 125, GrN-955 en -967). Gecalibreerd met 2-sigma standaarddeviatie geeft dit uitkomsten tussen 1491-1476 en 1457-1121 cal BC (GrN-955) en tussen 1603-1583, 1533-1249 of 1242-1211 cal BC (GrN-967). Calibratie via WinCal25.

nederzettingenlocatie uit de midden-bronstijd is ook wikkeldraad-aardewerk gevonden, dat wijst op bewoning in de vroege bronstijd. Directe aanwijzingen voor continuïteit van bewoning zijn er niet.

Tussen 1984 en 1986 werd door de ROB een tweede nederzettingsterrein onderzocht, op de Weteringer Enk in Colmschate (par. 3.5.2). De bewoningssporen uit de tweede helft van de midden-bronstijd en eerste helft van de late bronstijd bestaan uit minstens vier huisplattegronden (fig. 7.7).⁵⁵ In tegenstelling tot de meeste gebouwen uit jongere fasen op de Weteringer Enk liggen deze niet parallel aan de lengterichting van de dekzandrug (oost-west), maar hebben ze oriëntaties die variëren van noordoost-zuidwest tot noordnoordwest-zuidzuidoost. De afstand tussen drie van de gebouwen bedraagt steeds circa 100 meter, terwijl het vierde gebouw op een afstand van 20 meter van de dichtstbij gelegen structuur ligt.⁵⁶ Tijdens latere opgravingen door Archeologie Deventer zijn ook op enkele andere plekken kuilen met aardewerk uit de midden-bronstijd gevonden. Op basis daarvan zijn volgens I. Hermsen nog zeker drie andere erflocaties aan te wijzen, waarvan slechts kleine delen blootgelegd zijn.⁵⁷ Op één van deze locaties, ten oosten van de Oostriklaan, zijn zeven kuilen met midden-bronstijd-aardewerk opgegraven. Deze zijn mede op basis van ¹⁴C-onderzoek gedateerd tussen circa 1600 en 1400 voor Christus. Op basis van de typologische kenmerken van de huisplattegronden en het karakter van het nederzettingaardewerk dateert Hermsen de vier bovengenoemde erven in de tweede helft van de midden-bronstijd en de eerste helft van de late bronstijd (circa 1500-1000/900 v. Chr.).⁵⁸ Deze nederzetting markeert de aanvang van continue bewoning op de Weteringer Enk, die zou voortduren tot in historische tijd (fig. 7.7). Getuige de lage sporen- en vondstdichtheden was er op de dekzandrug tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd A sprake van herhaaldelijke kortstondige bewoning, of wellicht van gespecialiseerde activiteiten. Illustratief is een ogenschijnlijk ‘geïsoleerde’ kuil met Hilversum-aardewerk, die vrijwel zeker ouder is dan de besproken erven.⁵⁹ Overigens is deze kuil het enige grondspoor in het onderzoeksgebied dat vrijwel zeker uit de midden-bronstijd A dateert. Met uitzondering van enkele bronzen objecten zijn de andere vindplaatsen die hier besproken worden óf niet scherp dateerbaar, óf met zekerheid in de midden-bronstijd B gedateerd.

De nederzettingen op de Margijnen Enk en met name Weteringer Enk geven de meest gedetailleerde referentiebeelden voor het karakter van de bewoning van Zuidwest-Salland in de tweede helft van de midden-bronstijd. Ze tonen verschillende gelijkenissen. Beide zijn gesitueerd op grote aaneengesloten arealen hogere zandgrond, in de vorm van een rivierduin en een dekzandrug, die tevens aanwijzingen vertonen voor vermoedelijk kortstondige bewoning of gebruik tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd A. De bewoning in dat oudere tijdvak wordt gekenmerkt door een hogere mate van mobiliteit. De opgegraven bewoningssporen uit de midden-bronstijd B zijn op beide locaties waarschijnlijk de neerslag van nederzettingen bestaand uit één erf, die verschillende malen herbouwd en verplaatst zijn. Op verschillende andere locaties in het onderzoeksgebied zijn kleine aantallen sporen uit de midden-bronstijd opgegraven, waarvan vaak niet zeker is of ze tot vergelijkbare nederzettingsterreinen behoren. Vermoedelijk is dat wel het geval bij een vindplaats die onderzocht werd op de Rielerenk in Schalkhaar. Op deze locatie werd bij een noodopgraving een cluster grondsporen opgegraven, bestaand uit enkele afvalkuilen en een haardkuil.⁶⁰ De afvalkuilen bevatten dikwandige, onversierde scherven die vermoedelijk dateren uit de midden-bronstijd B. De sporen zijn gesitueerd op de noordelijke flank van een hoge en grote dekzandrug. Botanisch onderzoek heeft uitgewezen, dat nabij de vindplaats gerst en mogelijk ook

⁵⁵ Verlinde 1991b, 2000a, cat. Midden-Bronstijd 1, p. 15 en p. 40-42; Verlinde/Buisman 1987; Hermsen 2007a, 219-220.

⁵⁶ Hermsen 2007a, 219.

⁵⁷ Hermsen 2003a, 2007a, 220.

⁵⁸ Hermsen 2007a, 220.

⁵⁹ Verlinde 1987c, 2000a, cat. Midden-Bronstijd 1, p. 15 en p. 40-41.

⁶⁰ Groothedde 1998; Buurman 1998; Bartels 2003b; Hermsen/Eeltink 2006, 31-33.

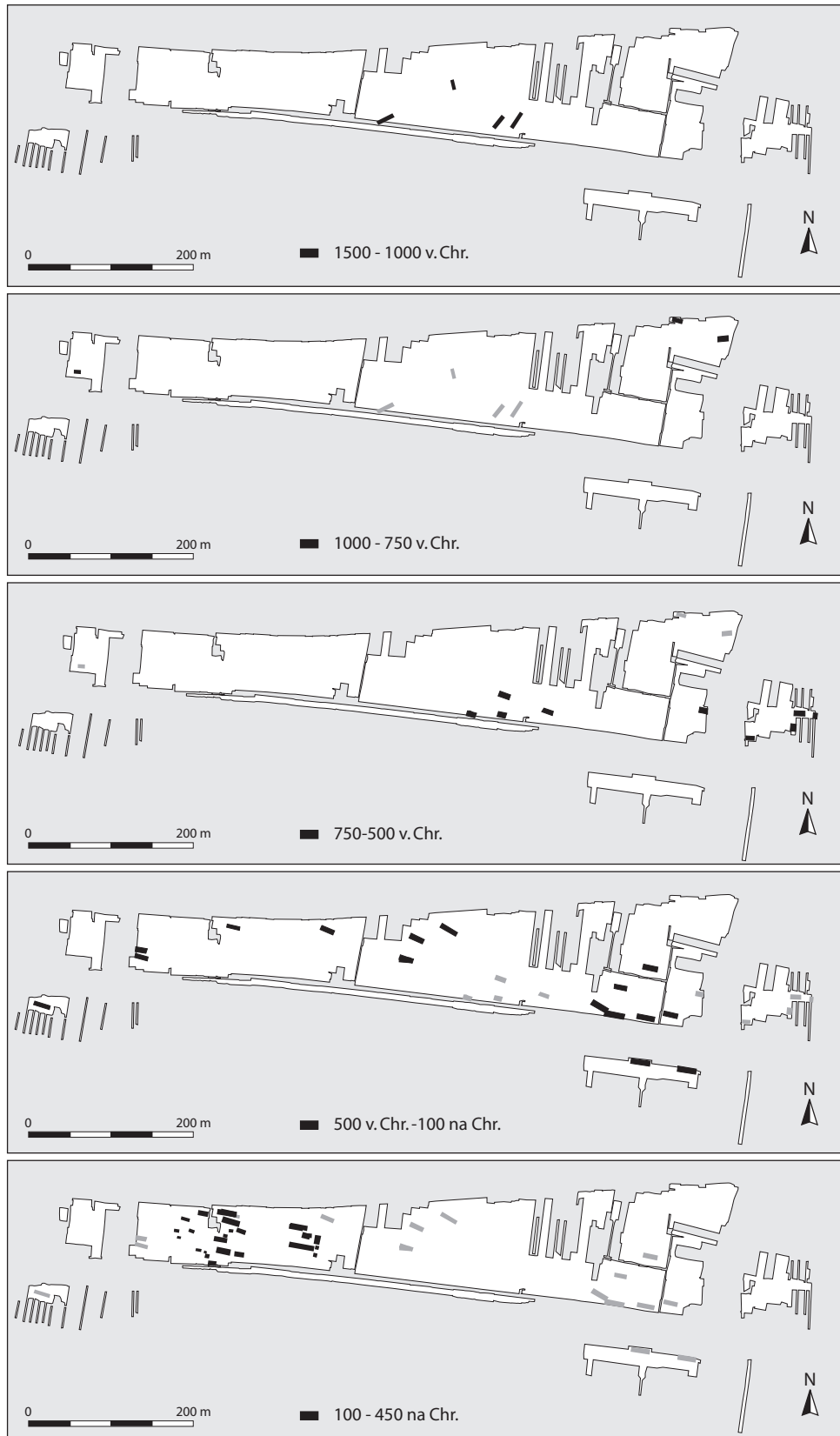

Fig. 7.7 Schematische nederzettingsontwikkeling op de Weteringer Enk in Colmschate tussen de midden-bronstijd B en de laat-Romeinse tijd (1500 v. Chr. – 450 na Chr.). Alleen de belangrijkste structuren zijn afgebeeld. In ieder kaartje zijn de locaties van de erven uit de direct voorgaande fase in lichtgrijs weergegeven. Naar Hermsen 2007a, kaartbijlage.

emmertarwe verbouwd werd.⁶¹ De combinatie van deze locale teelt van granen en de landschappelijke omstandigheden geven een indicatie dat de grondsporen behoren tot de randzone van een nederzettingsterrein, dat op de aangrenzende hogere delen van de dekzandrug ligt.

Verschillende vindplaatsen in het zuidelijke deel van Colmschate zijn minder eenduidig als nederzettingen te interpreteren (fig. 7.8). Op het westelijke deel van de Swormereng, die eerder aan de orde kwam naar aanleiding van mesolithische vondsten, werden bij een kleinschalige opgraving enkele afvalkuilen en een mogelijk gelijktijdige spieker gedocumenteerd.⁶² Ook deze sporen zijn gedateerd in de midden-bronstijd B. Hoewel de opgravers de vindplaats interpreteren als de randzone van een nederzettingsterrein, zijn daarvoor geen sterke aanwijzingen voorhanden. Geïsoleerde kuilen uit deze periode blijken vaker voor te komen in dezelfde microregio. Enkele honderden meters westelijker is op het oostelijke deel van het rivierduin of de dekzandrug van Colmschate-’t Bramelt bijvoorbeeld een afvalkuil uit de midden-bronstijd gevonden⁶³, binnen het areaal van een jonger urnenveld. De zandruggen van de Swormereng en ’t Bramelt worden van elkaar gescheiden door een laagte. Iets zuidwestelijker ligt in het dal van de Schipbeek een kleine dekzandrug, waarop de restanten van het klooster Ter Hunnepe gesitueerd zijn. Ook hier werd een afvalkuil opgegraven die gedateerd is in de midden-bronstijd B.⁶⁴ Het is onwaarschijnlijk dat de drie besproken vindplaatsen wijzen op de aanwezigheid van langdurig bewoonde nederzettingsterreinen.⁶⁵ Ze bevinden zich op dekzandruggen die beduidend kleiner zijn dan de Margijnen Enk, Weteringer Enk en Rielerenk en derhalve veel minder gunstige omstandigheden voor bewoning en akkerbouw bieden. Met name de kleine dekzandrug van Ter Hunnepe zal vanwege de beperkte omvang zeker ongeschikt zijn geweest voor langdurige bewoning in de late prehistorie. Op basis van het voorgaande kan in grote lijnen een tweedeling gemaakt worden tussen grote dekzandruggen en rivierduinen waar zonder twijfel bewoning plaatsvond, en sporen op andere terreinvormen die kunnen wijzen op kortstondige bewoning of andere activiteiten. Locaties van de eerste categorie worden geflankeerd door dalvormige laagtes, en die van de tweede categorie door beekdalen. Groenewoudt *et al.* relateren de geïsoleerde kuilen en kleine sporenclusters aan het weiden van vee in de beekdalen.⁶⁶ Overigens komen ook op de Weteringer Enk op enkele locaties schijnbaar geïsoleerde kuilen(clusters) uit de midden-bronstijd voor. Daartoe kan ook de al besproken kuil met Hilversum-aardewerk gerekend worden, die ouder is dan de nederzetting op dezelfde dekzandrug. Daarnaast zijn bij de opgraving van een grafveld uit de Romeinse tijd bij de Hunneperweg (par. 7.10) enkele kuilen met dikwandig aardewerk uit de midden-bronstijd B gevonden.⁶⁷

Er bestaat vrijwel geen inzicht in het grafgebruik in de midden-bronstijd. Er zijn geen grafheuvels bekend die in deze periode kunnen worden gedateerd. De kennis over de grafheuvelgroep van Epse-Klemborgen (par. 7.5) laat veel te wensen over, waardoor het niet zeker is of deze in de midden-bronstijd gebruikt werd. Ondanks het intensieve onderzoek op de Weteringer Enk is op die locatie geen enkel graf uit de midden-bronstijd gevonden.⁶⁸ Ook wanneer er grafheuvels in de nabijheid van de erven uit de midden-bronstijd B hebben gelegen en deze verloren zouden zijn gegaan bij ontginningen, zouden die vermoedelijk nog herkenbaar zijn geweest aan grafkuilen, grafgiften en randstructuren. Dit impliceert dat de grafheuvels óf buiten het onderzochte areaal hebben gelegen, op wat grotere afstand van de nederzetting, óf er gebruik is gemaakt van een anderssoortig grafgebruik. Op twee locaties op de Wete-

⁶¹ Buurman 1998.

2000a, 41-42; Hermsen/Eeltink 2006, 31-32.

⁶² Ten Bosch *et al.* 1997, 24.

⁶⁶ Groenewoudt *et al.* 1998, 148-149.

⁶³ Verlinde 1989a, 2000a, cat. Midden-Bronstijd marginaal 1, p. 16.

⁶⁷ Verlinde 1984b, 2000a, cat. Midden-Bronstijd marginaal 3, p. 16.

⁶⁴ Groenewoudt 1991, 1998.

⁶⁸ Verlinde 2000a, 42; Hermsen 2003a, 66.

⁶⁵ Zie tevens Groenewoudt *et al.* 1998, 148-149; Verlinde

ringer Enk zijn wel geïsoleerde kuilen met crematieresten gevonden, maar die zijn door A.D. Verlinde onder voorbehoud gedateerd in de midden- of late ijzertijd.⁶⁹ Dat dergelijke crematiegraven ook eerder al voorkwamen, wordt bewezen door een vergelijkbaar spoor dat opgegraven werd bij het verkennende onderzoek in Epse-Noord, op de locatie Waterdijk. Door middel van een ¹⁴C-datering is vastgesteld dat de crematieresten dateren uit de midden-bronstijd B of beginfase van de late bronstijd.⁷⁰ Mogelijk is er een relatie met een cluster grondsporen uit de midden-bronstijd, die op een afstand van 200 meter in zuidelijke richting in een proefsleuf herkend is.⁷¹

In het zuidwestelijke deel van Salland zijn in de jaren negentig van de vorige eeuw drie bronzen randbijlen gevonden, in Oxe, Diepenveen en Rande.⁷² Deze geven een interessante aanvulling op het nederzettingpatroon. Alle drie de bijlen zijn gedetermineerd als randbijlen van het type Oldendorf. Bijlen van dit type komen relatief veel voor in Nederland, en verschijnen voor het eerst in de *Sögel-Wöhlde*-fase (17^e/16^e eeuw v. Chr.).⁷³ Hoewel niet geheel zeker is hoe lang het bijltype in gebruik bleef, lijkt het aannemelijk dat de drie artefacten dateren uit de fase vóór de ‘stichting’ van de nederzettingen op de Margijnen Enk, Weteringer Enk en Rielerenk. De bijl van Rande is gevonden in de uiterwaarden van de IJssel, bij de Paardenkolk. Waarschijnlijk is het artefact afkomstig uit een laagte of depressie, waarin een jong pakket IJsselklei is afgezet. De bijl van Diepenveen is verder van de rivier gevonden, op een laaggelegen dekzandwieling. Uit de directe omgeving van beide locaties zijn geen andere vindplaatsen uit de midden-bronstijd bekend, hetgeen gezien de lage lokale onderzoeksintensiteit niet opmerkelijk is. De bijlvondsten geven een duidelijke indicatie dat ook delen van het gebied ten noorden van Deventer bewoond zijn geweest in de midden-bronstijd. Vooral de reeks rivierduinen langs de IJssel en de grotere dekzandruggen die verder oostelijk liggen, komen daarvoor in aanmerking. De randbijl van Oxe, ten slotte, is gevonden op de flank van een klein dekzandkopje in het dal van de Dortherbeek. Ter hoogte van de vindplaats wordt het vrij smalle beekdal aan weerszijden geflankeerd door hoge dekzandruggen. A.D. Verlinde interpreteert dit artefact als een depotvondst. De vindplaats geeft een indicatie dat ook op de hogere gronden langs de Dortherbeek ten oosten van de microregio rond Epse en Colmschate bewoningssporen uit de bronstijd verwacht kunnen worden.

7.7 LATE BRONSTIJD

In vergelijking met de midden-bronstijd B is relatief weinig informatie beschikbaar over de nederzettingontwikkeling in de late bronstijd in het onderzoeksgebied. Voor de Weteringer Enk kan weliswaar opnieuw een vrij gedetailleerd beeld worden gereconstrueerd, maar voor het overige zijn er nauwelijks nederzettingvondsten uit deze periode bekend. Daarentegen zijn in het gebied minstens vier grafvelden uit de late bronstijd onderzocht. Deze kunnen voor een deel als ‘klassieke’ urnenvelden worden beschouwd, maar twee grafvelden vertonen enkele opvallende afwijkende kenmerken van ‘de norm’ in de late bronstijd en vroege ijzertijd. In het volgende zal eerst de aandacht worden gevestigd op de Weteringer Enk.

⁶⁹ Verlinde 2000a, 38.

⁷⁰ Appels 2002, 18. De ongecalibreerde uitkomst is 3010 +/- 45 BP (GrA-19063). Gecalibreerd met 2-sigma standaarddeviatie geeft dit een uitkomst van 1390-1125 cal BC. Calibratie via WinCal25.

⁷¹ Appels 2002, 23.

⁷² Verlinde 1994e, 1998a; Butler 1995/1996, cat. nr. 103, p. 210 en cat. nr. 121, p. 214.

⁷³ Butler 1995/1996, 219-220.

In de vorige paragraaf is vermeld dat vier huisplattegronden op de Weteringer Enk dateren uit de fase tussen de midden-bronstijd B en het eerste deel van de late bronstijd, en in totaal minstens zeven erflocaties uit die periode aanwijsbaar zijn (par. 7.6). Nederzettingssporen uit de daarop volgende fase, het laatste deel van de late bronstijd, zijn eveneens vertegenwoordigd. Op vier locaties op de dekzandrug, in de meeste gevallen honderden meters uit elkaar, zijn nederzettingssporen opgegraven.⁷⁴ Op drie van de vier plekken betreft het huisplattegronden (fig. 7.7). De sterke spreiding illustreert dat het nederzettingssysteem in deze fase, net als voorheen, een hoge mate van mobiliteit kende. Twee huisplattegronden zijn gedocumenteerd tijdens de ROB-opgravingen. Deze bevinden zich aan de rand van het archeologisch onderzochte areaal, op een relatief laaggelegen deel van de dekzandrug.⁷⁵ Waarschijnlijk strekken de bewoningssporen uit de late bronstijd zich hier verder uit buiten de opgravingsputten, aangezien bij later onderzoek op vrijwel aangrenzende percelen eveneens kleine aantallen sporen uit deze periode werden gevonden.⁷⁶ De twee huisplattegronden liggen op een afstand van circa 200 meter ten oost-noordoosten van het dichtstbijzijnde gebouw uit de voorgaande fase. De derde huisplattegrond uit de tweede helft van de late bronstijd bevindt zich op een afstand van circa 800 meter van beide andere gebouwen. Het betreffende erf is volgens I. Hermsen, in vergelijking met de eerste locatie, relatief kortstondig bewoond geweest.⁷⁷

In Colmschate zijn tevens twee grafvelden onderzocht. Het urnenveld van Colmschate-Banekaterveld ligt op een afstand van ruim 600 meter ten oosten van de nederzetting op de Weteringer Enk.⁷⁸ Het grafveld werd in 1927 tijdens een ontgroning ontdekt door J. Butter, die een kleinschalig onderzoek instelde. Naar aanleiding van de vondst van een urn in 1960 deed ook P.J.R. Modderman nog enkele waarnemingen, maar tot een opgraving kwam het niet. Als gevolg daarvan is het urnenveld onvolledig onderzocht en bestaat er weinig inzicht in de grootte, gebruiksduur, exacte datering en de grootte van de lokale gemeenschap die er haar doden begroef. In ieder geval bestond het uit minimaal enkele tientallen begravingen, en wijzen de gevonden urnen op een datering in de late bronstijd. Het urnenveld op het Banekaterveld is zonder twijfel gebruikt door de bewoners van de westelijker gelegen nederzetting op dezelfde dekzandrug (fig. 7.8).⁷⁹ Op een afstand van ongeveer een kilometer naar het zuidwesten lag in Colmschate een tweede grafveld. Het betreft de vindplaats Colmschate-Kloosterlanden/Hunnepeweg.⁸⁰ Dit niet volledig blootgelegde grafveld bestaat geheel uit crematiegraven zonder randstructuur (fig. 7.4). Er zijn op zestien plekken crematieresten gevonden. Vanwege de sterk wisselende hoeveelheden is het echter niet zeker of alle ook als ‘formele’ crematiegraven kunnen worden geïnterpreteerd. Op basis van enkele bijgiften kan in ieder geval een deel van de graven in de Romeinse tijd worden gedateerd. Drie ¹⁴C-dateringen van houtskool en crematieresten tonen aan, dat het grafveld ook in de late bronstijd en de midden-ijzertijd of het begin van de late ijzertijd (par. 7.9) gebruiksfases kende.⁸¹ Met betrekking tot deze locatie werd eerder opgemerkt, dat tussen de onderzochte crematiegraven een laat-neolithische hamerbijl gevonden is (par. 7.5). De aanwezigheid van één of enkele nog zichtbare oudere grafmonumenten kan verklaren, waarom deze plaats in latere periodes herhaaldelijk als begravingslocatie gebruikt werd. Wat betreft de gebruiksfase in de late bronstijd is het duidelijk dat bij de vindplaats aan de Hunnepeweg geen sprake is van langdurig gebruik, zoals wel op het Banekaterveld het geval is.

⁷⁴ Hermsen 2007a, 220–223.

⁷⁵ Verlinde/Buisman 1987; Verlinde 1991b, 2000a, cat. Late Bronstijd 1, p. 16 en p. 42–43.

⁷⁶ Klomp/Hermsen 2002a; Hermsen 2003a.

⁷⁷ Hermsen 2007a, 26–32 en 220–223.

⁷⁸ Butter 1935; Modderman 1960; Van Tent 1974; Verlinde 1987a, cat. nr. 12, p. 18.

⁷⁹ Zie ook Verlinde 1987a, 318.

⁸⁰ Verlinde 1987e; Verlinde 2000a, cat. Late Bronstijd 3, p.

17; Verlinde/Erdrich 2006, 291–293.

⁸¹ Twee dateringen geven uitkomsten in de late bronstijd. De eerste datering wordt vermeld door Verlinde (1987e, 177, GrN-13587): 2760 +/- 60 BP. De tweede datering is uitgevoerd binnen het Oost-Nederland-project: 2925 +/- 35 BP (KIA 30755). Gecalibreerd met 2-sigma standaarddeviatie geven deze dateringen uitkomsten tussen 1045–809 (GrN-13587), 1256–1233 en 1216–1016 cal BC (KIA 30755). Calibratie via WinCal25.

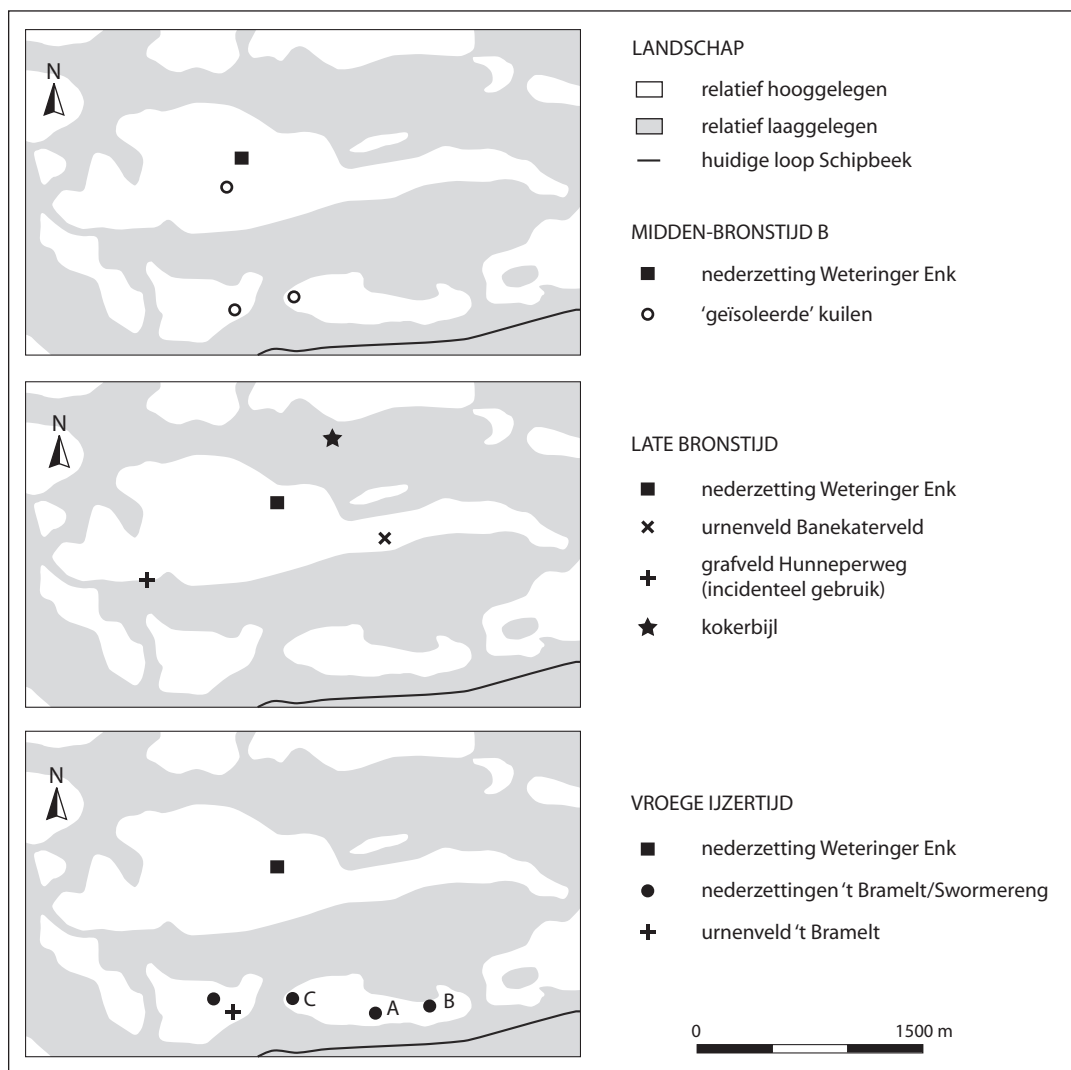

Fig. 7.8 Schematische weergave van de belangrijkste vindplaatsen uit de midden-bronstijd, late bronstijd en vroege ijzertijd in de microregio rond de Weteringer Enk in Colmschate, op een gesimplificeerde landschappelijke ondergrond. Alleen het 'centrum' van de nederzetting op de Weteringer Enk is aangegeven. Zie fig. 7.7 voor meer detail.

De combinatie van nederzettingssporen en twee grafvelden geeft aan de microregio rond de Weteringer Enk een hoge informatiewaarde wat betreft de landschapsinrichting in de late bronstijd. De locatiekeuze van de nederzetting uit de tweede helft van de late bronstijd, alsmede de ruimtelijke dynamiek daarvan, wijkt alleen in nuances af van de bewoning in de voorgaande periode. Dat er in totaal slechts drie huisplattegronden opgegraven zijn, betekent niet dat er geen sprake is van bewoningscontinuïteit. Het in deze periode bewoonde areaal strekt zich uit buiten de grenzen van het opgegraven areaal, in oostelijke richting. Daar ligt, vermoedelijk enkele honderden meters ten oosten van de nederzetting, ook het urnenveld van het Banekaterveld (fig. 7.8). In de dalvormige laagte enkele meters honderden meters ten noordoosten van de nederzettinglocatie op de Weteringer Enk is een bronzen kokerbijl gevonden.⁸² Deze bijl zal door de bewoners van de nederzetting op de aangrenzende dekrug in dit moerasachtige gebied gedeponeed zijn. Het grafveld van de Hunneperweg ligt op relatief grote afstand van het dichtstbijzijnde erf uit de late bronstijd op de Weteringer Enk. Dit maakt het waarschijnlijk dat dichterbij dit

⁸² Verlinde 1998a; Butler/Steegstra 2005/2006, 216, cat. no. 781.

grafveld, op het zuidwestelijke deel van de dekzandrug, eveneens bewoningssporen uit de late bronstijd verwacht kunnen worden.⁸³ In tegenstelling tot de voorgaande periode zijn er geen vindplaatsen bekend van de kleinere dekzandruggen in het gebied ten zuiden van de Weteringer Enk.

Zoals gezegd zijn nederzettingssporen uit de late bronstijd buiten Colmschate zeldzaam. Wel kan er gewezen worden op een vindplaats op het Burseplein. In 1980 werden hier, tijdens vrij grootschalige opgravingen in de Deventer binnenstad, enkele prehistorische sporen gevonden. Eén daarvan is een kuiltje met drie complete potjes uit de late bronstijd of vroege ijzertijd.⁸⁴ Vanwege het ontbreken van andere sporen uit dezelfde periode is het niet zeker of het een nederzettingsterrein betreft, maar het spoor wijst in ieder geval op activiteit op het rivierduin in de late bronstijd of vroege ijzertijd. Een tweede locatie die vermeld kan worden is de Koerhuisbeek. Hier zijn tijdens zandwinningswerkzaamheden onder meer enkele artefacten van edelhertgewei gevonden (par. 2.4.5 en 7.4). Daarvan zijn er twee op basis van ¹⁴C-onderzoek van houtresten uit de schachtgaten gedateerd in de midden- of late bronstijd en late bronstijd, zij het met grote onzekerheidsmarges.⁸⁵ In ieder geval een deel van het vondstcomplex dateert dus uit deze periode. Vooralsnog is het niet duidelijk hoe de vondsten bij de Koerhuisbeek geïnterpreteerd moeten worden, hetgeen een gevolg is van een gebrek aan inzicht in de exacte archeologische en stratigrafische context van de artefacten. Het zou bijvoorbeeld om verspoeld nederzettingafval kunnen gaan of om een afvaldump. Naast het Burseplein en de Koerhuisbeek geven ook twee grafvelden uit de late bronstijd aanwijzingen voor bewoning in andere delen van het onderzoeksgebied.

De meest opvallende vindplaats is Epse-Waterdijk II, waar tijdens de opgraving van een nederzettingsterrein ook negen of tien crematiegraven gevonden werden, alle zonder randstructuur (fig. 7.9).⁸⁶ In één geval betreft het crematieresten van een baby, die gevonden werden onder een omgekeerd potje. Slechts één ander graf bevatte aardewerkscherven, terwijl grafgiften verder geheel ontbreken. Bij een kleinschalige noodopgraving in twee bouwputten ten zuiden van de opgravingslocatie werden in een later stadium nog eens vier crematiegraven en één kringgreppel met een diameter van zes meter gevonden.⁸⁷ Deze behoren tot hetzelfde grafveld. Het grootste deel van de graven ligt in de directe omgeving van twee elkaar 'overlappende' huisplattegronden. Op basis van twee ¹⁴C-dateringen zijn de huisplattegronden gedateerd in de late bronstijd en de midden- of late ijzertijd.⁸⁸ In eerste instantie is het verleidelijk om op basis van die dateringen en het karakter van het grafveld te concluderen dat dit uit de jongere fase van de ijzertijd dateert, en de graven op een erf werden aangelegd. Er zijn echter vijf ¹⁴C-dateringen van crematieresten uitgevoerd, die zonder uitzondering uitkomsten geven in de late bronstijd (par. 13.5). Het vrijwel ontbreken van randstructuren en urngraven geeft het grafveld een duidelijk afwijkend karakter van even oude urnenvelden in Oost-Nederland. Feitelijk kan niet gesproken worden van een urnenveld

⁸³ Zie ook Verlinde 2000a, 42.

⁸⁴ Hallewas 1981.

⁸⁵ De uitkomsten zijn 3050 +/- 180 BP (GrN-10459) en 2820 +/- 70 BP (GrN-10460) (Verlinde 1979b, *Nachschrift*; Lanting/Van der Plicht 2001/2002, 231). Calibreerd met 2-sigma standaarddeviatie geven deze dateringen uitkomsten tussen 1725-1724, 1690-889, 879-839 (GrN-10459), 1196-1168, 1165-1141 en 1134-828 cal BC (GrN-1046). Calibratie via WinCal25. Volgens Lanting en Van der Plicht zijn de grote onzekerheidsmarges te wijten aan de geringe omvang van de

gedateerde houtfragmenten.

⁸⁶ Prangma 2002.

⁸⁷ Pers. comm. I. Hermesen, Archeologie Deventer.

⁸⁸ Prangma 2002, 14-16. In beide gevallen gaat het om houtskool uit paalsporen. De uitkomsten zijn 2895 +/- 45 BP (GrA-20671) en 2160 +/- 40 BP (GrA-20668). Gecalibreerd met 2-sigma-standaarddeviatie geven deze dateringen uitkomsten tussen 1255-1235, 1215-973, 955-937 (GrA-20671), 361-270, 265-93 en 65-62 cal BC. Calibratie via WinCal25.

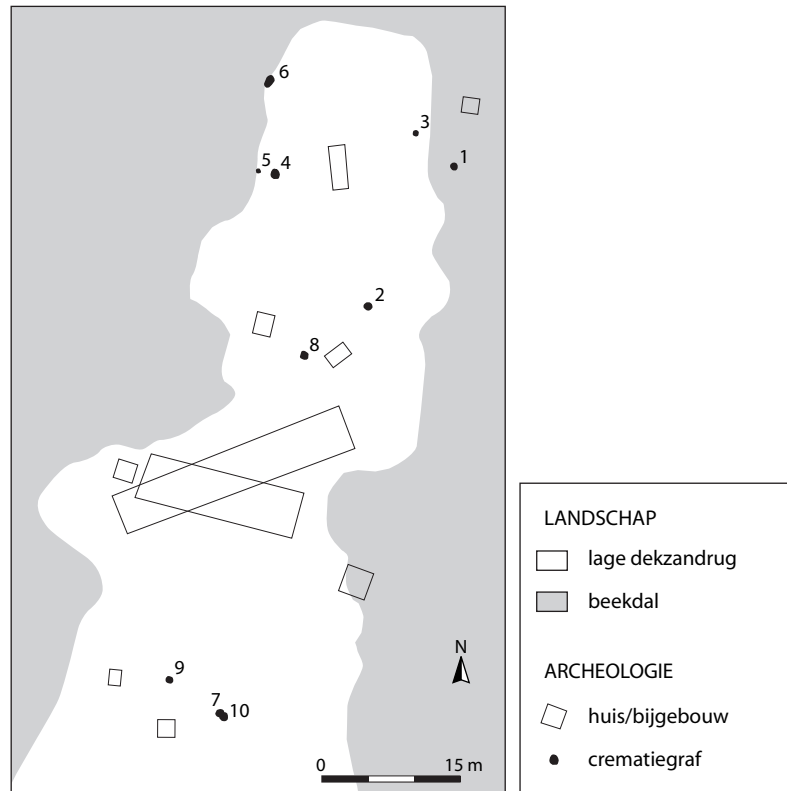

Fig. 7.9 Schematische weergave van een grafveld uit de late bronstijd en de belangrijkste nederzettingssporen op de locatie Epse-Waterdijk II. De nederzetting dateert waarschijnlijk uit de ijzertijd. Naar Prangma 2002, afb. 8, p. 18.

in de letterlijke zin van het woord. Hoewel één van de huisplattegronden in de opgravingspublicatie op basis van een ^{14}C -datering gedateerd is in de late bronstijd, is deze ouderdom onwaarschijnlijk. Het betreffende gebouw kent namelijk eerder parallellen in jongere fases.⁸⁹ Een goed vergelijkbaar voorbeeld is een huisplattegrond op de locatie Colmschate-Holterweg 57, die op basis van een ^{14}C -datering in de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd gedateerd is.⁹⁰ Derhalve is het aannemelijk dat de huisplattegrond abusievelijk gedateerd is, op basis van houtskool uit het oudere grafveld.

Een vierde grafveld uit de late bronstijd ligt op een rivierduin direct ten noordwesten van Deventer, op de Platvoet. Bij de afgraving van het rivierduin in 1956 vond C.A. Viester het grootste deel van een urn en vier kleine potjes, waarvan er drie kleine hoeveelheden crematieresten bevatten.⁹¹ Deze vondsten zijn afkomstig uit een urnenveld, waarvan de omvang en gebruiksduur onbekend zijn. In de volgende paragrafen zal aangetoond worden dat er tevens sterke aanwijzingen zijn dat de serie markante rivierduinen tussen Deventer en Rande in de ijzertijd bewoond waren. Tenslotte kan nogmaals gewezen worden op het urnenveld van het erf Buitenkamp in Epse, dat waarschijnlijk aansluit bij de grafheuvelgroep van de Klembergen. Enkele urnen die afkomstig zijn uit dit grafveld worden vermeld en zijn afgebeeld door W. Pleyte⁹², en kunnen zowel uit de late bronstijd als uit de vroege ijzertijd dateren.

⁸⁹ Lanting en Van der Plicht komen tot dezelfde conclusie (2005/2006, 324).

⁹⁰ Epse: Prangma 2002, 14 en afb. 9; Colmschate: Hermesen/Eeltink 2004, 13-14 en afb. 11. De uitkomst van de ^{14}C -datering is 2500 +/- 75 BP (GrN-26783; Klomp/

Hermesen 2002a, 13-14). Gecalibreerd met 2-sigma-standaarddeviatie geeft dit uitkomsten tussen 796-476 en 469-412 cal BC. Calibratie via WinCal25.

⁹¹ Verlinde 1987a, cat. nr. 11, p. 18.

⁹² Pleyte 1887, 6-7 en Pl. I; Appels 2002, 14 en afb. 6.

7.8 VROEGE IJZERTIJD

Het aantal in de vroege ijzertijd gedateerde huisplattegronden in het onderzoeksgebied is opmerkelijk groot. Dit is mogelijk voor een deel het gevolg van de goede herkenbaarheid van de huisplattegronden van het ‘overgangstype Hijken’, die in deze periode worden gedateerd. Daarnaast wordt de vroege ijzertijd gekarakteriseerd als de meest ‘vondstrijke’ periode van de ijzertijd, onder meer door het frequente voorkomen van als afvalkuil hergebruikte silo’s (par. 3.5.2).⁹³ De meeste nederzettingsterreinen zijn onderzocht in Colmschate. Een duidelijk verschil met de late bronstijd is dat de bewoningssporen in deze microregio niet uitsluitend voorkomen op de Weteringer Enk. Eerder is het zogenaamde ‘model van expansie en contractie’ besproken, dat voor een belangrijk deel gefundeerd is op het onderzoek in Colmschate en waarbinnen vooral de bewoningssporen uit de vroege ijzertijd een cruciale rol spelen (par. 4.3.3). In deze paragraaf worden de betreffende vindplaatsen in meer detail besproken. Ook in Epse zijn op enkele locaties nederzettingssporen uit de vroege ijzertijd opgegraven, alsmede een urnenveld uit dezelfde fase. Twee urnenvelden uit Rande en Diepenveen wijzen op bewoning in het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied.

Tijdens de diverse opgravingen op de Weteringer Enk en directe omgeving zijn tot dusver tien huisplattegronden van het overgangstype Hijken opgegraven, die gedateerd worden in de vroege ijzertijd en mogelijk het begin van de midden-ijzertijd (fig. 7.7).⁹⁴ Daarvan zijn er vier blootgelegd bij de ROB-opgravingen op het terrein van De Scheg, in het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw.⁹⁵ De andere gebouwen op dezelfde dekzandrug werden gevonden bij latere opgravingen door Archeologie Deventer.⁹⁶ De opgegraven erven uit de vroege ijzertijd liggen binnen een langgerekte strook ten noorden van de Holterweg, met een omvang van ongeveer 250 bij 45 meter.⁹⁷ Vrijwel zeker bevinden zich onder de huidige Holterweg en de Oostriklaan nog meer erven die tot deze bewoningsfase kunnen worden gerekend. De erven werden over wisselende afstanden verplaatst over de middelhoge delen van de dekzandrug, vermoedelijk langs een weg die over de lengterichting van de dekzandrug liep. De gebouwen liggen parallel aan de lengterichting van de dekzandrug. Deze oriëntatie, ongeveer noordwest-zuidoost, is voor het eerst zichtbaar in de tweede helft van de late bronstijd en blijft dominant tot in de laat-Romeinse tijd. Alleen de structuren uit de midden-bronstijd B en het begin van de late bronstijd wijken af van deze regel. Mogelijk is dit een indicatie dat de route over de dekzandrug in de loop van de late bronstijd ontstaan is, en deze bij de aanleg van de erven als ‘richtlijn’ is gebruikt.⁹⁸

Ten zuiden van de Weteringer Enk ligt een brede dalvormige laagte, die de rug scheidt van de dekzandrug van de Swormereng en de dekzandrug of het rivierduin van ’t Bramelt. Op beide zandruggen zijn enkele grondsporen uit de midden-bronstijd B opgegraven, maar aanwijzingen voor bewoning in de late bronstijd ontbreken (par. 7.6 en 7.7). In dit beeld komt in de vroege ijzertijd verandering. Op de Swormereng zijn op drie locaties erven uit de vroege ijzertijd of (eventueel) het begin van de midden-ijzertijd opgegraven, die hier Sworminkslanden A, B en C worden genoemd (fig. 7.8).⁹⁹ De sporen op de meest oostelijke vindplaats (locatie B) bestaan onder meer uit een huisplattegrond van het overgangstype Hijken, een tweeschepige schuur en een zespalige spieker. Circa 400 meter westelijker, op het centrale deel van de dekzandrug, ligt het tweede erf (locatie A). Dat bestaat uit een huisplattegrond van het

⁹³ O.a. Verlinde 2000a, 17 en 43-44.

⁹⁴ Hermsen 2007a, 223-226.

⁹⁵ Verlinde 1988, 1991b, 2000a, cat. Vroege IJzertijd 1, p. 17 en p. 43.

⁹⁶ Klomp/Hermsen 2002a; Hermsen 2003a.

⁹⁷ Hermsen 2003a, 76; 2007a, 223.

⁹⁸ Vergelijk Hermsen 2007a, 219-220.

⁹⁹ Individuele vindplaatsen: Sworminkslanden A: Groenewoudt/Verlinde 1989; Sworminkslanden B en C: Ten Bosch 1995. Zie voor het overzichtsbeeld Ten Bosch *et al.* 1997; Verlinde 2000a, cat. Vroege IJzertijd 2-5, p. 17-19 en p. 43.

overgangstype Hijken, een mogelijk bijbehorende éénschepige schuur en enkele afvalkuilen. Eén van de afvalkuilen bevatte fragmenten van twaalf weefgewichten en twee spinklossen. In een tweede kuil werden vier weefgewichten gevonden, die afgedekt waren met een scherf van een grote pot. Op basis van het aardewerk wordt dit erf in het eind van de vroege ijzertijd gedateerd, omstreeks 500 voor Christus. De lage sporendichtheid op en rond beide erven wijst er op, dat deze vermoedelijk kortstondig bewoond zijn geweest. De derde vindplaats (locatie C) ligt op het uiterste westelijke deel van de dekzandrug. De conservering van deze vindplaats is matig, maar het is duidelijk dat ook hier sprake is van een erf uit de ijzertijd. Er werd een cluster grondsporen opgegraven dat mogelijk geïnterpreteerd moet worden als het restant van een huisplattegrond, en daarnaast zijn een spieker, silo en afvalkuil gevonden. Op basis van het aardewerk uit de afvalkuil is geconcludeerd dat de vindplaats ongeveer even oud is als het erf op locatie A.

De ruggen van de Swormereng en het westelijker gelegen 't Bramelt worden van elkaar gescheiden door een vochtige laagte, aan de rand van het dal van de Schipbeek. In het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw werd op 't Bramelt een drieschepige huisplattegrond uit de vroege ijzertijd opgegraven.¹⁰⁰ Bij een verkennend onderzoek bij de Siemelinksweg werd in een later stadium een huisplattegrond van het overgangstype Hijken blootgelegd, die vrijwel zeker deel uitmaakt van hetzelfde nederzettingsterrein.¹⁰¹ De vindplaats ligt op een afstand van circa 500 meter ten westen van locatie C op de Sworminklanden. De vier vindplaatsen uit de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd op de kleinere zandruggen ten zuiden van de Weteringer Enk liggen op vrij regelmatige afstanden van elkaar, variërend tussen circa 300 en 500 meter (fig. 7.8). De Swormereng is slechts ten dele archeologisch onderzocht, maar de opgravingen geven wel een goede indicatie van het karakter van de bewoning van de dekzandrug in de vroege ijzertijd. Het voorkomen van steeds slechts één huisplattegrond per locatie en de lage sporendichtheid wijzen op drie relatief kortstondig bewoonde locaties. Er zijn geen aanwijzingen voor herbouw van of reparaties aan de boerderijen.¹⁰² Met name voor de locaties A en C is op basis van het vondstmateriaal een datering omstreeks de zesde eeuw voor Christus aannemelijk. De opgegraven bewoningssporen representeren waarschijnlijk één erf, dat enkele malen over een afstand van enkele honderden meters verplaatst werd. Vermoedelijk maken de (minstens) twee huisplattegronden op 't Bramelt deel uit van hetzelfde 'systeem', waarbij de tussen de zandruggen liggende laagte op een bepaald moment overgestoken moet zijn. De dateringsresolutie van de individuele vindplaatsen laat het vooralsnog niet toe de ruimtelijke ontwikkeling van de nederzetting exact in kaart te brengen.

De archeologisch aangetoonde bewoning van de dekzandruggen ten zuiden van de Weteringer Enk in de vroege ijzertijd vormde de aanleiding om deze periode in het model van expansie en contractie als een 'expansiefase' te beschrijven (par. 4.3.3).¹⁰³ Het uitgangspunt van deze hypothese is, dat de Weteringer Enk als microregionale bewoningskern continu bewoond was. Volgens I. Hermsen is continue bewoning gedurende de zesde eeuw voor Christus echter niet met zekerheid aantoonbaar.¹⁰⁴ Omdat de erven van de Swormereng juist deels in deze periode gedateerd zijn, blijft de theoretische mogelijkheid open dat de nederzetting tijdelijk verplaatst werd van de Weteringer Enk naar de Swormereng. In de midden-ijzertijd zou de bewoning dan weer teruggekeerd zijn op de Weteringer Enk. Deze optie lijkt echter niet reëel. Een datering in de zesde eeuw voor Christus is bijvoorbeeld goed mogelijk voor zes afvalkuilen die opgegraven zijn ten zuiden van de Holterweg.¹⁰⁵ De nederzettingssporen uit de vroege ijzertijd strekken zich daarnaast zeker uit buiten de archeologisch onderzochte arealen, waardoor er geen

¹⁰⁰ Groenewoudt 1989b; Verlinde 1991b, 31-32; 2000a, cat. Vroege IJzertijd 5, p. 18. Aanvankelijk werd de vindplaats gedateerd in de vroege of midden-bronstijd. Deze datering is door Verlinde bijgesteld.

¹⁰¹ Vermeulen 2004, vindplaats 1, p. 5-6.

¹⁰² Ten Bosch *et al.* 1997, 26.

¹⁰³ Ten Bosch *et al.* 1997, 26-27; Groenewoudt *et al.* 1998, 147-149; Verlinde 2000a, 37.

¹⁰⁴ Hermsen 2003a, 78-79.

¹⁰⁵ Groenewoudt 1984.

overtuigende redenen zijn om aan te nemen dat er in de zesde eeuw sprake is van een bewoningshaat op de Weteringer Enk. Het is veel waarschijnlijker dat er daadwerkelijk sprake is van twee gelijktijdig bewoonde locaties. In dit kader is het interessant, dat de graven uit de late bronstijd binnen het grafveld aan de Hunneperweg (par. 7.7) aantonen dat er ook nederzettingssporen uit de late bronstijd verwacht kunnen worden op het zuidwestelijke deel van de Weteringer Enk. Mogelijk ‘verschoof’ deze nederzetting na de late bronstijd verder naar het zuidwesten van de dekzandrug, om vervolgens via ’t Bramelt naar de Swormereng verplaatst te worden.

Op de dekzandrug of het rivierduin van ’t Bramelt is tevens een urnenveld uit de vroege ijzertijd opgegraven, dat vermoedelijk zowel gerelateerd kan worden aan de bewoning op de Weteringer Enk als op de ten zuiden daarvan gelegen zandruggen (fig. 7.10).¹⁰⁶ Het urnenveld van ’t Bramelt ligt op een afstand van minder dan 200 meter van de gelijktijdige nederzettinglocatie binnen dezelfde landschappelijke eenheid. Het grafveld bestaat uit minstens 90 crematiegraven, waarvan een deel geen randstructuur heeft. In totaal zijn er 55 kringgreppels opgegraven. De meest opvallende randstructuur is een dubbele kringgreppel met een grootste diameter van 16 meter. Dit grafmonument is aangelegd op een klein, rond duintje, waardoor het bestaande reliëf de heuvel een markant uiterlijk zal hebben gegeven. Het urnenveld is naar schatting tussen 200 en 250 jaar in gebruik geweest.¹⁰⁷ In combinatie met het totale aantal graven, naar schatting circa 100, kan afgeleid worden dat gemiddeld per generatie circa 10 tot 13 personen begraven werden in het grafveld.¹⁰⁸ Dit kan overeenkomen met gebruik door de bewoners van twee gelijktijdig bestaande nederzettingen, mits deze bestaan uit één erf en bewoond worden door een *nuclear family*. De afstanden van de erven van ’t Bramelt en de Swormereng tot het urnenveld variëren van minder dan 200 tot bijna 1300 meter. De afstand van het urnenveld naar de nederzetting op de Weteringer Enk bedraagt hemelsbreed circa een kilometer, hoewel de erven daar zoals gezegd een grote spreiding kennen. Het is opvallend dat het urnenveld van het Banekaterveld juist ten oosten van laatstgenoemde nederzetting ligt. Als dit onvolledig onderzochte grafveld in de loop van de late bronstijd buiten gebruik raakte, waarop voorlopig alle aanwijzingen duiden, dan heeft de locale gemeenschap die gebruik maakte van dit grafveld in het begin van de vroege ijzertijd gekozen voor het aanleggen van een nieuw grafveld op een afstand van hemelsbreed 1300 meter van het oude urnenveld (fig. 7.8).

Buiten de microregio van Colmschate zijn er vooral aanwijzingen voor bewoning in de vroege ijzertijd in het noordelijke deel van Epse. Op twee locaties in dat gebied zijn huisplattegronden opgegraven. De vindplaats Epse-’t Wilgert werd tijdens een noodopgraving onderzocht door leden van de AWN.¹⁰⁹ Op deze plek werd een huisplattegrond van het overgangstype Hijken gevonden, alsmede een jonger gebouw uit het eind van de late ijzertijd. De bewoningssporen bevinden zich op de noordelijke flank van een dekzandrug, die geflankeerd wordt door een dalvormige laagte. Het onderzoek bleef beperkt tot enkele bouwputten. Vermoedelijk maken de onderzochte sporen deel uit van een groter nederzettingsterrein, dat zich uitstrekt over de flank van de dekzandrug. De vindplaats ligt namelijk op een afstand van ongeveer honderd meter ten oosten van de locatie Waterdijk II. Daar is niet alleen een grafveld uit de late bronstijd opgegraven (par. 7.7), maar ook nederzettingssporen uit jongere fases van de ijzertijd. Vanwege de schaal van de opgravingen op beide locaties is niet vastgesteld of de sporen uit de late bronstijd en ijzertijd op ’t Wilgert en Waterdijk II wijzen op continue bewoning, of op herhaaldelijk hergebruik van de locatie.

¹⁰⁶ Verlinde 1989a, 1997a, 2000a, cat. Vroege IJzertijd 6, p. 18 en p. 43.

Hermesen 2003a, 79-80.

¹⁰⁷ Ten Bosch *et al.* 1997, 26-27; Verlinde 2000a, 38-39, 43;

¹⁰⁸ Vergelijk Hermesen 2003a, 80.

¹⁰⁹ Hulst 1992a.

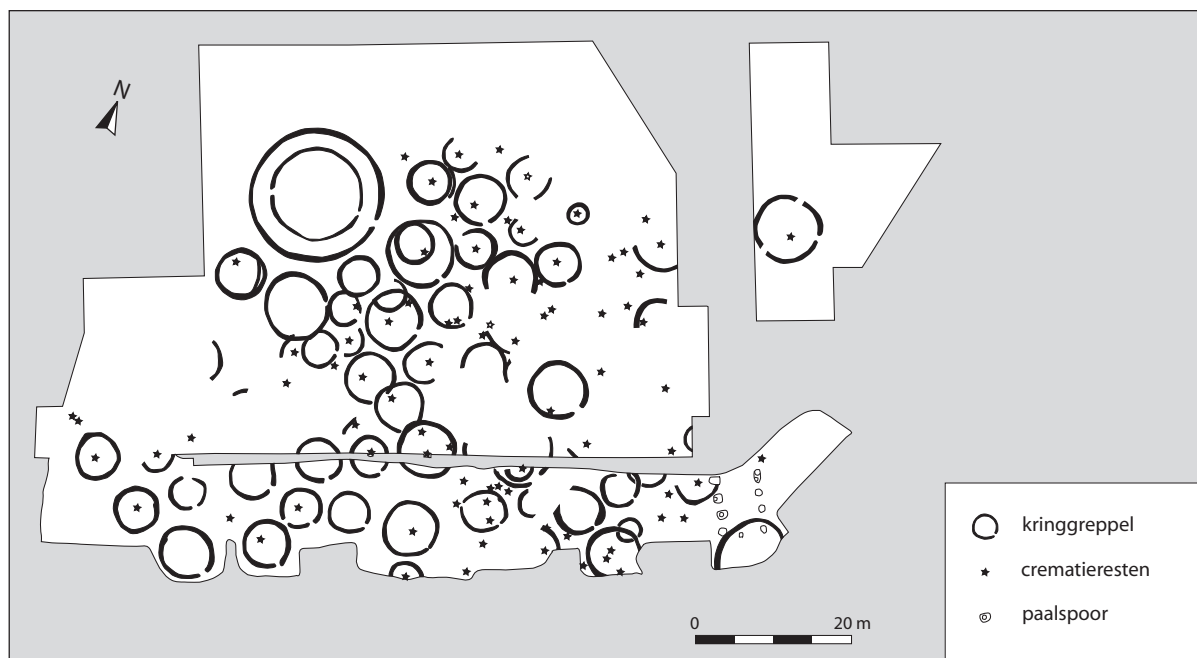

Fig. 7.10 Urnenveld uit de vroege ijzertijd op de locatie Colmschate-’t Bramelt. De weergegeven paalsporen behoren waarschijnlijk tot een laat-middeleeuwse schuur. Naar Verlinde 2000a, afb. 7, p. 45.

De tweede huisplattegrond uit de vroege ijzertijd in Epse werd gevonden bij een verkennend onderzoek.¹¹⁰ Op verschillende plekken in proefsleuven werden sporenclusters uit de vroege ijzertijd gevonden, alsmede op de locatie Waterdijk-Zuid een huisplattegrond van het overgangstype Hijken. Ook dit erf ligt op een dekzandrug, op een afstand van ongeveer 600 meter van ’t Wilgert. Vanwege de schaal van het onderzoek is het karakter van de bewoning nog niet in detail te reconstrueren. Daarnaast is recentelijk op de locatie Epse-Olthof Noord een groot deel van een urnenveld uit de vroege ijzertijd opgegraven. Op dit moment is alleen een beknopte eerste publicatie van de opgravingsresultaten voorhanden.¹¹¹ Het urnenveld strekt zich uit over de top en flanken van een langgerekte zandrug, die diverse sporen van bewoning uit vroegere en latere periodes heeft prijsgegeven (fig. 7.11). Het urnenveld heeft een oppervlakte van minimaal 185 bij 35 meter. Tijdens het onderzoek, waarbij naar schatting driekwart van het grafveld werd blootgelegd, zijn in totaal 38 graven gevonden. Twee langbedden zijn vermoedelijk de oudste grafmonumenten. Minstens 20 graven hebben een kringgreppel als randstructuur, terwijl er tevens crematiegraven zonder randstructuur voorkomen. Vermoedelijk is het grafveld ongeveer 200 jaar in gebruik geweest.

De verspreide archeologische waarnemingen in Epse-Noord geven een eerste, nog vrij fragmentarische indruk van het karakter van de bewoning in deze microregio in de vroege ijzertijd. De zandrug waarop het urnenveld ligt, is in deze fase alleen als begravingslocatie gebruikt. Het grafveld ligt op een afstand van circa 600 tot 800 meter van de twee besproken nederzettingsterreinen van ’t Wilgert en Waterdijk-Zuid. De landschapsstructuur in dit deel van het onderzoeksgebied wijkt duidelijk af van die in de microregio van Colmschate. De Weteringer Enk vormt in dat gebied een duidelijke ‘A-locatie’ voor

¹¹⁰ Bartels *et al.* 2000, 7-9 en bijlage 6; Appels 2002, 23-27.

¹¹¹ Hermesen 2006b. Van der Kleij vermeldde (2003, cat. nr. 10, p. 15) al voor de ontdekking van het urnenveld een mogelijk grafveld in Epse, op de locatie van de toponiemen Krukland en Ter Hunnep. Ze baseert deze hypothe-

se op het toponiem ‘Krukland’, dat op kruiken of urnen zou wijzen. Daarnaast vermeldt Pleyte dat er ‘onder’ Ter Hunnep grafheuvels lagen, tussen de Dortherbeek en de Schipbeek (1887, 9 en noot 1).

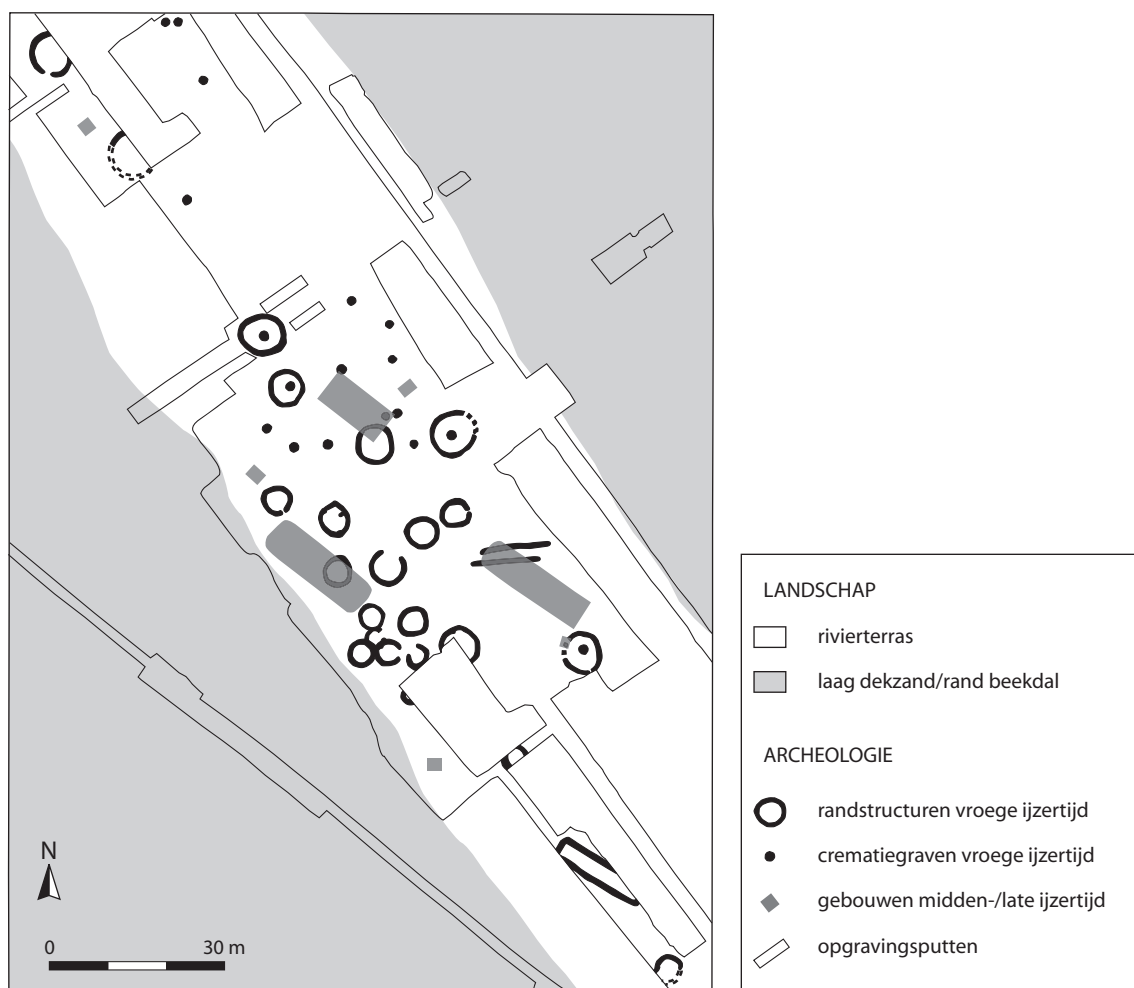

Fig. 7.11 Urnenveld uit de vroege ijzertijd op de locatie Epse-Olthof Noord. De jongere bewoningssporen uit de ijzertijd en begin van de Romeinse tijd (deze laatste zijn niet afgebeeld) bevinden zich midden tussen de graven. Naar Hermsen 2006b.

bewoning, hetgeen weerspiegeld wordt in de diachrone bewoningspatronen. De door de Dortherbeek geflankeerde langgerekte rug van Epse-Noord vormt in principe eveneens een gunstige vestigingslocatie, maar is aanzienlijk kleiner. Er zijn diverse bewoningsfasen in de prehistorie en Romeinse tijd aangetoond, maar van continue bewoning is zeker geen sprake. Vermoedelijk geldt dat ook voor de twee locaties waar beide huisplattegronden uit de vroege ijzertijd gesitueerd zijn. Hoewel zowel in de directe omgeving van 't Wilgert en Waterdijk-Zuid bewoningssporen uit verschillende fasen gedocumenteerd zijn, lijkt het landschap op die plekken te gefragmenteerd voor permanente, intensieve bewoning. Grote aaneengesloten arealen hoge zandgrond komen in het noordelijke deel van Epse vooral voor in de vorm van enkele rivierduinen bij de IJssel. Daartoe kunnen de Epser Enk en een iets noordelijker gelegen rivierduincomplex ter hoogte van de Kletterstraat geschaard worden. Omdat deze landschappelijke eenheden nog nauwelijks onderzocht zijn, kan niet worden vastgesteld of die daadwerkelijk langdurige bewoning hebben gekend. In ieder geval is het rivierduin van de Kletterstraat in de Romeinse tijd wel bewoond (par. 7.10).

Ook in het noordwestelijk deel van het onderzoeksgebied zijn er op twee locaties aanwijzingen voor bewoning in de vroege ijzertijd, in de vorm van vondsten uit twee urnenvelden. Het betreft vindplaatsen in Rande en Diepenveen, die door C.A. Viester ontdekt zijn bij graafwerkzaamheden.¹¹² In Rande gaat het om een complete cylinderhalsterrine en een klein potje. De opgegeven vindplaatsen liggen op een onderlinge afstand van meer dan 100 meter, waardoor niet geheel zeker is of beide afkomstig zijn uit eenzelfde grafveld. Dat lijkt wel waarschijnlijk. Vermoedelijk ligt het grafveld op de noordelijke rand van het grootste rivierduin in Rande. Bij graafwerkzaamheden op dat rivierduin zijn met name in het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw herhaaldelijk vondsten uit de ijzertijd gedaan.¹¹³ Volgens de vondstmeldingen zijn de vondsten, waaronder fragmenten van een Harpstedt-pot en veel besmeten aardewerk, afkomstig uit een cultuurlaag met een gemiddelde dikte van tien centimeter. Deze cultuurlaag is overdekt met een stuifzandpakket van 40-50 centimeter dik. Het nederzettingsterrein strekt zich waarschijnlijk uit over een groot deel van het rivierduin. Getuige de ouderdom van het wat noordelijker gelegen grafveld dateert de nederzetting waarschijnlijk in ieder geval ten dele uit de vroege ijzertijd.

Het tweede grafveld, dat van Diepenveen-Kolkbos, is wat minder informatief. De vondsten bestaan uit crematieresten, enkele tientallen wandscherven en een randfragment van een urn uit de vroege ijzertijd. De locatie van het grafveld is slechts bij benadering bekend, maar het ligt vrijwel zeker op een relatief hoge, oost-west geïntendeerde dekzandrug. Omdat in dit deel van het onderzoeksgebied tot dusver vrijwel geen archeologisch onderzoek is uitgevoerd, zijn er in de directe omgeving geen nederzettingsterreinen met een vergelijkbare ouderdom bekend. Het is aannemelijk dat er bewoningssporen aanwezig zijn op dezelfde rug als het grafveld. Gezien de afstand van circa anderhalve kilometer tussen de grafvelden van Rande en Diepenveen en de globaal vergelijkbare datering zal er waarschijnlijk sprake zijn van twee gelijktijdig gebruikte grafvelden, behorend bij verschillende 'locale gemeenschappen'.

7.9 MIDDEN-IJZERTIJD TOT EN MET VROEG-ROMEINSE TIJD

Uit het zuidwestelijke deel van Salland zijn verschillende nederzettingsterreinen uit de periode van de midden-ijzertijd tot de vroeg-Romeinse tijd bekend. Deze liggen opnieuw hoofdzakelijk in Colmschate en Epse, maar ook in andere delen van het onderzoeksgebied. De buiten de belangrijkste onderzoekskernen gelegen vindplaatsen zijn in de meeste gevallen weer wat minder informatief. Meestal betreft het tijdens kleinschalig archeologisch onderzoek ontdekte bewoningssporen, toevalsvondsten bij graafwerk of oppervlaktevindplaatsen. Een belangrijk verschil met de voorgaande fase is dat er beduidend minder inzicht bestaat in het karakter van het grafbestel. Er zijn geen aanwijzingen dat de urnenvelden in het gebied in gebruik bleven in de midden- en late ijzertijd.

Verreweg de meeste informatie is beschikbaar voor de bewoning op de Weteringer Enk. Tot dusver zijn er minstens 17 huisplattegronden uit de midden-ijzertijd, late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd opgegraven, die verspreid zijn over vrijwel de gehele lengte van de dekzandrug (fig. 7.7; zie ook par. 3.6.2).¹¹⁴ De meeste daarvan zijn blootgelegd bij het ROB-onderzoek in het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw, op het terrein van De Scheg.¹¹⁵ Bij later onderzoek door Archeologie Deventer zijn op verschillende andere locaties, onder meer op meer westelijke delen van de dekzandrug, nederzettingssporen uit dezelfde periode gedocumenteerd.¹¹⁶ Volgens I. Hermsen is er een verschil waarneembaar tussen het

¹¹² Verlinde 1987a, cat.nrs. 9 en 10, p. 16-18.

¹¹³ Modderman 1961; Archis-objectcodes 27GZ-2, -23 en -24.

¹¹⁴ Hermsen 2007a, 226-234.

¹¹⁵ Verlinde/Buisman 1987; Verlinde 1991b, 39; 2000a, cat. Midden-IJzertijd 1 en Late IJzertijd 1, p. 19 en p. 44.

¹¹⁶ Klomp/Hermsen 2002a-c; Hermsen/Eeltink 2004; Hermsen 2007a.

nederzettingsspatroon in de midden-ijzertijd enerzijds, en dat in de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd anderzijds.¹¹⁷ In de midden-ijzertijd werden de erven vaak over afstanden van 100 meter of meer over en direct langs de top van de dekzandrug verplaatst. Als gevolg daarvan zijn de archeologische sporen van de erven uit deze periode verspreid over de volle lengte van de dekzandrug. De erven uit de laatste fase van de ijzertijd en het begin van de Romeinse tijd vertonen daarentegen meer clustering. Met name op het terrein van De Scheg liggen de huisplattegronden dermate dicht bij elkaar, dat gesproken kan worden van een toegenomen plaatsgebondenheid. Dit cluster nederzettingssporen bevindt zich op een relatief hooggelegen locatie, op de noordflank van de dekzandrug. Bij deze nederzetting behoren mogelijk ook drie ondiepe waterputten, die in een laaggelegen deel van het terrein zijn aangelegd.¹¹⁸ Tegelijkertijd zijn er echter ook erven aanwijsbaar die op grote afstand van dit cluster met bewoningssporen liggen. Dit blijkt onder meer uit een erf op de locatie Knoopkegel, dat laag op de westelijke flank van de dekzandrug ligt.¹¹⁹ Het grote aantal huisplattegronden uit de periode tussen 500 voor Christus en 100 na Christus geeft een duidelijke indicatie dat de Weteringer Enk in deze periode permanent bewoond bleef, zeker wanneer in ogenschouw wordt genomen dat het bewoonde areaal niet compleet is onderzocht.

Tijdens de ROB-opgravingen zijn op de Weteringer Enk op twee locaties geïsoleerde kuilen met crematieresten gevonden, op De Scheg en op een terrein ten zuiden van de Holterweg.¹²⁰ Het is mogelijk dat deze graven gekoppeld moeten worden aan de nabijgelegen bewoningssporen uit de periode van de midden-ijzertijd tot de vroeg-Romeinse tijd, maar er is geen ¹⁴C-onderzoek uitgevoerd dat deze aanname zou kunnen bevestigen of weerleggen. Het crematiegrafveld bij de Hunneperweg (fig. 7.4) is in de midden-ijzertijd of het begin van de late ijzertijd zeker gebruikt. Eén van de crematiegraven in dit grafveld is op basis van een ¹⁴C-datering namelijk in de vierde of derde eeuw voor Christus gedateerd.¹²¹ Naast een (mogelijk) laat-neolithisch grafmonument en minstens twee crematiegraven uit de late bronstijd markeert dit graf een derde, waarschijnlijk kortstondige of incidentele gebruiksfase van het grafveld. Wanneer de microregio van Colmschate als geheel beschouwd wordt, kan vastgesteld worden dat er geen duidelijke aanwijzingen zijn voor bewoning op de ten zuiden van de Weteringer Enk gelegen dekzandruggen van de Swormereng en 't Bramelt. Op de vindplaats Colmschate-Groot Swormink is wel een ovale omheining opgegraven, maar die is niet scherp dateerbaar.¹²² Tijdens de opgraving van het klooster Ter Hunnepe, op een klein rivierduin in het dal van de Schipbeek, is wel een afvalkuil met aardewerk uit de late ijzertijd gevonden.¹²³ Vanwege het ontbreken van andere sporen met dezelfde ouderdom en de kleine omvang van het rivierduin kan er geen sprake zijn van een nederzettingsterrein, maar zal het spoor de neerslag zijn van een kortstondige activiteit. De bewoning in de omgeving van Colmschate was in deze fase dus hoofdzakelijk geconcentreerd op de Weteringer Enk, waardoor voor deze microregio gesproken kan worden van een 'contractiefase'.

Er zijn aanwijzingen dat ook het grote rivierduin van de Margijnen Enk in de jongere fases van de ijzertijd bewoond was. Tijdens een onderzoek in de Driebergenbuurt in Deventer is namelijk een huisplattegrond uit de late ijzertijd opgegraven.¹²⁴ De vindplaats ligt op het westelijke deel van het grotendeels overbouwde rivierduin. Of deze landschappelijke eenheid in de late prehistorie continu bewoond was is als gevolg van het kleine aantal waarnemingen niet met zekerheid te bepalen, maar dat is zeker een reële

¹¹⁷ Hermsen 2007a, 226–234.

¹¹⁸ Verlinde/Buisman 1987, 68; Verlinde 2000a, 46; Hermsen/Eeltink 2004, 40–41; Hermsen 2007a, 234.

¹¹⁹ Hermsen/Eeltink 2004.

¹²⁰ Verlinde 2000a 38.

¹²¹ Datering van crematieresten binnen het Oost-Nederland-project: 2230 +/- 35 BP (KIA-30753). Gecalibri-

breed met 2-sigma standaarddeviatie geeft dit uitkomsten tussen 386–340 en 328–202 cal BC. Calibratie via WinCal25.

¹²² Ten Bosch *et al.* 1997; Verlinde 2000a, cat. IJzertijd marginaal 2, p. 21.

¹²³ Verlinde 1975c; Groenewoudt 1991, 1998, 70–71.

¹²⁴ Bartels *et al.* 2001.

optie. In ieder geval wijzen enkele neolithische kuilen (eveneens in de Driebergenbuurt), twee hamerbijlen en de bewoningssporen uit de vroege en midden-bronstijd op bewoning gedurende verschillende periodes.

Dat nederzettingen uit de periode tussen de midden-ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd in het onderzoeksgebied niet alleen gebonden waren aan grote en langdurige bewoonde dekzandarealen wordt duidelijk, wanneer de aandacht verlegd wordt naar het noordelijke deel van Epse. Binnen het urnenveld uit de vroege ijzertijd van Epse-Olthof Noord zijn drie huisplattegronden opgegraven, die gedateerd worden in de periode tussen 400 voor Christus en het begin van de jaartelling (fig. 7.11).¹²⁵ Het betreft een relatief kortstondig bewoonde nederzetting. De locatie van de boerderijen, midden tussen de grafmonumenten, is opvallend. Het is onwaarschijnlijk dat de lokale gemeenschap niet bekend was met de aanwezigheid van het oudere grafveld. Dat er doelbewust niet voor gekozen werd om het grafveld te ‘respecteren’ vormt een opmerkelijk contrast met het grafveld van Colmschate-Kloosterlanden/Hunneperweg, waar juist steeds opnieuw gekozen werd voor dezelfde begravingslocatie. Mogelijk uit de sterkere continuïteit van bewoning en landschapsinrichting op de Weteringer Enk zich in een ‘respectvolle’ omgang met het begravingslandschap uit voorgaande periodes. De grotere mobiliteit in het meer gefragmenteerde landschap van Epse, leidend tot discontinuïteit in de bewoning op specifieke locaties, heeft blijkbaar juist voor een breuklijn in het begravingslandschap gezorgd.

Ook op de vrijwel aan elkaar grenzende vindplaatsen van Epse-’t Wilgert en Epse-Waterdijk II zijn in totaal drie huisplattegronden uit de ijzertijd of vroeg-Romeinse tijd opgegraven.¹²⁶ Beide locaties liggen dermate dicht bij elkaar op de noordelijke flank van een dekzandrug, dat het ongetwijfeld om eenzelfde nederzettingsterrein gaat. Deze nederzetting ligt voor een deel op dezelfde locatie als het al besproken crematiegrafveld uit de late bronstijd (par. 7.7 en fig. 7.9). Of hier sprake is van een ‘doelbewuste’ verstoring van een ouder grafveld is moeilijk te bepalen, aangezien het urnenveld van Epse-Olthof Noord aanzienlijk groter was en veel beter zichtbaar dan het grafveld van Waterdijk II. De oudste huisplattegrond van deze vindplaats dateert mogelijk uit de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd, terwijl het jongste huis dateert uit de midden- of late ijzertijd.¹²⁷ Op Het Wilgert werd, naast een huisplattegrond uit de vroege ijzertijd, ook een jonger gebouw opgegraven. Deze structuur kan op basis van de vondst van een Keltische munt in één van de paalkuilen gedateerd worden omstreeks de overgang van de late ijzertijd naar de vroeg-Romeinse tijd. Deze voor Oost-Nederlandse begrippen zeldzame munt kan waarschijnlijk als een bouwoffer geïnterpreteerd worden.

Naast de duidelijk herkenbare nederzettingsterreinen met huisplattegronden die tot dusver zijn besproken, zijn diverse andere vindplaatsen uit de ijzertijd bekend die minder scherp gedateerd kunnen worden. De meeste daarvan zijn ontdekt door amateur-archeologen, en bij kleinschalig archeologisch onderzoek door de AWN, ROB en Archeologie Deventer. De individuele vindplaatsen hebben doorgaans een lage informatiewaarde, maar dragen wel bij aan de reconstructie van het nederzettingsspatroon. De meest interessante vindplaats is de Baarler Mars in Schalkhaar. Hier werd bij een verkenning in een randzone van een moerassige depressie een concentratie verbrand menselijk bot gevonden (fig. 7.12). Op basis van ¹⁴C-onderzoek is een datering in de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd waarschijnlijk.¹²⁸ De locatiekeuze voor het graf, als het zo genoemd mag worden, is zeer bijzonder. Uit

¹²⁵ Hermsen 2006b.

¹²⁶ Hulst 1992; Prangma 2002.

¹²⁷ Prangma 2002, 14-16.

¹²⁸ Groenewoudt *et al.* 1999. De uitkomsten zijn 2480 +/- 40 BP (GrA-11680) en 2420 +/- 100 BP (GrN-

24172). Gecalibreerd met 2-sigma standaarddeviatie geeft dit uitkomsten tussen 785-484, 462-448, 441-414 (GrA-11680), 801-358 en 275-259 cal BC (GrN-24172). Calibratie via WinCal25.

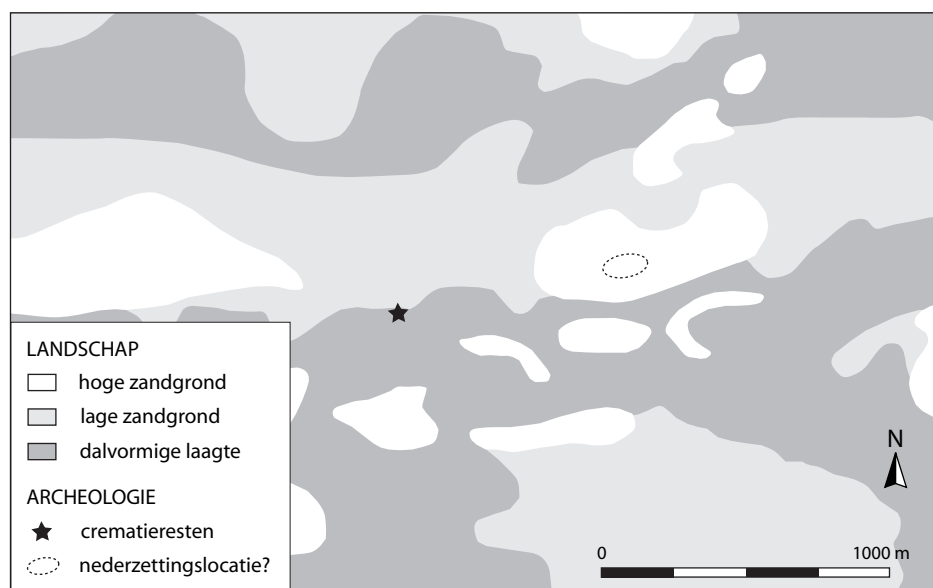

Fig. 7.12 Schematische locatie van een vindplaats van crematieresten uit de vroege of midden-ijzertijd in de Baarler Mars in Schalkhaar, alsmede een door booronderzoek aangetoonde potentiële nederzittingslocatie.

Oost-Nederland zijn geen vergelijkbare vindplaatsen bekend. In het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied is ook het grootste rivierduin in Rande in de ijzertijd bewoond (par. 7.8). Wat betreft de ijzertijd zijn er eveneens duidelijke aanwijzingen voor bewoning op grotere dekzandruggen in de meer oostelijk gelegen delen van het onderzoeksgebied. Het betreft vindplaatsen op de dekzandruggen van Essen (Essener Enk), Bathmen (Bathmense Enk) en Loo, alle drie ten noorden van het dal van de Schipbeek, en de dekzandruggen van Oxe en Dortherhoek ten zuiden van dat beekdal (fig. 7.5). Er zijn geen oudere bewoningssporen bekend van deze landschappelijke eenheden, hoewel nogmaals benadrukt moet worden dat dit deel van het onderzoeksgebied nog nauwelijks onderzocht is. Daarom kan op dit moment nog niet vastgesteld worden of in de ijzertijd een sterke uitbreiding van het bewoonde areaal plaatsvond, of dat het waargenomen patroon het gevolg is van een onderzoeksvertekening. De enige wat beter onderzochte locatie is de Bathmense Enk, en de oostelijke randzone daarvan, die tijdens een verkennend onderzoek door middel van proefsleuven is onderzocht.¹²⁹ Het oudste grondspoor dat werd gevonden op het centrale deel van de enk is een afvalkuil uit de ijzertijd. Verder zijn er opmerkelijk weinig sporen gevonden op het hoogste deel van de deze grote dekzandrug, hetgeen vermoedelijk een gevolg is van de lemige en vochtige ondergrond. Bij later onderzoek op de randzone van de enk werden meer sporen opgegraven, waaronder een waterkuil uit de midden- of late ijzertijd.¹³⁰

7.10 MIDDEN- EN LAAT-ROMEINSE TIJD

Op de Weteringer Enk in Colmschate is in het begin van de midden-Romeinse tijd een markante omslag zichtbaar in het karakter van de bewoning. De groter wordende plaatsvastheid van de nederzetting, waartoe al een aanzet zichtbaar is in de late ijzertijd, leidde tot het ontstaan van een plaatsvaste en omheinde nederzetting op het hoogste deel van de dekzandrug. Het bij deze nederzetting horende grafveld is eveneens onderzocht. Ook in andere delen van het onderzoeksgebied, onder meer in Epse en Bathmen, zijn nederzettingsterreinen opgegraven, zij het minder volledig dan op de Weteringer Enk (fig. 7.13). In het volgende vormt een beschrijving van de nederzetting op de Weteringer Enk het startpunt. Grote delen

¹²⁹ Groenewoudt/Verlinde 1997.

¹³⁰ Huizer *et al.* 2004; Van der Kuijl/Emaus 2005.

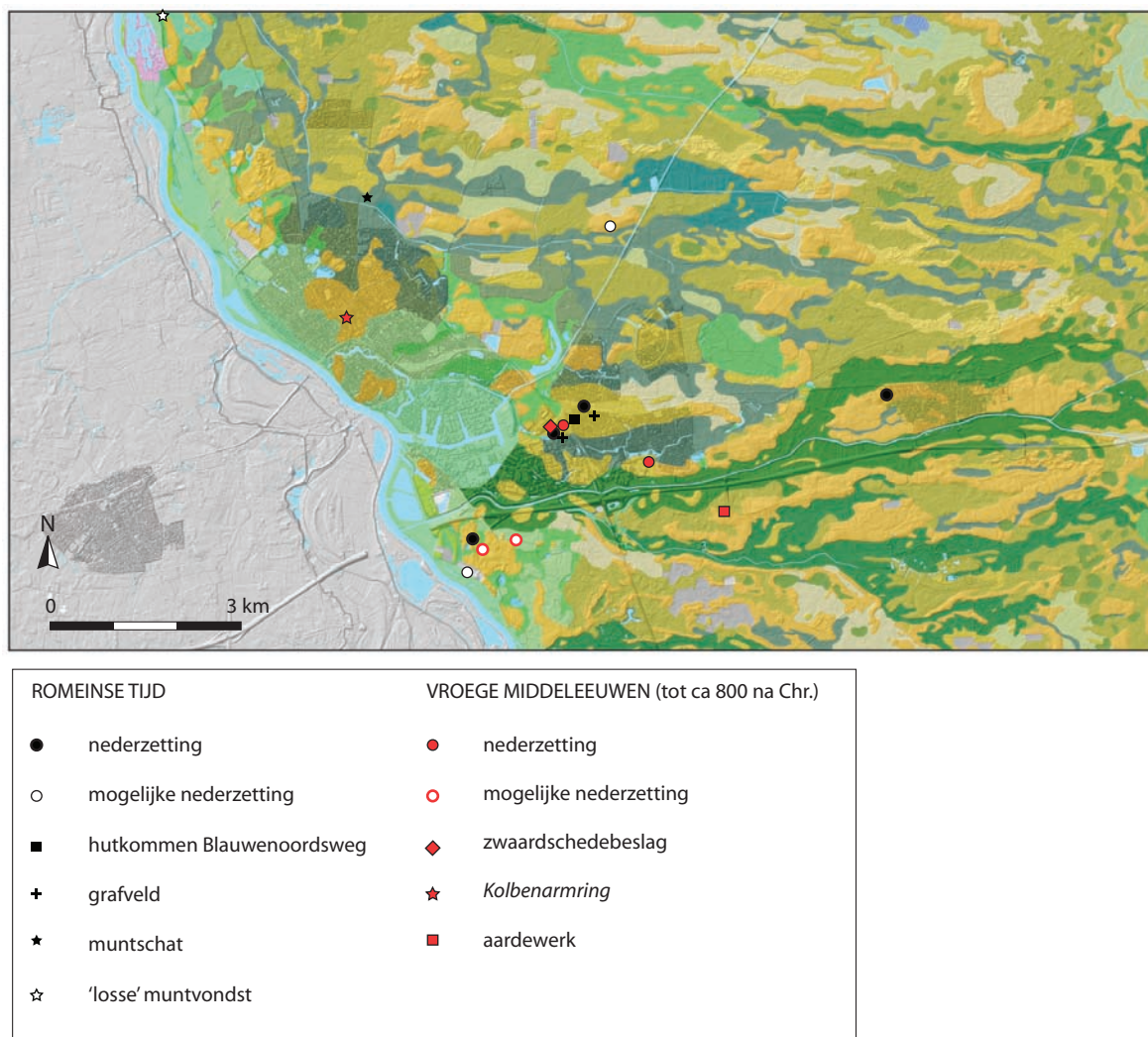

Fig. 7.13 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen de (midden-) Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen tot circa 800 na Chr.

daarvan zijn onderzocht door de ROB en door Archeologie Deventer, waardoor de nederzettingsoontwikkeling goed te reconstrueren is.¹³¹ Hier wordt hoofdzakelijk gebruik gemaakt van een recente synthese van het onderzoek, gepubliceerd door I. Hermsen.¹³²

De oorsprong van de nederzetting ligt in het derde of vierde kwart van de eerste eeuw na Christus. Op dat moment verplaatste de bewoning zich naar een relatief hoog deel van de dekzandrug, centraal op de Weteringer Enk (fig. 7.14). Mogelijk was er aanvankelijk, net als in de late prehistorie en vroeg-Romeinse tijd, sprake van één erf. Tussen de tweede en vierde eeuw waren er gemiddeld steeds twee of drie erven tegelijkertijd bewoond. Het is mogelijk dat de nederzetting in de jongste bewoningsfase, die vermoedelijk in het eerste kwart van de vijfde eeuw ligt, weer uit één erf bestond. De *lay-out* van de nederzetting, zoals weerspiegeld in de oriëntatie van de gebouwen en de omheining, kent een sterke continuïteit. Waarschijnlijk werd de oost-west route over de hoogste delen van de dekzandrug, die onge-

¹³¹ Verlinde 1986b, 69-70, 1986c, 1987c, 1991c, 2000a, cat. Romeinse tijd 1, p. 21 en p. 47-48; Verlinde/Buisman 1987; Bartels 2003a; Hermsen 2004; Bartels/Vermeulen

2005a; Hermsen 2007a.

¹³² Hermsen 2007a, m.n. 234-257.

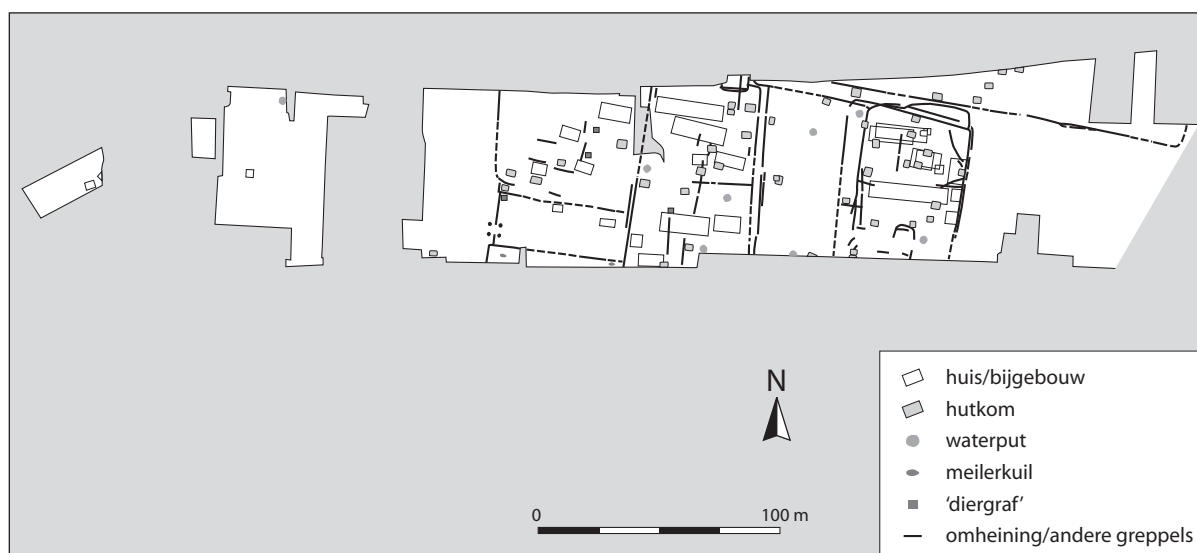

Fig. 7.14 De belangrijkste sporen van een nederzetting uit de midden- en laat-Romeinse tijd op de Weteringer Enk in Colmschate (alle fases). Naar Hermsen 2007a, afb. 161, p. 236.

veer ter hoogte van de huidige Holterweg liep, als oriëntatie-as gebruikt. Vanaf het eind van de eerste of mogelijk het begin van de tweede eeuw was de nederzetting omheind. Deze rechthoekige omheining werd opgetrokken uit palen en vlechtwerk, en geeft de nederzetting een gestructureerd en planmatig karakter. Wat betreft de typologische ontwikkeling van de huisplattegronden vallen met name drie derde-eeuwse zogenaamde *porticus*-huizen op, die van een geromaniseerde bouwwijze getuigen. Vanaf het laatste kwart van de tweede eeuw of het eerste kwart van de derde eeuw werden op korte afstand van de boerderijen waterputten aangelegd. Voorheen bevonden die zich doorgaans op wat grotere afstand van de erven, in depressies en op de flanken van de dekzandrug. Verder is opvallend dat er verschillende rundergraven aangetroffen zijn, die dateren uit de derde en vierde eeuw. Het ogenschijnlijk planmatige karakter, de plaatsvastheid van de nederzetting en het bestaan van verschillende gelijktijdig bewoonde erven zijn kenmerken die in Zuidwest-Salland in de late prehistorie nog niet voorkomen. In navolging van A.D. Verlinde benadrukt Hermsen de strategische locatie van de nederzetting, die ongeveer op het 'kruispunt' lag van een oost-west-route en een doorgaande weg langs de oostzijde van het IJsseldal (fig. 7.15).¹³³ Onder meer uit de locatiekeuze, de inrichting van de nederzetting en het grote aantal importgoederen, ook uit het bij de nederzetting horende grafveld, leiden ze af dat de bestaans economie van de bewoners mogelijk vooral gericht was op dienstverlening aan 'reizigers'.

De vindplaats op het centrale deel van de Weteringer Enk was niet de enige bewoningslocatie in Colmschate in de midden- en laat-Romeinse tijd (fig. 7.16). Op een afstand van circa 600 meter ten zuidwesten van de nederzetting ligt de vindplaats Colmschate-Dortmundstraat, op een rivierduin. Een deel van de vindplaats is opgegraven, waarbij onder meer drie waterputten, een schuur en een spieker gevonden werden.¹³⁴ Het opgegraven deel van de nederzetting is, zij het met enige voorzichtigheid, gedateerd in de derde en vierde eeuw na Christus. Daarnaast kan gewezen worden op drie hutkommen, die gevonden werden in enkele proefsleuven langs de Blauwenoordsweg.¹³⁵ De afstand tot de omheinde nederzetting bedraagt bij benadering 200 meter. Ook deze sporen zijn gedateerd in de derde of vierde eeuw. Omdat buiten de hutkommen geen andere sporen werden gevonden, is niet duidelijk of deze

¹³³ Verlinde 2004, 86-87; Verlinde/Erdrich 2006, 346-350; Hermsen 2007a, 246-247.

22.

¹³⁴ Verlinde 1990c, 1991e, 2000a, cat. Romeinse tijd 5, p.

¹³⁵ Verlinde 1986b, 69, 2000a, cat. Romeinse tijd 3, p. 22 en p. 48.

indicatief zijn voor de aanwezigheid van een nederzetting. Verlinde oppert de mogelijkheid, dat de hutkommen langs een pad lagen dat de omheinde nederzetting met de nederzetting van de Dortmundstraat verbond.¹³⁶

Ongeveer 200 meter ten zuidoosten van de nederzetting op het centrale deel van de Weteringer Enk is een grafveld opgegraven, op de locatie Grote Ratelaar (zie tevens par. 14.4.2 en fig. 14.15).¹³⁷ Het is met circa 100 crematiegraven het grootste grafveld uit de Romeinse tijd dat uit Oost-Nederland bekend is. Volgens de laatste inzichten dateert het uit de derde en eerste helft van de vierde eeuw. Dit impliceert, dat de bewoners van de nederzetting vóór 200 en na 350 na Christus gebruik hebben gemaakt van andere begravingslocaties. Wat betreft de bewoningsfase in de tweede helft van de eerste en de tweede eeuw zou gedacht kunnen worden aan het grafveld bij de Hunneperweg, dat op een afstand van ongeveer 600 meter van de nederzetting ligt (fig. 7.4).¹³⁸ Dit grafveld is kleiner en veel minder rijk aan bijgiften dan dat van de Grote Ratelaar. Met eerdere gebruiksfases in mogelijk het laat-neolithicum, de late bronstijd en de midden- of late ijzertijd kent het daarnaast een veel langere gebruiksgeschiedenis. A.D. Verlinde beschouwt dit grafveld als de voorganger van dat van de Grote Ratelaar. Een organisch verschaalde urn en een fragment van een versierde benen kam uit twee crematiegraven zijn gedateerd in de Romeinse tijd. Hoewel niet uitgesloten kan worden dat het grafveld een gebruiksfase in de Romeinse tijd kent die voortvloeit uit de ingebruikname van de locatie bij de Grote Ratelaar, kan echter niet zonder meer van 'opeenvolgende' grafvelden worden gesproken. Twee nieuwe ¹⁴C-dateringen van crematieresten geven namelijk uitkomsten tussen de tweede en vierde eeuw na Christus.¹³⁹ Dit impliceert dat

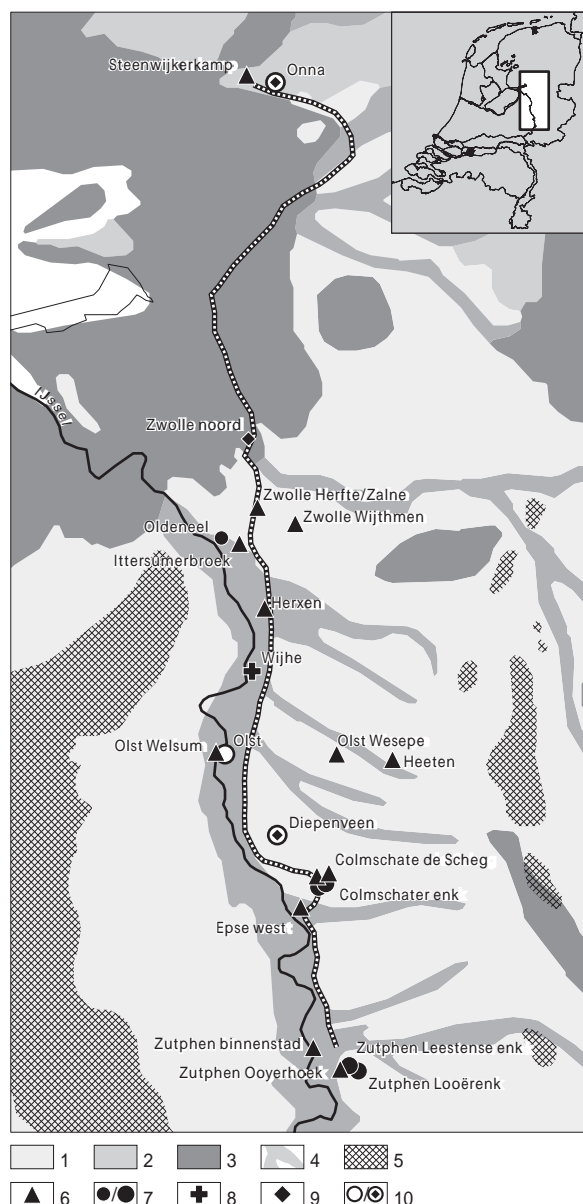

Fig. 7.15 Het gereconstrueerde 'tracé' van de route door het IJsseldal in de Romeinse tijd, alsmede de belangrijkste vindplaatsen uit deze periode.

Legenda: 1. dekzand; 2. rivierafzettingen; 3. (klei op) veen; 4. beekafzetting; 5. stuwwal; 6. bewoning; 7. graf/grafveld; 8. 'heiligdom'; 9. depotvondst; 10. muntschat. Naar Verlinde/Erdrich 2006, afb. 18, p. 348.

¹³⁶ Verlinde 2000a, 48; Verlinde/Erdrich 2006, 332-333 en afb. 15.

¹³⁷ Verlinde 1984b, 1985c, 1986b, 67-69, 1986d, 2000a, cat. Romeinse tijd 4, p. 38-39 en p. 48; Verlinde/Erdrich 2006.

¹³⁸ Verlinde 1987e, 2000a, cat. Romeinse tijd 6, p. 22-23; Verlinde/Erdrich 2006, 291-293.

¹³⁹ Dateringen binnen het Oost-Nederland-project. De uitkomsten zijn 1810 +/- 30 en 1770 +/- 35 BP (KIA-30754 en -30756). Gecalibreerd met 2-sigma standaarddeviatie geeft dit uitkomsten van 129-256, 303-317 (KIA 30754), 137-346 en 372-374 cal. AD. Calibraties via WinCal25.

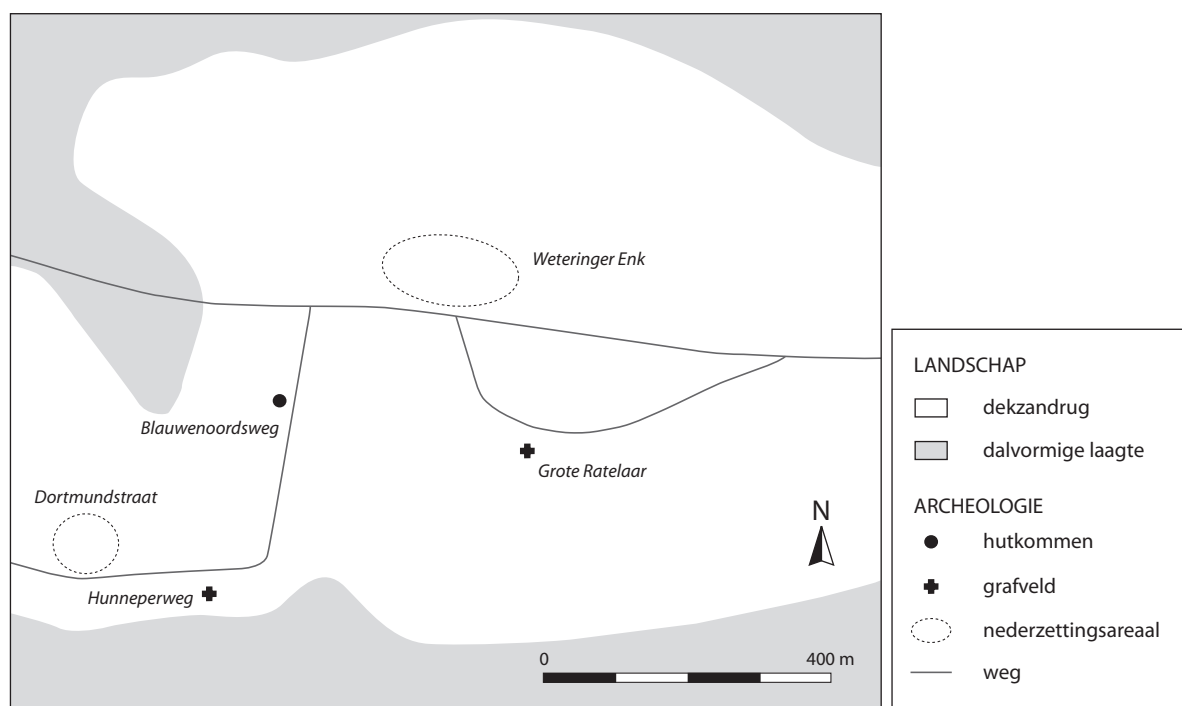

Fig. 7.16 Schematische weergave van de belangrijkste vindplaatsen uit de Romeinse tijd in de microregio rond de Weteringer Enk in Colmschate. Deels gebaseerd op Verlinde/Erdrich 2006, afb. 15, p. 332.

beide grafvelden tenminste in een deel van de midden- en laat-Romeinse tijd gelijktijdig in gebruik zijn geweest. Daarnaast ontbreken aan de Hunneperweg graven die positief in de eerste eeuw gedateerd kunnen worden. Het is vrijwel uitgesloten, dat het grafveldje van de Hunneperweg permanent gebruikt is door de bewoners van de nederzetting op de Weteringer Enk. Het aantal graven is daarvoor, ook wanneer de slechte conservering van de vindplaats wordt meegewogen, simpelweg te klein. Het lijkt waarschijnlijker dat de gebruiksfase van het grafveld in de Romeinse tijd in verband moet worden gebracht met de nederzetting die ter hoogte van de Dortmundstraat lag. De afstand tussen beide vindplaatsen bedraagt namelijk slechts circa 200 meter.

Het onderzoek van de omheinde nederzetting van Colmschate heeft aangetoond dat deze tussen de tweede helft van de eerste eeuw en het eerste kwart van de vijfde eeuw continu op nagenoeg dezelfde plaats lag. Voor het eerst kan gesproken worden van een klein dorpje, dat het grootste deel van de tijd bestond uit twee of drie boerderijen en prominent op vrijwel het hoogste deel van de grootste dekzandrug in de omgeving lag. Er zijn aanwijzingen dat in de Romeinse tijd daarnaast ook andere, kortstondiger bewoonde nederzettingen hebben bestaan. De vindplaats bij de Dortmundstraat kan vermoedelijk in die categorie geplaatst worden, hoewel die slechts voor een deel onderzocht is. Een beter voorbeeld is bekend van de locatie Epse-Olthof Noord. Op deze vindplaats zijn nederzettingssporen opgegraven die voorlopig gedateerd zijn rond de overgang van de vroeg- naar de midden-Romeinse tijd.¹⁴⁰ Deze sporen liggen op de flank van de dekzandrug, direct naast een urnenveld uit de vroege ijzertijd en bewoningssporen uit de midden- of late ijzertijd (par. 7.8 en 7.9; fig. 7.11). Er zijn geen huisplattengronden herkend, maar wel verschillende hutkommen en een veekraal of omheining. Gezien de lage sporendichtheid en het kleine areaal waarop de sporen zich bevinden zijn deze ongetwijfeld de neerslag van een nederzettingsterrein

¹⁴⁰ Hermsen 2006b.

dat hooguit enkele generaties bewoond is geweest. Deze waarneming maakt nogmaals duidelijk dat de rug langs de Dortherbeek geen permanente bewoning heeft gekend, maar er wel herhaaldelijk kortstondige bewoning plaatsvond. De waargenomen patronen in Epse en Colmschate tonen aan dat langdurig bewoonde nederzettingen uit de late prehistorie en Romeinse tijd alleen voorkomen op de grootste dekzandruggen en rivierduinen in het onderzoeksgebied. In het noordelijke deel van Epse kunnen de grote rivierduinen van de Kletterstraat en de Epser Enk tot die categorie behoren. Op het eerstgenoemde rivierduin zijn bij graafwerkzaamheden verschillende grondsporen waargenomen.¹⁴¹ In enkele dicht bij elkaar gelegen bouwputten werden verschillende kuilen met aardewerk, een hondengraf en een hutkom gedocumenteerd. Het aardewerk wijst voorsnog hoofdzakelijk op een datering in de laat-Romeinse tijd.

Bij de bespreking van het nederzettingsspatroon in de ijzertijd is opgemerkt dat vindplaatsen uit die periode een grotere spreiding kennen dan vindplaatsen uit de midden- en late bronstijd (par. 7.9). Verschillende dekzandruggen langs het dal van de Schipbeek waren in de ijzertijd bewoond. Datzelfde geldt voor verschillende rivierduinen langs de IJssel, zoals in Rande. Opvallend genoeg zijn er vrijwel geen vindplaatsen bekend die aantonen dat deze delen van het onderzoeksgebied ook in de Romeinse tijd bewoond waren (fig. 7.13). Mogelijk is er sprake van een vertekend kaartbeeld, omdat de betreffende gebieden nauwelijks archeologisch onderzocht zijn. Kleine hoeveelheden handgevormd aardewerk kunnen, als Romeinse importen ontbreken, abuisievelijk in de ijzertijd gedateerd zijn. Daarnaast is op de enige intensiever onderzochte dekzandrug buiten Colmschate en Epse wel een nederzetting uit de Romeinse tijd aangetroffen. Het betreft de vindplaats Bathmen-Bergakker. Deze is gesitueerd op de noordflank van de Bathmense Enk. Tijdens een kleinschalige opgraving en een booronderzoek werd een deel van een nederzetting uit de midden- en laat-Romeinse tijd in kaart gebracht.¹⁴² Tot de belangrijkste sporen behoren twee huisplattegronden, een waterput, drie hutkommen en enkele meilerkuilen. De oudste huisplattegrond dateert vermoedelijk ongeveer uit het midden van de tweede eeuw. De tweede is minder scherp dateerbaar. De hutkommen, meilerkuilen en enkele andere sporen dateren uit de tweede helft van de vierde eeuw. In deze periode zijn er duidelijke aanwijzingen voor bronsbewerking en ijzerproductie. Bronsbewerking vond plaats in één van de hutkommen, waarin ook een complete koperen ketel gevonden is. Op basis van het opgegraven deel van de nederzetting kan voorlopig worden aangenomen dat deze continu bewoond was tussen de tweede eeuw en het eind van de vierde eeuw na Christus.

Net als de nederzetting van Colmschate-Weteringer Enk is de vindplaats Bathmen-Bergakker langdurig bewoond in de midden- en laat-Romeinse tijd. Ze zijn de representanten van een 'nieuwe' nederzettingscategorie, die gekenmerkt wordt door een beduidend grotere plaatsvastheid dan in de late prehistorie de norm was. Een opvallend verschil is wel dat de nederzetting van Bathmen niet centraal op, maar aan de rand van de Bathmense Enk ligt. Waarschijnlijk is dit het gevolg van de bodemkundige situatie. De ondergrond van de Bathmense Enk is relatief heterogeen, en kent plaatselijk relatief vochtige en laaggelegen delen. Daardoor kan niet direct gesproken worden van een groot, aaneengesloten dekzandareaal. Zoals in de vorige paragraaf werd vermeld zijn er ook aanwijzingen voor bewoning in jongere fasen van de ijzertijd, maar deze zijn voorlopig niet gedetailleerd genoeg om met zekerheid te kunnen spreken van microregionale bewoningscontinuïteit. In het voorgaande werd al aandacht besteed aan de verkeersgeografische positie van de nederzetting op de Weteringer Enk. Op basis van de fysisch-geografische omstandigheden en de locaties van archeologische vindplaatsen wordt aangenomen, dat de

¹⁴¹ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nrs. 9 en 28, p. 45-46 en 50; Verlinde/Erdrich 2006, 347-348 en afb. 18 ('Epse-west'); Archis-objectcodes 33EN-10 en -74.

¹⁴² Groenewoudt/Lubberding 1996; Groenewoudt/Erdrich 1997.

nederzetting gesitueerd was op het kruispunt van doorgaande oost-west- en noord-zuid-routes.¹⁴³ De oost-west-route liep over een reeks hoge dekzandruggen met dezelfde oriëntatie, waarvan ook de dekzandrug van de Bathmense Enk deel uitmaakt. De nederzetting van Bathmen lag dus eveneens op een verkeersgeografisch gunstige locatie. Volgens Verlinde volgde de noord-zuid-route oeverwallen langs de oostzijde van het IJsseldal, of de meest westelijke delen van het dekzandlandschap. In zijn reconstructie ligt ook de nederzetting van Epse-Kletterstraat langs de route (fig. 7.15). Dit impliceert dat de drie (in het geval van Epse mogelijk) langdurig bewoonde nederzettingen niet alleen op de grootste en vermoedelijk meest vruchtbare rivierduinen en dekzandruggen lagen, maar tevens op infrastructureel strategische locaties. Overigens zijn er vrijwel geen vindplaatsen uit de Romeinse tijd in het noordwestelijke deel van het onderzoeksgebied bekend die inzicht kunnen verschaffen in het exacte verloop van de veronderstelde noord-zuid-route. De meest opvallende vondst is een muntschat, aangetroffen in Diepenveen. In een dalvormige laagte ten zuiden van het dorp werden tussen 1993 en 1998 op een kleine oppervlakte 290 *denarii* gevonden (par. 3.7.4.2).¹⁴⁴ De muntschat is omstreeks het eind van de tweede eeuw in de moerasige laagte achtergelaten. Enkele kilometers noordelijker is een *denarius* van Antoninus Pius (148-149 na Chr.) gevonden, op een klein rivierduin ten zuiden van Olst.¹⁴⁵

7. II MIDDELEEUWEN

7.11.1 Archeologie

7.11.1.1 Vroege middeleeuwen

In vergelijking met de Romeinse tijd is het beeld van de vroeg-middeleeuwse bewoning van Zuidwest-Salland vrij diffuus. Slechts een klein aantal vindplaatsen is in de vroege middeleeuwen gedateerd. Er zijn tot dusver geen sterke archeologische aanwijzingen dat nederzettingslocaties uit de laat-Romeinse tijd, zoals onderzocht in Bathmen-Bergakker, Colmschate-Weteringer Enk en Epse-Kletterstraat, na het eind van de vierde of het eerste kwart van de vijfde eeuw bewoond bleven. Dat er op vindplaatsniveau geen bewoningscontinuïteit aantoonbaar is, betekent echter niet dat er sprake is van een bewoningshiat. Met name voor Colmschate zijn er verschillende aanwijzingen dat de microregio waarin de oudere nederzettingen van de Weteringer Enk en de Dortmundstraat zich bevonden in de vroege middeleeuwen bewoond bleef.

Op basis van waarnemingen door amateur-archeologen en enkele kleinschalige opgravingen is vastgesteld, dat er in de vroege middeleeuwen een nederzetting lag op een zuidwestelijke uitloper van de Weteringer Enk, ter hoogte van het huidige industrieterrein Kloosterlanden.¹⁴⁶ De verschillende archeologische waarnemingen die terug te leiden zijn tot deze nederzetting concentreren zich in een gebied van circa 300 bij 300 meter (fig. 7.17). De vindplaatsen liggen op een relatief laag deel van de grote dekzandrug, maar wel onder het latere akkerareaal van de enk en hoger in het landschap dan de laat-middeleeuwse erven in hetzelfde gebied. Ten opzichte van de in de laat-Romeinse tijd bewoonde locaties ligt het vroeg-middeleeuwse vondstcluster met name dicht bij de nederzetting van de Dortmundstraat. Aan de voet van het rivierduin waarop die nederzetting ligt, is een vroeg-middeleeuwse kuil opgegraven.¹⁴⁷

¹⁴³ Verlinde 2004, 86-87; Verlinde/Erdrich 2006, 344-350; Hermesen 2007a, 246-247.

¹⁴⁴ Streefkerk 1994; Verlinde 1994c, 2000a, cat. Romeinse tijd 7, p. 23.

¹⁴⁵ Archis-objectcode 27GZ-30.

¹⁴⁶ Groenewoudt 1987a, 1990a; Groenewoudt *et al.* 1990; Stanlein 1988; Ten Bosch *et al.* 1997; Eeltink 2003; Vermeulen 2004; Verlinde 2000, 23-24 en 48-49.

¹⁴⁷ Verlinde 1990c; Groenewoudt *et al.* 1990.

Fig. 7.17 Vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen op de Weteringer Enk in Colmschate, weergegeven op de kadasterkaart van 1832. De vroeg-middeleeuwse vindplaatsen bevinden zich op het meest onregelmatig verkavelde deel van de enk. Belangrijke vindplaatsen: 1. Dortmundstraat; 2. Blauwenoordsweg; 3. Weteringer Enk (centrum nederzetting); 4. Grote Ratelaar; 5. Kloosterlanden-Hunneperweg; 6. Kloosterlanden; 7. Siemelinksweg.

De eerste sterke indicaties voor de aanwezigheid van een vroeg-middeleeuwse nederzetting werden verkregen tijdens een noodopgraving bij de Hunneperweg. Op deze plek werden drie waterkuilen, een voorraadkuil en een hutkom uit de tweede helft van de zevende en de eerste helft van de achtste eeuw opgegraven.¹⁴⁸ Omdat het terrein vrij diep was afgegraven, resteerden alleen de diepste nederzettingssporen. Recentelijk is door Archeologie Deventer bij een verkennend archeologisch onderzoek langs de Siemelinksweg een huisplattegrond met wandgreppels opgegraven, die voorlopig gedateerd is tussen circa 550 en 700 na Christus.¹⁴⁹ De resultaten van het inmiddels uitgevoerde vervolgonderzoek op deze locatie zijn nog niet gepubliceerd, maar zullen naar verwachting meer inzicht geven in de exacte datering, *lay-out* en ruimtelijke ontwikkeling van dit deel van de nederzetting. Waarschijnlijk zijn er ook vijfde-eeuwse sporen en vondsten vertegenwoordigd.¹⁵⁰ Hoewel de dateringsresolutie van de individuele vindplaatsen op dit moment nog niet volstaat om kortstondige bewoningshiaten van enkele decennia met zekerheid uit te sluiten, lijkt het waarschijnlijk dat de dekzandrug van de Weteringer Enk tussen de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen continu bewoond bleef. Overigens was in een eerder stadium op korte afstand van de vindplaats aan de Siemelinksweg al een zeldzaam vroeg-middeleeuws riembeslag gevonden, dat uit een graf afkomstig kan zijn.¹⁵¹ Het zou in dat geval gaan om het eerste vroeg-middeleeuwse grafveld dat van het Sallandse ‘platteland’ bekend is.

Het is niet bekend tot wanneer de nederzetting van Colmschate-Kloosterlanden precies bewoond bleef. Vooral nog lijken de jongste vondsten uit deze microregio te dateren uit de eerste helft van de achtste eeuw. Op een afstand van circa 150 meter ten noorden van het vroeg-middeleeuwse vindplaatscluster is bij de Zweedsestraat een waterput uit het derde kwart van de negende eeuw opgegraven.¹⁵² Dit kan er op wijzen dat de nederzetting in de loop van de achtste of negende eeuw verplaatst werd in noordelijke

¹⁴⁸ Groenewoudt 1987a.

¹⁴⁹ Vermeulen 2004; vindplaats 4.

¹⁵⁰ Pers. comm. I. Hermsen, Archeologie Deventer.

¹⁵¹ Ten Bosch *et al.* 1997, 38.

¹⁵² Eeltink 2003.

richting. Vooruitlopend op de bespreking van de resultaten van het historisch-geografisch onderzoek van de voormalige Gooijermarken en Oxermarken (par. 7.11.2) kan vermeld worden, dat volgens L.J. Keunen enkele kenmerken van het laat- en post-middeleeuwse cultuurlandschap mogelijk verwijzen naar de vroeg-middeleeuwse nederzetting.¹⁵³ In het areaal waar vroeg-middeleeuwse vondsten gedaan zijn, is op het kadastraal minuutplan bijvoorbeeld een onregelmatige en sterk afwijkende verkaveling van de Weteringer Enk te zien (fig. 7.17). Vermoedelijk is dit een aanwijzing dat het betreffende deel van de dekzandrug eerder ontgonnen is dan de regelmatiger verkavelde delen van de enk. Daarnaast bevindt zich op beperkte afstand van het nederzettingsterrein het goed Ten Tije. Een tie (Germaans: **tih*) was een open ruimte in een nederzetting, waar de dorpsgemeenschap vergaderde of waar recht werd gesproken. Toponiemen die verwant zijn aan het Oud-Saksische *tihan* (beschuldigen, terechtwijzen) komen in het gebied tussen de IJssel en Elbe op uitgebreide schaal voor. Hoewel niet elke individuele tie tot in of zelfs vóór de vroege middeleeuwen zal teruggaan, is dit wel mogelijk. Ook kon de functie van de tie in stand blijven in een veranderend landschap. Zo ontstond op de locatie van de tie in Raalte vermoedelijk het latere kerkplein.¹⁵⁴ Hoewel het goed Ten Tije betrekkelijk perifeer lag in de laat-middeleeuwse buurschap Weteringen, gold dat mogelijk niet voor de vroeg-middeleeuwse nederzetting op het westelijke deel van de dekzandrug van de Weteringer Enk. Derhalve is het niet onmogelijk dat Ten Tije in die context geplaatst moet worden en het goed in elk geval een naamkundige voortzetting is van de tie van de vroeg-middeleeuwse nederzetting.

Het verlaten van de omheinde, strak geordende en ruim drie eeuwen lang bewoonde nederzetting op de Weteringer Enk markeert een sterke omslag in het nederzettingssysteem, die gestalte kreeg in de eerste helft van de vijfde eeuw. De achterliggende oorzaken zijn moeilijk reconstrueerbaar. Zonder twijfel zal de val van het West-Romeinse rijk ook zijn doorwerking hebben gehad op de geromaniseerde nederzetting van de Weteringer Enk, die zijn bloei vermoedelijk mede te danken had aan de strategische verkeers-geografische ligging en de daaruit voortvloeiende handelscontacten. Het 'zwaartepunt' van de bewoning verschoof van het hoge, centrale deel van de dekzandrug naar een wat lager gelegen, bijna 'perifeer' gebied ten zuidwesten daarvan. De oppervlakte waarover vroeg-middeleeuwse vondsten verspreid zijn in dit gebied, geeft een indicatie dat de plaatsvastheid van de omheinde nederzetting tussen de vijfde en de achtste eeuw weer plaatsmaakte voor een meer mobiel nederzettingssysteem.

De nederzetting op de Weteringer Enk is niet de enige vroeg-middeleeuwse bewoningslocatie in Colmschate. In ieder geval in de achtste eeuw is ook de Swormereng bewoond. Hier zijn namelijk een bootvormige huisplattegrond en een waterput opgegraven. Een dendrochronologische datering van hout uit de waterput geeft een veldatum in 751 na Christus.¹⁵⁵ Hoewel er verschillende andere (laat-) middeleeuwse nederzettingssporen op deze rug zijn opgegraven, zijn de dateringsverschillen daarvan met de achtste-eeuwse nederzetting te groot om bewoningscontinuïteit te kunnen aantonen. Aanvankelijk werd aangenomen dat de vroeg-middeleeuwse nederzetting van Kloosterlanden rond het midden van de achtste eeuw werd verlaten, en vervolgens verplaatst werd naar de Swormereng.¹⁵⁶ Op basis van de negende-eeuwse waterput van de Zweedsestraat en de grote afstand tot de Swormereng (1300 meter) lijkt dit scenario echter onwaarschijnlijk. Vermoedelijk betreft het een tweede, gelijktijdig bewoonde locatie.

¹⁵³ Keunen in voorb.

Middeleeuwen 2, p. 24 en p. 49.

¹⁵⁴ Spek/Van Exter 2007.

¹⁵⁶ Ten Bosch *et al.* 1997, 38-39.

¹⁵⁵ Ten Bosch *et al.* 1997, 36-39; Verlinde 2000a, cat. Vroeg

Er zijn buiten Colmschate weinig andere archeologische aanwijzingen voor bewoning in de vroege middeleeuwen. Op basis van enkele vondsten kunnen de grote rivierduinen in het westelijke deel van Epse mogelijk als nederzettingslocaties worden aangemerkt. Op een afstand van ongeveer 200 meter van de laat-Romeinse nederzettingslocatie bij de Kletterstraat werd na graafwerkzaamheden een cultuurlaag waargenomen. Deze bevatte een kleine hoeveelheid aardewerk, dat mogelijk uit de vroege middeleeuwen dateert.¹⁵⁷ Daarnaast is bij een recente noodopgraving aan de Lochemseweg in Epse, op enige afstand van de Kletterstraat, in een grondspoor aardewerk uit de zevende of de eerste helft van de achtste eeuw gevonden.¹⁵⁸ Hoewel de gegevens lang niet gedetailleerd genoeg zijn om zekerheid te verschaffen, kunnen bovengenoemde waarnemingen een eerste indicatie vormen voor bewoningscontinuïteit tussen de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. Mogelijk is de nederzetting van de Kletterstraat omstreeks de overgang van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen verplaatst, zoals ook in Colmschate het geval is. Hoewel met de besproken microregio's van Epse en met name Colmschate de delen van het onderzoeksgebied met de sterkste archeologische aanwijzingen voor bewoning in de vroege middeleeuwen wel genoemd zijn, moet de aandacht nog gevestigd worden op een belangrijke recente vondst die de vroeg-middeleeuwse bewoning in het zuidwestelijke deel van Salland in nieuw licht heeft gesteld.

In 2005 werd in het Nieuwe Plantsoen in Deventer met een metaaldetector een groot fragment van een zware gouden armring gevonden, die door J. Nicolay is gedetermineerd als een *Kolbenarmring*.¹⁵⁹ Hij dateert het artefact in de vijfde of zesde eeuw na Christus. Dergelijke objecten zijn zeer zeldzaam. Omdat ze vrijwel uitsluitend voorkomen in rijke graven en depotvondsten, en gouden sieraden een centrale plaats innamen in het zogenaamde patroon-cliëntsysteem, worden ze in verband gebracht met leden van het Frankische koningshuis of andere elitegroepen. Op basis van een cluster van vindplaatsen van gouden artefacten uit de periode tussen het eind van de vierde en eerste helft van de zesde eeuw na Christus vermoedt Nicolay dat er in deze periode sprake was van elitevorming in de oostelijke helft van Centraal-Nederland (zie ook par. 12.2.1.4 en fig. 12.13).¹⁶⁰ Vier laat-vierde-eeuwse gouden halsringen uit de IJssel bij Olst¹⁶¹ en de *Kolbenarmring* uit Deventer vormen binnen dit cluster de meest noordoostelijke vindplaatsen. Of deze veronderstelde elitevorming in het zuidwestelijke deel van Salland ook weerspiegeld wordt in het karakter en de materiële cultuur van de nederzettingen is op dit moment niet te bepalen. Wel kan er op gewezen worden, dat er in de Karolingische tijd sprake is van koningsgoed in Deventer. De oudste concrete historische aanwijzingen daarvoor dateren uit een oorkonde uit 952, maar vermoedelijk zijn de betreffende goederen al vóór 900 in handen van Frankische koningen geweest. Volgens L.J. Keunen kunnen deze koningsgoederen een belangrijke rol hebben gespeeld bij het ontstaan van Deventer als belangrijke handelsnederzetting (de *portus*) in de loop van de negende eeuw, en wellicht ook al bij de benutting van deze strategische locatie langs de IJssel als uitvalsbasis voor de missionering van het gebied ten oosten van de IJssel.¹⁶²

Voorlopig kan echter niet bewezen worden dat dit Karolingische koningsgoed in verband dient te worden gebracht met de elitevorming die door Nicolay vermoed wordt in de periode tussen de vierde en de zesde eeuw na Christus. De tussenliggende fase is daarvoor te groot, en in tegenstelling tot bijvoorbeeld Zutphen zijn er voor Deventer geen archeologische aanwijzingen voor bewoningscontinuïteit tussen de laat-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Het Nieuwe Plantsoen ligt op het grote rivierduin van de Margijnen Enk, ruim een kilometer ten noorden van de oude stadskern van Deventer. De *Kolbenarmring* werd gevonden bij graafwerkzaamheden, in de vulling van een verder niet onderzocht

¹⁵⁷ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 28, p. 50; Archis-objectcode 33EN-81.

¹⁵⁸ Lubberding 2007.

¹⁵⁹ Nicolay 2006.

¹⁶⁰ Nicolay 2006, 32-35.

¹⁶¹ Braat 1954.

¹⁶² Keunen in voorb.

grondspoor met een diameter van vijf meter. Het zou om een waterput kunnen gaan. Het sieraad lijkt ten dele omgesmolten te zijn.¹⁶³ Deze waarneming, de mogelijk secundaire vondstcontext en het ontbreken van ander vroeg-middeleeuws vondstmateriaal maken het vooralsnog onzeker of het artefact uit een vroeg-middeleeuwse nederzetting afkomstig is. Van een graf lijkt ook geen sprake. Als de *Kolbenarmring* wel op vroeg-middeleeuwse bewoning op het rivierduin van de Margijnen Enk wijst, kan geconcludeerd worden dat zowel op vrij korte afstand ten noorden als iets verder ten westen van de oude stadskern (Kloosterlanden) vroeg-middeleeuwse nederzettingen lagen. In dit kader kan tevens gewezen worden op een andere vroeg-middeleeuwse metaalvondst. Het betreft een met gestileerde diermotieven gedecoreerde beslagknop, die met een metaaldetector gevonden is op het Wechelerveld tussen Diepenveen en Schalkhaar.¹⁶⁴ Het artefact kan zowel dateren uit de Merovingische als de Karolingische tijd. Vanwege de vondstcontext en onscherpe datering is het niet duidelijk hoe deze vindplaats geïnterpreteerd moet worden.

7.11.1.2 Late middeleeuwen

In het zuidwestelijke deel van Salland zijn relatief veel nederzettingsterreinen uit de late middeleeuwen archeologisch onderzocht. Alleen in Colmschate al zijn op vier locaties laat-middeleeuwse huisplattengronden opgegraven, namelijk op de vindplaatsen Siemelinksweg/Roessinkpad, Goudwesp/Blauwenoordsweg, Kloosterlanden/Hunneperweg en Sworminkslanden-Groot Swormink.¹⁶⁵ Buiten Colmschate zijn nederzettingsterreinen met gebouwstructuren bekend van de vindplaatsen Bathmen-Enklaan, Bathmen-Dorpsstraat, Epse-Olthoflaan en Epse-Azinks Kamp.¹⁶⁶ Verder zijn op enkele locaties vondsten gedaan die vrijwel zeker wijzen op de aanwezigheid van laat-middeleeuwse nederzettingen, maar waar geen grootschalige of vlekdekkende opgravingen hebben plaatsgevonden.¹⁶⁷ Vrijwel nergens in Oost-Nederland zijn gebieden van vergelijkbare grootte aanwijsbaar waar meer laat-middeleeuwse vindplaatsen archeologisch onderzocht zijn. Desondanks dient dit ogenschijnlijk hoge kennisniveau in perspectief geplaatst te worden. L.J. Keunen vermeldt in zijn historisch-geografische studie van de Gooijermarke en Oxermarke dat in het jaar 1520 liefst 91 erven in zijn onderzoeksgebied lagen.¹⁶⁸ Dat die bestuurseenheid slechts een deel van het hier besproken gebied beslaat, illustreert dat het totale aantal laat-middeleeuwse erven in het onderzoeksgebied – en daarmee potentiële archeologische vindplaatsen – nog aanzienlijk groter is. Derhalve bieden de archeologische vindplaatsen niet veel meer dan een eerste inblik in het karakter van de laat-middeleeuwse bewoning, mede omdat de meeste opgravingen relatief kleinschalig zijn geweest. In deze paragraaf worden de belangrijkste archeologisch waarneembare patronen binnen de rurale nederzettingen benoemd. Daarnaast wordt enige aandacht besteed aan de dorpsontwikkeling van Bathmen en het onderzoek van het klooster Ter Hunnepe. Vervolgens worden deze gegevens in een bredere historisch-geografische context geplaatst (par. 7.11.2).

¹⁶³ Nicolay 2006, 32.

¹⁶⁴ Schriftelijke mededeling F. Miedema (Schalkhaar). De beslagknop bevindt zich in een Belgische particuliere collectie, en is niet door de auteur gezien. Wel zijn er een korte beschrijving en afbeelding voorhanden (Ten Broeke 1992, 30 en fig. 6, 29).

¹⁶⁵ Roessinkpad: Schotten/Groenewoudt 1988; Schotten 1990; Verlinde 2000a, cat. Late Middeleeuwen 2, p. 24. Blauwenoordsweg: Mittendorff 2005. Hunneperweg: Groenewoudt 1986b; Groenewoudt/Verlinde 1986; Ver-

linde 2000a, cat. Late Middeleeuwen 1, p. 24. Groot Swormink: Ten Bosch *et al.* 1997; Verlinde 2000a, cat. Late Middeleeuwen 3 en 6, p. 24-25.

¹⁶⁶ Bathmen: Groenewoudt/Verlinde 1997; Groenewoudt 2000; Epse: Appels 2002, 28-31.

¹⁶⁷ Zie bijvoorbeeld Schalkhaar-Spanjaardsdijk (Archis-objectcode 27HZ-11), Schalkhaar-Rielerenk (Bartels 2003b; Bartels/Vermeulen 2004a, 2005b; Vermeulen/Bartels 2007) en Diepenveen-Groot Velde (Vaars 2000).

¹⁶⁸ Keunen in voorb., mede op basis van Mensema 1994.

De opgegraven nederzettingsterreinen geven een vrij uniform beeld. Met uitzondering van de vindplaats Bathmen-Enklaan, waar mogelijk sprake is van twee gelijktijdig bewoonde boerderijen, bestaan de nederzettingen steeds uit één huisplattegrond met bijbehorende bijgebouwen, waterputten en andere erfstructuren. De *Einzelhof* is dus de dominante nederzettingseenheid. De nederzettingen liggen doorgaans relatief laag op de flanken of aan de randen van dekzandruggen en rivierduinen. De kleine verschillen die tussen de nederzettingslocaties waarneembaar zijn, bijvoorbeeld in hoogteligging, komen voort uit microregionale verschillen in het fysische landschap.¹⁶⁹ De aanvang van de bewoning verschilt per vindplaats. Op de vindplaats Bathmen-Enklaan is de vroegste bewoningsfase in de negende eeuw gedateerd, maar alle andere nederzettingslocaties zijn in iets jongere fases in gebruik genomen. De meeste dateringen liggen tussen de tiende en twaalfde eeuw. Daarbij dient opgemerkt te worden dat op de vindplaatsen Colmschate-Kloosterlanden/Hunneperweg en Colmschate-Groot Swormink ook al in de vroege middeleeuwen sprake is van bewoning. Op beide locaties kan continue bewoning vanaf de vroege middeleeuwen echter niet met zekerheid worden aangetoond. Op de meeste vindplaatsen zijn meerdere huisplattegronden opgegraven. Deze tonen aan dat er verschillende herbouwfases hebben plaatsgevonden, waarbij de erven op dezelfde plaats bleven liggen of hooguit over kleine afstanden werden verplaatst. Dit laatste wordt met name goed geïllustreerd op de vindplaats Epse-Olthoflaan, waar de archeologisch onderzochte nederzetting uit de elfde en/of twaalfde eeuw zich op slechts enkele tientallen meters afstand van het nog bestaande erf De Olthof bevindt (zie ook par. 13.7.2 en fig. 13.16).

Naast eenduidig als nederzettingsterreinen te interpreteren vindplaatsen zijn op enkele plekken in Colmschate laat-middeleeuwse sporen opgegraven, die vermoedelijk anders geïnterpreteerd moeten worden. De beste voorbeelden zijn de vindplaatsen Sworminkslanden C en 't Bramelt, waar laat-middeleeuwse schuren zijn opgegraven maar huisplattegronden ontbreken.¹⁷⁰ De sporen op de eerste vindplaats bestaan uit een schuur, een waterput uit de elfde of twaalfde eeuw en mogelijk enkele waterkuilen. De vindplaats ligt op een relatief laag en vochtig terrein, naast de zuidrand van de Swormereng. In één van de paalkuilen werd een ijzeren sikkkel gevonden, en botanisch onderzoek heeft onder meer uitgewezen dat er akkerbouw plaatsvond in de directe omgeving.¹⁷¹ De ogenschijnlijk geïsoleerde schuur van 't Bramelt is gevonden bij de opgraving van het urnenveld uit de vroege ijzertijd op dezelfde zandrug, en is onder voorbehoud gedateerd in de twaalfde of dertiende eeuw na Christus (fig. 7.10). Beide schuren hebben mogelijk gediend als opslagplaats voor graan, hooi of vlas.¹⁷²

Vrijwel alle dorpen in het onderzoeksgebied hebben een post-middeleeuwse oorsprong, en vallen derhalve buiten het kader van dit onderzoek. Daarnaast zijn er vrijwel geen archeologische bronnen beschikbaar die inzicht geven in het proces van dorpsontwikkeling. De enige uitzondering is het dorp Bathmen, dat in de late middeleeuwen ontstaan is. Archeologisch onderzoek op de vindplaats Bathmen-Enklaan heeft uitgewezen, dat het gebied aan de oostzijde van de Bathmense Enk en aan de westkant van de huidige bebouwing van het dorp al vanaf de negende eeuw bewoond was.¹⁷³ De sporen behoren volgens B.J. Groenewoudt tot twee erven, die mogelijk gekoppeld kunnen worden aan de uit historische bronnen bekende erven Alferink en Barvelink. De opgegraven nederzettingssporen wijzen op bewoningscontinuïteit tot in de zestiende eeuw. Vermoedelijk na een verwoesting in de Tachtigjarige Oorlog werd het erf Alferink verplaatst naar de locatie waar het tegenwoordig nog steeds ligt. Daarnaast is ook in de kern van het dorp tijdens een kleinschalig onderzoek in een grote bouwput een deel van een huisplattegrond uit de elfde of twaalfde eeuw opgegraven, alsmede twee waterputten uit de der-

¹⁶⁹ Mittendorff 2005, 29.

¹⁷⁰ Sworminkslanden: Ten Bosch *et al.* 1997, 27; Verlinde 2000a, cat. Late Middeleeuwen 5, p. 25 en p. 50. 't Bramelt: Verlinde 1997a; Verlinde 2000a, cat. Late Middel-

eeuwen 4, p. 25 en p. 50; Ten Bosch *et al.* 1997, 28.

¹⁷¹ Ten Bosch *et al.* 1997, 28 en noot 21.

¹⁷² Ten Bosch *et al.* 1997, 28.

¹⁷³ Groenewoudt/Verlinde 1997; Groenewoudt 2000, 165-168.

tiende en veertiende eeuw. Jongere aardewerkvondsten geven een indicatie dat deze locatie ook na de veertiende eeuw nog bewoond bleef. Op basis van deze onderzoeksresultaten is geconcludeerd, dat het dorp Bathmen vermoedelijk ontstaan is uit verschillende, verspreid gelegen erven.¹⁷⁴ De kerk van Bathmen, die uit de periode tussen 1050 en 1200 dateert¹⁷⁵ en een belangrijke rol zal hebben gespeeld in de dorpsvorming, kan op of in de nabijheid van één van deze erven gesticht zijn. Om deze hypothese te testen is een verkennend historisch-geografisch onderzoek uitgevoerd, dat echter geen uitsluitsel gaf.¹⁷⁶ Mogelijk werd de kerk gesticht op het bisschoppelijke erf Boenyng, maar het kan ook om een onbekend nabijgelegen erf gaan.

In de geschiedenis van de archeologie-beoefening van Zuidwest-Salland speelt het klooster Maria ter Horst een belangrijke rol. Dit klooster, dat beter bekend staat als Ter Hunnepe, werd in 1225 gesticht op een tot voor kort onbekende locatie. Duidelijk was wel dat het klooster in 1253 door brand verwoest werd, en tussen 1263 en 1266 herbouwd werd op een klein rivierduin in het dal van de Dortherbeek. Deze locatie is tussen 1968 en 1998 intensief onderzocht door leden van de AWN.¹⁷⁷ Uit historische bronnen is bekend dat de ‘nieuwe’ locatie lag bij het aan het klooster geschonken erf Somervoord of Somervart.¹⁷⁸ Dit erf werd na de bouw van het klooster omgebouwd in een kloosterboerderij of pachtboerderij, en stond voortaan bekend als het erf Kloosterboer. In 1581 werd het klooster verwoest, tijdens oorlogshandelingen in de Tachtigjarige Oorlog. Recentelijk is tijdens archeologisch onderzoek inzicht verkregen in de locatie waar het klooster aanvankelijk in 1225 gesticht werd.¹⁷⁹ De betreffende opgraving was gericht op de Sint Anthoniskapel, waarvan de locatie tijdens een eerder verkennend onderzoek was vastgesteld.¹⁸⁰ Deze kapel lag in het beekdal van de Dortherbeek, op nog geen 50 meter afstand van de huidige beek. De restanten van de kapel bestaan voornamelijk uit een drie meter brede, ronde greppel met een diameter van 33 meter. Vermoedelijk betrof het een bakstenen kapel met leien dak. De oudste betrouwbare historische vermelding van het gebouw dateert uit de vroege zeventiende eeuw. Tijdens de opgraving werd echter ook een tweede, ouder greppelsysteem in kaart gebracht, dat een ovaal areaal omgeeft met een lengte van circa 90 meter en een breedte van 70 meter. Het opvallend rijke vondstmateriaal uit de onderzochte delen van dit greppelsysteem is gedateerd tussen 1225 en 1250 na Christus. Daaruit is geconcludeerd, dat het klooster Maria ter Horst in 1225 op deze locatie gesticht werd. Eeuwen na de brand en de verplaatsing van de kloosterlocatie werd op dezelfde plek de Sint Anthoniskapel gebouwd.

7.11.2 *Historische geografie*¹⁸¹

In de voorgaande twee paragrafen is reeds enkele malen gebruik gemaakt van en verwezen naar de resultaten van het historisch-geografisch onderzoek van L.J. Keunen, die in zijn proefschrift onder meer de aandacht vestigt op de ontwikkeling van het grondbezit en het cultuurlandschap in de voormalige Gooijermarke en Oxermarke (fig. 7.18).¹⁸² Beide marken maakten deel uit van het Schoutambt Colmschate. De Gooijermarke was één van de grootste marken van Overijssel, waarin tien buurschappen verenigd waren: Wechele, Riele, Linde, Lettele, Okkenbroek, Ortele, Essen, Hoge Wetering, Lage Wetering en Apenhuizen. De Oxermarke was kleiner, en maakte vóór 1633 onderdeel uit van de grotere marke

¹⁷⁴ Groenewoudt 2000, 169.

¹⁷⁵ Van Vliet 1996, 18; De Bont 2000, 7.

¹⁷⁶ De Bont 2000.

¹⁷⁷ Herweijer *et al.* 1998.

¹⁷⁸ Herweijer *et al.* 1998; Kossen/Vermeulen 2007, 117; Keunen in voorb.

¹⁷⁹ Kossen/Vermeulen 2007.

¹⁸⁰ Appels 2002, 31-36.

¹⁸¹ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op Keunen in voorb.

¹⁸² Keunen in voorb.

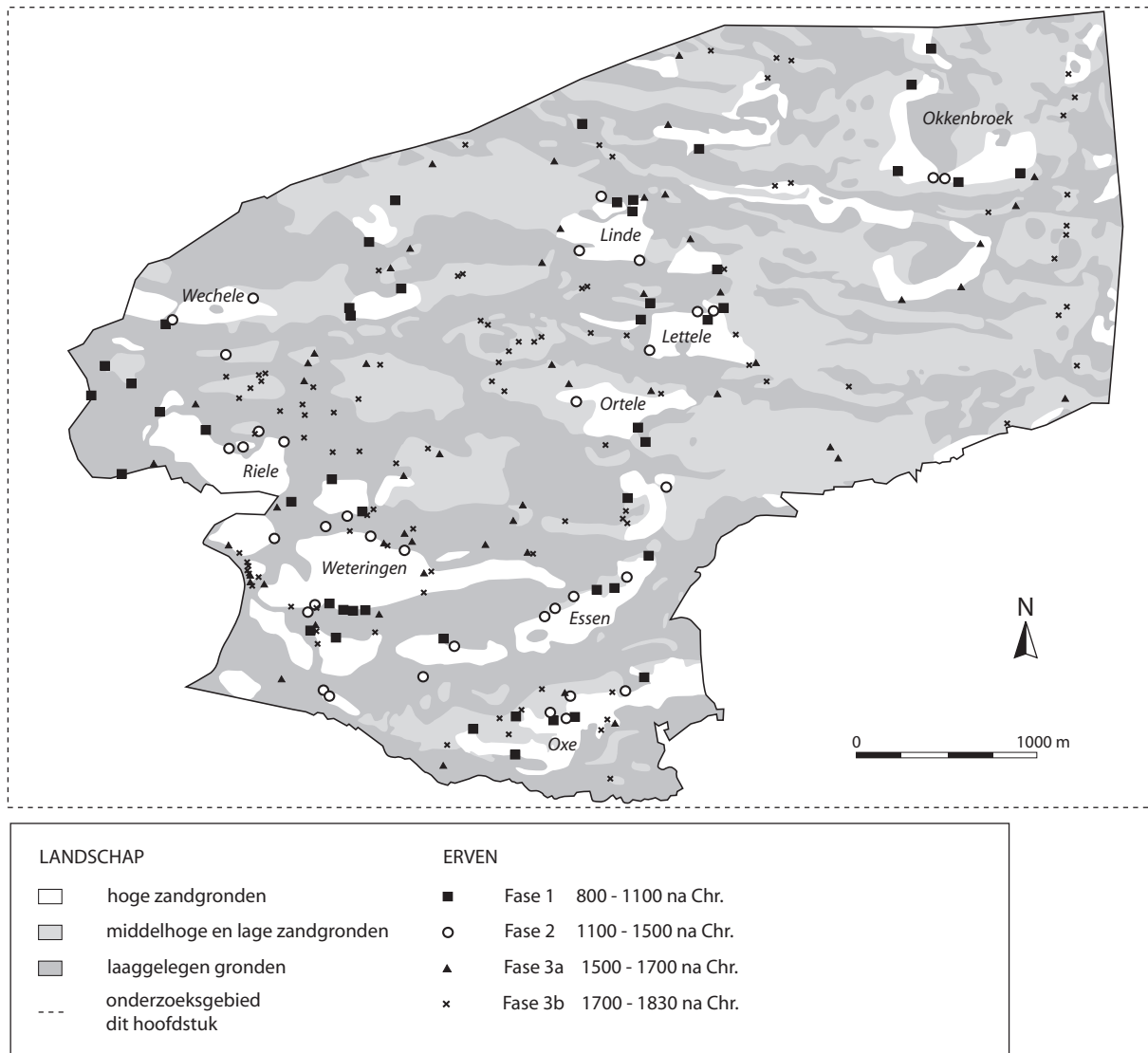

Fig. 7.18 Schematisch overzicht van de voormalige Gooijermark en Oxermark en de daartoe behorende buurschappen. De deels nog bestaande en deels alleen uit historische bronnen bekende erven zijn per onderscheiden 'tijdlaag' weergegeven. Zie ook figuren 7.19 en 7.20. Gebaseerd op Keunen in voorb.

van 'Dorth, Oxse en Suijtloo'. Het door Keunen onderzochte gebied is kleiner dan het gebied dat tot dusver in dit hoofdstuk centraal gestaan heeft. Daarom zijn bijvoorbeeld voor de omgeving van Epse, Bathmen en Rande wel archeologische gegevens beschikbaar, maar ontbreekt de historisch-geografische achtergrond. Desondanks wordt er vanuit gegaan, dat de waargenomen historisch-geografische patronen een representatief beeld geven voor het gebied dat in dit hoofdstuk besproken is. De grootste afstanden tot de grenzen van beide door Keunen onderzochte marken bedragen namelijk hooguit enkele kilometers. Het onderzoek van Keunen geeft een zeer gedetailleerd beeld van de lange-termijn-geschiedenis van de bewoning en het cultuurlandschap in Colmschate en omgeving, met name voor de periode vanaf 800 na Christus. In deze paragraaf worden drie belangrijke lijnen uit zijn onderzoek overgenomen, die een aanvulling geven op het archeologische beeld. De eerste is een algemene kenschets van de structuur van het cultuurlandschap van Colmschate. Ten tweede wordt een modelmatige gefaseerde weergave van de ontwikkeling van de bewoning en het cultuurlandschap tussen circa 800 en 1832 na Christus overgenomen. Ten derde zal enige aandacht worden besteed aan de invloed van de stad Deventer op de landschappelijke ontwikkelingen in aangrenzende delen van het platteland.

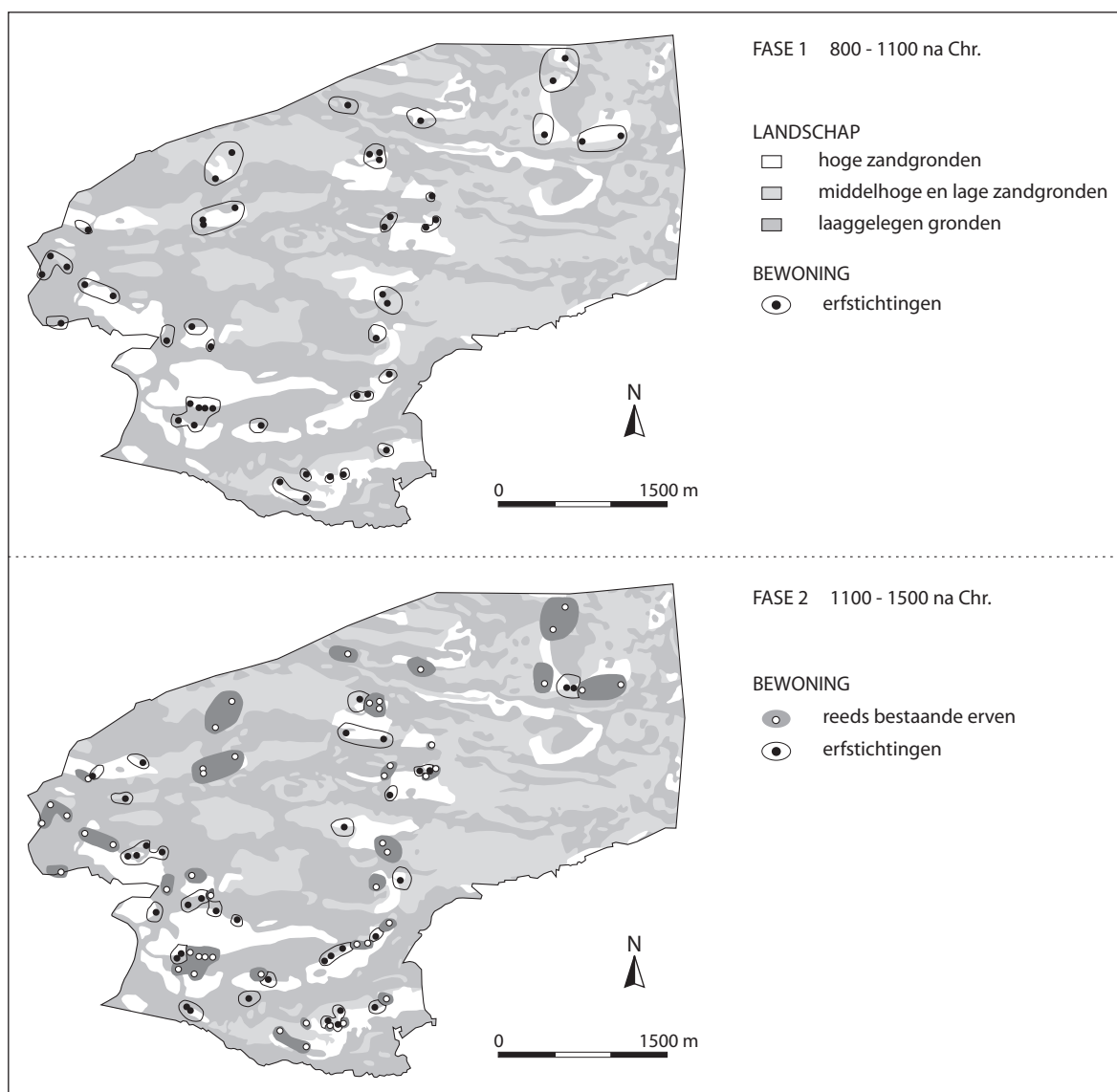

Fig. 7.19 Modelmatige weergave van de lange-termijn-ontwikkeling van de bewoning van de voormalige Gooiermarke en Oexermarke tussen circa 800 en 1500 na Christus. Gebaseerd op Keunen in voorb.

Niet alleen het fysieke landschap, maar ook het negentiende-eeuwse cultuurlandschap van de Gooij-ermarke en Oexermarke kan gekarakteriseerd worden als een 'eilandenrijk'. In de kern van de meeste buurschappen lag een centrale enk, in gebruik als bouwland, die zich bevindt op een grote dekzandrug of rivierduin. Daar omheen lagen kleinere kampen, waaraan één of twee erven gesitueerd waren. In het oostelijke of westelijke verlengde van de enk lagen de veldgronden. Deze konden dienen als weidegrond voor schapen en koeien, en voorzagen in strooisel en plaggen voor mest. Daarnaast kon er turf gestoken worden, en bijenkasten worden geplaatst. Elk buurschap grensde aan een beekdal dat door aanvoer van kleirijk slib vruchtbaar was en waar hooi gehaald kon worden, of aan een dalvormige laagte of *mars* waarvan de bodem door instroom van IJsselwater en afzetting van klei eveneens een hoge vruchtbaarheid had gekregen. In zulke dalen kwamen in de late middeleeuwen lokaal nog enkele broekbossen voor, waar hout vergaard kon worden. Het landschap vertoonde echter wel dusdanige variatie, dat de verdeling van verschillende landschapseenheden over de buurschappen niet geheel evenwichtig was. In het westen en zuiden van het schoutambt Colmschate lagen bijvoorbeeld meer gronden met een kleidek, afgezet door IJssel en Schipbeek, terwijl in het noorden en oosten naast enkele kleirijke dalen juist veldgronden

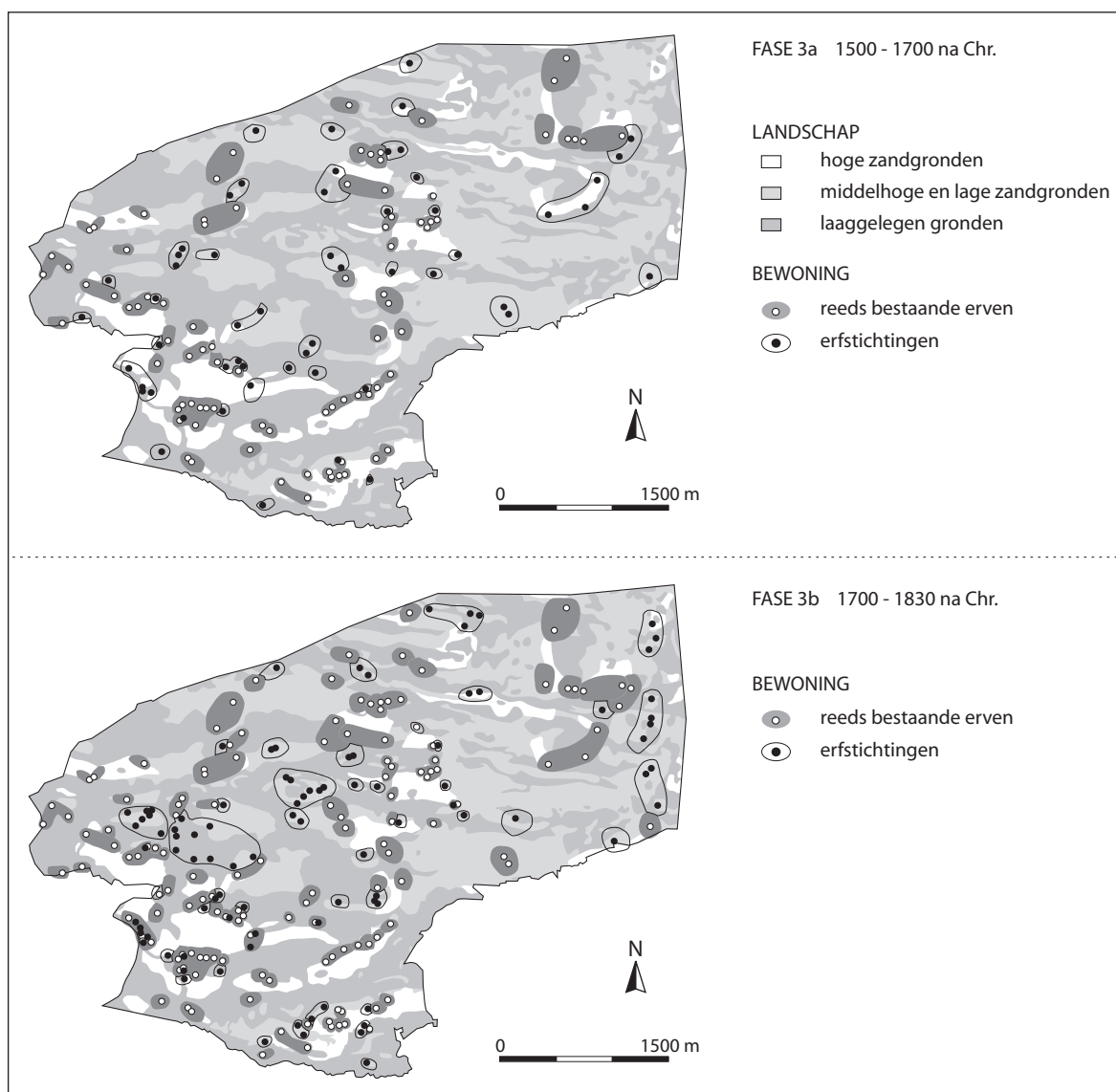

Fig. 7.20 Modelmatige weergave van de lange-termijn-ontwikkeling van de bewoning van de voormalige Gooiermarke en Oexermarke tussen circa 1500 en 1830 na Christus. Gebaseerd op Keunen in voorb.

domineerden. Twee uitersten zijn de buurschappen Okkenbroek en Oxe. De eerste buurschap bestond vrijwel uitsluitend uit arme veldgronden, terwijl de tweede met zijn ligging tussen twee natuurlijke beken kon beschikken over grote arealen hooiland op vruchtbare beekdalbodems met een kleidek.

De volgende vraag die gesteld kan worden, is welke ontwikkelingen ten grondslag liggen aan het ontstaan van de boven beschreven structuur van het negentiende-eeuwse cultuurlandschap van de Gooiermarke en Oexermarke. Om deze vraag te beantwoorden, zal gebruik worden gemaakt van Keunens modelmatige weergave van de lange-termijn-ontwikkeling van de bewoning en het cultuurlandschap in middeleeuws en post-middeleeuws Colmschate (fig. 7.19 en 7.20). Hij volgt daarbij de opzet die T. Spek en L. van Exter hebben gebruikt voor de vervaardiging van hun historisch-geografisch model voor de ontwikkeling van het middeleeuwse cultuurlandschap in centraal-Salland, dat gebaseerd is op onderzoek in Raalte (par. 4.4).¹⁸³ Keunen hanteert een onderscheid in vier tijdvakken. Zijn FASE o (vóór 800

¹⁸³ Spek/Van Exter 2007, 523-525.

na Christus) wordt buiten beschouwing gelaten, omdat de beschreven ontwikkelingen hoofdzakelijk gebaseerd zijn op archeologische gegevens die in het voorgaande deel van dit hoofdstuk aan de orde zijn gekomen. De ontwikkelingen die voor de jongere tijdvakken zijn beschreven, zijn hoofdzakelijk gebaseerd op historisch-geografisch onderzoek. Daarnaast zijn ook archeologische, toponymische en fysisch-geografische gegevens gebruikt.

FASE 1 (CA 800 – CA 1100 AD) – Wellicht al in de achtste, maar met name in de negende eeuw heeft het cultuurlandschap van Colmschate belangrijke veranderingen ondergaan. Het is vooralsnog niet bekend, of de vroeg-middeleeuwse nederzettingen van de Weteringer Enk en Swormereng uit verschillende, gelijktijdig bewoonde erven bestaan. Duidelijk is dat in de laat-Karolingische periode in het schoutambt Colmschate nog uitsluitend *Einzelhöfe* bestonden, die aan de randen van de dekzandruggen lagen en een grotere plaatsvastheid kenden dan de nederzettingen uit de voorgaande fase. Evenals in Raalte is in Colmschate uit verschillende opgravingen wel gebleken, dat de erven tussen de negende en twaalfde eeuw nog met enige regelmaat over kleine afstanden werden verplaatst. Ook vergelijkbaar met Raalte is de situering van de domeingoederen van de Bisschop van Utrecht en het Kapittel van Lebuïnus, die zich bevinden aan vrijwel alle hoge en grote dekzandruggen in het onderzoeksgebied, met vruchtbare bodems. Onder de plaggendecken van de Weteringer Enk en Essener Enk zijn moderpodzolen aanwezig. De bewoning beperkte zich in Colmschate echter niet tot die hogere, vruchtbare dekzandruggen. Ook op minder ‘preferente’ locaties heeft bewoning plaatsgevonden. Ten dele was dat aan genoemde hoge dekzandruggen, waarvan de bodemvruchtbaarheid niet altijd optimaal was. Zo bestaat de bodem van de Linder Enk tenminste voor een deel uit humuspodzolen, en ook de flanken van die enk zijn vermoedelijk al in de laat-Karolingische fase bewoond geweest. Aan de flanken van de veel kleinere dekzandruggen van de Swormereng en Lingeveen, met een humuspodzolbodem, zijn tevens bewoningssporen uit de negende en tiende eeuw aangetroffen, gevolgd door een continue bewoning tot op heden.¹⁸⁴ Het bouwland heeft in alle gevallen zeer waarschijnlijk op de hogere ruggen gelegen. Het gebruik van minder vruchtbare bodems kan er op wijzen, dat de meest geschikte gronden in deze fase al in gebruik waren genomen. Dat op zijn beurt wijst op een relatief hoge bevolkingsdruk. Mogelijk bestaat er een samenhang met de nabijheid van Deventer als belangrijke handelsstad in de laat-Karolingische periode.

FASE 2 (CA 1100 – CA 1500 AD) – Onder invloed van stijgende bevolkingsaantallen en gewijzigde sociaal-economische en politieke verhoudingen breidden de nederzettingen zich in deze periode verder uit. Dit geldt zowel voor het aantal erven als voor het totale oppervlak aan cultuurland. De reeds gedeeltelijk ontgonnen grotere én kleinere dekzandruggen werden verder in cultuur gebracht, terwijl datzelfde gebeurde met nog niet ontgonnen kleinere ruggen. Duidelijke voorbeelden van deze voortgaande ontginningen zijn te vinden in de buurschap Wechele, waar naast het vol-middeleeuwse bisschoppelijke erf Wechele in 1401, 1463 en 1533 drie nieuwe erven ontstonden.¹⁸⁵ In de buurschap Weteringen werden aan de noordoostpunt van de Weteringer Enk in de late middeleeuwen de erven Oosterwijk en Buitenkamp gesticht. In de vijftiende eeuw groeide de bevolking van Colmschate sterk. Het is mogelijk, dat de oudste katersteden al in die eeuw gesticht werden. Naast de uitbreiding van het aantal erven hebben zich, vermoedelijk onder invloed van de economische bloei van de stad Deventer, enkele landschappelijke veranderingen voorgedaan. Aan de noordzijde van het hoogste en vermoedelijk oudste deel van de Rielerenk werd een aantal nieuwe boerderijen gebouwd.¹⁸⁶ Wellicht waren dit opvolgers van erven die dicht bij de hoge rug lagen, maar mogelijk ook nieuwstichtingen. Opmerkelijk genoeg is in deze

¹⁸⁴ Swormen: Ten Bosch *et al.* 1997. Lingeveen: Van Beek *et al.* 2007a.

¹⁸⁶ Zie Vermeulen/Bartels 2007 voor archeologisch, historisch en landschappelijk onderzoek van de Rielerenk.

¹⁸⁵ Keunen 2006a.

periode van groei ook een aantal middeleeuwse erven om onbekende redenen als zelfstandige eenheid verdwenen. Overigens is het daarmee geenszins gezegd, dat ook het bijbehorende cultuurland voor het agrarisch gebruik verloren ging. In veel gevallen bleek het echter niet mogelijk te zijn om de betreffende goederen verder dan op buurschapsniveau te localiseren, zodat de exacte achtergronden van deze ontwikkelingen onduidelijk zijn.

FASE 3A (CA 1500 – CA 1700 AD) – Voor de vijftiende en zestiende eeuw zijn er verschillende aanwijzingen voor een uitbreiding van het permanente bouwland en intensivering van grondgebruik. Zeer waarschijnlijk werd het reliëfrijke terrein tussen de erven van Riele en de hoger gelegen enk bijvoorbeeld in deze periode ‘opgevuld’, als gevolg van initiatieven vanuit de stad Deventer.¹⁸⁷ Daardoor nam het areaal aan bouwland dat het hele jaar bruikbaar was, toe. Ook de ontwikkeling van katersteden kwam op gang, vanaf de vijftiende eeuw. Dit duidt op een groeiende klasse van dagloners, met een beperkt areaal aan eigen land. De katersteden uit de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw hebben een duidelijk gunstigere ligging wat betreft bodemvruchtbaarheid dan jongere katersteden. De oudere katersteden liggen in de directe nabijheid van de grote dekzandruggen of op enige afstand daarvan aan geprononceerde dekzandkoppen, niet ver van beekdalen of marsen. In Colmschate behoorden ze vaak toe aan een ‘moedererf’, of aan de marke. Daarnaast ontstonden in deze periode nog enkele zelfstandige erven, die qua omvang eerder als volwaardig erf dan als katerstede beschouwd moeten worden. In het eerste kwart van de zestiende eeuw werd tevens een belangrijk deel van de horige erven van het Kapittel van Sint-Lebuïnus van de horigheid gevrijd, en als leengoed aangenomen. Splitsing van goederen werd daardoor, onder voorwaarden, mogelijk. Als gevolg hiervan splitsten verschillende erven in de buurschap Linde, waar veel kapittelgoed lag, zich op. In de zestiende en achttiende eeuw verdwenen twee erven in Weteringen, één in Ortele en twee in Oxe. Mogelijk zijn de militaire of sociaal-economische gevolgen van de Tachtigjarige Oorlog de oorzaak geweest voor het verdwijnen van deze erven. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam de trek van het stedelijk patriciaat naar het platteland op gang. Als gevolg daarvan werden bij sommige erven lanen en parkachtige structuren aangelegd.

FASE 3B (CA 1700 - 1832 AD) – In de achttiende en vroege negentiende eeuw ging de groei van het aantal katersteden door. Evenals in de voorgaande fase lag het cultuurland daarvan veelal op veldpodzols, hoewel er in de landschappelijke ligging wel verschillen aan te wijzen zijn. De meest gunstige locaties voor agrarisch gebruik waren inmiddels bezet. Steeds vaker werden in plaats van dekzandkopjes nauwelijks zichtbare hoogten op welvende terreinen tot ontginning gebracht. De bodemstructuur en de hydrologische omstandigheden van de locaties van de in deze periode gestichte katersteden zijn doorgaans van mindere kwaliteit dan in de periode ervoor. Daarnaast groeide de gemiddelde afstand tot de wei- en hooilanden. Veel jongere katersteden lagen tegen de oostelijke markengrens, waar deze door een groot onontgonnen gebied liep. Met de markeverdeling in zicht werden in het begin van de negentiende eeuw de eerste grootschaligere ontginningen door de marke toegestaan. Mogelijk als gevolg van een agrarische depressie in de achttiende eeuw verdween een aantal erven, waarbij het land voor agrarisch gebruik behouden bleef en onder naburige erven werd verdeeld. Dit lot lijkt met name de afsplitsingen van eertijds horige erven in Linde te hebben getroffen. Wellicht was hun bedrijfseconomie kwetsbaarder dan die van grotere erven, en koos de vaak zelfde eigenaar voor een hereniging van beide erven. De ontwikkeling van buitenplaatsen kwam, na een prelude in de zeventiende eeuw, nu daadwerkelijk op gang. In de eerste helft van de negentiende eeuw trad overigens al het verval van enkele buitenplaatsen en omgrachte woonhuizen in. Enkele grotere landgoederen konden daarvan profiteren, en creëerden een stevigere economische basis. Met de totstandkoming van de godsdienstvrijheid in de laatste jaren van de achttiende eeuw was de weg vrij voor de Rooms-Katholieken om in het schoutambt Colmschate

¹⁸⁷ Vermeulen/Bartels 2007.

een kerk (Schalkhaar) en een kapel (Lettele) te bouwen. Daartoe kreeg de Katholieke gemeenschap land toegewezen van de Gooiermarke, hetgeen tot resultaat had dat de kapel en kerk in de periferie van de gemeenschap, op veldgrond, zouden verrijzen. Hoewel de kapel van Lettele uiteindelijk door ruiling van grond toch op cultuurland werd gebouwd, ontstonden later in de negentiende eeuw en in de eerste jaren van de twintigste eeuw nog twee protestantse kerken op (voormalige) veldgrond. De kernen van bewoning verschoven daarmee van het middeleeuwse cultuurland naar de kerken in de periferie. Dit proces werd versterkt toen zich rond de kerken dorpsgemeenschappen vormden, in een uiteenlopend tempo.

Na de beschrijving van deze algemene ontwikkelingslijnen rijst de vraag, hoe typisch deze waargenomen zuidwest-Sallandse patronen zijn voor de ontwikkeling van het middeleeuwse en post-middeleeuwse cultuurlandschap in Salland. Met name het model van Spek en Van Exter voor Raalte, in centraal-Salland, biedt een interessante vergelijkingsmogelijkheid. In dat model wordt uitgegaan van een 'bewoningskern' uit de periode vóór 800 na Christus, die gesitueerd is op een groot aaneengesloten dekzandeiland. De erven en ontginningen die jongere middeleeuwse en post-middeleeuwse 'tijdlagen' representeren, zijn als 'schillen' om deze kern gesitueerd. In grote lijnen vertoont de situatie in Colmschate belangrijke parallellen. Een belangrijk verschil is, dat al in fase 1 (800-1100 na Christus) ook kleinere dekzandruggen en -koppes bewoond raken, terwijl dat in Raalte pas later gebeurt. De structuur van de verschillende schillen is in Colmschate ook anders opgebouwd. De landschapsstructuur is veel heterogener en fijnmaziger dan in Raalte. Daardoor zijn in sommige buurschappen op korte afstand van elkaar erven en ontginningen uit verschillende tijdlagen herkenbaar in het landschap, en kan eerder gesproken van een mozaïek of lappendekken dan van een opbouw in schillen.

Het zuidwestelijke deel van Salland biedt de mogelijkheid om de invloed van de stad Deventer op de ontwikkeling van het omringende platteland van het voormalige schoutambt Colmschate te bestuderen. Een algemeen patroon is, dat de grote economische, bezitstechnische en sociale 'zuigkracht' van de stad Deventer er voor gezorgd heeft dat er in de middeleeuwen geen kerken of dorpen in dit gebied ontstonden. In de vorige paragraaf werd overigens betoogd, dat het buiten de Gooijer- en Oxermarke gelegen dorp Bathmen wél een laat-middeleeuwse oorsprong heeft. Volgens Keunen kan er in zijn onderzoeksgebied een onderverdeling gemaakt worden in drie zones van landschappelijke beïnvloeding. Het sterkst was de invloed in die delen van Colmschate, die het dichtst tegen de stad lagen. Het gaat dan in de eerste plaats om de buurschappen Riele en Wechele. Deze invloed uitte zich op tal van manieren. De ontginningen die hier onder meer in de veertiende en vijftiende eeuw plaatsvonden, werden rechtstreeks door het stadsbestuur geëntameerd en speelden een belangrijke rol in de stedelijke voedselvoorziening. In de buurschap Riele moet een aantal erven in de veertiende eeuw zijn verplaatst, of nieuw aangelegd in een vrij nat en landschappelijk gefragmenteerd gebied ten noorden van een hogere dekzandrug.¹⁸⁸ Druk op het agrarisch grondgebruik vanuit de stad heeft hier mogelijk een rol gespeeld. In een latere intensiveringsfase, wellicht in de vijftiende of zestiende eeuw, moet het natte gebied tussen de erven en de hogere rug alsnog volledig als intensief benut bouwland in gebruik zijn genomen. Daarbij werd de verkaveling volledig aangepast. In een tweede zone daaromheen beperkte de stedelijke invloed zich door het ontstaan van buitenplaatsen van stedelingen, vanaf de zeventiende eeuw. Het betreft de buurschappen Weteringen, Ortele, Essen en Oxe. De derde en buitenste zone, bestaand uit Lettele, Linde en Okkenbroek, kende slechts meer indirecte (parochiële, bezitstechnische en economische) vormen van beïnvloeding door de stad. Direct herkenbare ingrepen in het landschap door de stad en door stedelingen ontbreken er.

¹⁸⁸ Vermeulen/Bartels 2007.

8 DE BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN DE NOORDWESTELIJKE ACHTERHOEK

8.1 INLEIDING

In deze tweede gebiedsstudie wordt de aandacht gericht op het noordwestelijke deel van de Achterhoek, en specifiek de directe omgeving van de stad Zutphen (fig. 8.1; kaartbijlage 3).¹ Deze stad is de belangrijkste bewoningskern in het onderzoeksgebied, terwijl Eefde, Warnsveld en Vorden de grootste dorpen zijn. Daarnaast liggen verspreid in het gebied nog enkele kleinere dorpen (Almen, Wichmond, Baak) en buurschappen. De noordgrens van het onderzoeksgebied ligt op slechts vijf kilometer afstand van de zuidgrens van het in hoofdstuk 7 besproken gebied in het zuidwestelijke deel van Salland. Toch is er om verschillende redenen voor gekozen om ook deze regio te onderzoeken. Vooral de beschikbaarheid van gegevens speelt een cruciale rol. Met name vanaf het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw zijn verschillende grootschalige opgravingen uitgevoerd in het ‘buitengebied’ van de stad Zutphen, die een gedetailleerd inzicht geven in de bewoningsgeschiedenis. Er zijn bijvoorbeeld veel minder gegevens voorhanden voor de minder intensief onderzochte centrale en zuidwestelijke delen van de Achterhoek. Het noordwestelijke deel van de Achterhoek behoort, samen met het zuidwestelijke deel van Salland, tot de meest intensief onderzochte Oost-Nederlandse regio’s. Dit biedt de mogelijkheid om de bewoningsgeschiedenis van beide nabijgelegen gebieden met elkaar te vergelijken.

In dit hoofdstuk worden ten eerste de landschappelijke kenmerken van de noordwestelijke Achterhoek besproken. Daarna wordt ingegaan op de onderzoeksgeschiedenis, en wordt een chronologisch overzicht gegeven van de beschikbare archeologische gegevens. In tegenstelling tot de voorgaande gebiedsstudie is er geen historisch-geografisch kader beschikbaar. Daarom wordt in dit hoofdstuk uitsluitend gebruik gemaakt van archeologische bronnen. De nadruk zal ook nu liggen op het rurale gebied, waardoor de stadsontwikkeling van Zutphen grotendeels buiten beschouwing blijft.

8.2 LANDSCHAPPELIJK KADER²

De landschappelijke opbouw van de noordwestelijke Achterhoek (kaartbijlage 3) is in hoofdlijnen vergelijkbaar met die van het landschap van het zuidwestelijke deel van Salland. Ook hier kan een onderscheid gemaakt worden tussen het *holocene rivierenlandschap*, het *oude rivierenlandschap* en het *dekzandlandschap van Salland en de Graafschap*. Het jongste landschap is dat van de holocene IJssel. Het is ingesneden in het oude rivierterras van de IJsseldalrijn, en heeft een scherpe begrenzing. Buiten de uiterwaarden liggen in het gebied twee grote afgesneden meanderbochten van de rivier. In het zuiden ligt de Bakerwaard. De restgeul van deze voormalige uiterwaard grenst aan het dorp Baak, dat op een hoger deel van het oude rivierterras ligt. De binnenbocht van de afgesneden meander vertoont niet meer het karakter van een kronkelwaard. Het buitendijks gelegen Cortenoever geeft wel een goede indruk hoe het landschap in de Bakerwaard er oorspronkelijk uitgezien moet hebben. Omdat de Bakerwaard als komgebied van de IJssel heeft gefunctioneerd is een dik pakket klei afgezet en is het reliëf genivelleerd. De restgeul is geheel met klei opgevuld. De tweede afgesneden meanderbocht ligt onder het industrieterrein De Mars, dat tussen de oude kern van Zutphen en het Twentekanaal ligt. Van deze oude meander is tegenwoordig vrijwel niets meer zichtbaar. Vóór de aanleg van het Twentekanaal mondde de Eefdesche Beek uit in de restgeul van de meanderbocht.

¹ Zie voor het archeologische gegevensbestand dat ten grondslag ligt aan dit hoofdstuk: website DANS EASY, [http://persistent-identificer.nl/?identificer=urn:nbn:nl:ui:13-](http://persistent-identificer.nl/?identificer=urn:nbn:nl:ui:13-aa0-uqx)

[aa0-uqx](http://persistent-identificer.nl/?identificer=urn:nbn:nl:ui:13-aa0-uqx) (bijlage 7).

² Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op Maas/Makaske 2007.

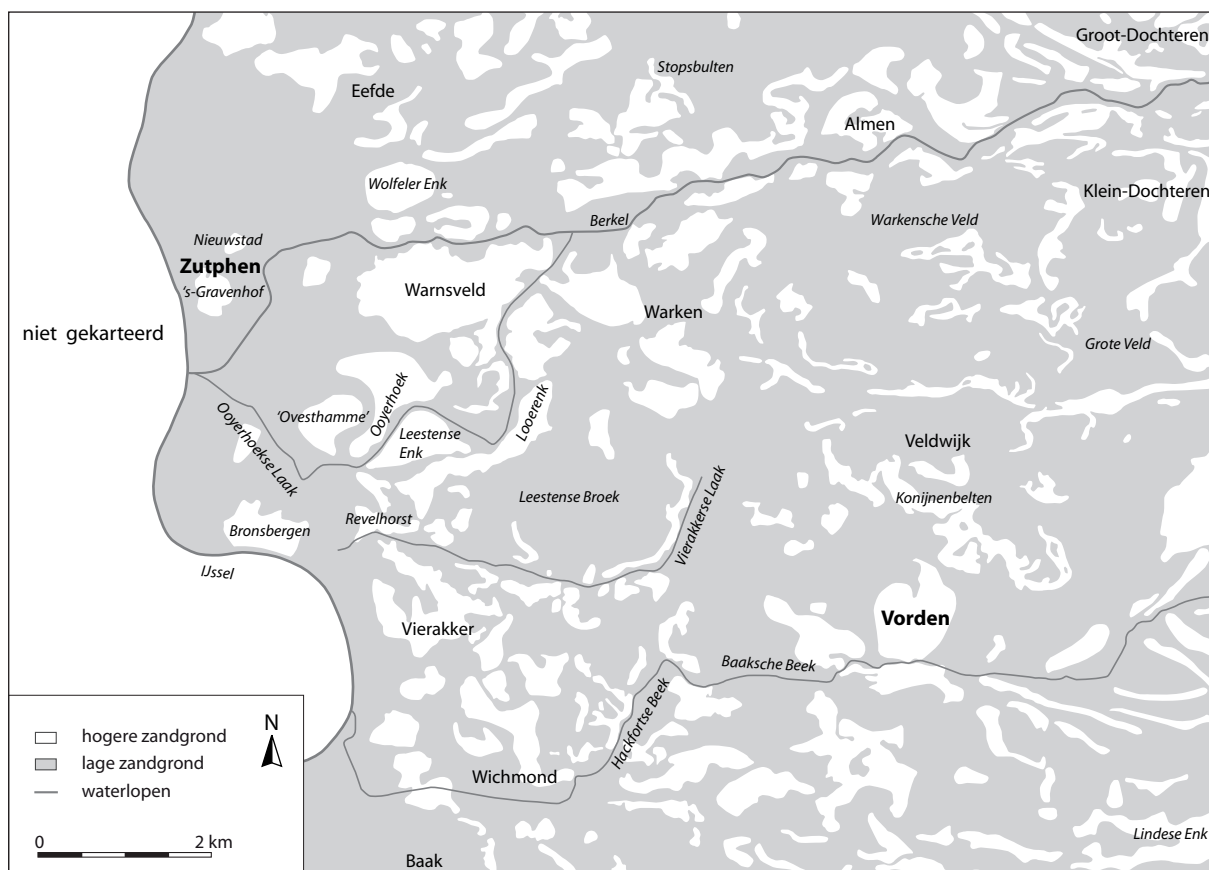

Fig. 8.1 Schematisch overzicht van de belangrijkste plaatsen en vindplaatsen die in dit hoofdstuk worden besproken. Zie kaart-bijlage 3 voor meer detail.

Het oude rivierenlandschap van de IJsseldalrijn manifesteert zich als een licht welvende riviervlakte met twee duidelijk te onderscheiden niveaus: een hooggelegen en een laaggelegen rivierterrasvlakte. De welvingen in het terras zijn waarschijnlijk de restanten van oude geulen van een vlechtend riviersysteem. Ten zuiden van het onderzoeksgebied zijn dergelijke geulen nog duidelijk waarneembaar. De terrasvlaktes zijn plaatselijk bedekt met oude rivierklei of rivierleem. Ook is er lokaal door de IJssel jonge rivierklei op het terras afgezet. Zowel voor als na de bedijking overstroomde de oude rivierterrasvlakte bij hoge afvoeren van de IJssel.³ Overigens is niet altijd goed onderscheid te maken tussen oude en jonge rivierklei, omdat beide afzettingen vrij dun zijn en vaak veel ‘roest’ bevatten. Het rivierterras is oorspronkelijk een nat gebied. Ten zuidoosten van Zutphen ligt op het rivierterras bijvoorbeeld het Leestense Broek, dat ingesloten is tussen het langgerekte rivierduin van de Looërenk en een duinenreeks ten noorden van de Vierakkerse Laak. Op het rivierterras ligt een groot aantal rivierduinen. Deze bevinden zich rechtstreeks op het terras of op lage dekzandruggen, eolische afzettingen uit een eerdere fase. Enkele rivierduinen hebben nog een duidelijke paraboolvorm, terwijl andere secundair verstoven zijn of door stromend water geërodeerd. De rivierduinen zijn opgestoven uit de oude riviervlakte, en hebben een relatief rijk moedermateriaal. De bodems bestaan uit bruine verweringsgronden, vorstvaaggronden, moderpodzolgronden en bruine enkeerdgronden. De beekdalen van de Baakse Beek of Hackfortse Beek en de

³ Op een kaart van Hottinger is het gebied aangegeven dat in 1776 bij hoogwater overstroomde. Dit komt grotendeels overeen met de oude rivierterrasvlakte (De Kaart van de Stad Zutphen en Haare Environs, 1776).

Vierakkerse Laak zijn ingesneden in het rivierterras. Beide beken zijn tegenwoordig ‘genormaliseerd’ en gekanaliseerd, maar waren oorspronkelijk natuurlijke beken. Dit blijkt onder andere uit het voorkomen van restgeulen en uit de morfologie van de rivierduinen die de dalen begrenzen. De Baakse Beek mondt op de Topographische en Militaire Kaart uit het midden van de negentiende eeuw uit in een afgesneden IJsselmeander in de Bakerweerd.⁴ Deze zuidelijke loop van de beek lijkt te zijn gegraven, of is een relatief recente natuurlijke verlegging. Het oorspronkelijke beekdal volgde een meer noordelijke loop.

Ten oosten van de denkbeeldige lijn tussen Vorden en Eefde verdwijnt het oude rivierenlandschap onder het dekzandlandschap. De landschapsstructuur vertoont een veel minder duidelijk oost-west gericht patroon dan in zuidwestelijk Salland. Vergelijkbaar is wel dat ook hier een patroon voorkomt van oude fluvioperiglaciale dalen, die gedeeltelijk afgedekt zijn door een vrij oppervlakkig dekzandrelief. Met name ten noorden en noordwesten van Vorden komen grotere aaneengesloten dekzandgebieden voor, namelijk het Galgengoor, het Warkensche Veld en het Grote Veld. Deze worden gekenmerkt door een afwisselend patroon van kleine dekzandvlakten en dekzandwelingen, met een vrij kleinschalig en grillig stelsel van dekzandruggen en uitblazingslaagten. De kenmerkende bodems voor deze dekzandgebieden zijn vochtige tot droge veldpodzolgronden. Op de hoogste dekzandruggen komen haarpodzolgronden voor. Als een gevolg van ontginning en recente ingrepen in het landschap ten behoeve van de landbouw zijn veldpodzolgronden met een dunne minerale eerdlaag ontstaan, en gronden waarvan het bodemprofiel nagenoeg is verdwenen (vlakvaaggronden). Op enkele plaatsen is dekzand in het Holoceen opnieuw verstoven, en hebben zich stuifzandduinen gevormd. Dit is onder meer het geval bij het Schapenmeer en De Belten, ten noordoosten van Vorden.

Het landschap in de noordelijke helft van het studiegebied wordt gedomineerd door de rivier de Berkel. Zutphen ligt in het mondingsgebied van deze rivier, die in het Pleistoceen vermoedelijk verschillende takken heeft gehad. Ten noorden van Klein Dochteren ligt een oud splitsingspunt van twee lopen van het Berkelsysteem. De huidige Berkel volgt globaal het zuidelijke tracé, terwijl de Eefdesche Beek en Dommerbeek meer noordelijke lopen volgen. De Berkel was in het vroeg-Holoceen een meanderende rivier die een dal heeft gevormd met een breedte van 1000-1250 meter. Dit impliceert dat de afvoer en dynamiek van de rivier in die periode veel groter moet zijn geweest dan tegenwoordig. De omvang van de vroeg-holocene Berkel is in het huidige landschap nog met name goed zichtbaar in de omgeving van Almen en Warken. Het dal ten noorden van Almen is indicatief voor de loop van de oorspronkelijke bedding van de rivier. De meanderlengte van de rivier bedroeg hier ongeveer twee kilometer, en de bochtstraal circa 500 meter. Het dorp Almen zelf ligt in de binnenbocht van de meander, op een markant rivierduin op een kronkelwaard. Het karakteristieke reliëf van kronkelwaardruggen en geulen is nog duidelijk herkenbaar ten zuidwesten van Almen, bij het erf Groot Besselink. Het patroon van meanderbochten herhaalt zich in stroomafwaartse richting. De kronkelwaarden van de meandergordel zijn veelal bedekt met rivierduinen. Deze zijn opgestoven vanuit het rivierdal, in droge perioden van het laat-Pleistoceen en vroeg-Holoceen. Aan de randen van het Berkeldal komen ook rivierduinen voor op een dekzandondergrond. Op deze fysisch-geografische eenheden komen veel essen voor. De bodem van het rivierdal bestaat uit sterk ‘roestige’ kleigronden op zand. De kronkelwaarden liggen iets hoger in het landschap, waardoor de bodem minder oxideert. De bodems van de rivierduinen bestaan uit zwarte enkeerdgronden en vorstvaaggronden. Omdat de duinen in verschillende perioden zijn opgestoven, komen er soms ‘begraven’ bodems voor.

⁴ Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, blad 33 Zutphen, 1852.

Gedurende het Holoceen lagen er in de directe omgeving van Zutphen in het mondingsgebied van de Berkel verschillende actieve lopen van het riviersysteem. In het hedendaagse landschap zijn deze voor een deel weerspiegeld in de verschillende meanderende beken, die in dit gebied ‘laken’ worden genoemd. Hoewel er nog maar weinig gedetailleerde gegevens voorhanden zijn over de ontstaansgeschiedenis en het exacte karakter van dit afwateringspatroon, is er wel archeologisch en fysisch-geografisch onderzoek uitgevoerd naar delen van de Ooyerhoekse Laak en Schouwlaak.⁵ Een belangrijke rivierloop liep direct ten zuiden van het hoge rivierduincomplex onder de huidige Zutphense stadskern. In hoofdstuk 6 is al vermeld dat op basis van recent fysisch-geografisch onderzoek door onderzoekers van de Universiteit Utrecht wordt aangenomen, dat het riviersysteem van de Berkel minstens tot in het eind van de ijzertijd in zuidelijke richting door het huidige Ijssedal stroomde.⁶ Op dat moment functioneerde de ‘Oerberkel’ als een zijrivier van de Rijn. In de laat-Romeinse tijd of, uitgaande van de dateringen van Makaske *et al.*, de vroege middeleeuwen, vond de zogenaamde ‘Ijsselavulsie’ plaats, waarna de IJssel geleidelijk haar huidige vorm kreeg.⁷ In de twee bovengenoemde onderzochte laken zijn kleipakketten uit de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen waargenomen, die bewijzen dat de IJssel bij hoogwater afzettingen achterliet in de benedenlopen van de geulen van het Berkelsysteem.⁸

Ook in andere delen van het onderzoeksgebied komen enkele natuurlijke beekdalen voor. Eén van de belangrijkste daarvan is het beekdal van de Hackfortse Beek. Dit is de benedenloop van de Hissinkbeek, die in het centrale deel van de Achterhoek in het Ruurlose Broek ontspringt. Op twee plaatsen is het dal van de Hackfortse Beek zeer smal. De meest oostelijke van deze zogenaamde ‘flessenhalzen’ ligt bij Wientjesvoorde, ten noordwesten van de buurschap Kranenburg. Het toponiem verraadt al dat het beekdal juist op deze locatie in historische tijd, en mogelijk al eerder overgestoken werd. De tweede vernauwing ligt bij het kasteel Vorden. Een ongeveer vergelijkbaar afgesloten dal ligt iets ten zuiden van de Hackfortse Beek, en wordt tegenwoordig doorsneden door de (gegraven) Veengoot. In dat dal is een veenpakket tot ontwikkeling gekomen.

8.3 ONDERZOEKSGESCHIEDENIS

In de onderzoeksgeschiedenis van de noordwestelijke Achterhoek zijn vooral in de laatste decennia dezelfde patronen zichtbaar als in het zuidwestelijke deel van Salland (par. 7.3). Een belangrijk verschil tussen beide gebieden is, dat in de noordwestelijke Achterhoek al in een veel eerder stadium archeologische interesse merkbaar is dan in Salland. Net als in Twente en in andere delen van de Achterhoek was de aandacht in de negentiende eeuw met name gericht op prehistorische grafmonumenten. Op een kaart uit 1836 uit het archief van Huis Verwolde zijn bijvoorbeeld onder meer enkele grafheuvels en grafheuvelgroepen in de noordwestelijke Achterhoek weergegeven.⁹ In 1866 al besloot het stadsbestuur van Zutphen een collectie van voorwerpen van historisch belang op te bouwen, die het fundament vormde voor de collectie van de in 1903 gestichte Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap.¹⁰ In de collectie bevonden zich onder meer vondsten uit verschillende Achterhoekse urnenvelden.¹¹ De eerste laat-prehistorische grafvelden in het onderzoeksgebied zelf werden, voor zover bekend, ontdekt in het laatste kwart van de negentiende eeuw. In 1885 werden bijvoorbeeld tientallen urnen met crematieresten

⁵ Groenewoudt *et al.* 2001; Fermin/Groothedde 2005a.

⁶ Cohen 2007; Cohen *et al.* in voorb.

⁷ Cohen/Lodder 2007; Makaske *et al.* 2008.

⁸ Groenewoudt *et al.* 2001, 331; Fermin/Groothedde 2005a, 7.

⁹ De kaart wordt onder andere vermeld in De Graaf 1926;

Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nrs. 16 en 125, p. 47 en p. 75; Van der Kleij 2003, cat. nrs. 15 en 22, p. 17 en p. 19, en Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 24, p. 90.

¹⁰ Genders 1978, 101.

¹¹ Engelen 1916, 1932.

gevonden bij de Konijnenbelten in Veldwijk, iets ten zuidoosten van Vorden.¹² Daarop volgde de ontdekking van een urnenveld in Almen, omstreeks 1892¹³, en twee grafvelden op een rivierduin in Bronsbergen in 1900 en 1933.¹⁴ Tot opgravingen leidden de vondsten niet. In het eind van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw werden daarnaast bij ontginningen en graafwerkzaamheden verschillende stenen en vuurstenen bijlen gevonden, onder meer in de Zutphense binnenstad.¹⁵

De eerste professionele opgraving in de noordwestelijke Achterhoek vond eveneens plaats in Zutphen. In 1946 deden J.G.N. Renaud en P. Glazema onderzoek op het 's-Gravenhof, waarbij onder meer de resten van een negende-eeuwse grafelijke hof werden blootgelegd.¹⁶ De opgraving kreeg echter geen vervolg. Pas in de jaren zestig en zeventig werden enkele kleinschalige archeologische verkenningen uitgevoerd door de ROB. In 1964 werden bij een verkenning bijvoorbeeld twee grafheuvels ontdekt in het Warkensche Veld, alsmede een vindplaats uit de ijzertijd op een es ten noorden van de Berkel in Almen.¹⁷ Na 1965 werden enkele archeologische verkenningen uitgevoerd door de in dat jaar aangestelde provinciaal archeoloog R.S. Hulst, met name naar aanleiding van toevalsvondsten en ontgroningen. Dit kleinschalige onderzoek vond vooral plaats in het noordelijke, noordoostelijke en oostelijke deel van het onderzoeksgebied. De meest interessante vindplaatsen die in deze fase ontdekt werden zijn een laat-neolithische grafheuvel in Almen en een nederzettingsterrein uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen in Groot-Dochteren.¹⁸ In Vierakker, even ten zuiden van Zutphen, deed Hulst een onderzoek naar de restanten van een mogelijke kapel.¹⁹ Met uitzondering van de belangrijke opgraving op het 's-Gravenhof in Zutphen vonden de schaarse archeologische activiteiten vóór de jaren tachtig van de vorige eeuw hoofdzakelijk plaats in de rurale gebieden op wat grotere afstand van de stad. Daarbij moet benadrukt worden dat het totale aantal vindplaatsen klein is, en het kennisniveau per vindplaats laag. Met name uit het zuidelijke en zuidoostelijke deel van het onderzoeksgebied waren nauwelijks vindplaatsen bekend, en in dat beeld is na de jaren tachtig nog nauwelijks verandering gekomen.

In de jaren tachtig en negentig vond er een grote omslag plaats (par. 2.7.1). Als gevolg van de oprichting van een archeologische werkgroep kwam er meer aandacht voor de stadsontwikkeling van Zutphen.²⁰ Vanwege een gebrek aan tijd, geld en structuur werden de opgravingen die in dit decennium in de stad werden uitgevoerd echter nog nauwelijks uitgewerkt en gepubliceerd. De werkgroep vormde wel de opmaat voor de aanstelling van een gemeentelijk archeoloog in het begin van de jaren negentig. De gemeentelijke dienst ging voor de noordwestelijke Achterhoek een vergelijkbare rol spelen als de gemeentelijke dienst van Deventer voor Zuidwest-Salland. Daarbinnen kunnen twee onderzoekslijnen onderscheiden worden. Ten eerste lag de nadruk op de middeleeuwse en post-middeleeuwse stadsontwikkeling, waarbij bijvoorbeeld het onderzoek naar de ringwalburg van Zutphen en de ontstaansgeschiedenis van de vroeg-middeleeuwse stad een belangrijke positie innam.²¹ Daarnaast werden ook pre-stedelijke

¹² Pleyte 1887, 11-12; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 158, p. 83; Van der Kleij 2003, cat. nr. 1, p. 6-7.

¹³ Van der Kleij 2003, cat. nr. 3, p. 8.

¹⁴ Modderman/Montforts 1991, p. 151 en afb. 8, nrs. 4-7, p. 158; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 141, p. 79; Oude Rengerink 2003a, cat. nrs. 1 en 5, p. 84-85; Van der Kleij 2003, cat. nr. 7, p. 12-13.

¹⁵ Bitter 1984, 6; Schut 1987, cat. nr. 9, p. 41; Groothedde 1999, site 7, p. 12, 2001, 74.

¹⁶ Renaud 1950.

¹⁷ Bruijn 1964; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nrs. 17,

126 en 127, p. 47 en p. 75; Van der Kleij 2003, cat. nrs. 23-24, p. 19.

¹⁸ Almen: o.a. Hulst 1975; Schut 1987, cat. nr. 5, p. 21; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 36, p. 52. Groot-Dochteren: Hulst 1972b; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 66, p. 59.

¹⁹ Hulst 1978a; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 157, p. 83.

²⁰ Vermeulen/Groothedde 2006, 7; Bitter 1984.

²¹ O.a. Groothedde 1999, 2004a-b; Fermin/Groothedde 2006a.

nederzettingssporen onderzocht, onder meer uit de Romeinse tijd.²² Ten tweede werden er in anticipatie op aan te leggen bedrijventerreinen en woonwijken verschillende opgravingen uitgevoerd in de directe omgeving van de stad. Met name in het gebied direct ten zuidoosten van Zutphen, op de dicht bij elkaar gelegen rivierduinen van de Ooyerhoek (1990-2000), Leestense Enk (1994-1997) en Looërenk (2000-2004), hadden deze opgravingen een grootschalig karakter.²³ Er werden op deze rivierduinen talrijke nederzettingssporen en enkele grafvelden uit de periode tussen het mesolithicum en de middeleeuwen onderzocht. Als gevolg daarvan heeft deze microregio zich in de laatste twee decennia ontwikkeld tot het best onderzochte gebied van de Achterhoek, dat de vergelijking met bijvoorbeeld de Weteringer Enk in Colmschate (par. 7.3) inmiddels kan doorstaan.

Naast de Ooyerhoek, Leestense Enk en Looërenk zijn op verschillende andere locaties verkennend onderzoek en meestal kleinschalige opgravingen uitgevoerd, zowel door de gemeentelijke dienst als door commerciële bedrijven. De meeste van deze onderzoekslocaties liggen eveneens in de directe omgeving van de stad, bijvoorbeeld in de buurschap Vierakker (plangebied Revelhorst) en het dorp Warnsveld.²⁴ Sinds de jaren tachtig en met name negentig van de vorige eeuw is de kennis over bewoningsontwikkeling van Zutphen en directe omgeving derhalve zeer sterk toegenomen. Daarentegen zijn, net als in Zuidwest-Salland, de verder van de stad gelegen gebieden veel minder goed onderzocht. De meeste vindplaatsen die vóór het begin van de jaren tachtig ontdekt werden, liggen wel in die gebieden. Overigens zijn er wel lokale verschillen in kennisstand aan te wijzen. De kennisstand voor het Berkeldal en directe omgeving is als gevolg van enkele verkenningen en toevalsvondsten bijvoorbeeld beduidend beter dan die voor de directe omgeving van Vorden, waar nauwelijks onderzoek heeft plaatsgevonden.

8.4 LAAT-PALEOLITHICUM EN MESOLITHICUM

Uit de noordwestelijke Achterhoek is geen enkele vindplaats uit het laat-paleolithicum bekend. In dit opzicht sluit het gebied aan bij Zuidwest-Salland (par. 7.4). Er zijn wel diverse aanwijzingen voor bewoning in het mesolithicum (fig. 8.2). Uitgaand van een ongeveer vergelijkbare ‘ontdekkingskans’ voor vondststrooiingen uit beide fases kan aangenomen worden dat het ‘ontbreken’ van laat-paleolithische vindplaatsen wijst op een zeer lage bewoningsdichtheid gedurende deze fase. In het intensief onderzochte gebied ten zuidoosten van Zutphen zijn verschillende mesolithische vindplaatsen onderzocht, met name in de Ooyerhoek en op de Looërenk. Daarbuiten is een vuursteenstrooiing in Baak gedocumenteerd.²⁵ Op verschillende andere locaties zijn kleine aantallen vuurstenen artefacten gevonden waarvan de context niet in detail reconstrueerbaar is. De betreffende vindplaatsen liggen hoofdzakelijk in de directe omgeving van Zutphen, onder meer op de ten noorden van Warnsveld gelegen Wolfeler Enk en in Vierakker. Daarentegen is er, met uitzondering van enkele artefacten die gevonden zijn in Groot-Dochteren, nauwelijks informatie voorhanden over de mesolithische bewoning in het oostelijke deel van het onderzoeksgebied.

Tijdens de opgravingen die in het laatste decennium hebben plaatsgevonden in de Ooyerhoek en op de Looërenk zijn verschillende mesolithische vuursteenstrooiingen onderzocht (fig. 8.3). Omdat vooralsnog slechts enkele opgravingen van mesolithische vindplaatsen hebben plaatsgevonden in Oost-Nederland zijn de onderzoeksresultaten van groot belang en voor een deel al besproken in paragraaf

²² O.a. Fermin/Groothedde 2006b.

²³ O.a. Groothedde 1996a; Bouwmeester 2000, 2001a, 2002; Groenewoudt *et al.* 2001; Groothedde *et al.* 2001; Bos *et al.* 2005; Bouwmeester *et al.* 2008.

²⁴ Vierakker: Bouwmeester 2001b; Fermin 2005. Warnsveld: Van Genabeek 2001; Fermin/Groothedde 2005b; Fermin 2007.

²⁵ Archis-objectcode 33HZ-9.

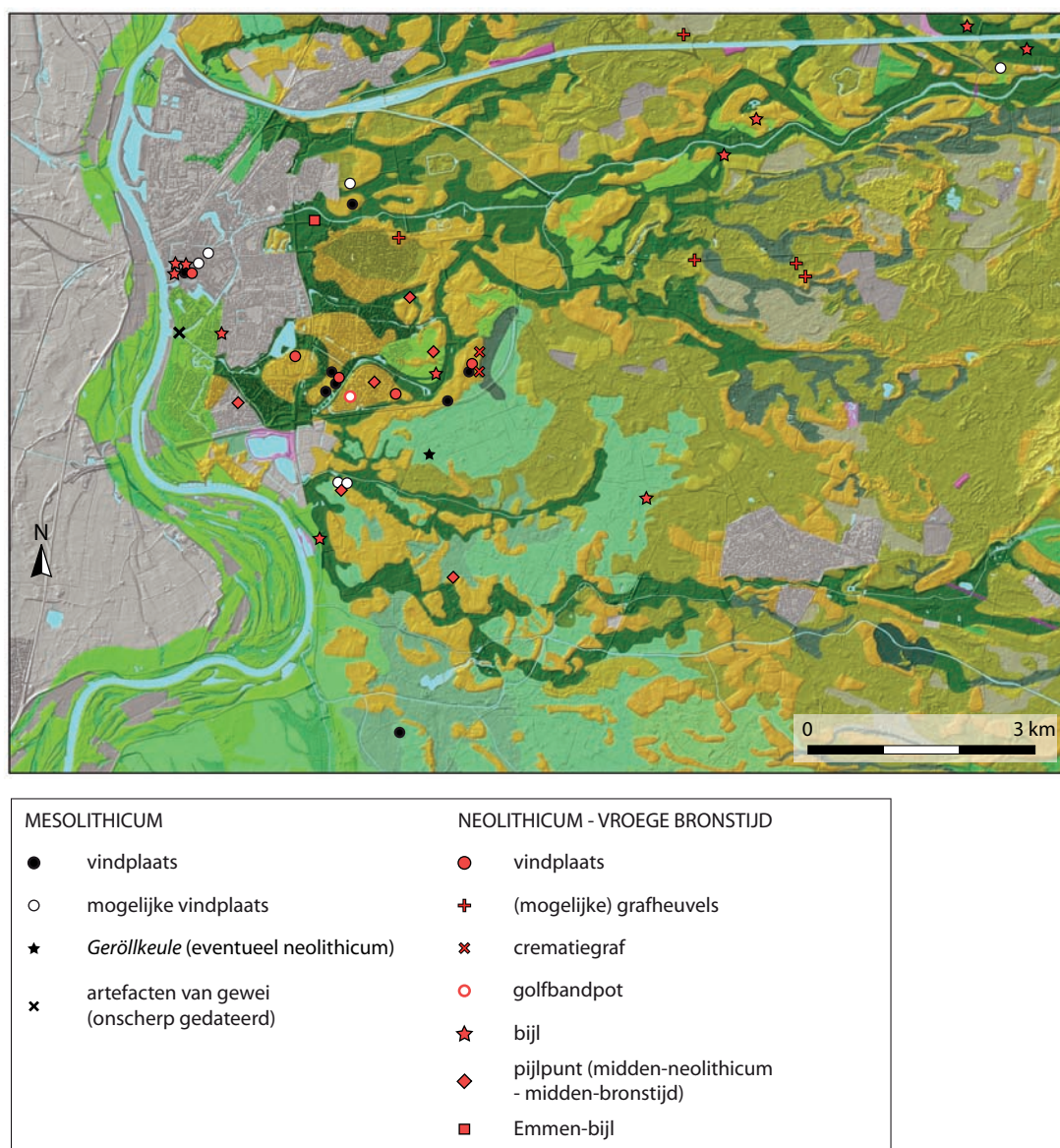

Fig. 8.2 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen het mesolithicum en de vroege bronstijd.

3.2.2. De Ooyerhoek is een nieuwbouwwijk aan de zuidoostzijde van Zutphen. De ondergrond bestaat uit een groot rivierduin, waarvan met name een in zuidwestelijke richting lopende, relatief smalle uitloper intensief onderzocht is. Het rivierduin wordt aan de oostzijde geflankeerd door het beekdal van de Ooyerhoekse Laak. Dat er op dit duin sporen van mesolithische bewoning verwacht konden worden, was al duidelijk door enkele vuurstenen artefacten die enkele jaren voor de eerste opgravingen tijdens veldverkenningen verzameld werden.²⁶ Tijdens de opgravingen die in de jaren negentig van start gingen, werd in het noordelijke deel van de genoemde uitloper van het rivierduin (Ooyerhoek-Noord) een mesolithische vuursteenstrooiing onderzocht.²⁷ Deze vindplaats bleek vrij slecht geconserveerd te zijn. Onder de verzamelde vuurstenen artefacten bevinden zich onder meer enkele vroeg-mesolithische spitzen, en een laat-mesolithische of vroeg-neolithische trapezium. Opgravingen in een zuidelijker deel van de Ooyerhoek (Laaksche Veld) leverden meer waardevolle gegevens op (zie tevens par. 3.2.2). In 1998

²⁶ Bitter 1983, 86-87.

²⁷ Van der Kleij 1996b.

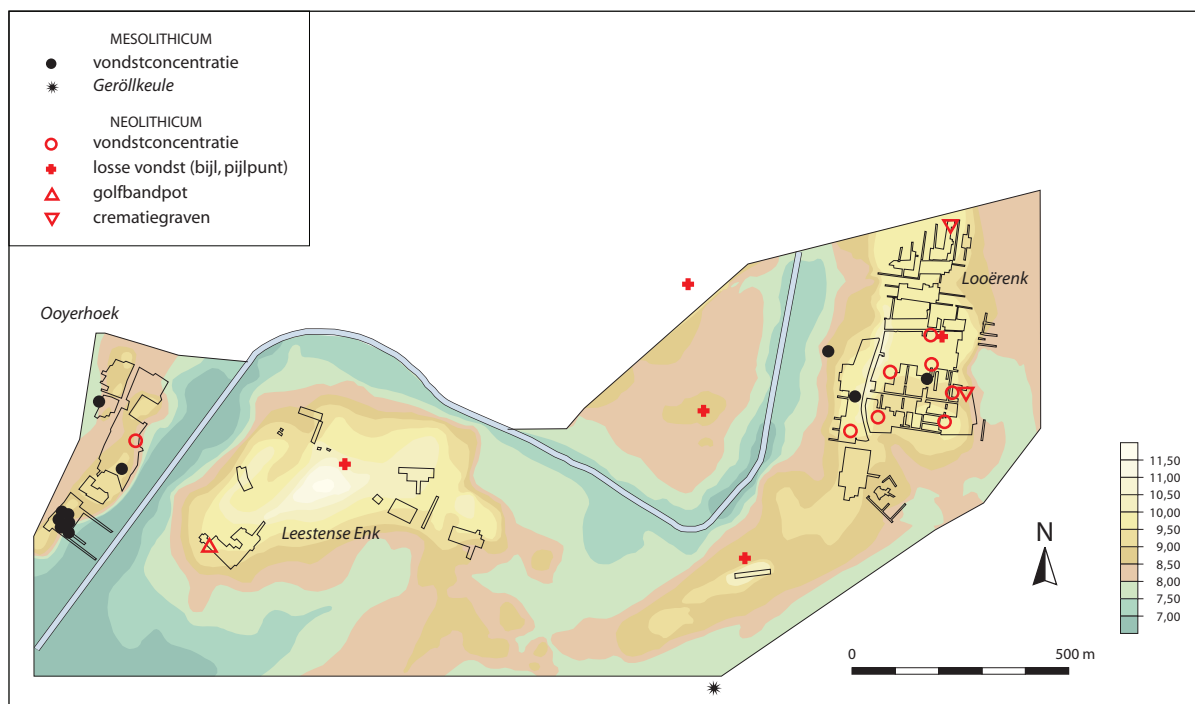

Fig. 8.3 De belangrijkste vindplaatsen uit het mesolithicum en neolithicum op de rivierduinen van de Ooyerhoek, Leestense Enk en Looërenk. Naar Groothedde 2001, p. 73; Looërenk aangepast op basis van Fermin 2008a.

werd in dit gebied een eerste vuursteenstrooiing opgegraven.²⁸ Daarop volgde een onderzoek van een serie kampementjes, die ongeveer 200 meter zuidelijker lagen op korte afstand van het beekdal.²⁹ Het aangrenzende deel van het dal werd in kaart gebracht door middel van proefsleuven.³⁰

De eerstgenoemde vindplaats op het Laaksche Veld bleek een oppervlakte van hooguit 25 vierkante meter te beslaan. In het centrale deel van de vuursteenstrooiing werd een hardkuil gevonden, waarvan de vulling enkele verkoolde hazelnootfragmenten bevatte. Met behulp van een ¹⁴C-datering daarvan is de vindplaats gedateerd in het vroeg-mesolithicum.³¹ Op basis van het voorkomen van enkele vuurstenen artefacten die aan de productie van spitsen zijn gerelateerd, alsmede het feit dat er onder de werktuigen vrijwel alleen microlithen voorkomen, is de artefactstrooiing als de neerslag van een jachtkampje geïnterpreteerd. De kleine oppervlakte en de lage vondstdichtheid wijzen er op dat de locatie slechts kortstondig bewoond is. De zuidelijker gelegen vindplaatsen bevinden zich op een afstand van hooguit 60 meter van de Ooyerhoekse Laak. Dit deel van het rivierduin is overdekt met een dunne laag stuifzand, waardoor de conserveringsomstandigheden goed zijn (fig. 8.4).³² Er worden zes vindplaatsen onderscheiden, hoewel dit aantal enigszins arbitrair is. De twee vindplaatsen die het verst van de Laak af liggen bestaan weliswaar uit goed begrensde artefactstrooiingen, maar de andere vier zijn herkend aan dichtere vondstconcentraties binnen een min of meer diffuse spreiding van vondstmateriaal. Een serie ¹⁴C-dateringen heeft uitgewezen dat ook deze vindplaatsen overwegend uit het vroeg-mesolithicum dateren.³³ Waarschijnlijk kunnen deze zes vindplaatsen eveneens geïnterpreteerd worden als kortstondig gebruikte jachtkampjes.

²⁸ Verneau 1999; Peeters/Verneau 2001.

²⁹ Groenewoudt/Deeben 2001; Groenewoudt *et al.* 2001.

³⁰ Groenewoudt/Deeben 2001; Groenewoudt *et al.* 2001; Bos *et al.* 2005.

³¹ Verneau 1999, 56.

³² Kooistra *et al.* 1999; Kooistra 2000.

³³ Groenewoudt *et al.* 2001, 332.

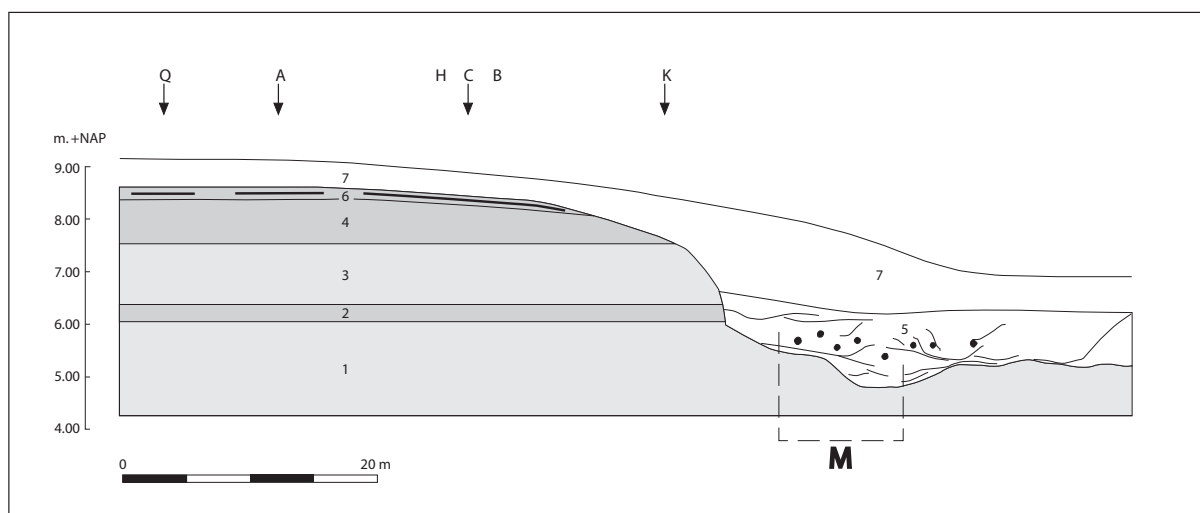

Fig. 8.4 Schematisch profiel over het rivierduin van Zutphen-Ooyerhoek en de aangrenzende Ooyerhoekse Laak, ter hoogte van een serie vroeg-mesolithische vindplaatsen. 1. fluviaal zand (vroeg-Weichselien); 2. dekzand (Pleniglaciaal); 3. fluvio-periglaciaal zand (midden-Weichselien); 4. stuifzand (laat-Weichselien); 5. verspoeld rivierzand en veen (Preboreaal-Atlanticum); 6. stuifzand (vml. vroeg-Boreaal); 7. sediment uit Romeinse tijd en later, hoofdzakelijk geërodeerd. Zwarte stippen: stammen van vroeg-Atlantische bomen. Letters: mesolithische vindplaatsen. Naar Groenewoudt et al. 2001, fig. 3, p. 332.

Tijdens het onderzoek van het aangrenzende beekdal van de Ooyerhoekse Laak werd aangetoond dat direct naast het rivierduin een vroeg-holocene fossiele meander van een riviersysteem aanwezig is. Het moet gaan om één van de verschillende lopen in het mondingsgebied van de Berkel. Het rivierduin zelf is waarschijnlijk gevormd in de Jonge Dryas, uit opgestoven rivierzand. In de proefsleuf in het beekdal werden, naast stenen en vuurstenen artefacten, in totaal 91 goed geconserveerde bot- en geweifragmenten gevonden. Een deel daarvan is afkomstig uit de onderste vulling van de geul. De meeste bot- en geweifragmenten zijn van zoogdieren als wild zwijn, edelhert, bruine beer en bever. Er zijn ook drie werktuigen van edelhertgewei en een benen priem gevonden. De vondsten uit de fossiele meander worden geïnterpreteerd als de restanten van een vroeg-mesolithische afvaldump, die gerelateerd zijn aan de bewoning op het direct aangrenzende deel van het rivierduin. Een serie ^{14}C -dateringen geeft aan dat de vondsten dateren uit twee verschillende fases, waarvan de jongste inderdaad deels overeenkomt met de dateringen voor de vuursteenstrooiingen.³⁴ Daarnaast geven enkele ^{14}C -dateringen van zowel vondsten van het rivierduin als uit het beekdal indicaties voor activiteiten in een jongere fase, omstreeks de overgang van het midden- naar het laat-mesolithicum.

Door middel van botanisch onderzoek van monsters uit de geulvullingen is door Bos *et al.* een reconstructie gemaakt van de vegetatie-ontwikkeling in het landschap dat bewoond werd door de vroeg-mesolithische jagers-verzamelaars (fig. 8.5).³⁵ In de periode tussen 9800 en 9600 BP, een fase waarin er geen aanwijzingen zijn voor bewoning, is er sprake van een relatief open en kruidenrijke vegetatie op de rivierduinen. Langs de randen van de restgeulen van het riviersysteem bestonden rietmoerassen, met her en der verspreide wilgen. Er zijn aanwijzingen voor het verbranden van de rietvegetatie en voor betreding (*trampling*-zones), maar het is niet zeker of dit een gevolg was van menselijke activiteit. Vanaf 9600 BP raakte het gebied geleidelijk dichter bebost. De rietvegetatie werd vervangen door wilg, berk en populier, en op de rivierduinen groeiden dennen. Voor de eerste archeologisch aangetoonde periode van bewoning, tussen 9400 en 9200 BP, zijn er aanwijzingen voor betreding of eutrofiëring als een gevolg

³⁴ Groenewoudt *et al.* 2001, tabel 1 (335) en 344-346.

³⁵ Bos *et al.* 2005.

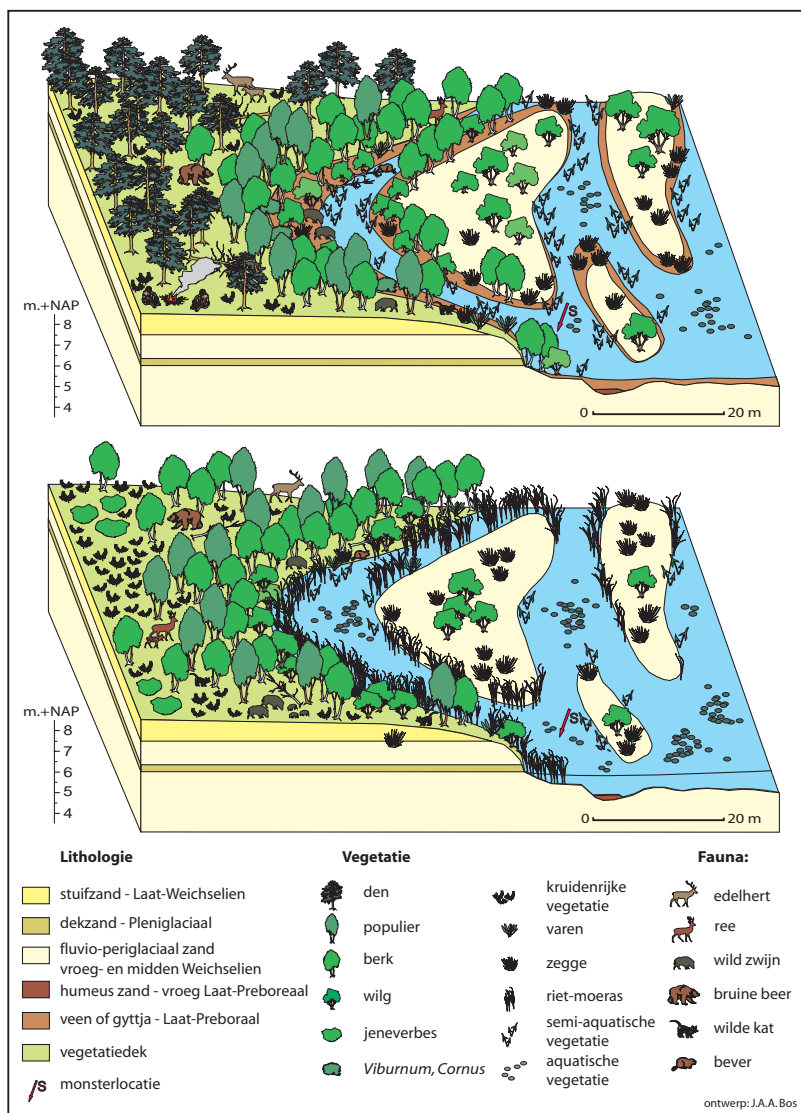

Fig. 8.5 Reconstructie van de vegetatie-ontwikkeling in de Ooyerhoek, in het vroegste deel van het laat-Preboreaal (onder) en het laat-Preboreaal (boven). Naar Bos et al. 2005, fig. 6, p. 36.

van de aanwezigheid van grote herbivoren of mensen langs de randen van de restgeul. Als gevolg van een hiaat in de bemonsterde afzettingen zijn er geen paleobotanische gegevens voor de bewoningsfase tussen 8900 en 8700 BP. Na die fase lijkt het rivierduin van de Ooyerhoek gedurende een vrij lange periode onbewoond te zijn. Bos *et al.* noemen de steeds dichter wordende bebossing of verlanding van de restgeul, waardoor er geen open water meer aanwezig was, als mogelijke oorzaken voor de verlating van het duin.³⁶

Ten oosten van de Ooyerhoek ligt het rivierduin van de Leestense Enk. Beide landschappelijke eenheden worden van elkaar gescheiden door de Ooyerhoekse Laak. Tijdens veldverkenningen zijn op de Leestense Enk verschillende mesolithische artefacten gevonden, die er op wijzen dat ook hier bewoning plaatsvond.³⁷ Gedetailleerde gegevens zijn echter nog niet beschikbaar. Informatiever zijn de opgravingen die hebben plaatsgevonden op de iets oostelijker gelegen Looërenk. De Looërenk ligt op het noordoos-

³⁶ Bos *et al.* 2005, 40–41.

³⁷ Van der Kleij 1996b, 25.

telijke deel van een markant, langgerekt rivierduin, dat aan de zuidelijke en zuidoostelijke zijde grenst aan het Leestense Broek (fig. 8.3). Het duin wordt aan de westzijde geflankeerd door de Ooyerhoekse Laak. Tijdens de grootschalige opgravingen in dit gebied zijn verschillende vindplaatsen onderzocht.³⁸ Het ‘zwaartepunt’ van de bewoning lijkt hier eveneens in het vroeg-mesolithicum te liggen. Met name op het westelijke deel van het rivierduin, op korte afstand van de laak, zijn verschillende vuursteenstrooiingen opgegraven waarin onder meer vroeg-mesolithische spitsen vertegenwoordigd zijn. De landschappelijke ligging is vrijwel identiek aan die van de vindplaatsen in de Ooyerhoek. Ook direct ten zuiden van een ven, dat op het midden van het rivierduin ligt en waarin gedurende het mesolithicum zeker water stond³⁹, is een concentratie van vroeg-mesolithische artefacten gedocumenteerd. Enkele verspreid op de Looërenk gevonden trapezia wijzen op activiteiten in het laat-mesolithicum of vroeg-neolithicum, maar vondsten uit deze periode zijn minder goed vertegenwoordigd dan vroeg-mesolithische artefacten. Er is bij het onderzoek wel een opvallende andere aanwijzing verkregen dat het rivierduin in het laat-mesolithicum een rol bleef spelen in de landschapsexploïtatie. Op de bodem van het bovengenoemde ven werden namelijk honderden vondstloze, ondiepe kuiltjes waargenomen, die op basis van palynologisch onderzoek en een ¹⁴C-datering in deze fase gedateerd zijn. Mogelijk houden ze verband met het uitgraven van een plantaardige voedselbron.⁴⁰

De resultaten van het onderzoek op de Looërenk vertonen een duidelijke gelijkenis met die van de opgravingen in de Ooyerhoek. Op beide rivierduinen dateren de meeste vindplaatsen uit het vroeg-mesolithicum, en wijzen deze op herhaaldelijk, kortstondig gebruik in de vorm van jacht- en extractiekampjes. Vindplaatsen uit het midden- en laat-mesolithicum zijn aanzienlijk minder goed vertegenwoordigd, hoewel er wel aanwijzingen zijn voor activiteiten in deze periode. Overigens is de locatiekeuze eveneens goed vergelijkbaar met die van de mesolithische vindplaatsen op de locatie Epse-Olthoflaan, die in het vorige hoofdstuk besproken werd. Het betreft relatief grote rivierduinen, die aan één zijde geflankeerd worden door een beekdal en aan de andere zijde door laaggelegen, moerassige gebieden. Een vrijwel identieke landschappelijke context is zichtbaar bij het grote rivierduin van Vierakker, dat iets zuidelijker ligt. Op het meest noordwestelijke deel van dit duin zijn op de locatie Revelhorst bij veldverkenningen en een opgraving verschillende vuurstenen artefacten gevonden, waarvan een deel dateert uit het mesolithicum.⁴¹ Het rivierduin wordt aan de noord- en oostzijde geflankeerd door het beekdal van de Vierakkerse Laak, en aan de west- en zuidzijde door een rivierterrasvlakte die dezelfde landschappelijke kenmerken bezit als het Leestense Broek.

De hogere delen van de rivierduinen, dekzandruggen en dekzandkopjes direct langs de uitgestrekte moerassige laagte van het Leestense Broek waren zonder twijfel gunstige vestigingslocaties. In eerste instantie wordt dit bewezen door de al besproken opgravingen op de Looërenk, maar ook direct aan de oostkant van het broekgebied zijn op een dekzandkop enkele vermoedelijk mesolithische artefacten gevonden.⁴² In het Leestense Broek zelf is een fragment van een *Geröllkeule* van kwartsiet gevonden, die dateert uit de fase tussen het midden-mesolithicum en midden-neolithicum (par. 3.2.4.1).⁴³ Zoals in de landschappelijke omschrijving van het onderzoeksgebied is opgemerkt, kan het Leestense Broek gekarakteriseerd worden als een moerassig broekgebied dat ontstaan is op een rivierterras dat onderdeel uitmaakt van het oude rivierenlandschap. Deze rivierterrassen komen met name in het gebied ten zuiden van Zutphen en ten westen van Vorden voor. Nabij de Veersweg in Baak, in het uiterste zuidwestelijke

³⁸ Verneau 2001b; Fermin 2008a.

³⁹ Jong 2004.

⁴⁰ Jong 2004; Fermin 2008a, 45-48.

⁴¹ Groothedde 1989, 90; Van der Kleij/Andrea 2000, 9 en 11-12; Bouwmeester 2001b, 7; Oude Rengerink 2003a,

cat. nr. 8, p. 86 en p. 73; Fermin 2005, 14.

⁴² Oude Rengerink 2003a, cat. nrs. 20-21, p. 89.

⁴³ Groothedde 2001, 72-73; Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 19, p. 88-89.

deel van het onderzoeksgebied, zijn in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw op een kleine oppervlakte tientallen mesolithische vuurstenen artefacten gevonden.⁴⁴ De landschappelijke ligging wijkt af van die van de tot dusver besproken vindplaatsen. De ondergrond is gekarteerd als een rivierterrasvlakte, waarbinnen geen duidelijke hoogteverschillen aangegeven zijn. Waarschijnlijk zijn de gevonden artefacten de restanten van een kortstondig bewoond kampementje op een laag zandkopje in een overwegend laaggelegen en nat gebied, dat overdekt is geraakt met jonge IJssel-afzettingen.

In paragraaf 8.2 is beargumenteerd, dat aan de huidige landschapsvormen kan worden afgeleid dat de Berkel in het vroeg-holoceen een veel grotere omvang had dan tegenwoordig. De rivier vormde een dominant landschapselement in het noordelijke deel van het onderzoeksgebied, en zal zonder twijfel een belangrijke rol hebben gespeeld in locatiekeuze en landschapsexploitatie in het mesolithicum. Daarbij dient opgemerkt te worden dat de situatie in het mondingsgebied van de rivier, ongeveer ten westen van Warnsveld, in landschappelijk opzicht veel complexer is dan in verder stroomopwaarts gelegen delen van het rivierdal. In het eerste gebied zijn verschillende lopen actief geweest, vermoedelijk deels gelijktijdig, waarvan de exacte positie en ouderdom nog niet in detail gereconstrueerd zijn. Tot deze vroeg-holocene lopen behoort (in oorsprong) bijvoorbeeld de Ooyerhoekse Laak, maar ook een geul die direct ten zuiden van het rivierduin onder de huidige binnenstad loopt. De loop van de rivier is ten oosten van Warnsveld beter reconstrueerbaar. Voor dat deel van het rivierdal is relatief weinig archeologische informatie beschikbaar, hoewel bij het erf Groot Boevink in Groot-Dochteren een kleine hoeveelheid mesolithische vuurstenen artefacten gevonden is.⁴⁵ De vindplaats ligt op een hoge dekzandrug, direct ten westen van de locatie waar de Harfsensche Beek zich splitst van de Berkel. Verder stroomafwaarts zijn er aanwijzingen voor bewoning op verschillende locaties op twee rivierduinen ten noorden van Warnsveld.⁴⁶ Beide rivierduinen liggen ten noorden van de huidige loop van de Berkel en worden geheel omgeven door beekdalbodems. Tenslotte is er nog een 'oude' melding van de vondst van mesolithische vuurstenen artefacten 'langs de Berkel en in de omgeving van het Broederkerkhof'.⁴⁷ De tweede vindplaatsopgave wijst op mesolithische bewoning op het rivierduin onder de Zutphense binnenstad.⁴⁸ Daarnaast is in een bouwput op de locatie waar de huidige Berkel uitmondt in de IJssel een basisbijl van edelhertgewei gevonden.⁴⁹ Een datering in het mesolithicum behoort tot de mogelijkheden.

8.5 NEOLITHICUM EN VROEGE BRONSTIJD

Slechts enkele nederzettingsterreinen uit het onderzoeksgebied kunnen met zekerheid gedateerd worden in het neolithicum of de vroege bronstijd (fig. 8.2). De algemene patronen wat betreft kennisstand en onderzoeks lacunes zijn goed vergelijkbaar met die in het zuidwestelijke deel van Salland (par. 7.5). Er bestaat met name weinig inzicht in het karakter van de bewoning in het vroeg- en midden-neolithicum. In het beekdal van de Ooyerhoekse Laak is wel een bekapte eik gevonden, die wijst op menselijke activiteit in het vroeg-neolithicum.⁵⁰ De kennisstand van de bewoning in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd is aanzienlijk beter. Op verschillende locaties zijn tijdens archeologisch onderzoek grondsporen, vuurstenen artefacten en aardewerk uit deze periode gevonden. Deze vindplaatsen liggen vrijwel uit-

⁴⁴ Archis-objectcode 33HZ-9.

⁴⁵ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 88, p. 65; Archis-objectcode 34AZ-23.

⁴⁶ Groothedde 1989, 90; Scholte Lubberink 2000b; Archis-objectcode 33FZ-19.

⁴⁷ Bitter 1984, 6. Gegevens op basis van een artikel in het Zutphens Dagblad van 27-1-1957.

⁴⁸ Bij een kleinschalig onderzoek in de Vaaltstraat is op datzelfde rivierduin een mogelijk vroeg-mesolithisch klingkerntje gevonden (Fermin/Groothedde 2007).

⁴⁹ Hulst 1990a.

⁵⁰ Groenewoudt/Deeben 2001, 13; Groenewoudt *et al.* 2001, tabel 1, 335 en 345.

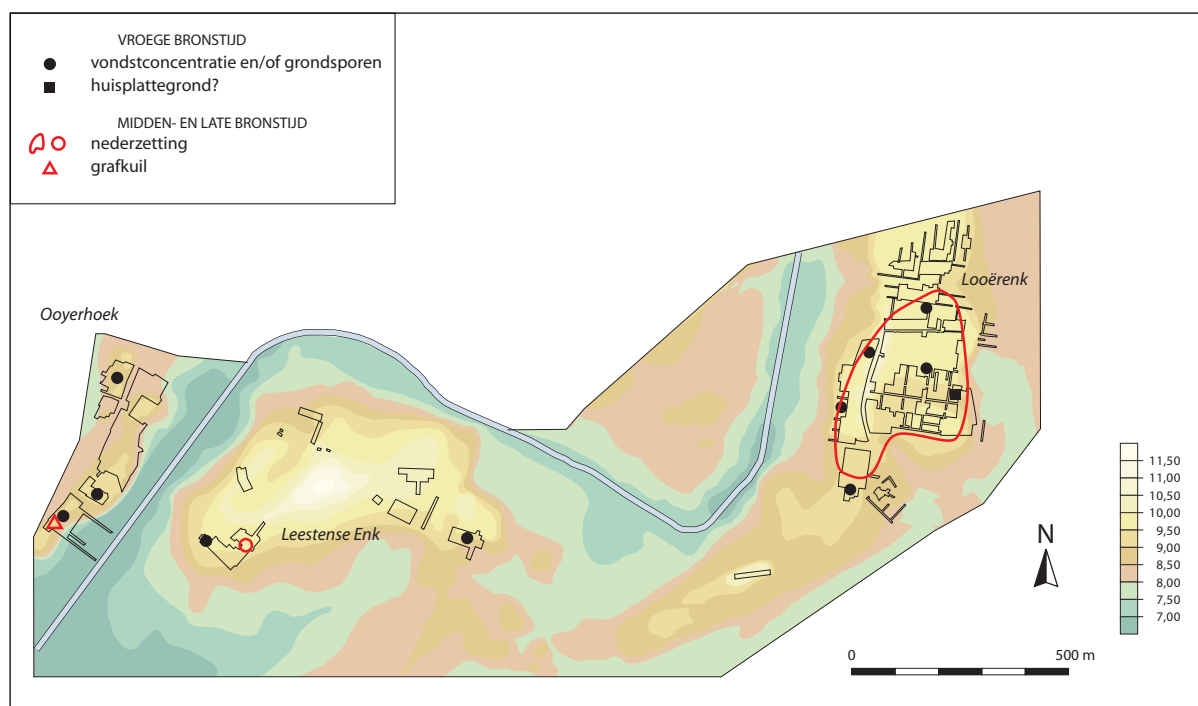

Fig. 8.6 De belangrijkste vindplaatsen uit de bronstijd op de rivierduinen van de Ooyerhoek, Leestense Enk en Looërenk. Naar Groothedde 2001, p. 76; Looërenk aangepast op basis van Bouwmeester 2008b.

sluitend in de goed onderzochte delen van het onderzoeksgebied, in de directe omgeving van Zutphen. Dat ook andere delen van de noordoostelijke Achterhoek bewoond waren in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd wordt duidelijk wanneer de vondsten van stenen en vuurstenen bijlen, pijlspitsen en grafheuvels in het beeld betrokken worden. Deze kennen een beduidend grotere spreiding.

De meest informatieve vindplaatsen zijn onderzocht op de serie rivierduinen van de Ooyerhoek, Leestense Enk en Looërenk (fig. 8.3 en 8.6). Wat betreft de Ooyerhoek zijn er naast de bekapte eik uit het beekdal geen sterke aanwijzingen voor bewoning in het vroeg- en midden-neolithicum. Op het rivierduin is wel een kleine, relatief goed geconserveerde vondststrooiing onderzocht.⁵¹ Deze beslaat een oppervlakte van nog geen honderd vierkante meter. De vondsten bestaan uit aardewerk, deels versierd met een wikkeldraad-stempel, verbrand bot en een vuurstenen spits (fig. 8.7). Zeer waarschijnlijk maakte ook vuursteenafval deel uit van de vondststrooiing. Met uitzondering van bovengenoemde spits is dat echter niet met zekerheid aangetoond, aangezien de vindplaats zich bevindt op het deel van het rivierduin waar eveneens verschillende mesolithische vuursteenstrooiingen aanwezig zijn. Op basis van een ¹⁴C-datering van verbrand bot kan de vindplaats ongeveer gedateerd worden tussen 2200 en 1900 voor Christus.⁵² Vanwege het voorkomen van wikkeldraad-aardewerk lijkt een datering in het jongste deel van deze tijdsspanne aannemelijk. Qua grootte en landschappelijke ligging is de vondststrooiing opmerkelijk goed vergelijkbaar met de 'serie' vroeg-mesolithische jachtkampjes op hetzelfde rivierduin. Of deze jongere vindplaats eveneens geïnterpreteerd moet worden als een jachtkampje is moeilijk vast te stellen, maar zonder twijfel vormen de vondsten de neerslag van een kortstondige bewonings- of activiteitsfase.

⁵¹ De hier gepresenteerde gegevens zijn gebaseerd op opgravingsdocumentatie van Bureau Archeologie (Zutphen) en B.J. Groenewoudt (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

⁵² De ongecalibreerde datering is 3655 +/- 45 BP (GrA-16798). Calibratie met 2-sigma standaarddeviatie geeft uitkomsten van 2190-2177 en 2140-1913 cal. BC. Calibratie via WinCal25.

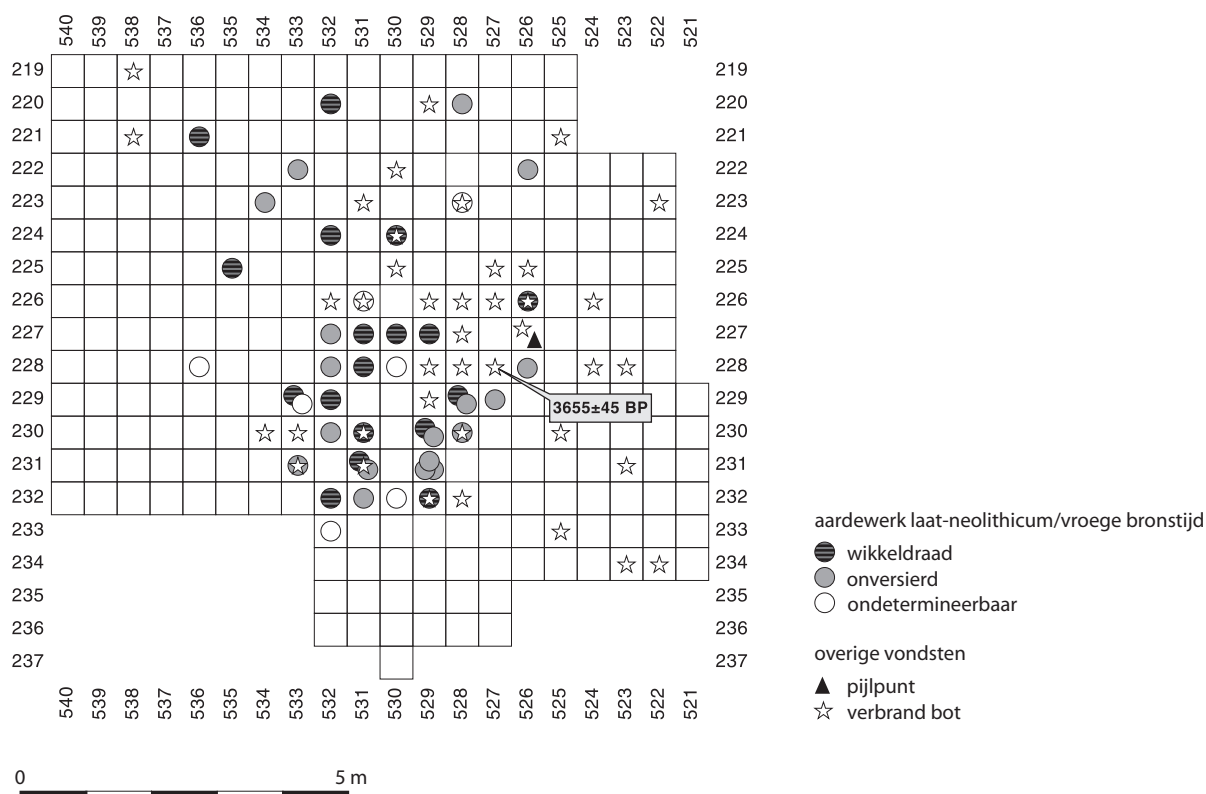

Fig. 8.7 Schematisch overzicht van een vondstrooiing in de Ooyerhoek, daterend uit de overgangsfase van het laat-neolithicum naar de vroege bronstijd.

Ook elders in de Ooyerhoek zijn vondsten uit het laat-neolithicum of de vroege bronstijd gevonden, die vermoedelijk eveneens wijzen op kortstondige activiteit. In het noordelijke deel van het onderzochte areaal is bijvoorbeeld een kuil opgegraven die enkele potbekerscherven en tientallen vuurstenen artefacten bevatte.⁵³ Twee bijlafsagen zijn van dezelfde gepolijste vuurstenen bijl afkomstig. In een tweede kuil op ongeveer dezelfde locatie werden tientallen wikkeldraad-scherven gevonden, waarvan het grootste deel afkomstig is van één pot.

Slechts delen van de nabijgelegen Leestense Enk zijn archeologisch onderzocht, maar ook hier wijzen de resultaten op een lage dichtheid van sporen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. De scherven van een vrijwel complete golfbandpot van de Enkelgrafcultuur vormen de meest interessante vondst. Het aardewerk werd gevonden in een verkleuring, die volgens G. van der Kleij deel uitmaakt van twee tegenover elkaar liggende, licht gebogen greppelsporen.⁵⁴ Deze interpretatie is discutabel, omdat beide grondsporen een grillige vorm hebben en binnen een grote ronde verkleuring liggen. Aannemelijker is dat het een boomval betreft. Ook de reconstructie van een paalkrans met een diameter van dertien meter moet waarschijnlijk verworpen worden. De golfbandpot is gevonden op een terrein met een vrij hoge dichtheid aan vermoedelijk grotendeels jongere grondsporen. Daaruit is een selectie van sporen gemaakt die samen min of meer een krans vormen. Dat deze tot een randstructuur van een grafmonument behoren wordt niet onderbouwd door een kritische analyse van dieptes, vorm of kleur van afzonderlijke sporen. Desondanks betreft het een bijzondere vondst, omdat golfbandpotten zeldzaam zijn in Oost-Neder-

⁵³ Van der Kleij 1996b, 28.

⁵⁴ Van der Kleij 1996a.

land.⁵⁵ Voorsnog is niet duidelijk hoe de vindplaats geïnterpreteerd moet worden, maar het spoor wijst in ieder geval op een activiteitsfase in het eerste deel van het laat-neolithicum. Er zijn op de Leestense Enk ook enkele sporen uit de vroege bronstijd opgegraven. In een kuil werden tientallen wikkeldraad-scherven, enkele fragmenten van weefgewichten en verbrande botfragmenten gevonden.⁵⁶ Een tweede kuil bevatte scherven die tot ongeveer een derde deel van een pot gereconstrueerd konden worden.

Ook op de Looërenk ontbreken duidelijk herkenbare vuursteenstrooiingen uit het vroeg- en midden-neolithicum.⁵⁷ Wel zijn er enkele artefacten gevonden die uit deze periode kunnen dateren. Naast enkele trapezia geldt dat bijvoorbeeld voor een aantal grote klingen van een geslepen vuursteen op korte afstand van de Ooyenhoekse Laak gevonden zijn. Tijdens de opgraving is ook een *Fels-Rechteckbeil* gevonden, die overigens sporen van recente afslijping vertoont. Dit impliceert dat het artefact zich in secundaire context bevond. Op korte afstand ten westen van de Looërenk was eerder al een complete *Flint-Ovalbeil* gevonden.⁵⁸ Interessanter zijn de sporen en vondsten die gedateerd zijn in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd (zie ook par. 3.4.2 en 3.4.3).⁵⁹ Op enkele plekken op het oorspronkelijk hoogste deel van het terrein zijn klokbekeerscherven gevonden, die wijzen op een bewoningsfase in het laat-neolithicum. Het karakter van de bewoning kan niet in detail worden gereconstrueerd, aangezien het betreffende deel van het duin geërodeerd is. Er zijn tevens twee crematiegraven op het rivierduin gevonden. Daarvan ligt er één op het noordoostelijke deel van het duin, en één in het zuidwesten (fig. 8.8). De onderlinge afstand bedraagt ruim 300 meter. Bij het zuidwestelijke graf is niet geheel zeker of het oorspronkelijk één of twee kuiltjes met crematieresten betreft. Een ¹⁴C-datering van de crematieresten geeft een uitkomst tussen circa 2600 en 2300 voor Christus.⁶⁰ Het noordoostelijke graf

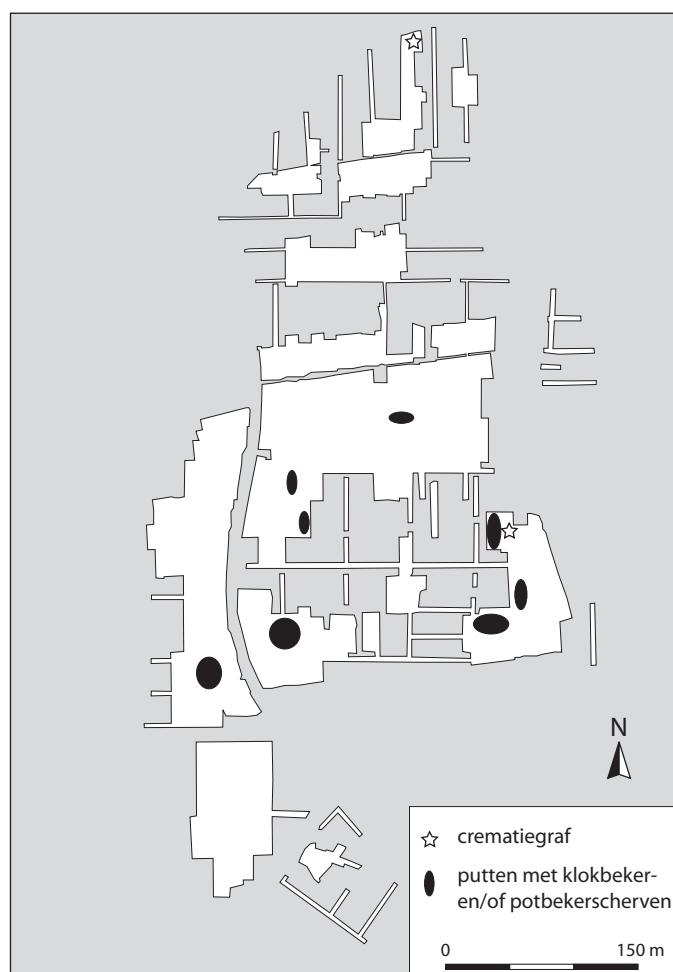

Fig. 8.8 Crematiegraven en vondsten van klokbekeerscherven (schematisch weergegeven per werkput) op de Looërenk. Het crematiegraf in het oostelijke deel van het onderzoeksgebied dateert uit het laat-neolithicum, het noordelijke is niet gedateerd. Naar Fermin 2008a, afb. 3.21, p. 75.

⁵⁵ Uit Ermelo (Veluwe) is ook een vrijwel complete golfbandpot bekend. Daarvan is de oorspronkelijke archeologische context niet bekend (Van Sprang 1993, 86-87).

⁵⁶ Van der Kleij 1996b, 29-30.

⁵⁷ Fermin 2008a.

⁵⁸ Groothedde 1989; Van der Kleij 1996b, 28-29; Scholte

Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 34, p. 51.

⁵⁹ Fermin 2008a, 74-76.

⁶⁰ De ongecalibreerde uitkomst is 3940 +/- 45 BP (GrA-23570). Calibratie met 2-sigma standaarddeviatie geeft uitkomsten van 2568-2517 en 2498-2297 cal. BC. Calibratie via WinCal25.

is niet gedateerd, en kan eventueel ook uit een andere periode dateren. In het laat-neolithische graf zijn waarschijnlijk resten van twee individuen vertegenwoordigd, namelijk een persoon van tussen 25 en 30 jaar oud en een tweede, juveniel of jong-volwassen persoon.⁶¹ Er is een koperen artefact meevoerbrand op de brandstapel. Een tongdolkje is het meest aannemelijk, aangezien dit artefacttype als bijgift voorkomt in klokbeker-graven.⁶²

Op de Looërenk zijn diverse huisplattegronden opgegraven, waarvan de meeste dateren uit de periode tussen de tweede helft van de midden-bronstijd en het eind van de late ijzertijd. Het oudste gebouw is echter gedateerd in de vroege bronstijd (par. 3.4.2). Volgens de reconstructie van de opgravers betreft het een tweeschepig huis met afmetingen van minstens dertig bij acht meter, dat op een hoog deel van het rivierduin ligt (fig. 8.9).⁶³ De datering is gebaseerd op de typologische kenmerken van de plattegrond en een dichtbij gelegen kuil met aardewerk uit de vroege bronstijd. Vanwege de relatief hoge sporendichtheid en de onregelmatigheid van de plattegrond kunnen enige twijfels bestaan over de exacte reconstructie van het gebouw, hoewel het wel duidelijk dat op deze locatie in de vroege bronstijd bewoning heeft plaatsgevonden. De opgravingen op de Looërenk hebben met één of twee laat-neolithische crematiegraven, een slecht geconserveerd nederzettingsterrein uit de klokbeker-fase en een bewoningslocatie uit de vroege bronstijd een zeldzaam inzicht gegeven in het karakter van de bewoning in het laatste deel van het neolithicum en de beginfase van de bronstijd. Gedurende deze periode was de Looërenk herhaaldelijk bewoond. Uit de sporen- en vondstdichtheid kan afgeleid worden, dat er geen sprake was van bewoningscontinuïteit. Daarop wijzen ook de resultaten van de opgravingen in de Ooyerhoek en op de Leestense Enk. Hoewel er duidelijk sprake is van een nederzettingssysteem met een relatief hoge mobiliteit, zijn er wel verschillende nederzettingstypen vertegenwoordigd. Daarop wijst vooral het onderscheid tussen de kleine artefactstrooiing in de Ooyerhoek, die van zeer kortstondige bewoning of een gespecialiseerde activiteit getuigt, en het erf uit de vroege bronstijd op de Looërenk. Buiten de hier besproken drie rivierduinen zijn op verschillende andere locaties kleine hoeveelheden aardewerk en 'losse' vuurstenen spitsen gevonden. De betreffende vindplaatsen liggen hoofdzakelijk op de rivierduinen ten zuiden, zuidwesten en westen van Zutphen, en op het hoge rivierduin onder de stadskern.⁶⁴ Wickel-draad-scherven zijn bijvoorbeeld gevonden op de flank van de enk Ovesthamme, direct ten westen van de Ooyerhoek.⁶⁵ De vondsten van spitsen kunnen de neerslag zijn van jachtactiviteiten.

Een deel van de in totaal dertien stenen en vuurstenen bijlen met exact of bij benadering bekende vindplaatsen is afkomstig uit het gebied waaruit de meeste nederzettingsterreinen bekend zijn. Deze vondsten versterken de waargenomen vindplaatsconcentratie.⁶⁶ Dit geldt voor de twee al vermelde bijlen die op en bij de Looërenk gevonden zijn, en voor vier exemplaren uit Zutphen. Van deze laatste zijn er drie gevonden tussen de Kuiperstraat en het 's-Gravenhof, in de oude stadskern.⁶⁷ Volgens M. Groothedde wijst deze concentratie mogelijk op de aanwezigheid van graven op het markante rivierduin onder de stad.⁶⁸ Er zijn echter geen directe aanwijzingen voor de aanwezigheid van grafheuvels of vlakgraven, zodat ook een herkomst van een nederzettingsterrein niet uitgesloten kan worden. Op het

⁶¹ Cuijpers 2008.

⁶² Huisman 2008.

⁶³ Bouwmeester 2008a-b.

⁶⁴ O.a. Groothedde 1989, 90, 1999, site 26, p. 12; Van der Kleij 1996b, 28-29; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 132, p. 76; Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 25, p. 90.

⁶⁵ Fermin/Groothedde 2005c.

⁶⁶ Van drie andere bijlen zijn geen exacte vindplaatsen

bekend. Ze zijn geregistreerd als Vorden-Spolder (Schut 1987, cat. nr. 8, p. 14; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 162, p. 84), Almen (Schut 1987, cat. nr. 16, p. 32) en mogelijk Zutphen (Kramer-Clobus 1978, 540; Bitter 1984, 6).

⁶⁷ Bitter 1984, 6; Schut 1987, cat. nr. 9, p. 41; Groothedde 1999, site 7, p. 12; Groothedde 2001, 74.

⁶⁸ Groothedde 2001, 74.

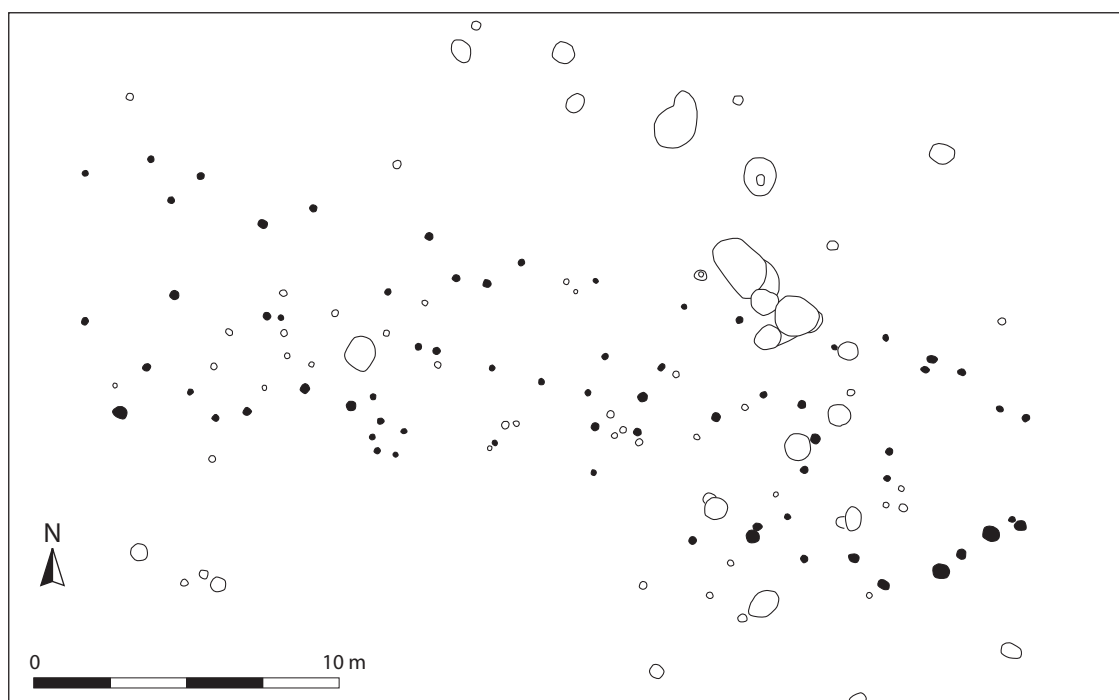

Fig. 8.9 Mogelijke huisplattegrond (zwarte sporen) uit de vroege bronstijd op het rivierduin van de Looërenk. Naar Bouwmeester 2008a, fig. 5.2, p. 70.

's-Gravenhof is eveneens wikkeldraad-aardewerk gevonden.⁶⁹ Een vierde Zutphense bijl is gevonden bij de Emmerikseweg.⁷⁰ Dit exemplaar is gemaakt van een langwerpige rolsteen van kwartsitische zandsteen, die aan één uiteinde geslepen is. Een datering van dit zeldzame artefact in het midden-neolithicum is het meest waarschijnlijk. Enkele kilometers ten zuiden van Zutphen, bij het erf Den Elter in Vieraker, is een *Fels-Ovalbeil* gevonden.⁷¹ Hoewel deze bijl in verschillende publicaties wordt gedateerd in de vroeg-neolithische Rössen-fase, komt dit bijltype nog voor tot in het eind van het midden- of zelfs het laat-neolithicum.⁷² Naar verluidt werd met de bijl ook een doorboord stenen artefact gevonden. Het zou om een *Spitzhaue*, *Geröllkeule* of hamerbijl kunnen gaan. De vindplaats ligt op korte afstand ten oosten van de IJssel, mogelijk op een laag rivierduin.

Net als in zuidwestelijk Salland (par. 7.5) kennen de bijlvondsten een grotere spreiding dan het gebied waaruit de meeste andere 'nederzettingsterreinen' (vindplaatsen met grondsporen of artefactstrooiingen) bekend zijn, waardoor ze een waardevol inzicht geven in het nederzettingpatroon. Zes bijlen blijken afkomstig te zijn uit het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied, dat in landschappelijk opzicht wordt gedomineerd door het rivierdal van de Berkel en de daarlangs liggende hoge dekzandruggen en rivierduinen (fig. 8.2). Het betreft vier exemplaren uit Almen en twee uit Groot Dochteren. Van de Almense bijlen is er één afkomstig uit een laat-neolithische grafheuvel. Deze vindplaats wordt later in deze paragraaf besproken. De tweede bijl is gevonden in de dorpskern van Almen.⁷³ Het gaat om een midden- of laat-neolithische *Fels-Rechteckbeil* van nefriet. Bijlen van deze steensoort, die tot de jade-gesteenten gerekend kan worden, zijn zeldzaam in Nederland. Het dorp Almen ligt op een hoog rivierduin

⁶⁹ Groothedde 2001, 74-75.

⁷⁰ Schut 1987, cat. nr. 10, p. 41, 1996a.

⁷¹ Groothedde 1989; Van der Kleij 1996b, 26; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 137, p. 78; Oude Rengerink

2003a, cat. nr. 6, p. 85-86.

⁷² Bakker 1979, 87; Schut 1987, 25-28.

⁷³ Schut 1996b; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 34, p. 51.

in het dal van de Berkel. In het vroeg-Holoceen stroomde de rivier vermoedelijk langs de noordzijde van het duin. Enkele honderden meters ten zuidwesten van het dorp is een tweede *Fels-Rechteckbeil* gevonden, midden in het rivierdal.⁷⁴ Ter hoogte van de vindplaats splitst de Brummeler Laak zich in zuidwestelijke richting af van het Berkeldal. Deze landschappelijke context, op het splitsingspunt van twee waterlopen, doet vermoeden dat er sprake is van een depotvondst. Van een vierde bijl die voor 1910 in Almen gevonden is, eveneens een *Fels-Rechteckbeil*, is de exacte vindplaats niet bekend.⁷⁵ Twee *Flint-Rechteckbeile* uit Groot-Dochteren zijn op 800 meter afstand van elkaar gevonden in het dal van de Harfensche Beek.⁷⁶ Ten oosten van beide vindplaatsen splitst dit beekdal zich af van de Berkel. In het midden van het dal van de Harfensche Beek liggen enkele lage dekzandkoppen. De meest westelijke vindplaats ligt op korte afstand van een van deze dekzandkoppen, en kan wijzen op de aanwezigheid van een midden- of laat-neolithisch nederzettingsterrein. Dat is minder aannemelijk voor de tweede bijl, die midden in het dal gevonden is op grotere afstand van een potentiële nederzettingslocatie. Ook hier ligt een interpretatie als depotvondst voor de hand.

De concentratie van bijlvondsten in het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied toont duidelijk aan, dat de hogere zandgronden in de directe omgeving van de Berkel en de Harfensche Beek bewoond waren in het midden- en laat-neolithicum. Dat er vooralsnog geen nederzettingsterreinen uit dit gebied bekend zijn, is ongetwijfeld een direct gevolg van de lage onderzoeksintensiteit. Bij een archeologische inspectie bij de Boevinkbrug na de aanleg van een retentievoorziening in het Berkeldal is wel bekapt eikenhout gevonden, maar dat is niet scherp gedateerd.⁷⁷ Wanneer de huidige loop van de Berkel vanaf Almen stroomafwaarts gevolgd wordt in de richting van Zutphen, worden nog enkele vindplaatsen gepasseerd die wijzen op de aantrekkingskracht van het rivierdal. Op een kaart uit 1836 uit het archief van Huis Verwolde wordt bijvoorbeeld een grafheuvel weergegeven bij de voormalige herberg De Kap, ten noordoosten van Warnsveld.⁷⁸ De locatie is inmiddels overbouwd, maar het veronderstelde grafmonument moet gelegen hebben op een hoog rivierduin direct ten zuiden van de rivier. Iets westelijker is tussen Zutphen en Warnsveld recentelijk een bronzen randbijl gevonden, ongeveer 100 meter ten zuiden van de huidige Berkel. Het object is gedetermineerd als een opvallend kleine randbijl van het type Emmen, uit de vroege bronstijd.⁷⁹ Ten hoogte van de vindplaats wordt het dal van de Berkel in westelijke richting aanzienlijk breder. De bijl is midden in dit deel van het dal gevonden, hetgeen vermoedelijk wijst op een depotvondst.

Naast bovengenoemde grafheuvel uit Warnsveld zijn nog enkele grafheuvels en een grafheuvelgroep uit het onderzoeksgebied bekend, die alle in de omgeving van Almen en Warken liggen. Een deel van deze vindplaatsen kan dateren uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Dat geldt zeker voor de enige archeologisch onderzochte grafheuvel, in het gebied de Stopsbulten in Almen. Dit grafmonument ligt op een smalle, hoge rug in een reliëfrijk stuifzandgebied. In zand uit de heuvel werd een *Flint-Rechteckbeil* gevonden, die de aanleiding vormde voor het graven van een klein proefputje.⁸⁰ Er werd vastgesteld dat de bijl geïnterpreteerd moet worden als een bijgift uit het centrale graf van de eerste heuvelperiode, die vermoedelijk uit de Enkelgrafcultuur dateert. Een grondspoor met een breedte van 1,4

⁷⁴ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 35, p. 51.

⁷⁵ Schut 1987, cat. nr. 16, p. 32.

⁷⁶ Schut 1987, cat. nrs. 6-7, p. 21 en p. 23; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 65 en 67, p. 59-60.

⁷⁷ Willemse 2006.

⁷⁸ De Graaf 1926; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 125, p. 75; Van der Kleij 2003, cat. nr. 22, p. 19; Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 24, p. 90.

⁷⁹ Gegevens op basis van ongepubliceerd document H.A.C. Fermin (Bureau Archeologie, Zutphen). De bijl is gedetermineerd door D.R. Fontijn (Universiteit Leiden). Zie Butler 1995/1996 voor een beschrijving van het bijltype Emmen (184-191).

⁸⁰ Hulst 1975; Schut 1987, cat. nr. 5, p. 21-22; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 36, p. 52; Van der Kleij 2003, cat. nr. 16, p. 17; Archis-objectcode 33FZ-6.

meter kan deel hebben uitgemaakt van een bij deze heuvelperiode horende ringsloot. Het grafmonument van de Stopsbulten is één van de weinige grafheuvels in de noordoostelijke Achterhoek die met zekerheid dateert van vóór de late bronstijd.⁸¹ Ongeveer anderhalve kilometer ten oosten van de Stopsbulten ligt een grafheuvelgroep die vermoedelijk bestaat uit zeven heuvels. Deze worden net als de grafheuvel van Warnsveld weergegeven op de kaart uit het archief van Huis Verwolde.⁸² De niet onderzochte en derhalve niet scherp dateerbare grafheuvelgroep ligt op het noordelijke deel van een complex dekzandwelingen. Tenslotte zijn uit het nog nauwelijks onderzochte gebied rond Warken eveneens drie grafheuvels bekend. Daarvan zijn er twee ontdekt in het Warkensche Veld, tijdens een archeologische verkenning in de jaren zestig van de vorige eeuw.⁸³ De onderlinge afstand bedraagt ongeveer 200 meter. Het Warkensche Veld bestaat uit een door dalvormige laagtes doorsneden reliëfrijk dekzandgebied, dat voor het grootste deel bestaat uit dekzandwelingen. Volgens documentatie uit 1836 in het archief van het RMO lag een kleine kilometer westelijker eveneens een grafheuvel.⁸⁴

8.6 MIDDEN-BRONSTIJD

Vindplaatsen uit de midden-bronstijd zijn opvallend zeldzaam in het onderzoeksgebied, zeker wanneer een vergelijking gemaakt wordt met Zuidwest-Salland (fig. 8.10). Daarbij moet wel opgemerkt worden dat de meeste grafheuvels in het onderzoeksgebied niet onderzocht, en derhalve niet scherp dateerbaar zijn. Wat betreft nederzettingsterreinen kunnen drie locaties vermeld worden, waarvan de eerste twee voornamelijk weinig informatief zijn. In de Komsteeg in Zutphen is in een bewoningshorizont onder meer aardewerk uit de midden-bronstijd gevonden, op de flank van een uitloper van het rivierduin onder de stadskern.⁸⁵ Mogelijk is hier sprake van een nederzettingsterrein. Bij een archeologische begeleiding in Warnsveld werden op een zandkop enkele dikwandige scherven uit de midden-bronstijd gevonden⁸⁶, waarvan de context eveneens nauwelijks te reconstrueren is. Verreweg de meest waardevolle gegevens zijn beschikbaar voor het rivierduin van de Looërenk.

In de vorige paragraaf is vermeld, dat de Looërenk in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd verschillende bewoningsfasen kende. Eén of twee laat-neolithische crematiegraven en een huisplattegrond uit (vermoedelijk) de vroege bronstijd vormen daarvoor de belangrijkste aanwijzingen. Net als voor verschillende andere rivierduinen in de directe omgeving, zoals die van de Leestense Enk en Ooyerhoek, wijzen de vondsten uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd op herhaaldelijke, relatief kortstondige bewoning of specifieke activiteiten, maar zeker niet op bewoningscontinuïteit. Voor de Looërenk zijn er voornamelijk geen sterke aanwijzingen voor bewoning in de midden-bronstijd A. Omstreeks de overgang van de midden-bronstijd A naar de midden-bronstijd B, in de zestiende of vijftiende eeuw voor Christus, raakt het rivierduin weer bewoond. Vanaf dat moment is er vermoedelijk sprake van bewoningscontinuïteit tot het eind van de late ijzertijd of het begin van de vroeg-Romeinse tijd (fig. 8.11).

Volgens de opgravers dateren zeven of acht huisplattegronden uit de midden-bronstijd B en de late bronstijd (par. 3.5.2).⁸⁷ De erven uit deze periode bevinden zich op de flanken van de hogere rivierduin-

⁸¹ In Wildenborch zou, vermoedelijk iets ten oosten van het hier besproken gebied, in 1837 bij het afgraven van een heuvel met ringsloot een *dünnblattige Flint-Ovalbeil* gevonden zijn (Pleyte 1887, 10; Schut 1987, 91; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 168, p. 85).

⁸² De Graaf 1926; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 16, p. 47; Van der Kleij 2003, cat. nr. 15, p. 17.

⁸³ Bruijn 1964; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nrs. 126-127, p. 75; Van der Kleij 2003, cat. nrs. 23-24, p. 19.

⁸⁴ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 130, p. 76; Van der Kleij 2003, cat. nr. 25, p. 19.

⁸⁵ Fermin/Groothedde 2006c.

⁸⁶ Fermin/Groothedde 2005b.

⁸⁷ Bouwmeester 2008b.

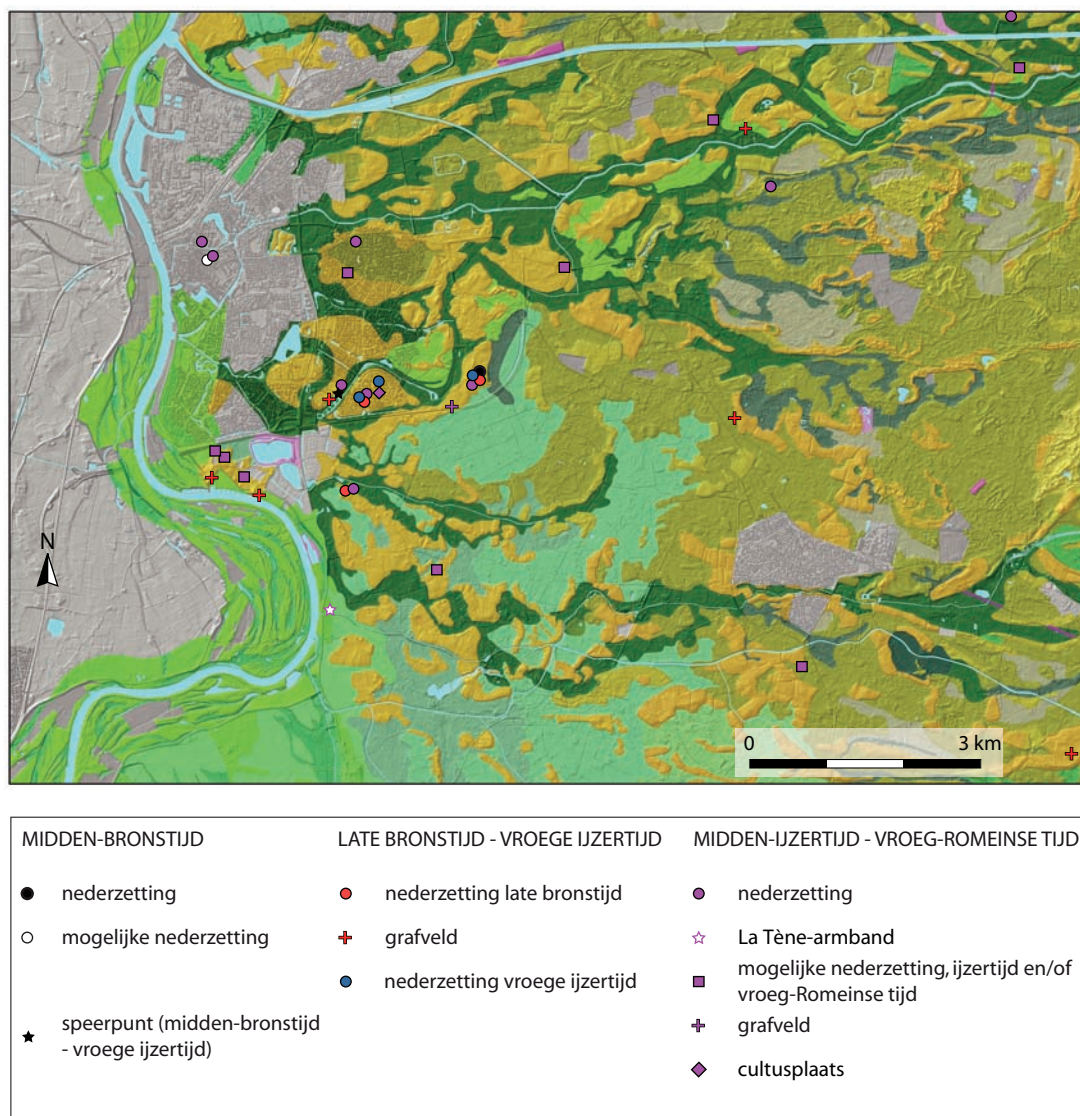

Fig. 8.10 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen de midden-bronstijd en de vroeg-Romeinse tijd.

koppen van de Looërenk. Het in de vroege bronstijd gedateerde gebouw heeft een iets hogere ligging. Er zijn geen aanwijzingen dat in de midden-bronstijd B en late bronstijd gelijktijdig verschillende erven bewoond zijn geweest. Hoewel de doorgaans lage dateringsresolutie van individuele erven en huisplattegronden een gedetailleerde reconstructie van de nederzettingsontwikkeling niet toelaat, lag de nederzetting in de midden-bronstijd B in het middendeel van het opgegraven areaal. Vervolgens verschoof de bewoning eerst in zuidelijke, en vervolgens opnieuw in noordelijke richting. Naast de ingang van de vermoedelijk oudste huisplattegrond uit de midden-bronstijd werd een kuil met opmerkelijke inhoud opgegraven. Het spoor bevatte minstens vijftien met vingertopindrukken versierde weefgewichten.⁸⁸ Mogelijk betreft het een complete set als bouw- of verlatingsoffer gedeponeerde weefgewichten, hoewel een profane interpretatie als afvalkuil niet uitgesloten kan worden (par. 15.4.2). Op de zuidoever van het ven op het centrale deel van het rivierduin zijn drie waterputten opgegraven, die op basis van aardewerk uit de vulling gedateerd zijn in de midden-bronstijd.⁸⁹ Deze datering is bijzonder, aangezien

⁸⁸ Fermin 2008b.

⁸⁹ Van Smeerdijk *et al.* 2004; Fermin 2008c, 2008d, 428-431.

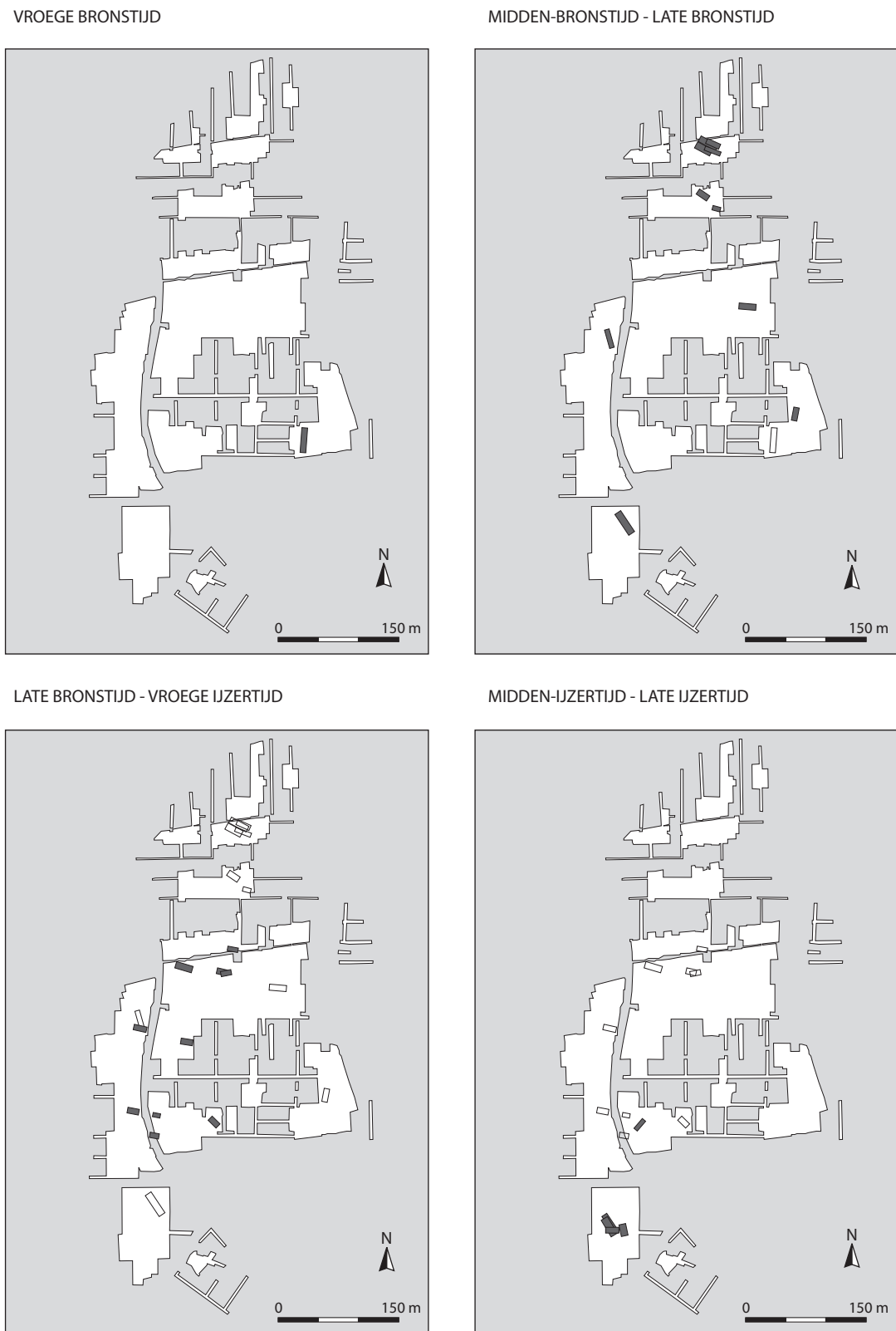

Fig. 8.11 Schematische bewoningsontwikkeling op de Looërenk tussen de midden-bronstijd B en het eind van de late ijzertijd. Per fase zijn de huisplattegronden uit het voorgaande tijdvak in wit aangegeven. Zie figuur 8.7 voor het laat-neolithicum. Gebaseerd op Bouwmeester 2008b, afb. 4.117, p. 261.

de betreffende sporen daarmee de oudste op dit moment bekende waterputten uit Oost-Nederland zijn. Twee waterputten hebben een beschoeiing van vlechtwerk, en de derde een combinatie van vlechtwerk en gekleefde paaltjes. Ten zuiden van het ven is een sporencuster uit de midden-bronstijd opgegraven. Daaruit zijn twee of drie erven te reconstrueren, waaraan de waterputten vermoedelijk gekoppeld kunnen worden.

De bewoningsontwikkeling op de Looërenk vertoont verschillende parallellen met de nederzettingsterreinen die opgegraven zijn in Zuidwest-Salland, en met name de intensief onderzochte Weteringer Enk (par. 7.6). In beide gevallen is een aanvang van continue bewoning zichtbaar omstreeks het begin van de midden-bronstijd B, en wordt deze voorafgegaan door fases van kortstondige bewoning in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Ook op de Looërenk is als nederzettinglocatie een latere enk gekozen, waarvan de ondergrond bestaat uit een omvangrijk ‘zandeland’. Verder zijn ook op de Looërenk geen grafmonumenten uit de midden-bronstijd opgegraven. Waarom uit andere delen van de noordwestelijke Achterhoek zo weinig vindplaatsen uit de midden-bronstijd bekend zijn, is niet direct te verklaren. Gezien het voorgaande kan waarschijnlijk bewoning verwacht worden op het rivierduin van de Leestense Enk, waarvan slechts delen onderzocht zijn. De geïsoleerde kuilen en ruimtelijk beperkte sporencusters die tot op zekere hoogte kenmerkend lijken te zijn voor Zuidwest-Salland, zijn voornamelijk uit de directe omgeving van Zutphen niet bekend.

8.7 LATE BRONSTIJD EN VROEGE IJZERTIJD

Vindplaatsen uit de late bronstijd en vroege ijzertijd zijn, in vergelijking met de voorgaande periode, vrij talrijk in de noordwestelijke Achterhoek. De meeste vindplaatsen met nederzettingssporen liggen opnieuw in de directe omgeving van Zutphen. Huisplattegronden en andere gebouwstructuren zijn alleen opgegraven op de Looërenk en Leestense Enk. Op de Looërenk betreft het een vermoedelijk onafgebroken voortzetting van de nederzetting uit de midden-bronstijd B, terwijl de bewoningsontwikkeling op de veel minder volledig onderzochte Leestense Enk nog niet goed te reconstrueren is. Daarnaast zijn de locaties van verschillende grafvelden uit de late bronstijd en vroege ijzertijd bekend, waarvan er drie ontdekt zijn tussen het eind van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Omdat de meeste grafvelden niet archeologisch onderzocht zijn, is per vindplaats weinig informatie beschikbaar.

Wat betreft de reconstructie van de bewoningsontwikkeling in de late bronstijd en vroege ijzertijd is vooral het onderzoek op de Looërenk van waarde. In de vorige paragraaf werden de zeven of acht drie- en vierschepige huisplattegronden besproken, die dateren uit de midden-bronstijd B en de late bronstijd. Een deel van de diverse hoofdgebouwen met andere constructies dateert waarschijnlijk uit de late bronstijd en vroege ijzertijd. Volgens H.M.P. Bouwmeester is de algemene trend dat de huisplattegronden in de loop van de late bronstijd kleiner worden, en op dit moment voor het eerst wandgreppels voorkomen.⁹⁰ In vergelijking met de vroege bronstijd en midden-bronstijd B, wanneer de erven op de hoogste kop (vroege bronstijd) en op de hogere flanken van de rivierduinen liggen, vindt er opnieuw een verschuiving naar wat lagere delen van de flanken plaats (fig. 8.11). De opgegraven nederzettingssporen lijken de neerslag te zijn van één erf, dat verschillende malen verplaatst is. De erven uit de late bronstijd en vroege ijzertijd bevinden zich hoofdzakelijk in het centrale en noordelijke deel van het onderzochte areaal. Erven uit jongere fases, de midden- en late ijzertijd, zijn uitsluitend gevonden in het zuidelijke deel (par. 8.8). Circa 400 meter ten zuidwesten van de Looërenk is in 1997 bij de aanleg van

⁹⁰ Bouwmeester 2008b.

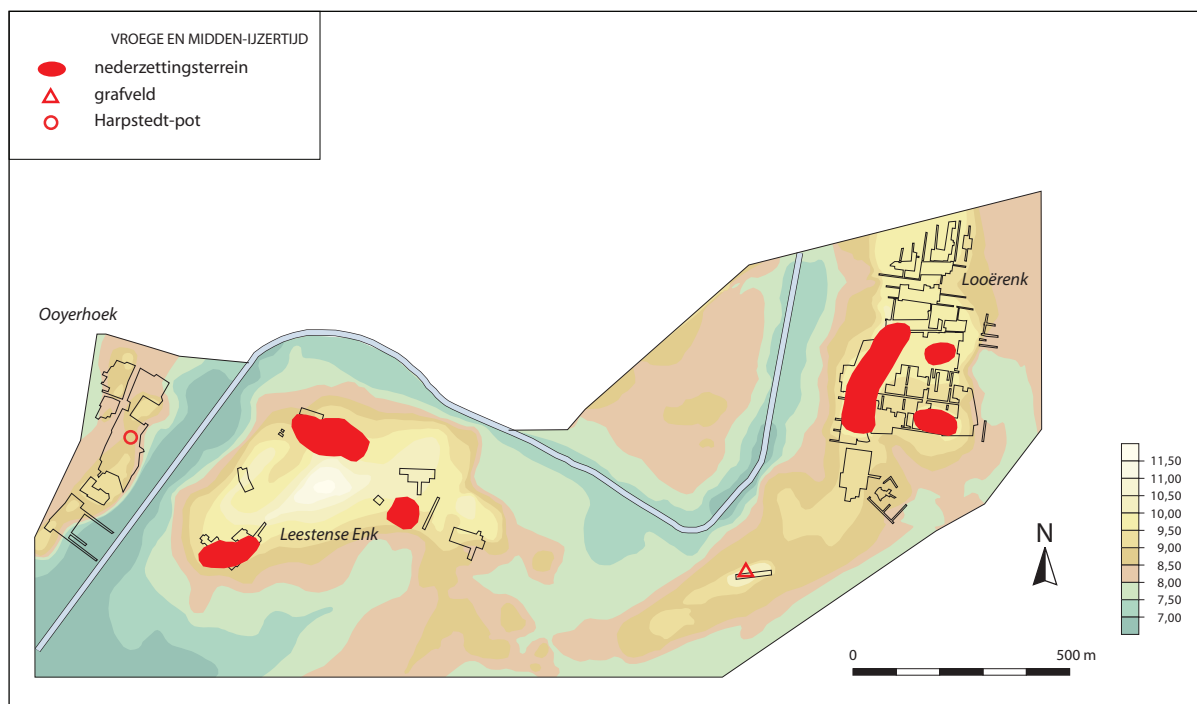

Fig. 8.12 De belangrijkste vindplaatsen uit de vroege- en midden-ijzertijd op de rivierduinen van de Ooyerhoek, Leestense Enk en Looërenk. Naar Groothedde 2001, p. 77; Looërenk aangepast op basis van Bouwmeester 2008b.

een weg een crematiegrafveld gevonden (fig. 8.12 en 8.13; zie ook par. 3.6.3).⁹¹ Dit ligt op een relatief hoog deel van hetzelfde rivierduin, dat in zuidelijke richting sterk afloopt naar het Leestense Broek. De enige randstructuur is een kringgreppel met een diameter van 11,8 meter, waarbinnen zes kuilen met crematieresten liggen. Een ¹⁴C-datering van crematieresten uit één van deze kuilen geeft een uitkomst tussen de achtste en vijfde eeuw voor Christus.⁹² Dit graf dateert derhalve uit de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd. Het is niet geheel duidelijk of de grote kringgreppel uit dezelfde periode dateert. In de vulling van het spoor is slechts één handgevormde scherf afkomstig, die mogelijk uit de vroege ijzertijd dateert.⁹³ Enkele bijgiften en twee ¹⁴C-dateringen van crematieresten uit andere kuilen wijzen er op, dat het onderzochte deel van het grafveld hoofdzakelijk uit de midden- en late ijzertijd dateert. De eerstgenoemde datering toont aan dat het vroege-ijzertijd-grafveld van de bewoners van de nederzetting op de Looërenk waarschijnlijk eveneens op dit deel van het rivierduin ligt. In de volgende paragraaf worden de jongere gebruiksfases van het grafveld besproken.

De Leestense Enk is gesitueerd op een groot rivierduincomplex, waarbinnen drie vlakke plateaus voorkomen. Op het zuidwestelijke plateau is een drieschepige huisplattegrond uit de late bronstijd opgegraven.⁹⁴ Mogelijk behoren enkele spiekers en schuurtjes tot hetzelfde erf, maar dat is vanwege de hoge sporendichtheid niet met zekerheid te bepalen. Vanwege het kleine opgegraven areaal is ook niet bekend of het erf deel uitmaakt van een permanent bewoond nederzettingsterrein op dit vlakke deel van het rivierduin. In hetzelfde opgravingsvlak zijn dichtbij wel een huisplattegrond, spieker en schuurtje

⁹¹ Groothedde 1997, 2001, 79; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 135, p. 77; Bouwmeester 2002, 46-54; Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 18, p. 88; Van der Kleij 2003, cat. nrs. 29 en 33, p. 20-21.

⁹² Datering van crematieresten binnen het Oost-Nederland project. De uitkomst is 2445 +/- 25 BP (KIA-30763).

Calibratie met 2-sigma standaarddeviatie geeft uitkomsten tussen 761-632, 591-575 en 560-408 cal. BC. Calibratie via WinCal25.

⁹³ Bouwmeester 2002, 53.

⁹⁴ Fontijn 1996a.

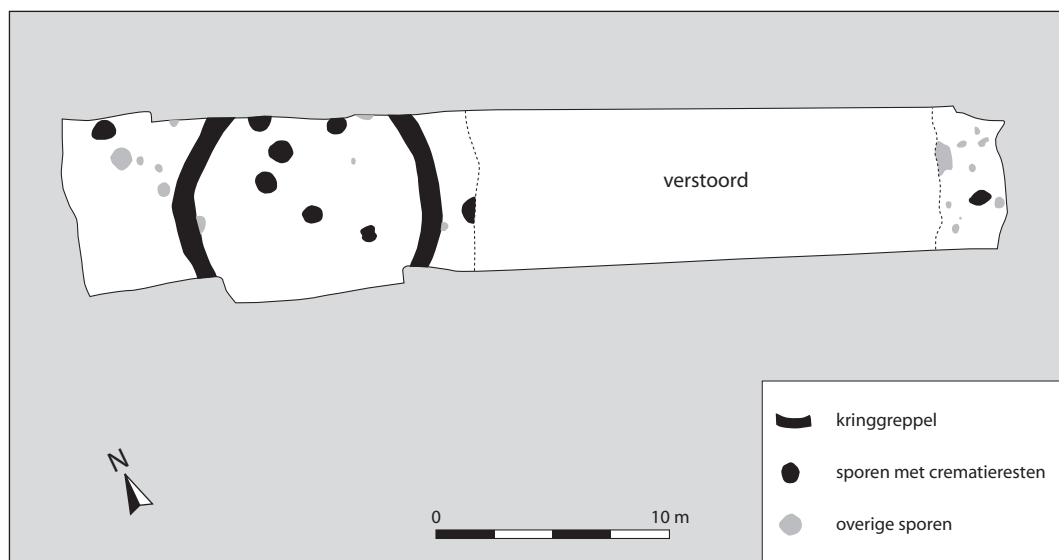

Fig. 8.13 Sterk verstoord grafveld uit de ijzertijd op het zuidelijke deel van de Looërenk. De kringgreppel is niet scherp gedateerd. Naar Bouwmeester 2002, afb. 5.1, p. 46.

uit de midden-ijzertijd opgegraven.⁹⁵ Er zijn ook aanwijzingen voor bewoning in de late bronstijd of vroege ijzertijd op een tweede plateau, op het noordoostelijke deel van het rivierduin. Hier werden in een wegtracé een spieker en enkele andere grondsporen opgegraven, die geïnterpreteerd worden als de randzone van een erf. Een kuil bevatte een grote hoeveelheid verbrand aardewerk uit het eind van de late bronstijd of het begin van de vroege ijzertijd, en in een silo werd een grote hoeveelheid verkoolde gerst en emmertarwe gevonden. Zonder twijfel bevinden er zich meer nederzettingssporen op dit deel van de enk. De op dit moment beschikbare gegevens zijn niet gedetailleerd genoeg om een goede reconstructie van de nederzettingsoontwikkeling te maken. Vanwege de hoge sporendichtheid in de verschillende opgravingsputten, en de uiteenlopende ouderdom daarvan, is het aannemelijk dat de Leestense Enk in ieder geval vanaf de late bronstijd permanent bewoond was. Het is zowel denkbaar dat verschillende plateaus tegelijkertijd bewoond waren, als dat één nederzetting in de loop van de late prehistorie herhaaldelijk van plateau naar plateau verplaatst werd.

In de directe omgeving van de Looërenk en Leestense Enk zijn op nog enkele andere locaties kleine aantallen bewoningssporen uit de late bronstijd opgegraven. Voor de reconstructie van het microregionale bewoningspatroon zijn met name de zuidelijke uitloper van het rivierduin van de Ooyerhoek (zie onder), alsmede een ten westen daarvan gelegen groot rivierduin interessant. Op de noordelijke flank van dit laatste rivierduin, de latere enk Ovesthamme, zijn tijdens een kleinschalige opgraving enkele kuilen uit de late bronstijd gevonden.⁹⁶ Waarschijnlijk maken deze sporen deel uit van een nederzetting, die op een hoger deel van het rivierduin gesitueerd is. Deze waarneming maakt duidelijk dat in de late bronstijd nederzettingen lagen op de dicht bij elkaar gelegen rivierduinen van de Looërenk, Leestense Enk en Ovesthamme. Op alle drie de locaties zijn overigens ook vondsten uit de vroege bronstijd gedaan. Wanneer in afwachting van toekomstig onderzoek voorlopig wordt aangenomen dat de Leestense Enk naast de Looërenk een tweede microregionale 'bewoningskern' vormt, manifesteert zich wat betreft de late bronstijd en vroege ijzertijd een interessant verschil met de bewoningsontwikkeling in de omgeving van Colmschate (par. 7.7 en 7.8). Terwijl in laatstgenoemd gebied de Weteringer Enk permanent bewoond is en de ten zuiden daarvan gelegen Swormereng kortstondigere bewoningsfasen kent (met name in de

⁹⁵ Fontijn 1996a.

⁹⁶ Fermin/Groothedde 2005c.

vroege ijzertijd), lijkt bij beide Zutphense rivierduinen eerder sprake te zijn van dicht bij elkaar gelegen nederzettingenlocaties die op hoofdlijnen dezelfde ontwikkeling doormaken. Dit impliceert dat het Sallandse model van expansie en contractie (par. 4.3.3), gebaseerd op een veronderstelde 'hiërarchie' van landschappelijke eenheden/bewoningslocaties, niet geëxtrapoleerd kan worden naar de situatie in de noordwestelijke Achterhoek. Vanwege de beperkingen van de beschikbare gegevens laat de positie van Ovesthamme in dit geheel zich nog niet reconstrueren. Duidelijk is wel dat de tussen Ovesthamme en de Leestense Enk gelegen uitloper van de Ooyerhoek een afwijkend patroon vertoont.

Ondanks grootschalige opgravingen zijn in de Ooyerhoek geen nederzettingssporen uit de late bronstijd en vroege ijzertijd gevonden. Op het zuidelijke deel van het rivierduin (Laaksche Veld) zijn dicht bij elkaar wel twee kuilen met menselijke crematieresten opgegraven. Daarvan bevatte er één diverse scherven van een kom uit de late bronstijd en resten van een paardenschedel.⁹⁷ Blijkbaar is het betreffende deel van de Ooyerhoek gedurende een zeer kortstondige fase in gebruik geweest als begravingenlocatie. Van een urnenveld is zeker geen sprake, en voor een paardenschedel als 'bijgift' zijn geen parallellen bekend. Na kortstondige bewoning in de vroege bronstijd lijkt dit deel van de Ooyerhoek tot in de late ijzertijd niet bewoond te zijn. Naast de twee crematiegraven zijn er wel enkele vondsten gedaan die wijzen op incidentele activiteiten op het rivierduin. Op de flank van de rug, dichtbij de Ooyerhoekse Laak, werd bijvoorbeeld een kleine speerpunt gevonden.⁹⁸ Het betreffende type komt voor tussen de zestiende eeuw voor Christus tot in de vroege ijzertijd.⁹⁹ Een kuil in het noordelijke deel van de Ooyerhoek bevatte scherven van een complete Harpstedt-pot, uit de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd.¹⁰⁰ Dit spoor ligt niet aantoonbaar op een erf.

Terwijl er vooralsnog geen urnenvelden bekend zijn van de Leestense Enk en de enk Ovesthamme en de twee crematiegraven in de Ooyerhoek inzicht geven in de variatie in het grafbestel in de late bronstijd, zijn wel twee urnenvelden gevonden op het westelijker gelegen rivierduin van Bronsbergen. Een groot deel van dit rivierduin is geërodeerd door de IJssel, terwijl ook zandwinning voor aanzienlijke verstoringen heeft gezorgd.¹⁰¹ Tijdens zandwinning werd omstreeks 1900 bij het erf Harenberg, op het zuidelijke deel van het rivierduin, een complete schaal gevonden die vrijwel zeker als een grafgift beschouwd moet worden.¹⁰² In het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw werden ook bij het erf Stokebrand vondsten gedaan, namelijk minstens twee urnen met crematieresten en twee kleine potjes.¹⁰³ De vondsten zijn afkomstig uit een grafveld uit de late bronstijd op het noordwestelijke deel van het rivierduin, op 600 meter afstand van de eerste vindplaats. De tussenaafstand impliceert dat het twee ruimtelijk gescheiden grafvelden betreft.¹⁰⁴ Het is waarschijnlijk dat beide grafvelden niet gelijktijdig in gebruik waren, maar dat de begravingenlocatie van de lokale gemeenschap één of verschillende keren verplaatst is. De nederzettingen lagen vrijwel zeker op hetzelfde rivierduin, dat omgeven wordt door laaggelegen gronden. Tijdens een verkennend booronderzoek zijn op verschillende locaties op het noordelijke en centrale deel nederzettingenindicatoren uit de late bronstijd of ijzertijd gevonden.¹⁰⁵

⁹⁷ Bouwmeester 2000, 16; Groothedde 2001, 78-79.

⁹⁸ Groothedde 2001, 75.

⁹⁹ Pers. comm. D.R. Fontijn, Universiteit Leiden.

¹⁰⁰ Fontijn 1996a, 46, afb. 14; Groothedde 2001, 78.

¹⁰¹ Oude Rengerink 2003a, 71-72.

¹⁰² Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 5, p. 85; Van der Kleij 2003, cat. nr. 7, p. 12-13.

¹⁰³ Modderman/Montforts 1991, p. 151 en afb. 8, nrs. 4-7, p. 158; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 79, p. 79; Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 1, p. 84; Van der Kleij

2003, cat. nr. 7, p. 12-13.

¹⁰⁴ Na een droge periode in de zomer van 2006 werden op een perceel grasland op de Bronsbergen twee cirkels waargenomen, die qua vorm en diameter sterk lijken op kringgreppels. Het perceel ligt op ca. 175 meter afstand van de vindplaats Harenberg (pers. comm. M. Groothedde, Bureau Archeologie, Zutphen).

¹⁰⁵ Oude Rengerink 2003a, cat. nrs. 2-4, p. 84-85 en p. 71-72.

Op verschillende andere locaties in het gebied ten zuiden en zuidoosten van Zutphen zijn bij archeologisch onderzoek aanwijzingen voor bewoning in de late bronstijd en vroege ijzertijd verkregen. Omdat deze vindplaatsen niet compleet opgegraven zijn, geven ze meer informatie over het nederzettingsspatroon dan over de bewoningsontwikkeling op specifieke locaties. Tijdens opgravingen in het plangebied Revelhorst zijn bijvoorbeeld drie silokuilen met aardewerk uit de late bronstijd opgegraven, op de noordelijke flank van een langgerekt rivierduin in Vierakker.¹⁰⁶ Vermoedelijk maken deze deel uit van een nederzettingsterrein op een hoger deel van het rivierduin, dat ook in de ijzertijd bewoond is. Iets noordelijker, aan de andere zijde van de Vierakkerse Laak, is in een wegcunet een kuil met aardewerk uit de vroege of midden-ijzertijd gevonden.¹⁰⁷ De vindplaats is gesitueerd op de Boggelder Enk, die in vergelijking met andere enken in het onderzoeksgebied een opvallend lage ligging heeft.¹⁰⁸ De nederzettingen en grafvelden op de rivierduinen in het gebied ten zuiden en zuidoosten van Zutphen tonen aan dat deze microregio in de late bronstijd en vroege ijzertijd een hoge bewoningsdichtheid kende, zeker in vergelijking met het fragmentarische beeld voor de midden-bronstijd. Ook voor het gebied direct ten oosten van Zutphen zijn er enkele aanwijzingen voor bewoning. Bij een verkennend onderzoek op het rivierduin van de Wolfeler Enk is bijvoorbeeld aardewerk gevonden dat mogelijk uit de vroege ijzertijd dateert.¹⁰⁹ In Warnsveld zijn bij graafwerkzaamheden scherven van een verplogde urn en crematieresten gevonden, op een locatie waar in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw ook al urnen gevonden zouden zijn.¹¹⁰ Het is echter niet zeker of deze afkomstig zijn uit een urnenveld of uit een jonger grafveld.

Buiten de directe omgeving van Zutphen zijn in het onderzoeksgebied vrijwel geen nederzettingsterreinen uit de late bronstijd en vroege ijzertijd onderzocht.¹¹¹ Enkele zekere en mogelijke urnenvelden wijzen echter wel op bewoning. Zo zijn bij het landgoed Termeulen bij Almen in 1892 een urn en twee kleine potjes gevonden, die uit een urnenveld afkomstig zijn.¹¹² De exacte vindplaats is niet bekend, maar het landgoed ligt iets ten zuiden van het rivierduin van Almen. Vermoedelijk lag het grafveld op de zuidelijke flank van dit rivierduin. Nederzettingssporen zijn van het rivierduin zelf niet bekend, maar op een hoge dekzandrug direct ten westen van de oude Berkelmeander om Almen zijn wel besmeten scherven gevonden die wijzen op de aanwezigheid van een nederzettingsterrein.¹¹³ Ook uit het centrale deel van het onderzoeksgebied is een urnenveld bekend. In 1885 werden in de Konijnenbelten in Veldwijk bij werkzaamheden tussen 25 en 30 urnen met crematieresten gevonden. Over de locatie van de vindplaats bestaat enige discussie.¹¹⁴ Het is echter aannemelijk dat het grafveld op de westelijke óf oostelijke flank van een hoge en smalle dekzandrug lag. Mogelijk ligt er ook een grafveld op de Lindese Enk bij Linde, in het uiterste zuidoostelijke deel van het onderzoeksgebied. In de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn op de enk verbrand bot en in de ijzertijd gedateerde scherven gevonden, maar de gegevens zijn wat te summier om met zekerheid van een grafveld te kunnen spreken.¹¹⁵ De Lindese Enk is gesitueerd op een

¹⁰⁶ Van der Kleij/Andrea 2000; Bouwmeester 2001b; Tolboom 2004; Fermin 2005.

¹⁰⁷ Bouwmeester 2001b; Groothedde 2001, 78; Fermin 2005.

¹⁰⁸ Groothedde 2001, 78.

¹⁰⁹ Hulst 2002.

¹¹⁰ Hulst 1992b; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nrs. 131 en 205, p. 76 en p. 95-96, p. 95-65; Groothedde 2001, 79; Van der Kleij 2003, cat. nr. 20, p. 18; Fermin/Groothedde 2005b, 5.

¹¹¹ Bij een kleinschalige opgraving in Vorden is een greppel gevonden die in de vroege ijzertijd gedateerd is (Kremer

2006). Deze datering is echter slechts gebaseerd op één scherf, en kan niet goed worden onderbouwd.

¹¹² Van der Kleij 2003, cat. nr. 3, p. 8.

¹¹³ Bruijn 1964; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 17, p. 47.

¹¹⁴ Pleyte 1887, 11-12; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 158, p. 83; Van der Kleij 2003, cat. nr. 1, p. 6-7; Archis-objectcode 33HN-7.

¹¹⁵ Oudheidkamer Twente 1957; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 159, p. 83; Van der Kleij 2003, cat. nr. 18, p. 17.

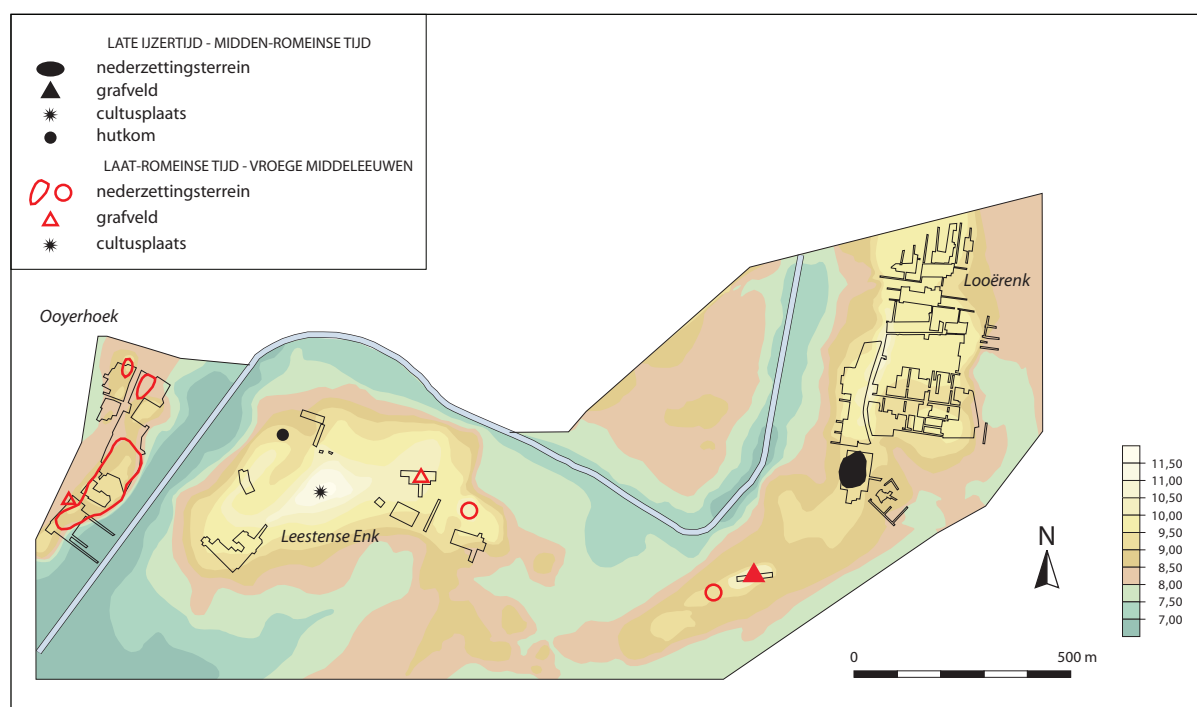

Fig. 8.14 De belangrijkste vindplaatsen uit de periode tussen de late ijzertijd en vroege middeleeuwen op de rivierduinen van de Ooyerhoek, Leestense Enk en Looërenk. Naar Groothedde 2001, p. 81; Looërenk aangepast op basis van Bouwmeester 2008b.

hoge en brede dekzandrug, waar zeker laat-prehistorische bewoningssporen verwacht kunnen worden. Tenslotte is er nog een melding van een urnenveld bij het erf Het Mastler, even ten zuiden van Eefde. F.C. Bursch zou hier in 1939 een onderzoek hebben gedaan, naar aanleiding van de vondst van een urn.¹¹⁶ Volgens G. van der Kleij is deze melding mogelijk echter niet betrouwbaar.¹¹⁷

8.8 MIDDEN-IJZERTIJD TOT EN MET VROEG-ROMEINSE TIJD

Met name opgravingen op de Looërenk, Leestense Enk, in de Ooyerhoek en op de Revelhorst hebben inzicht verschaft in het karakter van de bewoning tussen de midden-ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd in de noordwestelijke Achterhoek (fig. 8.14). In dezelfde microregio ligt ook het enige grafveld uit het onderzoeksgebied dat tot dusver bekend is, op de Looërenk. Er zijn tevens verschillende aanwijzingen voor bewoning in het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied, in de omgeving van het Berkeldal (fig. 8.10). Voor dat gebied vormen oppervlaktevindplaatsen en de resultaten van kleinschalige opgravingen de belangrijkste informatiebronnen. Daarnaast zijn op verschillende andere locaties kleine hoeveelheden aardewerk gevonden, dat niet scherper gedateerd kan worden dan in de ijzertijd of zelfs ijzertijd of Romeinse tijd.

De Looërenk is de enige vindplaats in het onderzoeksgebied waar tot dusver met zekerheid continue bewoning vanaf de midden-bronstijd B tot het eind van de ijzertijd aangetoond kan worden.¹¹⁸ Daarop wijzen het grote aantal opgegraven gebouwstructuren, de dateringen daarvan en de hoge sporendichtheid. De erven uit de midden-ijzertijd en late ijzertijd liggen gemiddeld nog lager op de flanken van de rivierduinkoppen dan in de voorgaande periodes. Vanaf de vroege bronstijd is er een trend waarneembaar

¹¹⁶ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 4, p. 44.

¹¹⁸ Bouwmeester 2002, 2008b.

¹¹⁷ Van der Kleij 2003, cat. nr. 11, p. 15-16.

waarbij de erven steeds lager op de flanken van deze landschappelijke eenheden komen te liggen. De nederzettingssporen uit de midden- en late ijzertijd bevinden zich vrijwel uitsluitend binnen het zuidelijke deel van het onderzochte areaal. In de loop van deze fase lijkt er sprake te zijn van een geleidelijk groter wordende plaatsvastheid (fig. 8.11). Dezelfde ontwikkeling is eveneens waarneembaar op de Weteringer Enk in Colmschate (par. 7.9). Sporen en vondsten uit de Romeinse tijd ontbreken vooralsnog. Tot de jongste vondsten behoren een fragment van een drieribbige, paarse glazen La Tène-armband en een Keltische munt, die dateren uit het eind van de eerste eeuw voor Christus of het begin van de eerste eeuw na Christus.¹¹⁹ De nederzettinglocatie lijkt omstreeks het begin van de Romeinse tijd geheel verlaten te zijn.

In de vorige paragraaf is vermeld dat de bewoners van de nederzetting op de Looërenk in de midden- en late ijzertijd gebruik maakten van een grafveld op een enkele honderden meters zuidwestelijker gelegen deel van hetzelfde rivierduin. Slechts een klein deel van het grafveld is onderzocht (fig. 8.13).¹²⁰ In totaal zijn er tien kuilen met variërende hoeveelheden crematieresten gedocumenteerd, waarvan er zes binnen een grote kringgreppel liggen. Op de stort werden daarnaast crematieresten uit nog eens vier graven gevonden. Drie kuilen bevatten meer dan 100 gram menselijk bot, en kunnen zeker als crematiegraven geïnterpreteerd worden. Dit is voor de andere sporen niet zeker, omdat die minder crematieresten bevatten. Mogelijk betreft het deels kuilen waarin resten van de brandstapel werden begraven (*Brandgruben*). In één van de kuilen werd het grootste deel van een biconische pot gevonden, die in de midden- of late ijzertijd gedateerd is. Tussen de crematieresten op de stort zijn tevens een fragment van een éénribbige blauwe glazen La Tène-armband met glaspasta gevonden, alsmede een ijzeren gesp.¹²¹ ¹⁴C-dateringen van crematieresten uit twee kuilen geven uitkomsten in de vierde of derde eeuw voor Christus.¹²² Op basis van deze dateringen en de schaarse bijgiften is het duidelijk dat het onderzochte deel van het grafveld hoofdzakelijk uit de midden-ijzertijd tot de beginfase van de Romeinse tijd dateert. Deze einddatering komt goed overeen met het tijdstip van verlaten van de nederzetting, hoewel een iets langere gebruiksduur van het grafveld niet kan worden uitgesloten. Voorafgaand aan de opgraving van het grafveld is op ongeveer dezelfde plek een *denarius* van Hadrianus (117-138 na Christus) gevonden¹²³, waarvan niet zeker is of deze uit een graf afkomstig is.

Ook het rivierduin van de Leestense Enk was in de ijzertijd bewoond. Op het zuidwestelijke plateau is een erf met een huisplattegrond, een spieker en een schuurtje uit de midden-ijzertijd opgegraven, op korte afstand van een erf uit de late bronstijd (par. 8.7).¹²⁴ Op het middelste van de drie rivierduinen op de Leestense Enk, dat oorspronkelijk het hoogste punt in de directe omgeving is geweest, werden tussen 1994 en 1997 binnen een straal van 50 meter diverse metalen artefacten gevonden.¹²⁵ In totaal zijn er bijna dertig munten, mantelspelden en andere artefacten van deze locatie bekend, maar het vermoeden bestaat dat er nog veel meer vondsten gedaan zijn. De artefacten bestrijken de tijdsspanne tussen de eerste eeuw voor Christus en de late middeleeuwen. Twee Keltische munten van vlak voor het begin van de jaartelling zijn de oudste artefacten. Bij een opgraving werden op de vindplaats geen nederzettingssporen waargenomen. Op grond van geologische verschijnselen is wel vastgesteld, dat de bliksem op dit hoog-

¹¹⁹ Bouwmeester 2002, 103-105.

¹²⁰ Groothedde 1997, 2001, 79; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 135, p. 77; Bouwmeester 2002, 46-54; Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 18, p. 88; Van der Kleij 2003, cat. nrs. 29 en 33, p. 20-21.

¹²¹ Bouwmeester 2002, 103-105.

¹²² Dateringen van crematieresten binnen het Oost-Nederland project. De uitkomsten zijn 2290 +/- 25 BP en

2270 +/- 25 BP (KIA-30762 en -30764). Calibratie met 2-sigma standaarddeviatie geeft uitkomsten van 400-357, 280-255, 244-237 (KIA-30762), 395-353 en 290-230 cal BC. Calibratie via WinCal25.

¹²³ Groothedde 1997; Archis-objectcodes 33HN-42 en -51.

¹²⁴ Fontijn 1996a.

¹²⁵ Groothedde 2001, 85.

gelegen punt herhaaldelijk insloeg. Op basis van de zeldzaamheid van een deel van de metaalvondsten, het ontbreken van nederzettingssporen en de landschappelijke omstandigheden is de vindplaats geïnterpreteerd als een cultusplaats (zie ook par. 15.3.5).¹²⁶

In de vorige paragraaf is aangetoond, dat er geen aanwijzingen zijn dat de zuidelijke uitloper van de Ooyerhoek bewoond was tussen de midden-bronstijd B en de midden-ijzertijd. Dit beeld verandert in de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd. Nederzettingssporen uit deze periode bevinden zich hoofdzakelijk aan de rand van het onderzochte areaal, in het noordelijke deel van de Ooyerhoek.¹²⁷ Hier is onder meer een deel van een erf opgegraven dat bestaat uit een huisplattegrond, een zespalige spieker en een aantal vondstrijke kuilen. Ter hoogte van het erf is tevens een Keltische munt gevonden, die dateert uit de periode tussen 30 vóór en 10 na Christus.¹²⁸ Enkele tientallen meters ten oosten van het erf werden nog vier spiekers gevonden, terwijl op grotere afstand daarvan verschillende kuilen opgegraven zijn. Dat dit deel van het rivierduin bewoond bleef tot in de Romeinse tijd wordt geïllustreerd door vondsten van een *denarius* van Hadrianus (119-122 na Christus) en een koperen *antoninianus* (ca. 280-300 na Chr.). Gezien de ligging van het erf is het waarschijnlijk dat er meer bewoningssporen ten noorden van het opgegraven areaal gesitueerd zijn. In het zuidelijke deel van het rivierduin van de Ooyerhoek, het Laaksche Veld en de Laaksche Tuin, ontbreken sporen uit de jongere fases van de ijzertijd.

Verschillende andere vindplaatsen op de rivierduinen in de directe omgeving van Zutphen wijzen op bewoning tussen de midden-ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd. Daarvan is een nederzettingsterrein in het plangebied Revelhorst III het best onderzocht.¹²⁹ De vindplaats ligt op het lage noordwestelijke deel van een langgerekt rivierduin in het noorden van Vierakker. Enkele kuilen wijzen op bewoning in de late bronstijd (par. 8.7), maar de meeste nederzettingssporen zijn gedateerd in de ijzertijd. Uit die periode dateren minstens 20 spiekers en verschillende brand- en afvalkuilen. De spiekers liggen in een noord-zuid liggende zone op het westelijke deel van het rivierduin, en vormen de randzone van een op de hogere delen gelegen nederzetting. De spiekers liggen op de grens tussen het akkerareaal op de hogere delen van het rivierduin, en het weidegebied in het beekdal van de Vierakkerse Laak.¹³⁰ Op hetzelfde rivierduin zijn overigens ook vondsten uit de ijzertijd gedaan, op een es ten zuiden van het Huis Vierakker, maar die zijn niet scherp dateerbaar.¹³¹ Een andere nederzetting ligt in het noordelijke deel van Warnsveld. In een cultuurlaag in een bouwput aan de Landweg werden enkele scherven uit de midden- of late ijzertijd gevonden.¹³² De vindplaats ligt op het noordelijke deel van de Warnsveldse Enk, direct ten zuiden van het dal van de Berkel. Of er een directe relatie bestaat met het enkele honderden meters zuidelijker gelegen grafveld van Warnsveld (par. 8.7) is niet met zekerheid vast te stellen.

Buiten het gebied direct ten zuidoosten en oosten van Zutphen zijn ook enkele ijzertijd-vindplaatsen bekend uit het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied (fig. 8.10). Deze vindplaatsen, die hoofdzakelijk op korte afstand van het dal van de Berkel liggen, zijn niet alle scherp dateerbaar. Een voorbeeld is een vindplaats van ijzertijd-aardewerk op het oostelijke deel van een groot rivierduin in Warken.¹³³ Enkele kilometers oostelijker ligt op de flank van een lage dekzandrug in het noordelijke deel van het Warkensche Veld een vindplaats die gedateerd is in de late ijzertijd of vroeg-Romeinse tijd.¹³⁴ Deze dekzandrug wordt geflankeerd door een dalvormige laagte, en ligt enkele honderden meters ten zuiden van

¹²⁶ Deze vindplaats wordt in paragraaf 15.3.5 in meer detail besproken.

¹²⁷ Fontijn 1996b.

¹²⁸ Fontijn 1996b, 53-54.

¹²⁹ Van der Kleij/Andrea 2000; Bouwmeester 2001b; Tolboom 2004; Fermin 2005.

¹³⁰ Fermin 2005, 12-13.

¹³¹ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 155, p. 82.

¹³² Groothedde 2001, 79.

¹³³ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 128, p. 75-76.

¹³⁴ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 129, p. 76; Archis-objectcode 33FZ-14.

de Berkel. Aan de overzijde van de rivier ligt de in de vorige paragraaf al vermelde ijzertijd-vindplaats in Almen, op een hoge dekzandrug direct ten noorden van het dal.¹³⁵ Daarnaast zijn er vooral sterke aanwijzingen voor bewoning in de omgeving van de verder stroomopwaarts gelegen buurschap Groot-Dochteren. Bij het erf Groot Boevink werden bij een ontgroning van een dekzandrug een cultuurlaag en enkele sporen met aardewerk uit de ijzertijd waargenomen.¹³⁶ De rug wordt aan de noordzijde geflankeerd door de Harfsensche Beek, en aan de zuidzijde door de Berkel. Een tweede vindplaats ligt ten noorden van de Harfsensche Beek. Bij de aanleg van een aardgasleiding zijn hier op een dekzandrug, waarvan alleen het zuidelijke deel in het onderzoeksgebied ligt, diverse vondsten gedaan.¹³⁷ Deze zijn afkomstig uit een dikke cultuurlaag, en uit verschillende grondsporen. Er is onder meer een kuil met handgevormd aardewerk gevonden, die vermoedelijk dateert uit de eerste eeuw na Christus. De op dit moment ondanks de lage onderzoeksintensiteit al bekende vindplaatsen in de directe omgeving van de Berkel bewijzen dat het rivierdal ook in de late prehistorie vrijwel zeker een vrij intensieve bewoning heeft gekend.

8.9 MIDDEN- EN LAAT-ROMEINSE TIJD

In Zutphen en directe omgeving zijn op verschillende locaties nederzettingsterreinen uit de midden- en laat-Romeinse tijd onderzocht (fig. 8.14 en 8.15). Uit hetzelfde gebied zijn ook twee grafvelden bekend. Daarbuiten zijn er alleen duidelijke aanwijzingen voor bewoning in de omgeving van Groot-Dochteren, in het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied. In het volgende wordt de aandacht eerst gericht op het onderzoek in de stad Zutphen. Hoewel er ook voor de (late) prehistorie verschillende aanwijzingen zijn voor bewoning, treden de rivierduinen onder de stad vooral in de Romeinse tijd duidelijk op de voorgrond als bewoningslocatie.

Tijdens verschillende opgravingen in Zutphen zijn vondsten uit de Romeinse tijd gedaan, die er op wijzen dat zowel ter hoogte van de oude stadskern als in het jongere stadsdeel Nieuwstad een nederzetting heeft gelegen (fig. 8.16). Op diverse locaties binnen de in oorsprong negende-eeuwse stadskern zijn bewoningssporen gevonden, die dateren uit de periode vanaf de tweede eeuw na Christus.¹³⁸ Zo is onder het koetshuis van het Huize de Kastele een hutkom gevonden, die gedateerd is omstreeks het eind van de derde of het begin van de vierde eeuw.¹³⁹ De hutkom was in eerste instantie in gebruik als weefhut, waarna er een vloerophoging plaatsvond en er brons werd bewerkt. Rondom de hutkom werden diverse andere nederzettingssporen gevonden. Het vondstmateriaal wijst op een datering van de nederzetting in de tweede tot en met de vierde eeuw, met een zwaartepunt in de laat-Romeinse tijd. De nederzetting lag op het zuidelijke deel van het rivierduin onder de stadskern, dat begrensd wordt door een belangrijke loop van de Berkel.¹⁴⁰ Volgens B. Fermin en M. Groothedde wijzen enkele relatief zeldzame Romeinse importvondsten, waaronder een gem met een afbeelding van Hercules en een in jongere context gevonden bronzen beeldje van een sfinx, alsmede het hoge percentage importaardewerk mogelijk op een vestigingsplaats van de 'Chamaafse' elite. Naar aanleiding van recent onderzoek in de binnenstad is de mogelijkheid geopperd dat de nederzetting omgeven was door een greppel of gracht, die

¹³⁵ Bruijn 1964; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 17, p. 47.

¹³⁶ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 88, p. 65; Archis-objectcode 34AZ-23.

¹³⁷ Hulst 1972b; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 66, p. 59; Archis-objectcodes 34AZ-6, -8 en -9.

¹³⁸ O.a. Groothedde 1991, 21-22, 1994, 1996c, 31-32, 1999 (sites 2, 2a, 6 en 11, p. 13-14); Fermin/Groothedde 2006b, 17.

¹³⁹ Groothedde 1999, site 4, p. 13.

¹⁴⁰ Fermin/Groothedde 2006b, 17-18.

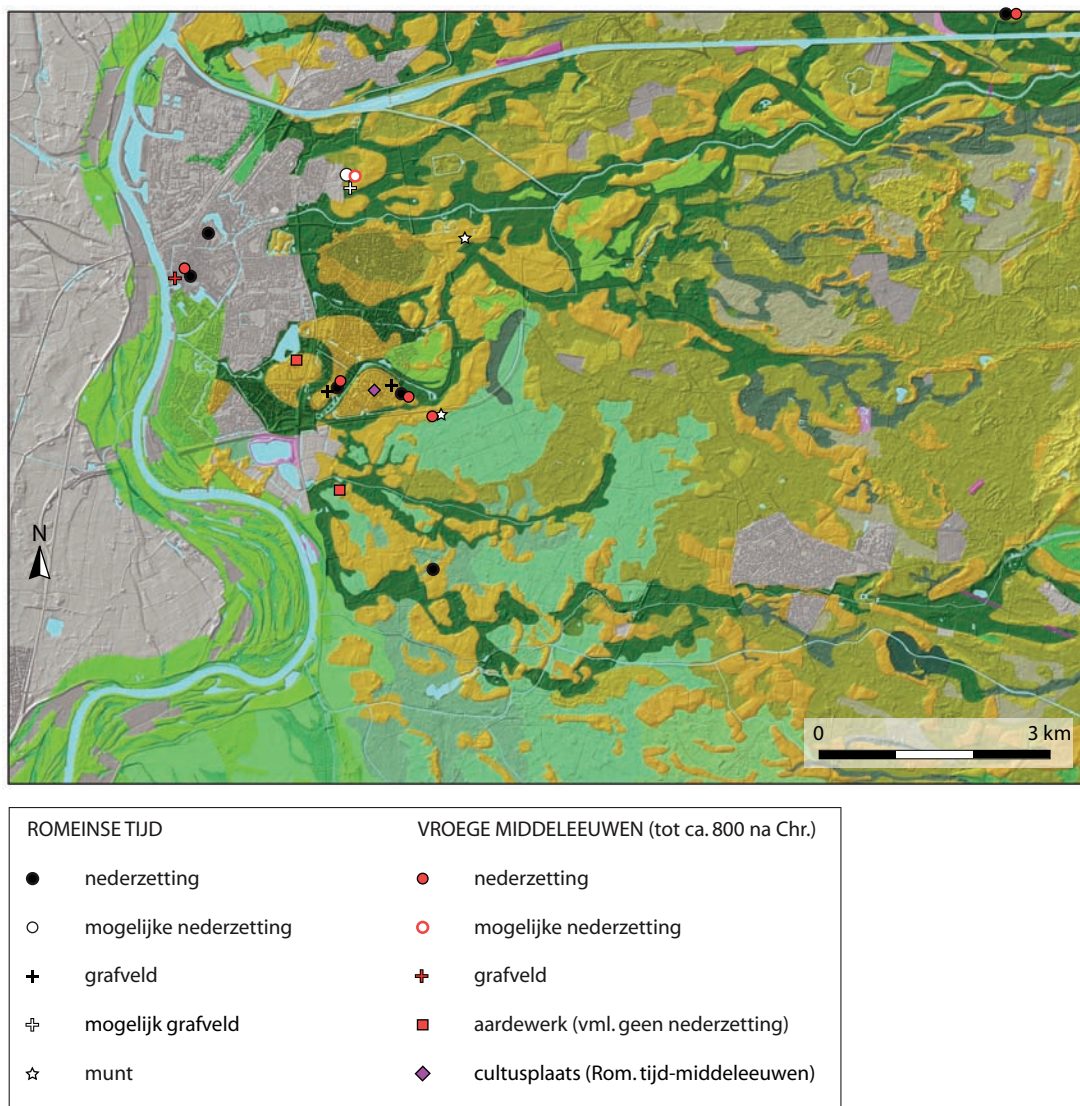

Fig. 8.15 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen de (midden-) Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen tot circa 800 na Chr.

aangelegd zou zijn in de derde of vierde eeuw en iets buiten de gracht om de Karolingische ringwalburg (par. 8.10) ligt.¹⁴¹ Deze veronderstelling is op het moment echter nog onvoldoende onderbouwd met archeologische gegevens.

De tweede nederzetting uit de Romeinse tijd in Zutphen ligt in het deel van de stad dat de Nieuwstad wordt genoemd, ongeveer 600 meter ten noordwesten van het 's-Gravenhof. In twee fases is een onderzoek uitgevoerd in de Dierstraet, waarbij een deel van deze nederzetting werd blootgelegd.¹⁴² Er werden een huisplattegrond, twee hutkommen, enkele spiekers en diverse andere sporen gevonden. Het opgegraven erf wordt gedateerd in de vroege vierde eeuw, maar er zijn ook aanwijzingen voor bewoning in de tweede en derde eeuw. De vindplaats ligt op het noordelijke deel van een rivierduin dat lager is dan dat onder het 's-Gravenhof.¹⁴³ Enkele andere archeologische waarnemingen kunnen vermoedelijk

¹⁴¹ Fermin/Groothedde 2008.

¹⁴² Fermin/Groothedde 2006b.

¹⁴³ Zie Fermin/Groothedde 2006a, afb. 11, p. 18 voor de

meest recente versie van de paleo-reliëfkaart van de ondergrond van Zutphen.

Fig. 8.16 Paleoreliëfkaart van de ondergrond van Zutphen, met schematisch aangegeven vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen (tot circa 750 na Christus). De weergegeven ringwalburg dateert uit de late negende eeuw na Christus. Gebaseerd op informatie M. Groothedde (Bureau Archeologie, Zutphen).

ook aan deze nederzetting worden gerelateerd. Tijdens onderzoek bij het Stationsplein, ten westen en noordwesten van de Dieserstraat, is op verschillende plekken bijvoorbeeld een pre-stedelijke akkerlaag gevonden met veel handgevormd aardewerk uit de laat-Romeinse tijd.¹⁴⁴ Er zijn, in tegenstelling tot het 's-Gravenhof, geen aanwijzingen dat de locatie in de Dieserstraat bewoond bleef na het eind van de vierde eeuw. Tussen circa 400 en 1200 na Christus was dit gebied in gebruik als een uitgestrekt landbouwareaal.¹⁴⁵

Tijdens de opgravingen in het noordelijke deel van de Ooyerhoek is een erf uit de overgangsfase van de late ijzertijd naar de vroeg-Romeinse tijd opgegraven, alsmede een relatief klein aantal sporen uit de vroege en midden-Romeinse tijd (par. 8.8).¹⁴⁶ Het is niet zeker of hier sprake is van bewoningscontinuïteit tot in de latere fases van de Romeinse tijd. Het onderzoek in het zuidelijke deel van de

¹⁴⁴ Fermin/Groothedde 2006d.

¹⁴⁶ Fontijn 1996b, 52-53.

¹⁴⁵ Fermin/Groothedde 2006b, 13.

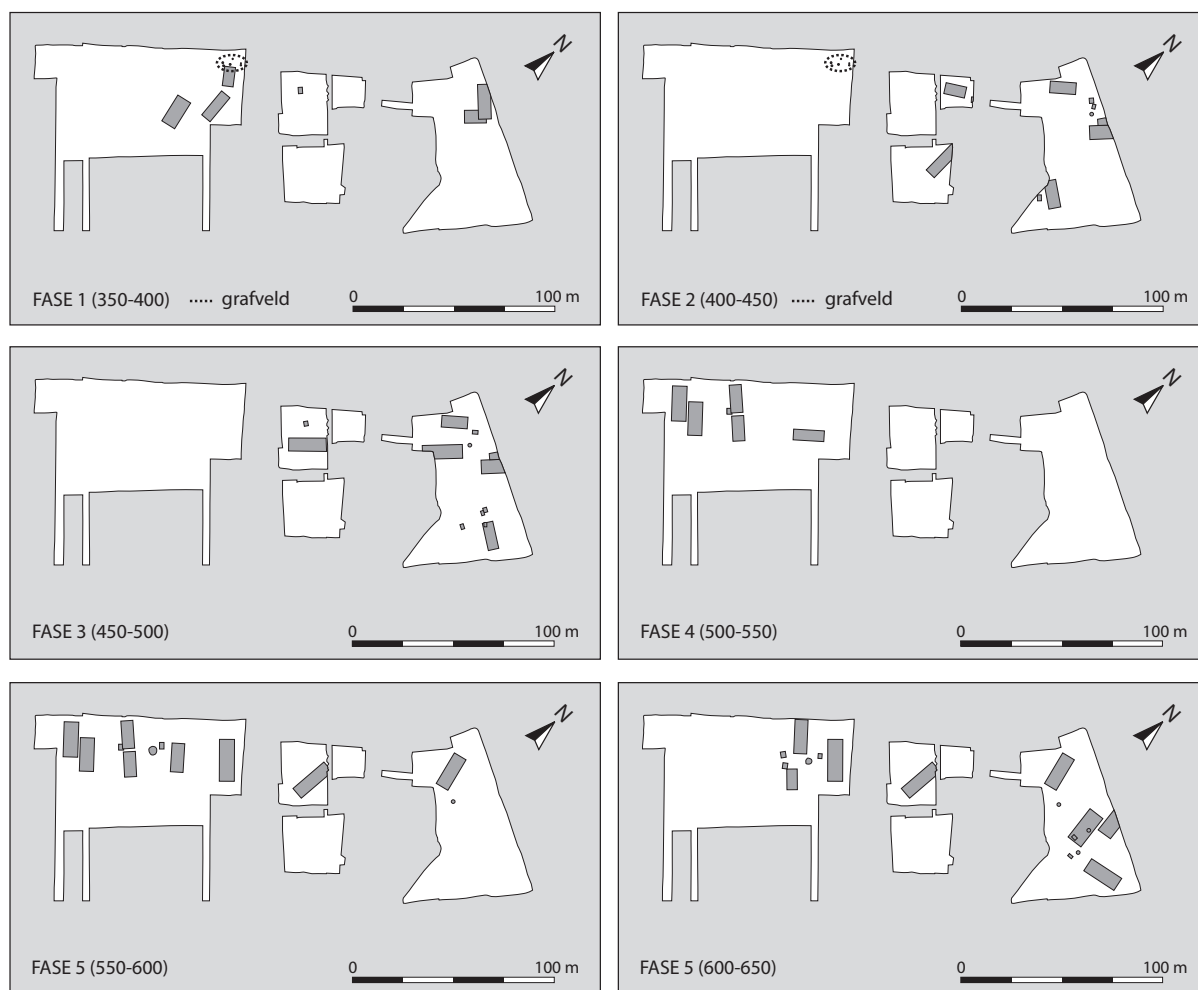

Fig. 8.17 Schematische ontwikkeling van een nederzetting uit de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen (350-700 na Chr.) op het rivierduin van de Ooyerhoek. Alleen de belangrijkste en dateerbare structuren zijn weergegeven. Gebaseerd op Bouwmeester 2000, kaart 2-9.

Ooyerhoek, op het Laaksche Veld en de Laaksche Tuin, geeft een diffuus beeld.¹⁴⁷ Er is wel aardewerk uit de vroege en midden-Romeinse tijd gevonden, maar er is in deze periode zeker geen sprake van continue bewoning. Dit beeld verandert in de laat-Romeinse tijd. Het noordelijke deel van de Ooyerhoek is, getuige een groot aantal huisplattegronden en een serie dendrochronologisch gedateerde waterputten, continu bewoond tussen 350 en 700 na Christus (fig. 8.17). Minstens twee van de opgegraven huisplattegronden op dit nederzettingsterrein kunnen in de laat-Romeinse tijd worden gedateerd.¹⁴⁸ Tijdens de opgraving is tevens een klein grafveld uit de laat-Romeinse tijd gevonden, dat bestaat uit een zestal kuilen met crematieresten.¹⁴⁹ Het oorspronkelijke aantal graven kan groter geweest zijn, getuige de vondst van een vergulde adelaarfibula in de directe omgeving van het grafveld. In drie kuilen zijn dermate kleine hoeveelheden crematieresten gevonden, dat ze worden gezien als kuilen met restanten van brandstapels (*Brandgrubengräber*). In twee van de andere drie kuilen zijn de crematieresten in een urn geplaatst. Eén van de urnen is een kwalitatief hoogstaande, lokaal vervaardigde voetbeker. De tweede urn is van importaardewerk, en bevatte scherven van een zeldzame beker van geverfde waar met een witte barbotineversiering. Daarnaast zijn in de kuilen ook mantelspelden, een ijzeren mes, fragmenten van artefacten van

¹⁴⁷ Bouwmeester 2000, 2001a.

¹⁴⁹ Bouwmeester 2000, 86-90; 2001b, 58-59.

¹⁴⁸ Reuselaars 1996.

bronsblik en fragmenten van ijzeren nagels gevonden. Het grafveld is waarschijnlijk aangelegd tijdens de vroegste bewoningsfasen van de nederzetting, tussen circa 350 en 450 na Christus.

Er zijn verschillende indicaties dat ook de Leestense Enk in de midden- en met name laat-Romeinse tijd bewoond was. Op het noordelijke deel van de enk is een hutkom opgegraven, waarvan de vulling een mantelspeld uit de tweede of derde eeuw bevatte.¹⁵⁰ De in de vorige paragraaf besproken cultusplaats op het hoogste, centrale deel van de enk bleef gedurende de Romeinse tijd in gebruik. De meeste gegevens zijn voorhanden voor het oostelijke deel van de Leestense Enk. Een vroeg-middeleeuwse hutkom en diverse vondsten van aardewerk, munten en mantelspelden wijzen op de aanwezigheid van een nederzetting op een oostelijke uitloper van het rivierduincomplex.¹⁵¹ Een bijzondere metaalvondst is een deel van een versierde bronzen haarnaald van het type Wijster, die dateert uit de vierde of vijfde eeuw.¹⁵² Op hetzelfde deel van de enk is in een wegcunet een grafveld ontdekt, dat voor een deel onderzocht is (par. 3.7.3).¹⁵³ In totaal zijn vijf crematiegraven en één inhumatiegraf gevonden, alsmede zes *Brandgrubengräber*. Naar schatting is ongeveer de helft van het grafveld opgegraven. In twee graven zijn de crematieresten in een ‘urn’ geplaatst. Eén daarvan bestaat uit een bord met opstaande rand, die in het midden van een vierkante paalzetting was geplaatst. Dit graf bevatte verder onder meer twee voetbekers, één van ‘terra nigra-achtig’ aardewerk en één zogenaamde imitatie-voetbeker. De zeer grote urn uit het tweede urngraf is gedateerd in de vijfde eeuw. Dit graf bevatte diverse zeldzame bijgiften, waaronder fragmenten van een ivoren speelbeker of zalfdoosje, een benen beslagstuk van een kistje, fragmenten van een bronzen steelpan of zeef, een ijzeren fibula en drie dobbelstenen. Van de overige drie crematiegraven, die wat minder rijk aan bijgiften zijn, is er één in de hoek van het inhumatiegraf geplaatst. Dit inhumatiegraf (fig. 8.18) is voor Oost-Nederlandse begrippen uitermate zeldzaam. Alleen uit Eefde is een mogelijk vergelijkbare, zij het veel minder goed gedocumenteerde vondst bekend (par. 13.7.1). Om de grafkuil in het Leestense grafveld waren in een rechthoek palen geplaatst, die een dodenhuisje markeren. De dode, een man van tussen 30 en 50 jaar oud, is met een complete wapenuitrusting begraven. Naast het lichaam waren een lans en een bijl geplaatst, en verder zijn fragmenten van een ijzeren mes gevonden. Het grafveld op de Leestense Enk lijkt iets langer in gebruik te zijn geweest dan dat op de Leestense Enk, en wordt in de vierde en vijfde eeuw gedateerd.

Ook op het ten noorden van de huidige Berkel gelegen rivierduin van de Wolfeler Enk, waar tot dusver geen opgravingen hebben plaatsgevonden, zijn met metaaldetectors diverse artefacten uit de Romeinse tijd gevonden. Het betreft munten, mantelspelden, een bronzen schrijfstift en een koperen ornamentstuk gedecoreerd met een adelaar.¹⁵⁴ Op het centrale en het noordoostelijke deel van de enk zijn twee verkennende booronderzoeken uitgevoerd.¹⁵⁵ In verschillende boringen werden fragmenten verbrand bot gevonden, in twee ruimtelijk gescheiden clusters. Hoewel niet vastgesteld is of de botresten menselijk zijn, is het mogelijk dat deze indicatief zijn voor de aanwezigheid van één of twee grafvelden uit de Romeinse tijd.¹⁵⁶ Op een iets kleiner rivierduin ten zuiden van de Wolfeler Enk zijn een *denarius* van Hadrianus (117-138 na Christus) en een *antoninianus* van Gallienus (260-268 na Christus) gevonden¹⁵⁷, die vermoedelijk eveneens wijzen op bewoning. Het rivierduin wordt van de Wolfeler Enk gescheiden door een beekdalbodem, en ligt direct ten noorden van de huidige loop van de Berkel. Buiten de behandelde vindplaatsen, die zeker wijzen op bewoning in de midden- en laat-Romeinse tijd, zijn op verschillende locaties kleine hoeveelheden aardewerk of

¹⁵⁰ Hendriksen 1996, 129.

¹⁵¹ Groothedde 2001, 82; Groothedde 2007.

¹⁵² Groothedde 2001, 83; Archis-objectcode 33HN-55.

¹⁵³ Bouwmeester 1997a, 2001a, 60-66.

¹⁵⁴ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 150, p. 81; Scholte Lubberink 2000b; Groothedde 2001, 82-83.

¹⁵⁵ Scholte Lubberink 2000b; Hulst 2002.

¹⁵⁶ Scholte Lubberink 2000b.

¹⁵⁷ Archis-objectcode 33FZ-19.

¹⁵⁸ Zie Fermin/Groothedde 2006b, 16-17 voor een overzicht van muntvondsten uit Zutphen en directe omgeving tot het jaar 1000.

Le '95
 schaal 1:10
 Wp13
 vlak 4 ± 28cm onder vlak 1*

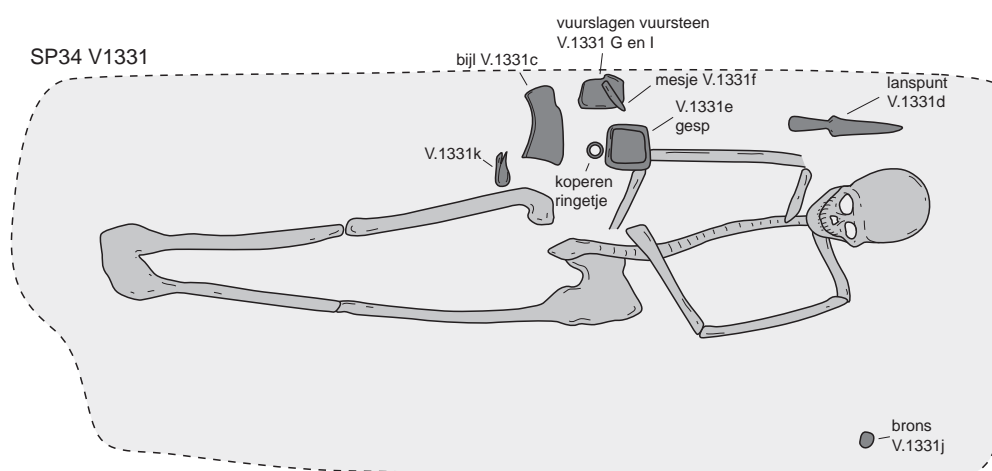

Fig. 8.18 Inhumatiegrav opgegraven op de Leestense Enk, daterend uit de overgangsfase van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen. Naar Bouwmeester 2001a, p. 65.

Romeinse munten gevonden.¹⁵⁸ Een deel van deze vindplaatsen ligt op wat grotere afstand van Zutphen, in de directe omgeving van het Berkeldal. Op een hoog rivierduin ten oosten van Warnsveld is bijvoorbeeld een *denarius* van Antonius Pius (138–161 na Christus) gevonden, en op een oostelijker gelegen rivierduin bij Warken een wandscherf van Romeins ruwwandig aardewerk.¹⁵⁹ De meest informatieve en in de voorgaande paragraaf al kort besproken vindplaats ligt op een dekzandrug ten noorden van de Harfsensche Beek, voor een deel net ten noorden van het onderzoeksgebied. Hier zijn verschillende sporen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen gevonden, die wijzen op de aanwezigheid van een vermoedelijk langdurig bewoond nederzettingsterrein.¹⁶⁰

8.10 VROEGE MIDDELEEUWEN

In vergelijking met andere delen van Oost-Nederland is voor de noordwestelijke Achterhoek veel informatie beschikbaar over de bewoning op het snijvlak van de laat-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Er zijn verschillende nederzettingsterreinen uit de vroege middeleeuwen onderzocht, met name in Zutphen en directe omgeving. Met name opgravingen in de Ooyerhoek hebben belangrijke resultaten opgeleverd. Tijdens het onderzoek op dit rivierduin is vastgesteld dat er tussen 350 en 700 na Christus permanente bewoning plaatsvond.¹⁶¹ De ontwikkeling van deze laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse nederzetting, waaraan de uit historische bronnen bekende naam Eme is gekoppeld, is goed te volgen aan de hand van huisplattegronden, hutkommen en waterputten. In het volgende zal blijken dat er op verschillende andere locaties eveneens indicaties zijn voor bewoningscontinuïteit tussen de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen.

¹⁵⁹ Fermin/Groothedde 2006b, 16, tabel 1 (Huize 't Velde); Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 128, p. 75–76.

¹⁶⁰ Hulst 1972b; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 66, p. 59; Archis-objectcodes 34AZ-6, -8 en -9 (zie met

name een document van R.S. Hulst in het CAA, bij 34AZ-9).

¹⁶¹ Reuselaars 1996; Groothedde 1996b, 1996d; Bouwmeester 2000, 2001a.

De nederzetting in de Ooyerhoek kent een oorsprong in de tweede helft van de vierde eeuw (par. 8.9 en fig. 8.17). In de vijfde eeuw bestaat de nederzetting uit één of hooguit twee gelijktijdig bewoonde erven.¹⁶² In de zesde eeuw vindt een uitbreiding van het bewoningsareaal plaats in zuidelijke richting. Gedurende de jongere bewoningsfasen van de nederzetting, in de tweede helft van de zesde en de eerste helft van de zevende eeuw, bestond deze vermoedelijk uit drie of vier erven. De jongste bewoningssporen dateren uit de tweede helft van de zevende eeuw. Omstreeks het eind van de zevende of het begin van de achtste eeuw werd de nederzetting in noordelijke richting verplaatst, over een afstand van 50 tot 100 meter. Op de ‘nieuwe’ nederzettinglocatie zijn diverse huisplattegronden en bijgebouwen opgegraven.¹⁶³ Het nederzettingsterrein is niet compleet onderzocht. Veel gebouwen zijn vanwege de hoge sporendichtheid en een matige conservering niet goed reconstrueerbaar, maar er is met zekerheid bewoning in de Karolingische tijd aangetoond. Onder meer een licht bootvormige huisplattegrond en een spieker in de zuidoosthoek van het onderzochte terrein zijn gedateerd in de achtste eeuw, alsmede enkele bijgebouwen en een waterput op andere delen van het terrein. Er zijn geen huisplattegronden uit de negende en tiende eeuw opgegraven. Vermoedelijk lag de nederzetting op dat moment op de westelijke flank van het rivierduin, en zijn de resten daarvan geërodeerd. Op deze locatie is namelijk wel veel vondstmateriaal uit die periode aanwezig.¹⁶⁴ In par. 8.11.1 wordt nader ingegaan op de laat-middeleeuwse bewoningsontwikkeling op deze locatie.

In de laat-Romeinse tijd lagen er twee nederzettingen op rivierduinen onder de huidige bebouwing van Zutphen, namelijk op het 's-Gravenhof en in de Nieuwstad (par. 8.9 en fig. 8.16). Beide nederzettingen hebben zich verschillend ontwikkeld. De eerstgenoemde nederzetting lag in de vierde en vijfde eeuw tussen het 's-Gravenhof en de Kuiperstraat, op het zuidelijke deel van het hoogste rivierduin direct ten noorden van een voorloper van de Berkel.¹⁶⁵ Aangenomen wordt dat deze nederzetting continu bewoond bleef, en in de loop van de zevende eeuw uitgroeide over een groter areaal.¹⁶⁶ Aangezien op diverse plekken in de latere binnenstad sporen en artefacten uit de vroege middeleeuwen aangetroffen zijn, en deze in ruimtelijk opzicht ook aansluiten bij de spreiding van vondsten uit de midden- en laat-Romeinse tijd, lijkt bewoningscontinuïteit aannemelijk. Bij deze uitspraak moet wel enige voorzichtigheid betracht worden, aangezien het wat betreft de vroege middeleeuwen (met name de vijfde en zesde eeuw) vooral gaat om kleinschalige waarnemingen en losse vondsten. Derhalve kunnen kortstondige bewoningshiaten niet met zekerheid worden uitgesloten, en is de nederzettingsoontwikkeling vooral in de beginfase van de vroege middeleeuwen nog niet in detail reconstrueerbaar. Er is wel een aanwijzing voor de locatie van het grafveld van de vroeg-middeleeuwse nederzetting. Bij een onderzoek in een kelder in de Waterstraat werden twee oost-west geörienteerde inhumatiegraven gevonden.¹⁶⁷ Het jongste graf oversneet een deel van het oudste. In het oudste graf is vermoedelijk een man begraven, en in het jongste een vrouw. Voor beide graven zijn ¹⁴C-dateringen beschikbaar, die er op wijzen dat ze dateren uit de periode tussen circa 650 en 775 na Christus.¹⁶⁸ De graven maken deel uit van een vermoedelijk vrij klein grafveld, dat tussen de Waterstraat, Kuiperstraat en de zuidzijde van het 's-Gravenhof ligt. De nederzetting op het 's-Gravenhof bleef na de zevende eeuw bewoond, en wordt als de ‘kiemcel’ van de latere stad beschouwd.¹⁶⁹ Daarentegen werd de laat-Romeinse nederzetting onder de Nieuwstad na de

¹⁶² Bouwmeester 2000, 2001a.

¹⁶³ Reuselaars 1996.

¹⁶⁴ Bouwmeester 2000, 13.

¹⁶⁵ Fermin/Groothedde 2006b, 17-18.

¹⁶⁶ Groothedde 1999, 13-14; 2001, 86.

¹⁶⁷ Groothedde 1990; 1999, site 12, p. 14; 2001, 86.

¹⁶⁸ Groothedde 1990, 48, noot 6. De uitkomsten zijn 1310

+/- 35 BP (GrN-17044, graf 1) en 1320 +/- 35 BP (GrN-17043, graf 2). Calibratie met 2-sigma standaarddeviatie geeft uitkomsten tussen 656-730, 735-772 (GrN-17043), 651-726 en 738-772 *cal AD*. Calibratie via WinCal25.

¹⁶⁹ Groothedde 1999, 14; 2001, 86; Fermin/Groothedde 2006b, 17-18.

vierde eeuw verlaten, waarna het terrein tot circa 1200 in gebruik was als akkerland.¹⁷⁰ Circa 200 meter zuidelijker is wel vroeg-middeleeuwse bewoning aangetoond ter hoogte van de Broederkerk, de Komsteeg en het Hagepoortplein. Bij verschillende opgravingen werden vondsten uit onder meer de periode tussen de vijfde en zevende eeuw gedaan.¹⁷¹ Deze wijzen er op dat de nederzetting van de Nieuwstad mogelijk in zuidelijke richting verplaatst werd, en op een hogere uitloper van de oostelijke flank van het rivierduin onder de huidige binnenstad kwam te liggen.¹⁷²

In de vorige paragraaf is aangetoond, dat ook de Leestense Enk in de laat-Romeinse tijd bewoond was. Een eerste aanwijzing daarvoor is de cultusplaats op het hoogste deel van het rivierduincomplex, die zowel in de Romeinse tijd als in de vroege middeleeuwen in gebruik was. In de Merovingische en Karolingische tijd werden er hoofdzakelijk mantelspelden gedeponeerd.¹⁷³ Het is opvallend dat de cultusplaats tussen de eerste eeuw voor Christus en het eerste deel van de late middeleeuwen vermoedelijk continu in gebruik bleef. Het heiligdom vormt, samen met de nederzetting op het 's-Gravenhof, het meest plaatsvast element in het cultuurlandschap. De meeste nederzettingen worden gedurende deze fase één of verschillende keren verplaatst, en alle grafvelden zijn beduidend korter in gebruik. Op basis van de vondst van aardewerk, munten, mantelspelden en andere metaalvondsten is aangetoond, dat in de laat-Romeinse tijd een nederzetting op een oostelijke uitloper van de Leestense Enk gesitueerd was.¹⁷⁴ Een deel van de vondsten, waaronder een fragment van een haarnaald van het type Wijster, dateert mogelijk uit het eerste deel van de vroege middeleeuwen. Samen met het in dezelfde microregio gelegen grafveld uit de vierde en vijfde eeuw zijn er dus enkele indicaties voor bewoningscontinuïteit op dit deel van de enk tot in de beginfase van de vroege middeleeuwen. Deze aanname wordt ondersteund door een recent opgegraven zespallige hutkom in een bouwput aan de Leestenseweg, die gedateerd is in de zesde eeuw.¹⁷⁵ Naast vondstmateriaal uit de zesde eeuw bevatte het spoor ook oudere vondsten, waaronder een kleine hoeveelheid aardewerk uit de vijfde eeuw. Naast de nederzettingen van het 's-Gravenhof en de Ooyerhoek vormt het oostelijke deel van de Leestense Enk derhalve de derde locatie in de directe omgeving van Zutphen waar continuïteit van bewoning tussen de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen verondersteld wordt, terwijl de nederzetting van de Nieuwstad over een afstand van enkele honderden meters verplaatst is.¹⁷⁶ In de noordwestelijke Achterhoek zijn door middel van grootschalig onderzoek of herhaaldelijke waarnemingen in dezelfde microregio dus op verschillende plekken aanwijzingen voor bewoningscontinuïteit tussen de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen verkregen. Dat in de goed onderzochte delen van Zuidwest-Salland een vergelijkbaar patroon waargenomen is, wijst eveneens op de waarde van intensief microregionaal onderzoek (par. 7.11).

Tijdens de opgravingen op de Looërenk zijn geen nederzettingssporen uit de vroege middeleeuwen gevonden. Op een zuidwestelijker deel van het rivierduin is in een bermsloot wel een waterput uit de vroege middeleeuwen gedocumenteerd.¹⁷⁷ Deze vindplaats ligt hemelsbreed op een afstand van circa 500 meter ten zuidoosten van de vroeg-middeleeuwse nederzetting op het oostelijke deel van de Leestense Enk. In de vulling van de put zijn enkele scherven Hessens-Schortens-aardewerk gevonden. De waterput is gedateerd in de periode tussen de zesde en achtste eeuw. Mogelijk wijst het spoor op de aanwezigheid van een nederzettingsterrein, op een smal deel van het langgerekte rivierduin, maar daarvoor zijn vooralsnog geen andere aanwijzingen voorhanden. Zoals gezegd zijn er op de Looërenk zelf

¹⁷⁰ Fermin/Groothedde 2006b, 13.

¹⁷¹ O.a. Hulst 1988a; Stenvert/Groothedde 1993; Groothedde 1999, 13-14; 2001, 86; Fermin/Groothedde 2006c, 40-43.

¹⁷² Groothedde 2007, 27-28.

¹⁷³ Groothedde 2001, 85.

¹⁷⁴ Groothedde 2001, 82-83.

¹⁷⁵ Groothedde 2007.

¹⁷⁶ Groothedde 2007, 27-28.

¹⁷⁷ Archis-objectcode 33HN-49; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 136, p. 77; Groothedde 2001, 86; Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 14, p. 87.

geen aanwijzingen voor vroeg-middeleeuwse bewoning. Wel zijn op het terrein circa 250 meilerkuilen gevonden, die op basis van een zestal ¹⁴C-dateringen in de negende en de eerste helft van de tiende eeuw gedateerd zijn (par. 3.8.4).¹⁷⁸ Volgens B.J. Groenewoudt getuigen de meilerkuilen van een grootschalige en waarschijnlijk kortstondige houtskoolproductie. Het kappen van de eiken, de enige houtsoort die in de kuilen vertegenwoordigd is, zal een enorme kaalslag op het rivierduin teweeg hebben gebracht. Het is aannemelijk dat het houtskool bestemd was voor relatief grootschalige ijzerproductie. Op basis van de datering van de sporen en de schaal van de onderneming is er een link gelegd met de stichting van de ringwalburg van Zutphen, in de negende eeuw, en de grafelijke bestuurders daarvan. Vroeg-middeleeuws Zutphen en mogelijk ook Eme waren koningsgoed. Het vermoeden bestaat dat de Karolingische vorsten in het gebied indirect de hand hebben gehad in de organisatie van de houtskoolproductie en de ijzerbewerking.

Op diverse andere locaties in de directe omgeving van Zutphen zijn vondsten uit de vroege middeleeuwen gedaan. Op de Wolfeler Enk zijn bijvoorbeeld enkele metalen artefacten gevonden, waaronder een zeldzaam rechthoekig beslagstuk of fibula met diermotieven.¹⁷⁹ Dit artefact kan afkomstig zijn uit een grafveld of een nederzetting. Tijdens opgravingen op de vindplaats Revelhorst III in het noordelijke deel van Vierakker zijn drie grote kuilen gevonden, waarvan één een randfragment van een buidelpotje van Hessens-Schortens-aardewerk uit de negende eeuw bevatte.¹⁸⁰ Meer informatie werd verkregen bij een opgraving aan de Hofweg in Warnsveld, waarbij nederzettingssporen uit de negende, twaalfde en dertiende eeuw werden gedocumenteerd.¹⁸¹ Uit de negende-eeuwse grondsporen konden twee één-schepige huisplattegronden gereconstrueerd worden, die een éénmaal herbouwd gebouw representeren. Naast deze huisplattegronden zijn twee waterputten, een haard of oven, enkele grote kuilen en diverse paalsporen opgegraven. In de vulling van één van de waterputten werd een grote hoeveelheid verbrand hout en huttenleem gevonden, dat afkomstig moet zijn van een verbrand gebouw. Dendrochronologisch onderzoek van (vermoedelijk hergebruikte) houten planken van de beschoeiing van de tweede waterput geeft een veldatum in 840 of 841 na Christus. Het erf werd in de tweede helft van de negende eeuw verlaten. Het aardewerk van de vindplaats is gedateerd tussen circa 825 en 875 na Christus. Hessens-Schortens aardewerk is dominant, terwijl import-aardewerk, vooral Badorf, slechts in kleine hoeveelheden voorkomt. Tijdens archeologische begeleidingen in Warnsveld is vastgesteld, dat in de ‘ondergrond’ van het dorp minstens vier zandkoppen aanwezig zijn.¹⁸² De opgegraven Karolingische nederzetting bevindt zich op de lagere oostflank van de meest noordelijke kop in het onderzochte gebied. Deze zandkop werd in de late middeleeuwen omgracht.¹⁸³ Ook op andere zandkoppen zijn kleine hoeveelheden vroeg-middeleeuws aardewerk gevonden, maar het is niet zeker of deze wijzen op bewoning.

Buiten het goed onderzochte gebied direct rond Zutphen zijn er alleen sterke aanwijzingen voor vroeg-middeleeuwse bewoning op een al enkele malen vermelde vindplaats in Groot-Dochteren. Iets ten noorden van het onderzoeksgebied werd een waterput met een vierkante houten beschoeiing opgegraven, die enkele grote fragmenten van een eivormige pot bevatte.¹⁸⁴ Het spoor is gedateerd tussen de zevende en negende eeuw na Christus. De waterput wijst er op, dat op de betreffende dekzandrug direct ten noorden van de Harfensche Beek een vroeg-middeleeuwse nederzetting lag. De waterput ligt niet op het centrale deel van de dekzandrug, waar verschillende nederzettingssporen uit onder meer

¹⁷⁸ Groenewoudt 2006; Groenewoudt/Groothedde 2008.

¹⁷⁹ Archis-objectcode 33FZ-49; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 150, p. 81; Scholte Lubberink 2000b; Groothedde 2001, 87.

¹⁸⁰ Bouwmeester 2001b, 8; Fermin 2005, 7.

¹⁸¹ Van Genabeek 2001.

¹⁸² Fermin/Groothedde 2005b.

¹⁸³ Van Genabeek 2001; Fermin/Groothedde 2005b, 18.

¹⁸⁴ Hulst 1972b; Scholte Lubberink/Lohof 1998, 59, cat. nr. 66; Archis-objectcodes 34AZ-6, -8 en -9.

de laat-Romeinse tijd gevonden zijn, maar op de wat lagere westelijke flank daarvan. Het is gezien de vondstdichtheid en de dateringen van de sporen en vondsten goed mogelijk dat ook in deze microregio sprake is van continue bewoning tussen de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen, hoewel er geen grootschalige opgravingen hebben plaatsgevonden die zekerheid verschaffen. Tenslotte kan gewezen worden op de vondst van een ‘klompje’ van twaalf zilveren munten, dat met een metaaldetector ten oosten van Vorden gevonden werd.¹⁸⁵ Deze ongepubliceerde vondst is grofweg gedateerd tussen de achtste en twaalfde eeuw. Er zijn geen gedetailleerde gegevens over de vondstcontext bekend, maar de vindplaats ligt op het oostelijke deel van een dekzandwieling direct ten noorden van het dal van de Baakse Beek.

8. II LATE MIDDELEEUWEN

8.11.1 *Rurale nederzettingen*

De grootschalige opgravingen in het onderzoeksgebied hebben een zeldzaam inzicht gegeven in de bewoningsontwikkeling tussen de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. Hoewel voorlopig alleen voor de Ooyerhoek een vrij gedetailleerd inzicht bestaat in de structuur en ruimtelijke ontwikkeling van de nederzetting, lijkt ook op het 's-Gravenhof als in de Ooyerhoek en op de Leestense Enk sprake te zijn van bewoningscontinuïteit, zij het soms met verplaatsingen van de nederzettinglocatie. De volgende vraag is, welke ontwikkelingslijnen deze nederzettingen volgden vanaf het eind van de vroege middeleeuwen. In de vorige paragrafen is vermeld, dat de laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse nederzetting op het 's-Gravenhof wordt gezien als de ‘kiemcel’ van de stad Zutphen, waarvan de huidige structuur voor een belangrijk deel bepaald is door de aanleg van de ringwalburg in de late negende eeuw.¹⁸⁶ In dit geval kan vrijwel zeker worden uitgegaan van permanente bewoning, waarschijnlijk continu op ongeveer dezelfde locatie op het meest markante rivierduin in de omgeving. In dit verband wijkt de ontstaansgeschiedenis van Zutphen af van Deventer, waar geen sterke aanwijzingen zijn voor (continue) bewoning tussen de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen op het rivierduin onder de oude stadskern.

De vroeg-middeleeuwse nederzetting in de Ooyerhoek maakte een andere ontwikkeling door. De nederzetting werd in het eind van de zevende of het begin van de achtste eeuw over een kleine afstand in noordelijke richting verplaatst (fig. 8.19). Huisplattegronden uit de negende en tiende eeuw lijken te ontbreken op de ‘nieuwe’ locatie. Mogelijk zijn de nederzettingssporen uit die fase geërodeerd, aangezien er in het vondstmateriaal – onder meer gevonden aan en op de voet van het duin – wel nederzettingss-afval uit die periode vertegenwoordigd is. Er zijn wel verschillende gebouwen uit de elfde en met name twaalfde eeuw opgegraven.¹⁸⁷ Volgens I. Reuselaars dateren minstens zes huisplattegronden, een hutkom en enkele schuren uit de dertiende eeuw, hoewel de conservering van de structuren relatief slecht is. Drie rechthoekige gebouwen uit de eerste helft van de dertiende eeuw worden tevens als huisplattegronden geïnterpreteerd. Enkele moeilijk reconstrueerbare bouwstructuren zijn gedateerd tussen de tweede helft van de dertiende en de vijftiende eeuw. Uit historische bronnen is bekend, dat in de directe omgeving van het opgravingsareaal drie erven hebben gelegen, die deel uitmaken van de buurschap Eme: Garwerdinck, Bettinck en Tanckinck.¹⁸⁸ De opgegraven middeleeuwse nederzettingssporen worden aan deze drie ‘historische’ erven gerelateerd.¹⁸⁹ Hoewel de reconstructie van drie erven binnen het opgravingssterrein nogal geforceerd aandoet, is het aannemelijk dat de archeologisch onderzochte nederzetting inder-

¹⁸⁵ Archis-objectcode 33HN-129.

¹⁸⁶ Groothedde 1999, 14; 2001, 86; Fermin/Groothedde 2006a, 2006b, 17-18.

¹⁸⁷ Reuselaars 1996.

¹⁸⁸ Hermans 1996.

¹⁸⁹ Reuselaars 1996, 101.

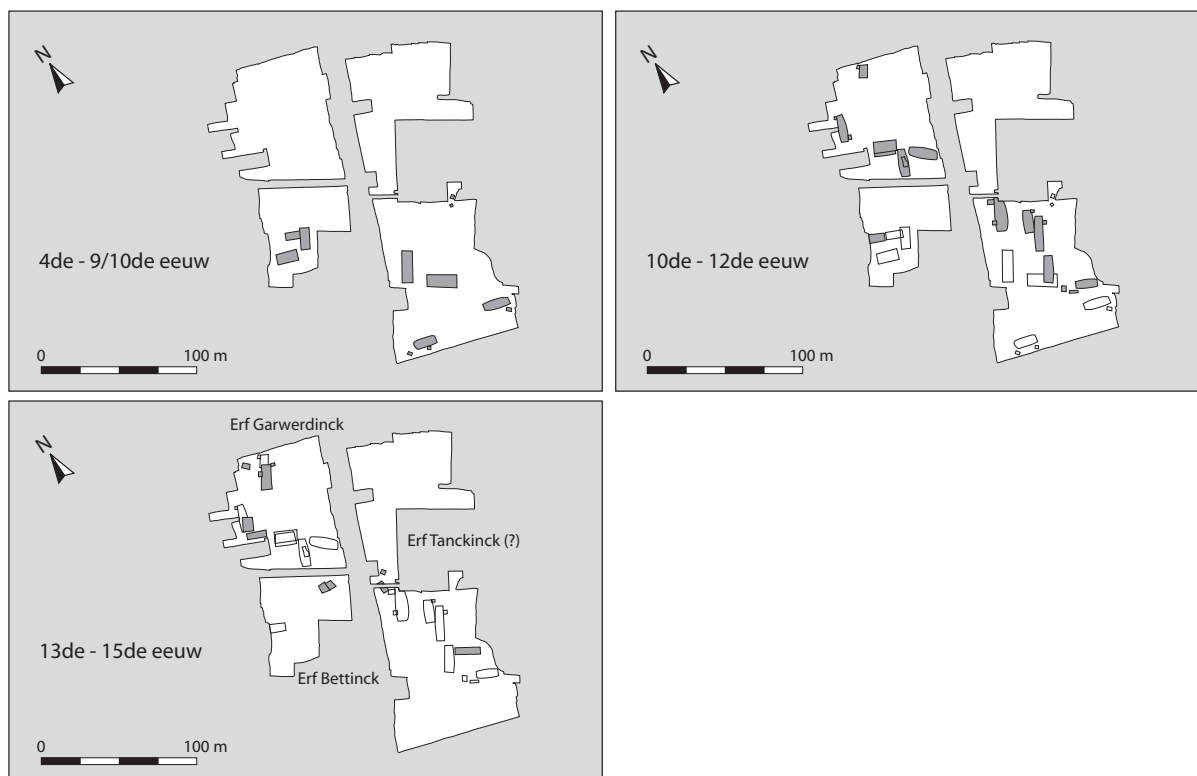

Fig. 8.19 Globale ontwikkeling van de nederzetting in de Ooyerhoek gedurende de (late) middeleeuwen. In iedere afbeelding zijn de erven uit de voorgaande fase in wit weergegeven. Gebaseerd op Reuselaars 1996, afb. 5-7, p. 80-81, 84-85, 88-89.

daad aan de basis ligt van de middeleeuwse buurschap Eme. De buurschap Leesten, aan de zuidoostzijde van de Leestense Enk, kent vermoedelijk een vergelijkbare ontstaansgeschiedenis.¹⁹⁰ Hoewel er minder gedetailleerde archeologische gegevens beschikbaar zijn, is aangetoond dat een oostelijke uitloper van de Leestense Enk in de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen bewoond was. De stichting van één van de erven in de nabijgelegen buurschap Leesten, Jebbekinck, is op basis van een dendrochronologische datering van hout uit een waterput gedateerd in het eind van de negende eeuw.¹⁹¹

Van de drie besproken vroeg-middeleeuwse nederzettingen vormde er één de kiemcel van de stad Zutphen, en liggen er twee aan de basis van het ontstaan van de buurschappen Eme en Leesten. Uiteraard wil dit niet zeggen dat alle buurschappen in de noordwestelijke Achterhoek een dergelijke voor-geschiedenis hebben. De ontstaansgeschiedenis van de laat-middeleeuwse buurschap langs de Looërenk verliep bijvoorbeeld volgens een ander patroon. Hoewel er op het noordelijke deel van dat rivierduin in de Karolingische periode grootschalige houtskoolproductie plaatsvond, was er op dat moment nog geen sprake van een nederzetting (par. 8.10). In de elfde eeuw vond (hernieuwde) ontginning plaats, die gepaard ging met de stichting van erven op de flank van de enk. Deze kleine buurschap bestond van zuidwest naar noordoost uit de erven Het Meyerinck, Berghege, 't Loo en 't Hummel (fig. 8.20).¹⁹² Tijdens de opgravingen werd inzicht verkregen in het ontstaan van de buurschap en de fasering van de ontginningen, met name wat betreft de laatste drie erven. Het Meyerinck ligt buiten het onderzochte terrein, maar dichtbij dat erf is wel de in de vorige paragraaf vermelde waterput uit de periode tussen de zesde en achtste eeuw gevonden. Vooralsnog is niet duidelijk of dit spoor wijst op bewoning en, zo ja, wat het karakter en de duur daarvan was. In ieder geval zijn er geen aanwijzingen voor vroeg-middeleeuwse

¹⁹⁰ Groothedde 2007, 5.

¹⁹² Groothedde 2008a-d.

¹⁹¹ Groothedde 2007, 5, Groothedde 2008b, 375-376.

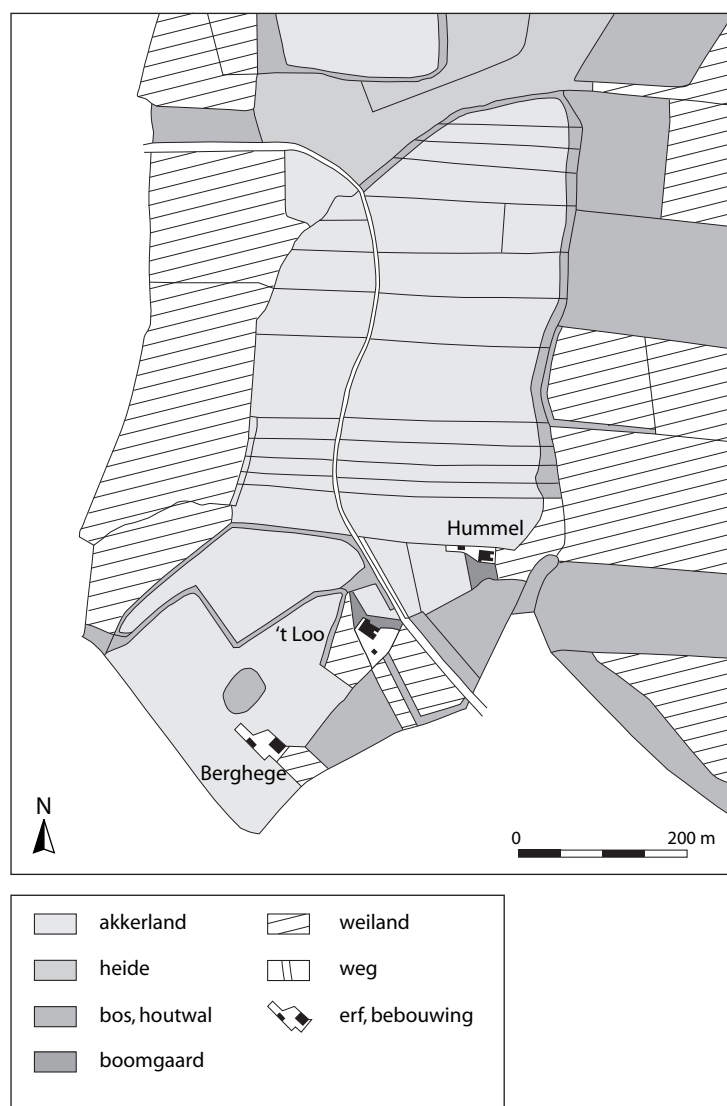

Fig. 8.20 De locatie van de erven Hummel, 't Loo en Berghege op de kadasterkaart van 1832. Naar Groothedde 2008c, afb. 5.15, p. 301.

bewoning op het noordelijke, onderzochte deel van het rivierduin. Tijdens de opgravingen en daaraan voorafgaande veldverkenning zijn op vier plaatsen laat-middeleeuwse nederzettingssporen en nederzettingafval gevonden, op basis waarvan M. Groothedde een hypothetische ontwikkeling van de buurschap reconstrueerde.¹⁹³

Het oudste erf lag vanaf de late tiende of elfde eeuw tussen de latere erven 't Loo en Berghege. In de elfde en twaalfde eeuw werd ten noorden van dit erf een gebied met een grootte van circa zeven hectare ontgonnen en in gebruik genomen als akkerland. Omstreeks het begin van de dertiende eeuw werd het erf verplaatst naar een noordoostelijker gelegen locatie, op de oostelijke flank van het nieuw ontgonnen terrein. Mogelijk gaat het om het erf 't Loo, dat voor het eerst in 1304 in historische bronnen vermeld wordt. In de dertiende eeuw werd een tweede erf gesticht, op een zandkop in het aan de enk grenzende laaggelegen gebied van het Rouwbroek. Omstreeks het midden van de vijftiende eeuw werden beide locaties verlaten, en werden het 'nieuwe' Loo en 't Hummel gesticht. Het is tevens mogelijk dat het een

¹⁹³ Groothedde 2008c.

erfplitsing betreft. Kort daarop, in de tweede helft van de vijftiende eeuw, werd ook Berghege gesticht. Deze vijftiende-eeuwse erfstichtingen gingen gepaard met een nieuwe uitbreiding van het akkerareaal, en het opvullen van de lagere en natte delen van de enk. Er vond een intensivering van landbouw plaats, en daarnaast werd hopteelt geïntroduceerd. Deze ontwikkelingen zijn vermoedelijk geïnitieerd door Zutphense grondeigenaren. De geschiedenis van Het Meyerinck is minder goed bekend. De eerste historische vermelding dateert uit 1378.¹⁹⁴ Het is niet duidelijk of het ooit een havezate-status heeft gehad, maar het is wel omgracht geweest. De in de achttiende eeuw gedempte grachten zijn bij een verkennend archeologisch onderzoek in kaart gebracht.¹⁹⁵ Op korte afstand van dit erf zijn in een wegtalud diverse vondsten gedaan uit de periode tussen 1570 en 1620, waaronder een ijzeren kantrechtbijl en een klomp gesmolten zilveren munten.¹⁹⁶

Op diverse andere locaties in de directe omgeving van Zutphen zijn laat-middeleeuwse vondsten gedaan, die vrijwel zeker wijzen op de aanwezigheid van nederzettingsterreinen. Dit geldt bijvoorbeeld voor twee rivierduinen ten noorden van de huidige Berkel, die naar aanleiding van oudere vondsten al herhaaldelijk aan de orde zijn gekomen. Op de Wolfeler Enk, het meest noordelijke duin, zijn tijdens veldkarteringen diverse vondsten gedaan uit de periode tussen de elfde en veertiende eeuw. Het betreft diverse aardewerkvondsten en een pseudo-muntfibula of kruisfibula.¹⁹⁷ Op een vindplaats op het kleinere, zuidelijke rivierduin werd veel nederzettingssafval uit de elfde tot de zestiende eeuw gevonden, waaronder aardewerk, munten, een kruisfibula en een pijpaarden heiligenbeeldje.¹⁹⁸ Ook in Warnsveld zijn, onder meer bij archeologische begeleidingen en kleinschalige opgravingen, op verschillende locaties laat-middeleeuwse nederzettingssporen gevonden.¹⁹⁹ Deze geven een globale eerste indruk van het ontstaan van het dorp. De ondergrond van Warnsveld bestaat uit verschillende zandkoppen, die van elkaar gescheiden worden door lagere zandgrond. De in de vorige paragraaf besproken Karolingische nederzetting van de Hofweg ligt op de oostelijke flank van de meest noordelijke (onderzochte) kop. Ten westen van dat erf werd een brede gracht gevonden, die vondstmateriaal uit de twaalfde of dertiende eeuw bevatte, alsmede tufsteen en leien. Deze laatste vondsten zijn vermoedelijk afkomstig van de ongeveer honderd meter westelijker gesitueerde kerk, die waarschijnlijk in de elfde eeuw gesticht is.²⁰⁰ De gracht heeft de kerk en daar omheen gelegen bebouwing omsloten. Een tweede gracht, die in de veertiende of vijftiende eeuw is dichtgeraakt, wijst mogelijk op een uitbreiding van de dorpskern. Ook op de andere zandkoppen zijn (deels vroeg-) middeleeuwse nederzettingssporen aangetroffen, die wijzen op erven die buiten de omgrachte dorpskern lagen.

8.11.2 *Adellijke huizen*

Omstreeks het eind van de late middeleeuwen werden op verschillende locaties in het onderzoeksgebied adellijke huizen, havezates en kastelen gebouwd. Niet altijd is er een goed onderscheid tussen de verschillende categorieën mogelijk. Zowel adellijke huizen, havezates als kastelen worden vaak aangeduid met de benaming ‘huis’ of ‘huize’, en in historische bronnen worden soms verschillende beschrijvingen voor dezelfde goederen gebruikt. Daarnaast kan de status van een goed door de tijd heen veranderd

¹⁹⁴ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 145, p. 79-80; Scholte Lubberink 2002c; Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 17, p. 88; Groothedde 2008d.

¹⁹⁵ Scholte Lubberink 2002c.

¹⁹⁶ Archis-objectcode 33HN-106; Groothedde 2001; Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 15, p. 88; Groothedde 2008d.

¹⁹⁷ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 150, p. 81;

Archis-objectcode 33FZ-18.

¹⁹⁸ Archis-objectcode 33FZ-19.

¹⁹⁹ Van Genabeek 2001; Groothedde 2001, 89; Fermin/Groothedde 2005b; Fermin 2007.

²⁰⁰ Bloemink/Van der Waard 1999; Fermin/Groothedde 2005b, 6-8.

zijn. Een deel van de ‘huizen’ bestaat nog steeds, vrijwel altijd in sterk gewijzigde vorm als gevolg van verschillende her- en verbouwfases. Algemene kenmerken zijn dat ze gebouwd zijn in de lagere delen van het landschap, omgracht zijn en gekoppeld kunnen worden aan leden van de sociale bovenklasse, niet zelden afkomstig uit Zutphen. Ze komen voor in vrijwel het hele onderzoeksgebied, met duidelijke concentraties rond Eefde, in het dal van de Berkel en tussen Leesten, Wichmond en Vorden. Op een deel van de havezate-locaties heeft verkennend archeologisch en geofysisch onderzoek plaatsgevonden. Het betreft de in Eefde gelegen huizen Den Dam, de Boedelhof en De Voorst, Ter Meulen in Almen en het Raasink in Warnsveld. In combinatie met historisch onderzoek geven deze verkenningen een eerste inzicht in het karakter en de datering van de bebouwing, alsmede de uiteenlopende ontwikkelingslijnen die ze hebben gevolgd.

De oudste vermelding van huis Den Dam in Eefde, dat nog steeds bestaat, dateert uit 1399.²⁰¹ Het huis is gebouwd op de flank van een laag rivierduin, direct naast de Dambeek. De dam waarnaar de namen van de beek en de havezate verwijzen, zal gediend hebben om de grachten van water te voorzien. Het complex bestaat uit drie omgrachte ‘eilanden’, waarvan de meest noordelijke mogelijk als voorburcht moet worden beschouwd. Huis Den Dam had in 1399 al molenrecht, hetgeen er op wijst dat er bij de havezate een watermolen zal hebben gehoord. De Boedelhof ligt op nog geen kilometer ten noordoosten van Den Dam, in het dal van de Eefsche Beek. Bij het onderzoek werd aangetoond dat het huiseiland van de havezate, die eveneens voor het eerst in de veertiende eeuw vermeld wordt, omgeven werd door een binnengracht van circa 17,5 meter breed.²⁰² Ten zuidoosten daarvan bevindt zich een complex van natte en mogelijk droge buitengrachten. Op basis van een historische beschrijving is vastgesteld dat het huis, dat in 1583 door de Spanjaarden werd verwoest, het uiterlijk had van een spiekertoren. In 1683 werd op een iets noordelijker gelegen locatie een nieuw huis gebouwd. De derde havezate in Eefde, de Oude Voorst, is de voorganger van het nog bestaande, imposante huis De Voorst dat een oorsprong heeft in de late zeventiende eeuw. Bij werkzaamheden in 1919 werden ongeveer 200 meter ten zuiden van het huidige huis funderingsresten gevonden, die geïnterpreteerd zijn als de fundamente van de oudere havezate. De exacte locatie van deze funderingen is recentelijk vastgelegd.²⁰³ Ze bevinden zich op het noordelijke deel van een dekzandkop binnen een laaggelegen, welvend dekzandgebied. De havezate bleek te bestaan uit een omgracht spiekerachtig gebouw met afmetingen van circa zes bij acht meter. Ten zuiden daarvan bevond zich een omgrachte voorhof, waarop waarschijnlijk een boerderij met bijgebouwen heeft gestaan. Op basis van aardewerkvondsten op de aangrenzende Lindekamp, een vermoedelijk aan het complex gerelateerde kamponginning, wordt aangenomen dat de havezate dateert uit de twaalfde of dertiende eeuw. De eerste historische vermelding dateert uit 1370. Waarschijnlijk bestond de bebouwing in de late middeleeuwen dus uit een erf en een spieker. Datzelfde wordt ook voor De Boedelhof verondersteld. Dergelijke spiekers zijn torenachtige gebouwen met een dak van dakleien of dakpannen, die vaak door een wal of gracht zijn omgeven en gescheiden waren van een bijbehorende boerderij op een aparte voorhof.²⁰⁴ Een dergelijke opbouw is ook waarschijnlijk voor kasteel De Spijker en erf het Wissink in Vierakker, waarvan de woontoren nog bestaat.²⁰⁵

Uit historische bronnen is bekend, dat het ten zuidwesten van Almen gelegen huis Ter Meulen is ontstaan uit de watermolen van de Hof te Almen.²⁰⁶ De hof wordt in 1188 vermeld, de molen in 1331. De molen werd op een niet exact bekend moment afgesplitst van de hof, waarna voor het eerst in 1494

²⁰¹ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 45, p. 54; Van Kempen/Nuijten 2003.

²⁰² Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 44, p. 54; Bente *et al.* 2003; Van den Bergh 2005.

²⁰³ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 42-43, p. 53-54;

Oude Rengerink 2003b.

²⁰⁴ Oude Rengerink 2003b, 10-11.

²⁰⁵ Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 185, p. 90.

²⁰⁶ Van Kempen/Nuijten 2002; De Graaf 1926; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 48, p. 55.

de naam Ter Moelen in historische bronnen voorkomt. De molen zelf is al voor 1561 buiten gebruik geraakt, wanneer er sprake is van een pachtboerderij op deze locatie. Na verloop van tijd groeide het goed uit tot een groot landgoed, waarop in ieder geval een landhuis en een koetshuis hebben gestaan. Tijdens het onderzoek werd aangetoond, dat Ter Meulen gebouwd is tussen een voormalige Berkelmeander in het zuiden, en de middeleeuwse molengang in het noorden. De molengang werd gegraven tussen twee Berkelmeanders, zodat de watertoevoer goed controleerbaar was. Op basis van historische gegevens werd aangenomen dat het inmiddels verdwenen huis Het Raasink, dat ten oosten van Warnsveld en ten zuiden van Warken lag, aanzienlijk later ontstaan is.²⁰⁷ De eerste vermelding van het huis dateert namelijk uit het eind van de zeventiende eeuw. Op dat moment bestaat de bebouwing uit een omgrachte spieker. Tijdens het archeologisch onderzoek zijn enkele laat-middeleeuwse steengoedscherven gevonden, die er op wijzen dat het mogelijk ouder is of een voorganger van onbekende vorm heeft gehad. Overigens is uit historische bronnen bekend, dat bij het huis een molenberg met een windmolen lag.

In het onderzoeksgebied liggen naast de besproken archeologisch en geofysisch onderzochte havezates nog verschillende andere adellijke huizen en versterkingen of kastelen, waarvoor een laat-middeleeuwse oorsprong op basis van historische bronnen, bouwtechnische kenmerken of archeologische vondsten aannemelijk is. Voorbeelden zijn huis 't Elze ten oosten van Eefde, 't Velde ten oosten van Warnsveld, De Ehze ten oosten van Almen en huis Vorden bij Vorden.²⁰⁸ Alleen voor kasteel Hackfort heeft een gecombineerd verkennend archeologisch en fysisch-geografisch onderzoek plaatsgevonden.²⁰⁹ Het kasteel ligt in het dal van de Baaksche Beek, op korte afstand ten noorden van een hoog rivierduin. De beek stroomde oorspronkelijk ten noorden van het kasteel, maar werd naar de zuidzijde daarvan verlegd. Het kasteel heeft een oorsprong in de tweede helft van de veertiende eeuw. In deze fase bestond het uit een rechthoekige woontoren, waarvan de benedenverdieping nog in het huidige gebouw herkenbaar is.²¹⁰ In de vijftiende en zestiende eeuw werd het aanzienlijk uitgebreid. Na een gedeeltelijke verwoesting tijdens oorlogshandelingen in de Tachtigjarige Oorlog werd het in de late zestiende eeuw weer herbouwd. Zowel het kasteel als de bijbehorende voorburch zijn door enkele grachten omgeven geweest. De huidige bebouwing dateert voor het grootste deel uit de achttiende eeuw. Daarnaast bestaan er nog een koetshuis en een watermolen. Tenslotte is de locatie van een watermolen in het zuidoostelijke deel van het onderzoeksgebied bekend. In de Medlerlaak bij Wientjesvoort zijn resten van palen en fundamenten gevonden, die aan deze molen kunnen worden toegeschreven.²¹¹ De ouderdom van de molen is niet bekend. Bij Wientjesvoort komt de Medlerlaak uit in het dal van de Vordensche Beek. Op deze locatie wijzen de locale toponiemen zowel op een voorde (Wientjesvoort, Oude Voorde) als op een watermolen (Nieuw Meulenbrugge).

²⁰⁷ Van Kempen 2002; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 123, p. 74.

²⁰⁸ 't Elze: Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 50, p. 56; Hulst 1980a. 't Velde: Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 133, p. 76-77. De Ehze: Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 41, p. 53. Huis Vorden: Scholte Lubberink/

Lohof 1998, cat. nr. 181, p. 89.

²⁰⁹ Scholte Lubberink 1995a, 1997; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 171, p. 86.

²¹⁰ Bouwhistorisch onderzoek: Ten Beke 1990.

²¹¹ Hagens 1979; Scholte Lubberink/Lohof 1998, cat. nr. 175, p. 87-88.

9 DE BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN DE NOORDOOSTELIJKE ACHTERHOEK

9.1 INLEIDING

In de hoofdstukken 7 en 8 is een reconstructie gemaakt van de bewoningsgeschiedenis van twee deelgebieden in het westelijke deel van Oost-Nederland. In deze derde gebiedsstudie wordt de aandacht verlegd naar het oostelijke deel van Oost-Nederland. Centraal staat een gebied dat voor het grootste deel in het noordoosten van de Achterhoek ligt, en voor een klein deel in het zuidoosten van Twente (fig. 9.1; kaartbijlage 4).¹ De stad Eibergen en het dorp Neede nemen in deze regio een centrale positie in. Andere belangrijke bewoningskernen zijn de stad Borculo in het westen, en het dorp Haaksbergen in het noordoosten van het gebied. In landschappelijk opzicht vormen vooral de rivier de Berkel, die van oost naar west door het gebied stroomt, en de direct ten noorden daarvan gelegen stuwwal van Neede dominante landschapselementen. Daarnaast komen afzettingen voor die behoren tot het noordoostelijke deel van het Oost-Nederlands Plateau. De combinatie van deze verschillende landschapstypen geeft een goede indruk van het karakter van het landschap in het noordoostelijke deel van de Achterhoek.

Het studiegebied toont in landschappelijk opzicht meer variatie dan de gebieden die in de voorgaande twee hoofdstukken centraal stonden. Het archeologische gegevensbestand is relatief groot, zeker in vergelijking met andere delen van de Achterhoek (de omgeving van Zutphen uitgezonderd). Er zijn wel duidelijke verschillen met de opbouw van de gegevensbestanden die het fundament vormen onder de vorige twee gebiedsstudies. Terwijl de reconstructies van de bewoningsgeschiedenis van Zuidwest-Salland en de noordwestelijke Achterhoek voor een belangrijk deel gebaseerd zijn op recent vergaarde opgravingsgegevens, zijn in het onderhavige gebied vooral ‘oude’ archeologische waarnemingen en diverse oppervlaktevindplaatsen van belang. Uiteraard heeft dit verschil een grote invloed op het detailniveau waarop uitspraken kunnen worden gedaan over zowel individuele vindplaatsen als bewoningspatronen.

Het noordoostelijke deel van de Achterhoek is, naast Zuidwest-Salland, één van de twee gebieden waarvoor resultaten van historisch-geografisch onderzoek van L.J. Keunen beschikbaar zijn.² Keunen heeft met name aandacht besteed aan Neede en de buurschappen in de directe omgeving daarvan. Het onderzoek levert een gedetailleerd beeld van de bewoningsontwikkeling, met name wat betreft de periode na 800 na Christus, en biedt de mogelijkheid om de middeleeuwse archeologische gegevens in bredere context te plaatsen. Net als in hoofdstuk 7 wordt vooral gebruik gemaakt van Keunens modelmatige weergave van lange-termijn-ontwikkelingen in bewoning en cultuurlandschap. Deze aanpak maakt een vergelijking met de middeleeuwse ontwikkelingen in Zuidwest-Salland mogelijk. Net als in de voorgaande twee hoofdstukken wordt de nadruk wat betreft de middeleeuwen hoofdzakelijk op het rurale gebied gelegd. Dat betekent dat er bijvoorbeeld geen gedetailleerde aandacht besteed wordt aan de ontstaansgeschiedenis van steden als Eibergen en Borculo, behalve in gevallen waar stedelijke invloed op plattelandsontwikkelingen merkbaar is.

¹ Zie voor het archeologische gegevensbestand dat ten grondslag ligt aan dit hoofdstuk: website DANS EASY, [http://persistent-identificer.nl/?identificer=urn:nbn:nl:ui:13-](http://persistent-identificer.nl/?identificer=urn:nbn:nl:ui:13-aa0-uxx)

[aa0-uxx](http://persistent-identificer.nl/?identificer=urn:nbn:nl:ui:13-aa0-uxx) (bijlage 8).

² Keunen 2006b, Keunen in voorb.

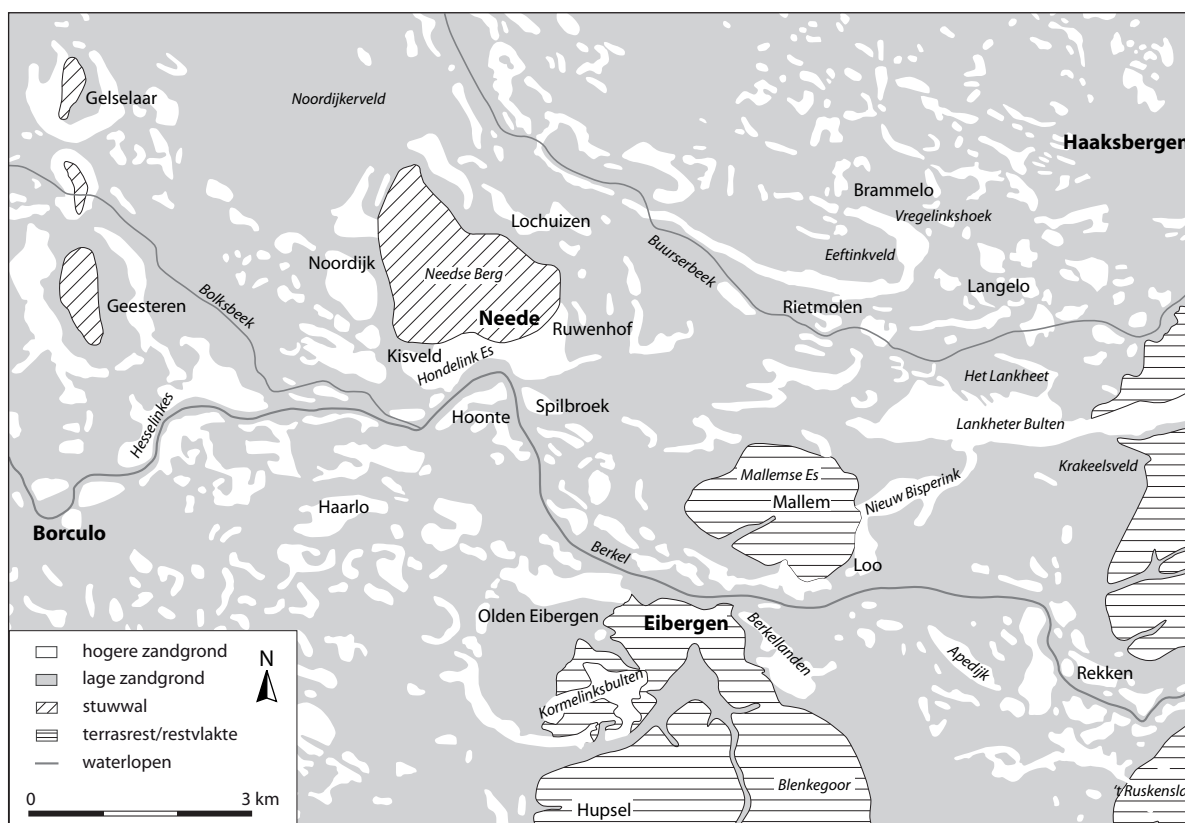

Fig. 9.1 Schematisch overzicht van de belangrijkste plaatsen en vindplaatsen die in dit hoofdstuk worden besproken. Zie kaart-bijlage 4 voor meer detail.

9.2 LANDSCHAPPELIJK KADER³

Het onderzoeksgebied maakt deel uit van drie fysisch-geografische hoofdlandschappen (kaartbijlage 4). Qua omvang zijn daarvan het *stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-West* en het *Oost-Nederlands Plateau* verreweg het belangrijkste. Slechts een klein deel van het gebied, direct ten westen van Haaksbergen, kan gerekend worden tot het *stuwwal- en grondmorenelandschap van Twente-Oost*. Het betreft een vrij vlak keileemgebied met enkele sneeuwmeltwaterdalen en dekzandruggen. Op vrijwel alle dekzandruggen zijn plaggendecken aanwezig. De keileemwelingen en keileemvlakten zijn zeer natte gebieden, waarvan de bodems bestaan uit natte veldpodzolgronden en beekerdgronden.

Het landschap ten zuiden, oosten en noordoosten van Eibergen behoort tot het Oost-Nederlands Plateau. De afzettingen kunnen onderverdeeld worden in drie subgebieden, namelijk restplateaus, restglooiingen en een opgevuld tunneldal. Ter hoogte van de buurschap Malleme en tussen Eibergen en Hupsel liggen twee restplateaus. Deze kunnen gekarakteriseerd worden als licht welvende tot vlakke landschappen, die door een combinatie van tektoniek en overrijding door landijs zijn gevormd. De bodem bestaat uit grove midden-pleistocene rivierzanden, die lokaal zijn 'afgepleisterd' met keileem. De restplateaus zijn bedekt met een dunne laag dekzand. Door ondoorlatendheid van de bodem komen op delen van de plateaus hoge grondwaterstanden voor. Veldpodzolgronden komen hier het meest voor. Op de hoge en droge delen van de restplateaus, waar de bodems wel goed doorlaatbaar zijn, komen zwarte enkeerdgronden

³ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op Maas/Makaske 2007.

den voor. Het Oost-Nederlands Plateau wordt van noord naar zuid door een diep tunneldal doorsneden, dat in het studiegebied ongeveer ter hoogte van Rekken loopt. In dit tunneldal zijn de afzettingen van het plateau door ijssmeltwaterstromen opgeruimd, en werd de achtergebleven laagte met smeltwaterafzettingen en dekzand opgevuld. De dekzandwelingen in het opgevulde tunneldal hebben relatief vochtige bodemtypen, bestaand uit natte veldpodzolgronden en bekeerdgronden. Ten oosten van het tunneldal ligt het derde sublandschap van het plateau, dat bestaat uit vereffeningsrestglooiingen en hooggelegen vereffeningsrestvlakten. De glooiingen zijn licht overstoven met dekzand. Net als op de restplateaus zorgt de slechte doorlatendheid van de keileembodem en de tertiaire klei voor stagnerend grondwater en hoge grondwaterstanden. De bodems bestaan uit vochtige veldpodzolgronden en keileemgronden.

De overige delen van het onderzoeksgebied maken deel uit van een vlak gelegen sneeuwmeltwater- en dekzandlandschap, waarbinnen de stuwwalreeks Gelselaar-Geesteren en vooral de stuwwal van Neede hoger gelegen landschapseenheden vormen. Al deze eenheden kunnen onder het stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-West geschaard worden. De vlaktes zijn op de kaartbijlage geclassificeerd als verspoelde dekzandvlaktes. De ondergrond daarvan bestaat uit vochtige veldpodzolbodems, bekeerdgronden en gooreerdgronden. De bodems van de dekzandwelingen bestaan uit drogere veldpodzolgronden. Daarnaast komen in het gebied naast kleine dekzandruggen ook verschillende grotere, aaneengesloten dekzandruggen voor. Een voorbeeld daarvan is een paraboolduin ten zuiden van Brammelo. De bodems van de hogere dekzandruggen met plaggendecken bestaan uit zwarte enkeerdgronden. Centraal in het gebied ligt de Needse Berg. Op de westflank van deze stuwwal dagzomen glauconiethoudende zanden en klei uit het midden-Pleistoceen. Het grootste deel van de stuwwal bestaat echter uit grindhoudende midden-pleistocene rivierafzettingen met holtpodzolgronden en zwarte enkeerdgronden. Op de Needse stuwwal komt geen keileem voor. Dat is wel het geval bij de lage stuwwallen van Geesteren en Gelselaar, in het noordwesten van het studiegebied. Ze vormen samen met een noordelijker gelegen exemplaar bij Stokkum een noord-zuid geörienteerde reeks druppelvormige lage stuwwallen, die ook wel *drumlins* worden genoemd (par. 6.3.2). Deze zijn overreden door het landijs, waarbij plaatselijk keileem afgezet is. Rondom de stuwwallen van Geesteren, Gelselaar en Neede liggen hoge gordeldekzandruggen. De zones tussen de gordeldekzandruggen en stuwwallen, die geclassificeerd zijn als gordeldekzandwelingen, zijn relatief laag en soms vochtig. Overigens zijn ook rond de restplateaus van het Oost-Nederlands Plateau gordeldekzandruggen gevormd.

Het onderzoeksgebied wordt doorsneden door de Berkel en de Buurserbeek. De Berkel, tegenwoordig nog maar een kleine rivier, stroomt bij Rekken het gebied binnen en vervolgt haar weg via Eibergen en Neede naar Borculo. In het vorige hoofdstuk is al beargumenteerd, dat de Berkel getuige de terreinvormen in het vroeg-Holoceen een veel grotere afvoer capaciteit heeft gehad dan de huidige rivierloop doet vermoeden. De exacte loop van de oorspronkelijke geul van de rivier (op kaartbijlage 4 aangeduid met de code 2R5) is op dit moment nog niet overal in detail reconstrueerbaar. Vooral voor de gebieden ten zuiden van de buurschap Spilbroek en ten noordoosten van Eibergen bestaat enige onzekerheid. Wel is duidelijk dat de kern van het dorp Neede aan de oude bedding grenst, zoals recentelijk bij verkennend booronderzoek is aangetoond.⁴ Op verschillende plaatsen begeleiden reeksen van hoge (gordel-) dekzandruggen het rivierdal. In het rivierdal zelf komen eveneens grote, geheel door laaggelegen gronden omgeven dekzandruggen voor, met name tussen Borculo en Neede en in de omgeving van Rekken. Tussen Neede en Geesteren ligt een brede overstromingsvlakte, waar tegenwoordig de opgeleide Bolksbeek doorheen stroomt. Deze vlakte maakt onderdeel uit van het natuurlijke drainagesysteem, en inundeerde frequent. De vroeg-holocene Berkel heeft hier waarschijnlijk geen loop gehad. Datzelfde geldt voor de beekoverstromingsvlakte ten oosten van Borculo. De bodems in het Berkeldal en in de overstromingsvlakten bestaan doorgaans uit kalkloze ijzerhoudende kleigronden.

⁴ Ringenier 2006; Van Oosterhout 2007.

Het dal van de Buurserbeek vertoont in landschappelijk opzicht veel minder markante kenmerken dan het Berkeldal. De beek ligt op het Oost-Nederlands Plateau nog in een dal, en stroomt ten zuiden van Haaksbergen de vlakte in. Vanaf de buurschap Langelo kan nauwelijks meer gesproken worden van een dalvorm. Waarschijnlijk hebben in de beekoverstromingsvlakte één of meerdere ondiepe beeklopen gefunctioneerd, die frequent buiten hun oevers traden. Alleen in het bovenstroomse deel van de vlakte, nabij Rietmolen, is een dunne laag beekklei afgezet. De bodem bestaat hier uit een beekerdgrond met een kleidek. In tegenstelling tot het Berkelsysteem is het systeem van de Buurserbeek niet ijzerhoudend. Na Rietmolen komen er in het bodemprofiel van de beekoverstromingsvlakte gooreerdgronden met moerige lagen voor. Waarschijnlijk gaat het hier om bezande veengronden. Mogelijk is een deel van de oostelijke gordeldekzandrug van de Needse Berg voor dit doel gebruikt. Het landschap van de Buurserbeek krijgt ter hoogte van Markvelde, in het noorden van het studiegebied, weer het karakter van een dal. Dit dal mondde oorspronkelijk uit in de broekgebieden ten oosten van Goor en Enter, om vervolgens af te wateren op de Regge. De huidige Buurserbeek is een opgeleide beek, die deels naast zijn natuurlijke overstromingsvlakte ligt. In het begin van de zeventiende eeuw is er een verbinding gemaakt tussen de Buurserbeek en de Schipbeek, en na de aanleg van het Twentekanaal raakte het stroomgebied van de Buurserbeek geheel losgekoppeld van het systeem van de Regge.

9.3 ONDERZOEKSGESCHIEDENIS

De onderzoeksgeschiedenis van de noordwestelijke Achterhoek kent een aanvang in de eerste helft van de negentiende eeuw. In deze periode werden enkele vondsten gedaan, waarvan een aan de Trechterbeker-cultuur toegeschreven knophamerbijl uit de omgeving van Rekken de meest opvallende is (par. 9.5.2). Omstreeks 1847 werden bij werkzaamheden in de Bosbergsgoot bij Borculo restanten van de fundering van een watermolen waargenomen.⁵ In het laatste kwart van de negentiende en het eerste deel van de twintigste eeuw vonden er, mede als gevolg van de gevolgen van de verdeling van de markegronden, grootschalige veranderingen plaats in het landschap van de noordoostelijke Achterhoek. Tijdens heide-ontginningen en zand- en grindwinning werden diverse archeologische vondsten gedaan. Ook in de noordwestelijke Achterhoek is juist in deze fase een toename van vondsten zichtbaar (par. 8.3). In deze periode werden in het onderzoeksgebied enkele relatief zeldzame vindplaatsen ontdekt, waaronder twee trechterbeker-vlakgraven bij Kisveld en Ruwenhof en een vrijwel complete midden-neolithische pot bij Rohaan (par. 9.5.2). Deze drie vindplaatsen liggen alle op de overgang van de Needse stuwwal naar het Berkeldal. Heide-ontginning en zandwinning zorgden vooral in de omgeving van de buurschappen Mallem, Loo en Olden Eibergen voor de ontdekking van verschillende urnenvelden. De melding van lokaal invloedrijke en deels aan de Oudheidkamer Twente verbonden amateur-archeologen zoals H. Odink, J.J. van Deinse en G.J. ter Kuile wekten de interesse van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (par. 2.4.2 en 2.4.4). Vanuit dat instituut vonden in het eind van de jaren twintig en in de jaren dertig van de vorige eeuw verschillende veldinspecties plaats, en onderzocht F.C. Bursch enkele urnenvelden. De resultaten van deze opgravingen werden nauwelijks gepubliceerd. Desondanks wijst deze Twentse en Leidse interesse er op dat de noordoostelijke Achterhoek in de eerste helft van de twintigste eeuw in het kielzog van de Twentse ontwikkelingen een vrij belangrijke positie innam in de archeologie van Oost-Nederland, in tegenstelling tot Zuidwest-Salland en de noordwestelijke Achterhoek (par. 7.3 en 8.3).

De aandacht voor de noordoostelijke Achterhoek vervaagde vrij snel weer. Hoewel er in de jaren vijftig en zestig vrij grootschalige werkzaamheden plaatsvonden als gevolg van ruilverkavelingen, werden er in deze periode nauwelijks archeologische vondsten geregistreerd.⁶ Er werden slechts enkele kleinschalige

⁵ Hagens 1979; Scholte Lubberink 2001, cat. nr. 9, p. 40.

⁶ Scholte Lubberink 1999, 14-15.

opgravingen uitgevoerd. W. Glasbergen groef in 1957 bijvoorbeeld een proefputje in de Hondelink Es om de stratigrafische context van de trechterbeker-vindplaats van Neede-Kisveld vast te leggen.⁷ In het begin van de jaren zestig werden bij werkzaamheden op het Muraltplein in Borculo onder meer resten van een gracht en laat-middeleeuwse beschoeiingen waargenomen.⁸ Uit dezelfde periode stamt een ongepubliceerd rapport van S. Bokma, die voor de ROB in het kader van een ruilverkaveling alle bekende vindplaatsen in de omgeving van Neede en Rekken inventariseerde.⁹ Tijdens veldverkenningen ontdekte hij ook enkele nieuwe vindplaatsen. Vanaf het begin van de jaren zeventig is er een intensivering van onderzoek waarneembaar, vooral door de toenemende activiteit van amateur-archeologen. Vele tientallen vindplaatsen werden gemeld door H.G. Schepers uit Eibergen, die zich vooral richtte op de omgeving van Neede, Mallem, Eibergen en Rekken (par. 2.6.3). Hij deed onder meer veel vondsten tijdens werkzaamheden aan de Berkel die omstreeks 1970 plaatsvonden, en bij de aanleg van nieuwbouwwijken in de omgeving van Neede en Eibergen. De archeologische werkgroep van de historische vereniging 'Old Nee' deed vanaf 1983 herhaaldelijk onderzoek op het terrein van havezate De Kamp in Neede.¹⁰ In het westelijk deel van het onderzoeksgebied deed B. de Graaf belangrijke waarnemingen in en rond Borculo. Direct ten noordoosten van de stad werd het industrieterrein Overberkel aangelegd, grotendeels op de Hesselinkes. Deze grote dekzandrug ligt direct ten noorden van de Berkel. Tussen 1988 en 1996 deed De Graaf hier talrijke vondsten, hetgeen in 1990 en 1991 leidde tot kleinschalige opgravingen door de ROB. De resultaten van dit onderzoek zijn slechts zeer beknopt gepubliceerd.¹¹

Er zijn drie inventariserende studies van vindplaatsen in delen van het onderzoeksgebied beschikbaar, die alle gepubliceerd zijn door H.B.G. Scholte Lubberink. De eerste studie is een overzicht van vindplaatsen in de gemeente Eibergen.¹² Daarop volgden twee rapportages van onderzoek in opdracht van de Stichting Milieuzorggebied Neede-Borculo.¹³ Samen beslaan ze een groot deel van het gebied dat in dit hoofdstuk centraal staat, en daarom vormen ze een waardevolle informatiebron. Uit de inventarisaties wordt nogmaals duidelijk dat een aanzienlijk deel van de vindplaatsen ontdekt is door amateur-archeologen. In de regio's die centraal stonden in de eerste twee gebiedsstudies leidde de oprichting van gemeentelijke diensten vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw tot sterke kenniswinst (par. 7.3 en 8.3), maar deze ontwikkeling heeft de noordoostelijke Achterhoek niet doorgemaakt. Er hebben maar weinig opgravingen plaatsgevonden. Wel uitgevoerde opgravingen waren zonder uitzondering kleinschalig, waardoor nauwelijks gedetailleerde gegevens op vindplaatsniveau voorhanden zijn. Als een gevolg daarvan leent het gebied zich vooral voor de studie van nederzettingspatronen en de reconstructie van diachrone veranderingen daarin, en in veel mindere mate voor het verkrijgen van inzicht in de nederzettingsontwikkeling op specifieke locaties. Een andere beperking van het gegevensbestand is van geografische aard. De meeste opgravingen en veldverkenningen hebben plaatsgevonden in de omgeving van het Berkeldal. De hogere zandgronden langs en in dit rivierdal zijn zeer rijk aan archeologische vindplaatsen, en hebben als een gevolg daarvan ook veel aandacht gekregen. Met name uit het noordelijke en zuidoostelijke deel van het onderzoeksgebied zijn veel minder vindplaatsen bekend. Het is moeilijk in te schatten

⁷ Glasbergen 1961.

⁸ Scholte Lubberink 2001, p. 11 en cat. nr. 2, p. 37.

⁹ Bokma 1961.

¹⁰ O.a. Scholte Lubberink 1999, p. 15-16 en cat. nr. 31, p. 53-54.

¹¹ Hulst 1989c, 1990b, 1992c; Buurman 1991; Hulst/Buisman 1991a; Hulst/Krauwier 1995; De Man 1997; Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 57, p. 65; 2001, cat. nrs. 5-7, p. 38-39.

¹² De rapportage van deze inventarisatie is niet gepubliceerd. De vindplaatsen zijn wel opgenomen in Archis. Het was de bedoeling om jaarlijks op een selectie van vindplaatsen kwaliteitsbepalend onderzoek uit te voeren. Dit leidde tot een eerste onderzoek van vijf archeologische vindplaatsen in Mallem en Rekken (Scholte Lubberink 1995b), maar kreeg geen vervolg.

¹³ Scholte Lubberink 1999, 2001.

in hoeverre de verschillen in vindplaatsdichtheden een direct gevolg zijn van bovengenoemde verschillen in onderzoeksintensiteit. De betreffende delen van het onderzoeksgebied bestaan voor een vrij groot deel uit vlakke en overwegend natte landschapseenheden, waarvoor een lagere bewoningsintensiteit verondersteld mag worden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de restplateaus van het Oost-Nederlands Plateau.

9.4 LAAT-PALEOLITHICUM EN MESOLITHICUM

Er zijn geen vindplaatsen uit het onderzoeksgebied in het laat-paleolithicum gedateerd.¹⁴ Dit zou voor een deel een gevolg kunnen zijn van het ontbreken van professioneel onderzoek van vuursteenstrooiingen, waardoor individuele vindplaatsen vaak een lage dateringsresolutie hebben. Desondanks is het aannemelijk dat de noordoostelijke Achterhoek in het laat-paleolithicum een lage bewoningsdichtheid kende, zoals eveneens geldt voor Zuidwest-Salland en de noordwestelijke Achterhoek (par. 7.4 en 8.4). In Noordoost-Twente komen laat-paleolithische vindplaatsen vooral voor op hoge dekzandruggen in de directe omgeving van open water en vochtige laagtes, en specifiek op gordeldekzandruggen op de overgang van stuwwallen naar beekdalen en laagtes (par. 4.3.2).¹⁵ H.B.G. Scholte Lubberink geeft terecht aan dat in de noordoostelijke Achterhoek met name de gordeldekzandruggen op de overgang van de Needse Berg naar de dalen van de Berkel en Buurserbeek voldoen aan deze beschrijving, zodat met name op die plaatsen vindplaatsen van laat-paleolithische ouderdom verwacht kunnen worden.¹⁶

In het onderzoeksgebied zijn op tientallen locaties vuurstenen artefacten gevonden (fig. 9.2). Het betreft vooral oppervlaktevondsten van amateur-archeologen en artefacten die gevonden zijn bij verkennend archeologisch onderzoek. Alleen op de Hesselinkes bij Borculo zijn tijdens een opgraving vondsten gedaan, maar de betreffende vuursteenstrooiing is niet gedetailleerd onderzocht.¹⁷ Alle vondstcomplexen bestaan slechts uit kleine aantallen artefacten, uiteenlopend van enkele vondsten tot hooguit een honderdtal. Omdat de meeste vondstcomplexen daarnaast niet erg scherp te dateren zijn, is het moeilijk om de individuele vindplaatsen te interpreteren. Daarentegen kan de analyse van de landschappelijke ligging van de vindplaatsen wel enige informatie vertonen over locatiekeuze en landschapsexploitatie. Negen vindplaatsen kunnen vrijwel zeker in het mesolithicum gedateerd worden. Op zeven andere locaties zijn artefacten gevonden die niet scherper gedateerd kunnen worden dan in het mesolithicum of neolithicum. De landschappelijke ligging van deze zestien locaties vertoont een duidelijk patroon. Vrijwel alle vindplaatsen liggen op dekzandruggen, gordeldekzandruggen of dekzandkoppen langs en in het rivierdal van de Berkel, op korte afstanden van fossiele geulen van het riviersysteem. Vooral tussen Eibergen en Rekken is een concentratie van vindplaatsen zichtbaar. Ook uit verder stroomafwaarts gelegen delen van het Berkeldal, bij Neede, Hoonte en Borculo, zijn enkele mesolithische vindplaatsen bekend. Illustratief voor de locatiekeuze zijn drie vindplaatsen uit het mesolithicum of neolithicum op een grote dekzandrug ten westen van de buurschap Rekken.¹⁸ Aan deze markante rug, waarop bewoningssporen uit verschillende tijdvakken zijn aangetroffen, wordt in dit hoofdstuk gerefereerd als Rekken-Apedijk. De dekzandrug is ongeveer 1200 meter lang en gemiddeld 250 meter breed, en ligt midden in het Berkeldal. Aan de zuidzijde wordt de rug begrensd door een fossiele geul van de Berkel, en aan de noordzijde door een beekoverstromingsvlakte. De drie vindplaatsen liggen op onderlinge afstanden van ongeveer 400 meter op hogere delen van de rug.

¹⁴ In 1984 werd in de stort van een bouwput in een nieuwbouwwijk aan de westzijde van Haaksbergen wel een midden-paleolithische Levallois-afslag gevonden (Stapert 1989; Schlüter 2003, 186; Niekus/Stapert 2005, 107).

¹⁵ Scholte Lubberink 1998.

¹⁶ Scholte Lubberink 1999, 16.

¹⁷ Hulst 1989c, 1990b; Hulst/Buisman 1991a.

¹⁸ Archis-objectcodes 34GN-105, -113 en -114.

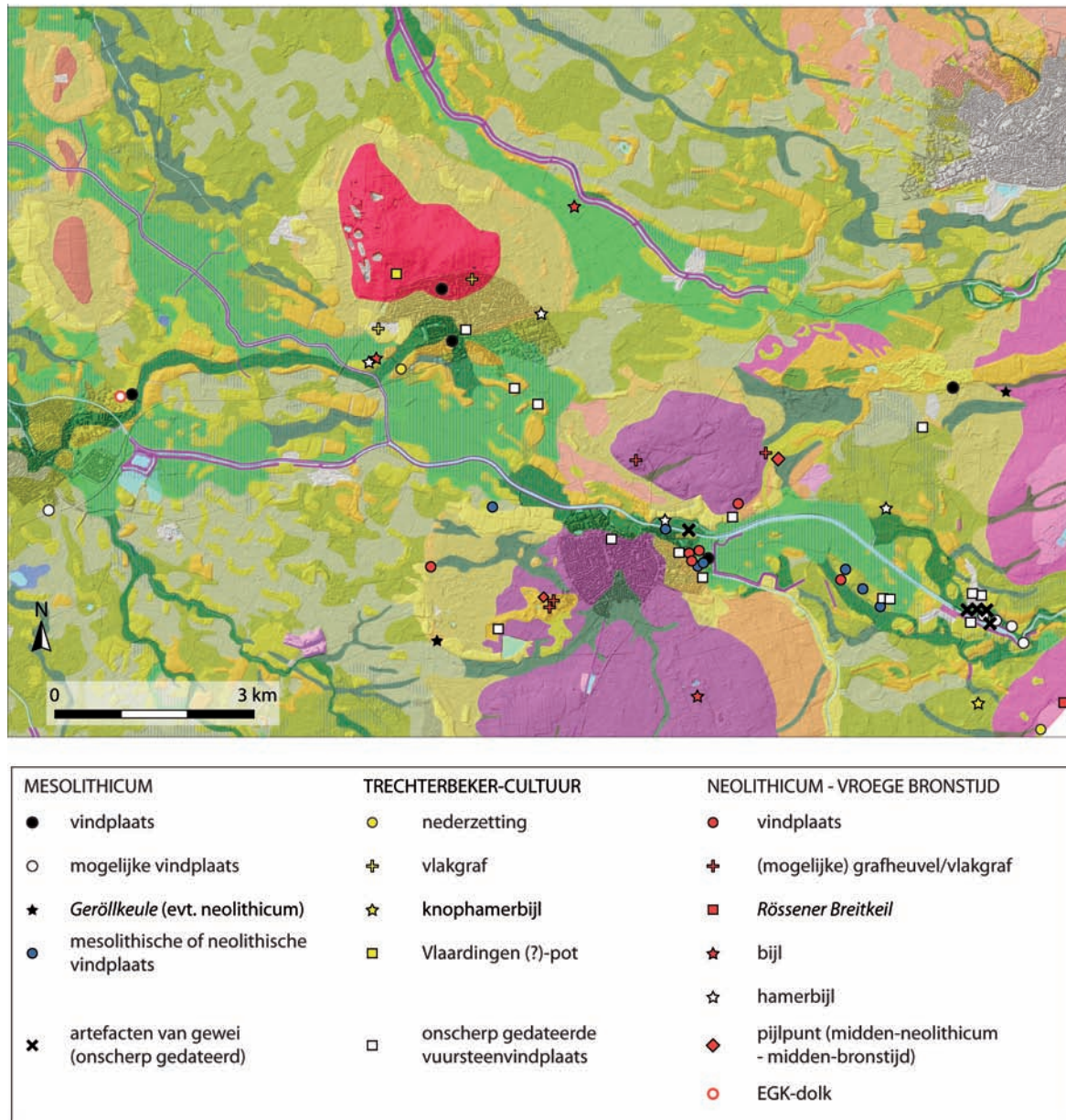

Fig. 9.2 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen het mesolithicum en de vroege bronstijd.

De landschappelijke ligging van vroeg-prehistorische vindplaatsen illustreert dat het dal van de Berkel in de noordoostelijke Achterhoek een essentiële rol speelde in de locatiekeuze in de vroege prehistorie. Ook de vuursteenstrooiingen die minder scherp dateerbaar zijn, liggen in exact dezelfde landschapstypen. De vindplaatsen liggen in een lint op de hogere zandgronden in en langs het dal van de Berkel, met vooral een concentratie van vindplaatsen tussen Neede en Rekken. Vanwege de beperkte kwaliteit van de gegevens is het op dit moment niet mogelijk om een onderscheid te maken tussen bijvoorbeeld relatief langdurig gebruikte 'basiskampen' en kortstondig gebruikte kampementjes. In Twente worden vindplaatsen van de eerste categorie vooral aangetroffen op grote gordeldekzandruggen en dekzandruggen in de omgeving van open water, terwijl kleine kampementjes bijvoorbeeld ook op kleine dekzandkoppen in beekdalen voorkomen. De archeologische data voor de noordoostelijke Achterhoek zijn voorsnog van onvoldoende kwaliteit om dergelijke patronen van locatiekeuze en landschapsgebruik in de omgeving van het Berkedal te reconstrueren.

Niet alleen vroeg-prehistorische bewoningssporen op de zandgronden langs de Berkel wijzen op het grote belang van deze rivier. Tijdens en na regulatiewerkzaamheden aan de rivier, die omstreeks 1970 plaatsvonden, zijn verschillende artefacten van edelhertgewei gevonden. De meeste vondsten zijn afkomstig van een locatie ten zuiden van Rekken. Hier is het rivierdal smal, en wordt het geflankeerd door hoge dekzandruggen. In de tijdens de werkzaamheden uitgeworpen sedimenten en in een profielwand werden twee basisbijlen, een volgtakbijl en een afvalstuk gevonden.¹⁹ In het eveneens smalle deel van het rivierdal ten noorden van Eibergen werd in een later stadium een derde basisbijl gevonden.²⁰ De artefacten van gewei zijn vrijwel zeker afkomstig uit fossiele geulen van het riviersysteem. De Berkel werd door B.J. Groenewoudt al aangemerkt als één van de Oost-Nederlandse rivier- en beekdalen die ‘kansrijk’ zijn voor het voorkomen van goed geconserveerd organisch archeologisch vondstmateriaal.²¹ Criteria daarvoor zijn dat er diep ingesneden fossiele beekbeddingen aanwezig zijn, de grondwaterstand hoog is en het grondwater kalkrijk. Ook aan de ‘voorwaarde’ dat er bewoonbare dekzandruggen direct langs het dal liggen, voldoet de Berkel in delen van het onderzoeksgebied. Op korte afstand van de vindplaatsen van de artefacten in Rekken en Eibergen liggen dekzandruggen die getuige diverse vondsten in verschillende periodes bewoond zijn geweest. Zonder ¹⁴C-onderzoek of geassocieerd vondstmateriaal zijn zowel basisbijlen als volgtakbijlen niet zeer scherp te dateren²², zodat het op dit moment nog niet mogelijk is om directe relaties te leggen tussen de vondsten uit de Berkel en de nederzettingssporen op aangrenzende zandgronden.

Het grote belang van de Berkel in de vroege prehistorie is duidelijk af te lezen aan het verspreidingspatroon van vindplaatsen uit het mesolithicum. De meeste vindplaatsen liggen in een lint op de hogere zandgronden in en langs het rivierdal, waarbij op enkele locaties sterke indicaties zijn verkregen voor herhaaldelijke bewoning. Het is wel de vraag, in hoeverre dit verspreidingspatroon representatief is voor de oorspronkelijke bewoningssystemen. De nadruk van het onderzoek in de noordoostelijke Achterhoek heeft in het verleden immers vooral gelegen op de Berkelstreek (par. 9.3). Er zijn enkele indicaties voor mesolithische bewoning in andere delen van de noordoostelijke Achterhoek, zij het waarschijnlijk in lagere dichtheden. Een voorbeeld is een mesolithische vindplaats in de Lankheter Bulten, in het oostelijke deel van het onderzoeksgebied.²³ Deze locatie ligt op een hoge zandrug in een stuifzandgebied. Op minder dan een kilometer afstand ten oosten van deze locatie, op het Krakeelsveld, is een *Geröllkeule* gevonden.²⁴ De vindplaats ligt op de overgang tussen de restglooiing van het Oost-Nederlands Plateau en een gebied met gordeldekzandwelingen. Een tweede *Geröllkeule* uit het onderzoeksgebied is gevonden op een gordeldekzandrug in de buurschap Olden Eibergen, eveneens op iets grotere afstand van het Berkeldal.²⁵

¹⁹ Verlinde 1970a-b; Hulst 1970. Het afvalstuk is ongepubliceerd (Archis-objectcode 34GN-69).

²⁰ Archis-objectcode 34GN-36.

²¹ Groenewoudt 2004, 62-65 en afb. 3.

²² Basisbijlen komen vanaf het midden-mesolithicum voor, volgtakbijlen vanaf ca. 4800 v. Chr. (o.a. Crombé *et al.* 1999; Groenewoudt *et al.* 2001, 339; Louwe Kooijmans 2005, 266; Peeters/Niekus 2005, 218; Groenewoudt *et al.*

2007, 14.

²³ Verlinde 1989; Archis-objectcode 34GN-42. Een niet scherp dateerbare vuursteenvindplaats ligt in hetzelfde deel van het studiegebied, bij de Koffijgoot (Bokma 1961; Archis-objectcode 34GN-10).

²⁴ Hulst/Verlinde 1976, cat. nr. 13 (O.21), p. 123

²⁵ Hulst/Verlinde 1976, cat. nr. 7 (G.3), p. 115.

9.5 NEOLITHICUM EN VROEGE BRONSTIJD

9.5.1 *Nederzetting patroon en grafbestel*

Uit de noordoostelijke Achterhoek zijn verschillende nederzettingsterreinen, stenen en vuurstenen artefacten en enkele graven bekend die gedateerd kunnen worden in het neolithicum en de vroege bronstijd (fig. 9.2). Op voorhand kunnen zowel overeenkomsten als verschillen met Zuidwest-Salland en de noordwestelijke Achterhoek aangewezen worden (par. 7.5 en 8.5). Een duidelijke overeenkomst is dat de meeste nederzettingsterreinen, doorgaans in de vorm van artefactstrooiingen, lijken te dateren uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Omdat vrijwel geen enkel nederzettingsterrein uit deze fase goed onderzocht is, is er nauwelijks informatie over het karakter van de bewoning op specifieke locaties. Opvallend is dat er voor de noordoostelijke Achterhoek sterkere aanwijzingen zijn voor bewoning in het midden-neolithicum, in de vorm van enkele vindplaatsen die toegeschreven kunnen worden aan de Trechterbekercultuur. Deze worden in een aparte paragraaf besproken, aangezien ze cultureel, chronologisch en geografisch een sterke verwantschap vertonen (par. 9.5.2).

De enige met zekerheid in het vroeg-neolithicum gedateerde vondst is een *Rössener Breitkeil*, die in de jaren dertig van de vorige eeuw gevonden werd in het zuidoosten van het onderzoeksgebied.²⁶ De vindplaats ligt in 't Ruskenslat, op een restvlakte van het Oost-Nederlands Plateau. De *Breitkeil* is vervaardigd van ultramarriet, en vertoont verschillende beschadigingen die deels weer zijn bijgeslepen. In een eerder stadium stelde J.D. van der Waals vast dat het grootste deel van de Nederlandse *Breitkeilen* gevonden is in de directe omgeving van rivieren, beken en laagtes.²⁷ 't Ruskenslat ligt op ongeveer een kilometer afstand van het Berkeldal. Het slat-toponiem en de bodemkundige omstandigheden wijzen er op dat dit deel van het restplateau relatief vochtig geweest is. In combinatie met het ontbreken van andere vondsten op deze locatie kan er vrijwel zeker gesproken worden van een 'geïsoleerde' vondst, zoals geldt voor de meeste *Breitkeilen*, en niet van een nederzettingsterrein.

Buiten dit artefact is er nauwelijks informatie over het karakter van de bewoning in het vroeg-neolithicum en het midden-neolithicum A. Het is aannemelijk dat een deel van de niet scherp gedateerde vuursteenstrooiingen uit deze periode dateert. De in de vorige paragraaf besproken *Geröllkeule* kunnen zowel uit het midden- of laat-mesolithicum als uit het vroeg- of midden-neolithicum dateren.

In de vorige paragraaf is opgemerkt dat mesolithische vindplaatsen hoofdzakelijk voorkomen op de hogere zandgronden langs en in het dal van de Berkel, en dat minder scherp dateerbare vuursteenstrooiingen een vergelijkbaar landschappelijk patroon vertonen. Deze locatiekeuze blijkt eveneens kenmerkend te zijn voor de nederzettingsterreinen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Eén van de weinige vindplaatsen die op wat grotere afstand van de Berkel ligt, bevindt zich op de Businkkamp in Olden Eibergen. Bij de afgraving van deze kamp werden onder meer een vuurstenen spits, enkele krabbers en aardewerk uit het laat-neolithicum of de vroege bronstijd gevonden.²⁸ De vindplaats ligt op een gordeldekzandrug rond het restplateau van Hupsel. De overeenkomsten in locatiekeuze tussen het mesolithicum enerzijds en het neolithicum en de vroege bronstijd anderzijds manifesteert zich ook in palimpsest-situaties op verschillende locaties. Dit is bijvoorbeeld het geval bij twee vindplaatsen die in Eibergen gevonden zijn tijdens werkzaamheden voor de aanleg van de wijk Berkellanden.²⁹ Op beide locaties zijn artefacten uit verschillende fases gevonden. Ze maken deel uit van een cluster van vier vind-

²⁶ Van der Waals 1972, cat. nr. G.5, p. 174; Schut 1981, 106; Schut 1987, cat. nr. 1, p. 47.

²⁷ Van der Waals 1972, 160-161.

²⁸ Verlinde 1970b; Archis-objectcode 34DN-31.

²⁹ Archis-objectcodes 34GN-91 en -98.

plaatsen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd op een groot complex gordeldekzandwelingen, direct ten zuiden van het Berkeldal.³⁰ Er kan niet met zekerheid vastgesteld worden of de vondsten oorspronkelijk afkomstig zijn van hetzelfde nederzettingsterrein, hoe lang de locaties bewoond waren en welke activiteiten werden uitgevoerd. Deze problematiek is vanwege de schaarste van professionele opgravingen kenmerkend voor het hele onderzoeksgebied. Getuige het relatief kleine aantal vondsten en het voorkomen van vondstmateriaal uit verschillende periodes is het aannemelijk dat de vindplaatsen de neerslag zijn van verschillende, vermoedelijk vrij kortstondige bewoningsfasen. Een clustering van vindplaatsen uit de periode tussen het mesolithicum en de vroege bronstijd is herkenbaar op verschillende hogere zandruggen langs het Berkeldal, bijvoorbeeld op de dekzandrug van Rekken–Apedijk. Naast de in de vorige paragraaf besproken oudere vindplaatsen zijn hier op verschillende locaties artefacten gevonden uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd.³¹

Ook vondsten van stenen en vuurstenen bijlen kunnen een indruk geven van de bewoningspatronen en landschapsgebruik. Er zijn minstens zes bijlen, drie hamerbijlen en mogelijk één *Arbeitsaxt* uit het gebied bekend. Van vier andere bijlen zijn alleen zeer globale omschrijvingen van de vindplaatsen voorhanden, waardoor niet met zekerheid kan worden bepaald of die eveneens uit het onderzoeksgebied afkomstig zijn.³² Deze objecten worden hier buiten beschouwing gelaten. Van vier van de zes bijlen is de exacte vindplaats bekend.³³ Daarvan is een snedefragment van een vuurstenen bijl afkomstig van één van de eerder besproken vindplaatsen in de Eibergse wijk Berkellanden.³⁴ Een tweede exemplaar, een kleine *Flint-Rechteckbeil*, is gevonden op een dekzandrug in het Berkeldal ten zuidwesten van Neede.³⁵ Van hetzelfde terrein is ook een fragment van een hamerbijl afkomstig. Beide vondsten zijn afkomstig van nederzettingsterreinen in en bij het Berkeldal. Ook buiten de Berkelstreek zijn enkele vondsten gedaan, die wijzen op bewoning in delen van het onderzoeksgebied op wat grotere afstand van het rivierdal. Dat geldt voor een *Flint-Ovalbeil* die gevonden werd in de overstromingsvlakte van de Buurserbeek.³⁶ Van het restplateau van Hupsel in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied is een *Fels-Rechteckbeil* afkomstig.³⁷ Er zijn geen andere aanwijzingen dat laatstgenoemd landschapstype bewoning kende in de steentijd. De landschappelijke context vertoont wel gelijkenissen met de vindplaats van de vroeg-neolithische *Rössener Breitkeil* van 't Ruskenslat.

Twee nog niet besproken hamerbijlen wijzen nogmaals op het grote belang van de Berkel bij de locatiekeuze en landschapsgebruik in het laat-neolithicum. De meest opvallende vondst is een hamerbijl uit Neede, die gevonden werd op de overgang van de gordeldekzandrug rond de Needse Berg naar het rivierdal.³⁸ Het betreft een opvallend grote gefacetteerde hamerbijl met een fraaie afwerking, die toegeschreven kan worden aan de Enkelgrafcultuur. Gefacetteerde hamerbijlen komen voor als grafgiften in vlakgraven en grafheuvels, en als depotvondsten. Beide opties zijn mogelijk voor de Needse hamerbijl, hoewel de landschappelijke context en het ogenschijnlijke ontbreken van grondsporen op de vindplaats

³⁰ Zie voor de andere vindplaatsen Archis-objectcodes 34GN-81, -84 en -88.

³¹ Hulst 1984b; Modderman/Montforts 1991, 145; Archis-objectcodes 34GN-34 en -105.

³² Het betreft een *Flint-Flachbeil* uit Zwillbroek (Schut 1987, 24), *Fels-Rechteckbeile* uit 'waarschijnlijk Haaksbergen' (Archis-objectcode 34EZ-17) en Markvelde (Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 10, p. 48) en een *Flint-Rechteckbeil* die ten oosten van Gelselaar gevonden is (Schut 1987, cat. nr. 2, p. 21).

³³ Van de twee andere exemplaren is er één gevonden op

het Noordijkerveld ten noordwesten van Neede (Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 11, p. 48). De tweede bijl is ten oosten van Borculo gevonden tussen of bij grint van een spoorlijn, vermoedelijk in secundaire context (Schut 1987, 5-6; Scholte Lubberink 2001, cat. nr. 4, p. 38).

³⁴ Archis-objectcode 34GN-91.

³⁵ Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 2, p. 45.

³⁶ Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 12, p. 48.

³⁷ Archis-objectcode 34GZ-21.

³⁸ Schut 1997; Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 23, p. 51.

een interpretatie als depot het meest aannemelijk maken. De andere hamerbijl is gevonden in het dal van de Berkel, direct ten noorden van Eibergen.³⁹ Vermoedelijk is het artefact bij kanalisatiewerkzaamheden aan de rivier aan het licht gekomen. Het Berkeldal is op deze plaats smal, en wordt aan beide zijden geflankeerd door hoge zandgronden die rijk zijn aan archeologische vindplaatsen. Tenslotte is een bijl gevonden bij het opschonen van de Koffijgoot, een gegraven waterloop in het overwegend lage dekzandgebied tussen Mallem en Rekken.⁴⁰ Ter hoogte van de vindplaats doorsnijdt de Koffijgoot een dekzandrug die direct ten noorden van een oude Berkelgeul ligt. Het artefact is door P.A.C. Schut onder voorbehoud gedetermineerd als een *Arbeitsaxt*.

Uit de Achterhoek is slechts een beperkt aantal grafheuvels uit de periode tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd bekend (par. 3.4.3). De noordoostelijke Achterhoek vormt enigszins een uitzondering, aangezien uit dit gebied enkele grafheuvels bekend zijn die vermoedelijk uit deze periode dateren. Daarnaast zijn in 1927 bij zandwinningswerkzaamheden op een grote dekzandrug ten oosten van Mallem, bij de Haaksbergse Binnenweg, een complete *All Over Ornamented*-beker en een groot deel van een tweede exemplaar gevonden.⁴¹ Vrijwel zeker betreft het bijgiften uit een vlakgraf of een grafheuvel. Naar aanleiding van de vondst werd het terrein bezocht door J.H. Holwerda en zijn locale correspondent H. Odink, die er 'sporen van houtbouw' waarnamen. Deze sporen zijn niet beschreven, zodat niet vastgesteld kan worden of ze behoren tot een randstructuur van een grafmonument.⁴² Ongeveer ter hoogte van de vindplaats grenst de dekzandrug aan de westzijde aan het restplateau van Mallem. Aan de noord- en zuidzijde wordt de rug begrensd door dalvormige laagtes. De afstand tot het Berkeldal bedraagt enkele honderden meters. Overigens zijn op dezelfde zandrug onder meer door F.C. Bursch op verschillende locaties graven uit de urnenveldenperiode gevonden, die later aan de orde zullen komen (par. 9.7). Bursch onderzocht ook een grafheuvel bij de Steenkampsbulten of Jordensbulten, aan de overzijde van de Berkel in Olden Eibergen. Dit grafmonument ligt dicht bij een tweede, niet onderzochte heuvel.⁴³ Beide grafheuvels liggen op een grote dekzandrug op het restplateau van Hupsel, die qua morfologie en ligging ten opzichte van de Berkel sterke overeenkomsten vertoont met de dekzandrug ten oosten van Mallem. Bursch publiceerde de resultaten van zijn opgraving niet, maar uit enkele krantenberichten wordt duidelijk dat de grafheuvel verstoord was.⁴⁴ Er werd een randfragment van een 'bronstijdpotje' gevonden. Hoog in het heuvellichaam bleken resten van zes skeletten aanwezig te zijn, die Bursch in verband bracht met oorlogshandelingen tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Het kan echter niet worden uitgesloten dat op of bij de grafheuvel een galg gestaan heeft en het de resten van gehangenen betreft. De twee grafheuvels zelf zijn, getuige de afmetingen, vrijwel zeker voor de late bronstijd aangelegd. Ook deze heuvels liggen op korte afstand van een urnenveld (par. 9.7).

Op nog twee andere locaties in het onderzoeksgebied liggen grafheuvels. Eén heuvel bevindt zich op de Woeste Esch, op het westelijke deel van het restplateau van Mallem. Bij de Duitse grens ter hoogte van Donnerburg bevinden zich nog twee grafmonumenten.⁴⁵ Deze zijn gesitueerd op een restglooiing

³⁹ Schut 1987, cat. nr. 4, p. 91.

⁴⁰ ROB Amersfoort 1958; Bokma 1961; Schut 1987, cat. nr. 21, p. 50-51. In de eerste publicatie wordt vermeld dat de vondst afkomstig is uit de nabijgelegen Middelhuisgoot, maar dat wordt tegengesproken door Bokma en Schut. Hier wordt de vindplaatsopgave van laatstgenoemde onderzoekers aangehouden.

⁴¹ Bursch 1933, 54, Taf. I, 7-8; Lanting/Van der Waals 1976, fig. 15; Schut 1987, cat. nr. 12, p. 57.

⁴² Aantekening J.H. Holwerda op 27-5-1927 ('Oud Archief

RMO', 34 oost). In 1972 werd een kleinschalig onderzoek ingesteld door het BAI. Dit leverde geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een grafheuvel. H.G. Schepers vond in de omgeving wel een spits met schachtdoorn en weerhaken (Archis-objectcode 34GN-120).

⁴³ Archis-objectcode 34GN-45.

⁴⁴ O.a. Tubantia, 9-8-1938; Achis-objectcodes 34GN-46 en -108.

⁴⁵ Archis-objectcodes 34GN-104 en 34GZ-8.

van het Oost-Nederlands plateau. Op beide locaties heeft geen onderzoek plaatsgevonden, zodat er geen aanknopingspunten zijn voor de datering. Ze sluiten weliswaar aan bij de vindplaatsclusters op de hogere zandgronden langs de Berkel, maar de ligging op landschappelijke elementen die deel uitmaken van de afzettingen van het Oost-Nederlands Plateau is afwijkend. Vermoedelijk zijn op de betreffende locaties lokale dekzandafzettingen aanwezig, die te klein zijn voor weergave op de fysisch-geografische kaarten van het gebied. Tenslotte zou ook een vuurstenen dolk die gevonden werd op de Hesselinkes bij Borculo uit een graf afkomstig kunnen zijn.⁴⁶ De circa 13 centimeter lange dolk van grijze vuursteen kan gedetermineerd worden als een pseudo-*Grand Pressigny*-dolk.⁴⁷ Dergelijke artefacten komen voor in graven van de Enkelgrafcultuur. Het hier besproken exemplaar is echter in secundaire context gevonden, zodat niet zeker is of dat ook hier het geval is.

9.5.2 Vindplaatsen van de Trechterbekercultuur

Vindplaatsen van de Trechterbekercultuur zijn zeldzaam in de Achterhoek. De noordoostelijke Achterhoek vormt, naast de Veluwe, één van de meest zuidelijke 'uitlopers' van het Nederlandse verspreidingsgebied.⁴⁸ Uit het onderzoeksgebied zijn vier vindplaatsen van trechterbeker-aardewerk bekend. Op twee locaties, Neede-Kisveld en Neede-Ruwenhof, betreft het vondsten van complete potten die vrijwel zeker uit vlakgraven afkomstig zijn. De vindplaatsen Hoonte-erf Oonk en Rekken-Donnerburg representeren waarschijnlijk nederzettingsterreinen. Daarnaast is er een knophamberbij in het onderzoeksgebied gevonden. Dat artefacttype wordt eveneens toegeschreven aan de Trechterbekercultuur (par. 3.3.5.2).

De vindplaats Neede-Kisveld werd omstreeks 1920 ontdekt, op het hoogste punt van de Hondelink Es in de buurschap Kisveld (fig. 9.3).⁴⁹ Tijdens zandwinning werden twee complete potten gevonden. Pas in 1957 werden de vondstomstandigheden met de vinder gereconstrueerd, en groef W. Glasbergen een kleine proefput om de stratigrafische context van de vondsten te bepalen.⁵⁰ De tegenwoordig grotendeels overbouwde Hondelink Es is gesitueerd op de gordeldekzandrug ten zuiden van de Needse Berg. Direct ten zuiden van de es ligt een fossiele geul van de Berkel, die een oude loop van het riviersysteem markeert. De twee versierde potten kunnen gerekend worden tot de vroege Havelter stijlgroep, en dateren waarschijnlijk uit horizont 5 van de Trechterbekercultuur.⁵¹ Ook de vindplaats Neede-Ruwenhof kwam bij zandwinning aan het licht, in 1929. Bij de werkzaamheden werd een groot deel van een pot gevonden, die pas in de jaren zestig van de vorige eeuw werd gedetermineerd als een versierde 'schouderpot' van de Trechterbekercultuur.⁵² Hoewel er qua vorm geen directe parallellen schijnen te zijn, kan de pot aan de vroege Havelter stijlgroep worden toegeschreven.⁵³ De datering van de vindplaats zal daarom ongeveer vergelijkbaar zijn met die van de kommen van Kisveld. De landschappelijke ligging van beide vindplaatsen is goed vergelijkbaar. Beide liggen in de overgangszone van de stuwwal van Neede naar het Berkeldal.

⁴⁶ De dolk wordt vermeld in het CAA, objectcode 34DN-22, op basis van documentatie van de vinder B. de Graaf (met tekening). Een grote kling met dezelfde afmeting wordt door Scholte Lubberink vermeld voor de vindplaats Borculo-Hambroek (2001, cat. nr. 8, p. 39-40). Vrijwel zeker betreft het echter de dolk van Borculo-Hesselinkes.

⁴⁷ Determinatie E. Drenth (Amersfoort).

⁴⁸ Vergelijk Van Gijn/Bakker 2005, 281, fig. 13.1.

⁴⁹ Glasbergen 1961; Schut 1987, cat. nr. 6, p. 56; Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 6, p. 47.

⁵⁰ Glasbergen 1961.

⁵¹ Brindley 1986. Horizont 5 correspondeert met fase E2 in de typochronologie van Bakker (1973, 1979). Aanvankelijk werd TRB-horizont 5 gedateerd tussen 3150 en 3050 voor Christus (Brindley 1986, 105 en fig. 10), maar volgens Lanting en Van der Plicht moet de datering circa 50 tot 100 jaar jonger zijn (1999/2000, 63-68).

⁵² Hulst 1968, 1971; Schut 1987, cat. nr. 7, p. 56; Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 14, p. 48-49.

⁵³ Hulst 1971, X.

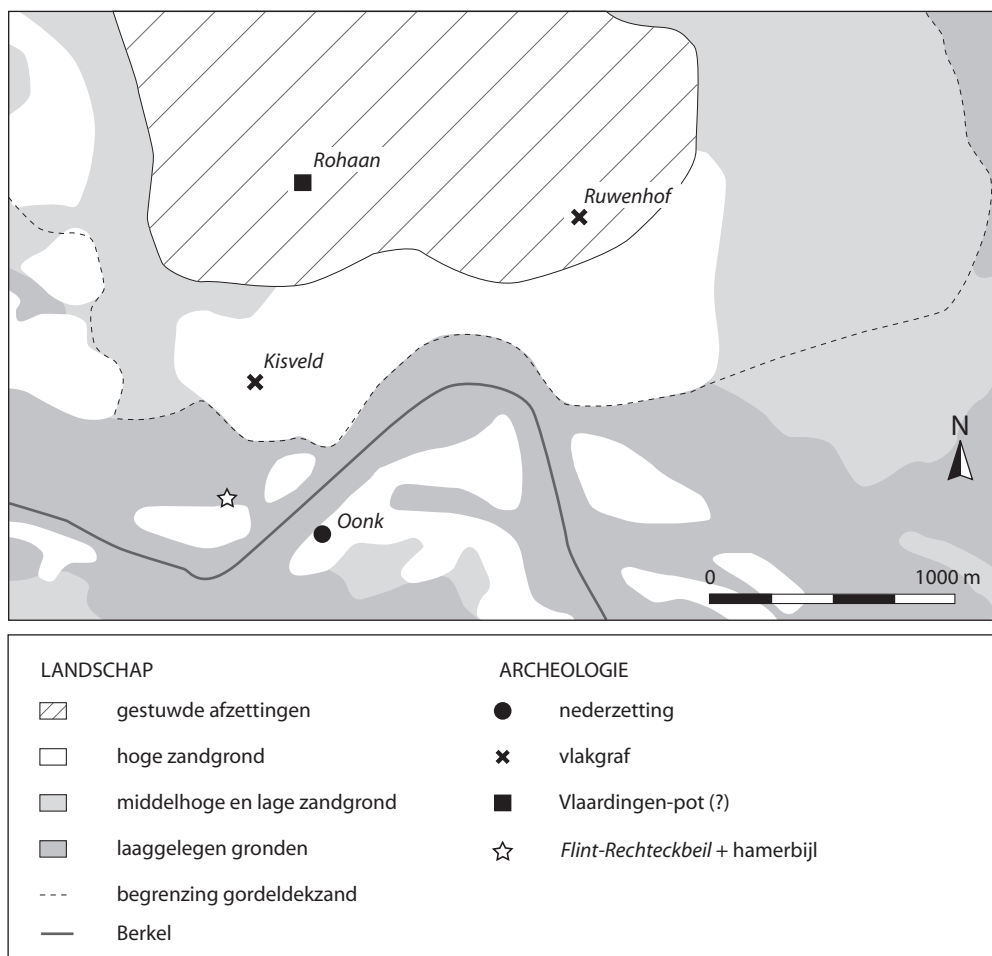

Fig. 9.3 Landschappelijke ligging van de vindplaatsen van de Trechterbeker-cultuur en de mogelijke Vlaardingen-pot op de overgang van de stuwwal van Neede naar het Berkeldal. Op een dekzandrug in dezelfde microregio zijn daarnaast een Flint-Rechteckbeil en een hamerbijl gevonden (hamerbijl waarschijnlijk jonger). De loop die de Berkel ten tijde van de bewoning vermoedelijk volgde is bij benadering gereconstrueerd.

Ruwenhof ligt op de zuidoostelijke flank van de stuwwal, en Kisveld op een zuidelijk daaraan grenzende gordeldekzandrug. De lagere flanken van de stuwwallen zijn voor een deel ook met dekzand bedekt. De fysisch-geografische verschillen tussen beide vindplaatsen zijn derhalve marginaal. Hoewel er geen grafkuilen zijn waargenomen, kunnen de vondsten op beide locaties geïnterpreteerd worden als vlakgraven. Deze komen voor gedurende de gehele 'duur' van de Trechterbeker-cultuur. Ze nemen in aantal toe vanaf horizont 4, hetgeen ongeveer samenvalt met de jongste fase waarin nog megalietgraven werden aangelegd. Vanaf horizont 6 neemt crematie de plaats in van inhumatie als dominant begravingsritueel.⁵⁴

Tijdens een ontgraving werd in 1973 in dezelfde microregio nog een derde vindplaats van de Trechterbekercultuur ontdekt. Bij deze werkzaamheden bij het erf Oonk in Hoonte, gesitueerd op een dekzandrug in het Berkeldal, werden onder meer een fragment van een kraaghalsflesje en een doorboorde bakplaat gevonden.⁵⁵ Ook een kleine hoeveelheid vuurstenen artefacten behoort mogelijk tot dezelfde bewoningsfase. Omdat bakplaten en kraaghalsflesjes gedurende de hele tijdsspanne van de Trechterbekercultuur voorkomen, kan de vindplaats niet scherp gedateerd worden. Vrijwel zeker vormen de

⁵⁴ Van Gijn/Bakker 2005, 289; Raemaekers 2005, 275.

Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 1, p. 45.

⁵⁵ Schut/Bakker 1980, 380; Schut 1987, cat. nr. 8, p. 56;

vondsten de restanten van een nederzettingsterrein, dat op slechts 700 meter afstand van de vindplaats Neede-Kisveld ligt. Beide locaties worden van elkaar gescheiden door bovengenoemde fossiele geul van de Berkel.

Naast dit bescheiden cluster vindplaatsen ter hoogte van Neede zijn nog twee vindplaatsen van de Trechterbekercultuur bekend uit het zuidoostelijke deel van het onderzoeksgebied. Dichtbij de Duitse grens, ter hoogte van de buurschap Donnerburg, zijn enkele trechterbeker-scherven gevonden.⁵⁶ De vindplaats ligt op een lage dekzandrug op een restglooiing van het Oost-Nederlands Plateau. Het aardewerk is niet gedetailleerd beschreven, maar getuigt mogelijk van de aanwezigheid van een nederzettingsterrein. In hetzelfde deel van het studiegebied was in 1814 al een knophamerbijl van diabaas gevonden. De exacte vindplaats is niet bekend, maar deze lag in de omgeving van de buurschap Rekken nabij een landweer.⁵⁷ Knophamerbijlen komen vrij regelmatig voor binnen het 'cultuurgebied' van de Trechterbekercultuur, maar er zijn ook ver daarbuiten vondsten gedaan.⁵⁸ Op basis van enkele vondstassociaties komt J.A. Bakker tot de conclusie dat knophamerbijlen waarschijnlijk kenmerkend zijn voor zijn typochronologische horizont E, en dan met name de fase E2.⁵⁹ Deze datering zou goed overeenkomen met de datering van de vindplaats Neede-Kisveld.

Naast de besproken vijf vindplaatsen van de Trechterbekercultuur kan nog de aandacht gevestigd worden op een andere vondst die waarschijnlijk uit het midden-neolithicum dateert, en aansluit bij het vindplaatscluster ter hoogte van Neede. In 1934 werd bij werkzaamheden op het erf Rohaan in Neede een beker gevonden, waarvan alleen de bodem ontbreekt (fig. 9.4).⁶⁰ De op de kop ingegraven pot heeft een korte hals, een S-vormig profiel met ronde buik en een rij gaatjes onder de rand. Aanvankelijk werd de pot, onder voorbehoud, toegeschreven aan de vroegste fase van de Trechterbekercultuur, de pré-Drouwen-fase.⁶¹ Volgens L.P. Louwe Kooijmans vertoont de beker echter meer verwantschap met het aardewerk van de door hem gedefinieerde fase 1a van de Vlaardingen-groep.⁶² Hoewel er enige discussie bestaat, wordt er hier vanuit gegaan dat deze determinatie correct is. De dateringen van de vroege fasen van de Vlaardingen-groep sluiten niet uit dat de beker van Rohaan een ongeveer vergelijkbare ouderdom heeft als de vlakgraven van Kisveld en Ruwenhof. Het is niet duidelijk of de beker van Rohaan indicatief is voor de aanwezigheid van een vlakgraf of nederzettingsterrein, of als de neerslag van een andere activiteit geïnterpreteerd moet worden. De vondst van een beker van de Vlaardingen-groep in de noordoostelijke Achterhoek is opvallend, omdat Neede op grote afstand ligt van de 'klassieke' landschapstypen waarin Vlaardingen-vindplaatsen voorkomen. Deze zijn hoofdzakelijk bekend uit het holocene sedimentatiegebied van de Rijn en Maas, inclusief de randen van de pleistocene zandgronden.⁶³ Het erf Rohaan ligt echter op het zuidelijke deel van de stuwwal van Neede, met een exact vergelijkbare landschappelijke context als de vindplaats van Ruwenhof. De afstand tussen beide vindplaatsen bedraagt ongeveer 1100 meter, terwijl Kisveld op een afstand van circa 800 meter nog dichterbij ligt. De Vlaardingen-pot is dus

⁵⁶ Archis-objectcode 34GZ-22.

⁵⁷ Pleyte 1889, 7, pl. I : 7; Åberg 1916, 65, VII : 5; Hijzeler 1961, 82; Addink-Samplonius 1968, 213, 3; Bakker 1979, cat. nr. 37, p. 101; Schut 1987, cat. nr. 1, p. 49. Pleyte en Addink-Samplonius vermelden abusievelijk 'Gorssel' als vindplaats, en Åberg 'Overijssel'.

⁵⁸ Bakker 1979, 96-108 en fig. 54 en 57.

⁵⁹ Bakker 1979, 105.

⁶⁰ Lüüdik-Kaelas 1955, 73; Louwe Kooijmans 1976a, 281-282; Hulst 1977; Bakker 1979, 121; Schut 1987, cat. nr. 4, p. 56; Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 8, p. 47.

⁶¹ Lüüdik-Kaelas 1955, 73.

⁶² Louwe Kooijmans 1976a, 281-282; Schut 1987, 56; Bakker 1979, 121 en noot 6.11, 1982, 90. Verder is er op gewezen dat het zou kunnen gaan om een onversierde potbeker (Lanting/Mook 1977, 76; Bakker 1979, noot 6.11). Overigens is de indeling van Louwe Kooijmans bijgesteld door Lanting en Van der Plicht (1999/2000, 32-34 en 68-72). In hun onderverdeling is een plaatsing van de pot van Rohaan in de fase 1b het meest waarschijnlijk.

⁶³ Zie bijvoorbeeld Raemaekers 2005, 273; Van Gijn/Bakker 2005, 293.

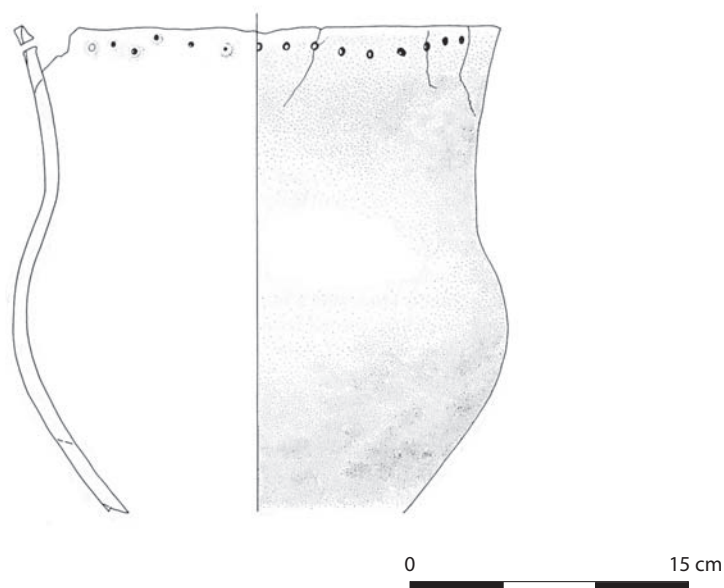

Fig. 9.4 Mogelijke Vlaardingen-beker, gevonden op de locatie Neede-Roiaan. Naar Louwe Kooijmans 1976a, fig. 21, p. 282.

gevonden in een microregio met een clustertje van drie trechterbeker-vindplaatsen. De vondst wijst op het bestaan van contacten of uitwisselingsnetwerken, waardoor Vlaardingen-artefacten tot buiten het holocene gebied verspreid raakten. Er zijn aanwijzingen die het bestaan van dergelijke contacten onderbouwen. Uit Kootwijk is bijvoorbeeld eveneens een complete Vlaardingen-pot bekend⁶⁴, en in het zogenaamde 'Vlaardingen 1b-niveau' van de Hazendonk is lokaal vervaardigd aardewerk gevonden dat qua vorm en decoratie sterke verwantschap vertoont met trechterbeker-aardewerk.⁶⁵

Slechts in twee ruimtelijk beperkte delen van het onderzoeksgebied komen dus vindplaatsen van de Trechterbekercultuur voor. Het is aannemelijk dat het verspreidingspatroon van vindplaatsen tot op zekere hoogte representatief is voor het oorspronkelijke verspreidingspatroon. Trechterbeker-aardewerk is, zeker in complete staat, goed herkenbaar. Datzelfde geldt voor opvallende artefacten zoals knophamerbijlen. Bij een aanzienlijk grotere spreiding van vindplaatsen van deze cultuurgroep zouden daarvoor zeker meer archeologische aanwijzingen zijn verkregen. Hoewel het nederzettingsterrein van Hoonte-erf Oonk niet scherp gedateerd kan worden, is het waarschijnlijk dat het kleine cluster van vindplaatsen in de microregio ten zuiden van de Needse Berg (fig. 9.3) een betrekkelijk korte bewoningsfase omstreeks het eind van het vierde millennium voor Christus weerspiegelt. Uitgaand van Bakkers datering voor knophamerbijlen lijkt ook de vondst van Rekken in dezelfde fase thuis te horen. In feite wijkt de locatiekeuze van de trechterbeker-vindplaatsen in het onderzoeksgebied niet direct af van andere vindplaatsen uit het neolithicum of de vroege bronstijd. Op de overgang van de Needse Berg naar de Berkel komen verschillende andere vindplaatsen voor. Het is vooral de ruimtelijke beperking van vindplaatsen die opvalt, oftewel de meer specifieke locatiekeuze. Voor de zandgronden tussen de Vecht, de Duitse grens en de Veluwe stelde Bakker al vast, dat trechterbeker-vindplaatsen vooral voorkomen op dekzand dat afgezet is op en tegen de lagere hellingen van stuwwallen, en op droge dekzandruggen in natte gebieden.⁶⁶ Deze waarneming wordt, ondanks het kleine aantal vindplaatsen, bevestigd in het onderzoeksgebied.

⁶⁴ Bakker 1982, 90.

⁶⁵ Louwe Kooijmans 1976a, 286; Bakker 1979, 165; Bakker 1982, 90; Lanting/Van der Plicht 1999/2000, 33. Het betreffende aardewerk kan geplaatst worden in de

Trechterbeker-horizont 5 of eventueel horizont 6.

⁶⁶ Bakker 1982, 108; zie tevens Van Gijn/Bakker 2005, 287-288 en Raemaekers 2005, 275.

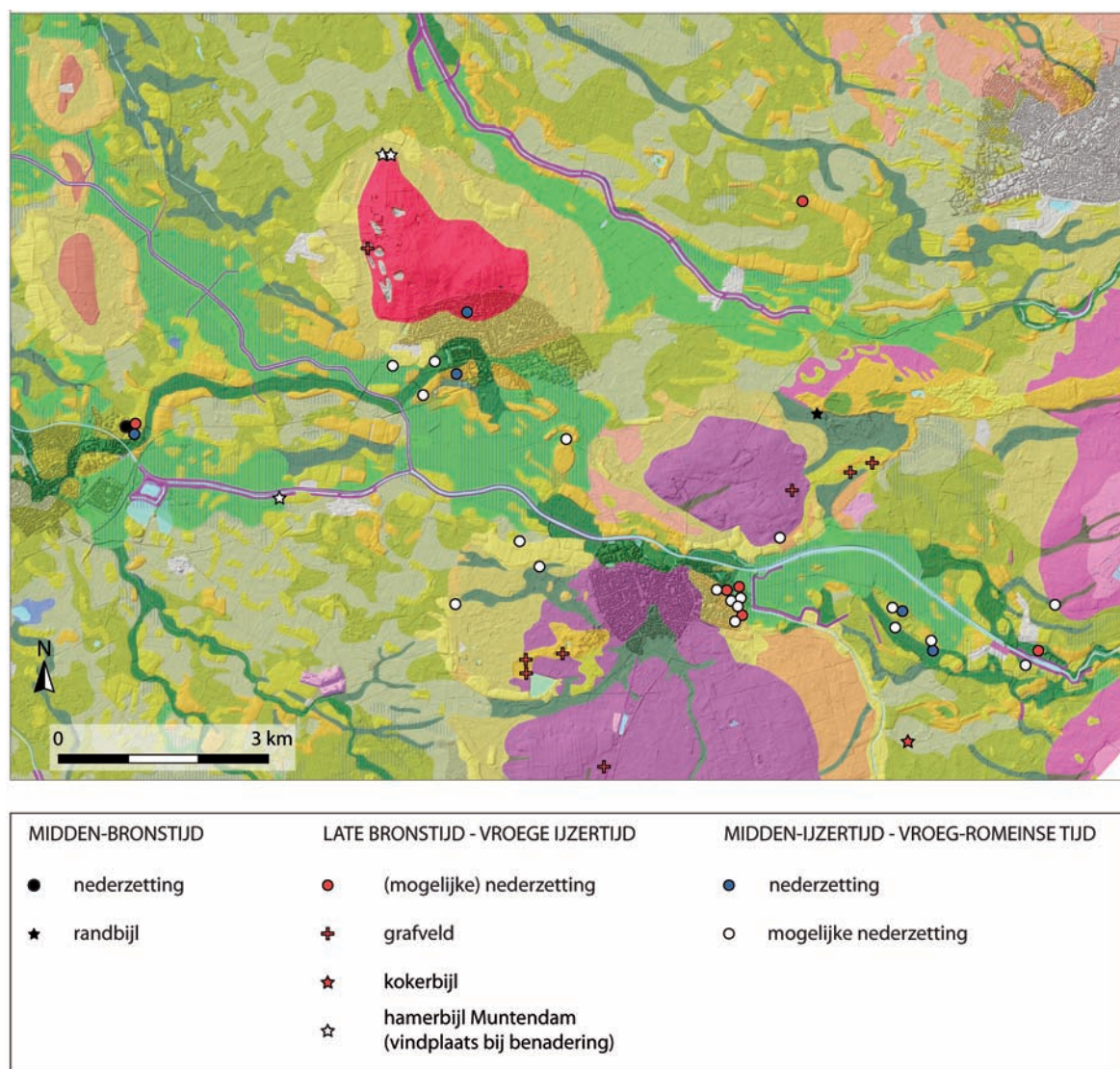

Fig. 9.5 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen de midden-bronstijd en de vroeg-Romeinse tijd.

9.6 MIDDEN-BRONSTIJD

Vindplaatsen uit de midden-bronstijd zijn opvallend zeldzaam in het noordoostelijke deel van de Achterhoek (fig. 9.5). Slechts twee vindplaatsen kunnen mogelijk als nederzettingsterreinen geïnterpreteerd worden, en beiden zijn niet erg informatief. Ten eerste ligt er een vindplaats direct ten zuiden van de grote, in het Berkeldal gelegen dekzandrug van Rekken-Apedijk. Hier werden, vermoedelijk in secundaire context, een vuurstenen dolkje uit het laat-neolithicum of de vroege bronstijd en enkele scherven gevonden.⁶⁷ Het overwegend met kwartsgruis gemagerde aardewerk is gedateerd in de vroege of midden-bronstijd. Het is nauwelijks vast te stellen of dit daadwerkelijk afkomstig is van een nederzettingsterrein uit de midden-bronstijd. Op de Hesselinkes is waarschijnlijk wel sprake van bewoning in deze fase. Er werd door B. de Graaf een afvalkuil opgegraven die met granietgruis gemagerde scherven, verbrand natuursteen, verbrand bot en vuursteen bevatte.⁶⁸ De locatiekeuze komt goed overeen met de in de voorgaande hoofdstukken besproken nederzettingsterreinen van Colmschate-Weteringer Enk en Zutphen-Looërenk (par. 7.6 en 8.6). Het betreft grote dekzandruggen, alle drie latere essen en enken,

⁶⁷ Hulst 1984b; Modderman/Montforts 1991, 145.

⁶⁸ Archis-objectcode 34DN-22.

die rijk zijn aan bewoningssporen uit (onder meer) de late prehistorie. Op de langs de Berkel gesitueerde Hesselinkes zijn ook vondsten uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd gedaan, waaronder de al eerder vermelde pseudo-*Grand Pressigny*-dolk en scherven van wikkeldraad-potten. Vanwege de kleinschaligheid van het onderzoek is niet vast te stellen of op deze locatie, zoals in Colmschate en Zutphen, in de midden-bronstijd een omslag plaatsvindt van kortstondige bewoningsfasen naar permanente bewoning. Op basis van de ROB-opgravingen in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw is wel verondersteld dat de nederzettingssporen uit de periode voor de ijzertijd geconcentreerd zijn op een ruimtelijk beperkt deel van het terrein, terwijl jongere bewoningssporen (ijzertijd en Romeinse tijd) een grotere spreiding kennen.⁶⁹ Aangezien slechts kleine delen van de Hesselinkes professioneel onderzocht zijn, kan aan deze aanname vooralsnog echter weinig waarde worden toegekend.

De schaarste van bekende vindplaatsen uit de midden-bronstijd is moeilijk te verklaren. Het is goed mogelijk dat nederzettingsterreinen uit deze fase zich in de noordoostelijke Achterhoek bevinden onder de plaggendekken op grote dekzandruggen, en vanwege het kleine aantal opgravingen in dit gebied nog niet ontdekt zijn. De enige andere vondst die mogelijk uit de midden-bronstijd dateert is een bronzen bijl, die ten noordoosten van Mallem op Het Lankheet gevonden is. De vondst is in 1909 voor het eerst beschreven door G.J. ter Kuile, die twee bronzen bijlen vermeldt.⁷⁰ Er is echter slechts één exemplaar opgenomen in de collectie van de Oudheidkamer Twente. Op basis van de beschrijving van dit artefact is vastgesteld, dat het mogelijk een randbijl van het type Oldendorf betreft.⁷¹ Dit bijltype doet zijn intrede in de midden-bronstijd A, meer specifiek de Sögel-Wohlde-fase, maar blijft vervolgens waarschijnlijk relatief lang in gebruik.⁷² Dergelijke bijlen worden vrij regelmatig gevonden in Oost-Nederland. Uit Zuidwest-Salland zijn bijvoorbeeld verschillende exemplaren bekend (par. 7.6). De vondstomstandigheden van de bijl (of bijlen) van Lankheet zijn alleen bij benadering bekend.⁷³ Waarschijnlijk is het object gevonden op de flank van een dekzandrug op een restglooiing van het Oost-Nederlands Plateau, of in de dalvormige laagte direct ten zuiden daarvan.

9.7 LATE BRONSTIJD EN VROEGE IJZERTIJD

Het aantal nederzettingsterreinen in de noordoostelijke Achterhoek dat met zekerheid in de late bronstijd en vroege ijzertijd gedateerd kan worden, is relatief klein. Ongetwijfeld is dit (opnieuw) het gevolg van het kleine aantal opgravingen, en de lage dateringsresolutie van kleine vondstcomplexen die verzameld zijn tijdens graafwerkzaamheden of op oppervlaktevindplaatsen. Vrijwel zeker dateert een deel van de niet scherp dateerbare vondstcomplexen met handgevormd prehistorisch aardewerk uit deze fase. Daarentegen zijn er wel verschillende urnenvelden, een bronzen bijl en drie hamerbijlen uit het onderzoeksgebied bekend, die aanvullende informatie verschaffen over het nederzettingsspatroon en de landschapsinrichting. In deze paragraaf wordt eerst aandacht besteed aan de nederzettingsterreinen.

Vrijwel alle nederzettingsterreinen uit de late bronstijd en vroege ijzertijd bevinden zich in micro-regio's waaruit ook oudere bewoningssporen bekend zijn. De enige uitzondering is een vindplaats die tijdens een ontgronding op een dekzandrug in Brammelo ontdekt is. Op deze locatie werd een afvalkuil met circa 20 scherven uit de late bronstijd gevonden.⁷⁴ De vindplaats ligt op een oost-west geörienteerde

⁶⁹ Hulst/Buisman 1991a.

⁷⁰ Ter Kuile 1909, 21.

⁷¹ Archis-objectcode 34GN-29. Inmiddels is de bijl verdwenen, waardoor controle van de determinatie niet mogelijk is.

⁷² Butler 1995/1996, 219-220.

⁷³ Op basis van aantekeningen van G.J. Ter Kuile en een kaart van L.A. Stroink (Archis-objectcode 34GN-29).

⁷⁴ Archis-objectcode 34EZ-27.

dekzandrug, die deel uitmaakt van een grote paraboolvormige duinstructuur die het Eeftinkveld omsluit. De ogenschijnlijk 'geïsoleerde' kuil wijst mogelijk op een relatief kortstondige activiteit, of op de aanwezigheid van een nederzettingsterrein in de directe omgeving van de vindplaats.

Ook op de vindplaats Borculo-Hesselinkes zijn enkele kuilen uit de late bronstijd opgegraven. In de vorige paragraaf is al opgemerkt dat deze dekzandrug ook in de midden-bronstijd bewoond was, maar de beschikbare gegevens laten geen uitspraken toe over eventuele bewoningscontinuïteit. Uit de tijdens de ROB-opgravingen vastgestelde hogere dichtheid en grotere spreiding van sporen en vondsten uit de vroege en midden-ijzertijd is geconcludeerd dat in die periode 'intensievere' bewoning plaatsvond dan in de bronstijd⁷⁵, maar vanwege de kleinschaligheid van de opgravingen is het de vraag in hoeverre aan deze waarneming waarde kan worden toegekend. De nederzettingssporen bleken zich vooral te bevinden op twee 'dekzandhoogten' die van elkaar gescheiden zijn door twee fossiele geulen. Van deze geulen, die ongetwijfeld deel uitmaken van het Berkelsysteem, is er één onderzocht. In de venige en zandige vullingen werd veel nederzettingsafval uit de vroege en midden-ijzertijd gevonden. Jonger vondstmateriaal ontbreekt, terwijl de directe omgeving in de late ijzertijd en het begin van de Romeinse tijd zeker bewoond was (par. 9.8). Dit impliceert dat de geul in de loop van de ijzertijd inactief werd en geheel opgevuld is geraakt.⁷⁶ Ten oosten van het opgegraven terrein documenteerde B. de Graaf enkele jaren na de opgraving nog een sporencluster uit de vroege ijzertijd. In één van de kuilen vond hij onder meer een fragment van een zoutgootje van kustaardewerk, waarmee de Hesselinkes één van de meest oostelijke vindplaatsen van dit aardewerktype in Nederland is.⁷⁷

Drie vindplaatsen met sporen uit de late bronstijd en voornamelijk vroege ijzertijd liggen op het grote complex gordeldekzandwelingen onder de uitbreidingswijk Berkellanden, in het noordoosten van Eibergen.⁷⁸ Dit deel van het onderzoeksgebied is al enkele malen aan de orde gekomen naar aanleiding van diverse oudere vondsten. De drie locaties maken deel uit van een cluster van minder scherp gedateerde ijzertijd-vindplaatsen, die er op wijzen dat op deze locatie een vrij omvangrijk nederzettingsterrein uit de late bronstijd en vroege ijzertijd aanwezig is. Er werd een grote hoeveelheid nederzettingsafval gevonden, dat voor een deel afkomstig is uit paalgaten en afvalkuilen. Omdat er alleen waarnemingen zijn gedaan in verspreide bouwputten van beperkte omvang, bestaat er nauwelijks inzicht in het karakter van de nederzetting. Verder zijn ook uit de omgeving van het verder stroomopwaarts gelegen Rekken enkele vindplaatsen uit de late bronstijd en vroege ijzertijd bekend. Tijdens werkzaamheden aan de Berkel in 1970 werden bijvoorbeeld direct ten zuiden van het dorp verschillende besmeten en gladwandige scherven uit de vroege ijzertijd gevonden, alsmede een groot fragment van een klein potje.⁷⁹ De vondsten, die uit secundaire context afkomstig zijn, wijzen op de aanwezigheid van een nederzetting op de hoge zandgronden direct langs het rivierdal.

Het ongedetailleerde beeld van de nederzettingen uit de late bronstijd en vroege ijzertijd wordt enigszins gecompenseerd door de gegevens met betrekking tot verschillende urnenvelden, die zonder uitzondering ontdekt zijn tussen het eind van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. In eerdere delen van dit hoofdstuk zijn al verschillende vindplaatsen besproken die in deze periode aan het licht kwamen bij heide-ontginningen en zandwinning, zoals de trechterbeker-graven van Kisveld en Ruwenhof en twee laat-neolithische bekers uit Mallem. Er werden echter vooral veel vondsten gedaan uit de late bronstijd en vroege ijzertijd, die terug te leiden zijn tot minstens vijf urnenvelden. Daarvan liggen er twee in Mallem/Loo, twee in Olden Eibergen en één in Neede. Omdat de zandwinning en

⁷⁵ Hulst 1989c; Hulst/Buisman 1991a.

⁷⁶ Hulst/Buisman 1991a.

⁷⁷ Hulst 1995; Hulst/Krauwier 1995. Zie Van den Broeke 2005a voor achtergronden en een verspreidingskaart van

vindplaatsen (Borculo niet aangegeven).

⁷⁸ Archis-objectcodes 34GN-81, -98 en -85.

⁷⁹ Verlinde 1970a.

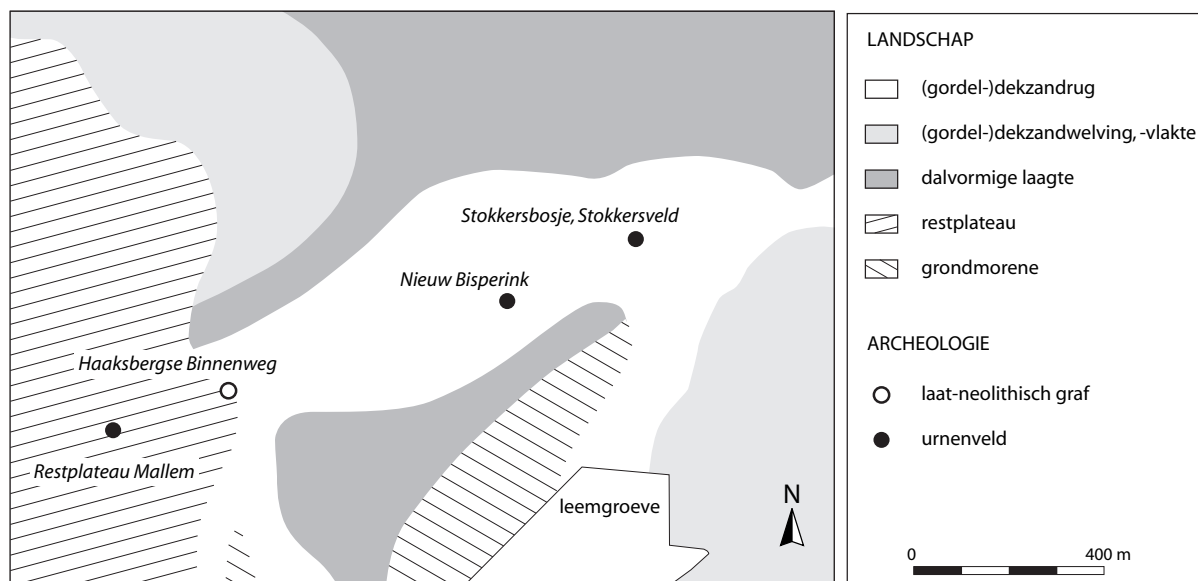

Fig. 9.6 Schematische weergave van een laat-prehistorisch 'begravingslandschap' in de buurschappen Mallem/Loo, ten noorden van de Berkel.

ontginning gefaseerd plaatsvond, werden er gedurende tientallen jaren steeds opnieuw vondsten gedaan die uit dezelfde grafvelden afkomstig zijn. De vondsten leidden weliswaar tot enkele veldinspecties en kleinschalige opgravingen, maar geen enkele vindplaats is goed gepubliceerd. Met name de vindplaatsen in Mallem/Loo en Olden Eibergen zijn interessant, omdat ze zich bevinden in delen van het onderzoeksgebied die ook in een eerder stadium al als begravingslocatie waren gebruikt. Daarnaast zijn enkele oude meldingen van urnvondsten op twee andere locaties, waarvan de betrouwbaarheid niet goed kan worden ingeschat.

Bij de Haaksbergse Binnenweg in Mallem werden in 1927 op een grote dekzandrug twee laat-neolithische *All Over Ornamented*-bekers gevonden (par. 9.5.1). Na deze vondst werden in dezelfde omgeving herhaaldelijk urnen en crematieresten gevonden, met name tussen het begin van de jaren dertig en het begin van de jaren zeventig (fig. 9.6).⁸⁰ Hoewel de exacte vondstomstandigheden niet in detail te reconstrueren zijn, kunnen de meldingen vermoedelijk teruggeleid worden tot twee grafvelden. Het eerste ligt op een afstand van circa 200 meter ten westen van de laat-neolithische vindplaats, op het oostelijke deel van het restplateau van Mallem. Verschillende vondsten leidden in 1935 tot een kleine proefopgraving door de Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten in Gelderland, dat echter nauwelijks gegevens opleverde.⁸¹ Naar aanleiding van de vondst van twee urnen en een klein potje bracht W. Glasbergen in 1948 een bezoek aan de vindplaats. Hij sprak het vermoeden uit, dat de urnvondsten deel uitmaakten van een uitloper van een urnenveld dat in de jaren dertig door F.C. Bursch werd onderzocht op een oostelijker gelegen perceel.⁸² Het onderzoek waaraan Glasbergen refereerde vond waarschijnlijk echter minstens 800 meter oostelijker plaats, in 1938. Deze opgraving kwam voort uit verschillende vondstmeldingen op het midden- en oostdeel van de dekzandrug. Veel urnen werden hier gevonden bij ontginningen en werkzaamheden voor de bouw van de boerderij Nieuw Bisperink, in de directe omgeving van het erf en in het Stokkersbosje en Stokkersveld ten westen daarvan. Bursch

⁸⁰ Hofer/Van Schilfgaarde 1936; Holwerda 1938, 4-5; Verlinde 1974b, 147; Archis-objectcodes 34GN-4, -5, -6, -7, -44, -107, -109.

⁸¹ Hofer/Van Schilfgaarde 1936.

⁸² Ongepubliceerd verslag, Glasbergen 1948 (in 'gemeente-archief Eibergen' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Fig. 9.7 Schematische weergave van een laat-prehistorisch 'begravingslandschap' in de buurschap Olden Eibergen, ten zuiden van de Berkel.

legde bij Nieuw Bisperink een deel van een urnenveld bloot, dat bestond uit minstens elf kringgreppels en een langbed.⁸³ De vondsten uit het Stokkersbosje en het Stokkersveld zijn vermoedelijk uit hetzelfde grafveld afkomstig. Gezien de grote tussenafstand kunnen de vondsten uit het eerste urnenveld niet, zoals Glasbergen vermoedde, als een uitloper van het urnenveld van Nieuw Bisperink geïnterpreteerd worden. De vondsten representeren minstens twee ruimtelijk gescheiden grafvelden. Hoewel beide urnenvelden niet scherp gedateerd zijn, is het waarschijnlijk dat ze niet gelijktijdig gebruikt werden maar een verplaatsing van begravingslocatie markeren. De grafvelden liggen in een landschap dat, getuige de twee bekers, al in het laat-neolithicum voor begraving werd gebruikt.

Het beeld dat de grafvelden op de dekzandrug van Mallem/Loo vertonen, komt opvallend goed overeen met de vindplaatsen op de grote dekzandrug op het restplateau van Hupsel, aan de overzijde van de Berkel (fig. 9.7). Eerder is vermeld dat hier twee grafheuvels liggen, waarvan er één onderzocht is (par. 9.5.1). Op dezelfde dekzandrug in Olden Eibergen ligt een urnenveld dat bekend staat als de Kormelinksbulten of Boakersbulten. De afstand tussen de oudere grafheuvels en de dichtstbijzijnde opgegeven vindplaats van urnen uit dit urnenveld bedraagt hooguit 200 meter, maar het is mogelijk dat het grafveld zich uitstreckte tot aan deze grafmonumenten.⁸⁴ De locatie van het urnenveld is bekend vanaf 1922, toen bij zandwinning twee urnen gevonden werden.⁸⁵ In de volgende jaren werden er meer vondsten gedaan, waarna J.H. Holwerda een kleinschalig onderzoek instelde. De resultaten daarvan zijn niet gepubliceerd, maar het is bekend dat hij verschillende kringgreppels waarnam en urnscherven vond. Op dit moment was het grafveld al sterk aangetast door de zandwinning. In de jaren vijftig werden, na hervatting van de zandwinning, nog verschillende malen vondsten gedaan. Zo werden in 1957 nogmaals kringgreppels waargenomen, en werd een urn met daarin een klein potje en een bronzen ringetje gevonden.⁸⁶ Vanwege de vondstomstandigheden zijn de omvang, exacte datering en ruimtelijke opbouw van het grafveld niet

⁸³ Holwerda 1939, 4-5; Verlinde 1974b, 147.

⁸⁴ Pers. comm. H.G. Schepers, Eibergen.

⁸⁵ Odink 1927; tevens persoonlijke aantekening H. Odink uit 1922, vermeld door Elzinga in 1958 (document in

'gemeente-archief Eibergen' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

⁸⁶ Gemeentemuseum Arnhem 1957.

in detail reconstrueerbaar. Op het westelijke deel van dezelfde dekzandrug ligt een tweede urnenveld. Tijdens heide-ontginning bij het zogenaamde Lettinksbusken werden in de jaren twintig van de vorige eeuw circa twintig urnen gevonden.⁸⁷ In een veel later stadium nam H.G. Schepers verder zuidelijk een kringgreppel met een diameter van zeven meter waar.⁸⁸ Het is aannemelijk dat deze kringgreppel en de vondsten bij het Lettinksbusken tot eenzelfde grafveld behoren, dat op een afstand van circa 500 meter van de Kormelinksbulten ligt. Net als in Mallem/Loo is hier sprake van twee ruimtelijk gescheiden grafvelden die vermoedelijk een verplaatsing van begravingslocatie representeren, en gesitueerd zijn in een deel van het onderzoeksgebied waar al in een eerder stadium begravingen hadden plaatsgevonden.

Zowel in Mallem/Loo als in Olden Eibergen zijn, binnen dezelfde landschappelijke eenheid, zowel minstens twee ruimtelijk gescheiden urnenvelden als oudere grafmonumenten vertegenwoordigd. Beide 'begravingslandschappen' liggen op vier tot vijf kilometer van elkaar en worden van elkaar gescheiden door het Berkeldal, hetgeen aannemelijk maakt dat ze tot verschillende 'nederzettingsterritoria' behoord. Er zijn geen archeologische aanwijzingen voor de locatie van de nederzettingen van de gemeenschappen die gebruik maakten van deze grafvelden. Gezien de landschapsstructuur van de betreffende microregio's zijn beide dekzandruggen zelf de meest aannemelijke nederzettinglocaties, samen met de op iets grotere afstand gelegen gordeldekzandruggen rond de restplateaus van Mallem en Hupsel. Wanneer de onderzoeks- en ontginningsgeschiedenis in acht worden genomen, is het niet opmerkelijk dat van beide dekzandruggen geen nederzettingssporen bekend zijn. Alleen een deel van het complete aardewerk uit de grafvelden werd door de arbeiders waargenomen en verzameld, terwijl nederzettingssporen onopgemerkt vergraven kunnen zijn.

Het vijfde urnenveld in het onderzoeksgebied ligt op de Needse Berg. De eerste aanwijzing voor het bestaan van dit grafveld werd verkregen in het eind van de negentiende eeuw, toen in de groeve van de steenfabriek 't Kisveld enkele vondsten werden gedaan. Het betreft onder meer een dubbelconische urn, een schaalte en een kommetje.⁸⁹ In latere stadia werden nog diverse malen vondsten gedaan. In totaal zijn er circa tien tot twaalf urnen gevonden, die met name afkomstig zijn uit het zuidwestelijke deel van de groeve.⁹⁰ De groeve ligt op het westelijke deel van de Needse stuwwal, op korte afstand van de gordeldekzandruggen die deze omgeven. Een deel van de urnen is gedateerd in de late bronstijd. Er zijn geen aanwijzingen dat er op de Needse Berg ook grafheuvels hebben gelegen die uit de periode vóór de urnenveldenperiode dateren. In het eerste kwart van de twintigste eeuw zijn in de groeve wel enkele jongere artefacten gevonden, die er op wijzen dat de begravingslocatie in de laat-Romeinse tijd waarschijnlijk hergebruikt is (par. 9.8). Het urnenveld van de Needse Berg ligt dus op een markante, hooggelegen locatie op de westelijke rand van de stuwwal, die afwijkt van de ligging van de andere grafvelden in het onderzoeksgebied uit dezelfde fase. Ook hier is niet bekend waar de nederzettingen in de late bronstijd hebben gelegen, maar het is aannemelijk dat deze op de aan de stuwwal grenzende hogere gordeldekzandruggen bij de buurschap Noordijk hebben gelegen.

Naast deze vijf urnenvelden uit drie microregio's zijn er volgens oude vondstmeldingen op nog twee locaties urnen gevonden, waarvan de betrouwbaarheid niet goed kan worden ingeschat. De vondsten zijn niet bewaard gebleven en er zijn geen goede beschrijvingen voorhanden. Zo zouden in de Vrege-

⁸⁷ Archis-objectcode 34DN-9. Vrijwel alle vondsten zijn verloren gegaan. Volgens H.G. Schepers, die enkele personen sprak die bij de werkzaamheden betrokken waren, is er zeker sprake van een urnenveld (pers. comm.). Tijdens een inspectie vond hij nog kleine hoeveelheden crematieresten (Archis-objectcode 34DN-46).

⁸⁸ Archis-objectcode 34DN-36.

⁸⁹ Pleyte 1899, 24-25; Modderman/Montforts 1991, p. 151 en afb. 8-9, p. 158 en p. 160.

⁹⁰ Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 3, p. 45-46; Archis-objectcodes 34BZ-1, -36, 34DN-11.

linkshoek bij Brammelo urnen gevonden zijn, rond 1940 bij een ontginning.⁹¹ Een andere vindplaats die verschillende malen vermeld wordt, is de Rietmanskamp in de buurschap Hupsel. Omstreeks 1800, in het eind van de negentiende eeuw en in 1922 zouden op deze kamp urnen gevonden zijn, onder meer bij de winning van grind.⁹² De Rietmanskamp ligt op het restplateau van Hupsel, op een afstand van ruim anderhalve kilometer ten zuiden van de Kormelinksbulten. Zoals eerder in dit hoofdstuk is opgemerkt, kunnen de restplateaus van het Oost-Nederlands Plateau gekarakteriseerd worden als licht welvende tot vlakke landschappen, waarvan de bodem bestaat uit grove midden-pleistocene zanden die bedekt zijn met een laag dekzand van variërende dikte (par. 9.2). Omdat op delen van de plateaus hoge grondwaterstanden voorkomen, behoren deze landschappelijke eenheden zeker niet tot de meest gunstige bewoningslocaties in de noordoostelijke Achterhoek. Dit wordt onderstreept door de schaarste van archeologische vindplaatsen. Op hoge en droge delen van de plateaus, waar dikkere dekzandafzettingen aanwezig zijn, waren de mogelijkheden voor bewoning waarschijnlijk beter. Dat geldt onder meer voor de Mallemesche Es en Hupselsche Es. Het is dan ook zeker niet onmogelijk dat op de Rietmanskamp daadwerkelijk een urnenveld gelegen heeft.

Naast de nederzettingsterreinen en urnenvelden geven ook een bronzen bijl en drie hamerbijlen enige informatie over de bewoning van de noordoostelijke Achterhoek in de late bronstijd en vroege ijzertijd. Omstreeks 1884 werd bij een ontginning in het Blenkegoor, enkele kilometers ten zuidoosten van Eibergen, een bronzen kokerbijl gevonden.⁹³ De exacte locatie van de vindplaats is niet bekend, maar het is mogelijk dat de bijl gevonden is in de directe omgeving van een versterking in een landweersysteem.⁹⁴ Het Blenkegoor is een oorspronkelijk vochtig gebied, dat op de grondmorene-afzettingen ten oosten van het restplateau van Hupsel ligt. Ook de exacte herkomst van een drietal hamerbijlen van het type Muntendam, die gedurende lange tijd op twee boerenerven in het onderzoeksgebied bewaard werden, is niet bekend. Eén bijl is afkomstig van het erf Oonk bij Haarlo.⁹⁵ Het is aannemelijk dat het artefact op een bepaald moment bij landbouwwerkzaamheden in de omgeving van het erf gevonden is. Het erf Oonk ligt aan de uiterste westelijke rand van een dekzandrug, direct ten zuiden van het Berkeldal. Zeldzamer nog is de vondst van twee identieke hamerbijlen door de bewoner van het erf Groot Hornte, bij Noordijk.⁹⁶ De exacte vindplaats is niet bekend, maar ook hier is een herkomst uit de omgeving van het erf waarschijnlijk. Het erf ligt op de gordeldekzandrug direct ten noorden van de Needse Berg. Hamerbijlen van het type Muntendam worden gedateerd in de periode van de late bronstijd tot het begin van de midden-ijzertijd (ca. 1000 – 400 v. Chr.).⁹⁷ Veel hamerbijlen van de types Baexem en Muntendam zijn afkomstig uit venen, beekdalen en rivieren en worden als depotvondsten geïnterpreteerd.⁹⁸ Dat ligt ook voor de hand voor de twee bijlen van Groot Hornte. Het is een opvallende vondst, omdat deze hamerbijlen volgens P. van den Broeke niet gezamenlijk of met andere voorwerpen in depots voorkomen.⁹⁹ De twee exemplaren van Groot Hornte vormen een uitzondering op deze regel.

⁹¹ Archis-objectcode 34EZ-7. De opgegeven coördinaat ligt op de overgang van een dekzandvlakte naar een dalvormige laagte. Het is onwaarschijnlijk dat in dit laaggelegen gebied een urnenveld lag.

⁹² Archis-objectcodes 34GZ-7, -32; tevens aantekening H. Odink, vermeld door Elzinga in 1958 (document in 'gemeente-archief Eibergen' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

⁹³ De kokerbijl is meermalen geregistreerd, op verschillende coördinaten (Archis-objectcodes 34GZ-1, -9, -12 en -31).

⁹⁴ Een beschrijving van de vondstomstandigheden door H.

Odink, opgetekend op basis van informatie van één van de vindsters, wordt weergegeven door Elzinga (document in 'gemeente-archief Eibergen' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

⁹⁵ Hulst 1983, 1984c; Modderman/Montforts 1991, p. 149 en afb. 7.3, p. 156; Scholte Lubberink 2001, cat. nr. 22, p. 45.

⁹⁶ Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 26, p. 52.

⁹⁷ Achterop/Brongers 1979; Butler/Fokkens 2005, 394-395; Van den Broeke 2005b, 666-667.

⁹⁸ Van den Broeke 2005b, 666-667.

⁹⁹ *Idem*, 667.

Uit de directe omgeving van beide bovengenoemde erven zijn geen nederzettingsterreinen met een vergelijkbare ouderdom bekend, en datzelfde geldt voor de vindplaats van de kokerbijl in het Blenkegoor. Eerder werd al benadrukt dat het met de huidige kennisstand eveneens vrijwel onmogelijk is om gedetailleerde uitspraken te doen over de ruimtelijke relaties tussen nederzettingen en urnenvelden. In algemene zin is het duidelijk, dat het Berkeldal in de late bronstijd en vroege ijzertijd nog steeds een centrale rol speelde. De meeste nederzettingsterreinen en urnenvelden liggen in de directe omgeving van de rivier, en dat patroon is eveneens zichtbaar in het verspreidingspatroon van vindplaatsen uit jongere fasen van de ijzertijd (par. 9.8). Enkele vindplaatsen geven wel aan, dat tevens rekening dient te worden gehouden met bewoning op grotere afstand van de rivier. Hierop wijzen vooral de vindplaats uit de late bronstijd op een dekzandrug in Brammelo, de twee hamerbijlen van Groot Hornte op het gordeldekzand ten noorden van de Needse Berg en het mogelijke urnenveld van de Rietmanskamp op het restplateau van Hupsel. Ook de gordeldekzandruggen rond de stuwwallen van Geesteren en Gelselaar, in het noordwestelijke deel van het onderzoeksgebied, kunnen in principe als potentiële nederzettingslocaties worden aangemerkt. Die landschappelijke eenheden zijn vooralsnog echter nauwelijks archeologisch onderzocht.

9.8 MIDDEN-IJZERTIJD TOT EN MET ROMEINSE TIJD

Enkele tientallen vindplaatsen geven een indicatie voor het karakter van de nederzettingenpatronen in de ijzertijd en Romeinse tijd (fig. 9.5 en 9.8). Omdat veel vindplaatsen niet scherp dateerbaar zijn, worden beide tijdvakken in deze paragraaf samen besproken. Met name wanneer vondstcomplexen bestaan uit kleine hoeveelheden handgevormd aardewerk is het vaak nauwelijks mogelijk om vindplaatsen uit de ijzertijd en Romeinse tijd van elkaar te onderscheiden. In enkele gevallen geven goed dateerbare vondsten zoals fragmenten van glazen La Tène-armbanden, Romeins import-aardewerk en metalen objecten uitkomst. Vanwege de lage dateringsresolutie is het met de huidige kennisstand moeilijk om eventuele veranderingen in het nederzettingenpatroon waar te nemen. Een continue factor is de centrale rol die de hogere zandgronden langs en in het Berkeldal speelden, zoals feitelijk al vanaf de vroege prehistorie het geval is. Van de nederzettingsterreinen uit de in de vorige paragraaf besproken periode, de late bronstijd en vroege ijzertijd, ligt alleen een vindplaats in Brammelo in een microregio waaruit vooralsnog geen nederzettingssporen uit de periode van de midden-ijzertijd tot de Romeinse tijd bekend zijn. In dat gebied heeft echter ook nauwelijks archeologisch onderzoek plaatsgevonden.

De meest informatieve vindplaats uit het hier besproken tijdvak is opnieuw de Hesselinkes bij Borculo. Op deze locatie zijn diverse sporen uit de periode van de midden-ijzertijd tot de midden-Romeinse tijd gevonden. Waarschijnlijk wijzen deze op bewoningscontinuïteit vanaf de vroege ijzertijd, en wellicht al vanaf de jongere fasen van de bronstijd.¹⁰⁰ De meeste sporen en vondsten dateren uit de late ijzertijd en Romeinse tijd. Op een klein deel van het terrein zijn een fragment van een purperen glazen La Tène-armband en verschillende Romeinse importvondsten aangetroffen, waaronder een bronzen boogfibula uit de eerste helft van de eerste eeuw en aardewerk uit het begin van de eerste tot het eind van de tweede eeuw na Christus.¹⁰¹ Romeinse importvondsten uit de eerste eeuw zijn zeldzaam in Oost-Nederland. Daarnaast komt het niet vaak voor dat aangetoond kan worden dat een locatie continu bewoond is geweest vanaf de ijzertijd tot in de vroeg- en midden-Romeinse tijd, althans op vindplaatsniveau. Opvallend genoeg is dit in het onderzoeksgebied ook op de vindplaats Rekken-Apedijk het geval (zie onder). De enige huisplattegrond die op de Hesselinkes is gedocumenteerd, dateert waarschijnlijk uit de eerste of tweede eeuw na Christus. Het betreft een deels twee- en deels drieschepige structuur met een lengte

¹⁰⁰ Hulst 1989c, 1990b, 1992c; Hulst/Buisman 1991a; Buurman 1991.

¹⁰¹ Hulst/Buisman 1991a.

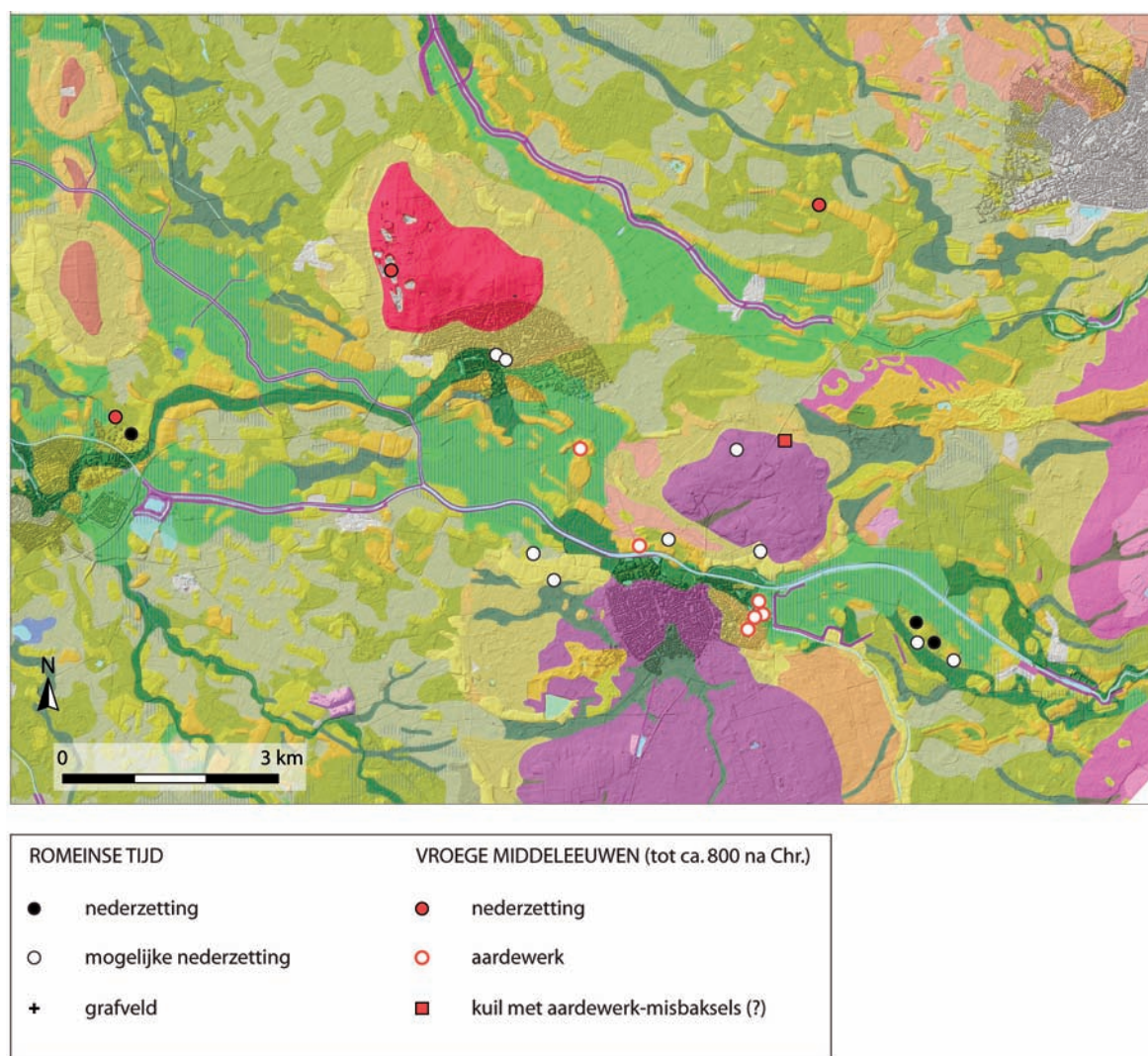

Fig. 9.8 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen de midden-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen tot circa 800 na Chr.

van 28 meter. Het erf bestaat uit deze boerderij, een evenwijdig daaraan lopende greppel, enkele concentraties van grote kuilen en mogelijk enkele hutkommen. Verder werd na de ROB-opgravingen op deze locatie nog een complete handmolen van tefriet gevonden, waarvan de archeologische context niet bekend is.¹⁰² Op basis van het vondstmateriaal is vastgesteld dat het 'zwaartepunt' van de bewoning in de Romeinse tijd op de Hesselinkes in de eerste en tweede eeuw ligt.¹⁰³ Er zijn geen sterke aanwijzingen voor bewoning in de derde en vierde eeuw.

In de vorige paragraaf werd de aandacht gevestigd op drie vindplaatsen uit de late bronstijd en vroege ijzertijd op de gordeldekzandafzettingen in het noordoosten van Eibergen. Deze maken deel uit van een cluster ijzertijdvindplaatsen, die wijzen op de aanwezigheid van een vermoedelijk vrij omvangrijk nederzettingsterrein. De vindplaatsen werden door H.G. Schepers ontdekt tijdens werkzaamheden voor de uitbreidingswijk Berkellanden, tussen 1985 en 1994.¹⁰⁴ In 1987 leidden vondsten tot twee kleinschalige opgravingen, uitgevoerd door de ROB en het BAI.¹⁰⁵ De onderzochte terreinen liggen dicht bij

¹⁰² Hulst 1992c.

¹⁰³ Hulst/Buisman 1991a.

¹⁰⁴ Archis-objectcodes 34GN-80, -83, -84, -86, -88, -91, -97.

¹⁰⁵ Hulst 1988b, 1989d; Archis-objectcode 34GN-39.

elkaar ten weerszijden van de weg Kruiskamp, op het uiterste noordelijke deel van de gordeldekzandafzettingen. De landschappelijke overgang naar het direct ten noorden daarvan gelegen Berkeldal was in de opgravingsputten goed herkenbaar. Hoewel naar aanleiding van eerdere vondsten een neolithisch nederzettingsterrein verwacht werd, bleken alle opgegraven sporen uit de ijzertijd te dateren. Uit de gedocumenteerde sporenclusters was alleen een zespalige spieker reconstrueerbaar. De sporen behoren tot de noordelijke randzone van een nederzettingsterrein.

Op de in het Berkeldal gelegen dekzandrug van Rekken-Apedijk zijn op verschillende plekken nederzettingssporen uit de ijzertijd en Romeinse tijd waargenomen.¹⁰⁶ Er hebben geen opgravingen plaatsgevonden, maar diverse oppervlaktevondsten en verkenningen na graafwerkzaamheden wijzen op een hoge dichtheid aan archeologische vindplaatsen. Op het zuidoostelijke deel van de rug bevindt zich een nederzettingsterrein uit de ijzertijd. Hier werd na graafwerkzaamheden een ongeveer 15 centimeter dikke, grijze cultuurlaag waargenomen, waarin enkele grondsporen zichtbaar waren.¹⁰⁷ De cultuurlaag is bedekt met een ongeveer 15 centimeter dikke laag stuifzand, waarop een plaggendeek van ongeveer een meter dikte rust. Op korte afstand van deze locatie zijn verschillende vondsten gedaan, hoofdzakelijk bestaand uit aardewerk en ander nederzettingssafval.¹⁰⁸ Enkele scherven van Romeins importaardewerk, waaronder een randfragment van een kruik uit de periode tussen circa 50 en 150 na Christus, tonen aan dat de dekzandrug ook in een vroege fase van de Romeinse tijd bewoond was. De bewoningssporen zijn niet alleen geconcentreerd op het zuidoostelijke deel van de dekzandrug. Verschillende vindplaatsen enkele honderden meters naar het noordwesten wijzen er op, dat het nederzettingsterrein zich in die richting uitstrekt. Op basis van de vondst van een fragment van een La Tène-armband en aardewerk uit de eerste of het begin van de tweede eeuw na Christus kan de bewoning op deze locatie in ieder deels gedateerd worden in de overgangsfase van de late ijzertijd naar de vroeg-Romeinse tijd.¹⁰⁹ Net als op de Hesselinkes zijn er vooralsnog geen sterke indicaties voor bewoning in de derde of vierde eeuw na Christus.

Naast de tot dusver besproken nederzettingsterreinen zijn van diverse andere dekzandruggen en gordeldekzandruggen in en langs het Berkeldal vindplaatsen uit de ijzertijd en Romeinse tijd bekend.

Met name de gordeldekzandruggen ten zuiden van de Needse Berg en de dekzandruggen in het deel van het Berkeldal ten zuiden daarvan kennen een hoge dichtheid aan vindplaatsen. Deze liggen steeds op korte afstand van een fossiele geul van de Berkel, die ten zuiden van de gordeldekzandrug loopt. Tijdens booronderzoek op de locatie Neede-Kronenkamp werd een verlande restgeul in kaart gebracht, waarin houtskool en aardewerk werd aangetroffen. Tenminste een deel van het aardewerk dateert uit de ijzertijd.¹¹⁰ De landschappelijke overgang van dit deel van het Berkeldal naar de hoge gordeldekzandrug, waarop zonder twijfel een nederzettingsterrein uit de ijzertijd ligt, is zeer markant. Op een oostelijker deel van dezelfde gordeldekzandrug werd in het 'Centrumplan Neede' een deel van een huisplattegrond uit de ijzertijd of Romeinse tijd opgegraven.¹¹¹ De vindplaats bleek te zeer verstoord te zijn om gefundeerde uitspraken te kunnen doen over het karakter en de exacte datering van de bewoning.¹¹² Ook

¹⁰⁶ Hulst 1972c, 1978b, 1988c; Archis-objectcodes 34GN-25, -26, -32, -40, -41, -55, -56, -101, -105, -113 en -114.

¹⁰⁷ Hulst 1972c; Archis-objectcodes 34GN-26 en 34GN-55.

¹⁰⁸ Archis-objectcodes 34GN-32, -55 en -114.

¹⁰⁹ O.a. Hulst 1988c; Archis-objectcodes 34GN-40, -41, -101, -105 en -113.

¹¹⁰ Ringenier 2006; Van Oosterhout 2007. Het aardewerk dat bij het booronderzoek werd aangetroffen, is gedateerd in de periode van het neolithicum tot en met de

ijzertijd. In een megaboring uitgevoerd in het kader van onderhavig onderzoek werden verschillende ijzertijdscherven gevonden.

¹¹¹ De Wit 2004.

¹¹² Iets westelijker is een booronderzoek uitgevoerd (Schuurman 2005). Daarbij zijn nederzettingssignalen aangetroffen die aantonen dat het nederzettingsterrein zich in deze richting uitstrekt.

tijdens de aanleg van de Needse nieuwbouwwijk Het Hengeler werden diverse vondsten gedaan.¹¹³ Deze vindplaats ligt op het zuidelijke deel van de Needse Berg, op de overgang naar de gordeldekzandafzettingen. Wat betreft de dekzandruggen in het aangrenzende deel van het rivierdal is een vindplaats die ontdekt werd bij de aanleg van de wijk De Hofmaat relevant. Hier werden onder meer twee fragmenten van La Tène-armbandjes en honderden scherven gevonden, die wijzen op bewoning in de late ijzertijd en Romeinse tijd.

Op basis van het voorgaande kan geconcludeerd worden, dat de hoge zandgronden in en langs de Berkel gedurende de ijzertijd en Romeinse tijd een hoge bewoningsdichtheid kenden. Het kan niet uitgesloten worden dat dit patroon in de loop van de Romeinse tijd aan veranderingen onderhevig was, aangezien de nederzettingen van Borculo-Hesselinkes en Rekken-Apedijk veel sterkere indicaties voor bewoning in de eerste en tweede eeuw hebben opgeleverd dan voor latere fasen van de Romeinse tijd. Beide locaties zijn echter niet goed genoeg onderzocht om zeker te zijn van het ‘afbreken’ van bewoning in de midden-Romeinse tijd, en de dateringsresolutie van de andere vindplaatsen langs het Berkeldal is voortsnog te laag om waarnemingen te doen op de schaal van het hele onderzoeksgebied. Er zijn ook enkele indicaties voor bewoning op wat grotere afstand van het rivierdal. Tijdens de afgraving van de Businkkamp in Olden Eibergen werd bijvoorbeeld aardewerk gevonden dat vrijwel zeker uit een ijzertijd-nederzetting afkomstig is.¹¹⁴ De vondsten werden gedaan in een laagte naast een vrij hoge, noord-zuid geörienteerde gordeldekzandrug. Verder kan gewezen worden op een vindplaats op de Mallemsse Es, waar in de sleuven langs persbulten aardewerk uit de ijzertijd of Romeinse tijd gevonden is.¹¹⁵ De Mallemsse Es ligt op het restplateau van Mallems, zonder twijfel op een locatie waar de bodem goed doorlatend is en een relatief dikke laag dekzand aanwezig is. Overigens wordt door S.Y.Vons-Comis melding gemaakt van twee *Celtic Fields* in het onderzoeksgebied. Deze zouden zich bevinden ten noordwesten van Haaksbergen en bij de Rekkense inrichtingen, ten noordoosten van Rekken.¹¹⁶ Een inspectie van beide op luchtfoto’s herkende mogelijke wallensystemen, ondernomen door dezelfde onderzoekster, leverde echter geen enkel bewijs dat er op deze plaatsen daadwerkelijk laat-prehistorische akkercomplexen aanwezig zijn.

Er bestaat geen inzicht in het karakter van het grafbestel in de noordoostelijke Achterhoek tussen de midden-ijzertijd en de midden-Romeinse tijd. Er zijn geen aanwijzingen dat de besproken urnenvelden in de jongere fasen van de ijzertijd in gebruik bleven, waarbij opgetekend moet worden dat geen van die grafvelden compleet onderzocht is. Waarschijnlijk zijn op dezelfde locatie als het urnenveld op het westelijke deel van de Needse Berg (par. 9.7) wel bijgiften uit een graf uit de laat-Romeinse tijd gevonden. Het betreft voor Oost-Nederlandse begrippen zeldzame objecten, namelijk een *terra sigillata*-kom van het type Dragendorf 37, een voetschaal van *terra nigra*-achtig aardewerk van het type Chenet 342 en een bronzen badflesje met een kettinkje.¹¹⁷ De vondsten tonen aan dat in de laat-Romeinse tijd minstens één ‘rijk’ graf aangelegd is in de directe omgeving van een urnenveld uit de late bronstijd. Een vergelijkbaar patroon is eerder waargenomen in Zuidwest-Salland, bij het grafveld Colmschate-Kloosterlanden-Hunneperweg (par. 7.7).

¹¹³ Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 15, p. 49.

¹¹⁴ Verlinde 1970b.

¹¹⁵ Archis-objectcode 34GN-59.

¹¹⁶ Vons-Comis 1978, cat. nrs 245/455,1 en 245/465,1, p. 74-75.

¹¹⁷ Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 3, p. 45-46. De vondsten zouden gedaan zijn op een diepte van een meter. Scholte Lubberink is niet geheel zeker of de vondsten daadwer-

kelijk uit de groeve afkomstig zijn. Er zijn echter geen sterke redenen om aan te nemen dat dit niet het geval is. De vondst van de artefacten wordt bijvoorbeeld vermeld in een brief van J.J. van Deinsen, geschreven op 20-1-1926 (‘Oud Archief ROB’, 34 West). Van Deinsen vermeldt tevens een bronzen schaalte, dat niet door Scholte Lubberink genoemd wordt.

9.9 MIDDELEEUWEN

9.9.1 *Archeologie*

9.9.1.1 Vroege middeleeuwen

Voor de reconstructie van de ontwikkeling van de bewoning en het cultuurlandschap in het noordoostelijke deel van de Achterhoek kan enerzijds gebruik gemaakt worden van archeologische bronnen, en anderzijds van de resultaten van het historisch-geografisch onderzoek van L.J. Keunen.¹¹⁸ In deze en de volgende paragraaf zal de aandacht gevestigd worden op het archeologische beeld met betrekking tot de vroege en late middeleeuwen. In paragraaf 9.9.2 verschaft een bespreking van het historisch-geografisch onderzoek het bredere kader waarbinnen de archeologische bronnen geplaatst moeten worden. Vroeg-middeleeuwse archeologische vindplaatsen zijn vrij schaars in het noordoostelijke deel van de Achterhoek. Slechts op drie locaties zijn vondsten gedaan die wijzen op bewoning (fig. 9.8). Het betreft de vindplaatsen Brammelo-Rietmolenweg, Borculo-Hesselinkes en Noordijk-Drostenkamp. Daarnaast zijn op verschillende plaatsen in het onderzoeksgebied kleine hoeveelheden vroeg-middeleeuws aardewerk gevonden, soms in associatie met laat-middeleeuws vondstmateriaal. In die gevallen is bewoning wel aanmerkelijk maar niet met zekerheid aantoonbaar.

De vindplaats in Brammelo werd in 1988 ontdekt tijdens een archeologische inspectie van een terrein waar een ontgronding plaatsvond.¹¹⁹ Terwijl in het gebied waar de werkzaamheden werden uitgevoerd nauwelijks vondsten werden gedaan, met uitzondering van een kuil uit de late bronstijd (par. 9.7), werd in de sleuven naast nabijgelegen persbulten een waterput waargenomen en middeleeuws aardewerk gevonden. In het volgende jaar werd naar aanleiding van deze vondsten een kleinschalige opgraving uitgevoerd, waarbij diverse nederzettingssporen uit de elfde en twaalfde eeuw werden blootgelegd.¹²⁰ In de genoemde waterput werd echter een pot met een zogenaamde *Wackel*-bodem gevonden uit de achtste of negende eeuw, alsmede verschillende scherven van een reliëfbandamfoor. Deze wijzen op een oudere middeleeuwse bewoningsfase. Er zijn op het onderzochte deel van de vindplaats geen sterke aanwijzingen voor continue bewoning vanaf de achtste of negende eeuw, maar dat kan zeker niet worden uitgesloten. De vindplaats ligt op de noordelijke arm van een grote paraboolvormige duinstructuur ten noorden van de Buurserbeek. Deze microregio zal naar aanleiding van verschillende laat-middeleeuwse vondsten in de volgende paragraaf in meer detail worden besproken.

Ook op de Hesselinkes is een vroeg-middeleeuwse waterput gevonden. Het spoor werd in 1994 door B. de Graaf opgegraven, op slechts enkele meters afstand van de eerder onderzochte huisplattegrond uit de eerste of tweede eeuw.¹²¹ De waterput had een vierkante beschoeiing van houten planken, op de hoeken verstevigd met palen. In de vullingen van de waterput werden handgevormde scherven gevonden, alsmede een kleine hoeveelheid botmateriaal. Daarnaast bevatte de onderste vulling twee identieke houten voorwerpen, die mogelijk als handgrepen gedetermineerd moeten worden. Dendrochronologisch onderzoek heeft uitgewezen dat het constructiehout van de waterput een veldatum heeft van 704 +/- 8 na Christus. De waterput dateert dus uit het begin van de achtste eeuw, en is niet – zoals aanvankelijk werd gedacht – gerelateerd aan het erf uit de Romeinse tijd. Hoewel tijdens de ROB-opgravingen geen vroeg-middeleeuwse sporen zijn herkend, is het waarschijnlijk dat de waterput onderdeel heeft uitgemaakt van een vroeg-middeleeuwse nederzetting. Directe aanwijzingen voor continuïteit van bewoning vanaf de Romeinse tijd zijn er niet.

¹¹⁸ Keunen 2006b, Keunen in voorb.

¹¹⁹ Verlinde 1989d.

¹²⁰ Verlinde 1990d, 1991f.

¹²¹ Scholte Lubberink 2001, cat. nr. 7, p. 39; documentatie B. de Graaf in CAA, objectcode 34DN-28. Zie De Man 1997 voor archeobotanisch onderzoek.

De vindplaats Noordijk-Drostenkamp, die alleen bekend is door oppervlaktevondsten, is wat jonger dan de eerste twee nederzettingsterreinen. Op een akker aan de rand van een groeve op het westelijke deel van de Needse Berg werden in 1935, 1936, 1957 en 1987 scherven van vroege typen kogelpotten en brokken verbrande leem gevonden.¹²² Deze vondsten zijn vrijwel zeker afkomstig van een nederzettingsterrein, uit de negende of tiende eeuw. De nederzetting lag op de westelijke flank van de stuwwal, op korte afstand van de overgang naar het gordeldekzand ten westen daarvan. Overigens is ook een scherf van een Merovingische knikwandpot gevonden op de Needse Berg, maar daarvan is de exacte vindplaats niet bekend.¹²³ Buiten deze drie nederzettingsterreinen dient gewezen te worden op een opvallende vondstmelding uit Mallem. In 1962 vond H.G. Schepers in de rand van de groeve Veldmugge, op het noordelijke deel van het restplateau van Mallem, een kuil van ongeveer 1,5 meter diep die verschillende misbaksels bevatte.¹²⁴ Deze waren te reconstrueren tot zes vrijwel complete, handgevormde potten. Volgens de vinder betrof het vroeg-middeleeuws aardewerk.¹²⁵ Omdat de vondsten niet terug te vinden zijn in het museum in Zutphen, waaraan ze geschonken werden, kan de datering niet bevestigd worden. De overige vindplaatsen van kleine hoeveelheden vroeg-middeleeuws aardewerk, vaak slechts één scherf, zijn moeilijk te interpreteren. Wanneer op verschillende dicht bij elkaar gelegen locaties kleine aantallen scherven gevonden zijn, wijst dat mogelijk op een nederzetting in de directe omgeving. Dit kan het geval zijn in de uitbreidingswijk Berkellanden in Eibergen, waar op vier nabijgelegen plekken vroeg-middeleeuws aardewerk gevonden is.¹²⁶ De vondsten zijn niet gepubliceerd, maar het lijkt hoofdzakelijk om Badorf-aardewerk te gaan. Er zijn geen vroeg-middeleeuwse grafvelden uit de noordoostelijke Achterhoek bekend. In 1884 zouden bij werkzaamheden voor de aanleg van een spoorlijn twee ‘urnen’ gevonden zijn, ter hoogte van een spoorbrug over de Berkel ten westen van Mallem. Het vermoeden is uitgesproken dat het bij één van deze vondsten om een vroeg-middeleeuwse schaal met radstempelversiering gaat¹²⁷, maar daarvoor zijn geen sterke aanwijzingen.

9.9.1.2 Late middeleeuwen

De spaarzame vroeg-middeleeuwse vindplaatsen geven slechts een zeer fragmentarisch beeld van het karakter van de bewoning in de vroege middeleeuwen in de noordoostelijke Achterhoek. De situatie met betrekking tot de late middeleeuwen is aanzienlijk beter. Tientallen archeologische vindplaatsen kunnen op basis van het voorkomen van grondsporen en soms grote hoeveelheden nederzettingsafval als laat-middeleeuwse nederzettingsterreinen geïnterpreteerd worden. Een deel van deze vindplaatsen is gesitueerd in de steden Eibergen en Borculo, en het dorp Haaksbergen. Aan deze vindplaatsen zal hier geen aandacht besteed worden. Er wordt volstaan met de opmerking dat deze drie kernen waarschijnlijk alle een bewoningsgeschiedenis hebben die minstens teruggaat tot in de late middeleeuwen. In het kader van dit onderzoek zijn vooral de rurale laat-middeleeuwse nederzettingsterreinen, waarvan een deel in de directe omgeving ligt van nog bestaande of uit historische bronnen bekende erven, relevant. Daarnaast wordt, voor zover archeologische gegevens beschikbaar zijn, enige aandacht besteed aan andere laat- en post-middeleeuwse structuren, zoals adellijke huizen.

¹²² Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 4, p. 46.

¹²³ Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 5, p. 46-47. Datzelfde geldt voor een zilveren munt van Hamaland uit omstreeks het jaar 1000, die op het zuidelijke deel van de stuwwal gevonden is (Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 13, p. 48).

¹²⁴ Archis-objectcode 34GN-51.

¹²⁵ Achis-objectcode 34GN-51; pers. comm. H.G. Schepers, Eibergen.

¹²⁶ Archis-objectcodes 34GN-84, -88, -98 en -99.

¹²⁷ Archis-objectcode 34GN-50.

Er is een sterke concentratie van laat-middeleeuwse archeologische vindplaatsen zichtbaar in en langs het dal van de Berkel. In dit opzicht wijkt het beeld nauwelijks af van de prehistorische bewoningspatronen. De meeste vindplaatsen liggen op de flanken van of aan de randen van dekzandruggen en gordeldekzandruggen in Rekken, Eibergen, Mallem, Neede, Hoonte, Spilbroek en Borculo. Daarnaast zijn verschillende vindplaatsen bekend uit het noordoosten van het onderzoeksgebied, in de omgeving van Brummelo, Langelo en Haaksbergen. Op veel nederzettingsterreinen zijn kogelpotscherven de oudste vondsten, hetgeen illustreert dat de meeste van deze nederzettingen een oorsprong hebben in de periode tussen de negende en dertiende eeuw. Opgravingen hebben nauwelijks plaatsgevonden. Enkele uitzonderingen zijn de vindplaatsen Borculo-Het Hambroek, Borculo-Hesselinkes en Brummelo-Rietmolenweg, hoewel het onderzoek hier kleinschalig was. Als een gevolg daarvan zijn er vrijwel geen gedetailleerde gegevens beschikbaar over aspecten als exacte datering, bewoningsduur en de nederzettingsoontwikkeling, en is er slechts één huisplattegrond opgetekend. Toch zijn op een aanzienlijk deel van de vindplaatsen grondsporen waargenomen. Deze kwamen meestal aan het licht bij graafwerk op boerenerven, en tijdens werkzaamheden voor uitbreidingswijken en industrieterreinen bij de steden Borculo, Eibergen en Haaksbergen.

De laat-middeleeuwse rurale nederzettingen vertonen verschillende gelijkenissen. Zo liggen de meeste aan de randen van (gordel-)dekzandruggen, veelal op korte afstand van de Berkel of andere laaggelegen gebieden zoals dalvormige laagtes of beekoverstromingsvlaktes. Eén van de uitzonderingen is het erf Temmink, dat midden op het restplateau van Mallem ligt. Bij graafwerk voor de bouw van een schuur werd een waterput uit de late middeleeuwen aangetroffen, waarvan de onderste vulling enkele kogelpotscherven en een versierde zilveren naald bevatte.¹²⁸ Wanneer eventueel 'vroeg' te dateren kogelpotaardewerk uit de laat-Karolingische periode buiten beschouwing wordt gelaten, zijn op slechts drie locaties aanwijzingen voor bewoning in de vroege én late middeleeuwen. Op de vindplaats Brummelo-Rietmolenweg werden naast de besproken waterput uit de achtste of negende eeuw eveneens nederzettingssporen uit de elfde en twaalfde eeuw opgegraven (zie onder). Bij de Olminkhof in Olden Eibergen, een belangrijke hof die voor het eerst vermeld wordt in de vroege dertiende eeuw¹²⁹, is naast een vroeg-middeleeuwse scherf met radstempelsversiering ook een kleine hoeveelheid laat-middeleeuws aardewerk gevonden.¹³⁰ De eerstgenoemde scherf dateert mogelijk uit de achtste of negende eeuw. Verder zijn op de locatie Borculo-Hesselinkes naast de al besproken vroeg-middeleeuwse waterput tevens restanten gevonden van één of meerdere laat-middeleeuwse ijzerovens, die gelegen waren in een laag en vochtig dekzandgebied.¹³¹ Het is onzeker of hier sprake is van continuïteit van bewoning vanaf de vroege middeleeuwen, en datzelfde geldt voor de vindplaatsen in Olden Eibergen en Brummelo.

De datering van de laat-middeleeuwse archeologische vindplaatsen in het onderzoeksgebied wijst er op, dat het grootste deel daarvan op zijn vroegst een oorsprong kent in de negende of tiende eeuw. Omstreeks deze periode vond er een relatief grootschalige verandering in het nederzettingsspatroon plaats, waarbij nederzettingen verplaatst werden naar lagere delen van het landschap. Dergelijke verplaatsingen zijn in het onderzoeksgebied nog nauwelijks in detail te reconstrueren, met name vanwege de schaarste van archeologisch onderzochte vroeg-middeleeuwse nederzettingsterreinen. Wat betreft de in de vorige paragraaf besproken vindplaats Noordijk-Drostenkamp, gesitueerd op het westelijke deel van de Needse Berg, is mogelijk sprake van twee verplaatsingen in westelijke richting.¹³² Aan de oostzijde van de nabijgelegen gordeldekzandrug rond de stuwwal ligt een perceel dat in 1552 in historische bronnen *hustedede* (huisstede) wordt genoemd. Recentelijk is archeologisch aangetoond dat dergelijke toponiemen een

¹²⁸ Archis-objectcode 34GN-54.

¹³¹ Hulst 1989c.

¹²⁹ Keunen in voorb.

¹³² Keunen in voorb.

¹³⁰ Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 24, p. 51.

aanwijzing kunnen zijn voor de aanwezigheid van middeleeuwse nederzettingen (par. 13.7.2).¹³³ Het betreffende perceel behoorde in 1552 aan het erf Brinkhof, dat aan de westzijde van dezelfde gordeldekzandrug ligt. Derhalve is het mogelijk dat de in deze microregio gesitueerde nederzetting eerst verplaatst werd van de westelijke flank van de Needse stuwwal (Drostenkamp) naar de oostzijde van de gordeldekzandrug (*hustedede*), en vervolgens naar de huidige locatie van het erf Brinkhof.

De meest gedetailleerde gegevens voor een individuele vindplaats werden verkregen bij onderzoek van de vindplaats Borculo-Het Hambroek. Bij zandwinningsactiviteiten werden diverse middeleeuwse vondsten gedaan door B. de Graaf. Deze leidden tot een kleinschalig archeologisch onderzoek, waarbij op de flank van een dekzandkop een erf uit de tweede helft van de twaalfde eeuw opgegraven werd.¹³⁴ De belangrijkste structuren zijn een bootvormige huisplattegrond, twee waterputten en een bekiste kuil. Opvallend is daarnaast een gegraven poel met een omvang van circa 16 bij 8 meter, en een diepte van twee meter. Op korte afstand van de huisplattegrond liep een brede greppel, die getuige aardewerkvondsten tot in de dertiende eeuw open heeft gelegen. Een kleine hoeveelheid aardewerk wijst tevens op bewoning in de veertiende eeuw, hoewel er geen sporen uit die periode opgegraven zijn. In de vijftiende eeuw vond een belangrijke verandering plaats. Op korte afstand van de twaalfde-eeuwse erflocatie werd een havezate gebouwd. Op een omgracht terrein van 33 bij 22 meter werden fundamentresten van één of meerdere, (deels) uit bakstenen opgetrokken gebouwen gevonden. De havezate is geïdentificeerd als de havezate Fokkinck. Hoewel slechts een klein deel van de laat-middeleeuwse nederzettingen een ontwikkeling tot havezate doorgemaakt heeft, geeft dit laat-middeleeuwse erf een vermoedelijk karakteristiek beeld van de nederzettingen in deze fase in de noordoostelijke Achterhoek. Op andere locaties zijn kleinere delen van vergelijkbare vindplaatsen opgegraven, of middeleeuwse vondsten gedaan. Wanneer verschillende waarnemingen zijn gedaan in dezelfde microregio, kan meer inzicht worden verkregen in de ontstaansgeschiedenis van het middeleeuwse cultuurlandschap. In dit kader is met name de omgeving van Brammelo interessant.

Uit Brammelo zijn vier laat-middeleeuwse vindplaatsen bekend (fig. 9.9). Daarvan liggen er drie op onderlinge afstanden van 600 tot 800 meter aan de randen van de grote paraboolvormige dekzandrug, die in de voorgaande paragraaf al even aan de orde kwam. Bij een verbouwing van het erf Havink werden verschillende vondsten uit de veertiende tot de zestiende eeuw gedaan.¹³⁵ Circa 600 meter oostelijker ligt de reeds besproken vindplaats Brammelo-Rietmolenweg, waar zowel nederzettingssporen uit de vroege als late middeleeuwen opgegraven zijn. Nog eens 800 meter westelijker ligt het erf Het Lintelo. Daar werden omstreeks 1936 liefst 18 spinklossen gevonden (fig. 9.10).¹³⁶ De exacte vondstomstandigheden zijn niet bekend, maar het lijkt waarschijnlijk dat ze bij graafwerkzaamheden op het erf gevonden zijn. Vijftien spinklossen van steengoed, deels geglaazuurd, dateren vermoedelijk uit de periode tussen de vijftiende en het begin van de zeventiende eeuw. Van de andere drie spinklossen zijn er twee van aardewerk. Deze exemplaren dateren vermoedelijk uit de late middeleeuwen. De laatste spinklos is van natuursteen gemaakt en moeilijk scherp te dateren. De spinklossen bestrijken qua datering samen een periode van minstens enkele honderden jaren. Enerzijds geven deze vondsten een eerste archeologische indicatie voor de ouderdom van het erf. Anderzijds kunnen ze mogelijk worden beschouwd als een aanwijzing voor arbeidsspecialisatie, waarvan in het nabijgelegen Neede in de late middeleeuwen al sprake is.¹³⁷ Ongeveer 600 meter ten noordoosten van Het Lintelo ligt het erf Vregelman, waar de vierde laat-middeleeuwse

¹³³ Oude Rengerink 2005.

¹³⁴ Hulst/Buisman 1991b; De Graaf 1994; Scholte Lubberink 2001, cat. nr. 8, p. 39-40.

¹³⁵ Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 9, p. 47; Archis-objectcode 34EZ-5.

¹³⁶ Archis-objectcode 34EZ-18. De artefacten zijn gede-termineerd door J. van Doesburg (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

¹³⁷ Keunen in voorb.

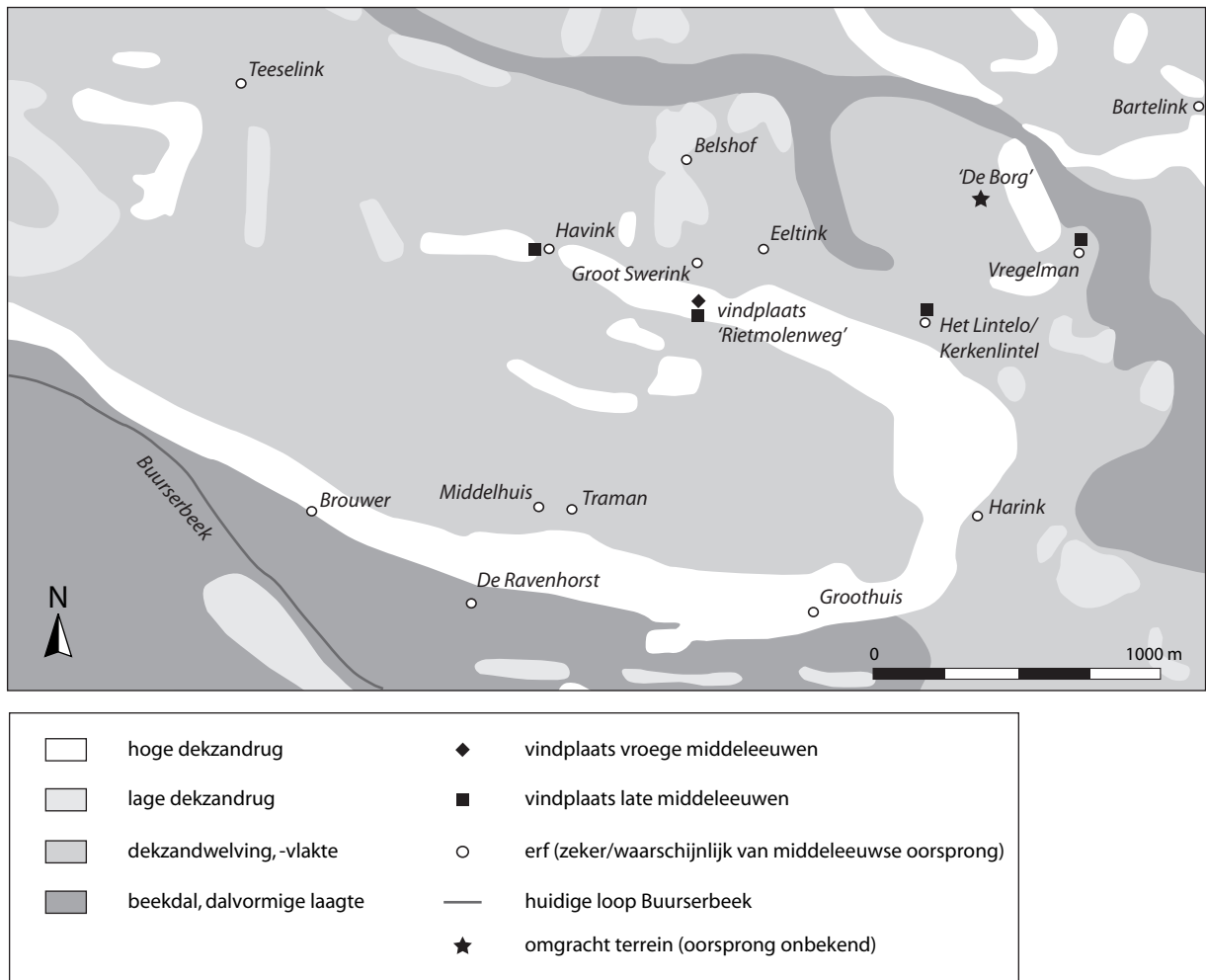

Fig. 9.9 Middeleeuwse archeologische vindplaatsen en nog bestaande of uit historische bronnen bekende erven van middeleeuwse oorsprong in de directe omgeving van een groot paraboolduin in de buurschap Brummelo.

vindplaats van Brummelo gesitueerd is. Het erf ligt aan de flank van een dekzandrug in een relatief laaggelegen dekzandgebied, op enkele tientallen meters afstand van de Markveldse Beek. Waarschijnlijk is dit geen natuurlijk beekdal, maar in oorsprong een dalvormige laagte. Tijdens werkzaamheden op het erf werd een waterput met vierkante houten beschoeiing blootgelegd. Daarnaast werden enkele honderden kogelpotscherven en circa 20 Pingsdorfscherven gevonden.¹³⁸ Deze vondsten wijzen op de aanwezigheid van een middeleeuwse voorloper van het erf.

Ondanks het feit dat slechts in één geval sprake was van een kleinschalige opgraving, geven de vier laat-middeleeuwse vindplaatsen een inkijkje in het karakter van het laat-middeleeuwse cultuurlandschap van Brummelo. Uit de archeologische bronnen kan worden afgeleid, dat er in de late middeleeuwen minstens op drie locaties erven lagen aan de flanken van de noordelijke arm van het grote paraboolduin. Eén daarvan, bij de Rietmolenweg, lag op een locatie die ook in de achtste of negende eeuw al bewoond was. Bewoningscontinuïteit is echter niet bewezen. In tegenstelling tot de andere drie locaties, Vregelman meegerekend, kan de vindplaats niet met zekerheid aan een uit historische bronnen bekend of nog bestaand erf gekoppeld worden. Duidelijk is wel dat het erf Groot Swerink het dichtstbij de betreffende

¹³⁸ Hulst 1976.

Fig. 9.10 Spinklossen uit de late middeleeuwen en vroege Nieuwe Tijd, gevonden op het erf Het Lintelo (later Kerkenlintel) in de buurschap Brammelo.

vindplaats lag. Uit historische bronnen kan worden afgeleid, dat ook aan de zuidelijke en oostelijke delen van het paraboolduin in de late middeleeuwen al verschillende erven lagen (fig. 9.9). L.J. Keunen veronderstelt dat het grootste deel daarvan omstreeks de twaalfde of dertiende eeuw gesticht is.¹³⁹ Hij sluit niet uit dat er ook eerder in de middeleeuwen delen van de rug al bewoond en ontgonnen werden, en deze aanname wordt ook ondersteund door de resultaten van de opgraving bij de Rietmolenweg. Met name het erf Traman zou volgens Keunen, op basis van de eigendomssituatie en het toponiem, eveneens uit de periode vóór de twaalfde of dertiende eeuw kunnen dateren.

Eén van de meest opvallende laat-middeleeuwse vondsten uit de noordoostelijke Achterhoek kwam eveneens aan het licht bij graafwerkzaamheden op een erf, namelijk het erf Scholten in Haarlo. Naar aanleiding van de vondst van enkele munten werd door amateur-archeologen een kleinschalig veldonderzoek ingesteld, waarbij minstens 1100 zilveren munten van uiteenlopende herkomst werden verzameld. Deze bevonden zich in een kan van vroeg-Siegburg-aardewerk, die waarschijnlijk tussen 1280 en 1290 na Christus in de grond verborgen is.¹⁴⁰ Het is niet zeker hoe de vondst geïnterpreteerd moet worden, maar het is mogelijk dat deze in een onrustige periode begraven is met de intentie om later weer opgehaald te worden. Het erf Scholten ligt op de zuidelijke flank van een dekzandrug, direct ten noorden van de huidige (gegraven) loop van de Berkel, en is waarschijnlijk omgracht geweest. Dit is een kenmerk dat vaker voorkomt bij laat-middeleeuwse erven in de noordoostelijke Achterhoek. Volgens Keunen is voor de omgrachte laat-middeleeuwse erven rond Neede in alle gevallen een edelman, ministeriaal of vermogend regionaal patriciër als eigenaar aanwijsbaar.¹⁴¹ Hij interpreteert de omgrachtingen als uitingen van prestige tegenover andere grondbezitters. De morfologie van de grachten wijst namelijk niet op daadwerkelijk verdedigbare structuren. Daarnaast zijn de betreffende erven niet verbonden aan een ridderschap waarvoor omgrachting verplicht was. Volgens H.B.G. Scholte Lubberink zijn de grachten rondom erven in de noordoostelijke Achterhoek doorgaans rond tot ovaal van vorm, en hebben ze een diameter van gemiddeld 80 bij 50 meter.¹⁴² Er zijn ook voorbeelden bekend van veel grotere en soms meervoudige omgrachtingen en omwallingen. Het merendeel dateert waarschijnlijk uit de periode vanaf de vroege

¹³⁹ Keunen in voorb.

¹⁴⁰ Scholte Lubberink 2001, cat. nr. 18, p. 44; Archis-objectcode 34DN-19.

¹⁴¹ Keunen in voorb.

¹⁴² Scholte Lubberink 1999, 27-29. Hij baseert zich mede op Schepers 1973 en Olde Meierink 1981.

veertiende eeuw, hoewel oudere dateringen niet uitgesloten kunnen worden. In enkele gevallen zijn de grachten nog zichtbaar in het landschap. Soms zijn de erven zelf op een bepaald moment verplaatst, maar herinneren grachtenstelsels nog aan de oude erflocatie. In het onderzoeksgebied zijn, hoofdzakelijk bij graafwerkzaamheden, resten van grachten waargenomen om de erven De Scholte in Gelselaar, de Olminkhof in Olden Eibergen, Lindeboom in Hoonte, Groot Hornte in Noordijk en Groot Heurne in Rekken.¹⁴³ Op Groot Hornte bijvoorbeeld betrof het een zes meter brede gracht, die met leem verstevigd was. In de vulling van de gracht werden onder meer kogelpotscherven gevonden, die mogelijk wijzen op een aanleg in de dertiende eeuw of eerder. De omgrachting van De Scholte werd van water voorzien via een kanaaltje dat in verbinding stond met de samenvloeiing van de Koningsbeek en Bollertsgoot. Bij dit erf stond ook een watermolen.¹⁴⁴ Keunen maakt tevens melding van historische aanwijzingen voor grachten rond de erven Essink en Weenk in Brammelerbroek.¹⁴⁵

Vanaf het eind van de late middeleeuwen werden op verschillende locaties adellijke huizen gebouwd, deels met een havezate-status. De meeste daarvan lagen ten zuiden en zuidwesten van Neede en in de omgeving van Gelselaar. Op verschillende locaties heeft archeologisch of geofysisch onderzoek plaatsgevonden. De belangrijkste voorbeelden zijn huis Bevervoorde in Gelselaar, De Kamp in Neede, De Hoeve in Noordijk, de Hof of het huis te Mallem en Swickerborg of Ravenhorst in Rietmolen.¹⁴⁶ Verder kan nogmaals gewezen worden op de eerder besproken vindplaats Borculo-Hambroek, waarbij de restanten van de havezate Fokkinck werden ontdekt. Swickerborg wordt niet als een havezate omschreven, maar als een versterkt en omgracht stenen edelmanshuis.¹⁴⁷ De betreffende onderzoeken hadden doorgaans een verkennend karakter, met het doel om de exacte ligging van de adellijke huizen vast te stellen en grachtenstelsels en bebouwing op het binnenterrein te traceren. Hier zal niet in detail worden ingegaan op de resultaten van de diverse onderzoeken. De historische context van een deel van deze gebouwen is beschreven door Keunen.¹⁴⁸ Hoewel de individuele adellijke huizen verschillende ontwikkelingslijnen zullen hebben gevolgd, vertonen ze enkele algemene kenmerken. Het is duidelijk dat de meeste een oorsprong hebben in de eindfase van de middeleeuwen of kort daarna, en de bouw ondernomen werd door personen uit de sociale bovenklasse. Ze zijn alle omgracht, en werden gebouwd in de lagere delen van het landschap. Veel adellijke huizen waren in de achttiende of negentiende eeuw al weer verdwenen, waarop het nog bestaande huis De Kamp een uitzondering vormt.

Naast adellijke huizen zijn uit het onderzoeksgebied ook enkele (mogelijke) versterkingen en kastelen bekend, die eveneens een oorsprong kunnen hebben in de late middeleeuwen. Meestal is er weinig informatie over de betreffende locaties beschikbaar. Een terrein dat wel onderzocht is, zij het verkennend, is dat van de Borg te Rekken.¹⁴⁹ Over de geschiedenis en exacte functie van de versterking is nauwelijks iets bekend, behalve dat deze zeker van voor 1600 dateert. Op basis van historische bronnen, booronderzoek en geofysisch onderzoek is de ligging van de borg vastgesteld. Deze lag aan de noordelijke rand van het Berkeldal, op een laaggelegen en moerassig perceel dat De Mars genoemd wordt. Op een kaart

¹⁴³ De Reus/Hemelman 1988 (Groot Hornte); Scholte Lubberink 1999, cat. nrs. 24, 27, 28 en 45, p. 51-53 en p. 61; 2000, 49-60; archis-objectcode 34GZ-18 (Groot Heurne).

¹⁴⁴ Hagens 1979; Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 44, p. 61, 2000, 49-60.

¹⁴⁵ Keunen in voorb.

¹⁴⁶ Bevervoorde: Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 40a, p. 58-59; 2000, 13-31; 2002. De Kamp: o.a. Hulst 1986b,

1991; Hemelman 1993; Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 31, p. 53-54; Cohen-Stuart 2002. De Hoeve: Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 33, p. 54-55; 2003. Hof te Mallem: Hulst 1980b; De Waal 1993; Scholte Lubberink 1995b, 13-18, vindplaats 1. Swickerborg: Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 34, p. 55 en p. 24.

¹⁴⁷ Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 34, p. 55 en p. 24.

¹⁴⁸ Keunen in voorb.

¹⁴⁹ Scholte Lubberink 1995b, 30-35, vindplaats 5.

van Jacob van Geelkercken uit 1639 is de borg weergegeven als een rechthoekig omgracht terrein met een L-vormige bebouwing en mogelijk een toren.¹⁵⁰ Overigens komen ook in Geesteren, Brummelo en Noordijk borg-toponiemen voor. In Geesteren draagt een perceel direct ten noorden van het erf Waninkhof de schaal Schulenburg. Ten oosten van datzelfde erf ligt een perceel met de naam De Schans.¹⁵¹ Beide locaties liggen op een gordeldekzandrug ten westen van de grondmorenerug van Geesteren. Op het terrein in Brummelo dat bekend staat als De Borg omgeven twee ongeveer vier meter brede grachten een lage heuvel met een diameter van circa 25 meter.¹⁵² Enkele honderden meters oostelijker en zuidelijker liggen de laat-middeleeuwse vindplaatsen van erf Vregelman en Het Lintelo (fig. 9.9). Wat betreft Noordijk is uit historische bronnen 'dye Borch' bekend, hoewel er geen nadere gegevens omtrent een verband met een eventuele versterking beschikbaar zijn.¹⁵³

Naast de besproken laat-middeleeuwse rurale nederzettingen en 'adellijke' gebouwen zijn tevens enkele archeologische gegevens beschikbaar over een landweer in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied. Delen van deze oost-west lopende landweer zijn nog in het landschap zichtbaar, met name in het Haarlosche Veld ten zuiden van Haarlo, in Olden Eibergen en in Rekken. Voor zover bekend zijn er geen historische gegevens beschikbaar die inzicht kunnen geven in de functie en ouderdom. De structuur staat bekend als de Kanonswal, en schermde mogelijk het bewoonde gebied langs de Berkel af van de oude wegen naar Groenlo en Eibergen.¹⁵⁴ Recentelijk is op het Haarlosche Veld een kleinschalig archeologisch onderzoek uitgevoerd van een nog zichtbaar deel van de landweer, dat ten doel had om inzicht te krijgen in de opbouw, ouderdom en conservering.¹⁵⁵ De landweer is hier aangelegd op een dekzandwieling en bestaat uit een wal met een breedte van zeven meter, die aan beide zijden wordt geflankeerd door ongeveer drie meter brede greppels. Op basis van palynologisch onderzoek wordt een aanleg in de late middeleeuwen aannemelijk geacht. Het tracé dat de landweer volgt, is in oostelijke richting te volgen door nog zichtbare relictten¹⁵⁶ en een archeologische waarneming tijdens de afgraving van de Businkkamp in Olden Eibergen. Daarbij werden drie greppels herkend, die vermoedelijk naast de landweerwal hebben gelopen.¹⁵⁷ Verder in oostelijke richting is het tracé minder goed te volgen, mede vanwege de bebouwing van Eibergen. In het zuidoostelijke deel van de stad zijn op twee locaties in bouwputten echter greppels opgetekend die gerelateerd worden aan deze structuur.¹⁵⁸ Mogelijk buigt de landweer vervolgens in zuidoostelijke richting af, en vervolgt hij zijn weg langs de Vredense Baan ten zuiden van Rekken. Ook daar zijn nog relictten herkenbaar in het landschap.¹⁵⁹ Overigens zullen er zonder twijfel meer landweren hebben bestaan, met uiteenlopende functies. Keunen vermeldt bijvoorbeeld landweren in het Needse Flier, die veewerende functies kunnen hebben gehad.¹⁶⁰

¹⁵⁰ Scholte Lubberink 1995b, 30.

¹⁵¹ Scholte Lubberink 1999, cat. nrs. 54-55, p. 64.

¹⁵² Archis-objectcode 34EZ-6.

¹⁵³ Keunen in voorb.

¹⁵⁴ Scholte Lubberink 2001, 23.

¹⁵⁵ Ringenier *et al.* 2004.

¹⁵⁶ Archis-objectcodes 34DN-29, -43, -44 en -78.

¹⁵⁷ Archis-objectcode 34DN-31. De vindplaats wordt kort besproken door Verlinde (1970b), maar hij maakt geen melding van de greppels.

¹⁵⁸ Archis-objectcodes 34GN-65 en -68.

¹⁵⁹ Archis-objectcode 34GZ-37.

¹⁶⁰ Keunen in voorb.

9.9.2 *Historische geografie*

In de voorgaande twee paragrafen is al enkele malen verwezen naar en gebruik gemaakt van de resultaten van het historisch-geografisch onderzoek van L.J. Keunen, die in één van zijn gebiedsstudies aandacht besteedt aan de ontwikkeling van het grondbezit en het cultuurlandschap in de noordoostelijke Achterhoek.¹⁶¹ Hij hanteert voor zijn onderzoek de grenzen van de negentiende-eeuwse gemeente Neede, waarbinnen de Needse Berg en het aan de zuidzijde daarvan gelegen dorp een centrale positie innemen (fig. 9.11). Daarnaast omvatte de gemeente de bij de stuwwal gelegen buurschappen Hoonte, Noordijk en Lochuizen, en verder naar het noordoosten de buurschap Brammelerbroek. Aan (archeologische vindplaatsen uit) dat laatste buurschap is in het voorgaande gerefereerd als Brammelo. Het historisch-geografisch onderzochte gebied beslaat alleen het centrale deel van het gebied dat tot dusver in dit hoofdstuk centraal gestaan heeft. Desondanks bieden de resultaten van Keunens onderzoek een waardevol cultuurlandschappelijk kader, met name wat betreft de periode na 800 na Christus. In deze paragraaf worden twee lijnen uit het onderzoek overgenomen, op dezelfde wijze waarop dat in hoofdstuk 7 voor Zuidwest-Salland gedaan is. De eerste is een algemene kenschets van de structuur van het vroeg-negentiende-eeuwse cultuurlandschap van Neede en omgeving. Ten tweede wordt een modelmatige gefaseerde weergave gegeven van de ontwikkeling van de bewoning en het cultuurlandschap, vanaf 800 na Christus.

Het cultuurlandschap in de gemeente Neede in de vroege negentiende eeuw wordt gekenmerkt door een aantal grote gebieden van relatief homogeen grondgebruik. Een aanzienlijk deel van het relatief vruchtbare gordeldekzandrelief van de Needse Berg (zowel hogere ruggen als welvingen) was in gebruik als bouwland. Slechts de hoogste delen van de stuwwal en een vlak gebied met gordeldekzandwelvingen aan de oostzijde daarvan lagen nog woest. Plaatselijk minder gunstige bodemomstandigheden lijken de oorzaak voor het bestaan van een heideveld aan de zuidzijde te zijn. De bewoning bevond zich voornamelijk aan de lage flanken van de west- (Noordijk), zuid- (Neede, Hoonte) en noordoostzijde (Lochuizen) van de stuwwal. De vruchtbare systemen van de Berkel en Bolksbeek waren in de negentiende eeuw nagenoeg volledig in cultuur gebracht. Alleen in het Spilbroek zijn nog relictten van onverdeelde, woeste grond waar te nemen. Daarentegen was het dal van de Buurserbeek, vanwege de aanzienlijk beperktere bodemvruchtbaarheid, nog maar voor een beperkt deel tot grasland ontgonnen en geprivatiseerd. Dat was met name het geval bij het gebied met een dun kleidek bij Rietmolen, en het gedeelte van het beekdal dat dicht bij de bewoningsconcentraties van noordelijk Noordijk en Lochuizen lag. Enkele uitgestrekte aaneengesloten terreinen binnen het onderzoeksgebied werden in de vroege negentiende eeuw door een beperkte bodemvruchtbaarheid en slechte afwatering nog als gemeenschappelijke woeste grond gebruikt. Het betreft met name het Noordijkerveld ten noordwesten van de stuwwal, en het Vlierveld aan de oostelijke flank ervan. Het noordoostelijker gelegen dekzandlandschap van Brammelerbroek, met een groot paraboolduin en dekzandkoppen ten oosten van de Buurserbeek, kent een andere structuur. De grotere fragmentatie van het landschap, met uitzondering van het paraboolduin, heeft geleid tot het ontstaan van verspreide bouwlandkampen met aanliggende boerenerven. Door de aangrenzende, onregelmatige gras- en bospercelen zijn verschillende ontginningseenheden als een eiland in een zee van woeste grond aaneen gegroeid.

De volgende vraag is, welke ontwikkelingen ten grondslag liggen aan het ontstaan van de boven beschreven structuur. Om deze vraag te beantwoorden, zal gebruik worden gemaakt van Keunens modelmatige weergave van de lange-termijn-ontwikkeling van de bewoning en het cultuurlandschap in middeleeuws en post-middeleeuws Neede (fig. 9.12 en 9.13). Daarbij volgt hij, op dezelfde wijze als

¹⁶¹ Keunen in voorb.

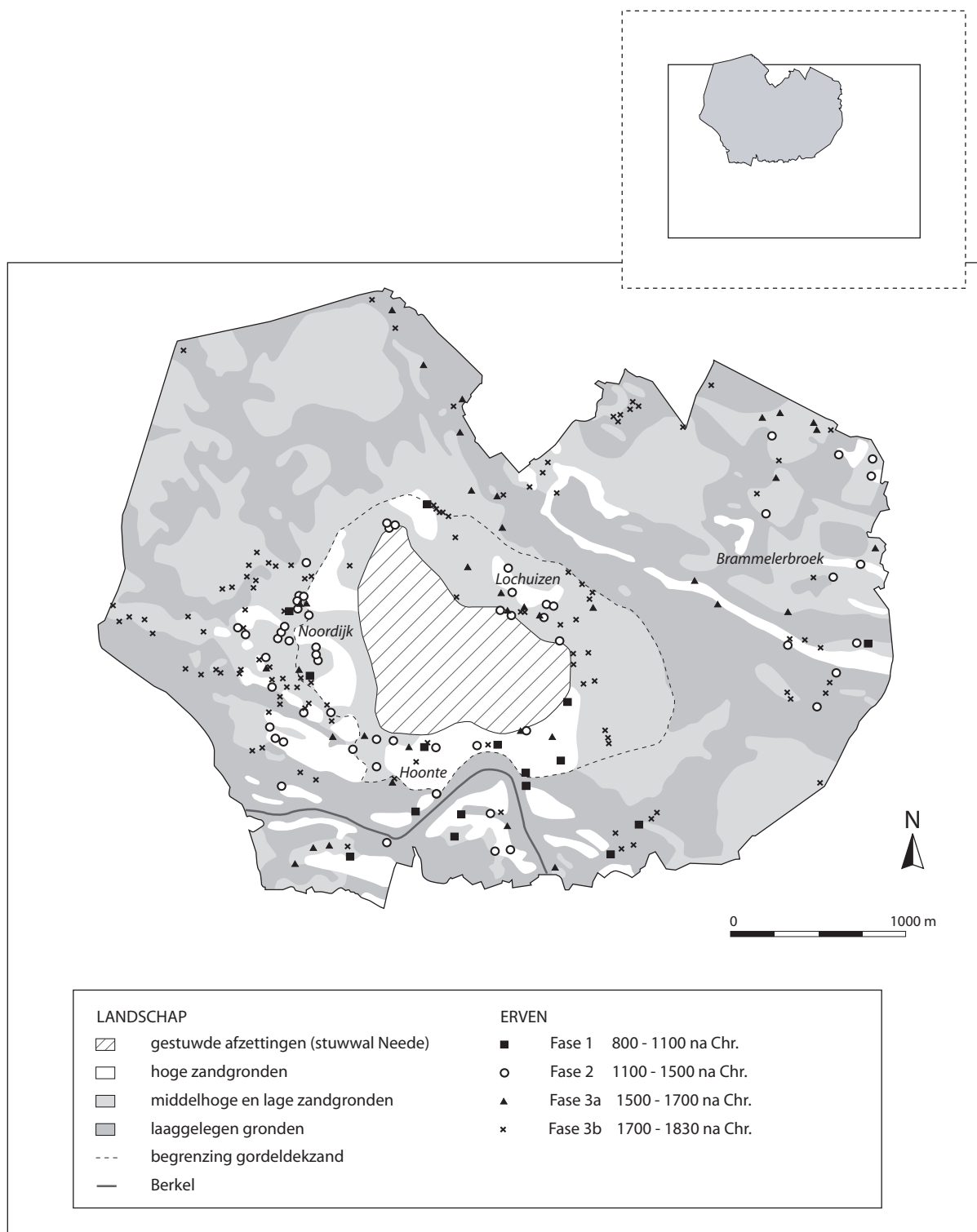

Fig. 9.11 Schematisch overzicht van de negentiende-eeuwse gemeente Neede en de daartoe behorende buurschappen. De deels nog bestaande en deels alleen uit historische bronnen bekende erven zijn per onderscheiden 'tijdlaag' weergegeven. Zie ook figuren 9.12 en 9.13. Inzet: ligging van het historisch-geografische onderzoeksgebied (lichtgrijs) ten opzichte van het gebied dat in dit hoofdstuk besproken wordt. Gebaseerd op Keunen in voorb.

voor Zuidwest-Salland (par. 7.11.2), de opzet die T. Spek en L. van Exter gebruikt hebben voor centraal-Salland.¹⁶² Er wordt een onderscheid gemaakt in vier tijdvakken. Hier wordt Keunens FASE 0 (vóór 800 na Christus) buiten beschouwing gelaten, omdat de beschreven ontwikkelingen hoofdzakelijk gebaseerd zijn op archeologische gegevens die in het voorgaande deel van dit hoofdstuk aan de orde gekomen zijn. Het beeld voor dat tijdvak is vrij ongedetailleerd. Er kan alleen gewezen worden op een achtste- of negende-eeuwse waterput uit Brammelerbroek, alsmede een vindplaats op het westelijke deel van de stuwwal, in Noordijk (par. 9.9.1.1). De ontwikkelingen die voor de jongere tijdvakken zijn beschreven, zijn hoofdzakelijk gebaseerd op historisch-geografisch onderzoek. Daarnaast zijn ook archeologische, toponymische en fysisch-geografische gegevens gebruikt.

FASE 1 (800–1100 AD) – In de laat-Karolingische tijd en het begin van de volle middeleeuwen is de dichtheid van nederzittingslocaties aan de grote hoge dekzandruggen in het Berkeldal en aan de gordeldekzandruggen op de lage flanken van de stuwwal in de buurschap Hoonte zeer waarschijnlijk het hoogst geweest. Als verklarende factor kan daarvoor de onmiddellijke nabijheid van de Berkel worden genoemd, alsmede de beschikbaarheid van grote arealen potentieel akkerland met een vruchtbare en goed bewerkbare moderpodzobodem. Dit resulteerde in een zeer groot aantal domaniale goederen, van (voornamelijk) Duitse kloosters en Utrechtse kapittels. Daaronder bevindt zich een hof (Hof te Neede) van het stift Überwasser uit Münster, die al in de elfde eeuw in historische bronnen wordt genoemd. Hoewel er in Noordijk zowel archeologische als historische aanwijzingen zijn voor bewoning in de periode tussen de negende en twaalfde eeuw, was de bewoning in verhouding tot de omvang van het latere buurschap vermoedelijk vrij bescheiden. Ook delen van het grote paraboolduin van Brammelerbroek kunnen in deze periode reeds bewoond zijn geweest. Daarop wijst niet alleen de (iets oudere) vindplaats bij de Rietmolenweg (par. 9.9.1.1). Met name het goed *Ter Ae*, het latere Traman, dateert mogelijk van vóór de twaalfde eeuw. Dit was een leengoed van de bisschop van Utrecht.

FASE 2 (1100–1500 AD) – Uit de aanwezigheid van clusters leen- en pachtgoederen van voornamelijk vol- of laat-middeleeuwse instituties kan worden opgemaakt, dat een belangrijk deel van de nederzettingen en ontginningen in Noordijk, Lochuizen en Brammelerbroek pas in de loop van de late middeleeuwen tot stand kwamen. De bewoning van Noordijk ontwikkelde zich vooral aan de westzijde van de hoge gordeldekzandruggen bij de Needse Berg, en aan de grotere dekzandruggen in het zuidwesten van de buurschap. Deze ligging was de meest optimale ten opzichte van de goed beakkerbare gordeldekzandrug, alsmede het kleirijke beekdal van de Bolksbeek. Ook op naamkundige gronden kan gedacht worden aan een secundaire ontwikkeling van Noordijk ten opzichte van de zuidelijker gelegen buurschap Hoonte. De benaming Noordijk (< Noord-wijk) lijkt immers te verwijzen naar een naamgeving vanuit reeds bewoond gebied, verder naar het zuiden. Dat zou passen bij de betekenis die voor –wijk-namen in combinatie met windrichtingen wordt gegeven: ‘secundaire uitbouw’.¹⁶³ Daarnaast is ook de benaming van een deel van Noordijk, ‘de Huurne’ op andere plaatsen in Oost-Nederland verbonden aan een (uit)hoek.¹⁶⁴ In de vroege Nieuwe Tijd lag deze buurt overigens niet meer perifeer binnen Noordijk. Aan de oostzijde van de stuwwal, in de buurschap Lochuizen, verliep het proces anders. Vestiging vond daar plaats aan de hoge westzijde van de gordeldekzandrug, zowel aan die rug zelf als tussen de rug en de stuwwal. De geringe vruchtbaarheid van het aan het gordeldekzand grenzende dal van de Buurserbeek kan een rol hebben gespeeld, alsmede de beschikbaarheid van onontgonnen land tussen de stuwwal en de gordeldekzandrug. Er zijn geen aanwijzingen dat er in Lochuizen vóór 1100 al sprake was van bewoning.

¹⁶² Spek/Van Exter 2007, 523–525.

¹⁶⁴ Ter Laak 2005, 90.

¹⁶³ Blok 1991, 23; Ter Laak 2005, 135.

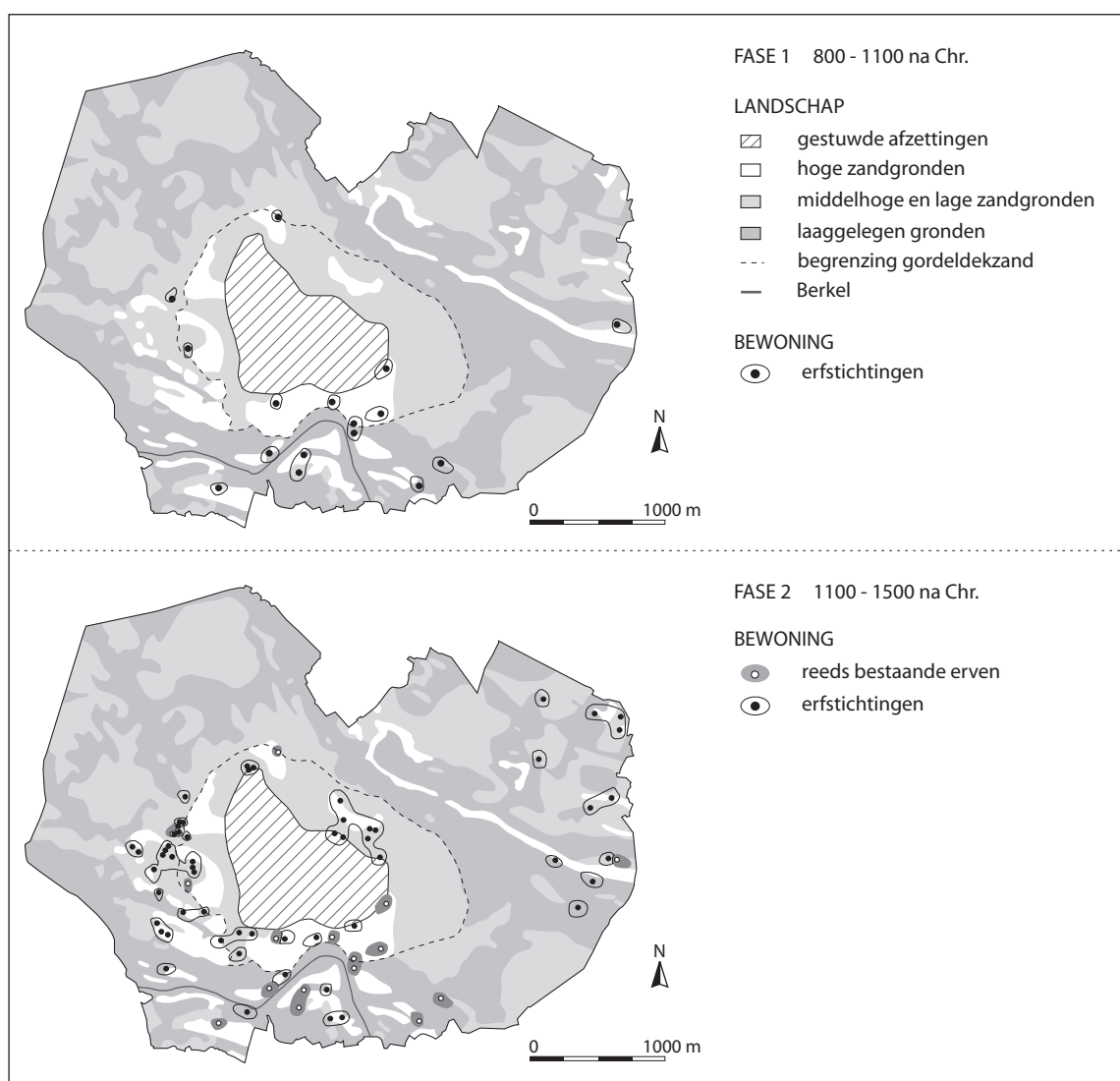

Fig. 9.12 Modelmatige weergave van de lange-termijn-ontwikkeling van de bewoning van de negentiende-eeuwse gemeente Neede tussen circa 800 en 1500 na Christus. Gebaseerd op Keunen in voorb.

In Brammelerbroek vond bewoning plaats aan de binnenzijde van het grote paraboolduin. Daarnaast ontstonden aan tal van dekzandkoppen in dit gebied pacht- en leengoederen van de heer van Diepenheim. De grotere dekzandruggen in het gefragmenteerde dekzandlandschap tussen Neede, Haaksbergen en Diepenheim werden vermoedelijk vanaf de late middeleeuwen geleidelijk in cultuur gebracht. Tegelijkertijd vond in Hoonte een verdere verdichting van het bewoningspatroon plaats. Aan de reeds gedeeltelijk bewoonde dekzandruggen verrezen nieuwe erven, zonder dat noodzakelijk van afsplitsing sprake hoeft te zijn geweest. De grootste groei vond plaats aan de zuidelijke flank van de Needse Berg, tussen het erf Olthuis in het westen en Ruwenhof en Wesselink in het oosten. Alle erven lagen op het welvend gordeldekzandreliëf van de stuwwal, en hadden hun bouwland ten opzichte van de huisplaats vermoedelijk hoger tegen de flank. Een relatief geïsoleerde locatie was de watermolen met de naam Rietmolen, gelegen aan een dekzandrug in het dal van de Buurserbeek. In de laatste fase van de late middeleeuwen kwam ook de ‘verkeuterling’ van het nederzettingslandschap op gang. In ruimtelijk opzicht vond deze ontwikkeling opvallend geconcentreerd plaats. Concentraties van keuterijen lagen rondom het erf Ruwenhof aan de flank van de stuwwal en tussen een aantal middeleeuwse erven in de buerschap Noordijk. De nijverheid van onder meer textiel- en leerarbeiders die in deze buerschappen ontstond,

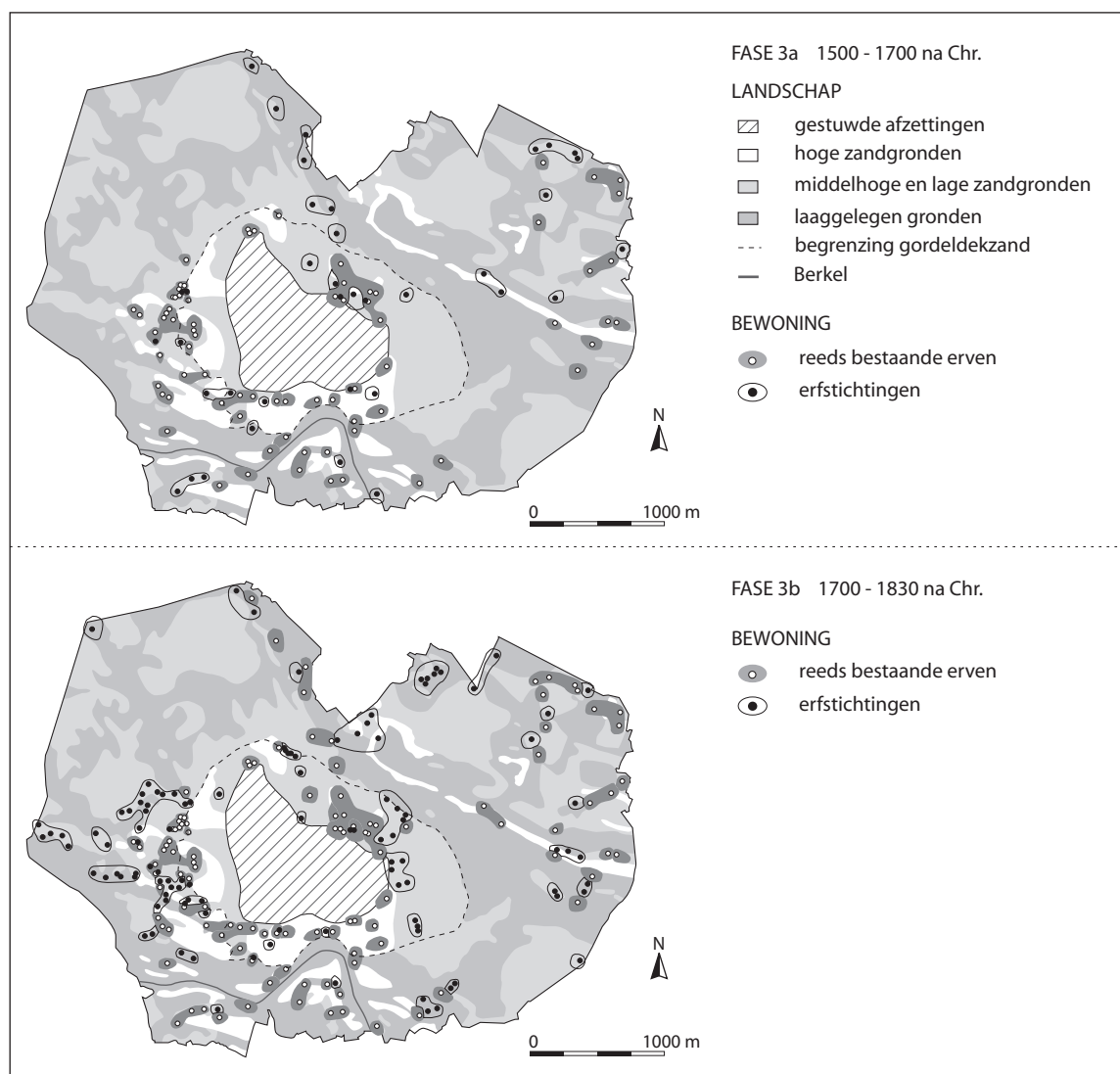

Fig. 9.13 Modelmatige weergave van de lange-termijn-ontwikkeling van de bewoning van de negentiende-eeuwse gemeente Neede tussen circa 1500 en 1830 na Christus. Gebaseerd op Keunen in voorb.

vormde de basis voor de later intredende proto-industrialisatie tijdens de agrarische crisis van de achttiende eeuw. Specialisatie in de nijverheid vond reeds vóór de vroege zestiende eeuw plaats rond de kerk in het dorp Neede. Deze kerk werd zeer waarschijnlijk in de elfde of twaalfde eeuw gesticht door het stift Überwasser, op zijn domein in Neede. Het dorp ontwikkelde zich vanaf de late middeleeuwen op de gordeldekzandrug en zuidelijke flank van de stuwwal, op oud cultuurland in het hart van de middeleeuwse nederzetting.

FASE 3A (1500-1700 AD) – Naast een verdere groei van de concentraties van katersteden en het ontstaan van katersteden bij en tussen de middeleeuwse erven, mogelijk als gevolg van de toenemende behoefte aan dagloners voor een intensivering van het agrarisch bedrijf, vestigden zich in deze periode ook ‘kleine’ landbouwers langs kleinere dekzandruggen in de (relatieve) periferie van de verschillende buurschappen. Het betreft met name kleinere dekzandruggen aan weerszijden van de Buurserbeek. Zowel de omvang van de ruggen als de bodemvruchtbaarheid van het dal van de Buurserbeek duiden op een minder ‘preferente’ locatie dan een situering aan de (gordel)dekzandruggen aan en in het Berkeldal. Het dorp Neede moet zich in deze fase nog aanzienlijk hebben uitgebreid. De voortgaande groei

en de toenemende behoefte van het dorp aan ‘gaardens’ leidde er vermoedelijk toe, dat de landerijen van enkele middeleeuwse erven die aan de flank van de stuwwal tussen het dorp en de es lagen, werden verdeeld. Gaardens zijn tuingronden die werden gebruikt voor de verbouw van gewassen voor de dagelijkse behoefte, en mogelijk ook voor gespecialiseerde gewassen ten behoeve van nijverheid (o.a. vlas). Mogelijk als gevolg van verval gedurende de Tachtigjarige Oorlog verdwenen de betreffende huisplaatsen eveneens.

FASE 3B (1700-1832 AD) – In de achttiende en vroege negentiende eeuw wordt de nederzettingsontwikkeling gekenmerkt door het ontstaan van katersteden op de meest perifere locaties. Het betreft voornamelijk de overgang van het gordeldekzandreliëf naar de dekzandvlakte van het Noordijkerveld, de kleine dekzandkopjes in het dal van de Bolksbeek, het welvende dekzandreliëf van het Achterveld ten noorden van Lochuizen en het Kisveld op de grens van Noordijk en Hoonte. Brammelerbroek en Lochuizen ‘verkeuterden’ bovendien, doordat een aantal middeleeuwse erven in meerdere delen uiteenviel. Als gevolg van de godsdienstvrijheid kreeg de in de begin van de achttiende eeuw gestichte Rooms-Katholieke schuurkerk nabij het erf Rietmolen de mogelijkheid om tot een volwaardige kerk uit te groeien. Zeer geleidelijk ontwikkelde zich vervolgens in de negentiende en twintigste eeuw een dorp rondom deze kerk. Enige omvang kreeg het pas in de vroege twintigste eeuw. Naast de dorpsvorming van Neede, die reeds in de late middeleeuwen op gang kwam, is hier dus sprake van een tweede periode van dorpsvorming.

De hier beschreven gefaseerde ontwikkeling in de omgeving van Neede wijkt op enkele punten af van de ontwikkelingen die plaatsvonden in Zuidwest- en centraal-Salland (par. 7.11.2). Verschillen in de landschapsstructuur lijken van groot belang te zijn geweest. In Neede speelt immers naast de structuur van rivieren, beken en dekzandruggen ook de stuwwal een cruciale rol. Verder ontbreekt de grote stedelijke invloed op het platteland die voor de omgeving van Deventer kenmerkend is, en nemen Duitse kloosters en Utrechtse kapittels een belangrijke positie in. Een ‘schillenmodel’ als in Raalte volstaat evenmin bij de beschrijving van de Needse patronen. De bewoning tussen 800 en 1100 na Christus was met name geconcentreerd op in het gebied op de overgang van de stuwwal naar het Berkeldal. Hier is een sterke concentratie zichtbaar van hoven en onderhorige domaniale goederen, op de geprononceerde dekzandruggen en gordeldekzandruggen lang het dal van de Berkel in de buurschap Hoonte. Deze concentratie kan in globale zin beschouwd worden als een voortzetting van het patroon dat voor eerdere fases waarneembaar is aan de hand van verspreidingspatronen van archeologische vindplaatsen. Gedeeltelijk in deze fase en gedeeltelijk tussen 1100 en 1500 na Christus breidde de bewoning zich rondom de stuwwal en over het Brammelerbroek uit. Vanaf deze periode is tevens een clustering van katersteden zichtbaar tussen de middeleeuwse erven, eerder dan in Zuidwest-Salland, en daarmee het ontstaan van min of meer op dorpen gelijkende nederzettingen. Tussen de zestiende en achttiende eeuw zocht men steeds meer de randen van het bewoonde areaal op, terwijl vanaf 1700 ook de verder weg gelegen veldgronden bewoond raakten.

10 DE BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN ZUIDWEST-TWENTE

10.1 INLEIDING

In deze vierde en laatste gebiedsstudie wordt de aandacht gevestigd op het zuidwestelijke deel van Twente. In het gebied dat hier centraal staat, vormen Rijssen, Enter, Markelo en Goor de belangrijkste bewoningskernen (fig. 10.1; kaartbijlage 5).¹ Een klein deel van de stad Almelo ligt in het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied. De buurschappen die in dit hoofdstuk het meest aan de orde zullen komen zijn Notter, Zuna, Rectum en Ijpelo in het noorden, Elsen en Herike in het westen en Elsenerbroek en Zeldam in het oosten. In vergelijking met de gebieden die in de vorige drie hoofdstukken werden besproken, en met name Zuidwest-Salland en de noordwestelijke Achterhoek (hoofdstukken 7 en 8), kan Zuidwest-Twente gekarakteriseerd worden als een landschappelijk zeer sterk gevarieerd gebied. Er komen verschillende landschapsvormen voor die tot dusver niet of niet uitvoerig aan de orde zijn gekomen. De belangrijkste daarvan zijn de grote noord-zuid geörienteerde stuwwal tussen Rijssen en Markelo, de voormalige veengebieden van het Enterveen en Elsenerbroek direct ten oosten daarvan, en een natte beekoverstromingsvlakte met diverse dekzandkopjes en kleine dekzandruggen ten oosten en zuidoosten van Enter. Naast de voor (delen van) Twente typische landschapsstructuur is ook de archeologische rijkdom van het gebied een belangrijke reden om Zuidwest-Twente in dit hoofdstuk centraal te stellen. Er is een grote en gevarieerde archeologische dataset beschikbaar, die voor een belangrijk deel tot stand is gekomen door intensieve veldverkenningen. Mede als gevolg van de activiteiten van amateurarcheologen zijn uit dit onderzoeksgebied meer vindplaatsen bekend dan uit de eerder besproken regio's.

De opzet van dit hoofdstuk wijkt enigszins af van de voorgaande drie, met name wat betreft het tijdvak tussen het laat-neolithicum en de ijzertijd. Voor die tijdsspanne is gekozen voor een thematische onderverdeling. Deze keuze is ingegeven door het voorkomen van zowel een groot aantal grafmonumenten, als diverse depotvondsten in specifieke delen van het onderzoeksgebied. Daardoor is het mogelijk om in de beschrijving een globaal onderscheid te maken tussen laat-prehistorische begravingslandschappen, rituele landschappen en bewoningslandschappen. Het onderscheid daartussen dient uiteraard niet in strikte zin te worden opgevat. Voor dit gebied zijn geen gedetailleerde historisch-geografische gegevens beschikbaar, die licht zouden kunnen werpen op ontwikkeling van het middeleeuwse en post-middeleeuwse cultuurlandschap. Daarom is het hier gepresenteerde beeld voor de middeleeuwen uitsluitend gebaseerd op archeologische bronnen. De nadruk ligt hoofdzakelijk op middeleeuwse rurale nederzettingen en grafvelden. Daarnaast wordt enige aandacht besteed aan de stadsontwikkeling van Goor, en aan de adellijke huizen in het gebied waarover gegevens beschikbaar zijn.

10.2 LANDSCHAPPELIJK KADER²

Zuidwest-Twente maakt onderdeel uit van het *stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-West*. Er kan een globaal onderscheid gemaakt worden in drie sublandschappen: de stuwwal van Rijssen-Markelo, de smeltwater- en dekzandvlakte ten oosten en noordoosten daarvan en het dal van de Regge in het noorden (kaartbijlage 5).

¹ Zie voor het archeologische gegevensbestand dat ten grondslag ligt aan dit hoofdstuk: website DANS EASY, [http://persistent-identificer.nl/?identificer=urn:nbn:nl:ui:13-](http://persistent-identificer.nl/?identificer=urn:nbn:nl:ui:13-aa0-uqx)

[aa0-uqx](http://persistent-identificer.nl/?identificer=urn:nbn:nl:ui:13-aa0-uqx) (bijlage 9).

² Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op Maas/Makaske 2007.

Fig. 10.1 Schematisch overzicht van de belangrijkste plaatsen en vindplaatsen die in dit hoofdstuk worden besproken. Zie kaartbijlage 5 voor meer detail.

De stuwwal van Rijssen-Markelo is een genetisch en geomorfologisch zeer complex cluster van glaciële terreinvormen. De stuwwal bestaat voornamelijk uit grove midden-pleistocene rivierzanden en gestuwde leemlagen. De meest voorkomende bodemtypes zijn grofzandige en grindhoudende haarpodzolgronden, holtpodzolgronden en zwarte enkeerdgronden. In een late fase van het Saalien is een deel van het stuwwalcomplex door het landijs overreden. Op het contactvlak van het landijs en de ondergrond is grondmorene afgezet. Deze afzettingen komen tegenwoordig uitsluitend nog voor in de omgeving van Markelo. De grondmoreneruggen bestaan uit keileemgronden, holtpodzolgronden met een dun cultuurdek en zwarte enkeerdgronden met keileem in de ondergrond. In de omgeving van het natuurgebied de Borkeld³ liggen enkele grote groeves waarin keileem is gewonnen voor de fabricage van bakstenen.

³ Bannink/Pape 1968.

Tijdens het afsmelten van het landijs is het gebied sterk aangetast door ijssmeltwaterstromen. Naast een aantal smeltwaterdalen, zoals het erosiedal waardoor tegenwoordig de Holtdijkse Beek stroomt, zijn in deze periode smeltwaterterrassen en smeltwaterheuvels gevormd. Deze terreinvormen zijn ontstaan in een smeltwaterriever, die stroomde tussen het afsmeltende landijs en de stuwwal. Ze bestaan uit grof en ongesorteerd zand. De Friezenberg is de meest markante smeltwaterheuvel in het gebied. De laagte die ten noordwesten van de Friezenberg ligt, het Elsenerveen, is in oorsprong mogelijk een doodijsgat. Tijdens het terugtrekken van het landijs is een deel van de gletsjer afgebroken en ter plekke langzaam afgesmolten. Om dit 'doodijs' heen werden door het smeltwater grove smeltwaterzanden afgezet. Na het afsmelten van het landijs bleef op de plaats van het doodijs een laagte achter. In het laat-Glaciaal en het Holoceen kwam in deze laagte veen tot ontwikkeling⁴, evenals in een deel van de smeltwaterdalen. Het veenpakket in deze laagtes is relatief dun. Binnen 80 centimeter onder het maaiveld bevindt zich de pleistocene zandondergrond.

In het Weichselien is de stuwwal verder geërodeerd. Door de werking van het sneeuwsmeltwater is een stelsel van ondiepe dalen ontstaan. Ook in de smeltwaterterrassen werden door sneeuwsmeltwater droge dalen uitgesleten, waarvan een aantal 'uitmondde' in het Elsenerveen. Naast de stuwwal van Rijssen-Markelo liggen in het onderzoeksgebied nog drie geïsoleerde, kleinere stuwwallen, waarvan de stuwwal van Enter de grootste is. De stuwwallen worden omgeven door gordeldekzanden. Het terrein tussen de stuwwal en de gordeldekzandrug bestaat uit gordeldekzandwelingen. Deze hebben meestal een relatief lage ligging en zijn vaak ingesloten tussen hogere gronden, waardoor hier vochtige milieus kunnen voorkomen. De bodems van de gordeldekzandruggen bestaan uit matig fijne veldpodzolgronden en zwarte enkeerdgronden. Delen van de gordeldekzandruggen zijn bij zandwinningsactiviteiten afgegraven.

De vlaktes ten oosten en noordoosten van de stuwwal van Rijssen-Markelo maken deel uit van een grote, met dekzand bedekte smeltwatervlakte die in noordelijke richting doorloopt tot onder het (voormalige) Vriezenveen. Een deel van deze landschappelijke eenheden, waar nauwelijks duinvorming heeft plaatsgevonden, is echt vlak. Dit geldt met name voor een één tot twee kilometer brede zone direct ten oosten van de stuwwal, ter hoogte van het Opbroek, Enterveen, Elsenerbroek en Herikervlier. Deze vlakten zijn gedurende het Holoceen overdekt geraakt met veen. Dit blijkt uit de toponiemen, de aanwezigheid van moerige lagen in het bodemprofiel en de beschrijvingen van verschillende archeologische vondsten. Datzelfde geldt voor een zone met ongeveer vergelijkbare landschappelijke kenmerken ten noordwesten (Zunasche Heide) en westen van Rijssen. Ook hier komen verschillende veentoponiemen voor, zoals Middelveen, Veendijk en Veeneslagen. Alleen in het Elsenerbroek is tegenwoordig nog voldoende veen aanwezig (meer dan 40 centimeter in de bovenste 80 centimeter van het bodemprofiel) om dit gebied als een ontgonnen veenvlakte te kunnen classificeren. Verspreid over het onderzoeksgebied komen verschillende uitblazingslaagtes voor. Een aantal van deze laagtes is weergegeven op kaartbijlage 5, maar ongetwijfeld zijn er oorspronkelijk meer depressies in het landschap geweest. Deze laagtes zijn de eerste delen van het landschap waar in het Holoceen veen tot ontwikkeling kwam. Het Mokkelengoor en het Wendelgoor, in het noordoosten van het onderzoeksgebied, zijn voorbeelden van met veen gevulde uitblazingslaagtes met een relatief grote omvang.

Het oostelijke deel van het onderzoeksgebied bestaat uit een laaggelegen vlakte met een groot aantal dekzandkopjes en kleine dekzandruggen. Gebieden met een dergelijke landschapsstructuur worden als

⁴ In 1953 is door Florschütz een veenprofiel uit het Elsenerveen pollenanalytisch onderzocht. Op de monsterlocatie was nog 80 centimeter veen aanwezig. Er bleek een groot hiaat aanwezig te zijn. Het veen onder 50

centimeter diepte lijkt in het laat-Glaciaal gevormd te zijn, dat daarboven in het Subatlanticum (Bannink/Pape 1968, 15 en afb. 4).

'kopjeduinenlandschappen' omschreven. Kopjesduinen zijn de eerste duinvormen die bij de verstuiving van een vlakte ontstaan.⁵ Aaneensluiting van duinen tot grotere parabolstructuren of lengteduinen heeft in dit deel van het onderzoeksgebied niet plaatsgevonden. De vlakte tussen de dekzandkoppen is geclassificeerd als een beekoverstromingsvlakte. In vrijwel dit hele gebied is een laag beekklei afgezet. Deze klei is aangevoerd door beken die ontspringen op het Oost-Nederlands Plateau, via het Twentse keileemlandschap de vlakte opstromen en het gebied inunderen. Deze beken, waaronder de Buurserbeek, Bolserbeek en Hagmolenbeek, zijn de oorspronkelijke bovenlopen van de Regge. Het water kwam aan de zuidoostzijde het gebied binnen, en stroomde diffuus tussen de dekzandkoppen door. De exacte loop van de verschillende geulen is nog niet in detail te reconstrueren. Duidelijk is wel dat het water zich ten zuidoosten van Enter verzamelde in een beekdal, dat verder noordelijk uitmondde in de Regge. Bij de buurschap Bullenaarshoek is dit dalsysteem nog goed zichtbaar in het landschap.⁶ Ook tegenwoordig loopt de Boven-Regge nog door het kopjeduinenlandschap. Waarschijnlijk heeft de hydrologische dynamiek, als gevolg van overstromingen en wisselende nat-droog-omstandigheden, de veengroei in het kopjeduinenlandschap beperkt. Alleen een deel van de geulen van het dalsysteem van de Boven-Regge zijn aantoonbaar opgevuld met veen. Veel van de dekzandruggen in het kopjeduinenlandschap hebben een plaggendek. Er komen zowel bruine als zwarte enkeerdgronden voor. De bodems van de beekoverstromingsvlakte bestaan uit een 'roestige' beekkeerdgrond met een kleidek.

In het noordelijke deel van het onderzoeksgebied verzamelt het water zich in het dal van de Regge. De Regge is een actief meanderende rivier, die een eigen rivierenlandschap gecreëerd heeft. In het Reggedal liggen kronkelwaarden en kronkelwaardgeulen. In geïsoleerde laagtes is mesotroof en eutroof veen tot ontwikkeling gekomen. In kleine kommen is klei afgezet, in tegenstelling tot de vlaktes ten weerszijden van het rivierdal. Deze landschappelijke eenheden zijn geclassificeerd als verspoelde dekzandvlaktes. In deze gebieden komt een groot aantal uitblazingslaagtes voor, met een venige of moerige bodem. Het is mogelijk dat ook de gebieden rond deze terreindepressies met veen bedekt zijn geweest, hoewel het huidige bodemprofiel (veldpodzolgronden) daarvoor geen aanwijzing geeft. Langs het dal van de Regge liggen verschillende hoge dekzandruggen, waarvan de meeste een plaggendek hebben.

10.3 ONDERZOEKSGESCHIEDENIS

Net als het noordoostelijke deel van de Achterhoek stond Zuidwest-Twente al vroeg in de archeologische belangstelling. Beide regio's maken deel uit van het gebied waar de negentiende-eeuwse wortels liggen van de Oost-Nederlandse archeologie-beoefening. De onderzoeksgeschiedenis van Zuidwest-Twente neemt een aanvang in de eerste helft van de negentiende eeuw. In de zomer van 1839 organiseerde de graaf van Bijlandt voor enkele liefhebbers een uitstapje naar de Herikerberg, waar hij door arbeiders vier grafheuvels liet onderzoeken (par. 2.3.2).⁷ In één van de heuvels werd dicht onder de oppervlakte een bronzen Wohlde-zwaard gevonden. De graaf nam ook waar dat sommige heuvels al doorgraven waren, hetgeen een indicatie geeft dat zijn provisorische onderzoek geen incidentele gebeurtenis was. De grafheuvels en urnenvelden die vooral op en ten westen van de stuwwal van Rijssen-Markelo gesitueerd zijn, moeten al vroeg in de belangstelling hebben gestaan van 'urnengravers'. De aandacht voor prehistorische, nog in het landschap zichtbare overblijfselen omstreeks het midden van de negentiende eeuw wordt eveneens geïllustreerd door een publicatie van A. Benthem, waarin hij vermeldde dat in 1856 nog restanten van een hunebed zichtbaar waren op de zuidelijke flank van de Friezenberg (par. 3.3.3).⁸

⁵ Koomen *et al.* 2004.

⁶ Vergelijk Musch 1993.

⁷ Van Bijlandt 1840, 13.

⁸ Benthem 1920, 3; Verlinde 1987a, 5; Bakker 1988, 68.

In de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw werden tijdens ontginningen diverse vondsten gedaan, met name in de omgeving van de stuwwal van Rijssen-Markelo en de ten oosten daarvan gelegen veengebieden. Algemeen bekend zijn de bronzen artefacten die in 1846 in Elsen gevonden werden, naar verluidt in een wal op de overgang van bouwland naar heide.⁹ In dit depot uit de late bronstijd bevinden zich onder meer twee omega-vormige armbanden. Een tweede depot werd voor 1885 gevonden ‘in het veen bij Elsen’, en bestaat uit drie kokerbijlen en een fragment van een bronzen kokermes.¹⁰ Beide depotvondsten behoren, samen met het depot van Ommerschans, nog steeds tot de meest tot de verbeelding sprekende vindplaatsen uit de bronstijd die in Oost-Nederland zijn ontdekt. De meeste vondsten uit de negentiende eeuw en eerste helft van de twintigste eeuw bestaan echter uit stenen en vuurstenen bijlen en hamerbijlen, waarvan de vondstomstandigheden meestal niet in detail zijn vastgelegd. Ook bij andere werkzaamheden, zoals de bouw van een toren voor de graadmeting op het hoogste punt van de Herikerberg, werden in deze periode enkele archeologische vindplaatsen ontdekt.¹¹

De eerste professionele opgraving in Zuidwest-Twente vond plaats in 1923. In dat jaar onderzochten J.H. Holwerda en A.E. Remouchamps van het Rijksmuseum van Oudheden een urnenveld ten noorden van Elsen (par. 2.4.4).¹² Een klein deel van het grafveld werd vlakdekkend blootgelegd, waarna vanuit dit vlak ‘straalsgewijs’ smalle sleuven werden gegraven om de rest van het grafveld in kaart te brengen. Een vergelijkbare opgraving werd vanuit hetzelfde instituut door W.C. Braat in 1930 in Stokkem uitgevoerd, iets ten zuiden van het onderzoeksgebied.¹³ Braat deed in 1933 ook onderzoek bij het erf Kenkhuis in Rectum.¹⁴ Bij zandwinning op een hoge dekzandrug was kort daarvoor een groot aantal kogelpotscherven gevonden. Bij de opgraving werd een deel van een middeleeuwse nederzetting blootgelegd, die vermoedelijk dateert uit de periode tussen de tiende en dertiende eeuw. De laatste onderzoeker van het RMO die zich in Zuidwest-Twente meldde, was F.C. Bursch. Hij onderzocht in 1940 drie grafheuvels in de omgeving van de Friezenberg. Hoewel zijn opgravingen enkele interessante vondsten opleverden, bleven ze uitgezonderd van een beknopt vondstbericht ongepubliceerd.¹⁵

Na 1940 vonden er twee decennia lang geen opgravingen plaats. In de jaren zestig deed A.L. Hulshoff van de Oudheidkamer Twente herhaaldelijk onderzoek naar de havezates Grimberg in Notter en Olidam in Goor. Ook deze opgravingen leidden echter slechts tot enkele beknopte en weinig informatieve publicaties.¹⁶ Vanaf de jaren veertig van de vorige eeuw waren enkele amateur-archeologen actief. De belangrijkste daarvan zijn H. Sleiderink, R. Kampman, G.J. Eshuis en G.J. Wolberink, hoewel de aantallen vindplaatsen die ze ontdekten vrij bescheiden waren. De meeste van deze onderzoekers waren met name geïnteresseerd in vroeg-prehistorische vindplaatsen. Overigens had G.J. ter Kuile eerder al enkele belangrijke vondsten uit het onderzoeksgebied gepubliceerd in zijn vroege overzichtswerk ‘Tweentsche Oudheden’.¹⁷ Tussen het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren negentig kwam de amateur-archeologie in Zuidwest-Twente in een stroomversnelling. Tientallen vindplaatsen werden ontdekt en gedocumenteerd door B.J. Groenewoudt, die veldverkenningen deed in vrijwel het hele onderzoeksgebied. Zijn activiteiten leidden onder meer tot de ontdekking en opgraving van een urnenveld uit de vroege ijzertijd op de westelijke flank van de Friezenberg en nederzettingsterreinen uit de late bronstijd

⁹ Anoniem 1846; Pleyte 1885, 21 en Pl. X; Butler 1965, 1969, 100; Verlinde 1980a, 10.

¹⁰ Pleyte 1885, 22 en Pl. XI; Verlinde 1980a, 9-10.

¹¹ Ter Kuile 1909, 23-24; Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 35, p. 80; Geerts 2002, 79-81; Verlinde 2006, 156-157.

¹² O.a. Holwerda 1924, 1925, 80-86; Bursch 1942, afb. 36, p. 9; Hijzeler 1961, 41-42; Verlinde 1987a, cat. nr. 24, p. 26-37.

¹³ Braat 1931.

¹⁴ Braat 1935; Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 31, p. 80; Groenewoudt/Andréa 1989, 6.

¹⁵ Van Wijngaarden 1941, 5-6.

¹⁶ Grimberg: Hulshoff 1964a, 1965a, 1968. Olidam: Hulshoff 1965b, 1966.

¹⁷ Ter Kuile 1909.

en Romeinse tijd in Elsen.¹⁸ In het eind van de jaren tachtig was Groenewoudt, inmiddels medewerker van RAAP, samen met J. Andréa tevens betrokken bij enkele belangrijke inventariserende onderzoeken in De Borkeld, het Elsenerveld, Notter en Zuna.¹⁹ In dezelfde periode deed J. Musch een onderzoek naar de bewoning van Zuidwest-Overijssel in het laat-paleolithicum en mesolithicum, waarbinnen het hier besproken studiegebied een centrale positie innam (par. 4.3.2).²⁰ In het kader van de studie van Musch werden verschillende veldverkenningen uitgevoerd, en is een kleinschalig onderzoek van een *Federmesser*-vindplaats in de Bullenaarshoek uitgevoerd.²¹

In vergelijking met de gebieden die in de voorgaande drie hoofdstukken centraal stonden, is voor Zuidwest-Twente een relatief groot en gevarieerd gegevensbestand beschikbaar. Het gebied stond al vroeg in de belangstelling, waarvoor vooral de vele tientallen grafheuvels en urnenvelden op de stuwwal van Rijssen-Markelo verantwoordelijk waren. Daarnaast kreeg het gebied bekendheid door een 'reeks' opvallende depotvondsten uit het Enterveen en Elsenerbroek.²² Het zijn echter met name de uitvoerige veldverkenningen die het gebied geschikt maken voor landschapsonderzoek. Als gevolg van de aanwezigheid van een groot aantal vindplaatsen in een intensief verkend, landschappelijk sterk gevarieerd gebied is Zuidwest-Twente meermaals gekozen als onderwerp voor onderzoek naar locatiekeuze-factoren en de mogelijkheden tot voorspelling van de ligging van archeologische vindplaatsen.²³ Desondanks zijn er binnen het gebied wel verschillen in onderzoeksintensiteit waarneembaar. De meeste aandacht is uitgegaan naar de stuwwal van Rijssen-Markelo. Het gebied rond de Regge en de Eksosche Aa, ter hoogte van de buurschappen Notter, Zuna en Rectum, is wat minder intensief onderzocht. Toch zijn ook hier bij veldverkenningen verschillende vindplaatsen ontdekt. Datzelfde geldt voor het kopjeduinenlandschap ten oosten en zuidoosten van Enter. De vindplaatsen op de stuwwal van Enter zijn voor een belangrijk deel ontdekt bij uitbreidingen van het dorp en zandwinning.

Het is een groot nadeel, dat er relatief weinig opgravingen in het onderzoeksgebied hebben plaatsgevonden. Dit impliceert dat we, net als in de noordoostelijke Achterhoek (par. 9.3), voor een belangrijk deel aangewezen zijn op oppervlaktevindplaatsen. Van de diverse grafheuvels op de stuwwal van Rijssen-Markelo zijn er slechts enkele onderzocht, en de resultaten van die opgravingen zijn niet goed gepubliceerd. Daarom is het vrijwel onmogelijk om een gedetailleerd beeld te geven van de datering van individuele grafmonumenten, laat staan de ontstaansgeschiedenis van grafheuvelgroepen. Overigens is in het laatste decennium wel een lichte toename in het aantal opgravingen waarneembaar. Belangrijk zijn onder meer de opgraving van een *Federmesser*-vindplaats en nederzettingen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen in Enter, en het onderzoek van een middeleeuwse nederzetting in Markelo.²⁴

¹⁸ Friezenberg/Verlinde 1977a, 1978b, 1987a, cat. nr. 25, p. 37-44; Andrea/Visscher 1988, cat. nr. 133, p. 127. Elsen: Groenewoudt/Thomas 1979; Schotten/Groenewoudt 1997.

¹⁹ Groenewoudt 1987b; Andréa/Groenewoudt 1988; Groenewoudt/Andréa 1989.

²⁰ Musch 1991, 1997.

²¹ Musch 1993.

²² Verlinde 1980a.

²³ Groenewoudt 1989; Ankum/Groenewoudt 1990; Brandt *et al.* 1992.

²⁴ Enter: Hulst 2004; Deeben/Lauwerier 2004a-b; Deeben *et al.* 2006. Markelo: Van der Velde *et al.* 2005.

10.4 LAAT-PALEOLITHICUM

Het zuidwestelijke deel van Twente is rijk aan vindplaatsen uit de vroege prehistorie (fig. 10.2). Er zijn vele tientallen vuursteenvindplaatsen bekend. Opvallend is ook het grote aantal vondsten van stenen en vuurstenen bijlen, hamerbijlen en andere artefacten zoals *Geröllkeulen* en *Rössener Breitkeile*. Het totale aantal loopt tegen de vijftig. Van slechts een deel van deze artefacten is de vindplaats exact bekend. De rijkdom aan vroeg-prehistorische vindplaatsen is één van de redenen waarom juist dit gebied centraal stond in het onderzoek van J. Musch.²⁵ Zijn model voor locatiekeuze en landschapsexploitatie in het gebied rond de Regge, dat hoofdzakelijk gebaseerd is op mesolithische vindplaatsen, is al eerder besproken (par. 4.3.2). Wat betreft de vroege prehistorie zijn mesolithische vindplaatsen het meest talrijk, hoewel er op verschillende locaties ook oudere vondsten gedaan zijn. Minstens zeven vindplaatsen kunnen in het laat-paleolithicum gedateerd worden.²⁶ In dit opzicht vormt het onderzoeksgebied een duidelijk contrast met de drie gebieden die in de vorige hoofdstukken centraal stonden, waar voorlopig geen sterke aanwijzingen zijn voor laat-paleolithische bewoning. De vindplaatsen Enter-De Akkers en Enter-Bullenaarshoek zijn het best onderzocht (zie ook par. 3.2.2), maar ook op de westelijke flank van de Friezenberg is een laat-paleolithisch vondstcomplex verzameld. De andere vier vindplaatsen bestaan uit kleine aantallen laat-paleolithische artefacten, deels op locaties waar ook jonger vondstmateriaal voorkomt, waarvan de oorspronkelijke context niet goed reconstrueerbaar is.

De vindplaats Enter-De Akkers werd ontdekt tijdens de opgraving van een nederzettingsterrein uit de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen.²⁷ Het grootste deel van de kleine vuursteenstrooiing, die een omvang van circa vijf bij zeven meter had, is opgegraven. De vindplaats ligt op de gordeldekzandrug aan de noordoostzijde van de stuwwal van Enter. Op korte afstand ten oosten van de vindplaats bevindt zich een met veen gevulde laagte, die deel uitmaakt van het riviersysteem van de Boven-Regge. In totaal zijn ruim 1000 vuurstenen artefacten en natuursteenfragmenten gevonden, alsmede een kleine hoeveelheid verbrand dierlijk bot. Het werktuigspectrum bestaat onder meer uit spitsen, steilgeretoucheerde klingens, stekers en krabbers. Op basis van de typologische kenmerken van de artefacten is het vondstcomplex aan de *Federmesser*-groep toegeschreven.²⁸ Enkele fragmenten verbrand bot zijn gedetermineerd als resten van snoek en mogelijk wild zwijn. Het voorkomen van snoek is een aanwijzing dat in de laagte ten oosten van de vindplaats ten tijde van de bewoning ondiep en langzaam stromend of stilstaand water aanwezig was. Op basis van de omvang van de vondststrooiing, het karakter van het werktuigspectrum en de landschappelijke ligging is de vindplaats geïnterpreteerd als een kortstondig gebruikt kampementje voor jacht en visvangst.

De vindplaats Enter-Bullenaarshoek ligt in het kopjeduinenlandschap, op een afstand van ongeveer drie kilometer ten zuidoosten van 'De Akkers'.²⁹ De vindplaats werd ontdekt bij een veldkartering. Door middel van een veldverkenning, booronderzoek en twee kleine proefputjes werd vervolgens enig inzicht verkregen in de omvang van de vuursteenstrooiing, de conservering van de vindplaats en de landschappelijke context (fig. 10.3). In totaal werden bij het onderzoek een kleine 300 stenen en vuurstenen artefacten gevonden, waaronder twee Tjonger-spitsen, afslagkrabbers en een zogenaamde RA-steker. Mede

²⁵ Musch 1991.

²⁶ Op de grindstort van de zandwinningsplas De Leemslagen, iets ten westen van Almelo, is een midden-paleolithisch vuurstenen artefact gevonden (Stapert 1990; Schlüter 2003, 186; Niekus/Stapert 2005, 106).

²⁷ Hulst 2004; Deeben/Lauwerier 2004a-b; Deeben *et al.* 2006.

²⁸ Zes ¹⁴C-dateringen plaatsen de vindplaats in een vroege fase van het Late Dryas-stadiaal. Deze datering is opvallend, omdat de meeste Nederlandse vindplaatsen van de *Federmesser*-groep in het Allerød-interstadiaal gedateerd zijn (Deeben *et al.* 2006, 71-72 en 74-76).

²⁹ Musch 1991, 63, 1993.

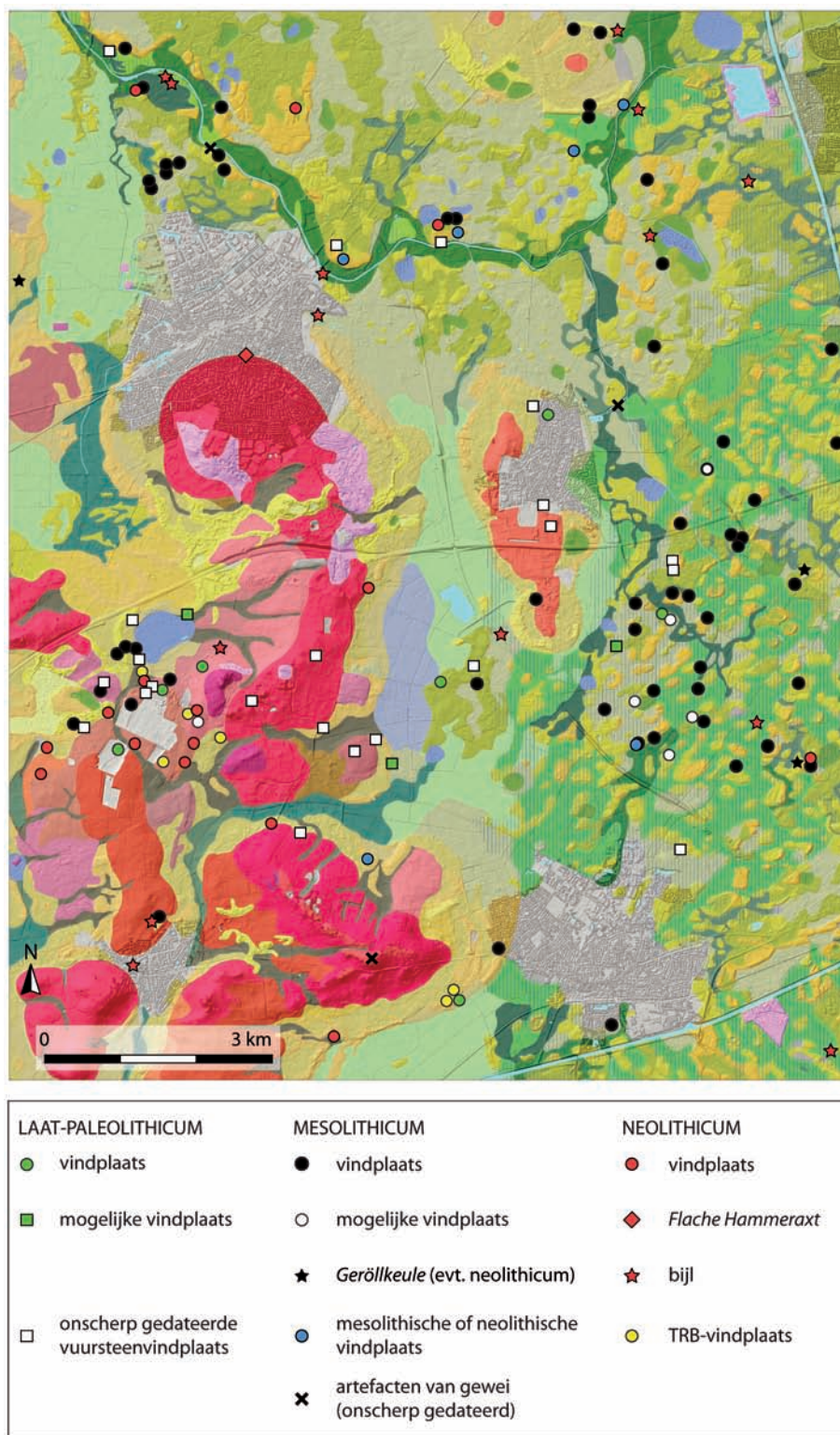

Fig. 10.2 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen het laat-paleolithicum en midden-neolithicum. Een deel van de bijlen is mogelijk iets jonger.

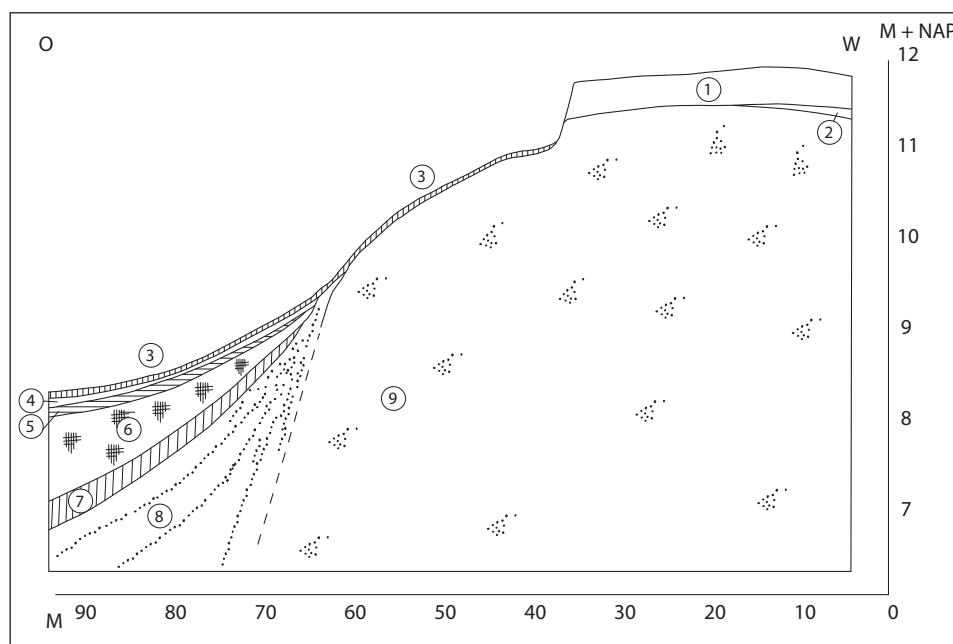

Fig. 10.3 Schematisch profiel over een dekzandrug en aangrenzende geul op de in het laat-paleolithicum bewoonde locatie Enter-Bullenaarshoek. Legenda: 1. bouwvoor; 2. plaggendeek; 3. humuslaag (A1); 4. veraard veen; 5. kleiig veen; 6 broekveen; 7. gyttja; 8. fluviatiel zand; 9. dekzand. Naar Musch 1993, fig. 6, p. 18.

op basis van deze artefacten is geconcludeerd dat in ieder geval een deel van het vondstmateriaal typologisch toegeschreven kan worden aan de *Federmesser*-groep. Het is mogelijk dat de locatie ook bewoond was in het mesolithicum. De dekzandrug waarop de vindplaats ligt, is de hoogste plek in dit deel van het kopgeduinenlandschap. Het hoogteverschil met de laagte die direct ten noorden van de vindplaats ligt, bedraagt bijna vier meter. Ook deze geul maakt deel uit van het systeem van de Boven-Regge. Op basis van een kleinschalig palynologisch onderzoek is geconcludeerd, dat de laat-paleolithische bewoning mogelijk ongeveer gelijktijdig plaatsvond met de beginfase van veenontwikkeling in deze geul.³⁰ Overigens zijn op een dekzandrug op circa 700 meter ten zuidwesten enkele vuurstenen artefacten gevonden die mogelijk eveneens uit het laat-paleolithicum dateren.³¹ Ook deze rug wordt geflankeerd door een met veen gevulde geul van het dalsysteem van de Boven-Regge.

De twee besproken *Federmesser*-vindplaatsen liggen op hogere zandgrond op korte afstand van geulen van het systeem van de Boven-Regge. In landschappelijk opzicht is het belangrijkste onderscheid dat de locatie De Akkers zich bevindt op de overgang van de Enterse stuwwal naar deze geul, terwijl de vindplaats van de Bullenaarshoek op een hoge rug in een uitgestrekt moerassig landschap ligt. De derde laat-paleolithische vuursteenstrooiing is gesitueerd in een ander landschapstype. Op de westelijke helling van de Friezenberg werden tientallen klingen, klingfragmenten, kernen en afslagen gevonden.³² Volgens J. Musch kunnen de artefacten op basis van de gebruikte klingtechniek in het laat-paleolithicum gedateerd worden, maar is een toewijzing aan een specifieke cultuurgroep of traditie niet mogelijk. Op een grondmorenerug op korte afstand ten zuiden van de vindplaats kan het basismateriaal voor de vuursteenbewerking verzameld zijn. Alle stadia van het beweringsproces zijn op deze locatie uitgevoerd. Er zijn bijvoorbeeld zowel decortificatie-afslagen gevonden als kernen die in een laat stadium van productie

³⁰ Musch 1993, 21-22.

³¹ Vindplaats Enter-Bullenaarsweg (Archis-objectcode 28DZ-172).

³² Musch 1991, 37-38 en afb. 6; Musch 1997, 9-13. In de tweede publicatie wordt de vindplaats 'M17' genoemd.

zijn afgedankt. Dat er vrijwel geen complete klingen en geretoucheerde artefacten gevonden zijn, wordt gezien als een aanwijzing dat deze artefacten zijn meegenomen van de vindplaats. Vermoedelijk kan de vindplaats bij de Friezenberg geïnterpreteerd worden als een vrij kortstondig gebruikte vuursteenbewerkingsplaats, dichtbij de locatie waar het basismateriaal gewonnen werd.

Naast de drie besproken laat-paleolithische vuursteenstrooiingen zijn nog op vier andere locaties kleine aantallen artefacten uit hetzelfde tijdvak gevonden. Deze geven weinig informatie over de aspecten als gebruiksduur, ruimtelijke patronen en uitgevoerde activiteiten, maar verschaffen wel inzicht in locatiekeuze. Twee vindplaatsen liggen niet ver van de Friezenberg, in het gebied de Borkeld aan de westzijde van de stuwwal van Rijssen-Markelo. Daarvan bevindt er zich één op een gordeldekzandvlakte direct ten zuiden van het Elsenerveen. Naast grote hoeveelheden vondstmateriaal uit de periode tussen het mesolithicum en de vroege bronstijd werden op deze plek enkele laat-paleolithische artefacten gevonden.³³ De tweede vindplaats ligt op het noordelijke deel van een grondmorenerug die zich uitstrekt tussen Markelo en het zuidelijke deel van De Borkeld.³⁴ Van de laatste twee vindplaatsen die in het laat-paleolithicum gedateerd zijn, ligt er één op de gordeldekzandrug ten zuidoosten van de Herikerberg. Hier werd bij een ontgroning hoofdzakelijk mesolithisch en neolithisch vondstmateriaal gevonden, maar ook enkele laat-paleolithische artefacten.³⁵ De vindplaats ligt op de gordeldekzandrug op de overgang van de stuwwal van de Herikerberg naar het laaggelegen Herikervlier. Het kan zeker niet uitgesloten worden dat zich op hogere delen van de gordeldekzandruggen ten oosten van het stuwwalcomplex meer laat-paleolithische vindplaatsen bevinden.³⁶ Opvallender is de locatie van de vindplaats Elsenerbroek-Schooldijk. Deze bevindt zich op een complex van dekzandwelvingen, dat omsloten is door de laaggelegen broekgebieden in het centrale deel van het onderzoeksgebied. Op een iets hoger deel van dit laaggelegen complex, direct naast het Elsenerbroek, is een klein vondstcomplex verzameld. Een stekerafslag en een restkern zijn in het laat-paleolithicum gedateerd, terwijl voor de andere artefacten een mesolithische ouderdom waarschijnlijker is.³⁷

In vergelijking met andere delen van Oost-Nederland is het aantal laat-paleolithische vindplaatsen uit Zuidwest-Twente relatief groot. Vergelijkbare dichtheden zijn alleen bekend uit andere delen van Twente. Wat betreft de ontdekkingskans voor vindplaatsen is belangrijk dat grote delen van het gebied intensief verkend zijn. Daarnaast is relatief veel aandacht besteed aan de analyse van het vondstmateriaal van veel vuursteenvindplaatsen.³⁸ Desondanks is het verschil met de drie eerder besproken gebieden zeker niet alleen een gevolg van onderzoeksfactoren. Het is vrijwel zeker dat Zuidwest-Twente in het laat-paleolithicum een hogere bewoningsdichtheid kende dan – bijvoorbeeld – Zuidwest-Salland en de noordwestelijke Achterhoek. Wel moet benadrukt worden, dat de vindplaatsen duizenden jaren in ouderdom kunnen

³³ Musch 1997, 7 en 13-15, vindplaats 'M19'. Volgens Musch is het overigens mogelijk dat het om dezelfde vindplaats gaat als de niet exact bekende locatie waar H. Sleiderink in 1940-1941 ongeveer 50 laat-paleolithische vuurstenen artefacten verzamelde (Archis-objectcode 28DZ-20).

³⁴ Archis-objectcode 28DZ-90. Musch 1991, catalogus 'Gem. Markelo, Elsen'. Verschillende vroeg-prehistorische vindplaatsen die in dit hoofdstuk worden besproken, zijn wat betreft literatuur alleen vermeld in de catalogus bij de doctoraalscriptie van J. Musch. Deze catalogus is ongenummerd, waardoor uitsluitend naar – soms dubbel

voorkomende – vindplaatstoponomiemen kan worden verwezen.

³⁵ Musch 1991, 38 en catalogus, 'Gem. Markelo, Herike'.

³⁶ Een voorbeeld is de vindplaats Schoolbuurt-Plaslammert. Hier werden met name jongere artefacten gevonden, maar een klingkrabber dateert mogelijk uit het laat-paleolithicum (Musch 1991, catalogus 'Gem. Markelo, Schoolbuurt, Plaslammert').

³⁷ Vindplaats B.J. Groenewoudt. De vondsten zijn gedetermineerd door J. Deeben (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

³⁸ Musch 1991, 1993, 1997; Deeben *et al.* 2006.

verschillen. Daarom bieden ze een weinig betrouwbare bron voor de reconstructie van nederzettingspatronen. Opvallend is wel dat zelfs binnen de zeven vindplaatsen, in absolute zin uiteraard nog steeds een laag aantal, al een duidelijke variatie in locatiekeuze waarneembaar is. De vindplaatsen liggen zowel op gordeldekzandruggen, dekzandruggen, dekzandwellingen als op de flank van een stuwwal. Deze locaties grenzen onder meer aan stuwwallen, geulen van een riviersysteem, aan moerassige vlaktes, aan depressies waarin water stond (Elsenerveen) of aan combinaties van deze landschappelijke eenheden.

10.5 MESOLITHICUM

Ruim 70 vindplaatsen uit het onderzoeksgebied zijn in het mesolithicum gedateerd (fig. 10.2). Dit aantal is enigszins subjectief. Sommige vindplaatsen bestaan uit verschillende, dicht bij elkaar gelegen of in elkaar overlopende vuursteenstrooiingen die mogelijk verschillende gebruiksfasen representeren. Dit komt bijvoorbeeld enkele keren voor in De Borkeld. Anderzijds zijn op sommige dekzandruggen en -kopjes in het oostelijke deel van het onderzoeksgebied herhaaldelijk vondsten gedaan, waarvan niet altijd met zekerheid kan worden bepaald of ze van verschillende vindplaatsen afkomstig zijn. Een grote groep van nog eens circa 50 vuursteenvindplaatsen is niet scherp te dateren. In theorie is voor deze vindplaatsen een ouderdom tussen het laat-paleolithicum en de bronstijd mogelijk. Zeven vindplaatsen dateren uit het mesolithicum of neolithicum. De mesolithische vindplaatsen in het onderzoeksgebied zijn hoofdzakelijk tijdens veldverkenningen ontdekt, en in enkele gevallen tijdens graafwerkzaamheden. Geen enkele vindplaats is compleet opgegraven. Het totale aantal artefacten per vondstcomplex varieert van vele honderden vondsten tot enkele afslagen, maar kleine vondstcomplexen zijn dominant. Omdat er vrijwel geen opgravingen hebben plaatsgevonden, kunnen voor individuele vindplaatsen nauwelijks gedetailleerde uitspraken worden gedaan over de ruimtelijke structuur, uitgevoerde activiteiten, bewoningsduur en exacte datering. Daarom zullen in deze paragraaf vooral het bewoningspatroon en de locatiekeuze centraal staan.

De mesolithische vindplaatsen vertonen een duidelijke clustering in vier delen van het onderzoeksgebied, namelijk (1) het kopjeduinenlandschap, (2) de hogere zandgronden langs het Reggedal, (3) De Borkeld en omgeving en (4) de gordeldekzandruggen aan de oostzijde van de Herikerberg. In het volgende worden de belangrijkste kenmerken van de mesolithische bewoning in deze gebieden beknopt besproken. Het kopjeduinenlandschap kent de hoogste dichtheid aan mesolithische vindplaatsen (fig. 10.4). In dit gebied zijn op meer dan 30 locaties mesolithische vuurstenen artefacten gevonden. Het verspreidingspatroon van vindplaatsen wijst uit dat een aanzienlijk deel van de dekzandkoppen en dekzandruggen in dit overwegend natte gebied gedurende het mesolithicum bewoning heeft gekend. De hoogste dichtheid van vindplaatsen is zichtbaar ten oosten en zuidoosten van Enter, in de buurschappen Enterbroek, Elsenerbroek en Zeldam. De dichtheid neemt zowel in noordelijke (omgeving IJpelo) als in zuidelijke richting (omgeving Goor) sterk af, waarbij opgetekend dient te worden dat de omgeving van Goor minder intensief verkend is. De vindplaatsen in het kopjeduinenlandschap liggen soms op korte afstanden van elkaar. Zo zijn op een dekzandrug in Enterbroek op drie verschillende plaatsen mesolithische artefacten gevonden.³⁹ Uit deze clustering van vindplaatsen kan worden afgeleid, dat de betreffende delen van het gebied herhaaldelijk bewoond werden. De meeste vindplaatsen in de microregio rond Enterbroek, Elsenerbroek en Zeldam liggen op korte afstand van geulen die deel uitmaken van het systeem van de

³⁹ Archis-objectcode 28DZ-156; Musch 1991, catalogus, 'Gem. Wierden, W. van Wolves, aan waterlossing', 'W. van Wolves, dichtbij driesprong' en 'ZW. van Wolves, Z van weg naar De Kate'.

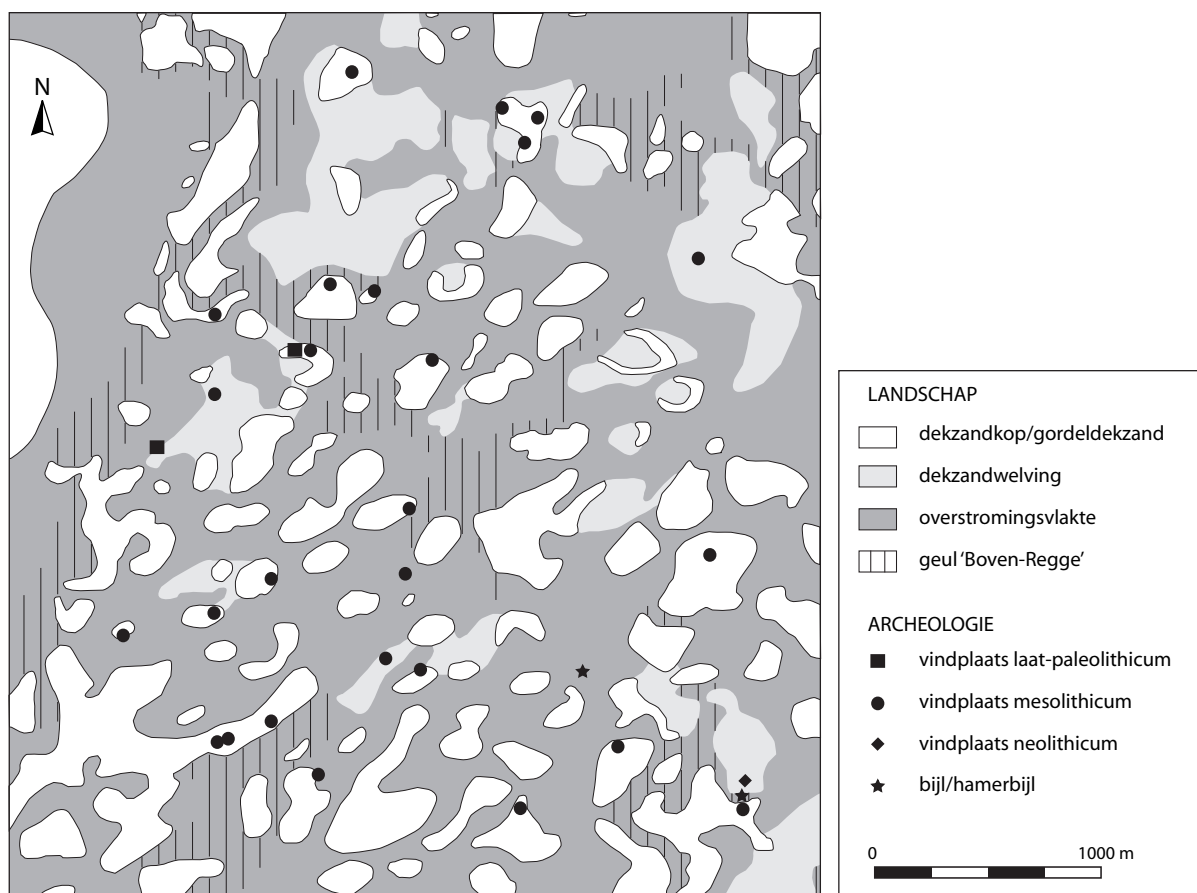

Fig. 10.4 Schematische weergave van vroeg-prehistorische vindplaatsen in het 'kopjeduinenlandschap' ten oosten en zuidoosten van de stuwwal van Enter.

Boven-Regge. Hoewel de landschappelijke ontwikkeling van dit systeem gedurende het Holoceen nog niet in detail kan worden gereconstrueerd, heeft het onmiskenbaar een belangrijke rol gespeeld in de locatiekeuze en de landschapsexploitatie. Overigens zijn niet alle vindplaatsen gebonden aan de geulen van het riviersysteem. Enkele vindplaatsen liggen in de directe omgeving van uitblazingslaagtes. Het beste voorbeeld is een locatie ten zuidwesten van het Mokkelengoor.⁴⁰

Naast mesolithische vuursteenstrooiingen zijn uit het kopjeduinenlandschap ook twee 'losse' vondsten afkomstig, waaronder een *Spitzhaue*.⁴¹ De opgegeven vindplaats ligt in een laaggelegen gebied met dekzandwellingen. Enkele tientallen meters ten zuidwesten van de vindplaats ligt een klein dekzandkopje, waarop enkele mesolithische vuurstenen artefacten gevonden zijn.⁴² Daaruit kan worden afgeleid dat het artefact mogelijk uit een nederzettingcontext afkomstig is. Verder is ten noordoosten van Enter een basisbijl van edelhertgewei gevonden, tijdens graafwerkzaamheden in de Potlee. Deze gegraven waterloop volgt ten dele een fossiele geul van het systeem van de Boven-Regge. Vermoedelijk is de bijl daaruit afkomstig. Voor geen enkele mesolithische vindplaats in het kopjeduinenlandschap is een echt scherpe datering beschikbaar. Als een gevolg daarvan is het niet mogelijk om eventuele diachrone ontwikkelingen

⁴⁰ Archis-objectcodes 28DZ-63 en 28DN-146.

⁴¹ Hulst/Verlinde 1979, cat. nr. 16 (O3), p. 205. Het artefact zou in 1938 tijdens een ontginning samen met een bijl gevonden zijn. Dit laatste artefact is echter niet bewaard

gebleven.

⁴² Musch 1991, catalogus, 'Gem. Ambt Delden, tussen Rijs-senseweg en Hagmolenbeek'.

in het bewoningspatroon in kaart te brengen. Dat er ondanks verschillende veldverkenningen nergens omvangrijke vondststrooiingen met hoge vondstdichtheden aangetroffen zijn, geeft een sterke indicatie dat in dit deel van het onderzoeksgebied vooral kortstondige bewoning plaatsvond. Het betreft vermoedelijk gespecialiseerde, kortstondig gebruikte kampementen op de bewoonbare eilanden binnen een overwegend vochtig en landschappelijk versnipperd gebied, met een duidelijke voorkeur voor locaties bij waterlopen en depressies waarin water stond.

Direct ten westen van het kopjeduinenlandschap ligt de stuwwal van Enter. De stuwwal geeft een compleet ander beeld dan het kopjeduinenlandschap, omdat hier tot dusver slechts één mesolithische vindplaats gevonden is. Deze bevindt zich op het Zuiderveld, precies op de overgang van de stuwwal naar de gordeldekzandafzettingen ten westen daarvan.⁴³ De oorzaak voor de schaarste aan mesolithische vindplaatsen in de directe omgeving van de stuwwal is onbekend. In theorie kunnen juist de gordeldekzandruggen van de stuwwal uitstekende mogelijkheden hebben geboden voor langdurige bewoning, bijvoorbeeld op de overgang van de stuwwal naar het dal van de Boven-Regge en het kopjeduinenlandschap in het oosten, maar daarvoor zijn dus vrijwel geen archeologische indicaties voorhanden. Ten zuidwesten van de stuwwal ligt het geheel door laaggelegen gronden omgeven complex van dekzandwelingen, dat in de vorige paragraaf al vermeld werd naar aanleiding van de vondst van laat-paleolithische artefacten. Zowel op die locatie, Elsenerbroek-Schooldijk, als ongeveer 500 meter oostelijker zijn (eveneens) mesolithische artefacten gevonden.⁴⁴ Op basis van de landschappelijke ligging en de kleine aantallen artefacten zal op deze locaties sprake zijn van kortstondig gebruikte kampementjes.

Het tweede deel van het onderzoeksgebied waar diverse mesolithische vindplaatsen voorkomen, zijn de hogere zandgronden langs het dal van de Regge en de Eksosche Aa. Uit de omgeving van dit rivierdal zijn tot dusver 18 vindplaatsen bekend. Op vijf andere vindplaatsen zijn kleine aantallen vuurstenen artefacten gevonden, die zowel uit het mesolithicum als uit het neolithicum kunnen dateren. De plaggendekken op de grote dekzandruggen langs het rivierdal zijn aanzienlijk dikker dan die in het kopjeduinenlandschap. Dit impliceert dat de ontdekkingskans van vindplaatsen lager is, en het aantal vroeg-prehistorische vindplaatsen vermoedelijk (aanzienlijk) groter is dan op dit moment vastgesteld kan worden. Uiteraard geldt datzelfde voor vindplaatsen uit jongere tijdvakken. De meeste mesolithische vindplaatsen zijn ontdekt tijdens veldverkenningen. In grote lijnen kan een onderscheid gemaakt worden tussen twee landstypen waarbinnen mesolithische vindplaatsen voorkomen. Ten eerste betreft het de dekzandruggen die direct naast het rivierdal liggen. Ten tweede zijn er vindplaatsen bekend van de gordeldekzandruggen rond de kleine stuwwal van 't Oelen. Deze lage stuwwal vormt het meest zuidelijke deel van de noord-zuid-geïntendeerde stuwwal van Wierden, die grotendeels ten noorden van het onderzoeksgebied ligt. Er zijn geen sterke aanwijzingen voor mesolithische bewoning van dekzandruggen en -koppen op grotere afstand van de Regge. Dit patroon is vergelijkbaar met de waargenomen bewoningspatronen in de noord-oostelijke Achterhoek, waar de dichtheden van mesolithische vindplaatsen in de directe omgeving van de Berkel aanzienlijk hoger zijn dan in gebieden die verder van dat rivierdal af liggen (par. 9.4). De meeste vindplaatsen in het hier besproken gebied liggen op de dekzandruggen langs de rivier, met name in de omgeving van de buurschap Zuna. Daar liggen ook vijf vindplaatsen direct naast een met veen gevulde dalvormige laagte, op enkele honderden meters ten zuiden van het huidige rivierdal.⁴⁵ Overigens is uit de Regge bij Zuna ook een basisbijl van edelhertgewei afkomstig.⁴⁶ Ter hoogte van de vindplaats is het

⁴³ Archis-objectcode 28DZ-144; Musch 1991, catalogus 'Gem. Wierden, Enter, Zuiderveld'.

⁴⁴ Vindplaatsen B.J. Groenewoudt. De vondsten zijn gedermineerd door J. Deeben (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

⁴⁵ Archis-objectcodes 28DN-51 en -53; Musch 1991, catalogus 'Gem. Wierden, Zuna, NW van 't Kolkje' en 'Gem. Wierden, Zuna, Buitenkant'.

⁴⁶ Archis-objectcode 28DN-39; Musch 1991, catalogus 'Gem. Wierden, Zuna, bij brug over Regge'.

dal vrij smal. Ook illustratief voor de locatiekeuze voor mesolithische kampementen in dit deel van het onderzoeksgebied is een hoog paraboolduin in Rectum. Op vier plaatsen op het duin zijn vuurstenen artefacten gevonden die dateren uit het mesolithicum en mogelijk (vroeg-) neolithicum.⁴⁷ Ten westen van de rug ligt een grote, afgesneden meander van de Regge. De gordeldekzandruggen rondom 't Oelen zijn aan de west- en oostzijde onderbroken, als een gevolg waarvan er twee tegenover elkaar gelegen halvemaanvormige ruggen ontstaan zijn. Ten oosten en zuidoosten van de gordeldekzandruggen loopt de Eksosche Aa. De zandgronden langs dit dal zijn duidelijk minder geprononceerd dan die langs de Regge. Alleen de twee gordeldekzandruggen vormen hierop een uitzondering, en juist daar zijn vier of vijf mesolithische vindplaatsen gesitueerd.⁴⁸

Het derde deel van het onderzoeksgebied met een duidelijke concentratie van mesolithische vindplaatsen is De Borkeld. Mesolithische vindplaatsen zijn hier vrijwel uitsluitend bekend uit een landschapelijk gevarieerd gebied ten zuiden van het Elsenerveen en ten westen van de Friezenberg, met een omvang van circa 1,5 (oost-west) bij 1,7 kilometer. De vindplaatsen liggen op smeltwaterterrassen, deels met dekzand bedekte grondmoreneglooiingen en gordeldekzandwelingen. De eerste vindplaatsen in dit gebied werden ontdekt bij veldverkenningen, met name in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Tijdens een archeologische kartering van afgeplagde heide in De Borkeld en het Elsenerveld werden in 1986 vervolgens verschillende mesolithische vindplaatsen ontdekt dicht bij het Elsenerveen, en één vindplaats op een iets verder zuidwestelijk gelegen smeltwaterterras.⁴⁹ De vindplaatsen bij het Elsenerveen zijn door B.J. Groenewoudt geïnterpreteerd als kortstondig gebruikte extractiekampjes.⁵⁰ Bij een vervolgonderzoek werden enkele jaren later op vrijwel dezelfde locatie enkele andere vuursteenconcentraties gevonden, elk met een diameter van 10 tot 20 meter.⁵¹ Deze zijn eveneens geïnterpreteerd als de restanten van extractiekampjes. Drie goed geconserveerde vondststrooiingen zijn onderzocht door J. Musch.⁵² Er bleek lokale morenevuursteen gebruikt te zijn, dat op korte afstand van de vindplaatsen in grondmorene-afzettingen verzameld moet zijn. De gevonden artefacten wijzen op verschillende stadia van vuursteenbewerking, zoals decortificatie, kernpreparatie en het afdanken van de restkernen. Eindproducten van de klingindustrie, zoals complete kling en daarvan vervaardigde werktuigen, ontbreken. Deze zullen na de productie meegenomen zijn van de vindplaatsen.

De bovengenoemde vindplaats op het smeltwaterterras is niet nader onderzocht. De vondststrooiing bestrijkt een oppervlakte van slechts vier bij vier meter. Volgens Groenewoudt werd hier in de smeltwaterafzettingen vuursteen verzameld en ter plekke bewerkt.⁵³ Waarschijnlijk is er een gelijkenis met een verder oostelijk gelegen vindplaats, die in een eerder stadium ontdekt was. Op de betreffende locatie, ongeveer 600 meter ten zuidwesten van het Elsenerveen gelegen, werden vele honderden vuurstenen artefacten uit de periode tussen het mesolithicum en de vroege bronstijd gevonden.⁵⁴ Tijdens een verkennend onderzoek naar de correlatie van de aan de oppervlakte aanwezige artefacten met die in de ondergrond bleek, dat er over een grote oppervlakte een diffuse strooiing van mesolithische artefacten aanwezig is, met daarbinnen één duidelijke vondstconcentratie.⁵⁵ Op basis van de samenstelling van het vondstcomplex interpreteert J. Musch de vindplaats als een 'primaire' bewerkingsplaats van lokaal verzamelde

⁴⁷ Archis-objectcodes 28DN-43, -46 en -47. Zie ook Groenewoudt/Andréa 1989, 3. Eén van de vindplaatsen wordt alleen vermeld door Musch (1991, catalogus 'Gem. Wierden, Zuna, W. van Wooldrink').

⁴⁸ Musch 1991, catalogus 'Wierden, Rectum, W. van Dakhorst', 'ZW. van Barvoorde', 'W. van Barvoorde', 'N. van Mokkalencate' en 'NO. van Haarboer').

⁴⁹ Groenewoudt 1987b, cat. nrs. 8, 18, 24, 25 en 27, p. 18,

23, 25-26.

⁵⁰ Groenewoudt 1987b, 10-11.

⁵¹ Groenewoudt 1987b, cat. nrs. 24 en 27, p. 25-26; Andréa/Groenewoudt 1988, cat. nr. 5, p. 12-14.

⁵² Musch 1991, 64, 1997, 15-24 (vindplaats 'P3/P4').

⁵³ Groenewoudt 1987b, 10-11.

⁵⁴ Archis-objectcode 28DZ-91.

⁵⁵ Groenewoudt 1994a, 114-146.

vuursteen, mogelijk daterend uit het laat-mesolithicum.⁵⁶ Op basis van de hoge vindplaatsdichtheid kan worden geconcludeerd dat de microregio van De Borkeld in het mesolithicum een relatief intensieve bewoning kende. De dateringsresolutie van de individuele vindplaatsen is voornamelijk niet goed genoeg om eventuele diachrone patronen te kunnen reconstrueren. Zonder twijfel speelde de aanwezigheid van grondmorene-afzettingen aan de oppervlakte, waar vuur- en natuursteen verzameld kon worden, een belangrijke rol in de locatiekeuze. Door middel van palynologisch onderzoek is aangetoond dat de veenvorming in het Elsenerveen al een aanvang heeft gehad in het laat-Glaciaal⁵⁷, maar in het mesolithicum stond zeker nog water in deze laagte. Uiteraard is ook deze lokale beschikbaarheid van een waterbron van groot belang. Alle vindplaatsen lijken de neerslag te vormen van kortstondige bewoning, soms herhaaldelijk op vrijwel dezelfde locatie. Voornamelijk is mesolithische bewoning in het gebied ten westen van de stuwwal van Rijssen-Markelo vrijwel uitsluitend in dit ruimtelijk beperkte gebied aangetoond, met een kleine vondstconcentratie op de Noordachteres ten noorden van Markelo als enige uitzondering.⁵⁸ Deze vindplaats ligt op de overgang van een grondmorenerug naar gordeldekzandafzettingen.

De gordeldekzandruggen aan de zuidelijke, oostelijke en noordoostelijke zijde van de Herikerberg vormen het vierde deel van het onderzoeksgebied waar verschillende mesolithische vindplaatsen voorkomen. Het betreft hoofdzakelijk vindplaatsen die tijdens en na zandwinningsactiviteiten zijn ontdekt. Dat geldt echter niet voor het grootste vondstcomplex. Omstreeks 1945 verzamelde J. van der Kley bij de Twikkelerweg enkele duizenden vuurstenen artefacten.⁵⁹ De exacte locatie van de vindplaats is niet bekend, maar het is waarschijnlijk dat deze op de gordeldekzandrug aan de zuidzijde van de Herikerberg lag.⁶⁰ Onder de artefacten bevinden zich circa 200 kernen, een paar honderd klingen en ruim honderd werktuigen. Op basis van de vondst van enkele zogenaamde A-spitsen en B-spitsen is de vindplaats in het vroeg-mesolithicum gedateerd. Daarnaast is er een vroeg-neolithische component in het vondstcomplex vertegenwoordigd. Een tweede mesolithische vindplaats ligt ongeveer anderhalve kilometer oostelijker. In de jaren zeventig werden in twee dicht bij elkaar gelegen ontgroningen grote aantallen vondsten gedaan, die wijzen op herhaaldelijke bewoning tussen het laat-paleolithicum en de vroege bronstijd.⁶¹ Het omvangrijke nederzettingsterrein waarvan beide vindplaatsen deel uitmaken, ligt op het hoogste deel van de gordeldekzandrug aan de zuidoostzijde van de Herikerberg. Een mesolithische vuursteenstrooiing die aangetroffen werd bij het onderzoek van een urnenveld in een uitbreidingswijk van Goor heeft exact dezelfde landschappelijke ligging.⁶² Er zijn geen sterke indicaties voor mesolithische bewoning op de hogere delen van de stuwwal. Volgens G.J. ter Kuile zou wel een artefact van elandgewei gevonden zijn op de Herikerberg.⁶³ Het zeldzame artefact is door L.P. Louwe Kooijmans gedetermineerd als een zogenaamde *shaft-hole adze*, daterend uit het vroeg-mesolithicum.⁶⁴ Er moeten echter vraagtekens geplaatst worden bij deze vindplaatsopgave. Gezien de bodemkundige kenmerken van de Herikerberg lijkt een herkomst van een hoog deel van de stuwwal onwaarschijnlijk. Eerder moet gedacht worden aan een vondst uit een fossiele geul of met veen gevulde depressie in de directe omgeving van de stuwwal.

⁵⁶ Musch 1997, 25-30 (vindplaats M11).

⁵⁷ Bannink/Pape 1968, 15 en afb. 4.

⁵⁸ Verlinde 2000d.

⁵⁹ Archis-objectcode 34BN-81; Musch 1991, catalogus 'Gem. Markelo, Herike, Twikkelerweg'.

⁶⁰ De in Archis opgegeven en door Musch overgenomen coördinaten liggen midden in een droogdal. Het is aannemelijker dat de artefacten op de aangrenzende gordel-

dekzandafzettingen verzameld zijn.

⁶¹ Verlinde 1979c, 2000e; Musch 1991, catalogus 'Gem. Markelo, Herike'.

⁶² Archis-objectcode 34BN-78; Musch 1991, catalogus 'Gem. Markelo/Goor, bij 'Jachtlust'.

⁶³ Ter Kuile 1909, 24.

⁶⁴ Louwe Kooijmans 1970-1971, no. 18, 55-57.

Enkele vindplaatsen op de gordeldekzandruggen langs de Herikerberg zijn, in vergelijking met de vuursteenstrooiingen in het kopjeduinenlandschap en langs de Regge, rijk aan vondstmateriaal. Dit geldt met name voor de vindplaatsen bij de Twikkelerweg en de vondsten uit beide ontgroningen. J. Musch interpreteert deze op gordeldekzandruggen gesitueerde vindplaatsen met een hoge vondstdichtheid, een groot aantal vondsten en grote oppervlakte als basis- of aggregatiekampen, of als locaties die verschillende bewoningsfasen hebben gekend (par. 4.3.2).⁶⁵ In tegenstelling tot de kleine dekzandruggen en –koppen in natte gebieden zijn juist de in oorsprong hoge, aaneengesloten gordeldekzandruggen op ‘grootschalige’ landschappelijke overgangen bij uitstek geschikt voor meer intensieve bewoning. Dit wordt ook geïllustreerd door het herhaaldelijk gebruik van deze landschapstypes in de periode tussen het laat-paleolithicum en de vroege bronstijd. Wel dient benadrukt te worden dat het vanwege het ontbreken van opgravingen, in combinatie met bovengenoemde palimpsest-situaties, nauwelijks mogelijk is om te bepalen in hoeverre er daadwerkelijk sprake was van ‘langdurige’ bewoning. Het is waarschijnlijk dat het globale onderscheid tussen basiskampen enerzijds en jacht- of extractiekampen anderzijds een simplificatie van de werkelijkheid is, en de reikwijdte aan ‘vindplaatstypen’ veel groter geweest is dan tot dusver is aangenomen.

Concluderend geeft het verspreidingspatroon van mesolithische vindplaatsen een duidelijke indicatie dat naast deze gordeldekzandruggen van de Herikerberg met name de dekzandruggen en –koppen in het kopjeduinenlandschap, de dekzandruggen langs het Reggedal en de microregio van De Borkeld in het mesolithicum de meest intensief bewoonde gebieden waren. Waarschijnlijk namen ze wel verschillende posities in wat betreft uitgevoerde activiteiten en landschapsexploitatie. Er is veel minder informatie over het minder intensief onderzochte deel van het onderzoeksgebied ten westen van Rijssen. Bij de egalisering van een dekzandrug in dit overwegend laaggelegen gebied is wel een *Geröllkeule* gevonden, die een eerste aanwijzing voor bewoning in het mesolithicum of de eerste helft van het neolithicum vormt.⁶⁶

10.6 VROEG- EN MIDDEN-NEOLITHICUM

10.6.1 Nederzettingen en ‘losse’ vondsten

In de vorige paragraaf is duidelijk geworden dat het zuidwestelijke deel van Twente opvallend rijk is aan mesolithische vindplaatsen. Het gevarieerde gebied bezit diverse landschappelijke kenmerken die voor optimale omstandigheden voor bewoning en exploitatie in de vroege prehistorie hebben gezorgd. Ook vindplaatsen uit het neolithicum en de vroege bronstijd zijn, in vergelijking met andere delen van Oost-Nederland, goed vertegenwoordigd. Daarbij dient wel een onderscheid gemaakt te worden tussen het vroeg- en midden-neolithicum enerzijds, en het laat-neolithicum en de vroege bronstijd anderzijds. Het eerste tijdvak wordt besproken in deze paragraaf. Ook in Zuidwest-Twente blijken vroeg- en midden-neolithische nederzettingsterreinen moeilijk herkenbaar te zijn, zeker wanneer het kleine vondstcomplexen betreft. Als een gevolg daarvan is het beeld voor deze periode niet erg gedetailleerd. Dat er bewoning plaatsvond is wel zeker, bijvoorbeeld door het voorkomen van twee *Rössener Breitkeile* en een *Flache Hammeraxt*⁶⁷ en vindplaatsen van de midden-neolithische Trechterbekercultuur. Deze laatste zullen apart

⁶⁵ Musch 1991, 57-60.

⁶⁶ Archis-objectcode 28CN-9; Musch 1991, catalogus ‘Gem. Rijssen, Lichtenberg’.

⁶⁷ In CAA en Archis wordt een tweede *Flache Hammeraxt* vermeld, die gevonden zou zijn in Herike (objectcode

34BN-66). De auteur heeft het artefact niet gezien. Omdat het in geen enkel overzicht is opgenomen is het onzeker of het daadwerkelijk om een *Flache Hammeraxt* gaat.

beschreven worden, omdat ze cultureel, chronologisch en geografisch een sterke verwantschap vertonen (par. 10.6.2). Daarnaast zijn uit het onderzoeksgebied maar liefst 29 of 30 stenen en vuurstenen bijlen afkomstig, die de hoge bewoningsintensiteit in het gebied illustreren. Hoewel een deel van deze vondsten uit de periode na het midden-neolithicum zal dateren, komen ze in deze paragraaf al aan de orde. Overigens is van slechts de helft van de bijlen de exacte vindplaats bekend. Het betreft hoofdzakelijk 'losse' vondsten. Voor de bijlen waarvan de vindplaats niet exact bekend is, wordt vaak alleen een toponiem aangegeven. Er wordt bijvoorbeeld drie keer melding gemaakt van 'Markelo' en 'Enterbroek', twee keer van 'Enter' en één keer is de Friezenberg als vindplaats opgegeven. Ook hamerbijlen zijn, met dertien exemplaren, opvallend goed vertegenwoordigd. De meeste exemplaren dateren uit het laat-neolithicum of de vroege bronstijd. Deze artefacten worden later besproken.

Het kopjeduinenlandschap ten oosten en zuidoosten van de stuwwal van Enter kent binnen het onderzoeksgebied de hoogste dichtheid aan mesolithische vindplaatsen. Daarom is het opvallend, dat er veel minder neolithische vindplaatsen uit dit landschap bekend zijn. Het enige nederzettingsterrein ligt op een dekzandwelling in Zeldam. Voor deze vindplaats en een dicht daarbij gevonden hamerbijl-fragment is een datering in het laat-neolithicum of de vroege bronstijd waarschijnlijk (par. 10.9.1). Op enkele plaatsen zijn wel stenen en vuurstenen artefacten gevonden, die wijzen op kortstondige bewoning en/of gespecialiseerde activiteiten. De meest opvallende is een *Rössener Breitkeil* uit De Morsch.⁶⁸ Het betreft een overwegend laaggelegen gebied ten oosten van de stuwwal van Enter, waar verschillende met veen gevulde geulen van het systeem van de Boven-Regge liggen. De exacte vindplaats binnen deze microregio is niet bekend. Verder is er een *Fels-Rechteckbeil* gevonden in de Moer- en Boschwinkelhoek, even ten zuidwesten van Goor, en een *Flint-Rechteckbeil* in de omgeving van het waterloopje de Potlee, even ten oosten van Enter.⁶⁹ Beide bijlen zijn afkomstig uit beekoverstromingsvlaktes. Het contrast tussen het aantal mesolithische en neolithische vindplaatsen is opvallend. Vanwege de intensiteit van de veldverkenningen in dit gebied is het onwaarschijnlijk dat de grote verschillen in vindplaatsdichtheden veroorzaakt zijn door onderzoeksfactoren. Er is dus sprake van een verandering in nederzettingpatroon, waaraan twee oorzaken ten grondslag kunnen liggen. Ten eerste moet rekening worden gehouden met een veranderende economische bestaansbasis in de loop van het neolithicum. In het natte, versnipperde en slecht begaanbare kopjeduinenlandschap waren vrijwel geen grote dekzandruggen beschikbaar die geschikt zijn als vestigingslocatie voor landbouwende gemeenschappen. Ten tweede vond er in de loop van het Holoceen een sterke vernatting plaats. Deze leidde in aanzienlijke delen van het onderzoeksgebied tot veengroei. Dat is in het kopjeduinenlandschap in mindere mate het geval, maar ook hier zal de bewoon- en begaanbaarheid van het gebied sterk verminderd zijn. De dichtstbijzijnde locaties die wel goede mogelijkheden voor (langdurige) bewoning kunnen hebben geboden, zijn de gordeldekzandruggen van de stuwwal van Enter. Toch zijn ook uit dat gebied slechts enkele vindplaatsen bekend, waarvan de meeste uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd dateren (par. 10.9.1).

Verscheidene nederzettingsterreinen liggen in de omgeving van de dalen van de Regge en de Eksosche Aa. De dateringsscherpte van de vindplaatsen laat veelal te wensen over. Een voorbeeld is een vindplaats bij het erf Loos in Notter. Op deze locatie werden enkele neolithische vuurstenen artefacten

⁶⁸ Van der Waals 1972, cat. nr. O.7, p. 173.

⁶⁹ Archis-objectcodes 34BN-45 en 28DZ-192. Er is tevens een *Fels-Rechteckbeil* gevonden bij de Weldammer Brug onder Goor. Omdat de bijl gevonden is bij grind van een spoorlijn kan de context secundair zijn (Archis-objectcode 34BN-40). Verder wordt voor twee *Fels-Rechteckbeile*

en een *Flint-Rechteckbeil* een herkomst uit Enterbroek vermeld (Archis-objectcodes 28DZ-125, -126 en -127). Daarmee kan zowel het gelijknamige buerschap in het kopjeduinenlandschap als het broekgebied ten westen van Enter bedoeld zijn.

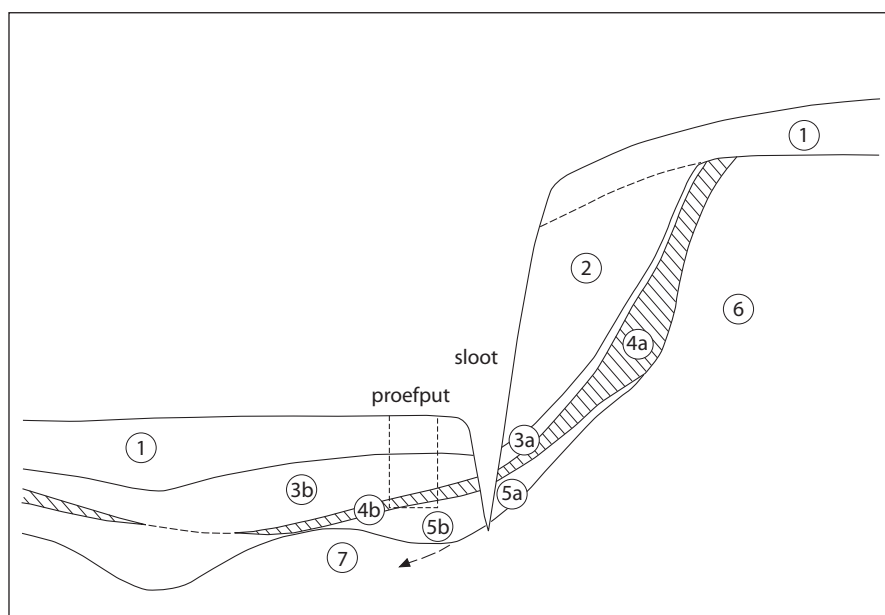

Fig. 10.5 Schematisch profiel over de vindplaats van een houten constructie in Zuna's Hooilanden. Legenda: 1. bouwvoor; 2. afgeschoven zand (recent); 3a. humeus zand; 3b. veraard veen vermengd met zand en klei; 4a. humeus zand met houtskool; 4b. vondstlaag: veraard veen met zandlensjes; 5a. venig zand; 5b. broekveen met houtresten; 6. dekzand; 7. rivierzand. Schaal horizontaal 1 : 300; verticaal 1 : 60. Naar Groenewoudt 2002a, afb. 2, p. 227.

en één scherf gevonden.⁷⁰ Het erf Loos ligt aan de rand van de Notter Es, die gesitueerd is op een hoge dekzandrug ten noorden van de Regge. Een tweede neolithische vindplaats ligt op een hoog paraboolduin in Rectum, dat als De Es bekend staat en eveneens bewoning kende in het mesolithicum. Op het westelijke deel van de noordelijke 'arm' van dit rivierduin werden enkele tientallen vuurstenen artefacten gevonden, waaronder een verbrande spits die vermoedelijk uit het vroeg-neolithicum dateert.⁷¹ Beide neolithische vindplaatsen bevinden zich dus op hoge, grote dekzandruggen direct ten noorden van het Reggedal. Een vergelijkbare rug ligt in Zuna, ten zuiden van de Regge. In hoofdstuk 3 is al vermeld, dat bij een archeologische verkenning aan de rand van deze rug een zeldzame vindplaats ontdekt is (par. 3.3.4; fig. 10.5).⁷² In het talud van een sloot en in een proefput werden deels bewerkte stammen en takken van eik, es en els gedocumenteerd, die mogelijk deel uitmaken van een houten constructie zoals een brug of een vlonder. Door middel van dendrochronologisch en ¹⁴C-onderzoek zijn zes houtfragmenten gedateerd in een vroege fase van het midden-neolithicum, en één fragment in het laat-neolithicum.⁷³ Recentelijk is door middel van verkennend booronderzoek en een palynologische analyse aangetoond, dat de dekzandrug aan de noordzijde wordt geflankeerd door een vroeg-holocene geul van de Regge.⁷⁴

⁷⁰ Groenewoudt/Andréa 1989, 3; Archis-objectcode 28DN-44.

⁷¹ Groenewoudt/Andréa 1989, 3; Musch 1991, catalogus 'Gem. Wierden, Rectum, Wooldrink/De Es'.

⁷² Groenewoudt 2002a, 2004, 59-61.

⁷³ Groenewoudt 2004, 60. Dendrochronologisch onderzoek van vijf stukken hout gaf uitkomsten in 3895 of 3894 voor Christus. Twee andere fragmenten zijn

gedateerd in 3561 en 2146 voor Christus. De uitkomsten van de ¹⁴C-dateringen zijn 5270 +/- 70 BP (GrN-20182) en 4920 +/- 70 BP (GrN-20183). Gecalibreerd met 2-sigma-standaarddeviatie geeft dit uitkomsten van 4314-4299, 4259-3964 (GrN-20183), 3940-3855, 3816-3629 en 3574-3533 cal. BC. Calibratie via WinCal25.

⁷⁴ Brinkkemper 2008.

Dat de omgeving van Zuna bewoond was in het neolithicum wordt ook geïllustreerd door de vondst van twee stenen bijlen in Zuna's Hooilanden, enkele honderden meters ten oosten van bovengenoemde vindplaats.⁷⁵ In dit laaggelegen deel van het Reggedal is een veenpakket tot ontwikkeling gekomen. Beide bijlen, die gedetermineerd zijn als een *Flint-Flachbeil* en een *Flint-Ovalbeil*, zijn midden in dit laaggelegen gebied gevonden op een onderlinge afstand van hooguit 50 meter. Op basis van de landschappelijke context kunnen de bijlen vermoedelijk als depotvondsten worden geïnterpreteerd. In het Reggedal en de directe omgeving zijn ook op verschillende andere locaties bijlen en hamerbijlen gevonden. Een voorbeeld is een *Flint-Ovalbeil* uit het deel van het rivierdal ten noordoosten van Rijssen.⁷⁶ De landschappelijke context is goed vergelijkbaar met de vondsten uit Zuna. Enkele andere bijlen zijn gevonden op of naast de flanken van de dekzandkoppen en -ruggen op korte afstand van de Regge en Eksosche Aa, en zouden uit nederzettingencontext afkomstig kunnen zijn. Een zeldzame vondst is een halffabricaat van een *Lousberg*-bijl, die gevonden is bij het erf Bloemendaal in Ijpelo en als depotvondst geïnterpreteerd is.⁷⁷ Bovengenoemde vindplaatsen maken duidelijk dat de hogere zandgronden langs het Reggedal een belangrijke bewoningskern vormden in het neolithicum. De nederzettingsterreinen lijken hoofdzakelijk gebonden te zijn aan de grotere dekzandruggen, op korte afstand van het rivierdal. Hoewel vanwege het ontbreken van grootschalige opgravingen nog weinig inzicht bestaat in het nederzettingensysteem en de landschapsexploitatie, kan verondersteld worden dat op kleinere dekzandruggen en -koppen meer kortstondige bewoning plaatsvond, of gespecialiseerde activiteiten werden uitgevoerd. Enkele bijlvondsten kunnen daarvan getuigen.

De dichtheden van neolithische vindplaatsen in het gebied rond de stuwwal van Rijssen-Markelo zijn nog hoger dan in de omgeving van het Reggedal. Uit dit gebied zijn bijvoorbeeld verschillende bijlen en andere neolithische artefacten afkomstig. Een voorbeeld is een vroeg-neolithische *Flache Hammeraxt*, die gevonden is in de Essteeg in Rijssen.⁷⁸ De vindplaats ligt op de overgang van de stuwwal naar de gordeldekzandafzettingen ten noorden daarvan. De nederzettingsterreinen tonen met name een duidelijke clustering in het gebied rond De Borkeld. Een deel van de vindplaatsen is in kaart gebracht tijdens een archeologische kartering van afgeplagde heide in 1986, en een aanvullende inventarisatie die daarop volgde.⁷⁹ In geomorfologisch opzicht liggen de vindplaatsen op smeltwaterterrassen, gordeldekzandwellingen, lage stuifzandduinen en met name op met dekzand bedekte grondmoreneruggen. Deze locatiekeuze wijkt duidelijk af van de nederzettingsterreinen in het gebied rond de Regge. B.J. Groenewoudt toonde aan, dat de nederzettingsterreinen uit het midden-neolithicum tot en met de vroege bronstijd in De Borkeld in een krans om de grondmorenerug in het zuidelijke deel van het gebied liggen, op of grenzend aan plaatsen waar deze rug met een dunne laag lemig dekzand is bedekt.⁸⁰ Dit leidde tot een in paragraaf 4.3.2 al besproken model voor de bewoning in dit gebied. Aangezien dit model hoofdzakelijk gebaseerd is op vindplaatsen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd, zal het later in dit hoofdstuk nogmaals kort aan de orde komen (par. 10.9.1). Het aantal scherp gedateerde vroeg- en midden-neolithische nederzettingsterreinen is overigens ook in deze microregio klein, met uitzondering van enkele trechterbeker-vindplaatsen.

Enkele neolithische vindplaatsen liggen op gordeldekzandafzettingen rond een grondmorenerug ten noorden van Markelo. Bij een verkennend archeologisch onderzoek op de Noordachteres werden onder meer een verbrand bijlfragment, enkele mogelijk neolithische kuilen en een potbekerschep gevonden.⁸¹

⁷⁵ Verlinde 1982c.

⁷⁶ Brandt 1967, 87; Verlinde 1971.

⁷⁷ Scholte Lubberink 1991.

⁷⁸ Bakker 1979, 88-89 en fig. 47a.

⁷⁹ Groenewoudt 1987b; Andréa/Groenewoudt 1988.

⁸⁰ Groenewoudt 1989a.

⁸¹ Van der Velde/Van der Heijden 1999; Verlinde 2000d. In het eind van de negentiende eeuw is in het dorp Markelo al een *Flint-Rechteckbeil* gevonden (Archis-objectcode 34BN-51).

De locatie van de vindplaats, op de overgang van de grondmorene naar dekzand, is in grote lijnen vergelijkbaar met die van de vindplaatsen in het noordelijker gelegen gebied De Borkeld. In de vorige paragraaf is aangetoond, dat op de hogere delen van de gordeldekzandruggen rond de Herikerberg verschillende mesolithische vindplaatsen gesitueerd zijn. Er zijn verschillende aanwijzingen, dat dezelfde landschappelijke eenheden ook in het neolithicum bewoond waren. De betreffende vindplaatsen liggen niet alleen rond de Herikerberg, maar ook op vergelijkbare plekken in de buurschappen Schoolbuurt en Elsen. In Elsen is bijvoorbeeld een *Rössener Breitkeil* gevonden, waarvan de exacte vindplaats niet bekend is.⁸² De meeste vindplaatsen bestaan uit kleine aantallen vuurstenen artefacten, die niet scherp dateerbaar zijn. De vondsten hoeven niet altijd op bewoning te wijzen, maar kunnen ook de neerslag zijn van specifieke activiteiten zoals jacht.⁸³ Vooral in de omgeving van de Herikerberg is herhaaldelijk ‘hergebruik’ van bewoningslocaties aantoonbaar. In het deels uit het vroeg-mesolithicum daterende vondstcomplex van de Twikkelerweg bevindt zich bijvoorbeeld een neolithische Michelsbergspits.⁸⁴ In de eerder al besproken twee nabijgelegen ontgroningen op de gordeldekzandrug ten oosten van de Herikerberg zijn diverse artefacten uit de periode tussen het laat-paleolithicum en de vroege bronstijd gevonden.⁸⁵

10.6.2 Vindplaatsen van de Trechterbekercultuur

De vindplaatsen van de Trechterbekercultuur in Zuidwest-Twente kennen, net als in de noordoostelijke Achterhoek (par. 9.5.2), een beperkte ruimtelijke spreiding. Ze komen uitsluitend voor op de gordeldekzandrug ten zuidoosten van de Herikerberg, en op smeltwaterterrassen en grondmoreneruggen in De Borkeld. De vindplaatsen op de gordeldekzandrug van de Herikerberg zijn in het voorgaande al enkele malen aan de orde gekomen. In de meest oostelijke van twee aan elkaar grenzende ontgroningen werden onder meer enkele trechterbeker-scherven gevonden.⁸⁶ Een bijlfragment en een sikkelmes van lichtgrijze Belgische vuursteen dateren mogelijk ook uit het midden-neolithicum, maar kunnen niet met zekerheid aan de Trechterbekercultuur worden toegeschreven. Artefacten van lichtgrijze Belgische vuursteen zijn overigens zeldzaam in Oost-Nederland. Ook in de westelijke ontgroning werd een kleine hoeveelheid scherven gevonden, waaronder een exemplaar met diepsteekversiering.⁸⁷ Hoewel het aantal vondsten van de Trechterbekercultuur klein is, wijzen deze wel op de aanwezigheid van een nederzettingsterrein.

In De Borkeld en de omgeving van de Friezenberg liggen minstens drie vindplaatsen van de Trechterbekercultuur.⁸⁸ Eén daarvan ligt op het noordelijke deel van een dekzandwieling, enkele honderden meters ten zuiden van de Friezenberg. In en rond een groeve werden honderden scherven gevonden, deels met diepsteekversiering, alsmede veel vuurstenen artefacten.⁸⁹ Hoewel de vondsten niet in detail gepubliceerd zijn is het duidelijk dat hier sprake is van een grotendeels verstoord nederzettingsterrein van de Trechterbekercultuur. De locatie van deze nederzetting is interessant, omdat A. Benthem aangaf dat in 1856 nog restanten van een hunebed zichtbaar waren op de zuidelijke flank van de Friezenberg

⁸² Archis-objectcode 28DZ-115.

⁸³ Een voorbeeld is een driehoekige spits van het erf De Hunger, op gordeldekzand ten oosten van de Stokkumer Esch (Archis-objectcode 34BN-86).

⁸⁴ Archis-objectcode 34BN-81; Musch 1991, catalogus ‘Gem. Markelo, Herike, Twikkelerweg’.

⁸⁵ Verlinde 1979c, 2000e.

⁸⁶ Musch 1991, catalogus, ‘Gem. Markelo, Herike’; Verlinde 2000d.

⁸⁷ Verlinde 1979c; Musch 1991, Musch 1991, catalogus,

‘Gem. Markelo, Herike’.

⁸⁸ Op een locatie direct ten zuiden van het Elsenerveen zou eveneens Trechterbekeraardewerk gevonden zijn (Archis-objectcode 28DZ-60). Het aardewerk en de vondstcontext zijn niet beschreven, waardoor de betrouwbaarheid van de melding niet vastgesteld kan worden.

⁸⁹ Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 139, p. 131; Archis-objectcodes 28DZ-43, 77 en -130.

(par. 3.3.3).⁹⁰ Hoewel niet aangetoond is dat dit hunebed daadwerkelijk bestaan heeft, ligt de nederzetting niet ver van de aangewezen locatie voor het grafmonument. Dat geldt tevens voor een vindplaats op een smeltwaterterras met resten van grondmorene ten zuidwesten van de Friezenberg. Bij veldverkenningen werden hier een paar duizend vuurstenen artefacten en ongeveer 300 scherven gevonden.⁹¹ Het vuursteenmateriaal is hoofdzakelijk gedateerd in het neolithicum en de vroege bronstijd. Binnen het aardewerkspectrum zijn minstens 15 trechterbeker-scherven vertegenwoordigd, die gedateerd zijn in de laat-Drouwen of vroeg-Havelte-fase. Dit aardewerk werd dicht bij elkaar gevonden. In een klein proefputje op de betreffende plek werden geen grondsporen waargenomen. Een derde, minder informatieve vindplaats ligt op een grondmorenerug die plaatselijk bedekt is met dekzand. Bij een veldverkenning werden hier onder meer tientallen onversierde scherven en een trechterbeker-scherf gevonden, alsmede honderden vuurstenen artefacten.⁹²

De vindplaatsen van de Trechterbekercultuur in Zuidwest-Twente zijn gebonden aan de gordeldekzandrug van de Herikerberg en aan de smeltwaterterrassen en grondmoreneruggen in De Borkeld en bij de Friezenberg. In hoeverre de conservering van het aardewerk een rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van dit verspreidingsbeeld is moeilijk te bepalen. Dat trechterbeker-aardewerk kan voorkomen op oppervlaktevindplaatsen, wordt geïllustreerd door de vindplaats ten zuidwesten van de Friezenberg. Desondanks kan niet geheel uitgesloten worden dat een deel van de neolithische vuursteenstrooiingen zonder aardewerk eveneens thuishoort in de Trechterbekercultuur. Het verspreidingspatroon van vindplaatsen vertoont enkele gelijkenissen met het patroon in de noordoostelijke Achterhoek (par. 9.5.2). Ook daar zijn de trechterbeker-vindplaatsen geconcentreerd in kleine delen van het gebied die ook in eerdere fases al bewoning kenden, zoals geldt voor de gordeldekzandruggen op de overgang van de stuwwal van Neede naar het Berkeldal. Glaciale terreinvormen, zoals stuwwallen en grondmorene-afzettingen, speelden blijkbaar een belangrijke rol bij de locatiekeuze. Het verschil van de Needse microregio met met de vindplaats op de gordeldekzandrug langs de Herikerberg is, dat deze laatste plek grenst aan een laaggelegen moerassige vlakte en niet aan een groot rivierdal. De vindplaatsen in De Borkeld tonen daarnaast een voorkeur voor de directe omgeving van grondmorene-afzettingen en smeltwaterterrassen.

10.7 LAAT-PREHISTORISCHE BEGRAVINGSLANDSCHAPPEN

10.7.1 Grafheuvelgroepen

Op en ten westen van de stuwwal van Rijssen-Markelo liggen op verschillende plaatsen grafheuvels (fig. 10.6-8). Voor het grootste deel betreft het groepen grafmonumenten, die nog goed herkenbaar zijn in het hedendaagse landschap, maar er komen ook geïsoleerde heuvels voor. Het totale aantal op dit moment bekende grafheuvels ligt rond de 70. Daarbij zijn de onderzochte urnenvelden en grafmonumenten die op basis van hun omvang (voorlopig) in de late bronstijd of ijzertijd gedateerd zijn, nog niet meegerekend. In vergelijking met andere delen van Oost-Nederland is het aantal grafmonumenten uit de fase voor de late bronstijd groot. Alleen andere delen van Twente, en dan met name de stuwwal van Ootmarsum, vertonen vergelijkbare dichtheden. Wanneer het mogelijke hunebed op de zuidelijke flank van de Friezenberg buiten beschouwing wordt gelaten, moeten deze grafheuvels worden gezien als de oudste monumenten die structuur hebben gegeven aan het laat-prehistorische begravingslandschap.

⁹⁰ Benthem 1920, 3; Verlinde 1987a, 5; Bakker 1988, 68.

objectcodes 28DZ-100 en -186.

⁹¹ Verlinde 1980c; Groenewoudt/Verlinde 1981; Archis-

⁹² Archis-objectcode 28DZ-95.

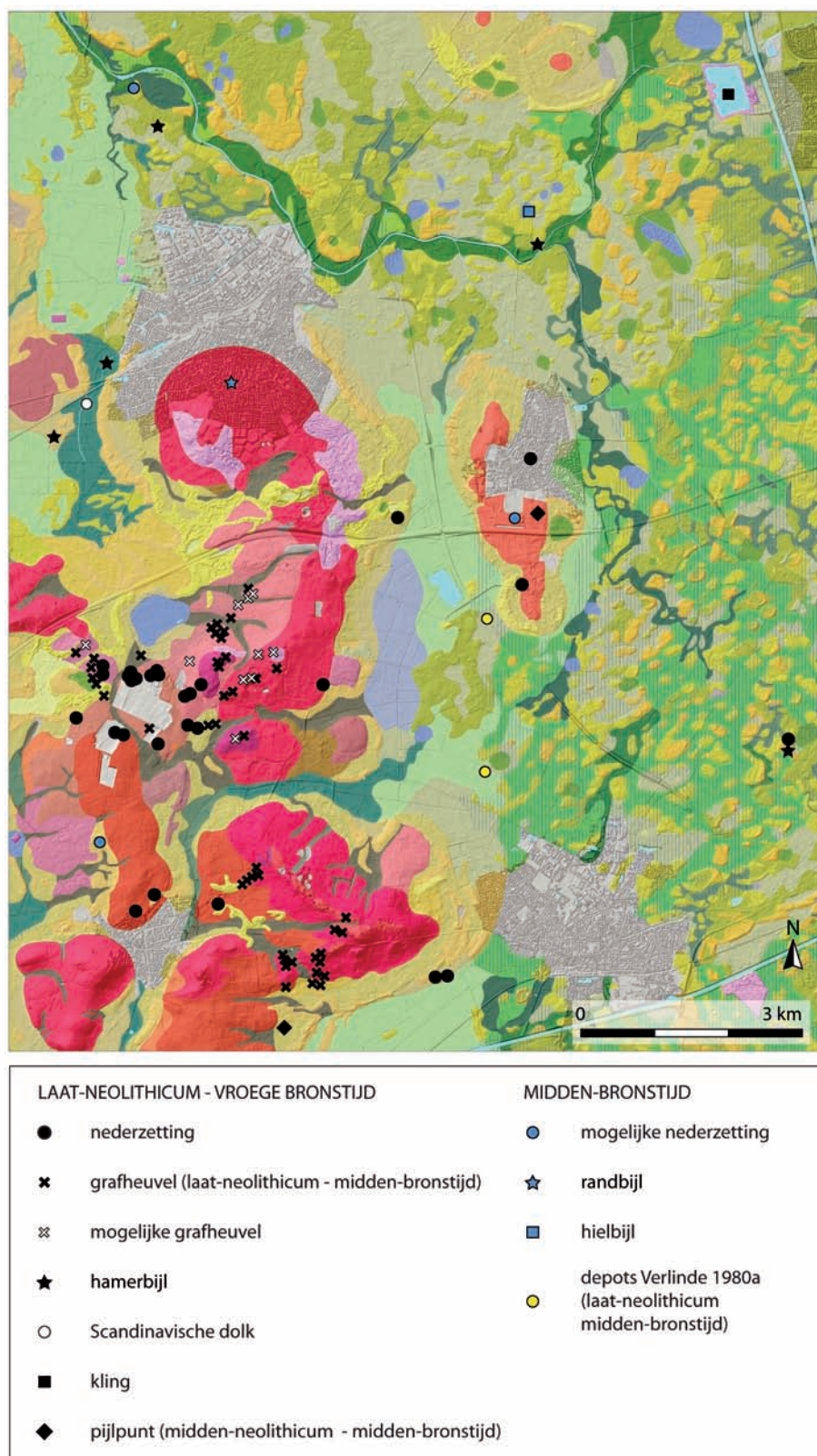

Fig. 10.6 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd. Stenen en vuurstenen bijlen zijn weergegeven in figuur 10.1.

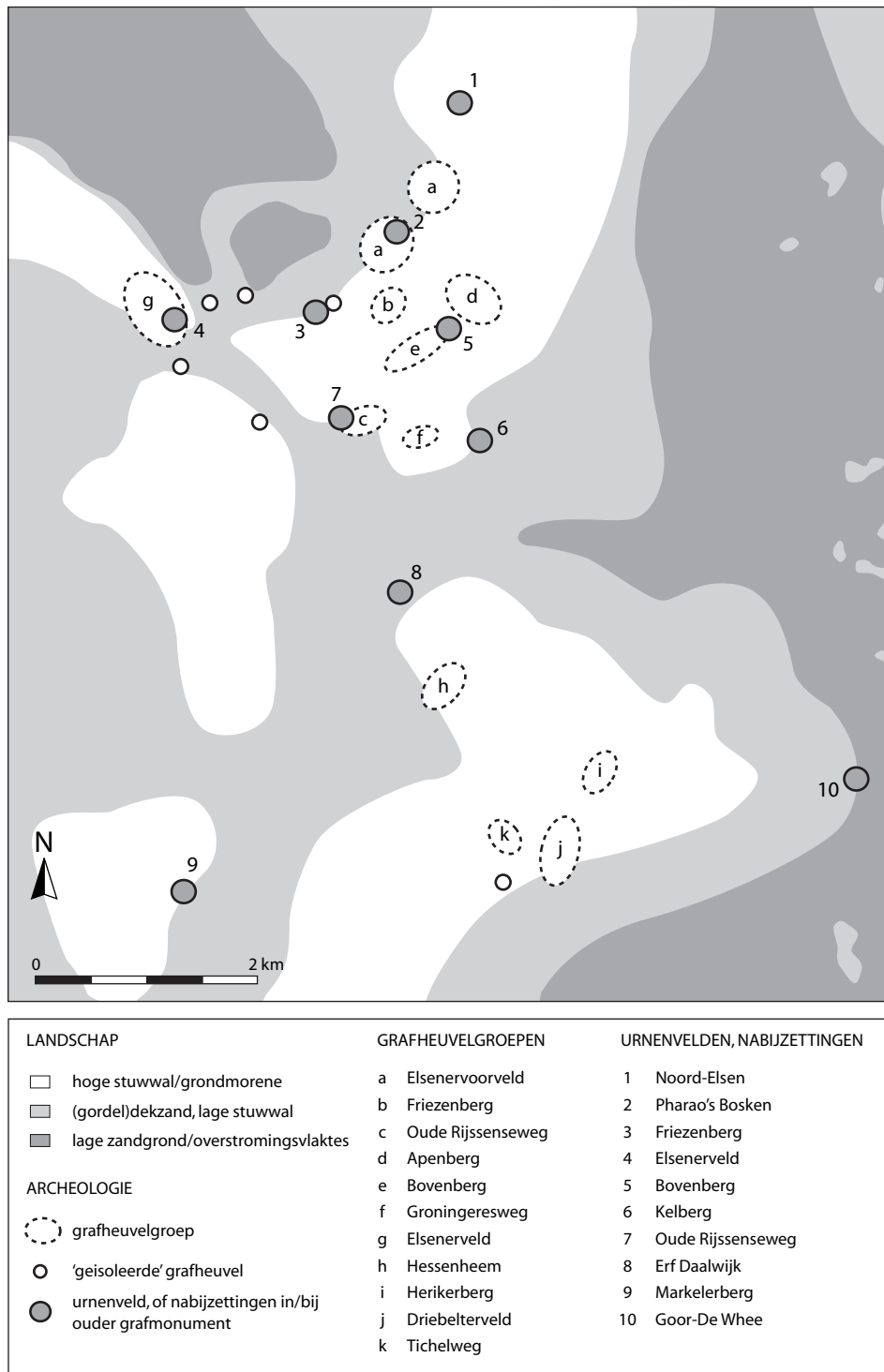

Fig. 10.7 Schematisch overzicht van de ligging van grafheuvelgroepen (laat-neolithicum tot midden-bronstijd) en urnenvelden/nabijzettingen (late bronstijd/vroege ijzertijd) op en bij het stuwwalcomplex van Rijssen-Markelo.

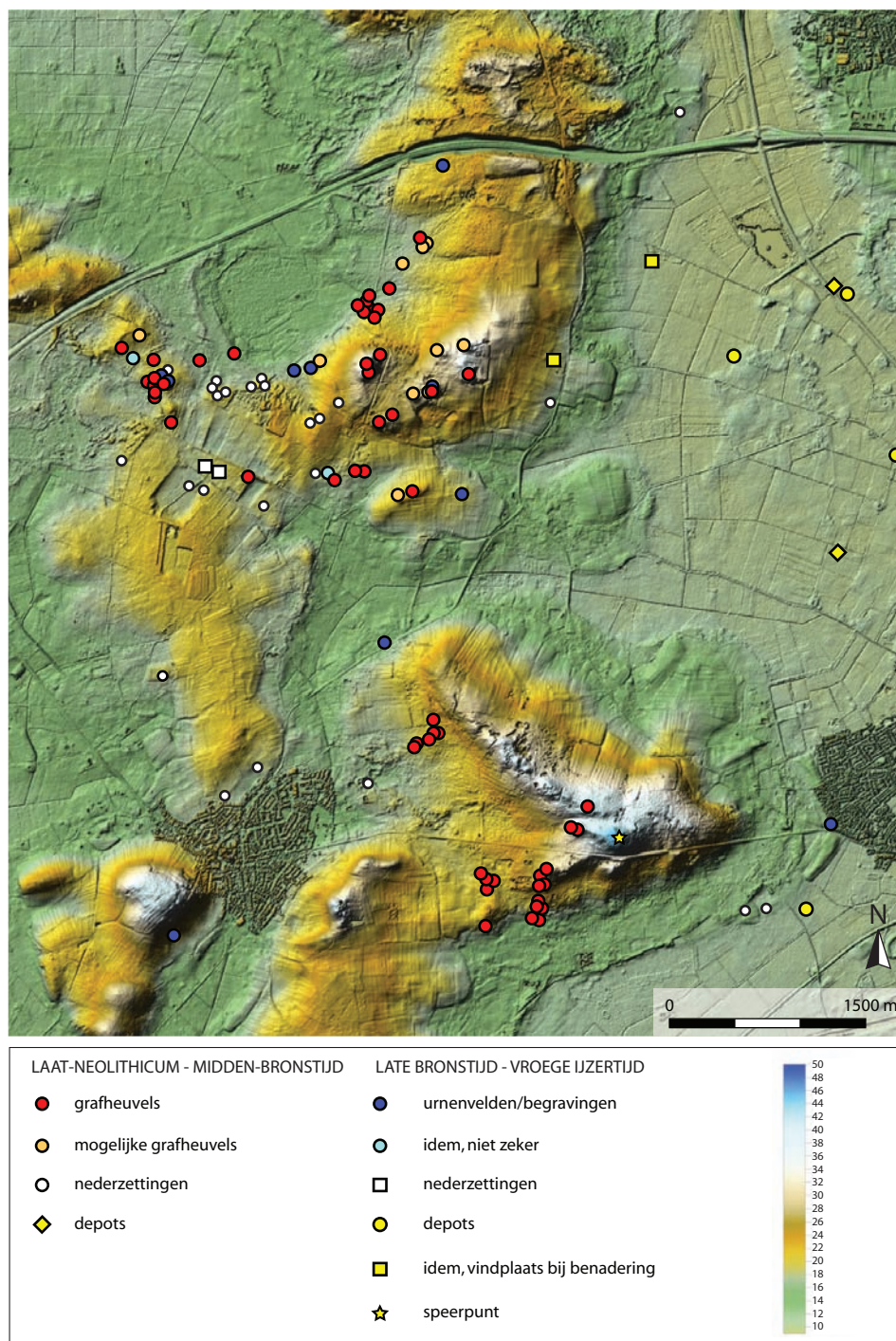

Fig. 10.8 Verspreidingskaart van grafheuvels en urnenvelden, nederzettingen en depotvondsten uit de periode tussen het laat-neolithicum en de vroege ijzertijd op en bij de stuwwal van Rijssen-Markelo en het aangrenzende Elsenerbroek en Enterveen.

Wat betreft het verspreidingspatroon valt op dat de heuvels vooral op de hogere delen van de stuwwal liggen, alsmede op de flanken en de wat lager gelegen gebieden ten westen daarvan (fig. 10.8). Aan de oostzijde van de stuwwal van Markelo-Rijssen ontbreken grafheuvels geheel. Het is goed mogelijk dat hier wel grafmonumenten hebben gelegen, maar deze bij ontginningen verdwenen zijn. De oostelijke delen van het stuwwalcomplex zijn voor een groter deel dan de westelijke in cultuur gebracht, getuige bijvoorbeeld de verschillende escomplexen die zich hier bevinden (Loker Es, Groninger Es, Zuider Es, Stoevelaars Es). Er zijn ook nauwelijks gegevens bekend over het noordelijke deel van de stuwwal, dat deels onder de zuidelijke wijken van Rijssen ligt. Direct ten zuiden van Rijssen liggen ook omvangrijke leem- en grindgroeves, die de stuwwal zwaar hebben aangetast. Uit andere delen van het onderzoeksgebied is geen enkele grafheuvel uit de periode voor de late bronstijd bekend. Met name wat betreft de stuwwal van Enter is het mogelijk dat die er wel zijn geweest, maar als gevolg van ontginningen verdwenen zijn. In een zeventiende-eeuwse bron uit het Huis Almelo wordt melding gemaakt van grafheuvels op het Enterveld.⁹³ Daarmee kan het Zuiderveld bedoeld zijn, op het zuidelijke deel van de Enterse stuwwal. Dit gebied is sterk verstoord door ontginningen, ontgroning en overbouwning.

Er is opvallend weinig professioneel onderzoek naar de grafheuvels op de stuwwal van Rijssen-Markelo uitgevoerd. De kuilen en depressies die in veel heuvels waarneembaar zijn, wijzen er op dat verschillende grafmonumenten ten prooi zijn gevallen aan 'urndelvers'. Publicaties van vroege 'opgravingen' ontbreken, met uitzondering van het verslag van de Graaf van Bijlandt uit 1840 (par. 2.3.2 en 10.3).⁹⁴ Later werd op kleine schaal onderzoek gedaan door F.C. Bursch van het Rijksmuseum van Oudheden, en door C.C.W.J. Hijzeler van de Oudheidkamer Twente. Voor het overige kan informatie worden ontleend aan enkele toevalsvondsten en waarnemingen tijdens inspecties en restauraties door de ROB, die met name vanaf 1969 plaatsvonden. Vanwege het kleine aantal opgravingen en de doorgaans gebrekkige publicatie van de resultaten kunnen slechts enkele grafmonumenten scherp gedateerd worden. Daardoor ontbreekt gedetailleerde kennis over de ontstaansgeschiedenis en het gebruik van zowel individuele heuvels als groepen monumenten.

In deze paragraaf wordt ingegaan op de landschappelijke ligging en de vorm van de verschillende grafheuvelgroepen waarvoor een datering tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd aangetoond of aannemelijk is, en worden eventuele vondsten met een daterende waarde besproken.⁹⁵ Zoals gezegd liggen alle vindplaatsen op en bij het stuwwalcomplex van Rijssen-Markelo. Daarbinnen kan een onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds het gebied van de Friezenberg, De Borkeld en omgeving, en anderzijds de Herikerberg en omgeving (fig. 10.7). Tussen beide gebieden bevindt zich een 'grafheuvelloze' zone. Hier is in de vorm van een oost-west geïntendeerd smeltwaterdal, waardoor tegenwoordig de Holdtjiksche Beek loopt, een onderbreking in het stuwwalcomplex aanwezig.

In de microregio van de Friezenberg en De Borkeld komen grafheuvels voor binnen een gebied met een omvang van circa drie (oost-west) bij twee (noord-zuid) kilometer. Opvallend is de variatie die, ook binnen dit kleine gebied, al zichtbaar is in de locatiekeuze voor grafmonumenten. Er zijn enkele clusters van grafmonumenten aanwezig, waarvan een groep in het Elsenervoorveld de meest noordelijke is. Deze groep bestond uit minstens dertien heuvels.⁹⁶ Het zuidelijke deel van de groep bestaat uit een cluster

⁹³ Archis-objectcode 28DZ-183.

⁹⁴ Van Bijlandt 1840.

⁹⁵ Voor dit onderzoek is getracht een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de grafheuvels door literatuur, het Centraal Archeologisch Archief, het Centraal Monumenten Archief en Archis met elkaar te vergelijken.

Hierdoor kunnen zowel de vermelde aantallen heuvels als locaties afwijken van die vermeld in afzonderlijke bronnen.

⁹⁶ Hijzeler 1960; Andréa/Groenewoudt 1988, cat. nrs. 3 en 9, p. 11 en p. 24-25; Andréa/Visscher 1988, cat. nrs. 130 en 135, p. 124-125 en p. 128-129; Jacobs/Houkes 2003.

van acht heuvels, die rondom een vijfsprong van zandwegen liggen.⁹⁷ De overige exemplaren liggen in een lineair patroon, in noordoostelijke richting. B.J. Groenewoudt wijst er op, dat uit de ligging van deze grafmonumenten het tracé van een prehistorische weg kan worden afgeleid.⁹⁸ Vrijwel alle heuvels liggen hier op de grondmoreneglooiing of smeltwaterglooiing aan de westzijde van de stuwwal, die doorsneden wordt door enkele oost-west geörienteerde droogdalen. Bij de vijfsprong is ook een *Fels-Rechteckbeil* gevonden, die mogelijk uit een graf afkomstig is.⁹⁹ Dit kan impliceren dat de betreffende heuvel een oorsprong heeft in het laat-neolithicum. *Fels-Rechteckbeile* komen echter ook al aanzienlijk eerder voor.¹⁰⁰

Enkele honderden meters ten zuiden van de grafheuvelgroep in het Elsenervoorveld ligt de Friezenberg. Op deze markante smeltwaterheuvel liggen minstens drie grafheuvels.¹⁰¹ In of bij de meest zuidwestelijke daarvan zijn in 1923 standvoetbekerscherven gevonden, die een indicatie geven dat de heuvel in de Enkelgrafcultuur aangelegd is.¹⁰² De andere exemplaren zijn niet onderzocht. Ten zuiden van de Friezenberg liggen enkele heuvels op een dekzandwelling. De Oude Rijssenseweg, de oude zandweg tussen Markelo en Rijssen, volgt de lengte-as van deze landschappelijke eenheid. Aan weerszijden van de weg hebben grafheuvels gelegen, waarvan er tegenwoordig nog slechts twee zichtbaar zijn.¹⁰³ Twee heuvels die zich ten oosten van de weg bevinden zijn in 1940 onderzocht door Bursch. In één daarvan vond hij 'bekerscherven, een vuursteen dolkmes en een bijltje'.¹⁰⁴ Deze combinatie van artefacten wijst op een aanleg ten tijde van de Enkelgrafcultuur. Er worden geen resultaten van het onderzoek naar de tweede heuvel vermeld. In de directe omgeving van de nog zichtbare grafheuvel ten oosten van de weg zijn enkele klokbeker-scherven gevonden.¹⁰⁵ Ook op het deel van de stuwwal ten oosten van de Friezenberg liggen verspreid verschillende grafmonumenten. De hoogste punten binnen deze microregio worden gevormd door de Apenberg en Bovenberg. Ten zuidwesten van de Bovenberg ligt een derde hoogte, ten noorden van de Groningeresweg. De grafmonumenten bevinden zich op deze hogere delen, namelijk drie op de Apenberg, drie op de Bovenberg en twee of drie bij de Groningeresweg.¹⁰⁶ Enkele honderden meters zuidelijker bevinden zich op een lager en vlakker deel van de stuwwal nog eens twee heuvels.¹⁰⁷

De meest westelijk gelegen grafheuvelgroep bevindt zich op een smeltwaterterras, enkele honderden meters ten zuidwesten van het Elsenerveen.¹⁰⁸ Deze groep ligt in vergelijking met de andere grafmonumenten relatief laag in het landschap. In totaal zijn er dertien heuvels bekend, waarvan er twee op basis van de afmetingen in de late bronstijd of vroege ijzertijd gedateerd zijn. Deze laatste maken deel uit van een cluster van in totaal negen grafheuvels die dicht bij elkaar liggen. Op basis van de opgegraven afmetingen kan niet worden uitgesloten, dat ook van de andere heuvels uit dit cluster nog enkele exemplaren dateren uit de urnenveldenperiode. Deze kleinere monumenten liggen vooral aan de noordzijde van de

⁹⁷ Een deel van deze heuvels is zichtbaar op de Hottingerkaart (Versfelt 2003, blad 66). Het is aannemelijk dat het hogere punt waar deze heuvels op liggen, het centrale punt is geweest van waaruit het wegenpatroon is uitgezet. Een van de grootste heuvels staat lokaal bekend als de Priesterbelt (Archis-objectcode 28DZ-57).

⁹⁸ Groenewoudt 1989a, 312-313.

⁹⁹ Archis-objectcode 28DZ-134. Er zou ook een bijl afkomstig zijn uit de heuvel die Hijzeler 'tumulus 6' noemt (Archis-objectcode 28DZ-58). Het kan om dezelfde vondst gaan.

¹⁰⁰ O.a. Schut 1987, 28-29.

¹⁰¹ Benthem 1920, 3; Stroink 1966, 65; Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 134, p. 127-129.

¹⁰² Archis-objectcode 28DZ-2.

¹⁰³ Archis-objectcodes 28DZ-43 en -44.

¹⁰⁴ Van Wijngaarden 1941, 5-6; Archis-objectcode 28DZ-43; pers. comm. A.D. Verlinde, Amersfoort.

¹⁰⁵ Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 137, p. 129-131; Archis-objectcode 28DZ-44.

¹⁰⁶ Apenberg: Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 136, p. 129. Bovenberg: Andréa/Groenewoudt 1988, cat. nr. 2, p. 10. Groningeresweg: Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 142, p. 133. Bij enkele exemplaren is niet zeker of het grafheuvels zijn.

¹⁰⁷ Andréa/Visscher 1988, cat. nrs. 140 en 143, p. 131-135; Archis-objectcodes 28DZ-86 en -87.

¹⁰⁸ Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 131, p. 125.

heuvelgroep. Dat het niet uitsluitend heuvels van een urnenveld betreft, is op basis van de afmetingen echter wel zeker.¹⁰⁹ Vier andere heuvels liggen op wat grotere afstanden ten noordwesten en zuidoosten van het cluster. Verder lijken enkele grafheuvels in de microregio van De Borkeld een meer geïsoleerde ligging te hebben, op grotere afstand van de tot dusver besproken groepen. Het betreft grafmonumenten bij de Hochtweg en aan de zuidrand van het Elsenerveen.¹¹⁰ Mogelijk is dit laatste exemplaar de vooralsnog niet gelocaliseerde heuvel waarin Bursch onder meer een urn onder een 'steen-zetting' vond.¹¹¹

De tweede microregio waar verschillende grafheuvelgroepen voorkomen, is de Herikerberg. Op en in de omgeving van deze stuwwal zijn grafheuvels aanwezig binnen een gebied met een grootte van circa 1,5 (oost-west) bij 1,7 (noord-zuid) kilometer. Er kunnen vier verschillende grafheuvelgroepen worden onderscheiden. De meest noordelijk gelegen groep ligt in een gebied met het toponiem Hessenheem, en bestaat uit zes monumenten.¹¹² De afstand tussen naast elkaar gelegen heuvels varieert van enkele tientallen meters tot ruim 100 meter. Vijf van de zes heuvels vormen een gebogen lijn met een lengte van ongeveer 300 meter, die de overgang tussen verschillende landschappelijke eenheden volgt. Drie heuvels liggen op de overgang van de gestuwde pre-glaciale afzettingen van de stuwwal naar de daaraan grenzende grondmorenerug, en twee op de overgang van een stuifzandduin naar dezelfde grondmorenerug. Aangezien de heuvels de hoogtelijnen van de stuwwal volgen, is het waarschijnlijk dat zichtbaarheid bij de locatiekeuze een essentiële rol heeft gespeeld. Er zijn geen aanwijzingen voor de ouderdom van de individuele heuvels. De tweede groep ligt iets onder de top van de Herikerberg, en bestaat uit drie grafheuvels.¹¹³ Het hoogste deel van de stuwwal wordt gevormd door een langgerekt, noordwest-zuidoost geïoriënteerd stuwwalplateau. Twee grafheuvels liggen dicht bij elkaar op de zuidelijke rand van dit plateau, terwijl de derde zich ongeveer 200 meter noordoostelijker bevindt. Met een hoogteligging van ongeveer 40 meter + NAP betreft het de hoogst gelegen grafmonumenten uit het onderzoeksgebied.

De derde groep, die uit tien heuvels bestaat, ligt in het Driebelerveld.¹¹⁴ De grafmonumenten liggen in een ongeveer noord-zuid geïoriënteerde strook met een lengte van 400 meter. De onderlinge afstanden tussen de heuvels variëren van tien tot ruim honderd meter. Omdat de tussenafstanden soms groot zijn en sommige heuvels geclusterd liggen, is het mogelijk dat het in oorsprong om verschillende groepen gaat. Een andere aanwijzing daarvoor is, dat de herkende lijn ongeveer haaks op het stuwwalreliëf ligt. De hoogteligging van de heuvels varieert van ruim 25 tot 17,5 meter + NAP. De meeste heuvels liggen op de gestuwde pre-glaciale afzettingen van de stuwwal. Slechts één exemplaar is archeologisch onderzocht. Naar aanleiding van een beschadiging werd in het heuvellichaam een proefputje gegraven, waarbij een spoor werd waargenomen dat is geïnterpreteerd als een tangentiaal geplaatst inhumatiegraf.¹¹⁵

De laatste grafheuvelgroep uit de omgeving van de Herikerberg ligt ten westen van het Driebelerveld, nabij de Tichelweg.¹¹⁶ Vier heuvels liggen bij elkaar op dit deel van de stuwwal, dat door een droogdal wordt gescheiden van het Driebelerveld. De afstand tot de dichtstbijzijnde daar gelegen heuvel bedraagt ongeveer 350 meter. Buiten deze vier grafheuvels ligt enkele honderden meters zuidelijker nog een vijfde exemplaar. Het onderzoek van de Graaf van Bijlandt was, in ieder geval deels, gericht op de grafheuvels bij de Tichelweg. In één van deze heuvels vond hij een Wohlde-rapier, volgens zijn beschrijving op een diepte van 25 centimeter. De rapier zou horizontaal gelegen hebben. Ongeveer 30 centimeter dieper

¹⁰⁹ De diameters variëren van circa 8 tot 19 meter (Archis-objectcodes 28DZ-69, -70, 71, 72, -73, -75 en -76).

¹¹⁰ Archis-objectcodes 28DZ-45 en -143.

¹¹¹ Van Wijngaarden 1941, 5-6; Archis-objectcode 28DZ-43; pers. comm. A.D. Verlinde, Amersfoort.

¹¹² Andréa/Visscher 1988, cat. nrs. 226-227, p. 195-197.

¹¹³ Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 232, p. 199-200.

¹¹⁴ Andréa/Visscher 1988, cat. nrs. 230-231, p. 199.

¹¹⁵ Archis-objectcode 34BN-29.

¹¹⁶ Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 229 en 233, p. 197-198 en p. 201.

werden ook crematieresten en houtskool waargenomen.¹¹⁷ Hoewel de beschrijving met enige voorzichtigheid betracht moet worden, kan afgeleid worden dat het zwaard niet als een grafgift bij het primaire graf beschouwd moet worden. Het zou om een bijgift bij een nabijzetting kunnen gaan, of eventueel om een rituele depositie. Wohlde-rapieren behoren tot de meest karakteristieke artefacten van de Sögel-Wohlde-groep, die gedateerd wordt in de midden-bronstijd A.¹¹⁸ Artefacten van deze groep komen vooral voor in Nedersachsen¹¹⁹, maar zijn ook bekend uit Nederlandse graven en depotvondsten in venen en rivieren.¹²⁰ Voor de vondst bij de Tichelweg is in Oost-Nederland een parallel beschikbaar in een grafheuvelgroep op de Monnikenbraak, bij Tubbergen.¹²¹ In de negentiende eeuw vond een schaapherder in één van de heuvels een Wohlde-rapier een randbijl, een slijpsteen en een kommetje. In 1888 werd in een andere heuvel eveneens een Wohlde-rapier gevonden, mogelijk samen met een lanspunt. Deze vondsten worden geïnterpreteerd als grafgiften, afkomstig uit een secundair graf in het heuvellichaam.

10.7.2 Urnenvelden en hergebruik van het oude grafheuvellandschap

Naast de in de vorige paragraaf besproken grafheuvelgroepen, die voor het grootste deel zullen bestaan uit grafmonumenten uit de periode tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd, zijn op minstens twaalf locaties graven uit de urnenveldenperiode gevonden (fig. 10.7-9). In vergelijking met de grafvelden uit dezelfde fase in de gebieden die in de vorige drie hoofdstukken centraal stonden, is dit aantal groot. De opvallend grote aantallen vroeg-prehistorische artefactstrooiingen en geïsoleerde artefacten geven weliswaar aanleiding om het zuidwestelijke deel van Twente als een typisch ‘vroeg-prehistorisch bewoningslandschap’ te karakteriseren, maar de bewoningsintensiteit lijkt tot de midden-ijzertijd – afgezien van het kopjeduinenlandschap – niet af te nemen. De meeste vindplaatsen liggen opnieuw op en bij de stuwwal van Rijssen-Markelo, hetgeen impliceert dat dit deel van het onderzoeksgebied nog steeds intensieve bewoning kende. Het is met name interessant om het verspreidingspatroon van ‘oude’ grafheuvels met die van de urnenvelden te vergelijken (fig. 10.7). Er zijn bijvoorbeeld aanwijzingen, dat een deel van de grafheuvelgroepen of individuele grafmonumenten op verschillende manieren ‘hergebruikt’ werden in de late bronstijd en vroege ijzertijd. In tegenstelling tot grafheuvels zijn urnenvelden niet uitsluitend gebonden aan dit deel van het onderzoeksgebied. Met name op de stuwwal van Enter zijn enkele grafvelden uit deze periode gevonden, en ook uit het gebied ten noorden van de Regge is een urnenveld bekend. Enkele urnenvelden zijn (deels) opgegraven. Voor het overige is het gegevensbestand opgebouwd uit overwegend oude vondstmeldingen, toevalsvondsten bij graafwerk en tegenwoordig nog zichtbare grafheuvels die op basis van hun afmetingen een ‘jonge’ datering hebben gekregen.

Wanneer we de stuwwal van Rijssen-Markelo van noord naar zuid volgen, komen we eerst een urnenveld uit de late bronstijd tegen dat al in 1923 onderzocht werd door J.H. Holwerda en A.E. Remouchamps.¹²² Het staat in de literatuur bekend als ‘Noord-Elsen’. Holwerda vermeldde dat veel heuvels binnen dit grote grafveld voor het onderzoek al geheel doorgraven waren. Een klein deel van het urnenveld werd vlakdekkend opgegraven, waarna het grafveld door middel van smalle sleuven verder in kaart werd gebracht (fig. 10.10). Op deze wijze werden vijf langbedden en minstens 118 kringgreppels blootgelegd. Het totale aantal graven moet nog groter geweest zijn. Ook tegenwoordig zijn er nog

¹¹⁷ Van Bijlandt 1840.

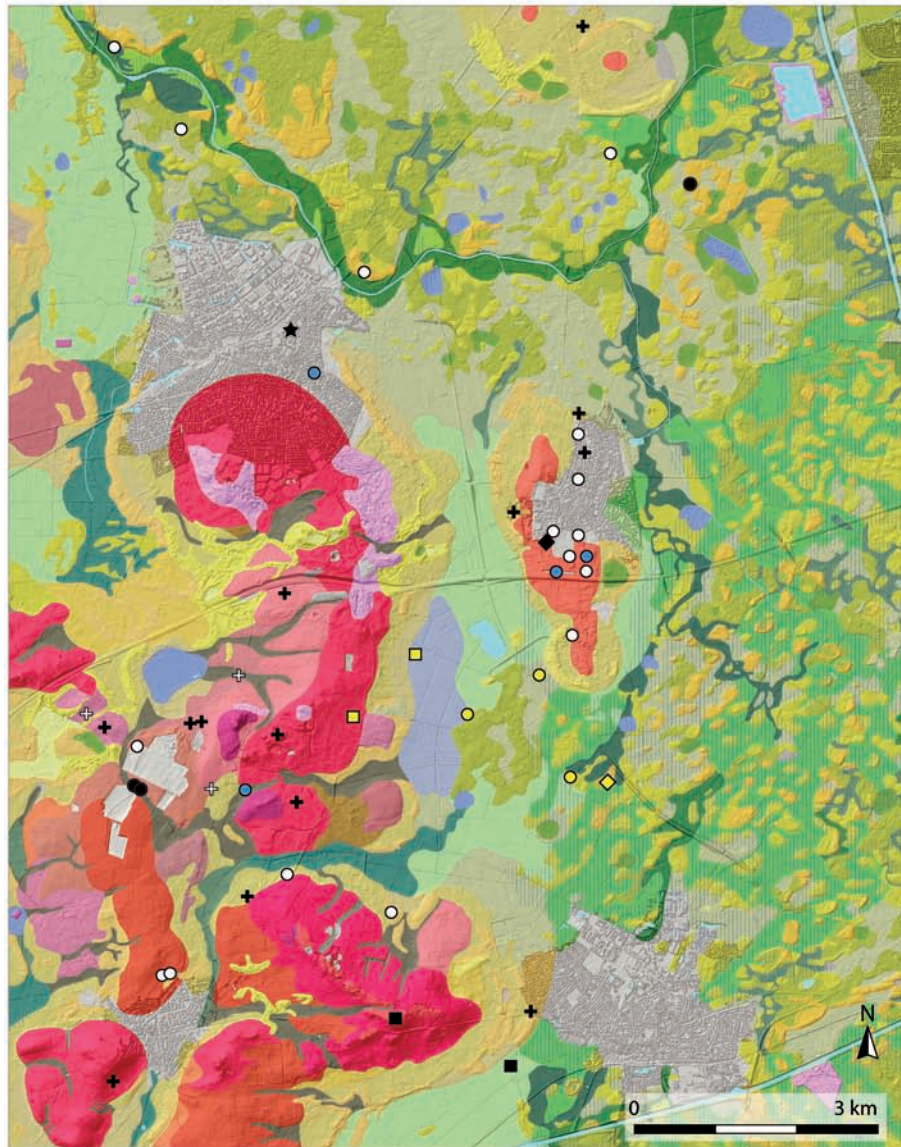
¹¹⁸ Butler 1990, 73-78.

¹¹⁹ O.a. Tackenberg 1996, 56.

¹²⁰ Butler 1990, 74-78; Van Beek 2001, 126-127 en appendix 4. In beide publicaties wordt de vondst van de Tichelweg niet vermeld.

¹²¹ Mulder 1889; Ter Kuile 1924; Butler 1990, find. no. 13, p. 76-78; Lohof 1991b, no. 245-0, p. 100.

¹²² Holwerda 1924, 1925, 80-86; Willems 1935, 47; Bursch 1942, afb. 36, p. 9; Hijzeler 1961, 41-42; Verlinde 1987a, cat. nr. 24, p. 26-37 en p. 318-319; Andrea/Visser 1988, cat. nrs. 122-123, p. 121.

LATE BRONSTIJD - VROEGE IJZERTIJD	IJZERTIJD - VROEG-ROMEINSE TIJD
● nederzetting late bronstijd	● nederzetting midden-ijzertijd - vroeg Romeinse tijd
+ urnenveld	○ mogelijke nederzetting
⊕ mogelijk urnenveld	● depots Verlinde 1980a (late bronstijd - midden-ijzertijd)
★ kokerbijl	■ vindplaats onzeker
■ speerpunt (brons-tijd-vroege ijzertijd)	◆ bronzen ring (datering onzeker)
◆ hamerbijl Muntendam	

Fig. 10.9 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen de late bronstijd en de vroeg-Romeinse tijd.

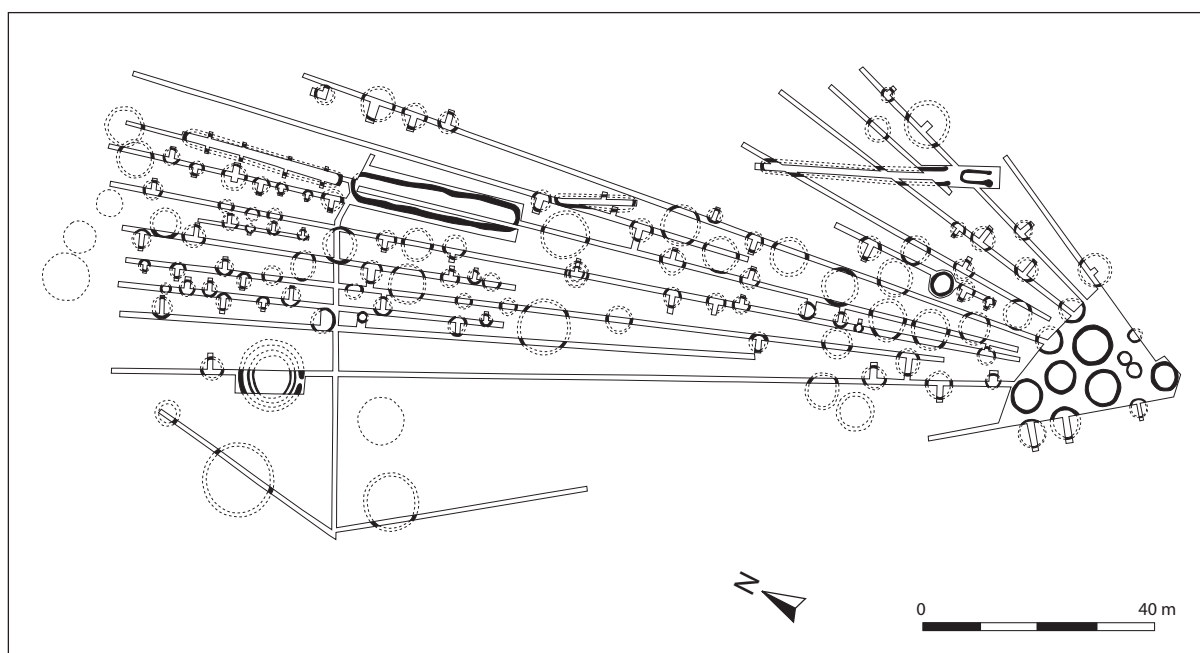

Fig. 10.10 In 1923 onderzocht urnenveld op de locatie 'Noord-Elsen'. Naar Holwerda 1924, afb. 1.

grafheuvels op de locatie herkenbaar.¹²³ De opgravingsplattegrond wijst op een langwerpige, ongeveer noord-zuid geïoriënteerd grafveld, waarbinnen de langbedden de meest opvallende structuren zijn. De oriëntatie van deze oudste grafmonumenten geeft een aanwijzing dat ze langs een weg zijn aangelegd. Ze vormen een lineair patroon aan de oostzijde van het urnenveld, en liggen parallel aan de lengterichting van de stuwwal.¹²⁴ In de vorige paragraaf is er op gewezen, dat de aanwezigheid van een weg langs de stuwwal ook afgeleid is uit het lineaire patroon dat enkele grafheuvels in het zuidelijker gelegen Elsenervoorveld vertonen.¹²⁵ Achttien crematies uit het urnenveld zijn fysisch-antropologisch onderzocht.¹²⁶ In die selectie blijken vooral jong-volwassenen vertegenwoordigd te zijn, met een leeftijd tussen 20 en 34 jaar, alsmede één kind. Ruim een kilometer ten zuidwesten van het urnenveld van Noord-Elsen lag vermoedelijk eveneens een grafveld. Bij een bosje dat lokaal bekend stond als Pharao's Bösken zijn volgens G.J. ter Kuile verschillende urnen gevonden.¹²⁷ De opgegeven locatie ligt direct ten noorden van de grafheuvelgroep bij de vijfsprong, in het Elsenervoorveld. Hoewel de urnen verloren zijn gegaan en de datering daarvan niet kan worden vastgesteld, is het waarschijnlijk dat in de directe omgeving van de oudere grafheuvelgroep in de late bronstijd of vroege ijzertijd een urnenveld aangelegd is.¹²⁸ In een verstoring in een vrij lage grafheuvel die zich aan de noordzijde van deze grafheuvelgroep bevindt, zijn crematieresten gevonden.¹²⁹

Meer informatie is beschikbaar over een urnenveld dat in 1976 en 1977 onderzocht werd aan de westelijke voet van de Friezenberg.¹³⁰ Bij het onderzoek werd naar schatting driekwart deel van het grafveld

¹²³ Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 123, p. 121. Volgens het CMA (nr. 28D-017, monumentnummer 985) zijn er tegenwoordig nog 24 heuvels zichtbaar.

¹²⁴ Verlinde 1987a, 318-319.

¹²⁵ Groenewoudt 1989a, 312-313.

¹²⁶ Cuijpers 1994, 14.

¹²⁷ Ter Kuile 1909, 24; Hijzeler 1961, 41; Verlinde 1987a, cat. nr. D, p. 37.

¹²⁸ Een lokale bewoner meldde dat ook omstreeks de jaren dertig van de vorige eeuw bij een ontginning nabij de grafheuvelgroep urnen zijn gevonden (Archis-objectcode 28DZ-58).

¹²⁹ Archis-objectcode 28DZ-3; pers. comm. B.J. Groenewoudt (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

¹³⁰ Verlinde 1977a, 1978b, 1987a, cat. nr. 25, p. 37-44; Andrea/Visscher 1988, cat. nr. 133, p. 127.

blootgelegd, waarbij onder meer één langbed, 32 kringgreppels en 15 crematiegraven zonder randstructuur werden blootgelegd. Het urnenveld dateert uit de vroege ijzertijd, en lijkt een wat kleinere omvang te hebben dan dat van Noord-Elsen. Ook crematieresten uit dit grafveld zijn fysisch-antropologisch onderzocht.¹³¹ Daaruit bleek onder meer, dat in een derde deel van de 29 onderzochte graven crematieresten van kinderen vertegenwoordigd zijn. In een later stadium werd nog een geïsoleerd grafmonument gevonden, dat op een afstand van minder dan 100 meter van het urnenveld ligt.¹³² Het bestaat uit een uitzonderlijk grote kringgreppel met een diameter van 17 meter, met een vierkante ‘annex’. Iets ten oosten van het vergraven centrum van de kringgreppel werd een kuiltje met crematieresten en houtskool gevonden, dat op basis van een ¹⁴C-datering van crematieresten gedateerd is tussen de achtste en vijfde eeuw voor Christus.¹³³ Het heeft derhalve een ongeveer vergelijkbare datering als het urnenveld, en het is niet duidelijk waarom het niet daarbij aansluit. Het is mogelijk dat ook het urnenveld van de Friezenberg bij de besproken weg langs de westzijde van de stuwwal aangelegd werd. Wanneer de veronderstelde route vanaf het urnenveld van Noord-Elsen via de grafheuvels in het Elsenvoorveld in zuidwestelijke richting doorgetrokken wordt, blijkt het urnenveld van de Friezenberg ongeveer op dezelfde lijn te liggen.

In de vorige paragraaf is opgemerkt, dat binnen de grafheuvelgroep van De Borkeld zowel grafheuvels uit de urnenveldenperiode als oudere grafmonumenten vertegenwoordigd zijn. Aan de noordzijde van het grootste cluster grafheuvels zijn dicht bij elkaar namelijk twee heuvels waargenomen met een diameter van 5,5 tot 6 meter en een hoogte van slechts 20 centimeter.¹³⁴ Hergebruik van oudere begravinglocaties is ook aangetoond op de hogere delen van de stuwwallen. Aan de rand van een zandgroeve op de Bovenberg zijn twee kleine potjes uit de late bronstijd gevonden.¹³⁵ Daarvan is er één compleet. Dit potje werd met crematieresten gevonden op enkele meters afstand van de voet van een grote grafheuvel. In een beschadiging in de heuvel zelf werd een fragment van een schaalte gevonden, dat als een bijgift bij een nabijzetting beschouwd moet worden. Met een hoogteligging van circa 33 meter + NAP zijn dit de hoogst gelegen graven uit de urnenveldenperiode in het onderzoeksgebied. Ook op de Kelberg, een deel van het Groningeresch- en veld, is een klein urntje met crematieresten gevonden.¹³⁶ Op dit deel van de stuwwal, dat beduidend lager is dan de Bovenberg, is een plaggendek aanwezig. Omdat de urn niet bewaard is gebleven, is niet mogelijk om tot een scherpe datering te komen. Het graf kan zowel dateren uit de urnenveldenperiode als uit de midden- of late ijzertijd. Ook is niet bekend of het een vlakgraf betreft of een nabijzetting in een oudere grafheuvel.

Volgens C.C.W.J. Hijzeler heeft ook bij de Oude Rijssenseweg een urnenveld gelegen. Bij heideontginningen zouden hier vele urnen met crematieresten kapot geploegd zijn.¹³⁷ De vindplaats ligt op de dekzandwellingen ten zuiden van de Friezenberg, die in de vorige paragraaf al aan de orde kwamen omdat hier eveneens oudere grafmonumenten gesitueerd zijn. De dichtstbijzijnde nog bestaande grafheuvel, met een diameter van 16 meter, ligt naar schatting op een afstand van 70 meter van de door Hijzeler opgegeven urnenveldlocatie.¹³⁸ Ook hier is waarschijnlijk sprake van hergebruik van een plek die al vanaf het laat-neolithicum als begravinglocatie ingericht was. In de vorige paragraaf is bij de beschrijving

¹³¹ Cuijpers/Schutkowski 1993; Cuijpers 1994, 13-14.

¹³² Verlinde 2000f.

¹³³ De uitkomst is 2475 +/- 45 BP (GrN-28014; schrift. comm. A.D.Verlinde). Calibratie met 2-sigma standaarddeviatie geeft uitkomsten tussen 781-481 en 464-413 cal. BC. Calibratie via WinCal 25. Aanvankelijk dateerde Verlinde het graf tussen de midden-ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd (2000f).

¹³⁴ Ook 250 meter noordwestelijker werd een mogelijke

grafheuvel ontdekt, maar bij een veldverkenning werd deze heuvel niet teruggevonden (Groenewoudt 1987b, cat. nrs. 21-23, p. 24; CMA-nr. 28D-004).

¹³⁵ Verlinde 1987a, cat. nr. 26, p. 44.

¹³⁶ Verlinde 1987a, cat. nr. 27, p. 44; Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 141, p. 133.

¹³⁷ Hijzeler 1961, 42; Verlinde 1987a, cat. nr. E, p. 44 en p. 46.

¹³⁸ Archis-objectcode 28DZ-44.

van ‘oude’ grafheuvels een onderscheid gemaakt tussen het gebied rond de Friezenberg, De Borkeld en omgeving enerzijds, en de Herikerberg en omgeving anderzijds. De tot dusver besproken begravinglocaties liggen alle in het eerstgenoemde gebied, en blijken voor een deel ‘uitgelijnd’ te zijn op de oudere grafmonumenten in het landschap.

Ook uit de omgeving van de Herikerberg zijn enkele grafvelden bekend. Het eerste daarvan ligt bij het erf Daalwijk, op de gordeldekzandwelingen ten noordwesten van de Herikerberg. Hier werden bij werkzaamheden enkele urnen gevonden, waarvan er slechts één bewaard is gebleven.¹³⁹ Deze urn is gedateerd in de late bronstijd of de beginfase van de vroege ijzertijd. Er zijn geen aanwijzingen dat de locatiekeuze voor dit grafveld beïnvloed is door het ‘oude’ begravinglandschap. Minder zekerheid is er wat betreft de exacte ligging en ouderdom van een mogelijk grafveld op de Markelerberg. Een beschrijving van W.A. Warmelink luidt aldus: *Op den Markeloschen Berg vindt men van tijd tot tijd, bij het omploegen, urnen en dergelijke voorwerpen, die het bestaan van eene overoude Heidensche begraafplaats aanduiden.*¹⁴⁰ Het enige urnenveld dat ten oosten van het stuwwalcomplex ligt, is dat van Goor-De Whee. Het werd ontdekt tijdens werkzaamheden voor de aanleg van de gelijknamige uitbreidingswijk van Goor. Er volgde een kleinschalige opgraving, waarbij vijf of zes kringgreppels werden blootgelegd.¹⁴¹ Deze vormen een deel van een grafveld dat vermoedelijk uit de vroege ijzertijd dateert, en ligt op de hoge gordeldekzandrug rond de Herikerberg.

De tot dusver besproken begravingen uit de late bronstijd en de vroege ijzertijd tonen aan, dat het gebied ten westen van de stuwwal van Rijssen-Markelo in deze fase een hoge bewoningsdichtheid kende. De grootste en best onderzochte urnenvelden, die van Noord-Elsen en de Friezenberg, liggen direct ten westen van het stuwwalcomplex. De locatie van deze grafvelden lijkt niet direct bepaald te zijn door de oudere grafmonumenten die in het gebied voorkomen. Wellicht speelde de aanwezigheid van een prehistorische route ten westen van de stuwwal wel een rol bij de locatiekeuze. Dat het oudere begravinglandschap zonder meer een rol speelde bij de inrichting van het landschap in de late bronstijd en vroege ijzertijd wordt duidelijk geïllustreerd door de correlatie van verschillende andere grafvelden uit deze periode met oudere grafheuvels. Ten westen van de stuwwal sluiten de (mogelijke) urnenvelden van het Pharao's Bösken, De Borkeld en de Oude Rijssenseweg aan bij oudere grafheuvelgroepen. Ook in en bij een grafheuvel op de stuwwal zelf, op de Bovenberg, werden in de late bronstijd bijzettingen geplaatst. Ondanks de relatief lage kennisstand kan derhalve al onderscheid worden gemaakt tussen verschillende vormen van ‘hergebruik’, zoals het plaatsen van bijzettingen in of direct naast een heuvellichaam en het aanleggen van een urnenveld bij een oudere grafheuvel(groep). In vergelijking met andere delen van Oost-Nederland biedt het hier besproken deel van Zuidwest-Twente uitgelezen mogelijkheden voor de reconstructie van de lange-termijn-geschiedenis van het laat-prehistorische begravinglandschap. Daarvoor zal echter grootschalig en professioneel grafheuvelonderzoek noodzakelijk zijn.

Buiten de grafvelden op en bij de stuwwal van Rijssen-Markelo zijn de locaties van nog vier andere urnenvelden bekend, in andere delen van het onderzoeksgebied. Daarvan liggen er drie op de gordeldekzandafzettingen rond de stuwwal van Enter, en één iets ten zuidwesten van Wierden. Deze grafvelden zijn ontdekt bij graafwerkzaamheden, met name in de jaren dertig van de vorige eeuw, en niet archeologisch onderzocht. De vindplaats ten zuidwesten van Wierden werd ontdekt bij de afgraving van een kleine es bij het erf De Wever.¹⁴² Daarbij kwamen minstens drie urnen met crematieresten en een klein potje aan

¹³⁹ Hijzeler 1961, 40; Verlinde 1969a, 1987a, cat. nr. 28, p. 46.

Verlinde 1987a, cat. nr. 29, p. 48.

¹⁴⁰ Naar Hijzeler 1961, 40, op basis van de publicatie ‘Geschiedkundige beschrijving van het dorp Markelo’ van W.A. Warmelink (zonder jaartal, p. 4). Zie tevens

¹⁴¹ Verlinde 1975d, 1977b, 1987a, cat. nr. 31, p. 49-51.

¹⁴² Hijzeler 1961, 67-68; Verlinde 1987a, cat. nr. 20, p. 22-24.

het licht. Het urnenveld ligt op een gordeldekzandrug langs de stuwwal van 't Oelen. Deze lage stuwwal vormt het meest zuidelijke deel van de noord-zuid-geïoriënteerde stuwwal van Wierden, die grotendeels ten noorden van het onderzoeksgebied ligt (zie tevens par. 10.5). Het urnenveld vormt één van de weinige aanwijzingen voor laat-prehistorische bewoning in dit noordelijke deel van het onderzoeksgebied. Van de drie urnenvelden bij Enter liggen er twee op de gordeldekzandafzettingen ten noordoosten van de stuwwal, op een onderlinge afstand van ongeveer 500 meter. Het eerste werd ontdekt in de Julianastraat in Enter. In de wand van een bouwput werden twee dubbelconische potjes gevonden.¹⁴³ De grootte, exacte datering en gebruiksduur van het grafveld zijn niet reconstrueerbaar. Voor het tweede urnenveld is eveneens weinig informatie beschikbaar. In 1951 werden op de locatie Kornegoor een deel van een urn, crematieresten en een klein potje gevonden.¹⁴⁴ Hoewel de exacte vondstomstandigheden niet vastgelegd zijn, is het aannemelijk dat de vondst gedaan is bij uitbreiding van de timmerfabriek Riessen. Omstreeks dezelfde tijd zijn daar een urn met crematieresten en twee mantelspelden uit de midden-Romeinse tijd gevonden. Het derde Enterse urnenveld ligt in de overgangszone van de stuwwal naar de gordeldekzandafzettingen ten westen daarvan, bij het erf Rohaan. Bij zandwinning werden hier verschillende urnen gevonden, die dateren uit de vroege ijzertijd.¹⁴⁵ De stuwwal van Enter wordt hier aan de westzijde begrensd door het Enterveen. Hoewel de individuele vindplaatsen weinig informatie verschaffen, geven ze wel een sterke indicatie dat met name de gordeldekzandruggen rond deze stuwwal in de late prehistorie een belangrijke 'bewoningskern' hebben gevormd.

Er is vrijwel geen informatie beschikbaar over het grafritueel gedurende de midden- en late ijzertijd in het onderzoeksgebied. Terwijl er circa 70 grafheuvels en minstens twaalf urnenvelden bekend zijn, is voornamelijk geen enkel graf met zekerheid in de latere fasen van de ijzertijd gedateerd. Alleen het al besproken urntje met crematieresten van het Groningeresch en -veld kan eventueel uit deze periode dateren, maar dat is geenszins zeker. Derhalve kan niet vastgesteld worden, of de grafheuvelgroepen en urnenvelden ook in de midden- en late ijzertijd een rol bleven spelen in de inrichting van het begravinglandschap. Een dergelijk gebruik kan bijvoorbeeld de vorm hebben van nabijzettingen in en bij heuvellichamen. Of dit daadwerkelijk gebeurde, is alleen vast te stellen door onderzoek van grafheuvels, en de zones daar omheen. Het is eveneens mogelijk, dat de doden in de midden- en late ijzertijd begraven werden op andere locaties in het landschap, zoals in de directe omgeving van de nederzettingen. Hoewel de locaties van verschillende ijzertijd-nederzettingen bekend zijn, hebben geen grootschalige opgravingen plaatsgevonden die hierin inzicht kunnen verschaffen (par. 10.9.3). Wat betreft de 'grafheuvelrijke' directe omgeving van De Borkeld dient opgemerkt te worden, dat daar voornamelijk nauwelijks aanwijzingen zijn voor bewoning in de jongere fasen van de ijzertijd en Romeinse tijd. Mogelijk nam de bewoningsdichtheid hier sterk af, ten gunste van de grote gordeldekzandruggen in de directe omgeving (par. 10.9.3 en 10.10).

¹⁴³ Verlinde 1987a, cat. nr. 22, p. 24; Archis-objectcodes 28DZ-42 en -129.

¹⁴⁴ Verlinde 1987a, cat. nr. 21, p. 23-24.

¹⁴⁵ Bursch 1942, 62-63, afb. 33; Hijszeler 1961, 68-69; Verlinde 1987a, cat. nr. 23, p. 24-25.

10.8.1 *Het Enterveen en Elsenerbroek*

Het zuidwestelijke deel van Twente staat bekend om verschillende bijzondere laat-prehistorische depotvondsten, waarvan de meeste gevonden zijn bij ontginningen in het Enterveen en Elsenerbroek (fig. 10.8, 10.11, 10.12). In een inventarisatie uit 1980 vermeldt A.D. Verlinde zes depots uit dit gebied, die gevonden zijn tussen 1846 en 1941.¹⁴⁶ De vondsten dateren uit de fase tussen het laat-neolithicum en de vroege ijzertijd. Na 1980 werden nog enkele vondsten gedaan, die eveneens expliciet in verband zijn gebracht met het cluster van depotvondsten. Het voorkomen van diverse depotvondsten die samen een tijdsspanne van minstens 2000 jaar beslaan, in een ruimtelijk beperkt deel van het gebied, maakt dat de laaggelegen moerasgebieden tussen de stuwwal van Rijssen-Markelo en de stuwwal van Enter kunnen worden omschreven als een laat-prehistorisch ritueel landschap. In deze paragraaf zal eerst enige aandacht worden besteed aan het landschap van het Enterveen en Elsenerbroek. Vervolgens worden de depotvondsten uit dit gebied beknopt besproken.

Het gebied waar de inventarisatie van Verlinde op gericht was, ligt in een één tot twee kilometer brede, ongeveer noord-zuid geörienteerde strook in het centrale deel van het onderzoeksgebied. In oorsprong gaat het om het meest vlakke deel van een smeltwatervlakte, die met een dun pakket dekzand overdekt is (zie ook par. 10.2). Op basis van de aanwezigheid van venige lagen in het bodemprofiel, de toponiemen en de beschrijvingen van de vondstcontext van enkele artefacten is duidelijk, dat deze vlakte voor een groot deel bedekt is geweest met veen. De veenvorming is begonnen in de uitblazingslaagtes die binnen de vlaktes voorkomen. Er zijn geen gedetailleerde gegevens beschikbaar, maar dit proces heeft vermoedelijk een aanvang gehad in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen. In deze periode komt bijvoorbeeld ook al veen tot ontwikkeling in het doodijsgat van het Elsenerveen, en in geulen van het systeem van de Boven-Regge bij Bullenaarshoek.¹⁴⁷ Deze locale veentjes zullen zich in de loop van het Holoceen, met name vanaf het Atlanticum en Subborea, als een gevolg van vernatting sterk hebben uitgebreid over grote delen van de smeltwatervlakte. Het is waarschijnlijk dat de ondergrond oorspronkelijk meer reliëf vertoonde dat tegenwoordig, en dat delen van het Elsenerbroek en het Enterveen in de late prehistorie toegankelijk bleven via de hoogste delen van het landschap.¹⁴⁸ Het proces van veengroei zette zich onafgebroken voort tot de periode waarin veenontginningen van start gingen.

In de inventarisatie van Verlinde worden zes vindplaatsen vermeld. Samen met twee vondsten die in een later stadium gedaan werden, gaat het in totaal om acht (mogelijke) deposities.¹⁴⁹ Twee vindplaatsen liggen in de Venenslagen, in het zuidelijke deel van het Enterveen. Beide liggen ruim 100 meter ten westen van de gordeldekzandrug van de Enterse stuwwal. Omstreeks 1935 werden bij het steken van kienhout onder een onbewerkte steen vijf bronzen artefacten en drie grote barnstenen kralen gevonden (depot I). Volgens de vinder was op de vindplaats nog een veenpakket met een dikte van een halve meter aanwezig. De steen, die moet zijn aangevoerd (bijvoorbeeld van de nabijgelegen stuwwal), bevond zich op een diepte van circa 20 centimeter. Een vermoedelijk bronzen draad is, in tegenstelling tot de andere artefacten, niet bewaard gebleven. Naast dit verdwenen object en de drie kralen bestaat het depot uit nog twee bronsdraden, een ring met daaraan een stukje gewonden bronsdraad en een spatelvormige naald. Met name op basis van deze naald is het vondstcomplex in de vroege ijzertijd gedateerd. Bij het scheuren van grasland op een 100 meter noordwestelijker gelegen locatie werden in 1941 binnen enkele dagen

¹⁴⁶ Verlinde 1980a.

¹⁴⁷ Bannink/Pape 1968, 15; Musch 1993, 21-22.

¹⁴⁸ Pers. comm. G.J. Maas, Alterra, Wageningen.

¹⁴⁹ De beschrijvingen van de genummerde depotvondsten zijn gebaseerd op Verlinde 1980a. Zie ook Van der Sanden 2005.

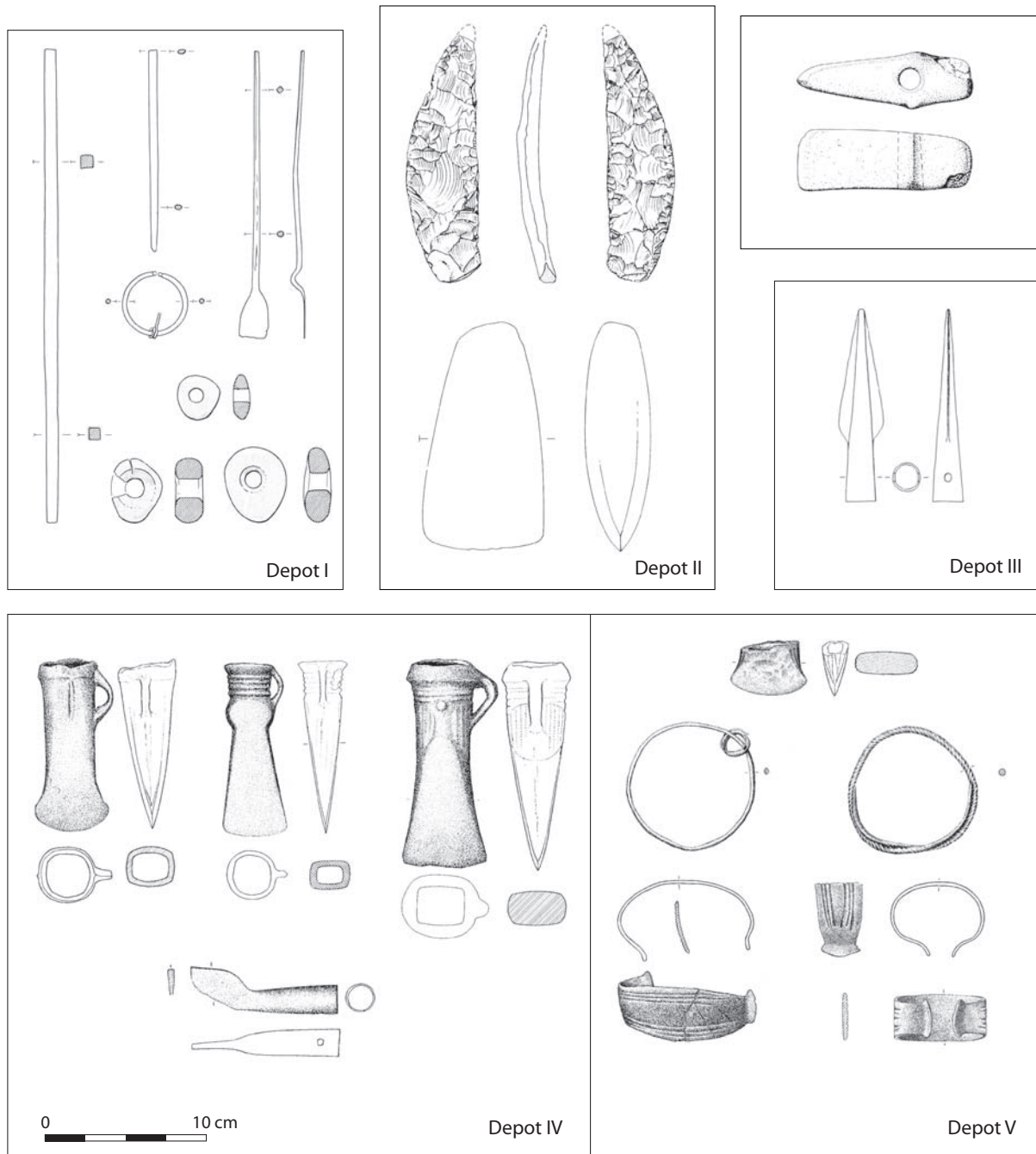

Fig. 10.11 Selectie van depotvondsten uit het Elsenerbroek en Enterveen. De depotnummers verwijzen naar de nummering in Verlinde 1980a. De Muntendam-bijl (rechtsboven) werd in 1993 gevonden. Naar Verlinde 1980a, 1994f (rechtsboven) en Butler/ Steegstra 2003/2004.

zowel een *Fels-Rechteckbeil* als een vuurstenen sikkelmes gevonden, op vrijwel dezelfde plaats (depot II). Het is niet zeker of beide artefact samen één depot vormen. Sikkelmessen komen weliswaar voor in het laat-neolithicum, maar ook nog in jongere fases.

Omstreeks 1931 werd in het Elsenerbroek, circa 1300 meter ten zuiden van de vindplaatsen in het Enterveen, bij de aanleg van een waterleiding een bronzen speerpunt gevonden (depot III). De opgegeven vindplaats ligt op het westelijke deel van een lage dekzandrug, die aan de noordzijde begrensd wordt

door een met veen gevulde geul van het systeem van de Boven-Regge. De speerpunt, die niet scherper kan worden gedateerd dan in de bronstijd of mogelijk zelfs de vroege ijzertijd, heeft een matglanzende, donkergroene patina die bewijst dat het artefact uit een natte context afkomstig is. In 1989 werd bij een veldkartering op een dekzandrug ten westen van de vindplaats van de speerpunt een grote bronzen ring gevonden.¹⁵⁰ De ring kan zowel uit de late prehistorie als uit de Romeinse tijd dateren. Omdat het een geïsoleerde en niet scherp dateerbare vondst betreft, is het niet zeker of dit artefact eveneens gerekend mag worden tot de serie depotvondsten. Dat geldt wel voor een hamerbijl van diabaas, die omstreeks 1920 gevonden is bij het ploegen in het zuidelijke deel van het Elsenerbroek (depot VI). Een datering in de Enkelgrafcultuur is waarschijnlijk. In 1993 werd nog een tweede hamerbijl van diabaas in het Elsenerbroek gevonden. Dit artefact is echter gedetermineerd als een hamerbijl van het type Muntendam.¹⁵¹ Dit bijltype wordt gedateerd in de periode van de late bronstijd tot het begin van de midden-ijzertijd (ca. 1000 - 400 v. Chr.), en wordt frequent gevonden in venen, beekdalen en rivieren (zie tevens par. 9.7).¹⁵² Het artefact is afkomstig van de westelijke rand van een complex dekzandwelingen, dat aan alle zijden wordt omgeven door de voormalige veengebieden van het Enterveen en Elsenerbroek.

De bekendste depotvondsten zijn de depots IV en V, die beide al in de negentiende eeuw gevonden werden (zie ook par. 2.3.2). In beide gevallen zijn de exacte vindplaatsen niet bekend. Depot IV is vóór 1885 gevonden. Het bestaat uit drie kokerbijlen van verschillende types en een fragment van een bronzen kokermes, en dateert uit de late bronstijd.¹⁵³ De objecten zouden gevonden zijn ‘in het veen bij Elsen’. Volgens Verlinde is een locatie nabij de overgang van het Elsenerbroek naar het Enterveen het meest aannemelijk. Het Elsenerveen, ten westen van de stuwwal in het gebied De Borkeld, is ook een optie. In dat kleinere veengebied hebben echter geen systematische ontginningen plaatsgevonden.¹⁵⁴ Depot V dateert eveneens uit de late bronstijd, en is in 1846 gevonden in Elsen. Het bestaat uit twee omega-vormige armbanden, een snedefragment van een kokerbijl, een gesloten ring met daaraan een gewonden bronsdraadje en een bronsdraad.¹⁵⁵ Volgens de vondstbeschrijvingen zijn de artefacten afkomstig uit een wal tussen bouwland en heide, en werden ze gevonden op een diepte van vier of vijf voet (circa 1,20 tot 1,50 meter). De vermelde wal is ongetwijfeld van veel jongere ouderdom dan de depotvondst.

Geconcludeerd kan worden dat de besproken depotvondsten uit het Enterveen en Elsenerbroek geconcentreerd zijn in een gebied met een omvang van ongeveer 2700 (oost-west) bij 2400 (noord-zuid) meter. Daarbij is voor de depots IV en V uitgegaan van de mogelijke vindplaatsen, zoals die door Verlinde zeer globaal gekarteerd zijn.¹⁵⁶ Depot V is het enige dat van droge zandgrond afkomstig is. Alle andere vindplaatsen liggen in de veengebieden van het Elsenerbroek en Enterveen, of op dermate laaggelegen en vochtige dekzandafzettingen dat van nederzettingslocaties of begravingen geen sprake kan zijn. Depot I is door Verlinde geïnterpreteerd als verborgen handelswaar van een reizende bronsmid, op grond van het voorkomen van halffabricaten (bronsdraad) en de markering van de locatie in de vorm van een steen.¹⁵⁷ W.A.B. van der Sanden wees er echter al terecht op dat er geen redenen zijn om depots met grond-

¹⁵⁰ Verlinde 1991g.

¹⁵¹ Verlinde 1994f.

¹⁵² Achterop/Brongers 1979; Butler/Fokkens 2005, 394-395 (fig. 17.21); Van den Broeke 2005b, 666-667.

¹⁵³ Pleyte 1885, 22 en Pl. XI, 1-4; Verlinde 1980a, 9-10; Butler/Steegstra 2000/2001, cat. nr. 536 en fig. 25a, p. 296-297; Butler/Steegstra 2003/2004, cat. nrs. 631 en 710, p. 222 en p. 264; fig. 91C, p. 269.

¹⁵⁴ Verlinde 1980a, 10.

¹⁵⁵ Anoniem 1846; Pleyte 1885, 21 en Pl. X; Butler 1965, 1969, 100; Verlinde 1980a, 10. Bijlfragment: Butler/Steegstra 2005/2006, cat. nr. 824, p. 233-234. In Anoniem 1846 (Overijsselse Almanak) en door Pleyte wordt ook een bronzen ring afgebeeld, die echter niet bewaard is gebleven.

¹⁵⁶ Verlinde 1980a, fig. 1, p. 3.

¹⁵⁷ Verlinde 1980a, 4-6.

stoffen, halffabricaten of beschadigde artefacten anders te interpreteren dan (veen)depots van complete voorwerpen, die doorgaans als ‘offers’ worden gezien.¹⁵⁸ Een interpretatie als verborgen handelswaar is tevens onhoudbaar vanwege de landschappelijke context, het voorkomen van diverse depotvondsten in dezelfde microregio en de tijdsdiepte die de vondsten vertonen. Tot de oudste vondsten behoren de *Fels-Rechteckbeil* en mogelijk de vuurstenen sikkel van depot II, en de laat-neolithische hamerbijl van depot VI. Complete stenen artefacten markeren dus de aanvang van de depositietraditie in dit veengebied, in het laat-neolithicum of mogelijk al eerder. Het enige artefact dat mogelijk uit de vroege of midden-bronstijd dateert, is de bronzen speerpunt van depot III. De meeste vondsten dateren uit de late bronstijd en vroege ijzertijd. Bronzen artefacten zijn dominant, maar er komen ook barnstenen kralen en een stenen hamerbijl voor. In het algemeen kunnen de artefacten uit deze fase geïnterpreteerd worden als werktuigen, sieraden en halffabricaten.

10.8.2 Andere veenvondsten

Er zijn verschillende aanwijzingen dat de door Verlinde geïnventariseerde vondsten uit het Enterveen en Elsenerbroek slechts het topje van de ijsberg vormen. In dezelfde omgeving zijn diverse andere vondsten gedaan (fig. 10.12). Recentelijk gaf W.A.B. van der Sanden al een interessante aanvulling door te wijzen op een krantenbericht uit 1848 waarin de vondst van twee skeletten in het ‘Elsener Veen’ vermeld wordt.¹⁵⁹ Het is niet bekend wat er met de skeletten gebeurd is, waardoor de ouderdom daarvan niet bepaald kan worden. Een middeleeuwse of jongere datering kan niet uitgesloten worden, maar het is ook niet ondenkbaar dat het gaat om een vondst die verwantschap vertoont met de veenlijken en skeletten die onder meer uit Drentse venen bekend zijn.¹⁶⁰ Er bestaat enige onduidelijkheid over de exacte vindplaats van de skeletten. Er wordt melding gemaakt van het ‘Elsener Veen’. Dit doet in eerste instantie denken aan het met veen gevulde doodijsgat in De Borkeld, ten westen van de stuwwal van Rijssen-Markelo. Op een topografische kaart uit het midden van de negentiende eeuw is zichtbaar, dat het betreffende gebied toen al bekend stond als ‘Elsener veld en -veen’.¹⁶¹ Toch is het geenszins zeker dat dit de vindplaats van de skeletten is. Er hebben in dit veentje geen systematische ontginningen plaatsgevonden.¹⁶² De beschrijving van een vondst die enkele decennia later gedaan werd, geeft interessante aanvullende informatie.

In 1876 werd een kokerbijl opgenomen in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Volgens C.A. Nairac, de toenmalige burgemeester van Barneveld, werd de bijl gevonden in het Elsener Veen ‘op een diepte van 4,5 meter door arbeiders die turf groeven’.¹⁶³ Dat er gesproken wordt van arbeiders is een aanwijzing dat de bijl afkomstig is uit het Elsenerbroek. De kleine omvang van het Elsenerveen en het karakter van op negentiende-eeuwse topografische kaarten weergegeven veenputten in dat gebied wijzen namelijk op kleinschalige en particuliere, en niet op grootschalige en systematische vervening. Daarnaast is de opgegeven diepte van de vondst niet te rijmen met de geologische en palyno-

¹⁵⁸ Van der Sanden 2005, 31.

¹⁵⁹ De beschrijving luidt aldus: *op den 19. Junij. II. zijn er, bij gelegenheid van het baggeren van turf in het Elsener Veen, gemeente Markelo, provincie Overijssel, op de zoogenaamde sloten, op een vrij aanmerkelijke diepte, twee menschelijke geraamten opgedolven. Men vermoedt dat deze geraamten, die in hun geheel tot zelfs de geringste ledematen, aanwezig waren, overblijfsels zijn van drenkelingen, ten gevolge eener zware overstroming, die, te eeniger tijd in deze streek heeft plaats*

gehad. Citaat uit de Twentsche Courant van 1 juli 1848 (naar Van der Sanden 2005, 29).

¹⁶⁰ Zie bijvoorbeeld het ‘paar van Weerdinge’ (Van der Sanden 1996, 100-102; 2005, 32).

¹⁶¹ Grote Historische Atlas van Nederland 1 : 50000, deel 3 Oost-Nederland 1830-1855, kaarten 62 en 63. Wolters-Noordhoff Atlasproducties, 1990, Groningen.

¹⁶² Verlinde 1980a, 10.

¹⁶³ Butler/Steegstra 2003/2004, cat. nr. 611, p. 212.

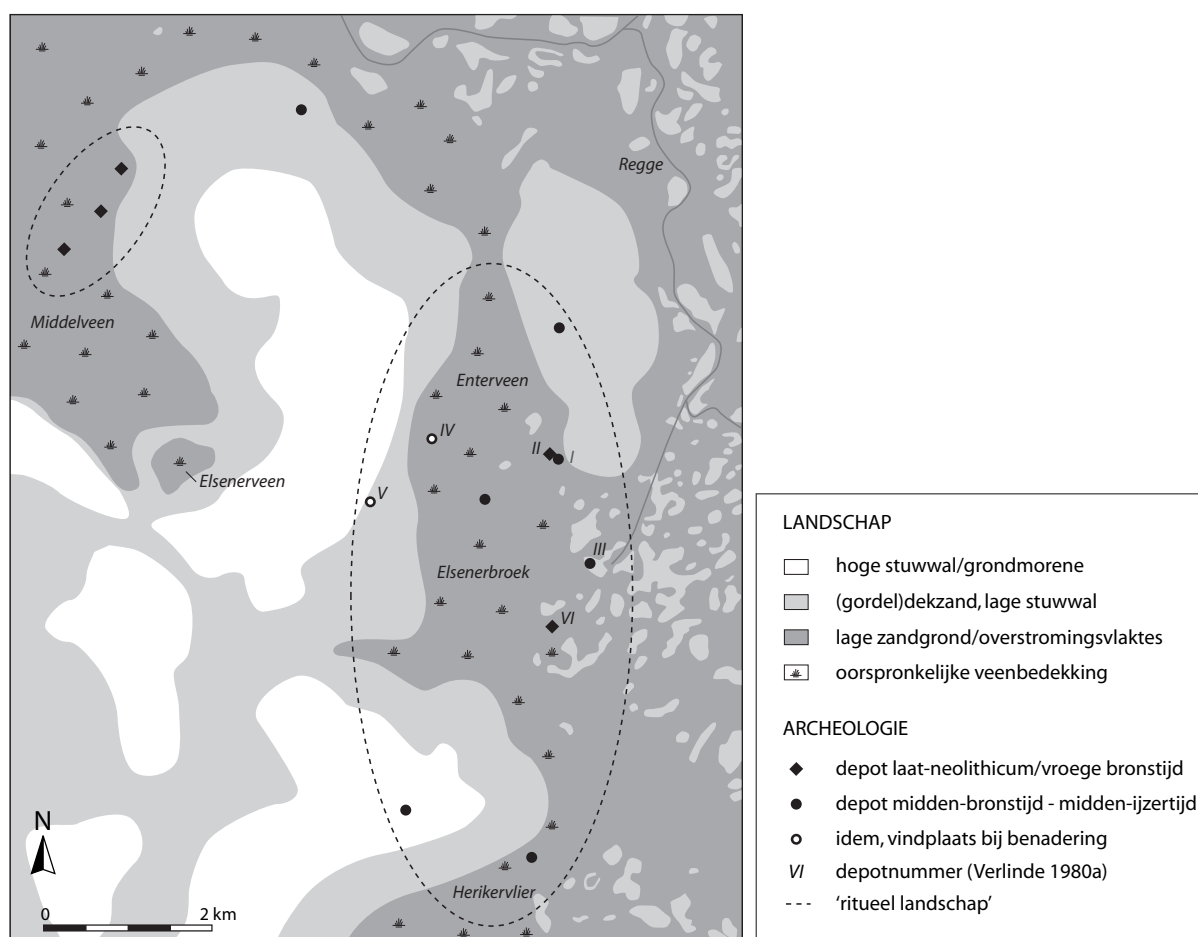

Fig. 10.12 Schematische reconstructie van de 'rituele landschappen' van het Elsenerbroek, Enterveen en Herikervlier enerzijds, en het Middelveen anderzijds. Uit het laatstgenoemde gebied zijn vooralsnog uitsluitend vondsten uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd bekend.

logische beschrijving van het Elsenerveen zoals gegeven door J.F. Bannink en J.C. Pape.¹⁶⁴ Grootschaligere vervening vond wel plaats in het Elsenerbroek. Hoewel deze hedendaagse ontgonnen veenvlakte ten oosten van de stuwwal van Rijssen-Markelo in de negentiende eeuw Elsenerbroek werd genoemd¹⁶⁵, is het denkbaar dat aan dit gebied in de volksmond gerefereerd werd als 'Elsener Veen'. Om deze redenen is het waarschijnlijk dat zowel beide skeletten als de kokerbijl afkomstig zijn uit het Elsenerbroek. Onderkend moet worden dat de genoemde diepte waarop de kokerbijl gevonden zou zijn ook voor het Elsenerbroek onwaarschijnlijk is. Van vier andere bronzen artefacten, waarvan er drie in de negentiende eeuw en één voor 1942 gevonden zijn, is de exacte vondstcontext niet bekend. 'Herike' en 'Elsen' worden beide twee keer als vindplaats opgegeven. Beide buurschappen liggen op de gordeldekzandruggen tussen het stuwwalcomplex en de voormalige veengebieden ten oosten daarvan. De vondsten uit Herike zijn een speerpunt en een kokerbijl.¹⁶⁶ Een randbijl en een kokerbijl zijn onder de vindplaats Elsen geregistreerd.¹⁶⁷ Met uitzondering van de randbijl sluiten deze artefacttypes goed aan bij de vondsten waarvoor een herkomst uit het Elsenerbroek en Enterveen met zekerheid is vastgesteld.

¹⁶⁴ Bannink/Pape 1968, 15 en afb. 4. Het palynologisch onderzoek is uitgevoerd door Florschütz.

¹⁶⁵ Zie ook Van der Sanden 2005, 32.

¹⁶⁶ Speerpunt: Pleyte 1885, 22-23 en pl. XIII, nr. 3. Koker-

bijl: Pleyte 1885, 22-23 en pl. XIII, nr. 1; Butler/Steegstra 2003/2004, cat. nr. 722, p. 279.

¹⁶⁷ Randbijl: Butler 1995/1996, cat. nr. 22, p. 176. Kokerbijl: Butler/Steegstra 2000/2001, cat. nr. 512, p. 284-285.

Ondanks de onzekere vondstcontext geven de bovengenoemde vier bronzen artefacten, de twee skeletten en de kokerbijl uit het 'Elsener Veen' een duidelijke indicatie dat het aantal depotvondsten in het Elsenerbroek en Enterveen in oorsprong veel groter geweest moet zijn. Daarnaast is het belangrijk om te benadrukken dat de door Verlinde geïnventariseerde vondsten afkomstig zijn uit slechts een deel van een in oorsprong aanzienlijk groter, noord-zuid geïntendeerd veengebied dat 'ingeklemd' ligt tussen de stuwwal van Rijssen-Markelo en de stuwwal van Enter (fig. 10.12). Ter hoogte van Goor wordt dit 'onderbroken' door de Herikerberg, maar ten zuiden daarvan zet het zich voort in het hedendaagse Herikervlier en Stokkumervlier. Vlier-toponiemen wijzen op moerassige grond met een dunne veenlaag erop¹⁶⁸, hetgeen waarschijnlijk impliceert dat het veenpakket hier dunner was dan in het Enterveen en Elsenerbroek. In het Herikervlier is in de jaren vijftig van de vorige eeuw bij het graven van een sloot op een halve meter diepte een bronzen speerpunt gevonden.¹⁶⁹ Volgens de vinder was er nog een restant van een vergane houten steel zichtbaar. De speerpunt is mogelijk gedeponerd op een zandkopje, dat één van de hogere en nog relatief lang begaanbare punten in het moerassige landschap kan hebben gevormd.¹⁷⁰ Getuige het feit dat het artefact zich onder een dun veenlaagje bevond, is ook dit zandkopje uiteindelijk overdekt geraakt met veen. De vondst van de speerpunt in het Herikervlier bewijst, dat depotvondsten in het onderzoeksgebied niet uitsluitend gebonden zijn aan de microregio van het Elsenerbroek en Enterveen, maar dat het rituele landschap zich in zuidelijke richting voortzet.

Er zijn sterke indicaties dat binnen het onderzoeksgebied niet alleen het Elsenerbroek, Enterveen en Herikervlier als onderdeel van een ritueel landschap bestempeld kunnen worden. Voor deze aanwijzingen dient de aandacht verplaatst te worden naar het laaggelegen gebied ten westen van de stuwwal van Rijssen-Markelo, ter hoogte van Rijssen. Uit historisch kaartmateriaal, de hedendaagse landschappelijke kenmerken en het voorkomen van veen-toponiemen (Veeneslagen, Middelveen) is bekend dat ook hier een vrij omvangrijk veengebied gelegen heeft (fig. 10.12). Het is aannemelijk dat dit zich uitstrekte van het Middelveen in het zuiden tot in de Norkerij en de Zunasche Heide in het noorden. Uit dit gebied zijn drie bijzondere vondsten bekend. Het betreft complete stenen en vuurstenen artefacten die, getuige de landschappelijke context, zeker niet uit nederzettingen of graven afkomstig zijn. Vóór 1925 werd bij het baggeren van veen in een gebied dat bekend staat als Overtoom een hamerbijl gevonden.¹⁷¹ Volgens de vinder waren ten tijde van de vondst nog een deel van de steel en het bindsel aanwezig. Circa 1200 meter ten noordoosten van deze vindplaats is een tweede hamerbijl gevonden, in de Veeneslagen.¹⁷² Beide artefacten dateren waarschijnlijk uit de Enkelgrafcultuur. De derde vondst is een Scandinavische dolk, die in 1936 gevonden werd ten noorden van de Keizersdijk, op een diepte van 40 centimeter.¹⁷³ Deze locatie ligt tussen de vindplaatsen van de twee hamerbijlen in. Waarschijnlijk dateert de vuurstenen dolk uit de late Klokbekercultuur of de vroege bronstijd.¹⁷⁴ De drie artefacten uit deze microregio, waarvoor hier als *pars pro toto* de naam Middelveen zal worden gebruikt, wijzen op het bestaan van een tweede 'depositielandschap' naast het omvangrijke veenlandschap in het centrale deel van het onderzoeksgebied. Een interessant verschil is, dat de artefacten uit het Middelveen een kortere tijdsperiode beslaan dan de vondsten uit het eerst besproken gebied.

¹⁶⁸ Ter Laak 2005, 122-124.

¹⁶⁹ Kampman 1963.

¹⁷⁰ Archis-objectcode 34BN-65.

¹⁷¹ Archis-objectcode 28CZ-17.

¹⁷² Verlinde 1991h.

¹⁷³ Verlinde 1991h; Archis-objectcode 28DZ-82.

¹⁷⁴ Het betreft een dolk die in de typologie van Bloemers onder type II geschaard kan worden (1968, 73-78). De dolk zelf is niet opgenomen in Bloemers' catalogus. Volgens Beuker en Drenth kan dit type gedateerd worden tussen circa 2000 en 1900 v. Chr. (2006, 287-288).

De vondsten uit het Elsenerbroek, Enterveen en Herikervlier enerzijds, en uit het Middelveen anderzijds vertonen zowel overeenkomsten als verschillen. De gedeponeerde artefacten zijn goed vergelijkbaar. In beide gebieden zijn hamerbijlen gevonden. Uit het eerstgenoemde gebied is geen Scandinavische dolk bekend, maar wel een compleet vuurstenen sikkelmes van mogelijk ongeveer vergelijkbare ouderdom. Ook de vondstcontexten zijn, in grote lijnen, vergelijkbaar. Opvallend is vooral het ogenschijnlijke verschil in gebruiksduur. De vondsten uit het Elsenerbroek, Enterveen en Herikervlier wijzen op een herhaaldelijk gebruik van het rituele landschap tussen het laat-neolithicum en de vroege of het begin van de midden-ijzertijd. Uit het verspreidingspatroon van depotvondsten kan afgeleid worden, dat het gebied vermoedelijk gebruikt werd door verschillende gemeenschappen, waarvan de nederzettingen zich bevonden op de gordeldekzandruggen van de Enterse stuwwal en de stuwwal van Rijssen-Markelo, en in De Borkeld. De lange gebruiksgeschiedenis toont op het eerste gezicht een opvallende parallel met de langetermijn-geschiedenis van de grafheuvellandschappen op en bij het stuwwalcomplex van Rijssen-Markelo, die – althans voor een deel – eveneens tussen het laat-neolithicum en de vroege ijzertijd in gebruik waren. Terwijl begravingen uit de midden- en late ijzertijd ontbreken, zijn er ook geen veenvondsten bekend die met zekerheid in die periode gedateerd zijn. Dit maakt het verleidelijk te concluderen, dat er gedurende de overgang van de vroege ijzertijd naar de midden-ijzertijd een belangrijke verandering in landschapsinrichting plaatsvond, waarbij zowel het oude grafheuvellandschap als de venen een minder belangrijke rol gingen spelen. In het gebied aan de westzijde van de stuwwal van Rijssen-Markelo (omgeving De Borkeld) ontbreken ook nederzettingsterreinen van na de vroege ijzertijd vrijwel geheel (par. 9.9–10). Een sterke afname van bewoningsintensiteit en ook gebruiksintensiteit van het begravinglandschap is derhalve niet onwaarschijnlijk. Dat is echter geen directe verklaring voor het ontbreken van depotvondsten uit de fase na de vroege ijzertijd, aangezien (onder meer) de gordeldekzandruggen ten oosten van de stuwwal wel bewoond waren. Mogelijk is er sprake van een verandering in de selectie van de gedeponeerde artefacten. Uit andere delen van Overijssel zijn bijvoorbeeld enkele La Tène-fibulae uit venen bekend, die illustreren dat het gebruik om artefacten in venen te deponeren in die periode nog bestond.¹⁷⁵ Mantelspelden hebben een kleinere ontdekkingskans dan depots van meerdere artefacten en grotere voorwerpen, en kunnen derhalve ‘gemist’ zijn (par. 15.2.2). Datzelfde geldt voor andere vondstcategorieën zoals aardewerk of artefacten van organisch materiaal.

Of het Middelveen daadwerkelijk uitsluitend in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd gebruikt werd als depositielocatie, is vanwege het relatief kleine aantal vondsten niet met zekerheid te bepalen. Zonder twijfel hebben de Oost-Nederlandse veengebieden verschillende ontwikkelingen doorgemaakt, die niet alleen bepaald worden door fysisch-geografische en vegetatiekundige processen, maar ook door de bewoningsgeschiedenis van aangrenzende zandgronden. Het is mogelijk dat het Middelveen gebruikt werd door de bewoners van nederzettingen op de gordeldekzandrug rond de stuwwal, ter hoogte van Rijssen. Uit die omgeving zijn weinig archeologische vindplaatsen bekend, hoewel dit een gevolg kan zijn van een lagere onderzoeksintensiteit. Daarnaast zijn deze landschappelijke eenheden grotendeels overbouwd. Op wat grotere afstand vond zeker bewoning plaats langs de Regge, ter hoogte van Zuna, en in De Borkeld. Duidelijk is wel dat direct rond het Middelveen minder potentiële bewoningslocaties beschikbaar zijn dan rond het Elsenerbroek, Enterveen en Herikervlier, waar rond de stuwwallen grote aaneengesloten gordeldekzandruggen voorkomen. Later in dit hoofdstuk worden de beschikbare nederzettinggegevens in meer detail besproken. Tenslotte kan er op gewezen worden, dat niet alleen objecten gedeponeerde werden in grote venen. Ook uit rivierdalen, vochtige laagtes en kleinere veentjes zijn artefacten afkomstig die kunnen worden geïnterpreteerd als depotvondsten. Daarop wijzen bijvoorbeeld de *Flint-Flachbeil* en *Flint-Ovalbeil* van Zuna’s Hooilanden, die op korte afstand van elkaar werden gevonden in het Reggedal (par. 10.6.1).¹⁷⁶ Een ander voorbeeld is een bronzen hielbijl, die gevonden werd

¹⁷⁵ Verlinde 1982f.

¹⁷⁶ Verlinde 1982c.

bij het graven van een sloot bij het voormalige landgoed 't Slot in Rectum.¹⁷⁷ De vindplaats ligt enkele honderden meters ten noorden van de Regge. Direct ten westen van het voormalige landgoed ligt een moerassige uitblazingslaagte met een omvang van circa 150 bij 200 meter. Het is zeer waarschijnlijk dat de bijl uit deze laagte afkomstig is.

10.8.3 Bronzen artefacten uit andere contexten

Niet alle bronzen artefacten uit het onderzoeksgebied zijn uit venen of laagtes afkomstig. Volgens G.J. ter Kuile is bij graafwerkzaamheden voor de bouw van een toren voor de driehoeksmeting, op de top van de Herikerberg, onder meer een bronzen speerpunt gevonden.¹⁷⁸ Het hoogste deel van de Herikerberg bestaat uit een relatief smal stuwwalplateau. Midden op het breedste deel daarvan staat de toren voor de driehoeksmeting. Enkele honderden meters ten westen van de vindplaats liggen enkele grafheuvels op de randen van het stuwwalplateau (par. 10.7.1). Dit deel van de stuwwal is het hoogste punt in de omgeving (46 meter + NAP). De grafheuvels, die niet onderzocht zijn, wijzen er op dat deze markante plek in ieder geval op een bepaald moment tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd in gebruik werd genomen als begravinglocatie. Of de speerpunt uit een graf afkomstig is, kan niet met zekerheid bepaald worden.

Enkele bronzen bijlen zijn eveneens afkomstig van de stuwwal van Rijssen-Markelo, of uit de directe omgeving daarvan. Zo is een randbijl gevonden in de Eschstraat te Rijssen, op de noordelijke flank van de stuwwal, en ten noorden van Rijssen een kokerbijl.¹⁷⁹ De exacte vondstcontext van beide artefacten is niet bekend. Datzelfde geldt voor twee vondsten uit de omgeving van de Friezenberg. Volgens Ter Kuile werd in 1923 aan de voet van deze smeltwaterheuvel een vleugelbijl gevonden.¹⁸⁰ Dergelijke bijlen worden gedateerd in de late urnenveldenperiode. Hoewel deze datering goed aansluit bij het urnenveld dat ten westen van de Friezenberg ligt, is het niet aannemelijk dat de bijl als een grafgift beschouwd moet worden. Overigens betreft het een zeldzame vondst. Vleugelbijlen komen in Nederland slechts in kleine aantallen voor, en zijn met name ten noorden van het rivierengebied uitermate zeldzaam.¹⁸¹ Een herkomst van de Friezenberg wordt door Ter Kuile ook vermeld voor een bronzen kokerbijl.¹⁸²

10.9 LAAT-PREHISTORISCHE BEWONINGSLANDSCHAPPEN

10.9.1 Laat-neolithicum en vroege bronstijd

In de voorgaande paragrafen is aangetoond, dat in Zuidwest-Twente relatief veel grafheuvels, urnenvelden en laat-prehistorische depotvondsten voorkomen. Met name de combinatie van deze aspecten maakt het onderzoeksgebied in archeologisch opzicht uitzonderlijk. De volgende vraag is, hoe de begravingsschappen en rituele landschappen zich verhouden tot de nederzettingontwikkeling in hetzelfde gebied. Helaas zijn relatief weinig nederzettingsterreinen uit de periode tussen het laat-neolithicum en de vroeg-Romeinse tijd bekend, en is nog een veel kleiner aantal daarvan archeologisch onderzocht. In deze en de

¹⁷⁷ Ter Kuile 1909, 25; Butler/Steegstra 1997/1998, cat. nr. 353, p. 238 en 240.

¹⁷⁸ Ter Kuile 1909, 23-24.

¹⁷⁹ Randbijl: Butler 1995/1996, cat. nr. 90, p. 206. Kokerbijl: Butler/Steegstra 2003/2004, cat. nr. 688, p. 253-254.

¹⁸⁰ Archis-objectcode 28DZ-83. Butler/Steegstra 1999/2000,

cat. nr. 470, p. 145. De bijl is gedetermineerd als een vleugelbijl van het type Homburg.

¹⁸¹ Butler/Steegstra 1999/2000.

¹⁸² Archis-objectcode 28DZ-106; Butler/Steegstra 2003/2004, cat. nr. 617, p. 215.

volgende paragrafen wordt getracht de nederzettingenpatronen in grote lijnen te reconstrueren, en waar mogelijk relaties te leggen met de begravingenlandschappen en depositielandschappen. Ten eerste worden het laat-neolithicum en de vroege bronstijd besproken (fig. 10.6).

Het kopjeduinenlandschap in het oosten en zuidoosten van het onderzoeksgebied kende in het mesolithicum intensieve bewoning, maar neolithische vindplaatsen zijn in dit gebied veel zeldzamer. In de loop van het neolithicum ontstond een behoefte aan grote arealen potentiële akkergrond, en die zijn in het kopjeduinenlandschap vrijwel niet voorhanden. Daarnaast was het gebied vrijwel zeker aan een aanzienlijke vernatting onderhevig (par. 10.6.1). Enkele neolithische bijlvondsten wijzen op incidentele, en mogelijk gespecialiseerde activiteiten. De jongste prehistorische vindplaatsen liggen in de buurschap Zeldam. Op een dekzandwielving werden enkele honderden vuurstenen artefacten uit het mesolithicum en neolithicum verzameld, waaronder een driehoekige spits en een spits met schachtdoorn en weerhaken.¹⁸³ Deze vondsten wijzen op vermoedelijk kortstondige bewoning in het laat-neolithicum of de vroege bronstijd. Enkele tientallen meters ten zuiden van de vindplaats is in een dalvormige laagte tevens een fragment van een hamerbijl uit dezelfde fase gevonden.¹⁸⁴ De eerstvolgende, archeologische aangetoonde activiteiten in het kopjeduinenlandschap vonden pas weer plaats in de late middeleeuwen. Ongetwijfeld bood de stuwwal van Enter betere mogelijkheden voor bewoning dan het kopjeduinenlandschap, hoewel er slechts enkele vindplaatsen bekend zijn. De meest interessante daarvan ligt op het Zuiderveld, op de overgang van de stuwwalafzettingen naar het ten westen daarvan gelegen gordeldekzand.¹⁸⁵ Op deze locatie zijn circa 30 scherven gevonden, waaronder wikkeldraad-aardewerk en versierde bekerscherven. De vondsten wijzen op bewoning in de vroege bronstijd en mogelijk het laat-neolithicum. In de nabijgelegen Venenslagen zijn onder meer een *Fels-Rechteckbeil* en een vuurstenen sikkelmes gevonden, die mogelijk uit ongeveer dezelfde periode dateren (par. 10.8.1, depot II). De vindplaats op het Zuiderveld illustreert dat deze depotvondsten gerelateerd moeten worden aan de bewoners van nederzettingen op de nabijgelegen gordeldekzandruggen van de stuwwal van Enter. De afstand van de depositielocatie tot het dichtstbijzijnde deel van het gordeldekzand bedraagt ruim 100 meter.

Ook voor de zandgronden langs de Regge en de Eksosche Aa is het beeld van de bewoning vooralsnog weinig gedetailleerd. Er zijn vooral aanwijzingen voor bewoning in de omgeving van de buurschap Zuna. Een bewerkt houtfragment uit de proefput in Zuna's Hooilanden is dendrochronologisch gedateerd in het laat-neolithicum (par. 10.6.1). Daarnaast is een hamerbijl gevonden bij het erf Hoekjen.¹⁸⁶ De vindplaats ligt ruim 600 meter ten zuiden van de locatie in Zuna's Hooilanden waar dicht bij elkaar twee vuurstenen bijlen gevonden zijn. Het bovengenoemde erf ligt op de zuidelijke flank van een dekzandrug. Een tweede hamerbijl is gevonden op een dekzandrug direct ten noorden van de Regge, op de Vuile Maat in Rectum.¹⁸⁷ Net als voorheen lijkt de bewoning opnieuw geconcentreerd te zijn op de hogere zandgronden langs het rivierdal, en zijn er geen aanwijzingen voor activiteiten in verder van de rivier gelegen gebieden. In het voorgaande zijn de drie depotvondsten uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd uit het Middelveen, circa drie kilometer ten zuidwesten van Zuna, gerelateerd aan mogelijke bewoning op de gordeldekzandruggen rond de stuwwal ter hoogte van Rijssen. Nederzettingsterreinen met deze datering zijn vooralsnog niet bekend uit dit gebied. Er kan alleen nogmaals gewezen worden op de vondst van een bronzen randbijl in de Eschstraat in Rijssen, die vermoedelijk een iets jongere datering heeft (par. 10.8.3). Veel sterkere aanwijzingen voor bewoning zijn er voor het enkele kilometers zuidelijker gelegen gebied rond De Borkeld en de Friezenberg.

¹⁸³ Archis-objectcode 28DZ-139; Musch 1991, catalogus 'Gem. Ambt Delden, Zeldam'.

¹⁸⁴ Archis-objectcode 28DZ-102.

¹⁸⁵ Archis-objectcode 28DZ-144.

¹⁸⁶ Verlinde 1969b.

¹⁸⁷ Archis-objectcodes 18DZ-57 en 28DN-135.

Het gebied rond De Borkeld en de Friezenberg kent de hoogste dichtheid aan nederzettingsterreinen uit het neolithicum en de vroege bronstijd (par. 10.6.1 en 10.6.2). Daarbij dient opgemerkt te worden dat de archeologische zichtbaarheid in dit gebied met jonge heide-ontginningen zonder plaggende relatief goed is, zeker in vergelijking met de dikke plaggendecken die voorkomen op de grote dekzandruggen langs de Regge. De nederzettingsterreinen uit het midden-neolithicum tot de vroege bronstijd liggen in een krans om de grondmorenerug in het zuidelijke deel van De Borkeld (zie ook par. 4.3.2).¹⁸⁸ Vrijwel overal grenzen de nederzettingslocaties aan droge leemarme zandgronden met een hoge grondwatertrap, die goede mogelijkheden voor akkerbouw zullen hebben geboden. Ook de beschikbaarheid van vuur- en natuursteen op de grondmorenerug zal een belangrijke rol hebben gespeeld bij de locatiekeuze. Veel vindplaatsen hebben vondstmateriaal uit verschillende periodes opgeleverd, hetgeen wijst op herhaaldelijke bewoning. Slechts enkele vindplaatsen zijn archeologisch onderzocht. Interessant zijn met name verschillende artefactstrooiingen die op het noordelijke deel van de grondmorenerug werden ontdekt.¹⁸⁹ Tijdens een vervolgonderzoek is vastgesteld, dat deze de neerslag vormen van een goed geconserveerd nederzettingsterrein waarbinnen vier vondstconcentraties uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd herkenbaar zijn. Deze zijn geïnterpreteerd als de materiële neerslag van vier bewoningsfasen.¹⁹⁰ Deze ‘oppeenstapeling’ van verschillende bewoningsfasen is volgens B.J. Groenewoudt een gevolg van een nederzettingssysteem met een hoge mate van mobiliteit, waarbij herhaaldelijk gebruik werd gemaakt van dezelfde locaties.¹⁹¹ De meeste nederzettingen in De Borkeld hebben waarschijnlijk een vergelijkbaar karakter gehad.¹⁹² De afstand waarover nederzettingen werden verplaatst en de frequentie van verplaatsingen zijn nog niet in detail reconstrueerbaar.

Op basis van enkele vondsten is aangetoond dat de oudste grafmonumenten in het Elsenervoorveld, op de Friezenberg en ten zuiden van deze smeltwaterheuvel uit het laat-neolithicum dateren (par. 10.7.1). Ongetwijfeld geldt datzelfde voor een deel van de andere grafmonumenten, bijvoorbeeld op het nabijgelegen deel van de stuwwal, die op dit moment nog niet scherp dateerbaar zijn. Hoewel het vrijwel zeker is dat de bewoners van de nederzettingen in De Borkeld verantwoordelijk zijn voor de aanleg van deze grafheuvels, zijn de relaties tussen de nederzettingen en de grafheuvelgroepen vanwege een gebrek aan dateringsscherpte niet in detail reconstrueerbaar. Duidelijk is wel dat slechts een klein deel van de heuvels binnen het gebied met de hoogste dichtheid aan nederzettingsterreinen ligt. De meeste grafmonumenten liggen aan de randen van het ‘nederzettingsareaal’, en op wat grotere afstanden daarvan in de hogere delen van het landschap. Interessant is met name dat ruimtelijke dynamiek kenmerkend is voor het nederzettingssysteem in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd, terwijl in dezelfde fase grafheuvelgroepen ontstaan die vanaf deze periode juist meer plaatsvaste elementen in het landschap vormen. Verder is opvallend, dat op basis van de ligging van grafheuvels en urnenvelden het tracé van een prehistorische route gereconstrueerd kan worden (par. 10.7.2.1).¹⁹³ Deze liep ongeveer parallel aan de stuwwal, en kan – getuige de oudste dateringen van grafmonumenten – eveneens een oorsprong hebben in het laat-neolithicum of de vroege bronstijd.

¹⁸⁸ Groenewoudt 1989a.

¹⁸⁹ Groenewoudt 1987b, cat. nrs. 10-14 (objectcodes HMB015-019), p. 18-21; Musch 1997, 25-30 (vindplaats M11).

¹⁹⁰ Andréa/Groenewoudt 1988, cat. nr. 8, p. 18; Andréa/Vischer 1988, cat. nr. 124, p. 121-122; Groenewoudt 1994a, 114-146.

¹⁹¹ Groenewoudt 1994a, 131-135.

¹⁹² Zo zijn enkele honderden meters ten oosten van deze vindplaats dicht bij elkaar ook verschillende vuursteenconcentraties gevonden, die de restanten kunnen zijn van verschillende bewoningsfasen (Groenewoudt 1987b, cat. nrs. 1 en 2, (objectcodes HMB001-2), p. 15; Andréa/Groenewoudt 1988, cat. nr. 7, p. 16-17).

¹⁹³ Groenewoudt 1989a, 312-313.

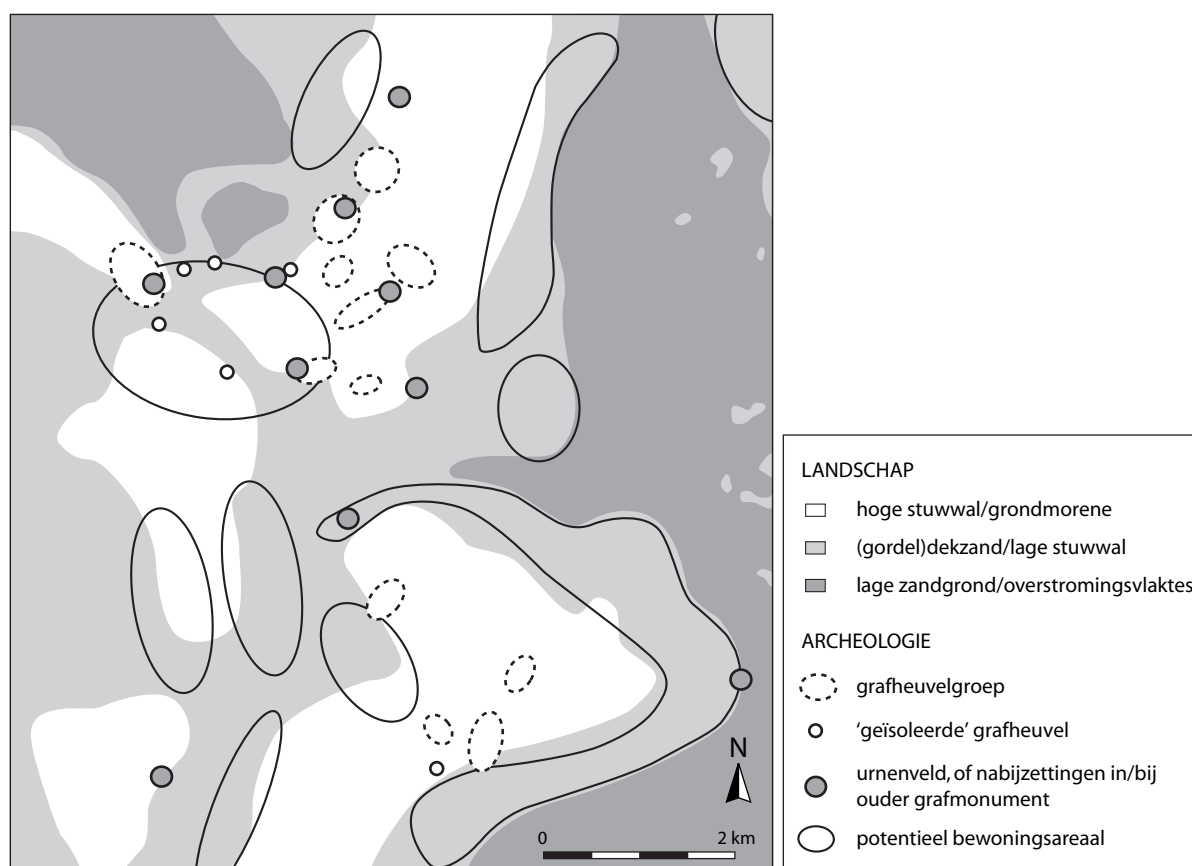

Fig. 10.13 Hypothetische reconstructie van de potentiële bewoningsarealen op de stuwwal van Rijssen-Markelo, in relatie tot de begravingslocaties uit de periode tussen het laat-neolithicum en de vroege ijzertijd. De reconstructie is gebaseerd op de landschappelijke karakteristieken van het gebied, in combinatie met archeologisch onderzochte nederzettingenlocaties.

In de omgeving van Markelo en de Herikerberg zijn op verschillende locaties vondsten uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd gedaan. Zo werd in de zandafgraving Kösters Koele, op een grondmorenerug ten westen van de Herikerberg, een spoor met tientallen potbeker- en wikkeldraad-scherven gevonden.¹⁹⁴ De vindplaats ligt op een met dekzand bedekt deel van de grondmorenerug. Vermoedelijk betreft het een nederzettingsterrein, dat op een afstand van circa 400 meter ten zuidwesten van de grafheuvelgroep van Hessenheem ligt. Er zijn geen dateringen beschikbaar voor deze grafheuvels. Datzelfde geldt voor de meeste andere grafmonumenten op de Herikerberg. De grafheuvelgroep van Hessenheem is waarschijnlijk aangelegd door bewoners van nederzettingen die op met dekzand bedekte delen van de grondmorenerug ten westen daarvan lagen, waarvan de vindplaats bij de Kösters Koele er één is (fig. 10.13). De grafheuvels op de centrale en zuidelijke delen van de Herikerberg kunnen gerelateerd worden aan bewoning op nabijgelegen gordeldekzandruggen. Dat daar bewoning plaatsvond in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd is onder meer aangetoond door vondsten uit de twee zandgroeves ten zuidwesten van de stuwwal, waar onder meer scherven van een complete wikkeldraad-pot gevonden zijn.¹⁹⁵ Op basis van het ontbreken van een grafkuil of randstructuur is een interpretatie als grafgift onwaarschijnlijk. In deze microregio ligt de gordeldekzandrug in een 'intermediaire' positie tussen het begravingslandschap op de stuwwal, en het rituele landschap van het moerassige veengebied ten oosten daarvan. Een vergelijkbare landschapsinrichting is ook aannemelijk voor de gordeldekzandruggen bij Herike, Schoolbuurt, Elsen en het gordeldekzand aan de westzijde van de Enterse stuwwal. Uit de depot-

¹⁹⁴ Archis-objectcode 34BN-7.

¹⁹⁵ Verlinde 1979c.

vondsten uit het veengebied ten westen van Rijssen kan afgeleid worden, dat ook in deze microregio sprake was van bewoning. Er zijn tot dusver geen nederzettingsterreinen uit dit gebied bekend, maar het is aannemelijk dat deze op de hogere zandruggen ten westen van de stuwwal liggen.

10.9.2 Midden-bronstijd tot en met vroege ijzertijd

In Zuidwest-Twente zijn slechts op enkele locaties nederzettingssporen uit de midden-bronstijd gevonden (fig. 10.5). Interessant zijn met name de resultaten van een kleinschalig proefsleuvenonderzoek op de Baanackers, ten zuiden van Enter.¹⁹⁶ De Baanackers maken deel uit van de Zuideresch, die op de stuwwalafzettingen ten zuiden van het dorp gesitueerd is. Tijdens het onderzoek werd onder het plaggendek van de es een cultuurlaag waargenomen, die zich bevond op een dunne, zandige en steenrijke moreneafzetting. Plaatselijk is de grondmorene bedekt met een dunne laag dekzand. Er werden enkele grondsporen gedocumenteerd, waaronder een kuil met enkele tientallen scherven uit de midden-bronstijd. Vanwege de lage sporendichtheid volgde geen opgraving. Gezien de bodemomstandigheden is het zeer onwaarschijnlijk dat dit deel van de Enterse stuwwal in de late prehistorie permanent bewoond was. De microregio biedt onvoldoende mogelijkheden voor intensieve en langdurige akkerbouw. Deze aanname wordt ondersteund door de waargenomen lage sporendichtheden. Omdat de kuil het enige spoor is dat met zekerheid gedateerd is in de midden-bronstijd, vormt deze mogelijk de neerslag van een specifieke, kortstondige activiteit. Vergelijkbare vindplaatsen zijn ook uit Zuidwest-Salland bekend (par. 7.6).

Een tweede vindplaats, Zuna's Hooilanden, kwam eerder al aan de orde naar aanleiding van midden- en laat-neolithische vondsten (par. 10.6.1).¹⁹⁷ In een kleine proefput aan de rand van een dekzandrug ten zuiden van de Regge werden restanten van een houten constructie uit die fase gedocumenteerd. In een laag zandig broekveen werd ook jonger nederzettingafval gevonden, waaronder kwartsgemagerd aardewerk. Het betreffende pakket is door middel van ¹⁴C-onderzoek gedateerd in de midden-bronstijd A of de beginfase van de midden-bronstijd B, en wijst op bewoning op de aangrenzende grote dekzandrug.¹⁹⁸ Het enige andere mogelijke nederzettingsterrein uit de midden-bronstijd ligt op een gordeldekzandrug ten noorden van Markelo, waar volgens opgaaf 'urnen' gevonden zouden zijn.¹⁹⁹ De melding is vermoedelijk echter niet betrouwbaar. In 1940 is weliswaar midden-bronstijd-aardewerk opgenomen in het Rijkmuseum van Oudheden te Leiden, maar dit kan goed afkomstig zijn uit een grafheuvel die in dat jaar door F.C. Bursch onderzocht werd.²⁰⁰

Het beeld met betrekking tot de bewoning in de late bronstijd en vroege ijzertijd is even ongedetailleerd. Bewoningssporen uit de late bronstijd zijn slechts op twee locaties aangetroffen (fig. 10.9). Het meest informatief is een nederzettingsterrein in De Borkeld, even ten zuiden van de Hochtweg. Naar aanleiding van de vondst van een grote hoeveelheid handgevormd aardewerk vond op deze locatie een kleinschalige opgraving plaats.²⁰¹ Het nederzettingsterrein is gesitueerd op een grondmorenerug, die bedekt is met een laag dekzand van variërende dikte. De nederzettingssporen bevinden zich op een lichte verhoging, die aan de zuidzijde begrensd wordt door een droogdal. In de opgravingsput werden enkele honderden sporen uit de late bronstijd opgetekend, waaruit geen gebouwstructuren konden worden gereconstrueerd. Vanwege de beperkte grootte van de opgravingsput is geen inzicht verkregen

¹⁹⁶ Verlinde 1998c.

¹⁹⁷ Groenewoudt 2002a, 2004, 59-61.

¹⁹⁸ De uitkomsten van de dateringen zijn 3270 +/- 60 BP en 3280 +/- 80 BP (UtC-3102 en -3103). Calibratie met 2-sigma standaarddeviatie geeft uitkomsten tussen

1685-1433 (UtC-3102) en 1742-1414 cal. BC. Calibratie via WinCal25.

¹⁹⁹ Archis-objectcode 34BN-85.

²⁰⁰ Van Wijngaarden 1941, 5-6.

²⁰¹ Verlinde 1978c; Groenewoudt/Thomas 1979.

in de nederzettingsstructuur, bewoningsduur en omvang van het bewoonde areaal. Tijdens een veldkartering werd in een later stadium op minder dan 100 meter ten zuidoosten van de onderzoekslocatie nog een kleine hoeveelheid scherven uit de late bronstijd gevonden.²⁰² Mogelijk zijn beide vindplaatsen de neerslag van een nederzetting die in de late bronstijd verplaatst werd over de landschappelijk gunstigste locaties van de met dekzand bedekte delen van de grondmorenerug. Een tweede vindplaats uit de late bronstijd ligt in het noordoostelijke deel van het studiegebied, in Ijpelo. Op een dekzandwieling of dekzandrug ten noordwesten van het Mokkelengoor werd aan de oppervlakte en in een proefputje een kleine hoeveelheid aardewerk uit deze fase gevonden.²⁰³

Verschillende vindplaatsen uit het onderzoeksgebied zijn gedateerd in de ijzertijd (par. 10.9.3), maar positief in de vroege ijzertijd gedateerde nederzettingsterreinen ontbreken vooralsnog volledig. Ongetwijfeld is dit een onderzoeksvertekening, veroorzaakt door het beperkte aantal nederzettingsofgravingen. Urnenvelden uit de vroege ijzertijd zijn immers wel goed vertegenwoordigd.

Tevens dient de aandacht te worden gevestigd op een bijzondere hamerbijl van het type Muntendam, die in een bouwput bij de Mettenkampsweg op de Zuideresch te Enter gevonden is.²⁰⁴ Het artefact kan dateren uit de late bronstijd, vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd. Het betreft een uitzonderlijk groot en zwaar exemplaar. Volgens A.D. Verlinde kan de bijl niet voor praktische doeleinden gebruikt zijn, en had deze waarschijnlijk een ‘ceremoniële’ functie.²⁰⁵ Eerder is al opgemerkt, dat zich onder de depotvondsten uit het Elsenerbroek eveneens een hamerbijl van het type Muntendam bevindt (par. 10.8.1). Het opvallende artefact van de Zuideresch geeft een indicatie, dat in Zuidwest-Twente ook depotvondsten in ‘droge’ context voorkomen (zie ook par. 15.2.4).

Vanwege de schaarste aan scherp gedateerde nederzettingsterreinen uit de late bronstijd en vroege ijzertijd bestaat er weinig inzicht in de relaties tussen de nederzettingen en het laat-prehistorische begravinglandschap op en bij de stuwwal van Rijssen-Markelo. Het nederzettingsterrein uit de late bronstijd bij de Hochtweg bevindt zich op een afstand van circa 800 meter van het grafveld van De Borkeld, en op 900 meter van het Pharao's Bösken (par. 10.7.2). Het zijn met de huidige kennisstand dan ook met name de urnenvelden die inzicht geven in de bewoningspatronen in het onderzoeksgebied in deze fase. Ze wijzen vooral op de belangrijke rol die gordeldekzandruggen (nog steeds) speelden. Grafvelden komen op deze landschappelijke eenheden voor rond de stuwwallen van Enter, 't Oelen en de Herikerberg, alsmede op met dekzand bedekte grondmoreneruggen en smeltwaterterrassen in De Borkeld en wijde omgeving.

10.9.3 Midden-ijzertijd tot en met vroeg-Romeinse tijd

Verschillende vindplaatsen in het onderzoeksgebied zijn gedateerd in de ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd (fig. 10.9). Vanwege het ontbreken van grootschalige nederzettingsofgravingen kunnen de meeste vindplaatsen niet scherp gedateerd worden, en bestaat weinig inzicht in het karakter van de individuele vindplaatsen. De spreiding van de tot dusver bekende vindplaatsen geeft wel een indruk van de bewoningspatronen in Zuidwest-Twente, in een tijdvak waaruit vooralsnog geen graven en veenvondsten bekend zijn. De vindplaatsen blijken vooral gesitueerd te zijn op de stuwwal van Enter, op de dekzandruggen langs het Reggedal, en rond de Herikerberg. Met name onderzoek in Enter heeft interessante informatie opgeleverd.

²⁰² Archis-objectcode 28DZ-136.

²⁰⁴ Verlinde 1997b.

²⁰³ Verlinde 1993d; Archis-objectcode 28DN-59.

²⁰⁵ Verlinde 1997b, 156.

Er zijn diverse aanwijzingen dat de stuwwal van Enter in de ijzertijd bewoond was. Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen de stuwwal zelf, en de gordeldekzandruggen die de stuwwal omgeven. Eerder is al aangetoond, dat op laatstgenoemde landschappelijke eenheden minstens drie urnenvelden hebben gelegen (par. 10.7.2). Twee daarvan bevinden zich aan de noordoostzijde van de stuwwal. In hetzelfde gebied ligt de vindplaats Enter-De Akkers, waar naast een laat-paleolithisch jachtkampje (par. 10.4) met name nederzettingssporen uit de laat-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen gevonden zijn. Tijdens het verkennende onderzoek op deze vindplaats zijn echter ook scherven van een vrijwel compleet potje gevonden, dat gedateerd wordt in de vroege of midden-ijzertijd. Tijdens de opgraving werden geen grondsporen uit deze periode gevonden.²⁰⁶ Aangezien er ook geen crematieresten of randstructuur waargenomen zijn, is het mogelijk dat het potje uit een nederzettingcontext afkomstig is. Deze nederzetting kan zich buiten het onderzochte areaal bevinden, ongeveer tussen de grafvelden van Kornegoor en de Julianastraat. Iets verder zuidelijk, in de kern van Enter, was in 1959 bij graafwerk al een houten waterput gevonden.²⁰⁷ Dit spoor is in de ijzertijd gedateerd, en wijst op de aanwezigheid van een tweede nederzettingsterrein op het gordeldekzand ten noordoosten van de stuwwal. Dat ook de gordeldekzandruggen ten westen van de stuwwal in de (vroege) ijzertijd bewoond waren, wordt bewezen door een ijzertijdvindplaats op het westelijke deel van het Zuiderveld²⁰⁸, het urnenveld van Rohaan en depot I uit het aangrenzende veengebied (par. 10.8.1).

Er is veel onderzoek gedaan op de Zuideresch, tussen het dorp Enter en het Zuiderveld. In de vorige paragraaf werd vermeld dat de ondergrond van deze es bestaat uit grondmorene-afzettingen. Deze zijn plaatselijk bedekt met een pakket dekzand van variërende dikte. De eerste nederzettingenvondsten uit de ijzertijd in dit gebied werden aangetroffen in de jaren zeventig van de vorige eeuw, toen in de sleuven langs een persbult een cultuurlaag met ijzertijd-aardewerk werd waargenomen.²⁰⁹ In het begin van de jaren negentig werd in een 400 meter noordwestelijker gelegen bouwput een zespalig gebouwtje uit de ijzertijd gedocumenteerd. Volgens A.D. Verlinde betreft het een geïsoleerde schuur.²¹⁰ Dergelijke schuren en spiekers kunnen aan de rand van het akkerland van een nederzetting hebben gelegen. In de directe omgeving van beide vindplaatsen zijn tussen 1996 en 2006 in het gebied De Baanakkers liefst vier verkennende onderzoeken uitgevoerd. Ten zuidwesten van de locatie waar de cultuurlaag waargenomen is, werden in wegcunetten en andere ontsluitingen op verschillende plaatsen sporen uit de ijzertijd en Romeinse tijd gedocumenteerd.²¹¹ Daaronder bevindt zich een deel van een huisplattegrond uit de ijzertijd of Romeinse tijd ('locatie A'). Ten zuiden van deze vindplaats lag een tweede cluster grondsporen ('locatie C'), die is geïnterpreteerd als de zuidelijke randzone van een kortstondig bewoonde nederzetting uit de eerste eeuw na Christus. Ter plaatse zijn de grondmorene-afzettingen bedekt met een dunne laag dekzand, die vermoedelijk bepalend is geweest voor de locatiekeuze.²¹² De andere drie onderzoeken zijn uitgevoerd in een oostelijker deel van De Baanakkers, en geven een vergelijkbaar beeld. Op enkele locaties zijn kleine aantallen sporen uit de ijzertijd waargenomen, waaronder greppels, paalsporen en enkele spiekers.²¹³

²⁰⁶ Hulst/De Winter 2002, 10; Hulst 2004, 69-71 en 87-88.

²⁰⁷ Archis-objectcode 28DZ-1.

²⁰⁸ Archis-objectcode 28DZ-144.

²⁰⁹ Archis-objectcode 28DZ-92.

²¹⁰ Verlinde 1993d.

²¹¹ Verlinde 1998c.

²¹² Pers. comm. B.J. Groenewoudt (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Zie De Man 1998 voor archeobotanisch onderzoek van een monster uit een voorraadkuil of silo.

²¹³ Van der Velde 2000; Nieuwenhuis/Krist 2003; Van der Kuijl 2004; Alders 2006.

De kleinschalige opgravingen en verkenningen op de Zuideresch hebben aangetoond dat het centrale deel van de stuwwal van Enter verschillende kortstondige bewonings- of gebruiksfases heeft gekend. Voor zover nu bekend dateren deze uit de midden-bronstijd, ijzertijd en (vroeg-)Romeinse tijd. Eerder werd aangenomen, dat nederzettingen en grafvelden uit de late prehistorie en Romeinse tijd geconcentreerd waren op de gordeldekzandafzettingen van de Enterse stuwwal, en dan met name het oostelijke deel daarvan.²¹⁴ De kwaliteit van de beschikbare gegevens is vooralsnog niet goed genoeg om gedetailleerde uitspraken te doen over de bewoningsduur en het karakter van de nederzettingen, alsmede het nederzettingssysteem. Het is goed mogelijk dat op de gordeldekzandruggen langdurige bewoning plaatsvond, en de centrale delen van de stuwwal alleen in specifieke fases bewoond waren. Op die momenten werd steeds gekozen voor de plaatsen waar de dekzandafzettingen op de grondmorene het dikst zijn. Het hypothetische patroon van langdurige of mogelijk permanente bewoning van de gordeldekzandruggen tegenover kortstondige bewoningsfases op het centrale deel van de stuwwal toont verwantschap met het Sallandse model van expansie en contractie (par. 4.3.3), hoewel de landschappelijke karakteristieken van beide gebieden nauwelijks vergelijkbaar zijn.

De bekende ijzertijd-vindplaatsen in de omgeving van het Reggedal bevinden zich hoofdzakelijk op grote dekzandruggen direct naast het rivierdal. Ten noorden van de rivier zijn bijvoorbeeld vindplaatsen bekend van het Hooge Land bij Notter en Het Veer in Rectum.²¹⁵ Getuige kleine aantallen vondsten waren ook de dekzandruggen bij Zuna bewoond in de vroege en/of midden-ijzertijd.²¹⁶ Op ongeveer een kilometer afstand ten zuiden van het Reggedal, ten oosten van de oude kern van Rijssen, is eveneens een nederzetting uit de ijzertijd onderzocht. Op een sterk verstoord terrein werden twee proefsleuven gegraven, waarin onder meer enkele spiekers uit de ijzertijd gevonden zijn.²¹⁷ Deze nederzetting ligt op de gordeldekzandrug aan de noordzijde van de stuwwal van Rijssen-Markelo. Wat betreft locatiekeuze en bewoningsintensiteit van het gebied rond het Berkeldal lijken er in de loop van de late prehistorie nauwelijks veranderingen plaats te vinden. In dit verband is het opvallend dat voor het gebied rond de Berkeld, dat tussen het laat-paleolithicum en de vroege ijzertijd steeds een hoge dichtheid aan vindplaatsen kent, nauwelijks aanwijzingen zijn voor bewoning in de jongere fases van de ijzertijd. Er kunnen slechts twee vindplaatsen van niet scherp dateerbare ijzertijdscherven vermeld worden.²¹⁸ Sterkere indicaties voor bewoning zijn er voor de grote gordeldekzandruggen rond de stuwwallen en grondmoreneruggen. Daartoe behoort bijvoorbeeld de archeologisch onderzochte Noordachteres bij Markelo, waar in een proefsleuf een sporenconcentratie met onder meer enkele spiekers uit de ijzertijd werd waargenomen.²¹⁹ De sporen bevinden zich hoofdzakelijk op de gordeldekzandafzettingen aan de flanken van de grondmorenerug. Er zijn ook aanwijzingen voor bewoning in de ijzertijd op dezelfde landschappelijke eenheden langs de noordzijde van de Herikerberg.²²⁰ Het urnenveld bij het erf Daalwijk, dat mogelijk uit de vroege ijzertijd dateert, ligt eveneens op deze gordeldekzandrug. Een andere vindplaats ligt iets ten noordwesten van het Groningeresch en -veld. Tijdens een veldkartering werden hier 20 handgevormde scherven gevonden, die mogelijk dateren uit de vroeg-Romeinse tijd.²²¹

Op basis van de tot dusver gepresenteerde onderzoeksresultaten zijn enkele belangrijke verschuivingen van 'bewoningskernen' reconstrueerbaar, die plaatsvonden op verschillende momenten in de prehistorie en zich manifesteren op het schaalniveau van het hele in dit hoofdstuk besproken onderzoeksgebied

²¹⁴ Verlinde 1998c, 277.

²¹⁵ Notter: Archis-objectcode 28DN-19. Rectum: Verlinde 1994g; Archis-objectcode 28DN-61.

²¹⁶ Groenewoudt/Andréa 1989, 3; Archis-objectcode 28DN-49.

²¹⁷ Diepeveen-Jansen/Schrijvers 2005; Eeltink/Den Otter

2006.

²¹⁸ Archis-objectcodes 28DZ-91 en -44.

²¹⁹ Van der Velde/Van der Heijden 1999; Verlinde 2000d.

²²⁰ Archis-objectcodes 34BN-80 en -82.

²²¹ Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 34, p. 80; Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 138, p. 131.

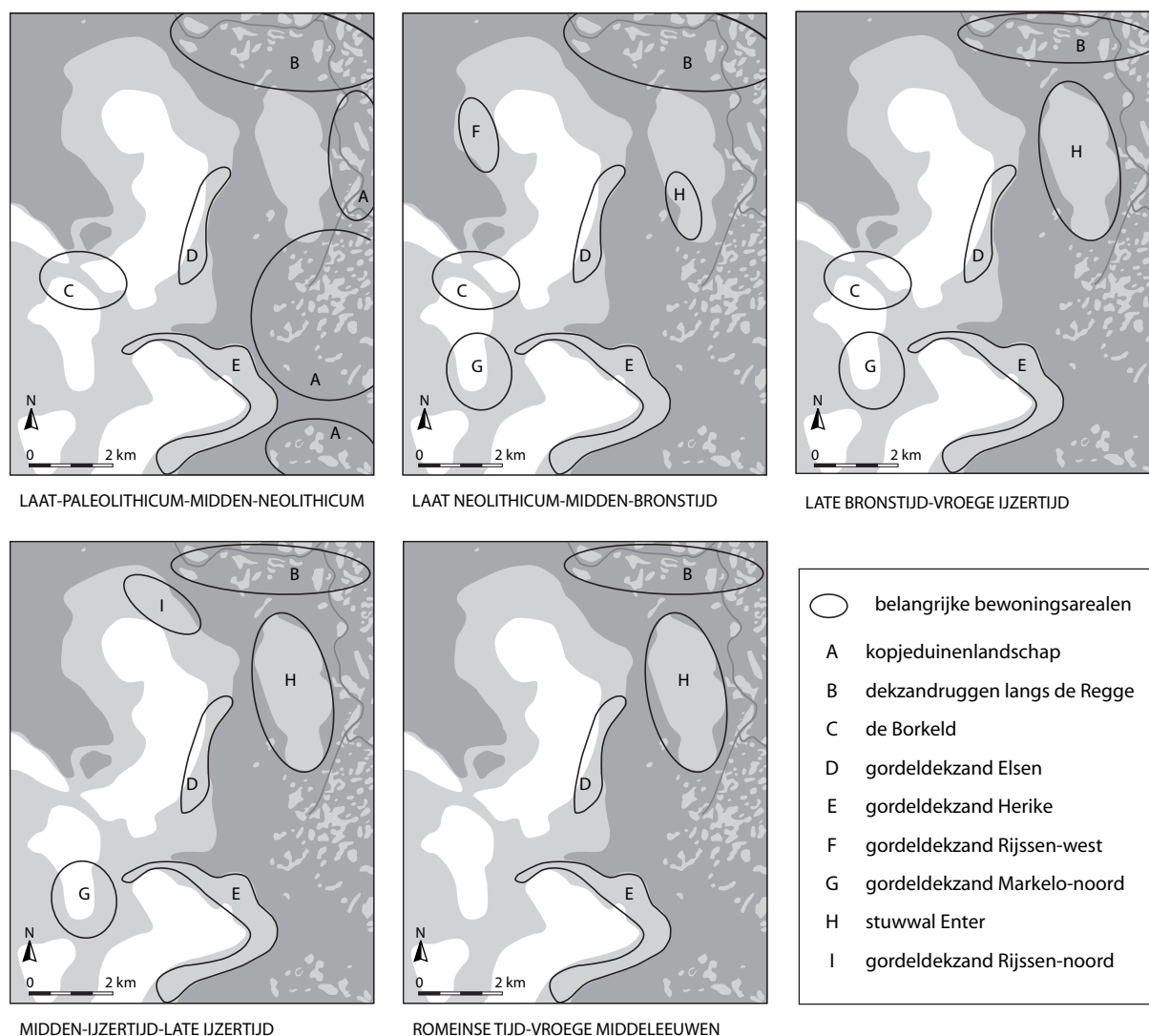

Fig. 10.14 Hypothetische reconstructie van de belangrijkste veranderingen in bewoningspatronen in de loop van de prehistorie, Romeinse tijd en vroege middeleeuwen in Zuidwest-Twente. Alleen de arealen met de hoogste bewoningsdichtheden (archeologisch aangetoond of op landschappelijke basis aannemelijk) zijn weergegeven.

(fig. 10.14). Het verlaten van het zogenaamde kopjeduinenlandschap in de loop van het neolithicum is in het voorgaande al besproken. Even opvallend is dat het 'zwaartepunt' van de bewoning in de omgeving van het stuwwalcomplex van Rijssen-Markelo in de loop van de ijzertijd waarschijnlijk verschoof van de microregio van De Borkeld naar de gordeldekzandruggen rond de stuwwallen en grondmoreneruggen in de directe omgeving. Er zijn in De Borkeld nauwelijks aanwijzingen voor bewoning in de latere fasen van de ijzertijd en de Romeinse tijd, ondanks een hoge onderzoeksintensiteit en een relatief goede 'archeologische zichtbaarheid'. De bewoning van de stuwwal van Enter volgt in grote lijnen een omgekeerd patroon. Deze landschappelijke eenheid lijkt in de vroege prehistorie een lage bewoningsdichtheid gekend te hebben, die vanaf de urnenveldenperiode tot in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen juist sterk toeneemt (par. 10.10).

10.10 MIDDEN- EN LAAT-ROMEINSE TIJD

Het verspreidingspatroon van vindplaatsen uit de midden- en laat-Romeinse tijd in Zuidwest-Twente vertoont een duidelijke clustering op de stuwwal van Enter (fig. 10.15 en 10.17). In de vorige paragraaf is vermeld, dat op verschillende locaties binnen deze landschappelijke eenheid ook bewoning in de ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd is aangetoond. Het is duidelijk dat de stuwwal van Enter vooral vanaf de urnenveldenperiode veel nadrukkelijker naar voren treedt als belangrijke ‘bewoningskern’ dan in de vroege prehistorie. Naast nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd zijn uit Enter tevens twee grafvelden bekend²²², waarvan er één dateert uit de overgangsfase van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen. Buiten de stuwwal van Enter zijn alleen nederzettingsterreinen bekend uit de buurschap Notter en uit Elsen. In het volgende zal eerst de aandacht worden gevestigd op de bewoning van de Enterse stuwwal in de midden- en laat-Romeinse tijd.

Drie vindplaatsen bevinden zich op de gordeldekzandafzettingen aan de noordoostzijde van de stuwwal. Op de uiterste noordelijke rand van het gordeldekzand werd een kleine hoeveelheid handgevormd aardewerk uit de Romeinse tijd gevonden.²²³ Informatiever zijn twee vindplaatsen die enkele honderden meters zuidelijker en zuidoostelijker onderzocht zijn. Tijdens een archeologische begeleiding bij de Zwiksweg werden enkele sporen in kaart gebracht, waarvan een deel behoort tot een huisplattegrond of schuur uit de midden-Romeinse tijd.²²⁴ Daarnaast is er aardewerk gevonden uit de vroeg-Romeinse tijd en de vierde eeuw. Circa 200 meter ten oosten van de vindplaats aan de Zwiksweg is een grootschaliger onderzoek uitgevoerd, op de locatie ‘De Akkers’.²²⁵ Daarbij werd een deel van een nederzettingsterrein uit de vierde en vijfde eeuw in kaart gebracht, die onder meer bestaat uit een erf met een huisplattegrond die tot het type Peelo B-Eursinge gerekend wordt. Op het deel van het erf ten noorden van dit gebouw lagen drie oventjes of stookplaatsen, en ten zuiden daarvan onder meer een waterput, vier spiekers en een grote schuur. Op basis van het vondstmateriaal is vastgesteld, dat dit erf in de loop van de vijfde eeuw buiten gebruik is geraakt. Drie hutkommen wijzen op een jongere bewoningsfase. Deze sporen bevatten resten van weefgewichten en twee spinklossen, waaruit kan worden afgeleid dat ze werden gebruikt voor textielbewerking. Op basis van aardewerk en glas uit de hutkommen is vastgesteld, dat ze dateren uit de vijfde of zesde eeuw.

In de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn bij werkzaamheden in Enter op twee locaties graven gevonden. Bij werkzaamheden voor de uitbreiding van een fabriek in het gebied Kornegoor werd in 1950 of 1951 een handgevormde urn met crematieresten gevonden, die twee schijffibulae bevatte.²²⁶ De urn is gedetermineerd als een *situla* van het type Wijster IB3/IC. Dit aardewerktype komt voor in de tweede helft van de tweede eeuw en met name de derde eeuw na Christus.²²⁷ Een vergelijkbare datering is mogelijk voor de twee mantelspelden.²²⁸ In 1951 werden in dezelfde omgeving een deel van een urn met crematieresten en een klein potje gevonden, die beide dateren uit de late bronstijd of vroege ijzertijd.²²⁹ Dit kan impliceren, dat het graf uit de midden-Romeinse tijd geplaatst werd in of nabij een

²²² Het dagblad Tubantia van 18-4-1934 maakt melding van de vondst van een urn met crematieresten op een derde locatie, in een bouwput aan de Zwartweg in Enter. In Archis wordt deze urn in de periode tussen de midden-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen A gedateerd (objectcode 28DZ-24). Omdat de urn niet wordt beschreven en de huidige locatie onbekend is, wordt de vondst hier buiten beschouwing gelaten.

²²³ Archis-objectcode 28DZ-170.

²²⁴ Hulst 2003; Bouwmeester 2004.

²²⁵ Hulst/De Winter 2002; BAAC BV 2003; Hulst 2004.

²²⁶ Stroink 1966, 76; Van Es 1967, 296-298, fig. 102, p. 202; Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 28, p. 80.

²²⁷ Van Es 1967, 191-205, 293-298, fig. 175, p. 324; Van Es/Verlinde 1977, type 1.2.4, 47.

²²⁸ Van Es/Verlinde 1977, 2.1.80, p. 70.

²²⁹ Verlinde 1987a, cat. nr. 21, p. 24.

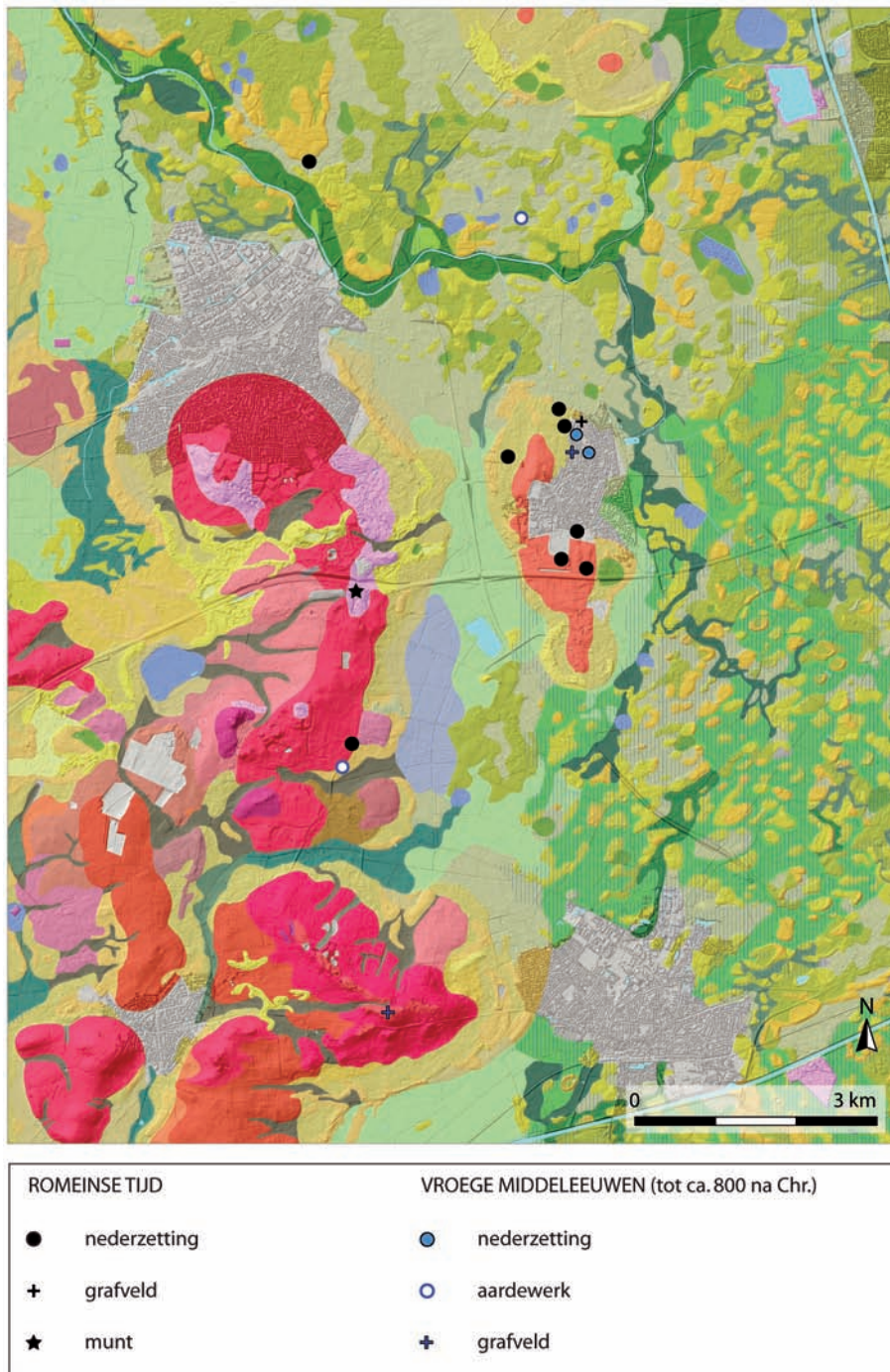

Fig. 10.15 Verspreidingskaart van vindplaatsen uit de periode tussen de midden-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen tot circa 800 na Chr.

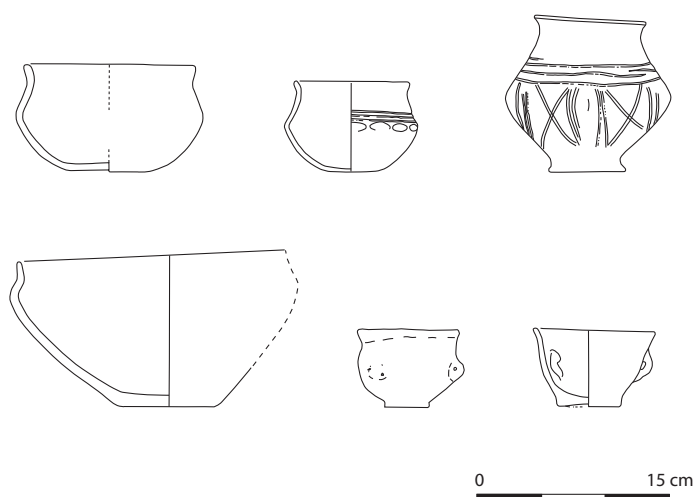

Fig. 10.16 Compleet aardewerk afkomstig uit een grafveld uit de overgangsfase van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen, gevonden op de locatie Enter-Julianastraat. Naar Van Es/Verlinde 1977, fig. 28, 30, 31 en 43, p. 49-50, 55.

ouder grafveld, maar zekerheid bestaat hierover niet. De vindplaats ligt op korte afstand ten noorden van de nederzetting van De Akkers.²³⁰ Het graf is ouder dan de oudste nederzettingssporen uit de Romeinse tijd die daar opgegraven zijn, hoewel waarschijnlijk niet het hele nederzettingsterrein blootgelegd is. Mogelijk lag de nederzetting in de midden-Romeinse tijd iets westelijker, ter hoogte van de vindplaats aan de Zwiksweg. In dat geval zal de afstand tussen de nederzetting en het graf of grafveld ongeveer 200 meter hebben bedragen.

Circa 300 meter ten zuiden van de vindplaats van De Akkers is een tweede grafveld gevonden, dat wel aangelegd kan zijn door de bewoners van die nederzetting. In 1959 werden in een funderingssleuf in de Julianastraat in het noordoosten van Enter vier complete handgevormde potten gevonden.²³¹ Niet lang daarvoor waren er al twee andere vondsten gedaan (fig. 10.16). Mogelijk is een *situla* die gedetermineerd is als het type Wijster IB3/IC de oudste vondst. Twee potten zijn gedetermineerd als *Schalenuurnen* van het type Wijster VIII. De vierde pot is een zogenaamde *Buckelurne*. De pot is versierd met horizontale en verticale lijnen, alsmede vijf knobbels (*Buckel*). De pot behoort tot de weinige aardewerkvondsten in Overijssel die als 'Saksisch' bestempeld zijn²³², hoewel aan deze classificatie geen verregaande conclusies wat betreft 'etnische groepen' mogen worden verbonden. Tenslotte zijn er twee miniatuurpotjes gevonden, beide met drie doorboorde knobbeltjes. Met name de eerstgenoemde vier potten hebben een daterende waarde voor het grafveld. Wanneer de *situla* van het type Wijster IB3/IC als oudste vondst aanvaard wordt, lijkt het grafveld een oorsprong te hebben in de tweede helft van de tweede of de derde eeuw. Deze classificatie is echter betwistbaar – de pot is zeker niet identiek aan de vondst van Kornegoor, die aan hetzelfde type is toegeschreven – en daarnaast lijkt het overige aardewerk thuis te horen tussen de vierde en zesde eeuw. Deze globale datering wordt hier aangehouden.²³³

²³⁰ Hulst 2004, 84. Het graf uit de midden-Romeinse tijd is bij benadering enkele tientallen meters ten noorden van 'gebied A' van De Akkers gevonden.

²³¹ Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 29, p. 80; Verlinde 2006,

155.

²³² Van Es/Verlinde 1977, 38; Verlinde 2006, 155.

²³³ Recentelijk is het grafveld door Verlinde gedateerd in de vijfde en zesde eeuw (2006, 155).

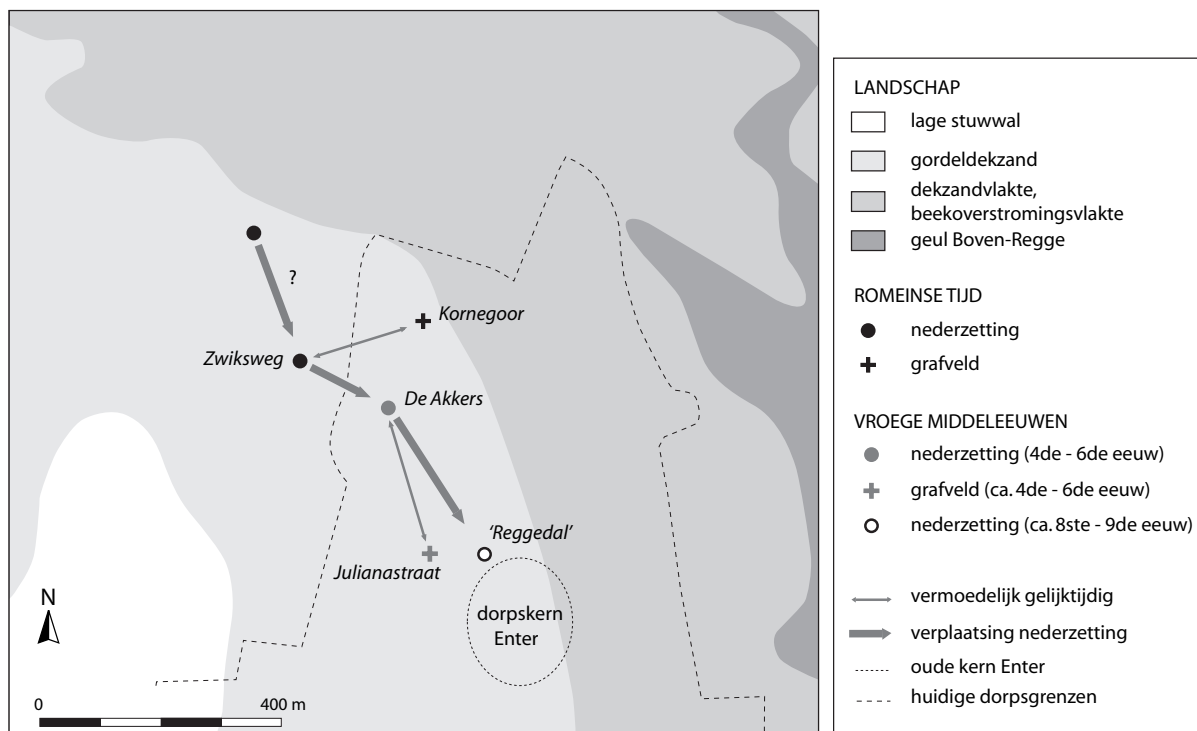

Fig. 10.17 Hypothetische reconstructie van de bewoningsontwikkeling op het noordoostelijke deel van de stuwwal van Enter in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. De bewoning 'verschoof' geleidelijk in de richting van de latere dorpskern. Vanaf de late middeleeuwen ontstond er een lintvormige bebouwing (niet weergegeven).

Uit de beschrijving van de vondstomstandigheden kan worden afgeleid, dat de potten gevonden zijn onder een plaggendeek met een dikte van een halve meter.²³⁴ De *Buckelurne* is afkomstig uit een kuil met een diameter van 30 centimeter en een diepte van 20 centimeter. Verder wordt er geen melding gemaakt van grondsporen. Voor zover bekend werd slechts bij één van de potten een zeer kleine hoeveelheid crematieresten gevonden. Hoewel er geen opgraving is uitgevoerd, is het vrijwel zeker dat de vondsten afkomstig zijn uit een grafveld met onbekende omvang uit de overgangsfase van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen. In de Julianastraat werden in de jaren dertig al twee dubbelconische potjes gevonden, die gedateerd zijn in de late bronstijd of vroege ijzertijd (par. 10.7.2).²³⁵ De afstand tussen deze vindplaats en het jongere grafveld bedraagt hooguit enkele tientallen meters.²³⁶ Hieruit kan afgeleid worden dat het grafveld aansluit bij een urnenveld, dat in het eind van de laat-Romeinse tijd nog herkenbaar moet zijn geweest in het landschap. De twee dubbelconische potjes zijn de enige vondsten die nog van het urnenveld resteren, waardoor het exacte karakter van dit 'hergebruik' niet gereconstrueerd kan worden. Dat de jongere potten bewaard zijn gebleven, geeft overigens een indicatie dat ze niet in de heuvellichamen van oudere grafmonumenten bijgezet zijn. Vermoedelijk betreft het bijgiften uit vlakgraven.

Op basis van de op dit moment beschikbare gegevens kan een hypothetische reconstructie gemaakt worden van de nederzittingsontwikkeling tussen de midden-Romeinse tijd en het begin van de vroege middeleeuwen op de gordeldekzandruggen ten noordoosten van de stuwwal van Enter (fig. 10.17). De vindplaats aan de Zwiksweg lijkt in hoofdzaak uit de midden-Romeinse tijd te dateren, hoewel het

²³⁴ Archis-objectcodes 28DZ-81, -124 en -134.

²³⁵ Verlinde 1987a, cat. nr. 22, p. 24.

²³⁶ Dit kan worden afgeleid uit de coördinaten van beide vindplaatsen. De locatie van het urnenveld wordt

beschreven als 'Julianastraat 46' (Verlinde 1987a, cat. nr. 22, p. 24, die van het jongere grafveld als 'Julianastraat 44' (Archis-objectcode 28DZ-81).

onderzochte areaal klein is en er ook enkele oudere en jongere scherven gevonden zijn. Vermoedelijk behoort het circa 200 meter oostelijker gelegen crematiegraf van Kornegoor bij deze bewoningsfase. Omstreeks de laat-Romeinse tijd werd de nederzetting naar het oosten verplaatst, in de richting van Kornegoor. Deze nederzetting op het terrein van De Akkers is uitsluitend in de vierde, vijfde en mogelijk zesde eeuw bewoond geweest. Bij deze nederzetting hoort het bij een urnenveld aangelegde grafveld van de Julianastraat, dat circa 300 meter zuidelijker ligt. De afstand tussen de begravingslocaties bedraagt naar schatting 350 meter. Zowel de nederzetting als de begravingslocatie wordt dus verplaatst in de laat-Romeinse tijd, globaal in de richting van de latere dorpskern van Enter. De nederzetting op het terrein van De Akkers werd omstreeks de zesde eeuw verlaten. Vermoedelijk verplaatste de bewoning zich in de richting van de latere dorpskern. Nog geen honderd meter ten oosten van de Julianastraat ligt een nederzettingsterrein dat gezien de aardewerkvondsten in gebruik werd genomen omstreeks de achtste of negende eeuw (par. 10.11).

Naast het vindplaatscluster op de gordeldekzandafzettingen ten noordoosten van de stuwwal zijn er aanwijzingen voor het bestaan van een tweede, deels gelijktijdig bestaande 'bewoningskern'. Direct ten zuiden van Enter zijn namelijk op verschillende locaties nederzettingssporen uit de Romeinse tijd gevonden. Het onderzoek op de Baanakkers, waar onder meer een erf uit de eerste eeuw na Christus is opgegraven, kwam in de vorige paragraaf al aan de orde. De lage dichtheid van bewoningssporen op het centrale deel van de Zuideresch lijkt uit te sluiten dat hier sprake is van plaatsvaste, langdurige bewoning. Aan de rand van de bebouwde kom van Enter is echter een kleinschalig archeologisch onderzoek uitgevoerd, waarvan de resultaten lijken te wijzen op de aanwezigheid van een groter, en mogelijk langduriger bewoond nederzettingsterrein. Er werd een cultuurlaag met veel vondstmateriaal gedocumenteerd, alsmede enkele grondsporen.²³⁷ De nederzetting kan zich in oostelijke richting uitgestrekt hebben. Ongeveer honderd meter oostelijker is namelijk eveneens aardewerk uit de Romeinse tijd gevonden.²³⁸ Deze nederzetting ligt op de overgang van de stuwwal naar de ten oosten daarvan gelegen gordeldekzandafzettingen.

Het relatief grote aantal vindplaatsen uit de Romeinse tijd op de stuwwal van Enter vormt een duidelijk contrast met de schaarste van vindplaatsen met een vergelijkbare ouderdom in andere delen van het onderzoeksgebied. Zo is op de hogere zandgronden langs de Regge slechts op één locatie bewoning in deze periode aangetoond. Bij een veldkartering werd in de sleuven langs een persbult aan de zuidelijke rand van de Notter Es een cultuurlaag waargenomen. In en onder deze cultuurlaag werden handgevormde scherven uit de Romeinse tijd gevonden.²³⁹ De Notter Es ligt op een grote en hoge dekzandrug direct ten noorden van het rivierdal. Overigens is het niet aannemelijk dat de schaarste aan vindplaatsen uit de Romeinse tijd langs het rivierdal wijst op een drastische afname van bewoningsdichtheid ten opzichte van de ijzertijd. In dit gebied hebben slechts enkele kleinschalige opgravingen plaatsgevonden. Het is mogelijk dat de bewoningssporen uit de Romeinse tijd zich in dit gebied hoofdzakelijk bevinden onder plaggendekken op grote dekzandruggen, zoals het geval is bij de Notter Es. Daarnaast zijn kleine vondstcomplexen met handgevormd aardewerk uit de Romeinse tijd vaak moeilijk te onderscheiden van vindplaatsen met een vergelijkbaar karakter uit de ijzertijd.

De belangrijkste vindplaats uit de Romeinse tijd buiten de stuwwal van Enter werd ontdekt tijdens een veldkartering in Elsen.²⁴⁰ In een aantal maaskuilen werden paalkuilen en greppels waargenomen, alsmede een waterput met een vierkante houten beschoeiing. Op basis van het vondstmateriaal werd

²³⁷ Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 121, p. 119; Groenewoudt 1989c.

²³⁸ Groenewoudt 1989c, 175-176.

²³⁹ Groenewoudt/Andréa 1989, 7; Archis-objectcode 28DN-45.

²⁴⁰ Groenewoudt 1990b.

vastgesteld, dat er sprake was van een nederzetting uit de vierde en vijfde eeuw na Christus. Om meer inzicht te krijgen in de aard en datering van de vindplaats werd vervolgens een proefsleuf gegraven.²⁴¹ Het nederzettingsterrein bevindt zich aan de oostelijke rand van de Lokeresch ofwel Elseneresch, op de overgang van de stuwwal naar de gordeldekzandafzettingen ten oosten daarvan. Het onderzochte deel van de nederzetting ligt op een dun pakket zand op gestuwde afzettingen. In de proefsleuf werden veel grondsporen gevonden, waaronder een hutkom, paalkuilen, greppels en de al genoemde waterput. Een cluster paalsporen is geïnterpreteerd als een gedeelte van een huisplattegrond, met verschillende bouwfases. Vanwege de beperkte onderzochte oppervlakte is geen inzicht verkregen in de structuur van de nederzetting. Op basis van vondsten in de directe omgeving van de vindplaats wordt aangenomen, dat deze deel uitmaakt van een nederzettingsterrein met een omvang van minstens twee hectare. Het vondstmateriaal, waaronder diverse zeldzame metalen artefacten, een glasfragment en vooral aardewerk, kan gedateerd worden in de vierde en eerste helft van de vijfde eeuw. In vergelijking met grote delen van de prehistorie, en dan met name de periode tot en met de vroege ijzertijd, zijn er vooralsnog vrijwel geen aanwijzingen voor bewoning tussen de midden-ijzertijd en de Romeinse tijd in De Borkeld, ten westen van de stuwwal van Rijssen-Markelo. In de vorige paragraaf werd al wel gewezen op de aanwezigheid van een mogelijk vroeg-Romeinse vindplaats, die op het Groningeresch en –Veld ligt. Verder zijn naar verluidt in de eerste helft van de negentiende eeuw drie Romeinse munten gevonden in het Elsener-voorveld. De exacte vindplaats van de munten is niet bekend.²⁴² De sterk afgenomen bewoningsdichtheid in De Borkeld wijst nogmaals op een groter wordend belang van de gordeldekzandruggen op korte afstand van de stuwwal van Rijssen-Markelo, alsmede van de stuwwal van Enter.

10.11 VROEGE MIDDELEEUWEN

Archeologisch onderzochte nederzettingsterreinen uit de vroege middeleeuwen zijn relatief zeldzaam in het zuidwestelijke deel van Twente (fig. 10.15). In de vorige paragraaf is aangetoond, dat de nederzettingen van Enter-De Akkers en Elsen-Lokeresch beide bewoond waren in de overgangsfase van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen. Met het grafveld in de Julianastraat is in Enter zelfs sprake van een uitermate zeldzame combinatie van een nederzetting en een bijbehorend grafveld uit het tijdvak tussen de vierde en zesde eeuw. Wat betreft nederzettingen is de periode van de zevende tot de negende eeuw vooralsnog minder prominent vertegenwoordigd. Slechts op enkele locaties is aardewerk gevonden dat in deze periode gedateerd kan worden. Daarentegen is wel bijzonder dat in het onderzoeksgebied naast het grafveld van Enter nog een tweede grafveld uit de vroege middeleeuwen bekend is. Dit ligt op de Herikerberg, en heeft een iets jongere datering. In het volgende wordt eerst de aandacht gevestigd op de schaarse nederzettingsindicatoren.

De meest informatieve vindplaats ligt opnieuw op de gordeldekzandruggen in het noordoostelijke deel van Enter, op een afstand van nog geen honderd meter ten oosten van het grafveld van de Julianastraat. In het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw is hier bij graafwerkzaamheden bij het bejaardentehuis Reggedal een kleine hoeveelheid handgevormd middeleeuws aardewerk gevonden.²⁴³ Hieronder bevinden zich vijf randscherven van kommen met een korte nek, waarvan er één ronde stempelindrukken op de schouder heeft en één een doorboord knobbeloor. Dit aardewerk is door W.A. van Es en A.D. Verlinde gedateerd tussen de vijfde en achtste of negende eeuw na Christus.²⁴⁴ Een datering in het jongere deel van deze tijdsspanne lijkt het meest aannemelijk. Daarnaast werden enkele scherven van

²⁴¹ Schotten/Groenewoudt 1997.

²⁴² O.a. Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 32, p. 80; Schotten/Groenewoudt 1997, 30.

²⁴³ Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 30, p. 80.

²⁴⁴ Van Es/Verlinde 1977, type 1.4.2, p. 62-63 en fig. 63, p. 64.

‘vroeg’ kogelpottypes met steengruisverschraling gevonden, die gedateerd zijn in de negende of tiende eeuw.²⁴⁵ In het begin van de jaren negentig werd naar aanleiding van werkzaamheden op korte afstand ten westen van de vindplaats een kleinschalige opgraving uitgevoerd.²⁴⁶ Tijdens dit onderzoek werden hoofdzakelijk nederzettingssporen uit de elfde en twaalfde eeuw gevonden (par. 10.12.1). Of er sprake is van continue bewoning vanaf het eind van de vroege middeleeuwen is niet vastgesteld. Het is ondanks de kleine onderlinge afstand niet waarschijnlijk, dat de bewoners van deze nederzetting verantwoordelijk zijn geweest voor de aanleg van het grafveld in de Julianastraat. Qua datering sluit de vindplaats van De Akkers beter aan bij het grafveld.

Naast de Enterse vindplaats zijn op enkele andere plekken (mogelijk) vroeg-middeleeuwse scherven gevonden, maar is niet met zekerheid bewoning in deze periode aangetoond. Een voorbeeld is een vindplaats bij het erf Kenkhuis, in de Kloosterhoek bij Rectum. In 1933 werd hier een opgraving uitgevoerd door W.C. Braat.²⁴⁷ De vindplaats ligt op het zuidelijke deel van een complex dekzandwelingen, op ongeveer 500 meter afstand ten noorden van het Reggedal. De vondsten van Braat wijzen hoofdzakelijk op bewoning in de elfde en twaalfde eeuw (par. 10.12.1), maar een Badorfscherf wijst mogelijk op een oudere bewoningsfase. Verder vermeldt G.J. ter Kuile een scherf met radstempelversiering, die gevonden is op een niet nader beschreven locatie aan de voet van de Herikerberg.²⁴⁸ De vondstmelding op zich is weinig informatief, maar wordt interessanter wanneer deze in verband wordt gebracht met een vindplaats op de top van de stuwwal. Verschillende vondsten wijzen er op, dat hier in de vroege middeleeuwen een grafveld lag.²⁴⁹

Het grafveld op de Herikerberg werd in 1889 of 1890 ontdekt tijdens graafwerkzaamheden voor de bouw van een stenen toren op het hoogste deel van de stuwwal.²⁵⁰ G.J. ter Kuile vermeldt twee decennia later in zijn artikel ‘Twentsche Oudheden’, dat bij het uitgraven van de bouwput verschillende vondsten werden gedaan.²⁵¹ Hieronder bevonden zich twee ‘Merovingische of Frankische’ potten, een ‘Frankisch ijzeren zwaard’ en een ijzeren scramasax. W.A. van Es en A.D. Verlinde beschrijven drie complete potten die van de vindplaats afkomstig zijn (fig. 10.18).²⁵² Twee potten van gedraaid aardewerk, waarvan er één versierd is met een radstempel, determineren zij als het type ‘Dorestad W IV’ uit de achtste of negende eeuw. De derde pot is handgevormd, en is beschreven als een kom met ingekeerde rand. Dat aardewerktype dateert eveneens uit de vroege middeleeuwen, maar is minder scherp dateerbaar. Opvallend genoeg zou ook op de Friezenberg, circa vijf kilometer noordwestelijker, een complete vroeg-middeleeuwse pot gevonden zijn. Het betreft een handgevormde kom met een korte nek en drie puntoren op de schouder, met daartussen ronde stempelindrukken.²⁵³ Mede gezien de zeldzaamheid van compleet vroeg-middeleeuws aardewerk in het onderzoeksgebied is het waarschijnlijk dat de opgegeven vindplaats niet

²⁴⁵ Van Es/Verlinde 1977, types 1.4.3 en 1.4.4, p. 63 en 65, en fig. 65-66.

²⁴⁶ Verlinde 1994g.

²⁴⁷ Braat 1935; Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 31, p. 80; Groenewoudt/Andréa 1989, 6.

²⁴⁸ Ter Kuile 1909, 23. Ter Kuile vergelijkt de scherf met een door Holwerda afgebeelde vroeg-middeleeuwse pot (Holwerda 1907, plaat IX, nr. 18).

²⁴⁹ Ter Kuile 1909, 23-24; Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 35, p. 80; Verlinde 2006, 156-157.

²⁵⁰ Op deze plaats had vanaf 1807 een gebouw gestaan dat werd gebruikt voor driehoeksmetingen. Na overleg met de Rijkscommissie voor Graadmeting en Waterpassing

kreeg de graaf Bentinck, eigenaar van Huis ‘t Weldam, in 1889 toestemming om dit gebouwtje te vervangen door een stenen toren. Daarop zou het instrument voor de driehoeksmeting geplaatst zou worden. In 1890 werd de toren voltooid (Geerts 2002, 79-81).

²⁵¹ Ter Kuile 1909, 23-24. De vondsten werden bewaard op Huis ‘t Weldam.

²⁵² Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 35, p. 80.

²⁵³ Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 33, p. 80. Omstreeks 1922 is de vondst door een particulier van de vinder gekocht, die de Friezenberg als vindplaats opgaf (Archis-objectcode 28DZ-40).

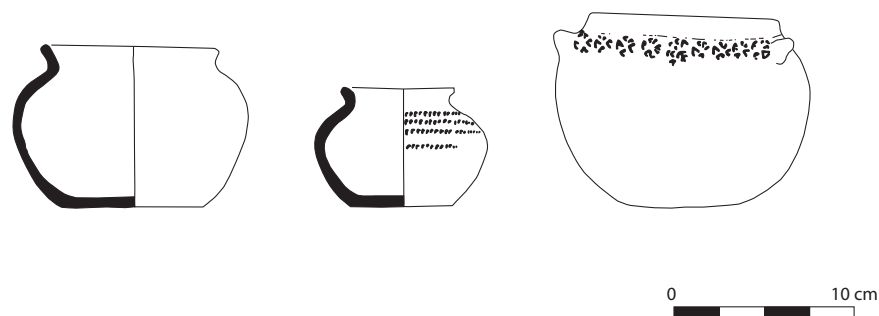

Fig. 10.18 Twee van de drie vroeg-middeleeuwse potten gevonden op de Herikerberg. Rechts de pot die volgens de vindplaats-opgave afkomstig is van de Friezenberg, maar waarschijnlijk uit hetzelfde grafveld afkomstig is. Naar Van Es/Verlinde 1977, fig. 59 en 63, p. 61 en 64.

juist is, en ook deze pot uit het grafveld van de Herikerberg afkomstig is. De door Ter Kuile vermelde metaalvondsten kunnen worden gedetermineerd als een ijzeren *spatha* en *scramasax* of *langsax*, waarvan de klingspits en het gevest ontbreken.²⁵⁴ In de collectie van de Oudheidkamer Twente is daarnaast nog een Karolingische vleugellans aanwezig, waarvoor eveneens een herkomst van de Herikerberg vermeld wordt. Ook dit artefact is waarschijnlijk uit het grafveld afkomstig.²⁵⁵

De vondsten van de Herikerberg, minstens bestaand uit vier complete potten en drie ijzeren wapens, maken een datering van het grafveld in de achtste of negende eeuw waarschijnlijk. Als locatie werd een zeer markant landschappelijk punt gekozen. Het stuwwalplateau op de top van de Herikerberg is het hoogste punt in het onderzoeksgebied, en zal verre uitzichten over de omgeving hebben geboden. Deze plek is nooit als nederzettinglocatie in gebruik geweest. De dichtstbijzijnde landschappelijke eenheden die in de vroege middeleeuwen goede mogelijkheden voor bewoning en landbouw hebben geboden, zijn de gordeldekzandruggen rond de Herikerberg. De vroeg-middeleeuwse scherf die volgens Ter Kuile aan de voet van de stuwwal gevonden is, kan van een nederzettingsterrein afkomstig zijn. De top van de stuwwal bleef ook in latere periodes nog een belangrijke rol spelen. In 1840 vermeldde de Graaf van Bijlandt dat op de locatie van de voorganger van de stenen toren vroeger een galg gestaan had. Deze plaats werd volgens hem door de lokale 'landlieden' nog Galgenberg en Galgenbelt genoemd.²⁵⁶ Bij het uitgraven van de bouwput voor de stenen toren werden menselijke botresten gevonden. Deze werden geïnterpreteerd als de resten van gehangen, die op de plaats van 'tentoonstelling' begraven werden (zie ook par. 13.7.1).²⁵⁷ Het is overigens niet geheel zeker dat de botresten niet gerelateerd moeten worden aan het vroeg-middeleeuwse grafveld, maar dat is wel onwaarschijnlijk gezien de conserveringsomstandigheden.

²⁵⁴ Archis-objectcode 34BN-89.

²⁵⁵ Archis-objectcode 34BN-93. Volgens Verlinde is het aangekitte grind aan de lanspunt daarentegen een aanwijzing

dat de vondst niet van de Herikerberg afkomstig is.

²⁵⁶ Van Bijlandt 1840, 151 en noot 8.

²⁵⁷ Geerts 2002, 81; Verlinde 2006, 157.

10.12 LATE MIDDELEEUWEN

10.12.1 *Rurale nederzettingen*

Het aantal bekende nederzettingsterreinen uit de late middeleeuwen is beduidend groter dan het aantal vroeg-middeleeuwse vindplaatsen. De meeste laat-middeleeuwse vindplaatsen hebben echter een vrij lage informatiewaarde. Alleen op de Noordachteres bij Markelo heeft een relatief grootschalige opgraving plaatsgevonden, die licht heeft geworpen op het karakter en de ontwikkeling van een middeleeuwse nederzetting. De beschrijving wordt hier echter begonnen bij de stuwwal van Enter, het deel van het onderzoeksgebied dat de sterkste aanwijzingen voor vroeg-middeleeuwse bewoning kent. Er is veel minder archeologische informatie beschikbaar over de bewoning in de late middeleeuwen. Het enige bekende laat-middeleeuwse nederzettingsterrein ligt bij het bejaardentehuis Reggedal. Nadat op deze locatie in de jaren zestig van de vorige eeuw aardewerk was gevonden uit – bij benadering – de achtste tot tiende eeuw (par. 10.11), werden bij een kleinschalige opgraving in het begin van de jaren negentig diverse nederzettingssporen uit de elfde en twaalfde eeuw opgegraven.²⁵⁸ Het meest opvallende spoor is een waterput met een vierkante houten beschoeiing. Uit de sporen konden geen bouwstructuren worden gereconstrueerd, maar het is duidelijk dat op deze locatie een middeleeuwse nederzetting gelegen heeft. De overige vindplaatsen van laat-middeleeuws aardewerk en grondsporen op de stuwwal van Enter kunnen niet met zekerheid als nederzettingsterreinen geïnterpreteerd worden.²⁵⁹

Het kopjeduinenlandschap heeft een compleet andere bewonings- en landschapsgeschiedenis dan de stuwwal van Enter. Uit het kopjeduinenlandschap zijn vele tientallen vindplaatsen bekend die wijzen op intensieve bewoning en exploitatie in de vroege prehistorie, waarna het gebied omstreeks het eind van het neolithicum verlaten werd. Aan deze ontwikkeling lagen waarschijnlijk de groeiende behoefte aan grotere arealen potentieel akkerland, alsmede de vernatting van het landschap ten grondslag. Pas in de loop van de late middeleeuwen en in de vroege Nieuwe Tijd werden delen van kopjeduinenlandschap ontgonnen, hoewel er geen sterke aanwijzingen zijn voor intensieve bewoning. Grote delen van het gebied moeten zeer nat geweest zijn. Uit de buurschap Zeldam zijn twee laat-middeleeuwse vindplaatsen bekend. Aan de rand van een dekzandwelling zijn onder meer enkele tientallen scherven van kogelpotten, blauwgrijs aardewerk en vroeg-Siegburgs-aardewerk gevonden.²⁶⁰ Een tweede vindplaats met een vergelijkbaar karakter is bekend van een ongeveer 700 meter westelijker gelegen dekzandkop.²⁶¹ Beide vindplaatsen wijzen op laat-middeleeuwse bewoning en ontginningen in de omgeving van de buurschap Zeldam. Vermoedelijk is het geen toeval, dat de jongste prehistorische vindplaatsen in dezelfde buurschap liggen. Deze omgeving behoorde waarschijnlijk tot de best begaanbare en minst natte delen van het kopjeduinenlandschap. Het enige andere mogelijke nederzettingsterrein uit de late middeleeuwen ligt noordelijker, bij Het Enteler ten noordoosten van Enter.²⁶²

²⁵⁸ Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 30, p. 80; Verlinde 1994g.

²⁵⁹ In een bouwput aan de Mettenkampsweg aan de zuidrand van Enter werd een lange rij rechthoekige paalkuilen waargenomen. Volgens Verlinde is een datering omstreeks 1500 waarschijnlijk. De functie van de palenrij is onbekend (Archis-objectcode 28DZ-168).

²⁶⁰ Archis-objectcode 28DZ-103.

²⁶¹ Documentatie B.J. Groenewoudt (Rijksdienst voor het

Cultureel Erfgoed); Musch 1991, catalogus 'Gem. Ambt Delden, Spekreis-zuid'. Overigens geeft Musch foutieve coördinaten (een kilometer te oostelijk).

²⁶² Documentatie B.J. Groenewoudt (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Op deze locatie zijn op een dekzandkop scherven van grijsbakkend aardewerk gevonden. Een datering omstreeks de veertiende eeuw is waarschijnlijk.

Er zijn nauwelijks aanwijzingen voor vroeg-middeleeuwse bewoning in de directe omgeving van het Reggedal.²⁶³ Daarentegen zijn er op verschillende locaties nederzettingsterreinen uit de late middeleeuwen bekend. Deze bevinden zich vrijwel uitsluitend op de flanken en randen van de hogere ruggen, deels essen, langs het rivierdal, en tonen aan dat deze landschappelijk eenheden vermoedelijk al vanaf de laat-Karolingische tijd een vrij intensieve bewoning kenden. De meest opvallende vindplaats ligt in Zuna. Bij het erf Hoekjen werd een grote hoeveelheid laat-middeleeuws nederzettingsafval gevonden, waaronder meer dan tien kilo kogelpotaardewerk, Pingsdorfaardewerk, huttenleem en fragmenten van maalstenen.²⁶⁴ De vondsten zijn geïnterpreteerd als de materiële neerslag van het middeleeuwse erf Klein Wessels, dat getuige het vondstmateriaal op zijn minst in de elfde of twaalfde eeuw gesticht is. Het lag op de zuidelijke flank van een noordwest-zuidoost geïntendeerde dekzandrug langs de Regge. Wanneer we de Regge vanaf Klein Wessels ongeveer 800 meter stroomopwaarts volgen, komen we bij een volgende laat-middeleeuwse vindplaats. Op een dekzandrug direct ten zuiden van de rivier, bij de Notter Hooilanden, werd onder meer kogelpot- en Pingsdorfaardewerk gevonden.²⁶⁵ Het Reggedal is op deze locatie vrij smal, en wordt aan weerszijden geflankeerd door hoge dekzandruggen. Iets ten westen van de vindplaats steekt de Zunaweg, die Zuna met Notter verbindt, de Regge over. Het is aannemelijk dat het dal in de middeleeuwen op ongeveer dezelfde plaats overgestoken werd. Aan de overzijde van de rivier, ten westen van de Zunaweg, zijn eveneens (onder meer) kogelpot- en Pingsdorfscherven gevonden.²⁶⁶ Ook deze vondsten wijzen op de aanwezigheid van een laat-middeleeuws erf. Beide erven liggen op een onderlinge afstand van 500 meter aan weerszijden van de Regge, dichtbij een voorde. Ten oosten van de Zunaweg ligt de Notter Es. Getuige aardewerkvondsten dateert het erf Loos, dat aan de flank van een uitloper van de es ligt, uit de late middeleeuwen.²⁶⁷

Een volgende archeologische aanwijzing voor laat-middeleeuwse bewoning op de flanken van de hoge zandgronden langs de Regge is circa twee kilometer stroomopwaarts verkregen, op de grote rug 't Veer ten noorden van het rivierdal. In een kleine proefput werd onder meer kogelpot- en Pingsdorf-aardewerk gevonden.²⁶⁸ Uit het toponiem van de rug en de benaming van het rivierdal iets westelijker ('t Oude Veer) kan afgeleid worden dat ook hier de Regge overgestoken werd, als onderdeel van een route die van Rijssen naar het noorden voerde. Enkele kilometers verder stroomopwaarts ligt het erf Kenkhuis, waar W.C. Braat in 1933 zijn eerder al kort vermelde opgraving uitvoerde (par. 10.11).²⁶⁹ Braat groef enkele putten, waarin hij paalgaten, kuilen en twee naast elkaar gelegen waterputten met een vierkante houten beschoeiing waarnam. De paalsporen behoren ongetwijfeld tot één of verschillende gebouwstructuren. Het vondstmateriaal bestaat vooral uit kogelpotscherven en een kleine hoeveelheid Pingsdorfscherven, op basis waarvan de vindplaats ongeveer gedateerd kan worden tussen de tiende en dertiende eeuw. Overigens betreft het de enige laat-middeleeuwse vindplaats in dit deel van het onderzoeksgebied die niet direct langs de Regge ligt, maar op wat grotere afstand van de rivier. De enige zekere nederzettinglocatie in de verder stroomopwaarts gelegen omgeving van de Eksosche Aa ligt bij het erf Barvoorde, op de flank van de gordeldekzandrug rond de stuwwal van 't Oelen. In de sleuven langs een persbult werden verschillende nederzettingssporen uit de periode tussen de elfde en dertiende eeuw waargenomen. De naam van het erf toont aan dat ook hier sprake is van middeleeuwse bewoning bij een voorde.²⁷⁰

²⁶³ Zie ook Groenewoudt/Andréa 1989, 5-7.

28DN-44.

²⁶⁴ Verlinde z.j.; Archis-objectcodes 28DN-14 en -31.

²⁶⁸ Verlinde 1994g.

²⁶⁵ Groenewoudt/Andréa 1989, 5; Archis-objectcode 28DN-52.

²⁶⁹ Braat 1935; Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 31, p. 80; Groenewoudt/Andréa 1989, 6.

²⁶⁶ Archis-objectcode 28DN-20.

²⁷⁰ Groenewoudt/Andréa 1989, 5 en 7; Archis-objectcode

²⁶⁷ Groenewoudt/Andréa 1989; Archis-objectcode

28DN-42.

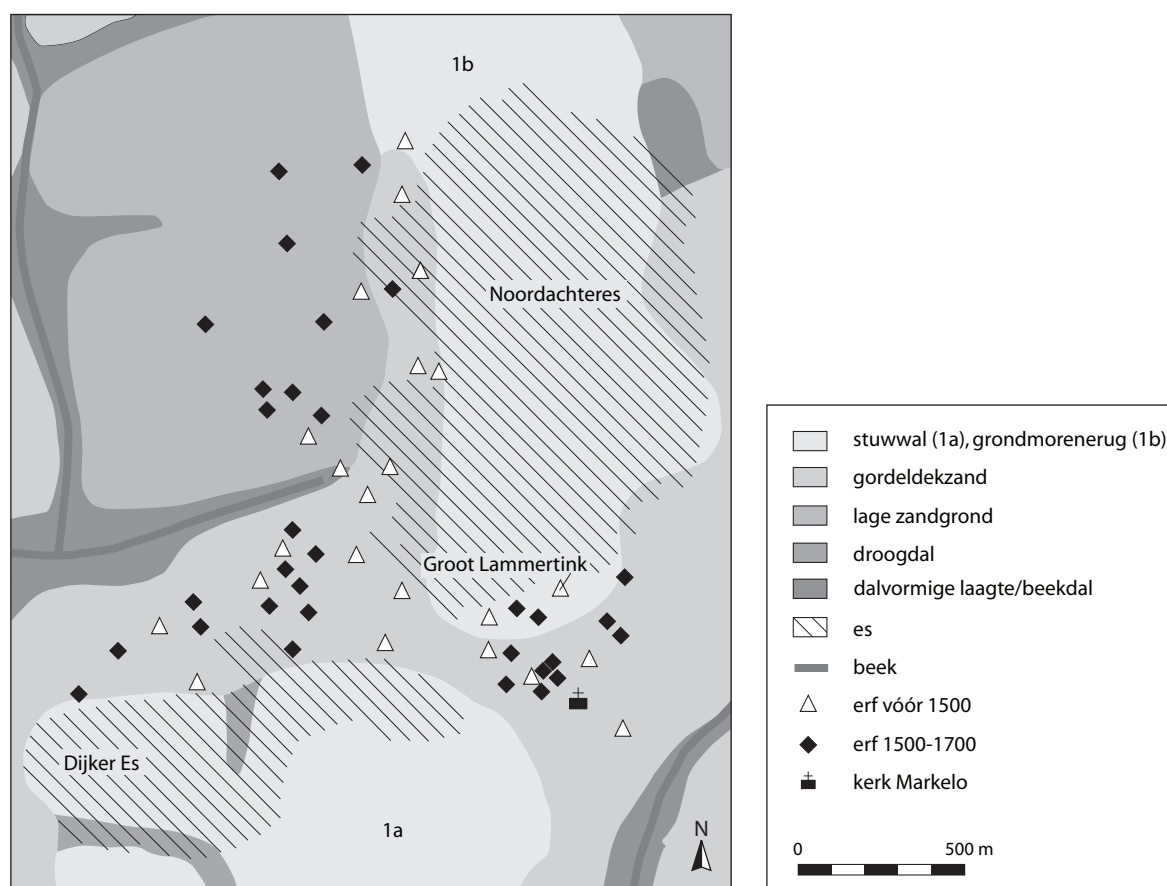

Fig. 10.19 Ouderdom en landschappelijke ligging van erven uit de middeleeuwen en vroege Nieuwe Tijd direct ten noorden van Markelo. Naar Van der Velde et al. 2005, afb. 7.5, p. 54.

Voor de omgeving van de stuwwal van Rijssen-Markelo zijn er verschillende aanwijzingen voor bewoning in de Karolingische tijd, met name in de vorm van het grafveld op de top van de Herikerberg. Er bestaat nauwelijks inzicht in het karakter en de ligging van de nederzettingen, hoewel de gordeldekzandrug van de Herikerberg als potentiële nederzettingslocatie aangewezen kan worden. De situatie voor de late middeleeuwen is beter. De meest gedetailleerde gegevens over het karakter en de ontwikkeling van een middeleeuwse nederzetting zijn verkregen tijdens een opgraving op de Noordachteres, ten noorden van Markelo. In 2003 en 2004 werd hier een nederzetting onderzocht die dateert uit het eind van de negende tot het midden van de dertiende eeuw.²⁷¹ Hoewel de nederzetting niet compleet opgegraven is, kunnen de sporen worden toegeschreven aan één herhaaldelijk herbouwd erf met bijgebouwen, waterputten, hutkommen en andere erfstructuren. In totaal zijn er minstens zes huisplattegronden opgegraven. Een brede verkavelingsgreppel is jonger dan de meeste andere bewoningssporen, en dateert waarschijnlijk uit de vroege veertiende eeuw. Een historisch-geografische studie heeft uitgewezen, dat het opgegraven erf vermoedelijk geïdentificeerd kan worden als het erf Groot Lammertink. Dit lag op korte afstand ten zuidwesten van de opgravingslocatie. De oudste historische vermelding van het erf dateert uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Net als vrijwel alle andere erven die op basis van historische bronnen vóór 1500 gedateerd kunnen worden, lag Groot Lammertink op de gordeldekzandrug langs de randen van de grondmoreenerug ten noorden van Markelo. Erven die in latere fasen zijn gesticht, liggen met name in het Markelder groenland (fig. 10.19).²⁷²

²⁷¹ Van der Velde et al. 2005.

²⁷² Van der Velde et al. 2005, 55 en afb. 7.5, p. 54.

De overige laat-middeleeuwse vindplaatsen uit de omgeving van de stuwwal van Rijssen-Markelo zijn minder informatief. Enkele vindplaatsen liggen in de omgeving van de Borkeld. Zo werd in de jaren vijftig van de vorige eeuw bij De Hocht een waterput gevonden, die gedateerd is in de late middeleeuwen.²⁷³ De ondergrond bestaat uit een grondmorenerug, die plaatselijk overdekt is met dekzand. Deze landschappelijke ligging en het ontbreken van andere middeleeuwse sporen of vondsten maken het twijfelachtig of hier sprake is van een nederzettingslocatie. Het zou om een 'geïsoleerde' waterput kunnen gaan, die door herders gebruikt is. Bij de opgraving van het urnenveld uit de vroege ijzertijd ten westen van de Friezenberg werd ook een rechthoekige structuur gevonden, die geïnterpreteerd is als een geïsoleerde schaapskooi uit de late middeleeuwen of daarna.²⁷⁴ Overigens biedt dit gebouw een interessante parallel voor de mogelijk laat-middeleeuwse schuur van Colmschate-'t Bramelt, die eveneens in een urnenveld gevonden werd (par. 7.11.1.2). Er zijn geen aanwijzingen voor middeleeuwse bewoning op de hogere delen van het stuwwalcomplex. Enkele vindplaatsen van kogelpot- en Pingsdorf-aardewerk illustreren dat, naast de gordeldekzandafzettingen rond de grondmorenerug van Markelo, de dekzandafzettingen ten oosten van het stuwwalcomplex als meest waarschijnlijke laat-middeleeuwse nederzettingslocaties kunnen worden aangemerkt. Zo zijn er zowel vindplaatsen bekend uit de omgeving van Elsen als van de gordeldekzandafzettingen ten oosten van de Herikerberg.²⁷⁵

10.12.2 De stadsontwikkeling van Goor

Er is relatief weinig onderzoek gedaan naar de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste bewoningskernen in het onderzoeksgebied, zoals Rijssen²⁷⁶, Enter en Markelo. Alleen voor Goor is door gecombineerd archeologisch en historisch onderzoek wat meer informatie beschikbaar over de ontstaansgeschiedenis van het stadje.²⁷⁷ Drie elementen spelen een belangrijke rol (fig. 10.20). Ten eerste is er het Schild, dat het oudste deel van de huidige stad Goor is. Direct ten noordoosten van het Schild ligt de borg van Goor. De oorsprong van deze versterking, die na een verwoesting in 1365 buiten gebruik raakte, kan mogelijk in de vroege elfde eeuw geplaatst worden.²⁷⁸ Er zijn echter nauwelijks archeologische gegevens beschikbaar over de borg. Ten derde is er de buurschap Goor, die in historische bronnen voor het eerst vermeld wordt tussen 1027 en 1054. De buurschap lag ongeveer 600 meter ten zuidwesten van het Schild, rondom een kerk waarvan een opvolger nog steeds bestaat. De buurschap Goor ontstond op een brede dekzandkop langs de oostzijde van het dal van de Boven-Regge, bij een doorwaadbare plek.²⁷⁹

Het archeologische onderzoek was vooral geconcentreerd op het Schild, en op de relatie daarvan met de borg. Vanaf het centrale deel van het Schild werd een proefsleuf in noordwestelijke richting gegraven. Daarnaast zijn op andere locaties kleine proefputten aangelegd, werden er waarnemingen gedaan in rioolsleuven en zijn er boringen gezet. Aanvankelijk werd aangenomen, dat het Schild oorspronkelijk de voorburch van de borg vormde. De resultaten van het archeologische onderzoek tonen aan, dat deze hypothese niet klopt. Het Schild is een heuvel met een hoogte van 2 tot 2,5 meter, die in de tweede helft van de dertiende eeuw werd opgeworpen met grond die vrijkwam door het graven van een gracht om een natuurlijk, hoefijzervormig paraboolduin. De grond uit de gracht werd gebruikt voor het verhogen van de lage duinarm in het zuidoosten, en het dempen van de vochtige centrale depressie. Tegelijkertijd werden er waarschijnlijk drie poorten met bruggen aangelegd. Andere vestingwerken, zoals aarden wal-

²⁷³ Archis-objectcode 28DZ-17.

²⁷⁴ Verlinde 1979d.

²⁷⁵ Elsen: Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 128, p. 125; Archis-objectcodes 28DZ-89 en -137. Herike: Archis-objectcodes 34BN-30 en -83.

²⁷⁶ Archeologische Werkgroep Riessen 2007.

²⁷⁷ Hulshoff 1964b; Verlinde 1985a-b; Geerts 1990; Kolks/Verlinde 1991; Bolink/Siebelink 2007.

²⁷⁸ Geerts 2002, 10.

²⁷⁹ Bolink/Siebelink 2007, 71.

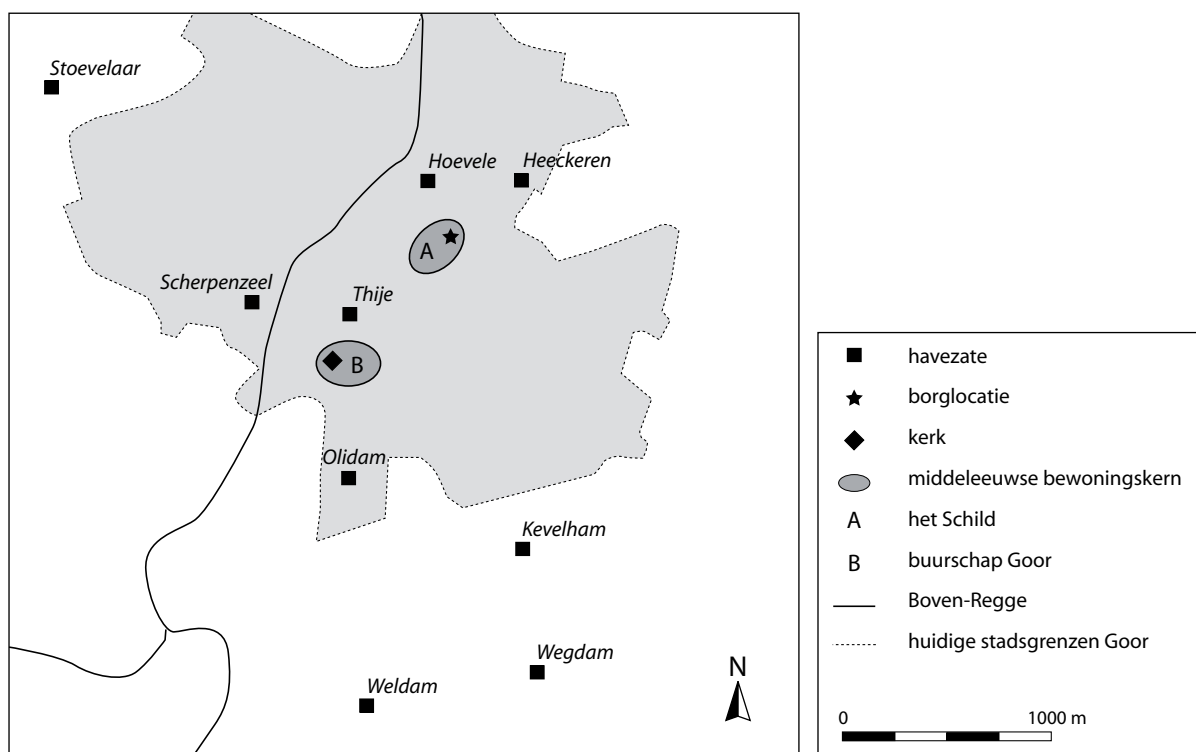

Fig. 10.20 Schematische weergave van de locatie van de buurschap Goor en het Schild, de middeleeuwse bewoningskernen van Goor. De weergegeven adellijke huizen maken deel uit van de oorspronkelijke borggoederen. De loop van de Boven-Regge is bij benadering weergegeven.

len of stenen muren, heeft de stad nooit gehad. Er zijn op het Schild geen aanwijzingen voor eerdere bewoning in de middeleeuwen. Daaruit is afgeleid dat het gaat om de vestiging van een nieuwe stedelijke kern, op korte afstand van een al bestaande borg en buurschap. Goor kreeg al in 1263 stadsrechten van de bisschop van Utrecht.

10.12.3 Borgmannen en adellijke huizen

In de late middeleeuwen, vermoedelijk met name vanaf de dertiende eeuw, werden op verschillende locaties adellijke huizen gebouwd. Deze tonen een duidelijke clustering rond Goor (fig. 10.20), maar daarnaast lagen er verschillende in de omgeving van Enter, Rijssen, Markelo en het Reggedal. De adellijke huizen, grotendeels met een havezate-status, hebben naast hun sociaal-economische achtergrond met elkaar gemeen dat ze vooral in de lagere delen van het landschap liggen. De meeste zijn inmiddels verdwenen, en niet alle oorspronkelijke locaties zijn exact bekend. Enkele havezates zijn archeologisch onderzocht, waarvan Grimberg in Notter, Olidam in Goor en Bevervoorde in Rijssen de belangrijkste zijn. De eerste twee werden in de jaren zestig van de vorige eeuw onderzocht door de Oudheidkamer Twente, onder leiding van A.L. Hulshoff.²⁸⁰ De restanten van Bevervoorde waren het onderwerp van een onderzoek door de ROB, in 1995.²⁸¹ De opgravingsresultaten geven, in combinatie met historische bronnen, een globale eerste indruk van het karakter en de ontwikkeling van deze gebouwen.

²⁸⁰ Grimberg: Hulshoff 1964a, 1965a, 1968; Olidam: Hulshoff 1965b, 1966.

²⁸¹ Verlinde 1996b.

De havezate Grimberg werd gesticht in de dertiende eeuw, en is in het begin van de negentiende eeuw afgebroken. De locatie is in het hedendaagse landschap nog goed herkenbaar aan de binnen- en buitengrachten. Deze liggen binnen een omvangrijk complex van aaneengesloten lage dekzandruggen, ten noorden van de Regge. Uit de opgravingen is gebleken, dat het door de binnengracht omsloten terrein een omvang van 36 bij 40 meter had. Op dit terrein zijn fundamentresten van verschillende bouwfases in kaart gebracht, maar de bouwgeschiedenis is niet in detail te reconstrueren. De havezate Olidam ligt direct ten zuiden van Goor. Het was een borggoed van de borg te Goor (zie onder). De overblijfselen van de havezate bestaan uit een vrijwel ronde woonheuvel, die geheel omgeven is door een gracht. Langs een deel van de buitenzijde van de gracht is een wal opgeworpen, die omgeven wordt door een tweede gracht. Tijdens het onderzoek werd het fundament gevonden van een gebouw met een grootte van circa 10,5 bij 7 meter. Dat wordt door Hulshoff beschreven als een ‘eenvoudige borgmanswoning’, met mogelijk een oorsprong in de veertiende eeuw.²⁸² Mogelijk heeft er in de directe omgeving een ouder erf gelegen, dat als voorloper van de havezate kan worden beschouwd. Vlaktbij de havezate zijn na graafwerkzaamheden namelijk onder meer diverse kogelpot- en Pingsdorfscherven gevonden.²⁸³ Olidam was na omstreeks 1600 niet meer bewoond, raakte in verval en werd ‘vervangen’ door een nabijgelegen erf met dezelfde naam. Bevervoorde lag binnen de stadsgracht van Goor. Tijdens het archeologische onderzoek werd de exacte ligging van het gebouw en de bijbehorende grachten vastgesteld. Het hoofdgebouw had een grootte van 21 bij 20 meter. Mogelijk moet de bouw in het begin van de veertiende eeuw geplaatst worden.²⁸⁴ Duidelijk is wel dat de havezate in het eind van de achttiende eeuw afgebroken werd.

Over de andere adellijke huizen in het onderzoeksgebied is minder archeologische informatie beschikbaar. In Herike werd bij graafwerkzaamheden ten noordwesten van de Stoevelaars Esch een ronde gracht met een diameter van 50-60 meter waargenomen, die mogelijk in verband moet worden gebracht met de resten van het Huis ten Elsen.²⁸⁵ Interessant is vooral dat de huizen in het onderzoeksgebied uiteenlopende ontstaans- en ontwikkelingslijnen volgen. Een deel van de huizen wordt al in de late middeleeuwen expliciet omschreven als havezates. De ten noorden van Enter gelegen huizen 't Leierweerd en Het Kattelaar (Catler) worden daarentegen in de schattingsregisters van Twente van 1475 vermeld als kates²⁸⁶, en groeiden pas vanaf de zestiende eeuw uit tot herenhuizen. Met name de ontstaansgeschiedenis van een cluster adellijke huizen rond Goor, die verbonden is aan het zogenaamde ‘borgmannen-systeem’, is bijzonder (fig. 10.20). De ontwikkeling en werking van dit systeem is gereconstrueerd door G.J. Geerts, in zijn boek over het huis Weldom dat even ten zuiden van het onderzoeksgebied ligt.²⁸⁷ Volgens Geerts was de borg van Goor omstreeks het jaar 1000 een allodiaal goed, dat bewoond werd door de ridder Adolf. Rond het jaar 1030 ging Adolf over van de ridder- naar de priesterstand, waarbij hij zijn vaderlijk erfdeel aan de bisschop van Utrecht schonk. De bisschop zond een vertrouwensman naar de borg, die de titel ‘graaf van Goor’ kreeg. Voor het bestuur van en het handhaven van de orde in het gebied rond Goor verzamelde de graaf een aantal ridders van lagere adel, de borgmannen, die verplicht werden op het borgterrein te komen wonen. Op een bepaald moment werd het de borgmannen toegestaan elders in de directe omgeving van Goor te gaan wonen. Het is aannemelijk, dat ze vanaf dit moment gingen wonen op de plaatsen waar ze hun deels versterkte spiekers (par. 3.8.6) hadden gebouwd. De oudste historische vermelding van borgmannen dateert uit 1263. Volgens Geerts is het systeem echter ouder, en kent het een oorsprong omstreeks het midden van de elfde eeuw. Eenzelfde, overigens zeldzaam bestuursstelsel

²⁸² Hulshoff 1965b, *144.

²⁸³ Archis-objectcode 34BN-76.

²⁸⁴ Ter Kuile 1911, 52-54; Verlinde 1996b.

²⁸⁵ Archis-objectcode 34BN-43. Tevens is booronderzoek uitgevoerd op het landgoed Heeckeren bij Goor (De

Wit 2000, 24-25) en is de locatie van havezate Berghorst bij Enter vastgesteld (Huizing-Schreur/Fijma 2006).

²⁸⁶ Hulshoff 1953.

²⁸⁷ Geerts 2002, 10-12.

is in de directe omgeving ook in Diepenheim gebruikt. Net als in Diepenheim ontstond in de late middeleeuwen rondom Goor een gordel van door borgmannen bewoonde adellijke huizen, waartoe onder meer Stoevelaar, Hoevele, Heeckeren, Scherpenzeel, Thije, Olidam, Kevelham, Weldam en Wegdam gerekend kunnen worden.

DEEL C

THEMATISCHE STUDIES

II INLEIDING OP THEMATISCHE STUDIES

II.1 INLEIDING

In het tweede deel van dit proefschrift is de aandacht enerzijds gevestigd op de landschapsgenese en landschapsstructuur van Oost-Nederland, en is anderzijds de bewoningsontwikkeling in vier detailgebieden geanalyseerd. Door middel van fysisch-geografisch onderzoek is onder meer aangetoond, dat Oost-Nederland op basis van de genese en het huidige karakter van het landschap onderverdeeld kan worden in negen hoofdlandschappen met verschillende karakteristieken. Daaruit blijkt dat de landschappelijke variatie in het onderzoeksgebied niet alleen groot is op lokaal niveau, zich manifesterend in een snelle afwisseling van hoge en droge en lage en natte gebieden (eilandenrijk), maar tevens op regionaal niveau.

De vier gebiedsstudies hebben een eerste indruk geboden van de bewoningsontwikkeling in verschillende delen van Oost-Nederland. Hoewel de detailgebieden vanwege verschillen in onderzoeksgeschiedenis en opbouw en kwaliteit van de beschikbare gegevensbestanden niet één op één met elkaar vergeleken kunnen worden, zijn er diverse verschillen waarneembaar in landschaps- en bewoningsontwikkeling. Deze tonen aan dat voor ieder detailgebied een specifieke landschapsbiografie geschreven kan worden, die niet zonder meer geëxtrapoleerd kan worden naar andere delen van het onderzoeksgebied. In die zin bestaat 'de' landschapsbiografie van Oost-Nederland niet. De hoge dichtheid aan vroeg-prehistorische vindplaatsen in Zuidwest-Twente, wijzend op intensieve bewoning, kent bijvoorbeeld geen parallellen in de andere detailgebieden. Datzelfde geldt voor de grote rijkdom van hetzelfde gebied aan grafheuvels en laat-prehistorische depotvondsten uit veengebieden. Vindplaatsen van de Trechterbekercultuur komen binnen de vier onderzochte gebieden alleen voor in ruimtelijk beperkte delen van Zuidwest-Twente en de noordoostelijke Achterhoek, en zo zijn er nog diverse andere voorbeelden van regionale variatie te geven.

Anderzijds zijn er ook verschillende vergelijkbare ontwikkelingslijnen te reconstrueren. Zowel in Zuidwest-Salland als in de noordwestelijke Achterhoek verschijnen vanaf de tweede helft van de middenbronstijd nederzettingen die permanent bewoond bleven tot in de Romeinse tijd en middeleeuwen. Hoewel de nederzettingen gedurende deze periode nog herhaaldelijk verplaatst werden, is de ruimtelijke dynamiek aanmerkelijk lager dan in de vroege prehistorie. Een ander algemeen patroon is dat middeleeuwse rurale nederzettingen vrijwel altijd bestaan uit één erf met bijgebouw en andere erfstructuren. In tegenstelling tot vindplaatsen in aangrenzende gebieden (Gasselte, Kootwijk) zijn er geen aanwijzingen voor het bestaan van 'grotere' nederzettingen. Ook in de archeologische kennisstand per gebied zijn vergelijkbare patronen te herkennen. Zo bestaat er nergens gedetailleerd inzicht in het karakter van de bewoning in het vroeg-neolithicum en het eerste deel van het midden-neolithicum. Doorgaans is er beduidend meer informatie beschikbaar over de late prehistorie en Romeinse tijd. Laat-middeleeuwse vindplaatsen zijn veel talrijker dan (onderzochte) nederzettingen en grafvelden uit de vroege middeleeuwen, hoewel daarin in het laatste decennium een lichte verandering waarneembaar is. Ondanks regionale verschillen in onderzoeksgeschiedenis manifesteren zich in heel Oost-Nederland globaal dezelfde sterke punten en onderzoekslacunes in de kennisstand.

De nieuwe fysisch-geografische basis en de bewoningsontwikkeling in de vier detailgebieden vormen, samen met de gegevens met betrekking tot de kennisstand uit de hoofdstukken 3 en 4, de basis voor het derde deel van dit proefschrift. Daarin wordt de aandacht verlegd naar thematisch onderzoek. Vanzelfsprekend is het niet mogelijk om in het kader van dit proefschrift een allesomvattend beeld te geven van 'de' landschapsgeschiedenis van Oost-Nederland. Afgezien van de waarneembare regionale variatie zijn

daarvoor de onderzochte tijdsspanne en de omvang van het onderzoeksgebied te groot. Omdat beoogd wordt de belangrijkste ontwikkelingslijnen in bewoning en landschap te reconstrueren, zijn op dit vlak drie thema's geselecteerd die nader uitgewerkt worden. Het betreft (1) bewoningsdynamiek, (2) landschapsdynamiek en (3) rituele landschappen, depotvondsten en cultusplaatsen. De keuze voor identificatie en beschrijving van belangrijke diachrone patronen, in combinatie met een landschappelijke invalshoek, betekent dat in de praktijk meer aandacht wordt besteed aan aspecten als bijvoorbeeld locatiekeuze, bewoningspatronen en nederzettingsontwikkeling dan aan andere optionele thema's, zoals 'sociaal-politieke organisatie' of 'macht en elite'. Laatstgenoemde thema's zijn uiteraard zeer relevant voor de analyse van bewoningspatronen en -ontwikkeling, maar vergen eerder een gedetailleerde periode-specifieke onderzoeksopzet dan de diachrone lijn die in dit proefschrift gevolgd wordt. De in dit derde deel gekozen thema's bieden wel fundamentele bouwstenen voor toekomstig onderzoek met een dergelijke invalshoek.

11.2 BEWONINGSDYNAMIEK

In de hoofdstukken 12 en 13 staat het thema bewoningsdynamiek centraal. In de vorige paragraaf werd al gewezen op de regionale variatie die op de voorgrond is getreden bij het onderzoek van de vier detailgebieden, maar ook op de vergelijkbare patronen die waarneembaar zijn in de bewoningsontwikkeling. In de hoofdstukken 12 en 13 wordt beoogd deze patronen in een bredere context te plaatsen, waarbij zowel aandacht besteed wordt aan de grote lijnen in de bewoningsontwikkeling als aan de regionale en locale variatie die daarop bestaat. Voor de prehistorie en Romeinse tijd wordt gebruik gemaakt van archeologische bronnen. De beschrijving van de algemene archeologische kennisstand (hoofdstuk 3) en de bewoningsontwikkeling in de detailgebieden (hoofdstukken 7 – 10) vormen belangrijke aanknopingspunten. Wat betreft de middeleeuwen worden, waar mogelijk, historisch-geografische en toponymische bronnen in het onderzoek betrokken.

Bij het onderzoek naar de bewoningsdynamiek in Oost-Nederland wordt een onderscheid in drie schaalniveaus gehanteerd: (1) het supraregionale beeld, (2) het fysisch-geografische hoofdlandschap en (3) de microregio. De schaalniveaus 1 en 2 worden besproken in hoofdstuk 12, schaalniveau 3 in hoofdstuk 13. Op het eerste schaalniveau wordt beoogd een overzicht te geven van de hoofdlijnen van de bewoning in heel Oost-Nederland, voor zover dat op basis van de huidige kennisstand mogelijk is. Er wordt bijvoorbeeld aandacht besteed aan eventueel waarneembare grootschalige veranderingen in verspreidingspatronen van vindplaatsen en de mogelijke achtergronden daarvan. Daarnaast worden onder meer de vroeg-middeleeuwse 'kerngewesten', die door H.A. Heidinga en H.T. Waterbolk voor Oost-Nederland zijn gereconstrueerd (par. 4.3.4), op een interdisciplinaire wijze geanalyseerd. Met het tweede schaalniveau, het hoofdlandschap, wordt terug gegrepen op de fysisch-geografische onderverdeling die in hoofdstuk 6 geïntroduceerd is. Centraal staat de vraag of de negen verschillende hoofdlandschappen ook verschillen in bewoningsdynamiek hebben gekend.

De hoogste mate van detail wordt bereikt op het microregionale schaalniveau. Aan de hand van een vergelijking en analyse van de belangrijkste archeologische vindplaatsen in Oost-Nederland wordt zowel een beeld geschetst van de algemene ontwikkelingslijnen, als de variatie die daarop bestaat. Er wordt niet alleen aandacht besteed aan de nederzettingsontwikkeling en -dynamiek, maar bijvoorbeeld ook aan de ruimtelijke relaties tussen nederzettingen en grafvelden. Aan enkele tot dusver onderbelichte thema's wordt meer aandacht besteed. Dat geldt bijvoorbeeld voor het karakter van het grafbestel tussen de vroege ijzertijd en de midden-Romeinse tijd. De interdisciplinariteit van het onderzoek manifesteert zich in hoofdstuk 13 in de vorm van een interdisciplinair onderzoek naar de ontwikkeling van middeleeuwse rurale nederzettingen, op het snijvlak van archeologie en historische geografie.

II.3 LANDSCHAPSDYNAMIEK

In hoofdstuk 14 staat het thema landschapsdynamiek centraal, en specifiek de rol van de mens als factor binnen de landschapsontwikkeling. De belangrijkste processen die illustratief zijn voor de uiteenlopende – en soms samenhangende – transformaties van het Oost-Nederlandse landschap worden besproken, met name wat betreft de periode vóór de late middeleeuwen. Tegen de achtergronden van de in de voorgaande hoofdstukken gereconstrueerde bewoningsdynamiek wordt ingegaan op de relaties tussen mens, vegetatie, bodem en water. Opnieuw speelt interdisciplinair onderzoek een belangrijke rol. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de reconstructie van de maximale uitbreiding van de veengebieden in de Achterhoek, die in het kader van het Oost-Nederland-project is uitgevoerd door C.J. de Rooi.¹ Voor dit onderzoek zijn fysisch-geografische, historische en toponymische gegevens geanalyseerd. Daarnaast neemt onderzoek naar de vegetatie-ontwikkeling in hoofdstuk 14 een belangrijke positie in. Er is een nieuwe onderzoeksmethodiek ontwikkeld voor de reconstructie van menselijke invloed op de vegetatie-ontwikkeling in de directe omgeving van archeologisch onderzochte nederzettingen in het westelijke deel van Oost-Nederland, tussen de late prehistorie en de middeleeuwen. De resultaten van dat onderzoek worden gecorreleerd aan archeologische, historische en toponymische gegevens.

II.4 RITUELE LANDSCHAPPEN, DEPOTVONDSTEN EN CULTUSPLAATSEN

Zoals ieder landschap kent de lange-termijn-geschiedenis van Oost-Nederland vele dimensies. Binnen een landschapsbiografisch onderzoek zoals het onderhavige zijn aspecten als bewonings- en landschaps-geschiedenis, die centraal staan in de hoofdstukken 12, 13 en 14, wel de meest voor de hand liggende onderzoeksthema's. Mede naar aanleiding van de bijzondere serie laat-prehistorische veenvondsten uit Zuidwest-Twente (hoofdstuk 10) wordt in hoofdstuk 15 een andere invalshoek gekozen, in de vorm van een bespreking van 'rituele landschappen', depotvondsten en cultusplaatsen. Door dit thema te belichten, wordt geïllustreerd dat een rationeel-economisch of fysisch-geografisch perspectief alléén een te beperkte blik biedt op de inrichting en perceptie van het landschap door de lokale bewoners. Overigens wil dat niet zeggen, dat 'het sacrale' en 'het profane' als twee verschillende dimensies gezien moeten worden. Beide lopen in elkaar over, en zijn – zeker in het archeologische bestand – soms moeilijk van elkaar te scheiden. Uiteraard is het gekozen 'rituele' thema zeer veelomvattend, en zou het kunnen dienen als onderwerp voor een proefschrift op zich. Dat is de reden waarom hoofdstuk 15 meer het karakter heeft van een verkennende studie dan van een afgerond synthetiserend hoofdstuk, met het doel om een vooralsnog voor Oost-Nederland sterk onderbelicht thema voor het voetlicht te brengen.

¹ De Rooi 2006, 2008.

‘De’ bewoningsontwikkeling van Oost-Nederland kan niet gekarakteriseerd worden als een continue, ononderbroken lijn. Een ‘evolutionaire’ of unilineaire invalshoek doet geen recht aan de diverse formaties of breuklijnen die waarneembaar zijn in bestaansbasis, nederzettingenpatroon, grafbestel en landschapsinrichting. Deze breuklijnen of formaties lopen ook niet altijd parallel aan elkaar. De locatiekeuze voor nederzettingen kan bijvoorbeeld veranderen zonder dat er direct grote verschuivingen plaatsvinden in de locatie of het karakter van het grafbestel, en het omgekeerde geldt eveneens. Formaties in nederzettingen en grafvelden kennen dus een eigen ‘dynamiek’, zowel ruimtelijk als chronologisch, hoewel deze in grote lijnen wel met elkaar samenhangen. De lange-termijn-geschiedenis van het Oost-Nederlandse landschap vormt een opeenstapeling van diverse formatiefases en periodes van continuïteit, op uiteenlopende vlakken en met verschillende verschijningsvormen in het archeologisch bestand. Omdat de aandacht niet alleen ligt op nederzettingenontwikkeling, is ‘bewoningsdynamiek’ gekozen als centrale thema van dit en het volgende hoofdstuk. Archeologische en historisch-geografische gegevens vormen de basis. In hoofdstuk 14 wordt dieper ingegaan op de landschapsdynamiek in een bredere zin van het woord, en wordt de bewoningsdynamiek onder meer gerelateerd aan vegetatie-ontwikkeling en andere landschappelijke processen.

In hoofdstuk 2 is betoogd, dat verschillende delen van Oost-Nederland wat betreft archeologiebeoefening gescheiden ontwikkelingslijnen hebben gevolgd. Dit heeft geleid tot regionale verschillen in de kennisstand van de bewoningsgeschiedenis. In Twente, het gebied dat lange tijd een centrale positie innam, lag de nadruk van oudsher op de vroege prehistorie en op laat-prehistorische grafheuvels en urnenvelden. Salland en de noordwestelijke Achterhoek kwamen pas later in de schijnwerpers te staan, waarbij de gemeentelijke archeologische diensten van Zwolle, Deventer en Zutphen een cruciale positie innamen. Wat betreft het rurale gebied buiten de stadskernen lag het zwaartepunt op grootschalig nederzettingsonderzoek en op de periode tussen de late prehistorie en middeleeuwen, hoewel er geleidelijk wat meer aandacht voor de vroege prehistorie ontstaat. De Achterhoek is minder intensief onderzocht. De introductie van de Malta-wetgeving brengt geleidelijk wat meer evenwicht in de archeologische kennisstand voor de verschillende regio’s van Oost-Nederland, hoewel de nieuwe gegevens als een versnipperde ‘toplaag’ op een fundament van grotendeels oude gegevens liggen. Deze algemene trends moeten in gedachten gehouden worden bij de reconstructie van ‘de’ bewoningsgeschiedenis van Oost-Nederland. Inmiddels behoeft het geen betoog meer, dat het onderzoeksgebied op het vlak van synthetiserend onderzoek een grote achterstand heeft ten opzichte van andere delen van Nederland. Desondanks is aangetoond dat er een relatief grote archeologische dataset beschikbaar is, zowel voor het schaalniveau van heel Oost-Nederland als voor goed onderzochte microregio’s (hoofdstuk 2-3, 7-10). Deze gegevens maken het mogelijk om de belangrijkste patronen in de lange-termijn-geschiedenis van het Oost-Nederlandse landschap te reconstrueren.

De bewoningsdynamiek van het onderzoeksgebied kan op verschillende schaalniveaus bestudeerd worden. Hier wordt gekozen voor een onderverdeling in drie trappen: (1) het supraregionale beeld ofwel Oost-Nederland als geheel, (2) het fysisch-geografische hoofdlandschap en (3) de microregio. In dit hoofdstuk worden de patronen besproken die waarneembaar zijn op de schaalniveaus 1 en 2. Het eerste geeft met name inzicht in de hoofdlijnen van de diachrone bewoningspatronen in het onderzoeksgebied. Onder meer A.D. Verlindes ideeën over de bewoonbaarheid van het Overijsselse ‘eilandenrijk’ komen aan de orde, alsmede de vroeg-middeleeuwse ‘kerngewesten’ die door H.A. Heidinga en H.T. Waterbolk worden gereconstrueerd (hoofdstuk 4). Met behulp van een onderverdeling in vier tijdvakken wordt

de bewoningsdynamiek op supraregionale schaal in kaart gebracht. In hoofdstuk 6 is aangetoond, dat Oost-Nederland op basis van de genese en het karakter van het huidige landschap onderverdeeld kan worden in negen hoofdlandschappen. Deze vormen het tweede schaalniveau. Er wordt aandacht besteed aan de vraag of deze hoofdlandschappen ook verschillen kennen in bewoningsdynamiek. De meest gedetailleerde gegevens zijn beschikbaar voor het derde schaalniveau, de microregio, dat centraal staat in hoofdstuk 13.

12.2 DE BEWONING VAN OOST-NEDERLAND

12.2.1 *Landschap en bewoningsdynamiek*

Wanneer geprobeerd wordt een reconstructie te maken van bewoningspatronen op Oost-Nederlandse schaal tussen het laat-paleolithicum en de middeleeuwen, doet het ontbreken van gedetailleerde reeksen paleo-geografische kaarten zich voelen. In het ideale geval wordt het verspreidingspatroon van archeologische vindplaatsen uit een specifieke periode geanalyseerd tegen de achtergrond van het fysisch-geografische landschapsbeeld van dat moment. Het vervaardigen van paleo-geografische kaarten valt echter buiten het kader van dit onderzoek, terwijl de meest recent gepubliceerde kaartreeksen slechts een globaal beeld geven van de geologische ontwikkelingen in het gebied (hoofdstuk 4).¹ Eerder is vastgesteld, dat de hoofdlijnen van het Oost-Nederlandse landschap gevormd werden in het Pleistoceen. De grote lijnen in de landschapsstructuur veranderden na het vroeg-Holoceen niet meer (hoofdstuk 6). Daarom is het beeld dat de fysisch-geografische basiskaart van Oost-Nederland geeft tot op zekere hoogte wel indicatief voor de landschappelijke situatie gedurende het Holoceen. Belangrijke 'structureerende' landschapselementen als het Oost-Nederlands Plateau en de stuwwallen hadden hun vorm al eerder gekregen. De dekzandafzettingen uit het midden- en laat-Weichselien raakten in het vroeg-Holoceen grotendeels 'gefixeerd' door de klimaatsveranderingen na het laat-Glaciaal en de daarmee gepaard gaande vegetatie-ontwikkelingen. Dit wil uiteraard niet zeggen, dat het fysische landschap vanaf het vroeg-Holoceen een 'stabiele' vorm had bereikt. Tot de belangrijkste, niet door de mens geïnitieerde holocene processen behoren de ontwikkeling van (hoog)veen en de geologische processen in de belangrijkste riviersystemen in het gebied, zoals de IJssel en de Vecht. Het eerste aspect wordt besproken in hoofdstuk 14. Datzelfde geldt voor door menselijk ingrijpen veroorzaakte veranderingen in vegetatie, bodem en waterhuishouding.

Het ontbreken van gedetailleerde paleogeografische kaarten heeft als gevolg, dat het op dit moment niet mogelijk is om nauwkeurig te reconstrueren welke delen van het onderzoeksgebied in specifieke fases 'potentieel bewoonbaar' waren. Uitgaande van het huidige kaartbeeld kan wel een globale inschatting gemaakt worden. In hoofdstuk 4 is vermeld dat daartoe voor Overijssel al een aanzet gegeven is door A.D. Verlinde. Hij vervaardigde een 'bewoningspotentiekaart', waarop globaal de 'bewoonbare' delen van de provincie zijn aangegeven.² Omdat de daarvoor als basis gebruikte kaart een zeer grove schaal heeft, biedt de in hoofdstuk gepresenteerde fysisch-geografische basiskaart een mogelijkheid tot verfijning. Dat blijkt uit een kaart die door L.J. Keunen en G.J. Maas vervaardigd is (fig. 12.1).³ De waterhuishouding en geomorfologie zijn op deze kaart als belangrijkste variabelen gehanteerd. De in donkergroen weergegeven hoge en droge landschappelijke eenheden, zoals stuwwallen, hoge dekzandruggen en rivierduin worden in principe 'bewoonbaar' geacht. Voor de doorgaans vochtiger lage dekzandruggen, dekzand-

¹ De Mulder *et al.* 2003, 215-239; Vos/Kiden 2005.

² Verlinde 1987a, 315, Abb. 144. Zie ook Verlinde 1993c, 166, fig. 9.1.

³ Ongepubliceerde kaart, L.J. Keunen (Wageningen Universiteit) en G.J. Maas (Alterra, Wageningen).

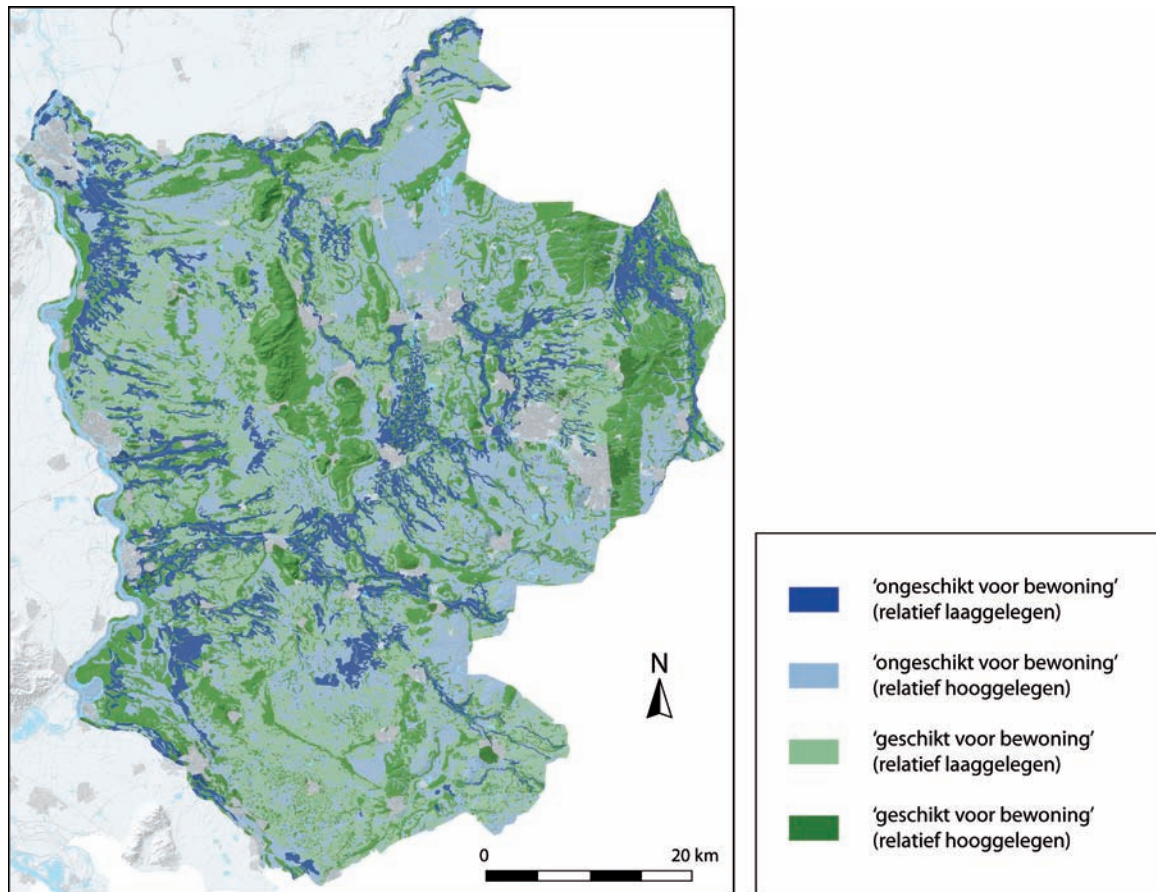

Fig. 12.1 Oost-Nederland onderverdeeld in 'potentieel bewoonbare' en 'niet' bewoonbare gebieden, met geomorfologie en waterhuishouding als belangrijkste criteria. Kaart L.J. Keunen en G.J. Maas. Zie tekst voor de beschrijving.

welvingen en dekzandkoppen (lichtgroen) geldt hetzelfde. Beekdalen, laagtes, venen, komgronden en kwelgebieden (licht- en donkerblauw) worden als 'onbewoonbaar' geïnclassificeerd. In vergelijking met de globale bewoningspotentiekaart van Verlinde ontstaat op deze wijze een genuanceerder beeld, dat inzicht geeft in de enorme lokale en regionale landschappelijke variatie. Eerder als 'onbewoonbaar' gekarteerde gebieden blijken deels toch bewoonbaar te zijn, terwijl aaneengesloten 'bewoonbare' arealen uiteenvallen in kleinere, slechts deels bewoonbare gebieden.

Desondanks kunnen aan deze kaart grotendeels dezelfde kritiepunten worden verbonden als aan de kaart van Verlinde. Ten eerste is er geen recht gedaan aan landschapsgenetische processen, zoals hoogveenontwikkeling en veranderingen in de grondwaterspiegel: de diachrone blik ontbreekt. Ten tweede zijn met de geomorfologie en waterhuishouding slechts twee variabelen in de kaart verwerkt. Op de kaart vormen de stuwwallen de grootste aaneengesloten 'potentieel bewoonbare' arealen. Wanneer de bodemvruchtbaarheid eveneens als een variabele zou worden verwerkt, een aspect dat vanzelfsprekend voor agrarische samenlevingen van groot belang is, zouden ook grote delen daarvan moeten worden 'afgeschreven'. Daarbij dient opgemerkt te worden dat bodemvruchtbaarheid ook aan dynamiek onderhevig kan zijn, bijvoorbeeld door bodemdegradatie. Een derde kritiekpunt hangt met het vorige samen, en is gerelateerd aan de definitie van het begrip 'potentieel bewoonbaar'. Zoals in dit hoofdstuk en in hoofdstuk 13 aangetoond zal worden, hebben verschillen in bestaansconomie een sterke invloed op locatiekeuze. Landschappen die in de vroege prehistorie intensieve bewoning kenden, kunnen in de late prehistorie compleet verlaten zijn. Ten vierde is het belangrijk onderscheid te maken tussen bewoning

enerzijds, en gebruik of landschapsexploitatie anderzijds. Dit hoofdstuk is voor een belangrijk deel gebaseerd op archeologisch waarneembare bewoningspatronen en de diachrone dynamiek daarin, die gereconstrueerd kunnen worden aan de hand van verspreidingspatronen van artefacten, nederzettingsterreinen en grafvelden. Deze patronen geven vooral een indruk van de bewoning. Dat wil echter niet zeggen, dat op verspreidingskaarten van archeologische verschijnselen voorkomende ‘witte vlekken’ geen rol speelden in de bestaans economie. Zogenaamde ‘marginale’ landschappen kunnen op uiteenlopende manieren een belangrijke rol hebben gespeeld in de landschapsexploitatie⁴, en tevens een belangrijke rol hebben gespeeld in de belevingswereld (hoofdstuk 15). Uiteraard is de fysische geografie slechts één van de factoren die een rol spelen in de bewoningsontwikkeling en –dynamiek. Dat een gebied in hedendaagse ogen ‘potentieel bewoonbaar’ is, hoeft niet te betekenen dat dit in de praktijk (en in de perceptie van de toenmalige gemeenschappen) ook het geval is – en dat is ook niet altijd zo. Inzicht in de landschapsstructuur is voor Oost-Nederland, waarschijnlijk nog sterker dan voor andere als ‘zandlandschappen’ bestempelde gebieden cruciaal voor reconstructie van de bewoningsdynamiek, maar er moet gewaakt worden voor een al te fysisch-deterministische blik. In het volgende hoofdstuk zal bijvoorbeeld worden aangetoond, dat de locatiekeuze voor grafvelden in verschillende tijdvakken mede gestructureerd werd door de aanwezigheid van oudere grafmonumenten.

In het volgende deel van dit hoofdstuk worden de bewoningspatronen op supraregionale schaal in kaart gebracht, en wordt getracht de bewoningsdynamiek te analyseren. Daarbij wordt een onderscheid in vier tijdvakken gehanteerd. Naar de eerste wordt, op basis van de bestaans economie, verwezen als de tijdvakken van jagers-verzamelaars (ca. 15.000 – 4400 v. Chr.), primitieve landbouwers (ca. 4400-1500 v. Chr.) en gevorderde landbouwers (ca. 1500 v. Chr. – begin jaartelling). De benamingen van deze tijdvakken dienen alleen ter globale beschrijving, en mogen niet in strikte zin worden geïnterpreteerd. De scheidlijnen zijn uiteraard arbitrair. ‘De landbouw’ deed gedurende het neolithicum bijvoorbeeld waarschijnlijk slechts geleidelijk zijn intrede. Daarnaast is er in feite geen scherpe scheidlijn te definiëren tussen ‘primitieve’ en ‘gevorderde’ landbouwers, omdat in de loop van de late prehistorie diverse veranderingen plaatsvonden in het agrarisch systeem. Een gedetailleerde bespreking van deze veranderingen op zich valt buiten het kader van deze studie.⁵ Toch is het noodzakelijk om in de beschrijving een onderscheid te maken tussen de periode vóór 1500 voor Christus en de periode daarna. Onder meer in het karakter van de nederzettingen en het nederzettingssysteem zijn op dit moment verschillende veranderingen waarneembaar, die besproken zullen worden in de loop van dit hoofdstuk en hoofdstuk 13. Voor de eerste drie tijdvakken wordt uitsluitend gebruik gemaakt van archeologische bronnen. Dat geldt niet voor het vierde tijdvak, de protohistorie en vroege historie (begin jaartelling – ca. 750 na Christus). Historisch-geografische en toponymische gegevens bieden hier waardevolle aanvullende informatie.

Omdat een volledige inventarisatie en controle van alle geregistreerde Oost-Nederlandse archeologische vindplaatsen om praktische redenen niet haalbaar is, wordt voor de reconstructie van bewoningspatronen een variërende selectie gebruikt van vindplaatstypen en artefactcategorieën die als ‘gidsfossielen’ voor bewoning in specifieke periodes worden beschouwd. Enerzijds zijn de gereconstrueerde beelden gebaseerd op enkele inventarisaties die al door andere onderzoekers uitgevoerd zijn, aangevuld met eventuele ‘nieuwe’ vondsten die sinds het verschijnen van de betreffende publicatie gedaan zijn. Een voorbeeld zijn de inventarisaties van *Geröllkeulen* en *Spitzhauen* van R.S. Hulst en A.D. Verlinde.⁶ Anderzijds zijn opgeschoonde selecties van vindplaatsen gemaakt van in nationale gegevensbestanden geregistreerde archeologische vindplaatsen en monumenten (Archis, CAA, CMA). Daarbij moet opgemerkt worden dat er per archeologische periode en per geselecteerd vindplaatstype of gebruikte artefactcategorie vrijwel

⁴ Bijv. Groenewoudt in druk.

159.

⁵ O.a. De Hingh 2000; Spek *et al.* 2003; Spek 2004, 121-

⁶ Hulst/Verlinde 1976, 1979.

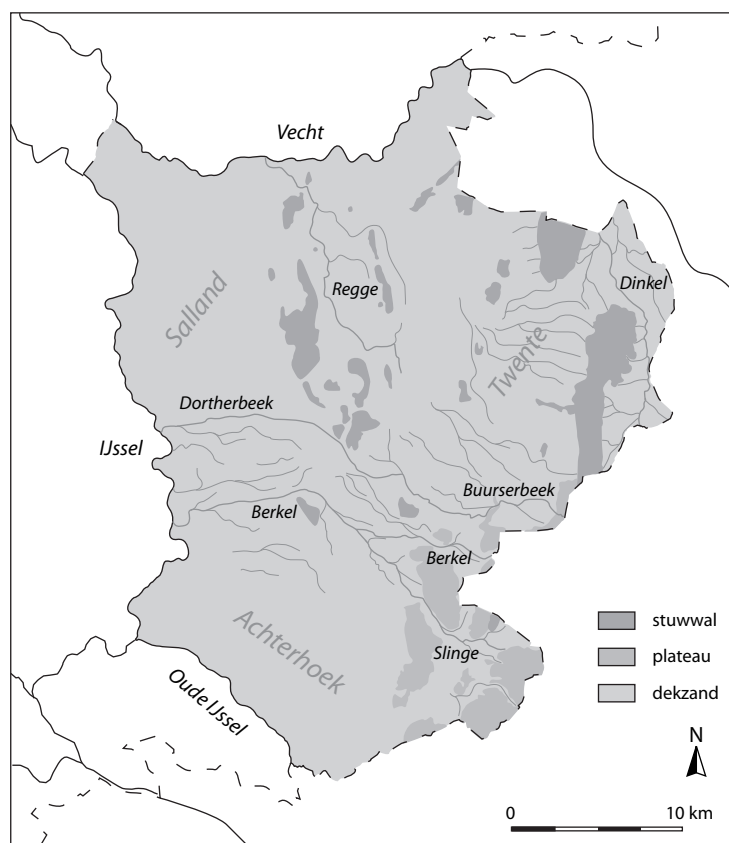

Fig. 12.2 Gesimplificeerde fysisch-geografische kaart van Oost-Nederland, vervaardigd op basis van kaartbijlage 1 en hoofdstuk 6.

zeker verschillen bestaan in de betrouwbaarheid van de gegevens. Trechterbeker-aardewerk is doorgaans bijvoorbeeld goed herkenbaar, zodat aangenomen mag worden dat de in Archis geregistreerde nederzettingsterreinen en grafvelden van de Trechterbekercultuur een betrouwbaar beeld geven. Daarentegen zijn kleine aantallen vuurstenen artefacten vaak niet scherp dateerbaar. Vele tientallen vuursteenvindplaatsen zijn in het mesolithicum gedateerd, maar het is in het kader van dit onderzoek niet mogelijk om de betrouwbaarheid van die dateringen per vindplaats te controleren. In dit specifieke geval wordt aangenomen, dat de grote aantallen vindplaatsen desondanks tot op zekere hoogte een representatief beeld geven van de patronen op het supraregionale schaalniveau.

De archeologische vindplaatsen en andere relevante data (bijvoorbeeld 'oude' toponiemen) worden geplotted op een gesimplificeerde fysisch-geografische kaart van Oost-Nederland (fig. 12.2), waarin voor de overzichtelijkheid alleen de hoofdlijnen weergegeven zijn van de nieuwe fysisch-geografische kaart die gepresenteerd is in hoofdstuk 6 (kaartbijlage 1). Het is onvermijdelijk dat de vervaardigde verspreidingskaarten een momentopname van de huidige kennisstand vormen, en voor een deel vertekend zijn door onderzoeksfactoren en post-depositionele processen. Toekomstig specialistisch onderzoek zal de in dit hoofdstuk gepresenteerde kaartbeelden nog aanzienlijk kunnen detailleren. Hier dienen ze vooral als middel ter signalering en analyse van de belangrijkste patronen, en daarnaast als startpunt en stimulans voor nader Oost-Nederlands onderzoek. Enkele onderzoeksfactoren werden in de inleiding op dit hoofdstuk al vermeld. Achterhoekse vindplaatsen zijn in vergelijking met Overijssel bijvoorbeeld vrijwel zeker ondergerepresenteerd. Dit geldt met name voor nederzettingsterreinen en grafvelden, en in mindere mate voor 'losse' vondsten van bijvoorbeeld vuurstenen bijlen. Ook landschappelijke processen en verschijnselen kunnen een vertekende rol spelen. Plaggendecken kunnen 'witte vlekken' veroorzaken op verspreidingskaarten. Ook het tijdstip en de schaal van ontginningen zijn van belang. Wat betreft geo-

logische processen kunnen landschappen die in de vroege prehistorie nog goed bewoonbaar waren, in jongere fasen overgroeid zijn geraakt met veen. Ook jonge afzettingen van de IJssel en andere rivieren kunnen prehistorische landschappen aan het oog onttrekken, en datzelfde geldt voor stuifzandgebieden. Aan deze processen zal aandacht worden besteed in hoofdstuk 14.

12.2.1.1 Jagers-verzamelaars

In hoofdstuk 3 is aangetoond, dat slechts een klein aantal vroeg-prehistorische vindplaatsen archeologisch onderzocht is. Als gevolg daarvan vormen voor het reconstrueren van vroeg-prehistorische bewoningspatronen en diachrone ontwikkelingen daarin oppervlaktevindplaatsen de belangrijkste informatiebron. Deze hebben doorgaans een geringe dateringsscherpte. Toch zijn laat-paleolithische vondstcomplexen op basis van de vuursteentechnologie doorgaans goed te onderscheiden van mesolithische vondstcomplexen. De laat-paleolithische vindplaatsen in Oost-Nederland vertonen een duidelijk patroon (fig. 12.3). Van de vindplaatsen uit deze periode ligt verreweg het grootste deel in Twente. Vooral uit Noordoost-Twente zijn relatief veel vindplaatsen bekend. De meeste daarvan bevinden zich tussen de stuwwallen van Ootmarsum en Oldenzaal.⁷ Op een hoge dekzandrug ten zuidoosten van de stuwwal van Ootmarsum is een duidelijk cluster van vindplaatsen waarneembaar. De bekende *Federmesser*-vindplaats van Usselo ligt zuidelijker, op een langgerekte dekzandrug langs een beekdal enkele kilometers ten westen van de stuwwal van Oldenzaal. Ook de directe omgeving van het stuwwalcomplex van Rijssen-Markelo is vrij rijk aan laat-paleolithische vindplaatsen (hoofdstuk 10). Datzelfde geldt voor het gebied tussen Borne en Vriezenveen. In de aangrenzende delen van Salland liggen vooral vindplaatsen op de hogere gronden langs het oostelijke deel van het Vechtdal, tussen Hardenberg en Gramsbergen, en ter hoogte van Ommen waar de Regge uitmondt in de Vecht. De meest westelijke Sallandse vindplaats, toegeschreven aan de Hamburg-cultuur, ligt op een gordeldekzandrug langs de kleine stuwwal van Luttenberg.⁸

Buiten het oostelijke deel van Overijssel zijn laat-paleolithische vindplaatsen opvallend zeldzaam. Uit het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap is zelfs geen enkele laat-paleolithische vindplaats bekend. Wat betreft de Achterhoek kan gewezen worden op de *Federmesser*-vindplaats van Dichteren, naast het dal van de Oude IJssel.⁹ Ook twee vindplaatsen op het Oost-Nederlands Plateau, bij Winterswijk en ten zuiden van Aalten, zijn in het laat-paleolithicum gedateerd. Slechts één vindplaats ligt in het dekzandlandschap van de Achterhoek. Er zijn dus sterke verschillen in dichtheden van laat-paleolithische vindplaatsen waarneembaar. In het oostelijke deel van Overijssel komen ze met name voor in de stuwwallandschappen, in aan stuwwallen grenzende delen van het dekzandlandschap en langs de Vecht. In de dekzandlandschappen van het westelijke deel van Overijssel ontbreken ze, terwijl de Achterhoek een zeer lage bewoningsdichtheid lijkt te kennen. Het kan niet uitgesloten worden dat het hier gepresenteerde beeld tot op zekere hoogte is vertekend door post-depositionele factoren. Voor Zuid-Nederland is verondersteld dat er ook in rivier- en beekdalen nederzettingen kunnen hebben gelegen, die later zijn geërodeerd of afgedekt met sediment.¹⁰ Dit kan ook in Oost-Nederland het geval zijn, bijvoorbeeld in het dynamische rivierenlandschap van de Vecht. Daarnaast is het de vraag, in hoeverre het beeld vertekend is door verschillen in onderzoeksintensiteit. Het is immers duidelijk dat juist Twente op het gebied van de vroege prehistorie een sterke onderzoekstraditie kent. Daarentegen heeft in de laatste twee decennia in verschillende delen van Salland en de noordwestelijke Achterhoek grootschalig archeologisch onderzoek plaatsgevonden, waarbij eventuele laat-paleolithische vindplaatsen zeker ontdekt zouden zijn. Uit dezelfde gebieden zijn namelijk wel tientallen mesolithische vindplaatsen bekend, die aangetroffen

⁷ Scholte Lubberink 1998, 113-115.

⁹ Niekus *et al.* 1998; Johansen *et al.* 2000.

⁸ O.a. Verlinde 1975a, 112 en 116-120; Stapert 1986.

¹⁰ Deeben/Rensink 2005, 186-187.

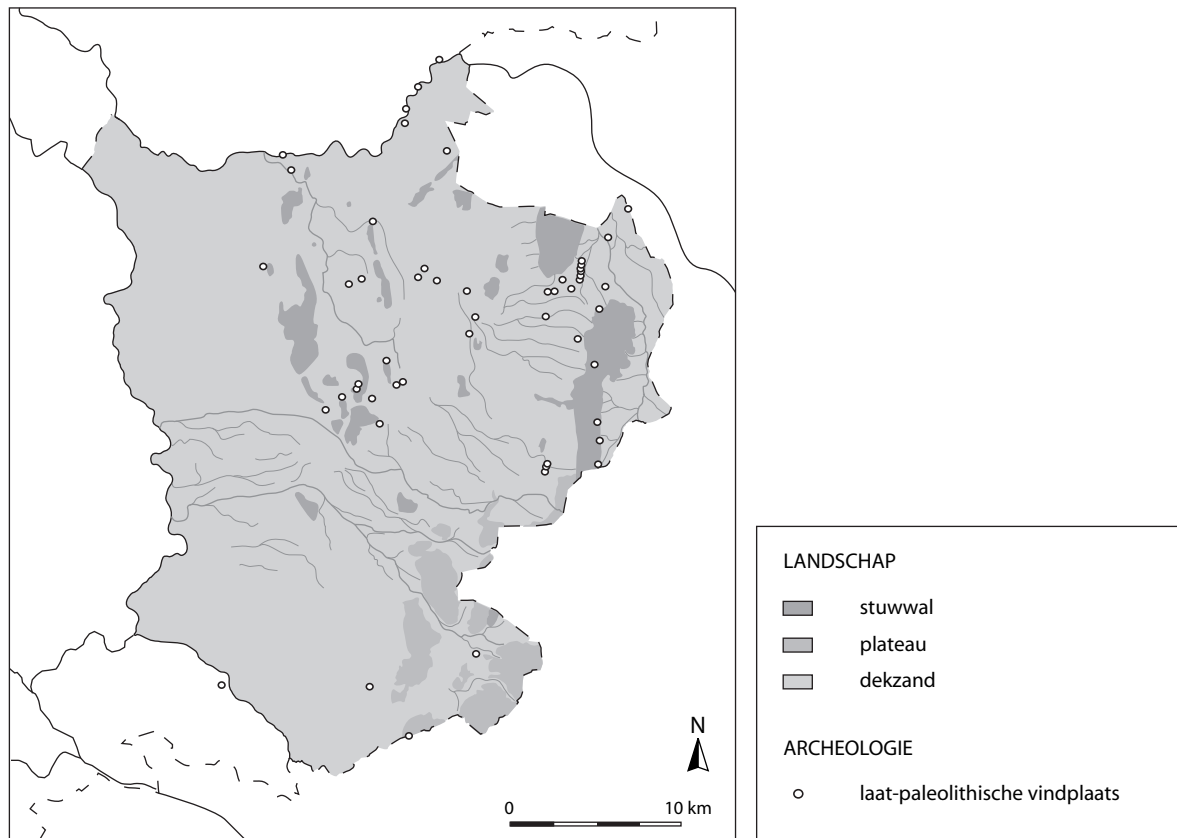

Fig. 12.3 Laat-paleolithische vindplaatsen in Oost-Nederland (met name op basis van Archis, CAA en Verlinde 1975a).

zijn bij opgravingen of ontdekt zijn door amateur-archeologen (zie onder). Hieruit kan afgeleid worden dat de verschillen in vindplaatsdichtheden in grote lijnen indicatief moeten zijn voor reële verschillen in bewoningsdichtheid. Dit betekent niet dat laat-paleolithische vindplaatsen in de westelijke dekzandlandschappen van het onderzoeksgebied geheel afwezig zijn. Uit het aangrenzende gebied ten westen van de IJssel zijn namelijk wel enkele laat-paleolithische vindplaatsen bekend.¹¹

Het is de vraag, hoe de voorkeur voor het oostelijke deel van Overijssel in het laat-paleolithicum verklaard moet worden. Aan deze vraag is eerder aandacht besteed door H.B.G. Scholte Lubberink en J. Deeben *et al.*¹² De discussie is vooral gebaseerd op vindplaatsen van de *Federmesser*-groep, omdat die in Oost-Nederland het meest talrijk zijn. Uit beide studies en uit het verspreidingsbeeld blijkt, dat vrijwel alle laat-paleolithische vindplaatsen op hoge dekzandruggen in de onmiddellijke nabijheid van vochtige laagtes liggen. Deeben *et al.* maken een onderscheid tussen gordeldekzandruggen en dekzandruggen elders in het landschap. In het laatste geval betreft het vaak grote en hoge ruggen langs beken en rivieren, zoals de Vecht. Vooral gordeldekzandruggen lijken echter een belangrijke rol te spelen binnen het nederzettingssysteem.¹³ Vanuit de overgangspositie tussen stuwwal en dekzandlandschap waren gebieden met verschillende landschappelijke karakteristieken bereikbaar. Landschappelijke grenzen kennen bovendien een hoge biodiversiteit. Daarnaast kon vuursteen verzameld worden op de grondmorene-afzettingen aan de randen van stuwwallen. Verder kunnen de stuwwallen in het schaars begroeide laat-glaciale landschap

¹¹ Twello-Schokkenkamp: Groenewoudt 1994a, 56-57; Van der Kleij 1996b, 24; Verlinde 2000a, 11-12. Brummen-Hallse Dijk: Odé/Van der Gaauw 1993, 50-51. Zie ook Deeben *et al.* 2006, 73.

¹² Scholte Lubberink 1998, 113-115; Deeben *et al.* 2006, 72-74.

¹³ Musch 1991.

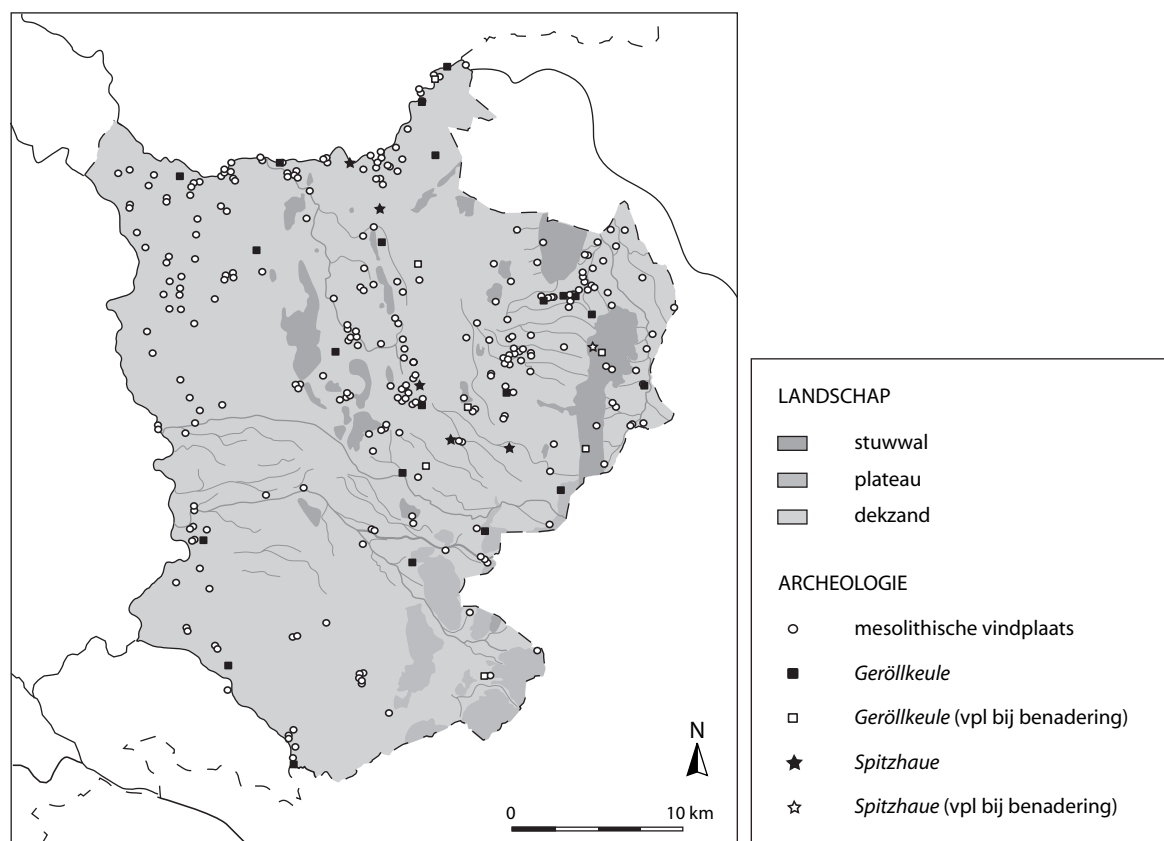

Fig. 12.4 Mesolithische vindplaatsen, Geröllkeulen en Spitzhaue in Oost-Nederland (op basis van Archis, CAA en Hulst/Verlinde 1976, 1979).

oriëntatie- en fixatiepunten voor de jagers-verzamelaars hebben gevormd.¹⁴ Vooral grootschalige landschappelijke overgangen blijken dus van cruciaal belang te zijn geweest. Vergelijkbare macrogradiënten komen in het westelijke deel van Overijssel niet voor. In de Achterhoek voldoen met name de aan de Berkel grenzende gordeldekzandruggen langs de Lochemse Berg en Needse Berg aan deze omschrijving, hoewel uit die landschappen tot dusver geen laat-paleolithische vindplaatsen bekend zijn.¹⁵

In vergelijking met het kleine aantal laat-paleolithische vindplaatsen zijn mesolithische vindplaatsen talrijk in Oost-Nederland. Ze komen voor in grote delen van het onderzoeksgebied (fig. 12.4). Vanwege de geringe dateringsscherpte van veel vindplaatsen is het op dit moment nog niet mogelijk om een gedetailleerde reconstructie te maken van eventuele veranderingen in bewoning patronen gedurende het mesolithicum. Het onderzoeksgebied maakt wel deel uit van een recent onderzoek van M.J.Th. Niekus, die alle betrouwbare ¹⁴C-dateringen in Noord-Nederland met uitkomsten in het mesolithicum en de vroegste fase van het neolithicum geïnventariseerd heeft.¹⁶ In navolging van eerder onderzoek door H.T. Waterbolk met een vergelijkbaar karakter¹⁷, tracht hij uit de waargenomen patronen veranderingen in locatiekeuze af te leiden, met name op supraregionaal schaalniveau. De resultaten van zijn onderzoek komen later in deze paragraaf aan de orde. In alle delen van het onderzoeksgebied die bewoond waren in het laat-paleolithicum komen ook mesolithische vindplaatsen voor. Voorheen schijnbaar onbewoonde gebieden raakten nu wel bewoond. Dit is waarneembaar in grote delen van het Berkeldal en het centrale deel van de Achterhoek, maar vooral de hoge vindplaatsdichtheid in het westelijke deel van het onder-

¹⁴ Deeben *et al.* 2006, 73.

¹⁶ Niekus 2005/2006.

¹⁵ Scholte Lubberink 1999, 16.

¹⁷ Waterbolk 1985a, 1999.

zoeksgebied is opvallend. De vindplaatsen liggen hier in de westelijke delen van het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap, en ten zuiden van Zutphen in het oude rivierenlandschap. De vindplaatsen vormen een breed lint langs het IJsseldal, met vooral een hoge dichtheid ter hoogte van Wijhe, Raalte en Heino. Hier moet nogmaals opgemerkt worden, dat het uiterlijk van het IJsseldal in het mesolithicum niet vergelijkbaar was met het karakter van de huidige grote, meanderende rivier. Vóór de laat-Romeinse tijd of vroege middeleeuwen waren er in het huidige IJsseldal weliswaar waterlopen actief, maar die waren van veel bescheidener grootte dan de hedendaagse rivier. Volgens K.M. Cohen liep vóór de Romeinse tijd ten noorden van Deventer een waterloop in noordelijke richting, terwijl de Berkel vanaf Zutphen een zuidelijke loop volgde door het huidige IJsseldal (hoofdstuk 6).¹⁸

Uit het verspreidingspatroon van mesolithische vindplaatsen kan afgeleid worden, dat er grote verschillen bestonden in bewoningsdichtheid. Sommige gebieden lijken vrijwel onbewoond te zijn, zoals het laaggelegen en natte Vriezenveen tussen Almelo en Bergentheim. Op de hogere delen van stuwwallen komen geen vindplaatsen voor, hetgeen ook geldt voor het laat-paleolithicum. De hoogste vindplaatsdichtheden zijn weer zichtbaar in Twente. De gordelzandruggen blijken in dit gebied nog steeds een belangrijke positie in te nemen. De locatiekeuze blijkt echter veel minder specifiek te zijn dan in het laat-paleolithicum.¹⁹ Het algemene patroon is, dat er doorgaans gekozen wordt voor dekzandruggen of dekzandkoppen in landschappelijk heterogene gebieden. In enkele Twentse ‘moerasachtige’ gebieden, zoals het kopjeduinenlandschap ten oosten van Enter (hoofdstuk 10) en in een vergelijkbaar gebied ten westen van Deurningen liggen op vrijwel alle dekzandkoppen mesolithische vindplaatsen.²⁰ Naast dergelijke moerasgebieden spelen ook beek- en rivierdalen een zeer belangrijke rol. Dit is duidelijk door de hoge vindplaatsdichtheden langs de Vecht, Regge, Dinkel, IJssel, Oude IJssel en Berkel.

Het is de vraag in hoeverre dit verspreidingspatroon representatief is. Vindplaatsen van *Geröllkeulen* en *Spitzhauen* kunnen ter controle worden gebruikt. Deze artefacten kunnen bij het ontbreken van geassocieerd vondstmateriaal, hetgeen meestal het geval is, niet scherper gedateerd worden dan in de periode tussen het midden-mesolithicum en het vroeg- of midden-neolithicum.²¹ Omdat verreweg de meeste exemplaren gevonden zijn bij ontginningen en landbouwwerkzaamheden, wordt hier aangenomen dat de ontdekkingskans slechts in beperkte mate afhankelijk is van archeologische onderzoeksfactoren. Daarom kunnen deze artefacten dienen als toetsing voor het verspreidingspatroon van vuursteenvindplaatsen. De *Geröllkeulen* en *Spitzhauen* uit het onderzoeksgebied waarvan de vindplaatsen exact of bij benadering bekend zijn, vertonen een duidelijk patroon.²² Met name Twente en de dekzandruggen langs de Vecht zijn, met enkele tientallen exemplaren, opvallend rijk aan vondsten. *Geröllkeulen* uit het Sallandse Luttenberg en Olden Eibergen, in de noordoostelijke Achterhoek, sluiten daarbij aan. Verder zijn uitsluitend *Geröllkeulen* gevonden in Zutphen en langs de Oude IJssel (Gendringen en Doetinchem). Vrijwel alle vondsten waarvan de vindplaats alleen globaal aan te geven is, met name *Geröllkeulen*, zijn eveneens afkomstig uit Twente. De enige uitzondering is een exemplaar uit de omgeving van Winterswijk. De artefacten blijken in grote lijnen een vergelijkbaar patroon te vertonen als de mesolithische vuursteenvindplaatsen. Hieruit kan worden afgeleid dat de vuursteenvindplaatsen tot op zekere hoogte een betrouwbaar verspreidingspatroon vertonen. Het ‘zwaartepunt’ van de mesolithische bewoning lag in delen van Twente en langs de rivieren de Vecht, Oude IJssel en waarschijnlijk ook de Berkel.

¹⁸ Cohen 2007; Cohen *et al.* in voorb.

¹⁹ Musch 1991; Scholte Lubberink 1998, 115–116; Deeben *et al.* 2006, 74.

²⁰ Musch 1991; Scholte Lubberink 1998, 116.

²¹ Hulst/Verlinde 1976, 109–111; Hulst/Verlinde 1979;

Peeters/Niekus 2005, 225–226; Louwe Kooijmans 2005, 266.

²² Hulst/Verlinde 1976, 1979. Deze inventarisaties zijn aangevuld met recentere vondsten, hetzij gepubliceerd, hetzij in Archis geregistreerd.

Ook uit de westelijke delen van Oost-Nederland zijn tientallen mesolithische vindplaatsen bekend. Het is opmerkelijk dat in dit gebied alleen in Zutphen een *Geröllkeule* gevonden is.²³ Verschillende archeologisch onderzochte vindplaatsen in Zutphen, in de Ooyerhoek en op de Looërenk, zijn gedateerd in het vroeg-mesolithicum (hoofdstuk 8).²⁴ In dezelfde microregio zijn aanwijzingen voor bewoning in het midden- en laat-mesolithicum minder sterk, hoewel het gebied zeker niet geheel verlaten is. Mogelijk dateert ook een vuursteenstrooiing die in Epse-Noord onderzocht werd uit het vroeg-mesolithicum, en dat geldt zeker voor de oppervlaktevindplaats Raalte-Hondemotswetering.²⁵ Omdat er geen aanwijzingen voor laat-paleolithische bewoning zijn, kan geconcludeerd worden dat delen van het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap en het oude rivierenlandschap ter hoogte van Zutphen in het vroeg-mesolithicum bewoond raakten. De beschikbare scherpe dateringen van vuursteenstrooiingen, de schaarste van *Geröllkeulen* en het ontbreken van *Spitzhauen* lijken er voorsnog op te wijzen dat dit gebied in het vroeg-mesolithicum intensievere bewoning kende dan in het midden- en laat-mesolithicum, hoewel de aantallen scherp gedateerde vindplaatsen voorsnog te klein zijn om betrouwbare conclusies te trekken. Bos *et al.* noemen een toename van bebossing (zie onder) en verlanding van restgeulen van het naast de vindplaatsen gelegen riviersysteem als mogelijke oorzaken voor de veranderingen in het nederzettingsspatroon in de Ooyerhoek bij Zutphen.²⁶

De gegevens uit de IJsselstreek zijn interessant in verband met het eerder al kort vermelde onderzoek van Niekus en Waterbolk. Beiden deden onderzoek naar de geografische spreiding van ¹⁴C-gedateerde mesolithische vindplaatsen in Noord-Nederland, waarvan de meeste gedateerd zijn aan de hand van monsters uit haardkuilen.²⁷ Ze komen tot de vergelijkbare conclusie, dat in de loop van het mesolithicum een belangrijke verschuiving in locatiekeuze plaatsvond. De bewoning was aanvankelijk geconcentreerd op de hogere pleistocene zandgronden. Omstreeks het achtste en het begin van het zevende millennium voor Christus ‘verschoof’ de bewoning naar de lagere delen van het landschap, zoals rivier- en beekdalen en andere *wetland*-zones. Deze verandering wordt onder meer in verband gebracht met een toenemende bebossing van de hogere zandgronden gedurende het Atlanticum.²⁸ Dit leidde tot afname van ondergroei in deze bossen, waardoor de mogelijkheden voor begrazing voor grote herbivoren afnamen. Deze dieren migreerden vervolgens naar de lagere delen van het landschap, zoals beek- en rivierdalen. Dit patroon is echter hoofdzakelijk gebaseerd op waarnemingen in Drenthe. De verspreidingskaarten die Niekus afbeeldt, geven voorsnog geen aanleiding om voor Oost-Nederland een grootschalige verschuiving van hogere pleistocene zandgronden naar *wetlands* te reconstrueren.²⁹ Zoals al aangetoond is, komen in het onderzoeksgebied al in het vroeg-mesolithicum vindplaatsen voor bij rivierdalen. Vrijwel alle ¹⁴C-gedateerde vindplaatsen liggen in de directe omgeving van dergelijke landschappelijke eenheden. Het aantal neemt wel lichtelijk toe in de loop van het mesolithicum, hoewel het totale aantal gedateerde vindplaatsen klein is. Mogelijk is er sprake van een grotere concentratie van vindplaatsen, maar supraregionale verschuivingen in locatiekeuze zijn voorsnog niet aantoonbaar.

Het vroeg-neolithicum behoort tot de minst goed bekende fases in de bewoningsgeschiedenis van Oost-Nederland (hoofdstuk 3 en gebiedsstudies). Met name de schaarste aan scherp dateerbare nederzettingsterreinen maakt de reconstructie van vroeg-neolithische bewoningspatronen uitermate moeilijk. Er kan wel gebruik worden gemaakt van enkele artefactcategorieën die worden beschouwd als ‘gidsfossielen’ voor vroeg-neolithische bewoning. Met name *Rössener Breitkeile* en *durchlochten Schuhleistenkeile* zijn

²³ Groothedde 2001, 72-73; Oude Rengerink 2003a, cat. nr. 19, p. 88-89.

²⁴ O.a. Verneau 1999, 2001b; Groenewoudt *et al.* 2001; Bos *et al.* 2005; Fermin 2008a.

²⁵ Epse: Verneau 2001a; Raalte: Archis-objectcode 27FZ-

15.

²⁶ Bos *et al.* 2005.

²⁷ Waterbolk 1985a, 1999; Niekus 2005/2006.

²⁸ Vergelijk Bos *et al.* 2005.

²⁹ Niekus 2005/2006, fig. 23, 25-33.

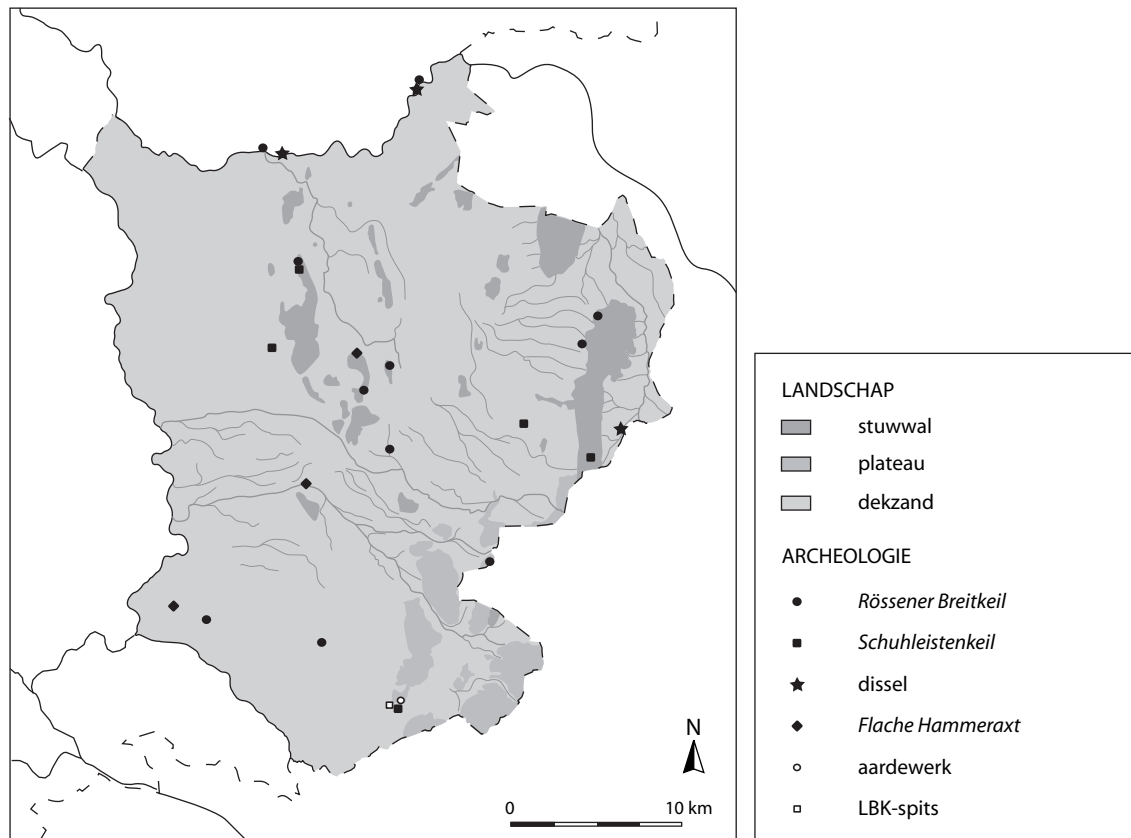

Fig. 12.5 Vroeg-neolithische 'importvondsten' in Oost-Nederland (op basis van Van der Waals 1972; Raemaekers 1999; Schut 1987; Verlinde 1992b).

belangrijk. Deze artefacten zijn geïnventariseerd door J.D. van der Waals en D.C.M. Raemaekers.³⁰ In het onderzoeksgebied zijn daarnaast drie dissels gevonden, die door A.D. Verlinde worden geïnterpreteerd als importen uit het gebied van de Rössen-cultuur.³¹ P.A.C. Schut vermeldt vondsten van een bandkeramische spits en Rössen-aardewerk uit Aalten.³² Daarnaast dateert hij ook drie *flache Hammeräxte* uit Oost-Nederland in het vroeg-neolithicum of de beginfase van het midden-neolithicum.³³ Het gecombineerde verspreidingsbeeld van vroeg-neolithische artefacten geeft een globale eerste impressie van de bewoning van Oost-Nederland in deze fase (fig. 12.5).

Groenewoudt *et al.* hebben er recentelijk op gewezen, dat het kleine aantal scherp gedateerde vindplaatsen uit het (laat-mesolithicum en) vroeg-neolithicum hoofdzakelijk gebonden lijkt te zijn aan belangrijke rivier- en beekdalen.³⁴ Daaruit leiden ze af, dat de exploitatie van *wetland*-milieus in deze fase een belangrijke rol speelde, en rivier- en beekdalen vermoedelijk belangrijke contactzones vormden tussen de IJssel-Vecht-delta en het pleistocene binnenland. Voor een deel wordt deze aanname ondersteund door de verspreidingskaart. Het belang van de Vecht wordt geïllustreerd door enkele vondsten van dissels en *Breitkeile*, met name tussen Ommen en Gramsbergen. Verschillende andere artefacten zijn gevonden op de flanken van de Sallandse Heuvelrug en de stuwwal van Rijssen-Markelo, op betrekkelijk korte afstand van de Regge. Twee vindplaatsen liggen in de omgeving van de Berkel. Verschillende andere

³⁰ Van der Waals 1972; Raemaekers 1999, 103-106, fig. 3.35 en Appendix 4.

³¹ Verlinde 1992b.

³² Schut 1978, 1981, 1987, 55 en 69.

³³ Schut 1987, 47-48.

³⁴ Groenewoudt *et al.* 2007, 21-22, 28-29 en fig. 10, p. 44. Zie ook Peeters 2007, 226.

artefacten kunnen echter niet duidelijk gerelateerd worden aan belangrijke waterlopen. Dit wordt geïllustreerd door vindplaatsen op en bij de stuwwal van Oldenzaal en in de Achterhoek, met name in de omgeving van Aalten en in het oude rivierenlandschap tussen Steenderen en Hummelo. Deze waarneming impliceert dat de gesuggereerde centrale rol van belangrijke waterlopen in het vroeg-neolithicum slechts weerspiegeld wordt in de locatie van een déél van de vindplaatsen.³⁵ Ook andere delen van Oost-Nederland waren in deze fase bewoond. Verder kan er op gewezen worden dat Twente, en dan met name de omgeving van de stuwwal van Ootmarsum, minder nadrukkelijk op de voorgrond treedt dan in het laat-paleolithicum en het mesolithicum. Vroeg-neolithische artefacten lijken vrijwel geheel te ontbreken in het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap. Overigens moet vanzelfsprekend voorzichtigheid worden betracht bij de interpretatie van dit patroon, aangezien vroeg-neolithische ‘gidsfossielen’ voornamelijk nog relatief zeldzaam zijn. Het is de vraag in hoeverre deze geïmporteerde artefacten representatief zijn voor het totale bewoningspatroon.

12.2.1.2 Primitieve landbouwers

Het tweede ‘tijdvak’ dat onderscheiden wordt is dat van de primitieve landbouwers. Bij het hanteren van de arbitraire scheidslijn tussen jagers-verzamelaars en landbouwers, die hier omstreeks 4400 voor Christus geplaatst wordt, moet onderkend worden dat er nog weinig inzicht bestaat in het neolithisatieproces van Oost-Nederland. Dit onderwerp wordt besproken in hoofdstuk 13. Hier volstaat het om te vermelden dat de Trechterbekercultuur (ca. 3400/3300–2750 v. Chr.)³⁶ zich manifesteert als de eerste goed in het archeologisch bestand herkenbare ‘neolithische’ cultuurgroep, maar dat het neolithisatieproces al ver daarvoor een aanvang genomen had.

Aangezien goed onderzochte en scherp gedateerde midden-neolithische nederzettingsterreinen uitermate zeldzaam zijn, kan deze vindplaatscategorie op dit moment geen rol van betekenis spelen bij de reconstructie van bewoningspatronen in de fase vóór de intrede van de Trechterbekercultuur. Daarom wordt voor die periode, net als voor het vroeg-neolithicum, gebruik gemaakt van relatief goed dateerbare artefacttypen. Hoewel *Fels-Ovalbeile* en *Fels-Rundbeile* voorkomen in Rössen-, Michelsbergen- en trechterbeker-context, beschouwt D.C.M. Raemaekers deze bijtypes als karakteristiek voor de fase tussen 4400 en 3500 voor Christus.³⁷ Uit zijn verspreidingskaart van vindplaatsen is af te leiden, dat in Oost-Nederland relatief veel artefacten gevonden zijn in het zuidwestelijke deel van de Achterhoek (oude rivierenlandschap), het noordoostelijke deel van Twente en aan beide zijden van het IJsseldal tussen Zutphen en Olst. Dit beeld wijkt af van het verspreidingspatroon van vroeg-neolithische ‘gidsfossielen’. In beide laatstgenoemde gebieden zijn namelijk vrijwel geen vroeg-neolithische vondsten gedaan. Uit Noordoost-Twente zijn relatief veel mesolithische vindplaatsen, *Fels-Rundbeile* en *Fels-Ovalbeile* bekend, zodat het aannemelijk is dat het gebied ook in het ‘tussenliggende’ vroeg-neolithicum bewoning heeft gekend. In hoeverre dat tevens het geval is in de westelijke delen van Oost-Nederland, specifiek de IJsselstreek, is minder duidelijk. In dat gebied zijn goed dateerbare midden- en laat-mesolithische vindplaatsen schaars, is slechts één *Geröllkeule* gevonden en ontbreken karakteristieke vroeg-neolithische artefacten. Waarschijnlijk betekent dit dat het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap tussen het midden-mesolithicum en vroeg-neolithicum een relatief lage bewoningsdichtheid kende, zeker in vergelijking met Twente en de Vechtstreek. Getuige het voorkomen van *Fels-Rundbeile*, *Fels-Ovalbeile* en andere bijtypes lijkt in deze situatie enige verandering te komen in de loop van het midden-neolithicum.

³⁵ Zie ook Raemaekers 1999, 105–106, 2005, 261–262.

³⁷ Raemaekers 1999, 103–106, fig. 3.36.

³⁶ Lanting/Van der Plicht 1999/2000, 67–68.

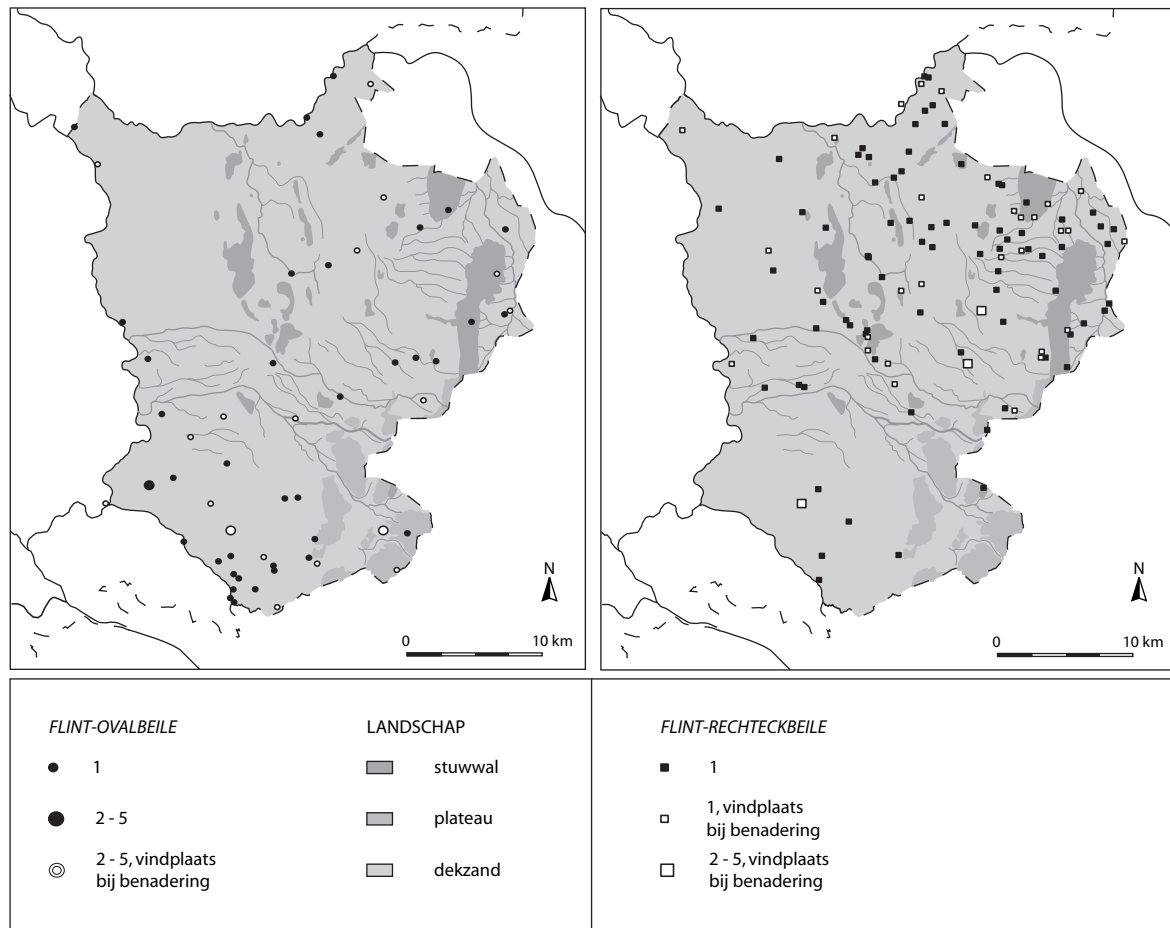

Fig. 12.6 *Flint-Ovalbeile* en *Flint-Rechteckbeile* in Oost-Nederland (op basis van Schut 1987, 1991, Archis en CAA).

Met betrekking tot de jongere fasen van het midden-neolithicum, vanaf 3500 voor Christus, bieden vindplaatsen van de Trechterbekercultuur in principe de beste mogelijkheden voor de reconstructie van bewoningspatronen. Van deze cultuurgroep zijn zowel nederzettingsterreinen als grafvelden bekend. Vindplaatsen van de Trechterbekercultuur komen echter slechts in delen van Oost-Nederland voor, in specifieke landschapstypen (zie onder). Om een kader te schetsen van de bewoning van het onderzoeksgebied als wordt daarom eerst nogmaals de aandacht gericht op stenen bijlen. De meeste bijtypes komen gedurende relatief lange periodes voor, waardoor individuele artefacten doorgaans niet scherp dateerbaar zijn. Het ligt het meest voor de hand om voor reconstructie van bewoningspatronen in het laatste deel van het midden-neolithicum gebruik te maken van de meest voorkomende bijlen van vuursteen: *Flint-Ovalbeile* en *Flint-Rechteckbeile*. Hier wordt aangenomen dat deze types in het algemeen jonger zijn dan *Fels-Rundbeile* en *Fels-Ovalbeile*, en het zwaartepunt van vervaardiging en gebruik ligt in de fase tussen 3500 en 2450 voor Christus.³⁸ Er moet rekening worden gehouden met het feit, dat *Flint-Ovalbeile* als 'zuidelijke' types worden beschouwd, en *Flint-Rechteckbeile* als 'noordelijk'. P.A.C. Schut merkte al op, dat de verspreidingspatronen van beide types in Oost- en Midden-Nederland in elkaar overlopen.³⁹ Dit blijkt eveneens wanneer zijn verspreidingskaarten aangevuld worden met vondsten uit de laatste twee decennia (fig. 12.6). *Flint-Ovalbeile* komen het meest voor in de Achterhoek, waarbij vooral een cluster vindplaatsen langs de Oude IJssel tussen Doetinchem en Gendringen in het oog springt. Ook

³⁸ Zie Schut 1987, 1991 voor de dateringen van verschillende bijtypes.

³⁹ Schut 1991, fig. 47 en 48, 75-78.

in het oude rivierenlandschap (omgeving Steenderen), op en langs de randen van het Oost-Nederlands plateau en in de centrale Achterhoek zijn verschillende vondsten gedaan. In noordelijke richting neemt de vondstdichtheid af, hoewel uit Twente en het gebied direct ten oosten van het IJsseldal verschillende vondsten bekend zijn. *Flint-Rechteckbeile* vertonen een nog duidelijker verspreidingspatroon. Twente kent verreweg de hoogste vondstdichtheid. Bijlen komen hier zowel in relatief hoge dichtheden voor in dekzandlandschappen als in stuwwallandschappen. Diverse vondsten rondom het Vriezenveen lijken de grenzen van het natte gebied daar te markeren, waar in deze fase de hoogveenvorming vermoedelijk al een aanvang genomen had. Ook in het deel van Salland ten westen van de Sallandse Heuvelrug zijn verschillende *Flint-Rechteckbeile* gevonden. In de Achterhoek ten zuiden van de Berkel neemt de dichtheid sterk af, hoewel bijvoorbeeld op de Halse rug enkele vondsten gedaan zijn.

Uit de verspreidingsbeelden van *Flint-Ovalbeile* en *Flint-Rechteckbeile* kan afgeleid worden, dat grote delen van Oost-Nederland tussen 3500 en 2450 voor Christus bewoond waren. H.B.G. Scholte Lubberink neemt waar, dat in Noordoost-Twente in het neolithicum en de vroege bronstijd een voorkeur ontstond voor homogene gebieden, en binnen deze landschappen voor grote dekzandruggen en gordeldekzandruggen (par. 4.3.2). In dit proces spelen de mogelijkheden voor landbouw een bepalende rol. In Noordoost-Twente komen daarnaast op kleine en smalle dekzandruggen vooral ‘losse’ vondsten van klingens, bijlen en spitsen voor, die wijzen op gespecialiseerde activiteiten of kortstondige bewoning.⁴⁰ Op het hier centraal staande supraregionale schaalniveau blijkt het moeilijk om, uitgaande van de bijlvondsten, grote gebieden aan te wijzen die onbewoond waren of een lage bewoningsdichtheid kenden. Dit lijkt alleen het geval in het Vriezenveen en mogelijk het deel van het Oost-Nederlands Plateau tussen Lichtenvoorde en Eibergen. Deze waarneming vormt ten opzichte van het vroegste tijdvak van jagers en verzamelaars vooral een sterk contrast met het regionaal gebonden verspreidingspatroon van laat-paleolithische vindplaatsen. Mesolithische vindplaatsen kennen een aanzienlijk grotere spreiding, maar lijken binnen dit grotere areaal toch een sterkere clustering te vertonen dan voor het neolithicum af te leiden is uit bijlvondsten. Dit kan voor een deel het gevolg zijn van verschillen in onderzoeksintensiteit. Verder moet in ogenschouw worden genomen dat de dateringsscherpte van bijlen niet goed genoeg is om eventuele veranderingen in bewoningspatronen te reconstrueren. De regionale verschillen in vondstdichtheden wijzen er wel op dat de bewoningsdichtheid in Twente in het midden-neolithicum nog steeds hoger was dan in het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap en op het Oost-Nederlands Plateau. Met de verspreidingspatronen van *Flint-Rechteckbeile* en *Flint-Ovalbeile* als referentiekader kan de aandacht verlegd worden naar Oost-Nederlandse vindplaatsen van de Trechterbekercultuur. Terwijl beide bijltypes niet eenduidig aan specifieke neolithische cultuurgroepen toegewezen kunnen worden, zijn voor de Trechterbekercultuur gegevens bekend over nederzettingsterreinen en megaliet- en vlakgraven. Ook knophamerbijlen zijn karakteristiek voor de Trechterbekercultuur, maar deze komen tot ver buiten het cultuurgebied voor.⁴¹

Ook in de spreiding van vindplaatsen van de Trechterbekercultuur in Oost-Nederland is een duidelijk patroon waarneembaar (fig. 12.7). Ten eerste valt op dat er een lint van vindplaatsen ligt langs het dal van de Vecht, tussen Dalfsen en Ommen en tussen Hardenberg en Gramsbergen. Dat in dit gebied verschillende nederzettingen en grafvelden van de Trechterbekercultuur voorkomen is eerder al opgemerkt door R. van Beek en J.A. Bakker.⁴² De vindplaatsen liggen op hoge dekzandruggen direct langs het rivierdal. Getuige enkele vindplaatsen, waaronder één of meerdere vlakgraven op de Klokkenberg bij Denekamp⁴³, vond er eveneens bewoning plaats op de hogere zandgronden langs de Dinkel. Naast deze ‘riviergebou-

⁴⁰ Scholte Lubberink 1998, 116-120.

⁴² Van Beek 1970; Bakker 1982, 107-108.

⁴¹ Oost-Nederlandse vondsten: Bakker 1979, 106-108; Schut/Bakker 1980.

⁴³ Bakker/Van der Waals 1973; Bakker 1979, 185; Verlinde 1992a; Lanting/Brindley 2003/2004, 92.

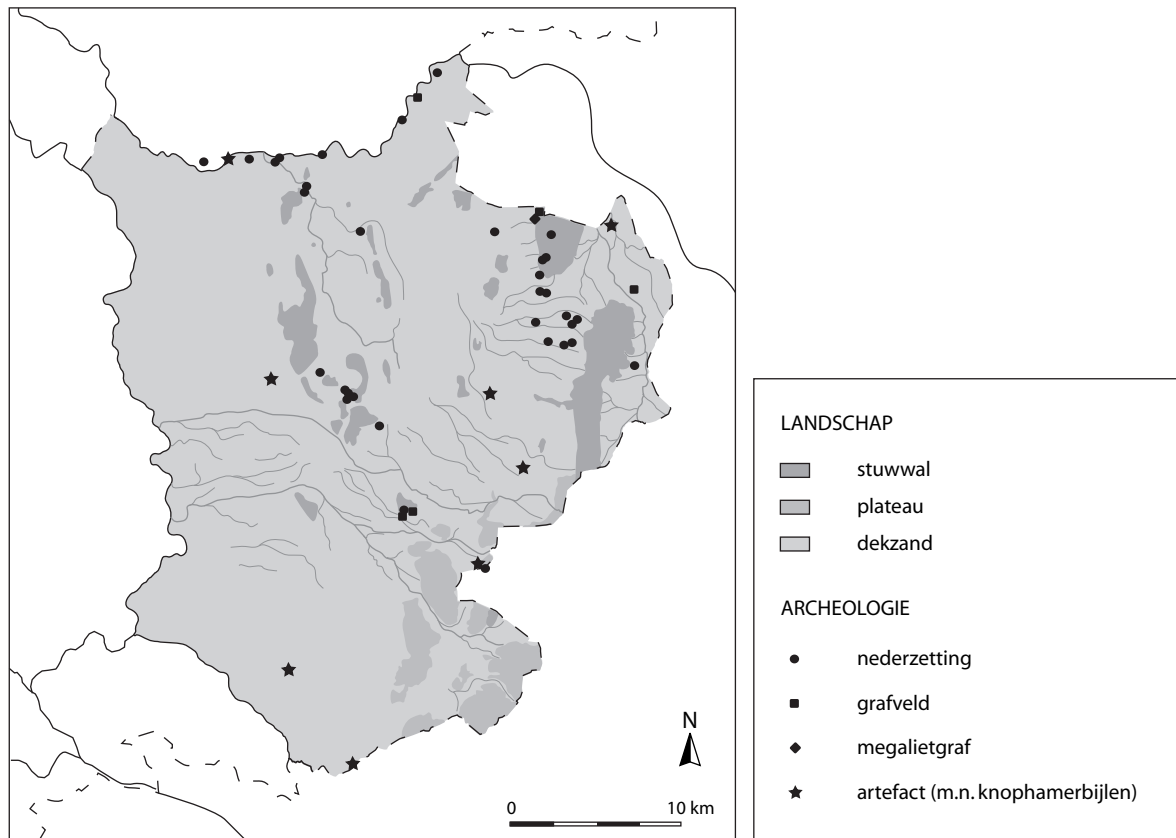

Fig. 12.7 Vindplaatsen van de Trechterbekercultuur in Oost-Nederland (met name op basis van Bakker 1979; Schut 1987, Archis en CAA).

den' vindplaatsen is uit het verspreidingspatroon ten tweede een sterke voorkeur voor stuwwallen en de directe omgeving daarvan af te lezen, zoals eveneens aangetoond is door Bakker.⁴⁴ Dit is zichtbaar in de vorm van enkele vindplaatsen ten zuiden van Ommen en bij Vroomshoop, die op de overgang van kleine stuwwallen naar beek- en rivierdalen liggen (Regge en Linderbeek). Exact dezelfde locatiekeuze is kenmerkend voor enkele vindplaatsen op de overgang van de Needse Berg naar het dal van de Berkel, in de noordoostelijke Achterhoek (hoofdstuk 9). De meeste vindplaatsen komen echter voor op de flanken van het stuwwalcomplex van Rijssen-Markelo (hoofdstuk 10), en met name op en ten zuiden van de stuwwal van Ootmarsum. Het enige 'zekere' megalietgraf in het onderzoeksgebied ligt eveneens op deze stuwwal, in Mander.⁴⁵ Het is mogelijk dat ook op de Friezenberg ten noorden van Markelo een hunebed heeft gelegen.⁴⁶ Het is opvallend dat het vindplaatscluster op en bij de stuwwal van Ootmarsum zich uitstrekt in het aangrenzende deel van het dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo. De meest zuidelijke vindplaatsen liggen in de noordoostelijke Achterhoek, in Neede en Rekken. Zoals al vermeld werd, komen knophamerbijlen ook voor in gebieden waar geen vlakgraven of nederzettingen van de Trechterbekercultuur bekend zijn. Dat is ook in Oost-Nederland het geval.

⁴⁴ Bakker 1982, 107-108.

⁴⁶ Benthem 1920, 3; Verlinde 1987a, 5; Bakker 1988, 68.

⁴⁵ O.a. Lanting/Brindley 2003/2004.

Wanneer nogmaals het verspreidingsbeeld van *Flint-Rechteckbeile* en *Flint-Ovalbeile* als uitgangspunt wordt genomen, en deze artefacten als indicatoren worden beschouwd voor bewoning tussen circa 3500 en 2450 voor Christus, moet geconcludeerd worden dat de Trechterbekercultuur slechts één van de Oost-Nederlandse ‘cultuurgroepen’ uit het midden-neolithicum en het eerste deel van het laat-neolithicum is. Deze bijtypes kennen een veel grotere spreiding dan het ruimtelijk vrij beperkte gebied waar trechterbeker-nederzettingen en grafvelden voorkomen. Voor de fase tussen het eind van de Swifterbant-cultuur en het begin van de Enkelgrafcultuur (ca. 3400 – 2800 v. Chr.)⁴⁷ is geen cultuurgroep gedefinieerd die beschouwd kan worden als de gelijktijdige ‘tegenhanger’ van de Trechterbekercultuur. De Vlaardingen-groep wordt grotendeels in deze fase gedateerd, maar er zijn geen eenduidige Vlaardingen-vindplaatsen uit het onderzoeksgebied bekend. Met de introductie van de Enkelgrafcultuur en Klokbekeercultuur ontstaat er, althans wat betreft de verspreidingspatronen van vindplaatsen in het onderzoeksgebied, een grotere uniformiteit. Voor de reconstructie van bewoningspatronen wordt gebruik gemaakt van aardewerkvindplaatsen. Het geïnventariseerde aardewerk kan zowel uit nederzettingencontext als uit graven afkomstig zijn. Voor het laat-neolithicum betreft het standvoetbeker-aardewerk, enkele fragmenten van golfbandpotten en klokbekeercultuur-aardewerk. Deze laat-neolithische verspreidingskaarten kunnen vergeleken worden met enkele door E. Drenth en Drenth *et al.* gepubliceerde globale overzichtskaarten van graven, nederzettingsterreinen en ‘losse’ vondsten.⁴⁸ Dergelijke vergelijkingsmogelijkheden zijn voor de vroege bronstijd niet voorhanden. Voor die fase wordt wikkeldraad-aardewerk als indicator voor bewoning beschouwd.

De meeste vindplaatsen van de Enkelgrafcultuur liggen in het noordoostelijke deel van Twente, met name in de omgeving van de stuwwallen van Ootmarsum en Oldenzaal en in het dekzandlandschap van het Dinkeldal (fig. 12.8). Ook de hogere gronden langs de Vecht behoren tot de vondstrijke gebieden. Dat vindplaatsen van de Trechterbekercultuur en Enkelgrafcultuur in Oost-Nederland hun hoogste dichtheden hebben in dezelfde gebieden kan een aanwijzing zijn voor continuïteit. Mogelijk is de Enkelgrafcultuur ‘ontwikkeld uit’ de Trechterbekercultuur, maar daarover bestaat geen consensus.⁴⁹ Duidelijk is wel dat vindplaatsen van de Enkelgrafcultuur een groter verspreidingsgebied kennen. De locatiekeuze blijkt minder gebonden te zijn aan stuwwallen en keileem. Uit de verspreidingskaarten van Drenth *et al.* kan afgeleid worden, dat zekere en mogelijke nederzettingsterreinen voornamelijk voorkomen in Twente. In de IJsselstreek, langs de Berkel en in het zuidoostelijke deel van de Achterhoek zijn uitsluitend (mogelijke) vlakgraven en enkele grafheuvels weergegeven.⁵⁰ In dezelfde gebieden komen wel aardewerkvindplaatsen voor (fig. 12.8), die door Drenth hoofdzakelijk als ‘losse’ vondsten zijn geclassificeerd.⁵¹ Wat betreft de IJsselstreek zijn alleen uit de verhoudingsgewijs goed onderzochte gebieden rond Zwolle, Deventer en Zutphen enkele vondsten bekend, terwijl het centrale deel van Salland een ‘witte vlek’ op de verspreidingskaart vormt. Enerzijds illustreert deze waarneming, dat het beeld vertekend is door onderzoeksfactoren. Anderzijds kan niet ontkend worden, dat standvoetbeker- en golfbandaardewerk ook bij grootschalig onderzoek in de IJsselstreek slechts uiterst zelden gevonden wordt. Ook in de Achterhoek zijn vindplaatsen van de Enkelgrafcultuur minder talrijk dan in Twente en de Vechtstreek. De meeste vindplaatsen liggen langs de Berkel en Oude IJssel, en bij en op delen van het Oost-Nederlands Plateau.

⁴⁷ Lanting/Van der Plicht 1999/2000, 35–36.

⁴⁸ Drenth 2005, fig. 11 en 12, p. 350–351; Drenth *et al.* 2008, fig. 2 en 3, p. 150–151. Er is voor gekozen om deze kaarten niet integraal over te nemen, omdat met name Drenth *et al.* 2008 verscheen na afronding van dit hoofdstuk. Daarnaast waren de gegevensbestanden die ten grondslag liggen aan de kaarten niet beschikbaar. Daarom worden de betreffende kaartbeelden hier alleen

ter vergelijking gebruikt.

⁴⁹ Zie Drenth 2005, 334–335 voor een beknopt recent overzicht over bevolkingscontinuïteit en culturele veranderingen op het snijvlak van de Trechterbekercultuur en Enkelgrafcultuur. Zie tevens Van der Waals 1984, 1986 en Fokkens 1986.

⁵⁰ Drenth *et al.* 2008, fig. 2 en 3, p. 150–151.

⁵¹ Drenth 2005, figuur 11, p. 350.

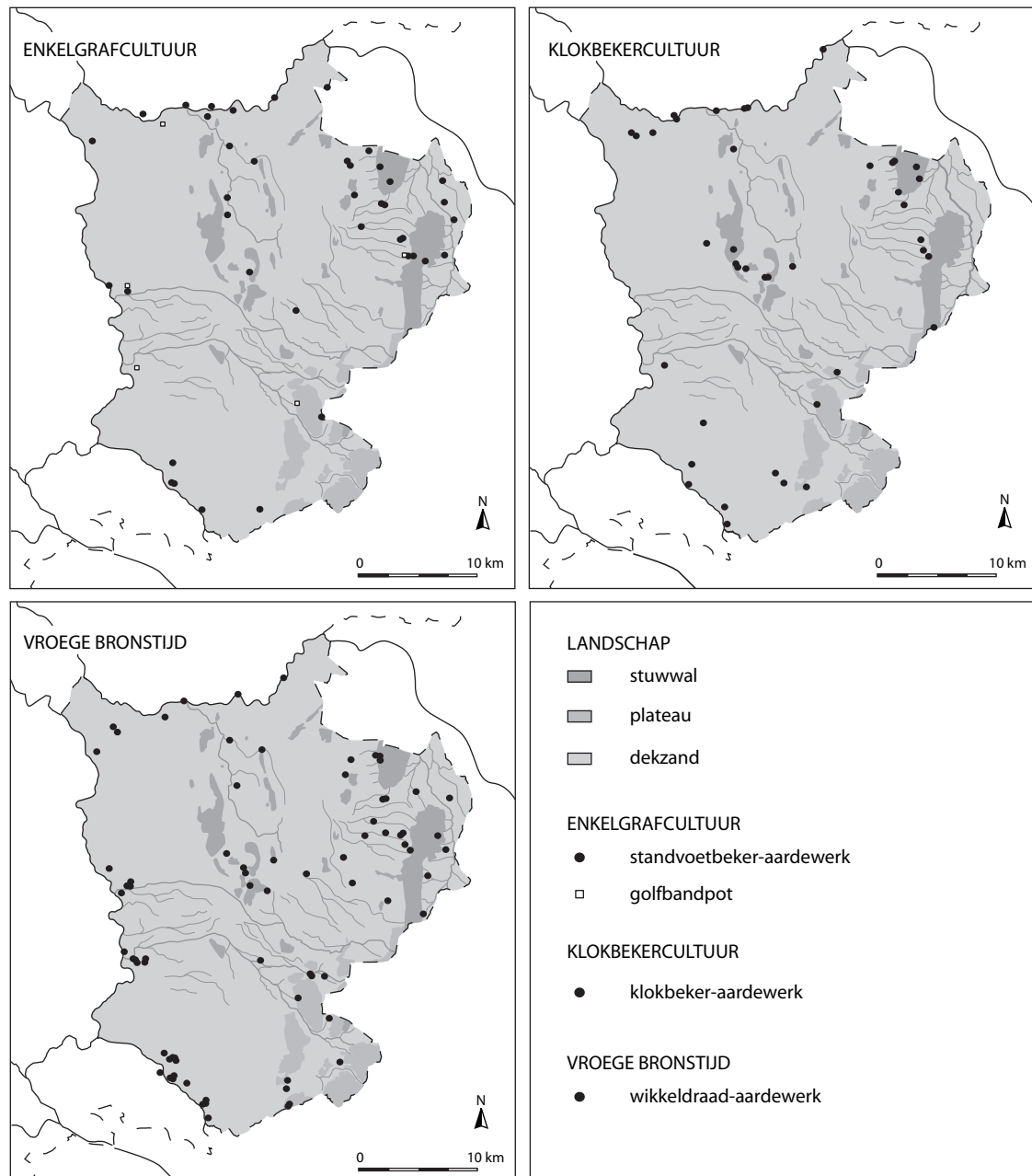

Fig. 12.8 Vindplaatsen van standvoetbeker- en golfbandaardewerk (Enkelgrafcultuur), klokbeker-aardewerk (Klokbekercultuur) en wikkeldraad-aardewerk (vroeg bronstijd) in Oost-Nederland (met name op basis van Archis en CAA).

Vindplaatsen van de Klokbekercultuur lijken in Oost-Nederland iets zeldzamer te zijn dan vindplaatsen van de Enkelgrafcultuur. Dit beeld treedt zowel naar voren uit de verspreidingskaart van aardewerkvindplaatsen (fig. 12.8), als uit de verspreidingskaarten van Drenth.⁵² Klokbeker-vindplaatsen komen eveneens vooral voor in het noordoostelijke deel van Twente en op de hogere gronden langs de Vecht, vooral in het westen. Klokbeker-aardewerk is in het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap nog zeldzamer dan aardewerk uit de voorgaande fase. Daarnaast is opvallend, dat uit grote delen van de centrale en noordelijke Achterhoek geen vindplaatsen bekend zijn. Het is niet duidelijk of de afname van het aantal vindplaatsen geïnterpreteerd mag worden als een afname in bewoningsdichtheid. Wat betreft de

⁵² Drenth 2005, fig. 11 en 12, p. 350-351.

vroege bronstijd zijn alleen vindplaatsen van wikkeldraad-aardewerk geïnventariseerd. Dit aardewerktype blijkt in grote lijnen een vergelijkbare spreiding te hebben als de vindplaatsen van de Enkelgrafcultuur en de Klokbekercultuur (fig. 12.8). Relatief hoge vindplaatsdichtheden zijn opnieuw zichtbaar in Twente en in de Vechtstreek. Datzelfde geldt voor de dekzandruggen ten noorden van de Oude IJssel tussen Doetinchem en Gendringen, en de omgeving van Aalten en Eibergen op het Oost-Nederlands Plateau. In het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap zijn clusters van vindplaatsen herkenbaar in de goed onderzochte microregio's rond Deventer en Zutphen. Uit het feit dat wikkeldraad-aardewerk daar bij opgravingen vaker gevonden wordt, kan mogelijk een intensivering van bewoning in de IJsselstreek afgeleid worden.

Het gecombineerde verspreidingsbeeld van vindplaatsen uit de Enkelgrafcultuur, Klokbekercultuur en aardewerk uit de vroege bronstijd geeft een eerste indicatie voor de bewoningspatronen in deze fase. De volgende vraag is, hoe dit beeld correspondeert met de geografische spreiding van grafheuvels en grafheuvelgroepen. Er kan gebruik gemaakt worden van een relatief klein aantal onderzochte grafheuvels, waarvan een deel reeds aangegeven is in de verspreidingskaarten van vindplaatsen van de Enkelgrafcultuur en Klokbekercultuur. De meeste grafheuvels zijn niet onderzocht. Hier wordt er vanuit gegaan dat het grootste deel van de ononderzochte grafheuvels, waarvan een klein deel overigens na de registratie verdwenen is door zandwinning en ontginningen, geregistreerd is in het monumentenarchief en in het archeologisch gegevensbestand Archis. Het is op dit moment niet mogelijk om grafheuvels uit de tweede helft van de midden-bronstijd, die feitelijk tot het volgende tijdvak worden gerekend, systematisch uit het bestand te filteren. In Noordoost- en Zuid-Nederland is aangetoond, dat grafheuvels uit de midden-bronstijd vaak in de nabijheid liggen van oudere grafmonumenten.⁵³ Daarom kan worden aangenomen dat eventueel uit de midden-bronstijd B daterende grafmonumenten geen grote vertekende invloed hebben op het algemene verspreidingsbeeld.

De Oost-Nederlandse grafheuvels vertonen een opmerkelijk sterke clustering (fig. 12.9). Verreweg de meeste grafmonumenten liggen in Twente, met name op de hogere delen en de flanken van het stuwwalcomplex van Rijssen-Markelo en de stuwwal van Ootmarsum. Er zijn tevens kleinere aantallen heuvels, soms in groepen, zichtbaar op kleinere stuwwallen en stuwwalrelicten. Buiten de stuwwallen komen in Twente slechts enkele grafheuvels voor. Deze liggen hoofdzakelijk op grote dekzandruggen langs beken en rivieren, zoals de Dinkel, de Regge en de Vecht. Een vergelijking met de verspreidingskaarten van aardewerkvindplaatsen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd (die grotendeels als nederzettingsterreinen kunnen worden geïnterpreteerd) leert ons, dat deze in veel grotere delen van Twente voorkomen dan grafmonumenten. Het is waarschijnlijk dat het verspreidingsbeeld van grafheuvels vertekend is door ontginningen, het voorkomen van plaggendekken en grote stuifzandcomplexen. E.M. Theunissen benadrukt dat in Zuid-Nederland ontginningen een belangrijke rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van het verspreidingsbeeld van grafheuvels.⁵⁴ In Twente zijn met name delen van de stuwwallen gespaard van ontginningen, en juist daar komen de meeste grafmonumenten voor. Toch is de verspreiding van grafheuvels niet alleen een resultante van latere ontwikkelingen. Het is wel degelijk mogelijk om enkele uitspraken te doen over verschillen in bewoningsdichtheid, zeker wanneer ook andere vindplaatstypen in het beeld worden betrokken. Zo zijn er ook tussen stuwwallen duidelijke verschillen in dichtheden van grafmonumenten waarneembaar. Er komen opmerkelijk veel grafheuvels voor op de stuwwal van Ootmarsum, terwijl ze vrijwel ontbreken op de stuwwal van Oldenzaal. Deze verschillen kennen een parallel in de dichtheden van andere vindplaatstypen op de gordeldekzandruggen rond de stuwwallen en aangrenzende dekzandlandschappen. Verschillen in bodemopbouw, en spe-

⁵³ Lohof 1991a-b, 1994; Theunissen 1999.

⁵⁴ Theunissen 1999, 49-54.

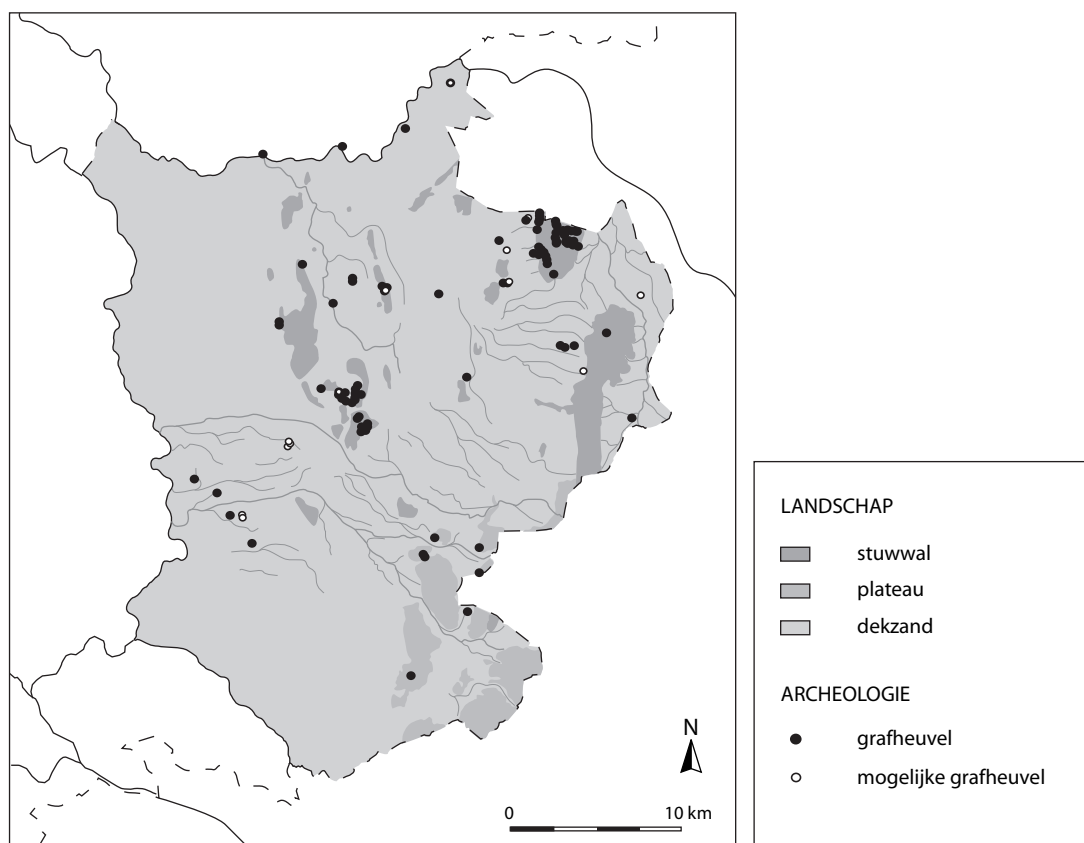

Fig. 12.9 Zekere en mogelijke grafheuvels en grafheuvelgroepen uit de periode tussen het laat- neolithicum en de midden-bronstijd in Oost-Nederland (op basis van Schut 1987; Lohof 1991b, Archis, CAA en CMA).

cifiek het voorkomen van tertiaire klei op met name de stuwwal van Oldenzaal spelen vermoedelijk een belangrijke rol.⁵⁵ Deze bodems zijn relatief nat en moeilijk te bewerken. Sterke verschillen in grafheuvel-dichtheden zijn eveneens waarneembaar tussen het stuwwalcomplex van Rijssen-Markelo enerzijds (hoofdstuk 10), en delen van de Sallandse Heuvelrug tussen Holten en Nijverdal anderzijds.

Zoals E. Lohof al opmerkte, zijn grafheuvels in de Achterhoek en in het zuidwestelijke deel van Overijssel opmerkelijk schaars (par. 3.4.3).⁵⁶ Enkele grafmonumenten in de Achterhoek liggen op het noordelijke deel van het Oost-Nederlands Plateau, vooral in de omgeving van de Berkel. Daarentegen ontbreken ze in het centrale deel van de Achterhoek en in de Oude IJsselstreek, terwijl vooral uit het laatstgenoemde gebied wel nederzettingsvondsten bekend zijn. In de noordwestelijke Achterhoek komen wel enkele grafheuvels voor, in het gebied tussen Vorden en Eefde. Alleen in Eefde en Epse liggen mogelijk één of enkele grote grafheuvelgroepen, terwijl in andere delen van de Achterhoek geïsoleerde heuvels de norm lijken te zijn. Grote, langdurig gebruikte grafheuvelgroepen op markante landschappelijke punten komen vrijwel uitsluitend voor op en in de directe omgeving van sommige Twentse stuwwallen. Uit het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap, en dan met name het gebied tussen Zwolle en Deventer, is in het huidige landschap geen enkele grafheuvel uit de periode vóór de late bronstijd zichtbaar. Uit het wat verder ten oosten van het IJsseldal gelegen delen van het dekzandlandschap van Centraal- en Zuid-Salland zijn ook vrijwel geen nederzettingsterreinen en 'losse vondsten' uit de fase tussen het laat-neolithicum en de eerste helft van de midden-bronstijd bekend, waardoor verondersteld kan worden

⁵⁵ Hijzeler 1966; Scholte Lubberink 1998, 119.

⁵⁶ Lohof 1991a-b.

dat dit gebied een lage bewoningsdichtheid had. Op verschillende plaatsen op kortere afstand van het IJsseldal zijn echter wel bewoningssporen uit deze periodes opgegraven, met name in de omgeving van Zwolle en Deventer. Er kan gedacht worden aan post-depositionele factoren, maar ook bij grootschalige opgravingen in deze gebieden is geen enkele grafheuvel of grafheuvelzool aangetroffen. Datzelfde geldt voor het gebied rond Zutphen. De opgravingen in Colmschate hebben wel enkele artefacten opgeleverd die wellicht uit graven afkomstig zijn (hoofdstuk 7).

De grote verschillen in grafheuveldichtheden in Oost-Nederland zijn voor een deel het gevolg van verschillen in bewoningsdichtheid, en voor een deel van postdepositionele factoren zoals ontginningen. Ze kunnen echter ook indicatief zijn voor regionale verschillen in grafgebruik en landschapsinrichting. Ondanks grootschalige opgravingen in de IJsselstreek, waarbij verschillende nederzettingsterreinen uit de fase tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd in kaart zijn gebracht, zijn er in deze streek slechts enkele aanwijzingen voor de aanleg van grafheuvels in de fase vóór de late bronstijd. Grafheuvels van vóór de urnenveldenperiode vormen dus geen betrouwbare bron voor de reconstructie van bewoningspatronen op het supraregionale schaalniveau. Het begraven in grafheuvels lijkt in Oost-Nederland eerder een 'Twents' dan een 'Sallands' gebruik te zijn. Voor Noordoost- en Zuid-Nederland is berekend dat slechts een relatief klein percentage (circa 15 %) van de bevolking begraven werd in grafheuvels.⁵⁷ Voor de meeste overledenen werd een ander grafgebruik gevolgd, dat archeologisch minder goed traceerbaar is. Juist in de IJsselstreek is in de laatste decennia door middel van grootschalig nederzettingsonderzoek geleidelijk meer inzicht verkregen in andere grafgebruiken, met name in de vorm van vlakgraven. Er kan gewezen worden op een graf met standvoetbeker in Ittersumerbroek, één of twee laat-neolithische crematiegraven op de Looërenk bij Zutphen en een crematiegraf uit de midden-bronstijd B in Epse.⁵⁸ In de Achterhoek is een laat-neolithisch vlakgraf van de Enkelgrafcultuur bekend uit Silvolde (Oude IJsselstreek).⁵⁹ Twee klokbekers uit Mallem, in de noordoostelijke Achterhoek, kunnen zowel uit een vlakgraf als uit een grafheuvel afkomstig zijn.⁶⁰ Waarschijnlijk kunnen vlakgraven ook in Twente verwacht worden, als 'tegenhangers' van de grafheuvels die zulke markante landschapselementen vormen op sommige stuwwallen.

In tegenstelling tot de Trechterbekercultuur komen vindplaatsen van de Enkelgrafcultuur en Klokbekercultuur voor in grote delen van Oost-Nederland. Datzelfde geldt voor het wikkeldraad-aardewerk uit de vroege bronstijd. Aan deze fase van schijnbare uniformiteit komt een einde in het begin van de midden-bronstijd. Voor deze fase moet rekening worden gehouden met twee cultuurgroepen: de Hilversum-cultuur in het zuiden en de Elp-cultuur in het noorden. Er bestaat vrijwel geen inzicht in de processen die in de overgangsfase tussen de vroege bronstijd en midden-bronstijd A een rol hebben gespeeld. Bewoning in de midden-bronstijd A (1800 – 1500 v. Chr.) blijkt echter opmerkelijk moeilijk aan te tonen door middel van nederzettingsterreinen of 'gidsfossielen'. In principe kunnen nederzettingsterreinen met 'vroeg' Hilversum- en Elp-aardewerk (*Kümmerkeramik*) worden gebruikt voor de reconstructie van de bewoningspatronen van beide cultuurgroepen, maar dat blijkt in de praktijk problematisch. Er bestaan namelijk discussies over de exacte datering en de typochronologie van Hilversum-aardewerk⁶¹,

⁵⁷ Lohof 1991a, 225, 1994; Theunissen 1993, 40, 1999, 35-36.

⁵⁸ Ittersumerbroek: Verlinde 1991a, 24-26. Zutphen: Fermín 2008a, 74-76; Cuijpers 2008. Epse: Appels 2002, 18. Recentelijk zijn ook in Hattemberbroek, direct ten westen van de IJssel, vlakgraven van de Enkelgraf- en Klokbekercultuur gevonden (pers. comm. S. Knippenberg, Archol BV, Leiden).

⁵⁹ Bantelmann *et al.* 1979/1980; Schut 1987, cat. nrs. 4 en 9, p. 49 en p. 55-56.

⁶⁰ Bursch 1933, 54, Taf. I, 7-8; Lanting/Van der Waals 1976, 25, fig. 15; Schut 1987, cat. nr. 12, p. 57 en p. 55.

⁶¹ Ten Anscher 1990; Theunissen 1999, 202-206; Fokkens 2001, 248-249; Lanting/Van der Plicht 2001/2002, 155-156.

terwijl het onderzoek naar de typonchronologische ontwikkeling van Elp-aardewerk nog in de kinderschoenen staat.⁶² Vermoedelijk mede als gevolg daarvan zijn scherp gedateerde nederzettingsterreinen uit deze fase vrijwel onbekend. Daarom zal hier geen poging worden gedaan om de nederzettingssystemen in de eerste helft van de midden-bronstijd te reconstrueren. Vindplaatsen uit de midden-bronstijd B komen beduidend vaker voor. Op verschillende vindplaatsen is vanaf omstreeks 1500 voor Christus een sterke verandering in nederzettingssysteem en landschapsinrichting zichtbaar. Deze breuklijn, die in de volgende paragraaf en in hoofdstuk 13 in meer detail wordt besproken, wordt hier gehanteerd als scheidslijn tussen de tijdvakken van primitieve en gevorderde landbouwers.

12.2.1.3 Gevorderde landbouwers

In de laatste decennia zijn met name in de IJsselstreek verschillende nederzettingen uit de midden-bronstijd B onderzocht, waardoor er veel meer inzicht bestaat in het karakter van de bewoning dan in de vroegste fase van datzelfde tijdvak. Toch is het absolute aantal vindplaatsen klein, zeker in vergelijking met het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Daarom zijn ze in deze paragraaf niet kartografisch weergegeven. In hoofdstuk 13 zal ingegaan worden op de oorzaken die ten grondslag liggen aan het relatief kleine aantal bekende nederzettingsterreinen uit de midden-bronstijd B. In dit supraregionale kader is vooral van belang dat het vanwege het kleine aantal bekende nederzettingsterreinen en de schaarste aan scherp gedateerde grafheuvels, die bovendien slechts één onderdeel vormen van het grafbestel in deze periode, niet mogelijk is om een gedetailleerde reconstructie te maken van het bewoningspatroon op dit schaalniveau. Het grootste deel van de zekere en mogelijke nederzettinglocaties ligt in de relatief goed onderzochte gebieden rond Zutphen, Deventer en Zwolle, alsmede langs het dal van de Vecht. De hoge en grote dekzandruggen langs de Vecht vormden vanaf de vroege prehistorie al een belangrijke bewoonde 'corridor' door Oost-Nederland. Met name vanaf 1500 voor Christus treedt ook de IJsselstreek nadrukkelijk op de voorgrond. Deze trend is in de vroege bronstijd al enigszins merkbaar aan het relatief grote aantal vindplaatsen van wikkeldraad-aardewerk in goed onderzochte microregio's. Dat in de midden-bronstijd de dekzandruggen en rivierduinen in het gebied direct ten oosten van het IJsseldal op de voorgrond treden, en deze zelfs tot de belangrijkste informatiebronnen behoren, is voor een deel het gevolg van de onderzoekstraditie in de rurale gebieden rond de IJsselsteden. Anderzijds is uit het aangrenzende centrale deel van het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap geen enkel nederzettingsterrein uit de midden-bronstijd bekend. Omdat dit gebied minder intensief is onderzocht, moet enige voorzichtigheid worden betracht met het trekken van conclusies. Toch lijkt het geen toeval dat uit Centraal-Salland vrijwel geen enkele vindplaats bekend is uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd, ondanks actieve amateur-archeologen en relatief grootschalige opgravingen in de omgeving van Raalte en Heeten. Voorlopig kan worden aangenomen dat de centrale en oostelijke delen van het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap een lagere bewoningsdichtheid kenden dan de dekzandruggen en rivierduinen in de IJsselstreek.

In Twente zijn mogelijke nederzettingsterreinen uit de tweede helft van de midden-bronstijd bekend van een hoge dekzandrug langs de Regge en in het dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo. Uit het voorkomen van enkele vindplaatsen op gordeldekzandruggen langs de stuwwal van Ootmarsum en op de stuwwal van Enter kan afgeleid worden, dat deze glaciële landschapsvormen in Twente nog steeds een belangrijke rol speelden in het nederzettingssysteem. Buiten de omgeving van Zutphen zijn uit de Achterhoek slechts enkele nederzettingsterreinen bekend. Deze liggen langs de Berkel en Oude IJssel, en op het Oost-Nederlands Plateau in de omgeving van Winterswijk en Aalten.

⁶² Theunissen 1999, 126 en 210; Fokkens 2001, 249; Lanting/Van der Plicht 2001/2002, 160-161.

Het beperkte aantal vindplaatsen uit de midden-bronstijd B geeft dus slechts een globaal inzicht in de nederzettingpatronen op supraregionale schaal. Er zijn ook weinig nederzettingsterreinen uit de late bronstijd bekend, zeker in vergelijking met de vroege ijzertijd. Voor deze fases is er echter een meer betrouwbare informatiebron: de urnenvelden. Hoewel er duidelijke aanwijzingen zijn dat er in het grafbestel in de urnenveldenperiode in Oost-Nederland meer variatie bestond dan tot dusver werd aangenomen (hoofdstuk 13), kan worden gesteld dat urnenvelden in de regel vanwege het voorkomen van complete potten, crematieresten en soms nog zichtbare heuvellichamen een hogere ‘ontdekkingskans’ hebben dan nederzettingsterreinen uit dezelfde periode. Bij grootschalige ontginningen op het Oost-Nederlandse platteland zijn tussen het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw tientallen urnenvelden ontdekt en (met sterk wisselende kwaliteit) gedocumenteerd, terwijl op dat moment nog nauwelijks aandacht werd besteed aan nederzettingen. De urnenvelden uit Overijssel zijn geïnventariseerd door A.D. Verlinde.⁶³ In de twee decennia na het verschijnen van diens proefschrift zijn nog enkele andere grafvelden uit dezelfde fase gevonden, waarmee het totale aantal Overijsselse vindplaatsen iets boven de negentig urnenvelden komt. Uit onderzoek van (vooral ‘grijze’) literatuur, documentatie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en het archeologisch gegevensbestand Archis blijkt, dat het aantal zekere en mogelijke urnenveldlocaties in de Achterhoek minimaal 40 bedraagt.

Het verspreidingsbeeld van urnenvelden geeft een eerste impressie van de bewoning van Oost-Nederland in de late bronstijd en vroege ijzertijd (fig. 12.10). Wat betreft het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap is er een clustering van vindplaatsen zichtbaar in een langgerekte strook parallel aan het IJsseldal, tussen Den Nul en Zutphen. Uit het deel van het dekzandlandschap ten oosten daarvan, Centraal en Zuid-Salland tussen Heino in het noorden en Harfsen in het zuiden, is geen enkel urnenveld bekend. De verschillen in dichtheden van vindplaatsen in dit dekzandlandschap enerzijds, en het gebied direct langs de IJssel, de Vechtstreek en grote delen van Twente anderzijds zijn markant. Vergelijkbare verschillen zijn herkenbaar in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd (zie boven). Dit wil niet zeggen dat Centraal-Salland geheel onbewoond was. In Raalte bijvoorbeeld zijn er duidelijke aanwijzingen voor bewoning in de urnenveldenperiode, en is een grafveld opgegraven dat uit het eerste deel van de midden-ijzertijd dateert.⁶⁴ Uit de Vechtstreek, het gebied dat zeker vanaf het mesolithicum al een hoge bewoningsdichtheid kent, zijn ook verschillende urnenvelden bekend. De meeste daarvan liggen in de oostelijke Vechtstreek, tussen Ommen en Hardenberg. Uit de ten noorden van het onderzoeksgebied gelegen regio ten noorden van het Vechtdal is geen enkel urnenveld bekend. In de loop van de late prehistorie zijn grote delen van dit gebied overdekt geraakt met hoogveen, waardoor het ontoegankelijk en vrijwel onbewoonbaar moet zijn geweest.

In Twente zijn urnenvelden relatief talrijk. Ze hebben vooral hoge dichtheden in gebieden waar ook veel oudere grafheuvels voorkomen, zoals het stuwwalcomplex tussen Rijssen en Markelo en de stuwwal van Ootmarsum. Voor deze gebieden is een relatief hoge bewoningsdichtheid en bewoningscontinuïteit aannemelijk. In hoofdstuk 10 is aangetoond, dat tenminste een deel van de Oost-Nederlandse urnenvelden doelbewust aangelegd is bij oudere grafmonumenten. Uit de locaties van urnenvelden kan worden afgelezen, dat de stuwwallen en met name de daaraan grenzende bewoonbare hoge zandgronden, zoals gordeldekzandruggen, nog steeds een belangrijke rol speelden in de locatiekeuze. Daarnaast is zonder meer duidelijk, dat de grafvelden uit deze fase een grotere landschappelijke spreiding kennen dan oudere grafheuvels. Dit is goed zichtbaar in de dekzandlandschappen van het dal van de Dinkel, waar verschillende grafvelden op dekzandruggen langs de rivier liggen, en in het meer versneden dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo. Uit deze gebieden zijn slechts enkele oudere grafheuvels bekend, terwijl

⁶³ Verlinde 1987a.

Van der Velde 2007a.

⁶⁴ O.a. Verlinde 1994a-b; Groenewoudt *et al.* 1998, 2000;

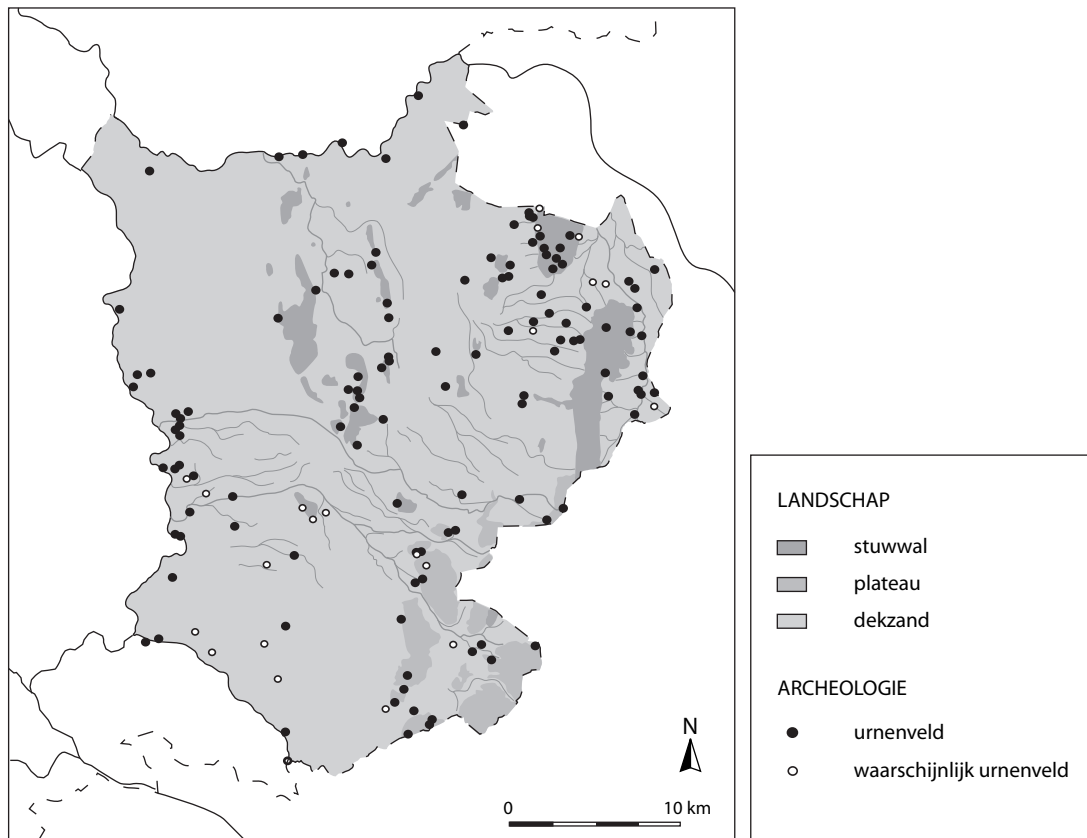

Fig. 12.10 Urnenvelden in Oost-Nederland (Overijssel gebaseerd op Verlinde 1987a, met recente aanvullingen; Achterhoek gebaseerd op 'grijze' literatuur; Vons-Comis 1978; Scholte Lubberink/Lohof 1998; Van der Kleij 2003; Archis en CAA).

urnenvelden talrijk zijn. Omdat in de betreffende dekzandlandschappen op verschillende locaties eveneens nederzettingssporen en 'losse vondsten' uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd bekend zijn, mag uit de waargenomen verschillen in verspreidingspatronen tussen grafmonumenten uit verschillende fases echter niet zonder meer geconcludeerd worden dat deze gebieden pas in de urnenveldenperiode bewoond raakten. Delen van Twente kennen duidelijk een lagere bewoningsdichtheid, of zijn zelfs geheel niet bewoond. Net als voorheen geldt dat vooral voor het Vriezenveen, dat zich uitstrekt tussen Almelo in het zuiden en Bergentheim in het noorden. Ook in delen van Zuid-Twente, bijvoorbeeld tussen Hengelvelde en Enschede, zijn geen vindplaatsen bekend. Wat zuidelijker komen wel enkele urnenvelden voor langs de Buurserbeek, in de omgeving van Haaksbergen.

In de Achterhoek is een hoge dichtheid van urnenvelden zichtbaar in de wijde omgeving van Zutphen. Verschillende vindplaatsen in dit gebied liggen op korte afstand van de rivier de Berkel en haar zijbeken. Ook verder stroomopwaarts is uit het voorkomen van grafvelden, met name in beter onderzochte gebieden, af te leiden dat de bewoning vooral gebonden is aan deze rivier en de hogere zandgronden daarnaast. Datzelfde geldt waarschijnlijk voor de Vordense Beek en Baakse Beek, tussen Vorden en Ruurlo. Daarnaast liggen verschillende (mogelijke) grafvelden op de stuwwallen van de Lochemer en Needse Berg. De Berkel stroomt langs beide markante landschapseenheden, en dat zal in de late prehistorie niet anders geweest zijn, maar de urnenvelden liggen niet op de direct aan het rivierdal grenzende deel van de stuwwallen. Duidelijker dan voorheen treedt ook het Oost-Nederlands Plateau naar voren als een gebied met een relatief hoge bewoningsdichtheid. Een deel van de urnenvelden ligt op het westelijke deel van het plateau en op de overgang naar het aangrenzende dekzandlandschap van de Achterhoek. Beekdalen en droge dalen in het plateau lijken een bepalende rol te hebben gespeeld bij de locatiekeuze. Dat geldt

ook voor de bewoning op verder oostelijk gelegen delen van het plateau. Daar liggen verschillende urnenvelden in het gebied ten noorden van Winterswijk, onder meer bij de Whemerbeek en Ratumse Beek, en ten oosten en zuidoosten van Aalten.

In het zuidwestelijke deel van de Achterhoek, dat gerekend wordt tot het oude rivierenlandschap, is recentelijk voor het eerst een urnenveld ontdekt. Dat ligt op een rivierduin in Steenderen.⁶⁵ De hogere delen in dit grotendeels door jongere IJsselklei bedekte landschap zullen in de late prehistorie zeker toegankelijk zijn geweest, hoewel van intensieve bewoning zeer waarschijnlijk geen sprake geweest is. Daarvoor was het landschap in de late prehistorie te nat, en daarnaast ontbreken aaneengesloten grote dekzandgebieden. Deze komen wel voor langs het dal van de Oude IJssel, waar (waarschijnlijke) grafvelden bekend zijn uit het gebied tussen Doesburg en Doetinchem, en verder stroomafwaarts uit de omgeving van Silvolde en Ulft. Daarentegen behoorde het centrale deel van de Achterhoek in de late prehistorie zonder twijfel tot de dunstbevolkte delen van Oost-Nederland. Uit het overwegend natte en in de late prehistorie voor een deel met veen bedekte gebied ten westen van het Oost-Nederlands Plateau is geen enkel urnenveld bekend. De zogenaamde Halse rug behoort tot de weinige landschap-pelijke eenheden binnen deze regio die goede mogelijkheden voor bewoning zal hebben geboden. Deze markante, langgerekte dekzandstructuur strekt zich uit tussen Aalten in het oosten en de buurschap De Meene in het westen. Vooral nog is er geen urnenveld van deze dekzandrug bekend. Dat kan echter goed het gevolg zijn van het feit dat grote delen bedekt zijn met plaggendecken. Ten westen van een uitloper van de Halse rug ligt het bekendste Achterhoekse urnenveld, dat van Zelhem-Wolfersveen.⁶⁶

Voor verschillende delen van Nederland wordt aangenomen dat de bevolkingsdichtheid tussen de midden-bronstijd en de vroege ijzertijd sterk toenam. Dit is bijvoorbeeld beargumenteerd voor Drenthe en het Maas-Demer-Schelde-gebied. H.T. Waterbolk spreekt voor Drenthe van een 'interne expansie' in de urnenveldenperiode. Delen van het Drentse keileemplateau met een relatief dunne dekzandbedekking, die in de voorgaande periode onbewoond waren, raakten nu bewoond.⁶⁷ Voor het Maas-Demer-Schelde-gebied wordt uitgegaan van een vergelijkbaar proces van 'landschapsinvulling', culminerend in een hoge bewoningsdichtheid en een territoriaal geordend landschap in de vroege ijzertijd.⁶⁸ Het is de vraag, in hoeverre in Oost-Nederland een vergelijkbare ontwikkeling plaatsvond. In vergelijking met het verspreidingspatroon van oudere grafheuvels en het beperkte aantal (bekende) nederzettingen uit de midden-bronstijd B lijkt de relatief hoge dichtheid van urnenvelden inderdaad te wijzen op bevolkingstoename en een graduele verdichting van het bewoningspatroon. In dezelfde tijdsspanne is een sterke ontbossing waarneembaar in de directe omgeving van nederzettingsterreinen, die zich versneld voortzette in de latere fases van de ijzertijd (hoofdstuk 15). Toch moeten er enkele kanttekeningen geplaatst worden bij de veronderstelde bevolkingstoename en bewoningsverdichting tussen de midden-bronstijd B en de urnenveldenperiode. Het verspreidingspatroon van urnenvelden mag niet zonder meer vergeleken worden met dat van oudere grafheuvels, aangezien die laatste geen representatief beeld geven van de bewoningspatronen (zie boven) en bovendien voor het overgrote deel niet scherp dateerbaar zijn. Het aantal bekende nederzettingsterreinen uit de vroege ijzertijd is wel beduidend hoger dan het aantal nederzettingen uit de late bronstijd, maar dat is minstens ten dele een gevolg van een verandering in nederzettingssysteem (hoofdstuk 13). Tenslotte geven de Overijsselse urnenvelden geen directe aanleiding om uit te gaan van een bevolkingstoename gedurende de urnenveldenperiode. Er zijn in deze provincie zelfs meer grafvelden in de late bronstijd gedateerd dan in de vroege ijzertijd, hoewel er voornamelijk te weinig grafvelden vlakdekkend opgegraven zijn om statistisch betrouwbare analyses te kunnen maken van demografische ontwikkelingen.⁶⁹

⁶⁵ Ringenier 2005.

⁶⁸ Roymans/Gerritsen 2002; Gerritsen 2003.

⁶⁶ Verlinde 1974b.

⁶⁹ Verlinde 1987a, 322-323.

⁶⁷ Waterbolk 1995b, 12-13, mede op basis van Spek 1993.

12.2.1.4 Protohistorie en vroege historie

In hoofdstuk 4 is de aandacht gevestigd op eerder onderzoek dat ten doel had om Oost-Nederlandse bewoningspatronen in de vroege middeleeuwen te reconstrueren. De eerste stappen werden in de jaren veertig van de vorige eeuw gezet door de historicus B.H. Slicher van Bath.⁷⁰ Zijn modelvorming was gebaseerd op historische, naamkundige en geografische gegevens. Hij betrok ook archeologische bronnen in zijn onderzoek, hoewel het aantal bekende vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen ten tijde van zijn modelvorming nog zeer beperkt was. Deze situatie was in de jaren tachtig, op het moment dat eerst H.A. Heidinga en vervolgens H.T. Waterbolk het gebied onderzochten vanuit een archeologische en historische invalshoek, inmiddels enigszins verbeterd.⁷¹ In beide studies vormen vroeg-middeleeuwse ‘kerngewesten’ een centraal thema (par. 4.3.4). Heidinga gaf deze naam aan de door hem gereconstrueerde kleine en relatief stabiele territoria, die bewoonde ‘eilanden’ vormden die omgeven waren door grotendeels onontgonnen en onbewoonde gebieden.⁷² Deze kerngewesten moeten beschouwd worden als een archeologisch construct, dat diende om de vroeg-middeleeuwse samenleving in te delen in kleinere, geografisch gescheiden bewoningseenheden. Vooralsnog is het de vraag hoe deze bewoningsconcentraties zich verhouden tot in historische bronnen vermelde vroeg-middeleeuwse politiek-geografische eenheden, zoals de Karolingische gouwen of *pagi*.⁷³ Deze kwestie komt later in deze paragraaf aan de orde.

Waterbolk werkte Heidinga’s model verder uit, en ‘verlegde’ een deel van de door Heidinga gereconstrueerde landschappelijke begrenzingen van kerngewesten. Hij vestigde ook de aandacht op de ‘wortels’ van het middeleeuwse bewoningspatroon. Hoofdzakelijk naar aanleiding van eerder onderzoek in Drenthe veronderstelt hij, dat de laat-middeleeuwse markenindeling in essentie terug te voeren is op de laat-prehistorische territoriale indeling zoals die reconstrueerbaar is aan de hand van het verspreidingspatroon van urnenvelden en nederzettingen uit de late bronstijd en vroege ijzertijd.⁷⁴ Binnen dit ‘continuïteitsmodel’, zoals het in de archeologische literatuur bekend staat, kan een onderscheid gemaakt worden tussen twee schaalniveaus. Ten eerste zijn er de bewoningspatronen op supraregionaal schaalniveau, die in dit hoofdstuk besproken worden. Het tweede niveau kan beschreven worden als ‘het’ nederzettingsteritorium, volgens Waterbolk in grote lijnen overeenkomend met de laat-middeleeuwse marken, met haar laat-prehistorische wortels. Aan dat microregionale schaalniveau wordt in het volgende hoofdstuk aandacht besteed (par. 13.7.1). Wat betreft de vroege-middeleeuwen kunnen de ‘kerngewesten’ beschouwd worden als overkoepelende ruimtelijke eenheden, die opgebouwd zijn uit verschillende aangrenzende nederzettingsterritoria.

Vanaf het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw is het aantal archeologische vindplaatsen uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen sterk toegenomen. Het belangrijke overzichtartikel van W.A. van Es en A.D. Verlinde uit 1977⁷⁵, dat het Overijsselse archeologische fundament vormde onder de theorievorming met betrekking tot de kerngewesten, is inmiddels niet meer *up-to-date*. De toename van gegevens maakt het mogelijk om de theorieën van Heidinga en Waterbolk aan een heranalyse te onderwerpen. Dit wordt gedaan door de gereconstrueerde kerngewesten te toetsen aan een aanzienlijk groter archeologisch gegevensbestand, en vervolgens toponiemen en het verspreidingspatroon van domeingoeederen in het beeld te betrekken. Vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen vormen het referentiekader. Omdat vooral het bewoningspatroon vóór de Karolingische tijd relevant is, wordt de aanvang van dat tijdvak, omstreeks 750 na Christus, als ‘sluitdatum’ genomen. Zoals in hoofdstuk 13 zal

⁷⁰ Slicher van Bath 1944a-b, 1949, 1957.

⁷¹ Heidinga 1984, 167-220; 1986; Waterbolk 1990b.

⁷² Heidinga 1984, 167-169; 1986, 131-132.

⁷³ Theuws 1988, 103-142.

⁷⁴ Waterbolk 1982, 1990b.

⁷⁵ Van Es/Verlinde 1977.

worden beargumenteerd, vindt in Oost-Nederland vanaf de Karolingische tijd een gefaseerde uitbreiding van het bewoningsareaal plaats. In deze paragraaf wordt het beeld voorafgaand aan deze periode gereconstrueerd.

Alvorens het verspreidingspatroon van vindplaatsen uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen besproken wordt, is het noodzakelijk enkele methodologische kanttekeningen te plaatsen. Ten eerste is het aantal bekende nederzettingen, grafvelden en ‘losse vondsten’ uit de Romeinse tijd in Oost-Nederland duidelijk groter dan het aantal vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen (circa 160 tegenover 90). Dit verschil manifesteert zich niet alleen in de zeldzaamheid van vroeg-middeleeuwse grafvelden (hoofdstuk 3), maar ook in het aantal nederzettingen. Vanzelfsprekend is het van belang dat de Romeinse tijd (450 jaar) langer is dan het bestudeerde deel van de middeleeuwen (300 jaar). Bovendien zijn nederzettingen uit de Romeinse tijd vermoedelijk in het algemeen iets beter herkenbaar dan die uit de vroege middeleeuwen. Dit is het gevolg van het voorkomen van Romeinse importvondsten en een gemiddeld grotere plaatsvastheid, hetgeen bijvoorbeeld leidt tot meer gebouwstructuren per vindplaats en een hogere vondstdichtheid (hoofdstuk 13). Ten tweede zijn veel vroeg-middeleeuwse nederzettingsterreinen niet scherp dateerbaar. Dit geldt met name voor oppervlaktevindplaatsen en kleinschalig opgegraven nederzettingsterreinen. Het lokaal vervaardigde Hessens-Schortens-aardewerk is dominant, maar er bestaat nog geen gedetailleerd inzicht in de typonologische ontwikkeling van dit aardewerktype.⁷⁶ Import-aardewerk kan een goede indicator voor de datering van een nederzetting zijn, maar dit komt buiten de IJsselstreek slechts sporadisch voor. Vindplaatsen die uit de negende eeuw of daarna dateren zijn doorgaans wel uit het bestand te filteren op basis van het voorkomen van kogelpot-aardewerk en de typologische kenmerken van eventueel aanwezige huisplattegronden. Het is daarom niet geheel uit te sluiten dat enkele van de gekarteerde vroeg-middeleeuwse vindplaatsen iets jonger zijn dan 750 na Christus, maar het is niet waarschijnlijk dat deze het verspreidingsbeeld sterk vertekenen.

Bij de analyse van de geografische spreiding van nederzettingen en grafvelden uit de periode tussen het begin van de jaartelling en het midden van de achtste eeuw valt direct op, dat de hogere gronden langs het dal van de Vecht nog steeds tot de dichtstbewoonde delen van Oost-Nederland behoren (fig. 12.11). Opmerkelijk is dat vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen in het gebied ten westen van Ommen talrijk zijn, terwijl hier slechts één urnenveld bekend is. Uit het verspreidingspatroon van vindplaatsen in dit gebied is zelfs in detail zichtbaar, waar de Vecht stroomde in deze fase. Van Es en Verlinde wezen al op het grote belang van de Vecht in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. Ze beschouwen het rivierdal als een *Siedlungskammer*, waarbinnen nederzettingen uit de Romeinse Tijd steeds op ongeveer twee kilometer afstand van elkaar lagen op hoge dekzandruggen langs de rivier.⁷⁷ Ook van de rivierduinen en dekzandruggen ten oosten van het dal van de IJssel zijn verschillende vindplaatsen bekend, hoewel de dichtheid duidelijk lager is dan in de Vechtstreek. De verschillen in dichtheden tussen beide gebieden kunnen een gevolg zijn van het feit dat zich in het IJsseldal pas in de laat-Romeinse tijd of vroege middeleeuwen een grote rivier ontwikkelde, terwijl de Vecht gedurende het hele Holoceen (en langer) al functioneerde (hoofdstuk 6). Daarnaast komen langs de Vecht grotere aaneengesloten dekzandarealen voor, terwijl het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap meer ‘versnipperd’ is. Langs de IJssel zijn met name vindplaatsen zichtbaar in de wijde omgeving van Zwolle, en in de regio tussen Olst en Zutphen. In dit laatste gebied zijn, vanwege de hoge onderzoeksintensiteit, opnieuw de meeste vindplaatsen bekend uit de omgeving van Deventer en Zutphen.

⁷⁶ Groenewoudt *et al.* 2006, 25-26.

⁷⁷ Van Es/Verlinde 1977, 34-35.

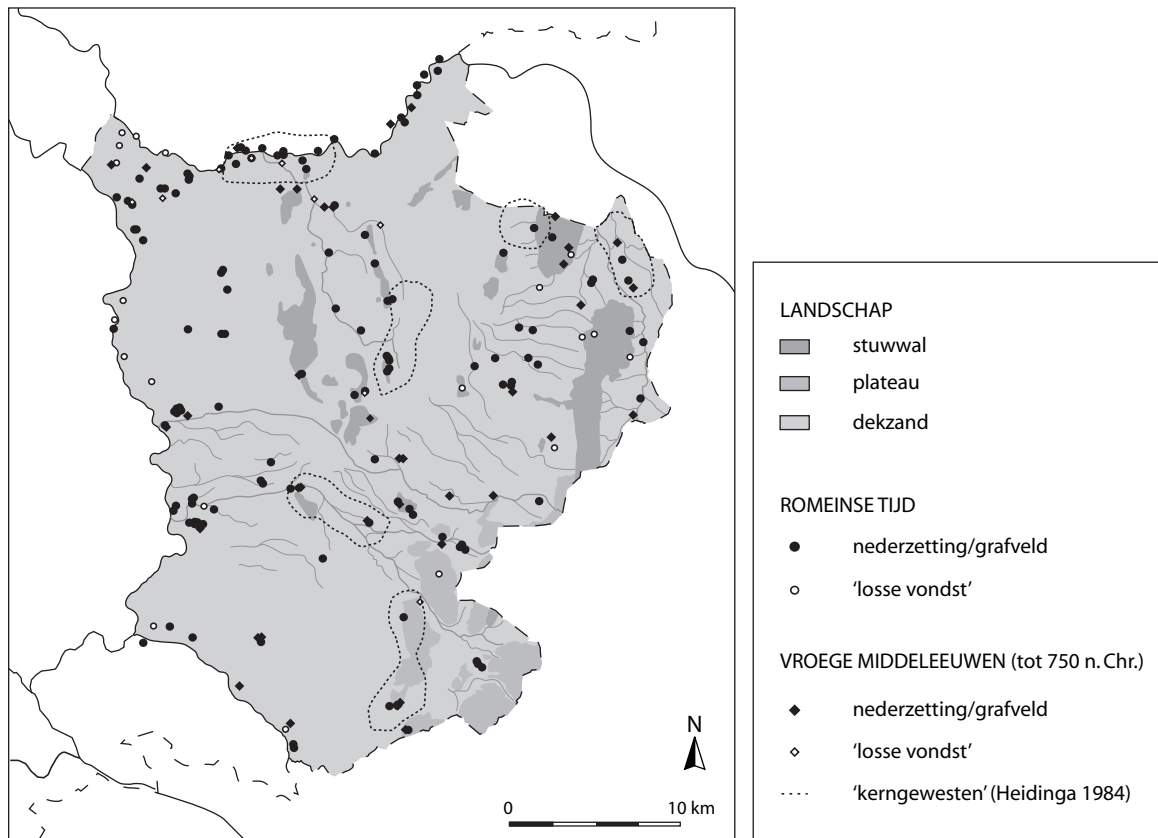

Fig. 12.11 Vindplaatsen (nederzettingen, grafvelden) en 'losse' vondsten uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen in Oost-Nederland (ca. 0 – 750 na Chr.), en de door Heidinga gereconstrueerde 'kerngewesten' (1984, fig. III, 2 : 2, p. 201). Met name gebaseerd op Archis en CAA.

Verlinde beschouwt de hogere gronden ten oosten van de IJssel als een belangrijke verkeersader, die in de Romeinse tijd het gebied ten zuiden van de *limes* verbond met Noord-Nederland (fig. 12.12; zie ook par. 7.10).⁷⁸ Op basis van het verspreidingspatroon van vindplaatsen, het soms afwijkende karakter daarvan en de landschapsstructuur van het westelijke deel van Oost-Nederland is deze aanname plausibel. Het IJsseldal is één van de weinige noord-zuid geörienteerde, grootschalige landschappelijke structuren in het gebied. Desondanks ontbreken met name in het oude rivierenlandschap ten zuiden van Steenderen vindplaatsen die het mogelijk maken om de 'route' exact te reconstrueren. Dat geldt in nog sterkere mate voor het overwegend natte gebied tussen Zwolle en Steenwijk, ten noorden van het onderzoeksgebied. Een vergelijkbare, noord-zuid geörienteerde verkeersroute reconstrueert Verlinde in het aan Twente en de Achterhoek grenzende deel van Duitsland. Deze zou vanaf de Hellweg bij Haltern noordwaarts gelopen hebben, in grote lijnen tussen de Eems en de bovenloop van de Vecht, en een vertakking naar het zuidoostelijke deel van Drenthe hebben.⁷⁹ Deze reconstructie is gefundeerd op de landschapsstructuur en het verspreidingspatroon, de dichtheid en het karakter van vindplaatsen uit de Romeinse tijd. In dit gebied zijn bijvoorbeeld enkele muntschatten gevonden, komen binnen nederzettingen hoge percentages (soms vroeg-Romeinse) importvondsten voor en is in Heek (Duitsland) een in 'Romeinse stijl' gebouwde boerderij opgegraven. Deze Duitse route van boven-regionale importantie en de 'IJsselroute' kunnen de twee belangrijkste verkeersgeografische aders tussen Noord-Nederland en het gebied ten zuiden van de *limes* hebben gevormd. Op basis van de landschapsstructuur en de hoge dichtheid aan vindplaatsen uit

⁷⁸ Verlinde 2004, 86-87; Verlinde/Erdrich 2006, 346-350.

Amersfoort.

⁷⁹ Beschrijving op basis van pers. comm. A.D. Verlinde,

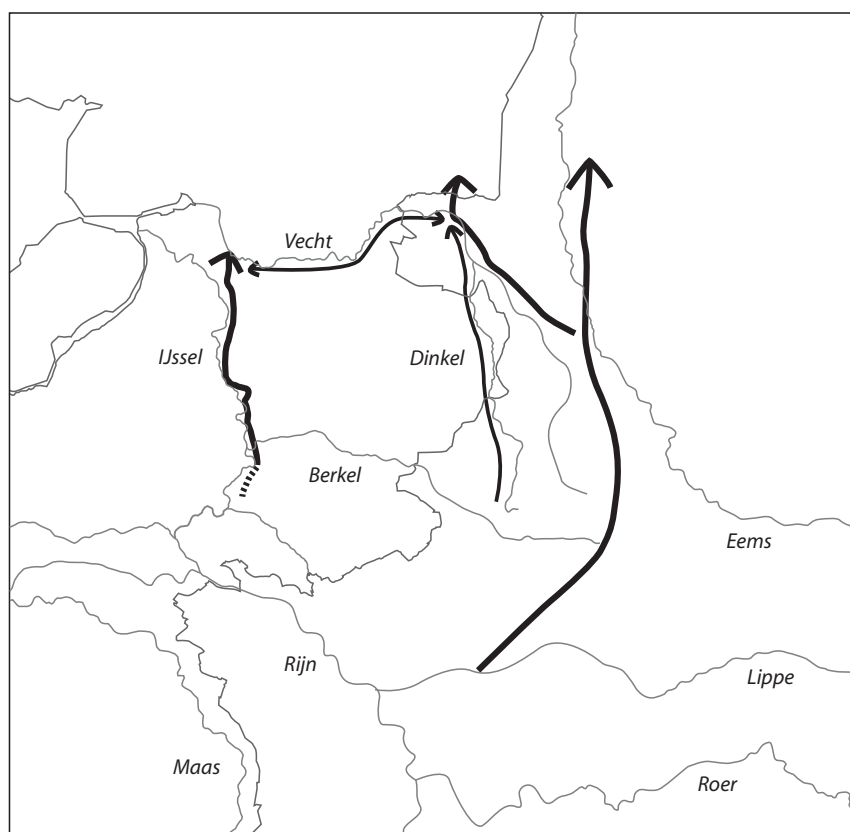

Fig. 12.12 Schematische weergave van veronderstelde 'verkeersroutes' van bovenregionale importantie in en in de directe omgeving van Oost-Nederland in de Romeinse tijd, af te leiden uit dichtheid en verschijningsvorm van archeologische vindplaatsen en landschapsstructuur. De dunne pijlen markeren doorgaande routes langs de Dinkel en Vecht, die waarschijnlijk eerder van regionale importantie zijn geweest (verloop 'IJsselroute' naar Verlinde/Erdrich 2006, afb. 18, p. 348; zie ook fig. 7.17).

de Romeinse tijd hebben daarnaast ook de hogere zandgronden langs de Vecht ongetwijfeld niet alleen een belangrijke bewoningskern gevormd, maar tevens een 'corridor' door overwegend natte gebieden met een relatief lage bevolkingsdichtheid. In mindere mate kan datzelfde worden verondersteld voor de hogere gronden langs het Dinkeldal. De oost-west geörienteerde 'Vechtroute', van regionale betekenis, kan beide supraregionale structuren met elkaar hebben verbonden. Getuige de eerder besproken zeldzame vondsten van vroeg-Romeinse importen op enkele locaties in de noordoostelijke Achterhoek (par. 9.8; vindplaatsen Borculo-Hesselinkes en Rekken-Apedijk) is het overigens goed mogelijk dat deze regio binnen de 'invloedsfeer' van de genoemde route door aangrenzende delen van Duitsland lag.

Wanneer de aandacht weer verlegd wordt naar Salland, moet geconstateerd worden dat er in vergelijking met de urnenveldenperiode sterkere aanwijzingen zijn voor bewoning in het centrale deel van het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap. Dit manifesteert zich vooral in de Romeinse tijd, bijvoorbeeld in de vorm van nederzettingen in Heeten en Bathmen.⁸⁰ Op de vindplaats Raalte-De Zegge (Boetelerenk) zijn ook vroeg-middeleeuwse bewoningssporen opgegraven.⁸¹ Op basis van de huidige kennisstand lijkt de bewoningsdichtheid in dit gebied, net als voorheen, lager te zijn dan in de Vechtstreek en de IJsselstreek. In het westelijke deel van Twente liggen veel vindplaatsen op dekzandrug-

⁸⁰ Heeten: o.a. Verlinde/Erdrich 1998; Lauwerier *et al.* 1999; Van der Velde 2007a. Bathmen: Groenewoudt/

Lubberding 1996; Groenewoudt/Erdrich 1997.
⁸¹ Van der Velde 2004b, 2007a.

gen langs de Regge en de Linderbeek. Het belang van rivieren en beken is ook hier goed zichtbaar in het verspreidingspatroon. Verder vond er bewoning plaats in de directe omgeving van de stuwwal van Wierden en het stuwwalcomplex van Rijssen-Markelo. De betreffende vindplaatsen liggen hoofdzakelijk op gordeldekzandruggen. Net als in de urnenveldenperiode zijn er geen aanwijzingen voor intensieve bewoning op het noordelijke deel van de Sallandse Heuvelrug, ongeveer tussen Nijverdal en Holten. In andere delen van Twente vallen clusters van vindplaatsen op in het dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo en bij de stuwwal van Ootmarsum. Daarnaast is een 'lint' van vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen zichtbaar op de grote dekzandruggen langs de Dinkel. In het zuiden van Twente komen enkele vindplaatsen voor langs de Buurserbeek.

In de Achterhoek kent de omgeving van Zutphen de hoogste dichtheid aan archeologische vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. De meeste vindplaatsen liggen op korte afstand van de Berkel en haar zijbeken. Ook langs verder stroomopwaarts gelegen delen van de Berkel liggen diverse vindplaatsen. De dichtheid daarvan is op dit moment nog niet vergelijkbaar met die in de beter onderzochte Vechtstreek. Het is echter vrijwel zeker dat ook de hogere gronden langs deze rivier een dichtbevoonde, oost-west geörienteerde 'corridor' vormden, en dat het aantal vindplaatsen bij een intensivering van archeologisch onderzoek in deze streek sterk zou toenemen. Dat is bijvoorbeeld al zichtbaar in de noordoostelijke Achterhoek, waar enkele actieve amateur-archeologen diverse vindplaatsen op dekzandruggen langs het rivierdal hebben ontdekt (hoofdstuk 9). Wat betreft de andere delen van de Achterhoek is het verspreidingspatroon van vindplaatsen opvallend goed vergelijkbaar met dat van de urnenvelden. De meeste vindplaatsen liggen langs de Oude IJssel, op de randen van het Oost-Nederlands Plateau en in de omgeving van Winterswijk. De dichtheden van vindplaatsen in het oude rivierenlandschap ten zuiden van Zutphen en in het vlakke centrale deel van de Achterhoek zijn onverminderd zeer laag.

Het verspreidingsbeeld van vindplaatsen leert ons, dat er nauwelijks vroeg-middeleeuwse vindplaatsen voorkomen in gebieden waar geen directe aanwijzingen zijn voor bewoning in de Romeinse tijd. In enkele gevallen waar dat wel het geval is, zoals in de omgeving van de Buurserbeek bij Haaksbergen, betreft het uitsluitend slecht onderzochte microregio's. Urnenvelden, die een hogere ontdekkingskans hebben dan nederzettingsterreinen, zijn uit de betreffende gebieden wel bekend. Dit maakt het aannemelijk dat hier sprake is van onderzoekslacunes, en er waarschijnlijk wel vindplaatsen uit de Romeinse tijd verwacht kunnen worden. Op het eerste gezicht lijken bovengenoemde waarnemingen een sterke indicatie voor bewoningscontinuïteit, maar de relatief onscherpe dateringen van veel vindplaatsen maken het onmogelijk om daarover met de huidige kennisstand – althans op dit schaalniveau – gedetailleerde uitspraken te doen. In hoofdstuk 13 wordt aandacht besteed aan indicaties voor bewoningscontinuïteit op microregionaal schaalniveau. Op deze plaats kan al wel vastgesteld worden dat vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen zich dus hoofdzakelijk bevinden in dezelfde gebieden die ook in de late prehistorie en Romeinse tijd bewoond waren. In dit opzicht wijzen de gereconstrueerde patronen op een relatieve stabiliteit van de woongebieden op supraregionaal schaalniveau, zonder daaraan overigens conclusies te verbinden wat betreft territorialiteit of sociaal-politieke structuur. Aan dit onderwerp wordt later in deze paragraaf meer aandacht besteed. In de meeste delen van Oost-Nederland zijn meer vindplaatsen uit de Romeinse tijd bekend dan uit de vroege middeleeuwen. Dit is met name goed zichtbaar in de dekzandlandschappen van Centraal-Salland en het Bekken van Hengelo. In hoeverre dit verschil wijst op een afname van bevolkingsdichtheid na de Romeinse tijd is voornamelijk moeilijk in te schatten, mede vanwege de eerder besproken methodologische kanttekeningen, maar deze mogelijkheid kan zeker niet uitgesloten worden. Duidelijk is wel, dat er geen enkele aanwijzing is voor een sterke afname in bevolkingsdichtheid in het eind van de midden- en laat-Romeinse tijd. Dit patroon is herkenbaar in delen van het Maas-Demer-Schelde-gebied. Met name op de zandgronden van Noord-Brabant is direct na de Romeinse overheersing vanaf circa de tweede helft van de derde eeuw sprake van een zeer lage bewoningsdicht-

heid.⁸² Nederzettingsterreinen en grafvelden uit de derde en vierde eeuw zijn in Oost-Nederland echter juist goed vertegenwoordigd. De ontwikkelingen ten zuiden van de *limes* kunnen dus niet gekoppeld worden aan gelijktijdige, archeologisch aantoonbare veranderingen in Oost-Nederland.

Nu de bewoningspatronen in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen op basis van de huidige archeologische kennisstand globaal in beeld zijn gebracht, is de volgende vraag in hoeverre de bewoningsconcentraties overeenkomen met de gereconstrueerde positie van de vroeg-middeleeuwse 'kerngewesten'. Wanneer de globale kartografische weergave van kerngewesten van Heidinga als uitgangspunt wordt genomen, wordt duidelijk dat de gereconstrueerde begrenzingen niet overeenkomen met het archeologische verspreidingspatroon van vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. Veel vindplaatsen liggen buiten de kerngewesten, waardoor deze volstrekt onhoudbaar zijn geworden. Terwijl Heidinga relatief beperkte delen van de hogere gronden langs de Vecht, Regge, Dinkel en Berkel aanmerkte als bewoningskern, is inmiddels aantoonbaar dat de dekzandruggen en rivierduinen langs deze hele rivierlopen een hoge bewoningsdichtheid kenden. Dit patroon werd voor de Vecht al onderkend door Waterbolk. Hij merkte ook delen van de aan het IJsseldal grenzende hogere zandgronden aan als mogelijk kerngewest.⁸³ Deze aanname is bevestigd door het toegenomen aantal archeologische vindplaatsen in deze regio, met name wat betreft de omgeving van Zwolle en het gebied tussen Olst en Zutphen.

Volgens J. Nicolay is tussen de vierde en zesde eeuw na Christus op basis van het voorkomen van gouden artefacten zelfs elitevorming waarneembaar in de oostelijke helft van Centraal-Nederland (zie ook par. 7.11.1).⁸⁴ Het betreft vondsten van gouden halsringen van het 'type Velp', een *Kolbenarmring* uit Deventer en zogenaamde *bracteaten* (met stempelmotieven versierde hangers). Nicolay beschouwt de vondst uit Deventer en de vier gouden halsringen uit de IJssel bij Olst (par. 3.7.4.2 en 15.2.3.4) als de meest noordoostelijke vindplaatsen binnen dit gebied (fig. 12.13). Enkele andere Oost-Nederlandse vindplaatsen kunnen wellicht ook in verband worden gebracht met dit cluster. B. Fermin en M. Grootthedde spreken in verband met de nederzetting van Zutphen-'s Gravenhof over mogelijke elitevorming in de laat-Romeinse tijd, op basis van het voorkomen van enkele zeldzame Romeinse importvondsten en een hoog percentage import-aardewerk (par. 8.9).⁸⁵ Verder zuidelijk, in de Liemers, zijn op twee nederzettingsterreinen aanwijzingen verkregen voor de bewerking van zowel goud als zilver. Het betreft de vindplaatsen Didam-Kollenburg en Wehl-Oldershove.⁸⁶ In Didam betreft het een smeltkroesje met goudresten, alsmede een hoeveelheid verknipt goud dat vermoedelijk diende om omgesmolten te worden. Deze vondsten werden door Groenewoudt *et al.* reeds in verband gebracht met mogelijke elitevorming omstreeks de overgangsfase van de laat-Romeinse tijd van de middeleeuwen (par. 3.7.2)⁸⁷, en sluiten – net als bovengenoemde vindplaats in Zutphen – in ruimtelijk opzicht aan bij het cluster van vindplaatsen dat door Nicolay herkend werd.

Grote delen van de Sallandse Heuvelrug en omgeving lijken vrijwel onbewoond te zijn. In het aangrenzende westelijke deel van Twente komen wel diverse vindplaatsen voor, die gebonden zijn aan beeksystemen (Regge en Linderbeek) en aan de gordeldekzandruggen langs de stuwwallen van Wierden en Rijssen-Markelo. Het beeld voor het oostelijke en noordoostelijke deel van Twente is door een toename van het aantal vindplaatsen in de laatste decennia eveneens duidelijker geworden. Er liggen met name

⁸² O.a. Theuws/Hiddink 1996; Verwers 1998/1999; Van Enckevort *et al.* 2005, 7. Zie Bazelmans/Theuws 1990 voor onderzoek van één van de weinige Brabantse vindplaatsen uit de laat-Romeinse tijd.

⁸³ Waterbolk 1990b, 363-365.

⁸⁴ Nicolay 2006, 32-35.

⁸⁵ Fermin/Grootthedde 2006b, 17-18.

⁸⁶ Koster *et al.* 2001, 34-35; Prangma 2003.

⁸⁷ Groenewoudt *et al.* 2006, 10.

veel vindplaatsen langs de Dinkel, in het dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo en in de omgeving van de stuwwal van Ootmarsum. De kleine Twentse kerngewesten van Heidinga geven geen reëel beeld van de bewoningsconcentraties die herkenbaar zijn in het archeologisch bestand. In verband met een mogelijke 'tweedeling' binnen Twente, zoals in de naam van de streek weerspiegeld zou zijn, wees Waterbolk op de mogelijkheid van een groot noordoostelijk gebied (deels gesitueerd in de *Niedergrafschaft Bentheim*) en een klein zuidwestelijk gebied, deels gesitueerd in de hedendaagse noordoostelijke Achterhoek.⁸⁸ Op basis van het verspreidingspatroon van archeologische vindplaatsen rekent hij de oevers van de Buurserbeek, de Boven-Berkel en Boven-Regge en het aangrenzend deel van de stuwwal van Oldenzaal tot het zuidwestelijke gebied. De 'grens' met het andere deel van het 'oorspronkelijke' Twente bevindt zich volgens Waterbolk mogelijk ter hoogte van 'het laaggelegen samenvloeiingsgebied van de Almelose beek, de broekgebieden van onder andere Borne en Delden en de zware leemgronden van de Enschedese stuwwal'. Uit dit mogelijke 'grensgebied' zijn tegenwoordig nog steeds vrijwel geen vindplaatsen bekend.

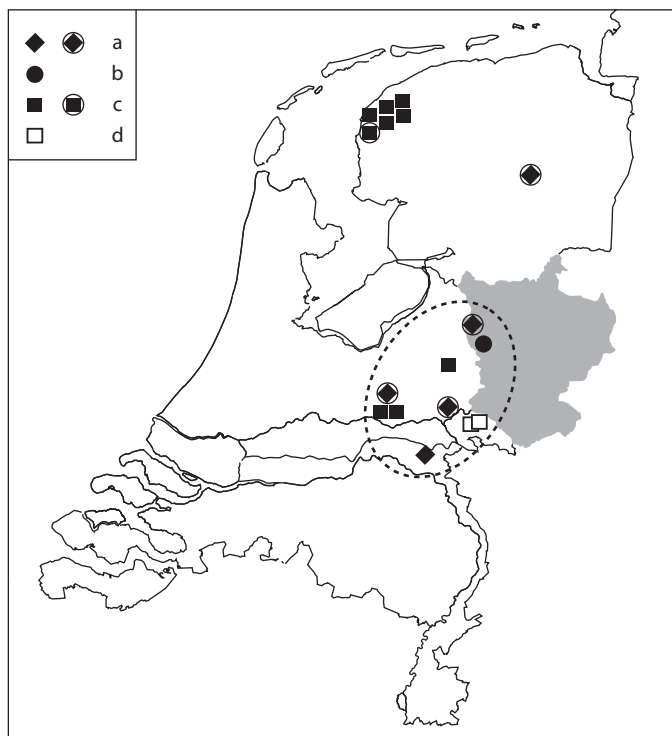

Fig. 12.13 Vindplaatsen van gouden artefacten uit de fase tussen de late vierde en zesde eeuw na Christus. Schatvondsten zijn met een cirkel rond het betreffende symbool aangegeven.

Legenda: A: halsringen van het type Velp (late vierde eeuw); B: *Kolbenarmring* (vermoedelijk vijfde of zesde eeuw); C: bracteaten (circa 450-550 na Christus); D: laat-Romeinse nederzettingen met aanwijzingen voor de bewerking van goud. Naar Nicolay 2006, afb. 4, p. 32, aangevuld met categorie D.

Zowel voor Heidinga als Waterbolk bleek het, vanwege het beperkte aantal vindplaatsen, moeilijk om een reconstructie te maken van kerngewesten in de Achterhoek. Uit ons onderzoek blijkt, dat het hele Berkeldal als belangrijke bewoningskern kan worden aangemerkt. Datzelfde geldt voor de Oude IJssel. Wat betreft het oostelijke deel van de Achterhoek is de kennisstand in de laatste twee decennia nauwelijks verbeterd. Enkele vindplaatsen liggen op de overgang van het Oost-Nederlands Plateau naar het aangrenzende dekzandlandschap van de Achterhoek, tussen Aalten en Groenlo. Deze waren aanleiding voor Heidinga om daar, op de overgang tussen beide hoofdlandschappen, een kerngewest te reconstrueren. Sindsdien is duidelijk geworden dat ook delen van het grotendeels natte Plateau zelf bewoond waren. Net als in de late prehistorie moet vooral gedacht worden aan de hoge zandgronden langs de grotere beken in dit gebied, zoals de Whemerbeek en de Groenlosche Slinge in de omgeving van Winterswijk.

⁸⁸ Waterbolk 1990b, 357 en 365-367.

Uit bovenstaande beschrijving wordt duidelijk, dat er in Oost-Nederland grote verschillen zijn in bevolkingsdichtheid. De gebieden met een hoge bewoningsdichtheid tussen de Romeinse tijd en vroeg-Karolingische tijd zijn goed herkenbaar, en lijken omgeven te zijn door vrijwel onbewoonde gebieden of gebieden met een lagere bewoningsdichtheid. Wat dit betreft voldoen ze aan Heidinga's definitie van een kerngewest, al blijken de bewoningsconcentraties in Oost-Nederland wel beduidend grotere gebieden te beslaan dan hij aannam op basis van de toenmalige kennisstand. Het is de vraag, hoe deze kerngewesten precies geïnterpreteerd moeten worden. Heidinga gaat er vanuit, dat binnen een kerngewest de ruimtelijke nabijheid tot elkaar het belangrijkste structurerende criterium vormde, en zorgde voor een sterke sociale cohesie. Kerngewesten bezaten volgens hem een zekere administratieve status en culturele identiteit.⁸⁹ Deze aanname wordt niet gedeeld door F.C.W.J. Theuws. Volgens Theuws kan men op grond van geconcentreerde bewoning en de nabijheid tot elkaar verwachten dat gebieden weliswaar een zekere mate van verhoogde sociale interactie vertonen, maar hoeft die zich niet in 'institutionele' of politieke structuren te manifesteren. Bij de omschrijving van het begrip kerngewest is volgens hem te weinig rekening gehouden met interne differentiatie, en met name met de maatschappelijke structurerende rol van de elite. Er hoeft geen directe correlatie te bestaan tussen bevolkingsconcentraties, zoals die waarneembaar zijn in het Oost-Nederlandse archeologische bestand, en politiek-geografische eenheden.⁹⁰ Een gedetailleerde beschouwing van historische bronnen van vóór de laat-Karolingische tijd, die wellicht inzicht zouden kunnen verschaffen in de sociaal-politieke organisatie in het onderzoeksgebied in de vroege middeleeuwen, valt buiten het kader van deze studie. Daarbij komt dat dergelijke bronnen uitermate zeldzaam zijn.⁹¹ Daarom wordt aan de in dit hoofdstuk herkende bevolkingsconcentraties geen politiek-geografische betekenis toegekend. Ze worden uitsluitend beschouwd als gebieden met een hoge bevolkingsdichtheid, waarvan de ligging in belangrijke mate bepaald lijkt te zijn door de Oost-Nederlandse landschapsstructuur.

Het is de vraag, in hoeverre deze bevolkingsconcentraties uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen stabiliteit vertonen. Zoals al vermeld werd, veronderstelt Waterbolk dat de laat-middeleeuwse markenindeling in Drenthe in essentie terug te voeren is op de laat-prehistorische territoriale structuur, en dat dit in Oost-Nederland ook het geval is.⁹² Dit betekent dat een 'kerngewest' volgens hem opgedeeld kan worden in verschillende kleinere 'territoria', grotendeels overeenkomend met de latere marken, en dat de wortels daarvan terug te leiden zijn tot de late prehistorie. Ter nuancering merkt hij wel op dat de vergelijking van het verspreidingspatroon van urnenvelden en vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen plaatselijk wijst op een verkleining van het bewoningsareaal, als gevolg van vernatting en veenontwikkeling. Waterbolks zogenaamde continuïteitsmodel is ter discussie gesteld door F.C.W.J. Theuws en T. Spek.⁹³ Beide onderzoekers wijzen er op, dat tussen de late prehistorie en de middeleeuwen een grote dynamiek bestaat in het aantal, de ligging en de groottes van de nederzettingsterritoria. Het model legt volgens hen een te grote nadruk op homogeniteit, en zou daardoor eventuele sociale, politieke en economische differentiatie 'verbergen'. In essentie pleiten Theuws en Spek voor een grotere nadruk op dynamiek, variatie en heterogeniteit, in plaats van de homogeniteit die zij kenmerkend achten voor het continuïteitsmodel.

Zonder in detail in te gaan op de Drentse situatie, dient vastgesteld te worden dat de kwaliteit van de Oost-Nederlandse archeologische gegevens nog niet goed genoeg is om een gedetailleerde reconstructie te kunnen maken van de mate van stabiliteit van 'de nederzettingsterritoria' tussen de late prehistorie en late middeleeuwen, laat staan van het aantal, de grootte en exacte ligging daarvan. Waterbolk begint zijn

⁸⁹ Heidinga 1987, 154, 174-179.

⁹⁰ Theuws 1988, 103-142, m.n. 136-137 en 141-142.

⁹¹ Keunen in voorb.

⁹² Waterbolk 1979, 1980, 1982, 1995b. Zie voor specifiek Oost-Nederland Waterbolk 1990b, 363-367.

⁹³ Theuws 1988, 139-141; Spek 2004, 158-159.

Drentse beschrijving met grafheuvelgroepen, maar die zijn in Oost-Nederland niet representatief voor de bewoningspatronen. Datzelfde geldt in nog sterkere mate voor *Celtic Fields*. Daarnaast valt de laat- en post-middeleeuwse markenindeling van het onderzoeksgebied buiten het kader van deze studie. Hoewel in goed onderzochte microregio's soms wel uitspraken kunnen worden gedaan over bewoningscontinuïteit tussen de late prehistorie en vroege middeleeuwen (par. 13.7.1), is een wetenschappelijk verantwoorde toetsing van Waterbolks continuïteitsmodel op supraregionaal schaalniveau voor ons onderzoeksgebied dus nog nauwelijks mogelijk. Op deze schaal is het wel mogelijk om een globale reconstructie te maken van de stabiliteit van het bewoningspatroon. Voor dit doel dient de tijdsspanne tussen de gepresenteerde kaartbeelden van de urnenvelden en van vindplaatsen uit de Romeinse tijd overbrugd te worden. Juist voor deze tijdsspanne wordt voor verschillende delen van Nederland aangenomen, dat er grote veranderingen plaatsvonden in het nederzettingpatroon. Dat geldt met name voor Drenthe en het aangrenzende deel van het Noord-Nederlandse kustgebied, en voor het Maas-Demer-Schelde-gebied.

Voor beide regio's wordt de aanvang van deze ontwikkeling geplaatst omstreeks de overgang van de vroege naar de midden-ijzertijd. In het begin van de midden-ijzertijd worden de kwelders van het Noord-Nederlandse kustgebied bewoond. Deze ontwikkeling wordt gerelateerd aan de toename in bevolkingsdichtheid van het Drents Plateau, agrarische intensivering (*Celtic Fields*), stijging van de grondwaterspiegel, expansie van hoogvenen, ontbossing, bodemdegradatie en het optreden van zandverstuivingen.⁹⁴ Bovengenoemde processen resulteerden onder meer in een reductie van de kwantiteit en kwaliteit van de weidegronden, hetgeen in de vroege ijzertijd leidde tot transhumance tussen het Drents Plateau en de kuststreek – en aansluitend de kolonisatie van dat laatste gebied.⁹⁵ Op het Drents Plateau zelf zijn er in de jongere fasen van de ijzertijd duidelijke verschuivingen in bewoning waarneembaar van dekzand- naar keileemgebieden.⁹⁶ Grotendeels dezelfde processen worden als redenen aangedragen voor een gelijktijdige, drastische verandering in de nederzettingpatronen in het Maas-Demer-Schelde-gebied.⁹⁷ In het voor dit gebied opgestelde model wordt er vanuit gegaan dat in de vroege ijzertijd alle 'bewoonbare' zones, vooral hoge en droge dekzandplateaus, ook daadwerkelijk bewoond waren. Vanaf de midden- en late ijzertijd concentreerde de bewoning zich op de lemigere gronden, in grote lijnen die gebieden waar vanaf de late middeleeuwen plaggendecken werden aangelegd.⁹⁸ Dit had een sterke bevolkingsafname in de kern van het Maas-Demer-Schelde-gebied ten gevolg, alsmede een bevolkingstoename in andere gebieden, zoals het Maasdal. De na de vroege ijzertijd verlaten dekzandplateaus vormden de kern van de latere 'woeste gronden', waarvan het grootste deel ook in de middeleeuwen niet meer in bewoning genomen werd.

De Oost-Nederlandse nederzettingpatronen vertonen een beeld dat niet overeen lijkt te komen met de grootschalige veranderingen die in bovengenoemde gebieden waargenomen zijn. De urnenvelden uit de late bronstijd en vroege ijzertijd (par. 12.2.1.3) blijken voor het overgrote deel in dezelfde gebieden te liggen als de vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. De verspreidingspatronen vallen zelfs vrijwel naadloos in elkaar. In gebieden waar geen nederzettingen en grafvelden uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen bekend zijn, komen doorgaans ook geen urnenvelden voor. Lage en natte gebieden, venen en 'versnipperde' moeraslandschappen bleven duizenden jaren onbewoond. Dit is in Overijssel bijvoorbeeld waarneembaar in het hoogveengebied van het Vriezenveen, en in Zuid-Twente

⁹⁴ O.a. Waterbolk 1962, 1979, 1995b.

⁹⁵ Van Gijn/Waterbolk 1984.

⁹⁶ Spek 1993, 1996, 2004.

⁹⁷ Roymans/Gerritsen 2002; Gerritsen 2003; Van der Heijden *et al.* 2003.

⁹⁸ Van Enckevort *et al.* 2005 (p. 15) en Gerritsen *et al.* 2005

(p. 11-12) plaatsen enkele kanttekeningen bij het model, dat grotendeels gebaseerd is op onderzoek in Zuidoost-Brabant. Zo blijken er ook nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd voor te komen op leemarme, gepodzoleerde bodems.

tussen Hengevelde en Enschede. Ook de hogere delen van de Sallandse Heuvelrug en de stuwwal van Oldenzaal zijn vrijwel onbewoond, hetgeen ongetwijfeld enerzijds een gevolg is van de lage bodemvruchtbaarheid, en anderzijds de aanwezigheid van ondoorlatende tertiaire klei. In hoofdstuk 10 is aangetoond, dat het moerassige kopjeduinenlandschap ten oosten van Enter tussen de bronstijd en de late middeleeuwen onbewoond was. Ook grote delen van de centrale Achterhoek, het oude rivierenlandschap in de omgeving van Steenderen en delen van het Oost-Nederlands Plateau kennen een zeer lage bewoningsdichtheid. Deze waarnemingen impliceren, dat in de bewoningspatronen op dit schaalniveau tussen de late bronstijd/vroege ijzertijd en de vroege middeleeuwen geen grootschalige veranderingen hebben plaatsgevonden. De in hoofdstuk 10 gereconstrueerde ‘verlating’ van het gebied De Borkeld ten faveure van nabijgelegen gordeldekzandruggen lijkt nog het best overeen te komen met de verschuivingen in nederzettingpatroon die in Drenthe en Zuid-Nederland gedocumenteerd zijn. Deze processen in Zuidwest-Twente (par. 10.9.3 en fig. 10.14) zijn echter veel ‘kleinschaliger’. Op microregionaal schaalniveau zijn er in Oost-Nederland veel meer aanwijzingen voor bewoningsdynamiek, variatie en veranderingen in locatiekeuze, ook in de ijzertijd (par. 13.4 en 13.5). Bij toekomstig onderzoek kan de veronderstelde stabiliteit van bewoningspatronen tussen de late prehistorie en middeleeuwen op supraregionaal niveau onder meer getoetst worden door een systematische inventarisatie en analyse van nederzettingsterreinen uit de latere fasen van de ijzertijd. Op dit moment zijn veel ijzertijd-nederzettingen nog niet scherp gedateerd, maar zonder twijfel kan gedetailleerd onderzoek van nederzettingssaardewerk tot grote kenniswinst leiden.

Het gepresenteerde beeld van Oost-Nederlandse bewoningspatronen tussen de eerste eeuw en de eerste helft van de achtste eeuw na Christus is uitsluitend gebaseerd op archeologische bronnen en ongetwijfeld tot op zekere hoogte vertekend door onderzoeksfactoren. Voor de middeleeuwen zijn historische bronnen beschikbaar die het mogelijk maken om de betrouwbaarheid van het archeologische beeld te toetsen. Hier zal gebruik worden gemaakt van het onderzoek van L.J. Keunen, die een reconstructie heeft gemaakt van de middeleeuwse bewoningsontwikkeling in Salland en de Achterhoek.⁹⁹ Twente behoort niet tot zijn onderzoeksgebied, zodat die streek hier buiten beschouwing moet blijven. Voor de reconstructie van het bewoningspatroon in de vroege middeleeuwen vanuit historische invalshoek worden hier twee bronnen als ‘gidsfossiel’ van waarde geacht: toponiemen en domeingoederen. Ten eerste wordt de aandacht gevestigd op Oost-Nederlandse toponiemen. Naast het proefschrift van Keunen zijn tevens resultaten beschikbaar van een pilotproject voor het westelijke deel van de Achterhoek, dat uitgevoerd is door J.C. ter Laak.¹⁰⁰ Twee aspecten zijn voor ons van belang. Hoewel het vaak moeilijk is om de ouderdom van toponiemen te schatten, is het mogelijk om in grote lijnen een ‘stratigrafie’ in de namen te herkennen.¹⁰¹ Vooral de oudste ‘naamlagen’ kunnen een waardevolle bron zijn voor de reconstructie van de middeleeuwse bewoningsontwikkeling. Ten tweede heeft het onderzoek van Ter Laak uitgewezen dat veel toponiemen onlosmakelijk verbonden zijn met het landschap. Ze kunnen bijvoorbeeld verwijzen naar vegetatie, bodemkundige omstandigheden of naar menselijke ingrepen in het landschap.

Ter Laak onderscheidt voor de westelijke Berkelstreek drie oude toponiemenstrata, die geëxtrapoleerd kunnen worden naar andere delen van Oost-Nederland. Oude éénstammige constructies zijn naar schatting ontstaan vóór 500 na Christus. Enkele voorbeelden zijn Almen, Eme en Warken. Ook lo-namen zijn voor een deel mogelijk even oud, hoewel toewijzing aan een bepaald tijdvak voor deze tweede groep meestal moeilijker is dan bij de éénstammige namen. De derde groep bestaat uit namen die eindigen op -hem, -wijk en -laar of -lere, en worden ‘gedateerd’ tussen 500 en 1200 na Christus. Vooral Oost-

⁹⁹ Keunen in voorb.

¹⁰⁰ Ter Laak 2005.

¹⁰¹ Ter Laak 2005, 31-33. Ter Laaks ‘dateringen’ van topo-

niemen zijn voor een belangrijk deel gebaseerd op onderzoek van D.P. Blok (1991).

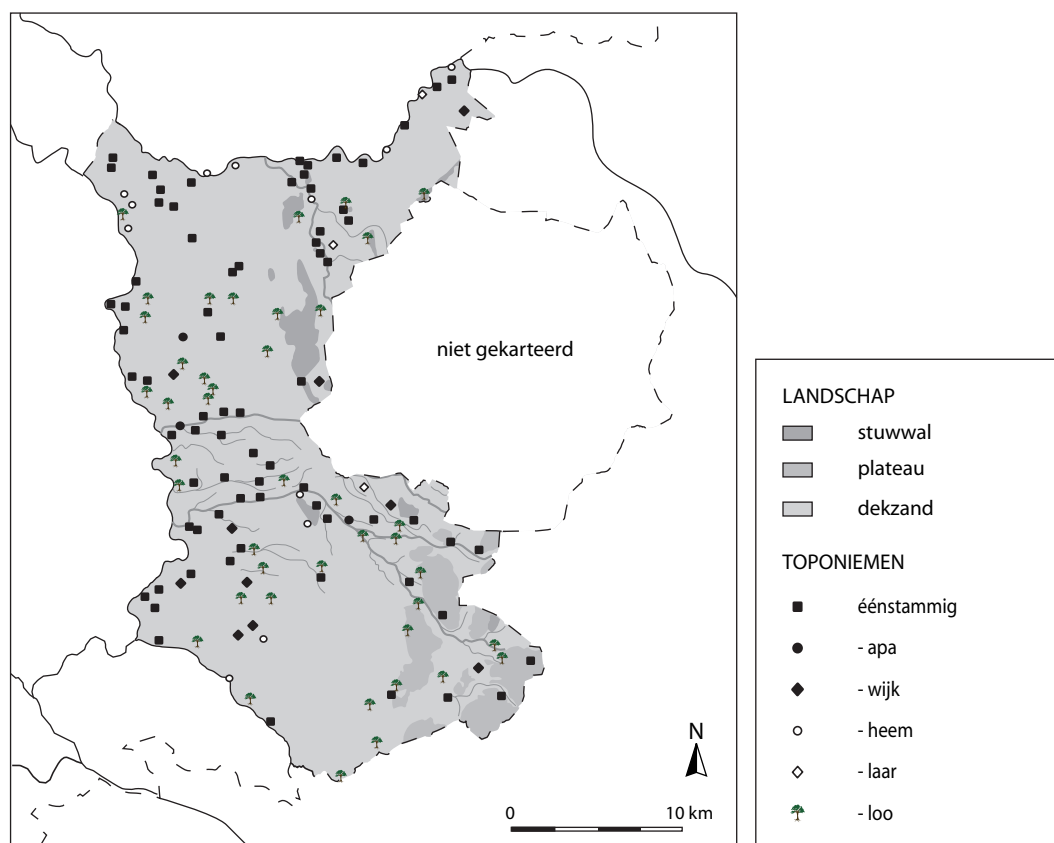

Fig. 12.14 Toponiemen in Salland en de Achterhoek die behoren tot de oudste 'toponiemenstrata' (naar Keunen in voorb.).

Nederlandse buurschapsnamen horen in de oudste toponiemenstrata thuis. Boerderijnamen zijn meestal laat-middeleeuws of jonger, terwijl veldnamen meestal van na de markeverdeling in de tweede helft van de negentiende eeuw dateren. Uit deze 'stratigrafie' is door Ter Laak afgeleid, dat de bewoning in buurschappen met 'oude' namen vermoedelijk een oorsprong heeft in de Romeinse tijd of vroege middeleeuwen.¹⁰² Dit impliceert, dat plaats- en buurschapsnamen met de genoemde 'oude' kenmerken een referentiebeeld kunnen verschaffen voor bewoningspatronen in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. De betreffende namen in Salland en de Achterhoek zijn door Keunen in kaart gebracht (fig. 12.14). Het verspreidingspatroon van oude toponiemen komt goed overeen met het archeologische beeld. Het is al opgemerkt dat rivierdalen en grote beekdalen een sleutelrol hebben gespeeld, hetgeen duidelijk onderbouwd wordt door de hoge dichtheden van oude toponiemen langs de Vecht, IJssel, Regge, Linderbeek, Schipbeek, Dortherbeek, Berkel en Oude IJssel. De belangrijke rol die het Berkeldal speelde is veel duidelijker af te lezen aan oude toponiemen dan aan archeologische vindplaatsen, hetgeen een gevolg is van de relatief lage archeologische kennisstand. Verder vertonen beide kaarten ongeveer dezelfde 'witte vlekken', bijvoorbeeld in het centrale deel van de Achterhoek en het Vriezenveen. Slechts op enkele plaatsen zijn discrepanties zichtbaar tussen archeologie en toponiemen. Uit de omgeving van Steenderen, in het oude rivierenlandschap van de IJsseldalrijn, zijn bijvoorbeeld alleen oude toponiemen bekend.

Wat betreft de landschappelijke betekenis van toponiemen kan nogmaals verwezen worden naar de resultaten van het onderzoek van Ter Laak. Het landschap dat uit de oudste toponiemenlaag in zijn pilotgebied naar voren treedt, geeft een beeld van een half-open cultuurlandschap waarin akkergrond, weidegrond, hooiland en bosrelicten elkaar afwisselden.¹⁰³ Dat de bewoonbare delen van het Oost-Nederlandse

¹⁰² Ter Laak 2005, 139.

¹⁰³ Ter Laak 2005, 139.

pleistocene landschap door menselijke activiteiten al in de loop van de late prehistorie in een half-open parklandschap waren getransformeerd, is eveneens af te leiden uit palynologische en historische bronnen. Dat proces wordt in hoofdstuk 14 in meer detail belicht. Voor de reconstructie van bewoningspatronen en de dynamiek daarin zijn met name de in Oost-Nederland relatief talrijke lo-namen van belang. Deze lijken bij uitstek een karakteristiek te zijn van genoemde half-open parklandschappen. Lo-namen refereren in oorsprong vermoedelijk aan verschillende bostypes, maar vooral ook aan menselijke activiteiten zoals het rooien van bos voor de aanleg van akkers.¹⁰⁴ Mogelijk hadden ze aanvankelijk betrekking op grotere open plekken in van nature relatief open bos en in een later stadium op nederzettingen bij bosrestanten, dus op een spiegelbeeldige situatie.

Lo-namen zijn voor een deel gesitueerd in gebieden die op basis van archeologische bronnen tot de belangrijkste 'bewoningskernen' van Oost-Nederland zijn gerekend (fig. 12.14). Dit geldt bijvoorbeeld voor delen van het Berkeldal. Deze toponiemen kunnen gezien worden als indicaties voor een verdere 'invulling' en ontginning van al bewoonde gebieden. Vaker komen lo-namen echter voor tegen aan de randen van gebieden die in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen een lage bewoningsdichtheid kenden of geheel onbewoond lijken te zijn. Dit geldt bijvoorbeeld voor gebieden rondom het centrale, natte deel van de Achterhoek, delen van het Oost-Nederlands Plateau en het centrale en zuidwestelijke deel van Salland. Deze toponiemenlaag wijst dus op geleidelijke ontginning en toenemende bewoning van gebieden die voorheen een lage bewoningsdichtheid kenden, en in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen nog relatief bosrijk moeten zijn geweest. Lo-namen komen nauwelijks voor in de Vechtstreek, terwijl daar wel éénstammige plaats- en buurschapsnamen en wijk-toponiemen voorkomen. Dit gebied kende al vanaf de prehistorie en Romeinse tijd een hoge bewoningsdichtheid, zodat van grootschalige nieuwe ontginningen en bosrijke situaties in de middeleeuwen geen sprake geweest zal zijn. Ook wijk-namen zijn relevant. Ze worden geassocieerd met een periode van planmatige vergroting van het woonareaal, die aan het eind van de vroege middeleeuwen inzet.¹⁰⁵ Toponiemen van dit type komen in Salland en de Achterhoek echter minder voor dan lo-namen. De meeste zijn gesitueerd in het westelijke deel van de Achterhoek.

Net als toponiemen vormen domeingoederen een waardevolle informatiebron voor de reconstructie van bewoningspatronen in de middeleeuwen. Zoals in hoofdstuk 4 is vermeld, kunnen deze vanwege een relatief grote stabiliteit van het grondbezit in de middeleeuwen als 'gidsfossiel' gezien worden voor bewoning in de vroege en volle middeleeuwen, met name de fase tussen ongeveer 800 en 1100 na Christus. Dat geldt eveneens voor een deel van de leengoederen van oude domaniale instituties.¹⁰⁶ Op basis van onderzoek van historische bronnen is de geografische ligging van de betreffende goederen door Keunen in kaart gebracht (fig. 12.15). Dit verschaft een referentiebeeld voor de fase direct ná het tijdvak dat archeologisch is onderzocht. De verspreiding van domeingoederen blijkt opvallend goed overeen te komen met het verspreidingspatroon van bewoningsconcentraties dat is verkregen op basis van archeologisch en toponymisch onderzoek. Opnieuw treden de hogere zandgronden langs de Vecht, Regge, Linderbeek, IJssel, Berkel en Oude IJssel op de voorgrond als belangrijke kernen van bewoning. Datzelfde geldt in Salland voor de kleine stuwwal van Luttenberg en een smalle strook ten westen van de Sallandse Heuvelrug, tussen Haarle en Holten. In de Achterhoek kunnen daaraan het stroomgebied van de Vordense Beek en Baakse Beek tussen Vorden en Ruurlo, het gebied tussen Hengelo en Zelhém en de met dekzand bedekte delen van het Oost-Nederlands Plateau worden toegevoegd. In Salland en de Achterhoek blijken geen domeingoederen voor te komen in gebieden waaruit vrijwel geen vindplaatsen uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen bekend zijn. Op dit patroon zijn slechts enkele afwijkin-

¹⁰⁴ Ter Laak 2005, 107-110, 139.

¹⁰⁶ Noomen 1991, 1993.

¹⁰⁵ Ter Laak 2005, 33.

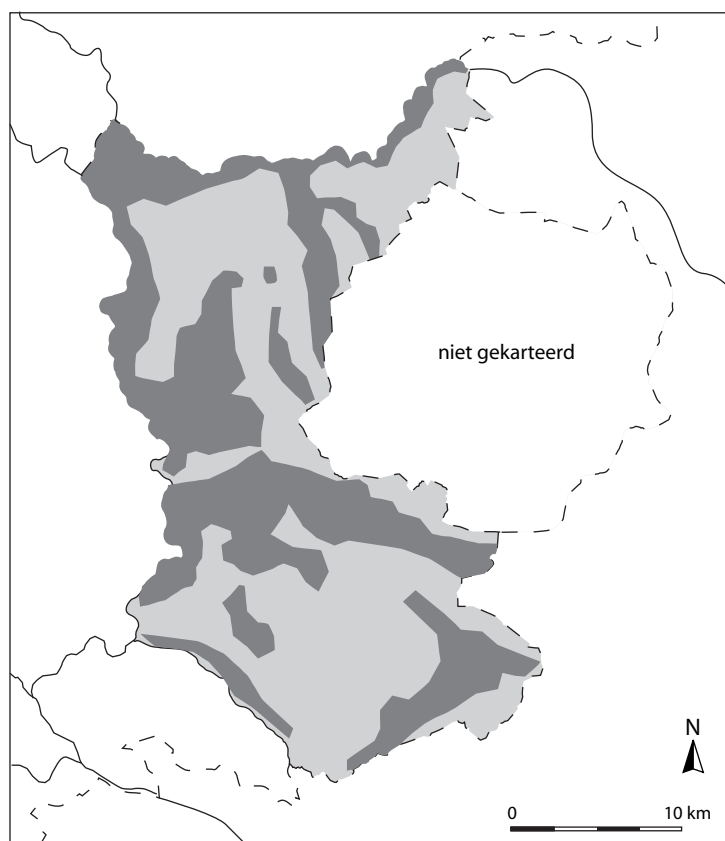

Fig. 12.15 Schematische weergave van de zones (donkergrijs) in Salland en de Achterhoek waar domeingoederen en leengoederen van oude domaniale instituties voorkomen (naar Keunen in voorb.).

gen waarneembaar. Uit het gebied rond Gendringen en Ulft, bij de Oude IJssel, zijn verschillende vindplaatsen uit de urnenveldenperiode, Romeinse tijd en vroege middeleeuwen bekend. Domeingoederen ontbreken hier. Het toponiem Ulft, van de buurschap die iets ten zuiden van het onderzoeksgebied ligt, is echter wel éénstammig. Op de overgang van het Oost-Nederlands Plateau en het dekzandlandschap van de Achterhoek komen tussen Groenlo en Barlo geen domeingoederen en uitsluitend enkele lo-toponiemen voor, maar zijn uit Lievelede wel een urnenveld en een vroeg-middeleeuws grafveld bekend.

Ondanks bovengenoemde kleine 'discrepancies', kan geconcludeerd worden dat archeologische vindplaatsen, 'oude' toponiemen en domeingoederen een opmerkelijk uniform beeld geven van de bewoningspatronen op supraregionale schaal. Daardoor is het mogelijk een globaal overzicht te geven van die delen van Oost-Nederland die tussen de late prehistorie en vroege middeleeuwen de hoogste bewoningsdichtheid hebben gekend (fig. 12.16). Blijkbaar waren de bewoningspatronen op dit schaalniveau tussen de urnenveldenperiode en de tiende of elfde eeuw na Christus betrekkelijk stabiel. Waarschijnlijk impliceert deze waarneming dat ook de gereconstrueerde Twentse bewoningspatronen, waarvan alleen archeologische data ten grondslag liggen, redelijk betrouwbaar zijn. In deze streek kunnen de dekzandlandschappen van het Bekken van Hengelo en het Dinkeldal, de stuwwal van Ootmarsum en de dekzandruggen langs de Buurserbeek tot de gebieden met de hoogste bewoningsdichtheden worden gerekend. Het is de vraag, waarom zich in Oost-Nederland in de loop van de ijzertijd geen vergelijkbare grootschalige veranderingen in nederzettingenpatroon lijken te manifesteren zoals bijvoorbeeld op het Drents Plateau en in het Maas-Demer-Schelde-gebied. Spek wees er voor Drenthe al op, dat in gebieden waar de oppervlakte aan droge, bewoonbare gronden klein is, bewoningscontinuïteit eerder aannemelijk is dan in landschappelijk homogene gebieden. Sterk gefragmenteerde landschappen, waarin verplaatsin-

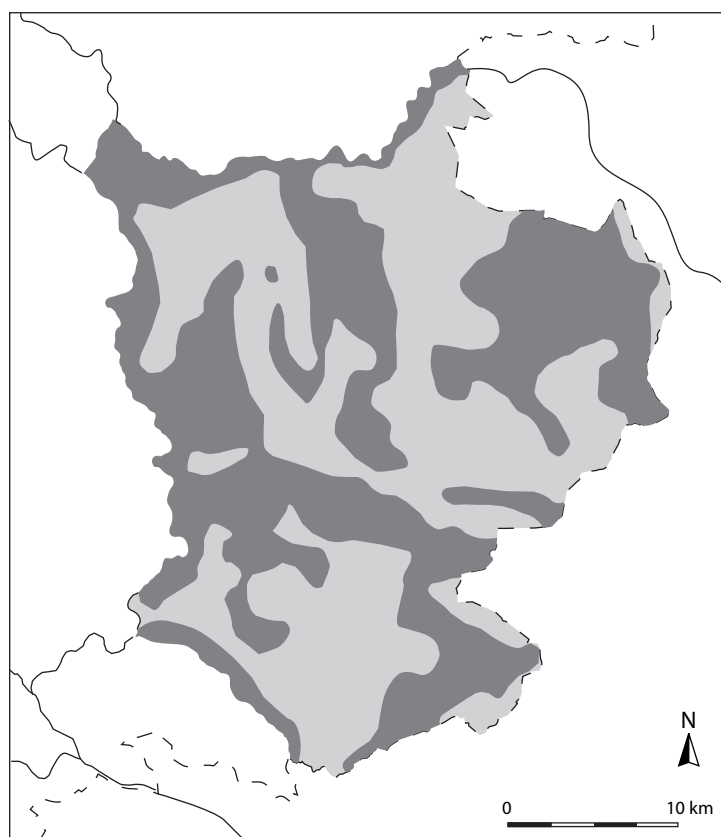

Fig. 12.16 Schematische weergave van de delen van Oost-Nederland (donkergrijs) die getuige archeologische, historisch-geografische, toponymische en fysisch-geografische bronnen tussen de late prehistorie en vroege middeleeuwen de hoogste bewoningsdichtheid hebben gekend. Het beeld voor Twente is uitsluitend gebaseerd op archeologische en fysisch-geografische bronnen.

gen van nederzettingslocaties over grote afstanden weinig waarschijnlijk zijn, komen in Drenthe relatief weinig voor.¹⁰⁷ Datzelfde geldt voor het Maas-Demer-Schelde-gebied. Grote delen van Oost-Nederland worden juist gekenmerkt door sterke landschappelijke variatie (hoofdstuk 6). Zeker voor agrarische gemeenschappen zijn de opties voor locatiekeuze daarom gelimiteerder, en zijn echt grootschalige veranderingen in nederzetting patroon nauwelijks mogelijk. Dat neemt niet weg, dat zich op andere schaalniveaus wel diverse transformatiefases manifesteren in bijvoorbeeld locatiekeuze, nederzettingssysteem en landschapsinrichting (hoofdstuk 13).

12.3 BEWONINGSDYNAMIEK PER HOOFDLANDSCHAP

12.3.1 Inleiding

In het eerste deel van dit hoofdstuk zijn de bewoningspatronen op supraregionale schaal geanalyseerd. Hoewel de archeologische kennisstand variabel is per gebied, is het zonder meer duidelijk dat er sterke regionale verschillen voorkomen in bewoningsdichtheid. In het vierde en jongste tijdvak is dit niet alleen af te lezen aan archeologische bronnen, maar wijzen naamkundige en historisch-geografische gegevens in dezelfde richting. Daarnaast is door middel van interdisciplinair onderzoek aangetoond dat

¹⁰⁷ Spek 2004, 158.

de bewoningspatronen tussen de late prehistorie en vroege middeleeuwen relatief stabiel waren, althans op dit schaalniveau. Later in dit hoofdstuk zal beargumenteerd worden, dat deze stabiliteit vooral kenmerkend is voor bewoningspatronen in het algemeen, en dat op de achtergrond juist een grote dynamiek waarneembaar is. Deze dynamiek is herkenbaar in de variatie aan ‘cultuurgroepen’, en het feit dat Oost-Nederland herhaaldelijk een ‘grensgebied’ was. In hoofdstuk 13 zal aangetoond worden, dat er ook op microregionale schaal veel aanwijzingen zijn voor bewoningsdynamiek en variatie. Eerst zal er echter nog een tussenstap worden gemaakt. In hoofdstuk 6 is aangetoond, dat Oost-Nederland op basis van de landschapsgenese onderverdeeld kan worden in hoofdlandschappen. In het volgende zullen de belangrijkste archeologische kenmerken van ieder hoofdlandschap beknopt de revue passeren. Hierdoor kan ten eerste vastgesteld worden, of deze fysisch-geografische eenheden ook wat betreft diachrone bewoningspatronen zinvolle eenheden vormen. Ten tweede biedt het een mogelijkheid ter onderlinge vergelijking van de verschillende hoofdlandschappen. Het is bijvoorbeeld de vraag, of er verschillen waarneembaar zijn in de bewoning in de vier Oost-Nederlandse dekzandlandschappen.

12.3.2 Plateau- en terrassenlandschap

Het *plateau en terrassenlandschap van het Oost-Nederlands Plateau* kent een relatief lage kennisstand, omdat er slechts enkele opgravingen hebben plaatsgevonden. Daarvan behoren het onderzoek van een vroeg-middeleeuws grafveld bij Lievelede en verschillende kleinschalige opgravingen in de omgeving van de Whemerbeek bij Winterswijk tot de bekendste.¹⁰⁸ Het kleine aantal opgravingen wordt enigszins gecompenseerd door de activiteiten van amateur-archeologen, met name in de omgeving van Aalten, Winterswijk en Eibergen. De fysisch-geografische karakteristieken van het plateau- en terrassenlandschap maken duidelijk dat dit hoofdlandschap in grote delen van de prehistorie en historische tijd slechts deels geschikt was voor bewoning. Vanwege de ondoorlatendheid van de bodem zijn grote delen van het plateau relatief nat. Daardoor zijn verschillende hoogvenen ontstaan, zoals het Korenburgerveen. Ondanks de lage onderzoeksintensiteit is het gebied relatief rijk aan vindplaatsen. Vindplaatsen uit vrijwel alle tijdvakken zijn vertegenwoordigd. Voor Oost-Nederlandse begrippen is het bijzonder dat in dit hoofdlandschap zowel enkele laat-paleolithische vindplaatsen, een cluster vroeg-neolithische vondsten bij Aalten als mede enkele trechterbeker-vindplaatsen bij Rekken voorkomen. Verder zijn uit dit hoofdlandschap twee vroeg-middeleeuwse grafvelden bekend, in Lievelede en Aalten.¹⁰⁹ Beide bevinden zich op de overgang van het plateau naar het dekzandlandschap van de Achterhoek. Op basis van de landschapsstructuur en archeologische bronnen lijken drie landschapseenheden binnen dit hoofdlandschap de hoogste bewoningsdichtheden te kennen. Het betreft (1) dekzandruggen langs de beek- en rivierdalen die het plateau doorsnijden, (2) de westelijke randen van het plateau tussen Aalten en Eibergen en (3) met dekzand bedekte delen van het plateau. Tussen de vier onderscheiden tijdvakken zijn nog geen duidelijke verschillen in de spreiding van vindplaatsen waarneembaar.

12.3.3 Stuwvallandschappen

Het *stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-West* kent de grootste landschappelijke variatie van alle hoofdlandschappen. Naast stuwwallen van uiteenlopende grootte en bodemopbouw komen rivier- en beekdalen, enkele uitgestrekte venen en moerassige gebieden met talrijke dekzandkopjes voor. In vergelijking met het Oost-Nederlands Plateau is het gebied relatief goed onderzocht. Dit is voor een deel

¹⁰⁸ Bursch 1938; Hulst 1981.

1959, 100; Modderman/Montforts 1991, 171-175.

¹⁰⁹ Lievelede: Bursch 1938. Aalten: Holwerda 1908, 8; Ypey

het gevolg van een iets groter aantal opgravingen. Daar zijn en waren in dit gebied relatief veel amateur-archeologen actief, bijvoorbeeld in de oostelijke Vechtstreek, in de omgeving van de stuwwal van Rijssen-Markelo en in de Berkelstreek ter hoogte van Lochem en Neede. Ook in dit hoofdlandschap is het relatief eenvoudig om op basis van de fysische geografie en archeologische vindplaatsen de belangrijkste 'kernegebieden' van bewoning aan te wijzen. Het betreft de rivierduinen en dekzandruggen langs de Vecht, Regge, Linderbeek en Berkel, en gordeldekzandruggen langs de stuwwallen. Op de hogere delen van de stuwwallen komen vrijwel geen nederzettingssporen voor, maar wel grafheuvelgroepen en urnenvelden. Daarbij is een duidelijk verschil zichtbaar tussen het deel van de Sallandse Heuvelrug tussen Nijverdal en Holten, waar grafmonumenten vrijwel ontbreken, en bijvoorbeeld de grafheuvelrijke stuwwallen van Rijssen-Markelo en Wierden.

In dit hoofdlandschap zijn vindplaatsen uit alle tijdvakken vertegenwoordigd. Per fase of 'cultuurgroep' zijn wel geografische verschillen waarneembaar. Mesolithische vindplaatsen kennen bijvoorbeeld een grotere spreiding dan trechterbeker-vindplaatsen, die alleen voorkomen langs de Vecht, Regge, Linderbeek en de stuwwallen van Rijssen-Markelo en Neede. Sommige delen van het gebied kenden in het Holoceen een grote landschappelijke dynamiek. Dit geldt vooral voor venen en broekgebieden, zoals het Vriezenveen, het Enterveen en het Elsenerbroek. De venen die zich hier vanaf het Atlanticum of Subboreaal ontwikkelden namen in omvang toe tot grootschalige ontginningen plaatsvonden, vanaf de late middeleeuwen. In het Vriezenveen komen ten noorden van Almelo enkele vermoedelijk laat-paleolithische vindplaatsen voor, die van voor de veenvorming dateren. Voor het overige lijken pré-middeleeuwse nederzettingen in de veenlandschappen vooralsnog te ontbreken. Het kan niet uitgesloten worden dat op kleine dekzandkopjes wel vroeg-prehistorische vindplaatsen voorkomen. Uit verschillende venen zijn wel depotvondsten bekend, waarvan de meeste dateren uit de late prehistorie (hoofdstuk 10 en 15).¹¹⁰ Diachrone veranderingen in bewoningspatronen zijn goed zichtbaar in het moerassige kopjeduinenlandschap ten oosten van Enter. Dat is zeer rijk aan vroeg-prehistorische vindplaatsen, maar wordt in de loop van het neolithicum verlaten vanwege vernatting van het landschap en het ontbreken van grote arealen potentiële akkergrond (hoofdstuk 10).

Ook het *stuwwal- en grondmorenelandschap van Twente-Oost* is landschappelijk gevarieerd, met name wat betreft het reliëf. De variatie is echter duidelijk minder sterk dan in het stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-West. Het wijkt onder meer af van dat glaciële landschap door het voorkomen van omvangrijke grondmorene-afzettingen. De stuwwallen van Ootmarsum en Oldenzaal vormen dominante landschapselementen. Delen van dit hoofdlandschap zijn relatief goed onderzocht. Dat geldt met name voor de stuwwal van Ootmarsum en de met dekzand bedekte grondmoreneglooiingen aan de flanken daarvan. Deze stuwwal is opmerkelijk rijk aan vindplaatsen uit vrijwel alle periodes, terwijl vindplaatsdichtheden in andere delen van dit hoofdlandschap in het algemeen lager zijn en meer diachrone variatie vertonen. In vergelijking met andere hoofdlandschappen valt onder meer het relatief grote aantal laat-paleolithische vindplaatsen op. Deze komen met name voor op met dekzand bedekte grondmoreneglooiingen van de stuwwal van Ootmarsum, langs de Azeler Beek en Bornse Beek en in Usselo. Trechterbeker-vindplaatsen zijn voor Oost-Nederlandse begrippen ook goed vertegenwoordigd, opnieuw vooral op de stuwwal van Ootmarsum. Vooral vanaf de late prehistorie zijn er duidelijke regionale verschillen in vindplaatsdichtheden zichtbaar. Op de hogere delen van de stuwwal van Ootmarsum liggen diverse grafheuvels en urnenvelden, terwijl die op de stuwwal van Oldenzaal veel zeldzamer zijn. In het laatstgenoemde gebied komen wel vindplaatsen voor op (gordel)dekzandruggen in aangrenzende delen van het landschap. Het zuidelijke deel van het hoofdlandschap lijkt tussen de late prehistorie en de vroege middeleeuwen een lage bewoningsdichtheid te hebben. Daarop vormen alleen de dekzandruggen langs de Buurserbeek een uitzondering.

¹¹⁰ O.a. Verlinde 1980a.

12.3.4 Dekzandlandschappen

In vergelijking met de twee stuwvallandschappen is de structuur van het *dekzandlandschap van Salland en de Graafschap* relatief homogeen. Er kan wel een onderscheid worden gemaakt tussen de dekzandruggen en rivierduinen langs het westelijke deel van het Vechtdal, die deels onder dit hoofdlandschap geschaard worden, en de andere delen van het hoofdlandschap. De direct aan de Vecht grenzende hoge dekzandruggen en rivierduinen zijn in vrijwel ieder tijdvak rijk aan vindplaatsen, terwijl dat in de andere delen van het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap niet het geval is. De verspreidingspatronen van archeologische vindplaatsen zijn zonder twijfel vertekend door verschillen in onderzoeksintensiteit. Er is met name veel informatie beschikbaar over de bewoning op dekzandruggen en rivierduinen in de westelijke delen van dit hoofdlandschap, die overigens voor een deel tot het oude rivierenlandschap worden gerekend. Desondanks is de relatief hoge vindplaatsdichtheid in dit gebied niet alleen aan verschillen in onderzoeksintensiteit toe te schrijven. Er zijn verschillende aanwijzingen dat de IJsselstreek gedurende lange tijd een hogere bewoningsdichtheid had dan bijvoorbeeld Centraal-Salland.

Het beeld voor de vroege prehistorie is vrij diffuus. Laat-paleolithische vindplaatsen ontbreken, en datzelfde geldt voor vindplaatsen van de Trechterbekercultuur. Er zijn wel tientallen mesolithische vindplaatsen bekend, die voor een deel met zekerheid in het vroeg-mesolithicum gedateerd zijn. De dichtheden van vroeg-prehistorische vindplaatsen zijn in dit hoofdlandschap duidelijk lager dan in de oostelijke delen van Overijssel. Vermoedelijk is het gebrek aan landschappelijke variatie een belangrijke oorzaak voor de lagere bewoningsdichtheid in deze periode. Ook de schaarste aan natuurlijke rivier- en beekdalen zal een factor zijn. Daarop vormen onder meer de Dortherbeek en met name de Berkel belangrijke uitzonderingen. De dekzandruggen en rivierduinen langs deze waterlopen zijn ongetwijfeld rijker aan archeologische vindplaatsen dan op basis van het huidige verspreidingsbeeld vermoed zou worden. Daarvoor geven toponiemen en de spreiding van domeingoederen ook sterke aanwijzingen (zie boven). Vanaf de late prehistorie treden de dekzandruggen en rivierduinen langs de IJssel steeds duidelijker op de voorgrond als belangrijke bewoningskern. Eerder is aangetoond dat dit onder meer ‘culmineerde’ in een bovenregionale verkeersroute in de Romeinse tijd, en mogelijk in elitevorming in de vroege middeleeuwen. De centrale en zuidelijke delen van Salland zijn vanaf de late prehistorie zeker bewoond, hoewel de vindplaatsdichtheden op dit moment nog vrij laag zijn. Het oostelijke deel van het hoofdlandschap, direct naast de Sallandse Heuvelrug, is grotendeels laaggelegen en nat. Uit dit gebied zijn nog vrijwel geen vindplaatsen bekend, met uitzondering van de gordeldekzandrug direct naast de stuwwal.

Het *dekzandlandschap van de Achterhoek* heeft een andere landschapsstructuur dan het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap. De duidelijke oost-west oriëntatie in dekzandruggen, dalvormige laagtes en beekdalen die zo bepalend is voor het karakter van het laatstgenoemde gebied, ontbreekt in de Achterhoek. Het Achterhoekse dekzandlandschap is relatief vlak, laaggelegen en kent een slechte afwatering. Daardoor zijn verschillende veengebieden zoals het Wolfersveen en Ruurlosche Broek tot ontwikkeling gekomen.¹¹¹ Als gevolg daarvan behoort vooral het centrale deel van het dekzandlandschap van de Achterhoek al vanaf de vroege prehistorie tot de dunstbevolkte delen van Oost-Nederland. Toch komen ook in dit hoofdlandschap wel bewoonbare gebieden voor. Daartoe kan zeker de markante Halse rug gerekend worden, die als een ‘corridor’ door de centrale Achterhoek loopt. Enkele vindplaatsen wijzen er op dat deze dekzandrug vermoedelijk rijk aan vindplaatsen is, uit vrijwel alle periodes. Ook de dekzandruggen op de overgang naar het oostelijker gelegen Oost-Nederlands Plateau zijn zonder twijfel in verschillende periodes bewoond geweest. Daarnaast komen verspreid in het gebied enkele grote dekzandruggen voor, die eveneens geschikt zijn voor bewoning. Hier kan de Zelhemse Enk, waar

¹¹¹ De Rooi 2006.

verschillende opgravingen met name middeleeuwse bewoningssporen aan het licht hebben gebracht¹¹², als voorbeeld genomen worden. Tenslotte kan er op gewezen worden dat de archeologische kennisstand voor dit gebied relatief laag is. Op basis van de landschapsstructuur is het mogelijk dat dit gebied vooral in de vroege prehistorie (mesolithicum, neolithicum) intensiever bewoond werd dan op basis van de op dit moment bekende vindplaatsen aangetoond kan worden.

In tegenstelling tot de twee voorgaande dekzandlandschappen is het *dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo* in hoge mate versneden door oost-west lopende natuurlijke beekdalen. Het gaat om een relatief klein dekzandgebied, dat vrijwel geheel omgeven wordt door het stuwwal- en grondmorenelandschap van Twente-Oost. In het westelijke en noordwestelijke deel van het Bekken van Hengelo komen relatief natte, sterk lemige gebieden met diverse dekzandkopjes voor. In landschappelijk opzicht zijn deze moerasachtige gebieden goed vergelijkbaar met het kopjeduinenlandschap ten oosten van Enter. Vergelijkbare gebieden komen in de drie andere dekzandlandschappen in Oost-Nederland niet voor. Het dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo is relatief rijk aan archeologische vindplaatsen. De meeste periodes zijn vrij goed vertegenwoordigd, hoewel uit het gebied vooralsnog geen vroeg-neolithische vondsten en grafheuvels uit de fase voor de late bronstijd bekend zijn. De oudste vindplaats dateert uit het laat-paleolithicum, hoewel de meeste vindplaatsen uit deze fase wat noordelijker op de met dekzand bedekte grondmoreneglooiingen van de stuwwal van Ootmarsum liggen. Mesolithische vindplaatsen zijn daar eveneens talrijk, maar datzelfde geldt voor het moerasachtige gebied in het westelijke deel van het Bekken van Hengelo.¹¹³ Het is opvallend dat er eveneens enkele vindplaatsen van de Trechterbekercultuur in dit dekzandlandschap voorkomen. De meeste vindplaatsen van die cultuurgroep bevinden zich in noordelijk en oostelijk aangrenzende delen van het stuwwal- en grondmorenelandschap van Twente-Oost. In het algemeen lijken vroeg-prehistorische vindplaatsen zowel voor te komen op dekzandkopjes in de moerasachtige gebieden in het westen en noordwesten, als op dekzandruggen en -koppen in de centrale en oostelijke delen van dit hoofdlandschap. Deze spreiding is met name duidelijk zichtbaar in het mesolithicum. In de late prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen verschuift de bewoning naar laatstgenoemde dekzandgebieden. Aan deze verandering zal een combinatie van vernatting en een verandering in bestaansbasis ten grondslag liggen. Verschillende urnenvelden liggen precies op de overgang van dit hoofdlandschap naar de dekzand- en gordeldekzandruggen ten westen van de stuwwal van Oldenzaal. Recentelijk is ten oosten van Borne aangetoond dat ook in laaggelegen gebieden nabij beekdalen nederzettingssporen uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd voorkomen.¹¹⁴

In tegenstelling tot de andere drie dekzandlandschappen heeft het *dekzandlandschap van het dal van de Dinkel* een noord-zuid oriëntatie. Het bestaat vrijwel geheel uit het rivierdal van de Dinkel en verschillende hoge, grote dekzandruggen, die daar als linten langs liggen. Dit hoofdlandschap is, net als het dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo, rijk aan archeologische vindplaatsen. Deze Twentse dekzandlandschappen hebben over het algemeen hogere vindplaatsdichtheden dan dezelfde hoofdlandschappen in Salland, de Graafschap en de Achterhoek, met name wat betreft de vroege prehistorie. Alleen in beide Twentse hoofdlandschappen komen laat-paleolithische vindplaatsen en vindplaatsen van de Trechterbekercultuur voor, zij het in vrij lage dichtheden. Macrogradiënten blijken in Oost-Nederland één van de belangrijkste 'voorwaarden' te zijn voor laat-paleolithische bewoning, terwijl een groot deel van de trechterbeker-vindplaatsen gesitueerd is bij stuwwallen en keileemafzettingen (zie boven). Opvallend is verder dat in beide hoofdlandschappen vroeg-neolithische vondsten lijken te ontbreken. Daaraan mogen echter geen verregaande conclusies worden verbonden, omdat vroeg-neolithische vondsten in het algemeen zeldzaam zijn in Oost-Nederland. Daarnaast komen in de Dinkelseek zowel relatief veel

¹¹² Van der Velde *et al.* 1999; Van der Velde/Kenemans 2002a-b.

¹¹³ Scholte Lubberink 1998, 116.

¹¹⁴ Scholte Lubberink 2007a.

mesolithische vindplaatsen voor als midden- en laat-neolithische bijlen. Ook de schaarste van ‘oude’ grafheuvels, waarvan er slechts enkele bekend zijn in dit hoofdlandschap, geeft een vertekend beeld. Er zijn namelijk relatief veel nederzettingsterreinen en losse vondsten uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd uit het gebied bekend, waarbij vooral de Enkelgrafcultuur goed vertegenwoordigd is. Vanaf deze fase is een lint van vindplaatsen zichtbaar op de grote dekzandruggen direct langs de rivier. Dit patroon blijft goed herkenbaar tot in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. De landschapsstructuur en de verspreidingspatronen van archeologische vindplaatsen maken duidelijk dat het Dinkeldal gedurende lange fases een dichtbewoonde ‘corridor’ was, die in noordelijke richting langs de stuwwallen van Oldenzaal en Ootmarsum voerde.

12.3.5 Rivierenlandschappen

Het *oude rivierenlandschap van de IJsseldalrijn en Vecht* valt in het onderzoeksgebied uiteen in twee delen. Het eerste deel is een relatief klein gebied ten zuiden van het huidige Vechtdal, tussen Zwolle en Oudleusen. Binnen dit gebied is een reeks van dekzandwelingen en deels begraven rivierduinen zichtbaar, die aan de zuidzijde worden begrensd door een oude geul van de Vecht. Dit hooggelegen lint in het rivierdal is rijk aan vindplaatsen. Veel daarvan dateren uit het mesolithicum, maar ook de late prehistorie, Romeinse tijd en vroege middeleeuwen zijn goed vertegenwoordigd. Het tweede deel van het oude rivierenlandschap loopt parallel aan het dal van de IJssel, vanaf Olst. Het loopt in zuidelijke richting vanuit Zutphen wigvormig uit, en omvat ook het dal van de Oude IJssel. Wat betreft fysisch-geografische opbouw en bewoningsgeschiedenis zijn er binnen dit deel van het hoofdlandschap duidelijke verschillen waarneembaar. De rivierduinen en dekzandruggen tussen Olst en Zutphen zijn relatief rijk aan vindplaatsen. De dichtheden van vindplaatsen uit de vroege prehistorie zijn in vergelijking met de Vechtstreek en delen van Twente relatief laag, hoewel er onder meer verschillende (vroeg-) mesolithische vindplaatsen bekend zijn. De meeste daarvan liggen op rivierduinen en dekzandruggen langs beek- en rivierdalen, zoals de Dortherbeek, Berkel en Ooyerhoekse Laak. Met name vanaf de vroege bronstijd neemt het gebied een steeds belangrijkere positie in, zeker in vergelijking met de aangrenzende delen van het dekzandlandschap. Dit wordt geïllustreerd door de bovenregionale route langs het IJsseldal in de Romeinse tijd en een mogelijke elitevorming tussen de vierde en zesde eeuw na Christus (zie boven).

Het gebied op wat grotere afstand ten zuiden van Zutphen, in de omgeving van Steenderen, is grotendeels laaggelegen en nat. Verspreid komen wel enkele duinstructuren voor. Het gebied is niet intensief onderzocht, maar er zijn uit deze regio wel verschillende mesolithische vindplaatsen, enkele vroeg-neolithische artefacten en *Flint-Ovalbeile* bekend. Vindplaatsen die dateren uit de periode na het laat-neolithicum zijn in dit gebied nauwelijks bekend, met uitzondering van een enkel urnenveld bij Steenderen.¹¹⁵ Dit gebied kan gekarakteriseerd worden als een vroeg-prehistorisch bewoningslandschap, dat vanaf de late prehistorie een veel lagere bewoningsdichtheid heeft gekend. Dat geldt niet voor de aaneengesloten dekzandruggen en rivierduinen ten noorden van de Oude IJssel. Verschillende vindplaatsen geven indicaties dat deze regio, zeker voor Achterhoekse begrippen, rijk is aan archeologische vindplaatsen. De hogere gronden langs het rivierdal zijn al vanaf het laat-paleolithicum bewoond. In hoeverre de bewoningsdichtheden vergelijkbaar zijn met die langs de Vecht en Berkel is op dit moment nog niet met zekerheid te zeggen, vanwege de relatief lage onderzoeksintensiteit.

¹¹⁵ Ringenier 2005.

Het *holocene rivierenlandschap van de IJssel en Vecht* bestaat voor het grootste deel uit de huidige rivierloop en relatief jonge rivierafzettingen. In het gebied tussen Olst en Zwolle komen in het holocene rivierenlandschap rivierduinen voor, waarvan een deel relatief recent opgestoven is.¹¹⁶ De scheidslijn met het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap en het oude rivierenlandschap is enigszins arbitrair. De bewoningsdynamiek in de westelijke delen van die hoofdlandschappen zal in hoge mate overeenkomen met die van de rivierduinen in het holocene rivierenlandschap. Vooral in het gebied ten zuiden van Zwolle komen op rivierduinen mesolithische vindplaatsen voor, alsmede enkele vindplaatsen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Uit Den Nul is een urnenveld bekend.¹¹⁷ Met name in de Romeinse tijd en (in mindere mate) de vroege middeleeuwen zijn de vindplaatsdichtheden relatief hoog. Dit lint van vindplaatsen moet tegen de achtergrond van een veranderend landschap beschouwd worden. Het is immers aangetoond, dat de IJssel in zijn huidige vorm een oorsprong kent in de laat-Romeinse tijd of het begin van de vroege middeleeuwen (hoofdstuk 6). Daarvóór was waarschijnlijk sprake van twee rivieren, waarvan er één in noordelijke richting, en één in zuidelijke richting stroomde ('Oerberkel').¹¹⁸ Overigens hebben enkele opgravingen en 'losse' vondsten aangetoond, dat de aandacht in dit gebied niet alleen gevestigd moet worden op de in het huidige landschap zichtbare rivierduinen. In delen van het holocene rivierenlandschap kunnen goed geconserveerde bewoningslandschappen verwacht worden, die overdekt zijn door jongere IJsselafzettingen. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de nederzetting van Ittersumerbroek, die gesitueerd was op de hogere delen van een licht golvend dekzandlandschap.¹¹⁹ Verder zijn een bronzen zwaard uit Voorst en vier gouden halsringen uit Olst¹²⁰, die opgedregd werden uit de IJssel, vermoedelijk afkomstig uit fossiele geulen van verschillende ouderdom.

12.4 OOST-NEDERLAND ALS GRENSGEBIED

De in eerdere delen van dit hoofdstuk gegeven beschrijving van supraregionale bewoningspatronen werd afgesloten met een fase van continuïteit. Het Oost-Nederlandse bewoningspatroon op supraregionale schaal blijkt tussen de late prehistorie en vroege middeleeuwen relatief stabiel te zijn. De landschapsstructuur speelde een belangrijke rol in het ontstaan van dit patroon. De laaggelegen en natte gebieden, zoals hoogvenen en moerassen, boden zeker in de periode vóór de grootschalige ontginningen vanaf de late middeleeuwen onvoldoende mogelijkheden voor de permanente vestiging van volledig agrarische nederzettingen. Toch is het beeld van een 'statische' regio voor Oost-Nederland niet op zijn plaats. Het is zelfs te beargmenteren, dat het wat betreft de bewoningsgeschiedenis tot de meest dynamische gebieden van Nederland behoort. In hoofdstuk 3 en in dit hoofdstuk is aangetoond, dat Oost-Nederland opmerkelijk vaak op het snijvlak van verschillende 'tradities' of 'cultuurgebieden' ligt. In het midden-mesolithicum vormt de Vecht ongeveer de lijn die de zogenaamde Noordwest-groep scheidt van de Rijnbekken-groep¹²¹, en in het midden-neolithicum B vormde het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied de periferie van de Noordwest-Groep van de Trechterbekercultuur.¹²² Dit patroon zet zich voort in de late prehistorie. Midden door het gebied lopen de scheidslijnen tussen de Elp-cultuur en Hilversum-cultuur (midden-bronstijd), en tussen de Eems-cultuur en de *Niederrheinische Grabhügelkultur* (urnenveldenperiode).¹²³ Tot in en na de middeleeuwen blijft het gebied frequent een grenspositie inne-

¹¹⁶ O.a. Spek 1996d.

¹¹⁷ Hijzeler 1964; Verlinde 1987a, cat. nr. 8, p. 16.

¹¹⁸ Cohen 2007; Cohen *et al.* in voorbereiding.

¹¹⁹ O.a. Hamming 1991; Groenewoudt 1994a, 147.

¹²⁰ Voorst: Butter 1965; Van Heeringen-Doorenbos 1978. Olst: Braat 1954.

¹²¹ Newell 1970, 1973; Deeben/Arts 2005, 143; Peeters/

Niekus 2005, 227-228; Verhart/Groenendijk 2005, 164-165, fig. 8.3.

¹²² Bakker 1979.

¹²³ Midden-bronstijd: o.a. Theunissen 1999; Van Beek 2001. Urnenveldenperiode: o.a. Kersten 1948; Desittere 1968; Kooi 1979; Verlinde 1987a, 292 - 302.

men, bijvoorbeeld tussen het bisdom Utrecht en het bisdom Münster.¹²⁴ Overigens vormt die specifieke middeleeuwse grens wel een uitzondering, aangezien deze min of meer noord-zuid verloopt. De vaak grillige prehistorische ‘grenzen’ of grenszones zijn doorgaans oost-west geörienteerd.

Het is de belangrijkste vraag, hoe het herhaaldelijke optreden van Oost-Nederland als grensgebied verklaard kan worden. Waarschijnlijk ligt aan combinatie van factoren ten grondslag aan dit verschijnsel. Ten eerste moet gewezen worden op onderzoeksfactoren. Vanwege de relatief lage onderzoeksintensiteit heeft Oost-Nederland vrijwel geen rol gespeeld bij de definitie van specifieke cultuurgroepen of tradities. Dat geldt wel voor beter onderzochte gebieden, zoals Drenthe en Noord-Brabant. De Elp-cultuur en Hilversum-cultuur uit de midden-bronstijd zijn bijvoorbeeld gedefinieerd op basis van onderzoek in Drenthe enerzijds, en Midden- en Zuid-Nederland anderzijds. Onderzoekskernen worden, al dan niet terecht, al snel impliciet of expliciet als kernen van cultuurgebieden gezien. Grenzen worden getrokken in minder goed onderzochte, tussenliggende regio’s. Volgens hetzelfde mechanisme worden Oost-Nederlandse huisplattegronden meestal geclassificeerd volgens Drentse en Noord-Brabantse typochronologieën, hoewel de grote locale variatie het opstellen van een aparte typochronologie voor Oost-Nederland zou rechtvaardigen. Daarnaast zijn cultuurgroepen en tradities op basis van zeer uiteenlopende karakteristieken gedefinieerd, en is het de vraag wat de gereconstrueerde grenzen precies betekenen. De midden-mesolithische Noordwest- en Rijnbekken-groep worden bijvoorbeeld alleen van elkaar onderscheiden op basis van verschillen in vuursteentechnologie. Daarentegen toont de Trechterbekercultuur wat betreft nederzettingssysteem, grafbestel en materiële cultuur zeer specifieke karakteristieken. De gereconstrueerde ‘cultuurgrenzen’ zijn zeer verschillend van aard, en ongetwijfeld veel diffuser en dynamischer dan een eenvoudige kaartweergave doet vermoeden.

Ondanks deze methodologische kanttekeningen blijft de realiteit, dat het onderzoeksgebied gedurende lange fases op het snijvlak van verschillende invloedssferen ligt, op welke basis die ook gedefinieerd zijn. De oorzaak hiervoor moet gezocht worden in de sterk gevarieerde landschapstructuur van Oost-Nederland (hoofdstuk 6). Sommige cultuurgroepen blijken een sterke voorkeur te vertonen voor specifieke landschapstypen. De Trechterbekercultuur is het meest duidelijke voorbeeld. De vindplaatsen van deze cultuurgroep zijn hoofdzakelijk gebonden aan stuwvallandschappen, en die komen alleen voor in het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied. Daarnaast kent het gebied verschillende natuurlijke grenzen. In het noorden ligt een omvangrijk, nat (veen)gebied ten noorden van de Vecht, in het westen het dal van de IJssel en in het zuiden het dal van de Oude IJssel. Daarnaast kwamen tot ver in de middeleeuwen in grote delen van Oost-Nederland nog omvangrijke hoogveengebieden en relatief onaangetaste bosgebieden voor (hoofdstuk 14). Grenzen lopen vaak door ‘marginale’ landschappen, hetgeen op een meer gedetailleerd schaalniveau geïllustreerd wordt door de laat-middeleeuwse markegrenzen en de locatie van landweren. De specifieke Oost-Nederlandse landschapstructuur kent dus niet alleen een weerspiegeling in de vorm van het bewoningspatroon op supraregionale schaal, maar ook in diachrone diversiteit en het herhaaldelijk optreden als grensgebied.

In hoofdlijnen lopen de meeste gereconstrueerde ‘cultuurgrenzen’ van oost naar west. Dezelfde oriëntatie is dominant in de landschapstructuur. Dit manifesteert zich bijvoorbeeld in de loop van rivieren als de Oude IJssel, Vecht en Berkel, de structuur van het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap en de dwars door de Achterhoek lopende Halse Rug. Deze landschapselementen behoren niet alleen grotendeels tot de belangrijkste bewoningskernen, met name vanaf de late prehistorie, maar hebben ook bewegingen door het landschap gestructureerd. Grootschalige landschappelijke structuren met een zuid-noord oriëntatie komen vooral voor langs de randen van het onderzoeksgebied, in de vorm

¹²⁴ Keunen in voorb.

van de dalen van de IJssel en Dinkel. Daarnaast vertonen bijvoorbeeld ook het Oost-Nederlands Plateau, de grotere stuwwalcomplexen en het dal van de Regge deze oriëntatie. Zoals eerder in dit hoofdstuk is opgemerkt, reconstrueert A.D. Verlinde met betrekking tot de Romeinse tijd twee belangrijke bovenregionale verkeersaders of handelsroutes.¹²⁵ Daarvan volgde er één het dal van de IJssel, en liep er één door het aan Twente grenzende deel van Duitsland. Het noord-zuid geörienteerde Dinkedal kan wellicht als een ‘zijtak’ worden beschouwd, die eerder van regionale dan van supraregionale importantie was. Het is aannemelijk dat deze routes ook in de prehistorie een belangrijke rol hebben gespeeld bij het onderhouden van bovenregionale contacten tussen ‘zuidelijke’ en ‘noordelijke’ groepen. Dergelijke contacten manifesteren zich op verschillende vlakken. Een mooi voorbeeld is de ‘geromaniseerde’ bouwwijze van huisplattegronden binnen enkele ‘Germaanse’ nederzettingen.¹²⁶ Meestal zijn contacten en uitwisselingsnetwerken echter vooral af te leiden aan het voorkomen van artefacten buiten het ‘kerngebied’ van cultuurgroepen waarvoor ze kenmerkende elementen vormen. De voorbeelden van dergelijke artefacttypen zijn talrijk, en het voert te ver om deze hier in detail per periode te bespreken. Diverse voorbeelden zijn al aan de orde gekomen in hoofdstuk 3. Hier zal ter illustratie de aandacht gevestigd worden op de situatie in de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd, de fase net voordat de boven-regionale routes in de Romeinse tijd ontstaan.

In de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd vinden artefacten uit verschillende herkomstgebieden hun weg naar het onderzoeksgebied. Op enkele Oost-Nederlandse vindplaatsen komt zogenaamd ‘Fries’ aardewerk voor, dat dateert uit de eerste eeuw na Christus. Zo vertoont een deel van het aardewerk uit de vroeg-Romeinse tijd van de vindplaats Borne-Zuid Esch ‘noordelijke’ kenmerken, hetgeen wijst op contacten met de bewoners van het kustgebied.¹²⁷ In dezelfde fase zijn er ook zuidelijke contacten waarneembaar. Deze manifesteren zich in het voorkomen van fragmenten van glazen La Tène-armbanden en kralen en Keltische munten (fig. 12.17). Tot voor kort waren dergelijke artefacten vrijwel onbekend uit Oost-Nederland, maar door de toename van nederzettingsonderzoek en de introductie van de metaaldetector neemt het aantal vondsten in het laatste decennium geleidelijk toe. In het oostelijke deel van het Midden-Nederlands rivierengebied, met name ten weerszijden van de Maas, lag vermoedelijk een belangrijk productiecentrum van La Tène-armbanden, hetgeen tot uiting komt in hoge vondstdichtheden en een grote variatie aan types.¹²⁸ Mogelijk functioneerden La Tène-armbanden als standaard in het regionale ruilverkeer¹²⁹, hetgeen impliceert dat de verspreidingspatronen inzicht kunnen geven in handelsroutes en interregionale contacten. De ten zuiden van het onderzoeksgebied gelegen Liemers ligt op vrij korte afstand van het genoemde productiecentrum. Hoewel op tot dusver gepubliceerde verspreidingskaarten deze streek nog een vrijwel geheel ‘witte vlek’ vormt, blijken er bij intensieve veldverkenningen en enkele opgravingen vrij veel vondsten te zijn gedaan.¹³⁰ Op enkele locaties zijn zelfs meer dan twintig fragmenten van armbanden en/of kralen gevonden. Waarschijnlijk zijn de meeste vondsten afkomstig uit nederzettingencontext. De bewoners van deze nederzettingen zullen in direct contact hebben gestaan met de bewoners van het oostelijke deel van het rivierengebied.

Een inventarisatie van Oost-Nederlandse vindplaatsen leert ons, dat vondsten hier beduidend zeldzamer zijn. Hoewel regionale verschillen in onderzoeksintensiteit voor een vertekend beeld kunnen hebben gezorgd, is het opvallend dat in het gebied direct ten noorden van de Oude IJssel vrijwel geen

¹²⁵ Verlinde 2004, 86–87; Verlinde/Erdrich 2006, 346–350.

¹²⁹ Van den Broeke 2005c, 614.

¹²⁶ Verlinde 1991c; Hermsen 2004, 67, 2007a, 53–55; Kenemans/Van der Velde 2007a, 139–140.

¹³⁰ Zie Hermsen 2003b voor een inventarisatie van glasvondsten op de vindplaats Didam-Aalsbergen. Het hier weergegeven kaartbeeld is wat betreft de Liemers gebaseerd op een ter beschikking gestelde inventarisatie van A. Koster en H. Tomas.

¹²⁷ Scholte Lubberink 2007a, 120–122.

¹²⁸ Peddemors 1975; Roymans/Van Rooijen 1993; Van den Broeke 2005c, 612–614.

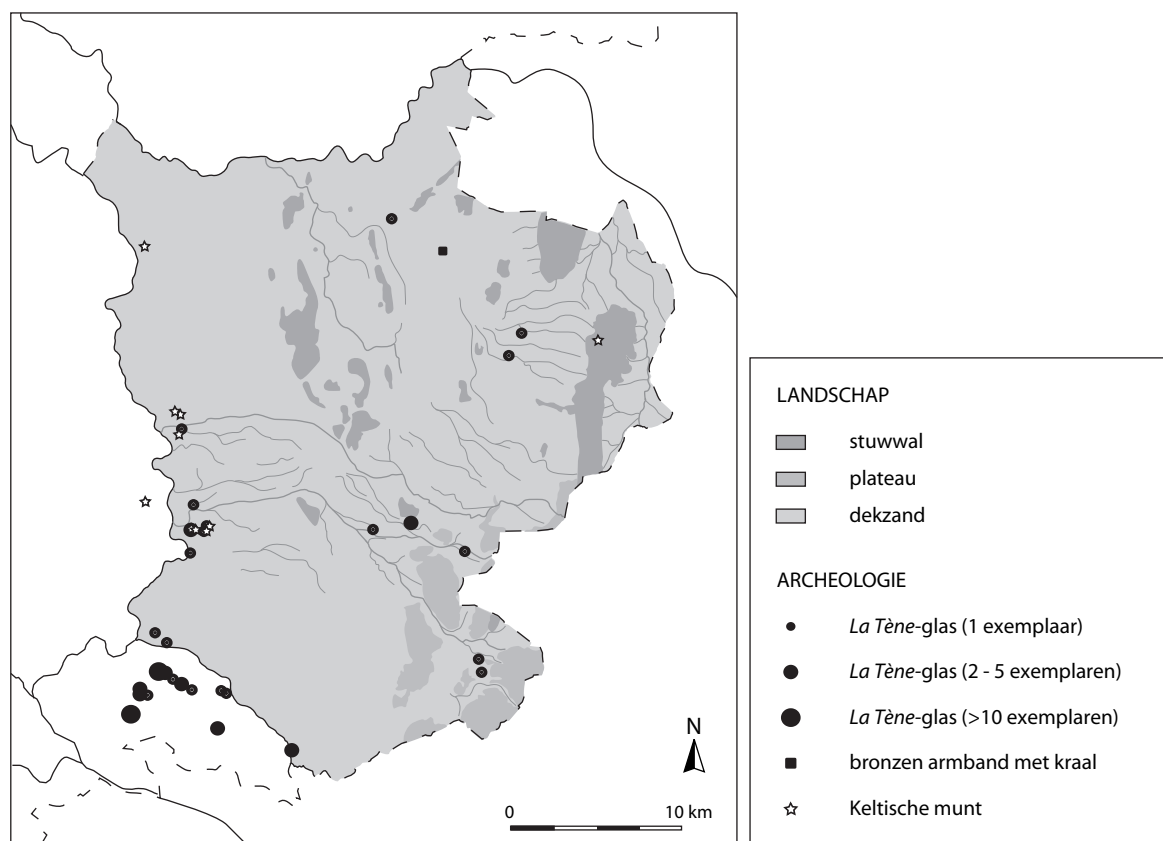

Fig. 12.17 Vindplaatsen van *La Tène*-glas en Keltische munten in Oost-Nederland en het zuidelijk aangrenzende deel van de Liemers (glasvondsten Liemers op basis van informatie A. Koster).

vindplaatsen voorkomen. Verder ten noorden van deze rivier zijn met name veel vondsten gedaan in de omgeving van Zutphen, en een enkele in Epse. Dit lijkt er op te wijzen dat de route over de hogere gronden ten oosten van het IJsseldal ook in deze fase al ‘functioneerde’. Net als in latere fases van de Romeinse tijd is vooral het verloop van het ‘tracé’ in het oude rivierenlandschap ter hoogte van Steenderen niet geheel duidelijk. Het verspreidingspatroon van *La Tène*-armbanden in andere delen van het gebied is wat diffuser. Enkele vindplaatsen liggen op het Oost-Nederlands Plateau, langs de Berkel en in het dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo. Het verspreidingspatroon ‘vaagt uit’ in noordelijke richting, met twee locaties in de omgeving van het Vriezenveen als meest noordelijke vindplaatsen. Een vondst die ten westen van Vriezenveen gedaan werd is het meest opvallend. Het betreft een bronzen armband waaraan een *La Tène*-kraal is bevestigd (fig. 12.18). Volgens G.J. ter Kuile werd de armband opgevist uit de Kooiplas, die ongetwijfeld oorspronkelijk tot een veengebied behoorde.¹³¹ Zowel het artefact als de landschappelijke context waarin het werd gevonden zijn afwijkend van de andere vondsten. Voor alle andere Oost-Nederlandse artefacten, hoofdzakelijk armbandfragmenten, is het aannemelijk dat ze uit nederzettingen afkomstig zijn. De bronzen armband uit de Kooiplas is vermoedelijk opzettelijk in een veen gedeponeerd. Aan dit afwijkende artefact in een afwijkende landschappelijke context moet een aparte betekenis toegekend zijn.

Tenslotte kan de aandacht verlegd worden naar Keltische munten. Vermoedelijk zijn de meeste van deze artefacten eveneens afkomstig uit het midden-Nederlands rivierengebied.¹³² Vooral nog is geen

¹³¹ Ter Kuile 1909, 26.

117-146.

¹³² O.a. Roymans/Van der Sanden 1980; Roymans 1990,

¹³³ Nicolay 2006, 32-35.

Fig. 12.18 Bronzen armband met La Tène-kraal uit de Kooiplas bij Vriezenveen. Diameter armband acht centimeter (foto W. van der Sluijs).

enkele vondst uit de Liemers bekend. Mogelijk is dit een onderzoeksvertekening. De meeste vondsten worden gedaan met metaaldetectoren, tijdens veldverkenningen en opgravingen. Bij de veldverkenningen in deze streek zijn niet systematisch metaaldetectoren gebruikt, terwijl er relatief weinig opgravingen hebben plaatsgevonden. Keltische munten zijn in Oost-Nederland ook relatief zeldzaam, met vermoedelijk negen exemplaren van acht vindplaatsen. Toch is een duidelijk patroon in de verspreiding van vindplaatsen waarneembaar. Zes van de acht vindplaatsen liggen namelijk tussen Zutphen en Deventer. Een zevende vindplaats bevindt zich verder noordelijk in de IJsselstreek, in Herxen. Buiten de IJsselstreek is alleen in Oldenzaal een vondst gedaan. Het opvallende cluster van vondsten tussen Zutphen en Deventer wordt versterkt door een vindplaats aan de andere zijde van het IJsseldal, in Empe. De vraag is hoe verklaard moet worden dat juist in dit gebied zowel de meeste La Tène-armbanden als de meeste Keltische munten gevonden zijn. Het is aannemelijk dat het verspreidingsbeeld vertekend is door onderzoeksfactoren. De gebieden rond de IJsselsteden behoren immers tot de best onderzochte microregio's van Oost-Nederland (hoofdstuk 2). Dit kan echter niet de enige oorzaak zijn voor de verschillen in vondstdichtheid. In diverse andere delen van Oost-Nederland zijn ook nederzettingsterreinen uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd opgegraven, en komen dergelijke importen niet voor. Er zijn verschillende aanwijzingen dat de IJsselstreek in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen een uitzonderlijke positie innam. Eerder in dit hoofdstuk werd vermeld dat J. Nicolay aanneemt, dat dit deel van de IJsselstreek de oostelijke uitloper vormt van een gebied waar tussen de vierde en zesde eeuw elitevorming plaatsvond.¹³³ Het cluster van importvondsten uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd in exact hetzelfde gebied illustreert dat in deze fase een vergelijkbare ontwikkeling kan hebben plaatsgevonden. De gunstige positie ten opzichte van bovenregionale handelsroutes kan een cruciale rol hebben gespeeld.

I 3 BEWONINGSDYNAMIEK OP MICROREGIONALE SCHAAL

I 3.1 INLEIDING

In hoofdstuk 12 is aandacht besteed aan de reconstructie van bewoningspatronen en bewoningsdynamiek in Oost-Nederland, op twee schaalniveaus: het onderzoeksgebied als geheel en het fysisch-geografische hoofdlandschap. De hoofdlijnen in de bewoningsgeschiedenis zijn, voor zover de kennisstand dat op dit moment toelaat, globaal in kaart gebracht. Er zijn enkele belangrijke conclusies getrokken. Ten eerste zijn er in verschillende tijdvakken sterke regionale verschillen waarneembaar. De bewoningsontwikkeling in de Twentse stuwvallandschappen wijkt bijvoorbeeld duidelijk af van die in het dekzandlandschap van de centrale Achterhoek. Ten tweede vormt Oost-Nederland herhaaldelijk een grensgebied tussen verschillende ‘cultuurgroepen’, ‘tradities’ en invloedssferen, en het is aannemelijk dat de landschapsstructuur één van de belangrijkste factoren is die daaraan ten grondslag ligt. Ten derde is er tot op zekere hoogte ook sprake van stabiliteit. Deze manifesteert zich vooral in de bewoningspatronen op supraregionaal schaalniveau, tussen de late prehistorie en de vroege middeleeuwen. In tegenstelling tot andere delen van Nederland, zoals het Drents Plateau en het Maas-Demer-Schelde-gebied, zijn de beelden die archeologische, historisch-geografische en toponymische gegevens voor deze tijdsspanne verschaffen opvallend goed vergelijkbaar en steeds terug te leiden tot vrijwel dezelfde bewoningsconcentraties. Tegelijkertijd zijn ook vrijwel onbewoonde gebieden aanwijsbaar, die het ‘spiegelbeeld’ vormen van de bewoningsconcentraties.

In dit hoofdstuk wordt de nadruk verlegd naar de bewoningsdynamiek op het schaalniveau van de microregio en de lokale gemeenschap. Het in dit hoofdstuk gereconstrueerde beeld is ten eerste gebaseerd op de ontwikkelingslijnen die weergegeven zijn in hoofdstuk 3, en ten tweede op de gegevens uit de vier detailstudies (hoofdstukken 7-10). Deze basis wordt, waar mogelijk, aangevuld met relevante gegevens van archeologische vindplaatsen die nog niet besproken zijn. Deze bronnen maken een globale reconstructie van de bewoningsdynamiek op microregionaal niveau mogelijk, en verschaffen inzicht in de overeenkomsten en verschillen met de ontwikkelingen in andere ‘pleistocene zandgebieden’. Daarbij moet nogmaals worden benadrukt, dat deze reconstructie niet altijd even evenwichtig is opgebouwd. Het beeld van de vroeg-prehistorische bewoning is hoofdzakelijk gebaseerd op Twents onderzoek, aangevuld met enkele vindplaatsen die in het laatste decennium opgegraven zijn in de IJsselstreek. Daarentegen is de beeldvorming voor de late prehistorie juist voor een belangrijk deel gebaseerd op onderzoek in de IJsselstreek, met name de omgeving van Zutphen, Deventer en Zwolle. Naast de intensief onderzochte omgeving van Zutphen kan voor de Achterhoek terug gegrepen worden op de detailstudie voor de noordoostelijke Achterhoek (hoofdstuk 9), maar voor het overige blijft deze streek wat betreft archeologische kennisstand vooralsnog achter bij Overijssel. De regionale verschillen in kennisstand kunnen in de toekomst vooral door intensief microregionaal onderzoek verminderd worden, waarbij de in dit hoofdstuk beschreven patronen als toetsingskader kunnen dienen.

Vanzelfsprekend kan niet ieder thema in dit hoofdstuk in dezelfde mate van detail besproken worden. Naast de beschrijving van de algemene ontwikkelingslijnen is er voor gekozen om twee belangrijke en tot dusver onderbelichte aspecten in meer detail uit te diepen. Dit geldt ten eerste voor het karakter van het grafbestel tussen het eind van de vroege ijzertijd en het begin van de midden-Romeinse tijd. In dit kader is een inventarisatie van relevante vindplaatsen gemaakt, werd een verkennende opgraving uitgevoerd op een vindplaats in Hengelo (Ov.)¹ en zijn ¹⁴C-monsters van crematieresten uit vijf grafvelden

¹ Van Beek *et al.* 2007.

geanalyseerd.² Ten tweede is in samenwerking met L.J. Keunen en B.J. Groenewoudt aandacht besteed aan het middeleeuwse snijvlak tussen archeologie en historische geografie. De uiteenlopende relaties tussen archeologisch onderzochte nederzettingen en nog bestaande of uit historische bronnen bekende boerenerven zijn in kaart gebracht, onder meer leidend tot de ontwikkeling van een interdisciplinaire onderzoeksmethodiek om de ouderdom van ‘historische’ erven te bepalen.³

13.2 LAAT-PALEOLITHICUM TOT VROEG-NEOLITHICUM

Laat-paleolithische vindplaatsen komen slechts in delen van Oost-Nederland voor (par. 12.2.1.1). Verreweg de meeste vindplaatsen liggen in het oostelijke deel van Overijssel, in de stuwwallandschappen, aan stuwwallen grenzende delen van het dekzandlandschap en langs de Vecht. Veel lagere bewoningsdichtheden zijn zichtbaar in de Achterhoek, terwijl het dekzandlandschap van Salland en de Achterhoek zelfs vrijwel onbewoond lijkt te zijn. De landschapsstructuur van Twente bezit verschillende kenmerken die goed passen bij de specifieke locatiekeuze die laat-paleolithische vindplaatsen vertonen.⁴ Dit geldt onder meer voor grootschalige landschappelijke overgangen (macrogradiënten), een grote landschappelijke en ecologische variatie en het voorkomen van grondmorene-afzettingen aan de oppervlakte, waar natuur- en vuursteen kan worden verzameld. Deze kenmerken zijn veel minder sterk aanwezig of ontbreken in andere delen van Oost-Nederland. Omdat het aantal bekende laat-paleolithische vindplaatsen klein is, slechts enkele daarvan goed onderzocht zijn en de dateringsscherpte meestal te wensen overlaat, is het vrijwel onmogelijk om een gedetailleerde reconstructie te maken van het nederzettingssysteem en eventuele diachrone veranderingen daarin. Een groot deel van de vindplaatsen kan niet aan een specifieke cultuurgroep of traditie worden toegeschreven. Vindplaatsen van de *Federmesser*-groep lijken het meest talrijk te zijn, waardoor voor deze cultuurgroep wel enig inzicht bestaat in locatiekeuzefactoren en variatie in nederzettingstypes.

H.B.G. Scholte Lubberink maakt voor Noordoost-Twente een onderscheid tussen grote en kleine *Federmesser*-vindplaatsen (par. 4.3.2).⁵ Grote vindplaatsen bestaan uit duizenden artefacten, kleine uit enkele tientallen tot enkele honderden artefacten. Hij beschouwt grote vindplaatsen als basiskampen of herhaaldelijk bewoonde locaties, en kleine als extractiekampjes. Deze vindplaatsindeling en de interpretatie daarvan is deels gebaseerd op eerdere ‘categorisering’ van laat-paleolithische vindplaatsen in andere delen van Nederland.⁶ Met name de interpretatie van grote tot zeer grote vondstrooiingen is soms problematisch, hoewel er steeds meer aanwijzingen beschikbaar zijn dat die de neerslag zijn van herhaaldelijke activiteitsfasen.⁷ Hoewel de schaarse opgravingen van laat-paleolithische vindplaatsen weinig gedetailleerde uitspraken toelaten, is het wel duidelijk dat dergelijke herhaaldelijk bewoonde plekken of microregio’s ook in Oost-Nederland voorkomen. Op een dekzandrug aan de rand van het Dinkeldal liggen bijvoorbeeld verschillende grote en kleine vindplaatsen, die er op wijzen dat deze landschappelijke eenheid herhaaldelijk bezocht werd door de laat-paleolithische jager-verzamelaars. Dit beeld is goed vergelijkbaar met de *Federmesser*-vindplaatsen van Usselo, in Zuidoost-Twente.⁸ Daarentegen zijn de kleine vuursteenstrooiingen van Enter-Bullenaarshoek en met name Enter-De Akkers juist geïnterpreteerd als relatief kortstondig bewoonde jachtkampjes (par. 10.4).

² Zie Beek 2006 voor een eerdere publicatie over dit onderzoek.

³ Van Beek *et al.* 2007a-c, 2008; Van Beek/Keunen 2006b.

⁴ Musch 1991, 1997; Scholte Lubberink 1998, 113-115; Deeben *et al.* 2006.

⁵ Scholte Lubberink 1998, 113-115.

⁶ Bijv. Stapert 1985; Deeben 1988.

⁷ Deeben/Rensink 2005, 184-187.

⁸ Stapert/Veenstra 1988.

Vrijwel alle *Federmesser*-vindplaatsen liggen op hoge dekzandruggen in de onmiddellijke nabijheid van vochtige laagtes. Daarbinnen maken Deeben *et al.* een onderscheid tussen gordeldekzandruggen en dekzandruggen elders in het landschap.⁹ Binnen de laatste categorie betreft het meestal dekzandruggen langs rivieren en grote beken. Dit patroon is in het algemeen kenmerkend voor de meeste laat-paleolithische vindplaatsen in Oost-Nederland. In paragraaf 10.4 is wel aangetoond, dat er een grotere variatie bestaat in de landschappelijke ligging van laat-paleolithische vindplaatsen dan tot dusver werd aangenomen. Met name de locatie van de vindplaats Elsenerbroek-Schooldijk is opmerkelijk. Op een laaggelegen dekzandwieling in het moerassige Elsenerbroek werden enkele laat-paleolithische artefacten gevonden. Deze illustreren dat ook in lagere delen van het landschap specifieke activiteiten van kortstondige aard werden uitgevoerd, waarbij bijvoorbeeld gedacht kan worden aan jacht, visvangst en het verzamelen van plantaardig voedsel. Waarschijnlijk is de variatie in ‘nederzettingstypen’ in Oost-Nederland veel groter dan op basis van de huidige kennisstand kan worden aangetoond. Een vindplaats op de westelijke helling van de Friezenberg kan bijvoorbeeld worden geïnterpreteerd als een locatie waar primaire bewerking van vuursteen plaatsvond.¹⁰ De grondstoffen werden verzameld op een nabijgelegen grondmorenerug. Een vergelijkbare vindplaats is bekend uit het Drentse Uffelte.¹¹

In grote lijnen lijken de Oost-Nederlandse laat-paleolithische bewoningspatronen vergelijkbaar te zijn met die in andere delen van Nederland. Zowel in Noord- als in Zuid-Nederland liggen de meeste vindplaatsen op hoge zandgronden (ruggen, terrasranden) in de omgeving van open water, zoals afgesneden riviermeanders, beken, meren en vennen.¹² Ook in deze gebieden zijn sterke regionale verschillen in vindplaatsdichtheden waarneembaar, met enerzijds ogenschijnlijk onbewoonde gebieden en anderzijds vindplaatsclusters die vergelijkbaar zijn met die in delen van Twente. Anderzijds zijn er ook nuanceverschillen aan te wijzen, bijvoorbeeld in de rol die de Oost-Nederlandse stuwwallen althans voor een deel van de vindplaatsen lijken te hebben gespeeld bij de locatiekeuze. Voor Zuid-Nederland is benadrukt dat ook in rivier- en beekdalen nederzettingen kunnen hebben gelegen, die later zijn geërodeerd of afgedekt met sediment.¹³ Mogelijk is dat ook in Oost-Nederland het geval, en dat zou betekenen dat het huidige verspreidingsbeeld slechts een deel van het nederzettingssysteem weerspiegelt. Daarnaast moet er op gewezen worden dat gebieden die op basis van verspreidingspatronen van vindplaatsen als ‘onbewoond’ kunnen worden omschreven, wel degelijk een rol kunnen hebben gespeeld in de landschapsexploitatie. D. Stapert wijst er op, dat bij onderzoek in Denemarken en Duitsland is aangetoond dat veel laat-paleolithische vindplaatsen daar langs trekroutes van rendieren lagen, op markante plekken in het landschap met een goed uitzicht. In het veel vlakke Noord-Nederland zijn vergelijkbare patronen niet herkenbaar.¹⁴ Het kan niet worden uitgesloten, dat de stuwwallen en belangrijkste rivierdalen in Oost-Nederland in dit opzicht een rol hebben gespeeld. Op basis van onderzoek in Duitsland wordt aangenomen, dat rendierjacht met name in de Hamburg-cultuur en Ahrensburg-cultuur een belangrijke positie innam.¹⁵ In reconstructies van het Zuid-Nederlandse nederzettingssysteem nemen migratieroutes van rendieren daarom een cruciale positie in.¹⁶ Omdat vindplaatsen van de Hamburg-cultuur en Ahrensburg-cultuur in Oost-Nederland zeldzaam zijn, kunnen voor het onderzoeksgebied op dit moment geen vergelijkbare modellen worden opgesteld.

⁹ Deeben *et al.* 2006, 72-74.

¹⁰ Musch 1991, 37-38, 1997, 9-13.

¹¹ Beuker 1981.

¹² O.a. Arts/Deeben 1981; Deeben 1988; Stapert 2005; Deeben/Rensink 2005.

¹³ Deeben/Rensink 2005, 186-187.

¹⁴ Stapert 2005, 148-149.

¹⁵ O.a. Rust 1937, 1943, 1958; Stapert 2005, 158-159; Deeben/Rensink 2005, 187-189 en 193-194.

¹⁶ Arts/Deeben 1981; Van Noort/Wouters 1987.

In alle delen van Oost-Nederland waar laat-paleolithische vindplaatsen voorkomen, zijn eveneens aanwijzingen voor bewoning in het mesolithicum (par. 12.2.1.1). Binnen diverse vuursteenstroomingen komen zowel laat-paleolithische als mesolithische artefacten voor. Toch vonden er gedurende de overgang van het laat-paleolithicum naar het mesolithicum grote veranderingen plaats, op verschillende schaalniveaus. Mesolithische vindplaatsen zijn veel talrijker dan laat-paleolithische, en kennen ook een beduidend grotere ruimtelijke spreiding. Delen van het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap raken in de beginfase van het mesolithicum bewoond, en datzelfde geldt vermoedelijk voor grote delen van de Achterhoek. De relatief hoge vindplaatsdichtheden die in delen van Twente worden bereikt, zijn buiten die streek echter niet waarneembaar. De locatiekeuze voor mesolithische nederzettingen lijkt veel minder specifiek dan in het laat-paleolithicum.¹⁷ De meeste vindplaatsen liggen op dekzandruggen en dekzandkoppen in landschappelijk heterogene gebieden. Met name voor Noordoost- en Zuidwest-Twente zijn pogingen gedaan tot reconstructie van het nederzettingssysteem in het mesolithicum. Vooral nog kunnen alleen globale uitspraken worden gedaan, omdat de betreffende gegevensbestanden hoofdzakelijk bestaan uit oppervlaktevindplaatsen. Deze laten meestal geen gedetailleerde conclusies toe over datering, bewoningsduur en uitgevoerde activiteiten.¹⁸ In het volgende wordt eerst de aandacht gevestigd op Twente, om vervolgens de aandacht te verleggen naar andere delen van het onderzoeksgebied.

Voor de reconstructie van het mesolithische nederzettingssysteem in Twente kan nogmaals verwezen worden naar de regionale studies van J. Musch en H.B.G. Scholte Lubberink (par. 4.3.2).¹⁹ Beiden onderscheiden verschillende vindplaatstypes, onder meer op basis van het aantal vondsten, de werktuigamenstelling en de omvang en vorm van de vondststrooming. Deze types zijn in grote lijnen terug te voeren op eerdere indelingen van mesolithische vindplaatsen, die als basis gebruikt zijn voor de reconstructie van nederzettingssystemen en exploitatiestrategieën.²⁰ Recentelijk is door H. Peeters en M.L.J.Th. Niekus gewezen op de gevaren van het hanteren van dergelijke classificaties van vindplaatsen.²¹ Indelingen in vindplaatstypes zijn volgens deze onderzoekers voornamelijk van beperkte waarde. Onder meer vanwege de schaarste aan grootschalige opgravingen van vuursteenstroomingen, het gebrek aan gedetailleerde kennis over bodem- en landschapontwikkeling en onvoldoende inzicht in post-depositionele factoren achten ze het op dit moment niet mogelijk om in detail te bepalen in hoeverre de waargenomen variatie aan vindplaatstypen en archeologische verschijnselen representatief is voor de oorspronkelijke variatie. Dit impliceert dat zeker voor het extensief onderzochte Oost-Nederland voorzichtigheid moet worden betracht met de reconstructie van nederzettingssystemen en exploitatiestrategieën. Desondanks is het mogelijk om met name voor enkele goed onderzochte microregio's, zoals Noordoost- en Zuidwest-Twente, enkele grote lijnen te reconstrueren.

Scholte Lubberink en Musch nemen waar, dat gordeldekzandruggen in deze gebieden in het mesolithicum een belangrijke positie innamen in het nederzettingssysteem. Op basis van het aantal vindplaatsen, de omvang van vondststroomingen en de hoge vondstdichtheid wordt geconcludeerd dat op een deel van de gordeldekzandruggen herhaaldelijk bewoning plaatsvond. Vanwege het ontbreken van grootschalige opgravingen kunnen de duur en frequentie van de bewoning alsmede het karakter van de uitgevoerde activiteiten nog niet in detail worden gereconstrueerd. Zoals ook geldt voor het laat-paleolithicum (zie boven), lijkt het aannemelijk dat omvangrijke mesolithische artefactstroomingen eerder het gevolg zijn van verschillende bewoningsfasen dan van relatief langdurige bewoning of de aanwezigheid van grotere sociale groepen. Een goed voorbeeld is het onderzoek naar de vroeg-mesolithische Belgische vindplaats Verrebroek 'Dok', waar ¹⁴C-dateringen zijn uitgevoerd op tientallen dicht bij elkaar gelegen

¹⁷ Musch 1991; Scholte Lubberink 1998, 115-116; Deeben *et al.* 2006, 74.

¹⁸ Musch 1991, 61-62.

¹⁹ Musch 1991; Scholte Lubberink 1998, 115-116.

²⁰ O.a. Newell 1973; Price 1978.

²¹ Peeters/Niekus 2005, 222-226.

artefactclusters.²² Herhaaldelijke bewoning van specifieke locaties gedurende het mesolithicum is ook in andere delen van Oost-Nederland aantoonbaar, met Mariënberg als de best onderzochte vindplaats (zie onder). De Twentse gordeldekzandruggen lijken dus vooral frequenter gebruikt te zijn dan andere delen van het landschap. In die zin kan nog steeds worden gesproken van plaatsen die, min of meer, een centrale positie innamen binnen het nederzettingssysteem. Deze landschappelijke eenheden op de overgang van stuwwallen naar waterrijke, lage gebieden lagen op strategische posities in landschappen met een hoge biodiversiteit. Op hogere delen van de stuwwallen zelf komen geen vindplaatsen voor. Grondmoreneruggen zullen een belangrijke bron van vuur- en natuursteen hebben gevormd. Mogelijk vond ook op grote dekzandruggen in andere delen van het Twentse landschap, bijvoorbeeld langs rivieren en beekdalen, langdurige bewoning plaats. Talrijker zijn kleine tot zeer kleine vondststrooiingen, die wijzen op kortstondige bewoning en/of gespecialiseerde activiteiten. Dergelijke vindplaatsen zijn bekend van dekzandruggen, -koppen en -welvingen in grote delen van Twente. Ze komen bijvoorbeeld voor langs en in beekdalen en in moerassige gebieden, zoals het kopjeduinenlandschap ten oosten van Enter (par. 10.5). In beekdalen kan worden gevist en gejaagd, en zal plantaardig voedsel zijn verzameld. In en bij venen en moerassen kan gespecialiseerde jacht op watervogels hebben plaatsgevonden.

De landschappelijke structuur van de Twentse stuwwallandschappen wijkt sterk af van andere delen van Oost-Nederland, waardoor de waargenomen Twentse patronen niet zonder meer kunnen worden geëxtrapoleerd naar andere delen van Oost-Nederland. Gordeldekzandruggen komen bijvoorbeeld buiten Twente alleen voor in delen van de noordoostelijke Achterhoek. Het is aannemelijk, dat de centrale rol die deze landschappelijke eenheden lijken te spelen in Twente, in andere delen van Oost-Nederland werd vervuld door grote dekzandruggen en rivierduinen langs rivier- en beekdalen. De omvangrijke mesolithische vindplaats van Mariënberg, die op een grote dekzandrug langs de Vecht ligt, kent bijvoorbeeld diverse bewoningsfasen.²³ In de detailstudies is aangetoond, dat verschillende dekzandruggen in de IJsselstreek en in de noordoostelijke Achterhoek eveneens aanwijzingen hebben opgeleverd voor herhaaldelijke bewoning. Een opvallend verschil met Twente is dat er in deze gebieden veel minder aanwijzingen zijn voor het voorkomen van grote tot zeer grote vindplaatsen. Op de vindplaatsen Epse-Olthof Noord, Zutphen-Ooyerhoek en Zutphen-Looërenk is zonder twijfel sprake van verschillende bewoningsfasen.²⁴ Alle onderzochte, goed geconserveerde vondststrooiingen hebben echter slechts een vrij kleine omvang, en zijn geïnterpreteerd als kortstondig bewoonde jachtkampjes. Grote tot zeer grote vindplaatsen zijn uit de IJsselstreek vooralsnog niet bekend.

Zoals al opgemerkt werd, liggen de meeste mesolithische vuursteenstrooiingen buiten Twente op rivierduinen of dekzandruggen die geflankeerd worden door beek- en rivierdalen. In de noordoostelijke Achterhoek heeft de Berkel bijvoorbeeld een zeer belangrijke rol gespeeld in de locatiekeuze, hetgeen gedurende de hele vroege prehistorie het geval is (par. 9.4-5). Ook in andere delen van het landschap komen mesolithische vindplaatsen voor. Het betreft bijvoorbeeld dekzandruggen en -kopjes bij dalvormige laagtes, beekoverstromingsvlaktes en moerassige laagtes zoals het Leestense Broek onder Zutphen. Dit beeld is goed vergelijkbaar met de Twentse situatie. Meestal gaat het om kleine vondststrooiingen of 'geïsoleerde' artefacten die vermoedelijk de neerslag vormen van kortstondige bewoning of gespecialiseerde activiteiten, zoals jacht, visserij of de exploitatie van plantaardige voedselbronnen. Op de Looërenk in Zutphen zijn op de bodem van een ven honderden vondstloze kuiltjes uit het laat-mesolithicum waargenomen, die mogelijk verband houden met het uitgraven van wortelstokken (par. 8.4).²⁵

²² Van Strydonck *et al.* 2001; Crombé *et al.* 2006.

et al. 2001; Zutphen-Looërenk: Verneau 2001b, Fermin

²³ O.a. Verlinde/Newell 2006.

2008 a.

²⁴ Epse: Verneau 2001a; Smit 2006; Zutphen-Ooyerhoek: o.a. Van der Kleij 1996b; Verneau 1999; Groenewoudt

²⁵ Fermin 2008a, 45-49.

Het kennisniveau van het karakter van de vroeg-neolithische bewoning van Oost-Nederland is opmerkelijk laag. Het vrijwel ontbreken van in deze fase gedateerde nederzettingsterreinen maakt het vrijwel onmogelijk een reconstructie te maken van het nederzettingssysteem. Waarschijnlijk vertoonde de bewoning in deze fase nog sterke gelijkenissen met het laat-mesolithicum. In het vorige hoofdstuk is enige aandacht besteed aan de locatiekeuze die waarneembaar is in het supraregionale verspreidingspatroon van vroeg-neolithische vindplaatsen (par. 12.2.1.1). B.J. Groenewoudt *et al.* namen waar, dat vindplaatsen uit het laat-mesolithicum en vroeg-neolithicum hoofdzakelijk gebonden zijn aan belangrijke rivier- en beekdalen.²⁶ Het is aangetoond dat een deel van de vroeg-neolithische importvondsten inderdaad aangetroffen is in de omgeving van rivierdalen, en dan met name de Vecht, Regge en Berkel. De veronderstelling dat deze rivierdalen in het vroeg-neolithicum contactzones vormden tussen de IJssel-Vecht-delta, en de exploitatie van *wetland*-milieus een belangrijke rol speelde, kan op basis van huidige verspreidingsbeeld van de (schaarse) importvondsten dan ook niet verworpen worden. Er is echter wel een nuancering noodzakelijk, omdat verschillende andere vindplaatsen van ‘geïsoleerde’ voorwerpen niet gebonden zijn aan de belangrijkste waterlopen. Groenewoudt *et al.* nemen aan, dat het belang van de *wetlands* in de landschapsexploitatie geleidelijk afnam in de loop van het vroeg- en midden-neolithicum, en dat deze ontwikkeling samenhangt met een toegenomen belang van landbouw.²⁷ Eerder wees H.B.G. Scholte Lubberink voor Noordoost-Twente al op een steeds groter wordende voorkeur voor landschappelijk homogene gebieden in de loop van het neolithicum, waarbij de beschikbaarheid van potentiële akkergrond een belangrijke factor werd (par. 4.3.2).²⁸ In de volgende paragraaf zal de aandacht worden gericht op het neolithisatieproces van Oost-Nederland. Dit kende een geleidelijke aanvang in het vroeg-neolithicum, maar duurde voort tot in het midden-neolithicum A.

13.3 MIDDEN-NEOLITHICUM TOT MIDDEN-BRONSTIJD A

Het neolithisatieproces van het huidige Nederland nam een aanvang met de intrede van de Lineaire Bandkeramiek (LBK), waarvan de nederzettingen vooral gebonden zijn aan de lössgronden van Zuid-Limburg.²⁹ Ten noorden daarvan leefden gemeenschappen met een bestaansbasis die als ‘mesolithisch’ kan worden omschreven.³⁰ De afstand van Oost-Nederland tot het woongebied van de vroegste neolithische boeren is vrij groot. Dat geldt niet alleen voor de LBK, maar ook voor de daarop volgende Rössencultuur.³¹ Vondsten van dissels, *Rössener Breitkeile* en *durchlochten Breitkeile* wijzen op contacten met deze landbouwende groepen (par. 11.2.1.1). Er zijn echter nauwelijks nederzettingsterreinen uit het vroeg-neolithicum en het eerste deel van het midden-neolithicum onderzocht, waardoor het niet mogelijk is om een gedetailleerde reconstructie te maken van de neolithisering van Oost-Nederland. Daarnaast maken de slechte conserveringsomstandigheden voor organisch materiaal op de pleistocene zandgronden het moeilijk om inzicht te krijgen in veranderingen in de bestaanseconomie, zoals de introductie van granen en gedomesticeerde dieren. Bij toekomstig onderzoek kunnen vooral goed geconserveerde vindplaatsen in de lagere delen van het landschap, bijvoorbeeld op begraven rivierduinen of donken, mogelijkheden bieden om het neolithisatieproces van het onderzoeksgebied in kaart te brengen. Kleinschalig onderzoek van vindplaatsen van deze categorie heeft alleen plaatsgevonden op de locaties Staphorst-De Garste (Meppelderiep) en Hardenberg-Heemse (Vecht; par. 3.3.5.1).³² In Aalten zijn scherven van een

²⁶ Groenewoudt *et al.* 2007, 21-22, 28-29 en fig. 10, p. 44.
Zie ook Peeters 2007, 226.

²⁷ Groenewoudt *et al.* 2007, 29. Scholte Lubberink 1998, 116-120.

²⁸ Scholte Lubberink 1998, 116-120.

²⁹ Zie De Grooth 2005 en De Grooth/Van de Velde 2005

voor recente overzichten.

³⁰ Verhart 2000.

³¹ O.a. Beier 1994; Louwe Kooijmans 2005.

³² Lanting/Mook 1977, 57; Lanting/Van der Plicht 1999/2000, 26; De Roever 2004, nrs. 4-5, p. 132.

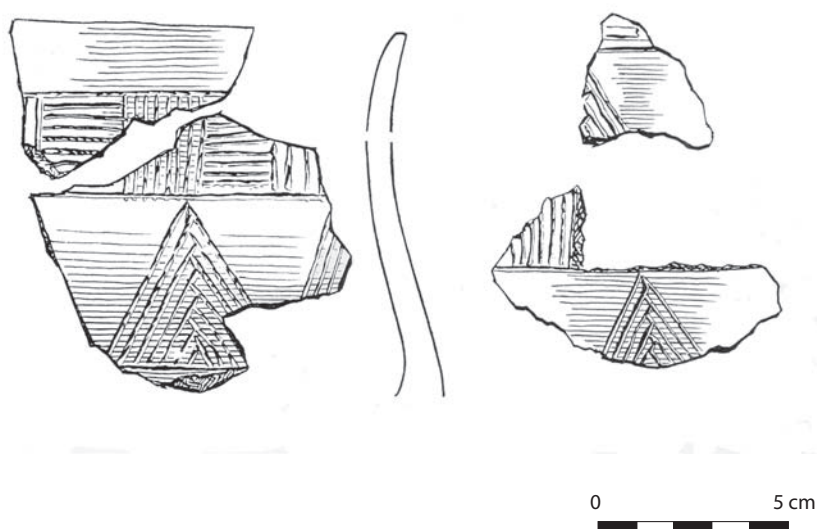

Fig. 13.1 Scherven van een *Bauchnickgefäß* van de Rössen-cultuur, gevonden in Aalten. Naar Schut 1981, fig. 4, p. 107.

Bauchnickgefäß van de Rössen-cultuur gevonden (fig. 13.1).³³ Deze geven een aanwijzing, dat in het vroeg-neolithicum naast stenen artefacten incidenteel ook aardewerk Oost-Nederland bereikte. Er zijn geen scherpe dateringen voor de eerste locale productie van aardewerk. Op enkele vindplaatsen zijn scherven gevonden die verwantschap vertonen met Swifterbant-aardewerk of Hazendonk-aardewerk (par. 3.3.5.1). Vrijwel altijd betreft het kleine aantallen artefacten, waarvan de oorspronkelijke context en exacte ouderdom niet vastgesteld zijn. Een vrijwel complete Swifterbant-pot die recentelijk in Raalte gevonden is, kan op typologische gronden waarschijnlijk in het eind van het vijfde millennium voor Christus gedateerd worden.³⁴

Voor reconstructie van het moment waarop locale verbouw van graan werd geïntroduceerd, zijn pollendiagrammen van (hoog)veenprofielen een belangrijke informatiebron. In het pollendiagram van Denekamp-de Klokkenberg (sectie P₁) komen in het Atlanticum graanpollen voor, gezien een ¹⁴C-datering al omstreeks de eerste helft van het vijfde millennium voor Christus.³⁵ Volgens T. van der Hammen en R. Bakker mogen hieraan waarschijnlijk geen conclusies worden verbonden. Andere cultuurindicatoren ontbreken of vertonen geen toename, en daarnaast kan de infiltratie van jonger pollen niet uitgesloten worden.³⁶ Pas in het begin van het Subboreaal wordt met zekerheid graan verbouwd, op hetzelfde moment dat andere cultuurindicatoren een duidelijke toename vertonen. Deze ontwikkeling is waarneembaar in de pollendiagrammen van het Engbertsdijksveen en Denekamp-De Borchert.³⁷ In het Engbertsdijksveen dateren de eerste graanpollen uit het laat-Atlanticum, maar is locale verbouw op dat moment niet zeker. De eerste sterke aanwijzingen voor locale verbouw van graan, gekoppeld aan het optreden of de toename van andere cultuurindicatoren, treden in de tot dusver beschikbare Oost-Nederlandse pollendiagrammen dus pas in het begin van het Subboreaal op. In vergelijking met gegevens uit aangrenzende gebieden, zoals Drenthe, is dit laat. Het onderzoek van R. Bakker naar de opkomst van akkerbouw op het Drents Plateau biedt een interessante parallel.³⁸ Mede op basis van palynologisch onderzoek van het Gietsenveentje reconstrueert hij een *Neolithic Occupation Phase 1* (4050-3450 v. Chr.), die gekoppeld wordt aan de midden- en late fase van de Swifterbant-cultuur. In het begin van deze

³³ Schut 1978, 73; 1981, 107-108; 1987, cat. nr. 4, p. 55.

³⁴ Bloo *et al.* 2007, 198-199.

³⁵ Van der Hammen 1965.

³⁶ Van der Hammen 1965, 130; Bakker 2003, 20-22.

³⁷ Van Geel 1976; Van Geel *et al.* 1981, 22; Bakker 2003, 22.

³⁸ Bakker 2003.

fase wordt voor het eerst graan verbouwd. Daarop volgt de *Neolithic Occupation Phase 2* (3450–2600 v. Chr.), die gerelateerd wordt aan de Trechterbekercultuur. Het is deze fase die weerspiegeld is in het eerste betrouwbare voorkomen van graan in Oost-Nederlandse pollendiagrammen. Uiteraard kan in het onderzoeksgebied al eerder graan verbouwd zijn dan op basis van de op dit moment beschikbare palynologische data aangetoond kan worden. Getuige recent onderzoek hebben pollendiagrammen slechts zeggenskracht voor de vegetatie-ontwikkeling in een relatief klein gebied rondom de monsterlocaties, en daarnaast is het aantal pollendiagrammen waarin het Atlanticum vertegenwoordigd is beperkt (par. 4.2.2). Daarom is het aannemelijk dat Bakkers *Neolithic Occupation Phase 1* tot dusver niet herkend is door de positie van de onderzochte venen ten opzichte van midden-neolithische nederzettingsterreinen. Het is niet waarschijnlijk dat er daadwerkelijk een groot tijdsverschil bestond tussen de introductie van granen op het Drents Plateau en Oost-Nederland.

Het neolithisatieproces van mesolithische samenlevingen kan regionaal grote verschillen in dynamiek vertonen.³⁹ Modellen waarin het proces wordt gereconstrueerd verschillen wat betreft de snelheid van overname van de neolithische leefwijze, of van specifieke elementen uit het ‘neolithische pakket’. In sommige gebieden vond een relatief snelle neolithisering plaats, zich manifesterend in parallel optredende veranderingen op verschillende vlakken in het archeologisch bestand. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de ‘kolonisatie’ van de Zuid-Nederlandse lössbodems. In andere regio’s werden vanuit een langdurige contactsituatie neolithische elementen geïncorporeerd in mesolithische gemeenschappen, waarbij geleidelijke veranderingen in de leefwijze plaatsvonden. Hoewel de introductie van de individuele ‘neolithische’ elementen nog niet erg scherp gedateerd kan worden, moet het neolithiseringsproces van Oost-Nederland volgens het tweede patroon verlopen zijn. De eerste contacten met landbouwende groepen worden gemarkeerd door het voorkomen van vroeg-neolithische stenen artefacten, waarbij ten tijde van de Rössen-cultuur een intensivering waarneembaar is. De vermoedelijk geleidelijke overname van landbouw, lokale aardewerkproductie en gedomesticeerde dieren vond plaats tussen het eind van het zesde en de eerste helft van het vijfde millennium voor Christus. Omstreeks 3400 of 3300 voor Christus⁴⁰ manifesteert de Trechterbekercultuur zich als de eerste neolithische cultuurgroep die goed herkenbaar is in het archeologische bestand.

Trechterbeker-vindplaatsen komen slechts in beperkte delen van Oost-Nederland voor (par. 12.2.1.2). De meeste vindplaatsen zijn bekend uit de Vechtstreek en uit delen van Twente. De meest zuidelijke vindplaatsen liggen in de noordoostelijke Achterhoek. In andere delen van de Achterhoek zijn enkele trechterbeker-artefacten gevonden, die door handel en contacten buiten het feitelijke cultuurgebied verspreid kunnen zijn. Zelfs die ontbreken in het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap. Binnen het cultuurgebied vertonen trechterbeker-vindplaatsen een specifieke locatiekeuze. Ten eerste komen nederzettingen en graven voor op hoge dekzandruggen langs rivieren, waarbij vooral het relatief hoge aantal vindplaatsen langs de Vecht opvalt. Ten tweede zijn veel vindplaatsen gebonden aan stuwwallen, waarbij een locatie op gordeldekzandruggen dominant is. Deze gordeldekzandruggen grenzen vaak aan rivieren en beekdalen, waardoor deze categorie overlapt met het eerste landschapstype. Daarentegen ligt een nederzettingsterrein in Herike op een gordeldekzandrug op de overgang van een stuwwal naar een veengebied (par. 10.6.2). Geen enkel nederzettingsterrein is vlakdekkend opgegraven. Mede daarom zijn de meeste vindplaatsen niet scherp dateerbaar, en kan nauwelijks vastgesteld worden of er een differentiatie in nederzettingstypes bestond. Het is mogelijk dat jacht in deze fase nog een rol van betekenis speelde.⁴¹ Dit zou betekenen dat er naast meer ‘permanente’ nederzettingen ook kortstondig bewoonde, gespecialiseerde kampementen verwacht kunnen worden.

³⁹ B.v. Zvelebil/Rowley-Conwy 1984; Zvelebil 1986; Louwe Kooijmans 1993, 1996a-b; Verhart 2000.

⁴⁰ Lanting/Van der Plicht 1999/2000, 67–68.

⁴¹ Midgley 1992, 369–405; Raemaekers 2005, 277.

Vanwege het ontbreken van scherpe dateringen voor nederzettingen en de schaarste van graven, die meestal scherper dateerbaar zijn, is nog niet mogelijk om in detail te reconstrueren hoe het waargenomen bewoningspatroon tot stand kwam. Oost-Nederland vormt een uitloper van het 'kernegebied' van de Trechterbeker-Westgroep⁴², en het is nog niet geheel duidelijk in hoeverre de vindplaatsen in het onderzoeksgebied zich qua karakter en datering verhouden tot andere regio's. Opvallend is dat uit het onderzoeksgebied slechts één megalietgraf bekend is (Mander), wanneer een mogelijk monument op de Friezenberg buiten beschouwing wordt gelaten. Dit vormt een sterk contrast met Noord-Nederland en met name Drenthe, waar megalietgraven veel talrijker zijn. Deze monumenten werden uitsluitend in de trechterbeker-horizonten 1 tot en met 3 opgericht.⁴³ Dit laat de mogelijkheid open dat het zwaartepunt van de trechterbeker-bewoning van Oost-Nederland in de jongere horizonten ligt, of dat niet alle kenmerkende elementen van het 'trechterbeker-pakket' frequent voorkwamen in de randzones van het cultuurgebied. In dit verband is het interessant om nogmaals de aandacht te vestigen op het kleine cluster vindplaatsen in Neede, dat één van de zuidelijkste uitlopers van het cultuurgebied vormt (par. 9.5.2). In de overgangszone van de Needse Berg naar het Berkeldal zijn twee vlakgraven en een nederzettingsterrein gevonden, binnen een gebied van circa 1,5 bij 1 kilometer. De nederzetting is voornamelijk niet scherp dateerbaar, maar beide vlakgraven dateren (omstreeks) uit trechterbeker-horizont 5. De in dezelfde microregio gevonden beker van Neede-Rohaam, onder enig voorbehoud gedetermineerd als een Vlaardingen-pot, lijkt bij benadering een vergelijkbare ouderdom te hebben. Het cluster vindplaatsen in Neede weerspiegelt vermoedelijk een relatief kortstondige bewoningsfase, in of omstreeks horizont 5 van de Trechterbekercultuur, en vormt daarmee een vrij late uitbreiding van het cultuurgebied.

Vindplaatsen van de Enkelgrafcultuur en Klokbekercultuur kennen in Oost-Nederland een grotere spreiding dan trechterbeker-vindplaatsen (par. 12.2.1.2). Datzelfde geldt voor vindplaatsen uit de vroege bronstijd. De verspreidingspatronen van vindplaatsen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd zijn in grote lijnen vergelijkbaar. Hoge vindplaatsdichtheden zijn steeds herkenbaar in de Vechtstreek en in delen van Twente, met name op enkele stuwwallen en aangrenzende gordeldekzandruggen. In doorgaans lagere dichtheden komen onder meer ook vindplaatsen voor in de westelijke delen van het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap, langs rivieren zoals de Berkel en Oude IJssel en op delen van het Oost-Nederlands Plateau. Op dit supraregionale schaalniveau geven de bewoningspatronen een relatief stabiele indruk. In tegenstelling tot de voorgaande (Trechterbekercultuur) en opvolgende fase (Elp/Hilversum-cultuur) lopen er in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd geen 'cultuurgrenzen' door het onderzoeksgebied. In het volgende zal de aandacht worden verlegd naar het microregionale schaalniveau, om te bepalen of deze stabiliteit en uniformiteit bijvoorbeeld ook in het nederzettingssysteem en het grafgebruik waarneembaar is.

In vergelijking met het vroeg- en midden-neolithicum zijn in Oost-Nederland relatief veel nederzettingsterreinen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd bekend. Dit is voor een belangrijk deel het gevolg van de goede herkenbaarheid van het karakteristieke beker- en wikkeldraad-aardewerk. Opper-vlaktevindplaatsen zijn het meest talrijk, maar ook tijdens opgravingen worden regelmatig aanwijzingen verkregen voor bewoning in deze fase. Voor enkele opgegraven huisplattegronden en andere gebouwen is een datering in het laat-neolithicum of de vroege bronstijd voorgesteld, maar de meeste daarvan staan ter discussie (par. 3.4.2). In ieder geval wijst het voorkomen van paalgaten er op dat in deze periodes binnen nederzettingsterreinen zeker gebouwen aanwezig waren. De beschikbare archeologische gegevens lijken te wijzen op regionale verschillen in de verschijningsvorm van nederzettingen. In de goed onderzochte gebieden rond Deventer en Zutphen komen hoofdzakelijk diffuse strooiingen van kleine hoeveelheden aardewerk en vuursteen voor, alsmede opgeschijnd geïsoleerde kuilen met vondstmateriaal (par. 7.5 en

⁴² Bakker 1979.

⁴³ Bakker 1992.

8.5). Er zijn in deze gebieden in de IJsselstreek geen sterke aanwijzingen voor grote variatie in nederzettingstypes. Een kleine vondststrooiing uit de vroege bronstijd in de Ooyerhoek onder Zutphen kan mogelijk als kenmerkend worden beschouwd. Deze goed geconserveerde vindplaats is de neerslag van een kortstondige bewoningsfase, en blijkt qua omvang en landschappelijke ligging opmerkelijk goed vergelijkbaar te zijn met de vroeg-mesolithische jachtkampjes op hetzelfde rivierduin (par. 8.5). Daarnaast zijn vooral in de omgeving van Zutphen op diverse plaatsen vuurstenen spitsen gevonden, die kunnen wijzen op gespecialiseerde activiteiten.⁴⁴

In Twente zijn er meer aanwijzingen voor variatie in nederzettingstypes. B.J. Groenewoudt maakt voor de Borkeld, het gebied ten westen van de Friezenberg, op basis van de omvang van oppervlaktevindplaatsen en verkennend booronderzoek een onderscheid tussen kleine, middelgrote en grote vindplaatsen (par. 4.3.2 en 10.9.1).⁴⁵ Kleine vindplaatsen (oppervlakte < 200 m²) vormen de neerslag van kortstondig bewoonde kampementjes, waar mogelijk gespecialiseerde activiteiten werden uitgevoerd. Middelgrote vindplaatsen (oppervlakte tussen 200 en 1000 m²) representeren nederzettingen die langduriger bewoond werden. Grote vindplaatsen (> 2000 m²) lijken vooral te wijzen op herhaaldelijk hergebruik van een locatie. Aangezien hoofdzakelijk gewerkt is met oppervlaktevindplaatsen is het exacte karakter van de bewoning op een specifieke plek vaak nauwelijks reconstrueerbaar. Datzelfde geldt voor de frequentie waarmee en de afstand waarover nederzettingen verplaatst werden. Opvallend is vooral dat ‘middelgrote’ en met name ‘grote’ vindplaatsen voor zover bekend niet voorkomen in de dekzandlandschappen van Salland, de Graafschap en de Achterhoek. Ze zijn zeker niet aangetroffen bij opgravingen. Hieruit kan geconcludeerd worden, dat ‘grote’ vindplaatsen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd waarschijnlijk hoofdzakelijk voorkomen in delen van Twente, en dan met name in de gebieden met de hoogste bewoningsdichtheden. Wel moet nogmaals benadrukt worden, dat ‘grote’ vindplaatsen de neerslag zijn van verschillende bewoningsfasen op dezelfde locatie, en dus een palimpsest vormen van verschillende ‘kleine’ of ‘middelgrote’ vindplaatsen. Verder impliceert de ogenschijnlijke afwezigheid van dergelijke vindplaatsen in andere delen van Oost-Nederland niet, dat daar geen hergebruik van bewoningslocaties plaatsvond (zie onder). Helaas hebben in Twente nauwelijks opgravingen van nederzettingen uit deze fase plaatsgevonden, die ter toetsing zouden kunnen dienen voor de herkende diversiteit in oppervlaktevindplaatsen. Een uitzondering is een verkennende opgraving die recentelijk werd uitgevoerd op de vindplaats Buren-De Haar.⁴⁶ Op deze locatie is een onderzoek gedaan naar een goed geconserveerde vondststrooiing uit het mesolithicum en de vroege bronstijd. Vanwege de kleinschaligheid van het onderzoek is het karakter van de bewoning echter nog niet goed te bepalen.

Met uitzondering van bovengenoemde studie van B.J. Groenewoudt is er nog nauwelijks onderzoek gedaan naar het nederzettingssysteem in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Alvorens in te gaan op aspecten zoals locatiekeuze en de ruimtelijke relaties met grafheuvels kunnen twee opmerkingen worden gemaakt. Ten eerste blijkt het op basis van de huidige kennisstand nauwelijks mogelijk om veranderingen in het nederzettingssysteem te herkennen gedurende het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Op diverse vindplaatsen komt vondstmateriaal uit beide periodes voor. Dit wijst niet per sé op bewoningscontinuïteit op een specifieke locatie, maar wel op sterke overeenkomsten in het nederzettingssysteem. Deze overeenkomsten manifesteren zich niet alleen op vindplaatsniveau. Op veel grote dekzandruggen en rivierduinen worden op verschillende plaatsen kleine hoeveelheden vondstmateriaal aangetroffen, die wijzen op relatief kortstondige bewoningsfasen. Dit is niet alleen aangetoond in De Borkeld en omgeving, maar bijvoorbeeld ook op de Weteringer Enk in Colmschate, verschillende rivierduinen ten zuiden van Zutphen en grote dekzandruggen langs de Berkel, onder meer in Eibergen en Rek-

⁴⁴ O.a. Van der Kleij 1996b, 28-29.

⁴⁶ Scholte Lubberink 2007b, 75-83.

⁴⁵ Groenewoudt 1994a, 110-112.

ken.⁴⁷ Ten tweede komen op opvallend veel vindplaatsen zowel bewoningssporen uit het mesolithicum als de vroege bronstijd voor. Dit patroon werd eerder herkend door H.B.G. Scholte Lubberink, mede naar aanleiding van bovengenoemde opgraving in Buren.⁴⁸ Hij wijst er op dat de betreffende vindplaatsen in Twente vaak liggen op grote gordeldekzandruggen op de overgang van stuwwallen naar beekdalen of moerasgebieden. Dezelfde parallelle voorkomens zijn echter ook regelmatig gedocumenteerd in andere delen van Oost-Nederland, bijvoorbeeld op de vindplaats Epse-Olthoflaan (par. 7.4-5).⁴⁹ Hier is meestal sprake van grote dekzandruggen of rivierduinen, die geflankeerd worden door beekdalen of moerassige gebieden. Dat bewoningssporen uit het mesolithicum en de vroege bronstijd regelmatig op exact dezelfde locaties voorkomen, illustreert dat de betreffende plekken in het landschap in beide fases een belangrijke rol speelden in het nederzettingssysteem.

Een gedetailleerde reconstructie van het nederzettingssysteem in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd in de verschillende delen van Oost-Nederland is op dit moment nog niet mogelijk. Daarvoor zijn te weinig nederzettingsterreinen goed onderzocht. De vaak niet erg gedetailleerde opgravingsgegevens zijn moeilijk vergelijkbaar met oppervlaktevindplaatsen, en ook de informatiewaarde van de laatste vindplaatscategorie varieert sterk. In Twente zijn de grootste vondstcomplexen bijvoorbeeld vaak afkomstig uit ontgroningen, waardoor ruimtelijke en stratigrafische informatie ontbreekt.⁵⁰ Desondanks kunnen wel enkele hoofdlijnen gereconstrueerd worden. Het is zonder meer duidelijk, dat het nederzettingssysteem in deze fase gekenmerkt wordt door een hoge mate van mobiliteit. Kortstondig gebruikte kampementjes, waar mogelijk gespecialiseerde activiteiten werden uitgevoerd, komen in grote delen van Oost-Nederland voor. Ze liggen vaak op grote (gordel)dekzandruggen en rivierduinen, maar worden ook in andere landschapstypes aangetroffen. Scholte Lubberink vermeldt bijvoorbeeld een vuursteenvindplaats op een klein 'zandeiland' op de stuwwal van Ootmarsum, dat omgeven is door onbewoonbare tertiaire afzettingen.⁵¹ Ook de al vermelde 'grote' en 'middelgrote' vindplaatsen wijzen op mobiliteit. In De Borkeld vormen ze de neerslag van frequente verplaatsingen van nederzettingen rondom een grondmorenerug.⁵² Het is duidelijk dat 'oude' woonplaatsen hier regelmatig hergebruikt werden, hoewel de dateringsresolutie van individuele vindplaatsen niet volstaat om de frequentie en afstanden van nederzettingverplaatsingen in detail te reconstrueren. Op verschillende locaties in Noordoost-Twente komen vergelijkbare vindplaatsen voor. Ze bevinden zich onder meer op gordeldekzandruggen rond de stuwwal van Ootmarsum, maar ook in het dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo.⁵³ Zoals al vermeld werd, lijken omvangrijke nederzettingsterreinen met een hoge vondstdichtheid niet, of in ieder geval minder frequent voor te komen in grote delen van Salland en de Achterhoek. Of dit onderscheid wijst op een verschil in nederzettingssysteem is op dit moment nog niet te bepalen. De uitgevoerde detailstudies voor Zuidwest-Salland, de noordwestelijke en noordoostelijke Achterhoek wijzen vooral op het grote belang van rivier- en beekdalen. De meeste vindplaatsen liggen in deze gebieden op grote dekzandruggen en rivierduinen langs de dalen van de Dortherbeek, Schipbeek, Ooyerhoekse Laak en Berkel.

In het licht van mogelijke verschillen in het nederzettingssysteem tussen Twente en andere delen van Oost-Nederland geeft het verspreidingsbeeld van grafheuvels een interessante aanvulling. Buiten Twente komen relatief weinig grafheuvels voor. Het is beargumenteerd, dat de verschillen in grafheuveldichtheden niet uitsluitend het gevolg zijn van ontginningen en andere post-depositionele factoren (par. 12.2.1.2). In de 'grafheuvelarme' IJsselstreek ontstaat door grootschalig nederzettingsonderzoek geleidelijk enig inzicht in andere vormen van begraving. Grafheuvels waren in dit gebied niet geheel afwezig,

⁴⁷ O.a. Verlinde 2000a, 40-41; Groothedde 2001, 73-74;

Scholte Lubberink 1999, 18.

⁴⁸ Scholte Lubberink 2007b, 82.

⁴⁹ Verneau 2001a.

⁵⁰ Scholte Lubberink 1998, 117.

⁵¹ Scholte Lubberink 1998, 117-118.

⁵² Groenewoudt 1989a.

⁵³ Scholte Lubberink 1998, 117-119.

maar de dichtheden zijn veel lager geweest dan in Twente. In die streek komen naast schijnbaar geïsoleerde grafmonumenten ook diverse grafheuvelgroepen voor, vooral op de stuwwallen van Ootmarsum en Rijssen-Markelo. Hoewel slechts een beperkt aantal heuvels scherp gedateerd kan worden, wijzen de beschikbare gegevens er op dat de oudste grafmonumenten binnen deze groepen meestal dateren uit het laat-neolithicum of de vroege bronstijd.⁵⁴ Vanaf dit moment ontstaan monumentale en relatief plaatsvastе begravingslocaties, vaak op markante locaties, die belangrijke structurerende elementen in het landschap vormden. Juist voor deze monumentaliteit zijn er veel minder aanwijzingen in het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap en de Achterhoek. Mogelijk geven de opgravingsresultaten van de vindplaats Zutphen-Looërenk een representatiever beeld van het grafbestel in dit gebied. Op een rivierduin werden twee of mogelijk drie kuiltjes met crematieresten gevonden, waarvan er één gedateerd is in de jongste fase van de Enkelgrafcultuur of het begin van de Klokbekercultuur (par. 8.5).⁵⁵ In de vorm van klokbeker-aardewerk zijn er aanwijzingen voor één of enkele relatief kortstondige bewoningsfases, die waarschijnlijk met het gedateerde crematiegraf in verband moeten worden gebracht.

Wanneer de aandacht nogmaals gericht wordt op Twente, moet vastgesteld worden dat zowel de schaarste van scherp onderzochte grafheuvels als van archeologisch onderzochte nederzettingen het reconstrueren van de onderlinge relaties bemoeilijkt. Desondanks kunnen enkele algemene conclusies getrokken worden, hoofdzakelijk gebaseerd op de waargenomen patronen op het stuwwalcomplex van Rijssen-Markelo (par. 10.7.1 en 10.9.1). Hier komen in gebieden met veel grafheuvels ook veel nederzettingsterreinen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd voor. Dit patroon is tevens zichtbaar op de stuwwal van Ootmarsum en de gordeldekzandruggen ten westen van de stuwwal van Oldenzaal.⁵⁶ Dit wil niet zeggen dat de locatiekeuze voor nederzettingen en grafheuvels vergelijkbaar is. Zo blijkt wanneer ingezoomd wordt naar het microregionale schaalniveau. Een groot deel van de grafheuvelgroepen bevindt zich op de hogere delen van de stuwwallen, waarbij soms een lineair patroon waarneembaar is. Het betreft markante locaties in het landschap, die meestal niet geschikt waren voor bewoning. In de microregio Rijssen-Markelo bevinden de nederzettingsterreinen zich steeds op met dekzand bedekte gebieden aan de randen van grondmoreneruggen, zoals in de Borkeld, en op de hoogste en breedste delen van de gordeldekzandruggen. De eerste aanzet tot plaatsvastheid en monumentaliteit die in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd herkenbaar is in het grafbestel, vormt een contrast met de mobiliteit die in deze periode nog in het nederzettingssysteem waarneembaar is. Daarin moet wel een nuance worden aangebracht. Grafheuvels komen in dit gebied namelijk niet uitsluitend voor op de hogere delen van stuwwallen, maar ook in lagere en bewoonde gebieden zoals De Borkeld en directe omgeving. Het betreft zowel geïsoleerde grafmonumenten als grote groepen, zoals in het Elsenervoorveld.

Uit het gebied rond Rijssen en Markelo is geen enkel nederzettingsterrein uit de eerste helft van de midden-bronstijd bekend. Daarom kan niet worden vastgesteld, in hoeverre het nederzettingssysteem in deze fase vergelijkbaar is met dat in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Dit probleem geldt niet alleen voor deze microregio, maar voor het hele onderzoeksgebied. In Oost-Nederland zijn verschillende nederzettingsterreinen uit de midden-bronstijd onderzocht, maar deze zijn op basis van ¹⁴C-dateringen, het karakter van het vondstmateriaal en de typologische kenmerken van gebouwstructuren vrijwel zonder uitzondering gedateerd in de midden-bronstijd B. Getuige recent onderzoek is dit patroon zelfs kenmerkend voor heel Nederland, en is vooralsnog geen enkele Nederlandse huisplattegrond op overtuigende wijze gedateerd in de midden-bronstijd A.⁵⁷ Dat er in Oost-Nederland geen sprake is van een bewoningshiaat wordt onder meer bewezen door vondsten van bronzen artefacten, zoals specifieke

⁵⁴ Lohof 1991a-b.

⁵⁵ Fermin 2008a, 74-76; Cuijpers 2008.

⁵⁶ Scholte Lubberink 1998, 119.

⁵⁷ Arnoldussen/Fontijn 2006; Bourgeois/Arnoldussen 2006; Bourgeois/Fontijn 2008; Fokkens/Arnoldussen 2008, 12-14; Arnoldussen 2008.

bijtypes en Wohlde-zwaarden. Deze zijn hoofdzakelijk afkomstig uit veengebieden, beekdalen en af en toe uit grafheuvels. Er bestaat weinig inzicht in de typonologische ontwikkeling van het ‘noordelijke’ Elp-aardewerk⁵⁸, en in iets mindere mate het ‘zuidelijke’ Hilversum-aardewerk (par. 12.2.1.2). Mogelijk is dit één van de oorzaken voor de ondervertegenwoordiging van nederzettingsterreinen uit de midden-bronstijd A. Kleine hoeveelheden onversierd, dikwandig aardewerk worden doorgaans bijvoorbeeld als Drakenstein-aardewerk gedetermineerd (midden-bronstijd B), maar het is niet onderzocht in hoeverre dit aardewerktype parallellen kent in het vormenspectrum van Elp-aardewerk. Desondanks zijn er duidelijke aanwijzingen voor sterke veranderingen in het nederzettingssysteem en de landschapsinrichting. Deze vonden plaats op het snijvlak van de midden-bronstijd A en de midden-bronstijd B. Vooralsnog is het aannemelijk, dat het nederzettingssysteem in de periode tussen 1800 en 1500 kenmerken vertoont die vergelijkbaar zijn met dat uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd.

13.4 MIDDEN-BRONSTIJD B TOT EN MET VROEGE IJZERTIJD

In de laatste decennia zijn verschillende nederzettingen uit de tweede helft van de midden-bronstijd onderzocht, met name in de IJsselstreek (par. 3.5.2). Hoewel het absolute aantal vindplaatsen uit deze fase zo laag is dat er nog weinig inzicht bestaat in de bewoningspatronen op supraregionale schaal, is er beduidend meer informatie over de kenmerken van de bewoning op microregionaal niveau. Ten opzichte van de periode voor 1500 voor Christus zijn er verschillende grote veranderingen in nederzettingssysteem, landschapsinrichting, nederzettingstructuur en huistypologie waarneembaar. Deze markante ontwikkelingen, omstreeks de overgang van de midden-bronstijd A naar de midden-bronstijd B, zijn getuige recent onderzoek herkenbaar in heel Nederland en aangrenzende gebieden.⁵⁹ Alvorens de aandacht naar deze bredere context te verleggen zullen de belangrijkste veranderingen besproken worden die waarneembaar zijn in het Oost-Nederlandse archeologische bestand.

Ten eerste is vanaf het begin van de midden-bronstijd B een grotere plaatsvastheid van nederzettinglocaties waarneembaar. De nederzettingen worden wel over wisselende afstanden verplaatst, maar deze bewegingen vinden doorgaans plaats binnen dezelfde landschappelijke eenheid (fig. 13.2). Alleen uit de toponiemen van de meeste opgegraven vindplaatsen kan al afgeleid worden, dat de meeste nederzettingsterreinen uit deze fase onder de plaggendecken van de grootste Oost-Nederlandse essen en enken liggen. Voorbeelden zijn de vindplaatsen Deventer-Margijnen Enk, Colmschate-Weteringer Enk, Zutphen-Looërenk en Borculo-Hesselinkes. De bewoning concentreerde zich op de grootste en meest vruchtbare dekzandruggen en rivierduinen. De afgenomen dynamiek verklaart het verschil tussen het relatief grote aantal bekende nederzettingsterreinen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd enerzijds, en het kleine aantal nederzettingsterreinen uit de midden-bronstijd B. Er zijn wel enkele nederzettingsterreinen met een ‘afwijkende’ locatiekeuze bekend. De bewoningssporen op de vindplaats Zwolle-Ittersumerbroek bevinden zich op verspreid gelegen hogere delen van een laaggelegen, licht golvend dekzandlandschap.⁶⁰ De nederzetting van Vasse ligt op een hooggelegen deel van de stuwwal van Ootmarsum. De ondergrond bestaat uit een laag keizand van een halve meter dikte, die op gestuwde pre-glaciale afzettingen ligt.⁶¹

⁵⁸ O.a. Lanting/Van der Plicht 2001/2002, 160-161.

2008, 12-14.

⁵⁹ Arnoldussen/Fontijn 2006; Bourgeois/Arnoldussen 2006; Bourgeois/Fontijn 2008; Fokkens/Arnoldussen

⁶⁰ Hamming 1991.

⁶¹ Verlinde/Theunissen 2001, 165.

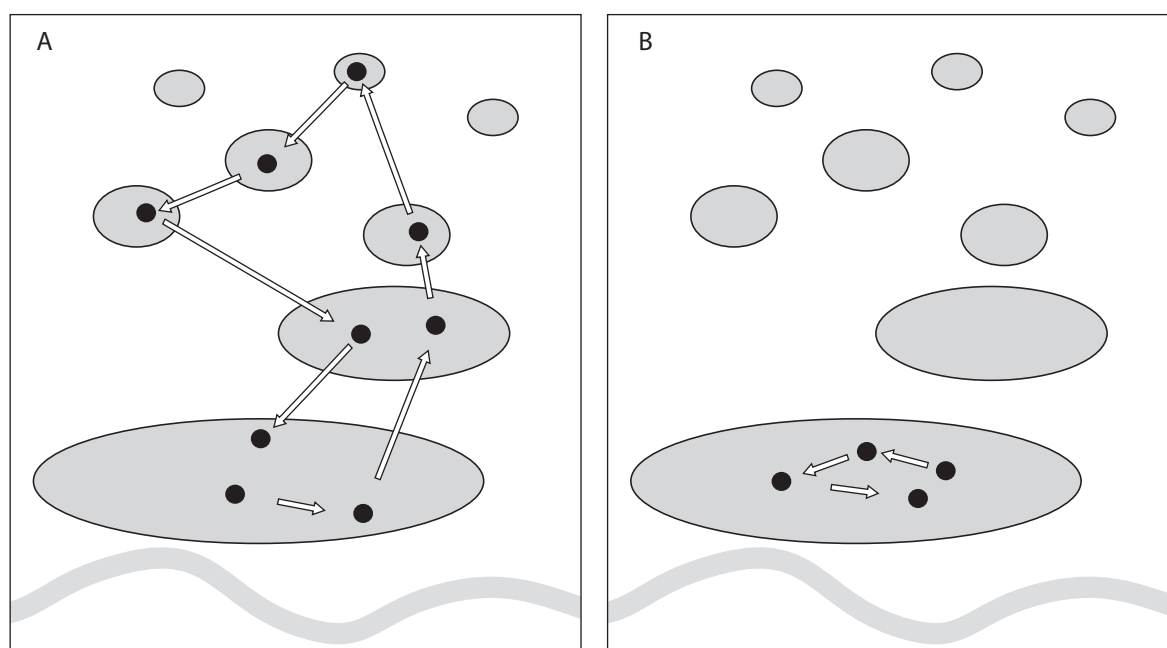

Fig. 13.2 Schematische weergave van het relatief 'mobiele' nederzettingssysteem tussen het laat-neolithicum en de eerste helft van de midden-bronstijd (2900 – 1500 v. Chr.; A), tegenover de grotere plaatsvastheid van nederzettingenlocaties in de tweede helft van de midden-bronstijd (1500 – 1100 v. Chr.; B). In deze laatste periode worden nederzettingen nog wel frequent verplaatst, maar hoofdzakelijk over variërende afstanden binnen dezelfde landschappelijke eenheden (vooral grote zandruggen).

Een tweede belangrijke verandering manifesteert zich in de verschijningsvorm van de nederzettingen. Alle gebouwstructuren uit Oost-Nederland die tot dusver gedateerd zijn in de periode tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd A hebben een onregelmatige structuur, en zijn op basis van indirecte aanwijzingen gedateerd. Daarom staan vrijwel alle gepostuleerde huisplattegronden uit deze fase ter discussie. Daarentegen zijn op diverse vindplaatsen goed herkenbare, doorgaans drieschepige woonstalhuizen opgegraven die op basis van ^{14}C -dateringen, typologische kenmerken en materiële cultuur probleemloos in de tweede helft van de midden-bronstijd gedateerd kunnen worden (par. 3.4.2-3). Voor het eerst is de structuur van de individuele erven goed herkenbaar, waarbij wel moet worden opgemerkt dat er tot dusver vrijwel geen grootschalige opgravingen hebben plaatsgevonden van nederzettingsterreinen uit de Trechterbekercultuur, het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Met uitzondering van de kleinschalige opgravingen in Vasse en Borculo zijn op alle boven vermelde nederzettingsterreinen verschillende huisplattegronden aangetroffen. Deze geven inzicht in de nederzettingendynamiek. Tot dusver is de dateringsscherpte op geen enkele vindplaats scherp genoeg om de afstand en richting van erfverplaatsingen met zekerheid te reconstrueren. Het is vrijwel zeker dat de nederzettingen steeds bestonden uit één erf, en dat de afstanden van erfverplaatsingen variabel waren. Soms lijkt er herbouw op hooguit enkele tientallen meters afstand te hebben plaatsgevonden, terwijl andere structuren 'vrij' in het opgravingsvlak liggen.⁶²

Een derde belangrijke verandering in de midden-bronstijd B is gerelateerd aan de grotere plaatsvastheid van de nederzettingenlocaties die eerder besproken werd. Bij de grootschalige opgravingen van de vindplaatsen Colmschate-Weteringer Enk en Zutphen-Looërenk is vastgesteld, dat met de aanvang van de bewoning in de midden-bronstijd B een lange periode van bewoningscontinuïteit aanbrak.⁶³ Op de

⁶² O.a. Hermsen 2007a, 219-220.

phen: Bouwmeester 2002; Bouwmeester *et al.* 2008.

⁶³ Colmschate: o.a. Verlinde 2000a; Hermsen 2007a. Zut-

Looërenk is met zekerheid sprake van bewoningscontinuïteit tot in het eind van de late ijzertijd. De dekzandrug van Colmschate bleef waarschijnlijk zelfs bewoond tot in de vroege middeleeuwen. Er zijn in de loop der tijd wel verschillende verplaatsingen en veranderingen in nederzettingendynamiek waarneembaar. Vergelijkbare patronen kunnen verwacht worden op de minder intensief onderzochte grote dekzandruggen en rivierduinen waar al bewoningssporen uit de midden-bronstijd B gedocumenteerd zijn, zoals de vindplaatsen Deventer-Margijnen Enk, Rechteren en Borculo-Hesselinkes.⁶⁴ Op de Hesselinkes bijvoorbeeld zijn door kleinschalige opgravingen en intensieve waarnemingen van amateur-archeologen al vondsten uit diverse tijdvakken aan het licht gekomen, variërend van het mesolithicum tot de vroege middeleeuwen. Het ‘zwaartepunt’ van bewoning ligt duidelijk in de late prehistorie en de vroege en midden-Romeinse tijd.

De boven besproken waarnemingen illustreren, dat grote dekzandruggen en rivierduinen vanaf circa 1500 voor Christus relatief stabiele bewoningskernen gingen vormen. Deze ontwikkeling vormt een markante breuklijn met de voorgaande fase, die juist gekenmerkt wordt door mobiliteit. Zonder twijfel speelden dezelfde landschappelijke eenheden ook eerder al een rol in het nederzettingensysteem en de landschapsexploitatie. Op de meeste vindplaatsen zijn namelijk duidelijke aanwijzingen verkregen voor kortstondige bewonings- of activiteitsfasen in het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Dit is vooral af te leiden uit het voorkomen van diffuse strooiingen van aardewerk en vuursteen, en in het geval van Zutphen-Looërenk tevens uit één of enkele crematiegraven uit het laat-neolithicum en mogelijk een huisplattegrond uit de vroege bronstijd (par. 8.5).⁶⁵ Kuilen met aardewerk, vuursteen en ander materiaal komen op verschillende vindplaatsen voor, maar in lage dichtheden. In het algemeen zijn grondsporen uit deze fasen vrij zeldzaam, ook wanneer grote arealen vlakdekkend zijn onderzocht. Hoewel dit algemene patroon van bewoning tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd zich duidelijk manifesteert in het Oost-Nederlandse archeologische bestand, dient het wel enigszins te worden genuanceerd.

De nederzettingen van Vasse en Zwolle-Ittersumerbroek illustreren dat niet alle nederzettingsterreinen uit de midden-bronstijd gesitueerd zijn op grote dekzandruggen en rivierduinen. De bewoningsontwikkeling in Vasse is niet reconstrueerbaar, aangezien het een zeer kleinschalige noodopgraving betrof.⁶⁶ Hoewel uit de directe omgeving onder meer verschillende grafheuvels bekend zijn, is het vanwege de bodemgesteldheid niet aannemelijk dat op deze specifieke locatie zeer langdurige bewoning plaatsvond. Ook de locatiekeuze voor de nederzetting van Ittersumerbroek is afwijkend. Het overwegend lage dekzandlandschap is zonder twijfel gevoelig geweest voor landschappelijke veranderingen, met name schommelingen in de grondwaterstand ten gevolge van de dynamische ontwikkelingen in het IJsseldal. Waarschijnlijk zal vernatting ook de reden geweest zijn dat de nederzetting in de loop van de ijzertijd verlaten werd. Er bestaat geen consensus met betrekking tot de reconstructie van individuele bouwstructuren en erven (par. 3.4.2 en 3.5.2), maar de dichtheid van grondsporen en vondstmateriaal wijst op een vrij intensieve bewoning. Of de bewoningsontwikkeling in dit versnipperde landschap een vergelijkbaar patroon vertoont als die op de grote dekzandruggen en rivierduinen is moeilijk te bepalen. De oudste sporen dateren uit het laat-neolithicum, met een grafkuil met een kleine standvoetbeker als meest opvallende vondst.⁶⁷

Voor een tweede nuancering dient de aandacht nogmaals gevestigd te worden op het vastgestelde bewoningspatroon op de grote aaneengesloten arealen van dekzandruggen en rivierduinen. De gereconstrueerde aanvang van bewoningscontinuïteit vanaf 1500 voor Christus lijkt te wijzen op het ontstaan van

⁶⁴ Deventer: Modderman 1955a. Rechteren: Verlinde 1982e, 1983a. Borculo: o.a. Hulst/Buisman 1991a.

⁶⁶ Verlinde/Theunissen 2001.

⁶⁷ Verlinde 1991a, 24-26.

⁶⁵ Fermin2008a, 74-76; Bouwmeester 2008a-b.

een stabiele situatie. Dit is slechts ten dele waar. De latere essen en enken vormen inderdaad de belangrijkste bewoningskernen, en daarmee een goed uitgangspunt om de bewoningsdynamiek in specifieke microregio's in kaart te brengen. Later in dit hoofdstuk zal echter aangetoond worden, dat in de late prehistorie en Romeinse tijd verschillende veranderingen plaatsvonden in het nederzettingssysteem. Deze manifesteren zich niet alleen in de bewoningsdynamiek op de grote dekzandruggen en rivierduinen zelf, maar ook in de bewoning en exploitatie van kleinere en minder vruchtbare landschappelijke eenheden in de directe omgeving. Voor de midden-bronstijd B is vooral het onderzoek in Colmschate van belang. Op verschillende locaties buiten de nederzetting van de Weteringer Enk zijn kleine aantallen grondsporen uit deze fase opgegraven (par. 7.6). Met name het relatief frequente voorkomen van ogenschijnlijk geïsoleerde kuilen met dikwandig aardewerk is opvallend. Deze sporen kunnen moeilijk als de neerslag van 'residentiële' nederzettingen worden aangemerkt. Waarschijnlijk wijzen ze op relatief kortstondige, gespecialiseerde activiteiten. Eerder is geopperd dat ze mogelijk gerelateerd zijn aan het weiden van vee in de beekdalen.⁶⁸ Deze verklaring lijkt plausibel, omdat de meeste vindplaatsen van deze categorie op korte afstand van potentiële weidegronden liggen. Belangrijker dan de exacte functie is, dat de betreffende vindplaatsen inzicht geven in de exploitatie en gebruik van andere delen van het landschap, buiten de nederzettingen.

De hier gereconstrueerde markante veranderingen die vanaf 1500 voor Christus plaatsvonden in het nederzettingssysteem en de landschapsinrichting zijn voor een belangrijk deel gebaseerd op het grootschalige nederzettingsonderzoek op de vindplaatsen Colmschate-Weteringer Enk en Zutphen-Looërenk. Beide vindplaatsen liggen, net als het nederzettingsterrein van Deventer-Margijnen Enk, in het westelijke deel van Oost-Nederland. Het is de vraag, in hoeverre dit patroon representatief is voor de andere delen van het onderzoeksgebied. De nederzettingen van Rechteren, in de Vechtstreek, en de Borculo-Hesselinkes, in de noordoostelijke Achterhoek, geven een eerste aanwijzing dat de bewoningsontwikkeling in die gebieden vergelijkbaar is geweest. De Twentse situatie is vooralsnog minder duidelijk. Er hebben geen grootschalige opgravingen plaatsgevonden die een gedetailleerde bewoningsreconstructie mogelijk maken. Op basis van de fysisch-geografische kenmerken van Twente zijn wel landschappelijke eenheden aan te wijzen die als microregionale bewoningskernen kunnen hebben gefungeerd. Vooral in het dekzandlandschap van het Dinkeldal komen grote dekzandruggen voor, die een vergelijkbare rol kunnen hebben vervuld als de Weteringer Enk en Looërenk. Dit is bijvoorbeeld waarschijnlijk voor de Klokkenberg in Denekamp, die zeer rijk is aan archeologische vondsten uit verschillende tijdvakken.⁶⁹ In de stuwwal- en grondmorenelandschappen komen langs rivieren en sommige beken eveneens grote en archeologisch rijke dekzandruggen en rivierduinen voor, bijvoorbeeld langs de Regge en Berkel. Datzelfde geldt voor de gordeldekzandruggen langs stuwwallen. Deze landschappelijke eenheden blijken vooral langs de stuwwal van Ootmarsum opvallend rijk te zijn aan archeologische vondsten.

Zoals eerder werd opgemerkt, zijn de grootschalige veranderingen in landschapsinrichting omstreeks 1500 voor Christus niet alleen kenmerkend voor Oost-Nederland. Op basis van een heranalyse van dateringen van nederzettingsterreinen uit de fase tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd is recentelijk geconcludeerd, dat omstreeks het begin van de midden-bronstijd B fundamentele veranderingen in landschapsinrichting en nederzettingsstructuur waarneembaar zijn in grote delen van Nederland.⁷⁰ Onder meer de introductie van het drieschepige woonstallhuis en intensificatie van de landbouw zijn nieuwe elementen in deze fase. De exacte oorzaken voor deze veranderingen zijn moeilijk te reconstrueren, maar worden in verband gebracht met een ideologische verandering die onder meer leidde tot

⁶⁸ Groenewoudt *et al.* 1998, 148-149.

⁶⁹ Van der Hammen 1965; Hijzeler 1965; Van der Hammen/Bakker 1971.

⁷⁰ Arnoldussen/Fontijn 2006; Bourgeois/Arnoldussen 2006; Bourgeois/Fontijn 2008; Fokkens/Arnoldussen 2008, 12-14.

een meer ‘gestructureerde’ landschapsinrichting en het ontstaan van het volledig ontwikkelde gemengde boerenbedrijf. Een andere belangrijke waarneming van dezelfde onderzoekers is, dat vrijwel geen enkele grafheuvel op basis van ¹⁴C-onderzoek op betrouwbare wijze in de midden-bronstijd B kan worden gedateerd. Dit zou impliceren dat de bewoners van de nederzettingen uit de midden-bronstijd B hun doden niet begroeven in grafheuvels, maar gebruik maakten van een ander grafritueel. Omdat in Oost-Nederland slechts een klein aantal grafheuvel professioneel onderzocht is, kan niet worden vastgesteld of er daadwerkelijk minder grafheuvels dateren uit de midden-bronstijd B dan uit eerdere fases. Afwezig lijken ze echter niet te zijn. Voor twee grafheuvels uit Gammelke en drie of vier exemplaren uit Mander zijn op basis van urnen, grafgiften en stratigrafische waarnemingen gebruiksfases in de midden-bronstijd B verondersteld.⁷¹ Deels betreft het grafmonumenten die in deze fase werden opgericht, en deels jongere gebruiksfases van al bestaande heuvels. Onder één van de grafheuvels in Mander werden vier door paalzettingen (‘dodenhuisjes’) omgeven vlakgraven opgegraven. Vermoedelijk zijn deze verbrand voordat het eerste heuvellichaam werd opgeworpen, in de midden-bronstijd B.⁷² Op archeologisch onderzochte nederzettingsterreinen uit de midden-bronstijd B zijn tot dusver geen graven uit dezelfde periode gevonden. Wel kan nogmaals gewezen worden op de vondst van een crematiegraf in Epse, dat op basis van een ¹⁴C-analyse gedateerd is in de midden-bronstijd B of de vroegste fase van de late bronstijd (par. 7.6).⁷³ Mogelijk lag het in de directe omgeving van een nederzetting.

In de late bronstijd en met name de vroege ijzertijd zijn enkele veranderingen waarneembaar in het nederzettingssysteem. De grootste veranderingen vinden echter plaats in het grafritueel. Met het verschijnen van urnenvelden in het begin van de late bronstijd maakt een selectief begravingsritueel plaats voor collectieve grafvelden. In het volgende wordt eerst het nederzettingssysteem besproken. De nederzettingsterreinen uit de late bronstijd en vroege ijzertijd hebben in grote lijnen een vergelijkbaar karakter. Net als in de midden-bronstijd B worden de erven frequent verplaatst. De afstanden waarover dit gebeurde waren wisselend, maar zijn gemiddeld groter dan in jongere fases van de ijzertijd. In dit opzicht sluiten de patronen aan bij waarnemingen in bijvoorbeeld Drenthe en het Maas-Demer-Scheldegebied.⁷⁴ Er zijn vooralsnog geen aanwijzingen dat er nederzettingen voorkomen die bestaan uit meer dan één gelijktijdig bewoond erf: de *Einzelhof* bleef de dominante nederzettingseenheid. Ondanks deze algemene overeenkomsten zijn er belangrijke verschillen waarneembaar tussen de late bronstijd en vroege ijzertijd. Het is vooral opvallend, dat er beduidend meer nederzettingsterreinen uit de vroege ijzertijd bekend zijn. Daarvoor zijn twee verklaringen mogelijk. Ten eerste zijn vindplaatsen uit deze fase relatief goed herkenbaar. In vergelijking met de huistypes uit de late bronstijd en vroege ijzertijd vertonen de huisplattegronden van het ‘overgangstype Hijken’ een grotere uniformiteit (par. 3.5.2).⁷⁵ Daarnaast zijn nederzettingsterreinen uit de vroege ijzertijd meestal relatief rijk aan vondstmateriaal, onder meer door het voorkomen van als afvalkuil hergebruikte silo’s.⁷⁶ Mede om deze redenen lijken sporen uit de vroege ijzertijd bij grootschalig onderzoek van langdurig bewoonde nederzettingsterreinen vaak opmerkelijk goed vertegenwoordigd te zijn. De verschillen tussen de late bronstijd en vroege ijzertijd kunnen echter niet uitsluitend toegeschreven worden aan een onderzoeksvertekening, omdat op het snijvlak tussen beide fases ook een verandering in nederzettingssysteem waarneembaar is.

Bij het grootschalige nederzettingsonderzoek in Colmschate (Weteringer Enk) en Zutphen (Looërenk) is aangetoond, dat de grote dekzandruggen en rivierduinen die als microregionale bewoningsker-

⁷¹ Verlinde 1973a; Lohof 1991b, cat. nrs. 238-1/2/3, 241-0, 248-2, 251-0, 252-1/2/3, p. 97-99, 101-103.

⁷² Lohof 1991b, cat. nr. 241-0, p. 98-99.

⁷³ Appels 2002, 18.

⁷⁴ Bijv. Waterbolk 1995b, 1990a, 1995b; Schinkel 1994;

Gerritsen 2003.

⁷⁵ O.a. Huijts 1992, 67-71; Lanting/Van der Plicht 2001/2002, 166-169; Hermsen 2003a, 69-75.

⁷⁶ Buurman 1986; Groenewoudt/Verlinde 1989; Verlinde 2000a, 42-44; Hermsen 2003a, 74.

nen kunnen worden aangemerkt, permanent bewoond bleven in de late bronstijd en vroege ijzertijd. De veranderingen in het nederzettingssysteem manifesteren zich vooral in andere delen van het landschap. In Colmschate zijn op kleinere zandruggen in de directe omgeving van de Weteringer Enk verschillende nederzettingsterreinen uit de vroege ijzertijd onderzocht, terwijl bewoningssporen uit de late bronstijd lijken te ontbreken. Daarom is in het Sallandse model van ‘expansie en contractie’ specifiek de vroege ijzertijd gemarkeerd als een fase waarin ook landschappelijke eenheden buiten de latere essen en enken bewoond waren (par. 4.3.3 en 7.8).⁷⁷ De vraag is, hoe representatief dit beeld is voor andere delen van Oost-Nederland. In ieder geval is het aannemelijk, dat er tussen verschillende microregio’s verschillen in bewoningsontwikkeling bestaan. De ‘landschappelijke hiërarchie’ van de dekzandruggen in de omgeving van de Weteringer Enk, die tot op zekere hoogte weerspiegeld is in de bewoningspatronen, is bijvoorbeeld niet vergelijkbaar met die van de verschillende rivierduinen ten zuidoosten van Zutphen (Ooyerhoek, Leestense Enk, Looërenk). De Leestense Enk is slechts ten dele onderzocht, maar het is wel zeker dat dit rivierduin een veel intensievere bewoning kende dan bijvoorbeeld de Swormereng. Mogelijk is hier sprake van twee vrijwel naast elkaar gelegen grote rivierduinen die beide (vrijwel) permanent bewoond waren vanaf de midden-bronstijd B, in plaats van één bewoningskern met daar omheen gelegen periodieke ‘uitloopgebieden’. Het is aannemelijk dat toekomstig grootschalig onderzoek meer inzicht zal geven in de variatie in microregionale bewoningsontwikkeling. Ondanks deze kanttekening kan op basis van het huidige gegevensbestand het beeld van de late bronstijd als ‘contractiefase’, en de vroege ijzertijd als ‘expansiefase’ niet weerlegd worden. Nederzettingssporen uit de late bronstijd zijn in het hele onderzoeksgebied opvallend zeldzaam, terwijl relatief kortstondig bewoonde nederzettingsterreinen uit de vroege ijzertijd frequent opgegraven worden. Een ontwikkeling waarbij de bewoning zich vanaf 800 voor Christus vanuit de belangrijkste bewoningskernen uitbreidde naar andere delen van het landschap, lijkt reëel.

De oorzaken voor deze veranderingen in het nederzettingssysteem zijn op dit moment niet éénduidig te verklaren. Het is opvallend dat juist voor de periode vanaf de vroege ijzertijd grote veranderingen in bewoningspatronen gereconstrueerd worden voor zowel Drenthe als het Maas-Demer-Schelde-gebied (par. 12.2.1.3-4).⁷⁸ In grote lijnen worden deze verschuivingen gerelateerd aan bevolkingstoename en agrarische intensivering (*Celtic Fields*), expansie van hoogveen (Drenthe), ontbossing, bodemdegradatie, zandverstuivingen en veranderingen in hydrologische omstandigheden. Hoewel veel van deze processen ook in Oost-Nederland reconstrueerbaar zijn (hoofdstuk 14), manifesteren bovengenoemde veranderingen in nederzettingssysteem zich op een andere wijze. Ten eerste is er geen sprake van een verlating van de ‘oude’ kerngebieden van bewoning. De grote dekzandruggen en rivierduinen blijven bewoond, zodat er sprake is van bewoningsuitbreiding en niet van verlating van nederzettinglocaties. Ten tweede is de uitbreidingsfase vrij kortstondig geweest, waarschijnlijk hooguit doorlopend tot in de beginfase van de midden-ijzertijd. Dat tijdstip wordt juist als beginfase gezien van de veranderingen in bovengenoemde gebieden, die bovendien veel grootschaliger zijn. In plaats van bovengenoemde *push*-factoren kan ook gedacht worden aan *pull*-factoren. Er zijn echter geen goede redenen om aan te nemen dat de omstandigheden in landschappelijk meer ‘marginale’ gebieden, zoals kleinere of lagere dekzandruggen, gunstiger werden. Dat lijkt in de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd wel het geval geweest te zijn (zie onder). Op basis van paleo-ecologisch en klimatologisch onderzoek reconstrueren B. van Geel, J. Buurman en H.T. Waterbolk abrupte klimaatschommelingen in Noordwest-Europa omstreeks het begin van de ijzertijd.⁷⁹ Deze koppelen ze onder meer aan de stijging van grondwaterspiegels en groei van hoogvenen, leidend tot grootschalige veranderingen in nederzettingssystemen. Dit model wijst op algehele vernatting en een

⁷⁷ Ten Bosch *et al.* 1997; Groenewoudt *et al.* 1998, 147-149; Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 58-61.

2004; Roymans/Gerritsen 2002; Gerritsen 2003; Van der Heijden *et al.* 2003.

⁷⁸ O.a. Van Gijn/Waterbolk 1984; Waterbolk 1995b; Spek

⁷⁹ Van Geel *et al.* 1996, 1997.

sterke inkrimping van het potentieel bewoonbare areaal, en kan dus zeker geen verklaring zijn voor de kortstondige uitbreiding van bewoning in de vroege ijzertijd in het onderzoeksgebied. Toekomstig groot-schalig microregionaal onderzoek in verschillende delen van Oost-Nederland, waarbij tevens aandacht wordt besteed aan bodemkundige en landschappelijke processen, kan waarschijnlijk inzicht verschaffen in het exacte karakter, de representativiteit en de mogelijke oorzaken van veranderingen in nederzettingssysteem gedurende de late bronstijd en ijzertijd.

Terwijl veranderingen in het nederzettingssysteem zich manifesteren omstreeks de overgang van de late bronstijd naar de vroege ijzertijd, is in het grafritueel door het verschijnen van de urnenvelden in het begin van de late bronstijd eerder al een 'breuklijn' waarneembaar. Er zijn ongeveer 130 urnenvelden bekend uit Oost-Nederland, waarvan ruim 90 uit Overijssel en minstens 40 uit de Achterhoek (par. 12.2.1.3). Het grote verschil in aantallen vindplaatsen tussen Overijssel en de Achterhoek zal, naast het feit dat het eerste gebied groter is, voor een deel ook het gevolg zijn van verschillen in onderzoeksintensiteit. In het kader van dit onderzoek zijn met name de gebruiksduur en dynamiek van urnenvelden, de ruimtelijke relaties met nederzettingen en de omgang met oudere grafmonumenten van belang. Het onderzoek van Overijsselse urnenvelden van A.D. Verlinde is een belangrijke informatiebron (par. 3.5.3). Van de urnenvelden in deze provincie die enigszins scherp gedateerd kunnen worden, blijken er 32 uit de late bronstijd te dateren en 13 uit de vroege ijzertijd. Daarnaast zijn 12 grafvelden in (delen van) beide fases in gebruik.⁸⁰ Het grote verschil tussen de aantallen grafvelden uit beide tijdvakken, dat overigens ook in Drenthe waarneembaar is⁸¹, relateert Verlinde aan verschillen in tijdsduur. In zijn chronologische indeling beslaat de late bronstijd circa 350 jaar, en de vroege ijzertijd 200 jaar. Daarmee is slechts een deel van het verschil verklaard, waarbij tevens opgetekend dient te worden dat er te weinig urnenvelden vlakdekkend zijn opgegraven om gefundeerde uitspraken te kunnen doen over demografische ontwikkelingen.

Verlinde concludeert dat er wat betreft de frequentie van verplaatsingen van grafvelden geen duidelijke verschillen waarneembaar zijn tussen de late bronstijd en vroege ijzertijd. Soms werden er in de vroege ijzertijd nieuwe grafvelden gesticht, maar doorlopend gebruik van bestaande grafvelden komt eveneens voor. De toegenomen dynamiek in het nederzettingssysteem in de vroege ijzertijd lijkt dus geen direct aantoonbare weerspiegeling te hebben in de ruimtelijke dynamiek van grafvelden. De stichting van nieuwe nederzettingen in andere landschapseenheden zou in theorie kunnen hebben geleid tot een toename van het aantal grafvelden, maar dat is niet het geval. Interessant is daarnaast, dat er regionale verschillen lijken te bestaan in de omvang en gebruiksduur van urnenvelden. Verlinde wijst er op dat vrijwel alle langdurig gebruikte, grote urnenvelden in Oost-Nederland behoren tot de grote groep van Oost-Twentse grafvelden.⁸² Mogelijk bleven grafvelden in relatief dichtbevolkte regio's zoals Oost-Twente langer in gebruik dan in andere gebieden. Daarnaast zijn er verschillen met aangrenzende gebieden waarneembaar. De Drentse urnenvelden zijn gemiddeld groter dan in Oost-Nederland, en vooral in het aangrenzende westelijke deel van Duitsland komen zeer grote grafvelden voor die in het onderzoeksgebied geen parallellen kennen.⁸³

In verband met bovengenoemde regionale verschillen in de grootte van grafvelden is de grootte van de lokale gemeenschap die gebruik maakte van een urnenveld interessant. Op basis van berekeningen aan de hand van enkele grotendeels onderzochte urnenvelden komt Verlinde tot de conclusie, dat de grootte van de lokale gemeenschap varieerde van tien tot 20 personen.⁸⁴ Hij betreft ook de nederzetting op de Weteringer Enk in Colmschate in het beeld. Hij schat dat die nederzetting gemiddeld bewoond werd

⁸⁰ Verlinde 1987a, 322-323.

⁸¹ Kooi 1979, 172.

⁸² Verlinde 1987a, 323.

⁸³ Pers. comm. A.D. Verlinde, Amersfoort. Drenthe: Kooi

1979. Grote urnenvelden in Westfalen zijn bijvoorbeeld gevonden in Telgte (Wilhelmi 1981) en Neuwarendorf (Rüschhoff-Thale 2004).

⁸⁴ Verlinde 1987a, 324 - 326.

door zes tot twaalf personen, en stelt aan de hand daarvan zijn schattingen voor de gebruikers van een urnenveld bij naar zes tot 20. Zijn gebruik van uitsluitend de locatie Colmschate-Weteringer Enk is inmiddels echter niet meer verdedigbaar. In een later stadium zijn verschillende nederzettingen uit de vroege ijzertijd in dezelfde microregio opgegraven, waarvan de bewoners waarschijnlijk gebruik hebben gemaakt van hetzelfde grafveld (zie onder). Op basis van de eerste schatting, tien tot 20 personen, is op dit moment aannemelijk dat een ‘gemiddeld’ urnenveld gebruikt werd door de bewoners van één tot drie nederzettingen. Daarbij wordt uitgegaan van gemiddeld zes bewoners per erf, en de *Einzelhof* als dominante nederzettingseenheid.

Vooralsnog bestaat er relatief weinig inzicht in de ruimtelijke relaties tussen grafvelden en nederzettingen in de late bronstijd en vroege ijzertijd. In het algemeen ingeburgerde model voor de pleistocene zandgronden worden urnenvelden gezien als relatief plaatsvaste elementen binnen het nederzettingssysteem, waar de nederzettingen omheen ‘zwierven’.⁸⁵ De situatie is in Oost-Nederland echter aanzienlijk complexer en gevarieerder dan in deze modelmatige weergave. Daarop wijzen al de eerder vermelde (vaak globale) dateringen van grafvelden, die aantonen dat het verplaatsen van een grafveld gedurende de urnenveldenperiode geenszins een uitzondering of incidentele gebeurtenis was. Verlinde wees er al op, dat in Overijssel enkele urnenvelden gevonden zijn die slechts één tot drie graven bevatten. Het betreft vindplaatsen in Baalder, Denekamp en Vasse.⁸⁶ Dergelijke grafvelden zijn vanwege de lagere ontdekkingskans vrijwel zeker ondergerepresenteerd. Dezelfde waarneming is recentelijk ook in Zuid-Nederland gedaan, waar bijvoorbeeld ‘kleine’ urnenvelden bekend zijn uit Beegden, Breda en Eindhoven. Gerritsen *et al.* achten het mogelijk dat ze door een kleinere gemeenschap zijn gebruikt, of dateren uit een overgangsfase waarin het begraven in urnenvelden werd opgegeven.⁸⁷ Die laatste optie kan voor Oost-Nederland niet gelden, aangezien ‘kleine’ grafvelden ook in de late bronstijd al voorkomen. Het is duidelijk dat er in de late bronstijd en vroege ijzertijd een grotere variatie bestond in gebruiksduur en frequentie van verplaatsingen van grafvelden dan tot dusver werd aangenomen.

Tijdens recent onderzoek is tevens aangetoond, dat het karakter van een deel van de graven en grafvelden qua verschijningsvorm afwijkt van de ‘norm’ in de urnenveldenperiode. Illustratief zijn drie vindplaatsen in de IJsselstreek, die in eerdere hoofdstukken al aan de orde zijn gekomen. Tijdens de opgraving van een laat-prehistorisch nederzettingsterrein op de locatie Epse-Waterdijk II werden negen of tien crematiegraven gevonden (par. 7.8; fig. 7.9).⁸⁸ In één geval betreft het de crematieresten van een baby, die zich bevonden onder een op de kop geplaatst potje. Slechts één ander graf bevatte aardewerkscherven. Bij een noodopgraving werden ten zuiden van de opgravingslocatie nog eens vier crematiegraven en één kringgreppel met een diameter van zes meter gevonden.⁸⁹ Het uiterlijk van het grafveld voldoet in alle opzichten aan het standaardbeeld van een grafveld uit de midden- of late ijzertijd (zie par. 12.5). Het overgrote deel van de graven heeft geen randstructuur, en echte urngraven ontbreken. ¹⁴C-onderzoek van crematieresten uit vijf graven wijst echter uit, dat het aangelegd is in de late bronstijd.⁹⁰ Het rivierduin van het Laaksche Veld in Zutphen is in de late bronstijd niet bewoond. Dicht bij elkaar werden wel twee kuilen met vermoedelijk menselijke crematieresten gevonden, waarvan er één scherven van een kom uit de late bronstijd en de restanten van een paardenschedel bevatte (par. 8.7).⁹¹ Blijkbaar was het betreffende deel van het rivierduin gedurende een zeer kortstondige fase in gebruik als begravinglocatie.

⁸⁵ O.a. Roymans/Fokkens 1991.

⁸⁶ Verlinde 1987a, cat. nrs. 2, 62 en 86, p. 10, 113–114, 168 en 323.

⁸⁷ Gerritsen *et al.* 2005, 7.

⁸⁸ Prangma 2002.

⁸⁹ Pers. comm. I. Hermsen, Archeologie Deventer.

⁹⁰ Dateringen binnen het Oost-Nederland-project. De uitkomsten zijn 2875 +/- 30 BP (KIA 30757, graf 2), 2875 +/- 25 BP (KIA 30758, graf 3), 2745 +/- 25 BP (KIA 30759, graf 6), 2810 +/- 25 BP (KIA 30760, graf 9) en 2845 +/- 25 BP (KIA 30761, graf uit noodopgraving).

⁹¹ Bouwmeester 2000, 16; Groothedde 2001, 78–79.

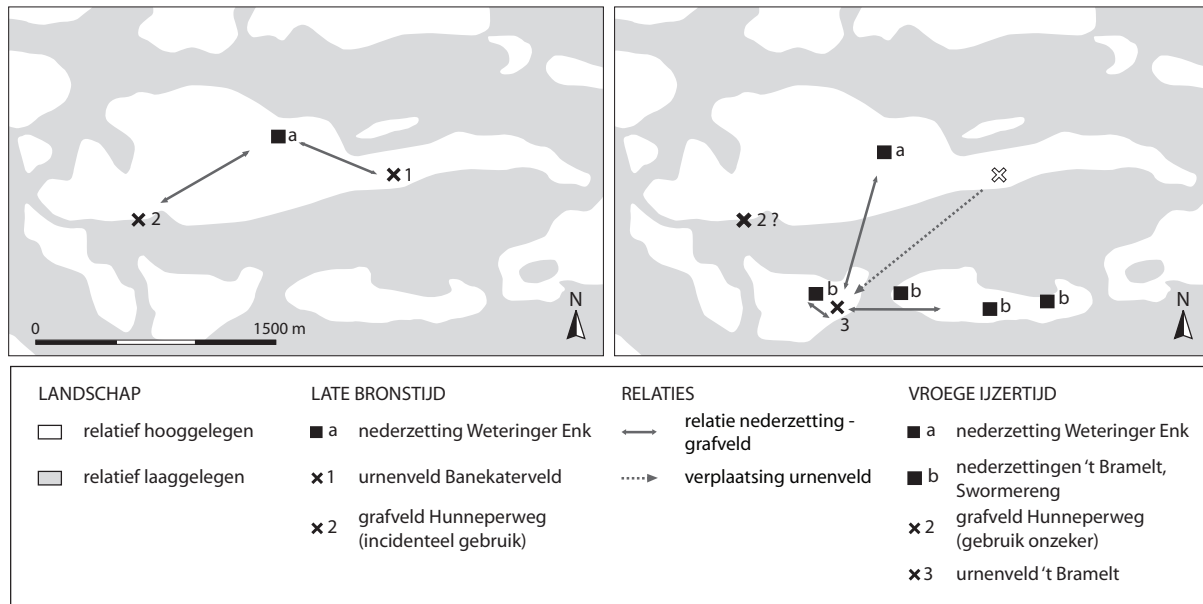

Fig. 13.3 Schematische weergave van de ruimtelijke relaties tussen grafvelden en nederzettingen op de Weteringer Enk in Colmschate en directe omgeving, in de late bronstijd (links) en vroege ijzertijd (rechts).

Het meest opvallend is een concentratie verbrand menselijk bot die bij een verkenning in de Baarler Mars in Schalkhaar gevonden werd (par. 7.9; fig. 7.12).⁹² De crematieresten bevonden zich in de randzone van een moerassige depressie. Ze wijzen op een incidentele 'begraving' in een afwijkende landschappelijke eenheid, op betrekkelijk grote afstand van de dichtstbijzijnde potentiële nederzettingslocatie. Het is niet zeker dat de crematieresten dateren uit de urnenveldenperiode: twee ¹⁴C-dateringen geven uitkomsten in het eind van de vroege ijzertijd of de midden-ijzertijd.

Wat betreft locatiekeuze voor urnenvelden en de ruimtelijke relaties met nederzettingsterreinen zijn de meest gedetailleerde Oost-Nederlandse gegevens opnieuw beschikbaar voor de microregio Colmschate (fig. 13.3; zie ook par. 7.7-8 en fig. 7.8). In de late bronstijd maakten de bewoners van de nederzetting op de Weteringer Enk gebruik van het urnenveld op het Banekaterveld, dat ongeveer 600 meter ten oosten van de nederzetting op dezelfde dekzandrug lag.⁹³ Tegelijkertijd was ook het zuidwestelijker gelegen grafveld van de Hunnepeweg in gebruik, hoewel daar eerder sprake was van incidentele begravingen. Vermoedelijk raakte het urnenveld van het Banekaterveld aan het eind van de late bronstijd of het begin van de vroege ijzertijd buiten gebruik, en werd het urnenveld van 't Bramelt gesticht.⁹⁴ Dit grafveld ligt ten westen van de Weteringer Enk. Het werd ongeveer 200 tot 250 jaar lang gebruikt door de bewoners van de nederzettingen op de Weteringer Enk, en vermoedelijk ook door die op de zandruggen ten zuiden daarvan. Twee huisplattegronden uit de vroege ijzertijd op 't Bramelt zelf liggen op korte afstand van het grafveld⁹⁵, terwijl de andere erven op meer dan een kilometer afstand liggen. Er manifesteert zich hier een verschil met de patronen die waargenomen zijn binnen meer 'homogene' pleistocene zandgronden in andere delen van Nederland, zoals Noord-Brabant, waar het urnenveld en de nederzettingen soms permanent op dezelfde dekzandplateaus liggen. Dat is op verschillende plaatsen in Oost-Nederland niet het geval. Tenminste een deel van de grafvelden is landschappelijk gescheiden van de 'bijbehorende' neder-

⁹² Groenewoudt *et al.* 1999.

⁹³ O.a. Butter 1935; Van Tent 1974; Verlinde 1987a, cat. nr. 12, p. 18 en p. 314.

⁹⁴ O.a. Verlinde 1989a, 1997a, 2000a, 38-39 en 43; Ten

Bosch *et al.* 1997, 26-27; Hermsen 2003a, 79-80.

⁹⁵ Groenewoudt 1989b; Verlinde 1991b, 31-32; 2000a, cat. Vroege IJzertijd 5, p. 18.

zettingen. Het vroege-ijzertijd-urnenveld van Epse-Olthof Noord ligt bijvoorbeeld op een langgerekte zandrug langs de Dortherbeek, waar ondanks vrij grootschalige opgravingen geen nederzettingssporen uit de vroege ijzertijd gevonden zijn (par. 7.8).⁹⁶ Vanwege de hoge fragmentatiegraad van het landschap is dit patroon ongetwijfeld vrij algemeen in het onderzoeksgebied.

In hoofdstuk 10 is aangetoond, dat een deel van de urnenvelden op en naast de stuwwal van Rijssen-Markelo is aangelegd bij oudere grafheuvels en grafheuvelgroepen (par. 10.7.2). Dit patroon is ook in andere delen van Nederland en onder meer Noord-Duitsland herkend.⁹⁷ Volgens D.R. Fontijn wijst het hergebruik van oude begravingenlocaties in de urnenveldenperiode niet op de uitdrukking van genealogische verbanden met de lokale gemeenschappen uit de midden-bronstijd, maar was het hergebruik eerder van mythische aard. Hij ziet het in de context van de ideologische transformaties die de overgang naar de late bronstijd karakteriseren. In de loop van de urnenveldenperiode ging de specifieke kennis over de oude grafmonumenten verloren, maar bleven deze wel een belangrijk element van het cultuurlandschap vormen.⁹⁸ Hergebruik van oude grafmonumenten is in het onderzoeksgebied niet alleen in de omgeving van Markelo aantoonbaar. A.D. Verlinde wees er al op, dat verschillende Overijsselse urnenvelden in de directe omgeving van oudere grafheuvels liggen.⁹⁹ Voorbeelden zijn vindplaatsen in Varsen, Hulsen, Hengel (De Waarbeek), Gammelke, Tubbergen (Monnikenbraak), Haarle en Oldenzaal (De Zandhorst; fig. 13.4). Met uitzondering van Varsen liggen al deze vindplaatsen in Twente, zowel in stuwwallandschappen als in dekzandlandschappen.

De incorporatie van oude grafmonumenten in het cultuurlandschap van de late bronstijd en vroege ijzertijd neemt verschillende vormen aan. Ten eerste sluiten urnenvelden aan bij oudere grafheuvels. Soms is er een kleine tussenaafstand waarneembaar, maar de jongere grafmonumenten kunnen de oudere ook geheel ‘omsluiten’. De dateringen van de betreffende urnenvelden tonen aan, dat er zowel in de late bronstijd als vroege ijzertijd hergebruik van grafmonumenten plaatsvond. Dit ondersteunt de aanname van Fontijn, dat het hergebruik geen uitdrukking van genealogische verbanden toont. In enkele grafheuvels zijn nabijzettingen uit de urnenveldenperiode aangetroffen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij grafheuvels op de locaties Oldenzaal-De Zandhorst, Elsen-Bovenberg en mogelijk Mander-Niemeyer.¹⁰⁰ Voor de laatste twee vindplaatsen wordt aangenomen, dat de nabijzettingen uit de late bronstijd dateren. Vanwege het beperkte aantal waarnemingen is niet direct vast te stellen, of dit gebruik uitsluitend voorkwam in de late bronstijd. Dat lijkt niet waarschijnlijk, omdat in andere delen van Nederland in grafheuvels regelmatig nabijzettingen uit de vroege ijzertijd worden aangetroffen.¹⁰¹ Waarschijnlijk was het plaatsen van nabijzettingen in grafmonumenten in Oost-Nederland veel algemener dan het beperkte aantal vindplaatsen op het eerste gezicht doet vermoeden. Slechts een klein deel van de Oost-Nederlandse grafheuvels is immers opgegraven, en bij ‘vroeg’ onderzoek werden hogere delen van het heuvellichaam vaak grof afgegraven zonder daarbij te letten op eventuele nabijzettingen. Daarnaast zijn nabijzettingen van crematieresten zonder bijgiften en ¹⁴C-onderzoek doorgaans niet scherp dateerbaar.

Hergebruik van grafheuvelgroepen in de urnenveldenperiode is tot dusver hoofdzakelijk aangetoond in Twente, en in een enkel geval in de Vechtstreek. Het is de vraag in hoeverre Twente in vergelijking met andere delen van Oost-Nederland in dit verband een uitzonderingspositie inneemt. Ten eerste is het duidelijk, dat grafheuvels uit de fase tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd buiten Twente opvallend zeldzaam zijn (par. 12.2.1.2). Hoewel post-depositionele factoren een rol kunnen

⁹⁶ Hermsen 2006b.

⁹⁷ O.a. Fontijn 1996d; Sopp 1999; Van Beek 2001, 86-88.

⁹⁸ Fontijn 1996d, 81.

⁹⁹ Verlinde 1987a, 318.

¹⁰⁰ Oldenzaal: o.a. Hijzeler/Verlinde 1975; Verlinde 1987a, cat. nr. 51, p. 83-88. Elsen: Verlinde 1987a, cat. nr. 26, p. 44. Mander: Lohof 1991b, cat. nr. 238-1/2/3, p. 97.

¹⁰¹ O.a. Lohof 1991b; Theunissen 1999, 54-10.

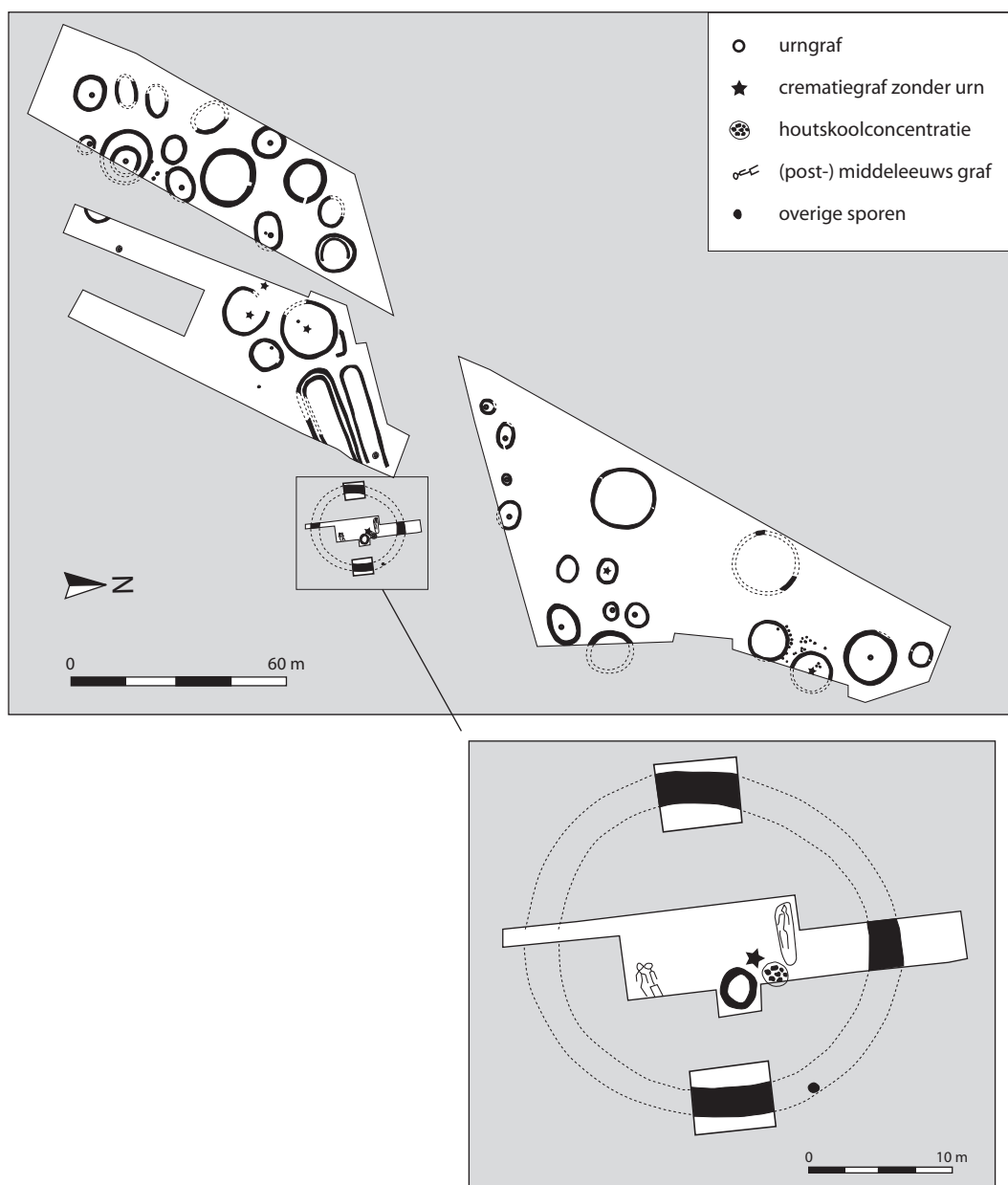

Fig. 13.4 Het urnenveld van Oldenzaal-De Zandhorst werd in de late bronstijd aangelegd bij een laat-neolithische grafheuvel (inzet). Hoog in het heuvellichaam van deze grafheuvel, de Galgenbelt, werden minstens drie skeletten van gehangenen opgegraven. Naar Hijzeler/Verlinde 1975, Abb. 3, p. 40-41.

hebben gespeeld bij de totstandkoming van het verspreidingspatroon, zijn de verschillen in dichtheden met Twente onmiskenbaar. Toch zijn ook uit het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap enkele vindplaatsen bekend die wijzen op de incorporatie van oude grafheuvelgroepen in het cultuurlandschap in de urnenveldenperiode. Eén van de weinige grafheuvelgroepen in dit gebied, dat bij het erf Springop in Eefde, dateert in oorsprong zeker van vóór de urnenveldenperiode. Bij de Wittewievenbult werden in de late bronstijd of vroege ijzertijd verschillende grafmonumenten aangelegd, en er zijn sterke aanwijzingen dat de grafheuvelgroep ook in latere fasen nog gebruikt werd (par. 12.7.1).¹⁰² In het eerder besproken

¹⁰² O.a. Brants 1835; Pleyte 1887, 7-9; Brunsting 1947, 234-236; Brongers 2002, 111-112; Van der Kleij 2003, 13-14.

urnenveld van Colmschate-’t Bramelt werd een vrijwel complete wikkeldraad-pot uit de vroege bronstijd gevonden¹⁰³, die mogelijk uit een grafheuvel afkomstig is. Dit zou betekenen dat dit grafveld bij een oudere grafheuvel aansluit, hoewel er geen grafheuvelzool herkend is bij de opgraving. Interessanter nog is het kleine crematiegrafveldje dat opgegraven werd op de locatie Colmschate-Hunneperweg. Getuige verschillende ¹⁴C-dateringen en enkele bijgiften blijkt dit grafveld gebruikt te zijn in de late bronstijd, de midden- of late ijzertijd en de midden- of laat-Romeinse tijd (hoofdstuk 7).¹⁰⁴ Het is waarschijnlijk dat het herhaaldelijke gebruik van deze locatie verklaard moet worden door de aanwezigheid van één of meerdere oude grafheuvels. Daarop wijzen de plaatsvastheid van het grafveld en de vondst van een laat-neolithische hamerbijl, midden tussen de jongere graven.

13.5 MIDDEN-IJZERTIJD TOT EN MET VROEG-ROMEINSE TIJD

Vanaf het begin van de midden-ijzertijd, omstreeks de vijfde eeuw voor Christus, zijn verschillende ingrijpende veranderingen waarneembaar in het nederzettingssysteem en het grafbestel. In het volgende wordt eerst het karakter van de nederzettingen en het nederzettingssysteem besproken. Net als voor de vroege ijzertijd wordt in grote lijnen een onderscheid gehanteerd tussen nederzettingsterreinen op grote dekzandruggen en rivierduinen, die als microregionale bewoningskernen kunnen worden beschouwd, en nederzettingen in andere delen van het landschap.

Bij onderzoek in de IJsselstreek is aangetoond, dat verschillende nederzettingsterreinen van de eerste categorie bewoond bleven in de midden- en late ijzertijd. Op dit moment zijn er, net als in de vroege ijzertijd, geen sterke aanwijzingen voor het voorkomen van nederzettingen die uit meer dan één gelijktijdig bewoond erf bestonden. Vanwege de schaal van de opgravingen zijn de vindplaatsen Colmschate-Weteringer Enk en Zutphen-Looërenk het meest informatief. Op de Weteringer Enk ontstond in de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd een grotere plaatsvastheid van de nederzetting dan in de midden-ijzertijd, hoewel op Knoopkegel tevens een erf is opgegraven dat een meer ‘geïsoleerde’ ligging heeft (par. 3.6.2 en 7.9).¹⁰⁵ Deze toegenomen plaatsgebondenheid, waarbinnen overigens nog wel erfverplaatsingen over kleinere afstanden (enkele tientallen meters) plaatsvonden, is in Zutphen minder duidelijk waarneembaar. De nederzetting verschoof geleidelijk naar wat lagere delen van het rivierduin, maar feitelijk is dit niet meer dan een nuanceverschil met de voorgaande fase (par. 8.8).¹⁰⁶ Een ander verschil is dat de nederzetting op de Looërenk omstreeks het eind van de jaartelling verplaatst is, mogelijk naar een locatie op wat grotere afstand op hetzelfde rivierduin. In Colmschate gebeurt dat iets later, in de tweede helft van de eerste eeuw na Christus. Onderzoek met een vergelijkbare schaal heeft in andere delen van Oost-Nederland nog vrijwel niet plaatsgevonden. Desondanks is het waarschijnlijk, dat tenminste een deel van de grote dekzandruggen en rivierduinen in het onderzoeksgebied vanaf de tweede helft van de midden-bronstijd bewoond bleef. Diverse essen en enken langs de Vecht, Regge, Dinkel en Berkel zijn zeer rijk aan laat-prehistorische vondsten, die waarschijnlijk deze gehele tijdsspanne bestrijken.

De nederzettingontwikkeling op de Weteringer Enk past in grote lijnen binnen patronen die waargenomen zijn in het intensiever onderzochte Drenthe en in het Maas-Demer-Schelde-gebied. In Drenthe is een toename van plaatsvastheid van nederzettingen in de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd bijvoorbeeld gedocumenteerd in Peelo en Noordbarge.¹⁰⁷ Beide nederzettingen lijken te bestaan uit twee of

¹⁰³ Verlinde 1989a, 1997a.

¹⁰⁴ Groenewoudt 1986a; Verlinde 1987e, 2000a, cat. nrs. Neolithicum 4, Late Bronstijd 3 en Romeinse tijd 6, p. 13-14, 17 en 22-23; Verlinde/Erdrich 2006, 291-293.

¹⁰⁵ Hermsen 2007a, 226-234; Hermsen/Eeltink 2004.

¹⁰⁶ Bouwmeester 2008b.

¹⁰⁷ O.a. Harsema 1980; Kooi 1991/1992; Waterbolk 1995b, 14-17; Hiddink 1999, 123-133.

hooguit drie gelijktijdig bewoonde erven, in Noordbarge binnen een omheind terrein met een omvang van circa één hectare. De bijzondere categorie van ‘versterkte’ nederzettingen uit de late ijzertijd en begin van de Romeinse tijd op het noordelijke deel van het Drents Plateau, waarvan de functie nog steeds ter discussie staat, is waarschijnlijk een relatief lokaal fenomeen en kent geen parallellen in Oost-Nederland.¹⁰⁸ Ook in het Maas-Demer-Schelde gebied is tussen de midden-ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd een steeds grotere plaatsvastheid en ‘nucleatie’ van nederzettingen waargenomen, waarschijnlijk met een vindplaats in Haps als vroegste voorbeeld.¹⁰⁹ De bewoning bestaat hier waarschijnlijk eveneens uit twee of drie gelijktijdig bewoonde erven. Daarnaast zijn er echter ook aanwijzingen, dat in het Maas-Demer-Schelde-gebied in dezelfde tijdspanne nog steeds erven over grotere afstanden werden verplaatst.¹¹⁰ Ook in Westfalen komen *Einzelhöfe* nog tot in de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd voor, zoals in Vreden en Soest-Ardey.¹¹¹ Op basis van de huidige kennisstand lijkt de *Einzelhof* in Oost-Nederland tot zeker in de tweede eeuw na Christus de dominante nederzettingseenheid te vormen, hetgeen naast Colmschate en Zutphen gefundeerd is op enkele vindplaatsen die in de volgende alinea’s zullen worden besproken. Bovengenoemde vindplaatsen in (onder meer) Noordbarge, Peelo en Haps maken echter duidelijk dat er wellicht meer variatie in nederzettingstypes verwacht kan worden. Waarschijnlijk kan toekomstig groot-schalig nederzettingsonderzoek een meer gedetailleerd beeld verschaffen.

Variatie is in Oost-Nederland wel duidelijk zichtbaar in de locatiekeuze voor nederzettingen. In het ‘model van expansie en contractie’ is, mede op basis van de waarnemingen in de microregio rond Colmschate, specifiek de vroege ijzertijd aangewezen als een fase waarin ook landschappelijke eenheden buiten de latere essen en enken bewoond raakten (par. 4.3.3).¹¹² Er zijn echter diverse aanwijzingen, dat ook tussen de midden-ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd relatief kortstondige bewoning plaatsvond in landschapstypen die in vergelijking met de latere essen en enken als ‘marginaal’ kunnen worden omschreven. Zowel binnen de betreffende landschapstypen als in bewoningsduur is een grote variatie waarneembaar. Op de vindplaats Raalte-Jonge Raan zijn bijvoorbeeld op een vrij laaggelegen deel van een dekzandplateau vier dicht bij elkaar gelegen en ¹⁴C-gedateerde erven uit het eind van de late ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd opgegraven. Het gaat om de neerslag van één erf, dat enkele keren over een afstand van enkele tientallen meters verplaatst werd.¹¹³ Ook tussen de late bronstijd en midden-ijzertijd was het betreffende gebied al herhaaldelijk bewoond. De relatieve plaatsgebonden die optreedt vanaf de late ijzertijd is enigszins vergelijkbaar met de ontwikkeling op de Weteringer Enk in dezelfde fase, maar in Raalte is zeker geen sprake van permanente bewoning. Veel nederzettingen zijn nog kortstondiger bewoond. De bewoningsduur beslaat meestal hooguit enkele generaties. Op de vindplaats Borne-Zuid Esch werd bijvoorbeeld een erf uit het eind van de late ijzertijd en het begin van de Romeinse tijd opgegraven, dat één keer is herbouwd en daarna werd verlaten (fig. 13.5).¹¹⁴

De vindplaatsen van Borne en in mindere mate Raalte zijn illustratief voor een verandering in locatiekeuze die zich in de late ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd manifesteert. Een deel van de nederzettingen in Oost-Nederland en Drenthe ligt in deze periode namelijk in opvallend laaggelegen delen van het landschap (par. 3.6.2).¹¹⁵ Op basis van paleo-ecologisch onderzoek van Drentse hoogveenprofielen is vastgesteld, dat in deze fase relatief droge omstandigheden heersten. Daardoor werden voorheen onbe-

¹⁰⁸ Waterbolk 1977; Hiddink 1999, 126-133.

¹⁰⁹ Verwers 1972; Gerritsen 2003.

¹¹⁰ Gerritsen 2003, 60-62.

¹¹¹ Reichmann 1980, 1981, 1982.

¹¹² Ten Bosch *et al.* 1997; Groenewoudt *et al.* 1998, 147-149.

¹¹³ Groenewoudt *et al.* 1998, 2000; zie ook Scholte Lubberink 2007a, 115.

¹¹⁴ Scholte Lubberink 2007a, 2008.

¹¹⁵ Groenewoudt *et al.* 1998; Van der Velde *et al.* 1999, 2003; Spek 2004, 150-153; Scholte Lubberink 2007a, 2008.

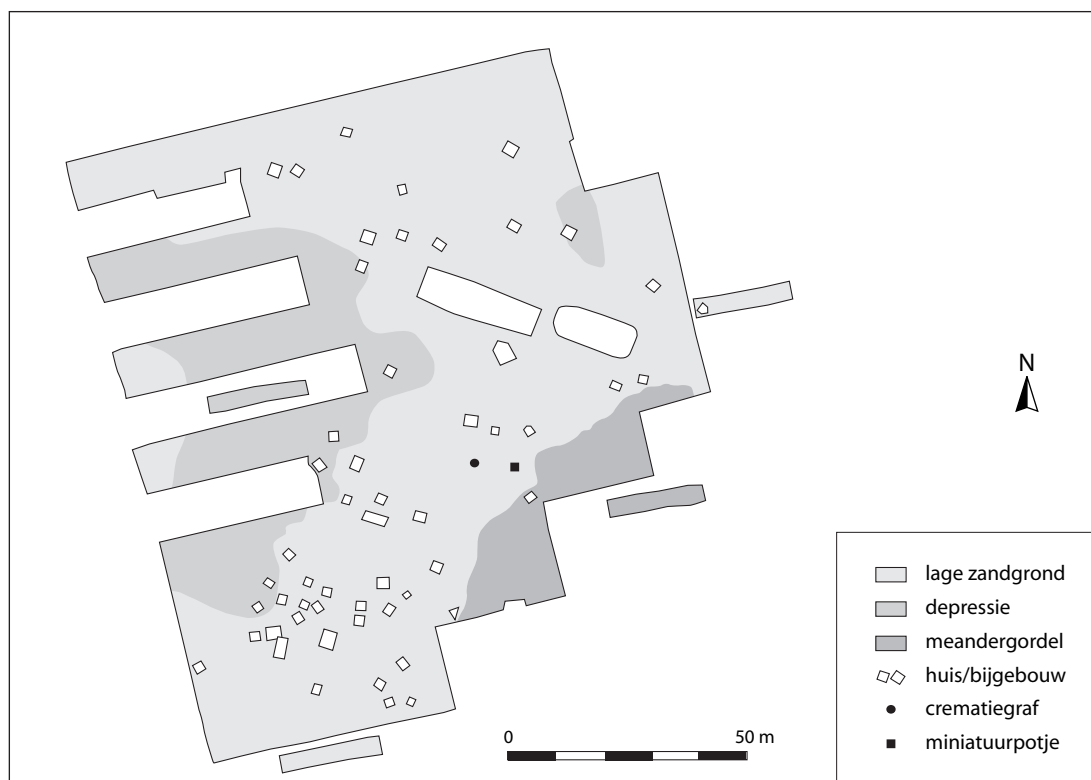

Fig. 13.5 Schematisch overzicht van de belangrijkste structuren en vondsten binnen de kortstondig bewoonde en deels op bekeerdersgronden aangelegde nederzetting van Borne-Zuid Esch (late ijzertijd - vroeg-Romeinse tijd). Naar Scholte Lubberink 2007a, fig. 58, p. 114.

woonbare gebieden nu wel bewoonbaar.¹¹⁶ Opvallend is dat op beide vindplaatsen vele tientallen spiekers voorkomen, hetgeen een ander specifiek kenmerk is voor een deel van de nederzettingen uit de late ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd.¹¹⁷

Het is gesuggereerd dat verschuivingen van erven naar lagere delen van het landschap en een gemiddeld groter stalgedeelte binnen boerderijen wijzen op een toegenomen belang van veeteelt in de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd.¹¹⁸ Deze aanname is echter niet overtuigend bewezen. Ten eerste is de toename van de grootte van staldelen nog niet goed statistisch onderbouwd, en zijn de conserveringsomstandigheden voor botmateriaal bij lange na niet goed genoeg om uitspraken te kunnen doen over de exacte samenstelling van en diachrone veranderingen in de veestapel. Ten tweede is het de vraag, of veranderingen in bestaanseconomie zich noodzakelijkerwijs manifesteren in de locatiekeuze voor nederzettingen. Een verschuiving naar lagere delen van het landschap kan ook uitgelegd worden als een vergroting van het beschikbare akkerareaal op de hogere delen van het landschap. Het onderscheid tussen een 'hoge' en 'lage' locatie betekent in de Oost-Nederlandse praktijk meestal slechts een verschil van enkele honderden meters. Ten tweede ligt slechts een déél van de nederzettingen uit deze fase in relatief laaggelegen landschappen. De nederzettingen op verschillende hogere dekzandruggen en rivierduinen bleven in deze fase ook bewoond. Verder zijn ook andere locatiekeuzes voor nederzettingen waarneembaar. De Zuideresch in Enter geeft een goed voorbeeld (par. 10.9.3). De ondergrond van deze es bestaat uit grove morene-afzettingen, die plaatselijk bedekt zijn met een dunne laag dekzand. Op een dekzand-

¹¹⁶ Spek 2004, 152, mede op basis van Dupont 1985 en Bohncke 1991.

¹¹⁷ Scholte Lubberink 2007a, 117 en noot 221.

¹¹⁸ Van der Velde *et al.* 1999; Spek 2004, 152.

kopje werd een nederzetting uit de eerste eeuw na Christus opgegraven.¹¹⁹ De lage sporendichtheid wijst op kortstondige bewoning. Mogelijkheden voor langdurige bewoning en grootschalige akkerbouw zijn in deze microregio alleen voorhanden op de gordeldekzandafzettingen langs de Enterse stuwwal.

Op basis van bovengenoemde patronen kan de periode tussen de midden-ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd beschreven worden als een fase met een grote variatie in zowel locatiekeuze als bewoningsduur van nederzettingen. Aan één belangrijk element is nog geen aandacht besteed. Tussen de late bronstijd en de vroege of midden-Romeinse tijd werd in delen van Nederland gebruik gemaakt van het *Celtic Field*-systeem.¹²⁰ Uit aan Oost-Nederland grenzende gebieden zoals Drenthe en de Veluwe zijn tientallen *Celtic Fields* bekend.¹²¹ Het betreft veelal grote, sterk gestructureerde en goed herkenbare omwalde akkercomplexen, die bovendien vaak geassocieerd zijn met grafheuvels, wegensystemen en andere nog in het landschap zichtbare relictten. Daarom is het opvallend, dat uit Oost-Nederland ondanks twee inventariserende studies¹²² slechts enkele overtuigende *Celtic Field*-systemen bekend zijn (par. 3.5.4). Het is onwaarschijnlijk dat dit onderscheid met Drenthe en de Veluwe geheel op het conto van verschillen in conserveringsomstandigheden geschreven moet worden. Bij een recent inventariserend onderzoek door middel van het Actueel Hoogtebestand Nederland werden slechts drie Oost-Nederlandse *Celtic Fields* herkend, tegenover veel grotere aantallen in Noord- en Midden-Nederland.¹²³ De twee vindplaatsen uit het Overijsselse deel van het onderzoeksgebied liggen beide op de flank van een stuwwal. Het *Celtic Field* van Vasse strekt zich uit over het noordelijke deel van de stuwwal van Ootmarsum.¹²⁴ De tweede vindplaats ligt op de westelijke flank van de Sprengenberg bij Haarle.¹²⁵

Het kan niet geheel worden uitgesloten, dat vergelijkbare omwalde akkersystemen door plaggendekken aan het oog worden onttrokken. Bij archeologisch onderzoek in Oost-Nederland is echter geen enkele aanwijzing verkregen dat dit het geval is. Alleen bij onderzoek op de Klokkenberg in Denekamp is mede op basis van een waargenomen cultuurlaag uit de ijzertijd de aanwezigheid van een *Celtic Field* verondersteld¹²⁶, maar er zijn geen wallen herkend. De enige conclusie die getrokken kan worden, is dat *Celtic Fields* in Oost-Nederland veel zeldzamer zijn dan in Drenthe en op de Veluwe. De enige zekere omwalde akkercomplexen zijn gebonden aan de flanken van Twentse stuwwallen. Opnieuw is er dus een duidelijk verschil waarneembaar tussen de Twentse stuwwallandschappen en andere delen van Oost-Nederland, zoals onder meer ook in de dichtheid en spreiding van grafheuvelgroepen en de gemiddelde grootte van urnenvelden (zie boven). Goed geconserveerde laat-prehistorische en proto-historische landschappen, opgebouwd uit grafheuvelgroepen uit verschillende periodes, *Celtic Fields* en andere bewoningssporen, zoals die bekend zijn uit Drenthe (bijv. Noordse Veld, Balloërveld, Hijkerveld)¹²⁷ en van de Veluwe (bijv. Vaassen)¹²⁸, komen in Oost-Nederland uitsluitend voor in 'glaciale' delen van Twente. Goede voorbeelden zijn bekend uit de omgeving van Vasse en Mander op de stuwwal van Ootmarsum, en het stuwwalcomplex van Rijssen-Markelo (hoofdstuk 10; geen *Celtic Field*).

De opvallende schaarste aan *Celtic Fields* in Oost-Nederland wijst wellicht op een andere vorm van landschapsinrichting en –exploitatie dan in delen van Nederland waar dergelijke akkercomplexen wel algemeen zijn. De wallen zorgden niet alleen voor een verdeling van een akkercomplex, maar hebben

¹¹⁹ Verlinde 1998c; De Man 1998.

¹²⁰ O.a. Brongers 1976b; Spek *et al.* 2003; Spek 2004, 146–150.

¹²¹ Kooi 1976.

¹²² Woltering 1971; Vons-Comis 1978.

¹²³ Kooistra/Maas 2008.

¹²⁴ Jager/Verlinde 2001, 63–64.

¹²⁵ Kooistra/Maas 2008. De derde *Celtic Field*-locatie in

Oost-Nederland wordt niet expliciet vermeld, en is de auteur onbekend.

¹²⁶ Van der Hammen 1965; Van der Hammen/Bakker 1971; Spek 2004, 761–762.

¹²⁷ O.a. Van Giffen 1935, 1949; Brongers 1976b; Harsema 1991.

¹²⁸ Brongers 1972, 1976b, 40–72.

getuige de resultaten van de schaarse opgravingen in *Celtic Fields* ook een rol gespeeld in de locatiekeuze, structuur en verschuivingen van nederzettingen. Ook de locatie en oriëntatie van wegensystemen is in sommige gevallen mede door de akkercomplexen bepaald (of andersom). Deze elementen, die een belangrijke rol speelden in de landschapsinrichting, ontbreken dus in grote delen van Oost-Nederland. Het is moeilijk te bepalen, waarom het *Celtic Field*-systeem niet wijder verspreid raakte. Grote arealen potentiële akkergrond waren in Oost-Nederland beduidend minder voorhanden dan in Midden- en Noordoost-Nederland. Mogelijk is deze fragmentatie van het landschap één van de oorzaken geweest.¹²⁹ Oost-Nederland kent van nature een sterke ‘compartimentering’, waardoor opdeling van land wellicht minder noodzakelijk was. De bevolkingsdichtheid kan gemiddeld ook lager geweest zijn dan in bovengenoemde gebieden, hoewel dat op basis van de huidige kennisstand nauwelijks vastgesteld kan worden. Er bestaat tevens nog nauwelijks inzicht in het karakter van de akkersystemen in de late prehistorie en Romeinse tijd in de grote delen van het onderzoeksgebied waar geen *Celtic Fields* voorkomen. Aan dit thema is tijdens nederzettingsonderzoek nauwelijks aandacht besteed¹³⁰, en de conserveringsomstandigheden op de zandgronden bieden weinig mogelijkheden om bijvoorbeeld inzicht te krijgen in perceelringssystemen zoals die wel bekend zijn uit ‘holocene’ Nederland.

Vanaf het begin van de midden-ijzertijd zijn belangrijke veranderingen waarneembaar in het nederzettingssysteem. Dat roept de vraag op, in hoeverre er tegelijkertijd ook veranderingen plaatsvinden in het grafbestel. Op dit moment zijn bij benadering 130 urnenvelden uit Oost-Nederland bekend (par. 12.4). Daarentegen is het aantal grafvelden dat gedateerd is in de periode tussen de midden-ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd opmerkelijk laag (par. 3.6.3), terwijl deze periode qua tijdsduur ongeveer vergelijkbaar is met de urnenveldenperiode. Dit opvallende contrast is in Zuid- en Noord-Nederland eveneens herkenbaar.¹³¹ In die gebieden is aangetoond, dat de verminderde ‘archeologische zichtbaarheid’ van grafvelden uit de midden- en late ijzertijd een belangrijke rol speelt.¹³² Terwijl in de late bronstijd en vroege ijzertijd relatief grote, collectieve en plaatsvaste grafvelden voorkomen, worden vanaf de midden-ijzertijd kleinere, gemiddeld kortstondiger gebruikte crematiegrafvelden dominant.¹³³ Andere veranderingen zijn dat er minder gebruik wordt gemaakt van urnen, en randstructuren minder frequent voorkomen. Omdat er voor Oost-Nederland geen overzichten bestaan van grafvelden uit de onderhavige periode, wordt hier een eerste, globale inventarisatie van relevante vindplaatsen gemaakt.¹³⁴ Deze wordt gebruikt om te bepalen of bovengenoemde ontwikkelingen ook in het onderzoeksgebied waarneembaar zijn, en of er inzicht kan worden verkregen in de ruimtelijke relaties tussen nederzettingen en grafvelden. Wanneer urnen en bijgiften schaars zijn of ontbreken, kan alleen door middel van ¹⁴C-onderzoek een indicatie worden verkregen voor de ouderdom van crematiegraven. Daarom zijn recentelijk door J.N. Lanting en J. van der Plicht gepubliceerde ¹⁴C-dateringen van crematieresten uit vier Overijsselse grafvelden zeer waardevol.¹³⁵ Daarnaast zijn voor dit onderzoek monsters van crematieresten en houtskool uit vier andere Oost-Nederlandse grafvelden geanalyseerd, waarvan er drie in de midden- en late ijzertijd gebruikt bleken te zijn.

¹²⁹ Jager/Verlinde 2001, 63.

¹³⁰ Zie het onderzoek op de vindplaats Raalte-Jonge Raan voor één van de weinige uitzonderingen (Groenewoudt *et al.* 1998, 2000).

¹³¹ Hiddink 1999; Gerritsen 2003; Hessing/Kooi 2005.

¹³² O.a. Hiddink 1999, 46.

¹³³ Gerritsen 2003, 131-135.

¹³⁴ Zie tevens Van Beek 2006. Tijdens het schrijven van dat

artikel waren minder ¹⁴C-dateringen voorhanden, waardoor het grafveld van Epse-Waterdijk (Prangma 2002) abuisievelijk opgenomen is in de inventarisatie. Verder zijn grafvelden met onzekere dateringen verwijderd uit de inventarisatie, en enkele ‘nieuwe’ vindplaatsen opgenomen.

¹³⁵ Lanting/Van der Plicht 2005/2006.

	vindplaats	beknopte beschrijving	literatuur
1	Losser-De Aust	Minstens 6 of 7 vierkante greppels, jongste graven binnen urnenveld uit de late bronstijd/vroege ijzertijd	Hijzeler/Verlinde 1978
2	Zelhem-Wolfersveen	Minstens 3 of 4 vierkante greppels, jongste graven binnen urnenveld uit de vroege ijzertijd	Verlinde 1974
3	Rossum-Oranjestraat	Meerdere vierkante greppels, jongste graven binnen urnenveld uit late bronstijd/vroege ijzertijd. Eén crematiegraf uit de vroeg-Romeinse tijd	Eeltink/Smits 2007; Verlinde 1987a, cat. nr. 59
4	Raalte-De Zegge	Grafveld met 68 met elkaar verbonden vierkante greppels. Eén kringgreppel, één crematiegraf zonder randstructuur	Verlinde 1994a-b; Cuijpers 1996
5	Elsen-Friezenberg	Kringgreppel (diameter 17 m.) met vierkante 'annex' (6.5 x 6.5 m.). Op korte afstand van urnenveld uit de vroege ijzertijd	Verlinde 2000f
6	Saasveld	Crematiegrafveld uit de ijzertijd, één graf uit de Romeinse tijd. 3 vierkante greppels, zonder graven. Tevens ijzertijd-nederzettingssporen	Verlinde 1993e
7	Zutphen-Looërenk	Crematiegrafveld midden- en late ijzertijd. Eén niet scherp gedateerde kringgreppel (diameter 11,8 m.)	Bouwmeester 2002, 46-54
8	Hengelo-Broek Noord	Crematiegrafveld uit de ijzertijd. Eén niet scherp gedateerde kringgreppel (diameter 9 m.). Op nederzettingsterrein uit de Romeinse tijd	Van Beek et al. 2007
9	Wierden-Dorper Es	Kringgreppel (diameter 11 m.) uit de late ijzertijd. Centraal crematiegraf, met verbrande scherven van een bolvormige pot	Verlinde 1993f
10	Enschede-Usseleres I	Twee kringgreppels (diameter 5 m.) met een onderbreking. Nabij nederzetting uit onder meer de ijzertijd	Verlinde/Vreenegoor 1995b
11	Agelo-Jaagoppersveld	Grafveld van met aan elkaar verbonden kleine kringgreppels (diameter 2-4 meter) en één grote kringgreppel (diameter 10 m.)	Modderman 1970; Verlinde 1987a, cat. nr. 70
12	Volthe-Laarweg	Zeer grote urn met crematieresten, alsmede ongedateerde kringgreppel zonder grafkuil of urn	Hijzeler 1961, 64-65; Verlinde 1987a, cat. nr. 60

Tabel 13.1 Oost-Nederlandse grafvelden uit de periode tussen het eind van de vroege ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd (deel 1), met randstructuren (niet alle scherp dateerbaar).

De inventarisatie en het ¹⁴C-onderzoek leidden tot een gegevensbestand van 21 grafvelden uit de periode tussen de midden-ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd (tabellen 13.1 en 13.2). Op negen vindplaatsen zijn één of verschillende graven door middel van ¹⁴C-onderzoek gedateerd. Opvallend is dat al deze grafvelden gedateerd zijn in de midden- of late ijzertijd, terwijl dateringen in de eerste eeuw na Christus ontbreken. De overige vindplaatsen zijn hoofdzakelijk gedateerd op basis van (de combinatie van) eventuele randstructuren, urnen, bijgiften en geassocieerde nederzettingssporen die een betrouwbare indicatie geven voor de ouderdom van de graven. Enkele vindplaatsen van 'geïsoleerde' crematiegraven zonder urn, bijgiften of randstructuur zijn niet opgenomen in de inventarisatie. Dit geldt bijvoorbeeld voor de vindplaatsen Colmschate-De Scheg en Colmschate-Holterweg Zuid. In beide gevallen betreft het graven die bij het grootschalig nederzettingsonderzoek op de Weteringer Enk zijn gevonden, en waarvoor op basis van de grafvorm een datering in de midden- of late ijzertijd is aangenomen.¹³⁶ Op beide locaties zijn echter ook bewoningssporen uit andere tijdvakken vertegenwoordigd. Aangezien inmiddels aangetoond is dat crematiegraven zonder randstructuur in verschillende periodes voorkomen, zijn er geen doorslaggevende aanwijzingen voor een datering in de midden- of late ijzertijd.

¹³⁶ Verlinde 2000a, 38.

	vindplaats	beknopte beschrijving	literatuur
13	Schalkhaar-Baarler Mars	Crematieresten in de randzone van een moerassige depressie	Groenewoudt et al. 1999
14	Enschede-Usseleres II	2 crematiegraven, nabij nederzetting uit onder meer de ijzertijd	Kenemans 2005
15	Glane	Minstens 2 urnen, één uit midden-ijzertijd. Gevonden tijdens ontginningen, exacte vindplaats onbekend	Verlinde 1987a, cat. nr. 40
16	Mander-erf Wachtboer	Lage brandheuvel (diameter circa 10 m.) over brandstapel- en crematieresten. In omgeving ook oudere grafheuvels	Hijzeler 1966, 47-49; Verlinde 1987a, cat. nr. 82
17	Colmschate-Hunnepeweg	In verschillende fases gebruikt crematiegrafveld. Minstens 1 graf uit de midden- of late ijzertijd	(dit proefschrift, H7)
18	Doetinchem-Overstegen	Minstens 4 crematiegraven. Vermoedelijk bij of in directe omgeving van een ijzertijd-nederzetting	Borman 1973
19	Borne-Zuid Esch	1 crematiegraf op kortstondig bewoond nederzettingsterrein uit late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd	Scholte Lubberink 2007a, 2008
20	Ommen-Calsum	Terrein met minimaal 23 lage grafheuvels (brandheuvels?), gedeeltelijk overstoven	Verlinde 2001b; Andréa/Visscher 1988, cat. nr. 39
21	Dalfsen-Hessum	Waarschijnlijk (minstens) 2 lage, overstoven grafheuvels (brandheuvels?), waargenomen in talud	Verlinde 2001b

Tabel 13.2 Oost-Nederlandse grafvelden (deel 2) uit de periode tussen het eind van de vroege ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd. Geen randstructuren waargenomen (niet noodzakelijk afwezig).

De Oost-Nederlandse grafvelden blijken in grote lijnen dezelfde karakteristieken te vertonen als de Zuid- en Noord-Nederlandse grafvelden. Hoewel de meeste vindplaatsen niet compleet zijn opgegraven, is het duidelijk dat de meeste grafvelden bestaan uit één tot enkele tientallen crematiegraven. Eén van de uitzonderingen is het grafveld van Raalte-De Zegge, dat vermoedelijk ongeveer uit de vijfde eeuw voor Christus dateert. Hier zijn naar schatting 70 individuen begraven.¹³⁷ Voor een grafveld in Saasveld, dat slecht geconserveerd is, wordt uitgegaan van ongeveer 50 graven.¹³⁸ Alle grafvelden bestaan uitsluitend uit crematiegraven. Er zijn dus geen aanwijzingen dat in het eerste deel van de midden-ijzertijd ook inhumaties voorkwamen, zoals bijvoorbeeld wel in Someren, Geldermalsen en Lent is vastgesteld.¹³⁹ Hoewel de conservering van botmateriaal op de pleistocene zandgronden doorgaans slecht is en vertekend kan hebben gewerkt, is het onwaarschijnlijk dat inhumatie in deze fase in Oost-Nederland een rol van importantie heeft gespeeld. Slechts binnen enkele grafvelden komen urnen met crematieresten voor. Er zijn er drie bekend van de vindplaats Losser-De Aust. Deze zijn binnen vierkante randstructuren geplaatst, die de jongste grafmonumenten binnen een urnenveld vormen (zie onder).¹⁴⁰ Waarschijnlijk dateert ook een opmerkelijk grote urn met crematieresten, die gevonden werd op de vindplaats Volthe-Laarweg, uit de midden- of late ijzertijd.¹⁴¹ 'Eenvoudige' grafkuilen met crematieresten zijn echter de dominante grafvorm. In vergelijking met de late bronstijd en vroege ijzertijd komen er minder grafkuilen voor met crematieresten die zorgvuldig uit de brandstapel zijn verzameld. In veel graven blijken naast relatief kleine hoeveelheden verbrand botmateriaal ook houtskoolresten van de brandstapel aanwezig te

¹³⁷ Verlinde 1994a-b; Cuijpers 1996.

¹³⁸ Verlinde 1993e.

¹³⁹ Kortlang 1999, 150; Hulst 1999; Van den Broeke 1999, 2005d.

¹⁴⁰ Hijzeler/Verlinde 1978.

¹⁴¹ Hijzeler 1961, 64-65; Verlinde 1987a, cat. nr. 60, p. 113.

Op dezelfde locatie werd ook een kringgreppel zonder urn of crematieresten gevonden.

zijn. Soms zijn er zo weinig crematieresten aanwezig dat er getwijfeld kan worden aan een interpretatie als graven, en zou het ook om afvalkuilen van de brandstapels kunnen gaan.¹⁴²

In Drenthe komen direct na de vroege ijzertijd ‘brandheuvels’ voor. Het betreft resten van de brandstapel met crematieresten, die overdekt zijn met een heuvellichaam.¹⁴³ Sommige van deze grafmonumenten hebben ronde, vierkante of rechthoekige randstructuren. Brandheuvels lijken in Oost-Nederland zeldzamer te zijn. Alleen een grafmonument uit Mander, opgegraven bij het erf Wachtboer, voldoet zeker aan de beschrijving. Mogelijk is dat eveneens het geval bij een gedeeltelijk overstoven grafveld bij de buurschap Calsum, gemeente Ommen.¹⁴⁴ Het kan niet worden uitgesloten dat brandheuvels talrijker zijn dan op basis van de huidige kennisstand kan worden vastgesteld. Vaak worden niet archeologisch onderzochte, lage en kleine grafheuvels in de late bronstijd en vroege ijzertijd gedateerd, terwijl brandheuvels een vergelijkbaar uiterlijk kunnen hebben. Ook conserveringsomstandigheden kunnen een rol spelen. A.D. Verlinde neemt bijvoorbeeld aan, dat het grafveld van Raalte-De Zegge ook bestond uit brandheuvels.¹⁴⁵ In dit grote grafveld zijn vrijwel geen resten van brandstapels aangetroffen, maar er zijn ook slechts elf kuilen met crematieresten gevonden. Dit impliceert dat eventueel aanwezige brandstapelresten, die op het oude oppervlak zullen hebben gelegen, bij ontginningen en landbouwwerkzaamheden verloren zijn gegaan. Datzelfde geldt voor heuvellichamen in het algemeen. Deze zijn vooralsnog alleen herkend bij de brandheuvel in Mander, en op de vindplaatsen Ommen-Calsum en Dalfsen-Hessum. In beide laatste gevallen betreft het (gedeeltelijk) overstoven grafvelden in de Vechtstreek.¹⁴⁶

Bijgiften zijn zeldzaam in Oost-Nederlandse graven uit de midden- en late ijzertijd. Doorgaans betreft het fragmenten van kleine potjes of kommetjes, die zich tussen de crematieresten bevinden. Soms is het aardewerk meeverbrand op de brandstapel. Dit is het geval bij een bolvormige pot die gevonden werd op de vindplaats Wierden-Dorper Es.¹⁴⁷ In het grafveld van Zutphen-Looërenk werd tussen crematieresten een fragment van een glazen La Tène-armband gevonden.¹⁴⁸ Twee crematiegraven uit het grafveld van Raalte bevatten verbrand dierlijk bot, in beide gevallen van een schaap of varken.¹⁴⁹ Daarnaast zijn uit de vierkante greppels van het grafveld (zie onder) enkele complete potten afkomstig, die als ‘ceremonieel’ vaatwerk zijn geïnterpreteerd.¹⁵⁰ Bijgiften zijn ook in Drenthe en het Maas-Demer-Schelde-gebied schaars, hoewel in die gebieden met name uit de overgangsfase van de vroege naar de midden-ijzertijd kleine aantallen ‘rijkere’ graven bekend zijn.¹⁵¹

In vergelijking met de urnenveldenperiode neemt het percentage graven met een randstructuur sterk af. Toch komen randstructuren tot in de late ijzertijd op verschillende vindplaatsen voor. In hoofdlijnen kan onderscheid gemaakt worden tussen vierkante grafmonumenten en kringgreppels. Op zes vindplaatsen zijn vierkante greppelstructuren opgegraven. De meeste van deze grafmonumenten kunnen qua vorm en omvang zonder problemen aan het door P.B. Kooi voor Drenthe gedefinieerde type ‘Ruinen 1’ toegeschreven worden. Dit zijn graven omgeven door een vierkante greppelstructuur met maximale afmetingen van zeven bij zeven meter.¹⁵² Bij drie vindplaatsen, Zelhem-Wolfersveen, Losser-De Aust en Rossum-Oranjestraat, betreft het grafmonumenten die de jongste gebruiksfase van urnenvelden markeren (fig. 13.6).¹⁵³ Soms worden kringgreppels oversneden door deze vierkante structuren, die in

¹⁴² O.a. Bouwmeester 2002, 46-54.

¹⁴³ Kooi 1979, 133-134; Hessing/Kooi 2005, 649-652.

¹⁴⁴ Mander: Hijzeler 1966, 47-49. Calsum: Verlinde 2001b.

¹⁴⁵ Verlinde 1994a-b.

¹⁴⁶ Verlinde 2001b.

¹⁴⁷ Verlinde 1993f.

¹⁴⁸ Bouwmeester 2002, 46-54.

¹⁴⁹ Cuijpers 1996.

¹⁵⁰ Verlinde 1996a-b.

¹⁵¹ Fontijn 1995, 55-58; Gerritsen 2003, 86-89, 131; Kooi 1983; De Wit 1997/1998.

¹⁵² Kooi 1979, 133.

¹⁵³ Zelhem: Verlinde 1974b. Losser: Hijzeler/Verlinde 1978. Rossum: Eeltink/Smits 2007.

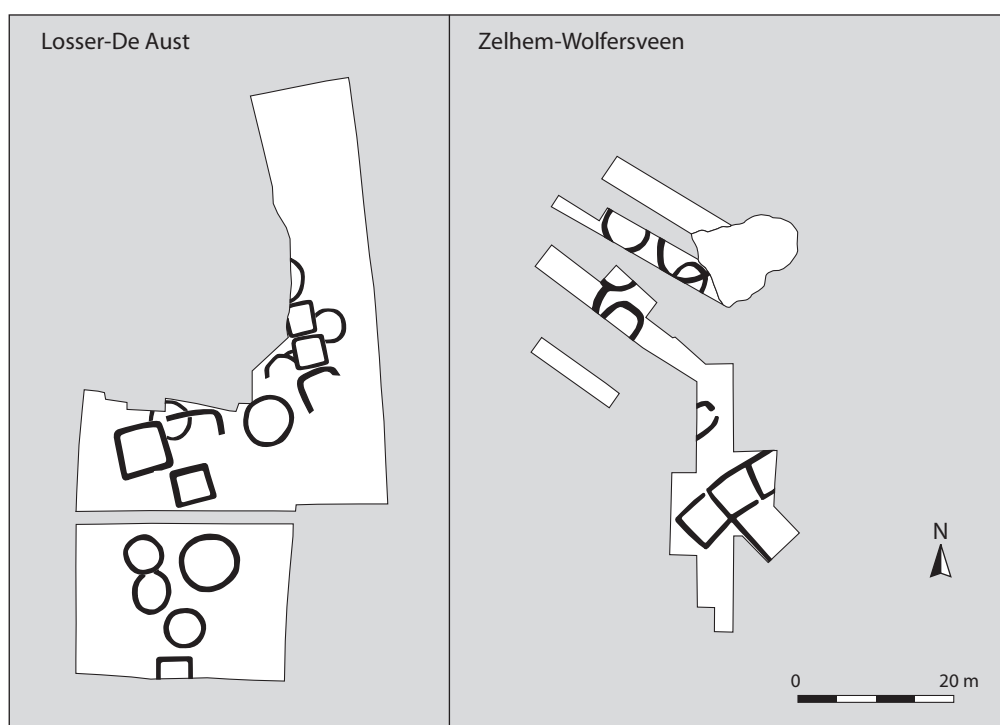

Fig. 13.6 Vierkante randstructuren van het type 'Ruinen 1' binnen de urnenvelden van Losser-De Aust en Zelhem-Wolfersveen. Naar Hijzeler/Verlinde 1978, Abb. 2, p. 103; Verlinde 1974, Abb. 2, p. 144.

enkele gevallen met elkaar verbonden zijn. Overigens is het mogelijk dat ook crematiegraven zónder randstructuur en urnen binnen dezelfde urnenvelden dateren uit de jongste gebruiksfases, maar dat is zonder ^{14}C -onderzoek niet vast te stellen.¹⁵⁴ Binnen vierkante greppelstructuren komen zowel urngraven (Losser) als grafkuilen met alleen crematieresten voor. Datzelfde patroon is ook herkend in grafvelden in aangrenzende delen van Duitsland, zoals in Lengerich.¹⁵⁵

Het grootste grafveld met vierkante randstructuren is opgegraven te Raalte-De Zegge (fig. 13.7).¹⁵⁶ Dit bestaat uit 68 met elkaar verbonden 'vakken' van uiteenlopende grootte, die gezamenlijk een gebied van ongeveer 60 bij 50 meter beslaan. Iets daarbuiten liggen nog een kleine kringgreppel, en een crematiegraf zonder randstructuur. Het uiterlijk van dit grafveld toont nog veel gelijkenissen met een urnenveld, vooral omdat vrijwel ieder graf een randstructuur heeft. Het grafveld lijkt op basis van de ^{14}C -dateringen, en het feit dat alle vierkante randstructuren met elkaar verbonden zijn, relatief kort in gebruik te zijn geweest. Een datering in de zesde of vijfde eeuw voor Christus is het meest waarschijnlijk. Het is niet mogelijk om te bepalen of het grafveld jonger is dan de vierkante grafmonumenten binnen bovengenoemde urnenvelden, aangezien daarvoor geen ^{14}C -dateringen beschikbaar zijn. Er zijn geen sterke aanwijzingen dat het graftype Ruinen nog voorkwam na de vijfde eeuw voor Christus. In Saasveld zijn wel drie vierkante greppelstructuren opgegraven nabij een grafveld met crematiegraven zonder randstructuur, dat tenminste voor een deel dateert uit de periode tussen de vierde en eerste eeuw voor Christus.¹⁵⁷ Het is echter niet zeker of de vierkante greppelstructuren restanten van grafmonumenten zijn. Verder is op de flank van de Friezenberg ten noorden van Markelo een opmerkelijke grafstructuur opgegraven (par. 10.7.2).¹⁵⁸ Het betreft een kringgreppel met een diameter van 17 meter,

¹⁵⁴ Zie ook Gerritsen 2003, 134-135.

¹⁵⁷ Verlinde 1993e.

¹⁵⁵ Wilhelmi 1976.

¹⁵⁸ Verlinde 2000f.

¹⁵⁶ Verlinde 1994a-b.

Fig. 13.7 Grafveld onderzocht op de locatie Raalte-De Zegge, daterend uit de overgangsfase van de vroege naar de midden-ijzertijd. Naar Verlinde 1994b, afb. 3a, p. 181.

die een vierkante greppelstructuur van het type Ruinen 1 lijkt te oversnijden. Een crematiegraf binnen de kringgreppel, mogelijk een nabijzetting, dateert uit het eind van de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd.

Op zeven vindplaatsen zijn kringgreppels opgegraven waarvoor een datering na de urnenveldenperiode aantoonbaar of aannemelijk is. De randstructuren van Markelo-Friezenberg en Raalte-De Zegge kwamen in het voorgaande al aan de orde. Beide vindplaatsen lijken te dateren uit het eind van de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd. De kringgreppel van de Friezenberg is met een diameter van 17 meter opmerkelijk groot in vergelijking met de kringgreppels uit de Oost-Nederlandse urnenvelden, waar afmetingen van drie tot zes meter algemeen zijn.¹⁵⁹ Het grafmonument van Raalte voldoet, met een diameter van vier meter, wel aan dat beeld. Een enkele keer komen ook binnen urnenvelden grote kringgreppels voor, zoals bijvoorbeeld vastgesteld is in het grafveld van Colmschate-’t Bramelt (16 meter).¹⁶⁰ Ook in Noord-Nederland zijn kringgreppels met een diameter groter dan dertien meter zeldzaam.¹⁶¹ Naast het grafmonument van de Friezenberg tonen nog enkele andere vindplaatsen aan, dat in Oost-Nederland in de midden- en late ijzertijd grote kringgreppels voorkomen. Een kringgreppel met een diameter van elf meter op de Dorper es bij Wierden is het scherpst gedateerd.¹⁶² Binnen de greppel werd een crematiegraf gevonden, met een bolvormige pot als bijgift. Op basis van twee ¹⁴C-dateringen

¹⁵⁹ Verlinde 1987a, 198-203.

¹⁶¹ Hessing/Kooi 2005, 636 en noot 16.

¹⁶⁰ Verlinde 1989a, 1997a, 2000a, cat. Vroege IJzertijd 6, p. 18 en p. 43.

¹⁶² Verlinde 1993f.

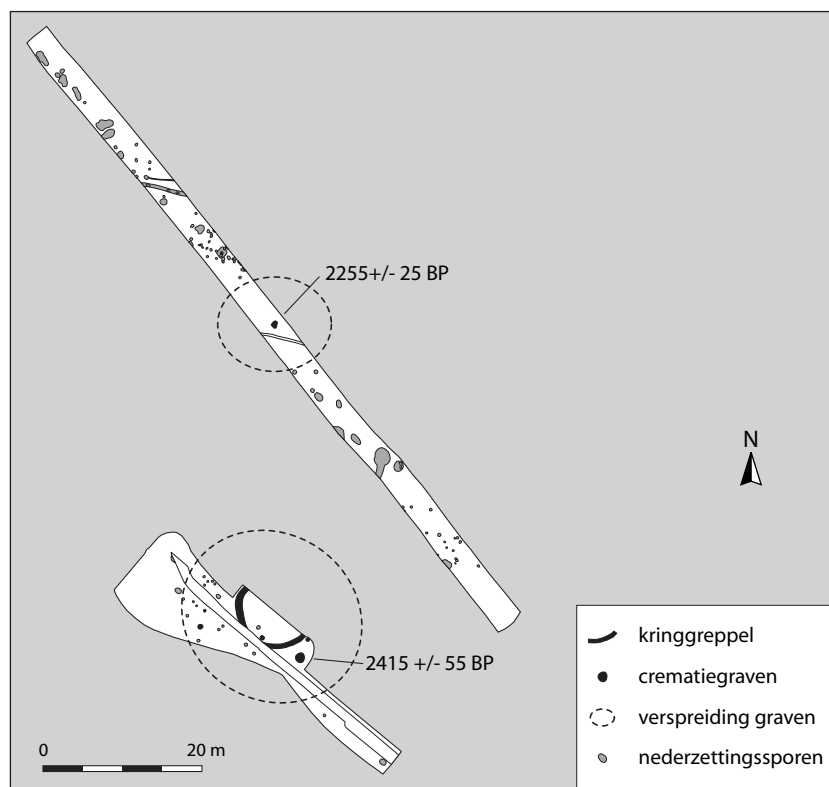

Fig. 13.8 Grafveld uit de midden- en late ijzertijd en nederzettingssporen op de vindplaats Hengelo-Broek Noord. De kringgreppel is niet scherp gedateerd; de nederzettingssporen dateren hoofdzakelijk uit de eerste/tweede eeuw na Chr. Naar Van Beek *et al.* 2007, afb. 4, p. 72.

en het aardewerk kan het grafmonument gedateerd worden in de tweede of eerste eeuw voor Christus. Verder zijn grote kringgreppels opgegraven op de vindplaatsen Zutphen-Looërenk (11,8 meter) en Hengelo-Broek Noord (9 meter; fig. 13.8).¹⁶³ Het vormen de enige grafmonumenten met randstructuren binnen grafvelden waarin crematiegraven zonder randstructuur dominant zijn. De grote kringgreppels zijn zelf helaas niet scherp gedateerd, waardoor enige voorzichtigheid moet worden betracht, maar ¹⁴C-dateringen van crematieresten uit nabijgelegen graven zonder randstructuur geven uitkomsten in de midden- of late ijzertijd.

Een parallel voor crematiegrafvelden met één of enkele kringgreppels is bekend uit het Drentse Holsloot.¹⁶⁴ Dit bestaat uit twee kringgreppels en minstens dertien crematiegraven zonder randstructuur, en is gedateerd tussen de vierde en eerste eeuw voor Christus. De kringgreppels hebben een diameter van zes en ruim drie meter, en illustreren dat in Drenthe ook kleine kringgreppels blijven voorkomen in de midden- en late ijzertijd. Datzelfde is vrijwel zeker ook in Oost-Nederland het geval. In het voorgaande werd al gewezen op de kleine kringgreppel uit het grafveld van Raalte-De Zegge, dat dateert uit de zesde of vijfde eeuw voor Christus. Daarnaast is een grafveldje opgegraven op de Usseler Es bij Enschede, dat bestaat uit twee kringgreppels met een diameter van vijf meter en een opening in het westen.¹⁶⁵ Beide graven zijn niet scherp gedateerd, aangezien er geen grafkuilen gevonden zijn, maar een datering in de midden- of late ijzertijd is aannemelijk. Daarnaast zijn de resultaten van een kleinschalige opgraving

¹⁶³ Zutphen: Bouwmeester 2002, 46-54. Hengelo: Van Beek *et al.* 2007.

¹⁶⁴ Van der Velde *et al.* 2003.

¹⁶⁵ Verlinde/Vreenegoor 1995b.

op Jaagoppersveld in Agelo van belang.¹⁶⁶ Uit het betreffende grafveld zijn vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw herhaaldelijk vondsten gemeld, die lijken te wijzen op een langdurig gebruikt en groot grafveld. Bij de opgraving werd deel van een ‘systeem’ van met elkaar verbonden kleine kringgreppels (diameters 2-4 meter) blootgelegd, alsmede één grotere kringgreppel (10 meter). Hoewel er tijdens het onderzoek vrijwel geen aardewerk of ander vondstmateriaal met daterende waarde werd aangetroffen, is het waarschijnlijk dat dit deel van het grafveld dateert uit de midden- of late ijzertijd.¹⁶⁷

Enkele kleine Oost-Nederlandse grafvelden uit de midden- en late ijzertijd bestaan uitsluitend uit crematiegraven. Tijdens een verkennend onderzoek op de Usseler Esch werd bijvoorbeeld nog een tweede grafveldje gevonden, dat bestaat uit twee crematiegraven.¹⁶⁸ Een ¹⁴C-datering van crematieresten uit één van de graven geeft een uitkomst in de vierde of derde eeuw voor Christus. Op de vindplaats Doetinchem-Overstegen werden minstens vier kuilen met crematieresten gevonden, die eveneens geen randstructuren hebben.¹⁶⁹ Tenslotte is op de vindplaats Borne-Zuid Esch een crematiegraf gevonden op een éénmaal herbouwd erf uit het eind van de late ijzertijd en het begin van de vroeg-Romeinse tijd (fig. 13.5).¹⁷⁰

Hoewel het aantal vindplaatsen in vergelijking met de urnenveldenperiode nog steeds bescheiden is, kunnen uit de inventarisatie van Oost-Nederlandse grafvelden uit de periode tussen 500 voor Christus en 100 na Christus enkele belangrijke conclusies worden getrokken. De ‘eindfase’ van de urnenvelden wordt gemarkeerd door vierkante randstructuren van het type Ruinen 1, die gedateerd kunnen worden in de zesde of vijfde eeuw voor Christus. Datzelfde geldt voor het grafveld van Raalte-De Zegge, dat qua verschijningsvorm nog duidelijk aansluit bij de urnenvelden. Vanaf het begin van de vierde eeuw zijn in grote lijnen dezelfde veranderingen zichtbaar die bijvoorbeeld ook in Zuid-Nederland en Drenthe gereconstrueerd zijn. De urnenvelden worden vervangen door gemiddeld kleinere grafvelden met een minder monumentaal karakter, met uitzondering van enkele grote grafmonumenten die zelfs in urnenvelden een opvallende verschijning zouden hebben gevormd. De centrale rol die tenminste een deel van de urnenvelden in de voorgaande fase speelden – het is al aangetoond dat er op deze regel variatie bestaat – werd in de midden- en late ijzertijd niet meer door grafvelden vervuld. Opvallend is dat er in de midden-ijzertijd en late ijzertijd, ondanks bovengenoemde algemene patronen, toch nog een aanzienlijke variatie binnen de grafvelden bestaat. Voorbeelden zijn het aantal graven per grafveld, het al dan niet voorkomen van randstructuren en de vorm en het formaat daarvan. In tegenstelling tot Zuid-Nederland¹⁷¹ zijn er geen aanwijzingen dat vanaf de eerste eeuw voor Christus weer grote, ‘gemeenschappelijke’ grafvelden voorkomen. De meeste grafvelden zijn kort in gebruik geweest, en vormen de neerslag van één of enkele bewoningsfasen van een bijbehorende nederzetting. De grafvelden vertonen gemiddeld dus een veel grotere dynamiek dan in de late bronstijd en vroege ijzertijd.

Vanwege de vaak beperkte grootte van de onderzochte arealen kunnen niet voor alle vindplaatsen uitspraken worden gedaan over de ruimtelijke relaties tussen nederzettingen en grafvelden. Het crematiegraf van Borne-Zuid Esch illustreert dat tenminste een deel van de graven op korte afstand van de nederzettingen lag, of zelfs op de erven. Dit is ook aangetoond in het Drentse Holsloot. De crematiegraven en kringgreppels lagen hier binnen een nederzettingsareaal uit de midden- en late ijzertijd, dat zich uitstrekt over de lage flank van een dekzandrug.¹⁷² Het is waarschijnlijk dat vooral de kleinere grafvelden uit Oost-Nederland dit patroon volgen. Er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan beide grafveldjes op de

¹⁶⁶ Modderman 1970; Verlinde 1987a, cat. nr. 70, p. 119.

¹⁶⁷ Pers. comm. A.D. Verlinde, Amersfoort.

¹⁶⁸ Kenemans 2005.

¹⁶⁹ Borman 1973.

¹⁷⁰ Scholte Lubberink 2007a, 58-59 en 117-118.

¹⁷¹ Gerritsen 2003, 135-138.

¹⁷² Van der Velde *et al.* 2003.

Usseler Es, of aan de – vanwege de onzekere datering niet in de inventarisatie opgenomen – geïsoleerde crematiegraven van Colmschate-De Scheg en Colmschate-Holterweg Zuid. Waarschijnlijk weerspiegelen de kleine aantallen graven op deze locaties de dynamiek die tussen de midden-ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd zichtbaar is in het nederzettingssysteem. Daarnaast zijn er enkele aanwijzingen dat ‘oude’ grafvelden een rol speelden in het grafgebruik in de midden- en late ijzertijd, zoals voor het grafveld van Colmschate-Kloosterlanden/Hunnepeweg (hoofdstuk 7 en par. 13.4) is vastgesteld. De brandheuvel van Mander-erf Wachtboer ligt in de directe omgeving van enkele oudere grafheuvels, onder meer daterend uit het laat-neolithicum.¹⁷³ In het urnenveld van Rossum-Oranjestraat zijn tussen de crematieresten van een verstoord graf fragmenten van een fibula uit de vroeg-Romeinse tijd gevonden.¹⁷⁴ Deze vindplaatsen vormen aanwijzingen dat ook voor de periode tussen de midden-ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd rekening gehouden moet worden met incidenteel hergebruik van oudere begravingslocaties. Overigens is in deze ‘respectvolle’ omgang een duidelijk contrast zichtbaar met de vindplaats Epse-Olthof Noord, die slechts enkele kilometers zuidelijker ligt. Daar ligt een nederzetting uit de midden- en late ijzertijd boven op een urnenveld uit de vroege ijzertijd.¹⁷⁵ Dit impliceert dat de omgang met oude grafmonumenten varieerde.

13.6 MIDDEN- EN LAAT-ROMEINSE TIJD

In Oost-Nederland zijn diverse nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd opgegraven. Met name vindplaatsen uit de midden- en laat-Romeinse tijd zijn goed vertegenwoordigd. Een aanzienlijk deel van de nederzettingen lijkt gesticht te zijn in de tweede helft van de eerste en met name de tweede eeuw na Christus, waaruit af te lezen is dat in deze fase een grootschalige verandering plaatsvond in het nederzettingssysteem. Uit verschillende goed onderzochte microregio's zijn zowel vondsten en nederzettingssporen uit de late ijzertijd, vroeg-Romeinse tijd als midden-Romeinse tijd bekend. In die gevallen is er géén sprake van bewoningshiaten, maar van microregionale verplaatsingen van nederzettingen. In de vorige paragraaf is aangetoond, dat een deel van de nederzettingen uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd in lagere delen van het landschap lag. Voor zover bekend komt deze locatiekeuze in de midden- en laat-Romeinse tijd nauwelijks meer voor. In deze fase is juist een duidelijke voorkeur herkenbaar voor de hogere delen van grote ‘zandeilanden’.

Ook in de structuur van de nederzettingen zijn duidelijke veranderingen waarneembaar. In de jongere fasen van de ijzertijd is binnen enkele Oost-Nederlandse nederzettingsterreinen een geleidelijk groter wordende plaatsvastheid waarneembaar, zoals op de vindplaatsen Raalte-Jonge Raan en Colmschate-Weteringer Enk.¹⁷⁶ In de vorige paragraaf is al gewezen op vergelijkbare patronen die, vooralsnog in iets sterkere vorm, gedocumenteerd zijn in Drenthe en het Maas-Demer-Schelde-gebied. Deze trend zet in versterkte vorm door in de loop van de midden- en laat-Romeinse tijd. Op diverse plaatsen in Oost-Nederland en de zuidelijk aangrenzende Liemers op vrij kleine oppervlaktes grote aantallen huisplattegronden uit de tweede tot en met de vierde eeuw opgegraven. De beschreven ontwikkeling wijst op een meer gestructureerde landschapsinrichting, die een duidelijke breuklijn vormt met de mobiliteit die in hoge mate kenmerkend is voor het nederzettingssysteem in de late prehistorie (fig. 13.9). Omheiningen van nederzettingen en erven komen regelmatig voor, en een deel van de nederzettingen vertoont een planmatige structuur die zich manifesteert in perceleringssystemen en oriëntatie en herbouw van boerderijen en andere gebouwen. De nederzetting van Colmschate bestond tussen de tweede en vierde

¹⁷³ Hijzeler 1966, 47-49; Verlinde 1987a, cat. nr. 82, p. 158.

¹⁷⁶ Groenewoudt *et al.* 1998, 2000; Hermsen 2007a, 231-

¹⁷⁴ Eeltink/Smits 2007.

232.

¹⁷⁵ Hermsen 2006b.

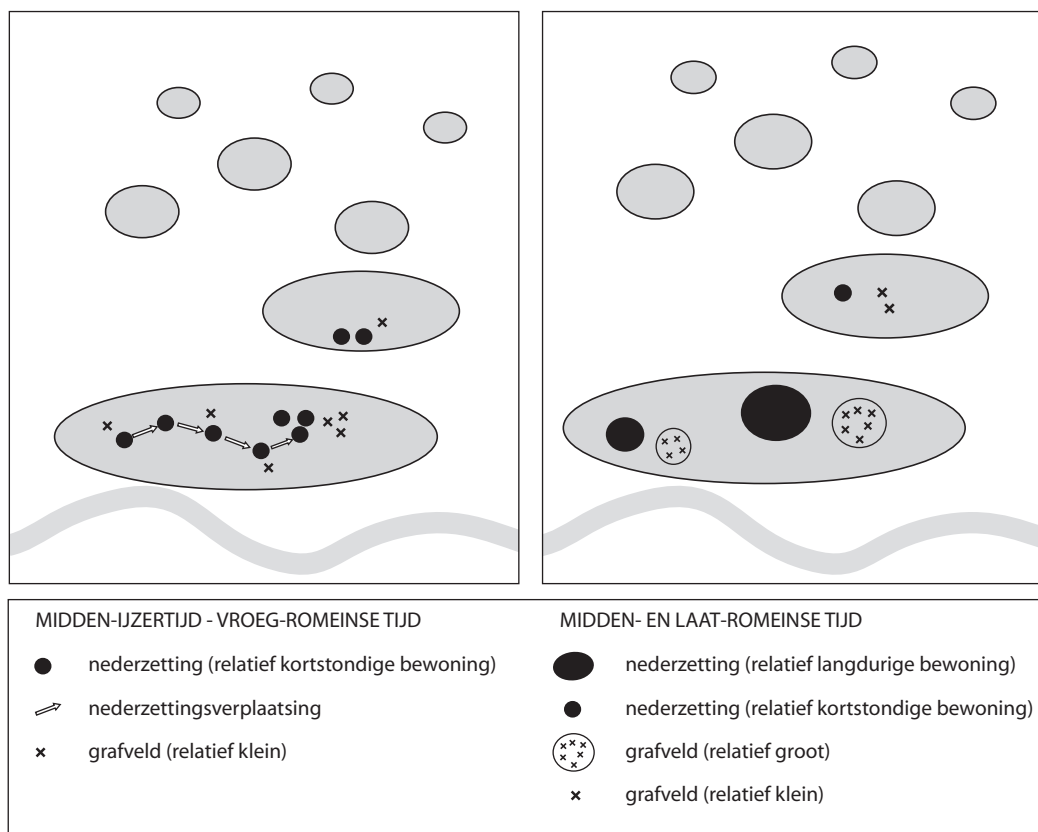

Fig. 13.9 Schematische weergave van veranderingen in het nederzettingssysteem tussen de midden-ijzertijd en Romeinse tijd. Hoewel er uitzonderingen op deze regel voorkomen, kennen zowel nederzettingenlocaties als grafvelden in de midden- en laat-Romeinse tijd gemiddeld een grotere plaatsvastheid dan in de voorgaande periode.

eeuw waarschijnlijk gemiddeld uit twee of drie erven.¹⁷⁷ Dat lijkt ook een goede schatting voor andere goed onderzochte nederzettingen, zoals in Heeten, Denekamp, Didam en Wehl.¹⁷⁸ Voor het eerst kan in Oost-Nederland gesproken worden van een bescheiden dorpsvorming. Deze ontwikkeling ging gepaard met de introductie van nieuwe elementen, zoals hutkommen.¹⁷⁹ Waterputten liggen op of dichtbij de erven, terwijl die in de late prehistorie voornamelijk gebonden waren aan depressies en lage flanken van zandruggen. In de meeste nederzettingen werd ijzer geproduceerd of bewerkt, in Heeten zelfs grootschalig gedurende een kortstondige fase in de laat-Romeinse tijd.¹⁸⁰ Ook aanwijzingen voor bronsbewerking zijn in de laat-Romeinse tijd talrijk, terwijl voor zover bekend alleen in nederzettingen in de Liemers zilver en goud werd bewerkt.

De nederzetting van Colmschate ontstond in het laatste kwart van de eerste eeuw waarschijnlijk op een kruispunt van een oost-west-route en de doorgaande verkeersader langs het IJsseldal

(par. 7.10; fig. 7.15). Volgens A.D. Verlinde en M. Erdrich was de bestaanseconomie van de bewoners vermoedelijk voor een deel gericht op dienstverlening aan reizigers.¹⁸¹ De midden- en laat-Romeinse nederzetting van Bathmen-Bergakker¹⁸² lag waarschijnlijk aan dezelfde oost-west-route, die voerde over

¹⁷⁷ Hermsen 2007a, 234.

¹⁷⁸ Heeten: o.a. Verlinde/Erdrich 1998; Lauwerier *et al.* 1999; Van der Velde 2007a. Denekamp: Verlinde 2004.

Didam: Koster *et al.* 2001. Wehl: Koster/Wynia 1997.

¹⁷⁹ Verlinde 1999.

¹⁸⁰ Groenewoudt/Van Nie 1995; Verlinde/Erdrich 1998.

¹⁸¹ Verlinde/Erdrich 2006, 346-350. Zie ook Hermsen 2007a, 246-247.

¹⁸² Groenewoudt/Lubberding 1996; Groenewoudt/Erdrich 1997.

een reeks hoge dekzandruggen. Terwijl eerste-eeuwse Romeinse importvondsten nog zeldzaam zijn, is tussen de tweede en vierde eeuw een graduele toename waarneembaar die wijst op een intensivering van contacten en een hogere mate van stabiliteit in de boven-regionale routes langs het IJsseldal en door het aan Twente grenzende deel van Duitsland. Met name de nederzettingen in de Liemers zijn rijk aan importen, maar ook in nederzettingen op grotere afstand van de *limes* komen ze in vrij grote aantallen voor. Het beeld varieert wel per vindplaats. Enkele metaalvondsten uit ‘inheemse’ nederzettingen wijzen op hulptroepen die in het Romeinse leger dienden.¹⁸³ Verder wijst onder meer het voorkomen van in ‘Romeinse stijl’ gebouwde boerderijen en grote aantallen nagels in enkele nederzettingen ook op een geromaniseerde bouwwijze.¹⁸⁴

De beschreven ontwikkeling lijkt te wijzen op een uniform nederzettingssysteem in de midden- en laat-Romeinse tijd. Het ‘diffuse’ laat-prehistorische nederzettingssysteem dat gedomineerd werd door ‘zwerfende’ *Einzelhöfe* werd vervangen door grotere en meer plaatsvaste nederzettingen, die op hoge delen van grote dekzandruggen en rivierduinen gesitueerd waren (fig. 13.9). Een groot deel van deze nederzettingen bleef permanent bewoond tot in het einde van de vierde of begin van de vijfde eeuw, waarna een fase van hernieuwde dynamiek en variatie aanbrak (par. 13.7.1). Er zijn echter aanwijzingen dat dit beeld een simplificatie is van de werkelijke variatie in nederzettingstypes in de Romeinse tijd. Resultaten van nederzettingsonderzoek in andere ‘pleistocene zandgebieden’ bieden de mogelijkheid om de Oost-Nederlandse vindplaatsen in een bredere context te plaatsen. H.T. Waterbolk onderscheidt voor Drenthe twee typen nederzettingen. Dominant zijn volgens hem nederzettingen die bestaan uit één tot drie erven, ieder bestaand uit een rechthoekig omgreppeld areaal met een boerderij en een aantal bijgebouwen.¹⁸⁵ Daarentegen is in Wijster sprake van een groot, gestructureerd en tot in de vroege middeleeuwen bewoond dorp, onderverdeeld door een systeem van wegen en parallelle zijwegen.¹⁸⁶ Waterbolk interpreteert de nederzetting van Wijster als een ‘centrale plaats’ voor het gehele Drents Plateau, of althans het zuidwestelijke deel daarvan. In zijn onderzoek van ‘Germaanse’ samenlevingen in het gebied tussen Rijn en Weser, waaronder ook Oost-Nederland valt, benadrukt H. Hiddink dat de werkelijke variatie in het bewoningslandschap nog veel groter geweest moet zijn. Hij onderscheidt in hoofdlijnen drie categorieën.¹⁸⁷ Ten eerste zijn er grote nederzettingen, zoals Flögeln (Duitsland), Wijster en wellicht Ede-Bennekom¹⁸⁸, die waarschijnlijk een maximale grootte bereiken van tien tot vijftien boerderijen per bewoningsfase. Middelgrote nederzettingen bestaan uit twee tot vier boerderijen, en representeren vermoedelijk het meest voorkomende nederzettingstype. Ten derde komen ook *Einzelhöfe* voor. Vanwege de lagere ontdekkingskans is dit nederzettingstype ten opzichte van de grote en middelgrote nederzettingen waarschijnlijk ondergerepresenteerd. Voor Zuid-Nederland reconstrueerde J. Slofstra een hiërarchie in nederzettingstypes uit de Romeinse tijd, die een weerspiegeling vormt van het zogenaamde patronage-systeem.¹⁸⁹ Ook voor dat gebied wordt tegenwoordig op basis van recent nederzettingsonderzoek uitgegaan van een enorme verscheidenheid in tijd en ruimte, zowel wat betreft nederzettingen en bewoningspatronen als grafvelden.¹⁹⁰

Met name de onderverdeling van Hiddink is voor Oost-Nederland relevant. Uitgaande van zijn criteria vallen de meeste van de boven besproken vindplaatsen, zoals Colmschate, Denekamp, Didam en Wehl in de categorie van middelgrote nederzettingen. De nederzetting van Heeten bespreekt hij onder de categorie van grote nederzettingen, hoewel deze vrijwel zeker niet bestaat uit tien tot vijftien boerderijen

¹⁸³ Bijv. Schotten/Groenewoudt 1997, 15-16.

¹⁸⁴ Colmschate: Verlinde 1991c; Hermesen 2004, 67, 2007, 53-55. Heeten: Verlinde/Erdrich 1998, 708.

¹⁸⁵ Waterbolk 1995b, 17-20.

¹⁸⁶ Van Es 1967.

¹⁸⁷ Hiddink 1999, 123-156.

¹⁸⁸ Zimmermann 1976; Haarnagel/Schmid 1984; Van Es 1967, 1973; Van Es *et al.* 1985.

¹⁸⁹ Slofstra 1991.

¹⁹⁰ Van Enckevort *et al.* 2005, 22-23.

en voor het overige vooral van de andere vindplaatsen afwijkt door de sporen van grootschalige ijzerproductie.¹⁹¹ De middelgrote nederzetting lijkt in Oost-Nederland, zoals Hiddink al vermoedde voor het hele gebied tussen Rijn en Weser, het meest algemene nederzettingstype te zijn. Daarnaast zijn er echter ook aanwijzingen voor het voorkomen van *Einzelhöfe*. Deze bevinden zich doorgaans in andere delen van het landschap, die in tegenstelling tot de grote dekzandruggen minder goede mogelijkheden bieden voor langdurige bewoning en intensieve akkerbouw. In de vier detailstudies zijn al enkele voorbeelden besproken. Op de vindplaats Epse-Olthof Noord zijn op een zandrug langs de Dortherbeek nederzettingssporen opgegraven die dateren uit de overgangsfase van de vroege naar de midden-Romeinse tijd (par. 7.10).¹⁹² Gezien de geringe ruimtelijke spreiding en de lage sporendichtheid was deze nederzetting hooguit enkele generaties bewoond. De nederzetting van Colmschate-Dortmundstraat ligt op een afstand van ongeveer 600 meter ten zuidwesten van de nederzetting op de Weteringer Enk.¹⁹³ De vindplaats is slechts ten dele opgegraven, maar kan waarschijnlijk geïnterpreteerd worden als een *Einzelhof* uit de derde en/of vierde eeuw. Hiddink interpreteerde al een vindplaats in Varsen als een relatief langdurig bewoonde *Einzelhof*.¹⁹⁴

Bovengenoemde vindplaatsen geven inderdaad een eerste indicatie dat de variatie in nederzettingstypen groter is dan op het eerste gezicht vermoed zou worden. In dit kader is ook de bewoningsduur van de categorie van middelgrote nederzettingen relevant. Zoals vermeld lijken de meeste nederzettingen uit de Romeinse tijd een oorsprong te hebben in de tweede eeuw. In het gebied tussen Rijn en Weser zijn middelgrote nederzettingen die in de vroeg-Romeinse tijd al relatief plaatsvast zijn en uit meer dan één boerderij bestaan zeldzaam (par. 13.5)¹⁹⁵, zodat dit beeld in grote lijnen wel betrouwbaar lijkt. Het is echter niet ondenkbaar dat de stichtingsdatum van nederzettingen door middel van gedetailleerd materiaalonderzoek bijgesteld kan worden, en datzelfde geldt voor het eindpunt van de bewoning. De meeste vindplaatsen zijn namelijk niet volledig uitgewerkt en in detail gepubliceerd. Op basis van recente opgravingsgegevens en analyse van het vondstmateriaal uit eerdere opgravingen is de aanvang van de bewoning in Colmschate bijvoorbeeld bijgesteld tot het derde of vierde kwart van de eerste eeuw.¹⁹⁶ Nu al kan aangetoond worden dat niet iedere nederzetting op een grote dekzandrug of rivierduin een oorsprong heeft in de eerste of tweede eeuw, en ze bleven ook niet alle bewoond tot in het eind van de laat-Romeinse tijd. Op de vindplaats Borculo-Hesselinkes lijkt het ‘zwaartepunt’ van de bewoning bijvoorbeeld in de eerste en tweede eeuw na Christus te liggen, en zijn er vooralsnog geen sterke aanwijzingen voor bewoning in de derde en vierde eeuw (par. 9.8).¹⁹⁷ De nederzetting van Zutphen-Ooyerhoek dateert uit de fase tussen 350 en 700 na Christus (par. 8.9 en 8.10).¹⁹⁸ Hoewel de algemene trend van een toename in plaatsvastheid onmiskenbaar is, komen in meer ‘marginale’ landschappen dus ook kortstondiger bewoonde nederzettingen voor en werden ook middelgrote nederzettingen soms verplaatst.

Met betrekking tot het patroon van naast middelgrote nederzettingen voortbestaande *Einzelhöfe* zijn nog enkele waarnemingen van Hiddink van belang.¹⁹⁹ Volgens hem zijn sommige grotere nederzettingen ontstaan uit de ‘samenvoeging’ van een reeks *Einzelhöfe*. Andere nederzettingen maakten deze ontwikkeling niet door. Sommige erven zwierven door een *Celtic Field*, waarbij de frequentie en aard van de verplaatsingen mede bepaald is door gebruik en ontwikkeling van het akkercomplex. Gezien de schaarste van *Celtic Fields* (zie boven) is deze waarneming slechts voor kleine delen van Oost-Nederland relevant. Sommige *Einzelhöfe* liggen rond grote en middelgrote nederzettingen. Dit patroon is met name

¹⁹¹ Hiddink 1999, 142.

¹⁹² Hermsen 2006b.

¹⁹³ Verlinde 1990c, 1991e, 2000a, cat. Romeinse tijd 5, p. 22.

¹⁹⁴ Hiddink 1999, 147-148; Van Es/Verlinde 1977, 9-11.

¹⁹⁵ Hiddink 1999, 149-150.

¹⁹⁶ Hermsen 2007.

¹⁹⁷ O.a. Hulst/Buisman 1991a.

¹⁹⁸ Bouwmeester 2000, 2001a.

¹⁹⁹ Hiddink 1999, 143-148.

gedocumenteerd in Peelo²⁰⁰, maar kan ook goed van toepassing zijn op de twee nederzettingen uit de Romeinse tijd in Colmschate (Weteringer Enk en Dortmundstraat). In deze microregio doet de situatie denken aan uitbreiding van het bewoningsareaal in de vroege ijzertijd, hoewel er wel een duidelijk verschil is: de ‘nieuwe’ bewoningslocatie aan de Dortmundstraat in de Romeinse tijd is niet landschappelijk gescheiden van de Weteringer Enk. Tenslotte relateert Hiddink het voorkomen van *Einzelhöfe* ook aan de locale topografie. In sommige landschappelijk gefragmenteerde delen van het gebied tussen Rijn en Weser lijken zelfs uitsluitend *Einzelhöfe* voor te komen. Gezien de landschapsstructuur kan zeker niet worden uitgesloten dat dit patroon ook in delen van Oost-Nederland voorkomt.

Ook in het grafbestel zijn in de Romeinse tijd veranderingen zichtbaar. In de vorige paragraaf is aangetoond, dat de meeste grafvelden uit de midden- en late ijzertijd relatief kort in gebruik zijn geweest en een weerspiegeling vormen van de dynamiek en variatie die op dat moment zichtbaar is in het nederzettingssysteem. Variatie is een opvallend kenmerk van het grafbestel in deze fase. In de midden- en laat-Romeinse tijd lijkt die variatie enigszins af te nemen. Randstructuren komen vrijwel niet meer voor, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Maas-Demer-Schelde-gebied. Wel zijn er in dat gebied sterke verschillen per grafveld waar te nemen, en zijn crematiegraven zonder randstructuur dominant.²⁰¹ Eén van de weinige Oost-Nederlandse uitzonderingen is een paalzetting rond het inhumatiegraf van Zutphen-Leestense Enk, dat omstreeks uit 400 na Christus dateert (par. 3.7.3 en 8.8).²⁰² Dit graf is sowieso uitzonderlijk, omdat het tevens het enige inhumatiegraf is uit de Romeinse tijd in Oost-Nederland. Ook in Drenthe zijn inhumatiegraven zeldzaam, hoewel er in het grafveld van Wijster acht gevonden zijn. Eén daarvan is een bijzetting in een oudere grafheuvel, met een opvallende set bijgiften.²⁰³ Een andere verandering in de Romeinse tijd is, dat het aantal bijgiften gemiddeld sterk toeneemt. Er komt zowel lokaal vervaardigd aardewerk als een grote variatie aan Romeinse importgoederen voor. Daarbij zijn er sterke verschillen waarneembaar tussen grafvelden, en ook tussen individuele graven binnen een grafveld.

In theorie kan de gemiddeld grotere plaatsvastheid geleid hebben tot het ontstaan van grotere en meer plaatsvaste grafvelden dan in de periode tussen de midden-ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd. Het grootste grafveld uit de midden- en laat-Romeinse tijd is dat van Colmschate-Grote Ratelaar (par. 7.9).²⁰⁴ Dit bestond naar schatting uit ongeveer honderd graven. Vooralsnog is deze vindplaats uitzonderlijk, aangezien de meeste onderzochte grafvelden uit Overijssel, de Achterhoek en ook de Liemers bestaan uit enkele tot enkele tientallen crematiegraven.²⁰⁵ Het gemiddelde aantal graven is iets groter dan dat in de grafvelden uit de midden- en late ijzertijd, maar desondanks moet worden geconcludeerd dat de groeiende plaatsvastheid van nederzettingslocaties zich nauwelijks weerspiegelt in het grafritueel. Bij een nederzetting die enkele honderden jaren bewoond bleef en bestond uit twee of drie erven kunnen meer graven verwacht worden dan enkele tientallen.²⁰⁶

Slechts in enkele goed onderzochte microregio's waarin zowel nederzettingen als grafvelden opgegraven zijn, kunnen gedetailleerde uitspraken worden gedaan over de relaties tussen nederzettingen en grafvelden. De nederzettingen en grafvelden zijn steeds ruimtelijk gescheiden, hoewel de tussenafstand nooit groter dan enkele honderden meters lijkt te zijn. Het grafveld van Colmschate-Grote Ratelaar ligt op een afstand van ongeveer tweehonderd meter van de nederzetting op de Weteringer Enk, waarschijnlijk langs een doorgaande oost-west-route. Het grafveld dateert volgens de laatste inzichten ongeveer uit de

²⁰⁰ Kooi 1991/1992.

²⁰¹ Hiddink 2003.

²⁰² Bouwmeester 1997a, 2001a, 64-66.

²⁰³ Van Es 1967, 409-521; Hiddink 1999, 50.

²⁰⁴ Verlinde/Erdrich 2006.

²⁰⁵ Zie ook Verlinde 2004, 85-86.

²⁰⁶ Een berekening uitgaand van een ‘middelgrote nederzetting’ bestaand uit twee tot drie gelijktijdig bewoonde erven, gemiddeld zes bewoners per erf en generaties van 25 jaar geeft een globale verwachting van circa 48 tot 72 begravingen per eeuw.

Fig. 13.10 Schematische weergave van de belangrijkste nederzettingssporen en een grafveld uit de midden- en laat-Romeinse tijd in Wehl (Liemers). De nederzetting bleef langer in gebruik dan het grafveld. Gebaseerd op Koster 1997, kaartbijlage en Bouwmeester 1997a, kaart 2, p. 41 (landschap).

periode tussen 200 en 350 na Christus, terwijl de nederzetting zowel daarvóór als daarna ook bewoond was.²⁰⁷ In beide fases moet gebruik gemaakt zijn van andere grafvelden. Vergelijkbare patronen komen vaker voor. Het grafveld van Wehl-Hessenveld ligt op een smalle dekzandrug, die door een laagte wordt gescheiden van de nederzettinglocatie (fig. 13.10). Terwijl de nederzetting in de vierde eeuw bewoond bleef, ontbreken graven uit die periode.²⁰⁸ Het kleine grafveld met bovengenoemd inhumatiegraf uit de Ooyerhoek in Zutphen werd aangelegd tijdens de vroegste bewoningsfasen van de nederzetting uit 350 tot 700 na Christus, die ongeveer honderd meter ten noorden van het grafveld lag (par. 8.9 en 8.10).²⁰⁹ Het vroeg-middeleeuwse grafveld moet elders liggen.

Uit deze patronen en de gemiddelde grootte van grafvelden kan afgeleid worden, dat de ruimtelijke dynamiek van nederzettingen en grafvelden niet altijd parallelle patronen vertoont. Grafvelden konden verplaatst worden terwijl de nederzetting op dezelfde plaats bleef liggen, terwijl er in tegenstelling tot delen van de late prehistorie nog geen aanwijzingen zijn voor het voorkomen van een omgekeerd patroon. Het is aannemelijk dat grafvelden behorend bij *Einzelhöfe* gemiddeld kleiner zijn dan die van de besproken categorie van middelgrote nederzettingen, hoewel deze veronderstelling voornamelijk niet goed getoetst kan worden aan archeologische gegevens. Nederzettingen kunnen ook (gelijktijdig) gebruik gemaakt hebben van verschillende grafvelden, mogelijk variërend in omvang en gebruiksduur. Hergebruik van laat-prehistorische grafvelden en grafmonumenten in de Romeinse tijd is op enkele locaties aangetoond. Naast het al besproken grafveld van Colmschate-Kloosterlanden/Hunnepeweg kan gewezen worden op

²⁰⁷ O.a. Verlinde 2000a, cat. nr. Romeinse tijd 4, p. 22, 38-39 en 48; Verlinde/Erdrich 2006, 331-333.

²⁰⁸ Koster/Wynia 1997.

²⁰⁹ Bouwmeester 2001a, 48; Groothedde 2001, 85-86.

een vindplaats in Saasveld. Daar is een relatief slecht geconserveerd crematiegrafveld opgegraven, dat uit enkele tientallen crematiegraven bestaat (zie ook par. 15.3.3).²¹⁰ Door middel van twee ¹⁴C-dateringen is aangetoond, dat tenminste een deel van de graven dateert uit de midden- of late ijzertijd. In één graf is echter een aardewerken *situla* gevonden, die vermoedelijk uit de derde eeuw na Christus dateert. Minder zekerheid bestaat voor een vindplaats op het westelijke deel van de Needse Berg. In een groeve werden verschillende urnen gevonden, die afkomstig zijn uit een urnenveld uit de late bronstijd. Naar verluidt zijn in dezelfde groeve enkele laat-Romeinse artefacten gevonden, waaronder een *terra sigillata* kom, een voetschaal van *terra nigra*-achtig aardewerk en een bronzen flesje (par. 9.8).²¹¹ Wanneer de vindplaatsopgave klopt, is in dit geval sprake van hergebruik van een urnenveld uit de late bronstijd. Hergebruik van urnenvelden is ook in Drenthe aangetoond, bijvoorbeeld in het al vermelde grafveld van Wijster, en lijkt in het Maas-Demer-Schelde gebied zelfs een vrij algemeen verschijnsel.²¹² Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen hoe algemeen dit gebruik in Oost-Nederland was, bijvoorbeeld door opgravingen van grafheuvels (en daaromheen gelegen gebieden) en systematisch ¹⁴C-onderzoek van crematiegraven zonder bijgiften en randstructuren uit urnenvelden.

13.7 MIDDELEEUWEN

13.7.1 *Bewoningsdynamiek vanuit archeologisch perspectief*

De studie van het rurale middeleeuwse cultuurlandschap van Oost-Nederland vindt plaats op het snijvlak van verschillende wetenschapsvelden. Archeologische bronnen geven hoofdzakelijk inzicht in de periode tot de twaalfde en dertiende eeuw na Christus. Nederzettingssporen uit de dertiende tot vijftiende eeuw zijn doorgaans moeilijker herkenbaar, omdat de gebinten van boerderijen vanaf de dertiende en veertiende eeuw gefundeerd werden op ‘poeren’ of ‘stiepen’ (par. 3.8.2).²¹³ Bewoning in deze fase kan archeologisch daarom uitsluitend getraceerd worden aan de hand van sporen van bijgebouwen, waterputten, omheiningen en andere nederzettingssporen. In de loop van de middeleeuwen komen steeds meer archeologische bronnen beschikbaar. Deze bieden ten eerste de mogelijkheid om de genoemde kennislacune wat betreft de periode van de dertiende tot de vijftiende eeuw op te vullen, en ten tweede om het archeologische beeld in oudere fases (met name de negende tot de twaalfde eeuw) te detailleren. In deze paragraaf worden de algemene patronen besproken die uit middeleeuwse archeologische vindplaatsen af te leiden zijn. Deze dienen als referentiekader voor de volgende twee paragrafen, waarin de aandacht wordt verlegd naar interdisciplinair onderzoek op microregionale schaal.

Als startpunt kan nogmaals gerefereerd worden aan het zogenaamde continuïteitsmodel van H.T. Waterbolk, dat in het vorige hoofdstuk al is besproken (par. 12.2.1.4).²¹⁴ Daar is betoogd dat de archeologische kennisstand voor Oost-Nederland op dit moment nog niet goed genoeg is om op supraregionaal schaalniveau een gedetailleerde reconstructie te maken van de eventuele stabiliteit van ‘nederzettingsteritoria’ tussen de late prehistorie en vroege middeleeuwen, laat staan van het aantal, de grootte en exacte ligging daarvan. Inmiddels zijn echter al wel enkele microregio’s de revue gepasseerd waar aantoonbaar sprake is van bewoningscontinuïteit tussen de late prehistorie en de vroege middeleeuwen. De microregio rond de Weteringer Enk in Colmschate is bijvoorbeeld vrijwel zeker continu bewoond vanaf de

²¹⁰ Verlinde 1993e.

²¹¹ Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 3, p. 45-46.

²¹² Roymans 1995.

²¹³ Huijts 1992, 183-197; Arts 1995; Reuselaars 1996, 97;

Ten Bosch *et al.* 1997, 33-34; Groothedde 2008a, 319.

²¹⁴ Waterbolk 1979, 1980, 1982, 1990b, 1995b. Zie voor specifiek Oost-Nederland Waterbolk 1990b, 363-367.

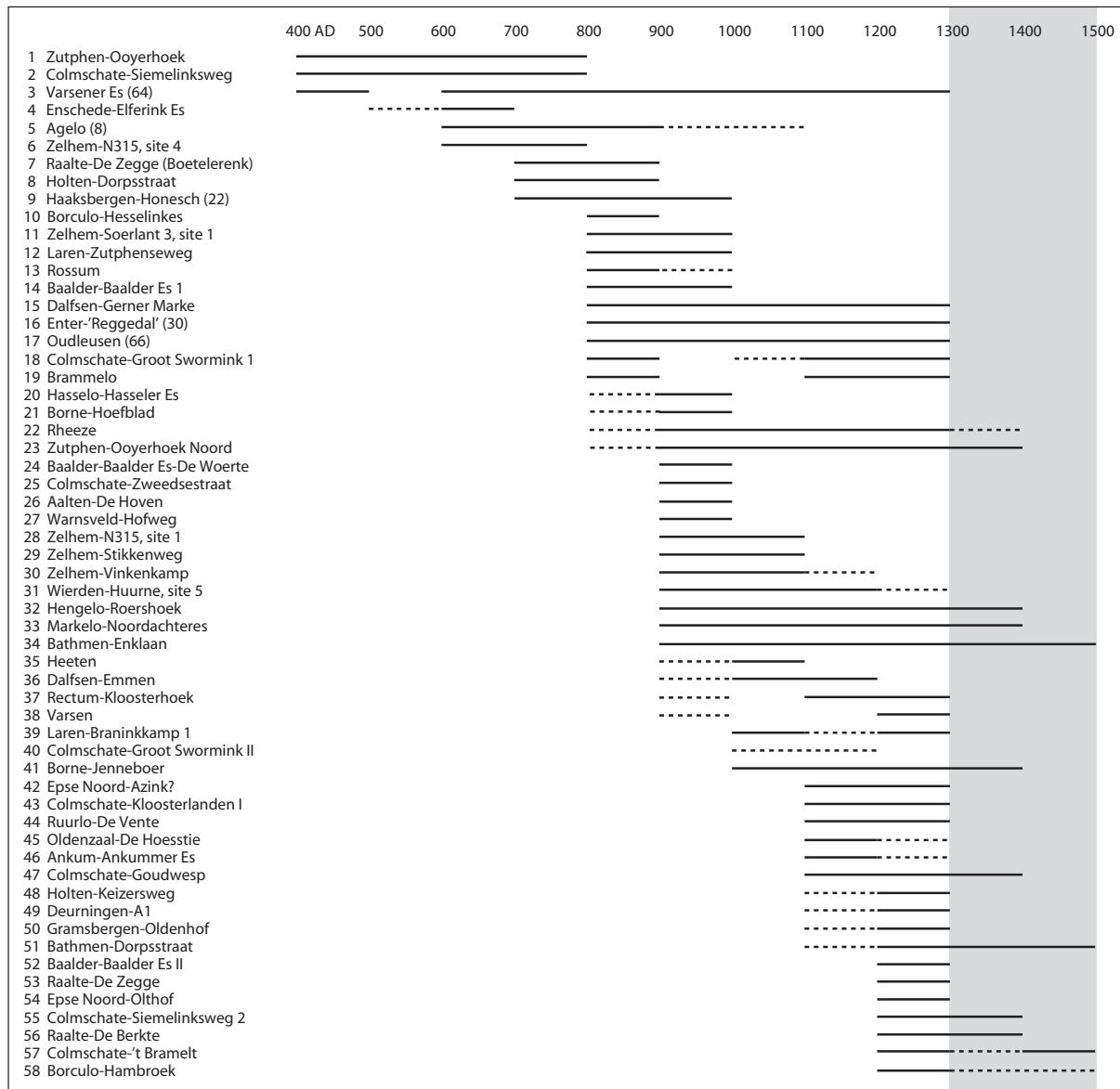

Fig. 13.11 Globale dateringen van archeologisch onderzochte middeleeuwse nederzettingsterreinen in Oost-Nederland. Stippellijnen: bewoning niet geheel zeker. Nederzettingen dan wel bewoningsfasen uit de periode na circa 1300 na Christus zijn archeologisch moeilijk traceerbaar (grijs). Zie de tekst voor de onderbouwing.

tweede helft van de midden-bronstijd tot in de middeleeuwen, en datzelfde geldt voor de microregio ten zuiden van Zutphen (Ooyerhoek, Leestense Enk, Looërenk). Gedurende deze lange tijdsspanne zijn er wel diverse aanwijzingen voor variatie en veranderingen in bewoningspatroon, locatiekeuze, nederzettingen en grafbestel. Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze voorbeelden representatief zijn voor heel Oost-Nederland.

In deze paragraaf wordt de aandacht gericht op het archeologische beeld van de middeleeuwse bewoning van Oost-Nederland, te beginnen bij de nederzettingen. Figuur 13.11 geeft een schematisch overzicht van de datering van archeologisch onderzochte middeleeuwse nederzettingen. Omdat de figuur is opgebouwd uit individuele nederzettingen geeft deze met name inzicht in de dynamiek in het nederzettingssysteem, en niet in bewoningscontinuïteit in een specifieke microregio. In het overzicht zijn enkele vroeg-middeleeuwse vindplaatsen uit het overzicht van W.A. van Es en A.D. Verlinde uit 1977

opgenomen.²¹⁵ Deze basis is aangevuld met laat-middeleeuwse vindplaatsen, en met vroeg-middeleeuwse nederzettingsterreinen die na 1977 zijn onderzocht. Het voorkomen van onmiskenbare nederzettingssporen zoals huisplattegronden en hutkommen is als criterium voor de selectie gehanteerd. Alvorens de figuur te interpreteren, moet benadrukt worden dat de dateringsscherpte van de vindplaatsen variabel is. Enkele tientallen vlakdekkend of grotendeels opgegraven nederzettingen zijn relatief scherp te dateren, zeker wanneer dendrochronologische dateringen voorhanden zijn. Voor andere vindplaatsen wordt deze scherppte niet bereikt, bijvoorbeeld vanwege de kleinschaligheid van het onderzoek of het voorkomen van aardewerk met een lange gebruiksperiode. Bij kleinschalig onderzoek kunnen vanzelfsprekend oudere of jongere bewoningssporen in de directe omgeving gemist zijn. Er moet tevens rekening worden gehouden met het al vermelde feit, dat bewoningssporen uit de periode tussen ruwweg het eind van de dertiende en de vijftiende eeuw archeologisch veel moeilijker traceerbaar zijn dan oudere middeleeuwse sporen. Vanwege de wisselende dateringsscherpte kan de figuur alleen gebruikt worden om globale trends uit af te lezen.

Het aantal vindplaatsen uit de vijfde tot de zevende eeuw na Christus is laag. Met name bewoningssporen uit de vijfde eeuw blijken slecht vertegenwoordigd te zijn. Geen enkele nederzetting kent met zekerheid een oorsprong in deze eeuw. Twee nederzettingen, Zutphen-Ooyerhoek en Colmschate-Kloosterlanden²¹⁶, lijken continu bewoond te zijn vanaf de laat-Romeinse tijd. Op vindplaatsniveau is dit een zeldzaam verschijnsel. Datzelfde geldt ook voor het microregionale niveau, hoewel er op die schaal wat meer aanwijzingen voor continuïteit zijn (zie onder). Vrijwel alle locaties worden in de vroege middeleeuwen ook weer verlaten. Dit illustreert dat het nederzettingssysteem in deze fase een relatief hoge dynamiek kende, zeker in vergelijking met de middelgrote nederzettingen die het dominante nederzettingstype in de midden- en laat-Romeinse tijd vormen. Dit is tevens af te lezen aan het karakter van de individuele vindplaatsen (zie onder). Mogelijk vormt de Varsener Es in Varsen een uitzondering. Op deze grote dekzandrug langs de Vecht hebben echter alleen kleinschalige opgravingen plaatsgevonden, waardoor de nederzettingsoontwikkeling niet in detail te reconstrueren is.²¹⁷ Vermoedelijk vormen de opgegraven nederzettingssporen ook hier de neerslag van een nederzetting die in de vroege middeleeuwen één of enkele keren verplaatst is, over een relatief grote afstand. Een nederzetting op het 's-Gravenhof, onder de huidige Zutphense binnenstad, neemt mogelijk een uitzonderlijke positie in (par. 7.10 en 7.11.1).²¹⁸ Nederzettingssporen wijzen hier op bewoning in de midden- en laat-Romeinse tijd. Er zijn geen huisplattegronden uit de periode tussen de vijfde en achtste eeuw opgegraven, hetgeen de reden is om deze vindplaats niet op te nemen in figuur 13.11. Materiële vondsten lijken echter te wijzen op bewoningscontinuïteit op dit rivierduin tot in de negende eeuw, wanneer de eerste kenmerken van stadsonwikkeling te herkennen zijn. In hoeverre de nederzetting tussen de laat-Romeinse en Karolingische tijd een ruimtelijke dynamiek kende, is op dit moment nog niet vast te stellen.

In figuur 13.11 is in de achtste en negende eeuw een duidelijke toename in het aantal nederzettingsterreinen waarneembaar. Weliswaar ligt het grootste deel daarvan op plekken waar geen oudere bewoningssporen zijn aangetroffen, maar in de praktijk zal het vermoedelijk vaak verplaatsingen van nederzettingen over een afstand van hooguit enkele honderden meters, binnen dezelfde landschappelijke eenheid, hebben betroffen. Zoals in paragraaf 3.8.2 en in de vier gebiedsstudies is aangetoond, hebben diverse opgravingen in Oost-Nederland uitgewezen dat de nederzettingen in deze fase verschoven naar de lagere flanken en randen van zandruggen (zie onder). Daarbij kan één vroeg-middeleeuwse neder-

²¹⁵ Van Es/Verlinde 1977.

²¹⁶ Zutphen-Ooyerhoek: o.a. Reuselaars 1996; Bouwmeester 2000, 2001a; Colmschate-Kloosterlanden: o.a. Groenewoudt 1987a; Verlinde 2000a, 23-24 en 48-49; Ver-

meulen 2004, vindplaats 4.

²¹⁷ Goutbeek/Wijnberger 1972; Verlinde 1972b-c, 1973b, 1987a, cat. nr. 6, p. 16.

²¹⁸ O.a. Groothedde 1999; Fermin/Groothedde 2006b.

zetting zich ontwikkeld hebben tot een buurschap bestaand uit verschillende *Einzelhöfe*, verspreid langs de randen van de landschapseenheid waar die oudere nederzetting zich bevond. Deze ontwikkeling, die leidt tot een groter aantal nederzettingen (en dus meer archeologische vindplaatsen), wordt bijvoorbeeld aannemelijk geacht voor de vroeg-middeleeuwse nederzetting van Zutphen-Ooyerhoek (par. 8.10 en 8.11). Anderzijds is de toename van het aantal nederzettingen dermate markant dat naast de ‘invulling’ van de flanken van reeds bewoonde landschapseenheden zeker ook rekening gehouden moet worden met de stichting van nederzettingen in voorheen onbewoonde gebieden. Herkenning van dergelijke ‘nieuwe’ bewoningslocaties vraagt een gedetailleerd inzicht in de middeleeuwse bewoningsontwikkeling op zowel de hogere als lagere delen van een specifieke landschappelijke eenheid, en grootschalige opgravingen die aan beide criteria voldoen zijn nog nauwelijks uitgevoerd in het onderzoeksgebied.

Uit de schaal waarop het patroon van naar de lagere delen van het landschap verschuivende nederzettingen zich manifesteert, kan afgeleid worden dat in de achtste en negende eeuw ingrijpende veranderingen plaatsvonden in het nederzettingpatroon. Waterbolk wijst voor Drenthe de negende eeuw eveneens aan als een belangrijke transformatiefase, waarin veel nederzettingen verplaatst werden naar de hedendaagse locaties.²¹⁹ In paragraaf 3.8.4 is al vermeld, dat de veranderingen in landschapsinrichting in Oost-Nederland in deze fase in verband worden gebracht met het ‘Frankiseringsproces’.²²⁰ Hoewel er zonder twijfel sprake is van ingrijpende ruimtelijke veranderingen, behoeft deze aanname in de toekomst wel nader onderzoek. De belangrijkste vraag is, in hoeverre archeologisch waarneembare ruimtelijke transformaties gekoppeld mogen worden aan een veranderde sociaal-politieke organisatie. Ook veranderingen in materiële cultuur, de introductie van het domeinstelsel en het kersteningsproces van Oost-Nederland worden als onderdeel van het Frankiseringsproces gezien. Daarnaast benadrukken Groenewoudt *et al.* dat er verschillende fases van Frankisering onderscheiden dienen te worden, globaal uiteenlopend van de zevende tot de elfde eeuw na Christus.²²¹ In deze zin is ‘het Frankiseringsproces’ voornamelijk een te weinig concreet gedefinieerd samenraapsel van nog niet in detail geanalyseerde ruimtelijke en sociale processen, die zonder twijfel een eigen dynamiek hebben gekend, om als bevredigende verklaring te kunnen dienen voor de waargenomen veranderingen in landschapsinrichting.

Daarnaast blijkt, ondanks de relatieve uniformiteit in locatiekeuze, het nederzettingenbeeld niet echt stabiel te zijn. Er bestaan grote verschillen in de bewoningsduur van individuele nederzettingen. Een deel van de bewoningslocaties uit de achtste en negende eeuw werd al betrekkelijk snel weer verlaten, terwijl andere continu bewoond bleven tot in de twaalfde of dertiende eeuw en later. Verschillende nederzettingen volgden uiteenlopende ontwikkelingslijnen. Ook in de tiende, elfde en twaalfde eeuw werden diverse nederzettingen gesticht. Ook deze liggen doorgaans op de lage flanken of aan de randen van dekzandruggen. De tiende eeuw treedt het minst nadrukkelijk op de voorgrond. Het kan niet uitgesloten worden dat dit deels een gevolg is van onderzoeksfactoren. Nederzettingsterreinen waarbinnen Pingsdorf- en Paffrath-aardewerk voorkomt worden meestal gedateerd in de elfde en twaalfde eeuw, terwijl deze aardewerktypes ook al in de tiende eeuw voorkomen.

Uit figuur 13.11 is duidelijk af te lezen, dat de jongste dateringen van veel opgegraven nederzettingen in de twaalfde en dertiende eeuw liggen. Nederzettingssporen uit de veertiende en vijftiende eeuw zijn slechts op enkele locaties herkend. Daarvoor zijn twee verklaringen te geven. Ten eerste weerspiegelen deze einddateringen de verandering in bouwwijze van boerderijen in de loop van de dertiende en veertiende eeuw, waardoor de hoofdgebouwen archeologisch nauwelijks herkenbaar zijn. Ten tweede is het aannemelijk dat vooral vanaf de veertiende en vijftiende eeuw erven verplaatst werden naar de hui-

²¹⁹ O.a. Waterbolk 1980, 1982, 1995b, 20–21.

38–39.

²²⁰ Van der Velde 2004a; Groenewoudt *et al.* 2006, 10–12 en

²²¹ Groenewoudt *et al.* 2006, 11.

dige erflocaties, waarna er geleidelijk grotere plaatsvastheid ontstond en erven ‘gefixeerd’ raakten in het landschap. Deze fixatie manifesteert zich onder meer in het proces van ‘verstening’, waarbij delen van boerderijen uit steen en baksteen werden opgetrokken. Voor de Looërenk bij Zutphen is aannemelijk gemaakt dat dit proces in de directe omgeving van de IJsselsteden veel vroeger plaatsvond dan in andere delen van het platteland, namelijk al vanaf de vijftiende eeuw.²²² Elders op het platteland ‘verstenen’ boerderijen pas gedurende de achttiende en negentiende eeuw.²²³ Erven uit de laatste fase van de middeleeuwen zullen dus voor een deel onder huidige erfbebouwingen liggen, en op locaties van inmiddels verdwenen post-middeleeuwse erven. Hoewel dit de algemene trend is, moeten opgemerkt worden dat ook laat-middeleeuwse erven uiteenlopende ontwikkelingslijnen konden volgen. Een deel van de erven zal op een bepaald moment verlaten zijn. Andere evolueerden in de loop van de middeleeuwen en daarna tot een spieker, havezate, buitenplaats of zelfs kloosterlocatie.

Met deze algemene ontwikkelingslijnen als achtergrond, kan de aandacht verlegd worden naar het verschijningsbeeld van de individuele nederzettingen en naar de bewoningsontwikkeling in enkele goed onderzochte microregio’s. Op basis van bovenstaande patronen ligt een onderverdeling voor de hand in de periodes tussen de vijfde en zevende eeuw enerzijds, en tussen de achtste en twaalfde eeuw anderzijds. De fase tussen de dertiende en vijftiende eeuw komt in de volgende paragrafen aan de orde. Voor de fase tussen de vijfde en zevende eeuw is vanwege het beperkte aantal goed onderzochte vindplaatsen voornamelijk slechts een globaal beeld reconstrueerbaar. Enkele grootschalige opgravingen hebben duidelijke aanwijzingen gegeven voor bewoningscontinuïteit. De nederzetting van Zutphen-Ooyerhoek was bewoond tussen 350 en 700 na Christus, en werd vervolgens in noordelijke richting verplaatst (par. 8.9-10).²²⁴ De iets ten zuiden van het onderzoeksgebied gelegen midden- en laat-Romeinse nederzetting van Didam-Kollenburg bleef getuige glasvondsten zeker bewoond tot in het eind van de vijfde eeuw.²²⁵ Deze waarnemingen sluiten aan bij de patronen in Drenthe, waar bijvoorbeeld de nederzetting en het grafveld van Wijster in gebruik bleven tot in de vroege middeleeuwen.²²⁶ Meer aanwijzingen voor bewoningscontinuïteit zijn voor Oost-Nederland beschikbaar op microregionaal niveau. In hoofdstuk 8 is vermeld, dat naast de Ooyerhoek voor nog twee andere plaatsen in de omgeving van Zutphen bewoningscontinuïteit wordt verondersteld: het ‘s Gravenhof en de Leestense Enk (par. 8.9-10). Recent onderzoek bij de Siemelinksweg in Colmschate heeft uitgewezen, dat ook op de Weteringer Enk sprake kan zijn van continue bewoning (par. 7.10 en 7.11.1.1). Op diverse andere locaties zijn zowel vindplaatsen uit de Romeinse tijd als de vroege middeleeuwen bekend, maar zijn de beschikbare gegevens nog niet gedetailleerd genoeg om bewoningscontinuïteit te kunnen bewijzen (par. 12.2.1.4). Met name om relatief kortstondige bewoningshiaten te herkennen (of te kunnen uitsluiten) zijn opgravingsresultaten van hoge kwaliteit noodzakelijk, en die zijn vooral wat betreft de periode tussen de late vierde en zesde eeuw na Christus nog maar nauwelijks beschikbaar.

Het nederzettingssysteem in de periode tussen de vijfde en zevende eeuw kende waarschijnlijk een hoge dynamiek. Enkele nederzettingsterreinen bleven bewoond na de laat-Romeinse tijd, en dit aantal zou door gedetailleerde analyse van vondstmateriaal uit ‘oude’ opgravingen van midden- en laat-Romeinse nederzettingen nog kunnen toenemen. Anderzijds zijn de jongste sporen en vondsten van nederzettingsterreinen dermate vaak in de vierde eeuw gedateerd, dat het wel duidelijk is dat tenminste een deel van de nederzettingen in het begin van de vroege middeleeuwen verplaatst werd. Er zijn op dat moment ook aanwijzingen voor veranderingen in nederzettingstructuur. Vroeg-middeleeuwse

²²² Groothedde 2008a.

²²⁵ Hermsen 2001b.

²²³ Voskuil 1979; Hagens 1992.

²²⁶ Waterbolk 1995b, 17-20 en fig. 19; Hiddink 1999, 133-141.

²²⁴ Reuselaars 1996; Bouwmeester 2000, 2001a; Groot-hedde 2001, 85-86.

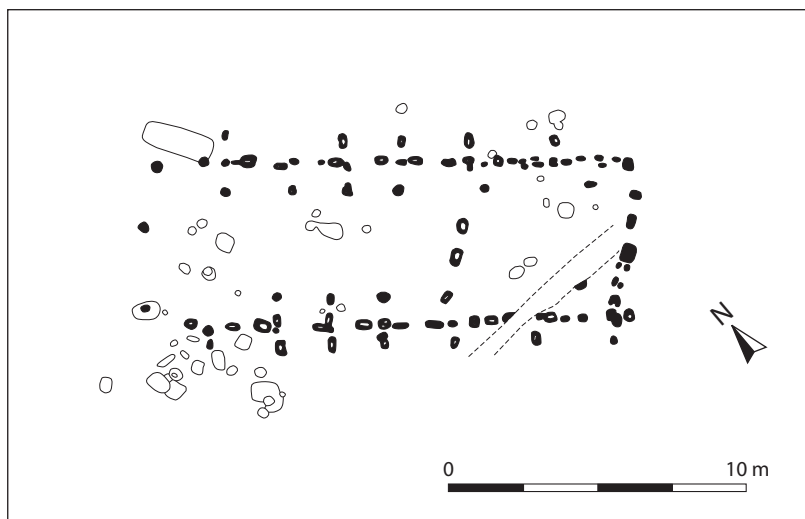

Fig. 13.12 Vermoedelijk zesde-eeuwse huisplattegrond, opgegraven op de Elferinks Es bij Enschede (zwarte sporen). Dit mogelijk 'geïsoleerde' en verbrande gebouw vormt de neerslag van een kortstondige bewoningsfase. Naar Verlinde 1994d, afb. 4b, p. 184.

nederzettingen die qua omvang en structuur vergelijkbaar zijn met de middelgrote nederzettingen uit de Romeinse tijd zijn vooralsnog niet bekend. Er ontstaat een dynamischer beeld, dat op sommige vlakken meer verwantschap lijkt te vertonen met de laat-prehistorische nederzettingendynamiek dan met de nederzettingstructuur in de Romeinse tijd. Een vermoedelijk zesde-eeuws erf op de locatie Enschede-Elferinks Es geeft een voorbeeld van een kortstondig bewoonde locatie, waarna deze *Einzelhof* vermoedelijk over een relatief grote afstand werd verplaatst (fig. 13.12).²²⁷ De nederzetting van Zutphen-Ooyerhoek kent een veel langere gebruiksduur, maar verschoof wel geleidelijk over kleine afstanden door het landschap.

De vindplaats Enschede-Elferinks Es geeft een aanwijzing dat tussen de vijfde en zevende eeuw na Christus net als in de Romeinse tijd *Einzelhöfe* voorkwamen. Dat beeld komt overeen met de resultaten van het onderzoek op de vindplaats Raalte-De Zegge VI, waar een erf werd opgegraven dat in de zevende en achtste eeuw enkele keren over korte afstanden werd verplaatst.²²⁸ Daarentegen wordt aangenomen dat de nederzetting van Zutphen-Ooyerhoek in de tweede helft van de vierde en de vijfde eeuw bestond uit één of twee boerderijen, maar dit aantal in de tweede helft van de zesde en de zevende eeuw toenam tot drie of vier. Op de locatie Zelhem-N315 (vindplaats 4) zijn twee erven opgegraven, waarvan niet geheel zeker is of beide gelijktijdig bewoond zijn geweest.²²⁹ Ondanks het kleine aantal opgegraven nederzettingen is ook in het eerste deel van de vroege middeleeuwen dus variatie in nederzettingstructuur waarneembaar. Ook in locatiekeuze lijken nuanceverschillen te bestaan. In het algemeen liggen de vindplaatsen minder vaak op de hoogste en centrale delen van grote dekzandruggen en rivierduinen, zoals voor een deel van de vindplaatsen uit de midden- en laat-Romeinse tijd gedocumenteerd is. In Colmschate is een verschuiving naar een wat lager gelegen deel van de Weteringer Enk zichtbaar, terwijl in Raalte gekozen werd voor een relatief kleine dekzandverhoging. Op basis van de huidige kennisstand zou in vergelijking met de locatiekeuze in de midden- en laat-Romeinse tijd (vaak relatief hoog en centraal) en late middeleeuwen (vrijwel altijd laag en perifeer) gesproken kunnen worden van een 'intermediaire' positie.

²²⁷ Verlinde 1994d, 2000c.

51-52.

²²⁸ Van der Velde 2004b; Van der Velde/Kenemans 2007,

²²⁹ Van der Velde/Kenemans 2002a.

Het is moeilijk in te schatten in hoeverre het huidige, nog vrij diffuse nederzettingsbeeld representatief is voor de werkelijke nederzettingsvariatie tussen de vijfde en zevende eeuw na Christus. Er zijn voorsnog uit Oost-Nederland geen parallellen bekend voor relatief grote vroeg-middeleeuwse nederzettingen zoals Wijster en Flögeln. Op beide locaties lijkt de plaatsvastheid en structurering die kenmerkend is voor de Romeinse tijd wel af te nemen, maar kan nog steeds gesproken worden van intensieve bewoning.²³⁰ De nederzetting van Odoorn toont volgens Waterbolk in de zesde en zevende eeuw een ‘Wijster-achtige’ structuur, met rechthoekig omheinde erven die van elkaar gescheiden worden door noord-zuid en oost-west lopende wegen. In de achtste eeuw wordt de nederzetting verplaatst, en wordt de onderzoekslocatie in gebruik genomen als akkerland. Uit die fase dateren hoofdzakelijk veldschuren, terwijl het wegensysteem aanvankelijk intact bleef en zelfs vernieuwd werd.²³¹ Het is de vraag of dit soort relatief gestructureerde, grote nederzettingen ook in Oost-Nederland voorkomen. Mogelijk zijn ze nog niet ontdekt of door de kleinschaligheid van de opgravingen van vroeg-middeleeuwse nederzettingen niet herkend. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat vindplaatsen als Wijster, Flögeln en Odoorn relatief zeldzaam lijken te zijn, en in Drenthe in de vroege middeleeuwen ook variatie in nederzettingstructuur bestaat.²³² In het volgende zal, voorafgaand aan de bespreking van het nederzettingsbeeld voor de achtste en negende eeuw, eerst aandacht worden besteed aan vroeg-middeleeuwse grafvelden.

Er bestaat weinig inzicht in het karakter van de grafvelden in de vroege middeleeuwen (par. 3.8.3). Alleen het grafveld van Lievelede is in de jaren dertig van de vorige eeuw vrijwel compleet opgegraven²³³, zodat het niet geheel duidelijk is in hoeverre de toegenomen dynamiek in het nederzettingssysteem weerspiegeld is in het grafbestel. Voorsnog zijn relatief langdurig gebruikte ‘rijengrafvelden’, waartoe naast Lievelede tot dusver alleen de vindplaats Aalten-Damstraat gerekend kan worden²³⁴, erg zeldzaam. Omdat dergelijke grafvelden een hoge ontdekkingskans hebben, moet voorlopig worden aangenomen dat kleine en kortstondig gebruikte grafvelden algemener waren.²³⁵ Er kunnen enkele voorzichtige uitspraken worden gedaan over de ruimtelijke relaties tussen vroeg-middeleeuwse nederzettingen en grafvelden. In Zutphen zijn twee graven gevonden uit de tweede helft van de zevende of achtste eeuw (par. 8.10).²³⁶ Dit grafveld ligt op een afstand van hooguit enkele honderden meters van de nederzetting op hetzelfde rivierduin. Het grafveld in de Julianastraat in Enter, dat globaal dateert uit de periode tussen de vierde of zesde eeuw, ligt ongeveer 300 meter van de gelijktijdig bewoonde nederzetting van Enter-De Akkers (par. 10.10).²³⁷ Waarschijnlijk waren dergelijke afstanden van hooguit enkele honderden meters tussen nederzetting en grafveld algemeen. Een negende-eeuws inhumatiegraf uit Borne illustreert dat incidenteel ook begravingen plaatsvonden binnen nederzettingen (fig. 13.13; zie ook par. 3.8.3).²³⁸ De meeste vroeg-middeleeuwse grafvelden liggen op locaties in het landschap die niet direct afwijken van de locatiekeuze van nederzettingen. Dat is echter duidelijk wel het geval bij het grafveld op de top van de Herikerberg (par. 10.11).²³⁹ Met dit hoogste punt in de omgeving, dat een wijds uitzicht bood over de vlakke veengebieden van het Herikervliet en Elsenerbroek, werd gekozen voor een markante locatie. Gezien de landschapsstructuur moet de vroeg-middeleeuwse bewoning zeer waarschijnlijk gezocht worden op de gordeldekzandrug rond de stuwwal, op een afstand van minstens 500 meter. Op de Veluwe

²³⁰ Waterbolk 1995b, 17–20 en fig. 19; Hiddink 1999, 133–141; Zimmermann 1976; Haarnagel/Schmid 1984.

²³¹ Waterbolk 1973, 1991.

²³² Waterbolk 1991.

²³³ Bursch 1938.

²³⁴ Holwerda 1908, 8; Ypey 1959, 100; Modderman/Montforts 1991, 171–175.

²³⁵ Groenewoudt *et al.* 2006, 32.

²³⁶ Groothedde 1990; 1999, 14, site 12.

²³⁷ Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 29, p. 80; Hulst 2004; Verlinde 2006, 155.

²³⁸ Verlinde 1989b, 1990a.

²³⁹ Ter Kuile 1909, 23–24; Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 35, p. 80; Verlinde 2006, 156–157.

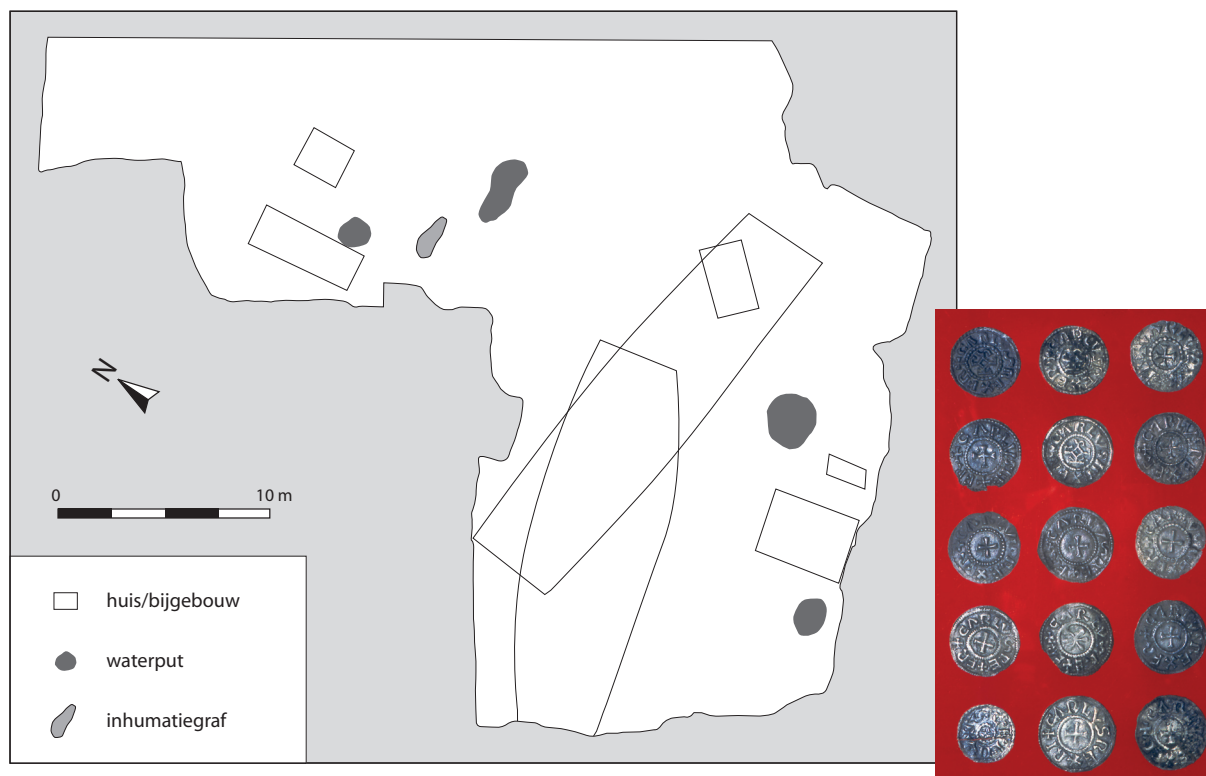

Fig. 13.13 Schematische weergave van de locatie van een negende-eeuwse inhumatiegraf binnen de nederzetting van Borne-Hoefblad. Inzet: een deel van de *denarii* van Karel de Grote die, samen met een complete wapenuitrusting, als bijgiften in het graf werden gevonden (niet op schaal; foto-archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Opgravingsplattegrond naar Verlinde 1989b, afb. 14a, p. 182-183.

komen ook vroeg-middeleeuwse grafvelden op stuwwallen voor, zoals op de Beumelerberg bij Garderen²⁴⁰, maar vergelijkbare vindplaatsen zijn uit andere delen van Oost-Nederland niet bekend.

Het grafveld van Enter-Julianastraat lag op een afstand van hooguit enkele tientallen meters van een urnenveld (par. 10.7.2 en 10.10).²⁴¹ Beide vindplaatsen zijn ontdekt bij graafwerkzaamheden en niet archeologisch onderzocht. Daardoor is het niet mogelijk om de relatie tussen de grafvelden gedetailleerd in kaart te brengen. Ze geven wel een sterke indicatie dat het laat-prehistorische begravingslandschap een rol gespeeld heeft bij de locatiekeuze voor het vroeg-middeleeuwse grafveld. De heuvels van het urnenveld moeten in de vroege middeleeuwen nog zichtbaar geweest zijn, en het richtpunt hebben gevormd voor de vroeg-middeleeuwse begravingen. Vergelijkbare patronen zijn in Noord-Duitsland door M. Sopp gedocumenteerd.²⁴² Uit zijn onderzoek blijkt onder meer dat er regionale patronen herkenbaar zijn in hergebruik van oude grafmonumenten. Daarnaast blijkt er aanzienlijke lokale variatie te bestaan in de selectie van hergebruikte begravingslocaties (hunebedden, grafheuvels, vlakgraven), en in de datering en de aard van het hergebruik (grafheuvels, nabijzettingen, vlakgraven).

De Enterse grafvelden leiden tot de vraag, of er uit Oost-Nederland meer vroeg-middeleeuwse grafvelden bekend zijn die een relatie vertonen met oudere grafmonumenten. Dat blijkt inderdaad het geval te zijn. Het grafveld van Lievelede biedt een interessante parallel. Deze vindplaats werd in de jaren dertig

²⁴⁰ De Boone 1970-1971.

cat. nr. 22, p. 24; Verlinde 2006, 155.

²⁴¹ Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 29, p. 80; Verlinde 1987a,

²⁴² Sopp 1999; Bradley 2002, 124-130.

van de vorige eeuw onderzocht door F.C. Bursch (par. 3.8.3).²⁴³ Op een dekzandrug bij het Erve Kots documenteerde hij 25 inhumatiegraven uit omstreeks de zevende eeuw na Christus. Daarmee betreft het tot op dit moment nog steeds het meest volledig onderzochte vroeg-middeleeuwse grafveld. Het is minder algemeen bekend, dat bij hetzelfde erf tevens enkele urnen uit de late bronstijd gevonden zijn.²⁴⁴ Vrijwel op dezelfde plaats was dus een urnenveld gesitueerd. Op de opgravingsplattegrond van Bursch zijn geen laat-prehistorische grafmonumenten weergegeven, hoewel hieruit niet met zekerheid kan worden geconcludeerd dat beide grafvelden elkaar niet overlappen. Een tweede voorbeeld biedt de grafheuvelgroep bij het erve Springop te Eefde. In 1834 onderzochten C.J.C. Reuvens en A. Brants de tot deze groep behorende Wittewievenbult (par. 2.3.2).²⁴⁵ Kort daarop groef Brants nog eens vier van de overige negen of tien grafheuvels van hetzelfde grafveld op. De onder meer door W. Pleyte beschreven en afgebeelde vondsten wijzen er op dat de Wittewievenbult mogelijk aangelegd is in het laat-neolithicum, en tenminste een deel van de andere heuvels dateert uit de urnenveldenperiode. In de vorm van een bijl, speerpunt en schaar, allen van ijzer, alsmede een groot deel van een pot zijn er ook duidelijke aanwijzingen voor hergebruik omstreeks de overgangsfase van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen.²⁴⁶ Er wordt aangegeven dat deze artefacten uit de Wittewievenbult afkomstig zijn, waaruit af te leiden is dat mogelijk één of meerdere ‘rijke’ inhumatiegraven in het heuvellichaam van de meest imposante heuvel werden geplaatst. Er is tevens een munt van keizer Trajanus gevonden.²⁴⁷ Het is niet geheel duidelijk of ook deze uit het heuvellichaam afkomstig is.

De vindplaatsen van Enter, Lielde en Eefde illustreren dat de locatiekeuze van een deel van de vroeg-middeleeuwse grafvelden in Oost-Nederland geïntendeerd was op laat-prehistorische begravinglandschappen. Dit werpt ook nieuw licht op de aanwijzingen voor een galg op het hoogste punt van de Herikerberg, die daar op het vroeg-middeleeuwse grafveld gestaan heeft (par. 10.11).²⁴⁸ Het is regelmatig gedocumenteerd, dat galgen en ‘raden’ op grafheuvels in de woeste gronden buiten de toenmalige bewoningskernen werden geplaatst.²⁴⁹ Het beste voorbeeld uit Oost-Nederland is het laat-prehistorische grafveld van Oldenzaal-De Zandhorst, waar in een laat-neolithische grafheuvel (Galgenbelt) drie graven van gehangenen werden gevonden (fig. 13.4).²⁵⁰ Het is dan ook niet onwaarschijnlijk, dat het vroeg-middeleeuwse grafveld op de Herikerberg eveneens bij een grafheuvel of urnenveld lag. De vondst van een bronzen speerpunt in de bouwput waaruit de vroeg-middeleeuwse artefacten afkomstig zijn, kan daarvoor als een aanwijzing worden beschouwd.²⁵¹ Volgens D. Schlüter zijn de galgen in Twente overigens in hoofdzaak in gebruik geweest tussen de late vijftiende en achttiende eeuw, en zijn de meeste locaties slechts één of enkele keren gebruikt.²⁵² Tenminste een deel van de vroeg-middeleeuwse grafvelden in Oost-Nederland sluit dus aan bij oudere grafmonumenten. In ogenschouw nemend dat tot dusver weinig grafheuvels en urnenvelden professioneel onderzocht zijn, met doorgaans nauwelijks aandacht voor de zones tussen individuele grafheuvels of rond het grafveld als geheel, is het mogelijk dat in deze onderzoeks lacune één van de oorzaken ligt voor het kleine aantal bekende vroeg-middeleeuwse grafvelden. Het karakter van het grafbestel vanaf de negende eeuw na Christus vormt

²⁴³ Bursch 1938.

²⁴⁴ Vons-Comis 1978; Modderman/Montforts 1991, 151.

²⁴⁵ O.a. Brants 1835; Pleyte 1887, 7-9; Brunsting 1947, 234-236; Borman 1978, 57; Brongers 2002, 111-112; Van der Kleij 2003, 13-14.

²⁴⁶ Pleyte 1887, Pl. II, fig. 7-10.

²⁴⁷ Pleyte 1887, 8.

²⁴⁸ Van Bijlandt 1840, 151 en noot 8; Geerts 2002, 81; Verlinde 2006, 157.

²⁴⁹ Zie Meurkens 2007 voor een recent overzicht.

²⁵⁰ Hijzeler/Verlinde 1975, 39.

²⁵¹ Ter Kuile 1909, 23-24.

²⁵² Schlüter 1994. Schlüter vermeldt 31 locaties in Twente die met een galg, rad of geselpaal in verband worden gebracht (47-62). De Herikerberg is in het overzicht niet opgenomen. Overigens is het opvallend dat het noordwestelijke deel van de Markelose Berg, ruim vier kilometer ten westen van de top van de Herikerberg, bekend staat als de Dingspelberg. Het toponiem wijst op een centrale middeleeuwse gerechtsplaats (Groenewoudt *et al.* 2006, 38), waarover vooralsnog nauwelijks gegevens bekend zijn.

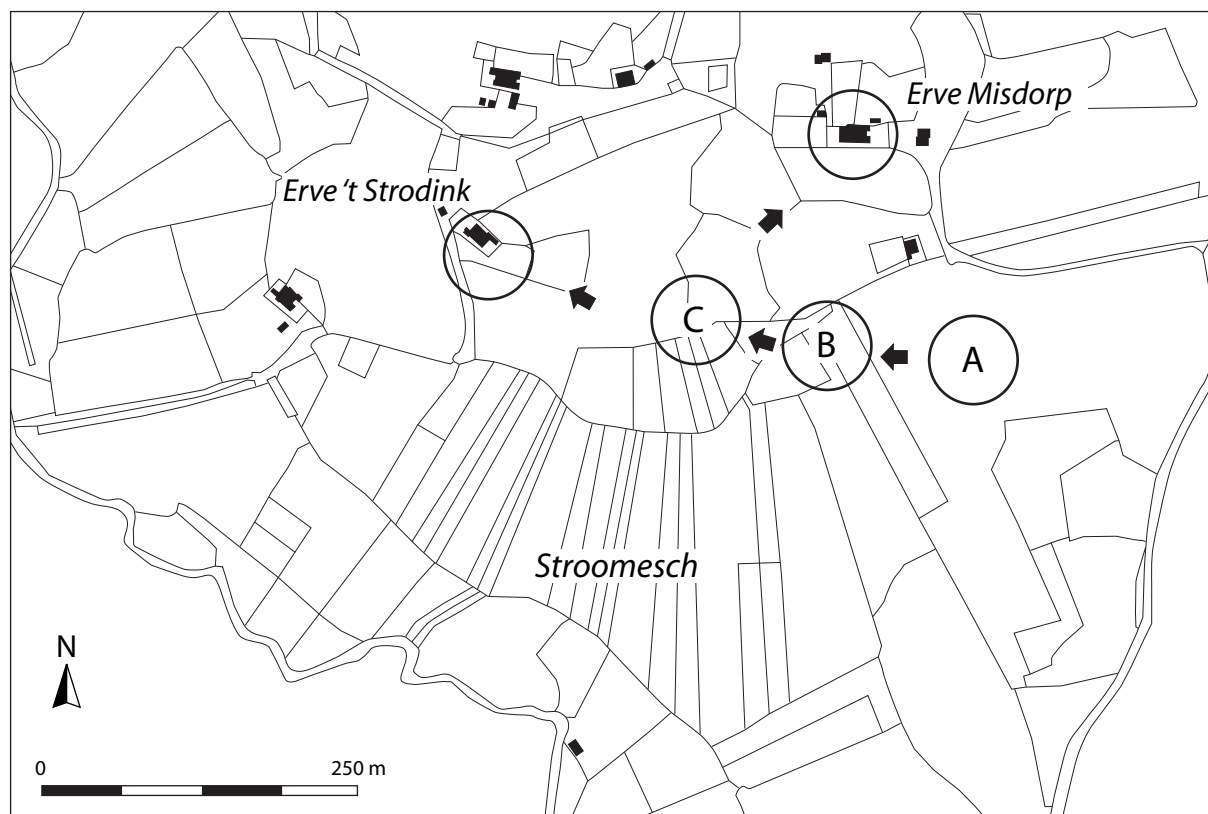

Fig. 13.14 Graduele verplaatsing van een middeleeuwse nederzetting op de Stroomesch in Hertme (gemeente Borne), die uiteindelijk 'gefixeerd' raakte in de vorm van twee erven aan de rand van de es. Legenda: A: bewoningssporen 7de – 9de eeuw; B: bewoningssporen 9de–10de eeuw; C: bewoningssporen 11de–12de eeuw. Naar Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, afb. 10, p. 64.

tot dusver ook nog een grote onderzoekslacune. Op het Concilie van Paderborn in 784 stelde Karel de Grote het begraven in of bij kerken verplicht.²⁵³ Hoewel dit gebruik vooral op het platteland langzaam zal zijn ingeburgerd en uiteraard gekoppeld is aan de geleidelijke uitbreiding van het kerkennetwerk vanaf de late achtste eeuw, zorgde deze verandering na verloop van tijd voor een fixatie van begravingslocaties.

In dezelfde periode, de late achtste en met name de negende eeuw na Christus, verschuiven de nederzettingen naar de lagere delen van het landschap. De meeste erven liggen op de lage flanken en aan de randen van dekzandruggen en rivierduinen. Vanaf dit moment blijven de nederzettingen liggen tussen de hooggelegen akkerarealen en de laaggelegen hooi- en weidelanden in beekdalen en laagtes. De geleidelijke verplaatsingen van nederzettingen zijn bijvoorbeeld goed gedocumenteerd op de Stroomesch te Borne (fig. 13.14)²⁵⁴, maar ook op diverse andere plaatsen in Oost-Nederland. Zoals al werd vermeld, hebben enkele onderzoekers er op gewezen dat de veranderingen in het nederzettingssysteem samen kunnen hangen met nieuwe bezitsverhoudingen en een 'herinrichting' van het cultuurlandschap na de incorporatie van Oost-Nederland in het Frankische rijk in de late achtste en negende eeuw.²⁵⁵ Op basis van het eerder besproken dateringsoverzicht van middeleeuwse nederzettingen kan wel worden vastgesteld dat er variatie bestaat in de stichting en bewoningsduur van individuele nederzettingen. Op de sterke voorkeur voor de flanken en randen van dekzandruggen en rivierduinen zijn slechts enkele uitzonderingen. Zo werd op een hooggelegen deel van de Baalder Es in Baalder een kortstondig bewoond erf uit de twaalfde eeuw opgegraven.²⁵⁶

²⁵³ Verlinde 1990a, 150.

²⁵⁵ Van der Velde 2004a; Groenewoudt *et al.* 2006, 11.

²⁵⁴ Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 63–64.

²⁵⁶ Verlinde 1980b.

Opgravingen van enkele tientallen plattelandsnederzettingen maken duidelijk, dat in deze fase de *Einzelhof* de dominante nederzettingenvorm is. Vrijwel alle nederzettingen bestaan uit één boerderij met bijgebouwen, waterputten en andere erfstructuren. De meeste van deze erven tonen verschillende herbouwfases, waarbij ze hooguit over afstanden van enkele tientallen meters werden verplaatst. De dominantie van de *Einzelhof* is opvallend wanneer een vergelijking wordt gemaakt met nederzettingsonderzoek in Drenthe en op de Veluwe. Met name in Gasselte en Kootwijk zijn grote middeleeuwse nederzettingen onderzocht.²⁵⁷ In Gasselte is de ontwikkeling van een planmatig uitgelegde reeks van elf erven uit de periode tussen de negende en elfde eeuw gereconstrueerd. Aanvankelijk waren de erven gescheiden door wegen, maar deze werden opgegeven in de jongste bewoningsfasen. Na de elfde eeuw werd de nederzetting verplaatst. De nederzettingstructuur van de vindplaats in Kootwijk is in grote lijnen vergelijkbaar. Er is geen enkele aanwijzing, dat dit nederzettingstype ook in Oost-Nederland voorkomt. Een deel van de opgravingen was (zeer) kleinschalig, zodat niet met zekerheid kan worden uitgesloten dat er nederzettingen bestaand uit twee of meer boerderijen bestonden. Dat is gesuggereerd voor de niet compleet opgegraven nederzetting van Bathmen-Enklaan²⁵⁸, maar het is zeer onwaarschijnlijk dat deze een ‘Gasselte-achtige’ structuur en omvang heeft gehad.

Met de hedendaagse structuur van buurschappen als referentiepunt, kan aangenomen worden dat de afstanden tussen *Einzelhöfe* in de late middeleeuwen variabel geweest zijn. Verschillende grootschalige opgravingen, zoals op de vindplaatsen Markelo-Noordachteres (par. 10.12.1) en Oldenzaal-De Hoesstie, hebben één *Einzelhof* aan het licht gebracht.²⁵⁹ De afstanden tussen gelijktijdig bewoonde boerderijen bedragen hier vermoedelijk minstens enkele honderden meters. Daarentegen wordt aangenomen dat de middeleeuwse bewoningssporen op de vindplaats Zutphen-Ooyerhoek de ‘voorlopers’ representeren van de drie erven Garwerdinck, Bettinck en Tanckinck (par. 8.11.1).²⁶⁰ De locale mate van ‘clustering’ in het bewoningspatroon en de schaal van de opgravingen zijn logischerwijs in sterke mate bepalend voor het aantal *Einzelhöfe* dat in een opgravingsvlak aangetroffen wordt. Overigens is het de vraag, in hoeverre nederzettingen als Gasselte en Kootwijk representatief zijn voor de bewoning van de Drentse en Veluwe zandgronden tussen de negende en elfde eeuw. Dat ondanks de hogere ontdekkingskans nederzettingen met een dergelijke omvang verder niet bekend zijn, doet vermoeden dat ze eerder als uitzondering dan als norm gezien moeten worden.

In deze en de voorgaande paragrafen zijn verschillende archeologisch gedocumenteerde ‘breuklijnen’ op microregionaal schaalniveau aan de orde gekomen, zowel wat betreft nederzettingen als grafvelden. Met name voor de periode tussen circa 2000 voor Christus en 1200 na Christus laten deze belangrijke transformatiefases zich op hoofdlijnen reconstrueren. Ze zijn weergegeven in figuur 13.15, waarbij zowel voor nederzettingen als grafvelden een onderscheid gemaakt wordt tussen veranderingen in vorm en locatiekeuze. Figuur 13.15 dient als een schematische weergave van de belangrijkste op dit moment herkende trends, die door toekomstig onderzoek getoetst en aangescherpt kan worden. Het moge inmiddels duidelijk zijn, dat het beeld voor sommige fases binnen deze tijdsspanne (midden-bronstijd A, eerste deel vroege middeleeuwen) duidelijk minder scherp is dan voor andere tijdvakken, en enkele weergegeven breuklijnen gebaseerd zijn op een relatief klein aantal onderzochte vindplaatsen. Andere transformatiefases lijken aannemelijk, maar kunnen nog niet onderbouwd worden met archeologische data (weergegeven met vraagtekens). De veranderingen die waarneembaar zijn in nederzettingen en grafvelden blijken niet altijd tegelijkertijd plaats te vinden. Daarnaast verandert bijvoorbeeld de vorm van de nederzettingen – op hoofdlijnen – nauwelijks in de periode tussen de tweede helft van de midden-bronstijd en het begin van de Romeinse tijd, maar zijn vinden er wel duidelijke veranderingen plaats

²⁵⁷ Heidinga 1984, 1987; Waterbolk/Harsema 1979.

²⁵⁹ Van der Velde *et al.* 2005; Oude Rengerink 2005.

²⁵⁸ Groenewoudt/Verlinde 1997; Groenewoudt 2000.

²⁶⁰ Reuselaars 1996; Hermans 1996.

	NEDERZETTINGEN		GRAFVELDEN	
	VORM	LOCATIEKEUZE	VORM	LOCATIEKEUZE
2000 v. Chr.				
1500	goed herkenbare erven <i>Einzelhof</i> dominant	sterkere binding aan specifieke landschappelijke eenheden		
1000		ook 'B-locaties' bewoond (Salland)	urnenvelden	deels nieuwe locaties deels bij oudere graven
500		sterke variatie	sterke variatie gemiddeld kleiner	minder plaatsvast
0	 ?		
		aanzet plaatsvastheid?		
	groter sterker gestructureerd	deels plaatsvaste nederzettingen	gemiddeld groter, meer bijgiften	gemiddeld plaatsvaster?
500	gemiddeld kleiner, minder gestructureerd, meer variatie?	toename variatie	inhumaties, toename variatie?	minder plaatsvast? deels bij oudere grafmonumenten
	<i>Einzelhof</i> weer dominant	naar flanken en randen ruggen ? ?
1000 na Chr.			'Christelijk' grafritueel?	begravingen in en bij kerken?

Fig. 13.15 Schematische weergave van belangrijke archeologisch gedocumenteerde (dikke stippellijnen) en aannemelijke (dunne stippellijnen) 'breuklijnen' in nederzettingen en grafvelden in Oost-Nederland, op microregionaal schaalniveau tussen late pre-historie en middeleeuwen. Tijdvakken waarbinnen een relatief grote variatie is aangetoond zijn grijs gemarkeerd.

in locatiekeuze. Met name omstreeks het begin van de midden-Romeinse tijd en het eind van de laat-Romeinse tijd treden ongeveer parallel veranderingen op in zowel nederzettingen als grafvelden, hoewel nader (daterend) onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze trends daadwerkelijk exact gelijktijdig inzetten en verlopen. In de voorgaande paragrafen is herhaaldelijk gewezen op periodes waarin veel variatie voorkomt. Deze zijn grijs gemarkeerd in figuur 13.15. Terwijl bijvoorbeeld nederzettingen uit de periode na 900 na Christus zowel wat betreft vorm als locatiekeuze een sterke uniformiteit vertonen, is juist variatie een kenmerkend element van grafvelden uit jongere fases van de ijzertijd.

13.7.2 *Huisplattegronden en historische erven*

Archeologisch onderzoek van middeleeuwse nederzettingen op het Oost-Nederlandse platteland verschaft voor de periode tussen de negende en twaalfde eeuw dus een uniform beeld. De nederzettingen bestonden steeds uit één boerderij met bijgebouwen en waterputten, en lagen op de lage flanken van de grote dekzandruggen en rivierduinen die zich in de loop van de middeleeuwen ontwikkelden tot essen en enken. Dit beeld is in grote lijnen nog steeds goed vergelijkbaar met het bewoningspatroon in grote delen van het huidige platteland. Natuurlijk is het middeleeuwse cultuurlandschap na de twaalfde eeuw wel aan ingrijpende veranderingen onderhevig geweest. Stapsgewijs werden kleinere en minder gunstig gelegen dekzandruggen in cultuur gebracht, hetgeen gepaard ging met de stichting van nieuwe erven.²⁶¹ In de zestiende en zeventiende eeuw werden bijvoorbeeld talrijke keuterboerderijen gesticht. Deze kunnen gerelateerd worden aan toenemende bevolkingsdruk en de vergroting van veel landbouwbedrijven, waardoor een grote beroepsgroep van keuters en dagloners ontstond.²⁶² In dezelfde periode hebben de oorlogshandelingen in de Tachtigjarige Oorlog grote invloed gehad op het bewoningspatroon. In deze fase werden niet alleen steden, kerken en kloosters verwoest, maar gold datzelfde voor veel boerenerven.²⁶³ Een jongere fase van grote veranderingen is gekoppeld aan de markeverdelingen in het midden van de negentiende eeuw.²⁶⁴ Deze leidden tot grootschalige ontginningen en de stichting van nieuwe erven. Deze erfstichtingen vonden vooral plaats in voorheen relatief marginale gebieden, de gemeenschappelijke weidegronden uit de voorgaande periode.²⁶⁵ Het huidige landschap draagt de sporen van al deze tijdlagen.

In deze paragraaf wordt ingegaan op de koppeling van archeologische, historische en historisch-geografische bronnen. In de vorige paragraaf is aangetoond, dat archeologisch onderzoek vooral inzicht geeft in de periode tot de twaalfde en dertiende eeuw. Bouwhistorisch onderzoek heeft aangetoond, dat delen van de oudste nog bestaande boerderijen in Oost-Nederland hooguit stammen uit de vijftiende of zestiende eeuw.²⁶⁶ Hierdoor bestaat voor de periode tussen de dertiende en vijftiende eeuw een kennislacune, die alleen opgevuld kan worden door interdisciplinair onderzoek. In het laatste decennium zijn al diverse opgegraven Oost-Nederlandse middeleeuwse erven gekoppeld aan erven die tegenwoordig nog bestaan, of bekend zijn uit historische bronnen. Enkele voorbeelden zijn de vindplaatsen Epse-Olt-hoflaan, Bathmen-Enklaan, Oldenzaal-Kaalters Kamp, Oldenzaal-De Hoesstie, Markelo-Noordachteres, Colmschate-Groot Swormink, Zutphen-Ooyerhoek en Zutphen-Looörenk.²⁶⁷ De aanleiding voor deze koppeling is meestal een geringe afstand van de opgravingslocatie tot een nog bestaand of uit historische bronnen bekend erf (fig. 13.16). Daarnaast worden landschappelijke kenmerken, dateringsaspecten en de

²⁶¹ O.a. Spek/Van Exter 2007; Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007.

²⁶² Bieleman 1987; Van Beek *et al.* 2007a, 4.

²⁶³ Slicher van Bath 1957, 430-434, 1958, 103.

²⁶⁴ Demoed 1987.

²⁶⁵ Groenewoudt in druk.

²⁶⁶ Van der Waard 1997; Enderman 2002.

²⁶⁷ Appels 2002, 28-30; Groenewoudt/Verlinde 1997; Groenewoudt 2000; Oude Rengerink 2005; Van der Velde *et al.* 2005; Ten Bosch *et al.* 1997; Reuselaars 1996; Hermans 1996; Groothedde 2008a-c.

Fig. 13.16 Het erf de Olthof in Epse, met op de voorgrond de grondsporen van een laat-middeleeuwse 'voorloper'. Foto Archeologie Deventer.

eventueel volgbare ruimtelijke ontwikkeling van de opgegraven nederzetting gebruikt. De historische gegevens die bij de analyse gebruikt worden om de koppeling te toetsen, zijn wisselend van detailniveau. Soms wordt niet veel verder gekeken dan naar de oudste vermeldingsdatum van het erf in archiefmateriaal. Een dateringsverschil van enkele eeuwen met de jongste archeologische sporen wordt al snel als acceptabel beschouwd. Anderzijds is bijvoorbeeld voor Zutphen-Ooyerhoek, oftewel de historische buurschap Eme, een meer gedetailleerde studie van laat-middeleeuwse bezitsverhoudingen uitgevoerd.²⁶⁸

Het koppelen van middeleeuwse archeologische vindplaatsen aan 'historische erven' is in het laatste decennium geleidelijk gemeengoed geworden in de Oost-Nederlandse archeologie. Desondanks is er tot dusver geen adequate onderzoeksmethodiek ontwikkeld die gebruikt kan worden om mogelijke relaties tussen archeologische en historisch-geografische gegevens op een wetenschappelijke wijze te toetsen. Daarom zijn in samenwerking met L.J. Keunen negen criteria opgesteld die bij deze toetsing van waarde kunnen zijn.²⁶⁹ Deze criteria zijn overgenomen uit verschillende wetenschapsvelden: archeologie, historische geografie, mediëvistiek en toponymie. De eerste vier criteria geven vooral een handreiking voor de interpretatie van al opgegraven middeleeuwse nederzettingen. Datzelfde geldt voor de andere criteria, maar deze bieden eveneens de mogelijkheid om in grote lijnen voorspellingen te doen met betrekking tot de ligging en/of ouderdom van potentiële voorlopers van historische erven.

(1) *Afstand tussen waarnemingen*

De afstand tussen een archeologische vindplaats en een nog bestaand of uit historische bronnen bekend erf is een veelgebruikt criterium. Vanzelfsprekend wordt een relatie tussen beide waarschijnlijker, naarmate de onderlinge afstand tussen beide kleiner is. Op de vindplaats Epse-Olthofaan is bijvoorbeeld een elfde-eeuwse huisplattegrond opgegraven op enkele tientallen meters afstand van de tegenwoordig nog bestaande Olthof. Vooral wanneer er verschillende historische erven in elkaars nabijheid liggen, kan de exacte positie van de archeologische vindplaats van belang zijn.

²⁶⁸ Hermans 1996.

zijn gebaseerd op dit artikel.

²⁶⁹ Van Beek/Keunen 2006b. Deze en de volgende alinea's

(2) Landschappelijke ligging

De meeste voorlopers van historische erven bevinden zich op een vergelijkbare landschappelijke positie als de jongere boerderijen. Wanneer er zich natuurlijke grenzen tussen beide bevinden, zoals een beekdal, wordt een relatie minder waarschijnlijk. Er zijn overigens wel uitzonderingen op deze regel. Voor de locatie Oldenzaal-De Hoesstie wordt bijvoorbeeld vermoed dat een opgegraven erf uit de elfde en twaalfde eeuw verplaatst is naar de andere zijde van de Lemselerbeek.²⁷⁰

(3) Datering

Een relatie tussen een archeologische vindplaats en een historisch erf wordt waarschijnlijker naarmate de verschillen in datering kleiner zijn. Vanzelfsprekend moet rekening gehouden worden met de beschikbaarheid, aard en kwaliteit van historische bronnen en de slechte archeologische zichtbaarheid van huisplattegronden van na de twaalfde eeuw. Hierbij dient de opmerking gemaakt te worden dat het bij toekomstig archeologisch onderzoek van middeleeuwse nederzettingen belangrijk is om de nadruk niet alleen te leggen op gebouwstructuren, maar ook op concentraties van jongere vondsten die kunnen wijzen op bewoningscontinuïteit.

(4) Ruimtelijke ontwikkelingen

Bij grootschalig archeologisch onderzoek is het vaak mogelijk om ruimtelijke ontwikkelingen binnen middeleeuwse nederzettingen waar te nemen. Het komt frequent voor dat erven geleidelijk in een bepaalde richting verschoven, zoals op de Noordachteres in Markelo.²⁷¹ Door de analyse van deze beweging kan vastgesteld worden of de nederzetting verplaatst werd in de richting van een historisch bekend erf.

(5) Domaniale verhoudingen

Eerder is betoogd, dat de geografische ligging van domaniaal bezit van grote waarde is bij de reconstructie van het middeleeuwse cultuurlandschap (par. 4.4 en 11.2.1.4).²⁷² Dat geldt eveneens voor een deel van de leengoederen van oude domaniale instituties. Uit detailstudies blijkt, dat met behulp van deze goederen de oudste kernen van het grondbezit getraceerd kunnen worden. Deze sluiten goed aan bij archeologische waarnemingen.²⁷³ Als een historisch erf tot een domein van een vroeg- of vol-middeleeuwse institutie behoorde, is de kans groot dat het erf een oude oorsprong heeft. Dat geldt vooral voor de horige goederen, maar ongetwijfeld ook voor de oudste kern van de leengoederen. Anderzijds is het niet zo, dat eigenerfde erven of leengoederen van laat-middeleeuwse instituties per definitie relatief jong zijn.

(6) Eigendomscomplexen

Onderzoek van eigendomscomplexen op essen en enken kan aanwijzingen verschaffen voor de locatie van vroeg- en vol-middeleeuwse voorgangers van historische erven. Het is immers niet waarschijnlijk dat een domaniaal erf, liggend aan een dekzandrug waarop het erf zijn akkerland had, een voorganger heeft gehad op een andere dekzandrug waar géén bezittingen lagen. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat eigendomsverhoudingen op essen een grote dynamiek kunnen vertonen, zoals bijvoorbeeld door onderzoek in Drenthe is aangetoond. Daardoor zijn bezitscomplexen uit de middeleeuwen vaak moeilijk in kaart te brengen.²⁷⁴ Daarentegen waren eigendomsverhoudingen op bouwlandkampen vaak statischer dan het geval is bij essen.

²⁷⁰ Oude Rengerink 2005.

²⁷³ Spek/Van Exter 2007.

²⁷¹ Van der Velde *et al.* 2005.

²⁷⁴ Spek 2004, 978.

²⁷² O.a. Noomen 1991, 1993.

(7) Perceelsvorm en verkaveling

Op negentiende-eeuwse kadasterkaarten zijn in de nabijheid van erven vaak vierkante percelen met afgeronde hoeken herkenbaar. Aanvankelijk werden deze geïnterpreteerd als de oudste stukken akkerland. Op basis van interdisciplinair onderzoek is echter aannemelijk gemaakt, dat deze ‘woerdpercelen’ moeten worden gezien als oude erflocaties die als gevolg van boerderijverplaatsingen hun bebouwing zijn kwijtgeraakt.²⁷⁵ In Drenthe stammen de woerdpercelen vermoedelijk uit de late achtste tot de elfde eeuw na Christus. In diezelfde provincie lijkt er een samenhang te bestaan tussen kleinschalige blokverkavelingen op essen, en de locaties van archeologisch onderzochte nederzettingen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen.²⁷⁶ Hoewel beide verschijnselen in Oost-Nederland vooralsnog niet systematisch zijn onderzocht, is het goed mogelijk dat ze ook in ons onderzoeksgebied indicatief zijn voor de locatie van middeleeuwse archeologische vindplaatsen. Opvallend is dat in Colmschate juist onder het meest onregelmatig (in blokken) verkavelde deel van de Weteringer Enk een vroeg-middeleeuwse nederzetting gesitueerd is.

(8) Boerderijnamen

In zijn onderzoek van toponiemen in de westelijke Berkelstreek heeft J.C. ter Laak aangetoond, dat er binnen Oost-Nederlandse boerderijnamen verschillende ‘tijdslagen’ te herkennen zijn.²⁷⁷ Dit maakt het in sommige gevallen mogelijk om een schatting te maken van de fase waarin een erf gesticht werd. Daarbij moet enige voorzichtigheid betracht worden, omdat erf- en boerderijnamen zeker niet statisch waren. De basis van de boerderijnamen wordt vaak gevormd door een persoonsnaam, meestal een Germaanse mansnaam. De meeste namen van dit type eindigen op het suffix –ink. Deze namen lijken grotendeels in de twaalfde en dertiende eeuw ‘gefixeerd’ te zijn. Vóór deze periode zullen de erven voornamelijk de naam van de eigenaar of bewoner hebben gedragen, zonder een dergelijk suffix maar wel vaak in kortere vorm dan de oorspronkelijke persoonsnaam. Deze ontwikkeling is bijvoorbeeld vastgesteld voor het erf Takun in Eme, waarvan de naam in de dertiende eeuw veranderde in Tanckinck. Het moet wel opgemerkt worden, dat actieve vorming van boerderijnamen uit een voornaam en het suffix –ink bijvoorbeeld in Colmschate nog in het eind van de vijftiende eeuw voorkwam. Verder komen namen op –huis of –man ook frequent voor. Deze lijken in het algemeen wat jonger te zijn dan de ink-namen. De naamgeving van erven is echter niet alleen gebonden aan personen. Eerder is al aangetoond dat veel buurschapsnamen refereren aan landschapskenmerken, en dat komt ook bij erven voor. Na de middeleeuwen komen ook geheel afwijkende boerderijnamen voor, waarvan Koekoek, Nachtegaal, Strookappe en De Kieft (= Kievit) enkele voorbeelden zijn.

(9) Veldnamen en infrastructuur

Recentelijk is gebleken, dat in Oost-Nederland veldnamen voorkomen die een indicatie geven voor de aanwezigheid van middeleeuwse bewoningssporen. Op een perceel bij Oldenzaal dat bekend staat onder de naam De Hoesstie (huisstede) werd een nederzetting uit de elfde en twaalfde eeuw aangetroffen.²⁷⁸ Hoesstie-toponiemen komen vooral in Twente veel voor.²⁷⁹ Ook de historische infrastructuur kan een informatiebron vormen bij de voorspelling van de ligging van middeleeuwse erven. Bij de opgraving van enkele middeleeuwse vindplaatsen is gebleken, dat wegen belangrijke structurerende elementen waren binnen de nederzetting.²⁸⁰ Sommige van die wegen blijken tot in vrij recente tijd in gebruik gebleven te zijn. Wanneer een archeologische vindplaats en een historisch erf een vergelijkbare ligging hebben ten opzichte van de infrastructuur kan dat een aanwijzing zijn dat beide gerelateerd zijn.

²⁷⁵ Spek 2004, 679–681.

²⁷⁶ Spek 2004, 675. Zie ter vergelijking een Zweeds onderzoek naar de waarde van 17de-eeuwse kadastrale kaarten voor de voorspelling van de ligging van verlaten middeleeuwse erven (Karsvall 2007).

²⁷⁷ Ter Laak 2005, 26–28.

²⁷⁸ Oude Rengerink 2005.

²⁷⁹ Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 64.

²⁸⁰ Mooie voorbeelden zijn bekend uit Kootwijk (Heidinga 1984, 1987) en Gasselte (Waterbolck/Harsema 1979).

Op basis van deze negen onderscheiden criteria zijn drie archeologisch onderzochte middeleeuwse nederzettingen in Colmschate onderzocht. De doelstelling was om te bepalen of een koppeling aan historische erven mogelijk was, en of de nederzettingsontwikkeling in detail gereconstrueerd kon worden door middel van interdisciplinair onderzoek. Het betreft vindplaatsen die in de archeologische literatuur bekend staan als Groot Swormink, Kloosterlanden/Hunnepeweg en Goudwesp.²⁸¹ Zonder de resultaten in detail te bespreken²⁸² is het belangrijk om te vermelden, dat één van de belangrijkste conclusies is dat bij de reconstructie van het middeleeuwse en post-middeleeuwse cultuurlandschap van Oost-Nederland rekening moet worden gehouden met grote locale variatie. Hoewel de drie onderzochte erven slechts op enkele kilometers afstand van elkaar liggen, volgden ze drie verschillende ontwikkelingslijnen. De jongste sporen binnen de middeleeuwse nederzetting van Colmschate-Goudwesp dateren uit de eerste helft van de dertiende eeuw. In historische bronnen uit de (late) veertiende eeuw komt echter geen enkel erf voor dat gekoppeld kan worden aan deze locatie, en er zijn ook geen andere aanwijzingen voor doorlopende bewoning. Het erf werd in de dertiende eeuw verlaten of over een grote afstand verplaatst. Op beide andere locaties zijn sporen uit de vroege middeleeuwen aanwezig, uit de zevende (Kloosterlanden) en tweede helft van de achtste eeuw (Groot Swormink). Daarop volgt een (archeologisch) bewoningshiel. Vanaf de eerste helft van de elfde eeuw is er op Groot Swormink sprake van continue bewoning, uitmondend in het erf Klein Swormen. De ontwikkeling van dit domaniale erf, dat voor het eerst in het eind van de veertiende eeuw in historische bronnen vermeld wordt, is vanaf die fase in detail te volgen. Het erf Groot Swormink, naamgever van de opgravingslocatie, lijkt een relatief jonge stichting of afsplitsing te zijn. De locatie Kloosterlanden/Hunnepeweg raakte pas weer bewoond in de twaalfde eeuw. De twaalfde-eeuwse nederzettingssporen liggen aan de basis van het erf Bronsink, dat eveneens in de veertiende eeuw vermeld wordt. In tegenstelling tot Klein Swormen was Bronsink in de veertiende eeuw een eigenerfd goed, dat geen lasten hoefde af te dragen aan een institutie.

13.7.3 'Erven testen' in Zuidwest-Salland

In de voorgaande paragraaf werd ingegaan op de mogelijkheden om opgegraven middeleeuwse vindplaatsen te identificeren als erven die uit historische bronnen bekend zijn. In de gevallen waar die koppeling tussen bodemarchief en historische gegevens te maken is, wordt een gedetailleerd inzicht verkregen in de ontwikkeling van de erven tegen de achtergrond van het middeleeuwse cultuurlandschap. Archeologische sporen en vondsten geven informatie over de vroegste bewoningsfases, waarvoor nog geen historische gegevens voorhanden zijn. Voor de periode vanaf de dertiende en veertiende eeuw kunnen geschreven bronnen veel informatie verschaffen. Dit wordt goed geïllustreerd door L.J. Keunen historisch-geografische studie van een erf in de buerschap Wechele, bij Diepenveen.²⁸³ Daarvan zijn de stichting, veranderingen in de eigendomssituatie en zelfs de gewassen die ieder jaar verbouwd werden ongeveer vanaf 1400 na Christus in detail te reconstrueren.

Tot dusver stonden archeologisch onderzochte middeleeuwse nederzettingen centraal in de theorievorming. Historische bronnen werden pas laat in het onderzoek betrokken, in de vorm van pogingen om de opgegraven erven te identificeren en zodoende een plaats te geven in het laat- en post-middeleeuwse cultuurlandschap. Een omgekeerde benadering is echter eveneens mogelijk. In deze paragraaf staan juist historisch-geografische gegevens met betrekking tot de ontwikkeling van Oost-Nederlandse boerener-

²⁸¹ Groot Swormink: Ten Bosch *et al.* 1997; Kloosterlanden/Hunnepeweg: Groenewoudt 1986b; Groenewoudt/Verlinde 1986; Goudwesp: Mittendorff 2005.

²⁸² Zie voor meer detail Van Beek/Keunen 2006b.

²⁸³ Keunen 2006a.

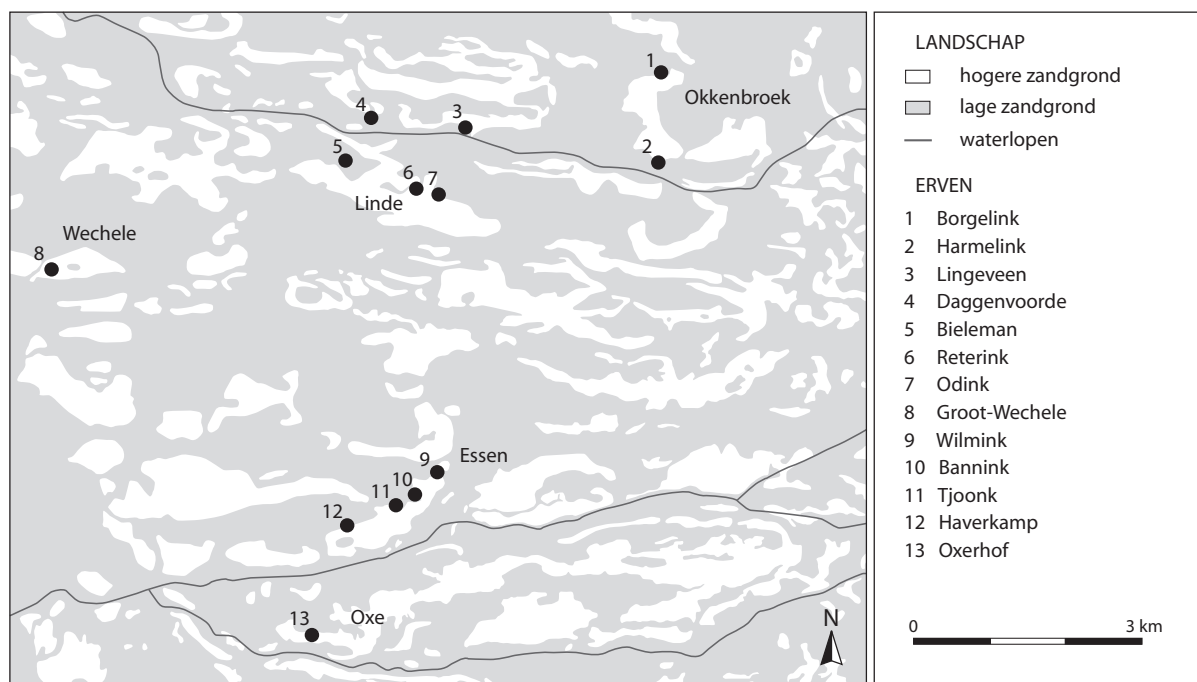

Fig. 13.17 Tijdens de 'erventest' onderzochte erven in Zuidwest-Salland, omgeving Colmschate.

ven centraal.²⁸⁴ Als basis worden de resultaten van Keunens historisch-geografische onderzoek naar de ontwikkeling van het middeleeuwse en post-middeleeuwse cultuurlandschap in de voormalige Gooijer- en Oxermarke gebruikt.²⁸⁵ Dit gebied ligt in de voormalige gemeente Diepenveen, in het zuidwestelijke deel van Salland. Een belangrijke conclusie van Keunen is, dat er in de stichting van erven verschillende 'tijdlagen' te herkennen zijn. Op basis van onder meer historische bronnen, erfnamen en de landschappelijke ligging is het bijvoorbeeld betrekkelijk eenvoudig om domeingoederen, keuterboerderijen uit de zestiende en zeventiende eeuw en erven van na de markeverdelingen van elkaar te onderscheiden. Het is tevens mogelijk om de historisch-geografische en landschappelijke gegevens te vertalen naar een voorspelling voor de ouderdom van specifieke erven. Om te toetsen of deze voorspellingen onderbouwd kunnen worden door archeologische gegevens, is een kleinschalig verkennend onderzoek uitgevoerd op en nabij een dertiental boerenerven in de omgeving van Colmschate (fig. 13.17).

Wat betreft de selectie van de dertien onderzoekslocaties zijn erven met een verwachte post-middeleeuwse ouderdom buiten beschouwing gelaten. De enige uitzondering is de katerstede Bieleman, waarvoor een stichting in de zestiende eeuw vermoed wordt. Deze keuze is gemaakt omdat de belangrijkste onderzoeks-lacune ligt in de periode tussen de dertiende en vijftiende eeuw na Christus, en zich vooral daar het snijvlak tussen archeologie en historische bronnen bevindt. De op voorhand vastgestelde verwachte dateringen per erf (tabel 13.3) geven aan dat de geschatte ouderdom van de meeste erven ongeveer tussen de tiende en veertiende eeuw ligt. Voor een groot deel betreft het zekere en mogelijke domeingoederen. Eerder werd al enkele malen benadrukt dat juist deze goederen in Oost-Nederland oude middeleeuwse wortels lijken te hebben. Hierbij dient opgemerkt te worden, dat de meeste verwachte dateringen het karakter van een *terminus antequem* hebben. Bij een mogelijke domaniale band wordt vastgehouden aan de vroegste historische vermelding van het erf (vaak veertiende eeuw), met daarbij de vermelding dat het erf mogelijk een oorsprong heeft in de volle middeleeuwen of eerder. Bij een met zekerheid vastge-

²⁸⁴ Zie voor eerdere publicaties over dit onderwerp Van Beek *et al.* 2007a-c, 2008. Deze paragraaf is grotendeels

gebaseerd op deze publicaties.

²⁸⁵ Keunen 2005; Keunen in voorb.

	erf, buurschap	verwachte stichting	gebaseerd op	methodiek
1	Borgelink Okkenbroek	minstens 12de eeuw	mogelijk domeingoed van bisschoppelijke hof te Colmschate	2 proefputten
2	Harmelink Okkenbroek	minstens 14de eeuw	mogelijk domeingoed van bisschoppelijke hof te Colmschate	1 proefput; inspectie sleuven persbulten
3	Lingeveen Linde	minstens 12de eeuw	domeingoed van Proosdij St. Lebuinus	2 proefputten
4	Daggenvoorde Linde	minstens 12de eeuw	domeingoed van Proosdij St. Lebuinus	2 proefputten; veldverkenning
5	Bieleman Linde	16de eeuw	katerstede	1 proefput; veldverkenning
6	Reterink Linde	minstens 12de eeuw	domeingoed van Proosdij St. Lebuinus	1 proefput; veldverkenning
7	Odink Linde	minstens 12de eeuw	domeingoed van Proosdij St. Lebuinus	1 proefput; veldverkenning
8	Groot-Wechele Wechele	minstens 14de eeuw	tot 1536 bisschoppelijk goed	1 proefput; veldverkenning
9	Wilmink Essen	minstens 12de eeuw	domeingoed van Proosdij St. Lebuinus	2 proefputten
10	Bannink Essen	minstens 14de eeuw	vanaf eind veertiende eeuw leengoed hertog van Gelre	inspectie sleuven persbulten
11	Tjoonk Essen	minstens 14de eeuw	vanaf 1365 eigendom klooster Ter Hunnepe	inspectie sleuven persbulten
12	Haverkamp Essen	minstens 14de eeuw	geen domaniale band bekend. Vermeld in 14de eeuw	inventarisatie collectie bewoners
13	Oxerhof Oxe	minstens 12de eeuw, mogelijk vroege middeleeuwen	centrale hof van Graaf van Gelre	1 proefput; veldverkenning

Tabel 13.3 Op basis van historische bronnen en landschappelijke context geschatte ouderdom van de tijdens de 'erventest' onderzochte erven in de omgeving van Colmschate, en de onderzoeksmethodiek per locatie. Naar Keunen 2005.

stelde domaniale band is een vol-middeleeuwse stichting nog waarschijnlijker. In hoeverre de betreffende erven ouder zijn dan de volle middeleeuwen is op basis van historisch-geografische bronnen moeilijk te voorspellen. De eerste historische vermeldingen en de historisch-geografische context kunnen weliswaar een indicatie geven voor de ouderdom van een erf, maar moeten als een momentopname beschouwd worden die sterk gekleurd is door ouderdom, beschikbaarheid en context van de historische bronnen. Juist hier kan archeologisch onderzoek haar waarde bewijzen.

Ten eerste moet bepaald worden, hoe de ouderdom van een erf door middel van kleinschalig archeologisch onderzoek kan worden vastgesteld. Vooral op en in de directe omgeving van boerenerven kan een relatief hoge dichtheid aan sterk gefragmenteerd nederzettingsafval verwacht worden, met name aardewerk.²⁸⁶ Mede afhankelijk van de ouderdom van het erf, de exacte onderzoekslocatie en post-depositionele factoren kan dit vondstmateriaal zich bevinden in de bouwvoor, het eventueel aanwezige plaggendeek, oude akker- of cultuurlagen, de zogeheten 'mollenlaag' en de top van de C-horizont. De dichtheid, het karakter en de stratigrafische positie van het vondstmateriaal zullen in de meeste gevallen

²⁸⁶ Groenewoudt 1994a, 20-21 en fig. 3.

doorslaggevend zijn bij de bepaling of er daadwerkelijk sprake is van nederzettingsafval van een lokaal boeren erf. Bij een relatief hoge dichtheid van aardewerkvondsten, zeker wanneer het grote scherven betreft, zal vermoedelijk sprake zijn van erf-gebonden vondsten. Bij een diffuse strooiing van sterk gefragmenteerd vondstmateriaal is dat minder waarschijnlijk. Wat betreft de stratigrafische context kunnen met name de bouwvoor en het plaggendeek vondstmateriaal bevatten dat niet aan het erf gerelateerd is. Zo kunnen er vondsten met stadsmest op de akkers terecht zijn gekomen, met name op erven die dicht bij Deventer liggen of eigendom van de stad waren. Daarnaast kan niet uitgesloten worden dat met plaggen ook artefacten van andere locaties aangevoerd zijn. Dit zal echter niet vaak voorkomen. Plaggen werden vooral gestoken in laaggelegen gebieden (zoals beekdalen) en laaggelegen heidevelden, op niet al te grote afstand van het erf. Overigens wijzen de tot dusver bekende gegevens er op dat het opbrengen van plaggen in Oost-Nederland omstreeks de zestiende eeuw een aanvang nam.²⁸⁷ Vondsten uit de onderzijde van het plaggendeek kunnen van diepere niveaus opgeploegd zijn, en derhalve afkomstig zijn van een lokaal erf. Dat geldt nog in sterkere mate voor vondstmateriaal uit oude akkerlagen, ‘mollenlagen’ en de top van de C-horizont.

Op basis van bovengenoemde uitgangspunten is een nieuwe onderzoeksmethodiek ontwikkeld voor de toetsing van de ouderdom van boerenerven. Er werd aangenomen, dat door middel van het graven van kleine proefputten op strategische plaatsen een eerste indicatie kan worden verkregen van de ‘archeologische’ ouderdom van erven in de voormalige Gooijer- en Oxermarke. Op of in de omgeving van de dertien geselecteerde erven konden één of twee proefputten worden gegraven (tabel 13.3). Deze hadden een formaat van twee bij drie meter. De bovengrond is machinaal afgegraven, en vervolgens is schavenderwijs verdiept. Er is bij voorkeur gekozen voor plaatsen in de directe omgeving van de bestaande erflocaties, en specifiek voor de lage flanken van de dekzandruggen waarop het akkerland van de boerderijen heeft gelegen – en grotendeels nog steeds ligt. Uitgaand van de waarneming dat eventueel aanwezige archeologische voorlopers meestal op kleine afstand van de huidige erven liggen en de eerste ontginningen hebben plaatsgevonden op direct aangrenzende delen van dekzandruggen, zijn deze plaatsen het meest kansrijk voor het vinden van archeologisch vondstmateriaal met een daterende waarde voor de oudste erffase. Wanneer dat mogelijk was, zijn tevens veldkarteringen uitgevoerd op akkers in de directe omgeving van de onderzoekslocaties. Op de overige drie erflocaties zijn geen proefputten gegraven. In twee gevallen zijn de sleuven langs persbulten geïnspecteerd op de aanwezigheid van archeologisch vondstmateriaal. Bij de laatste locatie, het erf Haverkamp in Essen, is een collectie archeologische vondsten van de bewoners geïnterpreteerd. De betreffende artefacten, hoofdzakelijk aardewerk, waren gevonden bij graafwerkzaamheden op het erf en aan de oppervlakte op het aangrenzende akkerland. Op de meeste onderzoekslocaties zijn ook tegenwoordig nog boerderijen of andere erfstructuren, zoals bijgebouwen, aanwezig. Voor de gedetailleerde bespreking van de onderzoeksresultaten per locatie wordt verwezen naar de verschillende publicaties van Van Beek *et al.* over dit onderzoek.²⁸⁸ Hier wordt ten eerste aandacht besteed aan de belangrijkste conclusies uit methodisch en wetenschappelijk-inhoudelijk oogpunt. Vervolgens wordt de aandacht gevestigd op de resultaten van het onderzoek op het erf Lingeveen in Linde, aangezien deze locatie een goed inzicht geeft in de mogelijkheden van een interdisciplinaire werkwijze.

De resultaten van het archeologisch onderzoek hebben aangetoond, dat het mogelijk is om op basis van gedetailleerd historisch-geografisch onderzoek een betrouwbare globale inschatting te maken van de ouderdom van specifieke erven. Op elf van de dertien onderzoekslocaties blijken de verwachte datering en de archeologisch vastgestelde ouderdom elkaar namelijk niet tegen te spreken (tabel 13.4). Meestal blijkt de archeologische datering ongeveer even oud of hooguit enkele eeuwen ouder te zijn dan de verwachte ouderdom. Alleen de onderzoeken op de locaties Borgelink in Okkenbroek en Odink in

²⁸⁷ Spek 2004, 756-764.

²⁸⁸ Van Beek *et al.* 2007a-c, 2008.

	erf, buurschap	verwachte stichting	archeologische datering
1	Borgelink Okkenbroek	minstens 12de eeuw	geen betrouwbare indicaties
2	Harmelink Okkenbroek	minstens 14de eeuw	minstens 12de - 13de eeuw
3	Lingeveen Linde	minstens 12de eeuw	9de - 10de eeuw
4	Daggenvoorde Linde	minstens 12de eeuw	vermoedelijk tussen 10de en 12de eeuw
5	Bieleman Linde	16de eeuw	minstens 18de eeuw
6	Reterink Linde	minstens 12de eeuw	mogelijk 11de - 12de eeuw
7	Odink Linde	minstens 12de eeuw	weinig betrouwbare indicaties mogelijk 13de - 14de eeuw
8	Groot-Wechele Wechele	minstens 14de eeuw	minstens 11de - 12de eeuw, mogelijk 10de eeuw
9	Wilmink Essen	minstens 12de eeuw	minstens 11de - 12de eeuw mogelijk ouder
10	Bannink Essen	minstens 14de eeuw	vermoedelijk tussen 10de en 12de eeuw
11	Tjoonk Essen	minstens 14de eeuw	vermoedelijk tussen 10de en 12de eeuw
12	Haverkamp Essen	minstens 14de eeuw	vermoedelijk 13de eeuw
13	Oxerhof Oxe	minstens 12de eeuw, mogelijk vroege middeleeuwen	minstens 11de of 12de eeuw

Tabel 13.4 Geschatte ouderdom van de tijdens de ‘erventest’ onderzochte erven in de omgeving van Colmschate, ten opzichte van de bij veldonderzoek vastgestelde globale archeologische dateringen.

Linde leverden te weinig aanwijzingen op om tot een archeologische datering te komen, hetgeen niet betekent dat de betreffende erven geen ‘oude’ oorsprong kunnen hebben. Wat dit betreft zijn er in dit type onderzoek feitelijk alleen ‘positieve’ waarnemingen te doen. De oudste vondsten uit betrouwbare vondstcontext kunnen de oorsprong van een erf verder terugplaatsen in de tijd. Daarentegen kunnen aan de afwezigheid van vondsten vanwege de beperkte schaal van het onderzoek weinig conclusies worden verbonden. Daarom mogen de resultaten alleen als een eerste aanwijzing voor de exacte ouderdom van de onderzochte erven worden gebruikt. De aangetroffen hoeveelheden vondsten zijn meestal vrij klein. Op de erven Lingeveen en Bieleman in Linde en Groot-Wechele in Wechele zijn echter vele tientallen artefacten gevonden. Het is niet toevallig dat het in twee gevallen verdwenen erven betreft, waarvan de oorspronkelijke locatie vrij exact kon worden getraceerd. Vrijwel zeker is hier de exacte erfplaats onderzocht, in plaats van een locatie in de directe omgeving van het erf. Datzelfde geldt zeer waarschijnlijk voor de locatie van de proefput op het erf Lingeveen (zie onder). Logischerwijs zal de vondstdichtheid gradueel afnemen naarmate de afstand tot het (voormalige) erf toeneemt.²⁸⁹

²⁸⁹ Groenewoudt 1994a, 20-21 en fig. 3.

Wanneer de erven Borgelink en Odink buiten beschouwing worden gelaten vanwege de schaarste van betrouwbare archeologische indicatoren, zijn er enkele patronen in de ouderdom van de verschillende erven herkenbaar. Er zijn geen vondsten uit de periode tussen de vijfde en achtste eeuw na Christus vertegenwoordigd in het vondstmateriaal. Deze waarneming sluit goed aan bij de resultaten van eerder archeologisch onderzoek, die hebben aangetoond dat de nederzettingen met name vanaf de late achtste en negende eeuw na Christus verplaatst werden naar de lage flanken en randen van dekzandruggen en rivierduinen. De oudste middeleeuwse aardewerkscherven die tijdens dit onderzoek zijn aangetroffen, op het erf Lingeveen in Linde, dateren uit de negende of tiende eeuw. Op basis van het baksel van het aangetroffen kogelpotaardewerk is het mogelijk dat ook de oorsprong van het erf Wilmlink in deze periode gezocht moet worden. Liefst zeven erven zijn vermoedelijk gesticht tussen de tiende en twaalfde eeuw na Christus. Zoals eerder in dit hoofdstuk werd aangetoond, dateren veel opgegraven middeleeuwse nederzettingen in Oost-Nederland uit deze periode (par. 13.7.1). Hieruit kan afgeleid worden dat in deze fase een sterke toename van het aantal nederzettingen plaatsvond. De landschappelijke ligging van de zeven vol-middeleeuwse erven is enigszins variabel. Ze liggen zowel aan de randen van grote als middelgrote dekzandruggen, en in bodemkundig opzicht zijn zowel moderpodzolen als veldpodzolen vertegenwoordigd. Op basis van de huidige gegevens is dus niet aantoonbaar dat de landschappelijk 'gunstigste' locaties het eerst bewoond raakten. Er is wel een duidelijk contrast waarneembaar met de ligging van de katerstede Bieleman in Linde. Dit werd in de zestiende eeuw gesticht op de noordelijke rand van een lage dekzandrug of dekzandvlakte, waarop geen plaggendek tot ontwikkeling kwam, en heeft op deze locatie zeker geen middeleeuwse voorganger gehad.

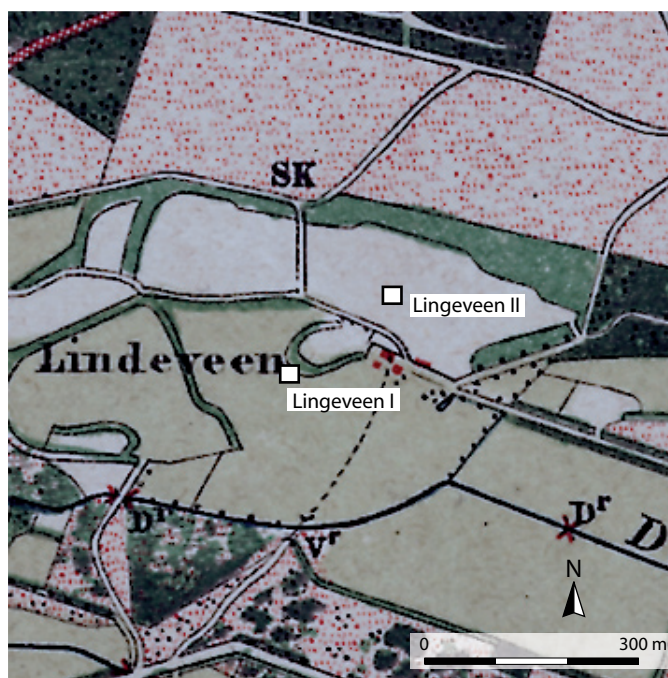

Fig. 13.18 De locatie van de twee proefputten (blokjes) bij het erf Lingeveen (tegenwoordig Lindeveen) in de buurschap Linde. De zuidwestelijke proefput is gegraven op de rand van een woerdperceel, de noordoostelijke op het bij het erf behorende akkerland. Ondergrond: Bonneblad 376, 1898.

Tenslotte kan ter illustratie van de onderzoeksmethodiek de aandacht worden gericht op het erf Lingeveen in Linde. In 1344 komt een zekere *Rodolphus de Linghevene* voor in de schriftelijke bronnen, en uit 1397 en 1399 zijn eveneens vermeldingen bekend van het goed of de bewoner ervan. Het erf Lingeveen was in de late middeleeuwen een domeingood van de Proosdij van Sint Lebuinus in Deventer. Lingeveen behoorde tot de Eesterhoff, één van de drie hoven via welke de proost zijn domein beheerde. Deze domaniale situatie doet vermoeden dat het erf in de twaalfde eeuw of eerder gesticht is. Het hedendaagse erf ligt aan de zuidelijke rand van een hoge, smalle en oost-west geörienteerde dekzandrug met plaggendek. Op korte afstand ten zuiden van het erf stroomt de Soestwetering, die mogelijk gegraven is in een oorspronkelijk natuurlijk beekdal. Op basis van een na-oorlogse, oblique luchtfoto, in het bezit van de huidige bewoners, is vastgesteld dat het erf omgracht is geweest. Op de foto zijn nog delen van de gracht ten oosten van het erf zichtbaar, maar tegenwoordig is de voormalige gracht niet meer in het terrein herkenbaar. Om een indicatie te krijgen voor de stichtingsdatum van het erf werden twee proef-

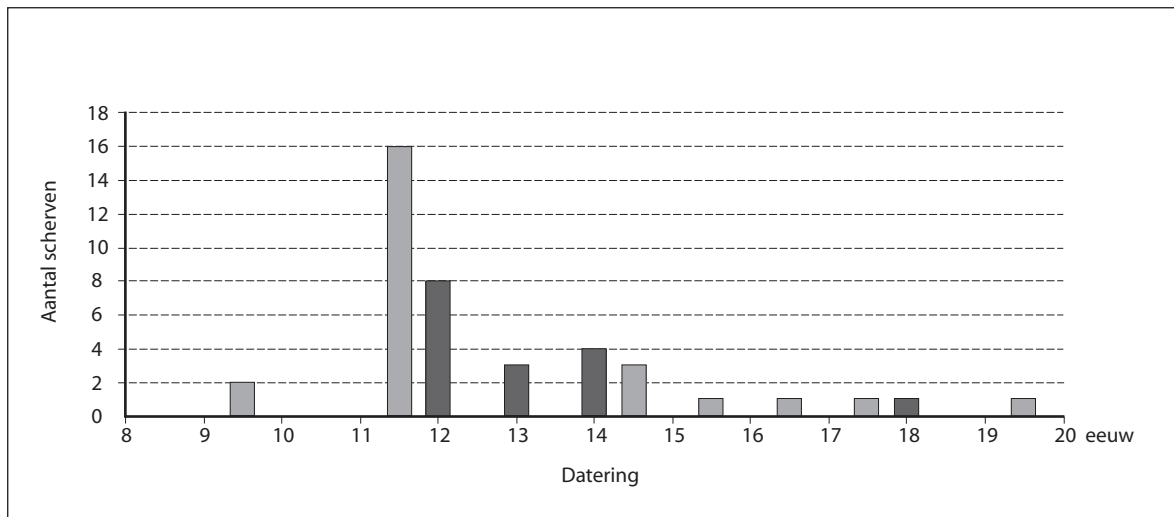

Fig. 13.19 Schematische datering van aardewerkscherven (N = 44) uit de proefput bij het woerdperceel bij het erf Lingeveen in de buurschap Linde. De lichtgrijze balken representeren vondsten die niet scherper dan binnen een marge van twee eeuwen kunnen worden gedateerd (9de of 10de eeuw, 11de of 12de eeuw etc.). Donkergrijze balken representeren vondsten met een dateringsscherpte van een eeuw.

putjes gegraven. De eerste daarvan werd enkele tientallen meters ten westen van het huidige erf aangelegd. Deze locatie werd geselecteerd omdat hier op de topografische kaart van 1832 een woerdperceel waarneembaar is. In de vorige paragraaf werd al vermeld dat in Drenthe is aangetoond dat dergelijke woerdpercelen voormalige erflocaties uit de domaniale periode kunnen weerspiegelen.²⁹⁰ De tweede proefput werd ten noorden van het huidige erf gegraven, op een relatief hooggelegen deel van de dekzandrug (fig. 13.18).

De tweede proefput leverde slechts enkele vondsten op, waaronder twee kogelpotscherven en een Paffrath-scherf uit de elfde of twaalfde eeuw. Deze lage vondstdichtheid impliceert, dat deze proefput op relatief grote afstand van het middeleeuwse erf gegraven is. Vermoedelijk was dit deel van de dekzandrug in gebruik als akkerland. De eerste proefput, op het woerdperceel, was veel rijker aan vondstmateriaal. Hoewel de bodemopbouw verstoord bleek te zijn, werden in de vermengde bovenlaag meer dan veertig scherven gevonden. Deze geven een sterke aanwijzing, dat de put op of zeer nabij een voormalige erflocatie is aangelegd. Qua datering bestrijken de vondsten de periode van de negende of tiende eeuw tot subrecente tijd, met een duidelijk zwaartepunt in de elfde of twaalfde eeuw (fig. 13.19). Een randscherf van een met grof steengruis gemagerde kogelpot en een wandscherf van Walberberg-aardewerk markeren waarschijnlijk de stichting van het erf, in de negende of tiende eeuw. De meeste vondsten, waaronder veel kogelpotscherven, dateren uit de elfde en twaalfde eeuw. Vermoedelijk lag het erf in deze fase in de directe omgeving van het woerdperceel. Vondsten uit de dertiende eeuw zijn minder goed vertegenwoordigd. Mogelijk werd het erf in deze periode over een kleine afstand verplaatst, in de (oostelijke) richting van het huidige erf. Zeker is dat echter niet. Aangezien er vondsten uit de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw zijn aangetroffen is wel duidelijk dat het erf gedurende de latere fases van de middeleeuwen bewoond bleef. In de proefput werden ook verschillende 'oude' baksteenfragmenten gevonden, die vermoedelijk ongeveer uit de vijftiende eeuw dateren. Omstreeks deze fase kan de boerderij geheel of ten dele 'versteend' zijn.

²⁹⁰ Spek 2004, 679-681.

Het huidige uiterlijk van het Oost-Nederlandse landschap is een momentopname, de meest recente verschijningsvorm van een landschap dat in fysisch-geografisch, cultuurhistorisch en vegetatiekundig opzicht diverse transformatiefases heeft gekend. Verschillende fysisch-geografische transformaties van het landschap zijn in hoofdstuk 6 al benoemd. Eén van de meest sprekende voorbeelden is de dynamische ontwikkeling van het IJsseldal en haar voorlopers. In het Weichselien bestond een omvangrijk deel van Oost-Nederland uit een tientallen kilometers breed vlechtend riviersysteem, dat omstreeks 40.000 jaar geleden inactief raakte.¹ In het vroeg-Holoceen is er sprake van een veel smaller dal met een in noordelijke richting stromende beekloop van niet meer dan regionale importantie, en een in zuidelijke richting door het latere IJsseldal stromende Berkel die veel imposantere proporties had dan tegenwoordig.² Pas na de 'Ijsselavulsie', waarvan het exacte tijdstip nog ter discussie staat (tussen de vierde en het eind van de zesde eeuw³ na Christus), ontstond de meanderende rivier die tegenwoordig een beeldbepalend element vormt in de landschapsstructuur van Oost-Nederland.

In dit hoofdstuk staat de rol van de mens als factor binnen de landschapsontwikkeling centraal. Onderzoek met deze invalshoek vanuit een lange-termijn-perspectief is voor Oost-Nederland tot dusver nog niet uitgevoerd. Uiteraard is het niet mogelijk om hier een allesomvattend overzicht te geven van 'de' landschapsgeschiedenis van het onderzoeksgebied. Daarom wordt een selectie van thema's en processen besproken die illustratief zijn voor de transformaties van het landschap. De nadruk ligt op de periode tot en met de late middeleeuwen. Grootschalige transformaties van het landschap na de middeleeuwen vallen buiten het kader van dit onderzoek. Deze worden in grote lijnen wel benoemd, maar niet gedetailleerd besproken. Voor dit jongste tijdvak in de landschapsgeschiedenis wordt verwezen naar het promotie-onderzoek van L.J. Keunen.⁴ Tegen de achtergrond van de bewoningsdynamiek van Oost-Nederland (hoofdstukken 12 en 13) wordt hier ingegaan op de relaties tussen mens, vegetatie, bodem en water, en op landschappelijke aspecten die van grote invloed zijn geweest op de bewoningsontwikkeling. In dit hoofdstuk wordt voor een deel gebruik gemaakt van eerder onderzoek dat in het kader van het Oost-Nederland-project is uitgevoerd. C.J. de Rooi richtte zich op de uitbreiding en ontginning van veengebieden in de Achterhoek, en op de middeleeuwse en post-middeleeuwse (menselijke) ontwikkeling van het bekenstelsel in datzelfde gebied.⁵ In samenwerking met B.J. Groenewoudt, O. Brinkkemper⁶ en H. van Haaster⁷ is een onderzoek uitgevoerd naar de vegetatie-ontwikkeling in de directe omgeving van archeologisch onderzochte nederzettingen, in het westelijke deel van Oost-Nederland.⁸ De resultaten van dat onderzoek worden gecorreleerd aan archeologische, historische en toponymische gegevens.⁹

De nadruk ligt op de periode tussen de late prehistorie en de middeleeuwen. Gedurende die periode neemt de invloed van menselijke activiteiten op het landschap steeds sterkere vormen aan, en zijn deze processen ook goed reconstrueerbaar door middel van interdisciplinair onderzoek. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat menselijke invloed op de vegetatie-ontwikkeling in eerdere stadia ook al waarneembaar is. Bij het pollenanalytisch onderzoek op de vindplaats Zutphen-Ooyerhoek werden bij-

¹ O.a. Busschers 2008.

² Cohen/Lodder 2007; Cohen 2007; Cohen *et al.* in voorb.

³ Makaske *et al.* 2008.

⁴ Keunen in voorb.

⁵ De Rooi 2005, 2006, 2008.

⁶ Beiden Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

⁷ BIAX Consultancy, Zaandam.

⁸ Groenewoudt *et al.* 2007; Van Haaster *et al.* 2007.

⁹ Zie ook Groenewoudt/Keunen 2008 en Keunen in voorb.

voorbeeld aanwijzingen verkregen, dat de vroeg-mesolithische bewoners van een rivierduin mogelijk opzettelijk de rietvegetatie aan de randen van het aangrenzende beekdal verbrandden. Dit kan zijn gedaan om het terrein toegankelijk te houden, om wild te lokken en een goed zicht te houden op de omgeving.¹⁰ In ieder geval hebben mesolithische jagers-verzamelaars vrijwel zeker invloed uitgeoefend op hun omgeving, hoewel deze processen door middel van archeologisch onderzoek doorgaans moeilijk aantoonbaar zijn.¹¹

14.2 VEEN

14.2.1 Veenuitbreiding

Bij aanvang van het Oost-Nederland-project was nog geen gedetailleerd onderzoek gedaan naar de genese, ligging en maximale uitbreiding van veengebieden in Oost-Nederland, hoewel deze een belangrijke rol hebben gespeeld in de landschaps- en bewoningsgeschiedenis (par. 4.2.2). In hoofdstuk 12 zijn de bewoningspatronen op het supraregionale schaalniveau in het onderzoeksgebied gereconstrueerd. De gebieden die tussen de late prehistorie en vroege middeleeuwen getuige archeologische, historisch-geografische en toponymische gegevens vrijwel onbewoond zijn, vallen ongetwijfeld voor een deel samen met de hoogvenen die Oost-Nederland in deze fase rijk was. Dat geldt bijvoorbeeld voor het Overijsselse Vriezenveen, en voor het centrale deel van de Achterhoek. Het is echter de vraag, waar deze venen zich exact bevonden en wat de maximale uitbreiding daarvan was. Uit Oost-Nederlandse bodemkaarten is de voormalige veenedekking niet eenvoudig af te leiden, omdat het grootste deel van de venen vanaf de late middeleeuwen verdwenen is door afgraving en door oxidatie als gevolg van ontwatering. De tegenwoordig nog overgebleven veenrestanten, die slechts een zeer klein percentage van de oppervlakte beslaan die oorspronkelijk door hoog- en laagveen bedekt was, liggen vrijwel uitsluitend in natuurgebieden. Op globale overzichtskaarten van de ligging van veengebieden in Nederland in de middeleeuwen blijft de Achterhoek bijna volledig 'leeg', terwijl enkele grote hoogvenen in Overijssel (met name het Vriezenveen) wel in kaart zijn gebracht.¹²

Om meer inzicht te krijgen in de ligging en transformatie van de Achterhoekse venen is door C.J. de Rooi een onderzoek uitgevoerd naar de locatie van voormalige veengebieden, de wijze waarop deze ontgonnen werden en welke elementen in het hedendaagse landschap nog refereren aan dit landschapstype.¹³ Het onderzoek beoogt geen beeld te geven van het geleidelijke proces van veenuitbreiding. Om die ontwikkeling in kaart te brengen zou intensief veldonderzoek noodzakelijk zijn. Vermoedelijk zijn gedetailleerde reconstructies van het proces sowieso vrijwel niet mogelijk, vanwege de grootschalige (post-)middeleeuwse ontginningen. Op basis van palynologisch onderzoek van hoogveenprofielen is wel aantoonbaar dat de meeste Oost-Nederlandse hoogvenen een oorsprong hebben in het Atlanticum en Subborea.¹⁴ In fossiele beeklopen en afvoerloze laagtes kwam daarentegen plaatselijk al in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen veen tot ontwikkeling (par. 4.2.2). Het onderzoek van De Rooi heeft geleid tot een reconstructie van de maximale veenuitbreiding in de Achterhoek (zie onder). Deze geeft een eerste indruk van het landschap zoals dat er omstreeks de vroege middeleeuwen uitgezien moet hebben, in de periode voordat ingrepen van de mens tot een drastische inkrumping van het met veen bedekte areaal zouden leiden. In het volgende zal eerst de onderzoeksmethodiek worden toegelicht, alvorens het gereconstrueerde kaartbeeld te bespreken.

¹⁰ Groenewoudt *et al.* 2001, 345.

¹¹ Zie bijvoorbeeld Simmons 1996; Ralska-Jasiewiczova/Van Geel 1998.

¹² Casparie/Streefkerk 1992, fig. 4, 89; De Mulder *et al.* 2003,

fig. 140-141 en 143-146; Vos/Kiden 2005, fig. 9-14.

¹³ De Rooi 2006, 2008. De paragrafen 13.2.1 en 13.2.2 zijn voor een belangrijk deel ontleend aan deze studie.

¹⁴ Zie voor Noord-Duitsland Petzelberger *et al.* 1999.

Fig. 14.1 Uitsnede van een kaart van een verdwenen veengebied in het Ruurlosche Broek, vervaardigd door N. van Geelkercken in 1641. De kaart is afkomstig uit het archief van het Huis Ruurlo (Gelders Archief, foto L.J. Keunen).

Er is slechts een kleine hoeveelheid literatuur over de ligging van veengebieden in de Achterhoek beschikbaar.¹⁵ Daarom vormen vooral archieven een belangrijke informatiebron. Verschillende ‘manuscriptkaarten’ in het Gelders Archief blijken waardevolle informatie te bevatten. Een deel van deze kaarten is vervaardigd als gevolg van grensconflicten. Eigendomsgrenzen liepen vaak door slecht toegankelijke gebieden, zoals venen. Ook naar aanleiding van transacties zijn veengebieden in historische bronnen vermeld. Daarnaast kon aan verschillende andere historische kaarten informatie worden ontleend (fig. 14.1). Aanwijzingen voor veengebieden of ontginningen daarvan manifesteren zich bijvoorbeeld in de grootte, vorm en locatie van kavels en de loop van wegen. Alle toponiemen die verwijzen naar veen, zoals samengestelde namen waarin ‘ven’, ‘veen’ of ‘vaene’ voorkomt, zijn geïnventariseerd. Op basis van alleen historische documenten, kaartmateriaal en toponiemen kan nog geen nauwkeurig beeld worden gereconstrueerd van de maximale veenuitbreiding. Vanzelfsprekend moeten ook bodemkundige gegevens in ogenschouw worden genomen. Op basis van vergelijking met veengebieden in andere delen van Nederland wordt aangenomen, dat deze vooral tot ontwikkeling kwamen op zogenaamde ‘fijne’ zandgronden.¹⁶ In dekzandgebieden ligt veen, gerekend tot de Formatie van Nieuwkoop, meestal met een duidelijke grens op zeer matig tot matig fijn grof zand en leem van de Formatie van Boxtel.¹⁷ De bodems in de Achterhoek die aan deze kenmerken voldoen zijn gebruikt om een kaart te vervaardigen van gebieden waar zich in potentie veen kon ontwikkelen.¹⁸

¹⁵ Uitzonderingen zijn de *Geographische beschrijving van de provincie van Gelderland* (Entrop 1772) en de *Statistieke Beschrijving van Gelderland van 1808, deel II Kwartier van Zutphen* (uitgave Martens 1986).

¹⁶ Zie bijvoorbeeld Casparie/Streefkerk 1992.

¹⁷ De Mulder *et al.* 2003, 350.

¹⁸ Als ondergrond is de zogenaamde ‘Nebo-kaart’ gebruikt (1 : 200000). Deze kaart is minder gedetailleerd dan

recente bodemkaarten, en daarom beter geschikt voor verkennend onderzoek van een groter gebied. Een voordeel is dat de kartering voor 1950 heeft plaatsgevonden, voordat de intensieve landbouw en het daarmee samenhangende ontwateringssysteem zijn intrede deed. Geselecteerd zijn de lage humuspodzolbodems en middelhoge tot hoge podzolbodems, opgebouwd uit arme tot zeer arme en meestal niet-lemige zanden.

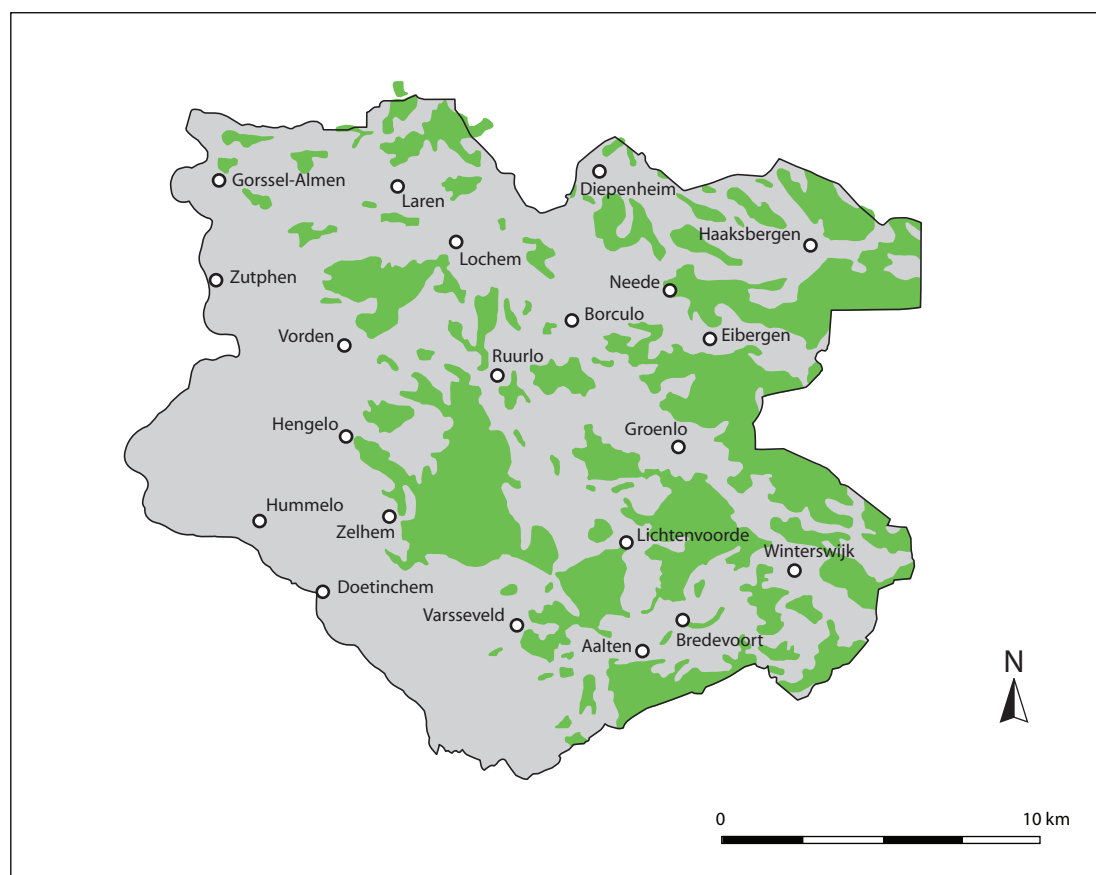

Fig. 14.2 Maximale veenuitbreiding in de Achterhoek. Naar De Rooi 2006, kaart 37, p. 108.

Vervolgens is deze kaart gecombineerd met de informatie uit historische bronnen, manuscriptkaarten, historische topografische kaarten en toponiemen. Op basis daarvan is een reconstructie van de maximale voormalige veenuitbreiding in de Achterhoek vervaardigd (fig. 14.2).

Uit de kaart kan worden afgeleid, dat vermoedelijk bijna 30 % van de totale oppervlakte van de Achterhoek ooit bedekt is geweest met veen.¹⁹ Dit is beduidend meer dan op basis van de meest recent gepubliceerde paleo-geografische kaarten vermoed zou worden, en impliceert dat de importantie van de veenuitbreiding voor de Oost-Nederlandse landschapontwikkeling stelselmatig onderschat is.²⁰ Een aanzienlijk deel van de Achterhoekse venen heeft volgens De Rooi bestaan uit hoogveen. Dat ontwikkelde zich als gevolg van een slechte afwatering, die onder meer veroorzaakt werd door hoogteverschillen, de aanwezigheid van ondoorlatende lagen in de ondergrond en de algemene landschapsstructuur van het gebied. Een goed voorbeeld is het natte, vlakke midden van de Achterhoek, waar onder meer het Ruurlosche Broek en het Wolfersveen gesitueerd zijn. Op en langs de randen van het Oost-Nederlands Plateau ontstonden plaatselijk venen als gevolg van reliëfverschillen en de ondoorlatendheid van de bodem. Het is onwaarschijnlijk dat alle door De Rooi gekarteerde gebieden uit hoogvenen hebben bestaan. In tenminste een deel van de gebieden zal het broekvenen betreffen, waar slechts relatief dunne veenlagen aanwezig zijn geweest. Hoewel bodemkundige omstandigheden en toponiemen in sommige gevallen wel

¹⁹ De Rooi spreekt in zijn doctoraalscriptie (2006) van 15 % en een daarop gebaseerd artikel (2008) van 20 %. Beide globale schattingen zijn echter gebaseerd op een onnauwkeurige rekenmethodiek. Nauwkeurige her-

berekeningen hebben aangetoond dat de gekarteerde gebieden bijna 30 % van de Achterhoek beslaan.

²⁰ Zie voor een uitzondering Schut 1987, 82 en noot 2.

aanwijzingen kunnen verschaffen over het oorspronkelijke veentype, is het bij de inmiddels grotendeels verdwenen Achterhoekse venen doorgaans moeilijk om zekerheid te verkrijgen. De veengebieden zijn verspreid over grote delen van de Achterhoek. Ze ontbreken vooral op plaatsen waar stromend water nabij was, en in gebieden waar hogere zandgronden met een goede ontwatering voorkomen. Dit is goed zichtbaar aan de brede strook parallel aan de Oude IJssel en de IJssel, waar alleen enkele relatief kleine venen voorkomen in de omgeving van Gorssel en Almen. Er bestaat een sterke negatieve correlatie tussen veenbedekking en de oorspronkelijke ligging van beken in de Achterhoek.

De Achterhoekse venen varieerden in grootte. In vergelijking met venen in andere delen van Nederland kunnen ze worden omschreven als van kleine tot middelgrote omvang. Dat er geen grote tot zeer grote venen tot ontwikkeling zijn gekomen, hangt samen met de landschapsstructuur. Door de sterke landschappelijke variatie komen er vrijwel geen grote aaneengesloten gebieden met homogene landschappelijke omstandigheden voor in de Achterhoek. De gereconstrueerde gebieden met bodemkundige omstandigheden die veengroei in theorie toelaten, blijken vooral goed overeen te komen met de manuscriptkaarten en toponiemen die ongeveer uit de zestiende tot en met de achttiende eeuw dateren. Kaarten die vanaf het eind van de achttiende eeuw vervaardigd zijn, zoals de Hottinger Kaart en de Topografische Militaire Kaart (TMK), vertonen een minder sterke correlatie. Dit is een aanwijzing dat het Achterhoekse landschap in die fase al een sterke transformatie achter de rug had, als gevolg van ontginningen en ontwatering. Verreweg het grootste deel van het veen in de Achterhoek was in het eind van de achttiende en de negentiende eeuw al verdwenen.

Zoals werd aangegeven, waren ook voor Overijssel bij aanvang van het Oost-Nederland-project geen gedetailleerde reconstructies van de maximale veenuitbreiding beschikbaar. Voor een globale reconstructie van de veengebieden in die provincie kon echter gebruik worden gemaakt van een nieuwe serie paleogeografische kaarten, die ontwikkeld wordt door PVos. Een eerste concept van de paleo-geografische kaart voor de periode omstreeks 800 na Christus werd voor onderhavig onderzoek ter beschikking gesteld.²¹ De weergegeven veengebieden op die conceptkaart zijn gecombineerd met Achterhoekse kaartbeeld van de Rooi, leidend tot een eerste overzichtsbeeld van de maximale veenuitbreiding in Oost-Nederland (fig. 14.3). Benadrukt dient te worden dat de kaartbeelden voor Overijssel en de Achterhoek op verschillende wijze tot stand zijn gekomen. De kaart voor Overijssel is hoofdzakelijk gebaseerd op bodemkundige en geomorfologische gegevens, en is onderdeel van een vlakdekkende kaart voor heel Nederland. Logischerwijs is het detailniveau lager dan de kaart van de Rooi voor de Achterhoek. Daarnaast is minder intensief gebruikt gemaakt van oude kaarten en andere historische bronnen, zodat toekomstig onderzoek vanuit die invalshoek vermoedelijk nog tot een verfijning kan leiden.

Ondanks deze kanttekeningen geeft de combinatie van beide kaarten een globale en tot op zekere hoogte waarschijnlijk representatieve eerste indruk van de positie en maximale uitbreiding van veengebieden in Oost-Nederland, in de periode voordat de eerste veenontginningen plaatsvonden. Het kaartbeeld toont, aan dat in delen van Overijssel grotere hoogvenen voorkomen dan in de Achterhoek. Dat geldt met name voor het Vriezenveen. Ook rond de stuwwal van Rijssen-Markelo komen relatief grote venen voor. Daartoe behoren bijvoorbeeld het Elsenerbroek en Enterveen (hoofdstuk 10). In grote delen van Oost-Twente, met name de dekzandlandschappen van het Bekken van Hengelo en het Dinkeldal, komt beduidend minder veen voor. Uitzonderingen zijn het veengebied ten oosten van de stuwwal van

²¹ Paleogeografische kaart van Nederland 800 na Christus. Deltares, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, TNO Bouw en Ondergrond 2009 (conceptversie, publicatie in voorbereiding).

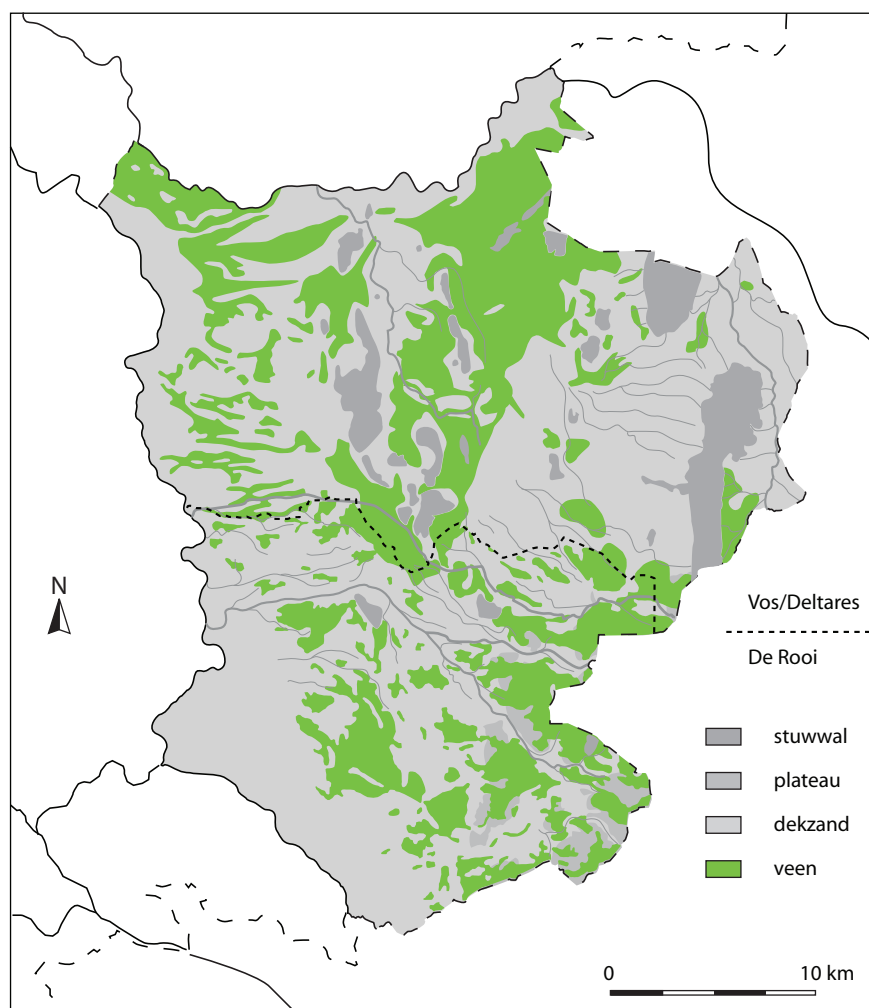

Fig. 14.3 Maximale veenuitbreiding in Oost-Nederland. Gecombineerd naar De Rooi 2006, kaart 37, p. 108 (Achterhoek) en Vos in voorbereiding (Overijssel).

Oldenzaal, en het Haaksbergerveen ofwel Buurserveen op de overgang met de Achterhoek. In het zuidwestelijke deel van Salland weerspiegelen de weergegeven venen de oost-west structuur die kenmerkend is voor dit deel van het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap. Het betreft hier vrijwel uitsluitend veenpakketten die tot ontwikkeling zijn gekomen in afvoerloze laagtes, en derhalve geen hoogveen. Het is niet zeker of hier, in Zuidwest-Salland, op de kaart niet te véél veen is aangegeven. Gedetailleerde bodemkundige gegevens die uitsluitsel kunnen geven ontbreken vooralsnog. Wellicht kunnen deze bij toekomstig bodemkundig en archeologisch onderzoek verzameld worden.

De globale reconstructie van de maximale veenuitbreiding in Oost-Nederland vertoont in grote lijnen een duidelijke negatieve correlatie met het in hoofdstuk 12 gereconstrueerde, op regionaal niveau relatief stabiele bewoningspatroon tussen de late prehistorie en de vroege middeleeuwen (fig. 14.4). Nagenoeg alle venen liggen buiten de gebieden die voor deze fase als belangrijkste bewoningskernen zijn aangemerkt. Een groot deel van de talrijke Twentse urnenvelden is bijvoorbeeld geconcentreerd in het oostelijke en noordoostelijke deel van die streek, waar weinig venen voorkomen. Ook de negatieve correlatie tussen 'oude' toponiemen en venen is sterk. De oude toponiemen die onder meer in 'linten' langs de Berkel, de Regge, het oostelijke deel van het Vechtdal en langs de IJssel voorkomen, vallen precies in de 'veenloze' stroken hogere grond langs de betreffende rivieren. Onder meer in het noordwestelijke deel van Salland komen echter ook enkele éénstammige toponiemen en archeologische vindplaatsen

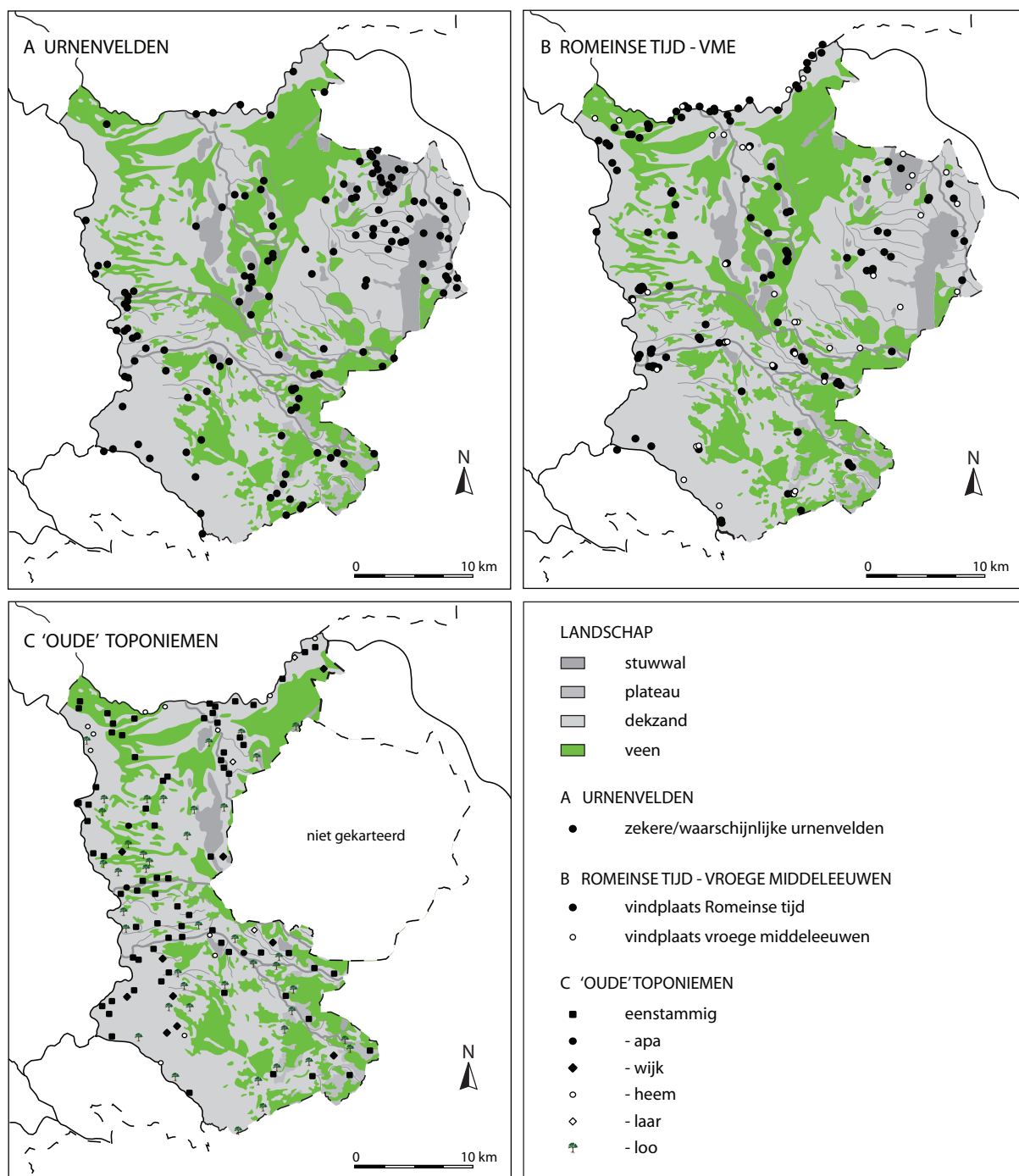

Fig. 14.4 De maximale veenuitbreiding in relatie tot indicaties voor bewoning tussen de late prehistorie en middeleeuwen. Gekarteerd zijn urnenvelden (A), vindplaatsen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen (B; 'losse' vondsten niet afgebeeld) en een selectie van 'oude' toponiemen (C).

(nederzettingen/grafvelden) voor die ogenschijnlijk binnen venen liggen. Het is mogelijk dat in dit geval de betreffende veengebieden te globaal gekarteerd zijn. Maar er is ook nog een andere mogelijkheid. H.T. Waterbolk nam naar analogie van de situatie in Drenthe aan, dat in delen van Oost-Nederland het potentieel bewoonbare areaal in de loop van de late prehistorie, Romeinse tijd en vroege middeleeuwen plaatselijk kleiner werd door vernatting en daaraan gerelateerde veengroei.²² Deze constatering is vrijwel zeker juist. Het kan dan ook niet worden uitgesloten, dat een deel van de relatief laaggelegen archeologische vindplaatsen in Oost-Nederland in de loop der tijd overdekt raakte met – inmiddels grotendeels weer ontgonnen – veen. Er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan vroeg-prehistorische artefactstroomingen op lage dekzandkopjes in overwegend natte gebieden. Vooral de grote Oost-Nederlandse venen bleven groeien tot in de late middeleeuwen of het begin van de Nieuwe Tijd, toen de eerste ontginningen van start gingen.²³

14.2.2 Ontginning

Bij aanvang van de studie van De Rooi was nog geen gedetailleerd onderzoek gedaan naar het proces van vervening en ontginning van de Achterhoekse venen. Door middel van archiefonderzoek verkreeg hij een globaal inzicht in het karakter, de schaal en datering van de verveningen in deze streek. Er zijn geen aanwijzingen dat er op grote schaal veen gewonnen werd. Het was hoofdzakelijk de lokale bevolking die vanaf de late middeleeuwen turf stak, voor eigen gebruik. Dat het in de Achterhoek nooit tot echt grootschalige veenwinning kwam, is een gevolg van de meestal vrij geringe dikte van de veenpakketten en de slechte ontsluiting daarvan. De venen waren vrijwel uitsluitend over land bereikbaar, hetgeen in natte periodes voor problemen kon zorgen. Er zijn nooit watergangen specifiek voor ontsluiting en exploitatie van venen gegraven. In de negentiende eeuw zijn wel enkele watergangen door (voormalige) veengebieden aangelegd, zoals de Veengoot, maar deze dienden ter ontwatering. Een veengebied waarvoor wel plannen waren om het op grote schaal te ontginnen, was het in de centrale Achterhoek gelegen Wolfersveen. Daartoe diende een turfvaart gegraven te worden, waarvoor tot tweemaal toe octrooi werd verleend aan de stad Zutphen. De plannen werden echter niet gerealiseerd, en Zutphen heeft nooit een belangrijke rol gespeeld in de winning en handel van veen. Het is mogelijk dat de stad in de eigen behoefte voorzag door ontginningen in het dichterbij gelegen Lochemse Veen, waardoor de aanleg van een turfvaart naar het Wolfersveen niet noodzakelijk bleek.

Op basis van historische kaarten en archiefstukken is aangetoond, dat de veengebieden in de Achterhoek op verschillende manieren werden ontgonnen. In de onverdeelde gronden werd turf gestoken door de plaatselijke bevolking, meestal op een vrij ongeorganiseerde manier. Vaak begon men op een plek in of aan de rand van het veen een veenput te graven. De gestoken turf werd in ronde, open stapels te drogen gelegd, en later met een kar opgehaald. Na de winning van de benodigde hoeveelheid turf liep de veenput na verloop van tijd vol met water. Aanvankelijk leverde deze werkwijze weinig problemen op. Toen de behoefte aan goede brandstof toenam, vermoedelijk onder invloed van een schaarste aan hout, gold datzelfde voor de druk op de veengebieden. De verspreide met water gevulde veenputten hadden een negatieve uitwerking op de bruikbaarheid van het totale veengebied voor meer intensieve exploitatie, omdat de vochtigheid vergroot en de begaanbaarheid verkleind werd. Tegen deze achtergrond werden door de markengenootschappen in de zeventiende en achttiende eeuw regels opgesteld voor veenontginningen. Daarin werd vastgelegd waar, door wie en op welke manier turf gestoken mocht worden. Enkele

²² Waterbolk 1990b, 367-368. Zie Waterbolk 2007 voor een recent onderzoek naar de uitbreiding van veengebieden op het Fries-Drents Plateau en de relatie met

verspreidingspatronen van archeologische vindplaatsen.

²³ Bijv. Groenewoudt *et al.* 2007, 23-25.

marken en eigenaren van heerlijkheden lieten op een meer georganiseerde manier turf steken. Er werden lange kavels verkocht, waarbinnen de koper turf mocht winnen. Bij deze vorm van afgraven werden de veengebieden vaak eerst ontwaterd, waardoor het gebied na de ontginning ook gebruikt kon worden voor agrarische doeleinden. De afgegraven gebieden kwamen na de winning van al het veen of na een vastgestelde termijn weer bij de oorspronkelijke eigenaar in eigendom.

In het huidige landschap van de Achterhoek zijn nauwelijks elementen meer te vinden die een direct verband leggen tussen de voormalige venen en het afgraven daarvan. Nadat de ontginning plaatsgevonden had, bleven ze vaak een bepaalde periode braak liggen. Er ontwikkelde zich dan een natte heidevegetatie, waarmee vrijwel alle kenmerken van de voormalige veenaafgraving verdwenen. Deze gebieden werden vervolgens in de negentiende en twintigste eeuw pas opnieuw ontgonnen, en ingericht als een landschap dat tegenwoordig geclassificeerd wordt als een heideontginning. In veel voormalige veengebieden herinneren alleen de toponiemen en de vaak natte ondergrond nog aan het verleden. Het is waarschijnlijk dat de processen van vervening en ontginning van de Overijsselse venen grotendeels hetzelfde patroon volgden als het beeld dat De Rooi reconstrueert voor de Achterhoek. Een belangrijke uitzondering is het Vriezenveen, waar wél systematische vervening op een grotere schaal plaatsvond.²⁴

14.3 VEGETATIE²⁵

14.3.1 *Bewoning en vegetatie*

Door diverse onderzoekers is aangetoond, dat de dichtstbevolkte delen van Noordwest-Europa al ruim voor de middeleeuwen het grootste deel van hun bebossing verloren.²⁶ Recentelijk is bijvoorbeeld door T. Spek aannemelijk gemaakt, dat het eertijds dicht beboste landschap van het Drents Plateau al in de loop van het neolithicum deels ontbost raakte.²⁷ Eerder al kwamen W.A. Casparie en W. Groenman-van Waateringe voor de Veluwe tot dezelfde conclusie.²⁸ Als een gevolg van hoge bewoningsintensiteit veranderden delen van het Noord-Nederlandse landschap in de loop van de bronstijd en ijzertijd in een relatief open landschap van heidevelden, kleine bosjes en verspreid staande bomen.²⁹ Deze ontwikkeling ging gepaard met een grootschalige degradatie van de overwegend leemarme en zwak lemige zandbodems in de oude woongebieden. Er wordt verondersteld, dat dit vegetatiepatroon nog lang een zeker mate van ruimtelijke dynamiek kende. Inmiddels zijn daarvoor ook concrete aanwijzingen gevonden in de vorm van het komen en gaan van bos bij het Drentse Anloo.³⁰ Deze dynamische landschapsstructuur is door C.H. Gimingham met de term *moving mosaic* aangeduid.³¹

Op dit moment is de botanische kennis niet toereikend om aan te kunnen tonen, dat zich in Oost-Nederland een soortgelijke ontwikkeling heeft voorgedaan. In hoofdstuk 4 is vastgesteld dat pollenonderzoek van Oost-Nederlandse hoogveenprofielen wel een globaal beeld geeft van de vegetatie-ontwikkeling in met name de oostelijke delen van het onderzoeksgebied, maar dat de onderzoeksresultaten slechts een betrouwbaar beeld geven voor een relatief klein gebied rond de monsterlocaties (par. 4.2.2). Dit is vooral

²⁴ Gerding 1995; Groenewoudt in druk.

²⁵ De resultaten van dit onderzoek zijn eerder gepubliceerd in Van Haaster *et al.* 2007, Groenewoudt *et al.* 2007 en Groenewoudt/Keunen 2008. De paragrafen 13.3.1 tot 13.3.4 zijn gebaseerd op Groenewoudt *et al.* 2007. Voor paragraaf 13.3.5 zijn daarnaast gegevens ontleend aan Groenewoudt/Keunen 2008 en Keunen in voorb.

²⁶ O.a. Rackham 1980, 1990; Behre/Kučan 1986; Berglund 1991; Bakker 2003; Spek 2004.

²⁷ Spek 2004, 121 e.v.

²⁸ Casparie/Groenman van Waateringe 1980.

²⁹ Spek 1993b, 1996e, 2004, 139-140.

³⁰ Groenewoudt 2005.

³¹ Gimingham 1975.

problematisch wanneer getracht wordt inzicht te krijgen in menselijke invloed op de vegetatie-ontwikkeling. Zo is uit onderzoek in het Duitse Flögeln duidelijk geworden, dat in veenprofielen op slechts enkele kilometers afstand van archeologisch onderzochte nederzettingen nauwelijks nog menselijke activiteiten waar te nemen zijn.³² De scherpe terugval in het percentage eikenpollen, die in de directe omgeving van nederzettingen meestal duidelijk is waar te nemen, is op een afstand van drie kilometer of meer niet meer in pollendiagrammen te herkennen. Datzelfde geldt voor aanwijzingen voor akkerbouw. Zelfs een echte windbestuiver als rogge is in pollenspectra uit monsters genomen op een afstand van anderhalve kilometer van een middeleeuwse akker al onder de twee procent van het totale aantal pollen gezakt. Deze waarnemingen impliceren, dat voor palynologisch onderzoek geschikte restanten hoogveen meestal te ver verwijderd zijn van nederzettingenlocaties om betrouwbare uitspraken te kunnen doen over veranderingen in de vegetatie-samenstelling in de woonomgeving van de mens.

Gezien deze nadelen van pollendiagrammen uit hoogvenen moeten er andere informatiebronnen worden gezocht die inzicht geven in veranderingen in de vegetatie-samenstelling in de directe omgeving van nederzettingen. In dit hoofdstuk staan niet hoogvenen, maar archeologisch onderzochte nederzettingen centraal. In hoofdstuk 13 is aangetoond, dat tenminste een deel van de grote dekzandruggen en rivierduinen met vruchtbare bodems en gunstige landschappelijke omstandigheden (goede ontwatering, nabijheid beken/rivieren) gezien kunnen worden als microregionale bewoningskernen. Deze bleven vanaf de tweede helft van de midden-bronstijd vermoedelijk ononderbroken bewoond tot in de Romeinse tijd of vroege middeleeuwen, en (langs de randen) ook daarna. Vanaf de late middeleeuwen zijn op deze plaatsen veelal essen en enken ontstaan. Vanwege de continuïteit en intensiviteit van de bewoning wordt aangenomen, dat deze grote dekzandruggen en rivierduinen al in de late prehistorie grotendeels ontbost raakten en geleidelijk transformeerden in een relatief open landschap met veel cultuurgrond.³³ Om deze hypothese te testen, is een palynologisch onderzoek op regionale schaal opgezet. Daarbinnen staat de vegetatie-ontwikkeling op grote dekzandruggen en rivierduinen in het westelijke deel van Oost-Nederland centraal. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de vraag, of er verschillen in vegetatie-ontwikkeling waarneembaar zijn tussen hoge zandgronden en de aangrenzende lagere delen van het landschap, en of er sprake was van ruimtelijke dynamiek in het vegetatiepatroon. Alvorens in te gaan op de onderzoeksmethodiek en resultaten zal eerst vastgesteld worden, wat het karakter was van de 'oorspronkelijke' bosvegetatie in Oost-Nederland.

14.3.2 Oorspronkelijke bosvegetatie

Uit diverse pollenonderzoeken is gebleken, dat de hoger gelegen pleistocene zandgronden tot in het neolithicum begroeid waren met gemengd eikenbos (*Quercetum mixtum*).³⁴ Dit zogenaamde Atlantische climaxbos was een gevarieerd loofbos met eik, linde, iep, es en hazelaar. Andere kenmerkende soorten waren klimop en maretak. Zeer waarschijnlijk waren vrijwel alle dekzandruggen en rivierduinen met dit bostype bedekt. Door veel onderzoekers wordt tegenwoordig aangenomen dat natuurlijke loofbossen in Noordwest-Europa in het algemeen een gesloten vegetatiedek hadden, maar dat er wel tijdelijke en ook meer langdurigere open plekken voorkwamen.³⁵ Bij onderzoek in het Duitse Flögeln is aangetoond, dat er lokaal veel variatie in de samenstelling van het Atlantische bos bestond. Er kan gesproken worden van een mozaïek van verschillende bosgemeenschappen, waarvan de samenstelling onder meer afhankelijk

³² Behre/Kučan 1986.

Smeerdijk *et al.* 2004.

³³ O.a. Groenewoudt *et al.* 1998.

³⁵ O.a. Svenning 2002; Bradshaw *et al.* 2003; Groenewoudt/

³⁴ Bijv. Van Geel *et al.* 1981; Bakels 2002; Van Beurden 2002b; Bakker 2003; Spek 2004, 121-123; Jong 2004; Van

Keunen 2008, 16.

was van de lokale bodemkundige situatie en de waterhuishouding.³⁶ Meestal vormden eiken de dominante boomsoort. Afhankelijk van de voedselrijkdom van de bodem varieerde het aandeel van andere boomsoorten. De percentages boompollen in pollenspectra die dit Atlantische bos representeren, zijn zonder uitzondering zeer hoog (meer dan 90 %). Door klimatologische veranderingen, bodemdegradatie (uitspoeling van kalk) en menselijke activiteiten (ontbossing) veranderde dit bos tijdens het Subboreaal geleidelijk van samenstelling, en ontwikkelde zich Berken-Eikenbos (*Betulo-Quercetum roboris*). Dit was in Nederland eeuwenlang het meest algemene bostype op arme, niet-lemige zandgronden met een podzolbodem.

Algemeen wordt aangenomen, dat zich in beekdalen en afvoerloze laagtes overwegend elzenbroekbos (*Alnetea glutonosea*) bevond. Elzenbroekbos ontwikkelt zich op plaatsen waar in de winter het grondwater boven het maaiveld staat. In de zomer droogt de bodem slechts oppervlakkig uit, waardoor deze drasig en moeilijk begaanbaar blijft. Zwarte els was meestal de belangrijkste boom, maar afhankelijk van de locale situatie kunnen ook zachte berk en zomereik onderdeel van het bos uitgemaakt hebben. De boompollenpercentages in pollenspectra waarin het elzenbroekbos is gerepresenteerd, zijn doorgaans zeer hoog (meer dan 90 %). Daarbinnen is pollen van de els vaak dominant aanwezig (60 % of meer). Botanisch onderzoek op de vindplaats Raalte-De Zegge heeft waardevolle informatie verschaft over de oorspronkelijke bosvegetatie op flanken van dekzandruggen.³⁷ Er werd een monster geanalyseerd uit een depressie op de flank van een dekzandrug. Het percentage boompollen in het Atlantische pollenprofiel is zeer hoog (98 %). De belangrijkste boomsoort is de eik, waarvan de percentages tussen 40 en 50 % liggen. Ook els is met 20–30 % goed vertegenwoordigd. Hieruit en uit de matige vertegenwoordiging van berk (5–10 %) kan worden afgeleid, dat er ter plaatse een Elzen-Eikenbos (*Lysimacho-Quercetum*) groeide.³⁸ De combinatie van zomereik (overwegend relatief droge standplaatsen) en els (relatief natte standplaatsen) geeft een indicatie, dat dit bostype maar een beperkte verspreiding kan hebben gehad.

14.3.3 Onderzoek van waterputten en waterkuilen

De vegetatie-ontwikkeling op grote dekzandruggen en rivierduinen staat centraal in het uitgevoerde botanische onderzoek, en daarnaast wordt getracht inzicht te krijgen in de mate van bebossing in de aangrenzende lage en vochtige gebieden. Omdat het de doelstelling is om de invloed van de mens op de vegetatie-ontwikkeling in de directe omgeving van nederzettingen te reconstrueren, is gebruik gemaakt van botanische monsters uit waterputten en waterkuilen die bij opgravingen aan het licht zijn gekomen. Binnen nederzettingencontext bieden doorgaans alleen deze tot onder de grondwaterspiegel uitgegraven sporen conserveringsomstandigheden die goed genoeg zijn voor het onderzoek van pollen of macroresten. Waterkuilen zijn onbeschoeide sporen die mogelijk geïnterpreteerd moeten worden als drenkkuiten voor vee. Ze zijn vaak gesitueerd in de ‘periferie’ van nederzettingsterreinen, aan de rand van vochtige gebieden zoals beekdalen en dalvormige laagtes. Waterputten hebben soms een vergelijkbare landschap-pelijke ligging, maar werden met name vanaf de Romeinse tijd ook in de directe omgeving van of op de erven aangelegd. Er zijn voornamelijk geen waterputten uit de periode vóór midden-bronstijd B bekend uit Oost-Nederland. Het oudste monster dat beschikbaar was voor dit onderzoek, van de Looërenk bij

³⁶ Behre/Kučan 1986; Spek 2004, 123. Vergelijk Bradley 2007, 15–16 voor locale en regionale variatie in Groot-Brittannië.

³⁷ Van Haaster/Van Rijn 2005.

³⁸ Dit type bos komt van nature voor op min of meer natte, lemige, matig voedselarme zure zandgronden.

Het voorjaarsgrondwaterpeil stond 10–40 cm beneden het maaiveld, in de zomer soms tijdelijk lager. In natte jaren kan de bodem onder ondiep water staan, maar de gronden waarop Elzen-Eikenbos voorkomt zijn niet nat genoeg voor veenvorming (Van der Werf 1991, 102).

Zutphen, dateert uit de fase tussen 1200 en 1000 voor Christus.³⁹ De jongste monsters dateren uit de late middeleeuwen. In totaal zijn pollenmonsters van veertien vindplaatsen in het onderzoek betrokken (fig. 14.5 en tabel 14.1). Een deel daarvan is in het kader van dit onderzoek geanalyseerd.⁴⁰ De overige monsters waren eerder al onderzocht. Van enkele vindplaatsen zijn meerdere monsters geanalyseerd. Soms zijn deze afkomstig uit verschillende vullingen van eenzelfde waterput of waterkuil, hetgeen een klein onderling ouderdomsverschil impliceert. In andere gevallen betreft het monsters uit verschillende sporen, die niet per sé aan eenzelfde bewoningsfase toegeschreven hoeven te worden. In alle gevallen is gewerkt met totaalpollensommen. Alle geanalyseerde monsters zijn afkomstig van nederzettingsterreinen in het westelijke deel van Oost-Nederland. De meeste vindplaatsen liggen in de dekzandlandschappen van Salland, de Graafschap en de Achterhoek. Daarnaast zijn monsters geanalyseerd van vindplaatsen in aangrenzende delen van het oude rivierenlandschap (Zutphen), de Vechtstreek (Dalfsen) en het stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-West (Hulsen, Ypelo en Markelo).

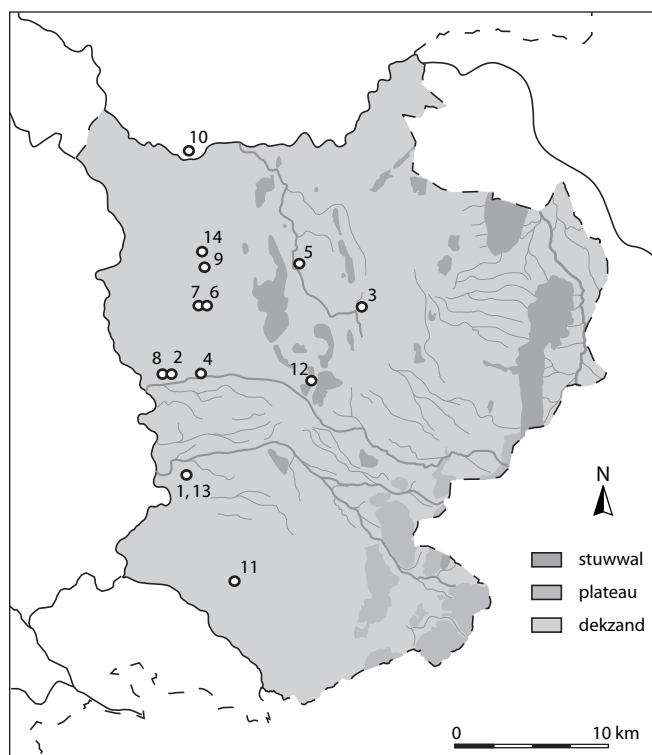

Fig. 14.5 Ligging van de onderzoekslocaties waar paleobotanisch onderzoek van monsters uit waterputten en waterkuilen is uitgevoerd. Zie tabel 14.1 voor de vindplaatsen.

In vergelijking met de pollendiagrammen uit Oost-Nederlandse hoogvenen hebben de pollenspectra uit de geanalyseerde monsters uit nederzettingen context een veel geringere tijdsdiepte, omdat waterputten slechts een beperkte periode functioneren als opvangbekkens voor pollen. Dit betekent dat ieder onderzocht monster slechts een *snapshot* biedt van de vegetatie-samenstelling op een specifiek moment tijdens de bewoning van een nederzetting. Toch wordt hier aangenomen, dat door de uniforme dataset, onderzoeksmethodiek en de chronologische en ruimtelijke spreiding van de monsters (soms verschillende per nederzetting) een globaal beeld reconstrueerbaar is van de vegetatie-ontwikkeling in de directe omgeving van nederzettingen in het westelijke deel van Oost-Nederland.⁴¹ Bij de interpretatie van de palynologische gegevens zijn twee punten cruciaal. Ten eerste dient bepaald te worden, voor welk gebied rondom de monsterlocaties de pollenspectra representatief zijn. Ten tweede moet vastgesteld worden wat de onderzoeksresultaten kunnen vertellen over de openheid van het landschap.

³⁹ Van Smeerdijk *et al.* 2004.

⁴⁰ Van Haaster *et al.* 2007; Groenewoudt *et al.* 2008.

⁴¹ Recentelijk is door Rippon *et al.* een paleobotanisch onderzoek uitgevoerd voor Zuidwest-Engeland, waarbij eveneens bewust gezocht is naar geschikte monsterlocaties in de directe omgeving van bewoningskernen. De

verkregen pollendiagrammen zijn in onderlinge samenhang geïnterpreteerd en in verband gebracht met de bewoningsontwikkeling (2006). Een verschil met de hier gehanteerde onderzoeksmethodiek is dat deze onderzoekers gebruik maken van monsters uit venen, en niet van archeologisch onderzochte nederzettingssporen.

locatie	datering	literatuur
Zutphen-Looërenk (1)	1200-1000 v. Chr.	Van Smeerdijk <i>et al.</i> 2004
Colmschate-Holterweg (2)	690-670 v. Chr.	Van Haaster <i>et al.</i> 2007
Colmschate-Holterweg (2)	800-500 v. Chr.	Van Haaster <i>et al.</i> 2007
Colmschate-Holterweg (2)	800-500 v. Chr.	Van Haaster <i>et al.</i> 2007
Bathmen-Deventerweg (4)	400-200 v. Chr.	Van Haaster <i>et al.</i> 2007
Bathmen-Deventerweg (4)	400-200 v. Chr.	Van Haaster <i>et al.</i> 2007
Ypelo (3)	370-170 v. Chr.	Hänninen/Van Smeerdijk 2006
Heeten-De Telgen (6)	350-100 v. Chr.	Van Haaster/Van Rijn 2006
Hulsen-Overwater (5)	250 v. - 100 na Chr.	Van Haaster <i>et al.</i> 2007
Raalte-Jonge Raan (14)	160 v. - 140 na Chr.	Van Smeerdijk 1998
Heeten-De Telgen (6)	170-190 na Chr.	Van Haaster/Van Rijn 2005; Van Haaster 2007a
Heeten-Hordelman (7)	230-250 na Chr.	Van Haaster/Van Rijn 2005; Van Haaster 2007a
Heeten-Hordelman (7)	300-320 na Chr.	Van Haaster/Van Rijn 2005; Van Haaster 2007a
Colmschate-Skibaan (8)	340-360 na Chr.	Van Haaster <i>et al.</i> 2007
Raalte-De Zegge (9)	650-670 na Chr.	Van Haaster/Van Rijn 2005
Raalte-De Zegge (9)	750-770 na Chr.	Van Haaster/Van Rijn 2005
Zelhem-Soerlant (11)	700-900 na Chr.	Van Beurden/Van Smeerdijk 2002a-b
Dalfsen-Gerner Marke (10)	800-900 na Chr.	Van Haaster 2006
Markelo-Noordachteres (12)	900-1000 na Chr.	Van Haaster 2004
Zutphen-Looërenk (13)	1200-1300 na Chr.	Van Smeerdijk <i>et al.</i> 2003
Zutphen-Looërenk (13)	1300-1400 na Chr.	Brinkkemper 2003
Zutphen-Looërenk (13)	1300-1500 na Chr.	Van Smeerdijk <i>et al.</i> 2003
Zutphen-Looërenk (13)	1400-1500 na Chr.	Van Smeerdijk <i>et al.</i> 2003

Tabel 14.1 Onderzoeklocaties met paleobotanisch onderzochte monsters uit waterputten en waterkuilen. De dateringen zijn gebaseerd op geassocieerde archeologische vondsten, alsmede op dendrochronologische gegevens en ¹⁴C-onderzoek (2-sigma). Deze laatste dateringen zijn afgerond op decennia.

Wat betreft de representativiteit van pollenspectra is bekend, dat het aantal pollenkorrels bij toenemende afstand tot de verspreidingsbron logaritmisch afneemt.⁴² Er wordt onderscheid gemaakt tussen pollen met een *locale*, *extra-locale* en *regionale* herkomst. De percentages van de pollentypen van *locale* herkomst zijn doorgaans hoog. In monsters die dicht bij de verspreidingsbron van het stuifmeel genomen zijn, verschillen de percentages meestal sterk. In een pollencurve kan dit tot uiting komen in sterk wisselende percentages van locale soorten (zaagtand-effect). De pollenassemblages bestaan bovendien uit veel pollentypen. De percentages van pollentypen van *extra-locaal* pollen zijn lager dan de locale pollenpercentages, en reflecteren bronnen binnen een paar honderd meter van de monsterlocatie. Pollentypen van *regionale* herkomst zijn doorgaans in relatief lage percentages in een monster aanwezig. Aangezien het pollen meestal afkomstig is van windbestuivende planten, is het aantal vertegenwoordigde soorten van regionale herkomst meestal klein. Omdat vooral bij bomen veel windbestuiving voorkomt, is het aandeel van boompollen in het regionale pollenbeeld groot. Kijkend naar alleen regionaal pollen ziet men dus bijna per definitie een bosrijk landschap. De percentages regionaal pollen zijn binnen een regio vrij constant, hetgeen tot uiting komt in een relatief constante percentagecurve zonder veel schommelingen.

⁴² Zie bijvoorbeeld Janssen 1974, 77.

Bovenstaande impliceert, dat een willekeurig pollenmonster stuifmeel bevat dat van diverse herkomst kan zijn. Afhankelijk van de vraagstelling kan het van belang zijn, het pollen van een bepaald herkomstgebied 'weg te filteren'. In deze studie is niet direct de zone direct rondom de waterputten en waterkuilen relevant, maar vooral de vegetatie op een wat grotere afstand. Daarom zijn de onderzoeksresultaten zoveel mogelijk getoetst door middel van macrorestenonderzoek. Omdat macroresten zich niet ver van de bron verspreiden, geeft de analyse hiervan een beeld van de lokale vegetatie. Met behulp van deze gegevens kan de lokale vegetatie in de pollenspectra beter worden herkend, en een meer betrouwbaar beeld worden verkregen van de extra-locale en regionale variatie. Een ander punt waarmee rekening gehouden dient te worden, is de relatieve pollenproductiviteit. Bomen en planten verschillen sterk van elkaar in de productie en verspreiding van pollen.⁴³ Met name bij het maken van onderscheid tussen de vegetatie in de hoge en lage delen van het landschap is dit gegeven van belang. Verder is bekend dat pollensoorten een variabele resistentie tegen corrosie hebben, waardoor er vertekeningen in het pollenspectrum kunnen ontstaan.⁴⁴ Een slecht geconserveerd monster zal een onjuist beeld geven van het voorkomen van verschillende soorten bomen en planten, en niet goed vergeleken kunnen worden met beter geconserveerde monsters. Om dit probleem te ondervangen is uitsluitend gebruik gemaakt van goed geconserveerde monsters.

Tegenwoordig wordt door sommige onderzoekers met simulatiemodellen gewerkt om de omvang van het herkomstgebied van pollen vast te stellen. Een begrip dat hierbij centraal staat, is het *Relevant Source Area of Pollen* (RSAP). Daaronder wordt de afstand verstaan waarboven er geen betrouwbare relatie meer bestaat tussen de vegetatiesamenstelling en de pollensamenstelling in het geanalyseerde monster.⁴⁵ De omvang van het RSAP is afhankelijk van de grootte van het pollenopvangbekken (bijvoorbeeld een meer, fossiele geul, waterkuil of oppervlaktemonster) en de landschapstructuur. In Zweden zijn simulaties uitgevoerd voor open en half-open landschappen. Hieruit blijkt, dat in beide landschapstypen een betrouwbaar beeld van de vegetatie-samenstelling gereconstrueerd kan worden voor een gebied met een straal van ongeveer 800 meter rond de monsterlocatie. Dit geldt voor kleine opvangbekkens met een diameter van maximaal vijf meter, waartoe ook waterputten en waterkuilen gerekend zouden kunnen worden. Voor oppervlaktemonsters bedraagt de straal ongeveer 400 meter.⁴⁶ Bij gebrek aan Nederlandse simulaties

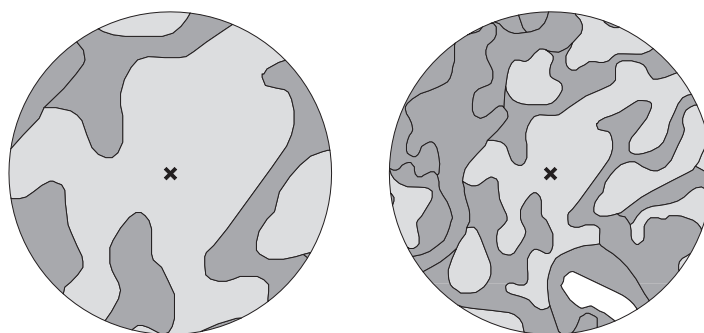

Fig. 14.6 De verdeling van hoge/droge (lichtgrijs) en lage/vochtige (donkergrijs) bodems binnen een straal van 500 en 1000 meter van de monsterlocatie Ypelo (kruisje). Wit: open water. Vochtig: gemiddeld hoogste grondwaterstand minder dan 40 cm onder de oppervlakte, gemiddeld laagste grondwaterstand minder dan 120 cm. Droog: gemiddeld hoogste grondwaterstand meer dan 40 cm onder de oppervlakte, gemiddeld laagste grondwaterstand meer dan 120 cm.⁴⁷

⁴³ Andersen 1970; Sugita *et al.* 1999.

⁴⁴ Havinga 1967.

⁴⁵ Sugita 1994; Broström *et al.* 2005; Bunting *et al.* 2004.

⁴⁶ O.a. Bröstrum 2002.

⁴⁷ Aangezien escomplexen vaak opgehoogd zijn met plaggendekken, zijn de kleine arealen plaggenbodems met een gemiddeld hoogste grondwaterstand tussen 40–80 cm en een gemiddeld laagste grondwaterstand van minder dan 120 cm onder de oppervlakte ook gekarteerd als

vochtige bodems. Datzelfde geldt voor sterk ontwaterde fluviaale afzettingen met dezelfde hedendaagse hydrologische kenmerken. Er is wel rekening gehouden met de sterke daling van de grondwaterspiegel als gevolg van menselijke ingrepen, met name vanaf de negentiende eeuw, maar mogelijke schommelingen in de grondwaterspiegel tussen 1200 v. Chr. en 1500 na Chr. zijn niet verwerkt.

wordt er hier vanuit gegaan dat deze resultaten een goede richtlijn geven voor kleine opvangbekkens in Oost-Nederland. Dit impliceert, dat geen betrouwbare conclusies getrokken kunnen worden over vegetatie en landgebruik op een afstand groter dan circa 800 meter van de monsterlocaties. Aangezien niet alleen beoogd wordt uitspraken te doen over de mate van bebossing op de hoge en droge dekzandruggen en rivierduinen maar ook in lage en vochtige gebieden, is het noodzakelijk om vast te stellen wat de procentuele verhouding van beide landschapstypen binnen het RSAP is. Veel pollen van elen in een overwegend vochtig gebied zal immers een andere betekenis hebben dan in een microregio waar elen slechts binnen een beperkt areaal gegroeid kunnen hebben. Daarom is het voorkomen van beide landschappelijke zones (overwegend natte en overwegend droge gronden) binnen een straal van zowel 500 als 1000 meter vanaf de bemonsterde locaties afzonderlijk in beeld gebracht (fig. 14.6). De palynologische gegevens zijn vervolgens geïnterpreteerd met de (extra-locale) landschapsstructuur als referentiekader.

Uitspraken over de openheid van het landschap worden vaak gedaan aan de hand van de verhouding tussen boompollen en niet-boompollen in pollenmonsters. Er blijkt een sterke correlatie te bestaan tussen de openheid van het landschap zoals die is gereconstrueerd op basis van het onderzoek van kevers, mollusken en plantaardige macroresten, en de verhoudingen tussen boompollen en niet-boompollen in dezelfde onderzoeksgebieden.⁴⁸ Ondanks de problematiek op het gebied van de exacte vertaling van het percentage boompollen naar de openheid van het landschap (deze relatie is niet lineair en sterk afhankelijk van het opvangbekken en het landschapstype) wordt er hier vanuit gegaan dat dit percentage in monsters uit kleine pollenopvangbekkens min of meer representatief is voor de openheid van het landschap.⁴⁹ Voor oppervlaktemonsters beschouwt W. Groenman-van Waateringe percentages boompollen van minder dan 25 % als indicatief voor een open landschap. Bij een percentage tussen 25 en 55 % is sprake van open bos of een bosrandsituatie, terwijl we bij meer dan 55 % te maken hebben met bos.⁵⁰ In sterk door mensen beïnvloede landschappen moet overigens rekening worden gehouden met vertekende factoren. De kans bestaat bijvoorbeeld, dat door menselijke activiteit de stuifmeelproductie van bomen sterk werd beperkt, terwijl er wel sprake was van boomgroei. Er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan vormen van hakhoutcultuur, waarbij de kapcyclus korter is dan de tijd die de bomen nodig hebben om na de kap weer in bloei te komen.⁵¹ Bij de interpretatie van pollenspectra uit waterputten en waterkuilen moet eveneens rekening worden gehouden met het feit dat het formatieproces van vullingen uit dergelijke contexten onder sterke invloed kan hebben gestaan van menselijk handelen.

14.3.4 *Van Atlantisch woud naar parklandschap*

Wanneer de resultaten van alle onderzochte monsters in een chronologisch overzicht worden geplaatst, vertonen de verhoudingen tussen boompollen en niet-boompollen een duidelijke trend (fig. 14.7). In het oudste geanalyseerde monster, dat van Zutphen-Looërenk, bedraagt het percentage boompollen bijna 90 %. Dergelijke hoge percentages boompollen zijn wat betreft de midden-bronstijd en eerdere periodes ook in tal van andere gebieden gedocumenteerd voor monsters van hogere zandgronden (par. 14.3.2). Op het rivierduin van de Looërenk, dat vanaf de tweede helft van de midden-bronstijd tot het eind van de late ijzertijd continu bewoond was, is omstreeks de overgang van de midden- naar de late bronstijd dus sprake van een vrij bosrijke situatie. De pollenspectra van verschillende andere onderzoekslocaties tonen aan, dat de percentages boompollen in de loop van de ijzertijd en Romeinse tijd sterk afnemen. Vanaf de

⁴⁸ O.a. Svenning 2002, 135.

⁴⁹ Mitchell 2005, 171.

⁵⁰ Groenman-Van Waateringe 1986, 197.

⁵¹ Zie bijvoorbeeld Pott 1988; Hicks 2006.

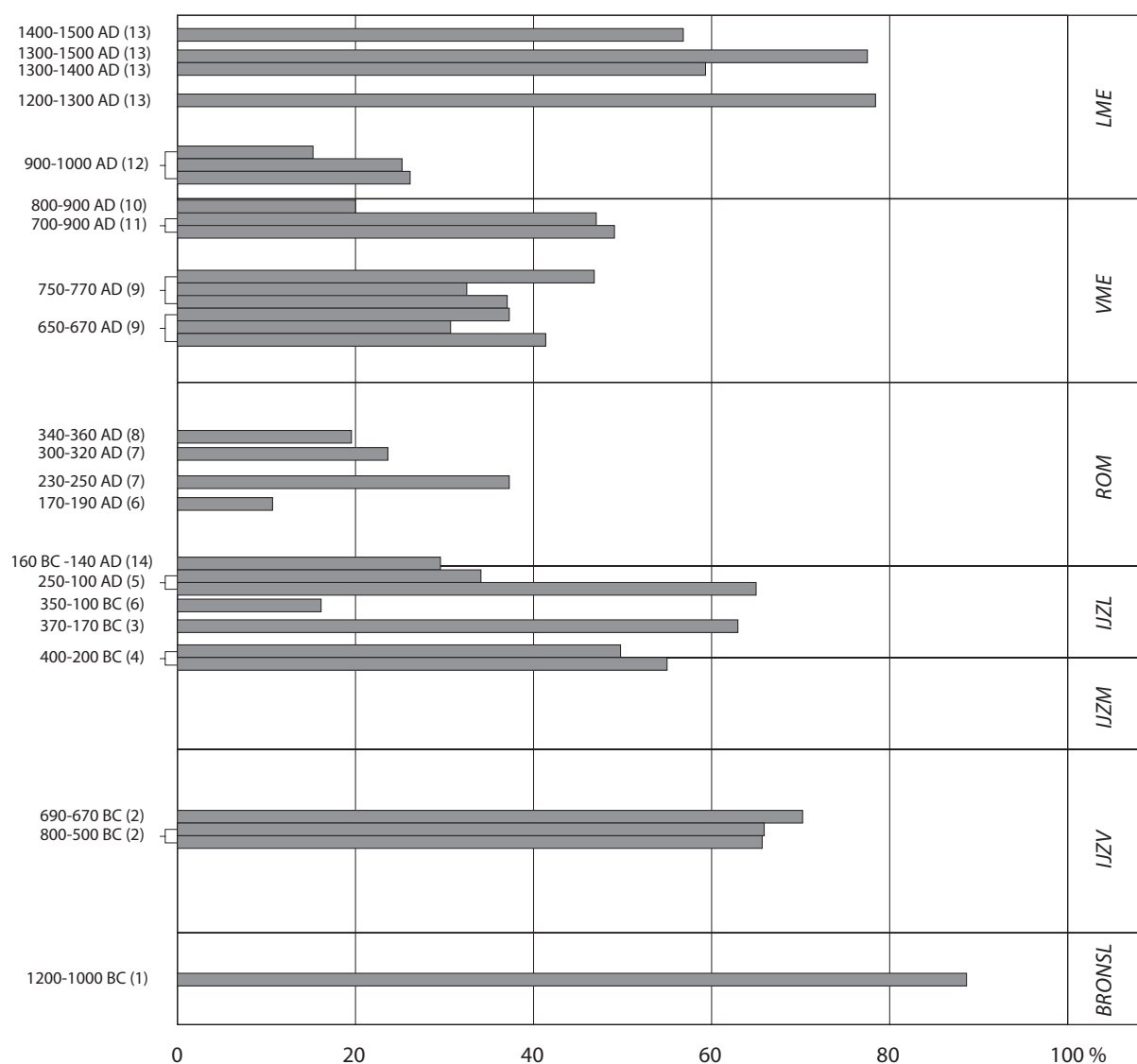

Fig. 14.7 De percentages boompollen in de onderzochte pollenmonsters uit waterputten en waterkuilen. De nummers na de dateringen refereren naar de onderzoekslocaties (tabel 14.1). Boompollen-percentages tussen 25 en 55 % zijn indicatief voor de aanwezigheid van half-open landschappen (Groenman-Van Waateringe 1986, 197).

midden-ijzertijd komen voor het eerst percentages onder de 55 % voor, en is volgens de indeling van W. Groenman-van Waateringe sprake van half-open bos of een bosrandsituatie. Met name in de Romeinse tijd lijkt het aandeel van bos in de directe omgeving van de nederzettingen klein te zijn. Monsters van de vindplaatsen Heeten-De Telgen, Heeten-Hordelman en Colmschate-Skibaan (Weteringer Enk) vertonen percentages boompollen die onder 25 % liggen, waaruit afgeleid kan worden dat er sprake is van open landschappen. In al deze gevallen is sprake van microregionale bewoningskernen en, later, grote escomplexen. Er zijn geen monsters uit de vijfde en zesde eeuw na Christus geanalyseerd, maar in de zevende, achtste en negende eeuw is een lichte stijging van het percentage boompollen waarneembaar. Aangezien de waarden niet boven 50 % uitkomen, is er van grootschalige bosregeneratie in deze fase echter vermoedelijk geen sprake. In de late middeleeuwen, die in dit onderzoek alleen gerepresenteerd zijn door monsters van de vindplaats Zutphen-Looërenk, is tegen de verwachting in een flinke toename zichtbaar in het percentage boompollen. In de betreffende waterputten zijn echter macroresten van eik gevonden, die er op wijzen dat deze toename grotendeels veroorzaakt moet zijn door één of meerdere locaal groei-

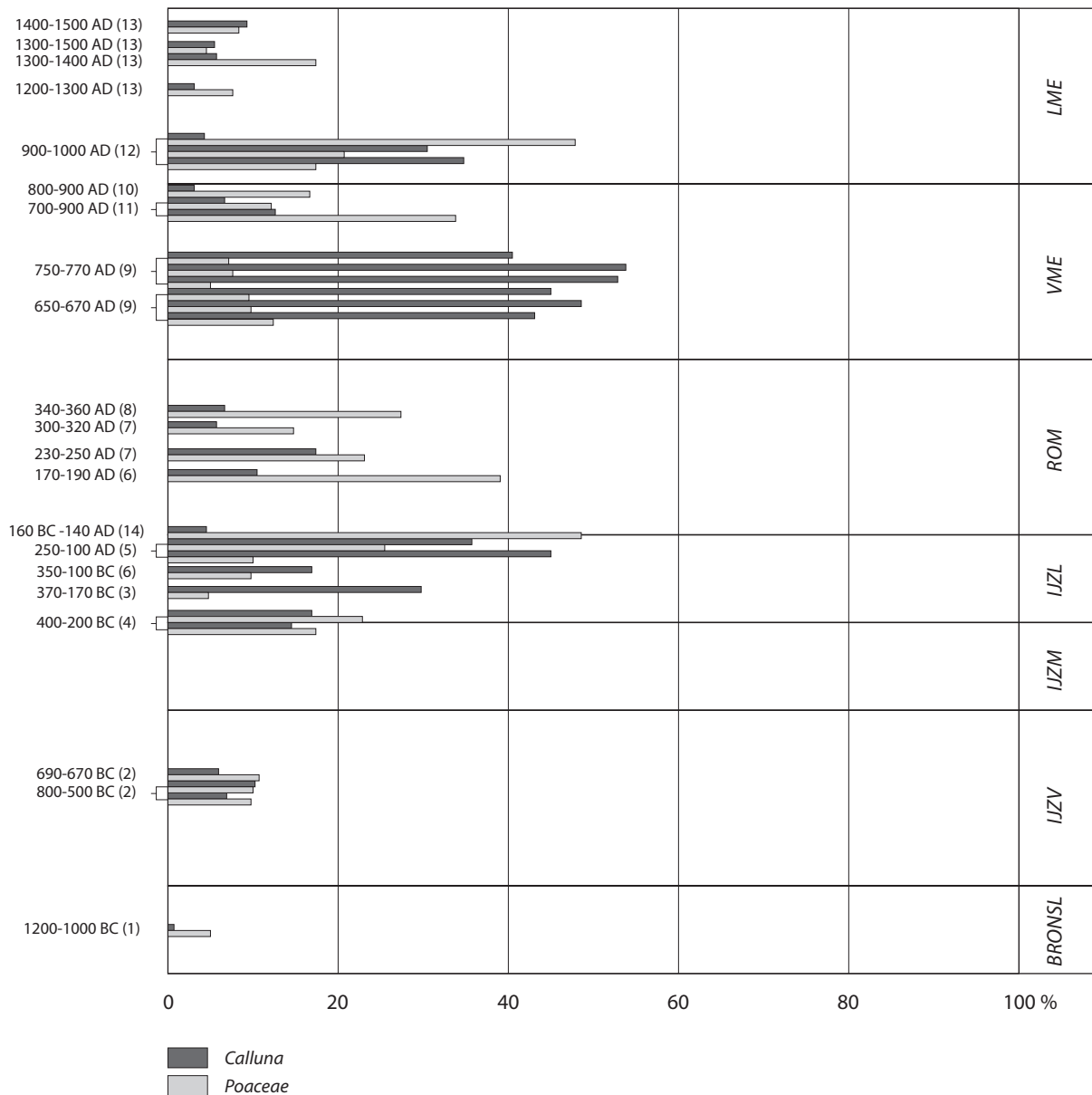

Fig. 14.8 De percentages struikhei (*Calluna*) en grassen (*Poaceae*) in de onderzochte pollenmonsters uit waterputten en waterkuilen.

ende eiken. Verder is elzenpollen afwijkend talrijk, hetgeen wijst op de nabijheid van relatief onaangetast broekbos in aangrenzende laaggelegen gebieden. Vermoedelijk is hier sprake van een bosrandsituatie.⁵²

De trend van een steeds opener wordend landschap vanaf het eind van de midden-bronstijd loopt parallel met een toenemend aandeel van struikhei (fig. 14.8). Met name in de ijzertijd neemt het percentage struikhei sterk toe, terwijl in de Romeinse tijd weer een lichte afname waarneembaar is. In de zevende en achtste eeuw na Christus zijn binnen monsters van de vindplaats Raalte-De Zegge relatief hoge percentages waarneembaar, die wijzen op toegenomen uitputting van de bodem in de omgeving van de nederzetting. In de monsters uit de achtste en negende eeuw van de vindplaatsen Dalfsen-Gerner Marke en Zelhem-Soerlant is het percentage struikhei relatief laag. Dit lijkt te worden gecompenseerd door een wat groter aandeel van grassen. Het is niet helemaal duidelijk hoe dit verklaard moet worden.

⁵² Groenewoudt 2006.

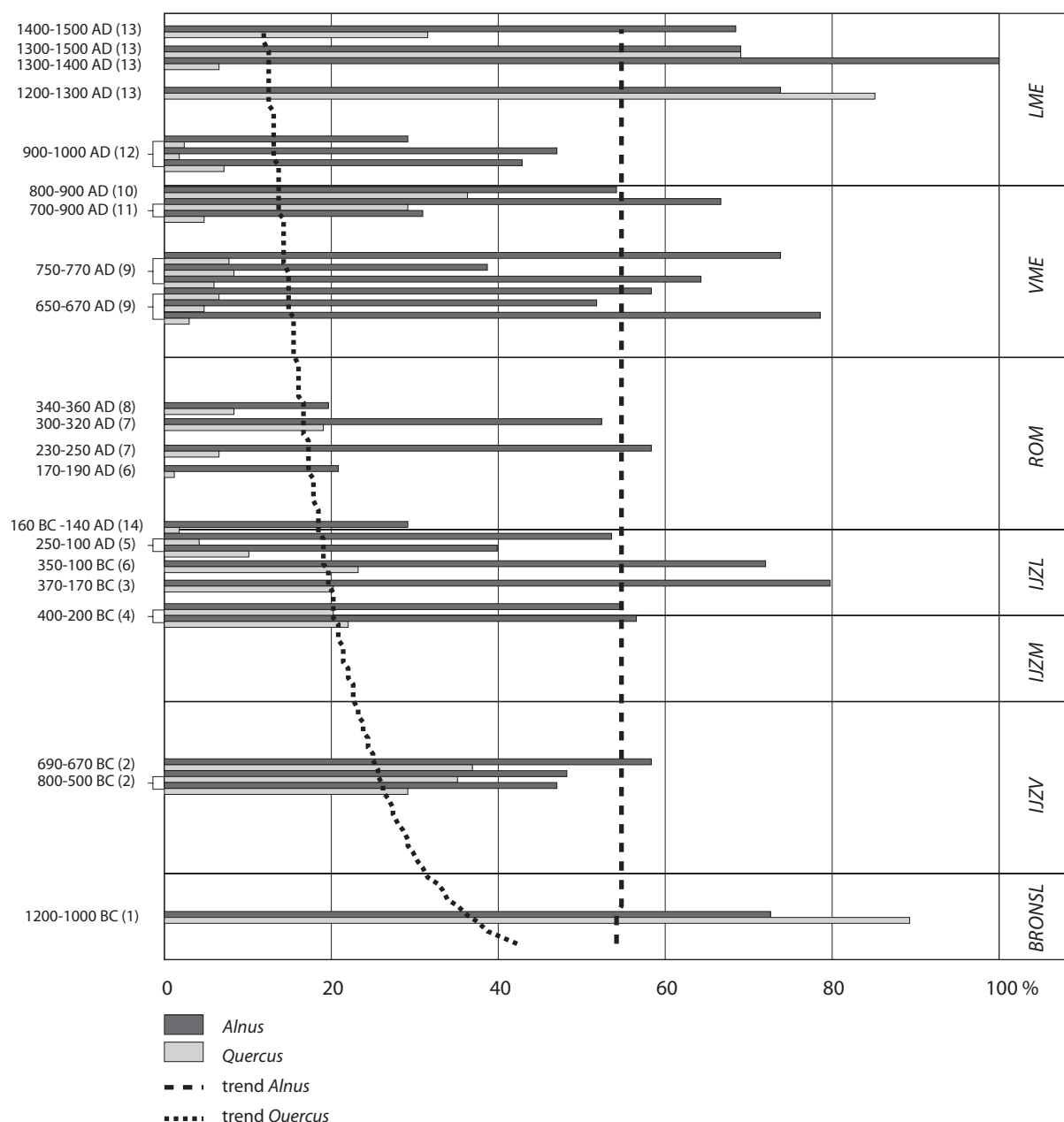

Fig. 14.9 De percentages en (via Excel) gegeneraliseerde trendlijnen van els (*Alnus*) en eik (*Quercus*) in de onderzochte pollenmonsters uit waterputten en waterkuilen.

Het grotere aandeel van grassen kan veroorzaakt zijn door een hogere vruchtbaarheid of degradatiere-sistentie van de bodem. Daardoor bleef het percentage struikhei lager dan dat van grassen, ondanks het feit dat de hogere delen van het landschap intensief werden gebruikt. Dergelijke verschillen in vegetatie kunnen grote invloed op de bestaansbasis van nederzettingen hebben gehad. Runderen en schapen hebben een bepaald percentage gras in hun voeding nodig. Voor schapen ligt dat op ongeveer 50 %, voor runderen op 75 %.⁵³ In de laat-middeleeuwse monsters van Zutphen-Looërenk is het percentage struik-
 heil laag, maar dit is deels veroorzaakt door de dominantie van boompollen.

⁵³ Groenman-Van Waateringe 1986.

De eik kan beschouwd worden als de belangrijkste vertegenwoordiger van het ‘oorspronkelijke’ gevarieerde loofbos dat groeide op de hogere zandgronden, en de els als die van het elzenbroekbos in de lagere, natte delen van het landschap.⁵⁴ In de geanalyseerde monsters nemen de percentages eikenpollen vanaf circa 1200 voor Christus gestaag af (fig. 14.9). Deze trend lijkt alleen onderbroken te worden op de middeleeuwse vindplaatsen Zelhem-Soerlant en Zutphen-Looërenk. Met betrekking tot de Looërenk is al vastgesteld, dat daar in de nabijheid van de nederzetting nog bos aanwezig was. Vermoedelijk was dat ook in Zelhem het geval. In vergelijking met de duidelijke afname van eikenpollen, die een steeds grotere openheid in de directe omgeving van nederzettingen markeert, is het opvallend dat de percentages elzenpollen nauwelijks een trend vertonen. Er is vrijwel geen correlatie tussen de ouderdom van het geanalyseerde monster en het pollenpercentage van de els. Dit lijkt te suggereren dat in de lage delen van het landschap tussen de late prehistorie en de middeleeuwen nauwelijks iets veranderde, en het elzenbroekbos langer in stand bleef dan het gemengde loofbos op de dekzandruggen en rivierduinen. Toch blijkt uit de hoogtes van de percentages elzenpollen, dat er geen sprake geweest kan zijn van een dicht en onaangetast elzenbroekbos. Overigens vertonen bijvoorbeeld ook de percentages van elzen- en eikenpollen in een pollendiagram uit 's-Hertogenbosch, gebaseerd op een veenprofiel nabij een (bewoonde dekzandrug), door de tijd heen verschillende trends.⁵⁵

De sterk uiteenlopende Oost-Nederlandse percentages elzenstuifmeel suggereren, dat er van plaats tot plaats en door de tijd een grote variatie bestond in het voorkomen van elzen en elzenbroekbos. De pollenpercentages van eik en els zijn in de oudste monsters, uit de late bronstijd en vroege ijzertijd, ongeveer gelijk. In latere periodes gaan ze steeds verder uit elkaar lopen. In de monsters van vindplaatsen met een laag aandeel aan vochtige gronden blijken de percentages van elzenpollen niet significant lager te zijn dan die in monsters van andere vindplaatsen. Het percentage van vochtige gronden in de nabije omgeving van de monsterlocatie lijkt dus niet te worden weerspiegeld in de percentages elzenstuifmeel. Dit wijst er op, dat het meeste elzenpollen van regionale herkomst is (meer dan 500 meter afstand). De landschappelijke context binnen een straal van 500 meter van diverse monsterlocaties is inderdaad zodanig, dat het onwaarschijnlijk is dat het aangetroffen elzenpollen overwegend van locale of extra-locale herkomst is. De aanwezigheid van vooral regionaal elzenpollen is een aanwijzing voor landschappelijke openheid, omdat open landschappen bevorderlijk zijn voor de verspreiding van pollen over grotere afstanden. Uit het voorgaande kan afgeleid worden, dat het verdwijnen van bos in de hoge en lage delen van het landschap een verschillende dynamiek heeft gehad. De algemene trend van een graduele afname van het totale bosareaal tussen de late bronstijd en middeleeuwen is duidelijk. Vanaf de ijzertijd nemen echter alleen de percentages eikenpollen sterk af. Als rekening wordt gehouden met het feit dat eik in vergelijking met els relatief veel pollen produceert en een sterkere pollenverspreiding kent⁵⁶, kan worden geconcludeerd dat vooral in de hogere delen van het landschap in de ijzertijd en Romeinse tijd sprake was van een snelle ontbossing en dat het landschap daar vervolgens meestal ook open bleef.

Het palynologisch onderzoek heeft een eerste indruk gegeven van de sterke ontbossing die plaatsvond op grote dekzandruggen en rivierduinen in het westelijke deel van Oost-Nederland, tussen het eind van de midden-bronstijd B en de Romeinse tijd. Toekomstig palynologisch onderzoek zal de waargenomen trends verder kunnen detailleren, en meer inzicht geven in locale variatie. Ongetwijfeld is de trend van

⁵⁴ In Abcoude is vastgesteld dat eiken ook op veen hebben gegroeid (Sass-Klaassen/Hanraets 2004). We gaan er voorlopig vanuit dat dit samenhangt met landschappelijke en landschapsgenetische omstandigheden die kenmerkend zijn voor het kustgebied. In Oost-Nederland zijn er geen aanwijzingen dat er eiken op veen hebben

gegroeid. Hier zal bij moerasvorming al heel snel het nutriënteniveau te laag zijn geweest voor eiken (pers. comm. B. van Geel, Universiteit van Amsterdam).

⁵⁵ Van Beurden 2002b.

⁵⁶ Andersen 1970, 72; Sugita *et al.* 1999, 414.

een geleidelijk opener wordend landschap al eerder ingezet, in de jongere fases van het neolithicum en in de vroege en midden-bronstijd. Vanwege het ontbreken van waterputten en waterkuilen zijn voor deze tijdvakken geen palynologische data uit vergelijkbare contexten waarneembaar, die het mogelijk zouden maken om inzicht te krijgen in de voorgaande periodes. Het onderzoek van veenprofielen uit hoogvenen en fossiele geulen, waarbij met name aan dicht bij archeologisch onderzochte nederzettingen gesitueerde onderzoekslocaties een hoge informatiewaarde moet worden toegekend, geeft echter wel een globale indruk van een onder menselijke invloed steeds groter wordende openheid van het landschap. In hoofdstuk 13 is vastgesteld, dat het eerste betrouwbare voorkomen van graan in Oost-Nederlandse pollenogrammen uit hoogvenen vooralsnog geplaatst moet worden in R. Bakkers *Neolithic Occupation Phase 2* (3450–2600 v. Chr.)⁵⁷, en in die fase ook andere cultuurindicatoren verschijnen of duidelijke trends vertonen. Wel moet opgemerkt worden dat deze bewoningsfase wordt toegeschreven aan de Trechterbeker-cultuur. In het grootste deel van het gebied waaruit de hier onderzochte monsters uit waterkuilen en waterputten afkomstig zijn, komen geen vindplaatsen van de Trechterbeker-cultuur voor. Dit betekent zeker niet dat de westelijke delen van Oost-Nederland in deze fase onbewoond waren (par. 12.2.1.2).

Tussen het midden-neolithicum en de midden-bronstijd A lagen de nederzettingen in Oost-Nederland waarschijnlijk als eilanden in het gemengde eikenbos, waarbij natuurlijke open plekken de eerste ontginningskernen hebben gevormd. Het nederzettingssysteem wordt in deze fase gekenmerkt door een hoge mate van mobiliteit (par. 13.3). Omstreeks 1500 voor Christus raakt tenminste een deel van de grote dekzandruggen en rivierduinen permanent bewoond. De nederzettingen werden weliswaar nog steeds regelmatig verplaatst, maar deze bewegingen vonden plaats binnen dezelfde landschappelijke eenheden. Kleinere zandruggen op meer ‘marginale’ locaties vertonen daarentegen vaak sporen van kortstondiger bewoning, waarbij lokaal wel verschillen in (onder meer) bewoningsduur aanwijsbaar zijn. De midden-bronstijd B kan worden aangemerkt als de aanvangsfase van een periode waarin de menselijke invloed op de vegetatie-samenstelling steeds sterkere vormen begon aan te nemen, vooral op die grote en intensief bewoonde zandruggen waar later essen en enken zouden ontstaan. In het oudste onderzochte monster, van de vindplaats Zutphen-Looërenk, blijkt uit het hoge percentage boompollen dat er op dit rivierduin omstreeks de overgang van de midden-bronstijd naar de late bronstijd nog sprake was van een bosrijke situatie. Dit sluit mogelijk aan bij het waargenomen bewoningspatroon op de vindplaats Colmschate-Weteringer Enk. De opgegraven gebouwstructuren uit de tweede helft van de midden-bronstijd hebben wisselende oriëntaties. Vermoedelijk was de dekzandrug in deze fase nog relatief bebost, en lagen de nederzettingen relatief open stukken bos. Vanaf de late bronstijd en met name de vroege ijzertijd hebben de huisplattegronden een uniforme oriëntatie, en kan een frequent gebruikt oost-west lopend pad over de top van de dekzandrug als richtlijn hebben gediend voor de bouwrichting, locatie en verplaatsingen van de boerderijen.⁵⁸ Wellicht wijst deze ontwikkeling op een groter wordende openheid van het landschap. Overigens wijst ook palynologisch onderzoek van een midden-bronstijd-grafheuvel in het Twentse Gammelke, buiten het gebied dat hier centraal staan, er op dat dit grafmonument werd aangelegd op een open plek in een relatief bebost landschap (par. 3.5.3).⁵⁹

De ontbossing van de hogere zandgronden zette voort in de ijzertijd en Romeinse tijd, waardoor een fundamentele omkering van de landschapsstructuur plaatsvond (fig. 14.10). De nederzettingen lagen niet langer als eilanden in het bos, maar bosrelicten kwamen als eilanden temidden van cultuurgrond te liggen.⁶⁰ Dit proces lijkt zich in de Romeinse tijd te hebben gestabiliseerd. Op de hogere gronden in de omgeving van de palynologisch onderzochte nederzettingen waren toen overall relatief open landschappen ontstaan. De volgende vraag is, in hoeverre de half-open en open landschappen die uit het palynolo-

⁵⁷ Bakker 2003.

⁵⁹ Casparie 1973.

⁵⁸ Hermsen 2007a, 219–220.

⁶⁰ Vergelijk Groenewoudt 2006, 120.

gisch onderzoek naar voren komen, een ruimtelijke dynamiek kenden. Is er in de ijzertijd en Romeinse tijd sprake van een *moving mosaic*⁶¹, zoals voor de voorgaande periode wordt verondersteld, of vond er een stabilisering van het cultuurlandschap plaats? Hoewel deze vraag in algemene zin nog niet direct beantwoord kan worden, is het zeker mogelijk dat een eventuele stabilisering samenhangt met de groter wordende plaatsvastheid van de nederzettingen die met name waarneembaar is in de midden- en

laat-Romeinse tijd. De veronderstelde bewoningscontinuïteit tussen de midden-bronstijd B en Romeinse tijd op grote dekzandruggen en rivierduinen doet vermoeden dat er met name in het jongere deel van deze tijdsspanne nauwelijks bos van betekenis meer aanwezig was. Zeer lage percentages van boompollen in het algemeen, en specifiek van de eik, zijn zichtbaar in monsters uit de midden- en laat-Romeinse nederzettingen van Heeten en Colmschate. Het gaat hier om voor Oost-Nederlandse begrippen grote, plaatsvast en ogenschijnlijk planmatig uitgelegde nederzettingen, die in de late prehistorie geen parallellen kennen. De langdurige en intensieve bewoning op deze locaties zal zonder twijfel van veel grotere invloed zijn geweest op de vegetatie-ontwikkeling in de directe omgeving dan de relatief kortstondige bewoning die (ook in de Romeinse tijd nog) op kleinere dekzandruggen plaatsvond. Een aanwijzing daarvoor is, dat op grote dekzandruggen en rivierduinen in Oost-Nederland slechts zelden boomvallen worden aangetroffen die jonger zijn dan de nederzettingssporen uit de late prehistorie en Romeinse tijd.⁶² Dat is op minder gunstige bewoningslocaties wel het geval. Dit pleit tegen substantiële bosregeneratie. De palynologische gegevens wijzen in dezelfde richting. Alle monsters uit de randzones van de latere grote essen en enken duiden op een relatief grote landschappelijke openheid. Een afwisseling van openheid (ontginning/bewoning) en geslotenheid (bosregeneratie/verlating) zou een meer variabele verhouding tussen boompollen en niet-boompollen ten gevolg hebben gehad.

De vegetatie-ontwikkeling in de periode direct na de Romeinse tijd is moeilijk te reconstrueren. Er zijn voornamelijk relatief weinig nederzettingsterreinen uit de vijfde en zesde eeuw onderzocht, waardoor de mogelijkheden voor palynologisch onderzoek op dit moment zeer beperkt zijn.⁶³ Het is nog niet geheel duidelijk, in hoeverre de afname van het aantal vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen ten opzichte van de Romeinse tijd ook wijst op een afname van bewoningsdichtheid (par. 12.2.1.4). In ieder geval zijn er de laatste decennia steeds meer aanwijzingen verkregen voor bewoningscontinuïteit, in diverse microregio's, en tonen de bewoningspatronen op supraregionaal schaalniveau sterke overeenkomsten. In Zuid-Nederland is ruwweg tussen het eind van de derde en het begin van de zesde eeuw na Christus, direct na de periode van Romeinse overheersing, sprake van substantiële bosregeneratie op de hogere

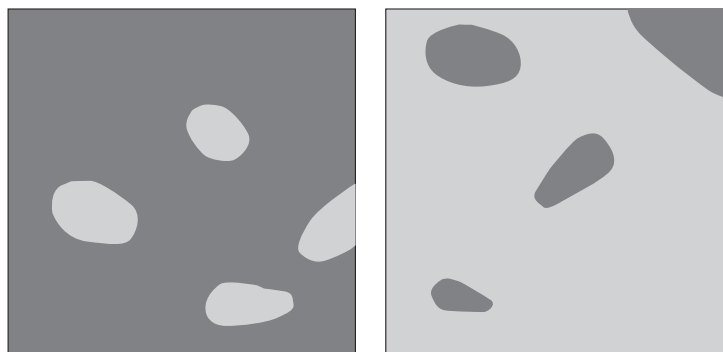

Fig. 14.10 Schematische weergave van de omkering van de landschapsstructuur tussen het midden-neolithicum en de Romeinse tijd, van nederzettingen als eilanden in het bos (links) naar bosrelicten als eilanden te midden van cultuurgrond.

⁶¹ Gimingham 1975, Spek 2004, 129.

⁶² Zie voor relaties tussen boomvallen en archeologie bijvoorbeeld Kooi 1974; Crombé 1993; Langohr 1993.

⁶³ Er is een poging gedaan om in het kader van dit onderzoek ook monsters uit een serie waterputten van de vroeg-middeleeuwse nederzetting van Zutphen-Ooyer-

hoek (350-700 na Chr.) te analyseren. De conservering van de betreffende monsters, die al genomen waren in de jaren negentig van de vorige eeuw, bleek echter niet goed genoeg te zijn om een betrouwbaar beeld van de vegetatie-ontwikkeling te verkrijgen.

zandgronden.⁶⁴ Dat beeld wijkt overigens af van de situatie in delen van Engeland, waar steeds meer aanwijzingen beschikbaar komen dat direct na de Romeinse tijd weliswaar een verandering optrad in het landbouwsysteem (extensivering, minder akkergrond), maar in zijn algemeenheid geen aanmerkelijke uitbreiding van het bosareaal.⁶⁵ Bovendien ontstond daar op plaatsen waar wel bosregeneratie plaatsvond, geen gesloten bos meer.⁶⁶ In het voorgaande is aangetoond, dat zowel archeologische als palynologische bronnen sterke aanwijzingen geven dat er in Oost-Nederland in de derde of vierde eeuw geen sprake was van bosregeneratie, in tegenstelling tot Zuid-Nederland. De verwachting is vooralsnog, dat er ook geen bosregeneratie plaatsvond in de vijfde en zesde eeuw, althans niet substantieel. De zevende en achtste-eeuwse monsters van Raalte-De Zegge wijzen op een half-open landschap. De boompollenwaardes liggen gemiddeld slechts iets hoger dan die in de onderzochte monsters van vindplaatsen uit de Romeinse tijd. Ook het ontbreken van post-Romeinse boomvallen spreekt tegen grootschalige bosregeneratie.

14.3.5 *Achterhoekse wildernissen: Steenrewalt, Synwede en Berlewalde*

Vanaf het midden- en laat-neolithicum transformeerde het vegetatiebeeld van de hogere delen van het Oost-Nederlandse landschap dus in hoog tempo van een Atlantisch climaxbos, met her en der een bewoonde open plek, naar een grotendeels open landschap met verspreide bosrelicten. Deze ontwikkeling vond in de westelijke delen van Oost-Nederland plaats op de meest intensief bewoonde dekzandruggen en rivierduinen, die vanaf de late middeleeuwen een ontwikkeling doormaakten tot essen en enken. Op dit patroon bestaan wel uitzonderingen. Niet alleen de opvallend hoge percentages boompollen in monsters van de laat-middeleeuwse nederzetting Zutphen-Looërenk, maar ook de resultaten van het botanisch onderzoek voor de achtste- en negende-eeuwse nederzetting Zelhem-Soerlant wijken af van de trend. De pollenspectra voor beide vindplaatsen wijzen er op, dat sommige delen van de Achterhoek in de middeleeuwen nog relatief dicht bebost waren. Dit bos zal zich hoofdzakelijk hebben bevonden in de lagere delen van het landschap. In de jaren veertig van de vorige eeuw vestigde B.H. Slicher van Bath, onder meer op basis van het onderzoek van toponiemen, ook al de aandacht op de bosrijkheid van delen van het Achterhoekse landschap: *Voegen we deze gegevens bijeen, dan constateren we, dat in oude tijd een grote strook langs de IJsel – zich uitstrekkende van de Oude IJsel tot aan de Schipbeek – met bos bedekt moet zijn geweest. De oostgrens hiervan liep langs Verwolde – Lochem – Vorden naar Keppel [...]. Al behoeven we ons deze bossen niet als een dicht gesloten oerwoud te denken – vooral in de moerassige streken langs de IJsel zal men veel laag hout en opslag van allerlei struikgewas aangetroffen hebben – toch was De Graafschap veel bosrijker dan Drenthe en Twente.*⁶⁷

In de vorige paragraaf is beargumenteerd, dat de vegetatie-ontwikkeling in de hogere en lagere delen van het landschap een verschillende dynamiek heeft gehad. Op de intensief bewoonde dekzandruggen en rivierduinen vond met name tussen de midden-bronstijd B en Romeinse tijd een snelle ontbossing plaats. Daarentegen zullen omvangrijke lage en vochtige delen van het landschap nog tot ver in de middeleeuwen grotendeels onbewoonde 'wildernissen' hebben gevormd. De ligging daarvan is in grote lijnen al af te leiden aan de in hoofdstuk 12 gereconstrueerde supraregionale bewoningspatronen tussen de late prehistorie en de vroege middeleeuwen. Voor het bestaan van deze overwegend vochtige en onontgonnen gebieden, waar hoogvenen (par. 14.2) en relatief dichte bossen voorkwamen, zijn er naast palynologische en archeologische bronnen ook verschillende historische en toponymische aanwijzingen.

⁶⁴ O.a. Van Beurden 2002b; Roymans/Gerritsen 2002.

⁶⁵ Rackham 1980, 131-132, 1990, 41-43; Bell 1989; Esmonde Cleary 1995; Fyfe/Rippon 2004; Rippon *et al.* 2006; Rippon/Gardiner 2007, 232-233.

⁶⁶ Hooke 1989, 1998; Rackham 1980; Chatwin/Gardiner 2005.

⁶⁷ Slicher van Bath 1949, 121. Zie ook Slicher van Bath 1944b, o.a. 177-180.

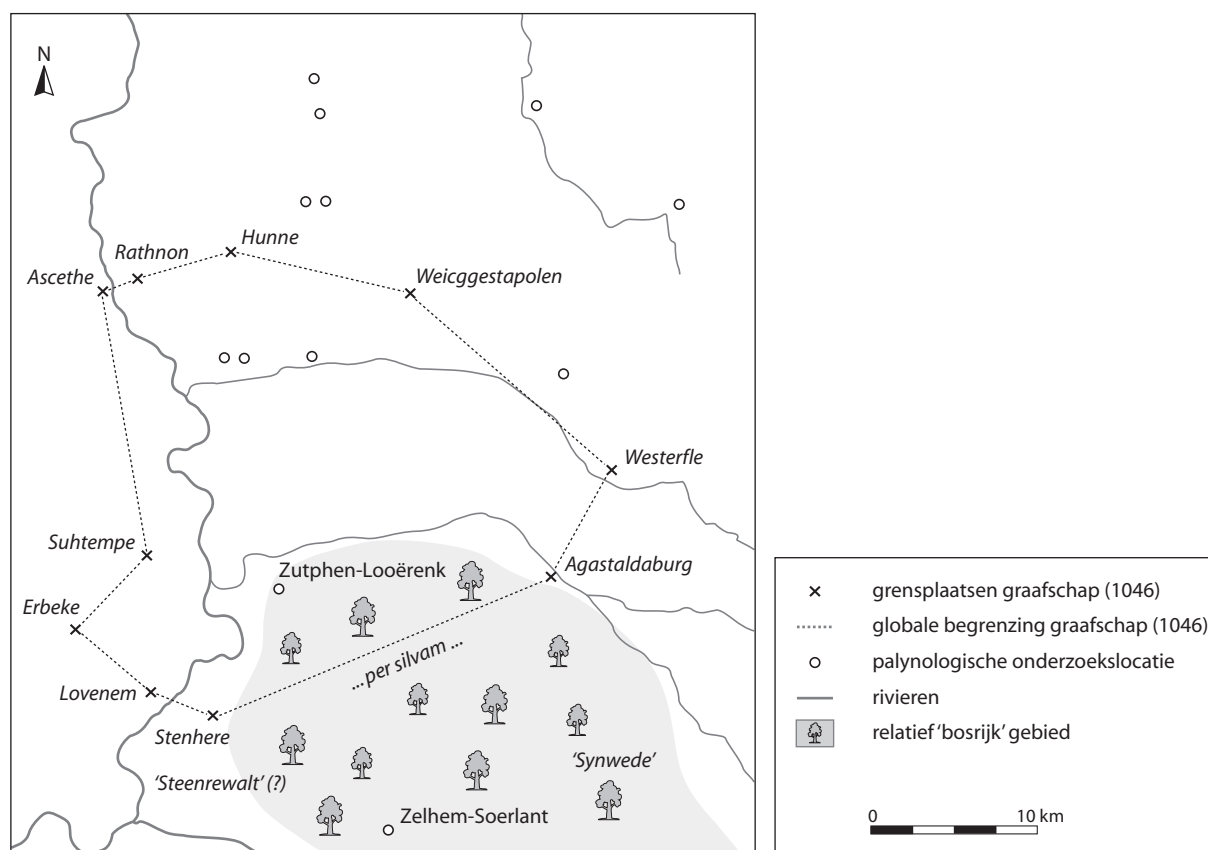

Fig. 14.11 Globale reconstructie van de begrenzing van een graafschap in Hamaland, aan de hand van een reeks nederzettingen en versterkingen die in een document uit 1046 worden vermeld. Op basis van zowel palynologische als historische informatie is het aannemelijk dat een deel van deze graafschap relatief bosrijk was.

Zo is gedocumenteerd dat ene Oodhelm in het jaar 797 aan de missionaris Liudger een zesde deel van een hoeve in de buurschap *Hrenneri* (Rienderen, bij Brummen) schonk, inclusief de aandelen in de bossen langs de IJssel.⁶⁸ In een beschrijving uit 1046 wordt de begrenzing van een graafschap in Hamaland aangegeven aan de hand van een reeks nederzettingen en versterkingen (fig. 14.11).⁶⁹ Tussen de twee grensplaatsen *Agastaldaburg* (Hazelberg, bij Zwiëp) en *Stenhere* (Steenderen), die circa 22 kilometer uit elkaar liggen, loopt de grens volgens de beschrijving door bos (*per silvam*). Deze aanduiding wordt alleen voor dit deel van de grens gebruikt. Blijkbaar was dit gebied bosrijker dan andere delen van de grens, en lagen tussen de genoemde plaatsen geen andere nederzettingen die konden worden gebruikt om het verloop daarvan aan te duiden.

Enkele historische bronnen geven inzicht in de namen van de bosrijke gebieden die zich in de middeleeuwen nog in Oost-Nederland bevonden. Een oorkonde uit het jaar 996 vermeldt het bos *Steenrewalt* nabij Steenderen, dat zich dus in het zuidwestelijke deel van de Achterhoek bevond.⁷⁰ In de oudste rekening van de graaf van Gelre uit het rekeningjaar 1294/1295 wordt gesproken over opbrengsten uit de bossen *Berlewalde* en *Synwede*.⁷¹ Het *Synwede* kan geïdentificeerd worden als het Zieuwent, een groot broekgebied dat in het centrale deel van de Achterhoek ten zuidoosten van Ruurlo ligt. Het *Berlewalde*

⁶⁸ *Cum illis comprehensionibus in silva, que note sunt iuxta Hissalam...* (Sloet 1872-1876, 20; Ter Kuile 1963-1969).

⁷⁰ Sloet 1872-1876, 115; Künzel *et al.* 1988.

⁷¹ Meihuizen 1953, 53-55, fol. 12.

⁶⁹ Muller/Bouman 1920, nr. 202; Wartena 1989.

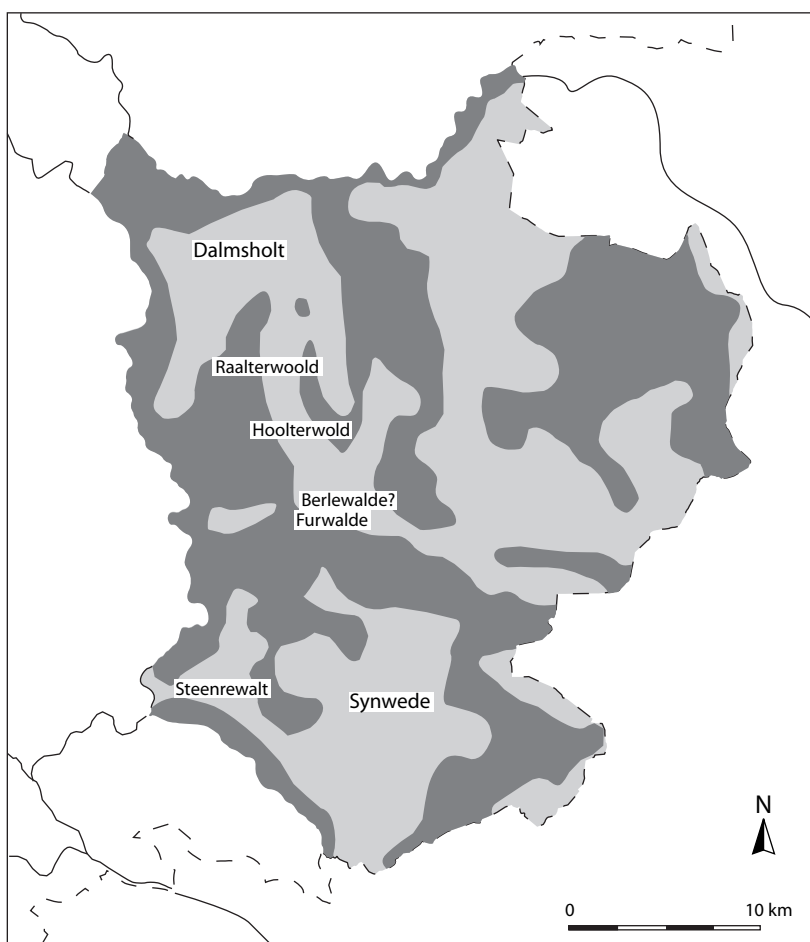

Fig. 14.12 De ligging van enkele uit historische bronnen bekende, in de middeleeuwen nog bosrijke gebieden, in relatie tot de als belangrijkste bewoningskernen aangewezen delen van Oost-Nederland (donkergrijns). Twente is niet gekarteerd. Niet alle weergegeven wold-gebieden worden in de tekst besproken. Vermoedelijk betrof het geen aaneengesloten dichte bossen, maar lappendekkens bestaand uit halfopen bosweides, hakhout, gesloten (moeras)bos en veenmoeras.

is geografisch moeilijker te plaatsen. Vermoedelijk bevond dit zich in de noordwestelijke Achterhoek.⁷² In een historische bron uit 1265 wordt gesproken van het goed *Furwalde*, dat ongetwijfeld verwijst naar Verwolde in het noordwestelijke deel van de Achterhoek.⁷³ Ook buiten de Achterhoek hebben in de middeleeuwen nog vergelijkbare wildernissen bestaan. Aan de Schipbeek bij Bathmen bijvoorbeeld, in zuidwestelijk Salland, werd in 1360 het kasteel Arkelstein gebouwd in een groot *woldt*.⁷⁴ Dit bosgebied moet ter plaatse van het huidige Holterbroek hebben gelegen.⁷⁵ De ligging van de bosrijke gebieden, voor zover die reconstrueerbaar is, vertoont een duidelijke negatieve correlatie met de bewoningspatronen die in hoofdstuk 12 zijn gereconstrueerd (fig. 14.12).

In de middeleeuwse bronnen komen voor de overgebleven bosrijke gebieden vooral *wold*-toponiemen voor: *Steenrewalt*, *Synwede*, *Berlewald*, *Furwalde* en het *woldt* bij Bathmen. Vermoedelijk refereren dergelijke toponiemen in oorsprong aan uitgestrekte, bosrijke en deels moerassige landschappen.⁷⁶ Er was vrijwel zeker geen sprake van een ongeschonden en aaneengesloten 'oerwoud'. Waarschijnlijk kunnen de Oost-

⁷² Keunen in voorb.

⁷³ Ter Kuile 1964.

⁷⁴ Mulder 1887, 11.

⁷⁵ Doorninck 1894, 93.

⁷⁶ Ter Laak 2005, 136-138; Spek/Van Exter 2007, 396.

Nederlandse ‘wildernissen’ gekarakteriseerd worden als een lappendeken van halfopen bosweide, hakhout, gesloten (moeras)bos en veenmoeras. Hoewel ze geografisch en landschappelijk een ‘perifere’ positie innamen ten opzichte van de belangrijkste bewoningskernen, werden deze marginale landschappen wel op diverse manieren geëxploiteerd. Er zijn sterke historische aanwijzingen, dat in de late middeleeuwen in deze gebieden halfwilde en vermoedelijk extensief beheerde ‘bospaarden’ voorkwamen.⁷⁷ Op grassige open plekken (bosweides) werden runderen en varkens geweid⁷⁸, en wellicht werd er nog gejaagd op groot wild. De bossen werden onder meer gebruikt voor de winning van brand- en constructiehout. Zowel archeologische als historische bronnen tonen aan, dat houtskoolproductie in de Achterhoek nog tot in het begin van de twintigste eeuw een belangrijke rol speelde.⁷⁹

In het hedendaagse Oost-Nederlandse landschap doet weinig meer denken aan de voormalige wildernissen die het gebied in de middeleeuwen rijk was. Het landschap in de lage delen van Oost-Nederland wordt tegenwoordig gekenmerkt door openheid en grootschaligheid. In dit wijde en grotendeels vlakke landschap komen vooral ‘broeken’, ‘flieren’ en ‘goren’ voor. Deze refereren aan vroeger gemeenschappelijk gebruikte weide- en hooilanden, alsmede aan ‘jonge’ ontginningen van vochtige heide. De transformatiefase van de uitgestrekte lagere delen van het landschap heeft een oorsprong omstreeks de dertiende eeuw, toen de eerste kleinschalige ontginningen plaatsvonden. Door boskap, overbeweiding en doelbewuste ontginningen werd het landschap snel opener, en meer versnipperd dan voorheen. Met name in de zestiende en zeventiende eeuw verdween een groot deel van het resterende bos als gevolg van overexploitatie.⁸⁰ Een nieuwe transformatiefase vond plaats als gevolg van de verdeling van de markegronden rond het midden van de negentiende eeuw.⁸¹ Het land raakte verkaveld en fysiek versnipperd door de aanplant van houtsingels. Ook werden er nu boerderijen gesticht. Kastelen en buitenhuizen ontwikkelden zich in dezelfde fase tot uitgestrekte landgoederen, waardoor er weer groene elementen terugkwamen in het landschap.⁸²

14.4 ZAND EN WATER

14.4.1 *Erosie en sedimentatie*

In de voorgaande paragraaf is aangetoond, dat in de loop van de late prehistorie en Romeinse tijd een grootschalige ontbossing plaatsvond op grote dekzandruggen en rivierduinen die (vermoedelijk) permanent bewoond waren vanaf de tweede helft van de midden-bronstijd. Deze ontbossing lag ten grondslag aan verschillende andere landschappelijke processen. Om deze ontwikkelingen te reconstrueren, kan nogmaals Drents landschapsonderzoek als achtergrond worden genomen. T. Spek heeft aangetoond, dat de ontbossing van grote delen van het Drents Plateau tussen het midden-neolithicum en de midden-ijzertijd grote gevolgen had voor de regionale en lokale hydrologie.⁸³ Door het grootschalige verdwijnen van bos ontstond een groter neerslagoverschot en steeg de grondwaterspiegel. Deze stijging zal in de hogere delen van de dekzandlandschappen niet direct merkbaar geweest zijn, omdat het grondwater zich daarvoor te diep bevond. De verwijdering van het vegetatiedek zorgde wel voor bodemdegradatie, erosie en lokale zandverstuivingen.⁸⁴ De hydrologische veranderingen waren wel duidelijk merkbaar in de lagere delen van het landschap. Voorheen droge gebieden werden aanzienlijk natter, het debiet van beken nam sterk

⁷⁷ Meihuizen 1953, 53-55, fol. 12; Van den Bergh 1949, 146; Keunen in voorb.

⁷⁸ Dirx 1997, 1998.

⁷⁹ Martinet 1790; Hulshof 1947; Groenewoudt 2006, 2007.

⁸⁰ Dirx 1997, 1998; Bakker/Van Tweel-Groot 1998.

⁸¹ Demoed 1987.

⁸² O.a. Van Cruyningen 2002, 2003, 2005.

⁸³ Spek 2004, 116-119.

⁸⁴ Spek 2004, 117.

toe en in sommige beekdalen en dekzanddepressies kwam veen tot ontwikkeling. Er zijn indicaties, dat vergelijkbare processen in Oost-Nederland hebben plaatsgevonden. In deze en de volgende paragraaf zal worden ingegaan op archeologisch gedocumenteerde aanwijzingen voor veranderingen in de waterhuishouding, erosie, sedimentatie en stuifzand.

Er is tot dusver voor Oost-Nederland geen onderzoek gedaan naar hydrologische veranderingen gedurende het Holoceen. Hoewel niet specifiek op dit gebied gericht, zijn de studies van L.M. Dupont en S.J.P. Bohncke belangrijke informatiebronnen.⁸⁵ Beide onderzoekers hebben schommelingen in hydrologische condities in kaart gebracht, onder meer op basis van palynologisch onderzoek van hoogveenprofielen. In hoofdstuk 13 is al vermeld, dat de relatief ‘droge’ omstandigheden die heersten omstreeks de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd gekoppeld worden aan het bewoond raken van sommige relatief laaggelegen gebieden, die voorheen te nat waren voor bewoning.⁸⁶ Het is echter de vraag, in hoeverre bijvoorbeeld Duponts gegevens voor Zuidoost-Drenthe corresponderen met de situatie in Oost-Nederland, welke invloed hydrologische veranderingen hadden op de bewoonbaarheid van specifieke landschappelijke eenheden en welke factoren exact ten grondslag lagen aan de waargenomen dynamiek. Met de huidige kennisstand zijn deze vragen voor Oost-Nederland nog niet te beantwoorden. Vermoedelijk kunnen in de toekomst op paleo-ecologisch onderzoek gebaseerde hydrologische simulatiemodellen goede aanknopingspunten voor onderzoek bieden.⁸⁷ Daarnaast zijn voor enkele locaties in het westelijke deel van het onderzoeksgebied, met name in Raalte, Heeten, Colmschate en Zutphen, pogingen gedaan om hydrologische veranderingen te traceren aan de hand van vergelijking van de grondwaterspiegels in archeologisch onderzochte waterputten.

F.S. Zuidhoff vergeleek de waargenomen grondwaterspiegels in verschillende archeologisch onderzochte waterputten in nederzettingen in Raalte en Heeten, die dateren uit de fase tussen de ijzertijd en de vroege middeleeuwen.⁸⁸ Daaruit wordt een globale ontwikkeling gereconstrueerd van een stijging van de grondwaterspiegel tussen de ijzertijd en de Romeinse tijd met circa 40 centimeter. In de vroege middeleeuwen daalde de grondwaterspiegel weer, met circa 20 centimeter. De eerstgenoemde stijging wordt gekoppeld aan de ontbossing van de hogere delen van het landschap. De daarop volgende daling zou volgens Zuidhoff veroorzaakt zijn door bosregeneratie in de vroege middeleeuwen. Volgens I. Hermsen wijzen waterputten uit de nederzetting uit de Romeinse tijd op de Weteringer Enk in Colmschate er op, dat de grondwaterspiegel in de loop van de derde en vierde eeuw sterk daalde.⁸⁹ Hij relateert deze waarneming aan een klimatologische verandering die zich in grote delen van West-Europa manifesteerde tussen de tweede helft van de derde eeuw en het eerste kwart van de vijfde eeuw na Christus.⁹⁰ Hermsen sluit zelfs niet uit, dat deze droogteperiode een rol heeft gespeeld bij het verlaten van de nederzetting in het eerste kwart van de vijfde eeuw. M. Groothedde analyseerde een serie waterputten op de vindplaats Zutphen-Ooyerhoek (Eme), die dateren uit de periode tussen de zevende en de veertiende eeuw na Christus.⁹¹ Hij neemt tussen de zevende en elfde eeuw relatief weinig variatie waar in de grondwaterspiegel. Vanaf de twaalfde eeuw bestaat er een veel grotere variatie. Hij verklaart deze door een grotere seizoensmatige wisseling van de grondwaterstanden, die veroorzaakt werd door grote veranderingen in de waterhuishouding van het IJsseldal. In deze fase nam de hoeveelheid Rijnwater die door het IJsseldal stroomde, afkomstig uit het Duitse Rijnland, sterk toe. Daarnaast kent hij ook een rol toe aan de ontginningen in de elfde en twaalfde eeuw in de directe omgeving. Deze leidden tot een veel grotere afwatering van de natte broekgebieden in het achterland naar de IJsselvallei, via beken en rivieren zoals de Berkel.

⁸⁵ Dupont 1985; Bohncke 1991.

⁸⁶ Spek 2004, 152.

⁸⁷ Spek 2004, 116.

⁸⁸ Zuidhoff 2007, 346–350.

⁸⁹ Hermsen 2007a, 244–245.

⁹⁰ Schmidt/Gruhle 2003.

Uiteraard is het de vraag, in hoeverre de waargenomen trends in grondwaterspiegel met elkaar mogen worden vergeleken, en wat ze precies vertellen over de menselijke invloed op het landschap. Terwijl Hermsen zijn waarnemingen relateert aan een algemene klimaatsverandering in de midden- en laat-Romeinse tijd, wijst Zuidhoff hoofdzakelijk op door de mens veroorzaakte ontbossing. Groothedde zet grondwaterschommelingen af tegen toegenomen ontginningen in het ‘achterland’ en een toegenomen afvoer van water door de IJssel, die op haar beurt veroorzaakt werd door grootschalige ontbossingen in het Duitse Rijnland. Het is moeilijk om te bepalen aan welke factoren het meeste gewicht moet worden toegekend. W.H. Zagwijn en T. Spek merken op, dat veranderingen in de waterhuishouding op de hogere zandgronden tijdens het Holoceen eerder het gevolg zullen zijn van door menselijke activiteiten veroorzaakte veranderingen in de vegetatiesamenstelling, dan van klimaatsveranderingen.⁹² Dit leidt tot twijfel aan de verklaring van Hermsen voor de daling van de grondwaterspiegel in Colmschate. Anderzijds lijkt het op basis van de eerder besproken resultaten van het paleobotanisch onderzoek onwaarschijnlijk, dat in de vroege middeleeuwen in Raalte een grootschalige bosregeneratie plaatsvond die leidde tot een substantiële daling van de grondwaterspiegel. Verder moet benadrukt worden, dat de waargenomen grondwaterstanden in waterputten door diverse factoren bepaald kunnen zijn. De grondwaterspiegel is onder meer afhankelijk van de ligging van de waterputten op het terrein, de algemene hoogteligging van het gebied, het seizoen waarin de put gegraven werd en vegetatie en neerslag. Dat er binnen vindplaatsen al variatie waarneembaar is in de grondwaterspiegel in waterputten van een ongeveer vergelijkbare ouderdom, wijst er op dat er voorzichtig moet worden omgegaan met de vergelijking van grondwatertrends in verschillende delen van Oost-Nederland. Vanwege deze methodologische vraagtekens, het vooralsnog beperkte aantal waarnemingen en het feit dat de waterputten op verschillende wijze gedocumenteerd zijn, wordt deze onderzoeksmethodiek hier verder buiten beschouwing gelaten. In het volgende zal de aandacht worden gevestigd op andere aspecten binnen het archeologisch bestand die wijzen op door menselijk handelen veroorzaakte landschapsdynamiek.

Dat de hogere zandgronden in Oost-Nederland vooral in de ijzertijd en Romeinse tijd als gevolg van een samenspel tussen bewoning, ontbossing, bodemdegradatie en toegenomen beekactiviteit in steeds sterkere mate aan erosie onderhevig waren, is bij verschillende opgravingen op overtuigende wijze aangetoond. Archeologisch onderzochte nederzettingsterreinen vormen een eerste informatiebron. Zo bleken de hoogste delen van het rivierduin op de vindplaats Zutphen-Looërenk, waar op basis van aardewerkvondsten onder meer de aanwezigheid van een laat-neolithisch erf vermoed werd, grotendeels geërodeerd te zijn.⁹³ In deze context is het echter moeilijk om te bepalen wannéér die erosie precies plaatsgevonden heeft. Vooral de lagere delen van het landschap bieden daarvoor wel goede mogelijkheden. Een goed voorbeeld is het archeologisch en bodemkundig onderzoek dat uitgevoerd werd in het Dinkeldal. De reeksen grote dekzandruggen in deze regio, waarvan de meeste als een langgerekt lint langs de rivier liggen, kenden intensieve bewoning in de late prehistorie en Romeinse tijd. Door middel van diverse bodemkundige en archeologische waarnemingen is aangetoond, dat in de late prehistorie een sterke accumulatie van kleiig zand plaatsvond in veel geulen in dit gebied. Dit proces is door T. van der Hammen en J.A. Bakker omschreven als een *accelerated erosion and sedimentation by frequent inundations, both primarily caused by the increased deforestation*.⁹⁴ Eén van de bekendste archeologische vindplaatsen in het Dinkeldal is de Klokkenberg bij Denekamp. Er is onder meer onderzoek gedaan naar een fossiele geul naast deze hoge dekzandrug, waarop bewoningssporen uit diverse tijdvakken vertegenwoordigd zijn.⁹⁵ Een ¹⁴C-datering van houtresten aan de basis van een pakket beekafzettingen geeft een indicatie, dat de belangrijkste sedimentatiefase hier een aanvang had in de late bronstijd of vroege ijzertijd.⁹⁶ De betreffende beekafzettingen

⁹¹ Groothedde 1996d, 109-112.

⁹² Zagwijn 1986, 8-10; Spek 2004, 116.

⁹³ Fermin 2008a, 82.

⁹⁴ Van der Hammen/Bakker 1971.

⁹⁵ Van der Hammen 1965; Hijzeler 1965.

⁹⁶ Van der Hammen 1965; Scholte Lubberink 2007a, 111.

zijn afgedekt met een laag met nederzettingsafval, waarin aardewerk uit de Romeinse tijd aanwezig was. Volgens H.B.G. Scholte Lubberink betreft het mogelijk restanten van een afvaldump, die in combinatie met de stratigrafie illustreert dat de sedimentatiefase ten einde kwam in de Romeinse tijd.⁹⁷

De archeologische nederzettingsresten die in Oost-Nederlandse rivier- en beekdalen zijn gevonden, hebben de vorm van als afvaldumps geïnterpreteerde vondstconcentraties of van geërodeerde sedimentatiepakketten met aardewerk en ander vondstmateriaal die afkomstig zijn van hogere zandgronden. In het kader van landschapsdynamische processen zijn met name vindplaatsen van de tweede categorie relevant, waarbij opgemerkt moet worden dat vooral bij kleinschalig onderzoek zonder stratigrafische waarnemingen beide vindplaatstypen moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Hoewel het totale aantal vindplaatsen nog vrij beperkt is, vermoedelijk omdat Oost-Nederlandse beekdalen in archeologisch opzicht tot dusver relatief weinig aandacht hebben gekregen⁹⁸, is het opvallend dat de betreffende vindplaatsen meestal uit de late bronstijd en vooral ijzertijd en Romeinse tijd dateren. Waarschijnlijk is dit geen toeval. Het is immers aangetoond dat in de westelijke delen van Oost-Nederland juist in deze periode door grootschalige ontbossing open en half-open landschappen waren ontstaan. Daarnaast zijn uit Oost-Nederlandse beekdalen geen onmiskenbaar van hogere zandgronden geërodeerde sedimentatiepakketten uit de vroege en midden-bronstijd bekend. In deze fase waren de dekzandruggen en rivierduinen nog vrij dicht bebost, en zal nog geen grootschalige erosie hebben plaatsgevonden.

De toegenomen erosie en sedimentatie in de ijzertijd en Romeinse tijd als gevolg van ontbossing, bodemdegradatie en geïntensiveerd agrarisch gebruik is geen specifiek kenmerk voor het Dinkeldal. Deze verschijnselen zijn in verschillende delen van Oost-Nederland gedocumenteerd. R.S. Hulst toonde aan, dat op verschillende locaties in het dal van de Whemerbeek bij Winterswijk, op het Oost-Nederlands Plateau, sedimentatielagen met nederzettingsafval uit de jongere fases van de ijzertijd en mogelijk de Romeinse tijd voorkomen.⁹⁹ Een bodemprofiel door een fossiele geul bij de Singelweg vertoont een vrijwel zeker van hogere gronden geërodeerd zandpakket met nederzettingsafval uit de midden- of late ijzertijd (fig. 14.13). Vergelijkbare waarnemingen zijn gedaan op verschillende locaties in het dal van de Berkel, in de noordoostelijke en noordelijke Achterhoek. De vindplaats Borculo-Hesselinkes, die vermoedelijk bewoond was gedurende de hele late prehistorie en de eerste en tweede eeuw na Christus, ligt direct ten noorden van de huidige rivier.¹⁰⁰ De nederzettingssporen bevinden zich op twee hoge dekzandruggen, die van elkaar gescheiden zijn door een fossiele Berkelarm (par. 9.7). Er werden twee geulen herkend, waarvan er één onderzocht is. In de geulvullingen werd veel nederzettingsafval uit de vroege en midden-ijzertijd gevonden. Jonger vondstmateriaal ontbreekt, terwijl er in deze periode zeker bewoning plaatsvond. Dit impliceert dat de geul gedurende de midden- en late ijzertijd geheel opgevuld raakte met geërodeerd en verspoeld dekzand. Enkele kilometers oostelijker werd op de locatie Neede-Kronenkamp bij booronderzoek eveneens een verlande restgeul naast een hoge dekzandrug in kaart gebracht, waarin houtskool en aardewerk werd aangetroffen. Waarschijnlijk dateert tenminste een deel van het aardewerk uit de ijzertijd.¹⁰¹ Een derde relevante vindplaats in hetzelfde gebied werd aangetroffen in Ampsen. In het dal van de Tenkhorstbeek, niet ver van de plaats waar deze uitmondt in de Berkel, werden in een veenpakket onder meer de restanten van een vermoedelijk laat-neolithische houten constructie gevonden.¹⁰² Net boven dit veenpakket werd een sedimentatielaag met aardewerk uit de late bronstijd waargenomen. Dit is ongetwijfeld afkomstig van een nederzettingsterrein op de aangrenzende zandrug. Overigens vond niet

⁹⁷ Scholte Lubberink 2007a, 111. Overigens dateerde Hijszeler (1965) het aardewerk in de midden-ijzertijd.

⁹⁸ Groenewoudt 2004.

⁹⁹ Hulst 1981.

¹⁰⁰ Hulst/Buisman 1991a.

¹⁰¹ Ringerier 2006; Van Oosterhout 2007.

¹⁰² Ampsen: Hulst 1984a; Out 1999; Groenewoudt 2004, 61; Schut, z.j.

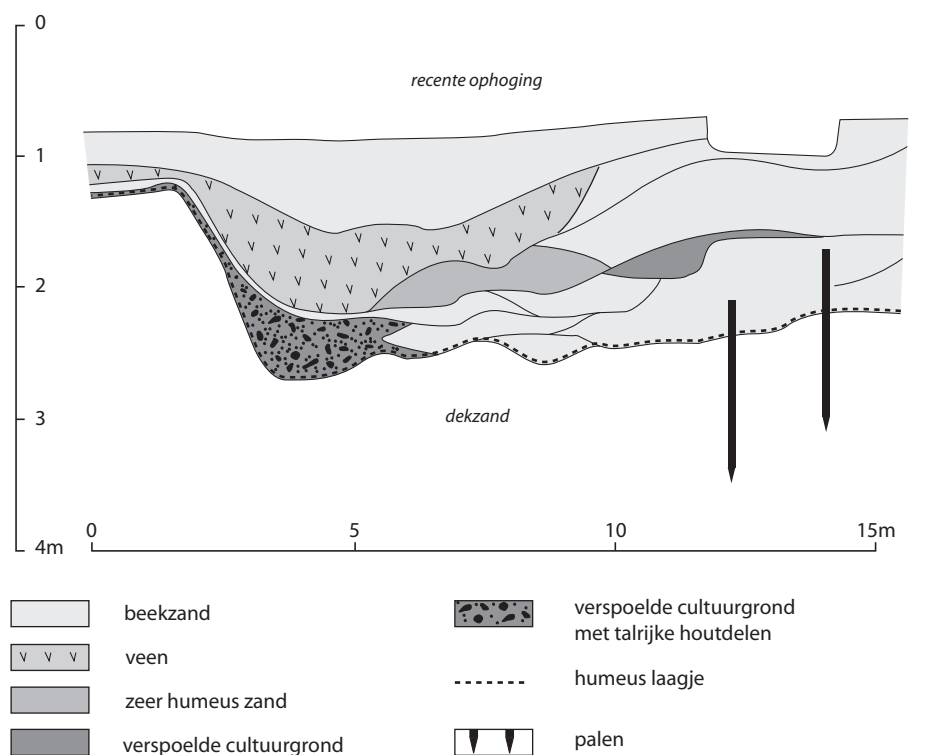

Fig. 14.13 Profiel door een fossiele geul van de Whemerbeek bij Winterswijk, met een geërodeerd pakket 'cultuurgrond' uit de midden- of late ijzertijd. Naar Hulst 1981, fig. 4, p. 14.

alleen in en langs beekdalen erosie en sedimentatie plaats in de ijzertijd. In de Baarler Mars bij Schalkhaar, een moerassige laagte, werd in deze periode eveneens verspoeld dekzand afgezet.¹⁰³

Ook in het dal van de BerflobEEK bij Hengelo (Ov.) zijn grote hoeveelheden nederzettingsafval uit de late ijzertijd en Romeinse tijd gevonden.¹⁰⁴ Dit vondstrijke pakket is afgedekt door metersdikke beekafzettingen. Deze tonen aan, dat de activiteit van de beek na de Romeinse tijd sterk toenam.¹⁰⁵ Een dergelijke toename van beekactiviteit in de middeleeuwen is ook aangetoond voor de Whemerbeek. Het is aannemelijk dat dit proces kenmerkend is voor de beken in grote delen van het onderzoeksgebied. Het is waarschijnlijk dat de toegenomen sedimentatie in de middeleeuwen met name gerelateerd moet worden aan een verhoogde piekafvoer, ten gevolge van ontginning van bovenstrooms gelegen lagere delen van het landschap. Pas vanaf de late middeleeuwen vonden voor het eerst grootschalige menselijke ingrepen in de Oost-Nederlandse beken plaats.¹⁰⁶ Gezien de ontbossing, de daaraan gerelateerde openheid van het landschap en de grote beekactiviteit in de middeleeuwen is het overigens de vraag, waarom tot dusver duidelijk minder middeleeuwse geërodeerde pakketten met nederzettingsafval uit beekdalen bekend zijn. Eén van de weinige uitzonderingen is de vindplaats Zutphen-Ooyerhoek. Het rivierduin waarop de vroeg-middeleeuwse nederzetting lag is ten dele geërodeerd, en de betreffende erosiepakketten lopen door tot in het aangrenzende beekdal van de Ooyerhoekse Laak (fig. 8.4).¹⁰⁷ Mogelijk is het minder

¹⁰³ Groenewoudt *et al.* 1999.

¹⁰⁴ Reynders 1995a-b; Verlinde 1996c, 62-66; Scholte Lubberink 2007a, 111.

¹⁰⁵ Scholte Lubberink 2007a, 111.

¹⁰⁶ O.a. De Rooi 2005.

¹⁰⁷ Groenewoudt/Deeben 2001, 11; Groenewoudt *et al.*

2001, fig. 3, p. 332. Erosie van het duin lijkt hoofdzakelijk in twee fasen te hebben plaatsgevonden: in de laat-Romeinse tijd of merovingische tijd en in de volle of late middeleeuwen (pers. comm. B.J. Groenewoudt, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, op basis van opgravingsdocumentatie Bureau Archeologie, Zutphen).

frequent voorkomen van middeleeuwse afvalpakketten gerelateerd aan veranderingen in locatiekeuze. De hier besproken vindplaatsen wijzen op erosie van hogere delen van direct aan rivier- en beekdalen grenzende, intensief bewoonde grote dekzandruggen en rivierduinen. Die delen van het landschap speelden een belangrijke rol in het nederzettingssysteem in de ijzertijd en Romeinse tijd. In de loop van de middeleeuwen verschoven de nederzettingen echter geleidelijk naar de lagere delen van de dekzandruggen, die vermoedelijk in mindere mate aan gevoelig waren voor bodemdegradatie.

De besproken voorbeelden van erosie en sedimentatie in de ijzertijd en Romeinse tijd zijn vooral gebaseerd op waarnemingen op locale schaal. Door diverse bodemkundige en archeologische verschijnselen in onderlinge samenhang te bestuderen zijn daaruit grotere patronen van hydrologische dynamiek reconstrueerbaar, zoals vooral goed aangetoond is in het Dinkeldal. Eén van de gebieden met de grootste middeleeuwse en post-middeleeuwse landschapsdynamiek is het IJsseldal. In het volgende wordt deze dynamiek besproken, aan de hand van twee voorbeelden van erosie en sedimentatie. Vanaf de laat-Romeinse tijd of het begin van de vroege middeleeuwen was de IJssel, samen met de Vecht, Berkel en Oude IJssel, één van de belangrijkste rivierlopen van Oost-Nederland. De dynamiek van de rivier is in het hedendaagse landschap goed te herkennen aan de terreinvormen. In het gebied ten zuiden van Zutphen zijn bijvoorbeeld restanten herkenbaar van kronkelwaardafzettingen en een afgesneden meanderbocht. Hier heeft ook de erosieve werking van de rivier duidelijke sporen nagelaten. Door de geleidelijke oostwaartse verplaatsing van een riviermeander werd het omvangrijke rivierduin van Bronsbergen voor een deel geërodeerd. Meer tot de verbeelding spreekt de verwoesting van de kerk van Wichmond door de IJssel, die uit historische bronnen overgeleverd is en gereconstrueerd is door M. Reinders.¹⁰⁸ Met een stichting door de missionaris Liudger in de eerste jaren van de negende eeuw was de aan Sint Salvator gewijde kerk één van de oudste kerken in Oost-Nederland. Het eerste, houten kerkgebouw werd waarschijnlijk gebouwd op een plaats iets ten noorden van de uitmonding van de Baakse Beek in de IJssel, op een oeverwal of laag rivierduin op korte afstand van de rivier. Dit houten kerkje werd in een later stadium vervangen door een stenen gebouw. In de loop van de zestiende eeuw werd de dreiging van de rivier, die steeds dichtbij de kerk kwam te liggen, duidelijk merkbaar. Tussen de jaren 1580 en 1582 was de rivier zo dichtbij gekomen, dat de kerkmeester de klokken uit de kerk naar Zutphen liet brengen. Het kerkhof werd ontruimd, en de graven naar een andere locatie verplaatst. Het water liep het kerkgebouw in, en verwoestte dat grotendeels. De ruïne van de kerk bleef nog enige tijd zichtbaar, maar werd uiteindelijk afgebroken omdat ze de scheepvaart hinderde.

Vergelijkbare processen van erosie hebben, op uiteenlopende schaalniveaus, ongetwijfeld een rol gespeeld in alle natuurlijke Oost-Nederlandse rivier- en beeksystemen. Daarnaast zijn voorheen bewoonbare landschappen in de loop van het Holoceen door fluviaatiele afzettingen overdekt geraakt. Dit proces is bijvoorbeeld door C. Hamming gedocumenteerd bij het onderzoek van de nederzetting van Zwolle-Ittersumerbroek.¹⁰⁹ De onderzochte bewoningssporen uit het laat-neolithicum tot en met de vroege ijzertijd zijn geconcentreerd op de hogere delen van een golvend dekzandlandschap, dat overdekt is door een dik pakket fluviaatiele afzettingen van de IJssel. Voor het eerst werd duidelijk, dat onder kleidekken in het IJsseldal goed geconserveerde prehistorische nederzettingsterreinen aanwezig kunnen zijn.¹¹⁰ Het dekzandlandschap werd eerst overdekt met komklei. Bij hoge rivierstanden trad de IJssel buiten haar oevers, inundeerde laagtes in de omgeving en zette klei af. Hamming dateerde de oudste komklei-afzettingen in Ittersumerbroek en omgeving in de Romeinse tijd. Volgens de meest recente inzichten lijkt een datering in de laat-Romeinse tijd of het begin van de vroege middeleeuwen het meest waarschijnlijk, hetgeen bijvoorbeeld geïllustreerd wordt door de gedocumenteerde verdrinking van een moerasbos op de locatie

¹⁰⁸ Reinders 1968.

¹¹⁰ Groenewoudt 1994a, 147.

¹⁰⁹ Hamming 1991.

Zwolle-Stadshagen (hoofdstuk 6).¹¹¹ De vorming van komklei ging door tot de aanleg van de eerste dijken in de middeleeuwen, maar waarschijnlijk vond daarna ook nog sedimentatie plaats. Als gevolg van verschillende dijkdoorbraken raakten grote gebieden, waaronder ook de locatie van de archeologische vindplaats van Ittersumerbroek, bedekt met overslagzand. Zo is een grote dijkdoorbraak bij Harculo bekend uit historische bronnen.¹¹² Een deel van het overslagzand dat tijdens dergelijke doorbraken afgezet werd, verstoof tot lage rivierduinen. Een deel daarvan is tegenwoordig nog zichtbaar in het landschap. Bij het onderzoek in Ittersumerbroek werden ook diverse kleiputten waargenomen, die getuigen van de post-middeleeuwse winning van klei van onder het overslagzand.

14.4.2 Stuifzand

In Oost-Nederland komen op verschillende plaatsen stuifzandafzettingen voor (fig. 14.14).¹¹³ E.A. Koster, die een fysisch-geografisch onderzoek uitvoerde naar de genese, eigenschappen en ouderdom van stuifzanden op de Veluwe, vermeldt voor Oost-Nederland onder meer grote stuifzandgebieden langs de Vecht, Dinkel en Oude IJssel.¹¹⁴ In de negentiende eeuw bedroeg het oppervlak van stuifzanden op de pleistocene zandgronden van Nederland circa 80.000 hectare.¹¹⁵ Tussen het eind van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw is een zeer groot deel daarvan echter 'vastgelegd' door middel van naaldhoutbebossing. Daardoor is tegenwoordig naar schatting nog slechts 1400 hectare actief stuifzand overgebleven, vooral op de Veluwe.¹¹⁶ Belangrijke 'voorwaarden' voor verstuiwing zijn dat aan de oppervlakte voor winderosie gevoelig materiaal voorkomt, het sediment als gevolg van een relatief lage grondwaterspiegel droog is en beschermende vegetatiedekken ontbreken.¹¹⁷ Er zijn diverse theorieën ontwikkeld met betrekking tot de oorzaken van verstuiwingen.¹¹⁸ In Nederland wordt tegenwoordig algemeen aangenomen, dat menselijke bewoning en landschapsexploitatie een essentiële rol hebben gespeeld. Door ontbossing en bodemdegradatie ontstonden uitgestrekte heidevelden. Het beschermende vegetatiedek daarvan werd onder meer door het steken van heideplaggen op grote schaal aangetast. Op deze intensief geëxploiteerde plaatsen, op hooggelegen akkers en nabij wegen konden verstuiwingen ontstaan.¹¹⁹ Het afbranden van heidevelden¹²⁰ en intensieve beweiding met schapen zijn in het verleden eveneens vermeld, hoewel Koomen *et al.* de oorzaken van verstuiwingen niet in die richting zoeken.¹²¹ J.D. Moerman zag op de westelijke Veluwe een regionale daling van de grondwaterspiegel als belangrijkste oorzaak.¹²² Koster en Heidinga koppelen het ontstaan van verstuiwingen op de Veluwe aan een droge periode in de middeleeuwen, gecombineerd met een intensieve exploitatie van het landschap in dezelfde fase.¹²³

Onder meer op basis van palynologisch onderzoek en ¹⁴C-dateringen van overstoven veenpakketten komt Koster tot de conclusie, dat het grootste deel van de Veluwse stuifzanden ontstaan is in de periode na 1150 of 1250 na Christus.¹²⁴ In enkele pollendiagrammen zijn ook aanwijzingen verkregen voor het lokaal optreden van zandverstuiwingen in de vroege middeleeuwen. Deze conclusies worden

¹¹¹ Clevis/Lantau 2004; Kooistra *et al.* 2006; Sass-Klaassen/Hanraets 2006.

¹¹² Hamming 1991, 11-13; Spek 1996d, 65-66.

¹¹³ Verlinde 1993c, 168-169.

¹¹⁴ Koster 1978, 17-20.

¹¹⁵ Koster 1978, 17; Koomen *et al.* 2004, 159.

¹¹⁶ Bakker *et al.* 2003; Koomen *et al.* 2004, 159.

¹¹⁷ Koster 1978, 24.

¹¹⁸ Zie voor overzichten Koster 1978, 25-30; Koomen *et al.*

2004, 159.

¹¹⁹ Zie voor het uitstuiwen van zandwegen Pyritz 1972 en Heidinga 1987, 229-232.

¹²⁰ Hesselink 1926.

¹²¹ Koomen *et al.* 2004, 159.

¹²² Moerman 1934.

¹²³ Koster 1978; Heidinga 1984, 1987.

¹²⁴ Koster 1978, 115-138.

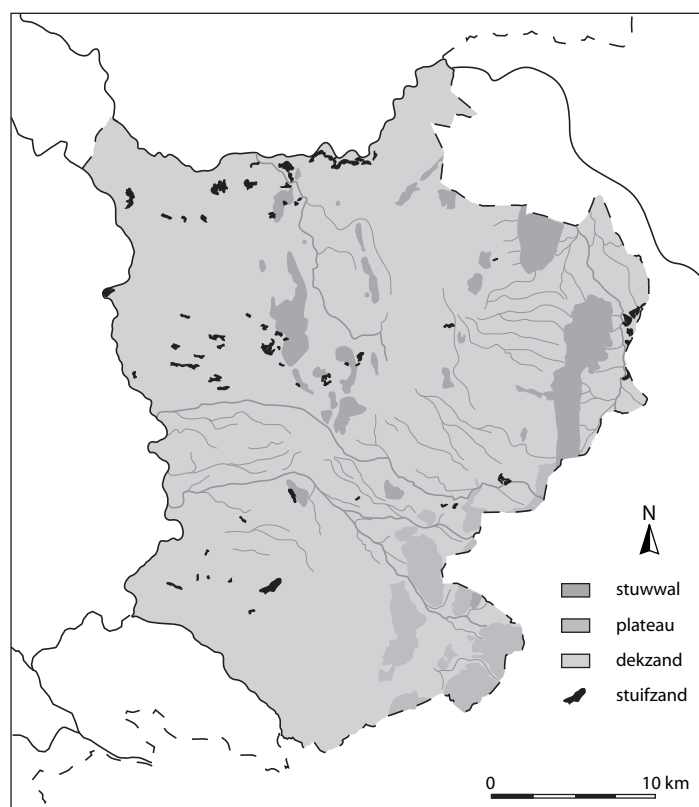

Fig. 14.14 Stuifzanden in Oost-Nederland. Naar Groenewoudt in druk.

ondersteund door archeologisch onderzoek, met name in Hoog Buurlo en Kootwijk.¹²⁵ Eerder werden de late middeleeuwen al door H.T. Waterbolk en T.H. van Aniel, op basis van onderzoek in Drenthe, als belangrijkste ontstaansfase voor zandverstuivingen aangemerkt.¹²⁶ Voor verschillende locaties in Noordwest-Europa zijn ook oudere dateringen voor lokale zandverstuivingen gepostuleerd, waarvan de oudste worden geplaatst omstreeks de overgang van het Atlanticum naar het Subborea.¹²⁷ Algemeen wordt wel aangenomen, dat de stuifzanden uit de late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd in verspreiding en sedimentdikte duidelijk dominant zijn ten opzichte van oudere stuifzanden.¹²⁸ Gedetailleerd onderzoek naar de genese en verspreiding van Oost-Nederlandse stuifzanden heeft nog niet plaatsgevonden. Op basis van het voorgaande kan echter worden aangenomen dat ook het grootste deel van deze afzettingen in ons onderzoeksgebied een oorsprong heeft in de late middeleeuwen of daarna.¹²⁹ Diverse toponiemen en met name historische bronnen ondersteunen deze aanname.¹³⁰ Tijdens archeologisch onderzoek zijn op enkele plaatsen in Oost-Nederland echter ook verstuivingen gedocumenteerd die ouder zijn dan de late middeleeuwen. Een deel van deze verstuivingen in de IJsselstreek, Vechtstreek en het Dinkeldal zijn zonder twijfel het gevolg van de aan elkaar gekoppelde geïntensiveerde bewoning en landschapsexploïtatie, ontbossing en bodemdegradatie.

De grootste laat-prehistorische verstuiving is gedocumenteerd op de vindplaats Epse-Waterdijk Zuid. Tijdens een onderzoek met proefsleuven werd op een groot rivierduin een overstoven cultuurlaag aangetroffen, die op basis van het aangetroffen aardewerk in de vroege bronstijd gedateerd is (fig. 7.3).¹³¹ Na

¹²⁵ Heidinga 1987, 131-150.

¹²⁶ Waterbolk/Van Aniel 1951.

¹²⁷ Koster 1978, 30-32.

¹²⁸ Koster 1978, 136; Heidinga 1987; Berendsen 2004, 287-

288; Vos/Kiden 2005, 15.

¹²⁹ Vergelijk Verlinde 1978d, 16.

¹³⁰ Groenewoudt in druk.

¹³¹ Appels *et al.* 2000; Appels 2002, 21-22.

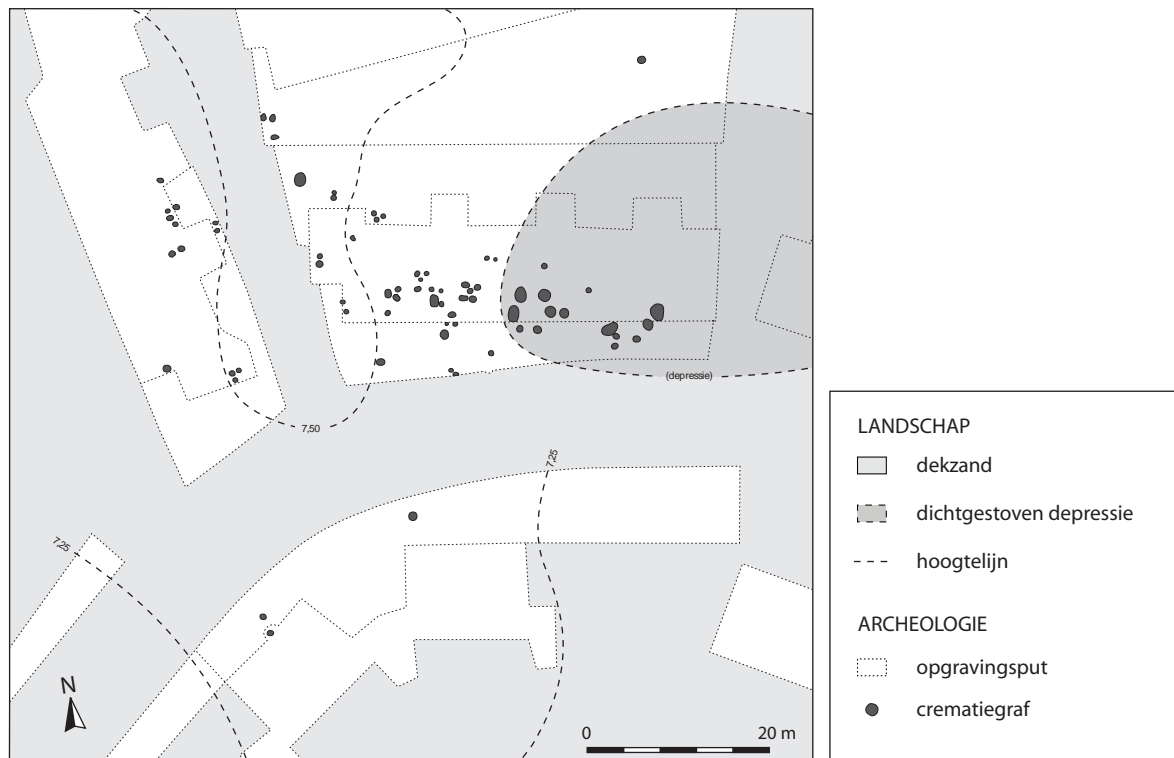

Fig. 14.15 Grafveld uit de midden- en laat-Romeinse op de locatie Colmschate-Grote Ratelaar, gedeeltelijk aangelegd op een dichtgestoven depressie. Naar Verlinde/Erdrich 2006, afb. 3, p. 275.

de vroege bronstijd raakte dit niveau overdekt met een stuifzandpakket met een dikte van 1,5 meter. Na deze fase van stuifzandafzetting vond er, getuige diverse nederzettingssporen, opnieuw bewoning plaats. De oudste bewoningssporen op het stuifzandpakket dateren mogelijk uit de vroege ijzertijd. Hieruit kan worden afgeleid, dat het bewoningslandschap uit de vroege bronstijd als gevolg van een intensieve of langdurige verstuiwing in de midden- en/of late bronstijd overdekt raakte. Het is nog niet duidelijk of deze verstuiwing een direct gevolg is van bewoning in de directe omgeving, of dat het om 'natuurlijk' opgestoven zand uit het IJsseldal gaat. Op enkele locaties in de omgeving van Zwolle zijn dunne stuifzandlagen uit het laat-neolithicum en de bronstijd (Subboreaal) waargenomen, die vermoedelijk van natuurlijke herkomst zijn. Zo is een stuifzandlaag op de locatie Zwolle-Stadshagen ¹⁴C-gedateerd in de midden-bronstijd, en derhalve ongeveer even oud als het stuifzandpakket in Epse.¹³² Een gedocumenteerde stuifzandafzetting op de enkele kilometers ten noordoosten van Epse gelegen vindplaats Colmschate-Grote Ratelaar, op de Weteringer Enk, is vrijwel zeker door menselijke activiteiten veroorzaakt. Bij de opgraving van een grafveld uit de midden- en laat-Romeinse tijd werd vastgesteld, dat het oostelijke deel daarvan was aangelegd op een dichtgestoven depressie (fig. 14.15).¹³³ Deze depressie had oorspronkelijk een omvang van ongeveer 50 bij 30 meter, en een diepte van circa 60 centimeter. De laagte is opgevuld met een pakket 'vuile' zandgrond, dat geïnterpreteerd is als verstoven zand van nabijgelegen akkers. De datering van de graven toont aan, dat de depressie uiterlijk in de tweede helft van de tweede eeuw na Christus geheel dichtgestoven was. Wanneer deze verstuiwing precies begon, is niet met zekerheid vast te stellen. Onder het stuifzand werden enkele paalkuilen waargenomen, die echter niet scherp dateerbaar zijn.¹³⁴ Een aanvang van de verstuiwing in de ijzertijd of vroeg-Romeinse tijd lijkt vooralsnog het meest waarschijnlijk. Naast deze twee vindplaatsen zijn in hetzelfde gebied enkele andere stuifzandpakket-

¹³² Hamming 2008, 83.

¹³⁴ Verlinde/Erdrich 2006, 290.

¹³³ Verlinde/Erdrich 2006, 294-297.

ten gedocumenteerd, die nog minder scherp dateerbaar zijn. Het beste voorbeeld is het vermoedelijk intensief bewoonde rivierduincomplex in Rande. Bij werkzaamheden werd hier een cultuurlaag uit de ijzertijd aangetroffen, die overdekt is door een stuifzandpakket met een dikte van 40–50 centimeter.¹³⁵ De cultuurlaag geeft alleen een *terminus postquam* voor de verstuiwingsfase.

Zoals Koster al opmerkte, komen langs het dal van de Vecht grote stuifzandcomplexen voor. Dat deze deels ontstaan zijn voor de late middeleeuwen, wordt geïllustreerd door de resultaten van verschillende opgravingen op de Varsener Es. Deze es is gesitueerd op een grote dekzandrug direct ten noorden van de rivier, en kent getuige diverse kleinschalige opgravingen en waarnemingen een hoge dichtheid aan sporen en vondsten uit de periode tussen de bronstijd en middeleeuwen.¹³⁶ Tijdens een kleinschalig stratigrafisch onderzoek werden twee cultuurlagen uit de ijzertijd op de zuidelijke helling van de dekzandrug gedocumenteerd, die van elkaar gescheiden zijn door een dunne stuifzandlaag.¹³⁷ Deze afzetting lijkt slechts een beperkte omvang te hebben en van een kortstondige en plaatselijke verstuiwing te getuigen. Tussen de jongste cultuurlaag en het plaggendek van de es bevindt zich een tweede stuifzandlaag, die niet scherp kan worden gedateerd. Enkele honderden meters oostelijker werden enkele Karolingische sporen en een hutkom uit de twaalfde eeuw opgegraven.¹³⁸ Deze sporen bleken gegraven te zijn in een stuifzandpakket met een dikte van een meter. Binnen dit pakket was een humeuze laag herkenbaar, die een stilstandfase in de verstuiwing markeert. In deze laag werden enkele Karolingische scherven gevonden, die aantonen dat het pakket stuifzand van de stilstandfase uit de Karolingische periode dateert. Uit de opgravingen in Varsen kan worden afgeleid, dat op hoge dekzandruggen in delen van het Vechtdal herhaaldelijk verstuiwingen plaatsvonden. Of deze een direct gevolg zijn van menselijke activiteiten is niet vastgesteld. Het zand kan ook opgewaaid zijn uit droge delen van het rivierdal. Andere scherp dateerbare verstuiwingen uit de vroege middeleeuwen en daarvoor zijn uit het Vechtdal nog niet bekend. Twee vindplaatsen wijzen er wel op, dat onder de stuifzandafzettingen in deze regio net als in Epse (delen van) prehistorische landschappen geconserveerd kunnen zijn. A.E. van Giffen onderzocht in Calsum (gem. Ommen) een grafveld met meer dan twintig grafheuvels, die vermoedelijk uit de midden- of late ijzertijd dateren.¹³⁹ Een groot deel van dit grafveld is overstoven. In Hessum werden in een bodemprofiel twee waarschijnlijke lage grafheuveltjes waargenomen, die ongeveer een vergelijkbare ouderdom kunnen hebben.¹⁴⁰ Deze lijken op de ‘oerlaag’ van een haarpodzol gesitueerd te zijn, hetgeen volgens A.D. Verlinde impliceert dat de oude bodem mogelijk verstoven is. Zeker is, dat de heuveltjes overstoven zijn met een pakket stuifzand.

Tenslotte kan de aandacht worden verlegd naar het Dinkeldal, waar eveneens grote stuifzandcomplexen voorkomen. Bij onderzoek op de ten oosten van de rivier gelegen dekzandrug van Denekamp-De Borchert zijn sterke aanwijzingen verkregen voor een verstuiwing die een direct gevolg was van menselijke activiteiten.¹⁴¹ Tijdens de grootschalige opgravingen zijn onder meer een klein urnenveld uit de vroege ijzertijd en een nederzettingsterrein uit de late ijzertijd en Romeinse tijd in kaart gebracht. Binnen het onderzochte areaal bevinden zich verschillende landschappelijke zones.¹⁴² De eerste daarvan bestaat uit een diepe depressie, die in het laat-Glaciaal grotendeels opgevuld raakte met dekzand. Een geulvormige, natte depressie daarbinnen stooft echter pas later dicht. Dit stuifzand ligt op een veenlaag, die door middel van ¹⁴C-onderzoek in de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd gedateerd is. Direct

¹³⁵ Modderman 1961. Ook Spek gaf al aan dat op dit rivierduincomplex getuige de aanwezigheid van een dubbele podzolbodem een secundaire verstuiwing heeft plaatsgevonden (1996b, 66).

¹³⁶ Goutbeek/Wijnberger 1972; Verlinde 1972c, 1973b, 1987a, 16 en Abb. 6 en 7.

¹³⁷ Verlinde 1972c.

¹³⁸ Klarenbeek/Verlinde 1982.

¹³⁹ De opgraving is ongepubliceerd. Zie ook Andréa/Vischer 1988, cat. nr. 39, p. 59; Verlinde 1993c, 168; Verlinde 2001b.

¹⁴⁰ Verlinde 2001b.

¹⁴¹ Verlinde 2004.

¹⁴² Verlinde 2004, 58–61.

ten oosten van deze depressie ligt een smalle dekzandrug, waarop het grafveld uit de vroege ijzertijd en een deel van de nederzettingssporen gesitueerd zijn. Het grootste deel van de nederzettingssporen ligt echter op een met een pakket stuifzand bedekt oostelijker deel van de dekzandrug. Deze stuifzandafzetting heeft een dikte van 20 tot 60 centimeter, en is door Verlinde gedateerd in de ijzertijd. Mogelijk moet het begin van de verstuingen gekoppeld worden aan de aanvang van de bewoning op deze locatie, die omstreeks de derde eeuw voor Christus gedateerd wordt. De sporen die behoren tot deze bewoningsfase liggen op de dekzandrug. De meeste gebouwen, daterend uit de eerste eeuw tot de eerste helft van de derde eeuw na Christus, liggen op het stuifzand. Een *terminus antequem* voor de eindfase van de verstuing wordt gegeven door een dendrochronologische datering van hout uit een waterput, omstreeks het midden van de eerste eeuw. De oudere grondsporen die in en onder het stuifzand zijn waargenomen, zijn alle ‘agrarisch’ van aard. Het betreft ploegsporen, eergetouwkrassen en indrukken van runderhoeven. Volgens Verlinde moeten menselijke verstoringen van het vegetatiedek ten oosten van de opgravingslocatie, zoals het kappen van bos en de aanleg van akkers, gezien worden als de belangrijkste oorzaken voor de verstuing.

Hoewel het grootste deel van de Oost-Nederlandse stuifzandcomplexen dateert uit de periode vanaf de late middeleeuwen, bewijzen de besproken vindplaatsen dat er op locale schaal vanaf de late prehistorie al verstuingen plaatsvonden. De betreffende locaties liggen in microregio’s die in de late prehistorie intensieve bewoning kenden. Met name in Denekamp en Colmschate zijn verstuingen expliciet geïnterpreteerd als directe gevolgen van menselijk handelen. Of dat bijvoorbeeld bij de oudste en meest omvangrijke archeologisch aangetoonde verstuing in Epse ook het geval is, kan op dit moment niet met zekerheid worden gezegd. Het is waarschijnlijk dat locale verstuingen als gevolg van menselijke bewoning en ontbossing algemener waren dan op dit moment afgeleid kan worden uit de beschikbare archeologische bronnen. Naast het feit dat dit thema in Oost-Nederlandse literatuur en archeologisch onderzoek vrijwel geen aandacht heeft gekregen, zijn stuifzandpakketten die bewoningsniveaus afdekken vaak moeilijk scherp te dateren. De afgedekte bewoningssporen geven een *terminus postquem* voor de ontstaansfase, en eventueel in het pakket ingegraven sporen of jongere plaggendecken een *terminus antequem*, maar de tussengelegen tijdsduur is vaak aanzienlijk.¹⁴³

14.4.3 Ontginning

14.4.3.1 Essen en plaggendecken

In het voorgaande is aangetoond, dat tenminste een deel van de grote dekzandruggen en rivierduinen in Oost-Nederland als gevolg van menselijke activiteiten in de loop van de late prehistorie en Romeinse tijd transformeerden van relatief dichtbeboste gebieden naar open en half-open landschappen, en deze transformatie een kettingreactie van landschappelijke processen ten gevolg had. De meeste van deze grote ruggen, die vanaf de late prehistorie een sleutelrol speelden in zowel de bewonings- als landschapsontwikkeling, ondergingen vanaf de late middeleeuwen een nieuwe transformatie. Vanaf deze periode vonden grootschalige ontginningen plaats en ontstonden essen en enken, die ook tegenwoordig nog beeldbepalende elementen vormen in het Oost-Nederlandse landschap. In deze paragraaf wordt de kennisstand besproken wat betreft de geografische spreiding, datering en genese van essen, enken en kampen. In de volgende paragraaf gaan we beknopt in op andere belangrijke transformaties van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap, die hoofdzakelijk vorm kregen na de middeleeuwen.

¹⁴³ Voor een recent onderzocht stuifzandpakket op de locatie Nijverdal-Eversberg, dat afgedekt is met een plaggendeck, is een pré-middeleeuwse oorsprong goed mogelijk.

Het betreft een hoge dekzandrug langs de Regge, waarop (onder meer) bewoningssporen uit jongere fases van de ijzertijd gedocumenteerd zijn (Pronk 2008).

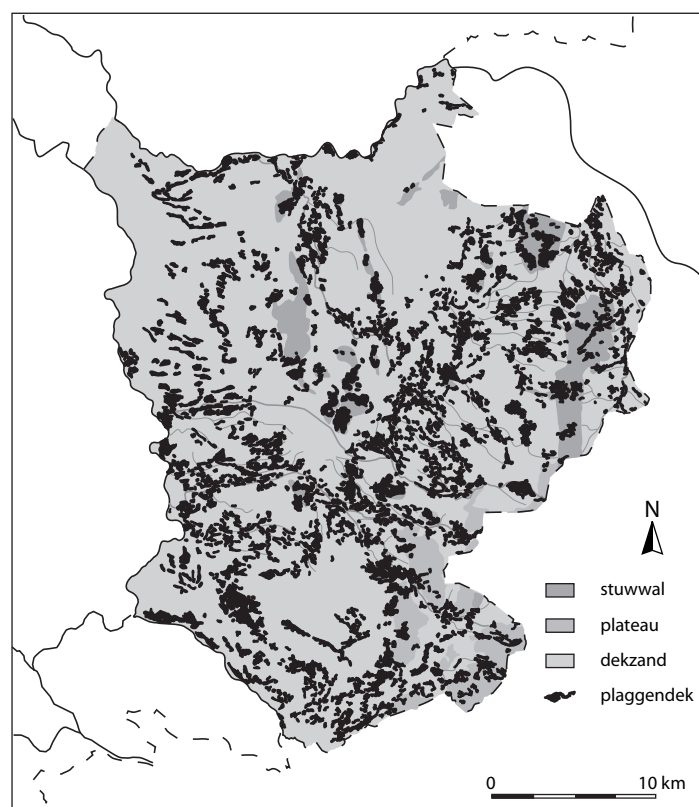

Fig. 14.16 Plaggendekken in Oost-Nederland. Naar Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, afb. 2, p. 56.

Essen en enken komen, samen met andere landschappelijke eenheden met plaggendekken, verspreid over grote delen van Oost-Nederland voor (fig. 14.16).¹⁴⁴ Vanaf de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw zijn juist op deze locaties veel opgravingen uitgevoerd, omdat ze een hoge dichtheid kennen aan archeologische resten en vaak grenzen aan oude bewoningskernen, waardoor ze een grote kans lopen om te worden overbouwd.¹⁴⁵ In de Oost-Nederlandse archeologische literatuur worden essen enerzijds beschouwd als landschapseenheden met een hoge ‘archeologische rijkdom’, die een voor een relatief goede conservering kunnen zorgen. Anderzijds is ook benadrukt dat ze vindplaatsen aan het oog onttrekken, en daarom vertekende factoren kunnen vormen bij de reconstructie van bewoningspatronen.¹⁴⁶ Ondanks het grote aantal opgravingen in landschappelijke eenheden met een plaggendek, is er in Oost-Nederland niet veel onderzoek gedaan naar de ouderdom en genese van deze ophogingspakketten. Overigens geldt datzelfde voor vrijwel heel Nederland.¹⁴⁷ Hoewel er eerder al door bodemkundigen aandacht werd besteed aan de opbouw en datering van essen en plaggendekken, kreeg de studie daarvan in Oost-Nederland pas vanaf het eind van de jaren negentig van de vorige eeuw echt vorm. De aanvang daarvan ligt bij het chronostratigrafisch onderzoek van een plaggendek op de vindplaats Raalte-Jonge Raan¹⁴⁸, dat uitgevoerd werd in het kader van het ‘Speerpuntprogramma Essen’ van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.¹⁴⁹ T. Spek gaf enkele jaren later een eerste overzicht van de kennis over en het onderzoek naar essen en plaggendekken in (onder meer) verschillende delen van Oost-Nederland.¹⁵⁰ B. Groenewoudt en H.B.G. Scholte Lubberink volgden zijn voorbeeld in een bijdrage in de

¹⁴⁴ Zie bv. Slicher van Bath 1944b, 1-28.

¹⁴⁵ Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 53.

¹⁴⁶ Bv. Hulst 1972a; Schut 1987, 81; Verlinde 1993c, 172-173.

¹⁴⁷ Deeben *et al.* 2007.

¹⁴⁸ Groenewoudt *et al.* 1998, 2000; Groenewoudt 2002b.

¹⁴⁹ Groenewoudt 1999.

¹⁵⁰ Spek 2004, 756-764.

Eenheid	aantal terreinen	totale oppervlakte	% van oppervlakte Oost-Nederland
plaggendek < 10 ha (kampen)	543	5361	1,4
plaggendek 10-25 ha (essen)	608	13566	3,5
plaggendek 25-50 ha (essen)	202	9924	2,5
plaggendek > 50 ha (essen)	215	17619	4,5
totaal	1568	46470	11,9

Tabel 14.2 Terreinen met een plaggendek (> 50 cm) in het 'Overijssels-Gelders zandgebied' (het betreft Overijssel ten zuiden van de Vecht en de Achterhoek, vergelijkbaar met het onderzoeksgebied van dit proefschrift). De totale oppervlakte van het gekarteerde gebied bedraagt 390451 hectare. Naar Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, tabel 2, p. 54.

overzichtsbandel 'Essen in zicht'.¹⁵¹ De combinatie van beide laatste studies geeft ten eerste inzicht in de onderzoeksgeschiedenis en kennisstand, en verschaft ten tweede een globaal beeld van de genese, spreiding en ouderdom van de essen. Voor een gedetailleerde beschrijving van onder meer gebruik, ruimtelijke inrichting, dynamiek en bezitsverhoudingen van escomplexen vanuit historisch-geografisch perspectief wordt verwezen naar het proefschrift van L.J. Keunen.¹⁵² Hier zullen aan bovengenoemde overzichtswerken enkele algemene aspecten ontleend worden die voor dit onderzoek van belang zijn.

In beide studies wordt benadrukt, dat essen en plaggendekken geen synonieme begrippen zijn.¹⁵³ Essen of enken zijn open, deels gemeenschappelijk gebruikte landbouwarealen met specifieke landschappelijke en historisch-geografische kenmerken, die op zijn vroegst een oorsprong in het begin van de late middeleeuwen kennen. De benaming 'enk' komt vooral in het westelijke deel van Oost-Nederland voor. Een plaggendek is daarentegen een minimaal 50 centimeter dik pakket cultuurgrond, dat is gevormd als gevolg van bemesting met een mengsel van mest en zandhoudende plaggen. In bodemkundige termen wordt gesproken van enkeerdgronden. Niet alle Oost-Nederlandse essen hebben een plaggendek, en omgekeerd zijn plaggendekken niet noodzakelijkerwijs gebonden aan essen. Ze komen ook voor op kleinere, relatief laat ontgonnen dekzandkoppen en kleine dekzandruggen. Dergelijke ontginningen zijn doorgaans door individuen ondernomen, en worden aangeduid als kampontginningen, bouwlandkampen of simpelweg kampen.¹⁵⁴ Volgens berekeningen van Groenewoudt en Scholte Lubberink bestaat bijna 12 % van de totale oppervlakte van Oost-Nederland uit terreinen met een plaggendek (tabel 14.2). Het grootste deel daarvan wordt gevormd door essen en enken (10,5 %).¹⁵⁵ Alleen in Brabant komen procentueel gezien meer plaggendekken voor. De relatief grote omvang van het met plaggendekken bedekte areaal kan mede gerelateerd worden aan een hoge intensiteit van agrarisch grondgebruik, met name in de vroege Nieuwe Tijd. Deze hoge intensiteit wordt mede veroorzaakt door de landschapstructuur van het Oost-Nederlandse landschap, terwijl het verspreidingspatroon beïnvloed zal zijn door verschillen in bevolkingsdichtheid en de positie ten opzichte van economische centra. De relatief beperkte delen van het gebied die gunstige landschappelijke en bodemkundige omstandigheden boden, werden vroeg ontgonnen en intensief gebruikt. Gebieden zoals het laaggelegen en vochtige centrale deel van het dekzandlandschap van de Achterhoek werden pas veel later ontgonnen en minder intensief gebruikt. Daar is ook een aanzienlijk lagere dichtheid van plaggendekken waarneembaar.¹⁵⁶ Ook binnen individuele essen is soms een ruimtelijke ontwikkeling waarneembaar, waarbij relatief jonge uitbreidingen bijvoorbeeld vaak gesitueerd zijn op vochtiger en armere bodems dan de 'kern' van de es.

¹⁵¹ Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007.

¹⁵² Keunen in voorb.

¹⁵³ Spek 2004, deel V en VI; Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 53-54. Zie ook Deeben *et al.* 2007.

¹⁵⁴ Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 54.

¹⁵⁵ De grens tussen essen en kampen wordt op 10 ha gesteld (Groenewoudt 1999; Spek 2004, 665; Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 54).

¹⁵⁶ Slicher van Bath 1944b, 2-22; Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 54.

Spek stelt vast, dat plaggenbodems in Salland voorkomen binnen vier landschapstypen: op de flanken van de Sallandse Heuvelrug, op rivierduinen langs de Vecht, in het dekzandlandschap en in het mengeldonlandschap ten oosten van de IJssel.¹⁵⁷ De meest gedetailleerde gegevens over de ontstaansgeschiedenis van plaggendekken in Salland werden verkregen tijdens de al vermelde opgraving van de vindplaats Raalte-Jonge Raan.¹⁵⁸ Door middel van een chronostratigrafisch onderzoek werd vastgesteld, dat het oudste deel van het plaggendek in de zestiende eeuw gevormd werd. Deze datering komt goed overeen met de resultaten van palynologisch en historisch onderzoek. Uit historisch onderzoek is gebleken, dat in laat-middeleeuwse bronnen uitsluitend over het verzamelen van organisch strooisel werd gesproken (gemaaide heide, mos en turf).¹⁵⁹ In 1542 verschijnt de eerste vermelding van het gebruik van zandhoudende plaggen. Juist deze minerale plaggenbemesting zorgt voor het ontstaan van een plaggendek. Overigens markeert de waargenomen ontwikkeling ook, dat de oudste datering van een plaggendek alleen als een *terminus antequem* voor de ouderdom van een es kan worden gebruikt. Daarop wijzen ook de onder plaggendekken waargenomen spitsporen en verschillende typen greppelsystemen ('ontginningsgreppels'), waarvan de oudste in Raalte uit de veertiende eeuw lijken te dateren. Recentelijk is aangetoond, dat sommige essen nabij de IJsselsteden gesitueerd zijn op relatief laaggelegen en natte bodems. Een goed voorbeeld is de Rielerenk bij Deventer.¹⁶⁰ In Deventer en Zutphen speelden stedelijke elites in de late middeleeuwen en vroege Nieuwe Tijd een belangrijke rol bij de uitbreiding van het landbouwareaal, en de intensivering van de landbouw in aan de stad grenzende gebieden.¹⁶¹

De kennisstand met betrekking tot de genese van plaggendekken in de Achterhoek en Twente is niet veel beter dan in Salland, hoewel onder meer de geoloog en landbouwkundige W. Staring in de negentiende eeuw al aandacht aan het verschijnsel besteedde.¹⁶² Met name tussen de jaren zestig en tachtig van de vorige eeuw is, vooral door bodemkundigen, enige aandacht besteed aan de opbouw van plaggendekken in deze gebieden. J.C. Pape richtte zich op plaggendekken in de omgeving van Beltrum en Rekken, onder leiding van W. van de Westering deed Wageningen Universiteit onderzoek in de omgeving van Winterswijk en het Dinkeldal en T. van der Hammen en J.A. Bakker deden bodemkundige en archeologische waarnemingen op de vindplaats Denekamp-De Klokkenberg.¹⁶³ De meeste onderzochte plaggendekken lijken een oorsprong te hebben in de zestiende en zeventiende eeuw, hoewel de betreffende landschappelijke eenheden soms al eerder ontgonnen zijn. In deze gevallen markeren de dateringen van het ontstaan van het plaggendek de overgang van organische naar minerale bemesting, en zullen er in de late middeleeuwen al wel open akkercomplexen aanwezig zijn geweest. Op verschillende locaties in het Dinkeldal en in de omgeving van Winterswijk zijn afwisselend bruine en zwarte plaggendekken waargenomen, die terug te leiden zijn op een verschillende herkomst van de gebruikte plaggen. Bruine plaggendekken ontstaan door het gebruik van plaggen uit laaggelegen graslanden, zoals beekdalen, terwijl heideplaggen doorgaans zorgen voor een zwart plaggendek.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Spek 2004, 760-761.

¹⁵⁸ Groenewoudt *et al.* 1998, 2000; Groenewoudt 2002b; Spek 2004, 760-761; Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 54.

¹⁵⁹ Het historisch onderzoek voor de vindplaats (vorige noot) is uitgevoerd door Spek.

¹⁶⁰ Vermeulen/Bartels 2007.

¹⁶¹ Groothedde 2008b-c; Groenewoudt/Scholte Lubberink 2007, 61.

¹⁶² Staring 1845, 1870. Deze alinea is gebaseerd op Spek

2004, 756-757 en 761-764.

¹⁶³ Pape 1970, 1972; De Bock/Van de Westeringh 1970; Van de Westeringh 1970, 1972, 1979; Vijverberg 1972; Spek 1988; Van der Hammen 1965; Van der Hammen/Bakker 1971. Daarnaast is in Twente nog onderzoek gedaan naar plaggendekken in Oud-Ootmarsum en Oldenzaal (Schipleidelaan): Mücher *et al.* 1989; Deeben/Groenewoudt 1999.

¹⁶⁴ O.a. Spek 1988.

Recentelijk zijn waardevolle gegevens verkregen bij het grootschalige onderzoek op de Looërenk bij Zutphen. Door middel van gecombineerd archeologisch, bodemkundig en historisch onderzoek is de gefaseerde ontginning van het rivierduin gedetailleerd in kaart gebracht.¹⁶⁵ Het grootste deel van de Looërenk werd in de twaalfde en dertiende eeuw in cultuur gebracht. Volgens de onderzoekers ontstond het oudste deel van het plaggendek al tussen de late elfde en dertiende eeuw. Het is echter aannemelijker dat het hier gaat om een cultuurlaag die van vóór het ontstaan van het daadwerkelijke plaggendek dateert.¹⁶⁶ Deze vol-middeleeuwse gebruiksfase van het terrein, die gerelateerd kan worden aan de stichting van enkele erven aan de rand van de enk, markeert een herstructurering en transformatie van het cultuurlandschap van de Looërenk. Deze transformatie ging onder meer gepaard met egalisaties van de hogere delen van het landschap, en het opvullen van een deel van de depressies in het terrein. In dezelfde fase vond een vergelijkbaar proces plaats op de nabijgelegen, vooralsnog minder intensief onderzochte Leestense Enk. Daar is bijvoorbeeld een zwarte ‘overgangslaag’ tussen de fossiele akkerlaag en jongere delen van het plaggendek aangetroffen, die aardewerk uit de late elfde en twaalfde eeuw bevat.¹⁶⁷ Omstreeks de veertiende en vijftiende eeuw werden enkele nieuwe erven gesticht aan de randen van de Looërenk, en werd het hele rivierduin ontgonnen. Vrijwel alle depressies in het terrein waren in deze fase genivelleerd. Het zestiende- en zeventiende-eeuwse plaggendek is opgebouwd uit kleiige en ijzerhoudende plaggen die afkomstig zijn uit het dal van de Ooyerhoekse Laak.

14.4.3.2 Jongere ontginningen en transformatiefases

De essen, enken en kampen die in de voorgaande paragraaf werden besproken, vormen uiteraard slechts één onderdeel van het laat- en post-middeleeuwse cultuurlandschap van Oost-Nederland. De beschreven grootschalige herstructurering van het landschap vanaf de late middeleeuwen en vroege Nieuwe Tijd vond plaats binnen de zogenaamde *infields* van de nederzettingen. In dezelfde fase lijken ook de eerste echte buurschappen, dorpen en kleine plattelandsteden te ontstaan. De veranderingen buiten de bewoningskernen hadden een eigen karakter en dynamiek. In deze paragraaf worden enkele belangrijke transformatiefases van het landschap benoemd. Omdat deze feitelijk buiten het kader van dit onderzoek vallen, wordt voor een meer gedetailleerde bespreking en onderbouwing verwezen naar het proefschrift van L.J. Keunen en enkele andere relevante publicaties die in het kader van het Oost-Nederland-project verschenen zijn.¹⁶⁸

Het Oost-Nederlandse landschap in de late middeleeuwen en vroege Nieuwe Tijd zouden we, ietwat gechargeerd, als een binaire oppositie kunnen beschrijven. De *infields* van de nederzettingen vormden een gestructureerd en verkaveld landschap, en werden omgeven door onverkavelde en woeste gronden. De woeste gronden werden wel op uiteenlopende wijze geëxploiteerd.¹⁶⁹ Geheel oningericht waren de gebieden buiten de bewoningskernen overigens niet. Met name in deze fase is een sterke toename van het aantal havezates, omgrachte adellijke huizen, spijkers, verdedigingswerken en kastelen waarneembaar (par. 3.8.6). Een groot deel daarvan werd gebouwd in de lagere delen van het landschap.¹⁷⁰ Het betreft hoofdzakelijk door de adel aangelegde structuren met een hoge status. Vanaf de twaalfde eeuw worden er kloosters en kapellen op het platteland gesticht, en ook de meeste landweren kunnen vermoedelijk gedateerd worden in de late middeleeuwen en vroege Nieuwe Tijd.¹⁷¹ Vanaf de elfde en twaalfde eeuw vonden er ook grootschalige ingrepen in de waterhuishouding van het gebied plaats, onder meer in de

¹⁶⁵ Langeveld/Fermin 2008; Groothedde 2008c.

Zuidam 1993 en Hendriks 1999.

¹⁶⁶ Zie Spek 2004, 784-814 voor de datering van plaggenbodems.

¹⁶⁹ O.a. Groenewoudt/Keunen 2008; Groenewoudt in druk.

¹⁶⁷ Groothedde 2001, 92-93.

¹⁷⁰ Groenewoudt *et al.* 2006, 40.

¹⁶⁸ Keunen in voorb.; Van Beek *et al.* 2007a; Groenewoudt/Keunen 2008; Groenewoudt in druk. Zie tevens Van

¹⁷¹ O.a. Groenewoudt *et al.* 2006; Brokamp 2007.

vorm van modificaties van beeksystemen, de bouw van watermolens en de aanleg van weteningen en dijken.¹⁷² De ontwikkeling van het bekenstelsel in de Achterhoek zal in dit onderzoek niet gedetailleerd worden besproken, maar is voor de periode tussen 1100 en 1850 na Christus in het kader van het Oost-Nederland-project globaal in kaart gebracht door C.J. de Rooi.¹⁷³ Daaruit blijkt onder meer dat het bekenstelsel in de Achterhoek in belangrijke mate door de mens is gemodificeerd, met name vanaf de twaalfde en dertiende eeuw. De menselijke ingrepen waren vaak gerelateerd aan de bouw van watermolens, aan ontwatering van het achterland en soms het mogelijk maken van scheepvaart.¹⁷⁴

Eerder in dit hoofdstuk is opgemerkt dat in de late middeleeuwen kleinschalige ontginningen plaatsvonden in de uitgestrekte lagere delen van het Oost-Nederlandse landschap (par. 14.3.5). In dezelfde fase zijn er tevens voor het eerst aanwijzingen voor de winning van veen, vermoedelijk eveneens kleinschalig en hoofdzakelijk ondernomen door particulieren (par. 14.2.2).¹⁷⁵ Met name tussen de zestiende en achttiende eeuw kwamen de ontginningen in een stroomversnelling. Door boskap, overbeweiding en doelbewuste ontginningen werd het landschap snel opener.¹⁷⁶ Een groot deel van het resterende bos in de lagere delen van het landschap verdween als gevolg van overexploitatie.¹⁷⁷ In dezelfde periode werden talrijke keuterboerderijen gesticht, die waarschijnlijk gerelateerd kunnen worden aan toenemende bevolkingsdruk en de intensivering van de landbouw, waardoor een grote beroepsgroep van keuters en dagloners ontstond.¹⁷⁸ Ook de oorlogshandelingen in de Tachtigjarige Oorlog hebben, in elk geval tijdelijk, grote invloed gehad op de bewoning van het platteland.¹⁷⁹

Een volgende fase van grote veranderingen is gerelateerd aan de markeverdelingen omstreeks het midden van de negentiende eeuw. Deze leidden tot grootschalige ontginningen van de voormalige markegronden en de stichting van nieuwe erven. Dit proces is voor Oost-Nederland gedetailleerd beschreven door H.B. Demoed.¹⁸⁰ In Twente gingen diverse industriëlen in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw beleggen in de 'woeste' gronden rond de steden, die ze op grote schaal opkochten (par. 2.4.2). Door de Nederlandse Heide Maatschappij, die in 1888 onder meer door Twentse textielabrikanten was opgericht, werd een groot deel daarvan bebost of omgezet in weide- of bouwland.¹⁸¹ Het voorheen onverdeelde land raakte verkaveld en fysiek versnipperd door de aanplant van houtsingels. Onder meer door textielabrikanten werden, bijvoorbeeld op de Twentse stuwwallen, uitgestrekte landgoederen aangelegd.¹⁸² De aanleg van omvangrijke tuinen en parken bij bestaande havezates en buitenplaatsen vond overigens al vanaf de zeventiende en achttiende eeuw plaats, waardoor het op dat moment grotendeels ontboste landschap vanaf deze fase weer meer 'groene' elementen ging bevatten.¹⁸³ In de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw werden ook de hogere delen en de flanken van de meeste stuwwallen, die op dat moment vrijwel 'kaal' waren, ingeplant met productiebos.¹⁸⁴ Ook veel grote arealen actief stuifzand werden in deze fase door bosaanplant 'gefixeerd'.

¹⁷² O.a. Hagens 1979; Zeiler 1996a-d.

¹⁷³ De Rooi 2005.

¹⁷⁴ Zie Schutten 1981 voor de geschiedenis van de scheepvaart in Oost-Nederland tussen 1300 en 1930.

¹⁷⁵ De Rooi 2006.

¹⁷⁶ Harten/Herzberg 1972; Van Zuidam 1993, 197-201.

¹⁷⁷ Dirx 1997, 1998; Bakker/Van Tweel-Groot 1998.

¹⁷⁸ Bieleman 1987; Van Zuidam 1993, 197-200; Van Beek *et al.* 2007a, 4.

¹⁷⁹ Slicher van Bath 1957, 430-434, 1958, 103. Overigens neemt Slicher van Bath waar, dat vooral in de tweede helft van de veertiende eeuw in Twente betrekkelijk veel 'woes-

te erven' vermeld worden in historische bronnen (1958).

De betreffende erven lijken vaak voor een betrekkelijk korte periode onbewoond te zijn geweest. Als mogelijke oorzaken hiervoor vermeldt hij met name pestepidemieën en oorlogshandelingen op het platteland.

¹⁸⁰ Demoed 1987. Zie tevens Thissen 1993, 265-288.

¹⁸¹ Paskamp-van Santen 2005, 65.

¹⁸² Olde Meierink 1983; Van Zuidam 1989, 1993, 201.

¹⁸³ O.a. Van Zuidam 1993, 202; Van Cruyningen 2002, 2003, 2005; Groenewoudt/Keunen 2008.

¹⁸⁴ O.a. Spek 1996b.

15 RITUELE LANDSCHAPPEN, DEPOTVONDSTEN EN CULTUSPLAATSEN

15.1 INLEIDING

In de voorgaande drie hoofdstukken heeft de nadruk gelegen op de reconstructie van de bewonings- en landschapsdynamiek in het onderzoeksgebied, op verschillende schaalniveaus. De belangrijkste lange-termijn-patronen in het bewonings- en begravingslandschap zijn in grote lijnen in kaart gebracht, alsmede deels door de mens veroorzaakte veranderingen in het fysieke landschap. De waargenomen processen in bewoning en begraving spelen zich grotendeels af op de hoge en droge zandgronden. In Oost-Nederland vormen deze echter slechts een vrij beperkt deel van het landschap: niet voor niets wordt in dit boek gesproken van een eilandenrijk. Evenzeer kenmerkend en bepalend voor de landschapsstructuur zijn uitgestrekte veengebieden, laagtes en depressies, beken en rivieren. Ten opzichte van de bewoningskernen van agrarische gemeenschappen nemen deze landschapstypen geografisch en landschappelijk een perifere positie in. Toch speelden dergelijke ‘marginale’ landschappen wel degelijk een belangrijke rol in de bestaans economie, waardoor een strikte dichotomie tussen bewoningslandschap en ‘wildernis’ niet zinvol is.¹ In het vorige hoofdstuk is vermeld dat in middeleeuwse ‘wildernissen’ als *Steenrewalt*, *Synwede* en *Berlewald* onder meer runderen en varkens geweid werden, er houtskoolproductie plaatsvond en brand- en constructiehout gewonnen werd. Daarnaast kwamen in die gebieden nog halfwilde bospaarden voor en kon er gejaagd worden op groot wild (par. 14.3.5).²

Dergelijke ‘marginale’ gebieden speelden duizenden jaren lang ook een belangrijke rol in de belevingswereld van de lokale gemeenschappen, zoals in hoofdstuk 10 geïllustreerd is door de opvallende serie laat-prehistorische depotvondsten uit het Elsenerbroek en Enterveen (par. 10.8). D.R. Fontijn heeft aangetoond dat in Zuid-Nederland in specifieke delen van het landschap, zoals kilometerslange delen van rivieren, gedurende de bronstijd eeuwenlang metalen artefacten werden gedeponed.³ Hij beschrijft ze als overwegend ‘natuurlijke’ en doorgaans waterrijke plaatsen. In het algemeen lijken landschappelijke zones eerder van belang te zijn dan specifieke plekken daarbinnen, en daarom kan gesproken worden van sacrificiële of rituele landschappen. In de laatste jaren ontstaat binnen de landschapsarcheologie geleidelijk meer aandacht voor het gebruik en de perceptie van dergelijke als ‘natuurlijk’ omschreven landschappen.⁴ In het eerste deel van dit hoofdstuk zal een eerste indruk gegeven worden van de lange-termijnontwikkeling van rituele landschappen in Oost-Nederland. Getuige de in hoofdstuk 14 waargenomen processen is overigens wel duidelijk dat van volledig onaangetaste, ‘natuurlijke’ landschappen zeker al vanaf de brons- en ijzertijd geen sprake meer is en dat de bedoelde gebieden – zoals reeds aangetoond – niet alléén een rituele ‘functie’ hadden.

De complexiteit van het onderwerp wordt geïllustreerd door het vermelde baanbrekende onderzoek van Fontijn, naar de selectieve depositie van bronzen artefacten in het laat-neolithicum en de bronstijd van Zuid-Nederland.⁵ Daaraan ligt een gedetailleerde materiaalstudie en analyse van de landschappelijke vondstcontexten ten grondslag, en het is vanwege de invalshoek van deze studie en de kwaliteit van de basisgegevens niet realistisch om voor ons onderzoeksgebied een vergelijkbaar kennisniveau na te streven. Het onderwerp heeft vooralsnog nauwelijks aandacht gekregen. Daarom heeft dit hoofdstuk de vorm van een verkennende studie, met het doel om een eerste inzicht te geven in een voor de landschaps geschiedenis van Oost-Nederland belangrijk thema. Het hoofdstuk bestaat uit vier delen. In het eerste deel

¹ Groenewoudt in druk.

² Groenewoudt/Keunen 2008.

³ Fontijn 2002a, m.n. 259–272.

⁴ Zie bijvoorbeeld *An Archaeology of Natural Places* (Bradley 2000).

⁵ Fontijn 2002a.

wordt een overzicht gegeven van de verschillende ‘natuurlijke’ contexten waarin depotvondsten voorkomen, alsmede in het karakter van de gedeponeerde vondsten. Overigens kan niet altijd zonder meer van rituele landschappen gesproken worden, zoals het geval is bij ogenschijnlijk ‘geïsoleerde’ vondsten in specifieke contexten. In het tweede deel worden de aanwijzingen voor het bestaan van ‘cultusplaatsen’ in Oost-Nederland besproken, waarbij vooral aandacht wordt besteed aan bijzondere vondstcomplexen uit Herxen en Zutphen. In het derde deel wordt de aandacht verlegd naar rituele handelingen in nederzettingen. Tenslotte wordt een beknopte bespreking gegeven van de huidige denkbeelden met betrekking tot het kersteningsproces van Oost-Nederland, en de gevolgen daarvan voor de ‘heidense’ praktijken van lokale gemeenschappen.

15.2 RITUELE LANDSCHAPPEN

15.2.1 *Inleiding*

Ter inleiding op het eerste deel van dit hoofdstuk kunnen als kader enkele theoretische concepten en patronen uit het Zuid-Nederlandse onderzoek van D.R. Fontijn benoemd worden, zonder aan te nemen dat deze één op één geëxtrapoleerd kunnen worden naar de situatie in Oost-Nederland.⁶ Ten eerste is dat het al geïntroduceerde concept van rituele of sacrificiële landschappen. Deze kunnen gedefinieerd worden als specifieke delen van of zones in het landschap, waar herhaaldelijk deposities plaatsvonden. Deze deposities bestaan niet uitsluitend uit metalen artefacten, maar kunnen uiteenlopende verschijningsvormen hebben. In tegenstelling tot bijvoorbeeld grafheuvellandschappen kent een ritueel- of depositielandschap geen of vrijwel geen door mensenhand gevormde, archeologisch traceerbare en structurerende elementen. Een beschrijving als denkbeeldig landschap, gebaseerd op een collectief geheugen, is beter op zijn plaats. Sommige hoogvenen vormen overigens een uitzondering op deze beschrijving. Er kan immers gewezen worden op het beroemde ‘tempeltje’ uit het Drentse Bargerosterveld⁷, alsmede de veenwegen die de verplaatsingen door sommige venen structureren. Veel meer dan groepen grafmonumenten zijn deze elementen, in een dynamisch landschapstype, echter van vergankelijke aard. Rituele landschappen kunnen in algemene zin herkend worden aan de hand van patronen in associaties tussen specifieke objecten en plaatsen, die niet verklaard kunnen worden uit andere activiteiten, post-depositionele processen en onderzoeksfactoren. Door verschillende onderzoekers is betoogd dat het niet zinvol is om een strikt onderscheid te hanteren tussen rituele en ‘profane’ activiteiten.⁸ In ‘natte’ contexten gedeponeerde objecten zijn bijvoorbeeld sterk met het dagelijkse leven verbonden, en hebben vaak een intensief gebruiksleven gehad. De betekenisgeving van specifieke artefacten is volgens Fontijn mede bepaald door de biografie of levensweg daarvan. Later in dit hoofdstuk zal worden aangetoond dat er daarnaast diverse aanwijzingen zijn voor deposities binnen nederzettingen, bijvoorbeeld in paalkuilen van gebouwen en andere sporen, van artefacten die eveneens sterk verbonden zijn met het dagelijks leven.

Een tweede concept is dat van selectieve depositie. Fontijn neemt waar dat in Zuid-Nederland in de bronstijd verschillende metalen objecten werden achtergelaten op verschillende soorten locaties. Er is dus sprake van een ruimtelijk gestructureerde handeling. Metalen objecten hadden verschillende betekenissen, of kregen deze in de loop van hun levenscyclus, en deze betekenissen hadden gevolgen voor de plaats in het landschap waar ze uiteindelijk gedeponeerd werden. Zo worden zwaarden hoofdzakelijk in grote rivieren gevonden. Bijlen, sikkels en wapens komen nauwelijks als bijgiften in graven voor,

⁶ Fontijn 2002a.

⁸ O.a. Brück 1999a; Fontijn 2002a, 13–22; Gerritsen 2003,

⁷ Van Zeist/Waterbolk 1960; Waterbolk/Van Zeist 1961; Van der Sanden 2000.

79–83.

maar werden gedeponereerd op allerlei natte plaatsen in het landschap. De frequentie waarmee depositie van bronzen artefacten plaatsvond nam gedurende de bronstijd geleidelijk toe, met de late bronstijd als hoogtepunt. Toch ziet Fontijn het deponeren van bronzen artefacten als een activiteit die niet vaak werd uitgevoerd. Hij acht het aantal van één depositie per generatie per gemeenschap nog aan de hoge kant. Het is de vraag in hoeverre de Zuid-Nederlandse patronen overeenkomen met die in Oost-Nederland. Op voorhand kunnen in algemene zin al enkele verschillen aangewezen worden. Zo is de landschapsstructuur van Oost-Nederland duidelijk afwijkend van die van Zuid-Nederland. Er zijn bijvoorbeeld veel meer veengebieden in Oost-Nederland, en dergelijke verschillen zullen zonder twijfel ‘doorwerken’ in de depositiepatronen. Een tweede voorbeeld is de herkomst van gedeponereerde artefacten. Wat betreft interregionale metaalcirculatie behoorden Zuid- en Noord-Nederland met name vanaf de tweede helft van de midden-bronstijd tot verschillende uitwisselingsnetwerken. In Noord-Nederland, waartoe in dit verband ook ons onderzoeksgebied gerekend wordt, zijn met name noordelijke (‘Nordische’) invloeden zichtbaar. Deze zijn overigens ook eerder al zichtbaar in de herkomst van specifieke vuurstenen artefacttypes. Zuid-Nederland behoorde daarentegen eerder tot Atlantische/Continental invloedsferen.

In de volgende paragrafen staan eerst ‘natuurlijke’ depositielandschappen centraal. De belangrijkste Oost-Nederlandse vondsten uit venen, rivieren, beken en andere laaggelegen en natte delen van het landschap worden besproken. Vervolgens worden enkele onmiskenbare depotvondsten uit droge context besproken. Tenslotte wordt de aandacht verlegd naar nederzettingen. Van een deel van de Oost-Nederlandse nederzettingsterreinen, met name wat betreft vindplaatsen uit de periode vanaf de vroege ijzertijd, zijn bouwoffers en andere sporen die getuigen van rituele handelingen bekend.

15.2.2 Venen

15.2.2.1 Inleiding

Wanneer gesproken wordt over rituele landschappen spreken vooral de bijzondere vondsten uit veengebieden tot de verbeelding. Er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de houten wielen die door J.D. van der Waals voor het voetlicht werden gebracht, de door W.A.B. van der Sanden onderzochte veenlijken en de veenwegen die door W.A. Casparie werden geïnventariseerd.⁹ In bovengenoemde publicaties en binnen het onderzoek naar ritueel gebruik van venen in het algemeen neemt Noordoost-Nederland, en specifiek de provincie Drenthe, van oudsher een centrale positie in. Vanaf het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw werd hier grote kenniswinst geboekt door middel van systematisch onderzoek van provinciale en museale collecties, archieven en krantenberichten, ondernomen vanuit het Drents Museum te Assen. Onder leiding van Van der Sanden werden diverse vondstcategorieën geïnventariseerd.¹⁰ Uit het onderzoek bleek onder meer, dat zowel grote hoogvenen als kleinere venen vanaf het begin van het neolithicum tot ver na de kerstening¹¹ functioneerden als rituele landschappen.

In het vorige hoofdstuk is aangetoond, dat veel grotere delen van Oost-Nederland ooit bedekt zijn geweest met veen dan tot dusver werd aangenomen. Tot dusver is weinig aandacht besteed aan archeologische vondsten uit deze veengebieden. Belangrijke uitzonderingen zijn het bekende depot van

⁹ Van der Waals 1964; Van der Sanden 1990, 1996; Casparie 1987.

¹⁰ O.a. Van der Sanden 1995, 1997a, 1998a en de diverse bijdragen in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* uit deze jaren. Ook in latere jaargangen is nog regelmatig aan-

dacht aan veenvondsten besteed (o.a. Van Vilsteren 2000, 2004; Van der Sanden 2004). Zie tevens Bergen *et al.* 2002.

¹¹ O.a. Van Vilsteren 1998, 2000, 2004; Koerselman/Van Vilsteren 2002.

Ommerschans en de al besproken reeks depotvondsten uit het Elsenerbroek en Enterveen (par. 10.8). De vindplaats van Ommerschans ligt in het uitgestrekte hoogveengebied ten noorden van de Vecht, en valt daarmee buiten ons onderzoeksgebied.¹² De landschappelijke context van de depotvondst is nog steeds niet in detail gereconstrueerd, hoewel daartoe recentelijk door J.A. Bakker een eerste aanzet is gegeven.¹³ Omdat de lage kennisstand een gedetailleerde bespreking op dit moment nog niet toelaat, worden in de volgende paragrafen vondsten uit enkele Overijsselse venen besproken. Een beknopte bespreking van de eerder waargenomen patronen in het Elsenerbroek, Enterveen en Middelveen vormt daarbij het uitgangspunt. Dat uitsluitend vondsten uit Overijsselse venen worden besproken is geen toeval. Er zijn namelijk beduidend meer vondsten uit deze provincie geregistreerd dan uit Achterhoekse venen. Het is niet geheel duidelijk hoe dit onderscheid verklaard moet worden. Mogelijk is er sprake van een regionaal verschil in depositiepatronen, of heeft de lage bevolkingsdichtheid in het centrale deel van de Achterhoek een rol gespeeld. Anderzijds is het niet onwaarschijnlijk dat de schaal, de organisatie en het tijdstip van de veenontginningen van invloed is geweest op de ontdekking en registratie van archeologische vondsten. In de Achterhoek waren de ontginningen doorgaans kleinschalig, en werden ze hoofdzakelijk door particulieren ondernomen. Mede als gevolg van de vaak geringe dikte van de veenpakketten en de slechte bereikbaarheid en ontsluiting daarvan kwam het in deze streek nooit tot grootschalige ontginningen (par. 14.2.2).¹⁴ Dat was wel het geval bij een deel van de Overijsselse hoogvenen, zoals het Vriezenveen.

15.2.2.2 Elsenerbroek, Enterveen en Middelveen

In paragraaf 10.8 is aandacht besteed aan de serie laat-prehistorische depotvondsten uit het Elsenerbroek en Enterveen. Vanwege de rijkdom aan vondsten en het opvallende karakter daarvan is dit gebied het bekendste laat-prehistorische landschap van Oost-Nederland. Hoewel het relatief grote aantal vondsten niet hoeft te betekenen dat dit veen ook het meest intensief gebruikte depositielandschap was, bieden de artefacten en waargenomen patronen een goed kader voor de bespreking van vondsten uit andere Overijsselse venen (par. 15.2.2.3). Daarom worden de belangrijkste waarnemingen in deze paragraaf nogmaals kort besproken. Het is gebleken dat het betreffende rituele landschap tussen de stuwwallen van Rijssen-Markelo en Enter uitgestrekter was dan voorheen werd aangenomen. Het aantal depots is groter, en de objecten blijken niet uitsluitend uit veen afkomstig te zijn. Er zijn eveneens vondsten gedaan op enkele plekken op aangrenzende hogere gronden. De depots dateren uit de periode tussen het midden- of laat-neolithicum en het begin van de midden-ijzertijd. Naast het Elsenerbroek en Enterveen is ook een gebied ten westen en noordwesten van Rijssen, het Middelveen, als een ritueel landschap aangemerkt. Dat lijkt aanzienlijker korter in gebruik te zijn geweest, namelijk gedurende het laat-neolithicum en de vroege bronstijd. Dit suggereert dat verschillende veenlandschappen uiteenlopende gebruiksgeschiedenissen kunnen hebben.

De vondsten uit beide veengebieden en directe omgeving bieden een eerste impressie van de geselecteerde objecten die in de loop der tijd in de Oost-Nederlandse venen werden gedeponneerd. In zowel het Middelveen als het Elsenerbroek en Enterveen markeren complete stenen artefacten de – op dit moment aantoonbare – aanvang van de depositietraditie. Tussen het midden- of laat-neolithicum en de vroege bronstijd werden een stenen bijl, verschillende hamerbijlen, een Scandinavische dolk en mogelijk een vuurstenen sikkelmes gedeponneerd. In de loop van de bronstijd worden deze stenen artefacten ‘vervangen’ door bronzen objecten, zoals een mogelijk uit het veen afkomstige randbijl (‘Elsen’) en twee of drie bronzen speerpunten. Deze laatste artefacten zijn niet scherp dateerbaar. In Zuid-Nederland komen

¹² Butler/Bakker 1961; Butter 1965; Butler 1990, find no. 17, p. 86-91; Fontijn 2001.

¹³ Bakker 2004, 57-89.

¹⁴ De Rooi 2006.

ze voor vanaf de zestiende eeuw voor Christus tot in de vroege ijzertijd.¹⁵ De meeste vondsten dateren uit de late bronstijd en vroege ijzertijd. Uit deze fase dateren drie depots met meerdere objecten (waarvan één uit ‘droge’ context), enkele kokerbijlen en twee ‘jonge’ hamerbijlen. Vooral de late bronstijd lijkt goed vertegenwoordigd te zijn. Datzelfde patroon is waargenomen bij de datering van Zuid-Nederlandse bronzen artefacten uit ‘natte’ contexten in Zuid-Nederland.¹⁶ Daar neemt het aantal depotvondsten tot in de late bronstijd duidelijk toe, waarna in de vroege ijzertijd een sterke afname volgt. Daarnaast is een toename waarneembaar in het aantal depots dat bestaat uit meerdere objecten.

De twee ‘samengestelde’ depots uit de late bronstijd bestaan uit bronzen werktuigen, sieraden en half-fabricaten of grondstoffen voor bronsbewerking. Het depot uit de vroege ijzertijd bestaat eveneens uit sieraden en half-fabricaten, waarbij met name drie barnstenen kralen opvallen. Vergelijkbare associaties van objecten zijn niet bekend uit graf- of nederzettingscontext. Opvallend is dat in deze fase, tussen de late bronstijd en begin van de midden-ijzertijd, in de vorm van twee hamerbijlen van het type Muntendam, ook weer stenen objecten gedeponereerd worden. Eén van deze artefacten, een uitzonderlijk groot exemplaar, is afkomstig van de Enterse stuwwal. Er zijn geen indicaties dat in het Elsenerbroek, Enterveen en Herikervliet na circa 400 voor Christus nog deposities plaatsvonden. Dit is opmerkelijk, aangezien er wel onmiskenbare aanwijzingen zijn voor bewoning in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen.

15.2.2.3 Andere veenvondsten

Vanwege de rijkdom aan vondsten en het opvallende karakter daarvan vormen het Elsenerbroek en Enterveen het bekendste laat-prehistorische rituele landschap van Oost-Nederland. Het is de vraag in hoeverre de vondsten uit dit veengebied, alsmede het Middelveen, representatief zijn voor andere venen in het onderzoeksgebied. Ook uit andere, hoofdzakelijk Overijsselse venen zijn diverse depotvondsten bekend. Een groot deel daarvan is niet, niet gedetailleerd of alleen in ‘grijze’ literatuur gepubliceerd. Daarom is een gedetailleerde bespreking van de vondsten en de ‘rituele gebruiksgeschiedenis’ per veengebied op dit moment nog niet mogelijk. Op basis van individuele vondsten kan wel een eerste impressie worden gegeven van de selectie van de gedeponereerde artefacten, alsmede van de tijdsspanne die deze beslaan.

De depositietraditie in de Zuidwest-Twentse venen die in de vorige paragrafen centraal stonden, lijkt een aanvang te nemen in het midden- of laat-neolithicum. In deze fase worden hoofdzakelijk stenen bijlen en hamerbijlen in de venen achtergelaten. Vergelijkbare vondsten zijn uit verschillende andere venen bekend. Vooral laat-neolithische hamerbijlen lijken goed vertegenwoordigd te zijn, bijvoorbeeld in het Vriezenveen, het dicht daarbij gelegen Twistveen en het Aamsveen.¹⁷ Bij het steken van veen in het Aamsveen is ook een complete *Arbeitsaxt* gevonden, die vermoedelijk uit de vroege bronstijd dateert.¹⁸ Wat betreft neolithische vindplaatsen in Oost-Nederlandse venen kan ook verwezen worden naar een mogelijke houten constructie in het Haaksbergerveen ofwel Buurserveen, die in 1947 onderzocht werd door C.C.W.J. Hijzeler (fig. 15.1; zie tevens par. 3.3.4).¹⁹ Het betreft een reeks van horizontaal gelegen berkenstammetjes, die zich op het grensvlak van zand en veen bevinden. W.A. Casparie concludeerde dat het vermoedelijk natuurlijke restanten van een berken-elzen-broekbos betreft, terwijl J.N. Lanting en J. van der Plicht daarentegen uitgaan van een weg die diende om een drassig gebied over te steken.²⁰ In

¹⁵ Fontijn 2002a, 97-100.

¹⁶ Fontijn 2002a, o.a. 212-215.

¹⁷ Vriezenveen: Archis-objectcode 28BZ-38. Twistveen: Archis-objectcode 28BN-8; Aamsveen: Verlinde/Hijze-

ler 1970.

¹⁸ Verlinde/Hijzeler 1970.

¹⁹ Hijzeler 1947a, 335-336.

²⁰ Casparie 1987, 61; Lanting/Van der Plicht 1999/2000, 95.

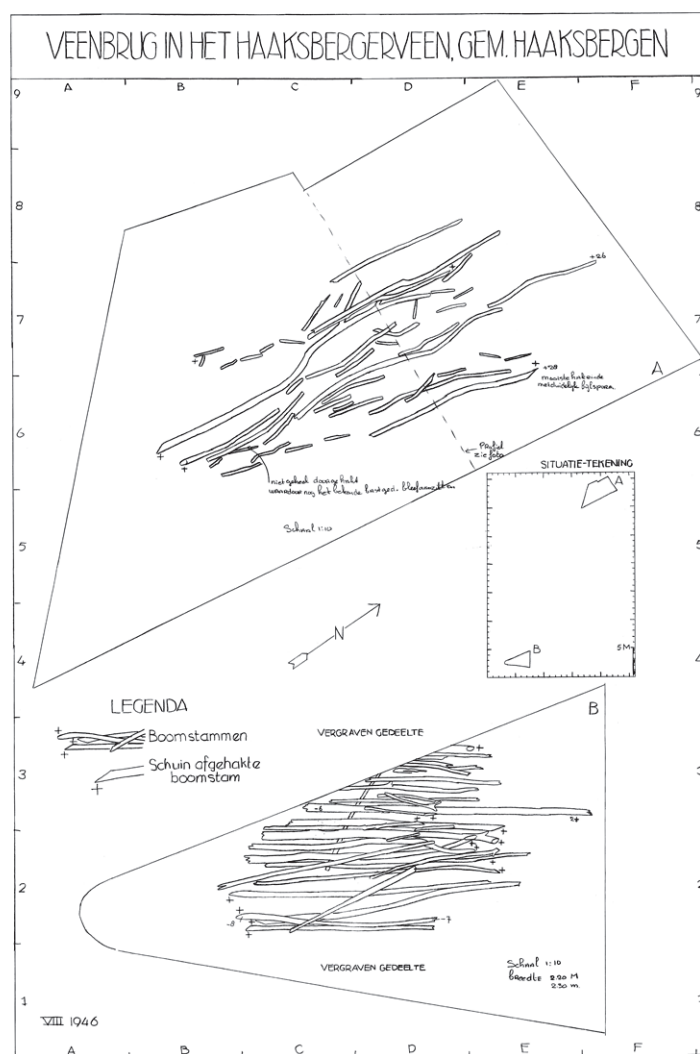

Fig. 15.1 Opgravingstekening uit 1947 van een mogelijke houten constructie van berkenstammetjes uit het Haaksbergerveen (documentatie Oudheidkamer Twente/Twentse Welle).

strikte zin kan inderdaad niet gesproken worden van een veenweg – de houtresten dateren immers van vóór de eerste veenvorming –, maar Hijzelers opgravingstekeningen lijken wel degelijk te wijzen op een constructie. Een ^{14}C -datering van een houtfragment dat waarschijnlijk deel uitmaakte van de constructie geeft een uitkomst tussen circa 3300 en 2900 voor Christus.²¹ Deze datering is opmerkelijk vroeg in vergelijking met die van andere prehistorische houten wegen, en impliceert dat de constructie bijvoorbeeld ouder is dan de bekende veenweg van het Drentse Nieuw-Dordrecht.²²

In de besproken Zuidwest-Twentse venen worden in de loop van de bronstijd meer bronzen artefacten gedeponerd, in plaats van de stenen en vuurstenen objecten die dominant zijn in de jongere fasen van het neolithicum. Het is zeker dat een deel van de Oost-Nederlandse bronzen bijlen, die door J.J. But-

²¹ Lanting/Mook 1977, 95; Casparie 1987, 64, tabel 1; Lanting/Van der Plicht 1999/2000, 95. De uitkomst is 4410 +/- 55 BP (GrN-7454). Calibratie met 2-sigma standaarddeviatie geeft uitkomsten tussen 3330-3213,

3185-3154 en 3129-2909 *cal BC*. Calibratie via Win-Cal25.

²² Casparie 1987.

ler en H. Steegstra zijn geïnventariseerd, uit venen afkomstig is.²³ Dat geldt bijvoorbeeld voor minstens vijf exemplaren uit het Vriezenveen. Uit datzelfde veengebied is tevens een grote bronzen speerpunt bekend, die mogelijk van Noord-Duitse of Scandinavische herkomst is.²⁴ Voor speerpunten zijn geen systematische inventarisaties voorhanden. Eveneens in het Vriezenveen, in de zogenaamde Weitemanslanden, is een bronzen Wohlde-rapier gevonden.²⁵ Dit artefacttype kan toegeschreven worden aan de zogenaamde Sögel-Wohlde-groep, die gedateerd wordt in het jongste deel van de midden-bronstijd A. Dergelijke artefacten komen in Nederland zowel voor in depotvondsten als in grafheuvelgroepen, zoals op de Herikerberg bij Markelo (par. 10.7.1).²⁶ Vooralnog zijn uit Oost-Nederland geen parallellen bekend voor de ‘meervoudige’ depots met bronzen artefacten uit de late bronstijd en vroege ijzertijd uit Zuidwest-Twente. Het uitzonderlijke depot van Ommerschans, dat dateert uit de midden-bronstijd, is de enige andere veenvondst die uit meerdere bronzen artefacten bestaat.

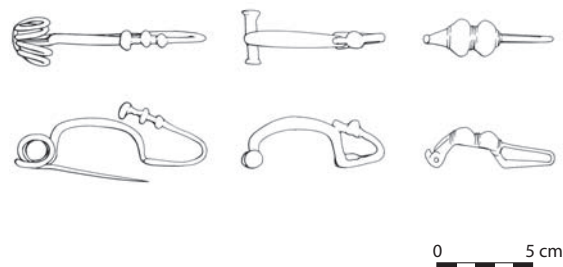

Fig. 15.2 Drie van de vier La Tène-fibulae uit Overijsselse venen, uit (van links naar rechts) Hooge Hexel-Huurner Veld, Gramsbergen-De Haandrik en Gramsbergen-Anerveen. Naar Verlinde 1982f, fig. 11, p. 192.

De jongste depotvondsten uit de venen in Zuidwest-Twente dateren uit de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd. In andere venen zijn verschillende vondsten gedaan die er op wijzen dat de depositietraditie in veengebieden in deze fase niet ten einde kwam. Zo zijn er vier La Tène-fibulae uit Overijsselse venen bekend, die dateren uit de periode tussen de vierde en eerste eeuw voor Christus (fig. 15.2).²⁷ Ze zijn afkomstig uit het Twistveen bij Vroomshoop, het Huurner Veld bij Hooge Hexel, De Haarnik bij Gramsbergen en uit het Anerveen. Beide laatstgenoemde vindplaatsen liggen vrij dicht bij elkaar. Wat betreft het object uit het Twistveen vermeldt G.J. ter Kuile dat de fibula als toevallige vondst opgegraven was, ‘in het veen onder Vroomshoop dicht bij een knuppelweg of weg van parallel gelegde boomstammen’.²⁸ Door W.A. Casparie wordt ook een mogelijke veenweg in de omgeving van Vroomshoop vermeld, hoewel de betrouwbaarheid van de melding moeilijk ingeschat kan worden (par. 3.3.4).²⁹ Naast deze vier mantelspelden is in de Kooiplas bij Vriezenveen een bronzen armband gevonden waaraan een La Tène-kraal bevestigd is (par. 12.4).³⁰ Vermoedelijk is ook hier sprake van een veenvondst. Deze vijf vondsten illustreren dat in de midden- en late ijzertijd in de Oost-Nederlandse venen waarschijnlijk hoofdzakelijk kledingaccessoires en sieraden gedeponneerd werden. Andere vondstcategorieën zijn vooralnog niet bekend. In vergelijking met de objecten die in eerdere fases werden gedeponneerd, is de ontdekkingskans van dergelijke artefacten relatief klein.

Er zijn vrij weinig depotvondsten uit de Romeinse tijd bekend uit Oost-Nederlandse venen. De meest opvallende vondsten zijn afkomstig uit het Haaksbergerveen. Hier zijn afzonderlijk van elkaar drie complete maalstenen van tefriet gevonden, van het type handmolen (fig. 15.3).³¹ De exacte vond-

²³ Butler/Steegstra 1997/1998, 1999/2000, 2000/2001, 2003/2004, 2005/2006.

²⁴ Verlinde 1991i.

²⁵ Butler 1990, 76.

²⁶ Naast deze Wohlde-rapieren kan ook een gedecoreerde Sögel-dolk aan deze groep worden toegeschreven. Het artefact is gevonden in Agelo; de vondstcontext is niet bekend (Molhuysen 1844, 174; Butler 1990, 73).

²⁷ Verlinde 1982f.

²⁸ Ter Kuile 1949, 20.

²⁹ Casparie 1987, 60-61, mede op basis van Ort, z.j., 62 en Ter Kuile 1909, 25.

³⁰ Ter Kuile 1909, 26.

³¹ Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 23, p. 79; Van der Sanden 1998b, 127.

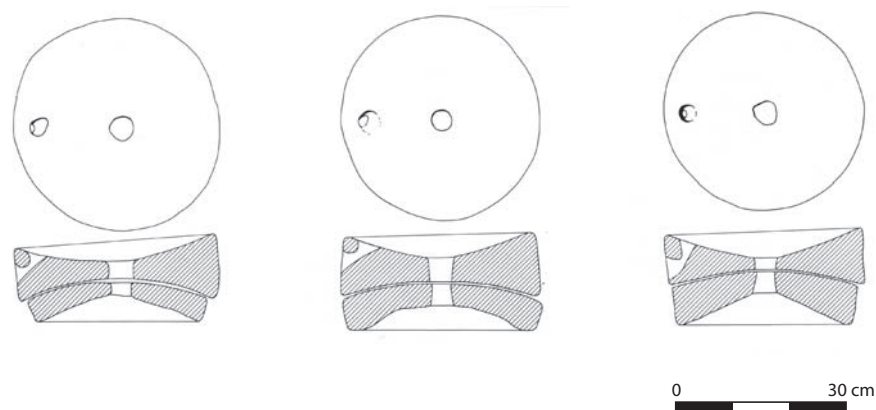

Fig. 15.3 Drie complete 'handmolens' van tefriet uit de Romeinse tijd, afzonderlijk van elkaar gevonden in het Haaksbergerveen. Naar Van Es/Verlinde 1977, fig. 75, p. 75.

stomstandigheden zijn niet in detail reconstrueerbaar, maar het is duidelijk dat de handmolens in het veen gedeponerd zijn, vermoedelijk op verschillende locaties. Ook in het Twentse Reutum is in een laaggelegen gebied, mogelijk een overstromingsvlakte, een complete handmolen gevonden.³² Het is niet geheel duidelijk of hier, aan de voet van de stuwwal van Ootmarsum, sprake is van een voormalig veengebied of een natte laagte. Parallellen voor de vondsten van maalstenen zijn ruim voorhanden in de Drentse venen.³³ De complete sets maalstenen illustreren dat sommige Oost-Nederlandse venen ook in de Romeinse tijd het toneel waren van rituele handelingen.

Er zijn tevens aanwijzingen voor het 'voortduren' van het depositiegebruik in venen tot in en na de middeleeuwen. W.A.B. van der Sanden vermeldt bijvoorbeeld een complete zeventiende-eeuwse baardmankruik uit het veen ter hoogte van Staphorst, iets ten noorden van ons onderzoeksgebied, die aansluit bij vergelijkbare vindplaatsen in Drenthe.³⁴ De meeste vondsten zijn echter afkomstig uit het Vriezenveen. De enige waarschijnlijk vroeg-middeleeuwse vondst is beschreven door G.J. ter Kuile.³⁵ Het betreft een versierde bronzen armband, die in 1910 door een veenarbeider in de omgeving van Vroomshoop gevonden is. Hoewel de vondstomstandigheden niet gecontroleerd zijn en het artefact niet gepubliceerd is, wijzen Ter Kuiles objecttekening en beschrijving op een zware vroeg-middeleeuwse armband met twee verdikte uiteinden, en een versiering bestaand uit puntcirkels en horizontale en verticale groeven.³⁶ Het is de enige vondst van deze aard die uit Oost-Nederland bekend is. De overige middeleeuwse vondsten uit het omvangrijke veengebied zijn jonger. In de oudheidkamer van Vriezenveen zijn diverse opvallende artefacten aanwezig, die voor een deel gevonden zijn bij grootschalige ruilverkavelingswerkzaamheden. J. Hosmar vermeldt naast horens van 'onbekende rundersoorten' en stenen bijlen ook een aantal veertiende-eeuwse munten, Jacobakannetjes, aardewerken grappen, tinnen kannen, enkele bronzen 'Spaansche legerpotten' en een compleet beeldje van 'St. Anna ten Drieën'.³⁷ De meeste van deze vondstcategorieën komen ook voor in Drentse venen, en worden daar als depotvondsten geïnterpreteerd. Aan bronzen potten uit 'natte' context wordt later in dit hoofdstuk nog enige aandacht besteed (par. 15.2.2.5). De middeleeuwse en post-middeleeuwse artefacten uit de Vriezenveense oudheidkamer geven sterke indicaties

³² Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 11, p. 78.

³³ Van der Sanden 1998b.

³⁴ Van der Sanden 2004, 191.

³⁵ Ter Kuile beschreef en tekende de armband (naast vele andere artefacten) in zijn exemplaar van Pleytes 'Neder-

landse Oudheden', dat in het bezit is van het Provinciaal Overijssels Depot (Deventer).

³⁶ Pers. comm. F.C.W.J. Theuws en J. Besteman (Universiteit van Amsterdam).

³⁷ Hosmar 1973.

dat ook in deze periode nog deposities in venen werden gedaan, hoewel een systematische analyse van de vondstcontext noodzakelijk is om zeker te kunnen zijn. In de volgende delen van dit hoofdstuk zal worden aangetoond dat er ook verschillende middeleeuwse depotvondsten bekend zijn uit andere laaggelegen delen van het Oost-Nederlandse landschap, en uit nederzettingscontexten.

15.2.3 Rivieren, beekdalen en laagtes

15.2.3.1 Inleiding

Naast venen komen in Oost-Nederland depotvondsten voor in verschillende andere laaggelegen delen van het landschap, zoals rivieren, beken en andere vochtige depressies. Voor de laatste categorie kan bijvoorbeeld gedacht worden aan dalvormige laagtes, broeken, goren en marsen. De laatste drie toponiemen refereren alle aan laaggelegen, drassige of moerassige gebieden, die regelmatig onder water staan.³⁸ Overigens bestaan er lokaal sterke verschillen in het karakter van deze landschapstypen, afhankelijk van de landschappelijke context, ondergrond en doorlatendheid van de bodem. Zo is in een deel van de broeken veen ten ontwikkeling gekomen, zoals in het Elsenerbroek, maar is dat zeker niet altijd het geval. In de volgende paragrafen wordt, ter vergelijking met de vondsten uit venen, een globaal diachroon beeld geschetst van de depotvondsten die in deze laaggelegen delen van het landschap voorkomen.

15.2.3.2 Steentijd

Het is niet met zekerheid te bepalen vanaf welk tijdstip objecten werden gedeponeerd in genoemde andere lagere delen van het Oost-Nederlandse landschap. Mogelijk was dat al vóór het neolithicum het geval. R.S. Hulst en A.D. Verlinde vermelden dat de meeste vondsten van *Spitzhauen* waarvan de vindplaats exact of bij benadering bekend is, afkomstig zijn uit laaggelegen en natte gebieden (par. 3.2.4.1). Ze achten het mogelijk dat deze artefacten als depotvondsten geïnterpreteerd moeten worden.³⁹ Dit zou impliceren dat enkelvoudige depots van stenen werktuigen al voor het neolithicum voorkomen.⁴⁰ Ook vroeg-neolithische *Rössener Breitkeile* zijn voor een belangrijk deel uit natte gebieden afkomstig.⁴¹ Dit geldt bijvoorbeeld voor een exemplaar uit het gebied De Morsch, iets ten oosten van de stuwwal van Enter (par. 10.6.1).⁴² In natte laagtes en in rivier- en beekdalen zijn in het onderzoeksgebied vele tientallen stenen en vuurstenen bijlen en hamerbijlen gevonden. Onder meer door Verlinde zijn verschillende Overijsselse artefacten op basis van deze landschappelijke context als depotvondsten geïnterpreteerd (par. 3.3.5.2).⁴³ P.A.C. Schut schetst voor Gelderland een compleet ander beeld. Hij acht slechts voor enkele artefacten een interpretatie als depositie mogelijk.⁴⁴ Hoewel de gegevensbestanden voor beide provincies op dit moment nog niet in detail vergeleken kunnen worden, met name vanwege het ontbreken van een synthetiserende studie voor Overijssel, lijkt het echter onwaarschijnlijk dat er tussen Overijssel en de Achterhoek grote verschillen bestonden in de frequentie van depositie van stenen bijlen in de lagere delen van het landschap. In beide gebieden is een deel van de bijlen inderdaad gevonden in een 'droge' context, en daarom mogelijk indicatief voor de aanwezigheid van een nederzettingsterrein of voor specifieke artefacten daarbuiten. Anderzijds is het aantal artefacten uit 'natte' contexten, relatief ver van

³⁸ Ter Laak 2005, 77-80, 85-86 en 113-115.

³⁹ Hulst/Verlinde 1979, 201.

⁴⁰ Peeters/Niekus 2005, 225, noot 25.

⁴¹ Van der Waals 1972, 160-161.

⁴² Van der Waals 1972, cat. nr. O.7, p. 173.

⁴³ Bv. Verlinde 1978a, 1981; Scholte Lubberink 1991.

⁴⁴ Schut 1987, 87-88; 1991, 81-82.

potentiële nederzettingslocaties, zowel in Overijssel als in de Achterhoek dermate groot dat aangenomen moet worden dat tenminste een deel van die werktuigen bewust is achtergelaten in rivieren, beekdalen en laagtes.⁴⁵

Naast de landschappelijke context geeft, in sommige gevallen, ook het karakter van de gedeponeerde artefacten zelf een aanwijzing dat het depotvondsten betreft. Zo lijken in enkele gevallen meerdere bijlen gedeponeerd te zijn op dezelfde plek, zoals een *Flint-Rechteckbeil* en een *Fels-Rechteckbeil* in een nat gebied ten noordwesten van Markelo.⁴⁶ De eerder al besproken fraai afgewerkte hamerbijl uit Neede, gevonden aan de rand van het Berkeldal, is dermate groot dat het object nooit voor ‘praktische’ werkzaamheden gebruikt kan zijn (par. 9.5.1).⁴⁷ Naast bijlen en hamerbijlen zijn ook andere artefacttypen gedeponeerd. Er kan bijvoorbeeld gewezen worden op een Scandinavische dolk, die in Deventer gevonden werd in opgebaggerde grond uit de IJssel (par. 7.5).⁴⁸ Uit een inventarisatie van J.R. Beuker en E. Drenth blijkt dat Scandinavische dolken uit riviercontext zeldzaam zijn in Oost-Nederland.⁴⁹ Ze vermelden twee exemplaren, uit Lent en Emmeloord, en interpreteren beide als depotvondsten. De exacte context van de Deventerse vondst is niet te reconstrueren, maar het is mogelijk dat het object gedeponeerd is in een restgeul van de waterloop die voorafging aan de huidige IJssel. Stenen en vuurstenen objecten zoals bijlen, hamerbijlen en Scandinavische dolken vormen derhalve de dominante categorieën van gedeponeerde artefacten, zowel in venen als in andere ‘natte’ contexten. Scandinavische dolken zijn wel aanzienlijk zeldzamer dan bijlen en hamerbijlen.

Niet voor alle vondsten uit rivieren, beken en laagtes zijn parallellen uit venen bekend. In een laaggelegen gebied ten noorden van Hardenberg, direct ten zuiden van de Vecht, werden in 1947 door een ploeg arbeiders bij graafwerkzaamheden naar verluidt minstens 25 grote klingen en klingfragmenten gevonden.⁵⁰ De klingen raakten verspreid over enkele amateur- en museumcollecties. Vijf klingen die nog getraceerd konden worden (fig. 15.4) hebben een donkerbruine kleur, zijn waarschijnlijk van eenzelfde vuursteenknol afkomstig en kunnen op basis van technologische kenmerken vermoedelijk in het vroeg-neolithicum gedateerd worden. Een toeschrijving aan de Trechterbekercultuur kan niet worden uitgesloten.⁵¹ De klingen zijn vervaardigd door middel van indirecte percussie. Hoewel de klingen zeker van niet-locale herkomst zijn, is nog niet duidelijk welke regio als oorsprongsgebied aangewezen dient te worden.⁵² Het grote aantal bij elkaar gevonden kwalitatief hoogwaardige klingen van niet-locale herkomst en de landschappelijke context waarin deze werden gevonden, wijst op een klingdepot. De artefacten vertonen geen gebruikssporen.⁵³ Als vindplaats van de klingen wordt ‘De Mars’ opgegeven. Direct ten noorden van Hardenberg komen verschillende mars-toponiemen voor, zoals Plaggemars en Havermars. De exacte vindplaats is derhalve niet vast te stellen, maar het is wel duidelijk welke microregio het betreft. Het toponiem wijst op regelmatige overstromingen met kleirijk slib. Daarnaast zijn een vochtige terreinsteldheid en lemige bodem kenmerken van dergelijke gebieden.⁵⁴ In het geval van Hardenberg betreft

⁴⁵ Zie Ter Wal 1995/1996 en Wentink 2006 voor onderzoek naar neolithische bijldeposities in Noord-Nederland.

⁴⁶ Verlinde 1982c.

⁴⁷ Schut 1997.

⁴⁸ Archis-objectcode 27GZ-12.

⁴⁹ Beuker/Drenth 2006.

⁵⁰ Archis-objectcode 22DN-14.

⁵¹ Determinatie door H. Peeters, E. Rensink (beiden Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), A. van Gijn en

A. Verpoorte (beiden Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden).

⁵² Een deel van de specialisten op dit gebied determineert de gebruikte grondstof als Obourg-vuursteen, hetgeen een ‘zuidelijke’ herkomst zou impliceren, maar deze opvatting wordt niet door allen gedeeld.

⁵³ Analyse K. Wentink (Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden).

⁵⁴ Spek 1996c, 40-41; Ter Laak 2005, 113-115.

Fig. 15.4 Vijf vuurstenen klingen uit een vroeg- of midden-neolithische klingdepot, gevonden in De Mars bij Hardenberg.

het in geomorfologisch opzicht een overstromingsvlakte van de Vecht. Met name ten oosten van de vindplaats komen hogere zandgronden voor, die in het vroeg- en midden-neolithicum bewoond kunnen zijn geweest. Eerder is opgemerkt, dat van de hogere gronden langs het Vechtdal zowel vroeg-neolithische importvondsten (dissels, *Rössener Breitkeile*) als vindplaatsen van de Trechterbekercultuur bekend zijn (par. 12.2.1.2). Later in dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op klingdepots in Oost-Nederland, naar aanleiding van een tweede vondst die op enkele punten afwijkt van het depot van Hardenberg (par. 15.2.4).

Er dient rekening mee geworden te houden dat het hier weergegeven beeld, waarin stenen en vuurstenen objecten zoals bijlen, hamerbijlen, dolken en klingen een dominante positie innemen, vertekend is door conserveringsomstandigheden. Drents onderzoek heeft uitgewezen dat in die provincie in venen en andere laaggelegen gebieden diverse objecten van organisch materiaal zijn gedeponerd. In sommige venen is ook aardewerk gevonden, die in verband worden gebracht met 'voedseloffers'. Voor deze laatste vondstcategorie is in Oost-Nederland een parallel bekend in de vorm van een 'miniatuur'-standvoetbekertje, dat in een laaggelegen gebied in Noord-Deurningen gevonden is.⁵⁵ Niet alleen de opgegeven vindplaats, ter hoogte van het omleidingskanaal van de Dinkel, maar ook de gereduceerde, afwijkende kleur wijst op een depositie in natte context. In Drentse en ook Deense venen lijkt, wat betreft neolithisch aardewerk, de Enkelgrafcultuur het best vertegenwoordigd te zijn.⁵⁶

15.2.3.3 Bronstijd en ijzertijd

In de late prehistorie werden verschillende categorieën artefacten gedeponerd in rivieren, beekdalen en andere laaggelegen delen van het landschap. In de loop van de bronstijd nemen bronzen artefacten een steeds belangrijker positie in. Bronzen objecten uit de bronstijd worden vrij regelmatig gevonden in Oost-Nederland, waarbij speerpunten en met name bijlen de meest voorkomende artefacttypen zijn. Aanzienlijk zeldzamer zijn zwaarden, rapieren of dolken en messen. De meeste objecten worden 'geïso-

⁵⁵ Verlinde 1982g.

⁵⁶ Van der Sanden 1997b; Davidsen 1976.

leerd' gevonden, vaak op 'natte' plekken in het landschap. Een systematische en statistische analyse van de vondstcontext en selectieve depositie van bronzen artefacten is in het kader van dit onderzoek niet haalbaar. Wat betreft de vondstcontext lijkt het beeld op basis van de huidige kennisstand in grote lijnen vergelijkbaar te zijn met de situatie zoals die voor Noord-Nederland is gereconstrueerd door J. Hielkema en M. Essink, en voor Zuid-Nederland door D.R. Fontijn.⁵⁷ Deze onderzoekers nemen aan dat een groot deel van de bronzen artefacten uit de lagere delen van het landschap als depotvondsten moeten worden gezien. Verschillende individuele objecten uit het onderzoeksgebied zijn ook op die wijze geïnterpreteerd.⁵⁸ Daarentegen zijn er vrijwel geen bronzen artefacten uit de bronstijd bekend van nederzettingsterreinen (par. 15.4.2), en ook in de schaarse onderzochte grafheuvels zijn ze zeldzaam.

Mogelijk zijn de diachrone patronen in selectieve depositie van metalen in Oost-Nederland tot op zekere hoogte vergelijkbaar met de trends die Fontijn waarneemt in Zuid-Nederland.⁵⁹ Vanaf de klokbeker-periode komen daar metaaldeposities voor. Er vindt met name een sterke toename plaats vanaf de Sögel-Wohlde-fase, aan het eind van de midden-bronstijd A. In diezelfde fase, omstreeks de zestiende eeuw voor Christus, verschijnen voor het eerst korte zwaarden en speren. Fontijn koppelt de introductie van korte zwaarden aan een groeiend belang van martiale idealen in bronstijdgemeenschappen, en ziet ze als een uiting van persoonlijke identiteiten die voorheen alleen gemanifesteerd werd in graven. Daarentegen interpreteert hij de vele deposities van 'werkbijlen', bijvoorbeeld van het ook in Oost-Nederland frequent voorkomende type Oldendorf, als een praktijk die eerder verbonden was met de symboliek van ontginningen en de cycli van huishoudens. In de late bronstijd neemt het aantal depotvondsten toe, en worden depots van meerdere objecten talrijker. Dergelijke meervoudige bronsdepots zijn in Oost-Nederland vooralsnog alleen uit venen bekend, en in één geval uit 'droge' zandgrond. Omstreeks de overgang van de late bronstijd naar de vroege ijzertijd komt in Zuid-Nederland de depositie van (lange) zwaarden op.⁶⁰ Deze artefacten worden vooral gevonden in grote rivieren. Het deponeren van zwaarden in rivieren lijkt in Oost-Nederland een minder algemeen verschijnsel te zijn. Er kunnen alleen vondsten vermeld worden uit de IJssel bij Voorst en de Vecht bij Hoonhorst (fig. 15.5). Het zwaard van Voorst behoort tot het type *Ewart Park*, en is opgebaggerd uit de IJssel tegenover de ruïnes van slot Nijenbeek.⁶¹ In Hoonhorst is een fragment van een zwaard van het *Thames*-type gevonden, vermoedelijk in een fossiele Vechtarm.⁶² Dit zwaardtype is iets jonger, en in Nederland beduidend zeldzamer dan het type *Ewart Park*. Naast het fragment van Hoonhorst is alleen een exemplaar uit de Waal bij Nijmegen bekend.⁶³

Een deel van de regelmatig in 'natte' contexten aangetroffen bronzen artefacten, zoals kokerbijlen en speerpunten, bleef in gebruik tot in de vroege ijzertijd. In Zuid-Nederland is in de vroege ijzertijd een afname van het aantal deposities waarneembaar, en dat lijkt in Oost-Nederland ook het geval te zijn. Wat betreft de selectie van gedeponeerde artefacten in de midden- en late ijzertijd is relatief weinig informatie beschikbaar. Ijzeren objecten uit de ijzertijd lijken nauwelijks voor te komen in Oost-Nederland. Een uitzondering is een ijzeren kokerbijl die gevonden werd in Rijnwaarden, in het zuidelijke deel van de Achterhoek.⁶⁴ De bijl is afkomstig uit een talud van het kleine beekje De Wild. Er bleek nog een deel van een houten schacht aanwezig te zijn. Het is mogelijk dat in de jongere fases van de ijzertijd, net als in venen, hoofdzakelijk sieraden en kledingaccessoires gedeponerd werden in de lagere delen van het landschap. Daarvoor kunnen op dit moment echter nog geen aanwijzingen worden aangedragen. Mogelijk

⁵⁷ Hielkema 1995; Essink/Hielkema 1997/1998.

⁵⁸ Bijv. Verlinde 1994e, 1998a.

⁵⁹ Fontijn 2002a, 55–208.

⁶⁰ Roymans 1991, 20–26; Fontijn 2002a, 166–172.

⁶¹ Butter 1965; Cowen 1967, 411–412, plate LXV; Van Heeringen-Doorenbos 1978; Roymans 1991, fig. 6, p. 21

en fig. 8a, p. 23. Cowen beschrijft het zwaard overigens als een *composite type*.

⁶² Verlinde/Vreenegoor 1995c.

⁶³ Roymans 1991, appendix 1, no. 2b. Zie voor typologieën van zwaarden tevens Colquhoun/Burgess 1988.

⁶⁴ Hulst 1989e.

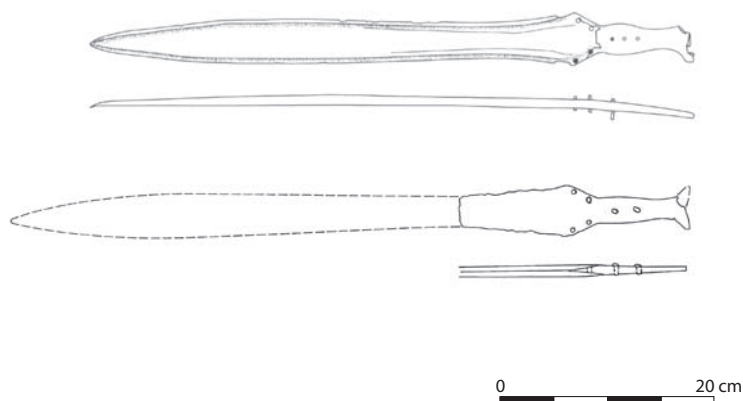

Fig. 15.5 Zwaard uit de IJssel bij Voorst (boven) en een fragment van een zwaard uit de Vecht bij Hoonhorst. Naar Roymans 1991, fig. 8a, p. 23 (boven) ; Verlinde/Vreenegoor 1995c, afb. 1, p. 153.

waren La Tène-fibulae juist specifiek voor venen ‘bestemd’. Wel kan er gewezen worden op een Keltische munt, die gevonden is in een laaggelegen gebied op korte afstand van de nederzetting van Colmschate-Weteringer Enk.⁶⁵ Mogelijk betreft het een depotvondst. Later in dit hoofdstuk zal aangetoond worden dat verschillende Keltische munten uit het onderzoeksgebied, uit andere contexten, zeker als depots moeten worden geïnterpreteerd.

Er zijn enkele aanwijzingen dat ook rekening gehouden dient te worden met andere vondstcategorieën en rituele handelingen in beekdalen. Tijdens de opgraving van de vindplaats Borne-Zuid Esch werd op de overgang van een nederzettingsterrein naar de aangrenzende dalvlakte van de Bornsche Beek een compleet miniatuurpotje gevonden, dat als een depotvondst wordt geïnterpreteerd.⁶⁶ Het potje, dat uit het eind van de late ijzertijd of het begin van de Romeinse tijd dateert, bevindt zich feitelijk op de overgang van het ‘bewoningslandschap’ naar het ‘natuurlijke’ landschap van het beekdal. In de nederzetting is ook een ander spoor opgegraven waaraan een ‘rituele’ betekenis is toegekend (par. 15.4.3).

Verder kan nogmaals de aandacht gevestigd worden op de menselijke crematieresten die gevonden zijn in de Baarler Mars in Schalkhaar (par. 13.4).⁶⁷ Deze bevonden zich in de randzone van een moeras-sige depressie, en zijn gedateerd in het eind van de vroege ijzertijd of het begin van de midden-ijzertijd. Onder meer in het Maas-Demer-Schelde gebied is in de ijzertijd een duidelijke relatie waarneembaar tussen cultusplaatsen en grafvelden, hetgeen heeft geleid tot de aanname dat voorouderverering een centraal element vormde in rituele gebruiken (par. 15.3.1). Mogelijk moet de vindplaats in de Baarler Mars, die immers op geen enkele wijze aansluit bij ‘normale’ begravingen in Oost-Nederland, als een variant op dit patroon gezien worden. In de Maas bij Kessel zijn tevens onverbrande menselijke skeletresten uit de ijzertijd gevonden, die in verband worden gebracht met een riviercultusplaats.⁶⁸ Daarnaast zijn ook uit de Drentsche Aa overbrande menselijke skeletresten bekend.⁶⁹ De resten uit de Baarler Mars wijken derhalve met name af door het feit dat ze verbrand zijn.

⁶⁵ Bartels/Vermeulen 2004b.

⁶⁶ Scholte Lubberink 2007a, 2008, 100.

⁶⁷ Groenewoudt *et al.* 1999.

⁶⁸ Ter Schegget 1998.

⁶⁹ Van der Sanden 1997c.

15.2.3.4 Romeinse tijd

Vooralsnog zijn relatief weinig depotvondsten uit de Romeinse tijd uit rivieren, beekdalen en laagtes bekend. Ook het aantal veenvondsten uit deze periode is kleiner dan in de late prehistorie, en dan met name in vergelijking met de periode vóór de midden-ijzertijd. Enkele bijzondere depotvondsten maken echter duidelijk, dat ook in de Romeinse tijd specifieke artefacten werden achtergelaten in de lagere delen van het Oost-Nederlandse landschap. De bekendste vondst is die van vier gouden halsringen uit de IJssel.⁷⁰ Deze sieraden werden omstreeks 1952 opgedregd uit de rivier, ter hoogte van Olst. De halsringen kunnen omstreeks 400 na Christus gedateerd worden, en moeten zijn vervaardigd van omgesmolten Romeinse *solidi*. Er zijn wat betreft grondstof, artefacttype en decoratiemotieven onder meer parallellen voor de vondst bekend uit Beilen, Velp, Rheden en Nijmegen.⁷¹ Het is niet vast te stellen of de *solidi* in de eindfase van de Romeinse tijd werden verkregen door een ‘diplomatieke’ gift, handel of roof, maar het is duidelijk dat het een uitzonderlijke vondst betreft. Uit Oost-Nederland zijn namelijk nauwelijks gouden objecten uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen bekend. Uitzonderingen zijn een vermoedelijk iets jongere *Kolbenarmring* uit Deventer (par. 7.11.1.1) en de beduidend oudere muntschat van Denekamp (par. 3.6.4.2).⁷² De vier halsringen uit Olst zijn samen gevonden, en dat impliceert dat het geen verspoelde objecten van hogere zandgrond betreft. Het is aannemelijk dat ze in stilstaand of langzaam stromend water gedeponneerd zijn, zoals in een restgeul van de IJssel die ongeveer in dezelfde fase haar huidige loop moet hebben gekregen.

Voor de maalstenen uit veengebieden zijn geen parallellen bekend uit rivieren en beken. In de meandergordel van de Bornsche Beek is tijdens graafwerkzaamheden wel een Romeinse spekken beker gevonden, op een locatie waar dit beekdal relatief smal is.⁷³ De alleen beknopt in de literatuur vermelde stenen beker is van een zeldzaam type, dateert waarschijnlijk uit de vierde of vijfde eeuw na Christus en is mogelijk afkomstig uit de omgeving van Zwitserland. De vindplaats ligt op een relatief kleine afstand van de in de vorige paragraaf besproken nederzetting van Borne-Zuid Esch, waar in de oeverzone van hetzelfde beekdal omstreeks het begin van de jaartelling een compleet potje is ingegraven. Het is goed mogelijk dat aardewerkdeposities in en bij beken en rivieren talrijker waren dan op dit moment kan worden aangetoond. Er kan bijvoorbeeld gewezen worden op de vondst van scherven van een vrijwel complete handgevormde pot uit de Romeinse tijd in Anerveen. De vondst werd gedaan tijdens ruilverkavelingswerkzaamheden in het dal van de Vecht, ten noorden van Gramsbergen.⁷⁴

Vanaf het begin van de Romeinse tijd komen voor het eerst muntschatten voor in Oost-Nederland, namelijk in Denekamp, Diepenveen en het ten noorden van ons onderzoeksgebied gelegen Onna (par. 3.6.4.2, 3.7.4.2, 7.10). Alleen van de relatief recent gevonden muntschat van Diepenveen, die jonger is dan beide andere, is de landschappelijke context bekend. Omstreeks het eind van de tweede eeuw na Christus werden minstens 290 munten achtergelaten aan de noordrand van een dalvormige depressie.⁷⁵ Het is niet duidelijk of de intentie bestond om de munten weer op te halen. De vindplaats bevindt zich weliswaar op enige afstand van potentiële nederzettingslocaties, maar er is minder duidelijk sprake van een ‘onomkeerbare’ handeling zoals het geval is bij de deponering van objecten in rivieren, beken en venen.

⁷⁰ Braat 1954.

nr. 3006, 140-142.

⁷¹ O.a. Roes 1947, 1951; Waterbolk/Glasbergen 1956; Ypey 1959, 116-117; Nicolay 2006.

⁷³ Scholte Lubberink 2006b, cat. nr. 14, p. 101.

⁷⁴ Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 49, p. 82.

⁷² Deventer: Nicolay 2006. Denekamp: Byvanck 1947, 175; Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 80, p. 85; Van der Vin 1996,

⁷⁵ Streefkerk 1994; Van der Vin 1996, nr. 3009, 144-153; Verlinde 1994c, 2000b.

15.2.3.5 Middeleeuwen

In vergelijking met Drenthe zijn er relatief weinig middeleeuwse depotvondsten uit Oost-Nederlandse venen bekend, hoewel met name het Vriezenveen aanwijzingen heeft opgeleverd voor de voortzetting van rituele handelingen in de middeleeuwen. Ook uit andere laaggelegen delen van het landschap zijn enkele depotvondsten bekend.

Ten eerste kan de aandacht gevestigd worden op een negende-eeuwse muntschat. Op een locatie ten zuidoosten van Raalte werden 48 Karolingische munten, twee pseudo-munt-fibulae en een bronzen ring gevonden (par. 3.8.4).⁷⁶ De vindplaats ligt aan de zuidwestzijde van de Boetelerenk, in het verlengde van een oorspronkelijk moerassige laagte. Tijdens een kleinschalig archeologisch onderzoek zijn geen grondsporen waargenomen. Vermoedelijk zijn de munten omstreeks het jaar 860 in dit laaggelegen gebied achtergelaten. Op de Boetelerenk zijn vroeg-middeleeuwse bewoningssporen opgegraven, maar deze dateren hoofdzakelijk uit de zevende en achtste eeuw.⁷⁷ Zoals ook voor de oudere en in een ongeveer vergelijkbare landschappelijke context gevonden muntschat van Diepenveen geldt, is niet duidelijk of de intentie bestond om de munten weer op te halen of dat er mogelijk sprake is van de neerslag van een rituele handeling. Een depotvondst is volgens A.D.Verlinde waarschijnlijk.⁷⁸ Opvallend is wel dat laat- en post-middeleeuwse muntschatten, die relatief veel gevonden zijn in Oost-Nederland, juist vrijwel niet in landschappelijke laagtes lijken voor te komen. Ze bestaan meestal uit potjes met munten die op of in de directe omgeving van erven begraven zijn, in een enkel geval onder de vloer van een boerderij (par. 15.4.5). Een kleine muntschat uit de late veertiende eeuw uit Vriezenveen lijkt een uitzondering op deze regel.⁷⁹

Een tweede middeleeuwse vondstcategorie bestaat uit zogenaamde Hanzeschotels. Deze artefacten werden gebruikt voor liturgische doeleinden, in kerken en met name kloosters. Uit Oost-Nederland zijn enkele exemplaren bekend. Eén daarvan is gevonden in een uiterwaard van de IJssel, ter hoogte van Deventer.⁸⁰ Het betreft een Hanzeschotel van tombak, een legering van roodkoper en zink, die versierd is met een afbeelding van *Humilitas* (nederigheid). Een datering omstreeks de twaalfde eeuw is waarschijnlijk. Hoewel de Hanzeschotel van Deventer niet in een primaire context gevonden is, komt een vondstcontext in rivieren, meren en venen vaker voor.⁸¹ V.T. van Vilsteren vermeldt dat in Nederland zelfs 73 % van de vondsten uit een dergelijke ‘natte’ context afkomstig is.⁸² Recentelijk zijn bij onderzoek van de gracht rond het oudste klooster van Ter Hunnepe in Epse, daterend uit het tweede kwart van de dertiende eeuw, tevens twee Hanzeschotels gevonden.⁸³ Het klooster was gesitueerd op een kleine zandkop in het dal van de Dortherbeek. De deponering van Hanzeschotels in rivieren en op andere natte plekken in het landschap kan waarschijnlijk gezien worden als een bewijs voor het voortduren van voor-Christelijke gebruiken in de periode na de kerstening.⁸⁴

Ten derde zijn er aanwijzingen dat in de late middeleeuwen compleet bronzen vaatwerk en aardewerken potten gedeponerd werden in de lagere delen van het Oost-Nederlandse landschap. In Dalfsen is in een laagte een complete bronzen pot gevonden, die vermoedelijk dateert uit de late vijftiende eeuw.⁸⁵ De

⁷⁶ Verlinde 1996a; Terlouw 2006.

⁷⁷ O.a. Van der Velde 2004b, 2007a.

⁷⁸ Verlinde 1996a, 152.

⁷⁹ Hosmar 1973, 51.

⁸⁰ Hekkert/Verlinde 1986.

⁸¹ Schulze 1984.

⁸² Van Vilsteren 2004.

⁸³ Kossen/Vermeulen 2007. De Hanzeschotels worden in

deze publicatie niet besproken maar wel afgebeeld (afb. 5, p. 118).

⁸⁴ Schulze 1984, 229; Van Vilsteren 2004, 173-180.

⁸⁵ Pers. comm. B.J. Groenewoudt (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), op basis van een melding door de vinder aan M.H. Bartels, voormalig gemeentelijk archeoloog van Deventer.

vindplaats ligt op korte afstand van de opgravingslocatie Dalfsen-Gerner Marke, waar op een dekzandrug langs de Vecht onder meer middeleeuwse bewoningssporen zijn opgegraven.⁸⁶ Bronzen kookpotten ofwel zogenaamde ‘Spaansche legerpotten’ zijn goed bekend uit Drenthe.⁸⁷ De meeste exemplaren in die provincie zijn afkomstig uit venen, maar er zijn ook exemplaren gevonden in laaggelegen graslanden en heidevelden.⁸⁸ V.T. van Vilsteren ziet ze als een voortzetting van de depositiepatronen van voor de kerstening, terwijl W.A.B. van der Sanden een relatie legt met toverij en ‘onttovering’. In de Hemmekensmars in Nieuw-Heeten is op een laaggelegen akker tijdens ploegwerkzaamheden een vrijwel complete trechterhalsbeker van Siegburgs steengoed gevonden, die vermoedelijk eveneens uit de vijftiende eeuw dateert.⁸⁹ Ook hier is vermoedelijk sprake van een opzettelijk achtergelaten object, in één van de mars-gebieden waaruit diverse oudere vondsten bekend zijn. Het is waarschijnlijk dat bij een systematische inventarisatie van ‘oude’ vondsten en meldingen meer vergelijkbare vindplaatsen aan het licht kunnen komen.

15.2.4 ‘Droge’ context

Tot dusver is de aandacht gevestigd geweest op de lagere delen van het Oost-Nederlandse landschap. In delen van venen, rivieren, beken en laagtes werden gedurende duizenden jaren opzettelijk objecten achtergelaten, en er zijn patronen waarneembaar in de selectie van de gedeponeerde artefacten. Stenen en bronzen bijlen komen bijvoorbeeld in diverse landschapstypen voor, en behoren tot de meest ‘algemene’ depotcategorieën. Zwaarden uit de overgangsfase van de late bronstijd naar de vroege ijzertijd zijn daarentegen zeldzaam en alleen bekend uit rivieren, terwijl La Tène-fibulae en complete sets maalstenen vooralsnog niet buiten venen gevonden zijn. De landschappelijke context waaruit objecten afkomstig zijn, is één van de criteria om vast te stellen of deze de neerslag vormen van een rituele handeling. Vondsten uit ‘natuurlijke’ landschappen als venen, rivieren en beken kunnen in veel gevallen moeilijk uit ‘praktisch’ oogpunt verklaard worden. Dat is zeker het geval bij vondstconcentraties, bij depots van meerdere voorwerpen, en bij uitzonderlijke objecten die niet in nederzettingen of graven voorkomen.

In het algemeen is het minder eenvoudig om objecten uit ‘droge’ context als depotvondsten te herkennen. Toch zijn er verschillende aanwijzingen dat rituele handelingen niet uitsluitend plaatsvonden in de natte delen van het landschap. In hoofdlijnen kan een onderscheid gemaakt worden tussen (1) cultusplaatsen, (2) nederzettingen en (3) mogelijke depotvondsten uit ‘droge’ context, die niet aantoonbaar gerelateerd kunnen worden aan nederzettingen. Cultusplaatsen, die onder meer herkend kunnen worden aan herhaaldelijke depositie van objecten op een ruimtelijk beperkt terrein, worden later in dit hoofdstuk besproken. Datzelfde geldt voor depotvondsten uit nederzettingen, die uiteenlopende vormen kunnen aannemen. In deze paragraaf worden andere depotvondsten uit ‘droge’ context besproken. Deze kunnen met name herkend worden aan het karakter van de gedeponeerde objecten en, bij depots bestaand uit meerdere voorwerpen, de samenstelling daarvan. Deze laatste categorie zal eerst worden besproken.

In de lagere delen van het Oost-Nederlandse landschap komen depots van meerdere stenen en vuurstenen objecten zeker voor vanaf het neolithicum. Er kan bijvoorbeeld gewezen worden op het klingdepot van Hardenberg, en op de vondst van twee bijlen bij Markelo (par. 15.2.3.2). Vergelijkbare

⁸⁶ Blom *et al.* 2006.

⁸⁷ Van Vilsteren 1998, 2000, 2004, 177-180; Van der Sanden 2004, 196-198.

⁸⁸ Van Vilsteren 1998, 157. Van Vilsteren vermeldt als parallel ook een 13de-eeuwse bronzen pot uit een waterput bij kasteel de Voorst in Zwolle, die een beschadiging

heeft die bij een deel van de Drentse potten tevens waarneembaar is en mogelijk wijst op opzettelijke beschadiging (Van Vilsteren 1998, 161-162; Van Beek/Van Vilsteren 1994, 149).

⁸⁹ Archis-objectcode 27HZ-8.

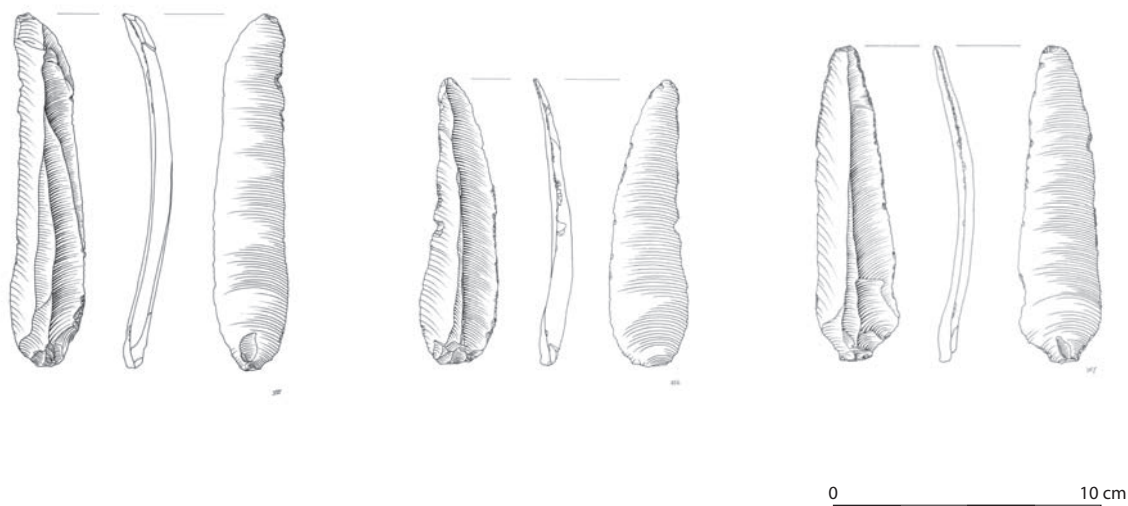

Fig. 15.6 Laat-neolithisch klingedpot uit Gammelke (vermoedelijk Enkelgrafcultuur). Tekening R. Timmermans.

vindplaatsen komen ook voor in de hogere delen van het landschap. Zo zijn twee vroeg-neolithische *Rössener Breitkeile* vermoedelijk op exact dezelfde plaats gevonden, op een hoog deel van de stuwwal van de Hellendoornse Berg. Deze locatie is getuige vroeg-neolithische bewoningspatronen opvallend, en zou kunnen wijzen op een depot.⁹⁰ Er is namelijk geen enkele aanwijzing voor bewoning op de hogere delen van deze stuwwal, gedurende de hele prehistorie. Overtuigender nog is een jongere vindplaats is het Twentse Gammelke. Omstreeks 1900 vond een boer in de heide van het Gammelkerveld bij elkaar drie grote vuurstenen klingen (fig. 15.6).⁹¹ De vondstcontext, de sterke overeenkomsten tussen de klingen en de vergelijkbare patineringswijzen op een klingedpot in droge zandgrond.⁹² De artefacten zijn vervaardigd van 'noordelijke' vuursteen, door middel van indirecte percussie. Twee van de drie klingen vertonen geen gebruikssporen.⁹³ De derde kling vertoont een longitudinale glans op het mediale en distale deel, die er mogelijk op wijst dat het object in een schede bewaard is en daar regelmatig uitgehaald is. Op basis van de afmetingen, de technologische kenmerken en grondstof van de klingen is een datering in de Enkelgrafcultuur het meest waarschijnlijk.⁹⁴

Eerder in dit hoofdstuk is al aandacht besteed aan een klingedpot uit Hardenberg, dat beduidend groter is en in tegenstelling tot het depot van Gammelke gedeutend is in een laaggelegen en moerassig gebied (par. 15.2.3.2). Waarschijnlijk is dat depot ook ouder dan de hier besproken vondst. De vindplaats van de drie klingen uit het Gammelkerveld is alleen bij benadering bekend. L.A. Stroink vermeldt een locatie bij het erf Weernink, ten oosten van de Overhoeker Es.⁹⁵ Deze beschrijving kan wijzen op de flank van een dekzandrug. In ieder geval wijst de patina van de klingen op depositie in droge zandgrond. Klingedpots zoals die van Gammelke en Hardenberg zijn vrij zeldzaam in Nederland. Grote klingen komen zowel voor als grafgiften, met name tijdens de Enkelgrafcultuur, als in depotvondsten en in nederzettingencontext. Een globaal overzicht van vindplaatsen van lange klingen in Noordwest-Europa, waarin beide Oost-Nederlandse vindplaatsen niet zijn opgenomen, is gegeven door O.H. Harsema.⁹⁶ In depotvondsten is soms sprake van een associatie met één of meerdere bijlen, zoals in Drenthe in Holsloot

⁹⁰ Van der Waals 1972, 160, noot 7.

⁹¹ Ter Kuile 1909, 16; Stroink 1966, 66; Scholte Lubberink 1998, 119.

⁹² Determinatie door F. Brounen, H. Peeters, E. Rensink (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en E. Drenth.

⁹³ Analyse K. Wentink (Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden).

⁹⁴ Pers. comm. E. Drenth.

⁹⁵ Stroink 1966, 66.

⁹⁶ Harsema 1981.

en Nieuw-Dordrecht. Ook depots van uitsluitend klingen komen in verschillende periodes voor, zoals in Schalkholz (Duitsland). Daar betreft het een depotvondst in een megalietgraf.⁹⁷ Op sommige vindplaatsen passen de klingen voor een deel aan elkaar. Dat is zowel in Gammelke als in Hardenberg niet het geval, hoewel slechts een deel van de objecten van de laatste vindplaats geanalyseerd zijn.

De grote klingen uit Gammelke kunnen geïnterpreteerd worden als importstukken uit Noord-Duitsland of Denemarken. Dat wordt ook aangenomen voor Scandinavische dolken, die gemiddeld wat jonger lijken te zijn dan dit depot.⁹⁸ Een verschil tussen beide artefactcategorieën is dat Scandinavische dolken vermoedelijk als eindproduct ‘geïmporteerd’ werden, terwijl grote klingen als halffabricaten kunnen worden beschouwd. Een deel van de klingen uit klingdepots, zoals zowel is aangetoond in Hardenberg als in Gammelke, werd zonder locale bewerking of intensief gebruik aan de bodem toevertrouwd. Dat kon zowel in ‘natte’ (Hardenberg) als ‘droge’ (Gammelke) context gebeuren, waarbij nog niet kan worden vastgesteld of zich binnen dit verschijnsel chronologische trends voordoen. In graven komen zowel ongebruikte klingen voor als klingen die wel gebruikssporen vertonen. Mogelijk zijn in het gebruik, de ‘levenscyclus’ en deponering van grote vuurstenen klingen regionale verschillen herkenbaar.⁹⁹

Depots van meerdere objecten in droge context komen ook na het neolithicum nog voor, maar blijven zeldzaam. Het beste voorbeeld is depot V uit Elsen (par. 10.8.1 en 15.2.2.2). Dit depot uit de late bronstijd bestaat uit twee omega-vormige armbanden, een snedefragment van een kokerbijl, een bronsdraad, een gesloten ring met daaraan een gewonden bronsdraadje en mogelijk nog een bronzen ring.¹⁰⁰ De exacte vindplaats is niet bekend, maar het is duidelijk dat de objecten bij elkaar gevonden zijn in droge zandgrond in Elsen. Gezien de landschapsstructuur is een gordeldekzandrug het meest waarschijnlijk. Het depot is in verschillende opzichten uniek in zijn soort. Het is het enige Oost-Nederlandse depot uit droge zandgrond dat bestaat uit meerdere bronzen objecten. De armbanden zijn zeldzaam, en worden gezien als producten van een locale of regionale bronsindustrie.¹⁰¹ Daarnaast sluit het depot in geografisch opzicht duidelijk aan bij de vondsten uit het Elsenerbroek en Enterveen, maar is de depositielocatie juist afwijkend. De vondst illustreert dat niet alleen zones van venen en andere laaggelegen gebieden als rituele landschappen kunnen worden aangemerkt, maar deze zich in sommige gevallen ook hebben uitgestrekt over aangrenzende hogere delen van het landschap.

De laatste waarneming wordt ondersteund door een andere vindplaats uit de directe omgeving van hetzelfde veenlandschap. Op de Zuideresch, op het zuidelijke deel van de stuwwal van Enter, is een hamerbijl van het type Muntendam gevonden (par. 10.9.2).¹⁰² Het betreft een uitzonderlijk groot en zwaar exemplaar, dat volgens A.D.Verlinde niet geschikt was voor praktische doeleinden. Een interpretatie als depot lijkt daarom aannemelijk. De Zuideresch ligt direct ten oosten van het Elsenerbroek en Enterveen, ongeveer ter hoogte van het deel van het veen waaruit de meeste vondsten afkomstig zijn. Hamerbijlen van het type Muntendam vormen in Oost-Nederland sowieso een opvallende vondstcategorie. Het bijltype wordt gedateerd in de periode van de late bronstijd tot het begin van de midden-ijzertijd (ca. 1000-400 v. Chr.) en komt in Nederland frequent voor in venen, rivieren en beekdalen (zie ook par. 9.7 en 10.8.1). Net als hamerbijlen van het type Baexem worden deze objecten uit ‘natte’ context tegenwoordig doorgaans als depotvondsten geïnterpreteerd.¹⁰³ Zoals eerder is aangegeven, bevindt zich onder de depotvondsten uit het Elsenerbroek één bijl die aan dit type kan worden toegeschreven. Daarnaast kan

⁹⁷ Bokelmann 1972.

⁹⁸ Beuker/Drenth 2006.

⁹⁹ Pers. comm. K. Wentink (Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden).

¹⁰⁰ O.a. Anoniem 1846; Pleyte 1885, 21 en PL. X; Butler

1965, 1969, 100; Verlinde 1980a, 10.

¹⁰¹ Butler 1965.

¹⁰² Verlinde 1997b.

¹⁰³ Beuker *et al.* 1992, 133-136; Niekus 2000; Van den Broeke 2005b, 666-667.

nogmaals gewezen worden op de twee identieke hamerbijlen van dit type die gevonden werden door de bewoner van erf Groot Hornte, bij Noordijk in de noordoostelijke Achterhoek (par. 9.7).¹⁰⁴ De exacte vindplaats is niet bekend, maar een droge context kan niet uitgesloten worden. Daarnaast is bijzonder dat het twee identieke objecten betreft, die vermoedelijk uit hetzelfde depot afkomstig zijn. Het bijltype wordt doorgaans namelijk ‘geïsoleerd’ gevonden.¹⁰⁵

De als (mogelijke) depotvondsten geïnterpreteerde objecten uit ‘droge’ contexten kennen parallellen in venen, rivieren, beken en laagtes. Dat geldt voor *Rössener Breitkeile*, vuurstenen klingen en hamerbijlen van het type Muntendam. Alleen voor depot V uit Elsen kunnen geen identieke vindplaatsen in andere landschappelijke contexten vermeld worden. Dat geldt wel voor een deel van de individuele artefacten uit het depot, en daarnaast zijn er overeenkomsten met het even oude bronsdepot uit het Elsenerbroek. In tegenstelling tot venen (La Tène-fibulae, maalstenen) en rivieren (lange zwaarden) kunnen op dit moment geen artefactcategorieën vermeld worden die uitsluitend voorkomen in depots uit droge zandgrond. Tenslotte is het mogelijk dat ook een aantal bijzondere vondsten uit Oost-Nederlandse grafvelden als depots geïnterpreteerd moeten worden. Het is bijvoorbeeld opvallend dat minstens twee van de drie Wohlde-rapieren uit Twentse grafheuvelgroepen geen bijgiften in een centraal graf van een ‘heuvelperiode’ zijn (verg. par. 10.7.1). De rapieren werden hoog in het heuvellichaam gevonden, in één geval mogelijk samen met een speerpunt.¹⁰⁶ In het vroeg-middeleeuwse grafveld van Lielvelde is naast een graf een afzonderlijke kuil met een complete maalsteen gevonden, vermoedelijk een handmolen van tefriet.¹⁰⁷ Zowel rapieren als maalstenen komen als depots in venen voor, terwijl de meeste categorieën van depots uit natte context juist nooit als grafgiften voorkomen. Zoals in het volgende deel van dit hoofdstuk zal worden aangetoond, bestaan er – met name in de ijzertijd en Romeinse tijd – duidelijke relaties tussen grafvelden en cultusplaatsen.

15.3 CULTUSPLAATSEN

15.3.1 Inleiding

In het eerste deel van dit hoofdstuk is aandacht besteed aan rituele landschappen in Oost-Nederland. In specifieke delen of zones van het landschap werden gedurende duizenden jaren specifieke artefacten gedeponeerd. De landschappelijke benadering van het thema is gerechtvaardigd door het vrijwel ontbreken van door mensenhand gevormde structurerende elementen, en het herkenbare belang van landschappelijke zones in plaats van specifieke plekken. Met name voor Zuid-Nederland en het Midden-Nederlands rivierengebied zijn er, vooral vanaf de ijzertijd, aanwijzingen voor het bestaan van ‘cultusplaatsen’. T. Derks definieert cultusplaatsen in zijn onderzoek naar de transformatie van religieuze ideeën en waarden in Romeins Gallië als *spaces intended for the worship of one or more cosmological powers, separate from the profane world, in which the members of the cult community regularly gather in order to perform their personal or collective rituals before a ritual focus*.¹⁰⁸ Een deel van deze cultusplaatsen is fysiek afgebakend van de omgeving. Naast deze ruimtelijke afbakening kunnen concentraties van (bijzondere) artefacten, een grotere plaatsgebondenheid, een sterkere ruimtelijke structurering en soms het voorkomen van grondsporen als kenmerken worden gezien. In deze paragraaf wordt, als kader, eerst enige aandacht besteed aan de verschijningsvorm van cultusplaatsen in andere delen van Nederland. Daarna wordt de aandacht verlegd naar de vraag of er aanwijzingen zijn voor het voorkomen van cultusplaatsen in Oost-Nederland.

¹⁰⁴ Scholte Lubberink 1999, cat. nr. 26, p. 52.

Lohof 1991b, no. 245-0, p. 100.

¹⁰⁵ *Idem*, 667.

¹⁰⁷ Bursch 1938, afb. 6 (kuil XI).

¹⁰⁶ Herikerberg: Van Bijlandt 1840. Monnikenbraak: Mulder 1889; Ter Kuile 1924; Butler 1990, find. no. 13, p. 76-78;

¹⁰⁸ Derks 1998, 133.

Zowel in de ijzertijd als in de Romeinse tijd komen uiteenlopende types cultusplaatsen voor. Om een indruk te krijgen van de variatie zijn met name de gegevens uit bovengenoemde studie van Derks en het onderzoek van N. Roymans naar datzelfde gebied¹⁰⁹ van belang, alsmede van de resultaten van onderzoek in het Maas-Demer-Schelde-gebied. In meer noordelijke delen van Nederland is nog nauwelijks aandacht aan dit thema besteed. Dit impliceert dat het referentiekader voor de Romeinse tijd hoofdzakelijk bestaat uit deels sterk ‘geromaniseerde’ vindplaatsen uit het gebied ten zuiden van de *limes*, die niet representatief zullen zijn voor patronen in het gebied ten noorden van de rijksgrens. In zijn onderzoek naar Romeins Gallië onderscheidt Derks verschillende categorieën cultusplaatsen.¹¹⁰ Ten eerste zijn er cultusplaatsen waar Romeinse of ‘geromaniseerde’ architectuur voorkomt, waaronder verschillende soorten tempels. De Gallo-Romeinse tempel is daarvan het meest voorkomende type. Bekende Nederlandse voorbeelden zijn onderzocht in Elst en Empel.¹¹¹ Een deel van deze tempels is gebouwd op locaties waar in een voorgaande fase al ‘inheemse’ cultusplaatsen aanwezig waren, zoals is vastgesteld in Empel. Gallo-Romeinse tempels komen in het gebied ten noorden van de *limes* niet voor. Datzelfde geldt voor ‘geromaniseerde’ cultusplaatsen met andere vormen van Romeinse architectuur. Als parallel voor Oost-Nederland lijkt met name een andere categorie, die van de ‘open-lucht-cultusplaatsen’, relevant.

Binnen ‘open-lucht-cultusplaatsen’ kan een onderscheid gemaakt worden tussen *enclosures*, ofwel ruimtelijk afgebakende cultusplaatsen, en locaties waar een dergelijke afbakening ontbreekt. Wat betreft *enclosures* is met name een door J. Slofstra en W.A.B. van der Sanden onder de aandacht gebrachte categorie van belang. Deze onderzoekers publiceerden een artikel over zes rurale cultusplaatsen uit de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Schelde-gebied.¹¹² Deze cultusplaatsen hebben een vierkante of rechthoekige omheining van variërende grootte en vorm (wallen, greppels, paalzettingen). De omheiningen vertonen verwantschap met omheinde cultusplaatsen in andere delen van Noordwest-Europa, waaronder de zogenaamde *enclos cultuels* en *Viereckschanzen*.¹¹³ De meeste door Slofstra en Van der Sanden vermelde cultusplaatsen zijn aangelegd in de eerste helft van de eerste eeuw na Christus. Aangezien er frequent een associatie is met begravingen, soms ouder dan de omheiningen, brengen ze de cultusplaatsen in verband met een vorm van voorouderverering. Sindsdien is door verschillende andere onderzoekers aandacht besteed aan het ontstaan en de functie van dit vindplaatstype.¹¹⁴ Er is gebleken dat meer vindplaatsen aan de omschrijving voldoen. Ze vertonen een vrij grote variatie en komen al voor de Romeinse tijd voor, met een zwaartepunt in de midden- en late ijzertijd. De oudste rechthoekige *enclosure* is opgegraven op het Kops Plateau in Nijmegen. Deze structuur is vermoedelijk aangelegd in de tweede helft van de late bronstijd of het begin van de vroege ijzertijd, en wijkt – onder meer – af door het gebruik van veldkeien.¹¹⁵ Een deel van deze oudere omheinde cultusplaatsen kent eveneens een ruimtelijke associatie met grafmonumenten, waaruit is afgeleid dat deze een specifieke rol speelden in het begravingsritueel of een vooroudercultus.¹¹⁶ In andere gevallen is een dergelijke relatie. In andere gevallen is een dergelijke connotatie niet aantoonbaar. Een deel van die vindplaatsen ligt dichtbij of op nederzettingsterreinen.¹¹⁷

De besproken categorie van vierkant of rechthoekig omheinde terreinen weerspiegelt een ‘sacrale’ ruimte die, tot op zekere hoogte, afgescheiden is van de omgeving. Dat geldt in nog sterkere mate voor de verschillende soorten tempelgebouwen die in de Romeinse tijd in het gebied ten zuiden van de *limes* voorkomen. Een cultusplaats hoeft echter niet per sé fysiek afgebakend te zijn van de ‘natuurlijke’ omge-

¹⁰⁹ Roymans 1990, 62-84.

¹¹⁰ Derks 1998, m.n. 145-158.

¹¹¹ Bogaers 1955; Roymans/Derks 1994; Van Enckevort/Thijssen 2005.

¹¹² Slofstra/Van der Sanden 1987.

¹¹³ O.a. Slofstra/Van der Sanden 1987; Bittel 1978; Bittel *et*

al. 1990; Brunaux 1986.

¹¹⁴ O.a. Roymans 1990, 62-75; Derks 1998; Fontijn 2002b; Gerritsen 2003, 150-161.

¹¹⁵ Fontijn/Cuijpers 1999; Fontijn 2002b.

¹¹⁶ Fontijn 2002b; Gerritsen 2003, 150-156.

¹¹⁷ Gerritsen 2003, 156-161.

ving, en ook tempels of andere gebouwen zijn geen noodzakelijke voorwaarde om te kunnen spreken van een cultusplaats.¹¹⁸ Derks beschouwt altaren en tempels in essentie als een ‘secundair’ verschijnsel, en benadrukt dat op veel cultusplaatsen in de Romeinse tijd alle rituelen lijken te zijn uitgevoerd in de open lucht.¹¹⁹ Dit zou bijvoorbeeld het geval kunnen zijn bij een mogelijk ‘openluchtheiligdom’ uit de pre-Flavische periode op de locatie Groesbeek-Klein Amerika.¹²⁰ Daarnaast kan een ruimtelijke afbakening ook een kwestie van perceptie zijn. Bij een natuurlijk afgebakend terrein, zoals een kleine zandkop, kan een fysieke afbakening onnodig geacht zijn. In deze gevallen is een cultusplaats alleen herkenbaar aan de landschappelijke context, eventuele grondsporen en het karakter van het vondstmateriaal. Bij deze categorie cultusplaatsen is de scheidslijn met de eerder besproken rituele landschappen vrij dun. *Enclosures* komen vrijwel uitsluitend voor op de hogere zandgronden, en in het geval van het Kops Plateau op een stuwwal. Daarentegen wordt de term cultusplaats toegepast op vindplaatsen in verschillende landschappelijke contexten. Zo worden enkele opvallende vondstcomplexen uit riviercontext in de Maaskant beschreven als de materiële neerslag van lokale riviercultusplaatsen.¹²¹ Datzelfde geldt voor sommige vindplaatsen op andere markante landschappelijke locaties, zoals bronnen, samenvloeiingen van rivieren, grotten en bergtoppen. Hoewel het onderscheid tussen cultusplaatsen en rituele landschappen niet altijd even goed te maken is, en wellicht ook niet in alle gevallen zinvol is, kunnen met name de frequentie van rituele handelingen en de ruimtelijke beperking daarvan bij de beschrijving als onderscheidende criteria gelden. Bij cultusplaatsen is er sprake van herhaalde rituele activiteiten op een specifieke plek, terwijl bij rituele landschappen landschappelijke zones van belang zijn.

Op basis van de besproken onderverdeling in verschillende types cultusplaatsen kan bepaald worden of vergelijkbare vindplaatsen ook in Oost-Nederland voorkomen. Bij het ontbreken van aanwijzingen voor het bestaan van sterk ‘geromaniseerde’ cultusplaatsen met Romeinse architectuur is voor ons met name de categorie van open-lucht-cultusplaatsen van belang. In de volgende paragrafen wordt eerst aandacht besteed aan toponymische aanwijzingen voor het bestaan van cultusplaatsen. Een dergelijke invalshoek in binnen de Nederlandse archeologie nog nauwelijks gehanteerd, maar kan tot waardevolle nieuwe inzichten leiden. In ons onderzoeksgebied blijkt vooral de plaatsnaam Wijhe interessant. Vervolgens worden de archeologische aanwijzingen voor het bestaan van cultusplaatsen besproken. Daarbij wordt een onderscheid gehanteerd tussen *enclosures* en niet omheinde cultusplaatsen. De laatste kunnen uitsluitend op basis van het uitzonderlijke karakter van het vondstmateriaal herkend worden.

15.3.2 Toponymische aanwijzingen: het *wīh*-heiligdom van Wijhe

Het dorp Wijhe ligt op een rivierduin ten oosten van het dal van de IJssel, ruwweg tussen Deventer en Zwolle (fig. 15.8). Verschillende naamkundigen hebben er op gewezen, dat de plaatsnaam Wijhe etymologisch terug te leiden is tot het Oudgermaanse **wīha* of **wīh*, waaraan de betekenis (heidens) ‘heiligdom’ wordt toegekend.¹²² De oudste betrouwbare historische vermeldingen van de naam, in de vorm ‘Wie’ en ‘Wye’, dateren uit de twaalfde eeuw. De naam ‘Wie’ wordt ook vermeld in een laat-zestiende-eeuwse kopie van een document waarvan het origineel uit 960 zou dateren, maar dit jaartal wordt minder betrouwbaar geacht. Toponiemen die verwijzen naar de aanwezigheid van voor-Christelijke heiligdommen zijn zeldzaam in Nederland, en mogelijke voorbeelden staan vaak onder hevige discussie.¹²³ Wijhe

¹¹⁸ Derks 1998, 132-134; Gerritsen 2003, 161-163.

¹¹⁹ Derks 1998, 132-133.

¹²⁰ Hiddink 2000.

¹²¹ Jansen *et al.* 2002. Zie ook Ter Schegget 1998; Verhart/Roymans 1998.

¹²² Blok 1968, 49; Künzel *et al.* 1988, 409-410; Zeiler 1996a, 77; Quak 2002, 66-67; Ter Laak 2005, 66; Van Berkel/Samplonius 2006, 499.

¹²³ Quak 2002.

behoort tot de weinige voorbeelden waarbij over de connectie met een heiligdom wel consensus bestaat. Eén van de schaarse andere namen die een vergelijkbare herkomst kan hebben, is Wichmond.¹²⁴ Net als Wijhe ligt Wichmond direct aan de IJssel, onder Zutphen. De missionaris Liudger stichtte hier in het eind van de achtste eeuw een aan Sint Salvator gewijde kerk. De oudste overgeleverde naam, ‘Withmundi’, is te vertalen als ‘wijde mond’ en verwijst waarschijnlijk naar de monding van de Baakse Beek in de IJssel.¹²⁵ In documenten van na het jaar 797 verandert dat echter in ‘Wigtmundi’, dat mogelijk ‘gewijde mond’ betekent. Hieruit is door M. Reinders en M. Groothedde onder voorbehoud afgeleid dat Liudger en zijn volgelingen het oorspronkelijk toponiem mogelijk ‘gewijd’ hernoemden.¹²⁶ In tegenstelling tot Wijhe zou de benaming Wichmond in dat geval niet gerelateerd moeten worden aan een voor-christelijke cultusplaats, maar een directe uiting zijn van het kersteningsproces. De naamkundige aanwijzingen voor deze hypothetische ontwikkeling zijn volgens J.C. ter Laak echter niet sterk genoeg om deze zonder meer als waarheid aan te nemen.¹²⁷

Het toponiem Wijhe is in ons onderzoeksgebied het enige dat met enige zekerheid lijkt te verwijzen naar de aanwezigheid van een voor-Christelijke cultusplaats. Wat moeten we ons nu precies voorstellen bij het heiligdom van Wijhe? Behalve het toponiem zijn er geen concrete aanwijzingen voor de exacte locatie, hoewel aangenomen kan worden dat het op één van de rivierduinen onder of in de directe omgeving van het huidige dorp gelegen heeft. Naamkundig onderzoek in met name Engeland en Duitsland heeft uitgewezen, dat er twee groepen plaatsnamen en toponiemen onderscheiden kunnen worden die elementen bevatten die refereren aan voor-Christelijke heiligdommen of tempels.¹²⁸ Ten eerste is er een groep namen waarin een element verwijst naar een godheid of godin, zoals Woden of Thunor. De namen uit de tweede groep verwijzen naar een heiligdom of heilige plaats. Daarbinnen is een onderscheid te maken tussen namen met het element **heargh* of **har(u)g*, en namen met **wēoh* of **wih*. Deze laatste zijn relevant voor de interpretatie van de naam Wijhe. Volgens verschillende naamkundigen zijn de naar heiligdommen verwijzende elementen **hearg* en **wēoh* of **wih* niet synoniem, maar bestaan er verschillen in de landschappelijke ligging en mogelijk ook functie en gebruik van de betreffende cultusplaatsen. **Heargh*-namen blijken vooral voor te komen op hooggelegen locaties, zoals bergtoppen.¹²⁹ Datzelfde geldt voor een deel van de **wēoh* of **wih*-namen, maar vaker nog komen ze voor in laaggelegen gebieden. In verband met Wijhe is het interessant, dat sommige namen voorkomen op locaties direct naast rivieren of bij voordes, zoals Weeford en Wyfordby.¹³⁰ Daarnaast ligt het grootste deel op een korte afstand van wegen. In enkele gevallen zijn de **wēoh* of **wih*-elementen gecombineerd met een persoonsnaam, hetgeen mogelijk impliceert dat sommige heiligdommen gezien werden als de ‘verantwoordelijkheid’ van een specifiek individu.

¹²⁴ Quak (2002) geeft enkele andere Oost-Nederlandse opties. Hij vermeldt de Twentse plaats Usselo, hetgeen een samenstelling kan zijn van **ansu* (god) en **lo* (bos). Het eerste deel van de naam kan echter ook naar een persoon (Oso) verwijzen. Ook toponiemen zoals Al(f) berg vertonen volgens Quak mogelijk een ‘sacraal karakter’, omdat het element alf- eventueel terug te leiden is tot elf. In dit verband kan mogelijk gewezen worden op de Twentse buurschap Albergen.

¹²⁵ De Vries 1962; Reinders 1968, 21.

¹²⁶ Reinders 1968, 21-22; Groothedde, z.j.

¹²⁷ Ter Laak 2005, 65-67.

¹²⁸ Deze alinea is gebaseerd op Wilson 1985 en 1992 (5-21), die tevens een overzicht van eerder onderzoek geeft. Zie Quak 2002 (65-67) voor de schaarse aanwijzingen voor

het voorkomen van **heargh* en **wih*-namen in Nederland.

¹²⁹ Een van de oudste overgeleverde schrijfwijzen van de naam Herxen is *Herchse* (Van Berkel/Samplonius 2006). Volgens Groenewoudt *et al.* lag op de top van de Herikerberg bij Herike mogelijk een vroeg-middeleeuwse cultusplaats (2006, 38). In par. 10.11 is beargumenteerd dat het waarschijnlijk een grafveld betreft, dat wel op een markante, hoge locatie gesitueerd is. Hoewel het opvallend is dat juist in Herxen waarschijnlijk een cultusplaats gelegen heeft (par. 15.3.4), is voor beide toponiemen op etymologische basis geen direct verband met *heargh* aantoonbaar.

¹³⁰ Wilson 1985, 181; 1992, 8.

Deze beschrijving geeft voor de **weoh* of **wih*-namen een hypothetisch beeld van relatief kleine cultusplaatsen waarvan tenminste een deel in de directe omgeving van rivieren en wegen lag, of in andere laaggelegen delen van het landschap.¹³¹ Tot dusver is vrijwel geen archeologisch onderzoek gedaan naar op basis van naamkundig onderzoek aangewezen locaties van cultusplaatsen. In hoeverre ze ons een betrouwbaar beeld geven van de ‘sacrale’ inrichting van het voor-Christelijke landschap is op dit moment dus niet toetsbaar aan archeologische waarnemingen. Opvallend is wel, dat het geschetste referentiebeeld voor heiligdommen van de bovengenoemde categorie goed overeenkomt met de landschappelijke ligging van Wijhe. De locatie in of bij een laaggelegen gebied, in de vorm van het IJsseldal, is evident. Daarnaast is in hoofdstuk 12 opgemerkt, dat in de Romeinse tijd over de hogere gronden ten oosten van het IJsseldal een doorgaande landroute heeft gelopen, die een verbinding vormde tussen het gebied ten zuiden van de *limes* en Noord-Nederland.¹³² Vermoedelijk ‘functioneerde’ deze route ook al in de late ijzertijd. Vrijwel zeker voerde de route van boven-regionale importantie ook over de rivierduinen in de omgeving van Wijhe.

15.3.3 Enclosures?

In de vorige paragraaf is aangetoond, dat er een enkele naamkundige aanwijzing is dat in Oost-Nederland cultusplaatsen verwacht kunnen worden. De volgende vraag is of ook het archeologische bestand daartoe indicaties geeft. De eerste, op basis van Zuid-Nederlands onderzoek onderscheiden categorie is die van vierkante of rechthoekig omheinde cultusplaatsen of *enclosures*. Binnen de context van grafvelden zijn vierkante grafmonumenten in Oost-Nederland kenmerkend voor de overgangsfase tussen de vroege- en midden-ijzertijd (par. 13.5). Ze komen zowel voor binnen de jongste urnenvelden als in andere grafvelden, en lijken na de vijfde eeuw voor Christus buiten gebruik te raken. Vooralsnog zijn er echter vrijwel geen aanwijzingen voor het bestaan van cultusplaatsen met een vergelijkbare vorm. De enige vindplaats die mogelijk verwantschap vertoont met de *enclosures* uit het Maas-Demer-Schelde-gebied is opgegraven in het Twentse Saasveld.

In Saasveld is een crematiegrafveld opgegraven, dat uit enkele tientallen crematiegraven bestaat (fig. 15.7).¹³³ Waarschijnlijk is het hoofdzakelijk gebruikt tussen de vierde en eerste eeuw voor Christus. Minstens één graf dateert uit de Romeinse tijd, vermoedelijk uit de derde eeuw na Christus. Direct ten westen van het cluster crematiegraven liggen drie vierkante greppelstructuren, met afmetingen van circa 3,5 bij 3,5 meter. Daarnaast liggen verspreid over het opgravingsareaal verschillende nederzettingssporen uit de ijzertijd en Romeinse tijd, waaronder een viertal spiekers. Binnen de vierkante greppelstructuren zijn geen graven aangetroffen, zodat ze niet met zekerheid als grafmonumenten kunnen worden geïnterpreteerd. Bij alle andere vierkante structuren uit Oost-Nederlandse grafvelden is dat wel het geval. De greppelsporen zelf bevatten geen vondstmateriaal dat voor de datering kan worden gebruikt. Met name de combinatie van vierkante structuren en een grafveld vertoont verwantschap met de Zuid-Nederlandse cultusplaatsen, waarvan een deel uit de midden- en late ijzertijd dateert. Of ook in Saasveld sprake is van een cultusplaats bij een grafveld is niet zeker. Vanwege de matige conservering van de vindplaats kan niet uitgesloten worden dat oorspronkelijk graven binnen de greppels hebben gelegen, en daarnaast is het vondstmateriaal van de vindplaats niet uitzonderlijk.

Op basis van de huidige kennisstand kan geconcludeerd worden dat vierkante of rechthoekige *enclosures* in tegenstelling tot het Maas-Demer-Schelde-gebied niet of nauwelijks voorkomen, en datzelfde geldt voor cultusplaatsen die op een andere wijze fysiek van de omgeving afgescheiden zijn. Dit impli-

¹³¹ Wilson 1985, 182; 1992, 10.

¹³³ Verlinde 1993e.

¹³² Verlinde 2004, 86–87; Verlinde/Erdrich 2006, 346–350.

Fig. 15.7 Grafveld, vierkante greppelstructuren en nederzettingssporen opgegraven in Saasveld. Het grafveld dateert waarschijnlijk hoofdzakelijk uit de midden- en late ijzertijd, maar is ook in de Romeinse tijd gebruikt. De nederzettingssporen zijn niet scherp gedateerd (ijzertijd/Romeinse tijd). Het graf buiten het opgravingsareaal is voor de opgraving ontdekt. Naar Verlinde 1993e, afb. 7a, p. 140.

ceert dat voor het herkennen van cultusplaatsen de aandacht gevestigd dient te worden op bijzondere vondstcomplexen, die wat betreft individuele artefacten of de samenstelling daarvan afwijken van vondsten uit nederzettingen en grafvelden, en ook aantoonbaar niet uit dergelijke contexten afkomstig zijn. Bij een eerste verkenning van Oost-Nederlandse vindplaatsen vielen twee bijzondere vondstcomplexen op, uit Herxen en van de Leestense Enk onder Zutphen. Het tweede vondstcomplex is in een eerder stadium al door M. Groothedde in verband gebracht met een open-lucht-cultusplaats.¹³⁴ Beide vindplaatsen worden in de volgende paragrafen besproken.

15.3.4 Herxen: een cultusplaats in een dynamisch rivierlandschap

15.3.4.1 Onderzoeksgeschiedenis en landschap

Als we ons vanaf het op naamkundige gronden gereconstrueerde *wih*-heiligdom van Wijhe in noordelijke richting langs het IJsseldal verplaatsen, via de route die in de Romeinse tijd al intensief gebruikt moet zijn, komen we na een kilometer of vier in de kleine buurschap Herxen. Op een rivierduin in dit buurschap ligt een opmerkelijke vindplaats. In 1986 werd met een metaaldetector een zeldzame zilveren Romeinse munt gevonden.¹³⁵ Het bleek te gaan om een *quinarius*, die in het jaar 88 voor Christus geslagen werd in

¹³⁴ Groothedde 2001, 85; Groenewoudt *et al.* 2006, m.n. 38-39.

¹³⁵ Van der Vin 1988.

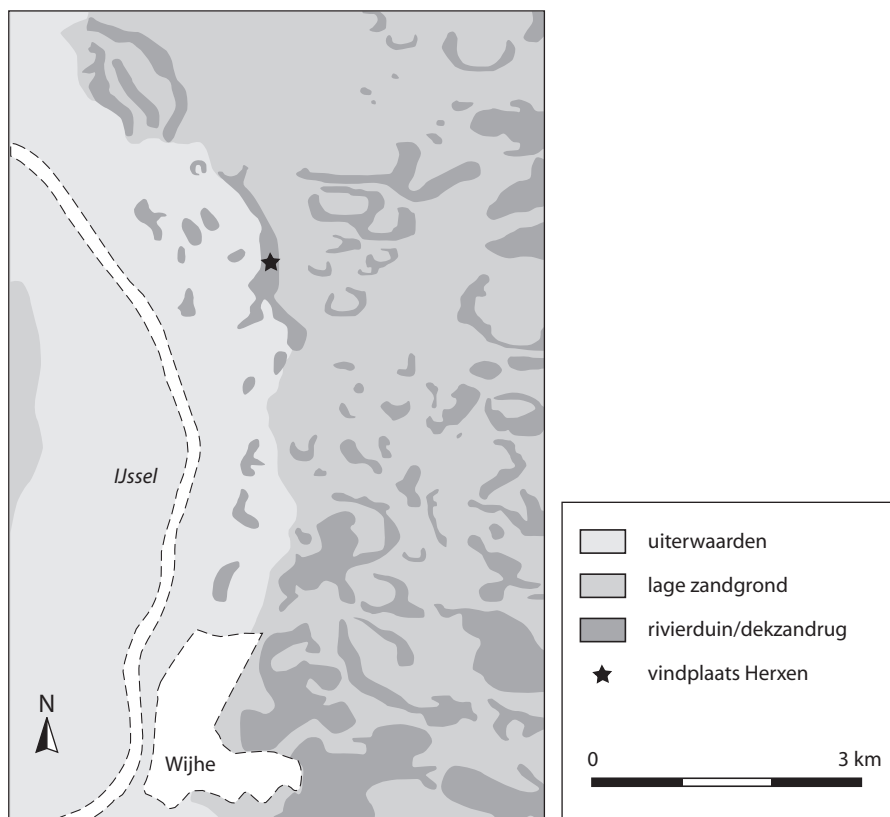

Fig. 15.8 De landschappelijke ligging van het dorp Wijhe en een cultusplaats in de buurschap Herxen.

Rome. De *quinarius* is een slechts incidenteel geslagen munttype, en als een gevolg daarvan veel zeldzamer dan de boven de *limes* vrij regelmatig gevonden *denarii*. In de directe omgeving van de vindplaats werden in volgende jaren nog enkele andere zeldzame metalen objecten en een kleine hoeveelheid import-aardewerk gevonden, daterend uit de periode tussen de late ijzertijd en de middeleeuwen. Het bijzondere karakter van de vondsten vormde de aanleiding voor een verkennende opgraving. Deze werd in 1990 uitgevoerd door de ROB, onder leiding van A.D. Verlinde en met assistentie van leden van de AWN en de vereniging Coin Hunters.¹³⁶

Het onderzochte rivierduin is relatief smal en langgerekt (fig. 15.8). Het ligt in het holocene rivierenlandschap van de IJssel, vrijwel parallel aan de loop van de huidige rivier. Het landschap in de omgeving van de vindplaats is relatief versnipperd. De laaggelegen uiterwaarden van de IJssel worden afgewisseld met soms hoge rivierduinen. Deze liggen deels parallel aan de rivier, zoals in Herxen het geval is. Daarnaast komen verschillende karakteristieke paraboolduinen voor, die een andere oriëntatie hebben. Het holocene rivierenlandschap wordt begrensd door het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap. Deze overgang wordt gemarkeerd door reeksen oost-west geörienteerde dekzandruggen, die op wat grotere afstand ten oosten en zuidoosten van het rivierduin van Herxen liggen. Tijdens de opgraving werden enkele sleuven haaks op het rivierduin gegraven, waarin geen enkel grondspoor werd waargenomen. Zoals diverse andere zandkoppen langs de IJssel bleek het rivierduin ten prooi te zijn gevallen aan zandwinningsactiviteiten, waarschijnlijk omstreeks het begin van de twintigste eeuw. Als een gevolg daarvan resteert alleen het vondstmateriaal nog dat na zich in de na de ontzanding teruggestorte bouwvoor bevond.

¹³⁶ Verlinde 1990e-f; Wolf 1993.

Verlinde interpreteerde de vindplaats als een nederzettingsterrein uit de Romeinse tijd en de middeleeuwen. Dat er naast metalen objecten slechts een kleine hoeveelheid aardewerk gevonden was, zag hij als een gevolg van post-depositionele factoren. Het handgevormde, lokaal vervaardigde aardewerk zou na de ontgronding vergaan zijn, waardoor hoofdzakelijk het kwalitatief betere import-aardewerk resteerde. Hoewel de verkennende opgraving weinig bemoedigende resultaten had opgeleverd, bleven amateur-archeologen de vindplaats tot in het midden van de jaren negentig afzoeken met metaaldetectoren. Daarbij werden regelmatig metalen artefacten gevonden.¹³⁷ In totaal betreft het minstens 35 metaalvondsten, die de tijdsspanne tussen de eerste eeuw voor Christus tot en met de eerste helft van de dertiende eeuw na Christus beslaan. In het voor Oost-Nederlandse begrippen uitzonderlijke vondstcomplex zijn vooral kledingaccessoires, sieraden en munten goed vertegenwoordigd. Gezien de verstoring van de vindplaats en de kleinschaligheid van het onderzoek zal het vondstcomplex oorspronkelijk aanzienlijk groter geweest zijn.

15.3.4.2 Het vondstcomplex

De eerste archeologisch aantoonbare activiteiten op het Herxense rivierduin dateren uit de eerste eeuw voor Christus.¹³⁸ De in 88 voor Christus geslagen *quinarius* kwam al aan de orde. Hoe lang deze munt gecirculeerd heeft is niet te achterhalen, maar het is aannemelijk dat deze in de loop van de eerste eeuw voor Christus in Herxen terechtgekomen is. Daarnaast is een klein muntje gevonden, dat vermoedelijk moet worden gedetermineerd als een Keltische munt. Mogelijk betreft het een zogenaamde *potin* van de Remi, een munttype dat gedateerd wordt in de tweede helft van de eerste eeuw voor Christus.¹³⁹ Hoewel het aantal vondsten in het laatste decennium toegenomen is, zijn Keltische munten vrij zeldzaam in Oost-Nederland (par. 12.4). Bijna alle vondsten zijn gedaan in de IJsselstreek, en dan met name in de omgeving van Zutphen en Colmschate. Een deel van de schaarse Keltische munten uit Oost-Nederland kan als depotvondst worden geïnterpreteerd. Eerder in dit hoofdstuk werd al gewezen op een munt uit een moerassige laagte in Colmschate (par. 15.2.3), en later zal nog aandacht worden besteed aan een bouwoffer uit Epse (par. 15.4.3). Ook in het vondstcomplex van de Leestense Enk zijn twee Keltische munten vertegenwoordigd (par. 15.3.5.2). Keltische munten zijn een algemeen voorkomende vondstcategorie op cultusplaatsen ten zuiden van de *limes*, hetgeen onder meer geïllustreerd wordt door de imposante aantallen vondsten uit Empel.¹⁴⁰

Metaalvondsten uit de Romeinse tijd zijn, met acht artefacten, beter vertegenwoordigd (fig. 15.9). De oudste daarvan, een bronzen fibula van het type 'Almgren 53', is gedateerd in de eerste helft van de eerste eeuw na Christus. Een fibula of beslagstuk met 'pelta-motief' dateert waarschijnlijk uit de tweede of derde eeuw. Andere artefacten die tot de categorie van persoonlijke ornamenten of kledingaccessoires gerekend kunnen worden zijn een beugel van een kleine draadfibula en een fragment van een bronzen speld met een hoekige kop. Naast persoonlijke ornamenten zijn er enkele andere opvallende artefacten gevonden, zoals een bronzen beslagstuk met 'vulva-motief'. Dergelijke beslagstukken worden gedateerd in de tweede of derde eeuw na Christus, en vormden een onderdeel van paardentuig. Ze worden in verband gebracht met militaire hulptroepen die dienden in het Romeinse leger. Deze vondsten zijn zeldzaam in het gebied ten noorden van de *limes*. Alleen uit de nederzetting van Bathmen-Bergakker is

¹³⁷ Verlinde 1991j, 1993g, 1996c; Verlinde/Vreenegoor 1995d.

¹³⁸ De in deze paragraaf gegeven beschrijvingen van de vondsten zijn hoofdzakelijk gebaseerd op publicaties in de Archeologische Kroniek van Overijssel: Van der Vin

1988; Verlinde 1990e, 1991j, 1993g, 1996c; Verlinde/Vreenegoor 1995d.

¹³⁹ Roymans/Van der Sanden 1980, 223-224.

¹⁴⁰ O.a. Roymans 1990, 76 (tabel 4.2) en 77; Roymans 1994.

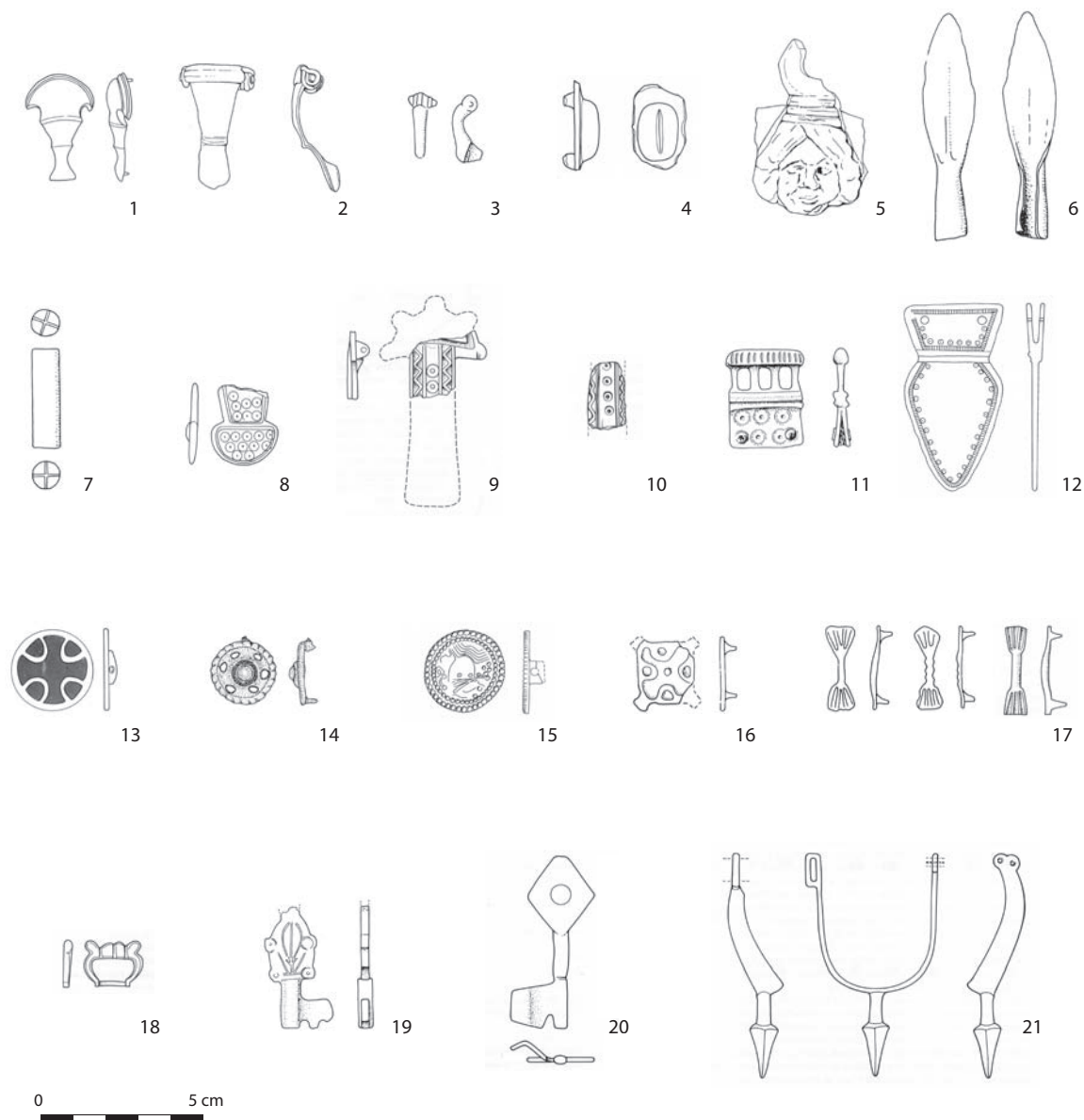

Fig. 15.9 Selectie van metaalvondsten uit de Romeinse tijd en middeleeuwen uit een vondstcomplex verzameld in Herxen. Legenda: 1: Romeinse mantelspeld/beslagstuk met pelta-motief; 2-3: mantelspelden uit de Romeinse tijd; 4: Romeins beslagstuk met 'vulva-motief'; 5: hengselfragment van een Romeinse emmer; 6: miniatuurspeerpunt; 7: staafgewicht; 8-10: Merovingische mantelspelden; 11-12: Merovingische riemtongen; 13-17: Karolingische mantelspelden; 18: Karolingische gesp; 19-20: Karolingische of mogelijk iets jongere sleutels; 21: circa 13de-eeuws ruiterspoor (op de helft van de in deze afbeelding gehanteerde schaal weergegeven). Naar Verlinde 1990e, 1991j, 1993g, 1996c; Verlinde/Vreenegoor 1995d.

een vergelijkbaar exemplaar bekend.¹⁴¹ Relatief zeldzaam is ook een fragment van een bronzen hengel van een emmer, die gedecoreerd is met een Medusa-kop. Uit de nederzetting van Heeten is wel een ongeveer vergelijkbare, zij het ouder gedateerde vondst bekend.¹⁴² Een datering in de tweede helft van de derde eeuw is waarschijnlijk. Andere metaalvondsten zijn een *denarius* van Antoninus Pius (161-165

¹⁴¹ Groenewoudt/Lubberding 1996, 147.

¹⁴² Erdrich/Van der Velde 2007, 235, nr. H03-537. Een vergelijkbare complete emmer wordt tevens beschreven

door Den Boesterd (1956, p. 46-47 en Plate VI, nr. 152, uit Millingen-Lobith).

na Chr.) en een cilindervormig bronzen staafgewichtje, dat dateert uit de laat-Romeinse tijd of de vroege middeleeuwen. Een kleine hoeveelheid aardewerk dateert uit de Romeinse tijd. De meest opvallende vondst is een wandscherf van een met radstempel versierde *terra nigra*-kom. *Terra nigra* is zeldzaam in Oost-Nederland. Enkele scherven zijn gedetermineerd als ‘*terra nigra*-achtig’ aardewerk, de frequenter voorkomende en lokaal vervaardigde imitatievorm. De importvondsten worden gecompleteerd door een randfragment van een wrijfschaal en een glasfragment.

Vijf bronzen artefacten uit Herxen dateren uit de Merovingische tijd. Het betreft twee riemtongen en drie fragmenten van mantelspelden. Eén van de riemtongen heeft een rechthoekige vorm en is gedecoreerd met vijf puntcirkels. Het artefact dateert uit de vijfde of zesde eeuw. Uit Oost-Nederland zijn geen vergelijkbare artefacten bekend, maar in het vroeg-middeleeuwse grafveld op de Beumelerberg bij Garderen is een ongeveer vergelijkbaar exemplaar gevonden.¹⁴³ De tweede riemtong is tongvormig, en langs de rand afgezet met een serie puntcirkels. Van de drie delen van mantelspelden is er één gedetermineerd als een fragment van een beugelfibula met een halfronde kopplaat, uit de vijfde of zesde eeuw. De fibula is versierd met een zigzaglijn en puntcirkels. Het tweede fragment heeft een ongeveer vergelijkbaar motief, en kan tot eenzelfde type behoren. Het derde fragment is een met puntcirkels gedecoreerde voet van een vergulde bronzen fibula, vermoedelijk van het type ‘Cividale’ of ‘Caulaincourt’. Beide types dateren uit de eerste helft van de zevende eeuw. De Merovingische artefacten uit Herxen zijn uniek in Oost-Nederland. Dat geldt niet alleen voor de combinatie van de objecten, maar ook voor de individuele stukken. In de tot dusver onderzochte vroeg-middeleeuwse nederzettingen komen nauwelijks bronzen artefacten voor. Alleen in het grafveld van Aalten zijn kledingaccessoires gevonden die, wat betreft kwaliteit en afwerking, enigszins in de buurt komen.

De meeste metaalvondsten uit Herxen, in totaal elf artefacten, dateren uit de Karolingische periode. Net als in de Romeinse en Merovingische tijd betreft het voornamelijk kledingaccessoires, vooral in de vorm van mantelspelden. Twee bronzen sleutels, van verschillende vorm, zijn hierop een uitzondering. De kledingaccessoires bestaan uit drie gelijkarmige mantelspelden, drie schijffibulae, twee pseudo-muntfibulae en een gesp. De meest opvallende vondsten zijn de drie gelijkarmige mantelspelden. Ze zijn vrijwel identiek en vertonen resten van verguldsel.¹⁴⁴ De schijffibulae zijn van brons vervaardigd. Een rond exemplaar is ingezet met een kraal van glas of kwarts. De pseudo-munt-fibulae zijn gemaakt van een tin-lood-legering en waarschijnlijk tin, en dateren beide ongeveer uit de tiende eeuw. Karolingische pseudo-munt-fibulae en schijffibulae zijn zeker niet onbekend van nederzettingsterreinen, hoewel het aantal vondsten opvallend is voor een vindplaats in ruraal gebied. Daarentegen bestaan voor het ‘setje’ gelijkarmige mantelspelden in Oost-Nederland geen parallellen. Wat betreft vroeg-middeleeuwse aardewerkvondsten kunnen een Badorfscherf, een scherf van een handgevormde pot met indrukken van een rozetstempel en twee scherven van Huneschans-aardewerk vermeld worden.

Er zijn ook metalen artefacten uit de periode na de tiende eeuw gevonden. In tegenstelling tot de voorgaande fases betreft het hoofdzakelijk munten. Uitzonderingen zijn een druppelvormig bronsfragment met een ijzeren kern, dat mogelijk gedetermineerd moet worden als een restant van een middeleeuwse klepel, en een bijzonder ruiterspoor. Het betreft een verguld ruiterspoor met een zware vierhoekige prikkel, die waarschijnlijk ongeveer uit de dertiende eeuw dateert. De zeven gevonden munten dateren uit de elfde tot en met de eerste helft van de dertiende eeuw. De twee oudste exemplaren zijn penningen van Hendrik II (1014-1024) en van bisschop Bernold (1046-1054), beiden geslagen in Deventer. De jongste munt is een penning van graaf Dirk VI van Kleef (1202-1260), geslagen te Kalkar

¹⁴³ De Boone 1970/1971, G11, p. 261 en fig. 3, p. 259.

ebos 1986, fig. 51, nr. 195, p. 101).

¹⁴⁴ Een vergelijkbaar exemplaar is bekend uit Maurik (Haal-

(Duitsland). In vergelijking met de voorgaande fases is er relatief veel aardewerk gevonden uit de periode tussen de tiende en het begin van de veertiende eeuw.¹⁴⁵ Met name kogelpot is goed vertegenwoordigd, en daarnaast zijn enkele scherven van Pingsdorf-aardewerk en vroeg steengoed verzameld. Tenslotte dient de aandacht gevestigd te worden op een bijzonder artefact dat niet scherp dateerbaar is. Het betreft een bronzen ‘miniatuurspeerpunt’ of grote pijlpunt, met een lengte van circa zeven centimeter. Het artefact kan zowel uit de late prehistorie als uit de Romeinse tijd of middeleeuwen dateren.

Bij de interpretatie van de vindplaats op het rivierduin in Herxen moet enige voorzichtigheid betracht worden. We hebben immers uitsluitend de beschikking over een collectie vondsten, waarvan de oorspronkelijke context niet vastgesteld kan worden. Het is niet bekend in hoeverre het vondstcomplex een representatieve steekproef vormt van het oorspronkelijk aanwezige vondstmateriaal. Desondanks kunnen overtuigende argumenten opgevoerd worden die spreken tegen een interpretatie als nederzetting. Ten eerste is in hoofdstuk 13 aangetoond, dat in Oost-Nederland geen nederzettingen voorkomen die tussen de eerste eeuw vóór en de dertiende eeuw na Christus continu op dezelfde plaats liggen. Daarnaast is het de vraag of het smalle rivierduin van Herxen überhaupt wel voldoende mogelijkheden biedt voor continue bewoning en zelfvoorzienende akkerbouw gedurende deze hele tijdspanne.

Ten tweede is het opvallend dat er in de proefsleuven op het rivierduin geen enkel nederzettingsspoor aangetroffen is. Zelfs bij ontgronde nederzettingsterreinen zijn doorgaans nog restanten van de diepste grondsporen waarneembaar, zoals waterputten of hutkommen. Bij bewoning gedurende een fase van circa 1300 jaar kan immers een hoge sporendichtheid verwacht worden, en niet alleen op de hoogste delen van het rivierduin maar ook op de flanken. Er kunnen tevens vraagtekens worden gezet bij de veronderstelde selectieve degradatie van aardewerk, die zou hebben geleid tot een onderrepresentatie van lokaal en handgevormd nederzettingaardewerk. Afgezien van de vraag of grote hoeveelheden nederzettingaardewerk binnen een eeuw geheel kunnen degraderen (ook laat-prehistorisch aardewerk komt regelmatig voor op oppervlaktevindplaatsen), verklaart dit niet direct waarom wel vrij veel kogelpotaardewerk gevonden is. Het derde argument is dat het vondstcomplex uit Herxen in Oost-Nederlandse rurale nederzettingcontexten geen parallellen kent. Dit geldt niet alleen voor het de tijdspanne die de vondsten omvatten, maar ook voor het karakter van de individuele artefacten. In ieder tijdvak komen objecten voor die in nederzettingen niet of uiterst zelden gevonden worden. Dat geldt wat betreft de late ijzertijd en Romeinse tijd bijvoorbeeld voor de *quinarius*, de bronzen fibula uit de eerste helft van de eerste eeuw, een beslagstuk met ‘vulva-motief’ en een fragment van een gedecoreerde bronzen emmer. Alle Merovingische artefacten van de vindplaats zijn zeer zeldzaam. Dat geldt eveneens voor de drie vrijwel identieke Karolingische gelijkarmige mantelspelden, de miniatuurspeerpunt en het vermoedelijk circa dertiende-eeuwse vergulde ruiterspoor.

Het gecombineerd voorkomen van deels uitermate zeldzame metalen artefacten uit verschillende tijdvakken, binnen een ruimtelijk beperkte oppervlakte, toont aan dat de vindplaats in Herxen zeker niet als een ‘eenvoudige’ rurale nederzetting kan worden geïnterpreteerd. Het kan niet geheel worden uitgesloten dat de Merovingische artefacten afkomstig zijn uit een ‘rijk’ grafveld, maar het is aannemelijk dat in dat geval ook Merovingisch aardewerk, ijzeren wapens en andere sieraden en kledingaccessoires gevonden zouden zijn. Het is waarschijnlijker dat het vondstcomplex de neerslag is van een cultusplaats, die in gebruik was tussen de eerste eeuw voor Christus en vermoedelijk de eerste helft van de dertiende eeuw. Hoe de relatief grote hoeveelheid kogelpot-aardewerk verklaard moet worden is niet geheel duidelijk. Het kan niet uitgesloten worden dat omstreeks de laat-Karolingische periode bewoning plaatsvond in de directe omgeving van de vindplaats. Anderzijds is het voorkomen van aardewerk op cultusplaatsen uit de ijzertijd en Romeinse tijd in Zuid-Nederland geenszins een onbekend verschijnsel.

¹⁴⁵ Wolf 1993.

De interpretatie van de vindplaats in Herxen als cultusplaats moet in de bredere context van het IJsseldal en de aangrenzende hogere gronden geplaatst worden. Het IJsseldal speelde minstens vanaf de late prehistorie een belangrijke rol in de ‘sacrale’ inrichting van het voor-christelijke landschap. Er kan nogmaals gewezen worden op de vuurstenen Scandinavische dolk van de Zandweerd in Deventer, het zwaard van het type *Ewart Park* uit Voorst en de vier gouden halsringen uit Olst (par. 15.2.3). Het is aanlokkelijk om deze laatste vondst in verband te brengen met de ingrijpende landschappelijke transformatie die het rivierdal omstreeks de overgang van de Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen moet hebben ondergaan, hoewel de exacte datering daarvan nog ter discussie staat (par. 6.3.5) en een dergelijke hypothese moeilijk te bewijzen is. Ook de bespreking van het toponiem Wijhe gaf al aan, dat in het gebied direct ten oosten van de IJssel cultusplaatsen voorkwamen. Net als het huidige Wijhe ligt het rivierduin van Herxen direct naast het rivierdal en op de gereconstrueerde boven-regionale route, zodat in de Herxense vindplaats eveneens een *wēoh* of *wih*-heilighdom gezien kan worden. Het is niet waarschijnlijk dat er een direct verband bestaat tussen de naam Wijhe en de cultusplaats van Herxen. Hoewel toponiemen niet statisch zijn en kunnen ‘migreren’¹⁴⁶, lijkt de onderlinge afstand van circa vier kilometer daarvoor te groot.

15.3.5 Een cultusplaats op de Leestense Enk bij Zutphen

15.3.5.1 Onderzoeksgeschiedenis en landschap

In hoofdstuk 8 is al enige aandacht besteed aan een vindplaats op de Leestense Enk, iets ten zuidoosten van Zutphen. De Leestense Enk is gesitueerd op een groot rivierduin, waarbinnen drie relatief vlakke plateaus voorkomen (fig. 15.10). Op het middelste en oorspronkelijke hoogste plateau is tussen 1994 en 1997 binnen een straal van circa 50 meter een opvallende hoeveelheid metalen artefacten gevonden, hoofdzakelijk met metaaldetectors.¹⁴⁷ In totaal zijn er 25 munten, mantelspelden en andere artefacten geregistreerd, hoewel het vermoeden bestaat dat het vondstcomplex oorspronkelijk veel groter geweest is. De datering van de artefacten komt overeen met het vondstcomplex uit Herxen. De oudste vondsten dateren uit de periode omstreeks het eind van de eerste eeuw voor Christus en het begin van de eerste eeuw na Christus. De jongste dateren uit de twaalfde of dertiende eeuw. Een verknijpte zilveren rijdersschelling uit de late zeventiende eeuw, die aanmerkelijk jonger is dan alle andere vondsten, is daarbij buiten beschouwing gelaten. Vermoedelijk is deze munt uit het plaggendek afkomstig.

De concentratie van de vondsten en het opvallende karakter daarvan leidden tot een verkennende opgraving, waarbij geen nederzettingssporen werden waargenomen. Op basis van geologische verschijnselen is vastgesteld, dat de bliksem op dit hooggelegen punt herhaaldelijk ingeslagen is.¹⁴⁸ Op basis van de concentratie en zeldzaamheid van de artefacten en het ontbreken van nederzettingssporen is de vindplaats op het centrale deel van de Leestense Enk door M. Groothedde geïnterpreteerd als een cultusplaats. De artefacten van de vindplaats zijn nog niet in samenhang gepubliceerd.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Ter Laak 2005.

¹⁴⁷ Groothedde 2001, 85; Groenewoudt *et al.* 2006, m.n. 38-39.

¹⁴⁸ Het betreft zogenaamde ‘bliksembuizen’ ofwel fulgurieten. Dit zijn holle pijpjes, die bij een blikseminslag kunnen ontstaan door verhitting, verglazing en samenkitting van zandkorrels (Roding/Zandstra 1955).

¹⁴⁹ Een deel van de muntvondsten is opgenomen in een inventarisatie van munten uit Zutphen en directe omgeving tot het jaar 1000 na Christus (Fermin/Groothedde 2006b, 16-17). De determinaties van de artefacten zijn beschikbaar gesteld door Bureau Archeologie van de gemeente Zutphen.

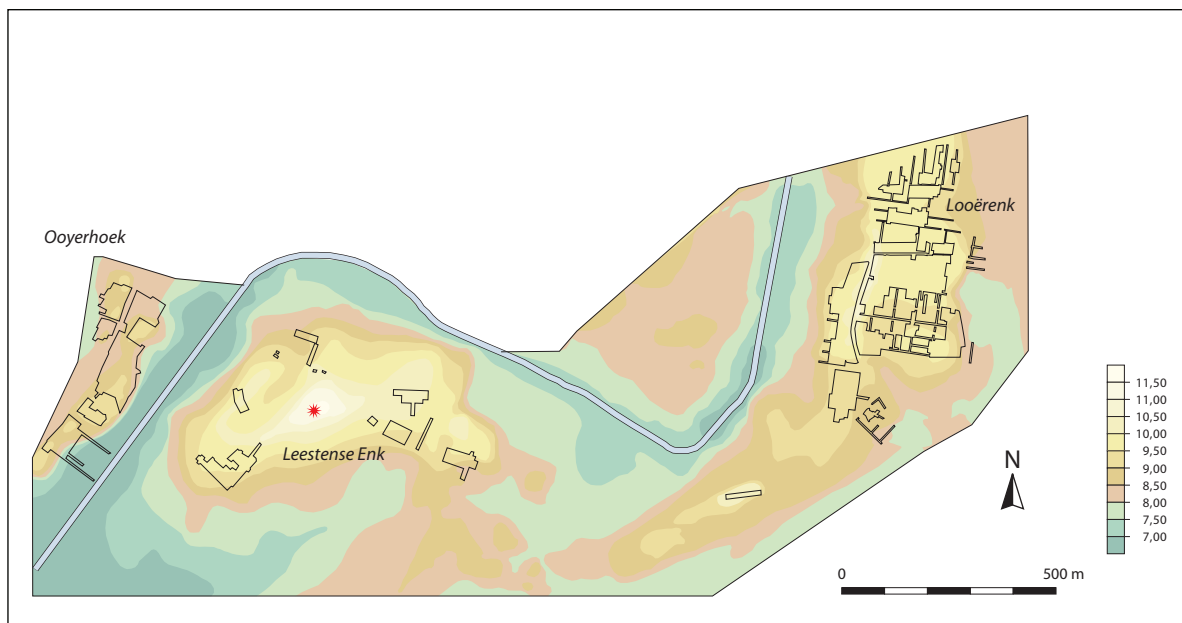

Fig. 15.10 Locatie van een cultusplaats (sterretje) op het centrale deel van de Leestense Enk bij Zutphen. Naar Groothedde 2001.

15.3.5.2 Het vondstcomplex

De oudste artefacten uit het vondstcomplex (fig. 15.11) dateren uit de periode omstreeks het eind van de ijzertijd en het begin van de Romeinse tijd. Het betreft twee Keltische munten. Eén is toegeschreven aan de Vangiones, en het tweede is van het *AVAVCIA*-type. Het tweede type komt redelijk veel voor en behoort tot de jongste Keltische munten, waarvan de productie plaatsvond in Nederrijns gebied in de eerste helft van de eerste eeuw na Christus.¹⁵⁰ Wat betreft het tijdstip van de eerste archeologisch gedocumenteerde activiteiten sluiten de vindplaatsen in Leesten en Herxen derhalve op elkaar aan. Zoals al vermeld werd is in Herxen vermoedelijk ook een Keltische munt gevonden, en kan minstens een deel van deze in Oost-Nederland zeldzame munten geïnterpreteerd worden als depotvondsten (par. 15.3.4.2).

Net als in Herxen zijn vondsten uit de Romeinse tijd in het vondstcomplex van de Leestense Enk goed vertegenwoordigd. Het betreft vooral munten en kledingaccessoires. Er zijn vijf munten gevonden van verschillende types, die dateren uit de periode tussen de tweede helft van de eerste eeuw en het midden van de vierde eeuw na Christus. Wat betreft kledingaccessoires betreft het een bronzen 'dub-belpelta' uit de tweede of derde eeuw, drie als 'Germaans' geclassificeerde mantelspelden en mogelijk een fragment van een zilveren *Armbrustfibula* uit de vierde of de eerste helft van de vijfde eeuw. Een bronzen *Fecamp*-haarnaald kan in dezelfde categorie geïnterpreteerd worden. Wat betreft andere metaalvondsten kan een bronzen miniatuurtje van een beer vermeld worden, dat vermoedelijk uit de eerste of tweede eeuw dateert. Uit de Romeinse tijd dateren tevens een randscherf van een groen glazen kommetje en een randscherf van een kurkurn. De artefacten uit de Romeinse tijd uit Herxen en Leesten zijn in grote lijnen goed vergelijkbaar. Op beide vindplaatsen komen voornamelijk kledingaccessoires, munten en kleine aantallen scherven van vrij zeldzaam Romeins import-aardewerk en glas voor. Een verschil is dat Romeinse munten op de Leestense Enk beter vertegenwoordigd zijn, en dat in Herxen naast bovengenoemde categorieën ook nog enkele andere zeldzame metalen objecten voorkomen. Voorbeelden zijn het gedecoreerde fragment van een bronzen emmer en een beslagstuk met 'vulva-motief'. Bronzen

¹⁵⁰ O.a. Roymans/Van der Sanden 1980, 224-238.

Fig. 15.11 Selectie van metaalvondsten uit de Romeinse tijd en middeleeuwen uit een vondstcomplex verzameld op de Leestense Enk bij Zutphen. Legenda: 1-4: (fragmenten van) bronzen mantelspelden, Romeinse tijd; 5: fragment van een zilveren Armbrustfibula; 6: bronzen Fecamp-haarnaald; 7: tweede- of derde-eeuwse bronzen 'dubbelpelta'; 8: denarius van Vespasianus (69-79 na Chr.); 9: denarius van Magnentius (352 na Chr.); 10: denarius van Lodewijk de Vrome (814-840 na Chr.); 11: bronzen Merovingische vogelfibula

miniaturtjes zoals het beertje van Leesten komen voor op enkele Oost-Nederlandse nederzettingsterreinen, bijvoorbeeld in de vorm van godenbeeldjes en 'zwijntjes'. In een enkel geval is zeker sprake van een bouwoffer (par. 15.4.4).

In Leesten zijn slechts twee metalen objecten uit de Merovingische tijd gevonden. Het betreft een bronzen vogelfibula en een vermoedelijk Merovingisch mesheft-uiteinde. De artefacten kunnen geclassificeerd worden als persoonlijke (kleding-)accessoires, waarvoor geen parallellen bekend zijn uit de vroeg-middeleeuwse nederzettingen in het onderzoeksgebied. Vogelfibulae komen wel voor in graven. In de directe omgeving van het grafveld uit de Ooyerhoek, op korte afstand ten westen van de Leestense Enk, is bijvoorbeeld een vergulde adelaarfibula gevonden die vermoedelijk aan dat grafveld gerelateerd moet worden (par. 8.9).¹⁵¹ Zowel in Herxen als in Leesten zijn minder vondsten gedaan uit de Merovingische periode dan uit de Romeinse en Karolingische tijd. Wat betreft de Karolingische vondsten van de Leestense Enk kunnen vier bronzen schijffibulae en één vergulde gelijkarmige mantelspeld vermeld worden. Eén van de schijffibulae is niet scherp dateerbaar, en zou iets jonger kunnen zijn (mogelijk

¹⁵¹ Bouwmeester 2000, 86-90; 2001a, 58-59.

tiende of elfde eeuw). De vondsten zijn goed vergelijkbaar met de Karolingische artefacten uit Herxen. Op beide vindplaatsen vormen schijffibulae in deze fase de dominante vondstcategorie, en komen één of meerdere gelijkarmige mantelspelden voor. Daarnaast is in Leesten ook een *denarius* van Lodewijk de Vrome gevonden, die dateert uit de eerste helft van de negende eeuw (814-840), alsmede een vermoedelijk tiende-eeuwse scherf van Walberberg-aardewerk. Slechts enkele vondsten dateren uit de periode tussen de tiende en dertiende eeuw. Het betreft een *denarius* uit het laatste kwart van de tiende eeuw (keizer Otto III, Deventer) en een *obool* uit de twaalfde eeuw (Martinus, Utrecht). Daarnaast zijn enkele kogelpotscherven en een Pingsdorfscherf gevonden. Dat de metaalvondsten uit deze fase uitsluitend uit munten bestaan, vormt opnieuw een parallel met Herxen.

15.3.5.3 Interpretatie

De vondstcomplexen van Herxen en Leesten zijn goed vergelijkbaar. Beide locaties zijn in gebruik tussen de (tweede helft van de) eerste eeuw voor Christus en het eind van de twaalfde of de dertiende eeuw na Christus. Naast de gebruiksduur komen ook het karakter van de individuele artefacten en de veranderingen in samenstelling daarvan goed overeen. Een deel van de artefacten is uniek in Oost-Nederland. Andere objecten komen wel voor in nederzettingen of graven, maar zijn in die contexten wel zeldzaam. Daarnaast zijn er artefacten gevonden die tot meer 'gangbare' vondsten in andere contexten kunnen worden gerekend. Geïmporteerde objecten nemen een veel prominentere positie in dan lokale producten. De concentratie van deels zeldzame vondsten op ruimtelijk beperkte terreinen, de lange gebruiksduur en het ontbreken van aanwijzingen voor bewoning of begraving vormen indicaties dat de vindplaatsen van Herxen en Leesten als cultusplaatsen moeten worden geïnterpreteerd.

De aantallen vondsten op beide vindplaatsen zijn vrij bescheiden, zeker in vergelijking met een deel van de vindplaatsen in Zuid-Nederland. Het is nauwelijks in te schatten welke omvang de vondstcomplexen oorspronkelijk hebben gehad, maar het is niet onrealistisch om aan te nemen dat ze beduidend groter geweest zijn. Op de vindplaatsen heeft alleen kleinschalig archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Beide locaties zijn door amateur-archeologen intensief onderzocht met metaaldetectors, en daarbij zijn vermoedelijk ook vondsten verzameld die niet gemeld zijn. De categorieën van gedeponeerde artefacten komen in grote lijnen overeen met de vondsten op andere cultusplaatsen, ten zuiden van de *limes*. Voor de late ijzertijd en Romeinse tijd vermeldt N. Roymans onder meer Keltische en Romeinse munten, mantelspelden, bronzen vaatwerk, aardewerk, ijzeren wapens en menselijk en dierlijk botmateriaal.¹⁵² De meeste van deze artefacttypen komen ook voor in Herxen en Leesten. Dat geldt niet voor botmateriaal, hoewel dat een gevolg kan zijn van conserveringsomstandigheden. Er zijn ook geen ijzeren wapens gevonden. Opvallend is wel dat op enkele cultusplaatsen ijzeren miniatuurwapens voorkomen, en ook in Herxen een niet scherp dateerbare miniatuurspeerpunt gevonden is. Met name de gebruiksduur van de twee Oost-Nederlandse cultusplaatsen is opmerkelijk. Cultusplaatsen met een oorsprong in de ijzertijd en een voortzetting in de Romeinse tijd, soms als tempelcomplex, zijn binnen de Romeinse provincies vrij algemeen. Van gebruik tot in de middeleeuwen lijkt echter zelden sprake. Datzelfde geldt voor Noord-Nederland, waar vermoedelijk alleen een vindplaats in het Drentse Noordbargen als een cultusplaats uit de Romeinse tijd kan worden aangemerkt.¹⁵³

¹⁵² Roymans 1990, 75-84.

¹⁵³ Pers. comm. W.A.B. van der Sanden, Drents Plateau, Assen. Op de Hoge Loo in Noordbargen zijn in de negentiende eeuw onder meer Romeinse terracotta-

beeldjes en bronzen artefacten gevonden (o.a. Van Giffen 1934, 88-93; Fremersdorf 1934; Van Boekel 1987, cat. nrs. 64, 74 en 98, p. 429, 467 en 521).

De volgende vraag is hoe de cultusplaatsen gebruikt werden, en hoe ze zich verhouden tot de bewoningsontwikkeling in de directe omgeving. Wat betreft de bewoningsontwikkeling is er voor Herxen nauwelijks informatie. Naast het verkennende onderzoek op het rivierduin hebben in de omgeving geen andere opgravingen plaatsgevonden. Delen van de Leestense Enk zijn wel onderzocht, zij het kleinschalig (hoofdstuk 8). De resultaten wijzen er op dat de Leestense Enk vermoedelijk continue bewoning kende tussen de late prehistorie en de middeleeuwen. Van de drie plateaus op het rivierduin lijken alleen op het middelste, waarop de cultusplaats ligt, geen nederzettingssporen aanwezig te zijn. Waar de bewoningssporen uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd zich bevinden is nog niet vastgesteld. Er kan gedacht worden aan het zuidwestelijke plateau, waar onder meer erven uit de late bronstijd en midden-ijzertijd zijn opgegraven.¹⁵⁴ De meeste sporen uit de periode tussen de midden-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen zijn opgegraven op het oostelijke deel van de enk. Nederzettingssporen en een grafveld wijzen hier op bewoningscontinuïteit tussen de midden-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen.¹⁵⁵ Deze bewoning mondde uit in de uit verspreide erven bestaande buurschap Leesten, aan de oostelijke flank van de enk. Opvallend is vooral dat de cultusplaats in landschappelijk opzicht een centraal en plaatsvast element vormde tussen het eind van de late ijzertijd en de middeleeuwen, terwijl de nederzetting een grotere ruimtelijke dynamiek vertoont.

De nederzettingen op de Leestense Enk bevinden zich op een afstand van hooguit 500 meter van de cultusplaats, maar ook andere rivierduinen in de directe omgeving vertonen sporen van bewoning. In hoeverre uitsluitend lokale gemeenschappen van de cultusplaatsen van Leesten en Herxen gebruik maakten is moeilijk te bepalen. Voor Zuid-Nederland en andere gebieden ten zuiden van de *limes* wordt uitgegaan van een 'hiërarchie' van cultusplaatsen, gebaseerd op de grootte van de sociale groep die gebruik maakte van het heiligdom. Roymans maakt bijvoorbeeld een onderscheid tussen (1) cultusplaatsen gebruikt door lokale gemeenschappen, (2) door *pagi* gebruikte regionale cultusplaatsen en (3) cultusplaatsen van *civitates*.¹⁵⁶ Deze onderverdeling is gekoppeld aan de schaalniveaus binnen de sociaal-politieke organisatie van de Romeinse provincies, en lijkt niet direct relevant voor ons onderzoeksgebied. Een regelmatig gemaakt onderscheid voor 'rurale' heiligdommen is dat tussen 'locale' en 'bovenlocale' cultusplaatsen.¹⁵⁷ Aangenomen wordt dat de eerste locaties nauw verbonden zijn met de identiteit van de lokale gemeenschap, hetgeen geïllustreerd wordt door een ligging nabij grafvelden en nederzettingen. De meeste Zuid-Nederlandse *enclosures* worden bijvoorbeeld tot deze categorie gerekend. Deze cultusplaatsen zijn doorgaans relatief kort gebruikt, en vertonen eenzelfde soort mobiliteit als de nederzettingen.¹⁵⁸ Daarentegen hebben 'bovenlocale' cultusplaatsen een langere gebruiksfase. Ze zijn vaak verbonden aan markante landschappelijke elementen, zoals samenvloeiingen van rivieren en hoge zandkoppen.

In hoeverre een dergelijk onderscheid toegepast kan worden op de 'sacrale' inrichting van Oost-Nederland is nog nauwelijks te bepalen. De lange gebruikperiode en plaatsvastheid van de vindplaatsen in Herxen en Leesten lijkt, uitgaande van bovenstaande kenmerken, eerder te wijzen op bovenlocale dan op locale cultusplaatsen. De cultusplaats van Herxen lag, net als het heiligdom van Wijhe, in de directe omgeving van een verkeersroute van bovenregionaal belang. Wat betreft het landschap liggen de cultusplaatsen van Herxen en Leesten beide op markante zandkoppen, in de directe omgeving van het IJsseldal en het dal van de Ooyerhoekse Laak. Deze locatiekeuze is overigens goed vergelijkbaar met (onder meer) die van de cultusplaats van Empel.¹⁵⁹ In Leesten zijn de vondsten geconcentreerd op een punt waar herhaaldelijk de bliksem insloeg. Het kan niet uitgesloten worden dat dergelijke locaties een belangrijke rol hebben gespeeld bij de 'mythische' ordening en perceptie van het landschap.

¹⁵⁴ Fontijn 1996a.

¹⁵⁵ Bouwmeester 1997a, 2001a, 60-66; Groothedde 2001, 82-83, 2007.

¹⁵⁶ Roymans 1990, 73-75.

¹⁵⁷ O.a. Slofstra/Van der Sanden 1987, 160-162; Verhart/Roymans 1998, 81; Jansen *et al.* 2002, 199-200.

¹⁵⁸ Jansen *et al.* 2002, 199-200.

¹⁵⁹ Roymans/Derks 1994.

15.4 RITUELEN IN NEDERZETTINGEN

15.4.1 *Inleiding*

In de voorgaande delen van dit hoofdstuk is de aandacht gevestigd op deposities in rituele landschappen, en op enkele vindplaatsen die geïnterpreteerd zijn als cultusplaatsen. Minstens een deel van de gedeponeerde objecten, of de associaties van artefacten binnen samengestelde deposities, kennen geen parallellen in nederzettingen en graven. Dit impliceert echter niet dat binnen nederzettingen geen rituele handelingen plaatsvonden. Voor Oost-Nederland zijn geen systematische inventarisaties van relevante vindplaatsen beschikbaar. Vooral in het laatste decennium is voor Zuid-, Midden- en West-Nederland wel aandacht besteed aan rituele handelingen binnen nederzettingen, met name wat betreft de late prehistorie en Romeinse tijd. Dit biedt het kader waarmee de Oost-Nederlandse depotvondsten uit nederzettingen vergeleken kunnen worden.

Met name invloedrijk in de theorievorming is een door F. Gerritsen voor Zuid-Nederland geïntroduceerd model voor de 'levenscyclus' of 'culturele biografie' van laat-prehistorische boerderijen. Hij maakt een onderscheid tussen de fases van bouw, bewoning en verlating, en brengt deze stadia in verband met specifieke rituele handelingen.¹⁶⁰ Bijzondere vondsten die zonder twijfel gekoppeld kunnen worden aan de bouwfase van een boerderij worden doorgaans als bouwoffers beschouwd. Deze kunnen diverse vormen hebben, waarbij er rekening mee gehouden moet worden dat op de zandgronden bouwoffers van organisch materiaal alleen in uitzonderlijke gevallen geconserveerd zullen zijn. Compleet aardewerk komt het vaakst voor. Vaak betreft het objecten uit paalkuilen, wandgreppels of uit de directe omgeving van de ingang van de boerderij. Tot mogelijke deposities tijdens de bewoning rekent Gerritsen onder meer complete aardewerken potten, soms meerdere exemplaren, menselijke begravingen, grote hoeveelheden verkoold graan en artefacten uit paalgaten van spiekers en andere bijgebouwen. De eindfase van bewoning en het verlaten van het erf kan gepaard gaan met zogenaamde verlatingsdeposities, waaronder bijvoorbeeld grote kuilen met opvallende hoeveelheden keramiek en andere gebruiksvoorwerpen geschaard worden.

Naast het onderzoek van Gerritsen, en deels in navolging daarop, is door verschillende onderzoekers aandacht besteed aan deposities op en bij nederzettingsterreinen in de late prehistorie en Romeinse tijd.¹⁶¹ In de volgende paragrafen wordt een overzicht gegeven van Oost-Nederlandse depotvondsten uit nederzettingcontext. Hoewel diverse vindplaatsen besproken kunnen worden is dit overzicht zeker niet uitputtend. De publicaties van nederzettingsonderzoek zijn relatief versnipperd en wisselend van detailniveau. Bij 'oud' onderzoek en noodopgravingen is vaak geen gebruik gemaakt van metaaldetectors, en zijn niet altijd alle nederzettingssporen systematisch onderzocht. Desondanks is het mogelijk enkele belangrijke patronen te herkennen.

15.4.2 *Laat-neolithicum en bronstijd*

Er zijn voor Oost-Nederland nauwelijks aanwijzingen voor deposities op nederzettingsterreinen uit het laat-neolithicum en de bronstijd. Er kan uitsluitend gewezen worden op een grondspoor uit de midden-bronstijd op het nederzettingsterrein van Zutphen-Looërenk. In een kuil nabij een huisplattegrond die gedateerd is in de overgangsfase van de midden-bronstijd A naar de midden-bronstijd B werd

¹⁶⁰ Gerritsen 1999, 2003, 31-108. Zie Brück 1999b voor een vergelijkbaar model voor de midden-bronstijd in Zuid-Engeland.

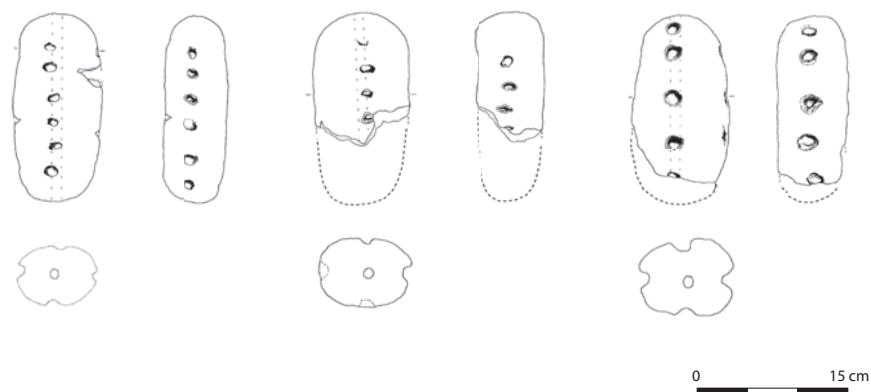

Fig. 15.12 Drie 'broodvormige' weefgewichten uit een kuil uit de midden-bronstijd op de Looërenk. Naar Fermin 2008b, afb. 4.112, p. 233.

een vermoedelijk complete set lemen weefgewichten gevonden, alsmede een kleine hoeveelheid aardewerk (fig. 15.12).¹⁶² De weefgewichten hebben een opmerkelijke vorm. Ze zijn 'broodvormig' met een doorboring in de lengte, en zijn versierd met rijen vingertopindrukken. Volgens H.A.C. Fermin zijn er minstens 15 exemplaren vertegenwoordigd. Hij acht het aannemelijk dat het om een complete set weefgewichten gaat. Uit het feit dat de artefacten het grondspoor geheel vullen, is afgeleid dat de kuil speciaal voor de deponering van de artefacten gegraven is. Fermin wees al op de mogelijkheid van een verlatingsoffer, maar achtte een interpretatie als afvalkuil waarschijnlijker. De door Gerritsen geïnventariseerde verlatingsoffers dateren hoofdzakelijk uit de vroege ijzertijd en het begin van de midden-ijzertijd.¹⁶³ Als kenmerken noemt hij een korte opvulfase van de kuilen, de locatie in relatie tot boerderijen en de (consistentie van de) inhoud. De sporen bevatten vaak onder meer grote hoeveelheden verbrand aardewerk, verbrande leem, houtskool en fragmenten van maalstenen. In het kader van de kuil van de Looërenk is het interessant dat hij ook wijst op het regelmatig voorkomen van spinklossen en weefgewichten, soms in grotere aantallen. Dit maakt dat de mogelijkheid van een verlatingsoffer niet uitgesloten kan worden.

Ook voor Zuid- en Midden-Nederland zijn aanwijzingen voor deposities op nederzettingsterreinen uit de periode tussen het laat-neolithicum en het eind van de bronstijd relatief zeldzaam. Met name op nederzettingsterreinen uit de tweede helft van de midden-bronstijd komen in die gebieden echter wel bronzen artefacten voor, vaak intensief gebruikte objecten, die als deposities worden aangemerkt.¹⁶⁴ Het wordt aangenomen dat dergelijke artefacten, ook al waren ze sterk versleten, niet zomaar afgedankt werden maar op betekenisvolle plaatsen of op specifieke momenten doelbewust gedeponeerd werden. Omsmelten is immers ook mogelijk, en daarnaast wijst met name het frequente voorkomen van sikkels op een bewuste selectie van specifieke artefactcategorieën. Uit Oost-Nederland zijn dergelijke vondsten nog nauwelijks bekend (par. 3.5.5.2). Het enige bronzen artefact van een nederzettingsterrein uit de bronstijd is een zogenaamd *Griffangelmesser* van de vindplaats Zwolle-Ittersumerbroek.¹⁶⁵ Vermoedelijk dateert het artefact uit de late bronstijd. Het betreft een vlakvondst, zodat de exacte context niet reconstrueerbaar is. Aangezien er weinig nederzettingsterreinen uit het laat-neolithicum en de bronstijd compleet opgegraven zijn, en in de meeste gevallen geen systematisch gebruik is gemaakt van metaaldetectors, is moeilijk in te schatten of en met welke frequentie bronzen artefacten gedeponeerd werden in Oost-Nederlandse nederzettingcontexten.

¹⁶¹ O.a. Van den Broeke 2002; Van Hoof 2002; Jongste 2002; Fontijn 2002a, 144-147; Therkorn 2004.

¹⁶² Fermin 2008b.

¹⁶³ Gerritsen 2003, 97-102.

¹⁶⁴ O.a. Fontijn 2002a, 144-147; Jongste 2002.

¹⁶⁵ Van Beek/Wevers 1994, 59.

15.4.3 IJzertijd

Het aantal bekende depotvondsten in nederzettingen uit de ijzertijd is aanmerkelijk hoger dan in de voorgaande periode. Hoewel nederzettingsterreinen uit de ijzertijd talrijker zijn en meer vindplaatsen zijn opgegraven, is het verschil in het aantal depotvondsten dermate markant dat uitgegaan kan worden van een toename in de frequentie waarmee deposities plaatsvonden. Een deel van de zekere en mogelijke depotvondsten uit Oost-Nederlandse nederzettingen uit de ijzertijd is al opgenomen in overzichten van Gerritsen¹⁶⁶, en de depot-categorieën die hij onderscheidt kunnen in het volgende voor de ijzertijd als leidraad dienen. Daarnaast kunnen zijn overzichten wat betreft Oost-Nederland aangevuld worden met enkele niet opgemerkte depotvondsten, alsmede gegevens van recent gepubliceerde vindplaatsen.

Wat betreft bouwoffers wordt door Gerritsen verwezen naar de vindplaats Raalte-De Zegge.

B. Terlouw vermeldt voor die locatie een kommetje met oor en een met nagelindrukken en groeflijnen versierd potje, die gevonden werden in twee paalgaten van een huisplattegrond uit de vroege ijzertijd.¹⁶⁷ Overigens is bij deze categorie vondsten in gebouwsporen niet altijd met zekerheid te bepalen of de handeling gerelateerd moet worden aan de constructie van een gebouw of erf of het verlaten (zie onder) daarvan. In het eerste geval kan verwacht worden dat het gedeponeerde object zich diep in het paalgat bevindt, onder de paalschaduw. In de tweede situatie kan het artefact zich ook hoger in de vulling van het spoor bevinden, en kunnen er indicaties zijn voor het feit dat de paal verwijderd is. De archeologische waarnemingen en wijze van documentatie geven echter niet altijd uitsluitel. In de vullingen van wandgreppels van twee huisplattegronden uit de vroege ijzertijd op de in de vorige paragraaf al vermelde vindplaats Zutphen-Looërenk, zijn spinklossen gevonden.¹⁶⁸ Mogelijk kunnen deze eveneens als bouwoffers worden beschouwd. Daarnaast kan gewezen worden op de locatie Epse-’t Wilgert, waar onder in de vulling van een paalkuil behorend tot de ingangspartij van een boerderij een Keltische munt gevonden is.¹⁶⁹ Van het kleine aantal Keltische munten uit Oost-Nederland is een deel op of in de directe omgeving van erven aangetroffen, maar alleen in het geval van Epse geeft de vondstcontext een duidelijke indicatie dat het een depositie betreft.

Een andere door Gerritsen onderscheiden categorie betreft deposities van artefacten, doorgaans aardewerk, in paalkuilen van spiekers of andere bijgebouwen. Daaronder schaaft hij de vindplaats Dene-kamp-Lattrop, waar in een paalkuil van een spieker diverse secundair verbrande scherven van een grote opslagpot uit de ijzertijd gevonden werden.¹⁷⁰ De scherven zijn na het verwijderen van de paal in de kuil gedeponeerd, en zijn dus gerelateerd aan de afbraak of ontmanteling van dit bijgebouw. Uit Oost-Nederland zijn nog twee andere, ongeveer vergelijkbare vondsten bekend. Ten eerste is op de vindplaats Enschede-Elferinks Es in een paalkuil van een vierpalige spieker een complete dubbelconische pot uit de vroege ijzertijd gevonden, die op een platte steen stond (fig. 15.13).¹⁷¹ Ten tweede bevatte de vulling van één van de paalkuilen van een éénschepig schuurtje op de vindplaats Colmschate-Sworminkslanden het grootste deel van een driedelige gladwandige schaal, uit de vroege- of midden-ijzertijd.¹⁷²

Een volgende categorie deposities bestaat uit kuilen die niet tot structuren behoren. Gerritsen wijst ten eerste op (silo)kuilen met verkoold graan. Een vindplaats op de Weteringer Enk in Colmschate is één van de meest interessante voorbeelden. Hier werden acht silokuilen met verkoold graan uit de vroege

¹⁶⁶ Gerritsen 2003, tabellen 3.5, 3.10, 3.11, 3.12 en 3.14 (p. 66, 91, 93, 94 en 98).

¹⁶⁷ Terlouw 1996, 277-279.

¹⁶⁸ Fermin 2008e.

¹⁶⁹ Hulst 1992a.

¹⁷⁰ Verlinde 1997c.

¹⁷¹ Verlinde 1993b, 64-65.

¹⁷² Ten Bosch *et al.* 1997, 24-25. Het betreft een bijgebouw op locatie A.

ijzertijd opgegraven, waarvan er zich twee binnen een zespaalige spieker bevinden.¹⁷³ In deze laatste sporen werden naast verkoold graan verschillende bijzondere artefacten gevonden. De eerste silo bevatte zeven of meer complete of bijna complete, secundair verbrande potten, een spinklos en een ijzeren speerpunt, en de tweede een miniatuurpotje en een complete maalsteen. Ook in één van de andere silo's werd een grote hoeveelheid aardewerk gevonden. Dergelijke vondstrijke sporen komen vrij regelmatig voor in Oost-Nederland, en het is aannemelijk dat een systematische inventarisatie, analyse en vergelijking van de inhoud tot waardevolle nieuwe inzichten zou kunnen leiden.

Onder zijn categorie 'kuilen met opvallende inhoud' schaaft Gerritsen eveneens enkele Oost-Nederlandse vindplaatsen. Het betreft kuilen met relatief grote hoeveelheden aardewerk, vaak secundair verbrand, en andere artefacten zoals spinklossen en weefgewichten. Als Oost-Nederlandse voorbeelden noemt Gerritsen kuilen op de vindplaatsen Colmschate-Sworminkslanden (locatie C), Enter-Zuideres en Bathmen-Bathmense Enk, waarbij opgetekend moet worden dat de kuil uit Enter vermoedelijk uit de eerste eeuw na Christus dateert.¹⁷⁴ Recentelijk is door I. Hermsen aandacht besteed aan een andere bijzondere vondst op de Weteringer Enk in Colmschate.¹⁷⁵ Tijdens een kleinschalige noodopgraving werd hier een vloertje van kleine zwerfkeien en enkele brokken basaltlava waargenomen, waarop twee miniatuurpotjes uit de vroege ijzertijd stonden. Eén van de twee potjes bevatte een hoeveelheid verbrand bot, dat niet gedetermineerd is. Vermoedelijk was het vloertje ongeveer 50 bij 50 centimeter groot, en lag het op of in de directe omgeving van één van de erven van de nederzetting die op deze dekzandrug opgegraven is. Tussen de zwerfkeien en tefrietbrokken werd naast verbrande leem ook een verbrand kegelvormig weefgewicht gevonden. De combinatie van complete potjes, een weefgewicht en verbranding, elementen die ook in verschillende depotvondsten in nederzettingen voorkomen, maakt het aannemelijk dat ook hier sprake is van een depositie.

De 'levenscyclus' van een erf kan afgesloten worden met een zogenaamde verlatingsdepositie, hoewel dat niet per sé betekent dat op het betreffende erf geen activiteiten meer plaatsvonden. Zoals in de vorige paragraaf al werd opgemerkt schaaft Gerritsen onder verlatingsdeposities grote, vondstrijke kuilen op of bij erven, die vaak grote hoeveelheden verbrand aardewerk, fragmenten van maalstenen, verbrande leem, houtskool, fragmenten van maalstenen, weefgewichten en andere artefacten bevatten.¹⁷⁶ Als één van de voorbeelden noemt hij een vindplaats op de Swormereng in Colmschate (Sworminkslanden, locatie A). Hier werd naast een huisplattegrond uit de vroege ijzertijd een kuil opgegraven met een zeer grote hoeveelheid aardewerk, verbrande leem en natuursteen, fragmenten van minstens twaalf weefgewichten, twee spinklossen en een bronzen haarring.¹⁷⁷ Er kan ook nogmaals gewezen worden op de Weteringer Enk in Colmschate. In enkele wegcunetten werden hier zes grote kuilen opgegraven uit de overgangsfase van de vroege ijzertijd naar de midden-ijzertijd, die opvallend veel vondstmateriaal bevatten. Het betreft onder meer ruim 78 kilo aardewerk, voor een deel behorend tot compleet reconstrueerbare potten, een ijzeren *Kropfnadel*, een fragment van een getordeerde bronzen ring of armband en vijf spinklossen.¹⁷⁸

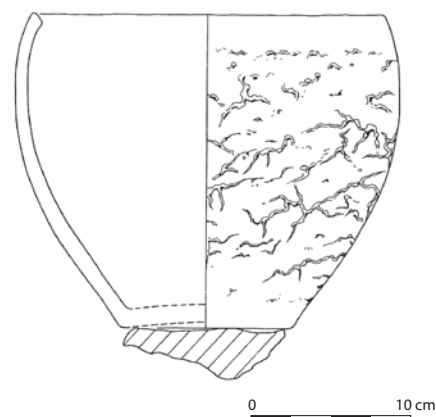

Fig. 15.13 Op een steen geplaatste pot uit de vroege ijzertijd, gevonden in een paalkuil van een spieker op de locatie Enschede-Elferinks Es. Naar Verlinde 1993b, afb. 3, p. 65.

¹⁷³ Buurman 1986.

¹⁷⁴ Colmschate-Sworminkslanden: Ten Bosch *et al.* 1997, 24-25. Bathmen: Groenewoudt/Verlinde 1997, 167. Enter: Verlinde 1998c.

¹⁷⁵ Hermsen 2007b.

¹⁷⁶ Gerritsen 2003, 97-102.

¹⁷⁷ Groenewoudt/Verlinde 1989.

¹⁷⁸ Groenewoudt 1984.

Recentelijk is door H.B.G. Scholte Lubberink ook een kuil op het nederzettingsterrein van Borne-Zuid Esch als een verlatingsdepositie geïnterpreteerd (par. 3.6.4.2).¹⁷⁹ De circa 35 centimeter diepe kuil met een diameter van een meter bevatte een grote hoeveelheid aardewerk, fragmenten van elf weefgewichten en stukken van een lemen haardkraag, met een totaal gewicht van 49 kilo. Het grootste deel van de vondsten vertoont sporen van verbranding. Op basis van een ¹⁴C-datering en de aanwezigheid van scherven van 'Fries' streefband-aardewerk is de kuil in de eerste helft van de eerste eeuw na Christus gedateerd. Daarnaast is op de overgang van het nederzettingsterrein naar de dalvlakte van de Bornsche Beek een compleet miniatuurpotje gevonden, die eveneens als een depotvondst wordt geïnterpreteerd (par. 15.2.3.3).¹⁸⁰

15.4.4 Romeinse Tijd

Bij opgravingen van enkele Oost-Nederlandse nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd zijn eveneens depotvondsten aangetroffen. De meeste daarvan zijn gebonden aan de zogenaamde categorie van 'middelgrote' nederzettingen, die ook het dominante nederzettingstype in deze periode vormen (par. 13.6). Vrijwel zeker is dit patroon tenminste voor een deel veroorzaakt door verschillen in onderzoeksstand, en kunnen ook depotvondsten verwacht worden op kortstondiger bewoonde nederzettingsterreinen. De categorieën depotvondsten zijn voor een deel vergelijkbaar met die uit de ijzertijd, in de vorm van bouwoffers¹⁸¹ en kuilen met een inhoud die afwijkt van die van afvalkuilen. Wat betreft de gedeponeerde artefacttypen zijn wel enkele veranderingen waarneembaar.

Wat betreft bouwoffers kan gewezen worden op vondsten uit de omheinde nederzettingen van Colmschate-Weteringer Enk en Heeten. Op de Weteringer Enk werd in een paalkuil van een huisplattegrond een bronzen Victoria-beeldje gevonden.¹⁸² Het betreffende gebouw is één van de boerderijen binnen de nederzetting die getuigt van een 'geromaniseerde' bouwwijze, en dateert vermoedelijk uit de tweede helft van de derde eeuw. Bronzen miniatuurtjes, onder meer godenbeeldjes, komen overigens op verschillende nederzettingsterreinen voor. De vondstcontexten wijzen in die gevallen minder duidelijk op depotvondsten. Er kan bijvoorbeeld gewezen worden op een Mercurius-beeldje uit Dalfsen, een Minerva-beeldje en een zwijntje in Didam, een vergelijkbaar zwijntje uit Heeten en een 'sfinx' van Zutphen-'s-Gravenhof.¹⁸³ Een andere categorie van bouwoffers bestaat, net als in de ijzertijd, uit complete aardewerken potten. Met name de nederzetting van Heeten heeft enkele duidelijke aanwijzingen opgeleverd. In een paalkuil van een huisplattegrond werd hier een groot deel van een gepolijste en versierde aardewerken *situla* gevonden.¹⁸⁴ Een rechthoekige kuil binnen de zuidwesthoek van de omheining van de nederzetting had waarschijnlijk een vergelijkbare functie. Het spoor bevatte twee complete potjes, die dicht bij elkaar waren neergezet (fig. 15.14).¹⁸⁵ Op de locatie Heeten-De Telgen zijn in een paalkuil van een huisplattegrond negen munten gevonden, waarvan de jongste dateert uit het laatste kwart van de tweede eeuw. Deze worden niet geïnterpreteerd als een bouwoffer, maar als de neerslag van een verlatingsritueel.¹⁸⁶

¹⁷⁹ Scholte Lubberink 2007a, 2008, 98-100.

¹⁸⁰ Scholte Lubberink 2007a, 2008, 100.

¹⁸¹ Zie Van Hoof 2008 voor een recent overzicht van (onder meer) bouwoffers in de Romeinse tijd in West- en Zuid-Nederland en aangrenzende delen van België.

¹⁸² Hermesen 2004.

¹⁸³ Van Es 1964; Koster *et al.* 2001, 34; Van der Velde/Prangma 2002, 13; Erdrich/van der Velde 2007; Fermijn/Groothedde 2006b, 17-18.

¹⁸⁴ Verlinde 1995b; Verlinde/Erdrich 1998, 702.

¹⁸⁵ Verlinde/Erdrich 1998, 712.

¹⁸⁶ Erdrich/Van der Velde 2007, 233-234.

Verschillende andere sporen op nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd kunnen op basis van een afwijkende inhoud van andere nederzettingssporen als de neerslag van deposities worden opgevat. Een voorbeeld is een kuil op de vindplaats Zutphen-Ooyerhoek. Dit spoor bevatte naast de resten van een paardenschedel een collectie andere objecten, waarvan met name de uiteenlopende ouderdom opvalt.¹⁸⁷ Een zogenaamde *Aucissa-fibula* dateert uit de eerste eeuw na Christus, en een bronzen vingerring waarschijnlijk uit de vierde of vijfde eeuw. Naast deze metalen zijn een vuurstenen spits uit het laat-neolithicum of vroege bronstijd, diverse fragmenten van handgevormd aardewerk, een spinklos, een weefgewicht en een slijpsteen gevonden. Er lijkt een specifieke set van artefacten geselecteerd te zijn, waarvan een deel op het moment van depositie omstreeks de vierde of vijfde eeuw na Christus al een hoge ouderdom bezat. Het spoor doet enigszins denken aan een kuil op het nederzettingsterrein van Didam-Kollenburg, in de Liemers. Dat bevatte eveneens resten van een paardenschedel, alsmede een zilveren sluithaak van een ketting, aardewerk en een kleine hoeveelheid bronsblik.¹⁸⁸

Fig. 15.14 Twee complete potjes uit een kuil binnen de midden- en laat-Romeinse nederzetting van Heeten. Hoogtes 8,75 en 16 cm. Naar Lauwerier et al. 1999, fig. 14, p. 187.

Het is aannemelijk dat door uitwerking en analyse van ‘oud’ en niet gedetailleerd gepubliceerd nederzettingsonderzoek meer inzicht kan verkregen in het voorkomen en het karakter van deposities op nederzettingsterreinen. Er kunnen op voorhand al enkele kuilen met ‘bijzondere’ inhoud vermeld worden, die waarschijnlijk geen nederzettingssafval weerspiegelen. Er kan bijvoorbeeld gewezen worden op een vondstrijke kuil op het nederzettingsterrein van Colmschate-Dortmundstraat, waar bewoning in de derde of vierde eeuw na Christus is aangetoond.¹⁸⁹ De kuil bevatte een ijzeren lanspunt en een vrij grote hoeveelheid aardewerk. Het meeste daarvan is handgevormd, maar er zijn ook twee potten van gedraaid aardewerk gevonden. Het betreft een groot deel van een gedraaide *terra nigra*-achtige kom, vermoedelijk van locale of regionale makelij, alsmede een geïmporteerde Romeinse dikwandige pot waarvan alleen de bodem ontbreekt. In de nederzettingen van Wehl-Hessenveld en Didam-Kollenburg (Liemers) zijn enkele complete of vrijwel complete (miniatur)potjes gevonden, waarvan de oorspronkelijke context niet vermeld wordt of bekend is.¹⁹⁰ Opvallender is een kuil in Didam die naast houtskool, huttenleem, een ijzerslak en enkele scherven 36 Romeinse munten uit het eind van de vierde eeuw bevatte.¹⁹¹

Verder kan de aandacht gevestigd worden op een kuil met bijzondere inhoud uit de nederzetting van Denekamp-De Borchert. In dat spoor werd, naast een aantal niet beschreven tweede-eeuwse vondsten, een loden baar gevonden.¹⁹² Aangezien er geen parallellen zijn voor de vorm van de baar is gesuggereerd dat het een ‘inheemse’ omsmelting van Romeins lood betreft.¹⁹³ Lood komt, zeker in deze vorm maar ook in complete geïmporteerde objecten, nauwelijks voor in nederzettingen boven de *limes*. Derhalve betreft het een ‘exotische’ vondst. De baar is nauwelijks gebruikt, en werd gedeponneerd in een kuil tussen

¹⁸⁷ Bouwmeester 2000, 41; 2001a, 57-58.

¹⁸⁸ Bouwmeester 2000, 41; 2001a, 57.

¹⁸⁹ O.a. Verlinde 1991e; Verlinde 2000a, cat. Romeinse tijd 5, p. 22.

¹⁹⁰ Koster 1997, 41; Taayke 2001, figuur op p. 23.

¹⁹¹ Koster et al. 2001, 38.

¹⁹² Verlinde 2004, 82-84.

¹⁹³ Brongers/Woltering 1978, 84.

één van de huisplattegronden en de omheining van het betreffende deel van de nederzetting. Overigens zijn depotvondsten niet in alle gevallen te koppelen aan paalgaten van gebouwstructuren of kuilen. In een dichtgeraakte depressie binnen een nederzettingsterrein uit de tweede en derde eeuw in Borne bijvoorbeeld is een complete pot gevonden.¹⁹⁴ De pot is zonder twijfel opzettelijk in de laagte, die in de loop van de Romeinse tijd dichtraakte, achtergelaten. Op dezelfde vindplaats werd in een grote kuil in de oeverzone van de Bornsche Beek, die langs het nederzettingsterrein loopt, een gepolijst *situla*-vormig en met beengruis verschaald bekertje gevonden. Deze vondst doet denken aan het in de vorige paragraaf vermelde miniatuurpotje op een iets ouder nederzettingsterrein in Borne, dat eveneens gevonden is in de overgangszone van de nederzetting naar het aangrenzende beekdal.

In de nederzettingen van Heeten en Colmschate-Weteringer Enk komt ook een andere categorie kuilen met bijzondere inhoud voor. Het betreft begravingen van skeletresten van dieren, in veel gevallen complete skeletten. In Heeten waren op het nederzettingsterrein circa twintig dieren begraven.¹⁹⁵ Runderen komen hier het meest voor, gevolgd door paarden. De meest opvallende kuil, die aan de rand van het bewoonde areaal gegraven was, bevatte de resten van een éénjarig edelhert. De dieren lijken hoofdzakelijk in de laat-Romeinse tijd begraven te zijn. In Colmschate zijn minstens vier kuilen met skeletresten van runderen gevonden, die dateren uit de derde en vierde eeuw.¹⁹⁶ Bij één van de runderen zijn de achterste kiezen in de onderkaak uitgeslagen, waaruit is afgeleid dat het begraven dier vermoedelijk een trekos was. De diergraven van Heeten en Colmschate hebben onder meer parallellen in de nederzettingen van Wijster en Feddersen Wierde (Duitsland).¹⁹⁷ De kuilen weerspiegelen waarschijnlijk geen 'economische' functie, maar vormen vrijwel zeker de neerslag van rituele handelingen.¹⁹⁸ Daarvoor zijn met name de specifieke locatiekeuze, bijvoorbeeld voor de kuil met de resten van een jong edelhert, en de zorg waarmee de handeling werd uitgevoerd de belangrijkste aanwijzingen.

Aanwijzingen voor verlatingsdeposities zijn, in de vorm zoals die zijn gedefinieerd voor de ijzertijd, vooralsnog niet voorhanden. Er is wel een opvallende vondst gedaan op de vindplaats Bathmen-Bergakker. Bovenin de vulling van één van de paalkuilen van een hutkom werd een complete bronzen of koperen ketel gevonden.¹⁹⁹ Volgens de opgravers was de betreffende paal scheefgezakt. Voor het type ketel werden geen parallellen gevonden. Vermoedelijk betreft het een lokaal fabricaat, uit de laat-Romeinse tijd. Er zijn aanwijzingen dat de hutkom verbrand is, en de verbranding wordt als reden opgevoerd dat de ketel achtergebleven is. Het lijkt echter niet onmogelijk dat er van een intentionele handeling sprake is, en de ketel voor de verbranding doelbewust gedeponerd is in de kuil van een uitgetrokken paal.

15.4.5 Middeleeuwen

Er zijn enkele archeologische aanwijzingen dat ook in de middeleeuwen rituele handelingen zijn uitgevoerd binnen rurale nederzettingen, hoewel die vooralsnog minder talrijk zijn dan voor de ijzertijd en Romeinse tijd. Er kan met name gewezen worden op bouwoffers op twee nabijgelegen vindplaatsen op de Stroomesch in Borne. In een Karolingische nederzetting die opgegraven werd op de locatie Hoefblad werd in een paalspoor van een huisplattegrond een complete kogelpot gevonden (fig. 15.15).²⁰⁰ De pot

¹⁹⁴ Verlinde 1990g.

Wierde: Haarnagel 1979; Reichstein 1991.

¹⁹⁵ Verlinde 1995b, 158-159; Lauwerier *et al.* 1999, 170-189; Dijkstra/Goossens 2002, 30-31.

¹⁹⁸ Lauwerier *et al.* 1999, 170-189.

¹⁹⁶ Laarman 2007.

¹⁹⁹ Groenewoudt/Lubberding 1996, 147-148.

¹⁹⁷ Wijster: Van Es 1967, 114-117; Clason 1967. Feddersen

²⁰⁰ Van Nuenen/Verlinde 1998.

Fig. 15.15 Complete kogelpot, gevonden in een paalkuil van een middeleeuwse huisplattegrond op de vindplaats Borne-Hoefblad. De hoogte van de pot bedraagt circa 15 centimeter. Naar Van Nuenen/Verlinde 1998, afb. 9a-b, p. 167.

stond op de kop op de 'bodem' van een vrij diepe paalkuil, en is gedateerd in de late achtste of negende eeuw. Bij het onderzoek van een nederzetting uit de tiende tot dertiende eeuw, op de locatie Jenneboer, werd een plattegrond van een tweeschepige boerderij of schuur opgegraven uit de tiende of elfde eeuw.²⁰¹ Tegen de buitenkant van één van de wandpalen was omgekeerd een complete kogelpot geplaatst, die vermoedelijk dateert uit de tiende eeuw. Voor beide vondsten kan een parallel uit stedelijke context vermeld worden. In een paalkuil van een huis uit circa 1200 aan de Gasthuisstraat in Zutphen is namelijk eveneens een complete kogelpot gevonden.²⁰²

Het is overigens opvallend dat beide eerstgenoemde bouwoffers uit rurale middeleeuwse nederzettingencontext juist in Borne gevonden zijn, in een regio waaruit ook verschillende oudere depotvondsten in nederzettingencontexten uit de late ijzertijd en Romeinse tijd bekend zijn, alsmede de zeldzame spekstenen beker uit de vierde of vijfde eeuw uit het dal van de Bornebeek. Daarnaast is eerder al de aandacht gevestigd op een andere bijzondere vondst uit Borne (par. 3.8.3 en 13.7.1), eveneens op de locatie Hoefblad. Hier werd een inhumatiegraf uit de eerste helft van de negende eeuw opgegraven, dat een ijzeren zwaard, een vleugellans, twee ruitersporen, een fragment van een dolk- of zwaardschedeversteviging en zestien *denarii* van Karel de Grote bevatte.²⁰³ De concentratie van depotvondsten op nederzettingsterreinen uit de fase tussen de late ijzertijd en de middeleeuwen in Borne kan er op wijzen dat er lokale verschillen bestonden in de frequentie van depositiepraktijken, hoewel een dergelijke hypothese vanwege verschillen in kennisstand vooralsnog nauwelijks te toetsen is.

Ook op andere middeleeuwse nederzettingsterreinen in Oost-Nederland zijn wel complete aardewerken potten gevonden, maar in de meeste gevallen is de vondstcontext niet overtuigend genoeg om met zekerheid te kunnen spreken van depotvondsten. Een voorbeeld zijn twee complete vroeg-middeleeuwse potten van de Baalder Es in Baalder, die gevonden zijn in afzonderlijke kuilen.²⁰⁴ Daarnaast kan gewezen worden op een compleet reconstrueerbare pot uit een kuil op de vindplaats Hengelo-Hasseler Es.²⁰⁵ Het is waarschijnlijk dat door middel van een gedetailleerde analyse van vondstcomplexen uit rurale middeleeuwse nederzettingen meer inzicht kan worden verkregen in depositiepatronen op het Oost-Nederlandse platteland. In ieder geval wijzen de besproken vindplaatsen uit Borne en Zutphen er op dat de praktijk van het plaatsen van bouwoffers minstens doorliep tot in de twaalfde eeuw na Christus. Voor

²⁰¹ Van Nuenen 1998.

²⁰² Bitter 1986; pers. comm. M. Groothedde, Bureau Archeologie, Zutphen. In de publicatie wordt niet vermeld dat de kogelpot uit een paalkuil afkomstig is.

²⁰³ Verlinde 1989b, 1990a.

²⁰⁴ Verlinde 1983b.

²⁰⁵ Telleman/Verlinde 1986.

Drenthe zijn beduidend betere gegevens beschikbaar, ook voor de periode na de middeleeuwen. In deze provincie zijn bijvoorbeeld complete baardmankruiken en glazen flessen opgegraven op verschillende erven, die door W.A.B. van der Sanden in verband worden gebracht met toverij.²⁰⁶

In het voorgaande is al gewezen op de muntschatten van Diepenveen en Raalte, die dateren uit de midden-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen en beide afkomstig zijn uit vochtige laagtes. Met name in het geval van Raalte wordt specifiek gesproken van een depotvondst, en niet van een tijdelijke opslag met de intentie om de munten in een later stadium weer op te halen. Uit ons onderzoeksgebied zijn daarnaast enkele tientallen jongere middeleeuwse en post-middeleeuwse muntschatten bekend.²⁰⁷ De meeste daarvan dateren uit de periode tussen de late dertiende en de negentiende eeuw. Meestal betreft het potjes en kannen met uiteenlopende aantallen munten, van uiteenlopende herkomst en variërende waarde. Tot de oudere en rijkere vondsten behoort een vroege Siegburg-kan met minstens 1100 munten van het erf Scholten in Haarlo, die tussen 1280 en 1290 in de grond verborgen werd (par. 9.9.1.2).²⁰⁸ Het is aannemelijk dat in de meeste gevallen sprake is van persoonlijke bezittingen die begraven werden met de intentie om later weer opgegraven te worden. Dergelijke activiteiten zullen een vrij algemene handelwijze weerspiegelen. Daarnaast is bekend dat het Oost-Nederlandse landschap tussen de late middeleeuwen en de achttiende eeuw herhaaldelijk het toneel was van oorlogshandelingen, onder meer als gevolg van twisten tussen het Oversticht en Gelre en de Tachtigjarige Oorlog. Het Twentse platteland werd ook nog eens gedurende lange tijd onveilig gemaakt door roversbenden en andere criminelen.²⁰⁹

15.5 CHRISTIANISERING

In dit hoofdstuk is een eerste overzicht gegeven van archeologisch herkenbare rituele handelingen in Oost-Nederland, en de verschillende landschappen en contexten waarbinnen deze uitgevoerd werden. Hoewel niet uitgesloten kan worden dat al in het mesolithicum opzettelijk objecten op specifieke locaties in het landschap werden achtergelaten, dateren de oudste onmiskenbare depotvondsten uit het neolithicum. De jongste zekere depotvondsten dateren uit de late middeleeuwen. De open-lucht-cultusplaatsen van Herxen en Leesten bleven vermoedelijk in gebruik tot in het begin van de dertiende eeuw, in rurale nederzettingen komen in dezelfde periode bouwoffers voor en in laaggelegen delen van het landschap zijn onder meer middeleeuwse Hanzeschotels en complete aardewerken en bronzen potten gevonden. De situatie in het beter onderzochte Drenthe in ogenschouw nemend, lijkt het aannemelijk dat ook in Oost-Nederland nog na de middeleeuwen 'heidense' praktijken werden uitgevoerd. De vondsten in de Vriezenveense oudheidkamer geven daartoe een eerste indicatie (par. 15.2.2.3).

De kerstening van Oost-Nederland nam een aanvang in de achtste eeuw na Christus. De besproken archeologische vondsten geven inzicht in de eeuwenlange voortzetting van rituele, heidense en vanaf een bepaald tijdstip ook expliciet door de kerk verboden praktijken, en illustreren dat het 'innerlijke' kersteningsproces van de lokale bevolking een periode van vele honderden jaren in beslag nam.²¹⁰ Volgens L.J.R. Milis verloopt kerstening steeds in een min of meer vast patroon, en kunnen er in hoofdlijnen drie verschillende stadia in het proces onderscheiden worden.²¹¹ Ten eerste legden vertegenwoordigers van de

²⁰⁶ Van der Sanden 2004.

²⁰⁷ Zie bijvoorbeeld de bijlagen in Van Gelder/Boersma 1967.

²⁰⁸ Scholte Lubberink 2001, cat. nr. 18, p. 44; Archis-object-code 34DN-19.

²⁰⁹ Schlüter 1994.

²¹⁰ Vergelijk bijvoorbeeld Mostert 1995; Koerselman/Van Vilsteren 2002.

²¹¹ Milis 1990, 1992, 16-17.

kerk, doorgaans samen met locale vorsten en de elite, een nieuw extern en collectief gedrag op. In deze fase worden bijvoorbeeld heidense feestvieringen verboden, en beelden van locale goden vernietigd. In het tweede stadium worden de externe houding en de gedragspatronen van individuen beïnvloed. Het derde, meest tijdrovende en moeilijkst te realiseren stadium bestaat uit de verandering van de innerlijke gevoelens en gedachten van individuen. In deze fase moest het geweten van het individu de plaats innemen van de sancties die het kerkelijk en wereldlijk gezag namen ten opzichte van ongewenst gedrag.

De verschillende stadia uit het theoretische model van Milis zijn weerspiegeld in een meer praktische uitwerking van M. de Reu, die gebruikt kan worden ter vergelijking met de processen die in Oost-Nederland waarneembaar zijn.²¹² In het eerste stadium van kerstening, in het geval van Oost-Nederland ondernomen door missionarissen vanuit het bisdom Utrecht, spelen locale vorsten een essentiële rol. Zonder medewerking van tenminste een klein deel van de locale elite had de missionering geen kans van slagen. Een goed gestructureerde kerkelijke hiërarchie kon ook van belang zijn voor locale bestuurders, waardoor de samenwerking voor beide partijen een goede basis kon zijn voor overheersing van onderdanen en gelovigen. In dit vroege stadium, waarin nog veel tegenwerking bestond, vormden kerken en kloosters belangrijke steunpunten. Vervolgens was het belangrijk om de positie te consolideren en uit te breiden. In dit proces acht De Reu de opbouw en verdichting van een netwerk van (oer-)parochies cruciaal.²¹³ Door dit proces ging iedere gelovige effectief tot een parochie behoren, en de parochie werd de basiseenheid van waaruit de kerstening verder werd vormgegeven. Geleidelijk ging het 'heidendom' verloren als een comprehensief religieus systeem, hoewel vormen van zogenaamde 'lagere' religie gedeeltelijk nog tot op heden bleven voortbestaan.²¹⁴ Datzelfde geldt voor vormen van magie en toverij, hoewel deze aspecten in strikte zin niet tot het gebied van de godsdienst worden gerekend.²¹⁵

In hoofdstuk 3 is al opgemerkt, dat er vrijwel geen archeologisch onderzoek is uitgevoerd dat inzicht verschaft in het exacte verloop van de kerstening van Oost-Nederland (par. 3.8.4). Veel kerken en kapellen zijn slechts globaal gedateerd en niet of nauwelijks archeologisch of bouwkundig onderzocht, zodat deze alleen een eerste, globale indicatie geven van de stapsgewijze uitbreiding van het kerken-netwerk (fig. 15.16). Derhalve zijn historische bronnen, zoals oorkonden en heiligenlevens, met name voor de ontwikkelingen gedurende de vroege middeleeuwen een belangrijke informatiebron. Uiteraard geven deze het proces uitsluitend vanuit Christelijk perspectief weer. De belangrijkste ontwikkelingen in Oost-Nederland zijn in hoofdlijnen gereconstrueerd door M. Groothedde, en in het kader van het Oost-Nederland-project in meer detail door L.J. Keunen. In het volgende deel van deze paragraaf wordt hoofdzakelijk geput uit de publicaties van beide onderzoekers.²¹⁶

De vroegste kerkstichtingen in Oost-Nederland vonden plaats in de Liemers, iets ten zuiden van het onderzoeksgebied. Werenfridus stichtte in het jaar 726 een kerk in Westervoort, en in 720 stond in Millingen reeds een kerk.²¹⁷ De Liemers sloot daarmee aan op het riviereengebied, dat onder Frankische controle stond en waar onder meer in Nijmegen, Elst en Dorestad reeds kerken waren verrezen. Overigens heeft de Liemers ook in de volgende eeuwen steeds een dichter net van kerken dan bijvoorbeeld de Achterhoek. Vermoedelijk behoorde ook het westelijke Münsterland vanaf het eind van de zevende eeuw,

²¹² De Reu 1992.

²¹³ De Reu 1992, 39-44.

²¹⁴ De Reu 1992, 38-39. Overigens manifesteren dergelijke uitingen van 'lagere religie' zich in Oost-Nederland in het archeologisch bestand vrijwel exact op dezelfde wijze als de rituele handelingen in de periode voor de kerstening.

²¹⁵ Zie Schlüter 1991 voor een onderzoek naar toverij in Oost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw.

²¹⁶ Groothedde z.j.; Keunen in voorb. Zie daarnaast ook Spitzers 1992; Van Vliet 1996; Groenewoudt *et al.* 2006, 11-12 en 38-39.

²¹⁷ Sloet 1872-1876, deel I, p. 7.

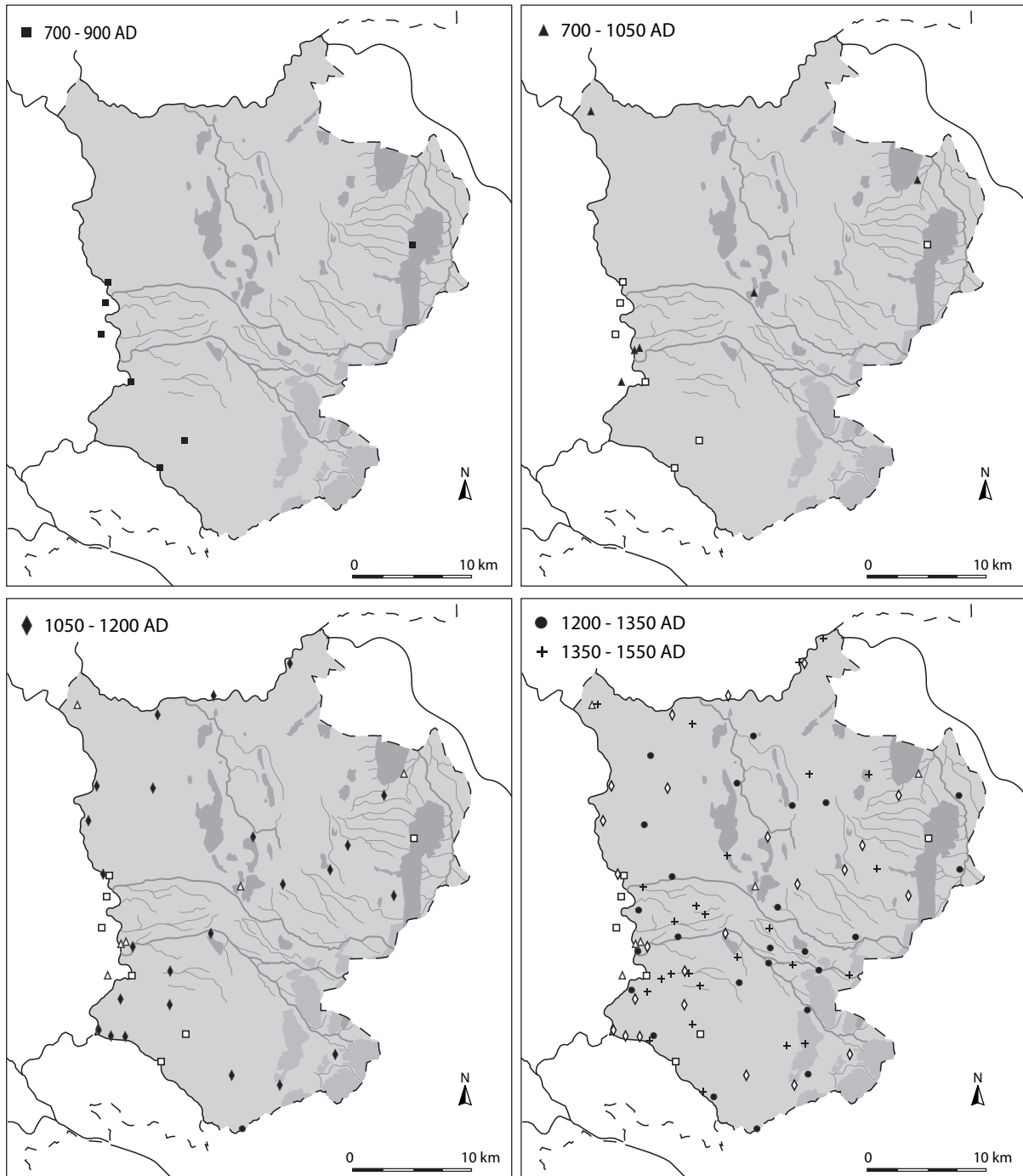

Fig. 15.16 Globale dateringen van kerken en kapellen in Oost-Nederland uit de periode tussen circa 700 en 1550 na Chr., onderverdeeld in vijf fases. Per afbeelding zijn de eerder gestichte kerken en kapellen nogmaals in wit weergegeven. Gebaseerd op Van Vliet 1996, afb. 5, p. 18-19 en Keunen in voorb

en specifiek sinds de bisschopswijding van Willibrord in 696, tot het Utrechtse missiegebied.²¹⁸ Vooral de IJsselstreek, en dan met name het gebied tussen Deventer en Zutphen, speelde echter een belangrijke rol in het kersteningsproces. Omstreeks 768 kwam de missionaris Lebuïnus naar dit gebied om kerken te stichten en het gebied ten oosten van de IJssel te kerstenen. Dit leidde tot 'vroeg' kerkstichtingen in

²¹⁸ Kohl 1999.

Wilp, op de westoever van de IJssel, en Deventer. De strategische geografische ligging van Deventer lijkt van cruciaal belang te zijn geweest. Daarnaast waren in deze plaats mogelijk al Frankische koningsgoederen aanwezig, die als steunpunt konden dienen. Mogelijk was zelfs enkele jaren eerder in Twente al een kerk gesticht in Oldenzaal, hoewel het exacte moment van stichting niet met zekerheid gereconstrueerd kan worden. Vermoedelijk vond de stichting plaats vanuit de in de Eifel gelegen abdij Prüm (deelstaat Rijnland-Palts; par. 3.8.4).²¹⁹

De eerste kerkstichtingen in de IJsselstreek leidden tot heftige opstanden in het laatste kwart van de achtste eeuw. De kerk in Deventer werd bijvoorbeeld herhaaldelijk verwoest, en vervolgens weer opgebouwd door Lebuïnus en zijn opvolger Liudger. In 775 werd besloten tot een gecombineerde militaire campagne en missionering richting het ‘Saksische oosten’. Daarvóór hadden beide aspecten min of meer gescheiden paden gevolgd.²²⁰ Er vond een oorlog plaats tussen de ‘Saksen’ en de Frankische koning Karel de Grote, die in het voordeel van de laatste werd beslecht en in 785 leidde tot de gedwongen doop van de ‘Saksische’ leider Widukind.²²¹ In het eind van de achtste eeuw ontstond geleidelijk een wat stabielere situatie. In deze fase werd Liudger door een zekere graaf Wrachar, die het Christendom blijkbaar goed gezind was, begiftigd met land in Wichmond.²²² Op deze locatie werd een nieuwe kerk gebouwd. Volgens Groothedde moet de aanzet tot een nieuwe Frankische en Christelijke bestuursstructuur omstreeks deze periode worden geplaatst. Hij geeft aan dat de vroegste kerkstichtingen in Oost-Nederland (ca. 765–850) hoofdzakelijk plaatsvonden in al bestaande bestuurlijke centra, zoals zogenaamde *Herrensitzen*, ‘zalen’ (Oldenzaal, Zelhem–*Salehem*) en bij hoven, waar al bevolkingsconcentraties aanwezig waren. De bestuursstructuur bouwde daarmee in sterke mate voort op bestaande regionale structuren, waarbij in de IJsselstreek het grafelijk–bestuurlijke centrum van Zutphen een centrale positie innam.²²³ Overigens zijn er voor Zutphen zelf geen sterke historische aanwijzingen voor een vroege kerk- of kapelstichting, terwijl dat wel aannemelijk is gezien de grootte en importantie van de stad.

In de beginfase van de negende eeuw ontstond het nieuwe bisdom Münster, als tegenhanger van het bisdom van Utrecht. Liudger werd de eerste bisschop. Oost-Nederland lag op de grens van beide bisdommen (par. 3.8.4 en fig. 3.17).²²⁴ Grote delen van het graafschap aan de IJssel, waaronder Deventer en Zutphen in de tiende eeuw vielen, behoorden tot het bisdom Utrecht. Datzelfde geldt voor het graafschap Twente, waarvan Oldenzaal de centrale plaats was. De grens met Münster liep door het dunbevolkte centrale deel van de Achterhoek. Het oostelijke deel van de Achterhoek behoorde tot het bisdom Münster, evenals het opvallend ver westelijk gelegen Zelhem. Dat dorp kent overigens een vroege kerkstichting, waarvoor Liudger vermoedelijk zelf verantwoordelijk was.²²⁵ Keunen wijst er op dat vanaf circa 800 niet uitsluitend missionarissen verantwoordelijk waren voor ‘vroege’ kerkstichtingen. Behalve door Liudger en zijn gevolg werden ook kerken gesticht door edelen van Frankische komaf, of door ‘Saksische’ edelen die het nieuwe geloof gunstig gezind waren.²²⁶ Dergelijke kerken worden wel ‘eigenkerken’ genoemd. Zo schonk een zekere Rodgar in 838 een groot aantal goederen aan de kerk van Sint-Martinus in Utrecht, waartoe onder meer eigenkerken in Duiven, Groessen, Didam (Liemers) en Doetinchem behoorden.²²⁷

²¹⁹ Oude Nijhuis 2007; Keunen in voorb.

²²⁰ Lampen 2005, 26; Keunen in voorb.

²²¹ De Reu 1992, 25; Groothedde, z.j.

²²² Reinders 1968; Groothedde, z.j.

²²³ Groothedde z.j.

²²⁴ Groenewoudt *et al.* 2006, 11–12; Groothedde z.j.

²²⁵ Zie Renaud 1959 voor archeologisch onderzoek in deze kerk.

²²⁶ Keunen in voorb.

²²⁷ Sloet 1872–1876, deel I, p. 36.

Zowel Groothedde als Keunen benadrukken dat het exacte verloop van het kersteningsproces van Oost-Nederland in de loop van de negende en tiende eeuw nog niet in detail reconstrueerbaar is, aangezien er weinig historische vermeldingen beschikbaar zijn en bouwsporen uit die periode in de meeste kerken (nog) niet aangetroffen zijn. Groothedde acht het waarschijnlijk, onder meer vanwege de hoge dichtheid aan elfde- en twaalfde-eeuwse Romaanse kerken en torens, dat vooral in deze fase het fundament is gelegd voor de parochiale indeling die omstreeks de twaalfde eeuw in hoofdlijnen is vastgelegd.²²⁸ Ook Keunen acht de twaalfde eeuw op zijn vroegst het tijdstip waarop in Oost-Nederland een gesloten, 'vlakdekkend' net van parochies kan zijn ontstaan. Volgens hem is aan de zogenaamde 'oerparochies', waaraan door De Reu een belangrijke rol in het kersteningsproces wordt toegekend, in het verleden te veel belang toegekend en werden deze teveel als statische en vastomlijnde kerkelijke bestuurseenheden geïnterpreteerd. Vóór de twaalfde eeuw was er, onder meer vanwege het grote aantal eigenkerken, nog geen sprake van een centrale, territoriaal geregelde organisatie boven de verschillende parochies.²²⁹

²²⁸ Groothedde z.j.

²²⁹ Keunen in voorb.

CONCLUSIES

In dit onderzoek stonden de bewonings- en landschapsontwikkeling van Oost-Nederland centraal, en specifiek de grote patronen daarin die gereconstrueerd kunnen worden tussen het laat-paleolithicum en de middeleeuwen. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste onderzoeksresultaten en conclusies per deel van het proefschrift beknopt samengevat, met de in hoofdstuk 1 geformuleerde vraagstellingen als leidraad. De gecombineerde onderzoeksresultaten geven voor het eerst een samenhangend beeld van de bewonings- en landschapsgeschiedenis, en een goede indruk van de belangrijkste onderscheidende kenmerken van het Oost-Nederlandse ‘eilandenrijk’.

DEEL A ONDERZOEKSGESCHIEDENIS EN KENNISSTAND

Welke hoofdlijnen zijn te onderscheiden in de geschiedenis van de archeologie-beoefening vanaf de achttiende eeuw?

Oost-Nederland staat bekend als een gebied dat in archeologisch opzicht tot dusver onderbelicht is gebleven. In hoofdstuk 2 is aangetoond dat dit beeld maar ten dele correct is. De geschiedenis van de archeologie-beoefening kan in hoofdlijnen onderverdeeld worden in zes fases. In de periode tot 1830 (fase 1) gaan individuen uit de sociale bovenlagen van de bevolking op zoek naar oudheden in grafheuvels en urnenvelden. De provisorische ‘opgravingen’ waren opportunistisch en objectgericht. De nadruk lag sterk op Twente, en in mindere mate op de Achterhoek. Tussen 1830 en 1870 (fase 2) ontstond er meer aandacht voor het ‘nationaal- en streekeigene’. Als gevolg van deze stroming, die zich in grote delen van Noordwest-Europa manifesteerde, verschenen provinciale almanakken, werden breed geörienteerde ‘geschiedkundige’ verenigingen opgericht en bescheiden streekgerichte collecties opgebouwd. Het karakter van het onderzoek bleef grotendeels vergelijkbaar met de voorgaande fase, met een onverminderde nadruk op laat-prehistorische grafmonumenten in Twente en de Achterhoek. De periode tussen 1870 en 1940 (fase 3) kan beschouwd worden als de ‘formatieve’ fase voor de Oost-Nederlandse archeologie-beoefening. Een sleutelrol was weggelegd voor de Oudheidkamer Twente, die door personen uit enkele elite families werd opgericht als reactie op de grote veranderingen in deze fase plaatsvonden in het Twentse landschap. Deze Oudheidkamer ontwikkelde zich tot het centrum van de Oost-Nederlandse archeologie, onder meer door het RMO te stimuleren onderzoek te doen in Twente en aangrenzende delen van de Achterhoek. In Zuidwest-Twente verrichtte de amateur-archeoloog J. Butter weliswaar bijzonder pionierswerk, maar hij kon niet verhinderen dat deze streek duidelijk achter bleef.

De Oudheidkamer Twente professionaliseerde en verzelfstandigde tussen 1940 en 1965 (fase 4). Grafheuvels en urnenvelden bleven een belangrijke onderzoeksfocus, maar er werd ook aandacht besteed aan andere vindplaatstypen. Het RMO verdween als opgravende instantie, terwijl de net opgerichte ROB een centrale rol ging spelen. Aanvankelijk onderzocht de instantie voornamelijk kerken en stadskernen, waarna vanaf het midden van de jaren vijftig een algehele onderzoeksverschuiving plaatsvond van grafmonumenten naar nederzettingen. De periode tussen 1965 en 1997 (fase 5) wordt gekenmerkt door grote omslagen. R.S. Hulst en A.D. Verlinde werden provinciaal archeologen, er werd een centraal registratiesysteem ontwikkeld en de AWN-afdelingen kregen vorm. De rol van de Oudheidkamer Twente marginaliseerde snel. De instantie verloor haar opgravingsbevoegdheid, en Twente haar centrale positie. Vanaf nu gingen Overijssel en de Achterhoek steeds meer gescheiden paden volgen. Het onderzoek in Overijssel intensiverde, de Achterhoek kreeg nauwelijks aandacht. Het zijn ook ontwikkelingen in deze fase, specifiek de jaren zeventig en tachtig, die ten grondslag liggen aan de verhoudingsgewijs lage kennisstand voor Oost-Nederland. Het gebied werd niet opgenomen in de regionale onderzoeksprojecten die

gedurende deze periode vorm kregen, en trok nauwelijks universitaire aandacht. Vanaf circa 1997 (fase 6) gaf de aanstelling van gemeentelijk archeologen in de IJsselsteden een krachtige impuls aan archeologie in de IJsselstreek. Dit gebied bouwt tegenwoordig een steeds grotere kennisvoorsprong op, en gaat een steeds belangrijkere rol spelen in de archeologische theorievorming. Sinds de introductie van de Malta-wetgeving vindt in vrijwel alle delen van Oost-Nederland meer onderzoek plaats. Kenniswinst wordt nu ook geboekt door intensief microregionaal onderzoek in andere regio's (Zelhem, Raalte, Borne) en door opgravingen in voorheen nauwelijks onderzochte gebieden (Achterhoek).

Hoe is het archeologisch gegevensbestand met betrekking tot de bewoningsgeschiedenis van het onderzoeksgebied tussen het laat-paleolithicum en de late middeleeuwen opgebouwd in chronologisch, thematisch en regionaal opzicht?

De gereconstrueerde ontwikkelingslijnen in de archeologie-beoefening liggen ten grondslag aan de archeologische kennisstand bij aanvang van het onderzoek, die in hoofdlijnen beschreven is in hoofdstuk 3. In hoofdzaak ontbreekt het op dit moment, enkele uitzonderingen daargelaten, vooral aan synthetiserende en thematische studies. Interregionale vergelijkingen met andere delen van Nederland en aangrenzende delen van Duitsland zijn ook nog nauwelijks gemaakt. Duidelijk is echter dat de basis voor synthetiserend onderzoek op diverse vlakken wel aanwezig is. Er zijn enkele duizenden archeologische vindplaatsen uit Oost-Nederland geregistreerd, gedocumenteerd en voor een deel gepubliceerd. Uitwerking en heranalyse van oude opgravingen, specialistische materiaalstudies en supraregionale inventarisaties bieden nog veel ruimte voor het verkrijgen van nieuwe inzichten, zonder dat daarvoor archeologisch veldonderzoek noodzakelijk is.

Wanneer in detail gekeken wordt naar de kennisstand kan een onderscheid gemaakt worden tussen chronologische, thematische en regionale facetten. Uiteraard zijn deze voor een belangrijk deel aan elkaar gerelateerd. In chronologisch opzicht zijn relatief veel gegevens beschikbaar voor de periode tussen de midden-bronstijd B en de laat-Romeinse tijd, en voor het deel van de middeleeuwen tussen de negende en twaalfde eeuw na Christus. Daarentegen bestaat er beduidend minder inzicht in de vroeg-prehistorische bewoning van het onderzoeksgebied. Het aantal goed onderzochte laat-paleolithische en mesolithische vindplaatsen is, zeker gezien de lange tijdsduur van deze tijdvakken, zeer klein. De transitiefase tussen het laat-mesolithicum en de vroegere delen van het neolithicum vormt nog een grote onderzoekslacune. Er zijn ook nauwelijks vindplaatsen uit de midden-bronstijd A onderzocht. Wat betreft de historische periode is met name het tijdvak tussen de vijfde en de zevende eeuw na Christus onderbelicht. De algemene patronen komen in grote lijnen overeen met die in andere 'pleistocene zandgebieden', hoewel er wel nuanceverschillen aan te wijzen zijn.

In thematisch opzicht was de onderzoeksfocus vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw gericht op nederzettingenarcheologie. De nadruk lag sterk op grote dekzandruggen en rivierduinen in de directe omgeving van steden en dorpskernen, waardoor hoofdzakelijk nederzettingsterreinen uit de late prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen in kaart zijn gebracht. Vroeg-prehistorische vindplaatsen kennen een beduidend grotere landschappelijke spreiding. Ze zijn voor een deel gesitueerd op kleinere dekzandruggen en -koppen, die beduidend minder aandacht hebben gekregen dan bovengenoemde grote 'zand-eilanden'. Mede daardoor zijn deze vindplaatstypen ondergerepresenteerd gebleven. Het onderzoek van artefactstrooiingen uit deze periode is intensief en specialistisch werk. Pas in het laatste decennium is in deze onderzoekstak een lichte groei waarneembaar. Een groot deel van de gegevens met betrekking tot urnenvelden en oudere grafmonumenten is verkregen bij onderzoek vóór 1960. Veel van de betreffende opgravingen zijn niet of niet gedetailleerd gepubliceerd, hoewel deze lacune voor een deel is ingevuld door het onderzoek van Overijsselse urnenvelden door A.D. Verlinde. In het algemeen is er nog weinig

aandacht besteed aan de onderlinge samenhang van verschillende vindplaatstypes in een landschappelijk kader, en aan de ontwikkeling van het cultuurlandschap in het algemeen. Ook specialistische materiaalstudies zijn nauwelijks voorhanden.

In regionaal opzicht kan gesteld worden dat de kennisstand voor Overijssel beter is dan die voor de Achterhoek. Daaraan liggen de activiteiten van de Oudheidkamer Twente, de intensivering van het onderzoek na aanstelling van A.D.Verlinde en het onderzoek van de gemeentelijke archeologische diensten ten grondslag. Door de activiteiten van amateur-archeologen zijn relatief veel vindplaatsen geregistreerd, bijvoorbeeld in delen van Twente (vaak steentijd) en de Vechtstreek. Veel Twentse gegevens zijn al verzameld tijdens de 'bloeiperiode' van de Oudheidkamer, en dringend aan heranalyse toe. Het gegevensbestand voor de IJsselstreek is recenter opgebouwd en beter gebalanceerd. Met uitzondering van de microregio rond Raalte blijft de kennisstand voor Centraal-Salland nog enigszins achter. De kennisstand voor de Achterhoek kent sterke regionale variatie. De omgeving van Zutphen en – in mindere mate – de Berkelstreek behoren tot de best bekende gebieden.

Welke informatie is beschikbaar over de landschapsontwikkeling van het onderzoeksgebied in brede zin, met name wat betreft fysische geografie en vegetatie-ontwikkeling?

In aanvulling op het archeologisch referentiekader is in hoofdstuk 4 aandacht besteed aan de landschaps- en vegetatie-ontwikkeling. Het is gebleken dat bij aanvang van het onderzoek nog geen gedetailleerd fysisch-geografisch onderzoek was uitgevoerd naar de genese en structuur van heel Oost-Nederland. Wel zijn verschillende regionaal geörienteerde studies beschikbaar, die gecombineerd een globale impressie geven van de genese en landschapsstructuur van het onderzoeksgebied. Er is vrijwel geen onderzoek gedaan naar de ontwikkeling, ligging, maximale uitbreiding en ontginning van veengebieden. Wel is pollenologisch onderzoek uitgevoerd van veenprofielen uit hoogvenen en met veen gevulde afvoerlose laagtes, depressies en restgeulen. De relevante monsterlocaties liggen voor een belangrijk deel in Twente, de oostelijke Achterhoek en nabijgelegen delen van Münsterland (Duitsland). Pollendiagrammen met een grote tijdsdiepte tonen aan dat in sommige restgeulen en depressies al in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen veenvorming plaatsvond, en de eerste hoogvenen ontstonden in de loop van het Atlanticum en Subborea. Onderlinge vergelijking van de beschikbare pollendiagrammen biedt beperkte mogelijkheden om globale trends te reconstrueren in de vegetatie-ontwikkeling, op regionale schaal. Voor het reconstrueren van 'de' menselijke invloed op de vegetatie-ontwikkeling vormen ze echter een problematische informatiebron. Er is sprake van grote variatie in monsterlocaties, onderzoeksmethodes en betrouwbaarheid en kwaliteit van (oude) diagrammen. Zonder twijfel zal niet alleen de vegetatie-ontwikkeling rond de verschillende monsterlocaties sterk variëren, maar geldt datzelfde voor de bewoningsontwikkeling. Daarnaast is niet duidelijk voor welke afstand rond de monsterlocaties de pollendiagrammen een representatief beeld geven. De interpretatie van pollendiagrammen uit de directe omgeving van archeologisch onderzochte vindplaatsen uitgezonderd, is het derhalve niet verantwoord om uit de beschikbare gegevens een algemeen beeld te extraheren met betrekking tot menselijke invloed op de vegetatie-ontwikkeling.

Welke modellen, theorieën en studies met betrekking tot de relaties tussen landschapsstructuur en bewoningspatronen hebben tot dusver een leidende rol gespeeld in de theorievorming?

Oost-Nederland heeft een zeer karakteristieke landschapsstructuur, en onderscheidt zich met name door de sterke landschappelijke variatie van andere 'pleistocene zandgebieden'. De door A.D.Verlinde voor Overijssel geïntroduceerde benaming 'eilandenrijk' weerspiegelt treffend de sterke landschappelijke

fragmentatie van het onderzoeksgebied. Herhaaldelijk zijn verbanden gelegd tussen de ‘versnipperde’ landschapsstructuur, de theoretische mogelijkheden voor bewoning en in de praktijk waarneembare archeologische bewoningspatronen. Mede daardoor heeft de archeologische onderzoekstraditie van oudsher een sterk fysisch-deterministisch karakter. Tot dusver is echter te weinig aandacht besteed aan de paleo-geografische ontwikkelingen. De mogelijkheden voor bewoning en landschapsexploitatie waren in de loop van het Holoceen aan sterke veranderingen onderhevig, en eveneens afhankelijk van de economische bestaansbasis. Hoewel de heterogeniteit van het Oost-Nederlandse landschap zonder twijfel in sterke mate een structurerende rol heeft gespeeld in de bewoningsontwikkeling, is bij de interpretatie van bewoningspatronen vooralsnog te veel nadruk gelegd op fysisch-geografische en ‘rationeel-economische’ factoren. Sociale en ‘ideologische’ aspecten zijn sterk onderbelicht.

Synthetiserende studies en modellen met betrekking tot de relaties tussen landschapsstructuur en bewoningspatronen zijn schaars. Voor een belangrijk deel zijn ze regionaal geïntereerd, en is niet onderzocht in hoeverre ze representatief zijn voor Oost-Nederland als geheel. Opvallend is ook dat het grotendeels ontbreekt aan wetenschappelijke toetsing en ‘doorwerking’ van gepresenteerde modellen in later onderzoek. De beeldvorming met betrekking tot de vroeg-prehistorische bewoning is hoofdzakelijk gebaseerd op Twents onderzoek. J. Musch (Zuidwest-Twente) en H.B.G. Scholte Lubberink (Noordoost-Twente) hebben getracht op basis van regionale inventarisaties diachrone veranderingen in locatiekeuze en landschapsexploitatie te reconstrueren. Beide onderzoekers baseren zich hoofdzakelijk op verspreidingspatronen van vindplaatsen, in combinatie met een veronderstelde differentiatie in nederzettingstypes. De studies geven een waardevolle eerste indruk van diachrone patronen in bewoning en landschapsexploitatie, maar dienen getoetst en verder onderbouwd te worden. De onderliggende gegevensbestanden bestaan hoofdzakelijk uit oppervlaktevindplaatsen, die doorgaans geen gedetailleerde uitspraken toelaten over de exacte datering, bewoningsduur en uitgevoerde activiteiten. Wat betreft de late prehistorie is vooral het Sallandse ‘model van expansie en contractie’ belangrijk. Dit is in grote lijnen gebaseerd op het herkennen van een ‘hiërarchie’ in potentiële bewoningslocaties. Aangenomen wordt dat de grootste, meest vruchtbare en gunstigst gelegen dekzandeilanden in de late prehistorie en Romeinse tijd permanente microregionale bewoningskernen vormden. Vanuit deze kernen werden periodiek in zogenaamde expansiefases omringende kleinere dekzandruggen ‘gekoloniseerd’. Het model toonde aan dat verschillende landschappelijke eenheden in het zuidwestelijke deel van Salland uiteenlopende bewoningsgeschiedenissen kennen, waardoor opgravingen op grote dekzandruggen en rivierduinen een éézijdig beeld geven van de microregionale bewoningsontwikkeling.

Wat betreft de vroege middeleeuwen zijn de reconstructies van zogenaamde ‘kerngewesten’ door H.A. Heidinga en H.T. Waterbolk van belang. Beide onderzoekers zien kerngewesten als relatief stabiele territoria ofwel bevolkingsconcentraties, die omgeven waren door grotendeels onontgonnen gebieden met een aanzienlijk lagere bevolkingsdichtheid. De reconstructies zijn gebaseerd op verspreidingspatronen van archeologische vindplaatsen, in combinatie met historisch-geografische gegevens. B.H. Slicher van Bath was de grondlegger van het historisch-geografisch onderzoek in Oost-Nederland. Zijn onderzoek wordt gekenmerkt door een interdisciplinaire invalshoek en was in de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw baanbrekend, maar is inmiddels uiteraard niet meer *up-to-date*. Recentelijk is door T. Spek en L. van Exter belangrijk historisch-geografisch onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van de middeleeuwse bewoning en het cultuurlandschap in de omgeving van Raalte. De onderzoeksmethodiek, deels gebaseerd op eerder onderzoek door P.N. Noomen, is in belangrijke mate gefundeerd op de relatieve stabiliteit van grondbezit in de middeleeuwen. Gebleken is dat de geografische ligging van domaniaal bezit van grote waarde is voor de reconstructie van het vol- en zelfs vroeg-middeleeuwse landschap.

DEEL B FYSISCH GEOGRAFIE EN GEBIEDSSTUDIES

Welke geologische processen liggen ten grondslag aan de hedendaagse fysisch-geografische opbouw van het onderzoeksgebied?

Synthetiserende overzichtsstudies met betrekking tot de genese en structuur van het Oost-Nederlandse landschap waren bij aanvang het onderzoek nog niet voorhanden. Datzelfde gold voor kaartmateriaal waarin de kenmerken van de geomorfologie, de bodem en het reliëf geïntegreerd zijn. Daarom is G.J. Maas en B. Makaske de opdracht gegeven op basis van beschikbare monothematische kaarten, bodemkarteringen, het Actueel Hoogtebestand Nederland en aanvullend booronderzoek een nieuwe fysisch-geografische basiskaart te vervaardigen. Deze is, samen met een bespreking van de aan het huidige kaartbeeld ten grondslag liggende geologische processen, gepresenteerd in hoofdstuk 6. De verschijningsvorm van het huidige fysische landschap is in hoofdzaak het resultaat van geologische en geomorfologische processen tijdens en na de landijsbedekking in het laat-Saalien. Alleen het Oost-Nederlands Plateau, in het oostelijke deel van de Achterhoek, kent een veel oudere oorsprong. De stuwwallen in Midden- en Oost-Overijssel en delen van de Achterhoek, die sterk variëren qua reliëf, omvang en bodemopbouw, zijn gevormd door de stuwende werking van landijstongen tussen 170.000 en 140.000 BP. Het grootste en diepste tongbekken lag ter hoogte van het huidige IJsseldal, ruwweg tussen de oostelijke Veluwe en de Sallandse Heuvelrug. De afsmeltingsfase van het landijs werd gekenmerkt door grootschalige processen van erosie en sedimentatie. In het laat-Pleistoceen volgde de Rijn een loop naar het noorden, via het opgevolde glaciële tongbekken van de IJssel. Deze zogenaamde IJsseldalrijn, waarvan het rivierpatroon al naar gelang de klimatologische omstandigheden varieerde, bleef actief tot omstreeks 40.000 BP.

Gedurende de laatste ijstijd, het Weichselien (ca. 115.000 – 10.000 BP), werd het landschap verder vormgegeven door sneeuwsmeltwater, permafrost en eolische processen. Het glaciële landschap werd verder geërodeerd en genivelleerd. In het midden- en laat-Weichselien werd over het sneeuwsmeltwaterlandschap in verschillende fases en onder wisselende omstandigheden dekzand afgezet. Fluviaïele, periglaciële en eolische processen hebben elkaar voortdurend afgewisseld, waardoor binnen het onderzoeksgebied lokaal en regionaal sterk verschillende dekzandlandschappen te onderscheiden zijn met specifieke kenmerken op verschillende schaalniveaus. In het laat-Glaciële en vroeg-Holoceen ontstonden rivierduinen langs verschillende riviersystemen. Ook in jongere fases van het Holoceen vond nog duinvorming plaats. In het Holoceen kregen de beken en kleine rivieren een meanderende loop. Het landschap raakte door de klimaatsveranderingen weer geleidelijk begroeid en in grotere mate dan voorheen 'gefixeerd'. Het exacte tijdstip van de heractivering van de IJssel als tak van de Rijn staat al enkele decennia onder intensieve discussie. Op basis van de meest recente studies is een oorsprong tussen 350 en 600 na Christus het meest aannemelijk, gevolgd door een vermoedelijk geleidelijk verlopende noordwaartse uitbreiding van het riviersysteem. Daarvóór was er in het rivierdal sprake van kleine waterlopen. Mogelijk waterde de Berkel vóór de laat-Romeinse tijd in zuidwestelijke richting via het dal af, hoewel deze hypothese nog nader onderzocht moet worden. In gebieden met een plaatselijk slechte afwatering ontstonden tijdens het Holoceen veengebieden. De uitbreiding van de oligotrofe hoogvenen werd veroorzaakt door neerslagoverschot, slechte ontwatering en, in het noordwestelijke deel van het onderzoeksgebied, een stijgende grondwaterspiegel als gevolg van zeespiegelstijging.

In welke fysisch-geografische hoofdlandschappen kan het onderzoeksgebied worden onderverdeeld, en wat zijn daarvan de belangrijkste onderscheidende kenmerken?

Oost-Nederland kan op basis van landschapsgenese, geomorfologie, bodem en reliëf op verschillende manieren worden onderverdeeld. Met name het schaalniveau van het hoofdlandschap leent zich voor een zinvolle en overzichtelijke onderverdeling, op basis van de landschapsgenese en de huidige landschapsstructuur. Er is een onderverdeling in negen hoofdlandschappen gemaakt.

Deze vallen uiteen in een plateau- en terrassenlandschap, twee stuwwallandschappen, vier dekzandlandschappen en twee rivierenlandschappen. Het plateau- en terrassenlandschap van het Oost-Nederlands Plateau heeft een unieke ontstaansgeschiedenis. Het betreft een relatief hooggelegen, licht welvend tot vlak landschap dat gevormd is door een combinatie van tektoniek en ‘overrijding’ door landijs. Kenmerkende elementen zijn het dagzomen van oude mesozoïsche en tertiaire afzettingen en de aanwezigheid van keileem. Beide glaciële stuwwallandschappen, in hoofdlijnen gevormd in het laat-Saalien, liggen voor het grootste deel in Twente. Het stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-west wordt gekarakteriseerd door hoge stuwwallen van voornamelijk gestuwde preglaciële zanden, en grote smeltwatervlaktes. In grote delen van dit hoofdlandschap ontstonden in de loop van het Holocene hoogvenen. Het stuwwal- en grondmorenelandschap van Twente-Oost wordt gekenmerkt door stuwwallen die opgebouwd zijn uit tertiaire zanden. In dit gebied komt over grote oppervlaktes keileem voor. De slechte doorlatendheid van de ondergrond heeft geresulteerd in een dicht bekenstelsel.

De vier dekzandlandschappen, hoofdzakelijk gevormd in het Weichselien, tonen overeenkomsten maar ook verschillen. Het dekzandlandschap van Salland en de Graafschap wordt gekenmerkt door een uitgesproken oost-west-oriëntatie van (beek-)dalen en dekzandruggen. Het dekzandlandschap van de Achterhoek is duidelijk vlakker, en ontbeert een natuurlijk drainagesysteem. De morfologie van het in Twente gelegen dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo is in grote lijnen vergelijkbaar met Salland en de Graafschap. Ook hier is een duidelijke oost-west gerichtheid van dalen en dekzandruggen waarneembaar. Dit hoofdlandschap is wel aanzienlijk kleiner, en wijkt daarnaast af door het voorkomen van diverse beekjes en sterk lemige bodems rondom de dekzandruggen. Het hoofdlandschap van het Dal van de Dinkel kent als enige dekzandlandschap een duidelijke noord-zuid oriëntatie van dalen en ruggen. De rivier de Dinkel is hier een dominant landschapselement. De rivier wordt geflankeerd door grote en relatief hoge dekzandruggen en stuifduinen.

Beide rivierenlandschappen onderscheiden zich niet alleen van elkaar door de hedendaagse morfologie, maar ook door de ouderdom van de afzettingen. Het oude rivierenlandschap van de IJsseldalrijn en Vecht werd gevormd in het Pleistoceen. Het hoofdlandschap wordt gekenmerkt door oude rivierterrassen met geulen van een vlechtend riviersysteem, en rivierduinen. Het holocene rivierenlandschap van de IJssel en Vecht is hoofdzakelijk beperkt tot de uiterwaarden van de huidige rivier. Karakteristieke elementen zijn onder meer hoge kronkelwaardruggen en diepe geulen, gevormd door een in bepaalde trajecten sterk meanderende rivier.

Welke diachrone en synchrone patronen zijn in de onderzochte deelgebieden reconstrueerbaar in locatiekeuze, bewoningsontwikkeling en bewoningsdynamiek?

In de hoofdstukken 7 tot en met 10 is de bewoningsontwikkeling in vier deelgebieden in detail onderzocht. Deze detailgebieden kunnen, met uitzondering van de noordoostelijke Achterhoek, tot de best onderzochte regio's van Oost-Nederland worden gerekend. Toch variëren de gegevensbestanden per gebied aanzienlijk. De detailgebieden in Zuidwest-Salland en de noordwestelijke Achterhoek zijn in

de laatste twee decennia intensief onderzocht, waardoor recente gegevens uit grootschalige opgravingen beschikbaar zijn. De gegevensbestanden voor de noordoostelijke Achterhoek en Zuidwest-Twente zijn voor een belangrijk deel opgebouwd uit oppervlaktevindplaatsen, aangevuld met enkele opgravingen. Met deze factor moet rekening worden gehouden wanneer interregionale vergelijkingen tussen detailgebieden worden gemaakt. Desondanks zijn per gebied diverse verschillen in locatiekeuze, bewoningsontwikkeling en bewoningsdynamiek aan te wijzen. Deze geven een eerste indruk van de variatie die in Oost-Nederland bestaat, en illustreren dat voor ieder gebied een unieke biografie geschreven kan worden.

De detailgebieden in Zuidwest-Salland en de noordoostelijke Achterhoek liggen het dichtst bij elkaar, en zijn qua bewoningsontwikkeling en -dynamiek het sterkst aan elkaar verwant. Vroeg-prehistorische vindplaatsen zijn in beide gebieden verhoudingsgewijs zeldzaam. Verschillen in de bewoningsontwikkeling manifesteren zich hoofdzakelijk in nuances. In Colmschate zijn er voor de Weteringer Enk tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd A alleen aanwijzingen voor kortstondige bewoningsfasen. Vanaf de midden-bronstijd B ontwikkelt deze dekzandrug zich als een microregionale bewoningskern, en zijn de omringende kleinere dekzandruggen alleen kortstondig bewoond. De ontwikkelingen op de Looërenk zijn in grote lijnen vergelijkbaar. Een duidelijk verschil is echter dat het nabijgelegen rivierduin van de Leestense Enk eveneens intensieve bewoning kende. Daardoor is er veel minder duidelijk sprake van een 'hiërarchie' in nederzettingslocaties. Een ander verschil is dat de stad Zutphen ontstaan is vanuit een nederzetting die continu bewoond was vanaf de laat-Romeinse tijd. In Deventer is dat niet aantoonbaar het geval. De verschillen tussen Zuidwest-Salland en de noordoostelijke Achterhoek zijn wat groter. Daarop wijzen niet alleen archeologische, maar ook historisch-geografische gegevens. De bezitsverhoudingen en ontwikkelingen in het middeleeuwse cultuurlandschap volgen verschillende lijnen, die in Zuidwest-Salland bijvoorbeeld veel meer beïnvloed zijn door de stedelijke ontwikkeling van Deventer.

In archeologisch opzicht wijkt met name het landschappelijk gevarieerde detailgebied in Zuidwest-Twente op diverse vlakken af van de andere drie onderzoeksgebieden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de zeer hoge dichtheid aan vroeg-prehistorische vindplaatsen. Het gevarieerde landschap van Zuidwest-Twente bezit, meer dan de 'homogene' landschappen van Zuidwest-Salland en de noordwestelijke Achterhoek, diverse kenmerken die het gebied geschikt maakten voor jagers-verzamelaars. Dit gebied kent ook de sterkste bewoningsdynamiek. Het zogenaamde 'kopjeduinenlandschap' kende bijvoorbeeld intensieve bewoning in de vroege prehistorie, maar werd omstreeks het begin van de bronstijd verlaten. Pas vanaf de late middeleeuwen raakte het geleidelijk weer bewoond. De omgeving van De Borkeld en het Elsenerveld was vanaf het laat-paleolithicum en mesolithicum tot in de vroege ijzertijd intensief bewoond, terwijl er veel minder sterke aanwijzingen zijn voor jongere bewoning. De gordeldekzandruggen in dezelfde microregio, die eveneens vanaf de vroege prehistorie een hoge bewoningsdichtheid kenden, blijven wel bewoond in de jongere fasen van de ijzertijd en Romeinse tijd. Dergelijke dynamische processen zijn in de andere drie detailgebieden minder duidelijk aan te wijzen.

De verschillen in landschapsstructuur zijn per detailgebied tot op zekere hoogte bepalend voor de uiteenlopende bewoningspatronen en locatiekeuzes. Daarnaast manifesteren zich in de bewoningspatronen in de detailgebieden ook verschillen in de verspreiding van specifieke 'cultuurgroepen'. De Trechterbeekcultuur is het beste voorbeeld. Vindplaatsen van deze cultuurgroep komen alleen voor in Zuidwest-Twente en de noordoostelijke Achterhoek. Uit Zuidwest-Twente zijn diverse grafheuvelgroepen bekend, met soms daarbij aansluitende urnenvelden. Dit uitgestrekte begravingslandschap wijst op een vorm van landschapsinrichting die in de andere drie gebieden niet waarneembaar is, en waarvoor sociale of ideologische factoren eerder bepalend zijn geweest dan landschappelijke factoren.

DEEL C THEMATISCHE STUDIES

Welke grote ontwikkelingslijnen zijn reconstrueerbaar in de bewoningspatronen en bewoningsdynamiek tussen het laat-paleolithicum en de late middeleeuwen, op supraregionaal niveau en het niveau van de onderscheiden fysisch-geografische hoofdlandschappen?

Op supraregionaal niveau zijn per tijdvak sterke verschillen in bewoningspatronen waarneembaar. Wat betreft de vroege prehistorie (jagers-verzamelaars) komen laat-paleolithische vindplaatsen bijvoorbeeld hoofdzakelijk in Twente voor, terwijl de vindplaatsdichtheden daarbuiten veel lager zijn en aanwijzingen voor bewoning in delen van Oost-Nederland zelfs geheel ontbreken. Deze regionale verschillen zijn verklaard door een sterke voorkeur voor gevarieerde, reliëfrijke landschappen met een hoge biodiversiteit. Mesolithische vindplaatsen zijn aanzienlijk talrijker, en kennen een veel grotere landschappelijke spreiding. De meeste mesolithische vindplaatsen zijn niet scherp gedateerd. Diachrone veranderingen in bewoningspatronen zijn nauwelijks reconstrueerbaar. Er zijn vooralsnog geen onmiskenbare aanwijzingen voor een grootschalige ‘verschuiving’ van bewoning naar de lagere delen van het landschap in de loop van het mesolithicum. Deze ontwikkeling is voor Noordoost-Nederland wel gepostuleerd. Een deel van de schaarse vroeg-neolithische geïmporteerde artefacten is weliswaar afkomstig uit de omgeving van rivier- en beekdalen, en zou in verband kunnen gebracht met bovenstaand model, maar bij een ander deel van de vondsten ontbreekt deze *wetland*-connectie. Het beeld is derhalve gevarieerder dan tot dusver is aangenomen.

In het tijdvak van ‘primitieve landbouwers’ zijn eveneens diachrone en regionale verschillen waarneembaar. Nederzettingen en grafvelden van de Trechterbekercultuur komen bijvoorbeeld uitsluitend voor in het oostelijke deel van Overijssel en de noordoostelijke Achterhoek. De verspreidingspatronen wijzen op een sterke voorkeur voor hoge zandgronden langs rivieren en lagere delen van stuwwallen en de directe omgeving daarvan. De Trechterbekercultuur was slechts één van de midden-neolithische cultuurgroepen in Oost-Nederland, hetgeen geïllustreerd wordt door de grote spreiding van verschillende bijtypen. Ook vindplaatsen uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd kennen een grotere spreiding dan die van de Trechterbekercultuur. Verreweg het grootste deel van de grafheuvels uit het laat-neolithicum en de vroege bronstijd ligt in Twente, vooral op de hogere delen en flanken van stuwwallen. In Salland en de Achterhoek zijn grafheuvels opvallend zeldzaam. Het verspreidingsbeeld van grafheuvels is weliswaar voor een deel vertekend door ontginningen en andere post-depositionele factoren, maar de grote verschillen in grafheuvel-dichtheden zijn eveneens een gevolg van authentieke regionale verschillen in grafgebruik en landschapsinrichting. Voor sommige tijdvakken kan het supraregionale verspreidingsbeeld nog nauwelijks worden gereconstrueerd, zoals geldt voor de midden-bronstijd A.

De verspreidingspatronen van urnenvelden vormen een belangrijk ijkpunt voor de bewoningspatronen in de late bronstijd en vroege ijzertijd. Met dat beeld als referentie blijkt dat de bewoningspatronen op supraregionaal schaalniveau tussen de late prehistorie en vroege middeleeuwen een hoge mate van stabiliteit vertonen. De beelden die archeologische, historisch-geografische en toponymische analyses verschaffen, zijn goed vergelijkbaar en steeds terug te leiden tot dezelfde bevolkingsconcentraties. Tegelijkertijd zijn ook veel minder dichtbevolkte of zelfs onbewoonde gebieden aanwijsbaar, die daarvan het ‘spiegelbeeld’ vormen. Daarbij blijken de eerder door H.A. Heidinga en H.T. Waterbolk gereconstrueerde vroeg-middeleeuwse ‘kerngewesten’ veel te eng te zijn begrensd. De stabiliteit van het bewoningspatroon wijkt af van waarnemingen in andere delen van Nederland. Voor het Drents Plateau en het Maas-Demer-Schelde-gebied zijn grootschalige veranderingen in het nederzettingpatroon gereconstrueerd, die plaatsvonden na de vroege ijzertijd. Deze ontwikkelingen worden in grote lijnen gerelateerd aan bevolkingstoename en agrarische intensivering, in combinatie met landschappelijke processen als expansie van

hoogveen (Drenthe), ontbossing, bodemdegradatie, zandverstuivingen en veranderingen in hydrologische omstandigheden. Grootschalige 'verschuivingen' in nederzettingpatroon zijn in Oost-Nederland in deze fase niet zichtbaar. Vermoedelijk geeft de Oost-Nederlandse landschapstructuur eerder aanleiding tot kleinschaligere nederzettingsverplaatsingen op microregionaal en lokaal niveau.

Per fysisch-geografisch hoofdlandschap zijn opvallend grote verschillen in bewoningsontwikkeling waarneembaar. De patronen in de Twentse stuwwallandschappen, die – samen met de Vechtstreek – vrijwel continu tot de dichtstbevolkte delen van het onderzoeksgebied behoren, wijken bijvoorbeeld sterk af van die in het dekzandlandschap van de Achterhoek. Alleen in delen van Twente komen grote grafheuvelgroepen en (enkele) *Celtic Fields* voor, en in combinatie met de landschapstructuur zijn er voor deze streek in sommige aspecten sterkere verwantschappen met Drenthe aantoonbaar dan met Salland en de Achterhoek. Ook binnen hoofdlandschappen kunnen gebieden met uiteenlopende 'biografieën' worden onderscheiden. Terwijl het vlakke, natte midden van het dekzandlandschap van de Achterhoek tot ver in de middeleeuwen nauwelijks bewoond lijkt te zijn, worden de ten noorden daarvan gelegen hogere zandgronden langs de Berkel gekenmerkt door een veel hogere dichtheid aan vindplaatsen uit diverse tijdvakken. Het 'kopjeduinenlandschap' ten zuidoosten van Enter kan worden gekarakteriseerd als een typisch vroeg-prehistorisch bewoningslandschap, dat tussen de vroege bronstijd en late middeleeuwen vermoedelijk geheel onbewoond was.

Welke grote ontwikkelingslijnen zijn reconstrueerbaar in de bewoningspatronen en bewoningsdynamiek op micro-regionaal schaalniveau?

Op basis van het huidige gegevensbestand is het nog nauwelijks mogelijk om gedetailleerde reconstructies te maken van laat-paleolithische en mesolithische nederzettingssystemen. Daarvoor is het overgrote deel van de vindplaatsen niet scherp genoeg gedateerd, en zijn te weinig vindplaatsen opgegraven waardoor onvoldoende inzicht bestaat in de variatie aan 'nederzettingstypen'. Voor het laat-paleolithicum in Twente is het aannemelijk dat het globale onderscheid tussen 'basiskampen' of herhaaldelijk bewoonde plekken enerzijds, en 'extractiekampen' anderzijds, geen recht doet aan de werkelijke nederzettingenvariëteit. Veel vindplaatsen liggen op gordeldekzandruggen en dekzandruggen langs waterlopen, maar de locatiekeuze in Zuidwest-Twente vertoont meer variatie dan tot dusver werd aangenomen. Het is duidelijk dat mesolithische vindplaatsen een veel sterkere spreiding kennen en in verschillende delen van het landschap verschillende 'nederzettingstypen' voorkomen, die indicatief zijn voor verschillen in bewoningsduur en uitgevoerde activiteiten.

Het kennisniveau voor het vroeg-neolithicum en midden-neolithicum A is laag. Nederzettingssystemen zijn nog nauwelijks te reconstrueren, en er bestaat weinig inzicht in het neolithiseringsproces. Vroeg-neolithische importen wijzen op contacten met landbouwende groepen en op de aanvang van een geleidelijke overname van elementen uit het 'neolithische pakket'. Dit ging waarschijnlijk gepaard met een groter wordende voorkeur voor landschappelijk 'homogener' gebieden, hoewel ook andere delen van het landschap geëxploiteerd werden. Vindplaatsen van de Trechterbekercultuur komen hoofdzakelijk voor langs rivieren en op en nabij stuwwallen. Vanwege het gebrek aan grootschalige opgravingen is nog niet bekend of er een 'differentiatie' in nederzettingstypes bestond. De bewoning tussen het laat-neolithicum en de midden-bronstijd A wordt gekenmerkt door een hoge mate van mobiliteit en een aanzienlijke variatie in locatiekeuze. Relatief kortstondig bewoonde nederzettingen en 'kamentjes' komen in grote delen van Oost-Nederland voor, terwijl omvangrijke artefactstrooiingen met een hoge vondstdichtheid vrijwel uitsluitend uit Twente bekend zijn. Opvallend genoeg is dit beeld zowel herkenbaar in het laat-neolithicum en vroege bronstijd als in het mesolithicum. Hoewel dit patroon op zich nog moeilijk te

verklaren is, moet benadrukt worden dat ook dergelijke ‘grote’ vindplaatsen waarschijnlijk de neerslag vormen van herhaaldelijke in plaats van langdurige, plaatsgebonden bewoning. Vooral in Twente ontstaan in de loop van deze fase ‘monumentale’ en plaatsvaste grafheuvelgroepen, vaak op markante locaties, die contrasteren met het dynamische nederzettingsbeeld.

Omstreeks 1500 voor Christus is een duidelijke breuklijn waarneembaar in landschapsinrichting, nederzettingssysteem en nederzettingsstructuur. Enkele uitzonderingen daargelaten liggen nederzettingen uit de midden-bronstijd B op grote ‘zandeilanden’ (veelal de latere essen), waar ze soms de aanvang markeren van een lange fase van bewoningscontinuïteit. De *Einzelhöfe*, die tot in het begin van de Romeinse tijd vermoedelijk de dominante nederzettingseenheid vormen, worden over variërende afstanden binnen dezelfde landschappelijke eenheid verplaatst. Met name in de vroege ijzertijd raken ook andere landschappelijke eenheden bewoond, vaak relatief kortstondig. In deze zin kan het Sallandse model van ‘expansie en contractie’ niet weerlegd worden. Desondanks doet de gereconstrueerde ‘hiërarchie’ van potentiële bewoningslocaties en daaraan gekoppelde bewoningspatronen die in dit model centraal staat, met de Weteringer Enk in Colmschate als ‘archetype’, vrijwel zeker onvoldoende recht aan de verschillen tussen microregio’s. Dit geldt zowel voor de landschapsstructuur als voor de bewoningsontwikkeling. In Oost-Nederland zijn de ruimtelijke relaties tussen urnenvelden en nederzettingen in de late bronstijd en vroege ijzertijd genuanceerder dan het algemeen ingeburgerde model voor ‘de zandgronden’ doet vermoeden. De grafvelden vertonen daarnaast een grote variatie in verschijningsvorm, gebruiksduur en locatiekeuze.

Het nederzettingssysteem tussen de midden-ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd wordt gekenmerkt door een aanzienlijke variatie in locatiekeuze en bewoningsduur. Een deel van de grote dekzandruggen en rivierduinen bleef continu bewoond, waarbij in een enkel geval een geleidelijke aanzet tot grotere plaatsvastheid reconstrueerbaar is. Anderzijds raken vooral in de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd ook ‘marginalere’ landschappelijke zones bewoond, doorgaans relatief kortstondig. Recentelijk is bewoning op lagere flanken van dekzandruggen in deze periode min of meer als ‘norm’ gepresenteerd. Dit beeld is echter veel te eenzijdig. Naast deze landschappelijke zones is bewoning aangetoond in een brede variatie aan landschapstypen, waaronder zowel hoge dekzandruggen als bekeerddgronden en met dekzand bedekte grondmorene-ruggen. De urnenvelden worden ‘vervangen’ door gemiddeld kleinere, minder plaatsvaste crematiegrafvelden, waarbinnen echter aanzienlijke variatie waarneembaar is. Een deel van de grafvelden lag vermoedelijk op of in de directe omgeving van nederzettingsterreinen. Vanaf de tweede helft van de eerste en de tweede eeuw na Christus verschijnen grotere, sterker gestructureerde en meer plaatsvaste nederzettingen. De meeste liggen op hogere delen van ‘zandeilanden’. Hoewel de nederzettingsvariëteit ten opzichte van de voorgaande fases afneemt, bestond ook in de midden- en laat-Romeinse tijd variatie in locatiekeuze, nederzettingstypes en bewoningsduur. Grafvelden zijn gemiddeld groter en ‘rijker’ dan voorheen, maar weerspiegelen slechts ten dele de groeiende plaatsvastheid van de nederzettingen.

Het nederzettingsbeeld voor de periode tussen de vijfde en zevende eeuw is nog vrij diffuus. In diverse microregio’s is bewoningscontinuïteit tussen de late prehistorie en vroege middeleeuwen aangetoond of op zijn minst aannemelijk, zij het met verschillende verschuivingen van de bewoning. Minstens een deel van de laat-Romeinse nederzettingslocaties werd verlaten. De plaatsvastheid van de nederzettingen nam gemiddeld weer af, en het kleine aantal opgegraven vindplaatsen wijst vooralsnog op een grotere variatie in nederzettingstructuur en –dynamiek. De bewoning is niet langer hoofdzakelijk geconcentreerd op de hogere delen van zandruggen. Er bestaat nog weinig inzicht in het vroeg-middeleeuwse grafbestel. Er zijn enkele ‘rijengrafvelden’ bekend, maar deze lijken niet erg talrijk te zijn. Qua locatiekeuze is het grafveld op de Herikerberg (stuwwal) opvallend. Daarnaast blijkt een deel van de grafvelden aan te sluiten bij laat-prehistorische grafheuvels en urnenvelden. Dat gebruik is tussen de late prehistorie en vroege mid-

deleeuwen overigens in verschillende fases herkenbaar, waarbij nog niet geheel duidelijk is hoe frequent dit gebeurde. Vanaf de late achtste en negende eeuw verschuiven de nederzettingen (verder) naar de lagere delen van het landschap. De *Einzelhof* gaat weer de dominante nederzettingseenheid vormen, en zowel op deze nederzettingenvorm als op de locatiekeuze blijken nauwelijks uitzonderingen voor te komen. Duidelijk is wel dat er aanzienlijke variatie bestaat in het moment van stichting en de bewoningsduur van individuele nederzettingen, en dat in en na de late middeleeuwen een microregionaal sterk variërende ‘invulling’ van het landschap plaatsvond.

In hoeverre komen de waargenomen ontwikkelingslijnen op hoofdlijnen overeen met die in andere ‘pleistocene’ delen van Nederland, met name op microregionaal schaalniveau?

Op alle schaalniveaus die in dit onderzoek belicht zijn, is een hoge mate van variatie en diachrone dynamiek aanwijsbaar. Daarom is het niet eenvoudig om een helder overzichtsbeeld te schetsen van ‘de’ bewoningsontwikkeling van Oost-Nederland, laat staan om een goede vergelijking te maken met de ontwikkeling in andere ‘pleistocene’ delen van Nederland. Op voorhand kan juist deze variatie en diversiteit als één van de meest typerende kenmerken van Oost-Nederland worden beschouwd, zowel wat betreft landschapsstructuur als bewoningsontwikkeling. Op supraregionaal niveau valt op dat Oost-Nederland herhaaldelijk optreedt als een grensgebied tussen ‘cultuurgroepen’ en ‘tradities’. Dit is deels een gevolg van de specifieke locatiekeuze die bepaalde cultuurgroepen vertonen. Anderzijds kan ook de gefragmenteerde landschapsstructuur, bijvoorbeeld door het voorkomen van talrijke venen, geleid hebben tot het ontstaan van natuurlijke grenzen.

Voor de waargenomen bewoningspatronen en –ontwikkeling in de meeste tijdvakken bieden Drenthe en het Maas-Demer-Schelde-gebied de beste vergelijkingsmogelijkheden. In die gebieden is intensief onderzoek uitgevoerd, soms vanuit een landschappelijke benadering. Opvallend is dat de grote veranderingen in nederzettingenpatroon die zich in die gebieden omstreeks de eindfase van de vroege ijzertijd manifesteren en gerelateerd worden aan grotendeels door menselijke activiteit veroorzaakte landschappelijke processen, voornamelijk in Oost-Nederland niet aantoonbaar zijn. De bewoningspatronen op supraregionaal schaalniveau blijken tussen de late prehistorie en vroege middeleeuwen meer stabiliteit te vertonen, hoewel op microregionaal niveau diverse transformatiefases in landschapsinrichting waarneembaar zijn. De hoofdlijnen in de bewoningsontwikkeling op microregionaal schaalniveau komen overeen met die in andere ‘pleistocene’ zandgebieden. Dit geldt bijvoorbeeld voor het optreden van diverse veranderingen in de landschapsinrichting bij aanvang van de midden-bronstijd B, de opkomst en het buiten gebruik raken van urnenvelden, het karakter van de grafvelden die deze opvolgen en het verschijnen van ‘middelgrote’ nederzettingen in de loop van de Romeinse tijd.

Veel belangrijke ‘breuklijnen’ en transformaties in andere gebieden zijn dus ook in Oost-Nederland reconstrueerbaar, maar er zijn ook diverse verschillen aan te wijzen. In vergelijking met Drenthe geldt dit bijvoorbeeld voor het feit dat omvangrijke laat-prehistorische begravings- en bewoningslandschappen en *Celtic Fields* alleen in delen van Twente voorkomen, en dergelijke akkercomplexen in grote delen van het onderzoeksgebied dus geen structurerende rol hebben gespeeld in de landschapsinrichting. Opvallend is ook dat Oost-Nederlandse nederzettingen tussen de ijzertijd en middeleeuwen in vergelijking met andere regio’s steeds ‘gemiddeld’ of relatief klein lijken te zijn. Terwijl in andere gebieden in de latere fases van de ijzertijd en middeleeuwen steeds een categorie van bovengemiddeld grote nederzettingen aan te wijzen is, ontbreekt juist die categorie in het onderzoeksgebied stelselmatig – ondanks de relatief hoge ontdekkingskans. Hoewel het kennisniveau in Oost-Nederland gemiddeld lager is dan in bovengenoemde gebieden en toekomstig onderzoek meer variatie in nederzettingstypes kan aantonen, lijkt het

patroon reëel. De *Einzelhof* was in het landschappelijk gefragmenteerde gebied mogelijk gedurende langere fases de dominante nederzettingseenheid dan in homogeneren en meer grootschalige zandgebieden, waar de landschappelijke omstandigheden zich beter leenden voor het ontstaan van zeer grote nederzettingen zoals Wijster, Gasselte en Kootwijk. Daaraan gerelateerd is het ook de landschapsstructuur die ten grondslag ligt aan het ontstaan van sterk variabele en landschappelijk gefragmenteerde nederzettingsterritoria, die als kenmerkend voor Oost-Nederland kunnen worden beschouwd. De landschappelijke karakteristieken manifesteren zich in de bewoningspatronen in het algemeen, in de afstand en ‘wijze’ van nederzettingsverplaatsingen en in de landschappelijke relaties tussen nederzettingen en grafvelden.

Concluderend kan gesteld worden, dat variatie in Oost-Nederland zowel vanuit archeologisch als landschappelijk oogpunt de norm is. De beschikbare datasets voor het onderzoeksgebied laten zich vaak moeilijk ‘persen’ in modellen die voor andere gebieden ontwikkeld zijn. Dat geldt voor verschillende schaalniveaus. De grootschalige veranderingen in nederzettingenpatroon die in landschappelijk homogeneren en meer ‘grootschalige’ zandgebieden op verschillende tijdstippen gereconstrueerd zijn, lijken zich in Oost-Nederland niet te hebben voorgedaan. Blijkbaar zijn dergelijke grootschalige processen in een landschappelijk ‘kleinschalig’ gebied als Oost-Nederland niet aan de orde geweest. Het is goed mogelijk dat ze zich juist manifesteren op microregionaal schaalniveau, en dus een andere ‘uitingsvorm’ hebben gehad. Daarbij kan gedacht worden aan de ontwikkelingen in De Borkeld (zie boven). Daar concentreert de bewoning zich na de vroege ijzertijd vermoedelijk op gordeldekzandruggen, terwijl voorheen ook andere delen van dezelfde microregio bewoond waren. Hier is dus sprake van verschuivingen binnen een microregio, in plaats van op een veel hoger schaalniveau. Vergelijkbare processen zijn in de dekzandlandschappen van Salland en de Achterhoek niet waargenomen, zodat de glaciële delen van Twente zich mogelijk ook in dit opzicht onderscheiden van andere delen van Oost-Nederland.

In het voorgaande is herhaaldelijk een verband gelegd tussen culturele patronen en de specifieke landschappelijke gesteldheid van Oost-Nederland. In die zin is tot op zekere hoogte sprake van een fysisch-deterministische benadering. Ter nuancering is het van belang om nogmaals een onderscheid te maken tussen verschillende schaalniveaus. Ten eerste blijkt de bewoningsontwikkeling op hoofdlijnen vergelijkbaar met andere ‘pleistocene’ zandgebieden. Belangrijke veranderingen in bijvoorbeeld economische bestaansbasis, landschapsinrichting en grafbestel doen zich in verschillende delen van Nederland – uiteraard met nuanceverschillen – op dezelfde tijdstippen voor, waarbij het ‘landschappelijk substraat’ geen directe rol speelt. Hoewel zeker niet alle ‘bewoonbare’ delen van Oost-Nederland ook daadwerkelijk bewoond zijn geweest, is het duidelijk dat vooral de bewoningspatronen op supraregionaal niveau in hoge mate gestructureerd zijn door de landschappelijke gesteldheid van het gebied. Dat geldt tot op zekere hoogte ook voor de bewoningsontwikkeling op microregionaal schaalniveau, bijvoorbeeld wat betreft de karakteristieke ‘versnipperde’ nederzettingsterritoria. Juist op dat niveau zijn echter zowel de frequent gedocumenteerde variatie in nederzettingstypes en grafvelden in specifieke periodes, alsmede de veranderingen in nederzettingstructuur, locatiekeuze en landschapsinrichting ook in hoge mate door sociaal-ideologische factoren bepaald. Dit wordt eveneens geïllustreerd door het herhaaldelijk voorkomende hergebruik van ‘oude’ begravingslocaties.

Op welke wijze kunnen archeologische en historisch-geografische bronnen en onderzoeksmethodieken geïntegreerd worden en kan een interdisciplinaire benadering meerwaarde opleveren bij onderzoek naar de bewoningsontwikkeling en het cultuurlandschap van middeleeuws Oost-Nederland?

In hoofdstuk 13 is een analyse gemaakt van de problematiek rond de koppeling van archeologische en historisch-geografische bronnen, specifiek met betrekking tot de middeleeuwse erfontwikkeling op

het platteland. Archeologisch onderzoek biedt vaak vooral inzicht in de bewoningsontwikkeling tot de twaalfde of dertiende eeuw, terwijl de oudste delen van nog bestaande boerderijen dateren uit de vijftiende of zestiende eeuw. Betoogd is dat de kennislacune voor de tussenliggende fase aanzienlijk verkleind kan worden door interdisciplinair archeologisch en historisch-geografisch onderzoek. Daartoe zijn twee onderzoeksmethodieken ontwikkeld. De laatste decennia zijn diverse pogingen gedaan om archeologisch onderzochte nederzettingen te koppelen aan nog bestaande of uit historische bronnen bekende erven, zonder uniforme werkwijze en met wisselend succes. Daarom zijn negen criteria opgesteld die van waarde zijn bij de toetsing van mogelijke relaties tussen 'archeologische' en historische erven. De criteria zijn afkomstig uit verschillende wetenschapsvelden. Enerzijds geven ze een handreiking voor de interpretatie van al opgegraven nederzettingen, en anderzijds bieden ze de mogelijkheid om in grote lijnen voorspellingen te doen met betrekking tot de ligging en/of ouderdom van potentiële voorlopers van historische erven.

Ten tweede is een methodiek ontwikkeld om de ouderdom van nog bestaande of uit historische bronnen bekende boerenerven te reconstrueren. Op basis van gedetailleerd historisch-geografisch onderzoek kunnen globale 'tijdslagen' in de stichtingen van erven in een gebied herkend worden, de ontwikkelingen van bewoningspatronen worden geanalyseerd en voorspellingen gedaan worden voor de ouderdom van specifieke 'historische' erven. Dergelijke voorspellingen zijn in de omgeving van Colmschate getoetst door middel van kleinschalig archeologisch onderzoek op en nabij de directe omgeving van boerenerven. Op strategische plaatsen zijn kleine proefputten gegraven, op korte afstand van de erven en op aangrenzende delen van het bijbehorende akkerland. Daarnaast zijn veldverkenningen uitgevoerd. De resultaten van deze 'erventest' tonen ten eerste aan, dat het mogelijk is door middel van relatief kleinschalig archeologisch onderzoek een globale indicatie te verkrijgen van de ouderdom van een erf. Ten tweede blijken deze archeologische dateringen en de op basis van historisch-geografisch onderzoek voorspelde dateringen elkaar niet tegen te spreken. Meestal bleek de verwachte datering ongeveer even oud, of hooguit enkele eeuwen ouder te zijn dan de verwachte ouderdom.

Welke belangrijke landschapsvormende processen en transformatiefases zijn reconstrueerbaar, specifiek wat betreft de rol van de mens als factor in de landschapsontwikkeling?

In hoofdstuk 14 is een analyse gemaakt van belangrijke landschapsvormende processen in Oost-Nederland, specifiek wat betreft de relaties tussen mens, vegetatie, bodem en water. Op basis van onderzoek van C.J. de Rooi is vastgesteld dat ongeveer 30 % van de Achterhoek ooit bedekt is geweest met veen. Door combinatie met een concept van een nieuwe paleo-geografische kaart voor de periode omstreeks 800 na Christus is een eerste overzichtskaart gepresenteerd van de maximale veenuitbreiding in heel Oost-Nederland. Deze illustreert dat de importantie van veengebieden als factor binnen de landschaps- en bewoningsontwikkeling tot dusver stelselmatig onderschat is. De maximale veenuitbreiding, die in de loop van de middeleeuwen bereikt werd, vertoont een duidelijke negatieve correlatie met de bewoningspatronen tussen de late prehistorie en vroege middeleeuwen.

Op basis van paleobotanische analyse van een serie monsters uit waterputten en waterkuilen uit het westelijke deel van Oost-Nederland is een reconstructie gemaakt van de invloed van de mens op de vegetatie-ontwikkeling, in de directe omgeving van archeologisch onderzochte nederzettingen. Door middel van deze nieuwe onderzoeksmethodiek is zowel een beeld verkregen van ontwikkelingen in de hogere als de lagere delen van het landschap, tussen het eind van de midden-bronstijd B en de late middeleeuwen. In de loop van deze tijdsspanne vond een sterke ontbossing plaats van de hogere zandgronden. Deze trend kent vrijwel zeker een aanvang in de jongere fasen van het neolithicum. Tussen het midden-neolithicum

en de midden-bronstijd A lagen de nederzettingen als ‘eilanden’ in het bos. Vanaf circa 1500 voor Christus neemt de menselijke invloed op de vegetatie-samenstelling als gevolg van de veranderingen in het nederzettingssysteem sterk toe. De ontbossing van de hogere zandgronden zette voort in de ijzertijd en Romeinse tijd, en leidde tot een fundamentele omkering van de landschapsstructuur. De nederzettingen lagen niet langer als eilanden in bos, maar bosrelicten kwamen als eilanden te midden van cultuurgrond te liggen. Dit proces stabiliseerde zich in de Romeinse tijd. Vermoedelijk vond in de vroege middeleeuwen geen substantiële bosregeneratie plaats.

Het verdwijnen van bos in de hoge en lage delen van het landschap blijkt een verschillende dynamiek te hebben gehad. Hoewel lokaal en diachroon sterke variatie waarneembaar is, zal er vanaf de late prehistorie in de lagere delen van het landschap geen sprake geweest zijn van dichte en onaangetaste bossen. Dit geldt voor de directe omgeving van nederzettingen. Op basis van palynologische, archeologische en historische aanwijzingen is aangetoond, dat nog tot ver in de middeleeuwen in delen van het onderzoeksgebied grotendeels onbewoonde ‘wildernissen’ voorkwamen. Het betreft omvangrijke, overwegend lagere delen van het landschap zoals *Steenrewalt*, *Synwede* en *Berlewalde*, die een sterke negatieve correlatie vertonen met de gebieden die vanaf de late prehistorie de hoogste bewoningsdichtheid kenden. Het betrof geen ongeschonden en aaneengesloten ‘oerwoud’, maar ‘lappendekkens’ opgebouwd uit halfopen bosweide, hakhout, gesloten (moeras)bos en veenmoeras. Hoewel ze geografisch en landschappelijk een ‘perifere’ positie innamen, werden deze marginale landschappen wel op diverse manieren geëxploiteerd.

Naar analogie met waargenomen patronen in Drenthe is geanalyseerd in hoeverre de grootschalige ontbossing van de hogere zandgronden in Oost-Nederland gerelateerd kunnen worden aan andere landschappelijke processen. Op basis van archeologisch en bodemkundig gedocumenteerde processen van erosie, sedimentatie en een sterk toegenomen beekactiviteit is aangetoond dat de ontbossing ingrijpende gevolgen had voor de lokale en regionale hydrologie. Geërodeerde pakketten met nederzettingenresten in beekdalen blijken voor het overgrote deel uit de ijzertijd en Romeinse tijd te dateren, en komen dus goed overeen met het tijdstip waarop de hogere zandgronden een transformatie naar halfopen en open cultuurlandschappen ondergingen. Hoewel het grootste deel van de stuifzanden in en na de middeleeuwen ontstaan is, vonden er op lokale schaal in intensief bewoonde microregio’s al vanaf de late prehistorie zandverstuivingen plaats. Voor een deel kunnen deze gekoppeld worden aan bewoning, ontbossing en bodemdegradatie. Vanaf de late middeleeuwen ging de mens in steeds sterkere mate ‘ingrijpen’ in het landschap. De betreffende transformatiefases zijn niet in detail besproken. Voorbeelden zijn de grootschalige ingrepen in waterhuishouding, het aanleggen van essen en kampen, de winning van veen en de ontginningen van woeste gronden naar aanleiding van de verdeling van de markegronden.

Welke ‘niet-profane’ vormen van landschapsgebruik en landschapsinrichting zijn op basis van archeologische bronnen waarneembaar in het onderzoeksgebied?

In hoofdstuk 15 is een verkennend onderzoek uitgevoerd naar archeologische vondsten en vindplaatsen in die wijzen op ‘niet-profane’ vormen van landschapsgebruik. Hoewel eerder wel specifieke artefacten en enkele uitzonderlijke vondsten als ‘rituele depots’ zijn geïnterpreteerd, is gebleken dat er sprake is van een veel bredere diachrone en landschappelijke variatie. Met name vanaf het neolithicum werden in de lagere delen van het landschap, zoals venen, rivieren, beken en laagtes, doelbewust specifieke objecten achtergelaten. Dit gebruik bleef algemeen tot in en wellicht na de late middeleeuwen. De selectie van artefacten en de depositiefrequentie lijkt in grote lijnen overeen te komen met patronen in Drenthe en het Maas-Demer-Schelde-gebied. De Drentse venen hebben voornamelijk wel een grotere variatie aan vondstcategorieën prijsgegeven dan vergelijkbare landschappen in Oost-Nederland. Sommige ‘natte’

zones blijken duizenden jaren in gebruik zijn geweest als depositielocaties, waardoor gesproken kan worden van ‘rituele landschappen’. Tot op zekere hoogte is er sprake van ‘selectieve depositie’. Terwijl stenen en bronzen bijlen in allerhande laagtes gevonden worden, kunnen ook artefacttypen worden aangewezen die uitsluitend gevonden zijn in specifieke delen van het landschap. Voorbeelden zijn zwaarden uit de urnenveldenperiode (grote rivieren), La Tène-fibulae en maalstenen (venen). Depotvondsten blijken niet uitsluitend voor te komen in de lagere delen van het landschap, maar ook op de hogere zandgronden. Het laat-neolithische klingdepot van Gammelke is een goed voorbeeld.

In tegenstelling tot het Maas-Demer-Schelde-gebied blijken fysiek van de omgeving afgebakende cultusplaatsen in Oost-Nederland niet aanwijsbaar te zijn. Op toponymische gronden is wel beargumentteerd dat in Wijhe waarschijnlijk een cultusplaats heeft gelegen. Daarnaast zijn twee uitzonderlijke, maar onderling goed vergelijkbare vondstcomplexen van rivierduinen in Herxen en Leesten geïnterpreteerd als indicatoren voor ‘open-lucht-cultusplaatsen’. Op beide locaties is vermoedelijk sprake van gebruik tussen de eerste eeuw voor Christus en twaalfde of dertiende eeuw na Christus. De gedeponeerde artefactcategorieën komen grotendeels overeen met die uit cultusplaatsen in andere gebieden, en bovendien kennen beide vondstcomplexen zowel in rurale nederzettingscontext als in grafvelden geen parallellen. Toekomstig onderzoek naar cultusplaatsen in Oost-Nederland zou met name geconcentreerd moeten zijn op de veronderstelde lange gebruiksduur, aangezien daarvoor geen parallellen bekend zijn. Er zijn ook diverse aanwijzingen voor rituele handelingen binnen nederzettingen. Met name uit de ijzertijd en Romeinse tijd is een breed scala van bouwoffers, verlatingsoffers en ‘kuilen met bijzondere inhoud’ bekend. Voor de middeleeuwen kan vooral gewezen worden op enkele uit paalkuilen afkomstige complete kogelpotten.

Beide cultusplaatsen en de middeleeuwse depotvondsten in venen, laagtes en nederzettingen geven inzicht in de eeuwenlange voortzetting van ‘heidense’ gebruiken, ver na de kerstening. Het kersteningsproces verliep geleidelijk, via verschillende stadia van aanvankelijk ‘externe’ en tenslotte ‘innerlijke’ kerstening. In de praktijk is het kersteningsproces van Oost-Nederland op dit moment nog maar op hoofdlijnen te volgen. Het ving aan in de late achtste eeuw na Christus, toen met behulp van de lokale elite de eerste kerken werden gesticht in en bij bestaande bestuurlijke centra. Er volgde een eeuwenlange invulling van het ‘kerkennetwerk’, waarbij er waarschijnlijk pas op zijn vroegst omstreeks de twaalfde eeuw na Christus sprake was van een enigszins gesloten, gestructureerd en vlakdekkend netwerk van parochies was ontstaan.

L I T E R A T U U R

ABZ	<i>Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle</i>
AKG	<i>Archeologische Kroniek Gelderland</i>
AKO	<i>Archeologische Kroniek van Overijssel over...</i>
BROB	<i>Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek</i>
BMVG	<i>Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre</i>
JROB	<i>Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek</i>
NAR	<i>Nederlandse Archeologische Rapporten</i>
NDV	<i>Nieuwe Drentse Volksalmanak</i>
NKNOB	<i>Nieuws-bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond</i>
OEA	<i>Overijssels Erfgoed. Archeologische en Bouwhistorische Kroniek</i>
OHB	<i>Overijsselse Historische Bijdragen</i>
OMROL	<i>Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden</i>
RAD	<i>Rapportages Archeologie Deventer</i>
RAM	<i>Rapportage Archeologische Monumentenzorg</i>
VMORG	<i>Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis</i>
ZAP	<i>Zutphense Archeologische Publicaties</i>

Aa, A.J. van der, 1848: *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, elfde deel, Gorinchem.

Aarnink, R., 2003: *Aarnink vroeger: leven en werken in de afgelopen eeuwen tussen IJsseldal en Sallandse Heuvelrug*, Diepenveen.

Åberg, N., 1916: *Die Steinzeit in den Niederlanden*, proefschrift Universiteit Upsala.

Achterop, S.H./J.A. Brongers, 1979: Stone Cold Chisels with Handle (*Schlägel*) in the Netherlands, *BROB* 29, 255-356.

Addink-Samplonius, M., 1968: Neolithische stenen strijdhamers uit Midden-Nederland, *Helinium* 8, 209-241.

Akker, A.M. van den/M. Knibbe/G.C. Maarleveld, 1964: Het Sallandse dekzandlandschap. *Tijdschrift Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, Tweede Reeks LXXXI, 287-296.

Alders, P.G., 2006: Archeologisch onderzoek aan de Oude Deldenseweg/ hoek Krompatte te Enter (gem. Wierden). Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven met aansluitend een definitief onderzoek, *ADC-rapport* 594.

Andersen, S.Th., 1970: The relative pollen productivity and pollen representation of north European trees, and correction factors for tree pollen spectra, *Danmarks Geologiske Undersøgelse Series II* 96, 1-99.

Andréa, J./B.J. Groenewoudt, 1988: Aanvullende archeologische inventarisatie (A.A.I.) 'Borkeld en Elzenerveld', *RAAP-rapport* 26.

Andréa, J./H.C.J. Visscher, 1988: Een inventarisatie van archeologische elementen ten behoeve van het intentieprogramma bodembeschermingsgebieden in de provincie Overijssel, *RAAP-rapport* 30.

Ankum, L.A./B.J. Groenewoudt, 1990: De situering van archeologische vindplaatsen. Analyse en voorspelling, *RAAP-rapport* 42.

Anoniem, 1846: Voorwerpen van Brons, *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren 1847*, twaalfde jaargang, 255-262.

Anoniem, 1949: Verslag der 174e vergadering, gehouden op woensdag 10 november 1948 te Zwolle, *VMORG* 64, XXIII-XXVIII.

Anoniem, 1965-1966: De periodisering van de Nederlandse prehistorie, *BROB* 15-16, 7-11.

Anscher, T. ten, 1990: Vogelenzang, a Hilversum-1 settlement, *Helinium* 30, 44-78.

Appels, F., 2002: *Tussen Deventer en Epse. 10.000 Jaar bewoningsgeschiedenis van het plangebied Epse-Noord*, Enschede.

- Appels, F.J.M./J.W. Bloemink/H.P. Boer/M.D.J. Klomp/M.H. Bartels, 2001: Aanvullend Archeologisch Onderzoek Epse-Noord, derde tussenrapportage, *RAD* 4.
- Appels, F.J.M./M. Klomp/M.H. Bartels, 2000: Aanvullend Archeologisch Onderzoek Epse-Noord, tweede tussenrapportage, *RAD* 2.
- Archeologische Werkgroep Riessen, 2007: Rijssen, een strategisch en verscholen plaats, *OHB* 122 (themanummer 'Ontstaan van de steden in Overijssel'), 135-140.
- Arnoldussen, S., 2008: *A Living Landscape. Bronze Age Settlements in the Dutch river area*, proefschrift Universiteit Leiden, Leiden.
- Arnoldussen, S./H. Fokkens (ed.), 2008: *Bronze Age settlements in the Low Countries*, Oxford.
- Arnoldussen, S./D. Fontijn, 2006: Towards familiar landscapes? On the nature and origin of Middle Bronze Age landscapes in the Netherlands, *Proceedings of the Prehistoric Society* 72, 289-317.
- Arrenberg, G.A., 1784: Brief, wegens eenige gevonden oudheden, *Algemeene Vaderlandsche letter-oefeningen, benevens mengelwerk* 6, 2de stuk, 213-216.
- Arts, N., 1995: Een dorp zonder huizen? Opgravingen aan de Beekstraat te Woensel, *Brabants Heem* 47, 24-30.
- Arts, N./J. Deeben, 1981: *Prehistorische jagers en verzamelaars te Vessem: een model* (Bijdragen tot de Studie van het Brabantse Heem 20), Eindhoven.
- Arts, N./M. Hoogland, 1987: A Mesolithic settlement area with a human cremation grave at Oirschot V, Municipality of Best, The Netherlands, *Helinium* 27, 127-189.
- BAAC B.V., 2003: Wierden, Enter, de Akkers, in: Clevis, H./M. Klomp/S. Wentink (red.), *OEA 2002*, 45-47.
- Bakels, C.C., 1987: On the Adzes of the northwestern Linearbandkeramik, *Analecta Praehistorica Leidensia* 20, 53-85.
- Bakels, C., 1994: Cultuurgewassen en onkruiden uit Zwolle-Ittersumerbroek, *ABZ* 2, 106-113.
- Bakels, C., 2002: Het pollendiagram Oss 45^F/346, in: H. Fokkens/R. Jansen (red.), *2000 Jaar bewoningsdynamiek in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 259-270.
- Bakker, J.A., 1973: *De Westgroep van de Trechterbekercultuur, studies over chronologie en geografie van de makers van hunebedden en diepsteekceramiek, ten westen van de Elbe*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Bakker, J.A., 1979: *The TRB West Group. Studies in the Chronology and Geography of the Makers of Hunebeds and Tiefschich pottery* (Cingula V), Amsterdam.
- Bakker, J.A., 1982: TRB settlement patterns around the southern North Sea, papers presented at a colloquium, held in honour of Professor P.J.R. Modderman, Leiden 3-7 May 1982, *Analecta Praehistorica Leidensia* 15, 87-124.
- Bakker, J.A., 1983: Nunninghs opgravingen langs de oostgrenzen van de Achterhoek en Twente, 1711, in: Addink-Samplonius, M. (red.): *Urnen delven. Het opgravingsbedrijf artistiek bekeken*, Dieren, 21-26.
- Bakker, J.A., 1988: A list of the extant and formerly present hunebedden in the Netherlands, *Palaeohistoria* 30, 63-72.
- Bakker, J.A., 1992: *The Dutch Hunebedden. Megalithic Tomb of the Funnel Beaker Culture* (International Monographs in Prehistory, Archaeological Series 2), Michigan.
- Bakker, J.A., 2004: *Kanttekeningen bij mijn publicaties en enige andere zaken*, (eigen uitgave) Baarn.
- Bakker, J.A./J.D. van der Waals, 1973: Cremations, collared flasks and a corded ware sherd in Dutch Final TRB contexts, in: Daniel, G./P. Kjaerum (ed.), *Megalithic graves and ritual: papers presented at the III Atlantic colloquium, Moesgård*, 1969 (Jutland archaeological society publications 11), 17-50.
- Bakker, Th./H. Esselink/H. Everts/P.D. Jungerius/R. Ketner-Oostra/A.M. Kooiman/C. van Turnhout, 2003: *Pre-advies stuifzanden*, Expertisecentrum LNV, Wageningen.
- Bakker, M./L. van Tweel-Groot, 1998: Historische referentiebeelden voor de bossen van Twente. Historische ligging, beheer en samenstelling van bossen als referentie voor het huidige bosbeheer, *DLO-Staringcentrum rapport* 521, Wageningen.

- Bakker, R., 2003: *The emergence of agriculture on the Drenthe Plateau – A palaeobotanical study supported by high-resolution ¹⁴C-dating* (Archäologische Berichte 16), Bonn.
- Band, A.P. van den/E.H.P. Cordfunke (red.), 2001: *Archeologie in veelvoud. Vijftig jaar Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland*, Utrecht.
- Bannink, J.F./J.C. Pape, 1968: De bodemgesteldheid van het natuurreservaat 'De Borkeld en het Elzenerveld', *STIBOKA-rapport* 708.
- Bantelmann, N./J.N. Lanting/J.D. van der Waals, 1979/1980: Wiesbaden 'Hebenkies' das Grabmal auf dem Weg nach der Platte, *Fundberichte aus Hessen* 19/20, 183-249.
- Bartelink, G., 1961: Dr. Hijzeler vertelt over zijn opgravingen, *De Mars* 9, 218-220.
- Bartels, M., 2003a: Deventer, Colmschate, Holterweg 'De Skibaan', fase 2 (nr. 217), in: Clevis, H./M. Klomp/S. Wentink (red.), *OEA 2002*, 13-15.
- Bartels, M., 2003b: Deventer, Rielerenk (nr. 226), in: Clevis, H./M. Klomp/S. Wentink (red.), *OEA 2002*, 17-20.
- Bartels, M.H., 2004: Professor Van Giffen in Deventer. Een historisch verslag van het eerste systematische archeologische stadskernonderzoek in 1948, in: Kleeman, H./M.H. Bartels/J. van de Laar/D. Ledeboer, *De onderste steen boven. Essays over de cultuurgeschiedenis van Deventer. Liber amicorum voor Hans Magdelijns*, Gemeente Deventer, Deventer, 10-18.
- Bartels, M.H., 2006: De wal tegen de vikingen om middeleeuws Deventer. Archeologisch en historisch onderzoek naar de wal en de stadsmuur (850-1900) en een vergelijking met andere vroegmiddeleeuwse nederzettingen, *RAD* 18.
- Bartels, M./F. Appels/W. Bloemink, 2000: Aanvullend Archeologisch Onderzoek en Bouwhistorische Verkenning Noordwest Epse, tussenrapportage 1, sector 2, *RAD* 1.
- Bartels, M./M. Klomp/I. Hermsen, 2001: IJzertijd in de Driebergenbuurt. Prehistorische boeren onder een vooroorlogse arbeiderswijk, *Archeologie in Deventer* 4.
- Bartels, M./D. Schütten/E. Mittendorff, 2007: Arkelstein, het grootste kasteel in de Sallandse landweer. Archeologisch en historisch onderzoek naar het kasteel Arkelstein in Bathmen-Loo, gemeente Deventer, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2006*, 87-112.
- Bartels, M./B. Vermeulen, 2004a: Deventer, Schalkhaar, Rielerenk (nr. 226), in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2003*, 14-15.
- Bartels, M./B. Vermeulen, 2004b: Colmschate, Snipperlingsdijk De Driehoek, Keltische triquetrum, *Archeologische Kroniek gemeente Deventer 1-7-2003 tot 30-6-2004, Deventer Jaarboek 2004* (jaargang 18), 79.
- Bartels, M./B. Vermeulen, 2005a: Deventer, Colmschate, Skibaan fase 3 (nr. 217), in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2004*, 10-11.
- Bartels, M./B. Vermeulen, 2005b: Deventer, Schalkhaar, Rielerenk fase III, Meybergen (nr. 226), in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2004*, 12-13.
- Bazelmans, J./E. Theuws, (red.), 1990: *Tissen zes gehuchten. De laat-Romeinse bewoning van Geldrop-'t Zand* (Studies in Prae- en Protohistorie 5), Amsterdam.
- Bedaux, D.G., 2004: Project Vunderink, Gemeente Eibergen. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend archeologisch onderzoek, *RAAP-notitie* 821.
- Beek, R. van, 1961: Een Frankische nederzetting in Salland (prov. Overijssel), *Westerheem* 10, 45-47.
- Beek, R. van, 1970: TRB en andere neolithische vindplaatsen langs de Overijsselse Vecht, *Westerheem* 19, 76-100.
- Beek, R. van, 1988: Rondbouwhuizen uit de midden-Bronstijd in Spoolde, gem. Zwolle, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1987, OHB* 103, 5-17.
- Beek, R. van, 2001: Elp in perspectief. *Een evaluatie en incorporatie van de verschillende aspecten van een bronstijd-cultuur*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden.
- Beek, R. van, 2006: Het grafritueel in Oost-Nederland tussen de Vroege IJzertijd en de tweede eeuw AD (ca. 500 BC-100 AD), *Lunula XIV* (Mariemont), 61-69.

- Beek, R. van/T. Bloemers/L. Keunen/J. Kolen/H. van Londen/J. Renes, 2008: The Netherlands, in: Fairclough, G./P. Grau Møller (red.), *Landscape as Heritage. The Management and Protection of Landscape in Europe, a summary by the COST A27 project Landmarks* (Geographica Bernensia, G 79), Bern, 177-203.
- Beek, R. van/W.A. van Es, 1964: Nederzettingssporen uit de laat-Romeinse keizertijd bij Dalfsen (Ov.), *Westerheem* 13, 13-28.
- Beek, R. van/B. Groenewoudt/L. Keunen, 2007a: Archeologisch veldonderzoek van boerenerven in de omgeving van Colmschate (Overijssel). De toetsing van een historisch-geografisch verwachtingsmodel, *Beknopte Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 5.
- Beek, R. van/B. Groenewoudt/L. Keunen, 2007b: Boerenerven in de omgeving van Colmschate, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2006*, 81-86.
- Beek, R. van/B. Groenewoudt/L. Keunen, 2007c: Archeologisch en historisch-geografisch onderzoek van boerenerven in de omgeving van Colmschate, in: Bedaux, J.C./R.F. Berends/ C.F.C.G. Boissevain/L.J. de Jong/G.W. Kroeze/E.T. Suir/M. Wolf (red.), *Deventer jaarboek 2007*, jaargang 21, 103.
- Beek, R. van/L.J. Keunen, 2006a: A cultural biography of the coversand landscapes in the Salland and Achterhoek Regions. The aims and methods of the Eastern Netherlands Project, *BROB* 46, 355-375.
- Beek, R. van/L. Keunen, 2006b: Van huisplattegronden en historische erven, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2005*, 83-111.
- Beek, R. van/L. Keunen/B. Groenewoudt, 2008: Erven testen in Oost-Nederland, *Archeobrief* 12-1, 36-40.
- Beek, R. van/E. Ulrich/F. Laarman, 2007: Een laat-prehistorisch grafveld en nederzettingssporen in Hengelo-Broek Noord, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2006*, 67-79.
- Beek, R. van/V.T. van Vilsteren, 1994: Van vóór de Voorst; enkele 12de en vroeg 13de-eeuwse vondsten en hun betekenis, *ABZ* 2, 142-153.
- Beek, R. van/H. Wevers, 1991: De kruimels van het keukengerei, in: Clevis, H./A.D. Verlinde (red.), *Bronstijdboeren in Ittersumerbroek. Opgraving van een bronstijdnederzetting in Zwolle-Ittersumerbroek*, Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek, Kampen, 71-92.
- Beek, R. van/H. Wevers, 1993: Scherven schrijven geschiedenis. Vondsten uit Zwolle-Ittersumerbroek, in: H. Clevis/J. de Jong (red.), *ABZ* 1, 49-63.
- Beek, R. van/H. Wevers, 1994: Bronstijdboeren bij de tijd. De derde fase van het onderzoek in Zwolle-Ittersumerbroek, in: Beek, R. van/H. Wevers (red.), *ABZ* 2, 45-74.
- Beersma, A./A. Wouters, 1985: Een vindplaats van het Hamburgien IV (Teltwisch-component) uit Weerselo (Ov.), *Archeologische Berichten* 16, 175-188.
- Beets, C.J./D.J. Beets, 2003: A high resolution stable isotope record of the penultimate deglaciation in lake sediments below the city of Amsterdam, the Netherlands, *Quaternary Science Reviews* 22, 195-207.
- Behre, K.-E., 1981: The Interpretation of Anthropogenic Indicators in Pollen Diagrams, *Pollen et Spores* 23, 225-245.
- Behre, K.-E./D. Kučan, 1986: Die Reflektion archäologisch bekannter Siedlungen in Pollendiagrammen verschiedener Entfernung. Beispiele aus der Siedlungskammer Flögel, Nordwestdeutschland, in: Behre, K.E. (ed.), *Anthropogenic Indicators in Pollendiagrams*, Rotterdam/Boston, 95-114.
- Beier, H.J. (ed.), 1994: *Der Rössener Horizont in Mitteleuropa* (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 6), Wilkau-Hasslau.
- Beke, L. ten, 1990: Kasteel Hackfort te Vorden: notitie van bevindingen, *Castellogica* 1990-I, 99-105.
- Bell, M., 1989: Environmental Archaeology as an Index to Continuity and Change in the Medieval Landscape, in: M. Aston/D. Austin/C.C. Dyer (ed.), *The Rural Settlements of Medieval England*, 269-286.
- Bente, D.A./P.A.M.M. van Kempen/I.M.C. Nuijten, 2003: Huis de Boedelhof te Eefde, gemeente Gorsel. Een inventariserend archeologisch onderzoek, *RAAP-notitie* 89.
- Bentham, A., 1920: *Geschiedenis van Enschede en zijne naaste omgeving* (tweede druk), Enschede.
- Berendsen, H.J.A., 1997: *Landschappelijk Nederland*, Assen.

- Berendsen, H.J.A., 2004: *De vorming van het land. Inleiding in de geologie en de geomorfologie* (Fysische geografie van Nederland deel 1), vierde herziene druk, Assen.
- Berendsen, H.J.A., 2005: *Landschappelijk Nederland. De fysisch-geografische regio's* (Fysische geografie van Nederland deel 4), derde herziene druk, Assen.
- Berendsen, H.J.A./W.Z. Hoek/E.A. Schorn, 1995: Late Weichselian and Holocene river channel changes of the rivers Rhine and Meuse in the central Netherlands, *Paläoklimaforschung* 14, 151-171.
- Berendsen, H.J.A./E. Stouthamer, 2001: *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, the Netherlands*, Assen.
- Berg, G. van den, 2000: *Salland onder de loep. Onderzoek naar omgevingskeuzefactoren voor menselijke activiteiten (Mesolithicum – Late Middeleeuwen). Tevens model voor indicatieve archeologische waardering van oude bouwlanden met een plaggendek*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Berg, M.J. van/D.J. Beets, 1987: Saalian glacial deposits and morphology in the Netherlands, in: Meer, M.M.J. van den (ed.), *Tills and glaciotectonics. Proceedings INQUA-symposium on genesis and lithology of glacial deposits, Amsterdam 1986*, Rotterdam, 235-251.
- Berg, M.W. van den/C.J. van Houten/C. den Otter, 2000: *Geologische Kaart van Nederland 1 : 50.000, Blad Enschede West (34W) en Enschede Oost/Glanerbrug (34O/35). Korte toelichting*, Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO, Utrecht.
- Berg, M.W. van den/C. den Otter, 1993: *Toelichtingen bij de Geologische kaart van Nederland 1 : 50.000, Blad Almelo Oost/Denkamp (28O/29)*, Rijks Geologische Dienst, Haarlem.
- Bergen, C./M. Niekus/V.T. van Vilsteren (red.), 2002: *Schatten uit het veen*, Zwolle.
- Bergh, L.Ph.C., 1949: *Handboek der Middelnederlandse Geografie* (derde druk), 's-Gravenhage.
- Berghe, K.J. van den, 2005: Onderzoeksgebied kunstgrasvelden De Boedelhof te Eefde, gemeente Lochem. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek, *RAAP-notitie 1328*.
- Berglund, B.E. (ed.), 1991: *The Cultural Landscape during 6000 years in Southern Sweden. The Ystad Project* (Ecological Bulletins 41), Kopenhagen.
- Berkel, G. van/K. Samplonius, 2006: *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie* (derde herziene druk), Amersfoort.
- Besteman, J., 1981: Mottes in the Netherlands. A provisional survey and inventory, in: Hoekstra, T.J./H.L. Janssen/I.W.L. Moerman (eds.), *Liber Castellorum. 40 Variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 40-59.
- Beuker, J.R., 1981: Een vindplaats met primair bewerkt vuursteen-materiaal bij Uffelte, gem. Havelte, *NDV* 98, 99-111.
- Beuker, J.R./E. Drenth, 2006: Scandinavian type flint daggers from the province of Drenthe, the Netherlands, *Stone Age – Mining Age - Der Anschnitt, Beiheft* 19, 285-300.
- Beuker, J.R./E. Drenth/A.E. Lanting/A.P. Schuddebeurs, 1992: De stenen bijlen en hamerbijlen van het Drents Museum: een onderzoek naar de gebruikte steensoorten, *NDV* 109, 111-139.
- Beurden, L. van, 2002a: Het paleo-ecologisch vondstmateriaal, in: Velde, H.M. van der/M.C. Kenemans, Archeologisch onderzoek op de Zelhemse Enk. De aanleg van de provinciale weg N315, *ADC-rapport* 120, 48-51.
- Beurden, L. van, 2002b: Vegetatieontwikkeling en landgebruik vanaf het Laat-Mesolithicum tot in de Middeleeuwen in de omgeving van 's-Hertogenbosch, in: H. Fokkens/R. Jansen (red.), *2000 Jaar bewoningsdynamiek in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 271-285.
- Beurden, L. van/D.G. van Smeerdijk, 2002a: Zelhem 't Soerlant III. Zaden- en pollenonderzoek van een vroegmiddeleeuwse nederzetting, *Blaxiaal* 165.
- Beurden, L. van/D.G. van Smeerdijk, 2002b: Paleo-ecologisch vondstmateriaal, in: Velde, H.M. van der/M.C. Kenemans, Zelhem, archeologisch onderzoek Soerlant III, *ADC-rapport* 135, 54-61.
- Bieleman, J., 1987. *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de "oude" landbouw*, A.A.G.-bijdragen 29, proefschrift Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Bijlandt, F. van., 1840: Verslag van een uitstapje naar de Heriker Bergen, *Overijsselsche Almanak* 5, 145-153.
- Bittel, K., 1978: Viereckschanzen und Grabhügel – Erwägungen und Anregungen, *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 35, 1-16.

- Bittel, K./S. Schiek/D. Müller, 1990: *Die keltischen Viereckschanzen*, Stuttgart (Atlas archäologischer Geländedenkmäler in Baden-Württemberg 1).
- Bitter, P., 1983: Archeologische vondsten Ooyerhoek, *Oud Zutphen. Tijdschrift van de historische vereniging Zutphen*, tweede jaargang, nummer 4, december 1983, 86-89.
- Bitter, P., 1984: *Stadskernonderzoek in Zutphen; archeologisch onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van een stad aan de IJssel*, ongepubliceerde scriptie Universiteit van Amsterdam.
- Bitter, P., 1986: Uit het bodemarchief van Zutphen V, *Tijdschrift Oud-Zutphen* 1986 (1), 19-28.
- Bloemers, J.H.F., 1968: Flintdolche vom skandinavischen Typus in den Niederlanden, *BROB* 18, 47-110.
- Bloemers, J.H.F., 1999: Regional Research Approach in the Netherlands since the Early 70s. A Fundamental Decision with Long-term Effects, in: Sarfatij, H./W.J.H. Verwers/P.J. Woltering (ed.), *In Discussion with the Past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Stichting Promotie Archeologie/ROB, Zwolle/Amersfoort, 317-327.
- Bloemers, J.H.F., 2001: Het NWO-Stimuleringsprogramma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling' en de conceptuele studies: een strategische handreiking voor onderzoek, beleid en uitvoering, in: Bloemers, J.H.F./M.H. Wijnen (red.), *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling. De conceptuele grondslagen*, Assen, 1-6.
- Bloemers, J.H.F./M.H. Wijnen (red.), 2001: *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling. De conceptuele grondslagen*, Assen.
- Bloemink, W./F. van der Waard, 1999: De N.H. Kerk te Warnsveld. Bouwhistorisch onderzoek en waardebeoordeling, november 1999, *IBID-rapport*.
- Blok, D.P., 1968: *De Franken, hun optreden in het licht der historie*, Bussum.
- Blok, D.P., 1991: *Plaats- en waternamen: hun betekenis voor de bestudering van de geschiedenis van het landschap* (Studiereeks/Bouwen aan een levend landschap 22), Utrecht.
- Blom, E./S. Wyns/H. van der Velde, 2006: Dalfsen 'De Gerner Marke'. Sporen van bewoning uit de ijzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen op een dekzandrug langs de Overijsselse Vecht, *ADC-rapport* 766.
- Bloo, S.B.C./J. Bouwmeester/R. Machiels, 2007: Prehistorisch aardewerk en vuursteen uit Heeten, in: Velde, H.M. van der (red.), *Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzettingen uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in Centraal Salland* (ADC-monografie 1), 193-206.
- Bock, R.H. de/W. van de Westeringh, 1970: *Verslag van het kandidaats-B practicum Miste*, rapport Laboratorium voor Regionale Bodemkunde Landbouw Hogeschool, Wageningen.
- Boekel, G.M.E.C. van, 1987: *Roman Terracotta Figurines and Masks from the Netherlands*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Boesterd, M.H.P. den, 1956: *The Bronze Vessels* (Descriptions of the collections in the Rijksmuseum G.M. Kam at Nijmegen V), Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Nijmegen.
- Bogaart, P.W./G.E. Tucker/J.J. de Vries, 2003: Channel network morphology and sediment dynamics under alternating periglacial and temperate regimes: A numerical simulation study, *Geomorphology* 54, 257-277.
- Bogaers, J.E.A.Th., 1955: *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, 's-Gravenhage (Nederlandse Oudheden 1).
- Bohncke, S.J.P., 1991: *Palaeohydrological changes in the Netherlands during the last 13.000 years*, proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Bokelmann, K., 1972: Een Megalithgrab mit Klingendepot bij Schalkholz, Kr. Dithmarschen, *Offa* 29, 113-131.
- Bokma, S., 1961: *Ruilverkaveling Rekken, gem. Eibergen*, ongepubliceerd rapport ROB, Amersfoort.
- Bolink, J./S. Siebelink, 2007: Goor, dubbelstad op twee bultjes, *OHB* 122 (themanummer 'Ontstaan van de steden in Overijssel'), 71-78.
- Bont, C. de, 2000: *Bathmen, dorp en enk. Een historisch-geografische verkenning van een deel van de gemeente Bathmen ten behoeve van archeologisch onderzoek*, Alterra, Wageningen.
- Boone, W.J. de , 1970-1971: An Early Mediaeval Grave Field on the Beumelerberg near Garderen, Province of Gelderland, *BROB* 20-21, 249-292.

- Boonenburg, K., 1978: Geschiedenis van het P.O.M., in: Boschma, C. (ed.), *Zeven in één klap. Oude kunst uit de randgewesten*, Leeuwarden, 31-36.
- Bork-Feltkamp, A.J. van, 1957: *Skull fragments from Deventer, Nijenbeek and Rees*, Nederlandsch Museum voor Anthropologie, Amsterdam.
- Borman, R., 1973: *Oudheidkundig bodemonderzoek in de gemeente Doetinchem*, Archeologische Werkgroep Doetinchem e.o., Doetinchem.
- Borman, R., 1978: *Oost-Gelderland archeologisch bekeken. Overzicht van prehistorie en vroege geschiedenis*, De Walburg Pers, Zutphen.
- Borman, R., 1981: *Archeologie in Gelderland*, Zutphen.
- Bos, J.A.A./B. van Geel/B.J. Groenewoudt/R.C.G.M. Lauwerier, 2005: Early Holocene environmental change, the presence and disappearance of early Mesolithic habitation near Zutphen (The Netherlands), *Vegetation history and archaeobotany* 15 (1), 27-44.
- Bosch, F. ten, 1995: Een boerderij uit de Vroege IJzertijd in het uitbreidingsplan Swormink-Zuid (Gem. Deventer), *Westerheem* 44, 240-244.
- Bosch, F. ten/M. Groothedde/B. Groenewoudt, 1997: De archeologie van 'het Swormink'. Over bewoningsexpansie en -continuïteit in Colmschate (gem. Deventer), *Westerheem* 46, 23-40.
- Bosch, M. van den/H. Kleijer, 2003: *De ontwikkeling van het landschap ten oosten van Winterswijk* (Cainozoic Research, Special Issue, Number 1).
- Bosman, A.V.A.J./A.D. Verlinde, 1998: Diepenveen, *JROB 1995/1996*, 69.
- Bosscha Erdbrink, D.P./C. Meiklejohn/J. Tacoma, 1979: River Valley People: fossil human remains from river deposits in the IJssel valley and in the Dutch provinces of Gelderland and Overijssel (cranial specimens), *Proceedings Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* C82, 275-323.
- Bosscha Erdbrink, D.P./C. Meiklejohn/J. Tacoma, 1980: River Valley People: fossil human remains from river deposits in the IJssel valley in the Dutch provinces of Gelderland and Overijssel (postcranial specimens and some recently found additions), *Proceedings Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* C83 (4), 363-386.
- Bourgeois, Q./S. Arnoldussen, 2006: Expressing monumentality: some observations on the dating of Dutch Bronze Age barrows and houses, *Lunula. Archaeologica protohistorica* XIV, 13-25.
- Bourgeois, Q./D. Fontijn, 2008: Houses and barrows in the Low Countries, in: Arnoldussen, S./H. Fokkens (ed.), *Bronze Age Settlements in the Low Countries*, Oxford, 41-57.
- Bouwmeester, H.M.P., 1997a: *Chamavi qui et Franci. Grafritueel in Wehl en Zutphen in een periode van migratie en continuïteit*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Bouwmeester, H.M.P., 1997b: Het grafveld, in: Koster, A./S. Wynia (red.), *Kruukskes met as. Een nederzetting met bijbehorend grafveld op het Hessenveld te Wehl, eind tweede tot eind vierde eeuw na Christus*, Historische en Archeologische Stichting, Zutphen, 59-64.
- Bouwmeester, H.M.P., 2000: Eme in de Romeinse en Frankische tijd. Archeologisch onderzoek naar de nederzetting en het grafveld op de terreinen van het Laaksche veld en de Laaksche tuin in de Ooyerhoek, gemeente Zutphen, *BAAC-rapport* 98.045.
- Bouwmeester, H.M.P., 2001a: Licht in de vroeg-middeleeuwse duisternis. De nederzetting Eme tussen 350 en 700, in: Groothedde, M., et al., *Steentijdjagers en Frankische boeren in het Laaksche Veld bij Zutphen (Leesten en Eme 2)*, Zutphen, 43-69.
- Bouwmeester, H.M.P., 2001b: Archeologisch onderzoek op de Revelhorst (Zutphen). Bewoningssporen op een zandrug, *BAAC-rapport* 01.019.
- Bouwmeester, H.M.P., 2002: Prehistorie tussen de schapen I. Archeologisch onderzoek Zutphen-Looërenk (Leesten-Oost): opgraving van deelplan fase I, AAO van deelplan fase II, *BAAC-rapport* 00.068.
- Bouwmeester, J., 2004: Wierden, Enter, De Akkers, Zwiksweg, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2003*, 29-31.
- Bouwmeester, J., 2008a: Bronze Age occupation on coversand ridges of the Looërenk near Zutphen, in: Arnoldussen, S./H. Fokkens (ed.), *Bronze Age Settlements in the Low Countries*, Oxford, 69-74.

- Bouwmeester, H.M.P., 2008b: Bronstijd en ijzertijd, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 85-273.
- Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), 2008: *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch.
- Braat, W.C., 1930: Een kleine vroegmiddeleeuwse nederzetting bij Drempt, *OMROL, Nieuwe Reeks* 11, 29-31.
- Braat, W.C., 1931: Urnenveld bij Markelo, *OMROL, Nieuwe Reeks* 12, 13-18.
- Braat, W.C., 1935: Een vroeg middeleeuwse Saksische nederzetting in de buurtschap Rectum onder Wierden, *OMROL, Nieuwe Reeks* 16, 2-14.
- Braat, W.C., 1945: Twee vroegmiddeleeuwse burchten bij Keppel, *OMROL, Nieuwe Reeks* 26, 7-23.
- Braat, W.C., 1949: Een klein kringgreppurnenveld bij Stokkum, *OMROL, Nieuwe Reeks* 30, 7-9.
- Braat, W.C., 1954: Les colliers Germaniques d'Olst (prov. d' Overijssel), *OMROL, Nieuwe Reeks* 35, 1-7.
- Bradley, R., 2000: *An Archaeology of Natural Places*, London/New York.
- Bradley, R., 2002: *The past in prehistoric societies*, Londen/New York.
- Bradley, R., 2007: *The prehistory of Britain and Ireland*, Cambridge.
- Bradshaw, R.H.W./G.E. Hannon/A.M. Lister, 2003: A long-term perspective on ungulate-vegetation interactions, *Forest Ecology and Management* 181, 267-280.
- Brandt, K.H., 1967: *Studien über steinerne Äxte und Beile der jüngeren Steinzeit und der Stein-Kupferzeit Nordwestdeutschlands* (Münstersche Beiträge zur Vorgeschichtsforschung 2), Hildesheim.
- Brandt, R./B.J. Groenewoudt/K.L. Kvamme, 1992: An experiment in archaeological site location: modelling in the Netherlands using GIS techniques, *World Archaeology* 24-2, 268-282.
- Brants, A., 1835: Heidensche begraafplaatsen onder Gorssel, in Gelderland, kwartier Zutphen, *De vriend des Vaderlands* IX, 142-150.
- Brindley, A.L., 1986: Typochronology of TRB West Group pottery, *Palaeohistoria* 28, 93-107.
- Brinkkemper, O., 2003: Pollen uit een 14^e-eeuwse waterput van Zutphen-Looërenk, *Intern Rapport Archeobotanie ROB* 2003/1.
- Brinkkemper, O., 2008: Pollenonderzoek aan een Vroeg-Holocene veenlaag in Zuna's Hooilanden, *Interne Rapporten Archeobotanie RACM* 2008/01, Amersfoort.
- Broeke, J. ter, 1992: Onder de schotel van: Feike Miedema, *The Coinhunter Magazine* 41, 28-31.
- Broeke, P. van den, 1999: Een uitzonderlijk grafveld uit de IJzertijd in Nijmegen-Lent, *Ulpia Noviomagus* 7, Nijmegen.
- Broeke, P.W. van den, 2002: Een vurig afscheid? Aanwijzingen voor verlatingsrituelen in ijzertijd-nederzettingen, in: H. Fokkens/R. Jansen (red.), *2000 Jaar bewoningsdynamiek in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 45-61.
- Broeke, P. van den, 2005a: Zoutzieders aan de Noordzee. Zeezout voor het achterland, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de Prehistorie*, Amsterdam, 513-517.
- Broeke, P. van den, 2005b: Graven voor de goden. Riten en cultusplaatsen in de metaaltijden, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de Prehistorie*, Amsterdam, 659-677.
- Broeke, P. van den, 2005c: IJzersmeden en pottenbaksters. Materiële cultuur en technologie, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 603-625.
- Broeke, P.W. van den, 2005d: De brandstapel gemeden. Inhumatiegraven uit de ijzertijd, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 655-658.
- Broeke, P.W. van den, 2005e: Late bronstijd en ijzertijd: inleiding, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 477-489.
- Brokamp, B., 2007: *Landweren in Nederland (deel I Beschrijving, deel II Inventarisatie)*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Historische Geografie, Universiteit Utrecht.
- Brongers, J.A., 1972: *Vaassen, een akkercomplex uit de ijzertijd* (Archeologische Monumenten in Nederland 3), Bussum/Amersfoort.

- Brongers, J.A., 1976a: Material for a History of Dutch Archaeology up to 1922, *BROB* 26, 7-62.
- Brongers, J.A., 1976b: *Air photography and Celtic Field Research in the Netherlands* (Nederlandse Oudheden 6), Amersfoort, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Brongers, J.A., 2002: Een vroeg begin van de moderne archeologie. Leven en werken van Cas Reuvens (1793-1835), *NAR* 23.
- Brongers, J.A./P.J. Woltering, 1978: *De prehistorie van Nederland economisch-technologisch*, Haarlem.
- Brongers, J.A./S. Wynia, 2005: *Wie is wie in archeologie. Proeve van een biografisch woordenboek van in Nederland en directe omgeving tot ca 1960 op enigerlei wijze archeologisch actieven* (derde editie), ROB, Amersfoort.
- Broström, A., 2002: *Estimating Source Area of Pollen and Pollen Productivity in Cultural Landscapes of Southern Sweden. Developing a Palynological Tool for Quantifying past Plant Cover* (Lundqua Thesis 46), Lund.
- Broström, A./S. Sugita/M.-J. Gaillard/P. Pilesjö, 2005: Estimating Spatial Scale of Pollen Dispersal in the Cultural Landscape of Southern Sweden, *The Holocene* 15, 1-14.
- Brück, J., 1999a: Ritual and rationality: some problems of interpretation in European archaeology, *European Journal of Archaeology* 2, 313-344.
- Brück, J., 1999b: Houses, lifecycles and deposition on Middle Bronze Age settlements in southern England, *Proceedings of the Prehistoric Society* 65, 1-22.
- Bruijn, A., 1964: Tracé pijpleiding N.V. Nederlandse Gasunie, *Archeologisch Nieuws, NKNOB* 1964, afl. 6, *150-151.
- Bruins, T., 1993: Geologie van Gelderland in vogelvlucht, *Grondboor en Hamer* 1/2, 10-15.
- Brunaux, J.-L., 1986: *Les Gaulois. Sanctuaires et rites*, Parijs.
- Brunsting, H., 1947: Het grafheuvelonderzoek, in: Gelder, H.E. van/P. Glazema/G.A. Bontekoe/H. Halbertsma/W. Glasbergen (red.), *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenboek A.E. Van Giffen, directeur van het Biologisch-Archeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen 1922 – 17 juni – 1947*, Meppel, 223-253.
- Brus, D.J., 1985a: Het reliëf in de Achterhoek en de Lijmers (1), *Heidemijdschrift* 1985-2, 42-44.
- Brus, D.J., 1985b: Het reliëf in de Achterhoek en de Lijmers (2). Het Oostnederlands plateau, *Heidemijdschrift* 1985-3, 75-79.
- Brus, D.J., 1985c: Het reliëf in de Achterhoek en de Lijmers (slot), *Heidemijdschrift* 1985-4, 111-115.
- Bunting, M.J./M.-J. Gaillard/S. Sugita/R. Middleton/A. Broström, 2004: Vegetation Structure and Pollen Source Area, *The Holocene* 14, 651-660.
- Burricher, E., 1969: Das Zwillbrocker Venn, Westmünsterland, in moor- und vegetationskundlicher Sicht. Mit einem Beitrag zur Wald- und Siedlungsgeschichte seiner Umgebung (*Abhandlungen aus dem Landesmuseum für Naturkunde zu Münster in Westfalen* 31, heft 1), Münster.
- Burricher, E., 1970: Beziehungen zwischen Vegetations- und Siedlungsgeschichte im nordwestlichen Münsterland, *Vegatio* 20.
- Burricher, E., 1973: Die potentiële natürliche Vegetation in der Westfälischen Bucht (Erläuterungen zur Übersichtskarte 1 : 200.000), *Siedlung und Landschaft in Westfalen* 8, Münster.
- Burricher, E., 1976: Vegetationsräumliche Beziehungen in der Westfälischen Bucht. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft, *Abhandlungen aus dem Landesmuseum für Naturkunde zu Münster in Westfalen* 38 (1), 3-14.
- Bursch, F.C., 1929: Een Germaanse nederzetting bij Kotten, *OMROL, Nieuwe Reeks* 10, 43-39.
- Bursch, F.C., 1933: Die Becherkultur in den Niederlanden, *OMROL, Nieuwe Reeks* 14, 39-124.
- Bursch, F.C., 1938: Opgravingen in de buurtschap Livelde, gem. Lichtenvoorde, *OMROL, Nieuwe Reeks* 19, 5-10.
- Bursch, F.C., 1942: Onze urnenvelden, *OMROL, Nieuwe Reeks* 23, 48-77.
- Busschers, F.S., 2008: *Unravelling the Rhine. Response of a fluvial system to climate change, sea-level oscillation and glaciation*, proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Busschers, F.S./R.T. van Balen/K.M. Cohen/C. Kasse/H.J.T. Weerts/J. Wallinga/F.P.M. Bunnik, in druk: Response of the Rhine-Meuse fluvial system to Saalian ice-sheet dynamics, *Boreas*.

- Busschers, F.S./C. Kasse/R.T. van Balen/J. Vandenberghe/K.M. Cohen/H.J.T. Weerts/J. Wallinga/C. Johns/P. Cleveringa/F.P.M. Bunnik, 2007: Late Pleistocene evolution of the Rhine-Meuse system in the southern North Sea basin: imprints of climate change, sea-level oscillation and glacio-isostasy, *Quaternary Science Reviews* 26, 3216-3248.
- Butler, J.J., 1960: Drie bronsdepots van Bargerosterveld, *NDV* 69, 199-233.
- Butler, J.J., 1961: De Noordnederlandse fabrikanten van bijlen in de late bronstijd en hun produkten. Een bijdrage tot de omschrijving van de Hunze-Eems Industrie in de 8ste eeuw v. Chr., *NDV* 79, 199-233.
- Butler, J.J., 1963: Ook in de oudere Bronstijd bronsbewerking in Noord-Nederland?, *NDV* 81, 181-212.
- Butler, J.J., 1965: Ook eens iets voor dames. Een bijzonder facet van de Noordnederlandse bronsbewerking in de 8ste eeuw v. Chr., *NDV* 83, 163-198.
- Butler, J.J., 1969: *Nederland in de bronstijd*, Bussum.
- Butler, J.J., 1990: Bronze age metal and amber in the Netherlands (I), *Palaeohistoria* 32, 47-110.
- Butler, J.J., 1995/1996: Bronze Age metal and amber in the Netherlands (part II:1). Catalogue of flat axes, flanged axes and stopridge axes, *Palaeohistoria* 37/38, 159-243.
- Butler, J.J./J.A. Bakker, 1961: A forgotten Middle Bronze Age hoard with a Sicilian razor from Ommerschans (Overijssel), *Helinium* 1, 193-210.
- Butler, J./H. Fokkens, 2005: Van steen naar brons. Technologie en materiële cultuur, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de Prehistorie*, Amsterdam, 371-399.
- Butler, J.J./H. Steegstra, 1997/98: Bronze Age metal and amber in the Netherlands (II:2): catalogue of the palstaves, *Palaeohistoria* 39/40, 163-275.
- Butler, J.J./H. Steegstra, 1999/2000: Bronze Age Metal and Amber in the Netherlands (III : 1). Catalogue of the winged axes, *Palaeohistoria* 41/42, 127-147.
- Butler, J.J./H. Steegstra, 2000/2001: Bronze Age Metal and Amber in the Netherlands (III : 2). Catalogue of the socketed axes, part A, *Palaeohistoria* 43/44, 263-319.
- Butler, J.J./H. Steegstra, 2003/2004: Bronze Age Metal and Amber in the Netherlands (III : 2). Catalogue of the socketed axes, part B, *Palaeohistoria* 45/46, 197-300.
- Butler, J.J./H. Steegstra, 2005/2006: Bronze Age Metal and Amber in the Netherlands (III : 2). Catalogue of the socketed axes, part C, *Palaeohistoria* 47/48, 207-240.
- Butter, J., 1935: Zandwerven, *West-Frieslands Oud en Nieuw* IX, januari 1935, 66-70.
- Butter, J., 1935: Uit de praehistorie van Deventer en omstreken, *De Levende Natuur* 40, 115-123.
- Butter, J., 1940a: The excavation at Koerhuisbeek, Deventer, Netherlands. 1935-1937. Cadastre: C. 2, Ns 632-640, *Proceedings Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 43, 95-102.
- Butter, J., 1940b: Uit de praehistorie van Overijssel, *VMORG* 56, 71-86.
- Butter, J., 1941a: Praehistorische vondsten te Deventer en elders, *Geologie en Mijnbouw* 9, 262-270.
- Butter, J., 1941b: Uit de praehistorie van Overijssel. Aanvullingen en verbeteringen op het artikel in jaargang 40, *VMORG* 57, 36-39.
- Butter, J., 1941c: Mesolithicum in podsolprofielen in Beerser veld en Beerser veen bij Ommen, *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 58, 181-189.
- Butter, J., 1942: Eenige Acheuleenvormen uit Swanscombe, *Sociaal Geografische Mededeelingen* 2, 55-65.
- Butter, J., 1949: De vondsten bij het graven van de sluisput te Deventer, *Proceedings Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 52, 766-772.
- Butter, J., 1950: Podsolprofielen in de gemeente Ommen, *VMORG* 65, 1-9.
- Butter, J., 1955: The fluorine dating method. A useful help for finds in the valley of the river IJssel. The Netherlands. Ia, *Proceedings Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 58, 282-299.
- Butter, J., 1961: Le mésolithique à Ommen (1952-1953) et à Budel, *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles* 50, 59-63.
- Butter, J., 1965: Les épées de Ommen et de Nijenbeek (Hollande), *Extrait du Congrès Préhistorique de Monaco, XVIe session, 1959*, 312-315.

- Buurman, J., 1986: Graan in ijzertijd-silo's uit Colmschate, in: Heeringen, R.M. van (red.), Voordrachten gehouden te Middelburg ter gelegenheid van het afscheid van Ir. J.A. Trimpe Burger als provinciaal archeoloog van Zeeland, *NAR* 3, 67-73.
- Buurman, J., 1998: Verkooldde plantenresten uit afvalkuilen uit de Midden-Bronstijd op de RIELER ENK te Deventer, *Interne Rapporten Archeobotanie ROB* 1998/25.
- Buurman, J., 1991: Borculo, *JROB* 1990, 119.
- Buurman, J./A.D. Verlinde, 1985: Colmschate, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1982-1984*, *OHB* 100, 200-201.
- Byvanck, A.W., 1947: *Excerpta Romana, de bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland, III: Overblijfselen der Romeinse beschaving*, 's-Gravenhage (Rijks geschiedkundige publicatieën 89).
- Casparie, W.A., 1973: Pollen Analytical Investigation of the Subsoil of the Gammelke Burial Mound II, in: Verlinde, A.D., 1973a: Two Barrows from the Middle Bronze Age at Gammelke, Municipality of Weerselo, Province of Overijssel (appendix), *BROB* 23, 120-121.
- Casparie, W.A., 1987: Bog trackways in the Netherlands, *Palaeohistoria* 29, 35-65.
- Casparie, W.A./W. Groenman-van Waateringe, 1980. Palynological Analysis of Dutch Barrows, *Palaeohistoria* 22, 7-65.
- Casparie, W.A./J.G. Streefkerk, 1992: Climatological, stratigraphic and palaeo-ecological aspects of mire development, in: Verhoeven, J.T.A. (ed.), *Fens and bogs in the Netherlands; Vegetation, history, nutrient dynamics and conservation* (Geobotany 18), Deventer, 81-129
- Chatwin, D./M. Gardiner, 2005: Rethinking the Early Medieval Settlement of Woodlands. Evidence from the western Sussex Weald, *Landscape History* 27, 31-49.
- Cheyette, F.L., 2008: The disappearance of the ancient landscape and the climatic anomaly of the early Middle Ages: a question to be pursued, *Early Medieval Europe* 16 (2), 127-165.
- Clason, A.T., 1967: The animal bones (appendix 2), in: Es, W.A. van, *Wijster. A native village beyond the imperial frontier 150-425 A.D.*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 574-579.
- Clason, A.T., 1983: Worked and unworked antlers and bone tools from Spoolde, De Gaste, the IJsselmeerpolders and adjacent areas, *Palaeohistoria* 25, 77-130.
- Clevis, H., 1998: Ruud van Beek, in: Clevis, H./H. Jansen/J. de Jong (red.), *ABZ* 4, 8-11.
- Clevis, H./M. Klomp (red.), 2005: *Havezate Werkeren. De heren van Werkeren en hun kasteel*, Zwolle.
- Clevis, H./T. Lantau (ed.), 2004: Verleden bossen. De opgraving van een moerasbos in Zwolle Stadshagen, *Archeologische Rapporten Zwolle* 16.
- Clevis, H./A.D. Verlinde (red.), 1991: *Bronstijdboeren in Ittersumerbroek. Opgraving van een bronstijdnederzetting in Zwolle-Ittersumerbroek*, Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek, Kampen.
- Cohen, K.M., 2007: *Het ontstaan van de Geldersche IJssel*, lezing 46^e Belgisch-Nederlandse Palynologendagen (13-9-2007), Arnhem.
- Cohen, K.M./H.J.A. Berendsen/E. Stouthamer/H. Kempen, in voorb.: *Zand in Banen – Zanddiepteattentiekaart van het IJsseldal en IJsseldelta / Sand-depth maps of the IJssel valley and IJssel delta*, Universiteit Utrecht/Provincie Gelderland.
- Cohen, K.M./Q. Lodder, 2007: Paleogeografie en veiligheid tegen overstromen. De bruikbaarheid van inzichten in de ontwikkeling van de Nederlandse delta in de laatste 5000 jaar voor het kwantitatief begrenzen van overstromingsmagnitudes en -frequenties, *RIZA-rapport* 2007.016.
- Cohen Stuart, C.D.R., 2002: Havezate De Kamp, gemeente Neede. Een archeologisch onderzoek, *RAAP-notitie* 221.
- Colquhoun, I./ C.B. Burgess, 1988: *The swords of Britain*, München (Prähistorische Bronzefunde 4/5).
- Cordfunke, E.H.P./M. Eickhoff/R.B. Halbertsma/P.H.D. Leupen/H. Sarfatij (red.), 2007: *'Loffelijke verdiensten van de archeologie'. C.J.C. Reuvens als grondlegger van de moderne Nederlandse archeologie*, Hilversum.

- Cowen, J.D., 1967: The Hallstatt sword of bronze on the continent and in Britain, *Proceedings of the Prehistoric Society* 33, 377-454.
- Crombé, P., 1993: Tree-fall Features on Final Palaeolithic and Mesolithic Sites situated on Sandy Soils, *Helinium* 33, 50-66.
- Crombé, P./Y. Perdaen/J. Sergeant, 2006: Extensive Artefact Concentrations: Single Occupations or Palimpsests? The Evidence from the Early Mesolithic Site of Verrebroek 'Dok' (Belgium), in: Kind, C.-J., (ed.), *After the Ice Age. Settlements, subsistence and social development in the Mesolithic of Central Europe* (Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg 78), Stuttgart, 237-243.
- Crombé, P./M. Strydonck/V. Hendrix, 1999: AMS-dating of antler mattocks from the Schelde river in northern Belgium, *Notae Prehistoricae* 19, 111-119.
- Cruyningen, P. van, 2002: Landgoederen in de Graafschap, in: Cruyningen, P.J. van/A. Punt/J.A. van Zuijlen (red.), *De Graafschap. Landschap, landgoederen, landbouw, boerderijen*, Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Arnhem, 17-26.
- Cruyningen, P. van, 2003: Landgoederen, landbouw en landschap in de Noordwestelijke Achterhoek, 1825-1950, in: Gerding, M.A.W. (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, Groningen, 85-110.
- Cruyningen, P. van, 2005: *Landgoederen en landschap in de Graafschap* (Historische Publicaties Gelderland, deel 5), Utrecht.
- Cuijpers, A.G.F.M., 1994: Crematierresten uit de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd in Overijssel, *Interne Rapporten ROB/afd. Natuurwetenschappen* 10.
- Cuijpers, A.G.F.M., 1996: Raalte-de Zegge, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1995, OHB* 111, 144-146.
- Cuijpers, A.G.F.M., 2008: Crematierresten, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschiedenis landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 77-78.
- Cuijpers, A.G.F.M./H. Schutkowski, 1993: Histological age determination of the cremated human bones from the urnfields of Deventer-'t Bramelt and Markelo Friezenberg, *Helinium* 33, 99-107.
- Davidson, K., 1976: Single-grave pottery from Danish bogs, *Acta Archaeologica* 47, 161-167.
- Daniels, A.G.H., 1964: A Contribution to the Investigation of the Holocene History of the Beech in the Eastern Netherlands, *Acta Botanica Neerlandica* 13, 66-75.
- Deeben, J., 1988: The Geldrop sites and the Federmesser occupation of the Southern Netherlands, in: M. Otte (red.), *De la Loire à l'Oder. Les civilisations Paléolithique final dans le nord-ouest européen*, Oxford (BAR International Series 444-I), 357-379.
- Deeben, J./N. Arts, 2005: Van jagen op de toendra naar jagen in het bos. Laat-paleolithicum en vroeg-mesolithicum, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 139-165.
- Deeben, J./O. Brinkkemper/B.J. Groenewoudt/R.C.G.M. Lauwerier, 2006: Een Federmesser-site van de Enterse akkers (Gemeente Wierden, Overijssel), in: Groenewoudt, B.J./R.M. van Heeringen/G.H. Scheepstra (red.), *Het zandeilandenrijk van Overijssel. Bundel verschenen ter gelegenheid van de pensionering van A.D. Verlinde als archeoloog in, voor en van Overijssel*, *NAR* 22, 49-82.
- Deeben, J./W. Derickx/B. Groenewoudt, 2008: Toelichting bij de kaart van Hoog Nederland met afgedekte pleistocene sedimenten, in: Deeben, J.H.C. (red.), *De Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden, derde generatie*, *RAM* 155, 51-60.
- Deeben, J./J. van Doesburg/B. Groenewoudt, 2007: Een inleiding op essen, plaggendekken en enkeerdgronden in het historische cultuurlandschap, in: Doesburg, J. van/M. de Boer/J. Deeben/B. Groenewoudt/T. de Groot (red.), *Essen in zicht. Essen en plaggendekken in Nederland: onderzoek en beleid*, *NAR* 34, 9-20.
- Deeben, J./B.J. Groenewoudt, 1999: Vondsten uit de Steentijd onder esdekken, *Archeologie* 9, 53-98.

- Deeben, J./D.P. Hallewas/J. Kolen/R. Wiemer, 1997: Beyond the Crystal Ball. Predictive Modelling as a Tool in Archaeological Heritage Management and Occupation History, in: Willems, W.J.H./H. Kars/D.P. Hallewas, (eds.), *Archaeological Heritage Management in the Netherlands. Fifty Years State Service for Archaeological Investigations*, Assen/Amersfoort, 76-118.
- Deeben, J./R. Lauwerier, 2004a: Een nederzetting uit de Federmesser-traditie, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2003*, 109-113.
- Deeben, J./R. Lauwerier, 2004b: De *Federmesser* site Wierden/Enterse Akkers/HS, in: Hulst, R.A., 2004: Wierden, Enter-De Akkers. Definitief archeologisch onderzoek, *BAAC-rapport* 02.038, 95-98.
- Deeben, J./E. Rensink, 2005: Het Laat-Paleolithicum in Zuid-Nederland, in: Deeben, J./E. Drenth/M. van Oorsouw/L. Verhart, *De Steentijd van Nederland (Archeologie 11/12)*, 171-199.
- Deinse, J.J. van, 1925a: Jan de Urnengraver, in: Deinse, J.J. van, *Uit het land van katoen en heide. Oudheidkundige en folkloristische schetsen uit Twente*, tweede vermeerderde druk, Enschede, 412-420.
- Deinse, J.J. van, 1925b: Over Dondersteen en Bijgeloof, in: Deinse, J.J. van, *Uit het land van katoen en heide. Oudheidkundige en folkloristische schetsen uit Twente*, tweede vermeerderde druk, Enschede, 102-111.
- Deinse, J.J. van, 1932: De Altaarsteen der Tuïhanti of Tubanten. In de afdeling Oudheidkamer Twente van het Rijksmuseum Twenthe, in: *Twentsch Dagblad Tubantia*, Vrijdag 14 October 1932.
- Deinse, J.J. van, 1939: *Uit het land van katoen en heide. Oudheidkundige en folkloristische schetsen uit Twente*, deel II, Enschede.
- Demoed, H.B., 1987: *Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw*, Zutphen.
- Derks, T., 1998: *Gods, temples and ritual practice. The transformation of religious ideas and values in Roman Gaul* (Amsterdam Archaeological Studies 2), Amsterdam.
- Desittere, M., 1968: *De urnenveldenkultuur in het gebied tussen Neder-Rijn en Noordzee*, Brugge.
- Diepeveen-Jansen, M./R. Schrijvers, 2005: Cobercoterrein te Rijssen-Holten. Een inventariserend veldonderzoek (IVO) met boringen, *Vestigia-rapport* V231 1573-9406.
- Dijkstra, J./T.A. Goossens, 2002: Aanvullend archeologisch onderzoek in Heeten (plangebied Hordelman), gemeente Raalte, *ADC-rapport* 132.
- Dirckx, G.H.P., 1997: ...ende men men sal van een erve ende goedt niet meer dan een trop schaepe holden. Historische begrazing van gemeenschappelijke weidegronden in Gelderland en Overijssel, *DLO-Staringcentrum rapport* 499, Wageningen.
- Dirckx, G.H.P., 1998: *Wood-pasture in Dutch Common Woodlands and the Deforestation of the Dutch Landscape*, in: Kirby K.J. /Ch. Watkins (eds.), *The Ecological History of European Forests*, Walingford, 53-62.
- Dirks, J., 1886: De vondsten van Onna en Feins, beschreven en toegelicht, *De Vrije Fries*, zestiende deel, derde reeks, vierde deel, 312-385.
- Doorninck, J.I. van, 1894: *De cameraars-rekeningen van Deventer*, derde deel, tweede stuk, Deventer.
- Drenth, E., 2005: Het Laat-Neolithicum in Nederland, in: Deeben, J./E. Drenth/M. van Oorsouw/L. Verhart, *De Steentijd van Nederland (Archeologie 11/12)*, 333-365.
- Drenth, E./O. Brinkkemper/R.C.G.M. Lauwerier, 2008: Single Grave Culture Settlements in the Netherlands: the state of the affairs anno 2006, in: Dörfler, W./J. Müller (ed.), *Umwelt Wirtschaft Siedlungen im dritten vorchristlichen Jahrtausend Mitteleuropas und Südkandiaviens* (Offa Bücher 84), Neumünster, 149-181.
- Drenth, E./A.E. Lanting, 1991: De chronologie van de Enkelgrafcultuur in Nederland: enkele voorlopige opmerkingen, *Paleo-aktueel* 2, 42-46.
- Drenth, E./W. Prummel, 2005: De versieringswijze van twee TRB-potten uit hunebed G2 (Glimmer Es, gemeente Haren)(Gr.), *Paleo-Aktueel* 17, 63-68.
- Duineveld, M., 2006: *Van oude dingen, de mensen die voorbij gaan... Over de voorwaarden meer recht te kunnen doen aan de geverdeerde cultuurhistorie van groepen burgers*, proefschrift Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Duineveld, M./J. Lengkeek, 2004: Biografieën van het landschap, in: M. Duineveld/M. Koedoot/J. Lengkeek, *Constructies van beton & Iemand die tegen zijn hond zegt 'vlieg'. Zes beschouwingen over de omgang met en de betekenissen van 'erfgoed' in de context van maatschappelijke processen, landschap en ruimtelijke ordening*, Wageningen.

- Dupont, L.M., 1985: *Temperature and rainfall variation in a raised bog ecosystem. A palaeoecological and isotope-geological study*, Amsterdam.
- Eckert, J., 1986: Ein Mittel- und jungneolithischer Siedlungsplatz bei Nottuln, Kreis Coesfeld. Bericht über die Ausgrabungen 1983-1984, *Ausgrabungen und Funde in Westfalen-Lippe* 4, 39-64.
- Eeltink, N., 2003: Proefsleuven aan de Zweedsestraat: historische en prehistorische waterwinning. Een aanvullend archeologisch onderzoek bij Colmschate (gemeente Deventer), *RAD* 12.
- Eeltink, N.T.D./Y. den Otter, 2006: Rijssen, Coberco-terrein. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, *BAAC-rapport* 06.098.
- Eeltink, N.T.D./E. Smits, 2007: *Het urnenveld van Rossum (Ov.): opgraving Kulturhus* (concept), BAAC bv, Den Bosch/Deventer.
- Eickhoff, M., 2003: *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme*, Amsterdam.
- Elzinga, G., 1956: *Onder zand en klei vandaan. Wat de bodem van Gelderland vertelt over de mensen die hier van de ijstijden tot de vroege middeleeuwen hebben geleefd*, Gelderse Archeologische Stichting, Arnhem.
- Elzinga, G., 1965: Lochem, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1965*, afl. 1, *5.
- Enkevort, H. van/T. de Groot/H. Hiddink/W.Vos, 2005: De Romeinse tijd in het midden-Nederlandse rivierengebied en het zuid-Nederlands dekzand- en lössgebied, NOaA hoofdstuk 18 (versie 1.0)(www.noaa.nl), 1-44.
- Enkevort, H. van/J. Thijssen (red.), 2005: *In de schaduw van het Noorderlicht. De Gallo-Romeinse tempel van Elst-Westeraam* (Archeologische Berichten Nijmegen 6), Abcoude/Nijmegen.
- Enderman, M., 2002: De ontwikkeling van de boerderij in de Achterhoek, in: Cruyningen, P.J. van/A. Punt/J.A. van Zuijlen (red.), *Historisch boerderij-onderzoek 2002, Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek Jaarverslag 2001*, 39-45.
- Engelen, C., 1916: *Catalogus van voorwerpen in de oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap* (tweede vermeerderde druk), Zutphen.
- Engelen, C. 1932: *Catalogus van voorwerpen in het stedelijk museum te Zutphen, oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap* (derde vermeerderde druk), Zutphen.
- Ente, P.J., 1973/1974: De IJsseldelta, *Kamper Almanak 30 oktober 1973-1974*, 137-164.
- Entrop, P.J., 1772: *Geographische beschrijving van de provincie van Gelderland*, Amsterdam.
- Erdbrink, D.P./J. Tacoma, 1968: Drie fossiele menselijke overblijfselen uit het stroomgebied van IJssel en Vecht, *VMORG* 83, 1-8.
- Erdrich, M., 1996: *Rom und die Barbaren. Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze seit der späten römischen Republik bis zum Gallischen Sonderreich*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Erdrich, M., 1998: Terra Nigra-Fußschalen wie Chenet 342 oder Gellep 273: eine salisch-fränkische Keramikgattung, *Germania* 76-2, 875-884.
- Erdrich, M./H.M. van der Velde, 2007: Metalen voorwerpen uit Heeten, in: Velde, H.M. van der, (red.), *Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzettingen uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in Centraal Salland* (ADC-monografie 1), 233-243.
- Es, W.A. van, 1964: Mercurius at Dalfsen, *BABesch* 39, 167-173.
- Es, W.A. van, 1967: *Wijster. A native village beyond the imperial frontier 150-425 A.D.*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Es, W.A. van, 1973: Roman-period settlement on the Free-Germanic soil of Drenthe, Overijssel and Gelderland, *BROB* 23, 273-280.
- Es, W.A. van, 2006: Dr. A.D. Verlinde, archeoloog in, voor en van Overijssel, 1 maart 1969 – 1 mei 2002, in: Groenewoudt, B.J./R.M. van Heeringen/G.H. Scheepstra (red.), *Het zandeilandenrijk van Overijssel. Bundel verschenen ter gelegenheid van de pensionering van A.D. Verlinde als archeoloog in, voor en van Overijssel*, *NAR* 22, 11-24.

- Es, W.A. van/M. Miedema/S.L. Wynia, 1985: Eine Siedlung der römischen Kaiserzeit in Bennekom, Provinz Gelderland, *BROB* 35, 533-652.
- Es, W.A./A.D.Verlinde, 1977: Overijssel in Roman and Early-Medieval Times, *BROB* 27, 7-89.
- Es, W.A. van/A.D.Verlinde, 1997: Ruud van Beek en zijn betekenis voor de archeologie, *Westerheem* 46-5, 19-21.
- Esmonde Cleary, S., 1995: Changing Constraints on the Landscape AD 400-600, in: Hooke, D./S. Burnell (ed.), *Landscape and Settlement in Britain AD 400-1066*, Exeter, 11-26.
- Essink, M./J. Hielkema, 1997/1998: Rituele depositie van bronzen voorwerpen in Noord-Nederland, *Palaohistoria* 39/40, 277-321.
- Fermin, B., 2005: Spiekers bij laag water zeuk'n. Archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis rond het huis 'De Revelhorst', *ZAP* 16.
- Fermin, B., 2007: Een rondje om de Warnsveldse kerk. Archeologisch proefsleuvenonderzoek op het Kerkplein te Warnsveld, *ZAP* 30.
- Fermin, H.A.C., 2008a: Steentijd, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 43-83.
- Fermin, H.A.C., 2008b: Weefgewichten, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 231-235.
- Fermin, H.A.C., 2008c: Waterputten, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 189-193.
- Fermin, H.A.C., 2008d: Ecologie en landschapontwikkeling, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 421-451.
- Fermin, H.A.C., 2008e: Spinklossen, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 235-236.
- Fermin, B./M. Groothedde, 2005a: Onder de wortels van de Kaardebol. Prehistorische meanders van de Schouwlaak in Zutphen, *ZAP* 15.
- Fermin, B./M. Groothedde, 2005b: Het verleden van Warnsveld verkend. Archeologische waarnemingen bij de cunetbegeleiding rond de Bonendaal en het proefsleuvenonderzoek bij Den Bouw (Abersonplein 9) in 2004-2005 te Warnsveld, *ZAP* 18.
- Fermin, B./M. Groothedde, 2005c: Laan naar Eme 2004 (LnE 101). Bewoningssporen uit de Late Bronstijd op de middeleeuwse enk Ovesthamme, *ZAP* 11.
- Fermin, H.A.C./M. Groothedde, 2006a: De Zutphense ringwalburg van de 9^e tot de 14^e eeuw. Nieuwe gegevens en inzichten uit archeologisch onderzoek en boringen op de Zutphense markten, *ZAP* 22.
- Fermin, B./M. Groothedde, 2006b: Chamaven op de Nieuwstad. Een Frankisch erf en de overgang van hout- naar baksteenbouw in de late middeleeuwen aan de Isendoornstraat in Zutphen, *ZAP* 25.
- Fermin, B./M. Groothedde, 2006c: Het diftarproject in Zutphen. 25 verhalen uit de middeleeuwse stad, *ZAP* 23.
- Fermin, B./M. Groothedde, 2006d: Tussen de Schullentoren en de Kruittoren. Archeologisch onderzoek bij de westelijke stadsmuur van de Nieuwstad tijdens de herinrichting van het Stationsplein te Zutphen in 2006, *ZAP* 26.
- Fermin, B./M. Groothedde, 2007: Een zeshonderd jaar oud geheim in de Vaaltstraat. Archeologisch onderzoek in het huis en de beerput van Vaaltstraat 4 in Zutphen, *ZAP* 28.

- Fermin, B./M. Groothedde, 2008: 'Oppidum Sutphaniense'. Archeologisch onderzoek naar de oudste defensieve werken van Zutphen, de 13^e-eeuwse bebouwing en een 18^e-eeuwse afvalput in de kelders van Houtmarkt 63c te Zutphen, *ZAP* 41.
- Finke, W., 1980: Die Jungsteinzeit im westlichen und zentralen Münsterland, *Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern*, Band 45, 67-86.
- Florschütz, F., 1933: Uitkomsten van nadere onderzoekingen van venen in het Oosten van Nederland, in: *Handelingen van het XXIVe Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres, gehouden op 18, 19 en 20 april 1933 te Wageningen*.
- Florschütz, F., 1957: Over twee 'geijkte' pollen- en sporendiagrammen uit de omgeving van Vriezenveen, *Boor en Spade* VII, 174-178.
- Florschütz, F./E.C. Wassink, 1935: Untersuchungen an Niederländischen mooren. H. Vriezenveen; J. Roswinkel, *Recueil des travaux botaniques néerlandais* 32, 438-452.
- Fokkens, H., 1986: From shifting cultivation to short fallow cultivation: Late Neolithic culture in the Netherlands reconsidered, in: Fokkens, H./P. Banga/M. Bierma (red.), *Op zoek naar mens en materiële cultuur. Feestbundel aangeboden aan J.D. van der Waals ter gelegenheid van zijn emeritaat*, Groningen, 5-19.
- Fokkens, H., 1994a: Palencirkels in Ittersumerbroek: hutten, schaapskooien, zonnekalenders of gewoon fantasie?, *Spiegel Historiae* 29, 176-178.
- Fokkens, H., 1994b: Cirkels in Zwolle?, *Spiegel Historiae* 29, 176-178.
- Fokkens, H., 1998: *Drowned landscape. The Occupation of the Western Part of the Frisian-Drentian Plateau, 4400 BC-AD 500*, Assen.
- Fokkens, H., 2001: The periodisation of the Dutch Bronze Age. A critical review, in: Metz, W.H./B.L. van Beek/H. Steegstra (eds.), *Patina. Essays presented to Jay Jordan Butler on the occasion of his 80th birthday*, 241-262.
- Fokkens, H., 2005: Laat-neolithicum, vroege en midden-bronstijd: inleiding, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 357-369.
- Fokkens, H./S. Arnoldussen, 2008: Towards new models, in: Arnoldussen, S./H. Fokkens (ed.), *Bronze Age settlements in the Low Countries*, Oxford, 1-16.
- Fokkens, H./N. Roymans (red.), 1991: Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de lage Landen, *NAR* 13.
- Fontijn, D.R., 1996a: De bewoning krijgt vorm. Nederzettingssporen uit de Bronstijd en de IJzertijd op de Leestense Enk, in: Groothedde, M. (ed.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, 37-48.
- Fontijn, D.R., 1996b: Het eerste Eme? Bewoning in de Late IJzertijd en Romeinse tijd in de Ooyerhoek, in: Groothedde, M. (ed.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, Zutphen, 49-56.
- Fontijn, D.R., 1996c: Aardewerk uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd, in: Groothedde, M. (ed.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, Zutphen, 57-65.
- Fontijn, D.R., 1996d: Socialising Landscape. Second thoughts about the cultural biography of urnfields, *Archaeological Dialogues* 3, 77-87.
- Fontijn, D.R., 2001: Rethinking ceremonial dirks of the Plougrescant-Ommerschans type. Some thoughts on the structure of metalwork exchange, in: Metz, W.H./B.L. van Beek/H. Steegstra (eds.), *Patina. Essays presented to Jay Jordan Butler on the occasion of his 80th birthday*, 263-280.
- Fontijn, D.R., 2002a: *Sacrificial landscapes. Cultural biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, c. 2300-600 BC* (Analecta Praehistorica Leidensia 33-34), proefschrift Universiteit Leiden, Leiden.
- Fontijn, D.R., 2002b: Het ontstaan van rechthoekige 'cultusplaatsen', in: Fokkens, H./R. Jansen (red.), *2000 Jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 149-172.
- Fontijn, D.R./A.G.F.M. Cuijpers, 1999: Prehistoric stone circles, stone platforms and a ritual enclosure from Nijmegen, *BROB* 45, 157-187.

- Fremersdorf, F., 1934: Bruchstücke einer Terrakottengruppe der 'drei Matronen' aus Holland, *NDV* 52, 94-97.
- Fyfe, R.M./S.J. Rippon, 2004: A landscape in transition? Palaeoenvironmental evidence for the end of the 'Romano-British' period in South West England, in: Collins, R./J. Gerrard (eds.), *Debating Late Antiquity in Britain AD 300-700*, *British Archaeological Report British series* 365, Oxford, 33-42.
- Geel, B. van, 1972: Palynology of a section from the raised peat bog 'Wietmarscher Moor', with special reference to fungal remains, *Acta Botanica Neerlandica* 21 (3), 261-284.
- Geel, B. van, 1976: *A paleoecological study of holocene peat bog sections, based on the analysis of pollen, spores and macro and microscopic remains of fungi, algae, cormophytes and animals*, proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Geel, B. van, 1996: Archaeological and paleoecological indications of an abrupt climate change in the Netherlands, and evidence for climatological teleconnections around 2650 BP, *Journal of Quaternary Science* 11, 451-460.
- Geel, B. van/S.J.P. Bohncke/H. Dee, 1981: A Palaeoecological Study from an Upper Late Glacial and Holocene Sequence from 'De Borchert' The Netherlands, *Review of Palaeobotany and Palynology* 31, 347-448.
- Geel, B. van/J. Buurman/H.T. Waterbolk, 1996: Archaeological and palaeoecological indications of an abrupt climate change in the Netherlands, and evidence for climatic teleconnections around 2650 B.C., *Journal of Quaternary Science* 11, 451-460.
- Geel, B. van/J. Buurman/H.T. Waterbolk, 1997: Abrupte veranderingen in delta 14C rond 2700 BP in paleoklimatologisch en archeologisch perspectief, in: Hallewas, D.P./G.H. Scheepstra/P.J. Woltering (eds.), *Dynamisch Landschap. Archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*, Amersfoort, 153-172.
- Geel, B. van/G.R. Coope/T. van der Hammen, 1989: Palaeoecology and stratigraphy of the Lateglacial type section at Usselo (the Netherlands), *Review of Palaeobotany and Palynology* 60, 25-129.
- Geel, B. van/L. de Lange/J. Wiegers, 1984: Reconstruction and interpretation of the local vegetational succession of a Lateglacial deposit from Usselo (the Netherlands), based on the analysis of micro- and macrofossils, *Acta Botanica Neerlandica* 33, 535-546.
- Geerts, G.J., 1990: Goor, de oude en de nieuwe stad, *OHB* 105, 7-13.
- Geerts, G.J., 2002: *Weldam. De geschiedenis van een landgoed*, Hengelo.
- Geesink, J., 1949: Verslag van het museum over 1948, *VMORG* 64, XXIX-XXXV.
- Gelder, H.E. van/J.S. Boersma, 1967: *Munten in muntvondsten* (Fibulareeks 35), Bussum.
- Genabeek, R. van, 2001: Een Karolingisch erf in Warnsveld: Archeologisch onderzoek aan de Hofweg in Warnsveld, *Westerheem* 50, 142-151.
- Genders, C., 1978: *Museumboek voor Gelderland*, Bosch & Keunings Museumboeken, Baarn.
- Gerding, M.A.W., 1995: *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550-1950* (A.A.G. Bijdragen 35), Wageningen.
- Gerritsen, F.A., 1999: To build and to abandon. The cultural biography of late prehistoric houses and farmsteads in the southern Netherlands, *Archaeological Dialogues* 6, 78-114.
- Gerritsen, F., 2003: *Local Identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region* (Amsterdam Archaeological Studies 9), Amsterdam.
- Gerritsen, F./P. Jongste/L. Theunissen, 2005: De late prehistorie in Noord-, Oost- en Zuid-Nederland en het rivierengebied, NOaA hoofdstuk 17 (versie 1.0)(www.noaa.nl), 1-44.
- Gevers, A.J./A.J. Mensema, 1983: *De havezaten in Salland en hun bewoners*, Alphen aan den Rijn.
- Gevers, A.J./A.J. Mensema, 1995: *De havezaten in Twente en hun bewoners*, Zwolle.
- Giffen, A.E. van, 1924: Het verstoorde hunebed op de Eeze bij Steenwijk, *VMORG* 41, 56-71.
- Giffen, A.E. van, 1927: *De hunebedden in Nederland*, Utrecht.
- Giffen, A.E. van, 1934: Oudheidkundige aanteekeningen over Drentsche vondsten, *NDV* 52, 85-116.
- Giffen, A.E. van, 1935: Het Ballooërveld, n.d. van Balloo, gem. Rolde, *NDV* 53, 67-116.
- Giffen, A.E. van, 1949: Het 'Noordse Veld' bij Zeijen, gem. Vries: opgravingen in 1944, *NDV* 67, 93-122.

- Gijn, A.L. van, 2002: Het vuursteen uit het hunebed van Mander, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 2001, OHB* 117, 229-232.
- Gijn, A. van/J.A. Bakker, 2005: Hunebedbouwers en steurvisser. Midden-neolithicum B: trechterbekercultuur en Vlaardingen-groep, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 281-306.
- Gijn, A. van/L. Louwe Kooijmans, 2005: Vroeg- en midden-neolithicum: inleiding, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 203-218.
- Gijn, A. van/H.T. Waterbolk, 1984: The colonisation of the salt marshes of Friesland and Groningen. The possibility of a transhumant prelude, *Palaeohistoria* 26, 101-122.
- Gimingham, C.H., 1975: *An introduction to heathland ecology*, Edinburgh.
- Glasbergen, W., 1948: *Verkenning Eibergen (gem. Eibergen)*, ongepubliceerd rapport ROB, Amersfoort.
- Glasbergen, W., 1954a: Barrow Excavations in the Eight Beatitudes. The Bronze Age cemetery between Toterfout & Halve Mijl, North Brabant. I. The Excavations, *Palaeohistoria* 2, 1-134.
- Glasbergen, W., 1954b: Barrow Excavations in the Eight Beatitudes. The Bronze Age cemetery between Toterfout & Halve Mijl, North Brabant. II. The Implications, *Palaeohistoria* 3, 1-204.
- Glasbergen, W., 1956: Het Britse cultuurmerk in de bronstijd van Brabant en westelijk Nederland, *Westerheem* 5, 18-23, 34-39.
- Glasbergen, W., 1957: *De urn van Toterfout en de reformatie van de Britse bronstijd*, Groningen (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 8).
- Glasbergen, W., 1961: Aardewerk van de trechterbekercultuur uit Kisveld bij Neede (Gld.), *Helinium* I-1, 43-47.
- Glasbergen, W., 1969: *Nogmaals HVS/DKS*, Haarlem (Haarlemse Voordrachten 28).
- Godfrey, E./M. van Nie, 2001: Raalte-Heeten, germaans ijzer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 2000, OHB* 116, 178-179.
- Gossink, G., 2006: *De Scheper, historisch museum Eibergen. Een bezoek meer dan waard!*, Stichting Museum De Scheper/Gossink Publiciteit Eibergen, Eibergen.
- Gotjé, W., 1993: *De Holocene laagveenontwikkeling in de randzone van de Nederlandse kustvlakte (Noordoostpolder)*, proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Goutbeek, A., 1974: Een Jong Paleolithische vuursteen werkplaats aan de Overijsselse Vecht bij Gramsbergen, *Westerheem* 23, 306-314.
- Goutbeek, A., 1979: Prehistorische vondsten langs de Overijsselse Vecht, *Westerheem* 28, 95-105.
- Goutbeek, A./A.D. Verlinde, 1980: Rechteren, gem. Dalftsen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1978/1979, OHB* 95, 199-203.
- Goutbeek, A./G.J. Wijnberger, 1972: Een urn uit de late Bronstijd in Varsen, gemeente Ommen, *Westerheem* 21, 236-238.
- Gouw, M.J.P./G. Erkens, 2007: Architecture of the Holocene Rhine-Meuse delta (The Netherlands) – A result of changing external controls, *Netherlands Journal of Geosciences* 86, no. 1, 23-54.
- Graaf, B. de, 1994: Archeologisch onderzoek naar de restanten van de 'havesathe Fokkinck' in het Hambroek te Borculo in 1990, *Kleine Reeks. Verhalen over de geschiedenis van de heerlijkheid Borculo* 2, Stichting Stad en Heerlijkheid Borculo, 27-43.
- Graaf, J. de, 1926: *Uit Gorssels verleden. Bijdrage tot de geschiedenis van het platteland*, Arnhem.
- Groenendijk, H.A., 1987: *Op zoek naar de horizon. Het landschap van Oost Groningen en zijn bewoners tussen 8000 voor Chr. en 1000 na Chr.* (Regio- en Landschapsstudies nr. 4), Stichting Historisch Onderzoek en Beleid, Groningen.
- Groenewoudt, B., 1984: IJzertijdvondsten uit Colmschate. De inhoud van een zestal afvalkuilen, *Westerheem* 33, 46-63.
- Groenewoudt, B., 1986a: Colmschate-Kloosterlanden, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1985, OHB* 101, 139-140.
- Groenewoudt, B., 1986b: Een 12de-eeuwse boerderij bij Colmschate (gem. Deventer), *Westerheem* 35, 230-235.

- Groenewoudt, B.J., 1987a: Deventer-Kloosterlanden: Pottery and Settlement traces from the Merovingian Period, *BROB* 37, 225-243.
- Groenewoudt, B.J., 1987b: Markelo: Borkeld & Elsenerveld. Een archeologische inventarisatie van afgeplagde heide in het natuurreservaat Borkeld en Elsenerveld (gemeente Markelo), *RAAP-rapport* 8.
- Groenewoudt, B.J., 1989a: Prehistorische woonplaatsen in een landschap, *Landschap* 6, 301-317.
- Groenewoudt, B.J., 1989b: Colmschate, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1988, OHB* 104, 167-169.
- Groenewoudt, B.J., 1989c: Enter, gem. Wierden, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1988, OHB* 104, 175-177.
- Groenewoudt, B.J., 1990a: Colmschate, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1989, OHB* 105, 145-146.
- Groenewoudt, B.J., 1990b: Elsen, gemeente Markelo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1989, OHB* 105, 138-141.
- Groenewoudt, B.J., 1991: De prehistorie van 'Ter Hunnepe', *Westerheem* 40, 347-352.
- Groenewoudt, B., 1993: Opsporing verzocht. Een verkennend vooronderzoek naar Bronstijdboerderijen in Zwolle-Ittersumerbroek, *ABZ* 1, 22-32.
- Groenewoudt, B.J., 1994a: Prospectie, waardering en selectie van archeologische vindplaatsen: een beleidsgerichte verkenning van middelen en mogelijkheden, *NAR* 17, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Groenewoudt, B.J., 1994b: Archeologisch onderzoek van een 12de-eeuwse hof te Raalte, in: Barends, F.F./H. Hannink/C. van Heel (red.), *Over Salland en de Sallanders*, Zwolle, 17-21.
- Groenewoudt, B.J., 1995: Delden-Raesfelt; controle van een verkennend onderzoek in een es, *Interne Rapporten ROB* 25.
- Groenewoudt, B.J., 1998: De prehistorie van 'Ter Hunnepe', in: Herweijer, N./H. Lubberding/J. de Vries (red.), *Zusters tussen twee beken. Graven naar klooster Ter Hunnepe* (AWN-reeks 1), 68-74.
- Groenewoudt, B.J., 1999: *Speerpuntprogramma 'essen'*, ongepubliceerd document ROB, Amersfoort.
- Groenewoudt, B.J., 2000: Bathmen-Enklaan/Bathmen-Dorpsstraat, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1999, OHB* 115, 165-169.
- Groenewoudt, B.J., 2002a: Wierden-Zuna's hooilanden. Een veenweg uit het Neolithicum?, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 2001, OHB* 117, 227-229.
- Groenewoudt, B.J., 2002b: Sieving plaggen soils; extracting historical information from a man-made soil, *BROB* 45, 125-154.
- Groenewoudt, B., 2004: Afdalen in Oost-Nederland, in: Gerritsen, F./E. Rensink (eds.), *Beekdallandschappen in archeologisch perspectief. Een kwestie van onderzoek en monumentenzorg*, *NAR* 28, 57-67.
- Groenewoudt, B.J., 2005: Sporen van houtskoolproductie en landschapsdynamiek in een verdwenen bos bij Anloo, *NDV* 122, 152-162.
- Groenewoudt, B.J., 2006: Sporen van oud groen. Bomen en bos in het historische cultuurlandschap van Zutphen-Looërenk, in: Brinkkemper, O./J. Deeben/E.M. Theunissen/J. van Doesburg/D.P. Hallewas/E.M. Theunissen/A.D. Verlinde (red.), *Vakken in vlakken. Archeologische kennis in lagen*, *NAR* 32, 117-146.
- Groenewoudt, B.J., 2007: Charcoal Burning and Landscape Dynamics in the Early Medieval Netherlands, in: Klapste J. /P. Sommer (eds.), *Arts and Crafts in Medieval Rural Environment (Ruralia VI, 22-29th September 2005, Hungary)*, 327-337.
- Groenewoudt, B.J., in druk: An exhausted landscape. Medieval use of moors, mires and common lands in the Eastern Netherlands, *Ruralia* VII.
- Groenewoudt, B.J./J. Andréa, 1989: Ruilverkaveling Rijssen. Archeologische aanvullingen op een historisch-geografische gebiedsbeschrijving, *RAAP-notitie* 19.
- Groenewoudt, B.J./J. Deeben, 2001: Jagers en jachtwild. Over de eerste bewoners van de Ooyerhoek, in: Groot-hedde, M., et al., *Steentijdjagers en Frankische boeren in het Laaksche Veld bij Zutphen* (Leesten en Eme 2), Zutphen 7-27.
- Groenewoudt, B.J./J. Deeben/B. van Geel/R.C.G.M. Lauwerier, 2001: An early Mesolithic assemblage with faunal remains in a stream valley near Zutphen, The Netherlands, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 31, 329-348.
- Groenewoudt, B.J./J.H.C. Deeben/H.M. van der Velde, 2000: Raalte-Jonge Raan, de afronding van de opgraving en het esdekonderzoek, *RAM* 73.

- Groenewoudt, B.J./M. Erdrich, 1997: Spätkaiserzeitliche Germanische Metallverarbeitung in Bathmen (Prov. Overijssel, Nederlande), *Archäologisches Korrespondenzblatt* 27, 301–314.
- Groenewoudt, B.J./M. Groothedde, 2008: Houtskoolproductie op de Looërenk, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 276–283.
- Groenewoudt, B./M. Groothedde/H. van der Velde, 2006: De Romeinse Tijd, Middeleeuwen en vroegmoderne tijd in Midden- en Oost-Nederlands zandgebied, NOaA hoofdstuk 20 (versie 1.0)(www.noaa.nl), 1–59.
- Groenewoudt, B.J./H. van Haaster/R. van Beek/O. Brinkkemper, 2008: Towards a reverse image. Botanical research into the landscape history of the eastern Netherlands (BC 1100 – AD 1500), *Landscape History* 29, 17–33.
- Groenewoudt, B.J./R.M. van Heeringen/G.H. Scheepstra (red.), 2006: Het zandeilandenrijk van Overijssel. Bundel verschenen ter gelegenheid van de pensionering van A.D. Verlinde als archeoloog in, voor en van Overijssel, *NAR* 22, Amersfoort.
- Groenewoudt, B.J./L.J. Keunen, 2008: 'Berlewalde'. Een verdwenen Achterhoekse wildernis, *Vitruvius* 5, 10–17.
- Groenewoudt, B./M. Kosian/F. Laarman/E. Rensink, 2007: De 'fauna van de Linderbeek' opnieuw bekeken, *Beknopte Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 7.
- Groenewoudt, B.J./H. Lubberding, 1996: Germaanse brons- en ijzerbewerking in Bathmen, *Westerheem* 45, 141–151.
- Groenewoudt, B.J./M. van Nie, 1995: Assessing the scale and organisation of Germanic iron production in Heeten, The Netherlands, *Journal of European Archaeology* vol. 3, nr. 2, 187–215.
- Groenewoudt, B.J./M. van Nie/J. Schotten, 1990: Import en ijzer: nieuwe Merovingische vondsten uit de gemeente Deventer, *Westerheem* 39, 7–16.
- Groenewoudt, B./H. Scholte Lubberink, 2007: Essen en plaggendekken in Oost-Nederland vanuit een archeologisch perspectief, in: Doesburg, J. van/M. de Boer/J. Deeben/B. Groenewoudt/T. de Groot (red.), *Essen in zicht. Essen en plaggendekken in Nederland: onderzoek en beleid*, *NAR* 34, 53–77.
- Groenewoudt, B.J./T. Spek/S. Cuijpers, 1999: Crematie in de rimboe. Een landschappelijk afwijkend IJzertijd-graf in zuid-west-Salland, *Westerheem* 48, 99–106.
- Groenewoudt, B.J./Th. Spek/H.M. van der Velde/I. van Amen/J.H.C. Deeben/D.G. van Smeerdijk, 1998: Raalte-Jonge Raan: de geschiedenis van een Sallandse bouwlandkamp, *RAM* 58.
- Groenewoudt, B.J./J.J. Thomas, 1979: Een late Bronstijd nederzetting bij Markelo (Ov.), *Westerheem* 28, 193–208.
- Groenewoudt, B./A.D. Verlinde, 1981: Markelo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1979/1980*, *OHB* 96, 138–141.
- Groenewoudt, B.J./A.D. Verlinde, 1986: Colmschate-Kloosterlanden, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1985*, *OHB* 101, 151–153.
- Groenewoudt, B.J./A.D. Verlinde, 1989: Ein Haustypus der NGK und eine Vorratsgrube aus der frühen Eisenzeit in Colmschate, Gem. Deventer, *BROB* 39, 269–295.
- Groenewoudt, B.J./A.D. Verlinde, 1994: Raalte-de Zegge: hof Assendorp?, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1993*, *OHB* 109, 189–191.
- Groenewoudt, B.J./A.D. Verlinde, 1997: Bathmen–Bathmense Enk, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1996*, *OHB* 112, 167–170.
- Groenewoudt, B./R. Wiemer, 1994: Opsporing vervolgd. Nieuw booronderzoek naar de prehistorie van Zwolle-Ittersumerbroek, *ABZ* 2, 30–39.
- Groenman-van Waateringe, W., 1968: The elm decline and the first appearance of *Plantago maior*, *Vegetatio* 15, 292–296.
- Groenman-van Waateringe, W., 1986: Grazing Possibilities in the Neolithic of the Netherlands based on Palynological Data, in: Behre, K.-E. (ed.), *Anthropogenic Indicators in Pollen Diagrams*, Rotterdam/Boston, 187–202.
- Grote Historische Atlas van Nederland 1 : 50000. 3 Oost-Nederland 1830-1855*, Wolters-Noordhoff Atlasproducties (1990).
- Grooth, M.E.Th. de, 2005: Het Vroeg-Neolithicum in Zuid-Nederland, in: Deeben, J./E. Drenth/M. van Oorsouw/L. Verhart, *De steentijd van Nederland* (Archeologie 11/12), Meppel, 283–299.

- Grooth, M. de/P. van de Velde, 2005: Kolonisten op de löss? Vroeg-Neolithicum A: de bandkeramische cultuur, in: L.P. Louwe Kooijmans/P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn, (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 219-241.
- Groothedde, M., 1989: Steentijd in Zutphen, *Oud Zutphen. Tijdschrift van de historische vereniging Zutphen*, achtste jaargang, nummer 4, december 1989, 89-92.
- Groothedde, M., 1990: Zutphen in de zevende eeuw. Twee oude begravingen in de Waterstraat, *Oud Zutphen. Tijdschrift van de historische vereniging Zutphen*, negende jaargang, nummer 2, juni 1990, 43-50.
- Groothedde, M., 1991: *Zutphen. De ruimtelijke ontwikkeling van een vroege stad, archeologisch, historisch en historisch-geografisch bekeken en vergeleken met andere vroeg-stedelijke nederzettingen vanaf de karolingische periode*, ongepubliceerde doctoraalscripte Universiteit van Amsterdam.
- Groothedde, M., 1994: Hercules in Zutphen. De vondst van een Romeinse gem in Huize van de Kastele, *Zutphen. Tijdschrift voor de historie van Zutphen en omgeving* 1994-1, 11-13.
- Groothedde, M., (ed.), 1996a: *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, Kampen.
- Groothedde, M. 1996b: Vroeg-middeleeuws aardewerk uit de Ooyerhoek, in: Groothedde, M. (ed.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, 66-75.
- Groothedde, M., 1996c: Des Graven Hof. Duizend jaar bewoning, bestuur en rechtspraak aan Zutphens oudste plein, in: Spijkerman, P.E. (red.), *Des Graven Hof. Een nieuwe huisvesting voor de SSR Zutphen en het Museumhotel*, RGD, 's-Gravenhage, 30-40.
- Groothedde, M., 1996d: Waterputten in Eme, in: Groothedde, M. (ed.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, 104-113.
- Groothedde, M., 1997: *Een grafveld uit de Late IJzertijd-Vroeg Romeinse Tijd op de Looërenk in Leesten, gem. Zutphen*, ongepubliceerd verslag, Zutphen.
- Groothedde, M., 1998: Rielerenk, Bolkesteinlaan. Afvalkuilen uit de Midden Bronstijd, *De Hunnepers* december 1998, 17.
- Groothedde, M., 1999: De nederzettingsoontwikkeling van Zutphen voor het jaar 1000, in: M. Groothedde/G.E. Hartman/M.R. Hermans/W.H. de Jonge/C.O.A. Baron Schimmelpenninck van der Oije/Chr. te Strake (red.), *De Sint Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen, 9-30.
- Groothedde, M., 2001: Tienduizend jaar bewoning rond Zutphen, in: Groothedde, M., et al., *Steentijdjagers en Franse boeren in het Laaksche Veld bij Zutphen* (Leesten en Eme 2), Zutphen, 71-96.
- Groothedde, M., 2004a: The Vikings in Zutphen (Netherlands). Military organisation and town development after the Viking raid in 882, in: Simek, R./U. Engel (red.), *Vikings on the Rhine. Recent Research on Early Medieval relations between the Rhinelands and Scandinavia*, Wien, 111-132.
- Groothedde, M., 2004b: Zutphen, Königshof und Kaiserliche Pfalz, in: Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland, *Forschungen zu Burgen und Schlössern* 8, 49-58.
- Groothedde, M., 2007: De Franken in Leesten. Rapportage van de opgraving in de bouwput van Leestenseweg 18 te Zutphen, *ZAP* 37.
- Groothedde, M., 2008a: Drie middeleeuwse erven, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 304-354.
- Groothedde, M., 2008b: De middeleeuwse bewoningsdynamiek: een hypothese, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 371-381.
- Groothedde, M., 2008c: De ruimtelijke fasering van de middeleeuwse ontginning, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 289-303.

- Groothedde, M., 2008d: Twee bijzondere erven ten zuiden van de Looërenk, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 355-366.
- Groothedde, M., z.j.: *Gaat heen en vermenigvuldigt u. Eerste kerstening, vroege kerkjes en oerparochies in Oost Nederland*, ongepubliceerd document Bureau Archeologie, Zutphen.
- Groothedde, M./J. Bouwmeester/J. Deeben/B. Groenewoudt/H. Peeters/S. Peeters-Verneau, 2001: *Steentijdjagers en Frankische boeren in het Laaksche Veld bij Zutphen* (Leesten en Eme 2), Zutphen.
- Haalebos, J.K., 1986: Fibulae uit Maurik, *OMROL* 65 (1984-85), supplement, 7-114.
- Haarnagel, W., 1979: *Die Grabung Feddersen Wierde. Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen sowie Sozialstruktur*, Wiesbaden.
- Haarnagel, W./P. Schmid, 1984: Siedlungen, in: Kossack, G./K.-E. Behre/P. Schmid (eds.), *Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an ländlichen und frühstädtischen Siedlungen im deutschen Küstengebiet vom 5. Jahrhundert v. Chr. bis zum 11. Jahrhundert n. Chr. 1. Ländliche Siedlungen*, Weinheim, 167-244.
- Haaster, H. van, 2004: Voedingsgewoonten en milieuomstandigheden op en rond een middeleeuwse nederzetting onder de Noordachteres te Markelo (1000-1250), *BLAXiaal* 210.
- Haaster, H. van, 2005a: Het paleo-ecologisch onderzoek, in: Velde, H.M. van der/P.H.J.I. Ploegaert, Archeologisch onderzoek langs de Zutphense weg te Laren (gem. Lochem), *ADC-rapport* 332, 35-39.
- Haaster, H. van, 2005b: Het paleo-ecologisch vondstmateriaal, in: Velde, H.M. van der/H. van Haaster/E. Schrijer/A.A.A. Verhoeven, Een Middeleeuws erf op de Noordachteres te Markelo, *ADC-rapport* 320, 41-49.
- Haaster, H. van, 2005c: Archeobotanisch onderzoek, in: Oude Rengerink, J.A.M., Plangebied De Graven Es, fase 3: Kaalters Kaamp en De Hoesstie, Gemeente Oldenzaal. Een proefsleuvenonderzoek en opgraving, *RAAP-rapport* 1146, 65-70.
- Haaster, H., van, 2006: Voedingsgewoonten en milieuomstandigheden op en rond de middeleeuwse vindplaats 'Gerner Marke' bij Dalfsen, *BLAXiaal* 266.
- Haaster, H. van, 2007a: Paleo-ecologisch onderzoek: Archeobotanische resten, in: Velde, H.M. van der (red.), *Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzittingsresten uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in Centraal Salland* (ADC-monografie 1), 351-376.
- Haaster, H. van, 2007b: Archeobotanisch onderzoek, in: Scholte Lubberink, H.B.G., Plangebied Bornsche Maten-Zuid Esch, gemeente Borne. Een nederzetting uit de Late IJzertijd en Vroeg Romeinse tijd, *RAAP-rapport* 1432, 101-107.
- Haaster, H. van/L. van Beurden, 2006: Het paleo-ecologisch vondstmateriaal, in: Blom, E./S. Wyns/H. van der Velde, Dalfsen 'De Gerner Marke'. Sporen van bewoning uit de ijzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen op een dekzandrug langs de Overijsselse Vecht, *ADC-rapport* 766, 145-154.
- Haaster, H. van/B. Groenewoudt/R. van Beek/O. Brinkkemper, 2007: *Botanisch onderzoek naar de landschapsgeschiedenis van het Oost-Nederlandse dekzandlandschap in de periode IJzertijd-Middeleeuwen (concept)*. BIAX Consult/RACM, Amersfoort.
- Haaster, H. van/P. van Rijn, 2005: Archeobotanisch onderzoek aan een drietal vindplaatsen uit de IJzertijd-Vroege Middeleeuwen in de omgeving van Raalte, *BLAXiaal* 243.
- Hagens, H., 1979: *Molens, mulders, meesters. Negen eeuwen watermolens in de Gelderse Achterhoek, Salland en Twente*, Hengelo.
- Hagens, H., 1992: *Boerderijen in Twente*, Utrecht.
- Hagens, H./A.D. Verlinde, 1981: In memoriam G.J. Eshuis, Almelo 1895-1980, 't *Inschrien* 13-1, januari 1981, 8-9.
- Halbertsma, J.H., 1836: De witte wiven, *Overijsselse Almanak voor Oudheid en Letteren 1837*, tweede jaargang, 217-252.
- Halbertsma, H., 1973: Eibergen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1973*, afl. 11, *117-*119.
- Halbertsma, H., 1977: Haaksbergen, *JROB 1975*, 35-36.

- Hallewas, D.P., 1981: Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1979/1980, OHB* 96, 154-156.
- Halm, H. van (eindred.), 1983: *Ontdek de Achterhoek*, uitgave in de serie *Nederlandse Landschappen*, Instituut voor Natuurbeschermingseducatie/VARA/WOG n.v., Hilversum.
- Hammen, T. van der, 1951: Late Glacial flora and periglacial phenomena in the Netherlands, *Leidse Geologische Mededelingen* 17, 71-183.
- Hammen, T. van der, 1965: 'De Klokkenberg bij Denekamp', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 82, 123-136.
- Hammen, T. van der/J.A. Bakker, 1971: Former vegetation, landscape and man in the Dinkel Valley, in: Hammen, T. van der/T.A. Wijmstra (ed.), *The Upper Quarternary of the Dinkel Valley* (Mededelingen Rijksgeologische Dienst, nieuwe serie no 22), 147-158.
- Hammen, T. van der/T.A. Wijmstra (ed.), 1971: *The Upper Quarternary of the Dinkel Valley* (Mededelingen Rijksgeologische Dienst, nieuwe serie no 22).
- Hamming, C., 1991: Dijkdoorbraak en kleidelven in de vijf marken, in: Clevis, H./A.D. Verlinde (red.), *Bronstijdboeren in Ittersumerbroek. Opgraving van een bronstijdnederzetting in Zwolle-Ittersumerbroek*, Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek, Kampen, 9-21.
- Hamming, C., 2008: Verleden bossen. Een andere kijk op de ontwikkeling van de bodemopbouw te Zwolle-Stadshagen, Clevis, H./S. Wentink (red), *OEA 2007*, 81-88.
- Hamming, C./M. Knibbe/G.C. Maarleveld, 1965: Afzettingen van de IJssel, nabij Zwolle, *Boor en Spade* XIV, 188-203.
- Hänninen, K., 1991: Graan en onkruiden uit een vroege ijzertijdkuil te Deventer-Colmschate, *Interne Rapporten Archeobotanie ROB 1991/4*.
- Hänninen, K., 2002: Botanisch onderzoek, in: Velde, H.M. van der/M.C. Kenemans (red.), Aanvullend Archeologisch Onderzoek op een toekomstige industrielokatie op de Boeteler Enk: De Zegge IV, *ADC-rapport* 137, 21-22.
- Hänninen, K./D.G. van Smeerdijk, 2006: Onderzoek aan pollen en zaden van Ypelo, Azelo en Usselo, *BIAXiaal* 287.
- Harbers, P./J.R. Mulder, 1981: Een poging tot reconstructie van het Rijnstelsel in het oostelijk rivierengebied tijdens het Holoceen, in het bijzonder in de Romeinse tijd, *Geografisch Tijdschrift, Nieuwe Reeks*, jrg. 15, nr. 5, 404-421.
- Harsema, O.H., 1981: Het neolithische vuursteendeput van Nieuw Dordrecht, gem. Emmen en het optreden van lange klingen in de prehistorie, *NDV* 98, 113-128.
- Harsema, O.H., 1991: De Bronstijd-bewoning op het Hijkerveld bij Hijken, in: Fokkens, H./N. Roymans (red.), *Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de lage landen*, *NAR* 13, 21-29.
- Harsveldt, H.M., 1966: De diepere ondergrond van Winterswijk, *Grondboor en Hamer* 2, 58-65.
- Harten, J.D.H./C.P.W.F. Herzberg, 1972: De ontginningen in Zuid-Salland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw, *Bulletin Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht, Serie III, Historische Geografie* 1, 7-29.
- Havinga, A.J. 1967: Palynology and pollen preservation, *Review of palaeobotany and palynology* 2, 81-98.
- Heek, J.H. van, 1937: *Het Vasser grafveld. Schenking van een grafveld uit den laten Steen- of den Bronstijd*, Rijksmuseum Twenthe, Enschede.
- Heek, J.H. van, 1955: In memoriam Mr. G.J. ter Kuile, 16 Juli 1871 – 9 mei 1954, *VMORG* 70, 1-6.
- Heerd, R.M. van/E.A.C. Kuijlaars/M.P. Teeuw/R.J. van 't Zand, 2000: *Productspecificatie AHN 2000*, rapport MDTGM 2000.13, Rijkswaterstaat, Adviesdienst Geo-informatie en ICT, Delft.
- Heeringen, R.M. van/H. van der Velde/I. van Amen, 1998: Een tweeschepige huisplattegrond en en akkercomplex uit de Vroege Bronstijd te Noordwijk-Bronsgest, *RAM* 55.
- Heeringen-Doorenbos, E.S. van, 1978: *Twee zwaarden van brons uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Leiden.
- Heide, G.D. van der, 1962: Een bijzondere bodemvondst in Overijssel, *VMORG* 77, 21-35.
- Heide, G.D. van der, 1964: De hertshoornvondst van Spoolde, *Natuur en Techniek* 32, 325-329.

- Heide, G.D. van der, 1979: De Pre- en Protohistorie van Salland, Noordwest-Overijssel en de Noordoostpolder, in: Slicher van Bath, B.H./G.D. van der Heide/C.C.W.J. Hijzeler/A.C.F. Koch/E.C. Maschewski/E.Vroom (red.), *Geschiedenis van Overijssel* (ongewijzigde heruitgave, eerste druk 1970), Zwolle, 50-57.
- Heidinga, H.A., 1984: *De Veluwe in de vroege middeleeuwen. Aspecten van de nederzittingsarcheologie van Kootwijk en zijn burens*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Heidinga, H.A., 1986: Midden-Nederland tussen Friezen, Franken en Saksen, *Westerheem* 35, 128-140.
- Heidinga, H.A., 1987: *Medieval Settlement and Economy North of the Lower Rhine. Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)*, Assen/Maastricht.
- Heijden, C. van der/F. Gerritsen/J. Kolen/N. Roymans/H. Renes/K. Bosma/I. van Hellemond, 2003: Brabant van Bronstijd tot Belvedere, *Brabants Heem* 55, 89-101.
- Hekkert, W./A.D. Verlinde, 1986: Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1985, OHB* 101, 154-155.
- Helderman, J., 1837: Nog iets over den Hunnenborg in Volthe (1), *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* 1838, derde jaargang, 218-227.
- Heldring, O.G., 1841: Voorberigt, *Geldersche Volks-Almanak voor 1841*, zevende jaargang, I-XVII.
- Hemelman, G.A., 1993: Een jaar spitten rond Huize De Kamp, *Old Nee* 38, 12-15.
- Hendriksen, M., 1996: Metaalvondsten uit de Ooyerhoek en Leesten, in: Groothedde, M. (ed.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, 129-135.
- Hendrikx, J.A., 1999: *De ontginning van Nederland. Het ontstaan van de agrarische cultuurlandschappen in Nederland* (tweede druk), Utrecht.
- Hermans, R., 1996: Goederenbezit in Eme tussen 1200 en 1600, in: Groothedde, M. (ed.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, 136-149.
- Hermesen, I., 2001a: *IJzertijd-aardewerk uit een ovendump te Deventer-Colmschate 'De Scheg'*, Scriptie individueel materiaalpracticum Universiteit van Amsterdam.
- Hermesen, I., 2001b: Glazen vaatwerk, in: Koster, A./H. Tomas/W.J.H. Verwers (red.), *Venster op het Verleden. Didam-Kollenburg in de Laat-Romeinse Tijd*, Historische en Archeologische Stichting, Lichtenvoorde, 44-46.
- Hermesen, I., 2002: Raalte-Heeten, opmerkelijk aardewerk, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 2001, OHB* 117, 241-244.
- Hermesen, I., 2003a: Wonen en graven op prehistorische gronden. Archeologisch onderzoek van nederzittingsresten uit de Bronstijd en IJzertijd op de percelen Holterweg 59 en 61 te Colmschate (gem. Deventer), *RAD* 11.
- Hermesen, I., 2003b: *Wat glimt daar in Didams bodem? Een catalogus van glas uit de late ijzertijd, de laat-Romeinse tijd en het begin van de vroege middeleeuwen, gevonden te Didam-Aalsbergen*, ongepubliceerd verslag Materiaalpracticum Glas, AAC, Universiteit van Amsterdam.
- Hermesen, I., 2004: De Victoria van Colmschate-Skibaan: een Romeins godenbeeldje als bouwoffer, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2003*, 65-72.
- Hermesen, I., 2005: Bikkenrade. Aanvullend Archeologisch Onderzoek van een ijzerproducerende nederzetting uit de Midden- en Laat-Romeinse tijd op de 'Beter met Bos'-locatie Bikkenrade, *Archeologische Rapporten Zwolle* 29.
- Hermesen, I., 2006a: Mesolithische haardkuilen of houtskoolmeilers aan de Vrouwenlaan. Verslag van een noodopgraving met brandkuilen en vuursteen uit de tijd van jagers en verzamelaars in Zwolle, *Archeologische Rapporten Zwolle* 39.
- Hermesen, I., 2006b: Steentijdjagers en prehistorische boeren langs de Dortherbeek. Archeologisch onderzoek aan de noordkant van boerderij de Olthof in Epse-Noord (gemeente Deventer), *Archeologie in Deventer* 6.
- Hermesen, I., 2007a: Een afdaling in het verleden. Archeologisch onderzoek van bewoningsresten uit de prehistorie en de Romeinse tijd op het terrein Colmschate (gemeente Deventer), *RAD* 19.
- Hermesen, I., 2007b: Offervloer of kinderspeelplaats? Twee prehistorische miniatuurpotjes aan de vergetelheid onttrokken, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2006*, 125-129.
- Hermesen, I./N. Eeltink, 2004: Colmschate-Knoopkegel: IJzertijdbewoning in het westelijk deel van de nederzetting, *RAD* 15.

- Herwijer, N./H. Lubberding/J. de Vries (red.), 1998: *Zusters tussen twee beken. Graven naar klooster Ter Hunnepe* (AWN-reeks 1).
- Hesselink, E., 1926: Ontstaan, uitbreiding en beteugeling der zandverstuivingen, in: Tesch, P. (ed.), *De zandverstuivingen bij Kootwijk in woord en beeld*, Staatsboschbeheer, Utrecht, 7-39.
- Hessing, W./P. Kooi, 2005: Urnenvelden en brandheuvels. Begraving en grafritueel in late bronstijd en ijzertijd, in: L.P. Louwe Kooijmans/P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn, (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 631-654.
- Heussen, H.F. van, 1725: *Oudheden en Gestichten van het Bisdom van Deventer*, Leiden (uit het Latijn vertaald door H. van Rijn, 1725).
- Heuvel, H.W., 1903: *Geschiedenis van het land van Berkel en Schipbeek*, Lochem.
- Heuvel, H.W., 1909: *Volks geloof en volksleven*, Zutphen.
- Heuvel, H.W., 1927: *Oud-Achterhoeksch boerenleven het geheele jaar rond*, Deventer.
- Heuvel, H.W., 1973: Oud-Gelselaar, kijkjes in het verleden, in: Heuvel, H.W., *Nagelaten werk. Onder auspiciën van de Meester Hendrik Willem Heuvelstichting*, Enschede, 184-188.
- Hicks, S., 2006: When no Pollen does not mean no Trees, *Vegetation History and Archaeobotany* 15, 253-261.
- Hidding, M./J. Kolen/T. Spek, 2001: De biografie van het landschap. Ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed, in: Bloemers, J.H.F./M.H. Wijnen (red.), *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling. De conceptuele grondslagen*, Assen, 7-109.
- Hiddink, H.A., 1999: *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser. 1ste Eeuw voor- 4de eeuw na Christus*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Hiddink, H.A., 2000: Groesbeek-Klein Amerika: prospectie en aanvullend Archeologisch Onderzoek van bewoning uit de prehistorie en Romeinse tijd en een mogelijk pre-Flavisch openluchtheiligdom, *RAM* 74.
- Hiddink, H.A., 2003: Aspecten van het grafritueel in de Late IJzertijd en de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Schelde-gebied, in: Hiddink, H.A., *Het grafritueel in de Late IJzertijd en de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Schelde-gebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert* (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 11), Amsterdam, 1-75.
- Hielkema, J.B., 1995: De vondstcontext van bronzen bijlen uit Noord-Nederland, *Paleo-Aktueel* 6, 34-36.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1940: *Boerenvoortvaring in de oude landschap. Termen en gebruiken van het boerenbedrijf in Drenthe* (Teksten en studiën op het gebied van taal, stijl en letterkunde 5), proefschrift Universiteit Groningen, Groningen.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1942: De steenkrantheuvel in den Manderesch te Vasse, *VMORG* 58, 155-163.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1944: De oudheidkundige onderzoekingen in Twente in de loop der jaren, in: *Onze Oudheid. De vroegste geschiedenis van Nederland en aangrenzende gebieden*, Amsterdam, 32-37.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1945: Grafheuvels uit den Steen- en vroegeren Bronstijd in het Nutterveld, buurtschap Nutter, gemeente Denekamp, *VMORG* 60, 14-29.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1946: Een nederzetting bij Losser, *VMORG* 61, 3-17.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1947a: De oudheidkundige opgravingen in Twente in de laatste jaren, in: Van Gelder, H.E. et al. (eds.), *Een kwart eeuw oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen*, 327-349.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1947b: De fossiele vondsten uit de Linderbeek, gem. Den Ham (voorloopige mededeeling), in: Van Gelder, H.E. et al. (eds.), *Een kwart eeuw oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen*, 341-344.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1950: Voorgeschiedenis van Nederland, in: Mulder, G.J.A. (ed.), *Handboek der geografie van Nederland* 1, 4, Zwolle, 187-267.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1951: Het kringgrepuurnveld 'De Tij' nabij Oldenzaal, gem. Losser, *VMORG* 66, 1-89.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1955a: De laag van Usselo. Een archeologisch-palynologisch onderzoek van een vindplaats van vuurstenen voorwerpen in het Usselerveen, Gem. Enschede, *Grondboor en Hamer* 2, 29-41.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1955b: Een archeologisch-palynologisch onderzoek van een vindplaats van vuurstenen voorwerpen in het Usselerveen, gem. Enschede, *Geloof en Wetenschap* 53, 109-125.

- Hijszeler, C.C.W.J., 1957: Late-glacial human cultures in the Netherlands, *Geologie en Mijnbouw*, N.S. 19, 288-302.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1960: Markelo, *Archeologisch Nieuws*, NKNOB 1960, afl. 7, *146.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1961: De ligging en verspreiding van de urnengravenvelden in Twente, *VMORG* 76, 1-85.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1962: Een met diermotieven versierd urntje uit het kringgreppurnenveld 'De Aust' te De Lutte, gem. Losser, *VMORG* 77, 5-20.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1963: Kringgreppgravenveld 'De Haar', Manderveen, gem. Tubbergen, *VMORG* 78, 5-13.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1964: Olst, *Archeologisch Nieuws*, NKNOB 1964, afl. 4, *98-*99.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1965: De archeologische vondsten uit de Klokkenberg bij Denekamp, in: Hammen, T. van der, 'De Klokkenberg bij Denekamp', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 82, 134-135.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1966: Mander en omgeving, gem. Tubbergen, *VMORG* 81, 1-50.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1970: De pre- en protohistorie van Twente, in: Slicher van Bath, B.H. et al. (eds.), *Geschiedenis van Twente*, Deventer, 37-50.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1974: De oudste sporen van cultuur in Twente, *Jaarboek Twente* 13, 5-21.
- Hijszeler, C.C.W.J., 1980: De oudheidkundige onderzoekingen in Twente in de loop der tijden, 't *Inschrien* 12-4, 63-67.
- Hijszeler, C.C.W.J./A.D.Verlinde, 1975: Das Urnenfeld 'De Zandhorst' in Oldenzaal, *BROB* 25, 37-50.
- Hijszeler, C.C.W.J./A.D. Verlinde, 1978: Das Urnenfeld 'De Aust', Gem. Losser, Prov. Overijssel, *BROB* 28, 99-110.
- Hingh, A.E. de, 2000: *Food production and food procurement in the Bronze Age and Early Iron Age (2000 – 500 BC). The organisation of a diversified and intensified agrarian system in the Meuse-Demer-Scheldt region (The Netherlands and Belgium) and the region of the river Moselle (Luxemburg and France)* (Archaeological Studies Leiden University 7), Leiden.
- Hoefler, F.A./A.P. van Schilfgaarde, 1933: Stichting tot Bescherming van Praehistorische Cultuurmonumenten in Gelderland, tweede jaarverslag, 1932, *Bijdragen en Mededeelingen Vereeniging Gelre* 36, XXVI-XXVII.
- Hogestijn, J.W.H./E. Drenth, 2000: The TRB culture 'House Plan' of Slootdorp-Bouwlust and other known 'house plans' from the Dutch Middle and Late Neolithic: a review, in: Kelm, R. (red.), *Vom Pfostenloch zum Steinzeithaus. Archäologische Forschung und Rekonstruktion jungsteinzeitlicher Haus- und Siedlungsbefunde im nordwestlichen Mitteleuropa (Erstes Albersdorfer Kolloquium vom 13. bis 15. Januar 1999 und Zweites Albersdorfer Kolloquium vom 19. bis 21. Januar 2000 im Albersdorfer Bürgerhaus)*, Heide, 126-154.
- Holwerda, A.E.J., 1908: *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het tijdvak van 15 Sept. 1906 tot 15 Sept. 1907*, 's-Gravenhage.
- Holwerda, J.H., 1907: *Nederland's vroegste beschaving. Proeve van een archaeologisch systeem*, Leiden.
- Holwerda, J.H., 1917: De Hunenborg in Twente, *VMORG* 33, 1-31.
- Holwerda, J.H., 1918: De ontgraving van het grafveld van Haarle bij Ootmarsum in 1917, *VMORG* 35, 1-12.
- Holwerda, J.H., 1924: Opgravingen te Rijssen, *VMORG* 41, 45-55.
- Holwerda, J.H., 1925: Germaanse grafplaatsen en templa, *OMROL*, *Nieuwe Reeks* 6, 80-86.
- Holwerda, J.H., 1931: Oudheidkundige verschijnselen in Overijssel, in: G.A. Engelen van der Veen/G.J. ter Kuile/R. Schuiling (eds.), *Overijssel*, Deventer, 152-171.
- Holwerda, J.H., 1933: Twentenaren als Romeinsche hulptroepen in Engeland, in: *Feestbundel aangeboden door het bestuur der Oudheidkamer Twente en eenige vrienden aan Jan Herman van Heck ter gelegenheid van zijn zestigsten verjaardag op 20 October 1933*, 171-182.
- Holwerda, J.H., 1939: *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1938*, Leiden.
- Hoof, L.G.L. van, 2002: 'En zij begroeven zich een huis'. Structuur en levensloop van een ijzertijderf in de Zuid-Limburgse lösszone, in: H. Fokkens/R. Jansen (red.), *2000 Jaar bewoningsdynamiek in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 73-93.
- Hoof, L.G.L. van, 2008: Variaties op een rechthoek. Huizenbouwtradities en huisoffers in Romeins Nederland, in: *Van contract tot wetenschap. Tien jaar archeologisch onderzoek door Archol BV, 1997-2007*, 255-270.

- Hooke, D., 1989: Pre-Conquest woodland: its distribution and usage, *Agricultural History Review* 37, 113-129.
- Hooke, D., 1998: *The Landscape of Anglo-Saxon England*, London.
- Hosmar, J., 1973: Vriezenveense bodem gaf geheimen prijs, *Westerheem* 22, 49-58.
- Houten, J.G. ten, 1935: Untersuchungen an Niederländischen Mooren. E. Korenburgerveen, *Receuil des travaux botaniques néerlandais* XXXII, 430-437.
- Houten, J.G. ten, 1936: Vorming en Vegetatie van het Korenburgerveen, *Jaarboek der Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland 1929-1935*, 200-208.
- Huijts, C.S.T.J., 1992: *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe. Reconstructiemodellen van 1300 vóór tot 1300 na Christus*, Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, proefschrift Universiteit Groningen, Groningen.
- Huisman, D.J., 2008: Geochemisch onderzoek groenverkleuring diaphysefragment, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 78-81.
- Huissteden, J. van, 1990: Tundra rivers of the Last Glacial: sedimentation and geomorphological processes during the Middle Pleniglacial in Twente, eastern Netherlands, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 44-3, 3-138.
- Huizer, J./H. Kremer/B.A. van der Linden, 2004: Archeologisch onderzoek naar de randzone van de prehistorische nederzetting aan de Bathmer Enk te Bathmen, *Synthegra-rapport* 2004 040.
- Huizing-Schreur, A./P. Fijma, 2006: Archeologisch onderzoek De Berghorst te Enter Noord. Aanvullend archeologisch veldonderzoek, *Grontmij Archeologische Rapporten* 355.
- Hulshof, H.J., 1947: De bereiding van houtskool in de Achterhoek, *Landbouwkundig Tijdschrift* 59 (nr. 709-710), 261-263.
- Hulshoff, A.L., 1953: *Het schattingsregister van Twente van 1475*, Zwolle. Oorspronkelijke auteur: Roelof van Bevervoorde.
- Hulshoff, A.L., 1964a: Wierden, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1964*, afl. 10, *270-*271.
- Hulshoff, A.L., 1964b: Goor, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1964*, afl. 3, *60-*61.
- Hulshoff, A.L., 1965a: Wierden, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1965*, afl. 12, *145.
- Hulshoff, A.L., 1965b: Goor, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1965*, afl. 12, *144-*145.
- Hulshoff, A.L., 1966: Goor, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1966*, afl. 10, *99-*100.
- Hulshoff, A.L., 1968: Wierden, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1967*, afl. 10, *116.
- Hulshoff, A.L., 1970: Haaksbergen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1970*, afl. 2, *22.
- Hulshoff, A.L., 1980: *Vijftig jaren Rijksmuseum Twenthe, 1930-1980*, Enschede.
- Hulst, R.A., 2002: Zutphen, Voorsterallee. Prospectie uitbreiding begraafplaats Voorsterallee, *BAAC-rapport* 01.109.
- Hulst, R.A., 2003: Enter, De Akkers, Zwiksweg. Archeologische waarneming aanleg bouwput naast huisnummer 18, *BAAC-rapport* 03.065.
- Hulst, R.A., 2004: Wierden, Enter-De Akkers. Definitief archeologisch onderzoek, *BAAC-rapport* 02.038.
- Hulst, R.A./J. de Winter, 2002: Wierden, Enter, De Akkers. Inventariserend archeologisch onderzoek, *BAAC-rapport* 01.137.
- Hulst, R.S., 1968: Neede, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1968*, afl. 10, *117-*118.
- Hulst, R.S., 1970: Eibergen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1970*, afl. 12, *151.
- Hulst, R.S., 1971: Neede-Ruwenhof, in: Hulst, R.S. (red.), *AKG 1968, BMVG* 65, X-XI.
- Hulst, R.S., 1972a: *De Achterhoek naar voren*. Voordracht op het 'Achtste Nederlands Oudheidkundig Congres', dinsdag 28.III 1972. Integraal gepubliceerd in *JROB 1972* (zonder jaartal), 63-66.
- Hulst, R.S., 1972b: Lochem, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1972*, afl. 7, *86-*87.
- Hulst, R.S., 1972c: Eibergen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1972*, afl. 4, *57.
- Hulst, R.S., 1975: Gorssel, *JROB 1973*, 80.
- Hulst, R.S., 1976: Haaksbergen, *JROB 1974*, 71.
- Hulst, R.S., 1977: Verkenningen, *JROB 1975*, 81-83.
- Hulst, R.S., 1978a: Warnsveld-Vierakker, *JROB 1977*, 96.
- Hulst, R.S., 1978b: Amateurs, *JROB 1977*, 93-94.

- Hulst, R.S., 1980a: Gorssel, *JROB 1979*, 109.
- Hulst, R.S., 1980b: Eibergen, *JROB 1979*, 105-106.
- Hulst, R.S., 1981: *De Whemerbeek te Winterswijk, archeologisch benaderd*, vereniging 'Het Museum', Winterswijk.
- Hulst, R.S., 1983: Borculo, *JROB 1981*, 109.
- Hulst, R.S., 1984a: *Ampsen, gemeente Lochem. Bewoningsresten Midden-Laate Neolithicum en Late Bronstijd*, intern rapport ROB, Amersfoort.
- Hulst, R.S., 1984b: Eibergen, *JROB 1982*, 119.
- Hulst, R.S., 1984c: Borculo, *JROB 1982*, 119.
- Hulst, R.S., 1986a: Wehl, in: Hulst, R.S. (red.), *AKG 1985, BMVG 77*, 144-147.
- Hulst, R.S., 1986b: Neede, *JROB 1984*, 124.
- Hulst, R.S., 1988a: Zutphen, *JROB 1987*, 124.
- Hulst, R.S., 1988b: Eibergen, *JROB 1987*, 123.
- Hulst, R.S., 1988c: Eibergen, *JROB 1987*, 125.
- Hulst, R.S., 1989a: Wisch, in: Hulst, R.S. (red.), *AKG 1988, BMVG 80*, 145-146.
- Hulst, R.S., 1989b: Voorst, in: Hulst, R.S. (red.), *AKG 1988, BMVG 80*, 142-143.
- Hulst, R.S., 1989c: Borculo, *JROB 1988*, 130 en 132.
- Hulst, R.S., 1989d: Eibergen, *JROB 1988*, 132.
- Hulst, R.S., 1989e: Rijnwaarden, in: Hulst, R.S. (red.), *AKG 1988, BMVG 80*, 189-190.
- Hulst, R.S., 1990a: Zutphen, *JROB 1989*, 150.
- Hulst, R.S., 1990b: Borculo, *JROB 1989*, 146.
- Hulst, R.S., 1991: Neede, *JROB 1990*, 162-163.
- Hulst, R.S., 1992a: Gorssel, in: Hulst, R.S. (red.), *AKG 1990-1991, BMVG 83*, 173-175.
- Hulst, R.S., 1992b: Warnsveld, *JROB 1991*, 148.
- Hulst, R.S., 1992c: Borculo, *JROB 1991*, 144.
- Hulst, R.S., 1995: Borculo, in: Hulst, R.S. (red.), *AKG 1994, BMVG 86*, 201-203.
- Hulst, R.S., 1999: Geldermalsen: an Early La Tène Cemetery – Diffusion or Convergence?, in: Sarfatij, H./W.J.H. Verwers/P.J. Woltering (eds.), 1999: *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, 41-49.
- Hulst, R.S./A. Buisman, 1991a: Borculo Industrieterrein Noord, *JROB 1990*, 73-74.
- Hulst, R.S./A. Buisman, 1991b: Borculo Hambroek, *JROB 1990*, 85-86.
- Hulst, R.S./M. Krauwer, 1995: Borculo, *JROB 1994*, 79.
- Hulst, R.S./A.D. Verlinde, 1976: Geröllkeulen aus Overijssel und Gelderland, *BROB 26*, 93-127.
- Hulst, R.S./A.D. Verlinde, 1979: Spitzhauen aus den Niederlanden, *BROB 29*, 185-207.
- Impe, L. van/G. Beex/H. Roosens, 1973: *Het urnenveld op 'De Roosen' te Neerpelt, eindrapport* (Archaeologia Belgica 145), Brussel.
- Jacobs, E./R. Houkes, 2003: Archeologische begeleiding aanleg ecoduct 'De Borkeld', Hof van Twente, Overijssel, *STAR 6*.
- Jager, S.W./A.D. Verlinde, 2001: Prehistorische akkers (celtic fields) in Twente, *'t Inschrien 33*, nr. 2, april 2001, 59-66.
- Jansen, R./H. Fokkens/C. van der Linde, 2002: Lith-Oijensche Hut en Haren-Spaanse Steeg. Lokale riviercultuurplaatsen uit de Late IJzertijd in de Brabantse Maaskant, in: H. Fokkens/R. Jansen (red.), *2000 Jaar bewoningsdynamiek in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 173-203.

- Janssen, C.R., 1974: *Verkenningen in de palynologie*, Utrecht. Janssen, H.L. (m.m.v. T. Hermans), 1996: Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen, in: Janssen, H.L./J.M.M. Kylstra-Wielinga/B. Olde Meierink (red.), *1000 Jaar Kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht, 15-111.
- Janssen, H.L./A.D. Verlinde, 1977: *Holten, het bisschoppelijk kasteel de Waardenborg* (Archeologische Monumenten in Nederland 6), Bussum/Amersfoort.
- Johansen, L./J.N. Lanting/R.C.G.M. Lauwerier/M.J.L.Th. Niekus/D. Stapert/I.L.M. Stuijts, 2000: De *Federmesservindplaats bij Doetinchem* (Gld.): natuurwetenschappelijk onderzoek, *Paleo-Aktueel* 11, 9-14.
- Johansen, L./D. Stapert, 1999: Meesters en leerlingen in het bewerken van vuursteen; de *refitting*-analyse van Gramsbergen (Ov.) uit het Laat-Ahrensburgien, *Paleo-Aktueel* 10, 13-15.
- Johansen, L./D. Stapert, 2000: Two 'Epi-Ahrensburgian' sites in the Northern Netherlands: Oudehaske (Friesland) and Gramsbergen (Overijssel), *Palaeohistoria* 39-40, 1-87.
- Jong, J., 2004: *Palaeoecological Study of the Archaeological Site Looërenk near Zutphen, The Netherlands*, Internal Report IBED, Amsterdam.
- Jong, J.J. de/H. Wevers, 1994: Cirkels en zonnecalenders in Zwolle-Ittersumerbroek, *ABZ* 2, 74-93.
- Jongste, P.F.B., 2002: De verlaten erven van Eigenblok. Deposities van metalen voorwerpen op twee erven uit de Midden-Bronstijd in de Betuweroute, in: H. Fokkens/R. Jansen (red.), *2000 Jaar bewoningsdynamiek in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 95-108.
- Joosten, I., 2004: *Technology of early historical iron production in the Netherlands* (Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies 2), proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Jordaan, D., 1980: 75 Jaar Oudheidkamer Twente 1905-1980, 't *Inschrien* 12-4, oktober 1980, 45-61.
- Jordaan, D., 1983: In memoriam Dr. C.C.W.J. Hijzeler, 't *Inschrien* 15-1, januari 1983, 4.
- Kampman, R., 1963: Een Twentse bronsvondst, *Jaarboek Twente* 2, 95-96.
- Kampman, R./A.D. Verlinde, 1980: Vuurstenen gereedschap uit het einde van de Oude Steentijd te Agelo, *Jaarboek Twente* 19, 110-120.
- Karsvall, O., 2007: Uninhabited cadastral units on large-scale maps 1630-1655: indicators of late medieval deserted farms?, *Landscape History* 29, 75-87.
- Kempen, P.A.M.M. van, 2002: Huis Het Raasink, gemeente Warnsveld. Een inventariserend archeologisch onderzoek, *RAAP-notitie* 211.
- Kempen, P.A.M.M. van/I.M.C. Nuijten, 2002: Huis ter Meulen, gemeente Gorssel. Een inventariserend archeologisch onderzoek, *RAAP-notitie* 191.
- Kempen, P.A.M.M. van/I.M.C. Nuijten, 2003: Huis den Dam, gemeente Gorssel. Een inventariserend archeologisch onderzoek, *RAAP-notitie* 294.
- Kenemans, M.C. 2005: Enschede, Usseler es: een waarderend proefsleuvenonderzoek, *ADC-rapport* 413.
- Kenemans, M.C./H.M. van der Velde, 2007a: De opgraving Hordelman 2003, in: Velde, H.M. van der (red.), *Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzettingsresten uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in Centraal Salland* (ADC-monografie 1), 131-158.
- Kenemans, M.C./H.M. van der Velde, 2007b: De opgravingscampagne bij Hordelman uit 1994, in: Velde, H.M. van der (red.), *Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzettingsresten uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in Centraal Salland* (ADC-monografie 1), 159-179.
- Kersten, W., 1948: Die Niederrheinische Grabhügelkultur, *Bonner Jahrbücher* 148, 5-80.
- Keunen, L., 2005: *Onderzoeksvoorstel 'Archeologische verkenningen in het voormalige schoutambt Colmschate'*, ongepubliceerd document Wageningen Universiteit.
- Keunen, L., 2006a: Biografie van een boerenerf in de buurschap Wechele bij Deventer. 'Dencamp te Weechle daer die bussch plach te stane', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 24, 49-57.

- Keunen, L.J., 2006b: "...der grosse und kleine hoff undt darauf bestehendes dorppf Neede...". *De ontwikkeling van de hof en het dorp Neede* (Kleine Reeks. Bijdragen tot de geschiedenis van Stadt en Heerlijkheid Borculo, deel 12), Stichting Stad en Heerlijkheid Borculo, Borculo.
- Keunen, L.J., in voorb.: *Eeuwig grensland. Een historisch-geografische studie van Salland en de Achterhoek*, proefschrift Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Keuning, H.J., 1936: Nederzettingvormen in diluviaal Nederland ten noorden en ten oosten van den IJssel, *Tijdschrift voor Economische Geographie* 27, deel 3 (49-55), deel 4 (73-88) en deel 5 (97-115).
- Klarenbeek, R./A.D. Verlinde, 1982: Varsen, gem. Ommen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1980-1981, OHB* 97, 197-202.
- Kleij, G. van der, 1996a: Een graf uit de Nieuwe Steentijd?, in: Groothedde, M. (ed.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, Zutphen, 33-36.
- Kleij, G. van der, 1996b: Het vuursteen in de Ooyerhoek, in: Groothedde, M. (ed.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, Zutphen, 19-31.
- Kleij, G. van der, 2003: Prehistorische grafvelden en tumuli rondom Zutphen, *ZAP* 3.
- Kleij, P./J. Andréa, 2000: Zutphen – Archeologische kartering van het industrieterrein 'Revelhorst III', *IBID-rapport*.
- Kleijer, H., 2000: *De bodemgesteldheid van de gebieden Berkeldal, Graafschap, Wildenborch, Warnsveld Vierakker en Hummel-Keppel. Resultaten van een bodemgeografisch onderzoek*, Alterra Rapport 90, Wageningen.
- Klomp, M./I. Hermsen, 2002a: Archeologisch onderzoek naar de prehistorische bewoning aan de Holterweg 57 te Colmschate (gemeente Deventer), *RAD* 8.
- Klomp, M./I. Hermsen, 2002b: Archeologisch proefonderzoek op de locatie De Knoop te Colmschate (gemeente Deventer), *RAD* 9.
- Klomp, M./I. Hermsen, 2002c: Archeologisch onderzoek in het wegtracé van de N348 nabij Blauwenoord-Colmschate (gemeente Deventer), *RAD* 7.
- Knaap, W. van der/A. van der Valk (eds.), 2007: *Multiple Landscapes. Merging Past and Present*, Wageningen.
- Knöll, H., 1959: *Die nordwestdeutsche Tiefstichkeramik und ihre Stellung im nord- und mitteleuropäischen Neolithikum*, Münster.
- Koch, H., 1930: *Paläobotanische Untersuchungen einiger Moore des Münsterlandes* (Beihefte zum Botanischen Centralblatt 46 II), 1-70.
- Koerselman, E.M./V.T. van Vilsteren, 2002: Van heidenen naar heiligen, in: Bergen, C./M. Niekus/V.T. van Vilsteren (red.), *Schatten uit het veen*, Zwolle, 110-118.
- Kohl, W., 1999: *Das Bistum Münster. Die Diözese. Neue Folge 37, 1. Germania Sacra. Historisch-Statistische Beschreibung der Kirche des alten Reiches*, Berlijn/New York.
- Kolen, J., 2005a: *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*, proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Kolen, J., 2005b: Hoofdlijnen in de Nederlandse landschapsarcheologie (1950-2005), in: Dries, M.H. van den/W.J.H. Willems (eds.), *Innovatie in de Nederlandse Archeologie. Liber amicorum voor Roel W. Brandt*, Gouda, 101-121.
- Kolen, J./T. Lemaire (eds.), 2004: *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap*, Utrecht.
- Kolen, J./M. Witte, 2007: A biographical approach to regions and its value for spatial planning, in: Knaap, W. van der/A. van der Valk (eds.), 2007: *Multiple Landscapes. Merging Past and Present*, Wageningen, 125-145.
- Kolks, Z./A.D. Verlinde, 1991: Goor en Delden, van buurtschap tot stad, *'t Inschrien* 23, 7-16.
- Kooi, P.B., 1974: De orkaan van 13 november 1973 en het ontstaan van 'hoefijzervormige' grondsporen, *Helinium* 14, 57-65.
- Kooi, P.B., 1979: *Pre-Roman Urnfields in the North of the Netherlands*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Kooi, P.B., 1983: A remarkable Iron-Age grave in Darp (Municipality of Havelte, the Netherlands), *OMROL* 64, 197-208.

- Kooi, P.B., 1991/1992: Project Peelo: Het onderzoek in de jaren 1977, 1978 en 1979 op de es, *Palaeohistoria* 33/34, 165-285.
- Kooi, P.B., 1992/1993: Project Peelo: Het onderzoek in de jaren 1981, 1982, 1986, 1987 en 1988, *Palaeohistoria* 35/36, 169-306.
- Kooistra, M.J., 2000: Wat de bodem onthulde (2). Bodemkundig en micromorfologisch onderzoek aan Mesolithische vindplaatsen aan de flank van het rivierduin van Zutphen-Ooyerhoek/EME, *Alterra Rapport*, Wageningen.
- Kooistra, M.J./L.I. Kooistra/P. van Rijn/U. Sass-Klaassen, 2006: Woodlands of the past – The excavation of wetland woods at Zwolle-Stadshagen (the Netherlands): Reconstruction of the wetland wood in its environmental context, *Netherlands Journal of Geosciences* 85, no. 1, 37-60.
- Kooistra, M.J./G.J. Maas, 2008: The widespread occurrence of Celtic Field systems in the central part of the Netherlands, *Journal of Archaeological Science* 35, 2318-2328.
- Kooistra, M./J.R. Mulder/Th. Spek, 1999: Wat de bodem onthulde. Bodemkundig en micromorfologisch onderzoek van een Mesolithische vindplaats op het rivierduin van Zutphen-Ooyerhoek, *Alterra Rapport*, Wageningen.
- Koomen, A.J.M./G.J. Maas, 2004: Geomorfologische Kaart Nederland (GKN). Achtergronddocument bij het landsdekkende digitale bestand, *Alterra-rapport* 1039, Wageningen.
- Koomen, A./G. Maas/P. Jungerius, 2004: Het stuifzandlandschap als natuurverschijnsel, *Landschap* 21-3, 159-169.
- Kortlang, F., 1999: The Iron Age urnfield and settlement from Someren-‘Waterdael’, in: Theuws, F. Roymans (red.), *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the southern Netherlands* (Amsterdam Archaeological Studies 4), 133-197.
- Kossen, M./B. Vermeulen, 2007: Archeologisch, historisch en keramisch onderzoek naar een omgracht terrein in het beekdal van de Dortherbeek. De locatie van het oudste klooster Ter Hunnepe gevonden?, in: Clevis, H./S. Wentink, *OEA 2006*, 113-123.
- Koster, A., 1997: Het inheemse aardewerk, in: Koster, A./S. Wynia (red.), *Kruukskes met as. Een nederzetting met bijbehorend grafveld op het Hessenveld te Wehl, eind tweede tot eind vierde eeuw na Christus*, Historische en Archeologische Stichting, Zutphen, 39-44.
- Koster, A./S. Wynia (red.), 1997: *Kruukskes met as. Een nederzetting met bijbehorend grafveld op het Hessenveld te Wehl, eind tweede tot eind vierde eeuw na Christus*, Historische en Archeologische Stichting, Zutphen.
- Koster, A./H. Tomas/W.J.H. Verwers (red.), 2001: *Venster op het Verleden. Didam-Kollenburg in de Laat-Romeinse Tijd*, Historische en Archeologische Stichting, Lichtenvoorde.
- Koster, E.A., 1978: *De stuifzanden van de Veluwe; een fysisch-geografische studie* (Publicaties van het Fysisch Geografisch en Bodemkundig Laboratorium van de Universiteit van Amsterdam nr 27), Amsterdam.
- Kramer-Clobus, G.M.C., 1978: L.J.F. Janssen (1806-1869): an inventory of his notes on archaeological findspots in the Netherlands, *BROB* 28, 441-544.
- Kremer, H., (red.), 2006: Briefverslag archeologische opgraving Ruurloseweg te Vorden, *Synthegra rapport*.
- Kuijl, E. van der, 2004: Wierden, Enter, De Baanackers, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2003*, 32.
- Kuijl, E. van der/A. Emaus, 2005: Bathmen, Bathmer Enk, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2004*, 8-10.
- Kuile, G.J. ter, 1909: Twentsche Oudheden, *VMORG* 25, 1-26.
- Kuile, G.J. ter, 1911: *Geschiedkundige Aanteekeningen op de havezathen van Twenthe*, Almelo.
- Kuile, G.J. ter, 1919: *Ons Twenthe. Proza en poëzie uit Twenthe*, Almelo.
- Kuile, G.J. ter, 1924: Verslag der 129ste ledenvergadering, gehouden op 6 Nov. 1923 te Almelo, *VMORG* 41, XXI-XXXIII.
- Kuile, G.J. ter, 1931: De havezathen van Overijssel, in: Engelen van der Veen, G.A.J. van/G.J. ter Kuile/R. Schuiling (red.), *Overijssel*, Deventer, 210-237.
- Kuile, G.J. ter, 1936: *Twentsche Eigenheimers. Historische schetsen van land en volk tussen Dinkel en Regge*, Almelo.
- Kuile, G.J. ter, 1938: De praehistorische vondsten te Hardenberg, *VMORG* 54, 7-17.
- Kuile, G.J. ter, 1949: Recente archeologische bodemvondsten in Overijssel, *VMORG* 64, 17-24.
- Kuile, G.J. ter, 1958: De Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 1858-1958, *VMORG* 73, 7-32.

- Kuile, G.J. ter, 1963-1969: *Oorkondenboek van Overijssel, regesten 797-1350*, Deel I, Zwolle.
- Kuile, G.J. ter, 1964: *Oorkondenboek van Overijssel, regesten 797-1350*, Deel II, 1250-1300, Zwolle.
- Kuiper, P., 1959: Varsseveld, in: *BMVG* 58, 1-113.
- Künzel, R.E./ D.P. Blok/J.M. Verhoeff, 1988: *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam.
- Laak, J.C. ter, 2005: De taal van het landschap. Pilotproject toponiemen in de Berkelstreek, *RAM* 123.
- Laarman, F., 2007: Dierbegravingen en dumps van dierlijk botmateriaal uit de Romeinse tijd, in: Hermsen, I., Een afdaling in het verleden. Archeologisch onderzoek van bewoningsresten uit de prehistorie en de Romeinse tijd op het terrein Colmschate (gemeente Deventer), *RAD* 19, 96-101.
- Lampen, A., 2005: Fränkische Expansion und sächsischer Widerstand. Westfalen im 8. Und 9. Jahrhundert, in: Isenberg, G./B. Rommé (red.), *Liudger wird Bischof. Spuren eines Heiligen Zwischen York, Rom und Münster*, Münster/Mainz am Rhein, 20-30.
- Langeveld, M./H.A.C. Fermin, 2008: Landschappelijke context, in: Bouwmeester, H.M.P./H.A.C. Fermin/M. Groothedde (red.), *Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen*, gemeente Zutphen/BAAC BV, Zutphen/'s-Hertogenbosch, 31-42.
- Lanting, J.N., 1973: Laat-Neolithicum en Vroege Bronstijd in Nederland en Noordwest Duitsland: continue ontwikkelingen, *Palaeohistoria* 15, 216-317.
- Lanting, J.N., 1986: Spoolde: onderzoek en vondsten binnendijs, in: Fokkens, H./P. Banga/M. Bierma (red.), *Op zoek naar mens en materiële cultuur*, Groningen, 37-58.
- Lanting, J.N./A.L. Brindley, 2003/2004: The destroyed hunebed and the adjacent TRB flat cemetery at Mander (gem. Tubbergen, Province Overijssel), *Palaeohistoria* 45/46, 59-94.
- Lanting, J.N./W.G. Mook, 1977: *The pre- and protohistory of The Netherlands in terms of radiocarbon dates*, Groningen.
- Lanting, J.N./J. van der Plicht, 1995/1996: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie I: Laat-Paleolithicum, *Palaeohistoria* 37/38, 71-125.
- Lanting, J.N./J. van der Plicht, 1997/1998: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie II: Mesolithicum, *Palaeohistoria* 39/40, 99-162.
- Lanting, J.N./J. van der Plicht, 1999/2000: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, III: Neolithicum, *Palaeohistoria* 41/42, 1-110.
- Lanting, J.N./J. van der Plicht, 2001/2002: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, IV: bronstijd en vroege ijzertijd, *Paleohistoria* 43/44, 117-262.
- Lanting, J.N./J. van der Plicht, 2005/2006: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, V: midden- en late ijzertijd, *Paleohistoria* 47/48, 241-427.
- Lanting, J.N./A.D. Verlinde, 1996a: Tubbergen-Mander, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1995, OHB* 111, 137-139.
- Lanting, J.N./A.D. Verlinde, 1996b: Her-opgraving hunebed Mander, 38 jaar later, *'t Inschrien* 28, 42-47.
- Lanting, J.N./J.D. van der Waals, 1976: Beaker Culture Relations in the Lower Rhine Basin, in: Lanting, J.N./J.D. van der Waals (red.), *Glockenbechersymposion Oberried 1974*, Bussum/Haarlem, 1-80.
- Langohr, R., 1993: Types of Windthrow, their Impact on the Environment and their Importance for the Understanding of Archaeological Excavation Data, *Helinium* 33, 36-94.
- Lauwerier, R.C.G.M./B.J. Groenewoudt/O. Brinkemper/E.J. Laarman, 1999: Between ritual and economics: animals and plants in a fourth-century native settlement at Heeten, The Netherlands, *BROB* 43, 155-198.
- Lauwerier, R.C.G.M./R.M. Lotte (eds.), 2002: *Archeologiebalans 2002*, Amersfoort.
- Linden, B. van der (red.), 2006: Waarderend proefsleuvenonderzoek en archeologische opgraving Plangebied Industrieterrrein Vinkenkamp Zelhem, *Synthegra rapport*.
- Lohof, E., 1991a: *Grafritueel en sociale verandering in de bronstijd van Noordoost-Nederland*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Lohof, E., 1991b: Catalogus van bronstijd-grafheuvels uit Noordoost-Nederland, behorende bij het proefschrift *Grafritueel en sociale verandering in de bronstijd van Noordoost-Nederland*, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.

- Louwe Kooijmans, L.P., 1970-1: Mesolithic Bone and Antler Implements from the North Sea and from the Netherlands, *BROB* 20-21, 27-73.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1976a: Local Developments in a Borderland. A Survey of the Neolithic at the Lower Rhine, *OMROL* 57, 227-297.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1976b: Acculturation and continuity in Atlantic Europe mainly during the Neolithic Period and the Bronze Age, *IV Atlantic Colloquium Ghent 1975*, 150-170.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1993: The Mesolithic/Neolithic Transformation in the Lower Rhine Basin, in: Bogucki, P. (ed.), *Case Studies in European Prehistory*, Boca Raton, 95-145.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1996: Understanding the Mesolithic/Neolithic Frontier in the Lower Rhine Basin, 5300-4300 cal. BC., in: Edmonds, M./C. Richards (eds.), *Understanding the Neolithic of North-West Europe*, Glasgow, 407-427.
- Louwe Kooijmans, L., 2005: Ook de jagers worden boer. Vroeg-neolithicum B en midden-neolithicum A, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de Prehistorie*, Amsterdam, 249-271.
- Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), 2005: *Nederland in de Prehistorie*, Amsterdam.
- Löwik, F.G.H., 2003: *De Twentse Beweging. Strijd voor Modersproake en Eigenheid*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Lubberding, H., 1996: De Swormertoren, *Westerheem* 45, 57-62.
- Lubberding, H., 2007: Onderzoek in Epse (gemeente Lochem), *De Hunnepers*, jaarverslag 2007, 12-14.
- Lüüdik-Kaelas, 1955: Wann sind die ersten megalithgräber in Holland entstanden?, *Palaeohistoria* 4, 47-97.
- Maas, G.J./B. Makaske, 2006: *De Bodem van het Steenbrugge*, Intern Rapport Alterra, Wageningen.
- Maas, G./B. Makaske, 2007: *Het natuurlijke landschap van Oost-Nederland. Geomorfologische detailkarteringen van de gebieden Deventer-Colmschate, Neede-Eibergen, Markelo-Rijssen, Zutphen-Warnsveld en Ruurlo*, Intern rapport Alterra, Wageningen.
- Maas, L.H./A.H.G. Schaars (red.), 1995: *Boerderij- en veldnamen in Borculo. Verzameld door G.H. Eggink en G. ten Pas*, Stichting Staring Instituut/Mr. N.J. Steenbergstichting.
- Makaske, B./G.J. Maas/D.G. van Smeerdijk, 2008: The age and origin of the Gelderse IJssel, *Netherlands Journal of Geosciences* 87-4, 323-337.
- Man, R. de, 1997: Zaden uit een 8^e eeuwse (704 na Chr.) waterput te Borculo (Ov.), *Intern Rapport Archeobotanie ROB* 1997/8.
- Man, R. de, 1998: Archeobotanisch onderzoek aan een inheems-Romeinse silo te Wierden-Enter, Baanackers, *Intern Rapport Archeobotanie ROB* 8.
- Martens, R. (red.), 1986: *Statistieke beschrijving van Gelderland van 1808, deel II Kwartier van Zutphen*, Vereniging Gelre, Arnhem.
- Martinet, J.F.M., 1790: *Beschrijving van het houtskoolen branden*, in: *Volledige beschrijving van alle konsten (...)*, 6de deel (De Houtskoolenbrander), Dordrecht.
- Meene, E.A. van de, 1979: Het ontstaan van de Gelderse IJssel, *KNAG Geografisch Tijdschrift, Nieuwe Reeks*, jaargang 13, nr. 3, 202-210.
- Meene, E.A. van de/W.H. Zagwijn, 1978: Die Rheinläufe im deutsch-niederländischen Grenzgebiet seit der Saale-Kaltzeit. Überblick neuer geologischer und pollenanalytischer Untersuchungen, in: Reiche, E./H.D. Hilden (eds.), *Das Rheinische Schiefergebirge und die Niederrheinische Bucht im Jungtertiär und Quartär (Fortschritte in der Geologie von Rheinland und Westfalen 28)*, 345-359.
- Meihuizen, L.S., 1953: *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294-1295* (Werken uitgegeven door Gelre no. 26), Arnhem.

- Meurkens, L., 2007: 'Ten Afschrick ende Exempele'. Het gebruik van prehistorische grafheuvels als galgenbergen, in: Jansen, R./L.P. Louwe Kooijmans (red.), *Van contract tot wetenschap. Tien jaar archeologisch onderzoek door Archol BV, 1997-2007*, 353-372.
- Meurers-Balke, J./A.J. Kalis, 2005: Landnutzung in prähistorischer und historischer Zeit. Ein pollendiagramm von Ernst Burrichter neu betrachtet, in: Peine, H.-W./H. Terhalle (eds.), *Stift – Stadt – Landt. Vreden im Spiegel der Archäologie* (Beiträge des Heimatsvereins Vreden zur Landes und Volkskunde 69), Vreden, 83-90.
- Midgley, M., 1992: *The TRB-culture. The first farmers of the North European Plain*, Edinburgh.
- Miedema, F.R.P.M., 2005: MER Zutphen Noord-Eefde West. Omleidingen N348 en noordelijke ontsluiting bedrijventerrein De Mars, gemeente Zutphen en Lochem. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek, *RAAP-notitie* 1311.
- Milis, L.J.R., 1990: Monks, mission, culture and society in Willibrord's time, in: Bange, P./A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres. Nijmegen, 28-30 september 1989* (Middelieuwe Studies, Band VI), Centrum voor Middelieuwe Studies Katholieke Universiteit Nijmegen, 82-92.
- Milis, L., 1992: De Heidense Middeleeuwen: een contradictio in terminis?, in: Milis, L./V. Charon/M. de Reu/A. Dierkens/C. Lebbe/A. Waegeman, *De Heidense Middeleeuwen*, Langemark, 5-18.
- Mitchell, F.J.G., 2005: How Open were the Primeval Forests?, *Journal of Ecology* 93, 168-177.
- Mittendorff, E., 2005: Middeleeuwse boeren aan de Paddenpoel. Archeologisch onderzoek naar een 11de-13de eeuwse boerenerf in Colmschate, Deventer, *RAD* 16.
- Modderman, P.J.R., 1955a: Woonsporen uit de bronstijd en de ijzertijd op de Margijnen Enk onder Deventer, *BROB* 6, 22-31.
- Modderman, P.J.R., 1955b: Laat bekeraardewerk versierd met indrukken van een wikkeldraadstempel, *BROB* 6, 32-43.
- Modderman, P.J.R., 1960: Colmschate, gem. Diepenveen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB* 1960, afl. 10, *214-*215.
- Modderman, P.J.R., 1961: Rande, gem. Diepenveen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB* 1961, afl. 4, *69.
- Modderman, P.J.R., 1970: Gemeente Denekamp, *Archeologisch Nieuws, NKNOB* 1970, afl. 10, *98.
- Modderman, P.J.R./M.J.G.Th. Montforts, 1991: *AKG 1970-1984, BMVG* 82, 143-188.
- Moerman, J.D., 1934: Veluwe beken en daling van het grondwaterpeil, *Tijdschrift Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 51, 495-520 en 676-697.
- Molhuysen, P.C., 1844: Eene romeinsche legerplaats bij Ootmarsum, *Overijsselsche Almanak der Oudheid en Letteren* 9, 169-185.
- Mostert, M., 1995: Boerengeloof in de dertiende eeuw, in: Mostert, M./A. Demyttenaere (red.), *De betovering van het middeleeuwse Christendom. Studies over ritueel en magie in de Middeleeuwen*, Hilversum, 217-261.
- Mourik, J.M. van, 1988: De ontwikkeling van een stuifzandgebied, in: Mourik, J.M. van (red.), *Landschap in beweging. Ontwikkeling en bewoning van een stuifzandgebied in de Kempen* (Nederlandse Geografische Studies 74), Amsterdam, 5-42.
- Mousch, R.G. van, 2006: Rijssen-Holten, De Liesen. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, *BAAC-rapport* 06.191.
- Mücher, H.J./R.T. Slotboom/W.J. ter Veen, 1989: Een enkeerdgrond palynologisch ontsloten. Toepassing van de palynologie bij de toetsing van en de aanvulling op archivalische data, *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* 23, 109-118.
- Mulder, E.F.J. de/M.C. Geluk/I.L. Ritsema/W.E. Westerhoff/T.E. Wong (ed.), 2003: *De ondergrond van Nederland* (Geologie van Nederland 7), Groningen/Houten.
- Mulder, J.W., 1887: 'Arkelstein', *VMORG* 16, 99-117.
- Mulder, J.W., 1889: Overblijfselen der oudheden in Overijssel, *VMORG* 17, 1-15.
- Muller, Fz. S./A.C. Bouman, 1920: *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, deel I, Utrecht.

- Musch, J., 1991: *Het Laat Paleolithicum en Mesolithicum van Centraal Overijssel. (Een inventarisatie naar materiële cultuur en sitelokaties, met enkele opmerkingen over de plaats van deze regio in de toenmalige bewoning van Noordwest-Europa)*, doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Musch, J., 1993: Onderzoek op de laat-paleolithische vindplaats 'Bullenaarshoek' bij Enter (Overijssel), *RAAP-notitie* 42.
- Musch, J., 1997: Laat-Paleolithische en Mesolithische bewoningssporen in Centraal-Overijssel. Een inventarisatie van sites rond het Elzenerveen; materiële cultuur, locatiekeuze en enkele opmerkingen over de toepasbaarheid van conventionele chronologische schema's, *Archeologie* 8, 3-32.
- Newell, R.R., 1970: *The Mesolithic Affinities and typological Relations of the Dutch Bandkeramik Flint Industry*, proefschrift University of London.
- Newell, R.R., 1973: The Post-Glacial adaptations of the indigenous population of the Northwest-European plain, in: Kozłowski, S.K. (red.), *The Mesolithic in Europe*, Warschau, 399-440.
- Nicolay, J., 2006: Een gouden *Kolbenarmring* uit Deventer. Vroegmiddeleeuwse elite op het spoor, *Archeobrief* jaargang 10, nummer 4, 31-35.
- Nie, M. van, 1995: Three Iron Production Areas in the Netherlands: Contrasts and Similarities, in: Magnusson, G. (ed.), *The Importance of Ironmaking: Technical Innovation and Social Change, I*, Stockholm, 100-106 (Papers presented at the Symposium at Norberg, May 8-13 1995).
- Nie, M. van, 1996: IJzerproductie en -verwerking in de Ooyerhoek en bij Huize Vierakker, in: Groothedde, M. (ed.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurtschappen bij Zutphen*, 125-127.
- Nie, M. van, 2001: Hengelo, experiment of mislukking?, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 2000, OHB* 116, 176-178.
- Nie, M. van/M. Elburg, 1992: Inheems-Romeinse ijzerproductie langs de Vecht. Oud materiaal opnieuw bekeken, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1991, OHB* 107, 196-198.
- Nie, M. van/I. Joosten, 1993: Inheems-Romeinse ijzerproductie. Een proefonderzoek te Ooster-Dalfsen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1992, OHB* 108, 145-147.
- Niekus, M.J.L.Th., 2000: Twee Muntendamers in Drenthe, *NDV* 117, 160-168.
- Niekus, M.J.L.Th., 2005/2006: A geographically referenced ¹⁴C database for the Mesolithic and the early phase of the Swifterbant Culture in the Northern Netherlands, *Palaeohistoria* 47-48, 41-99.
- Niekus, M.J.L.Th./Y. Loff/D. Stapert, 2000: Klingen van Rijckholt-vuursteen uit Overijssel en Gelderland, *Paleo-Aktueel* 11, 14-18.
- Niekus, M.J.L.Th./D. Stapert, 2005: Het Midden-Paleolithicum in Noord-Nederland, in: Deeben, J./E. Drenth/M. van Oorsouw/L. Verhart, *De Steentijd van Nederland (Archeologie 11/12)*, 91-118.
- Niekus, M.J.L.Th./D. Stapert/L. Johansen, 1998: Een *Federmesser*-vindplaats bij Doetinchem (Gld.), met vijf *retouchoirs* rond een haard, *Paleo-Aktueel* 9, 18-22.
- Nieuwenhuis, M./J.S. Krist, 2003: *Rapportage Inventariserend Veldonderzoek Baanakkers Enter. Projectnummer 173050*, Synthegra Archeologie B.V., Zelhem.
- Noomen, P.N., 1991: Koningsgoed in Groningen. Het domaniale verleden van de stad, in: Boersma, J.W., et al. (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*, 97-144 en 279-288, Bedum/Groningen.
- Noomen, P.N., 1993: Middeleeuwse ontwikkelingen in Rolder dingspel, in: Borgesius, J.G./P. Brood/M.A.W. Gerding et al. (red.), *Geschiedenis van Rolde*, Meppel, 83-111.
- Noort, G. van/A.M. Wouters, 1987: De jagers/verzamelaars van de Ahrensburgcultuur, *Archeologische Berichten* 18, 63-138.
- Nuinen, J. van, 1998: Borne, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1997, OHB* 113, 168-170.
- Nuinen, J. van/A.D. Verlinde, 1998: Borne-Hoefblad, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1997, OHB* 113, 166-168.

- Odé, O./P. van der Gaauw, 1993: Bodembeschermingsgebied de Zuidelijke IJsselvallei. Een archeologische kartering, inventarisatie en waardering in het kader van de bijdragenregeling bodembeschermingsgebieden, *RAAP-rapport* 74.
- Odink, H., 1927: Langs de hunengraven. II De Kormelinksbult, *Almanak voor den Achterhoek en het Schipbeekdal*, Tweede Jaargang (1927), 35-44.
- Oertzen, Von, 1820: Verhandeling van den Heere von Oertzen, Hofmaarschalk van Z.D.H. den Groothertog van Meklenburg, over de oude grafheuvelen en de daarin ontdekte bijzonderheden; medegedeeld aan en door den Heer W.F. Visch, Predikant te Wilsom in het Graafschap Bentheim, in: Westendorp, N. (red.), *Antiquiteiten, een oudheidkundig tijdschrift*, III stuk, Groningen, 207-224.
- Olde Meierink, L.H.M., 1981: *Ampsen. De geschiedenis van een Gelders kasteel en zijn bewoners*, Lochem.
- Olde Meierink, L.H.M., 1983: De Twentse fabrikantenbuitenplaats. Een verkenning naar een onbekend verschijnsel van de industriële revolutie, *De Woonstede* 60, 42-69.
- Ort, J.A., z.j.: *Oudheidkundige Aanteekeningen meest betrekking hebbende op Nederland en zijne bewoners. Eerste vervolg, C. De Marsen en hun land*, Den Haag.
- Oosterhout, F. van, 2007: Plangebied Kronenkamp, gemeente Berkelland. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek, *RAAP-notitie* 2241.
- Oosterink, H.W., 1993: Geologische verschijnselen in de groeven van de Winterswijkse Muschelkalk, *Grondboor en Hamer* 47-1/2, 31-34.
- Otten, D., 2006: *Lebuïnus, een gedreven missionaris* (Midleleeuwse Studies en Bronnen XCII), Hilversum.
- Oude Nijhuis, J., 2007: Oldenzaal, van hof naar stad, *OHB* 122 (themanummer 'Ontstaan van de steden in Overijssel'), 109-122.
- Oude Rengerink, J.A.M., 2003a: Archeologische inventarisatie en verwachtingskaart, in: Lantschap, 2003: Stedelijk uitloopgebied Zutphen-Warnsveld. Een cultuurhistorische landschapsvisie, *Lantschapsstudies* 41 (uitgevoerd door RAAP Archeologisch Adviesbureau, Buro 02 en Lantschap), 50-99.
- Oude Rengerink, J.A.M., 2003b: Huis de Oude Voorst, gemeente Gorssel. Een inventariserend archeologisch onderzoek, *RAAP-notitie* 197.
- Oude Rengerink, J.A.M., 2005: Plangebied De Graven Es, fase 3: Kaalters Kaamp en De Hoesstie, Gemeente Oldenzaal. Een proefsleuvenonderzoek en opgraving, *RAAP-rapport* 1146.
- Oudheidkamer Twente, 1957: Ruurlo, *Archeologisch Nieuws, NKNOB* 1957, afl. 4, *51.
- Oudheidkamer Twente, 1958: Mander, *Archeologisch Nieuws, NKNOB* 1958, afl. 7, *118-*119.
- Out, W., 1999: *Reconstructie van de vegetatieontwikkeling van de archeologische vindplaats Lochem-Ampsen*, intern rapport Hugo de Vries-Laboratorium Universiteit van Amsterdam nr. 327.
- Pape, J.C., 1970: Plaggen soils in the Netherlands, *Geoderma* 4, 229-255.
- Pape, J.C., 1972: Oude bouwlandgronden in Nederland, *Boor en Spade* 18, 85-114.
- Paskamp-van Santen, M., 1987: Archeologische monumenten in bezit van de Oudheidkamer 'Twente' beheerd door de Ver. Het Overijssels Landschap, 't *Inschrien* 19-3, 37-48.
- Paskamp-Van Santen, M., 2005: Archeologische activiteiten 1905/1969, in: Anonymus, *Honderd Jaar Behoud Twents Erfgoed. Vereniging 'Oudheidkamer Twente' 1905-2005*, Van Deinse Instituut, Enschede, 65-74.
- Paskamp-Van Santen, M./J.G. ten Hoopen, 2005: Het Onroerend Goed. Verenigingsbezit van archeologisch en historisch belang, in: Anonymus, *Honderd Jaar Behoud Twents Erfgoed. Vereniging 'Oudheidkamer Twente' 1905-2005*, Van Deinse Instituut, Enschede, 35-45.
- Peddemors, A., 1975: Latèneglasarmringe in den Nederlanden, *Analecta Praehistorica Leidensia* 8, 93-145.
- Peeters, H., 1986: Hunebed O2 – Mander, *inventarisatie van het lithisch materiaal*, intern rapport IPP, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Peeters, H., 2001: Losser/Gildehaus, een bladspits en een bewerkte mammoetrib, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 2000, OHB* 116, 159-162.

- Peeters, H., 2002: Losser/Gildehaus, opnieuw midden-paleolithische artefacten, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 2001, OHB 117*, 225-227.
- Peeters, H., 2005: Over de functie van gewebijlen. Proeve van een onderzoeksmethode en voorlopige resultaten van een onderzoek naar sporen op gewebijlen van Spoolde (Overijssel), *ABZ 5*, 186-203.
- Peeters, J.H.M., 2007: *Hoge Vaart – A27 in context: Towards a model of Mesolithic-Neolithic land use dynamics as a framework for archaeological heritage management*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Peeters, H./M.J.L.Th. Niekus, 2005: Het Mesolithicum in Noord-Nederland, in: Deeben, J./E. Drenth/M. van Oorsouw/L.Verhart, *De Steentijd van Nederland (Archeologie 11/12)*, 201-234.
- Peeters, H./S.Verneau, 2001: Vertellingen rond een haard: een 10.000 jaar oud jagerskamp in de Ooyerhoek, in: Groothedde, M., et al., *Steentijdjagers en Frankische boeren in het Laaksche Veld bij Zutphen* (Leesten en Eme 2), 29-42.
- Pelletier, W., 1993: De geschiedenis van de Winterswijkse steengroeven, *Grondboor en Hamer 47-1/2*, 28-31.
- Pelletier, W./A.J. Ardesch, 1992: *De geschiedenis van de Winterswijkse steengroeven*, Stichting Freriks, Winterswijk.
- Petzlberger, E.M./K.-E. Behre/M.A. Geyh, 1999: Beginn der Hochmoorentwicklung und Ausbreitung der Hochmoore in Nordwestdeutschland – Erste Ergebnisse eines neuen Projektes, *Telma 29*, 21-38.
- Picardt, J., 1660: *Korte beschrijvinge van eenige vergetene en verborgene antiquiteten der provintien en landen gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe*, Amsterdam.
- Plassche, O. van de/S.J.P. Bohncke/B. Makaske/J. van der Plicht, 2005: Water-level changes in the Flevo area, central Netherlands (5300-1500 BC): implications for relative mean sea-level rise in the western Netherlands, *Quaternary International 133-134*, 77-93.
- Pleyte, W., 1885: *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Grooten*. Overijssel, Leiden.
- Pleyte, W., 1887: *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Grooten*. Gelderland, Leiden.
- Pleyte, W., 1899: *Rijks Museum van Oudheden te Leiden 1898-1899* (Jaarverslag), Leiden.
- Pons, L.J., 1957: *De geologie, de bodenvorming en de waterstaatkundige ontwikkeling van het Land van Maas en Waal en een gedeelte van het Rijk van Nijmegen*, proefschrift Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Pott, R., 1988: Extensive anthropogene Vegetationsveränderungen und deren pollenanalytischer Nachweis, *Flora 180*, 153-160.
- Prangma, N.M., 2002: De eerste bewoners van Waterdijk II. Archeologisch onderzoek in een nieuwbouwlocatie, Epse, gemeente Gorssel, *ADC-rapport 142*.
- Prangma, N.M., 2003: Archeologisch onderzoek bij Zorgcentrum Oldershove te Wehl, *ADC-rapport 172*.
- Pronk, E.C., 2008: Onderzoeksgebied locatie 1 (de Eversberg), rijksweg 35 Combiplan Nijverdal, gemeente Helleendoorn. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (boringen), *RAAP-notitie 2819*.
- Price, T.D., 1978: Mesolithic settlement systems in the Netherlands, in: Mellers, p. (ed.), *The Early Postglacial Settlement of Northern Europe*, Londen, 81-113.
- Pyritz, E., 1972: *Binnendünen und Flugsandebenen im Niedersächsischen Tiefland* (Göttinger Geografische Abhandlungen 61), Göttingen.
- Quak, A., 2002: Germaanse sacrale plaatsen in de Nederlanden, *Naamkunde 34*, 57-69.
- Rackham, O., 1980: *Ancient Woodland. Its history, vegetation and uses in England*, London.
- Rackham, O., 1990: *Trees and Woodland in the British landscape. The Complete History of Britain's Trees, Woods & Hedgerows*, revised edition, London.
- Raemaekers, D.C.M., 1999: *The articulation of a 'New Neolithic'. The meaning of the Swifterbant Culture for the process of neolithisation in the western part of the North European Plain (4900-3400 BC)*(Archaeological Series Leiden University 3), proefschrift Universiteit Leiden, Leiden.

- Raemaekers, D.C.M., 2005: Het Vroeg- en Midden-Neolithicum in Noord-, Midden- en West-Nederland, in: Deeben, J./E. Drenth/M. van Oorsouw/L.Verhart, *De Steentijd van Nederland (Archeologie 11/12)*, 261-283.
- Ralska-Jasiewiczova, M./B.Van Geel, 1998: Human impact on the vegetation of the Lake Gosciarz surroundings in prehistoric and early historic times, in: Goslar, T./M. Ralska-Jasiewiczova/T. Madeyska/L. Starkel (eds.), *Lake Gosciarz, Central Poland. A monographic study*, Krakow, 267-294.
- Rappol, M. (red.), 1993: *In de bodem van Salland en Twente. Geologie – archeologie – excursies*, Amsterdam.
- Rees-Vellinga, E. van/N.A. de Ridder, 1973: Notes on the Tertiary and Pleistocene geology of East Gelderland, the Netherlands, *ICW, technical bulletin 85*, Wageningen.
- Rehagen, H.W., 1964: Zur spät- und postglazialen Vegetationsgeschichte des Niederrheingebietes und Westmünsterlandes, *Fortschritte in der Geologie von Rheinland und Westfalen 12*, 55-96.
- Reichmann, C., 1980: Die Ausgrabungen an der Stadtlohner Straße in Vreden, *Jahrbuch des Kreises Borken 1980*, 128-133.
- Reichmann, C., 1981: Siedlungsreste der vorrömischen Eisenzeit, jüngeren römischen Kaiserzeit und Merowingerzeit in Soest-Ardey, *Germania 59*, 51-77.
- Reichmann, C., 1982: Ländliche Siedlungen der Eisenzeit und des Mittelalters in Westfalen, *Offa 39*, 163-182.
- Reichstein, H., 1991: *Die Fauna des Germanische Dorfes Feddersen Wierde*, Stuttgart.
- Reinders O.F.M., M., 1968: *Withmundi Wichmond 794-1968. Het oudste kerkdorp van de Graafschap (Walburg Reeks II)*, Zutphen.
- Renaud, J.G.N., 1950: De onderzoekingen op het 's-Gravenhof te Zutphen, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, zesde serie, 3, 14-33.
- Renaud, J.G.N., 1959: Nogmaals de kerk van Zelhem, *BROB 9*, 189-198.
- Rensink, E., 1993: *Moving into the north. Magdalenian occupation and exploitation of the Loess landscapes of northern Europe*, proefschrift Universiteit Leiden, Leiden.
- Rensink, E./D. Stapert, 2005: De eerste 'moderne' mensen. Jong-paleolithicum, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 115-134.
- Reu, M. de, 1992: *De missionering: het eerste contact van heidendom en christendom*, in: Milis, L./V. Charon/M. de Reu/A. Dierkens/C. Lebbe/A. Waegeman, *De Heidense Middeleeuwen*, Langemark, 19-46.
- Reus, H.H. de/G.A. Hemelman (red.), 1988: *Neede 800*, Historische Kring Neede, Neede.
- Reuselaars, I., 1996: Boerderijen en hun bewoners. De gebouwplattegronden van de laat-Romeinse tijd tot en met de Late Middeleeuwen, in: Groothedde, M., (ed.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, Kampen, 77-104.
- Reuvs, C.J.C./C. Leemans/L.J.F. Janssen, 1845: *Romeinsche, Germaansche of Gallische oudheden gevonden in Nederland, België en een gedeelte der aangrenzende landen*, Leiden.
- Reynders, H., 1995: Archeologie in Hengelo, Overijssel, *Westerheem 44*, 106-110.
- Reynders, H., 1995: Het 'HEEMAF-terrein' te Hengelo, een curieuze plek, *'t Inschrien 27(2)*, 31-34.
- Ringnier, H., 2005: Plangebied Steenderdiek: deelgebied B en tracéverbindingsweg, gemeente Steenderen. Archeologisch vooronderzoek: een waarderend veldonderzoek (fase 2: proefsleuven), *RAAP-rapport 1105*.
- Ringnier, H., 2006: Plangebieden Olland, Hondelinkweg, Vonderman en Kronenkamp te Neede, Gemeente Berkelland. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek, *RAAP-rapport 1397*.
- Ringnier, H./J.W. de Kort/S. van der Veen, 2004: Onderzoeksgebied De landweer in het Haarlosche Veld, gemeente Borculo. Een inventariserend archeologisch onderzoek, *RAAP-notitie 666*.
- Rippon, S.J./M. Fyfe/A.G. Brown, 2006: Beyond Villages and Open Fields: The Origins and Development of a Historic Landscape Characterised by Dispersed Settlement in South-West England, *Medieval Archaeology 50*, 31-70.
- Rippon, M./S. Gardiner, 2007: Conclusions: The Future of Medieval Landscape Studies, in: Rippon, M./S. Gardiner (eds.), *Medieval Landscapes. Landscape History after Hoskins, Volume 2*, Cambridge, 231-235.
- R.O.B., Amersfoort, 1958: Eibergen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1958*, afl. 6, *102.
- Roding, G.M., 1957: Staring en de kennis der geologie in Overijssel, *VMORG 72*, 87-132.

- Roding, G.M./J.G. Zandstra, 1955: Fossiele bliksems, *Grondboor en Hamer* 1955-2, 43-48.
- Roes, A., 1947: Some gold torcs found in Holland, *Acta Archaeologica* 18, 175-187.
- Roes, A., 1951: Les Colliers de basse époque de Rhenen, *Proceedings of the State Service for Archaeological Investigations in the Netherlands* 1951-I, 30-33.
- Roever, J.P. de, 2004: *Swifterbant-aardewerk. Een analyse van de neolithische nederzettingen bij Swifterbant, 5e millennium voor Christus* (Groningen Archaeological Studies 2), proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Röhler-Ertl, O., 1971: *Untersuchungen am Material des Urnenfriedhofes von Westenwanna, Kreis Land Hadeln. Ein Beitrag zur Typologie und Chronologie des Weser-Elbe-Mündungsgebietes in der Eisenzeit*, Hamburg (Hamburger Beiträge zur Kultur- und Sprachwissenschaft 8).
- Rooi, C.-J. de, 2005: *Water stroomt waar het niet gaan kan. De ontwikkeling van het bekenstelsel in de Achterhoek*, ongepubliceerde scriptie Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Rooi, C.-J. de, 2006: *Waar de venen groeiden. De situering en transformatie van veengebieden in de Achterhoek*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Rooi, C.-J. de, 2008: Waar de venen groeiden: de Achterhoek, *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 26-3, 117-129.
- Rooijackers, G., 1999: Mythisch landschap. Verhalen en rituelen als culturele biografie van een regio, in: Kolen, J./T. Lemaire (eds.), *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap*, Utrecht, 301-326.
- Roymans, N., 1990: *Tribal Societies in Northern Gaul. An anthropological perspective* (Cingula 12), Amsterdam.
- Roymans, N., 1991: Late Urnfield Societies in the Northwest European Plain and the expanding networks of Central European Hallstatt groups, in: Roymans, N./F. Theuws (eds.), *Images of the past. Studies on ancient societies in Northwestern Europe*, 9-90.
- Roymans, N., 1994: Keltische munten en de vroegste geschiedenis van het heiligdom, in: Roymans, N./T. Derks (red.), *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*, 's-Hertogenbosch, 112-123.
- Roymans, N., 1995: The cultural biography of urnfields and the long-term-history of a mythical landscape, *Archaeological Dialogues* 2, 2-38.
- Roymans, N., 1996: The South Netherlands project. Changing perspectives on landscape and culture, *Archaeological Dialogues* 3, 231-245.
- Roymans, N./T. Derks (red.), 1994: *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*, 's-Hertogenbosch.
- Roymans, N./H. Fokkens, 1991: Een overzicht van veertig jaar nederzettingsonderzoek in de Lage Landen, in: Fokkens, H./N. Roymans (red.), *Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de lage landen*, *NAR* 13, 1-19.
- Roymans, N./E. Gerritsen, 2002: Landscape, Ecology and Mentalités. A Long-term Perspective on Developments in the Meuse-Demer-Scheldt Region, *Proceedings of the Prehistoric Society* 68, 257-287.
- Roymans, N./T. van Rooijen, 1993: De voorromeinse glazen armbandproductie in het Nederrijnse gebied en haar culturele betekenis, *Vormen uit vuur* 1993/3, 2-10.
- Roymans, N./W. van der Sanden, 1980: Celtic Coins from the Netherlands and their Archaeological Context, *BROB* 30, 173-254.
- Rüschhoff-Thale, B., 2004: *Die Toten von Neuwarendorf in Westfalen. 341 Gräber vom Endneolithikum bis in die Spätlatènezeit* (Bodenaltertümer Westfalens 41), Mainz am Rhein.
- Rust, A., 1937: *Das altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf*, Neumünster.
- Rust, A., 1943: *Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor*, Neumünster.
- Rust, A., 1958: *Die jungpaläolithische Zeltanlagen von Ahrensburg*, Neumünster.
- Sanden, W.A.B. van der, 1990: *Mens en Moeras. Veenlijken in Nederland van de bronstijd tot en met de Romeinse tijd* (Archeologische Monografieën van het Drents Museum 1), Assen.
- Sanden, W.A.B. van der, 1995: Veenvondsten in Drenthe, *NDV* 112, 79-83.
- Sanden, W.A.B. van der, 1996: *Vereeuwigd in het veen – het verhaal van de Noordwest-Europese veenlijken*, Amsterdam.

- Sanden, W.A.B. van der, 1997a: Veevondsten in Drenthe (2): over potten, herten en wielen, *NDV* 114, 117-121.
- Sanden, W.A.B. van der, 1997b: Aardewerk uit natte context in Drenthe: het vroeg- en laat-neolithicum en de vroege bronstijd, *NDV* 114, 127-141.
- Sanden, W.A.B. van der, 1997c: Het kerkhof onder de autoweg. Menselijke resten uit de Drentsche Aa, *NDV* 114, 171-179.
- Sanden, W.A.B. van der, 1998a: Veevondsten in Drenthe (3): van maalstenen, wolkluwens, bronzen potten en veenlijken, *NDV* 115, 103-106.
- Sanden, W.A.B. van der, 1998b: Zware gaven – maalstenen uit natte context in Drenthe, *NDV* 115, 107-130.
- Sanden, W.A.B. van der, 2000: Het tempeltje van Barger-Oosterveld, *NDV* 117, 27-35.
- Sanden, W.A.B. van der, 2004: Een 16de-eeuwse tinnen papkom uit Orvelterveen – naar een archeologie van de toverij, *NDV* 119, 184-203.
- Sanden, W.A.B. van der, 2005: Hof van Twente, Markelo (Elsenerveen). Veenlijken in Overijssel: twee skeletten uit het Elsenerveen, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA* 2004, 29-34.
- Sass-Klaassen, U./E. Hanraets 2004: Groeipatronen en populatie dynamiek van eik en es, in: Clevis, H./T. Lantau (ed.), *Verleden bossen. De opgraving van een moerasbos in Zwolle Stadshagen*, (Archeologische rapporten Zwolle 16), 51-62.
- Sass-Klaassen, U./E. Hanraets, 2006: Woodlands of the past – The excavation of wetland woods at Zwolle-Stadshagen (the Netherlands): Growth pattern and population dynamics of oak and ash, *Netherlands Journal of Geosciences* 85, no. 1, 61-71.
- Schegget, M. ter, 1998: Iron Age human skeletal remains from the river Meuse at Kessel, in: Theuws, F./N. Roymans (eds.), *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands* (Amsterdam Archaeological Studies 4), Amsterdam, 199-240.
- Schepers, H.G./C. Smeenk, 2004: *Vondsten in Eibergen en omgeving door de eeuwen heen*, ongepubliceerd document, Eibergen april 2004.
- Schepers, J., 1973: *Haus und Hof Westfälischer Bauern*, Münster.
- Schinkel, C., 1994: *Zwervende erven. Bewoningssporen in Oss-Ussen uit bronstijd, ijzertijd en Romeinse tijd; opgravingen 1976-1986*, proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, Leiden.
- Schlicht, E., 1956: Steingräber in der Grafschaft. Gedanken zu den Ausgrabungen bei Uelsen, *Das Bentheimer Land* 46 (Jahrbuch des Heimatvereins der Grafschaft Bentheim 1956), 84-89.
- Schlicht, E., 1957: Die Untersuchung eines zerstörten Steingrabes bei Uelsen, *Das Bentheimer Land* 47 (Jahrbuch des Heimatvereins der Grafschaft Bentheim 1957), 15-23.
- Schlüter, D., 1991: *Betovering en vervolging. Over toverij in Oost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw* (Twente Akademie Reeks 4), Hengelo.
- Schlüter, D., 1994: *Met den koorde of door het zwaard. Criminele rechtspraak, dood- en lijfstraffen in Twente vanaf de middeleeuwen*, Oldenzaal.
- Schlüter, D., 2003: Neanderthalers in Overijssel, *OHB* 118, 179-193.
- Schlüter, D., 2005: *Mammoeten en Neanderthalers uit de Dinkel*, (uitgave Provinciaal Natuurhistorisch Museum Natura Docet, Denekamp), Haaksbergen.
- Schmidt, B./W. Gruhle, 2003: Klimatextreme in römischer Zeit. Eine Strukturanalyse dendrochronologischer Daten, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 33, 421-427.
- Scholte Lubberink, H., 1991: Ypelo, gem. Wierden, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1990*, *OHB* 106, 165-166.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 1992: De Lutte, gem. Losser, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1991*, *OHB* 107, 176-177.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 1995a: Gemeente Vorden. Archeologisch onderzoek op het voorterrein van kasteel Hackfort, *RAAP-rapport* 137.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 1995b: Gemeente Eibergen. Verslag van het kwaliteitsbepalend onderzoek op archeologische vindplaatsen te Mallem en Rekken, *RAAP-rapport* 130A (concept).
- Scholte Lubberink, H.B.G., 1997: Gemeente Vorden. Archeologisch prospectie-onderzoek op het terrein rond kasteel Hackfort, *RAAP-rapport* 227.

- Scholte Lubberink, H.B.G., 1998: De landschappelijke ligging van archeologische sites uit de steentijd en de Vroege Bronstijd in Noordoost-Twente, Provincie Overijssel, in: Deeben, J./E. Drenth (red.), *Bijdragen aan het onderzoek naar de Steentijd in Nederland verslagen van de 'Steentijddag' 1* (RAM 68), 111-122.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 1999: Milieuzorggebied Neede-Borculo. Archeologische inventarisatie en verwachtingskaart, *RAAP-rapport 373*.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2000a: Milieuzorggebied Neede-Borculo, gemeente Borculo. Archeologisch onderzoek in het dal van de Koningsbeek te Gelselaar, *RAAP-rapport 540*.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2000b: Oostelijke omlegging N348 Zutphen-Eefde: Polbeek Oost-alternatief, gemeente Zutphen. Een aanvullende archeologische inventarisatie (AAI-2), *RAAP-rapport 508*.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2001: Milieuzorggebied Neede-Borculo, gemeente Borculo. Archeologische inventarisatie en verwachtingskaart gebied Borculo-Zuid, *RAAP-rapport 650*.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2002a: De Duivelsloot in De Lutte. Gemeente Losser. Een archeologisch onderzoek, *RAAP-rapport 772*.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2002b: De havezate Huis Bevervoorde te Gelselaar, gemeente Borculo. Een inventariserend archeologisch onderzoek door middel van proefsleuven, *RAAP-rapport 763*.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2002c: Huis Het Meyerink te Leesten, gemeente Zutphen. Een inventariserend archeologisch onderzoek, *RAAP-notitie 136*.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2003: Onderzoekgebied huis De Hoeve te Noordijk, gemeente Neede. Een inventariserend archeologisch onderzoek, *RAAP-rapport 909*.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2006a: Wetenschappelijk kader archeologisch onderzoek plangebied Bornsche Maten te Borne, gemeente Borne, *RAAP-rapport 1413*.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2006b: Plangebied Bornsche Maten, gemeente Borne. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (kartering en proefsleuven), *RAAP-rapport 1132*.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2007a: Plangebied Bornsche Maten-Zuid Esch, gemeente Borne. Een nederzetting uit de Late IJzertijd en Vroeg Romeinse tijd, *RAAP-rapport 1432*.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2007b: Aardgastransportleidingen Bornerbroek-Enschede en Ommen-Hankate. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek, opgravingen en archeologische begeleiding, *RAAP-rapport 1560*.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2008: Op de grens van noord naar zuid: een nederzetting uit de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd op de Zuid Esch te Borne, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2007*, 89-118.
- Scholte Lubberink, H.B.G./N.T.D. Eeltink, 2002: Raalte-Heeten, een landweer langs de Weseperweg, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 2001*, *OHB* 117, 250-253.
- Scholte Lubberink, H.B.G./E. Lohof, 1998: Provincie Gelderland, WCL-De Graafschap. Archeologische inventarisatie en verwachtingskaart (Fase A), *RAAP-rapport 305*.
- Schotten, J., 1990: Opnieuw 12^e-eeuwse bewoningssporen te Colmschate (gem. Deventer), *Westerheem* 39, 162-168.
- Schotten, J./B. Groenewoudt, 1988: Colmschate, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1987*, *OHB* 103, 156-158.
- Schotten, J./B.J. Groenewoudt, 1997: Halverwege Wijster en Gennep, vierde- en vijfde-eeuwse nederzettingenvondsten uit Elsen, gemeente Markelo, *Interne Rapporten ROB* 34, Amersfoort.
- Schreurs, J., 2005: Het Midden-Neolithicum in Zuid-Nederland, in: Deeben, J./E. Drenth/M. van Oorsouw/L. Verhart, *De Steentijd van Nederland (Archeologie 11/12)*, 301-332.
- Schrier, D.M. van der, 1968: Beschouwingen over het ontstaan van de IJssel als Rijnarm, *De Mars* 16, 242-244.
- Schrier, D.M. van der, 2004: Wanneer de IJssel een Rijntak werd en hoe het meer Flevo afwaterde, *Westerheem* 53, 182-189.
- Schulze, M., 1984: Diskussionsbeitrag zur Interpretation früh- und hochmittelalterlicher Flußfunde, in: Hauck, K. (red.), *Frühmittelalterliche Studien*, Berlin/New York, 222-248.

- Schut, P., 1978: Overzicht van neolithische vondsten en vindplaatsen in de gemeente Aalten, *Westerheem* 27-2, 71-80.
- Schut, P., 1981: Een 'Durchlochte Breitkeil' uit Zelhem en een overzicht van vroeg-neolithische vondsten uit de Achterhoek, *Westerheem* 30-3/4, 105-111.
- Schut, P., 1982: Een hutkom of kelder uit de 12de eeuw te Aalten (Gld.), *Westerheem* 31, 3-13.
- Schut, P., 1984a: Een vroeg-neolithische scherf met graanindrukken uit Winterswijk, *Westerheem* 33, 214-215.
- Schut, P., 1984b: Een hutkom uit de 9de eeuw te Aalten (Gld.), *Westerheem* 33, 216-226.
- Schut, P., 1987: Een inventarisatie van Neolithische vondsten uit de Achterhoek, Gelderland, *NAR* 4.
- Schut, P., 1991: Een inventarisatie van neolithische bijlen uit Gelderland, ten noorden van de Rijn, *NAR* 11.
- Schut, P., 1996a: Zutphen, in: Hulst, R.S. (red.), *AKG 1995, BMVG* 87, 202-203.
- Schut, P., 1996b: Gorssel, in: Hulst, R.S. (red.), *AKG 1995, BMVG* 87, 202-204.
- Schut, P., 1997: 'Vakmanschap is meesterschap'. Twee uitzonderlijke gefacetteerde hamerbijlen uit Oost-Nederland, *Archeologie* 8, 104-111.
- Schut, P., z.j.: Verslag AAO Lochem-Ampsen, *Intern rapport ROB*, Amersfoort.
- Schut, P./J.A. Bakker, 1980: Een knophamberbijl zonder knop uit Dinxperlo, *Westerheem* 29-6, 378-381.
- Schut, P.A.C., 2003: 'De Montferlandsche berg, het sieraad der tusschen IJssel en Rijn gelegene landen'. De motte Montferland (gemeente Bergh) en een overzicht van motteversterkingen in Gelderland, *NAR* 24.
- Schut, P.A.C./B.J. Groenewoudt, 2003: Olst, Weseprenk. Een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) naar resten van ijzerproductie en bewoningssporen uit de Romeinse Tijd, *RAM* 105.
- Schutten, G.J., 1981: *Varen waar geen water is. Geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930*, Hengelo.
- Schuurman, E. I., 2005: Plangebied noordwestelijk gedeelte centrum Neede, gemeente Berkelland. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek, *RAAP-notitie* 1390.
- Schuyf, J., 1995: *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*, Meppel.
- Schwann, J.C.G., 1988: *Sedimentology of coversands in Northwestern Europe. A study on Weichselian to Early Holocene aeolian sand sheets in England, the Netherlands and the Federal Republic of Germany*, proefschrift Universiteit van Utrecht, Utrecht.
- Simmons, I., 1996: *The Environmental Impact of Later Mesolithic Cultures*, Edinburgh.
- Slicher van Bath, B.H., 1944a: *Mensch en land in de Middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland. Deel I: Mensch en gemeenschap*, Arnhem.
- Slicher van Bath, B.H., 1944b: *Mensch en land in de Middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland. Deel II: Mensch en omgeving*, Arnhem.
- Slicher van Bath, B.H., 1949: Geschiedenis van de nederzettingen in de Graafschap Zutphen (tot 1500), in: Slicher van Bath, B.H., *Herschreven historie. Schetsen en studieën op het gebied der middeleeuwse geschiedenis*, Leiden, 119-171.
- Slicher van Bath, B.H., 1957. *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel*, Assen.
- Slicher van Bath, B.H., 1958: Woeste erven in Twente gedurende de Late Middeleeuwen?, *VMORG* 73, 93-105.
- Sloet, L.A.J.W., 1872-1876: *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woëringen, 5 juni 1288* (drie delen), 's-Gravenhage.
- Slofstra, J., 1991: Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt area during the Early Roman period, in: Roymans, N./F.Theuws (eds.), *Images of the past. Studies on ancient societies in northwestern Europe* (Studies in Prae- en Protohistorie 7), 131-199.
- Slofstra, J./W.A.B. van der Sanden, 1987: Rurale cultusplaatsen uit de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldengebied, *Analecta Praehistorica Leidensia* 20, 125-168.
- Smeerdijk, D.G. van, 1998: Raalte-Raan. Een palynologisch onderzoek aan twee esprofielen, een oude cultuurlaag, een veentje en een ontginningsgreppel, *BLAXiaal* 53.
- Smeerdijk, D.G. van/K. Hänninen/C.Vermeeren, 2004: Paleobotanisch onderzoek aan materiaal uit drie waterputten uit de Bronstijd van de opgraving Looërenk (gemeente Zutphen), *BLAXiaal* 215.

- Smeerdijk, D.G. van/L. Kubiak/P. van Rijn, 2003: Paleobotanisch onderzoek aan materiaal uit verschillen structuren van de opgraving Looërenk (gemeente Zutphen), *BLAXiaal* 175.
- Smit, B., 2006: *Op zoek naar de vroege prehistorie in het onderzoeksgebied Olthof-Noord (ON05). Aanvullend Archeologisch Onderzoek van verschillende locaties met vuursteen in Epse (gemeente Deventer), eerste concept*, ongepubliceerd document Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen.
- Smit, B./I. Hermsen, 2005: *Waardering en selectie voor vervolgonderzoek van archeologische vindplaatsen binnen het plangebied Epse-Noord, deelgebied Olthof Noord (Archeologie Deventer project 270)*, ongepubliceerd document Archeologie Deventer.
- Smit, J.G., 1971: Aantekeningen over het grondbezit in Zuid-Twente gedurende de Middeleeuwen, *VMORG* 86, 7-20.
- Smit, Y., 1978: The Archaeological Investigation of the Dutch Reformed Church at Eibergen, *BROB* 28, 423-433.
- Sopp, M., 1999: Die Wiederaufnahme älterer Bestattungsplätze in den nachfolgenden vor- und frühgeschichtlichen Perioden in Norddeutschland, *Antiquitas Reihe 3. Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzial-römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums*, Band 39 (proefschrift Würzburg Universität, 1996).
- Spek, T., 1988: *Bodemkundige variatie op middeleeuwse akkercomplexen in de Pleistocene zandgebieden van Nederland*, doctoraalscriptie Landbouw Universiteit Wageningen, Wageningen.
- Spek, T., 1993a: Historisch-geografische verkenningen van het middeleeuwse landschap van Balloo, in: Borgesius, J.G./P. Brood/M.A.W. Gerding, et al. (red.), *Geschiedenis van Rolde*, Meppel, 47-82.
- Spek, T., 1993b: Milieudynamiek en locatiekeuze op het Drents Plateau, in: J.N.H. Elerie/S.W. Jager/Th. Spek, *Landschapsgeschiedenis van De Strubben/Kniphorstbos. Archeologische en historisch-ecologische studie van een natuurgebied op de Hondsrug*, Groningen, 167-236.
- Spek, T., 1996a: Het natuurlandschap van Salland, in: Spek, T./F.D. Zeiler/E. Raap, *Van de Hunnepe tot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland*, Kampen, 9-12.
- Spek, T., 1996b: Het stuwvallandschap van de Sallandse heuvelrug, in: Spek, T./F.D. Zeiler/E. Raap, *Van de Hunnepe tot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland*, Kampen, 13-22.
- Spek, T., 1996c: Het Sallandse dekzandlandschap, in: Spek, T./F.D. Zeiler/E. Raap, *Van de Hunnepe tot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland*, Kampen, 23-46.
- Spek, T., 1996d: Het rivierenlandschap van de IJssel, in: Spek, T./F.D. Zeiler/E. Raap, *Van de Hunnepe tot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland*, Kampen, 47-72.
- Spek, T., 1996e: Die bodemkundliche und landschaftliche Lage van Siedlungen Äckern, und Gräberfeldern in Drenthe (Nördliche Niederlande). Eine Studie zur Standortwahl in vorgeschichtlicher, frühgeschichtlicher und mittelalterlicher Zeit (3400 v. Chr. - 1500 n. Chr.), *Siedlungsforschung* 14, 95-193.
- Spek, T., 2004: *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*, proefschrift Universiteit Wageningen, Wageningen.
- Spek, T./L. van Exter, 2007: Bewonings- en ontginningsgeschiedenis van het kerspel Raalte tijdens de Middeleeuwen en Vroege Nieuwe Tijd. Een historisch-geografisch onderzoek ten behoeve van de archeologie, in: Velde, H.M. van der (red.), *Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzettingsresten uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in Centraal Salland (ADC-monografie 1)*, 399-530.
- Spek, T./B. Groenewoudt, 2007: Landschap en bodem, in: Vermeulen, B./M.H. Bartels, (red.), *Boeren voor de stad. Archeologisch, historisch en landschappelijk onderzoek van de Rielerenk (Gemeente Deventer)*, *RAD* 21, 22-27.
- Spek, T./W. Groenman-van Waateringe/M. Kooistra/L. Bakker, 2003: Formation and landuse-history of Celtic fields in North-West Europe. An interdisciplinary case study at Zeijen, The Netherlands, *European Journal of Archaeology* 62, 141-173.
- Spek, T./F.D. Zeiler/E. Raap, 1996: *Van de Hunnepe tot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland*, Kampen.
- Sprang, A. van, 1993: *Wat aarde bewaarde. Uit de voorgeschiedenis van Ermelo en omgeving*, Ermelo.

- Sprockhoff, E., 1941: Niedersachsens Bedeutung für die Bronzezeit Westeuropas. Zur Verankerung einer neuen Kulturprovinz, 31. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1941, Teil II*, 1-138.
- Staats Evers, J.W., 1881: *Catalogus van het Arnhemsch museum van oudheden*, Arnhem.
- Stanlein, J., 1988: Colmschate, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1987, OHB* 103, 151-152.
- Stapert, D., 1982: A Middle Palaeolithic artefact scatter, and a few younger finds, from near Mander NW of Ootmarsum (province of Overijssel, the Netherlands), *Palaeohistoria* 24, 1-33.
- Stapert, D., 1985: A small Cresswellian site at Emmerhout (province of Drenthe, the Netherlands), *Palaeohistoria* 27, 1-65.
- Stapert, D., 1986: Two findspots of the Hamburgian tradition in the Netherlands dating from the Early Dryas Stadial: stratigraphy, *Contributions to Tertiary and Quaternary Geology* 23, 21-41.
- Stapert, D., 1989: Haaksbergen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1988, OHB* 104, 166-167.
- Stapert, D., 1990: Almelo: middenpaleolithische dubbele schaaf, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1989, OHB* 105, 123-125.
- Stapert, D., 1991: Zwolle: een Levallois-afslag, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1992, OHB* 106, 163-165.
- Stapert, D., 1993: Haerst, gem. Zwolle, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1992, OHB* 108, 131-133.
- Stapert, D., 2005: Het Laat-Paleolithicum in Noord-Nederland, in: Deeben, J./E. Drenth/M. van Oorsouw/L. Verhart, *De Steentijd van Nederland (Archeologie 11/12)*, 143-170.
- Stapert, D./Veenstra, H.J., 1988: The section at Usselo; brief description, grain-size distributions and some remarks on archaeology, *Palaeohistoria* 30, 1-28.
- Staring van den Wildenborch, A.C.W., 1822: Verslag betreffende eenige oudheden, in de provincie Gelderland, kwartieren Zutphen en Veluwe, gevonden, *Natuurkundige Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem XI*, 441-455.
- Staring, W.C.H., 1845: *De aardkunde van Twente. Eene voorlezing voor de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart*, Zwolle.
- Staring, W.C.H., 1846: *De aardkunde van Salland en het Land van Vollenhove. Eene voorlezing gehouden en uitgegeven door de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart*, Zwolle.
- Stichting voor Bodemkartering, 1979: *Bodemkaart van Nederland Schaal 1 : 50.000. Toelichting bij de kaartbladen 33 West Apeldoorn en 33 Oost Apeldoorn*, Wageningen.
- Staring, W.C.H., 1870: *Natuurkunde en volksvljijt in Nederland strekkende ter verklaring der kaarten voor aardkunde, landbouw, nijverheid, weerkennis en waterstaat*, Amsterdam.
- Stenvert, R.S./M. Groothedde, 1993: Van Dekzand tot Kapsant. Het Adamanshuis aan de Oude Wand, *Zutphense Archiefpublicaties* 9.
- Stork, J.H., 1845: Germaansche en Romeinsche oudheden, gevonden in de gemeente Weerselo, *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* 10, 193-200.
- Streefkerk, M., 1994: Diep in het veen van Diepenveen, *Westerheem* 43, 245-253.
- Stroink, L.A., 1962: *Stad en land van Twente*, Hengelo.
- Stroink, L.A., 1966: *Stad en land van Twente*, Enschede (tweede druk).
- Strydonck, M. van/P. Crombé/A. Maes, 2001: The site of Verrebroek 'Dok' and its contribution to the absolute dating of the Mesolithic in the Low Countries, in: Carmi, I./E. Boaretto (eds.), Proceedings of the 17th International Radiocarbon Conference, Judean Hills, Israel, June 18-23, *Radiocarbon* 43, 997-1005.
- Sugita, S., 1994: Pollen Representation of Vegetation in Quaternary Sediments, *Journal of Ecology* 82, 881-897.
- Sugita, S./M.-J. Gaillard/A. Broström, 1999: Landscape Openness and Pollen Records. A Simulation Approach, *The Holocene* 9, 409-421.
- Svenning, J.C., 2002: A Review of Vegetation Openness in North-Western Europe, *Biological Conservation* 104, 133-148.

- Taayke, E., 1996: *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande: 600 v. Chr. bis 300 n. Chr.*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Taayke, E., 2001: Handgemaakt aardewerk, in: Koster, A./H. Tomas/W.J.H. Verwers (red.), *Venster op het Verleden. Didam-Kollenburg in de Laat-Romeinse Tijd*, Historische en Archeologische Stichting, Lichtenvoorde, 23-27.
- Taayke, E., 2003: Wir nennen sie Franken und sie lebten nördlich des Rheins, 2.-5. Jh., in: E. Taayke/J.H. Looijenga/O.H. Harsema/H.R. Reinders (eds.), *Essays on the Early Franks*, Groningen (Groningen Archaeological Series 1), 1-23.
- Taayke, E., 2006: Uslarien? Rijn-Wezer-Germaans aardewerk op Nederlandse bodem, in: Brinkkemper, O./J. Deeben/J. van Doesburg/D.P. Hallewas/E.M. Theunissen/A.D. Verlinde, (red.), *Vakken in vlakken. Archeologische kennis in lagen*, *NAR* 32, 199-214.
- Tackenberg, K., 1960: Die Geröllkeulen Nordwestdeutschlands, in: Freund, G. (Hrsg.), *Festschrift für Lothar Zotz. Steinzeitfragen der alten und neuen Welt*, Bonn, 507-538.
- Tackenberg, K., 1970: Neue Geröllkeulen in Nordwestdeutschland, *Quartär* 21, 81-92.
- Tackenberg, K., 1996: *Der Raum Westfalen. Westfalen in der Urgeschichte Nordwestdeutschlands. Fundkarten von der Altsteinzeit bis in die Zeit um Christi Geburt*, Band V, Teil 2, Münster.
- Telleman, W./A.D. Verlinde, 1986: Hasselo, gem. Hengelo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1985, OHB* 101, 145-148.
- Tent, W.J. van, 1974: A Cremation Cemetery at Colmschate, Municipality of Deventer, Province of Overijssel, *BROB* 24, 133-141.
- Terhalle, H., 2008: *Zur Geschichte der westfälisch-niederländischen Grenze* (Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde 75), Vreden.
- Terlouw, B., 1996: Een nederzetting en een grafveld uit de IJzertijd op 'De Zegge' te Raalte, *Westerheem* 45, 275-281.
- Terlouw, B., 2006: Een 9de-eeuwse muntschat uit Raalte in context gezien. Stand van zaken betreffende aanwijzingen voor vroegmiddeleeuwse bewoning rond Raalte, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2005*, 135-145.
- Theunissen, D., 1986: Palynological investigation of some residual gullies in the Upper Betuwe, The Netherlands, *BROB* 36, 7-24.
- Therkorn, L.L., 2004: *Landscaping the powers of darkness and light 600 BC – 350 AD. Settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Theunissen, E.M., 1993: Once again Toterfout-Halve Mijl. An attempt to demonstrate vertical stratification in the burial evidence of a Bronze Age cemetery, *Analecta Praehistorica Leidensia* 26, 29-43.
- Theunissen, E.M., 1999: *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'*, proefschrift Universiteit Leiden, Leiden.
- Theunissen, E.M., 2006: Overzicht van de opgravingen in Overijssel (mede) onder leiding van A.D. Verlinde, in: Groenewoudt, B.J./R.M. van Heeringen/G.H. Scheepstra (red.), *Het zandeilandenrijk van Overijssel. Bundel verschenen ter gelegenheid van de pensionering van A.D. Verlinde als archeoloog in, voor en van Overijssel*, *NAR* 22, 25-28.
- Theuws, F.C.W.J., 1988: *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Theuws, F.C.W.J., 1991: Landed property and manorial organisation in northern Austrasia: some considerations and a case study, in: Roymans, N./F. Theuws, (red.), *Images of the past. Studies on ancient societies in Northwestern Europe*, 299-407, Amsterdam University Publishers, Amsterdam.
- Theuws, F., 2008: 'terra non est'. Zentralsiedlungen der Völkerwanderungszeit im Maas-Rhein-Gebiet, in: Steuer, H./V. Bierbrauer (red.), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Andennen bis zur Adria* (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 58), 765-793.
- Theuws, F./H.A. Hiddink, 1996: Der Kontakt zu Rom, in: Wiczorek, A., et al., *Die Franken. Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben*, Mainz, 66-80.
- Thissen, P.H.M., 1993: *Heideontginning en modernisering in het bijzonder in drie Brabantse Peeltgemeenten 1850*, proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen.

- Tischler, F., 1954: Der Stand der Sachsenforschung, archäologisch gesehen, *Berichte der Römisch-Germanische Kommission* 35, 21-215.
- Tolboom, M., 2004: *Nederzettingssporen uit de IJzertijd. Archeologisch onderzoek op De Revelhorst te Zutphen*, Protocolverslag Amsterdams Archeologisch Centrum.
- Törnqvist, T.E., 1993: *Fluvial sedimentary geology and chronology of the Holocene Rhine-Meuse delta, The Netherlands* (Nederlandse Geografische Studies 166), Utrecht.
- Törnqvist, T.E./H.J.T. Weerts/H.J.A. Berendsen, 1994: Definition of two new members in the upper Kreftenheye and Twente Formations (Quaternary, the Netherlands). A final solution to persistent confusion?, *Geologie en Mijnbouw* 72, 251-264.
- Ufkes, A., 1993: Het hunebed O2 bij Mander (Ov.), *Paleo-Aktueel* 4, 31-32.
- Uslar, von R., 1938: *Westgermanische Bodenfunde des ersten bis dritten Jahrhunderts nach Christus aus Mittel- und Westdeutschland*, Berlin (Germanische Denkmäler der Frühzeit 3).
- Vaars, J.L.P., 2000: Archeologisch onderzoek op het tracé van de N348 in de Gemeente Deventer, verkenning en AAO, *RAD* 3.
- Vaarwerk, B. te, 2001: *De hof te Vaarwerk en zijn bewoners, 1188-1900*, Eibergen.
- Vaarwerk, B.H.M. te, 1993: Heerlijk Borculo, *Kleine Reeks. Verhalen over de geschiedenis van de heerlijkheid Borculo* 1, Stichting Stad en Heerlijkheid Borculo, 3-21.
- Vallois, H.V., 1943: Les ossements humains de Koerhuisbeek près Deventer, Hollande, *Verhandelingen Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Natuurkunde, 2e sectie*, 40 (3), 1-25.
- Vanderheiden, J.E.M., 2006: Bibliografie A.D. Verlinde 1968-2001, in: Groenewoudt, B.J./R.M. van Heeringen/G.H. Scheepstra (red.), *Het zandeilandenrijk van Overijssel. Bundel verschenen ter gelegenheid van de pensionering van A.D. Verlinde als archeoloog in, voor en van Overijssel*, *NAR* 22, 29-47.
- Velde, H.M. van der, 1999: Archeologisch onderzoek bij de Westenenk te Raalte, *ADC-rapport* 10.
- Velde, H.M. van der, 2000: Archeologische begeleiding op de Baanackers te Enter (gem. Wierden), *ADC-rapport* 53.
- Velde, H.M. van der, 2004a: Landschapsordering in de Vroege Middeleeuwen. Het ontstaan van het middeleeuwse cultuurlandschap in Oost-Nederland, in: Heeringen, R.M. van/E.H.P. Cordfunke/M. IJssink/H. Sarfatij, *Geordend landschap. 3000 jaar ruimtelijke ordening in Nederland*, Hilversum, 43-59.
- Velde, H.M. van der, 2004b: Raalte-De Zegge VI. Een tussenstand, in: Clevis, H./S. Wentink (red.), *OEA 2003*, 27-29.
- Velde, H.M. van der (red.), 2007a: *Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzittingsresten uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in Centraal Salland* (ADC-monografie 1).
- Velde, H.M. van der, 2007b: De materiële cultuur en de ruimtelijk chronologische analyse van de vindplaatsen, in: Velde, H.M. van der (red.), *Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzittingsresten uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in Centraal Salland* (ADC-monografie 1), 301-330.
- Velde, H.M. van der/A. van Benthem/S.B.C. Bloo, 2001: Een huisplaats uit de late Bronstijd te Dalfsen. Archeologisch onderzoek aan het bedrijventerrein Welsum te Dalfsen, *ADC-rapport* 95.
- Velde, H.M. van der/H. van Haaster/E.A.K. Kars/M.C. Kenemans/P. van Rijn/Th. Spek/L. Smits/E. Taayke, 2003: Knooppunt Holsloot, *Rijksweg 37, ADC-rapport* 156.
- Velde, H.M. van der/H. van Haaster/E. Schrijer/A.A.A. Verhoeven, 2005: Een middeleeuws erf op de Noordachterterres te Markelo. Een definitief onderzoek in het kader van het ontwikkelingsgebied De Esch, *ADC-rapport* 320.

- Velde, H.M. van der/H. van Haaster/Th. Spek/E. Taayke, 1999: Archeologisch onderzoek langs de snelweg. Opgravingen in het kader van de aanleg van de Rijksweg 37: de essen van Wachtum en Zwinderen, *ADC-rapport* 11.
- Velde, H.M. van der/F.J.G. van der Heijden, 1999: Archeologisch onderzoek op de Noordachteres te Markelo, *ADC-rapport* 14.
- Velde, H.M. van der/M.C. Kenemans, 2002a: Archeologisch onderzoek op de Zelhemse Enk. De aanleg van de provinciale weg N315, *ADC-rapport* 120.
- Velde, H.M. van der/M.C. Kenemans, 2002b: Zelhem, archeologisch onderzoek Soerlant III, *ADC-rapport* 135.
- Velde, H.M. van der/M.C. Kenemans, 2007: De opgravingsmethodiek en de resultaten van de archeologische opgravingen, in: Velde, H.M. van der (red.), *Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzettingsresten uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in Centraal Salland* (ADC-monografie 1), 39-52.
- Velde, H.M. van der/M.C. Kenemans/C.G. Wiepking, 1999: Archeologisch Onderzoek in het tracé van de provinciale weg te Zelhem, *ADC-rapport* 12.
- Velde, H.M. van der/P.J.H.I. Ploegaert, 2005: Archeologisch onderzoek langs de Zutphenseweg te Laren, *ADC-rapport* 332.
- Velde, H.M. van der/N.M. Prangma, 2002: Aanvullend archeologisch onderzoek op de planlokatie "De Telgen" te Heeten (gem Raalte), *ADC-rapport* 138.
- Velde, H.M. van der/E. Taayke, 2000: Archeologisch Onderzoek op de Eelinkes te Winterswijk, *ADC-rapport* 20.
- Veldhuis, J./A.M. Wouters, 1993: Hamburgien uit het Agelerbroek (Agelo, gem. Denekamp), *APAN/Extern* 2, 52-59.
- Verbeek, L.A.M., 2005: Een eeuw bestuurlijke besognes, in: Anonymus, *Honderd Jaar Behoud Twents Erfgoed. Vereniging 'Oudheidkamer Tivente' 1905-2005*, Van Deinse Instituut, Enschede, 23-34.
- Verbraeck, A., 1984: *Toelichtingen bij de Geologische Kaart van Nederland 1 : 50.000. Blad Tiel West (39 W) en Blad Tiel Oost (39 O)*, Rijks Geologische Dienst, Haarlem.
- Verbraeck, A., 1990: De Rijn aan het einde van de laatste ijstijd: de vorming van de jongste afzettingen van de Formatie van Kreftenheye, *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* 23, 328-339.
- Verhart, L.B.M., 1992: Settling or trekking? The Late Neolithic 'house plans' of Haamstede-Brabers and their counterparts, *OMROL* 72, 73-99.
- Verhart, L.B.M., 2000: *Times fade away. The neolithisation in the southern Netherlands in an anthropological and geographical perspective* (Archaeological Studies Leiden University 6), proefschrift Universiteit Leiden, Leiden.
- Verhart, L./N. Arts, 2005: Het Mesolithicum in Zuid-Nederland, in: Deeben, J./E. Drenth/M. van Oorsouw/L. Verhart, *De Steentijd van Nederland (Archeologie 11/12)*, 235-260.
- Verhart, L./H. Groenendijk, 2005: Leven in overvloed. Midden- en laat-mesolithicum, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 161-178.
- Verhart, L.B.M./N. Roymans, 1998: Een collectie La Tène-vondsten uit de Maas bij Kessel, gem. Lith (prov. Noord-Brabant), *OMROL* 78, 75-92.
- Verhoeven, A.A.A., 1998: *Handgemaakt aardewerk in Nederland (8ste-13de eeuw): enkele studies over Middeleeuwse kogelpotten* (Amsterdam Archaeological Studies 3), Amsterdam.
- Verhoeven, J.T.A. (ed.), 1992: *Fens and bogs in the Netherlands; Vegetation, history, nutrient dynamics and conservation* (Geobotany 18), Deventer.
- Verlinde, A.D., 1969a: Markelo, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1969*, afl.8, *75-*76.
- Verlinde, A.D., 1969b: Gem. Wierden, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1969*, afl. 8, *61.
- Verlinde, A.D., 1970a: Eibergen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1970*, afl. 7, *66 - *67.
- Verlinde, A.D., 1970b: Eibergen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1970*, afl.8, *82.
- Verlinde, A.D., 1970c: Deventer, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1970*, afl. 7, *66.
- Verlinde, A.D., 1971: Rijssen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1971*, afl. 11-12, *138.
- Verlinde, A.D., 1972a: Diepenveen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1972*, afl. 1, *10.

- Verlinde, A.D., 1972b: Ommen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1972*, afl. 1, *11.
- Verlinde, A.D., 1972c: Ommen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1972*, afl. 11, *128.
- Verlinde, A.D., 1973a: Two Barrows from the Middle Bronze Age at Gammelke, Municipality of Weerselo, Province of Overijssel, *BROB 23*, 109-122.
- Verlinde, A.D., 1973b; Ommen, *Archeologisch Nieuws, NKNOB 1973*, afl. 8, *75.
- Verlinde, A.D., 1974a: A Mesolithic Settlement with Cremation at Dalfsen, *BROB 24*, 113-117.
- Verlinde, A.D., 1974b: Ein Gräberfeld aus der frühen und mittleren Eisenzeit in Zelhlem-Wolfersveen, Provinz Gelderland, *BROB 24*, 143-149.
- Verlinde, A.D., 1975a: Paleolithische gegevens uit Overijssel, *Grondboor en hamer 29*, 110-122.
- Verlinde, A.D., 1975b: Datering en identificatie van twee Twentse vluchtburchten, *'t Inschrien 7*, 59-64.
- Verlinde, A.D., 1975c: Diepenveen, *JROB 1973*, 74.
- Verlinde, A.D., 1975d: Goor, *Archeologisch Nieuws. Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 74*, 1975, 92.
- Verlinde, A.D., 1977a: Elsen, gem. Markelo (Ov.). Urnenveld Vroege IJzertijd, *JROB 1976*, 14-15.
- Verlinde, A.D., 1977b: Goor, gem. Goor (Ov.). Urnenveld, *JROB 1975*, 11-12.
- Verlinde, A.D., 1978a: Een cultusbijl uit Vriezenveen (Ov.), *Westerheem 27*, 69-70.
- Verlinde, A.D., 1978b: Elsen, gem. Markelo (Ov.). Urnenveld Vroege IJzertijd, *JROB 1977*, 29-30.
- Verlinde, A.D., 1978c: Markelo, *JROB 1977*, 89.
- Verlinde, A.D., 1978d: Zesduizend jaar landschapsaantasting, een archeologische benadering, *De Mars. Overijssels maandblad* (januari 1978), 15-16.
- Verlinde, A.D., 1979a: Mariëenberg, gem. Hardenberg, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1977/1978, OHB 94*, 99-101.
- Verlinde, A.D., 1979b: Deponierte Landwirtschaftliche Geräte aus Hirschgewei in der IJssel bei Deventer, *BROB 29*, 209-218.
- Verlinde, A.D., 1979c: Herike, gem. Markelo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1977/1978, OHB 94*, 106-7.
- Verlinde, A.D., 1979d: Elsen, gem. Markelo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1977/1978, OHB 94*, 111.
- Verlinde, A.D., 1980a: Prehistorische depots uit het Enterveen en Elsenerbroek in West Twente, *'t Inschrien 12*, 17-25.
- Verlinde, A.D., 1980b: Baalder, gem. Hardenberg, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1978/1979, OHB 95*, 209-213.
- Verlinde, A.D., 1980c: Markelo, *JROB 1979*, 101.
- Verlinde, A.D., 1981: Hengelo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1979/1980, OHB 96*, 136-137.
- Verlinde, A.D., 1982a: Bruchterveld, gem. Hardenberg, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1980/1981, OHB 97*, 169-170.
- Verlinde, A.D., 1982b: Staphorst, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1980/1981, OHB 97*, 175-177.
- Verlinde, A.D., 1982c: Zuna, gem. Wierden/Markelo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1980/1981, OHB 97*, 177-179.
- Verlinde, A.D., 1982d: Holt, gem. Dalfsen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1980/1981, OHB 97*, 180-182.
- Verlinde, A.D., 1982e: Rechteren, gem. Dalfsen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1980/1981, OHB 97*, 182-185.
- Verlinde, A.D., 1982f: Gramsbergen/Den Ham/Wierden, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1980/1981, OHB 97*, 191-193.
- Verlinde, A.D., 1982g: Noord-Deurninge, gem. Denekamp, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1980/1981, OHB 97*, 179.
- Verlinde, A.D., 1983a: Rechteren, gem. Dalfsen (correctie), in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1982, OHB 98*, 119-127.
- Verlinde, A.D., 1983b: Karolingische bewoning te Baalder, gem. Hardenberg (Ov.), *Westerheem 32*, 20-26.
- Verlinde, A.D., 1984a: Bronstijd- en andere sporen in de opgraving van 1982 te Vasse, gem. Tubbergen, *'t Inschrien 16*, 7-17.
- Verlinde, A.D., 1984b: Deventer, *JROB 1982*, 114.

- Verlinde, A.D., 1985a: Stadskernonderzoek te Goor: op het spoor van een gestichte stad, in: Vilsteren, V.T. van/D.J. de Vries (eds.), *Van beek en land en mensenhand. Feestbundel voor R. van Beek bij zijn zeventigste verjaardag*, Utrecht, 55-66.
- Verlinde, A.D., 1985b: Goor, gem. Goor. Stadskernonderzoek, *JROB 1983*, 63-64.
- Verlinde, A.D., 1985c: Colmschate, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1982-1984*, *OHB 100*, 202-206.
- Verlinde, A.D., 1986a: Archeologie-beoefening in Twente van 1660 tot 1985, *Jaarboek Twente 25*, 113-119.
- Verlinde, A.D., 1986b: Colmschate, gem. Deventer, *JROB 1984*, 67-70.
- Verlinde, A.D., 1986c: De ROB-opgravingen in Colmschate, verslag van de lezing van A.D. Verlinde, *De Hunnepers 1986*, 14-16.
- Verlinde, A.D., 1986d: Een brandende groet uit Germania libera, in: Heeringen, R.M. van (red.), Voordrachten gehouden te Middelburg ter gelegenheid van het afscheid van ir. J.A. Trimpe Burger als provinciaal archeoloog van Zeeland, *NAR 3*, 11-13.
- Verlinde, A.D., 1987a: *Die Gräber und Grabfunde der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Overijssel*, proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, Leiden.
- Verlinde, A.D., 1987b: Archem, gem. Ommen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1986*, *OHB 102*, 169-170.
- Verlinde, A.D., 1987c: Colmschate, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1986*, *OHB 102*, 169-172.
- Verlinde, A.D., 1987d: Colmschate, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1986*, *OHB 102*, 179-183.
- Verlinde, A.D., 1987e: Het inheems-Romeinse en Late Bronstijd grafveld Colmschate II, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1986*, *OHB 102*, 173-179.
- Verlinde, A.D., 1988: Colmschate, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1987*, *OHB 103*, 146-148.
- Verlinde, A.D., 1989a: 't Bramelt, Colmschate, gem. Deventer, *JROB 1988*, 49-50.
- Verlinde, A.D., 1989b: Borne, Hoefblad, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1988*, *OHB 104*, 182-188.
- Verlinde, A.D., 1989c: Colmschate, gem. Deventer en Elsen, gem. Markelo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1988*, *OHB 104*, 171-172.
- Verlinde, A.D., 1989d: Haaksbergen, *JROB 1988*, 124.
- Verlinde, A.D., 1990a: Borne, Hoefblad, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1989*, *OHB 105*, 147-151.
- Verlinde, A.D., 1990b: Deventer-Danzigweg, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1989*, *OHB 105*, 133-134.
- Verlinde, A.D., 1990c: Deventer-Dortmundstraat, gem. Deventer, *JROB 1989*, 61.
- Verlinde, A.D., 1990d: Brummelo, gem. Haaksbergen, *JROB 1989*, 75.
- Verlinde, A.D., 1990e: Herxen, gem. Wijhe, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1989*, *OHB 105*, 141-143.
- Verlinde, A.D., 1990f: Wijhe, *JROB 1989*, 140.
- Verlinde, A.D., 1990g: Borne-Zuid-es, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1989*, *OHB 105*, 135-138.
- Verlinde, A.D., 1991a: De prehistorische bewoning van Ittersumerbroek, in: Clevis, H./A.D. Verlinde (red.), *Bronstijdboeren in Ittersumerbroek. Opgraving van een bronstijdnederzetting in Zwolle-Ittersumerbroek*, Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek, Kampen, 23-69.
- Verlinde, A.D., 1991b: Huizen uit de Bronstijd en de Vroege IJzertijd te Colmschate, in: Fokkens, H./N. Roymans (red.), *Nederzettingen uit de Bronstijd en Vroege IJzertijd in de lage landen*, *NAR 13*, 31-40.
- Verlinde, A.D., 1991c: Colmschate, gem. Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1990*, *OHB 106*, 172-177.
- Verlinde, A.D., 1991d: Deurningen, gem. Weerselo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1990*, *OHB 106*, 186-189.
- Verlinde, A.D., 1991e: Deventer-Dortmundstraat, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1990*, *OHB 106*, 176-179.
- Verlinde, A.D., 1991f: Brummelo, gem. Haaksbergen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1990*, *OHB 106*, 182-184.
- Verlinde, A.D., 1991g: Elsenerbroek, gem. Markelo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1990*, *OHB 106*, 169-170.
- Verlinde, A.D., 1991h: Rijssen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1990*, *OHB 106*, 166-167.
- Verlinde, A.D., 1991i: Vriezenveen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1990*, *OHB 106*, 168-169.
- Verlinde, A.D., 1991j: Herxen, gem. Wijhe, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1990*, *OHB 106*, 181-182.
- Verlinde, A.D., 1992a: Denekamp, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1991*, *OHB 107*, 177-179.
- Verlinde, A.D., 1992b: Varsen, gem. Ommen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1991*, *OHB 107*, 175-176.

- Verlinde, A.D., 1993a: Bronstijdbewoning in Zwolle-Ittersumerbroek, site 6, in: H. Clevis/J. de Jong (red.), *ABZ* 1, 33-47.
- Verlinde, A.D., 1993b: Een nederzetting uit de vroege IJzertijd en middeleeuwse ontginningsgreppels te Enschede, *Westerheem* 42, 62-68.
- Verlinde, A.D., 1993c: Sporen van menselijke bewoning en hun relatie met bodem en reliëf, in: Rappol, M. (red.), *In de bodem van Salland en Tivente. Geologie – archeologie – excursies*, Amsterdam, 165-188.
- Verlinde, A.D., 1993d: Wierden, *JROB* 1992, 153.
- Verlinde, A.D., 1993e: Saasveld, gem. Weerselo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1992, *OHB* 108, 142.
- Verlinde, A.D., 1993f: Wierden-Dorper Es, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1992, *OHB* 108, 137-138.
- Verlinde, A.D., 1993g: Herxen, gem. Wijhe, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1992, *OHB* 108, 147-150.
- Verlinde, A.D., 1994a: Een grafveld uit de 5de eeuw v. Chr. te Raalte, in: Barends, F.F./H. Hannink (red.), *Over Salland en de Sallanders*, Zwolle, 10-16.
- Verlinde, A.D., 1994b: Raalte, de Zegge, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1993, *OHB* 109, 180-184.
- Verlinde, A.D., 1994c: Steenwijk/Olst/Diepenveen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1993, *OHB* 109, 186-189.
- Verlinde, A.D., 1994d: Enschede-Elferink es, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1993, *OHB* 109, 184-186.
- Verlinde, A.D., 1994e: Hardenberg/Diepenveen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1993, *OHB* 108, 179-180.
- Verlinde, A.D., 1994f: Elsen, gem. Markelo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1993, *OHB* 109, 177-178.
- Verlinde, A.D., 1994g: Wierden, *JROB* 1993, 153.
- Verlinde, A.D., 1995a: Deventer, *JROB* 1994, 68-69.
- Verlinde, A.D., 1995b: Heeten, gem. Raalte, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1994, *OHB* 109, 156-163.
- Verlinde, A.D., 1995/1996: Het voormalige hunebed van Mander: plannen en problemen, *Jaarboekje Historische Kring Vasse Mander Hezingen*, 23-26.
- Verlinde, A.D., 1996a: Raalte, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1995, *OHB* 111, 150-152.
- Verlinde, A.D., 1996b: Rijssen-havezate Bevervoorde, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1995, *OHB* 111, 155.
- Verlinde, A.D., 1996c: De opgraving van het huys Hengelo, in: H. Reynders/A.Verlinde/Z. Kolks/J. Kottman, (red.), *Historie en opgraving van het Huys Hengelo en zijn voorgangers*, Stichting Oald Hengel/ROB, Hengelo/Amersfoort, 61-102.
- Verlinde, A.D., 1996e: Herxen, gem. Wijhe, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1995, *OHB* 111, 148-149.
- Verlinde, A.D., 1997a: Deventer-Colmschate-’t Bramelt, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1996, *OHB* 112, 156-158.
- Verlinde, A.D., 1997b: Wierden-Enter-Mettenkampsweg, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1996, *OHB* 112, 153-156.
- Verlinde, A.D., 1997c: Denekamp-Lattrop, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1997, *OHB* 112, 158-159.
- Verlinde, A.D., 1998a: Deventer, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1997, *OHB* 113, 159-160.
- Verlinde, A.D., 1998b: Deventer, *JROB* 1995/1996, 68-69.
- Verlinde, A.D., 1998c: Wierden-Enter, Baanackers, *JROB* 1995/1996, 276-277.
- Verlinde, A.D., 1999: Isolated Houses in Overijssel during the Transition from Prehistory to Protohistory, in: Sarfatij, H./W.J.H. Verwers/P.J. Woltering (eds.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, 77-86.
- Verlinde, A.D., 2000a: Inventarisatie en onderzoek van archeologische locaties op en rond de Colmschater Enk te Deventer, *RAM* 75.
- Verlinde, A.D., 2000b: Deventer-Diepenveen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1999, *OHB* 115, 157-158.
- Verlinde, A.D., 2000c: Enschede-Elferinks es, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1999, *OHB* 115, 160-161.
- Verlinde, A.D., 2000d: Markelo-Noordachteres, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1999, *OHB* 115, 169-171.
- Verlinde, A.D., 2000e: Herike, gem. Markelo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1999, *OHB* 115, 148-150.
- Verlinde, A.D., 2000f: Elsen, gem. Markelo, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 1999, *OHB* 115, 156-157.
- Verlinde, A.D., 2001a: Tubbergen-urnenveld Mander III, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 2000, *OHB* 116, 169-173.
- Verlinde, A.D., 2001b: Dalfsen-Hessum, overstoven grafheuveltjes, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO* 2000, *OHB* 116, 175.

- Verlinde, A.D., 2002: Honderden haardplekken en zes grafkuilen uit 7600-5000 v. Chr. te Mariënberg, gem. Hardenberg, *Rondom den Herdenbergh. Tijdschrift voor de Historie van Hardenberg en Omgeving* 19/4, 40-45.
- Verlinde, A.D., 2004: De Germaanse nederzetting te Denekamp binnen een regionaal archeologisch kader van de Romeinse tijd, *OHB* 119, 57-92.
- Verlinde, A.D., 2005a: De afdeling archeologie 1969/2005, in: Anonymus, *Honderd Jaar Behoud Twents Erfgoed. Vereniging 'Oudheidkamer Twente' 1905-2005*, Van Deinse Instituut, Enschede, 75-87.
- Verlinde, A.D., 2005b: Mesolithicum langs de Overijsselse Vecht. Kampplaatsen en grafkuilen bij Mariënberg, in: Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/H. Fokkens/A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 179-182.
- Verlinde, A.D., 2006: Anonieme bewoners, in: Alsté, J.A. van (red.), *Uit de historie van Hof van Twente*, Hengelo, 142-157.
- Verlinde, A.D., z.j.: Gem. Wierden, *JROB* 1970, 56.
- Verlinde, A.D./A. Buisman, 1987: Deventer-Holterweg, gem. Deventer, *JROB* 1986, 67-70.
- Verlinde, A.D./M. Erdrich, 1998: Eine germanische Siedlung der späten Kaiserzeit mit umwehrter Anlage und umfangreicher Eisenindustrie in Heeten, Provinz Overijssel, Nederlande, *Germania* 76, 693-719.
- Verlinde, A.D./M. Erdrich, 2006: Het Germaanse grafveld te Deventer-Colmschate, opgraving 1984: in: Groenewoudt, B.J./R.M. van Heeringen/G.H. Scheepstra (red.), *Het zandeilandenrijk van Overijssel. Bundel verschenen ter gelegenheid van de pensionering van A.D.Verlinde als archeoloog in, voor en van Overijssel*, *NAR* 22, 271-382.
- Verlinde, A.D./C.C.W.J. Hijzeler, 1970: Enschede, in: *Archeologisch Nieuws, NKNOB* 1970, afl. 11, *130.
- Verlinde, A.D./R.R. Newell, 2005: Zes laat-mesolithische 'sitting graves' tussen honderden haardplekken uit 7600-5000 voor Chr. te Mariënberg (Ov.), *Westerheem* 54 (1), 2-13.
- Verlinde, A.D./R.R. Newell, 2006: A Multi-component Complex of Mesolithic Settlements with Late Mesolithic Grave Pits at Marienberg in Overijssel, in: Groenewoudt, B.J./R.M. van Heeringen/G.H. Scheepstra (red.), *Het zandeilandenrijk van Overijssel. Bundel verschenen ter gelegenheid van de pensionering van A.D.Verlinde als archeoloog in, voor en van Overijssel*, *NAR* 22, 83-270.
- Verlinde, A.D./E.M. Theunissen, 2001: Tubbergen-Vasse, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 2000*, *OHB* 116, 165-169.
- Verlinde, A.D./E. Vreenegoor, 1995a: Volthe, gem. Weerselo, in: Verlinde, A.D./E. Vreenegoor (red.) *AKO 1994*, *OHB* 110, 169-170.
- Verlinde, A.D./E. Vreenegoor, 1995b: Usseler esch, gem. Enschede, in: Verlinde, A.D./E. Vreenegoor (red.), *AKO 1994*, *OHB* 110, 154-156.
- Verlinde, A.D./E. Vreenegoor, 1995c: Hoonhorst, gem. Dalfsen, in: Verlinde, A.D./E. Vreenegoor (red.), *AKO 1994*, *OHB* 110, 153-154.
- Verlinde, A.D./E. Vreenegoor, 1995d: Herxen, gem. Wijhe, in: Verlinde, A.D./E. Vreenegoor (red.), *AKO 1994*, *OHB* 110, 166 en 168-9.
- Verlinde, A.D./H.T. Waterbolk, 1983: Een herinterpretatie van de Karolingische grondsporen te Baalder (Ov.), *Westerheem* 32, 365-370.
- Verlinde, A.D./R.A. van Zuidam, 1978: De Huneborg bij Ootmarsum, een vroege bisschoppelijke burcht aan een voormalige Dinkelloop, *Geografisch Tijdschrift, nieuwe reeks* XII, 396-405.
- Vermeeren, C., 1991: Cultuurgewassen en onkruiden in Ittersumerbroek, in: Clevis, H./A.D.Verlinde (red.), *Bronstijdboeren in Ittersumerbroek. Opgraving van een bronstijdnederzetting in Zwolle-Ittersumerbroek*, Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek, Kampen, 93-106.
- Vermeulen, B., 2002: Het middeleeuwse tolhuis en de middeleeuwse landweer aan de Snipperlingsdijk te Deventer, *RAD* 10.
- Vermeulen, B., 2004: *Verslag Inventariserend Veldonderzoek Verdubbeling Siemelinksweg Deventer, projectnummer 245*, Archeologie Deventer.
- Vermeulen, B./M.H. Bartels, 2007: Boeren voor de stad. Archeologisch, historisch en landschappelijk onderzoek naar de Rielerenk (Gem. Deventer), *RAD* 21.

- Vermeulen, B./M. Groothedde, 2006: Onderzoekscontinuïteit, de puzzel wordt gelegd. Vijftien jaar gemeentelijke archeologie in Deventer en Zutphen, *Monumenten. Tijdschrift voor cultureel erfgoed* 12, 6-9.
- Verneau, S.M.J.P., 1999: Een Mesolithisch jachtkamp te Zutphen. 8000 Jaar voor Christus: jagers-verzamelaars in de Ooyerhoek, *Lithos Rapport* 1.
- Verneau, S.M.J.P., 2001a: Aanvullend Archeologisch Onderzoek van een mesolithisch kampement langs de Dortherbeek in het uitbreidingsplan 'Epse-Noord' (Gemeente Deventer), *Lithos Rapport* 4.
- Verneau, S., 2001b: Advies 'vuursteenvindplaatsen' op de Looërenk te Zutphen, *Lithos-rapport*.
- Versfelt, H.J., 2003: *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland, 1793-1794*, Groningen.
- Vervloet, J.A.J./L.J. Keunen/R. van Beek/B.J. Groenewoudt/T. Spek, in voorb.: *Transdisciplinariteit in Salland en de Achterhoek. Verleden, heden en toekomst van de externe integratie in het Oost-Nederlandproject*, Wageningen Universiteit/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Verwers, G.J., 1972: *Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit* (Analecta Praehistorica Leidensia 5), Leiden.
- Verwers, W.J.H., 1998/1999: North Brabant in Roman and early medieval times, 5: Habitation history, *BROB* 43, 199-359.
- Verwers, W.J.H., 2001: Bronze finds from Didam, in: Metz., W.H./B.L. van Beek/H. Steegstra (eds.), *Patina. Essays presented to Jay Jordan Butler on the occasion of his 80th birthday*, Groningen/Amsterdam, 597-604.
- Vijverberg, H.K., 1972: *Een kartering van enkele oude zandbouwlanden in de omgeving van Winterswijk*, doctoraalscriptie Landbouw Hogeschool Wageningen, Wageningen.
- Vilsteren, V.T. van, 1990: Ankum, gem. Dalfsen, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1989, OHB* 105, 152-153.
- Vilsteren, V. van, 1997: Ruud van Beek als leermeester, *Westerheem* 46-5, 22-24.
- Vilsteren, V.T. van, 1998: Voor hutspot en de duivel; over de betekenis der 'zoogenaamde Spaansche legerpotten', *NDV* 115, 142-170.
- Vilsteren, V.T. van, 2000: 'Die potten in deeze ruwe veenen'; aanvullende vondsten van zgn. Spaansche legerpotten, *NDV* 117, 169-187.
- Vilsteren, V.T. van, 2004: Bijgeloof in Bunne. Middeleeuwse schotels uit Drentse venen, *NDV* 119, 166-183.
- Vilsteren, V.T. van/D.J. de Vries (red.), 1985: *Van beek en land en mensenhand. Feestbundel voor R. van Beek bij zijn zeventigste verjaardag*, Utrecht.
- Vin, J.P.A. van der, 1988: Een Romeinse quinarius uit Herxen, gem. Wijhe, in: Verlinde, A.D. (red.), *AKO 1987, OHB* 103, 149-150.
- Vin, J.P.A. van der, 1996: *Die Fundmünzen der römischen Zeit in den Niederlanden. Abt II Provinzen Groningen, Drenthe, Overijssel, Flevoland*, Berlin.
- Visch, W.F., 1819: Bericht Van de te Wilsum in het Graafschap Bentheim ontdekte Grafheuvels, en de daarin gevondene Urnen, in: Westendorp, N. (red.), *Antiquiteiten, een oudheidkundig tijdschrift*, II stuk, Groningen, 197-204.
- Visch, W.F., 1820: *Geschiedenis van het Graafschap Bentheim*, Zwolle.
- Vliet, K. van, 1996: Van missiebasis tot stadskapittel, in: Magdelijns, J.R.M./H.J. Nalis/R.H.P. Proos/D.J. de Vries (red.), *Het kapittel van Lebuïnus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving*, Deventer, 12-30.
- Vons-Comis, S.Y., 1978: *Celtic fields in de Achterhoek*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Vos, P./P. Kiden, 2005: De landschapsvorming tijdens de steentijd, in: Deeben, J./E. Drenth/M. van Oorsouw/L. Verhart, *De Steentijd van Nederland (Archeologie 11/12)*, 7-37.
- Voskuil, J.J., 1972: *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*, Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Arnhem.
- Vries, F. de/W.J.M. de Groot/T. Hoogland/J. Denneboom, 2003: De Bodemkaart van Nederland digitaal. Toelichting bij inhoud, actualiteit en methodiek en korte beschrijving van additionele informatie, *Alterra-Rapport* 811, Wageningen.
- Vries, J. de, 1962: *Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse plaatsnamen*, Utrecht.

- Waal, R. de, 1993: *Hof van Mallem. Historisch technisch onderzoek op de ondergrondse fundamente van het Hof van Mallem*, De Waal Multi Spectral Scanning B.V., Hattem.
- Waals, J.D. van der, 1964: *Prehistoric disc wheels in the Netherlands*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Waals, J.D. van der, 1972: Die durchlochten Rössener Keile und das frühe Neolithicum in Belgien und in den Niederlanden, *Fundamenta A*, 3, 153-184.
- Waals, J.D. van der, 1984: Discontinuity, cultural evolution and the historic event, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 114, 1-14.
- Waals, J.D. van der, 1986: De Bekerculturen in het licht van nieuwe opvattingen over het begrip 'cultuur', *Westerheem* 35, 152-157.
- Waard, F. van der, 1997: Oplecht wark. De oudste boerderijconstructies in Oost-Nederland, Monumenten en Bouwhistorie, *Jaarboek Monumentenzorg 1996*, 8-18.
- Wabeke, J., 2006: *Land van Berkel en Slinge. Sporen uit een rijk verleden*, Utrecht.
- Wal, A. ter, 1995/1996: Een onderzoek naar de depositie van vuurstenen bijlen, *Palaeohistoria* 37/38, 127-158.
- Warffemius, A., 1977: De Pancratiuskerk in Haaksbergen, *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 76, 233-238.
- Warmelink, W.A., z.j.: *Geschiedkundige beschrijving van het dorp Markelo*.
- Wartena, R., 1989: Het graafschap in Hamaland en de hof Eschede in Terwolde, *Bijdragen en mededelingen Gelre* 80, 7-8.
- Wassink, W.Th., 1999: *Beekdallandschappen. Een morfologisch onderzoek in de zandgebieden van Nederland*, proefschrift Universiteit Wageningen, Wageningen.
- Waterbolk, H.T., 1961: Bronzezeitliche dreischiffige Hallenhäuser von Elp (Drenthe), *Helinium* 1, 126-132.
- Waterbolk, H.T., 1962: Hauptzüge der eisenzeitlichen Besiedlung der nördlichen Niederlanden, *Offa* 19, 9-46.
- Waterbolk, H.T., 1964: The Bronze Age settlement of Elp, *Helinium* 4, 97-131.
- Waterbolk, H.T., 1973: Odoorn im frühen Mittelalter, *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 8, 25-89.
- Waterbolk, H.T., 1977: Walled enclosures of the Iron Age in the north of the Netherlands, *Palaeohistoria* 19, 97-172.
- Waterbolk, H.T., 1979: Siedlungscontinuität im Küstengebiet der Nordsee zwischen Rhein und Elbe, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 13, 1-21.
- Waterbolk, H.T., 1980: Hoe oud zijn de Drentse dorpen? Problemen van nederzettingscontinuïteit in Drenthe van de bronstijd tot de middeleeuwen, *Westerheem* 29, 190-212.
- Waterbolk, H.T., 1982: Mobilität von Dorf, Ackerflur und Gräberfeld in Drenthe seit der Latènezeit: Archäologische Siedlungsforschungen auf der nordniederländischen Geest, *Offa* 39, 97-137.
- Waterbolk, H.T., 1985a: The Mesolithic and Early Neolithic settlement of the Northern Netherlands in the light of radiocarbon evidence, in: Fellmann, R./G. Germann/K. Zimmermann (red.), *Jagen und Sammeln. Festschrift für Hans-Georgi Bandi zum 65. Geburtstag*, Bern (Jahrbuch des Bernische Historische Museum 63-64), 273-281.
- Waterbolk, H.T., 1985b: Archeologie, in: Heringa, J. /D.P. Blok/M.P. Buist/H.T. Waterbolk (red.), *Geschiedenis van Drenthe*, Meppel, 15-90.
- Waterbolk, H.T., 1990a: Zeventig jaar archeologisch nederzettingsonderzoek in Drenthe, *NDV* 107, 137-168.
- Waterbolk, H.T., 1990b: Drenthe, Salland en Twente in de vroege middeleeuwen. Overwegingen van een archeoloog, in: Berns, J.B./P.A. Henderikx/P.H.D. Leupen/E.N. Palmboom/R. Rentenaar (red.), *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam*, Hilversum, 357-369.
- Waterbolk, H.T., 1991: Das Mittelalterliche Siedlungswesen in Drenthe. Versuch einer Synthese aus archäologischer Sicht, in: Böhme, H.W. (ed.), *Die Salier. Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit. Teil 1. In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen, 47-108.
- Waterbolk, H.T., 1993/1994: The Bronze Age settlement of Zwolle-Ittersumerbroek. Some critical comments, *Palaeohistoria* 35/36, 73-87.

- Waterbolk, H.T., 1995a: De prehistorische nederzetting van Ittersumerbroek, in: Clevis, H./J. de Jong (eds.), *ABZ* 3, 123-174.
- Waterbolk, H.T., 1995b: Patterns of the peasant landscape, *Proceedings of the Prehistoric Society* 61, 1-36.
- Waterbolk, H.T., 1999: De mens in het Preboreale, Boreale en Atlantische bos, *Paleo-Aktueel* 10, 68-73.
- Waterbolk, H.T., 2007: Zwervend tussen de venen. Een poging tot reconstructie van het woongebied van de hunebedbouwers op het centrale deel van het Fries-Drents Plateau, in: Bloemers, J.H.F. (red.), *Tussen D26 en P14: Jan Albert Bakker 65 jaar*, 181-208.
- Waterbolk, H.T., 2009: *Getimmerd verleden. Sporen van voor- en vroeghistorische houtbouw op de zand- en kleigronden tussen Eems en IJssel* (Groningen Archaeological Studies 10), Groningen.
- Waterbolk, H.T./T.H. van Andel, 1951: Stuifzandprofielen te Havelte, *NDV* 69, 141-156.
- Waterbolk, H.T./W. Glasbergen, 1956: De Laat-Romeinse goudschat van Beilen. I Vondstomstandigheden, juridische problemen, verwerving en beschrijving, *NDV* 74, 223-241.
- Waterbolk, H.T./O.H. Harsema, 1979: Medieval farmsteads in Gasselte (Province of Drenthe), *Palaeohistoria* 21, 227-265.
- Waterbolk, H.T./W. van Zeist, 1961: A Bronze Age sanctuary in the raised bog at Bargeroosterveld (Dr.), *Helinium* 1, 5-19.
- Weeling, J., 1836: De Hunenborg in Volthe, *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren 1837*, tweede jaargang, 1-50.
- Wentink, K., 2006: *Ceci n'est pas une hache. Neolithic depositions in the northern Netherlands*, doctoraalscriptie Universiteit Leiden, Microweb, Leiden.
- Werf, S. van der, 1991: *Bosgemeenschappen*, Wageningen.
- Westendorp, N./C.J.C. Reuvers, 1826: Oudheidkundige berigten, overzicht van nieuwlings gevondene romeinse en germaansche oudheden, *Antiquiteiten* 3, 134-175.
- Westerlingh, W. van de, 1970: De opbouw van enige essen bij Denekamp, *Landbouwkundig Tijdschrift* 82, 7, 283-288.
- Westerlingh, W. van de, 1979: De ontwikkeling van het agrarische cultuurlandschap in een zandgebied (Winterswijk), *Cultuurtechnisch Tijdschrift* 4, 199-210.
- Westerlingh, W. van de, 1984: Ontstaan, ontwikkeling en ligging van de Winterswijkse beken, *KNAG Geografisch Tijdschrift XVIII* (4), 295-307.
- Wiegels, R./W. Woesler (red.), 2003: *Arminius und die Varusschlacht. Geschichte – Mythos – Literatur* (3., aktualisierte und erweiterte Auflage), Paderborn/München/Wien/Zürich.
- Wijngaarden, W.D. van, 1941: *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1940*, 's-Gravenhage.
- Willemsse, N., 2008: Land in lagen. De geschiedenis van het Oost-Nederlandse beekdallandschap, in: Rensink, E., (red.), *Archeologie en beekdalen. Schatkamers van het verleden*, Utrecht, 88-105.
- Willemsse, N.W./D.G. van Smeerdijk, 2005: Rijksweg 35, combiplan Nijverdal. Stratigrafie en inventariserend palynologisch onderzoek van een restgeul in het Reggedal, *RAAP-rapport* 1115.
- Wilhelmi, K., 1830: *Beschreibung der vierzehnten alten Deutschen Todtenhügel, welche in den Jahren 1827 und 1828 bey Sinsheim in dem Neckarkreise des Großherzogtumes Baden geöffnet wurden*, Heidelberg.
- Wilhelmi, K., 1976: *Der Kreisgräben- und Brandgräberfriedhof Lengerich-Wächte (Kreis Steinfurt) 1970-1973* (Bodenaltertümer Westfalens 15), Münster.
- Wilhelmi, K., 1981: *Zwei bronzezeitliche Kreisgräberfriedhöfe bei Telgte, Kreis Warendorf* (Bodenaltertümer Westfalens 17), Münster.
- Willems, W., 1935: *Een bijdrage tot de kennis der vóór-Romeinse urnenvelden in Nederland*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Willems, W.J.H., 1981: Romans and Batavians: a Regional Study in the Dutch Eastern River Area, *BROB* 31, 7-217.

- Willemse, N.W., 2006: Projectgebied 4, Boevinkbrug te Lochem. Een archeologische veldkartering bij uitvoering graafwerkzaamheden, *RAAP-rapport* 1268.
- Willms, C., 1982: *Zwei Fundplätze des Michelsberger Kultur aus dem westlichem Münsterland, gleichzeitig ein Beitrag zum neolithischen Silexhandel in Mitteleuropa* (Münstersche Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 12), Hildesheim.
- Wilson, D., 1985: A Note on OE *hearg* and *weoh* as Place-Name Elements Representing Different Types of Pagan Saxon Worship Sites, *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 4, 179-183.
- Wilson, D., 1992: *Anglo-Saxon paganism*, London/New York.
- Wit, M.J.M. de, 2000 (red.): Aanvullende archeologische inventarisaties en onderzoeken in 1999: Groningen, Dronrijp, Ferwert, Sneek, Drouwen, Dwingeloo, Grolloo, Norg, Ruinen, Valthe, Zuidlaren, Goor en Vragender, *ARC-publicaties* 35.
- Wit, M.J.M. de, 1997/1998: Elite in Drenthe? Een analyse van twaalf opmerkelijke Drentse grafinventarissen uit de vroege en het begin van de midden-ijzertijd, *Palaeohistoria* 39/40, 323-373.
- Wit, M.J.M. de, 2004: Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven in het centrum van Neede, gemeente Neede (Gld.), *ARC-rapporten* 2004-39.
- Wolf, J.H., 1993: Herxen, een strategisch punt in Romeinse en Merovingische tijd, *Westerheem* 42, 172-176.
- Wolfert, H.P./G.J. Maas, 2007: Downstream changes of meandering styles in the lower reaches of the River Vecht, the Netherlands, *Netherlands Journal of Geosciences – Geologie en Mijnbouw* 86-3, 257-271.
- Woltering, Ph. J., 1971: *Prehistorische akkercomplexen in Overijssel*, ROB, Amersfoort.
- Wouters, A., 1982: Een zeer bijzondere Lyngbybijl uit Overijssel, *Archeologische Berichten* 11-12, 50-52.
- Ypey, J., 1959: De verspreiding van Vroeg-Middeleeuwse vondsten in Nederland, *BROB* 9, 98-118.
- Zagwijn, W.H., 1986: *Nederland in het Holoceen*, Rijks Geologische Dienst, Haarlem.
- Zeiler, F.D., 1983: *Museumboek voor Overijssel*, Bosch & Keunings Museumboeken, Baarn.
- Zeiler, F.D., 1989: Archeologische collecties 4. Historisch museum De Waag te Deventer, *Westerheem* 38, 252-254.
- Zeiler, F.D., 1996a: Salland: bewoning, ontginning, bedijking, in: Spek, T./F.D. Zeiler/E. Raap, *Van de Hunnepe tot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland*, Kampen, 73-84.
- Zeiler, F.D., 1996b: Het dijkrecht van 1308 – en wat tot 1600 volgde, in: Spek, T./F.D. Zeiler/E. Raap, *Van de Hunnepe tot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland*, Kampen, 85-102.
- Zeiler, F.D., 1996c: De plaatselijke waterstaatzorg: buurschappen, marken en polders, in: Spek, T./F.D. Zeiler/E. Raap, *Van de Hunnepe tot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland*, Kampen, 103-120.
- Zeiler, F.D., 1996d: Zijlen, weteringen en graven, in: Spek, T./F.D. Zeiler/E. Raap, *Van de Hunnepe tot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland*, Kampen, 121-136.
- Zeiler, F.D., 1997a: Zwolle en zéér wijde omgeving. Ruud van Beek en 'zijn' afdeling IJsseldelta-Vechtstreek, *Westerheem* 46-5, 29.
- Zeiler, F.D., 1997b: *Handzame handel. Gelderse bodemvondsten en hun verhaal*, Gelderse Archeologische Stichting (Arnhem), Oldenzaal.
- Zeist, W. van, 1970: Prehistoric and Early Historic Foodplants in the Netherlands, *Palaeohistoria* 14, 41-173.
- Zeist, W.A. van, 1976: Two early rye finds from the Netherlands, *Acta Botanica Neerlandica* 25, 71-79.
- Zeist, W. van/H.T. Waterbolk, 1960: Een houten gebouwtje uit de Bronstijd in het veen bij Bargerooosterveld, *NDV* 78, 199-204.
- Zimmermann, W.H., 1976: Flögeln. Zur Struktur einer Siedlung des 1. bis 5. Jhs. n. Chr. Im Küstengebiet der südlichen Nordsee. 1. Die kaiserzeitlich-völkerwanderungszeitliche Siedlung Flögeln-Eekhöltjen, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 11, 2-61.
- Zuidam, J.M.A. van, 1989: Oost-Twente, een gevarieerd stukje zandlandschap, *KNAG Geografisch Tijdschrift, Nieuwe Reeks* 23, 159-165.

-
- Zuidam, J.M.A. van, 1993: De cultuurlandschappelijke ontwikkeling vanaf de vroege middeleeuwen, in: Rappol, M. (red.), *In de bodem van Salland en Twente*, Amsterdam, 189-213.
- Zuidhoff, F.S., 2007: Een bodemkundige en geomorfologische beschrijving van de vindplaatsen en een paleohydrologisch onderzoek, in: Velde, H.M. van der (red.), *Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzettingsresten uit de Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen in Centraal-Salland* (ADC-Monografie 1), Amersfoort, 337-350.
- Zvelebil, M. (ed.), 1986: *Hunters in transition. Mesolithic societies of temperate Eurasia and their transition to farming*, Cambridge.
- Zvelebil, M./P. Rowley-Conwy, 1984: Transition to farming in northern Europe: a hunter-gatherer perspective, *Norwegian Archaeological Review* 17, 104-128.

SAMENVATTING

Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen

INLEIDING

In dit proefschrift staat de reconstructie van de lange-termijn-ontwikkeling van bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen de vroege prehistorie en middeleeuwen centraal. De studie maakt deel uit van een interdisciplinair onderzoeksproject, waarbinnen ook een historisch-geografisch promotie-onderzoek is uitgevoerd. Daarin worden, met de middeleeuwen als startpunt, vooral de jongere fases in de bewonings- en landschapsontwikkeling belicht. Beide proefschriften zijn in thematisch, ruimtelijk en methodologisch opzicht grotendeels met elkaar verweven en bieden samen de eerste 'doorlopende' landschapsbiografie van Oost-Nederland. Archeologische gegevens vormen in de onderhavige studie de belangrijkste informatiebron, maar ook onderzoeksresultaten uit verschillende andere wetenschapsvelden (historische geografie, fysische geografie, paleobotanie en toponymie) zijn geïncorporeerd om een breed en geïntegreerd beeld te reconstrueren van de belangrijkste diachrone patronen in het Oost-Nederlandse landschap.

Het proefschrift is opgebouwd uit drie delen.

Deel A biedt een bespreking van de aanleiding tot het onderzoek, de vraag- en doelstellingen, de onderzoeksmethodiek en het onderzoeksgebied. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van de onderzoeksgeschiedenis en de kennisstand bij aanvang van de studie. *Deel B* heeft een landschappelijke en regionale invalshoek. Nieuw onderzoek naar de genese en structuur van het fysisch-geografische landschap dient als het landschappelijk fundament onder het proefschrift, en vervolgens wordt de bewoningsontwikkeling in vier deelgebieden van Oost-Nederland gereconstrueerd. *Deel C* heeft een thematische invalshoek. Er wordt aandacht besteed aan een selectie van belangrijke thema's op het snijvlak van landschap en bewoning.

DEEL A ONDERZOEKSGESCHIEDENIS EN KENNISSTAND

De archeologische onderzoeksgeschiedenis van Oost-Nederland wordt beschreven in *hoofdstuk 2*. Aan de hand van een onderverdeling in zes fases worden de belangrijkste ontwikkelingen vanaf de achttiende eeuw gereconstrueerd. In de archeologische vakwereld staat Oost-Nederland bekend als een slecht onderzocht gebied, maar dat beeld is een simplificatie van de werkelijkheid. De onderzoeksontwikkelingen zijn op hoofdlijnen tot na het midden van de vorige eeuw goed vergelijkbaar met die in andere delen van Nederland. Specifiek vanaf de jaren zeventig en tachtig liep het gebied geleidelijk een onderzoeksachterstand op, vooral als gevolg van het ontbreken van regionale onderzoeksprojecten en universitaire aandacht in het algemeen. Er zijn duidelijke regionale verschillen in onderzoeksgeschiedenis en kennisstand waarneembaar tussen Salland, Twente en de Achterhoek. Gedurende lange tijd nam Twente een centrale positie in, maar tegenwoordig is die rol weggelegd voor de gemeentelijke diensten van de grote steden in de IJsselstreek.

In *hoofdstuk 3* wordt door middel van een chronologische bespreking van belangrijke archeologische vindplaatsen een overzicht gegeven van de kennisstand met betrekking tot de bewoningsontwikkeling in Oost-Nederland. Per onderscheiden tijdvak ontstaat niet alleen een eerste indruk van het karakter van de

bewoning, maar wordt ook duidelijk waar de belangrijkste kennislacunes liggen. Er zijn bijvoorbeeld relatief veel gegevens beschikbaar voor de late prehistorie, Romeinse tijd en de periode van de negende tot de twaalfde eeuw na Christus, terwijl er veel minder inzicht bestaat in de vroeg-prehistorische bewoning. Het neolithiseringsproces vormt nog een grote onderzoekslacune, en goed onderzochte vindplaatsen uit het eerste deel van de vroege middeleeuwen zijn schaars. In thematisch opzicht ligt de nadruk sterk op nederzettingsarcheologie, met name wat betreft grote dekzandruggen en rivierduinen in de directe omgeving van steden en dorpskernen. Een groot deel van de gegevens met betrekking tot grafheuvels en urnenvelden is sterk verouderd. Pas gedurende het laatste decennium vindt geleidelijk meer onderzoek van vroeg-prehistorische vondststrooiingen plaats. In algemene zin had de archeologie-beoefening in Oost-Nederland een sterk vindplaatsgericht karakter. Er is weinig aandacht besteed aan diachrone bewoningspatronen en de onderlinge samenhang van vindplaatsen in een landschappelijk kader. Deze waarneming illustreert dat het op dit moment vooral aan synthetiserende studies ontbreekt, hoewel de archeologische basis daarvoor zeker mogelijkheden biedt. In regionaal opzicht is de algemene kennisstand voor Overijssel beter dan voor de Achterhoek. Vooral het recent opgebouwde gegevensbestand voor de IJsselstreek is goed gebalanceerd. Daarbuiten geldt dat slechts voor enkele goed onderzochte microregio's, waar na de introductie van de Malta-wetgeving grootschalig onderzoek is uitgevoerd.

In *hoofdstuk 4* wordt de blik verbreed naar de kennisstand met betrekking tot landschaps- en vegetatie-ontwikkeling, en worden synthetiserende studies en modellen besproken die ingaan op de relaties tussen landschap en bewoning. Gedetailleerd fysisch-geografisch onderzoek naar de landschapsgenese en -structuur is op supraregionaal schaalniveau nog niet uitgevoerd. Verschillende regionaal geörienteerde studies geven wel een globale impressie van de landschapontwikkeling. Veengebieden hebben tot dusver de belangrijkste bronnen gevormd voor palynologisch onderzoek. Onderlinge vergelijking van pollen-diagrammen uit venen en andere laagtes bieden tot op zekere hoogte mogelijkheden om globale trends te reconstrueren in de vegetatie-ontwikkeling gedurende het Holoceen. Daarentegen wordt betoogd dat deze paleobotanische analyses om verschillende redenen geen verantwoorde basis vormen voor het verkrijgen van een goed inzicht in de menselijke invloed op de vegetatie-ontwikkeling.

Oost-Nederland heeft een karakteristieke landschapsstructuur, die met name gekenmerkt wordt door sterke regionale en locale landschappelijke variatie ('eilandenrijk'). Regelmatig zijn verbanden gelegd tussen landschapsopbouw, de theoretische mogelijkheden voor bewoning en archeologisch waargenomen bewoningspatronen. De archeologische onderzoekstraditie heeft van oudsher een sterk fysisch-deterministisch karakter. Paleogeografische ontwikkelingen, veranderingen in economische bestaansbasis en sociaal-politieke en 'ideologische' aspecten die eveneens van invloed kunnen zijn op locatiekeuze en landschapsinrichting zijn vooralsnog sterk onderbelicht.

Synthetiserende studies en modellen die ingaan op de relaties tussen landschap en bewoning zijn schaars. Modellen voor locatiekeuze en landschapexploitatie gedurende de vroege prehistorie (tot de vroege bronstijd) zijn uitsluitend gebaseerd op Twents onderzoek. Daarentegen is de beeldvorming met betrekking tot de late prehistorie gefundeerd op Sallandse opgravingen. Toetsing van de opgestelde hypothesen buiten de kerngebieden waarop ze zijn gebaseerd, heeft nog nauwelijks plaatsgevonden. De 'prehistorische' studies en modellen tonen zonder uitzondering aan, dat verschillende landschappelijke eenheden verschillende posities innamen in het nederzettingssysteem en daarom uiteenlopende bewonings- en gebruiksgeschiedenissen kennen. Dit impliceert dat intensief microregionaal onderzoek vanuit een landschapsbiografisch perspectief de sleutel is tot gedetailleerde reconstructies van de bewonings-ontwikkeling en -dynamiek.

De middeleeuwse bewoning van Oost-Nederland is bestudeerd vanuit andere invalshoeken. Zo zijn pogingen gedaan om zogenaamde 'kerngewesten' te reconstrueren, die gezien worden als relatief stabiele territoria of bevolkingsconcentraties die omgeven werden door grotendeels onontgonnen gebieden met

een lagere bevolkingsdichtheid. Recent uitgevoerd historisch-geografisch onderzoek in Centraal-Salland, deels gefundeerd op de stabiliteit van grondbezit gedurende de middeleeuwen, toont aan dat deze wetenschap een waardevolle bijdrage kan leveren aan de reconstructie van de ontwikkeling van het middeleeuwse en post-middeleeuwse cultuurlandschap.

DEEL B FYSISCH GEORGRAFIE EN GEBIEDSSTUDIES

De genese en structuur van het fysisch-geografische landschap van Oost-Nederland staan centraal in *hoofdstuk 6*. De belangrijkste geologische processen die ten grondslag liggen aan de opbouw van het huidige landschap worden gereconstrueerd. Met uitzondering van het zogenaamde Oost-Nederlands Plateau, dat een unieke ontstaansgeschiedenis kent, is de verschijningsvorm van het fysische landschap in hoofdzaak het resultaat van geologische en geomorfologische processen tijdens en na de landijsbedekking in het laat-Saalien. Wat betreft de huidige landschapsstructuur laat Oost-Nederland zich op basis van de landschapsgenese, geomorfologie, bodem en reliëf verdelen in negen fysisch-geografische hoofdlandschappen. Deze indeling doet recht aan de grote regionale variatie die kenmerkend is voor het gebied. Onderscheiden worden: een plateau- en terrassenlandschap, twee stuwwallandschappen, vier dekzandlandschappen en twee rivierenlandschappen. Het plateau- en terrassenlandschap ligt voor het grootste deel in de oostelijke Achterhoek. Beide stuwwallandschappen liggen hoofdzakelijk in Twente. Grote delen van Salland en de Graafschap zijn geclassificeerd als dekzandlandschappen, en datzelfde geldt voor twee kleinere deelgebieden van Twente. De rivierenlandschappen, onderverdeeld in een pleistoceen en een holoceen hoofdlandschap, beslaan zones van variërende breedte langs de hedendaagse lopen van de IJssel en Vecht.

In de *hoofdstukken 7, 8, 9 en 10* wordt de bewoningsontwikkeling in vier deelgebieden van Oost-Nederland in detail gereconstrueerd. De selectie van de onderzoeksgebieden (*hoofdstuk 5*) is bepaald door de doelstelling om de hoofdlijnen van de bewoningsontwikkeling tussen de vroege prehistorie en middeleeuwen weer te geven, alsmede regionale variatie in kaart te brengen. Ook de beschikbaarheid en kwaliteit van archeologische bronnen is een belangrijk criterium bij de selectie. Deze factoren leiden tot een selectie van onderzoeksgebieden in Zuidwest-Salland (*hoofdstuk 7*), het noordwestelijke en noordoostelijke deel van de Achterhoek (*hoofdstuk 8 en 9*) en Zuidwest-Twente (*hoofdstuk 10*). De bewoningsontwikkeling wordt gereconstrueerd door middel van een inventarisatie en analyse van archeologische vindplaatsen, tegen de achtergrond van vier nieuwe fysisch-geografische kaarten. Daarnaast worden voor Zuidwest-Salland en de noordoostelijke Achterhoek ook resultaten van historisch-geografisch onderzoek geïncorporeerd.

Ondanks verschillen in kennisstand en opbouw van de gegevensbestanden per onderzoeksgebied, zijn zowel overeenkomsten als verschillen in bewoningsontwikkeling reconstrueerbaar. De overeenkomende patronen geven een impressie van de algemene lijnen in bewoningsontwikkeling tussen het laat-paleolithicum en de middeleeuwen. De verschillen manifesteren zich in gebiedsspecifieke kenmerken, zowel in archeologisch als in historisch-geografisch opzicht. Deze regionale verschillen geven een eerste indruk van de variatie die in Oost-Nederland bestaat, en illustreren dat voor ieder gebied een unieke landschapsgeschiedenis geschreven dient te worden. De bewoningsontwikkeling in Zuidwest-Salland en de noordwestelijke Achterhoek blijkt op hoofdlijnen goed vergelijkbaar te zijn. Verschillen manifesteren zich hier hoofdzakelijk in nuances. Vooral het landschappelijk gevarieerde Zuidwest-Twente wijkt in diverse opzichten af van de andere drie onderzoeksgebieden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de zeer hoge dichtheid aan vroeg-prehistorische vindplaatsen.

DEEL C T H E M A T I S C H E S T U D I E S

Het derde deel van het proefschrift heeft een thematische invalshoek. De achtergronden van de selectie van de thema's worden toegelicht in *hoofdstuk 11*. De bewoningsontwikkeling en bewoningsdynamiek in Oost-Nederland vormen een belangrijk onderzoeksthema. Een analyse daarvan vindt op drie verschillende schaalniveaus plaats, namelijk: (1) het supraregionale niveau, (2) het niveau van het fysisch-geografische hoofdlandschap en (3) het microregionale niveau.

De belangrijkste patronen in bewoningsontwikkeling op supraregionaal schaalniveau tussen het laat-paleolithicum en het begin van de Romeinse tijd worden in *hoofdstuk 12* gereconstrueerd op basis van archeologische bronnen. Wat betreft de protohistorie en vroege historie (begin jaartelling – ca. 750 na Christus) worden archeologische, historisch-geografische en toponymische gegevens geïntegreerd. Hoewel het voor enkele tijdvakken nog niet mogelijk is om een gedetailleerd beeld van de bewoningspatronen op dit schaalniveau te reconstrueren, laten verspreidingskaarten van nederzettingen, grafvelden en periode-specifieke 'gidsfossielen' een globale reconstructie van de belangrijkste ontwikkelingen toe. Tussen het laat-paleolithicum en het begin van de bronstijd zijn diverse veranderingen in bewoningspatronen waarneembaar, maar vanaf de late prehistorie tot de vroege middeleeuwen vertoont het beeld een duidelijk grotere stabiliteit dan voorheen. Archeologische, historisch-geografische en toponymische reconstructies wijzen steeds op ongeveer dezelfde woongebieden ofwel bevolkingsconcentraties. Tegelijkertijd zijn ook dunbevolkte of zelfs onbewoonde gebieden aanwijsbaar, die het 'spiegelbeeld' vormen van deze relatief stabiele woongebieden. De eerder gereconstrueerde vroeg-middeleeuwse 'kerngewesten' blijken veel te nauw te zijn begrensd.

Op het tweede schaalniveau zijn per fysisch-geografisch hoofdlandschap grote verschillen in bewoningsontwikkeling waarneembaar (*hoofdstuk 12*). De bewoningsontwikkeling in de Twentse stuwvallandschappen wijkt bijvoorbeeld sterk af van die in het dekzandlandschap van de Achterhoek. Ook binnen de hoofdlandschappen blijken steeds gebieden met sterk uiteenlopende 'biografieën' te kunnen worden onderscheiden.

Het overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen op het microregionale schaalniveau (*hoofdstuk 13*) is voor een belangrijk deel gefundeerd op de hoofdstukken 3 en 4 en de onderzoeksresultaten van de vier gebiedsstudies. Vanwege de schaarste aan goed onderzochte en scherp gedateerde vroeg-prehistorische vindplaatsen zijn gedetailleerde reconstructies van de bewoningsontwikkeling gedurende die periode nog nauwelijks mogelijk. Het algemene beeld wijst op een hoge nederzettingdynamiek, en waarschijnlijk een grotere variatie in nederzettingstypes en locatiekeuze dan tot dusver werd aangenomen. Voor de periode van de tweede helft van de midden-bronstijd tot de laat-Romeinse tijd is beduidend meer informatie beschikbaar dan voor de vroege prehistorie. Er wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste ontwikkelingen in nederzettingstructuur, locatiekeuze, grafbestel en landschapsinrichting. Gedurende deze tijdsspanne zijn zowel nederzettingen als grafvelden aan diverse, niet altijd parallel verloopende veranderingen onderhevig. Daarnaast blijkt in beide categorieën opvallend veel variatie en diversiteit voor te komen. Gedurende de hele late prehistorie is de *Einzelhof* de dominante nederzettingseenheid. Plaatsvaste en sterk 'gestructureerde' dorpjes worden pas vanaf het begin van de midden-Romeinse tijd algemeen. Hoewel het nederzettingenbeeld voor de periode tussen de vijfde en zevende eeuw na Christus vooralsnog alleen op hoofdlijnen reconstrueerbaar is, wordt vastgesteld dat de plaatsvastheid van nederzettingen weer afnam en er een grotere variatie ontstond in nederzettingstructuur en -dynamiek. Vanaf de late achtste en negende eeuw verschuiven de nederzettingen naar de lagere delen van het landschap, en vormt de *Einzelhof* opnieuw de dominante nederzettingenvorm.

Zowel in *hoofdstuk 12* als in *hoofdstuk 13* worden op verschillende plaatsen vergelijkingen gemaakt met de bewoningspatronen en bewoningsontwikkeling in andere delen van Nederland. Vanwege de lage kennisstand op synthetiserend vlak bieden aangrenzende delen van Duitsland daartoe vooralsnog weinig mogelijkheden. De grote veranderingen in nederzettingenpatronen die zich in Drenthe en het Maas-Demer-Schelde-gebied op sommige momenten voordoen, zoals omstreeks de vroege ijzertijd en in de laat-Romeinse tijd (MDS-gebied), blijken in Oost-Nederland niet aantoonbaar. Mogelijk ligt de oorzaak daarvan in de sterke landschappelijke fragmentatie van het onderzoeksgebied, die afwijkt van de meer 'grootschalige' landschapsstructuur in bovengenoemde andere delen van Nederland. Wat betreft de bewoningsontwikkeling op microregionaal schaalniveau wordt vastgesteld, dat veel belangrijke 'breuklijnen' en 'transformatiefases' in andere gebieden op hoofdlijnen ook in Oost-Nederland reconstrueerbaar zijn. Dit geldt bijvoorbeeld voor het optreden van diverse veranderingen in landschapsinrichting bij aanvang van de midden-bronstijd B en de opkomst en het buiten gebruik raken van urnenvelden. Er zijn echter ook duidelijke verschillen aan te wijzen, en juist deze aspecten definiëren welke kenmerken als typerend voor Oost-Nederland kunnen worden beschouwd. Opvallend is bijvoorbeeld dat Oost-Nederlandse nederzettingen tussen de ijzertijd en middeleeuwen in vergelijking met andere regio's qua omvang steeds 'gemiddeld' of relatief klein lijken te zijn. In landschappelijk opzicht kan gesteld worden, dat de sterke 'versnippering' van het gebied tot op zekere hoogte bepalend is geweest voor bijvoorbeeld de afstand waarover en wijze waarop nederzettingen verplaatst werden door het landschap, en hoe nederzettingen en bijbehorende grafvelden zich in ruimtelijk opzicht tot elkaar verhouden. Ruimtelijke modellen die in goed onderzochte delen van Nederland zijn opgesteld en als algemeen geldend voor de laat-prehistorische bewoningsontwikkeling op 'de pleistocene zandgronden' worden beschouwd, blijken vaak niet overeen te komen met de Oost-Nederlandse archeologische realiteit. Tussen de late prehistorie en vroege middeleeuwen zijn variatie en diversiteit dominante kenmerken van zowel nederzettingen als grafvelden. Ook de sterke regionale verschillen in bewoningsontwikkeling binnen Oost-Nederland zijn kenmerkend. Omvangrijke laat-prehistorische begravinglandschappen en *Celtic Fields* komen bijvoorbeeld alleen in delen van Twente voor. In verschillende landschappelijke en archeologische opzichten vertoont die streek meer verwantschap met Drenthe dan met aangrenzende delen van Oost-Nederland.

In *hoofdstuk 13* wordt aandacht besteed aan het snijvlak tussen archeologie en historische geografie, specifiek met betrekking tot de middeleeuwse erfontwikkeling op het platteland. Archeologisch onderzoek verschaft hoofdzakelijk gegevens voor de periode vóór de dertiende eeuw, terwijl de oudste nog bestaande constructiedelen van boerderijen dateren uit de vijftiende of zestiende eeuw. Betoogd wordt, dat de kennislacune voor de tussenliggende fase aanzienlijk kan worden verkleind door interdisciplinair archeologisch en historisch-geografisch onderzoek. Daartoe worden twee nieuwe onderzoeksmethodes geïntroduceerd. Ten eerste worden negen criteria uit verschillende wetenschapsvelden opgesteld, die toegepast kunnen worden bij de toetsing van mogelijke relaties tussen archeologisch onderzochte nederzettingen en uit historische bronnen bekende of nog bestaande erven. De criteria bieden eveneens de mogelijkheid om in grote lijnen voorspellingen te doen voor de ligging en ouderdom van potentiële voorlopers van 'historische' erven.

Ten tweede wordt een methodiek ontwikkeld om de ouderdom van nog bestaande of uit historische bronnen bekende erven te reconstrueren. Op basis van gedetailleerd historisch-geografisch onderzoek kunnen globale tijdslagen in de stichtingen van erven in een gebied herkend worden, en voorspellingen worden gedaan voor de ouderdom van specifieke erven. Dergelijke voorspellingen zijn op dertien locaties in Zuidwest-Salland getoetst door middel van kleinschalig archeologisch onderzoek, in de vorm van proefputten en veldverkenningen.

In *hoofdstuk 14* wordt een analyse gemaakt van belangrijke landschapsvormende processen in Oost-Nederland, specifiek wat betreft de relaties tussen mens, vegetatie, bodem en water. Op basis van land-

schappelijk en historisch-geografisch onderzoek wordt aangetoond, dat ongeveer 30 % van de totale oppervlakte van de Achterhoek ooit bedekt is geweest met veen. Deze onderzoeksresultaten worden verwerkt in een eerste globale overzichtskaart van de maximale veenuitbreiding in het hele onderzoeksgebied, die illustreert dat de importantie van veengebieden als factor binnen de landschaps- en bewoningsontwikkeling tot dusver stelselmatig onderschat is.

Op basis van paleobotanische analyses van een reeks monsters uit waterputten en waterkuilen, daterend uit de periode tussen het eind van de midden-bronstijd tot de late middeleeuwen, wordt de vegetatie-ontwikkeling in de directe omgeving van archeologisch onderzochte nederzettingen in kaart gebracht. Deze nieuwe onderzoeksmethodiek toont aan, dat de hogere zandgronden in Oost-Nederland ten gevolge van menselijke bewoning in de loop van de late prehistorie en Romeinse tijd aan een snelle ontbossing onderhevig waren. Terwijl nederzettingen in het neolithicum als 'eilanden' in het bos lagen, leidde ontbossing van de hoge zandgronden tot een fundamentele omkering van de landschapsstructuur, resulterend in halfopen parklandschappen met verspreide bosrelicten. Vanaf de late prehistorie zal ook in de lagere delen van het landschap in de directe omgeving van nederzettingen geen sprake geweest zijn van dichte, onaantaste bossen. Daarentegen wijzen palynologische, archeologische en historische bronnen er op, dat nog tot ver in de middeleeuwen in delen van Oost-Nederland nog grotendeels onbewoonde (maar wel op diverse manieren geëxploiteerde) 'wildernissen' voorkwamen.

Vervolgens wordt de sterke ontbossing van de hoge zandgronden in de loop van de late prehistorie en Romeinse tijd in verband gebracht met archeologische en bodemkundige aanwijzingen voor veranderingen in locale en regionale hydrologie, erosie en sedimentatie en het ontstaan van zandverstuivingen.

In *hoofdstuk 15* wordt een verkennend onderzoek uitgevoerd naar het voorkomen van zogenaamde 'rituele landschappen', depotvondsten en cultusplaatsen in het onderzoeksgebied. De keuze voor dit thema komt voort uit de doelstelling het landschap niet alleen uit 'rationeel-economische' invalshoek te belichten, maar ook aandacht te besteden aan 'rituele' vormen van perceptie en inrichting van het landschap. Hoewel in eerder onderzoek wel specifieke artefacten en vondstcategorieën als 'rituele depots' zijn geïnterpreteerd, wordt aangetoond dat de variatie in geselecteerde objecten en landschappelijke eenheden waarin die voorkomen veel groter is dan werd aangenomen. Met name vanaf het neolithicum, maar mogelijk al eerder, werden zowel in lagere delen van het landschap (venen, waterlopen, laagtes) als op hogere zandgronden doelbewust specifieke objecten achtergelaten. Dit gebruik bleef algemeen tot in, en wellicht na de middeleeuwen. Net als in Drenthe en het Maas-Demer-Schelde-gebied blijken sommige 'natte' zones duizenden jaren in gebruik te zijn geweest als depositielocaties, waardoor gesproken kan worden van 'rituele landschappen'. Tot op zekere hoogte is er sprake van 'selectieve depositie'. Sommige gedeponeerde objecten kennen een grote landschappelijke spreiding, terwijl andere artefacttypes gebonden lijken te zijn aan specifieke delen van het landschap. Op toponymische gronden is beargumenteerd dat in Wijhe waarschijnlijk een cultusplaats gelegen heeft, en twee uitzonderlijke, maar onderling goed vergelijkbare vondstcomplexen van rivierduinen in Herxen en Leesten worden als de materiële neerslag van 'open-lucht-cultusplaatsen' geïnterpreteerd. Waarschijnlijk waren ze in gebruik tussen de eerste eeuw vóór en de twaalfde of dertiende eeuw na Christus. Er worden diverse aanwijzingen voor rituele handelingen (bouwoffers, verlatingsoffers, kuilen met opmerkelijke inhoud) binnen nederzettingen besproken. De meeste daarvan dateren uit de ijzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen. Betoogd wordt dat eeuwenlang na het kersteningsproces, dat aanvangt in de loop van de achtste eeuw, 'heidense' gebruiken werden voortgezet.

S U M M A R Y

Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen

The contours of time and space. Interdisciplinary research into habitation and landscape of the Eastern Netherlands from early prehistory to the Middle Ages.

I N T R O D U C T I O N

The central element of this PhD-thesis concerns the reconstruction of the long-term development of settlement and landscape of the Eastern Netherlands between early prehistory and the Medieval Period. The study is part of an interdisciplinary research project, which also comprises historical geographic PhD-research. The latter study mainly sheds light on the younger phases of settlement and landscape history, with the Medieval Period as a starting point. Both PhD-theses are strongly related to each other in a thematic, geographic and methodological sense. Together, they offer the first 'complete' landscape biography of the Eastern Netherlands. In the present study, archaeological data form the most important source of information. However, research results from several other fields of science (historical geography, physical geography, palaeobotany and research of field names) have been incorporated in order to reconstruct a detailed and integrated image of the most important diachronological patterns in the landscape of the Eastern Netherlands.

The thesis consists of three parts.

In *part A*, an introduction is given to the background of the project, including research questions and aims, methodology and research area. In addition, an overview is given of the research history and state of current research. *Part B* is characterised by the physical geographic and regional perspective. A new analysis of the genesis and structure of the landscape forms an important physical geographical building block. Thereafter, the settlement history of four regions within the Eastern Netherlands is reconstructed in detail. *Part C* is structured thematically. Attention is paid to a selection of important themes focusing on the dimensions of settlement and landscape.

P A R T A R E S E A R C H H I S T O R Y A N D S T A T E O F C U R R E N T R E S E A R C H

The archaeological research history of the Eastern Netherlands is described in *chapter 2*. By means of a division in six phases the most important developments from the eighteenth century onwards are reconstructed. In archaeological academic circles, the Eastern Netherlands are considered as lagging behind in research terms. However, this view is a simplification of reality. The main research patterns correspond well with those in other parts of the Netherlands until after the middle of the last century. In particular, from the sixties and seventies onwards research was minimal mainly as a consequence of the lack of regional research projects and lack of attention from universities in general. Clear regional differences in research history and level of knowledge are visible between the regions of Salland, Twente and the Achterhoek. For several decades, the Twente region formed the core area of archaeological research in the Eastern Netherlands. Nowadays, that position has been superseded by the municipal archaeological services of the large cities along the IJssel river.

In *chapter 3* an overview is given of the level of knowledge concerning settlement development by means of a chronological discussion of the most important archaeological sites. An impression of the character of habitation emerges for each of the various periods in which it is clear which research areas are the most deficient. For example, a relatively large quantity of information is available concerning late prehistory, the Roman Period and the phase between the ninth and twelfth centuries AD, whereas knowledge on early prehistoric settlement is very poor. The Mesolithic-Neolithic transition forms a large research void, while professionally investigated sites dating from the first part of the Early Middle Ages are also very rare. From a thematic viewpoint, emphasis lies on settlement archaeology. Particular focal points of research are large coversand ridges and river dunes in the direct vicinity of towns and hamlets. A large part of the data concerning burial mounds and urnfields is out-of-date, in which a slight increase in research of early prehistoric artefact scatters has taken place only during the last decade. On a general level, archaeological research in the Eastern Netherlands shows a very strong focus on individual sites. Hardly any attention has been paid to diachronological settlement patterns between sites in a spatial framework. This observation points out that it is especially syntheses and overviews which are lacking, even though the available archaeological data certainly offer possibilities in that respect. From a regional point of view, the general amount of research in the province of Overijssel is higher than that in the Achterhoek. In particular, the recently compiled scientific database concerning the regions near the IJssel river are well-balanced. Outside these areas the same only applies to a few well-investigated small regions that have been subject to large-scale excavations after the introduction of the Malta-legislation.

In *chapter 4*, the view is widened to the state of knowledge concerning landscape and vegetation development. Synthesising studies and models dealing with the relationships between landscape and settlement are discussed. Detailed physical geographic research of landscape genesis and landscape structure on a supraregional level has not yet taken place. However, a small number of regionally orientated studies do offer a general impression of landscape development. Peat bogs have been the most important sources for palynological research. To a certain extent comparisons of pollen diagrams from peat bogs and other depressions allow the reconstruction of global trends in vegetation development during the Holocene period. On the other hand it is argued that these palaeobotanical analyses do not offer a reliable basis to gain detailed insight into human influence on vegetation development.

The Eastern Netherlands have a very particular landscape structure, which is mainly characterised by its striking regional and local diversity (*archipelago*). Relationships have frequently been suggested between landscape structure, theoretical possibilities for habitation and archaeologically documented settlement patterns. In origin, archaeological research history has a strong physical deterministic character. Hardly any attention has been paid to palaeogeographical developments, changes in subsistence and socio-political and 'ideological' aspects, which might have influenced settlement location and landscape use as well.

Synthesizing research and models dealing with the relations between landscape and settlement are scarce. Models for settlement choice and landscape exploitation during early prehistory (until the Early Bronze Age) are exclusively based on research in the Twente region. Models on late prehistoric habitation development and settlement dynamics, on the contrary, have their origins in large-scale excavations in the Salland region. So far testing of hypotheses outside the regions in which they have been developed has hardly taken place. The 'prehistoric' studies and models point out that various physical geographical units occupy different places in settlement systems, and therefore display varying histories of settlement and exploitation. This proves that intensive microregional research from a landscape biographical point of view is key to detailed reconstructions of habitation development and settlement dynamics.

The Medieval settlement of the Eastern Netherlands has been studied from different scientific perspectives. Attempts have been made to reconstruct so-called *kerngewesten*, which are described as relatively stable territories or habitation concentrations that are surrounded by largely unreclaimed areas with a

lower habitation density. Recent historical geographic research in the central part of the Salland region, partly based on an assumed high stability of landed property during the Medieval Period, has demonstrated that this science can make a valuable contribution to the reconstruction of Medieval and post-Medieval cultural landscapes.

PART B PHYSICAL GEOGRAPHY AND REGIONAL STUDIES

The genesis and structure of the physical geographic landscape of the Eastern Netherlands form the central elements in *chapter 6*. The most important geological processes at the basis of the structure of the modern-day landscape are reconstructed. With the exception of the so-called Eastern Netherlands Plateau, which has a unique genesis, the appearance of the landscape is mainly the result of geological and geomorphological processes that took place during and after the Late Saalian ice age. With regard to the modern-day landscape structure, aspects like landscape genesis, geomorphology, soil and elevation allow a division in nine principle physical geographic landscapes. This division does justice to the striking regional variation that is typical for the research area. A distinction is made between: a plateau and terrace landscape, two ice-pushed ridge landscapes, four coversand landscapes and two riverine landscapes. The plateau and terrace landscape is largely situated in the eastern part of the Achterhoek region. Both ice-pushed ridge landscapes are mainly situated in the Twente region. Large parts of the Salland region and the central part of the Achterhoek region are categorised as coversand landscapes, and the same applies to two smaller parts of the Twente region. Both riverine landscapes, divided into a Pleistocene and a Holocene landscape, are situated alongside the modern-day rivers IJssel and Vecht.

In *chapters 7, 8, 9 and 10*, the habitation history of four regions in the Eastern Netherlands is reconstructed in detail. The selection of research areas (*chapter 5*) was determined with the aim of reconstructing the main lines of habitation development between early prehistory and the Medieval Period, as well as to shed light on regional differentiation. The availability and quality of archaeological sources are important criteria as well. These criteria determined a selection of research areas in southwest Salland (*chapter 7*), the northwestern and northeastern parts of the Achterhoek region (*chapters 8 and 9*) and southwest Twente (*chapter 10*). For each region the habitation history is reconstructed by means of an inventory and analysis of archaeological sites. Four new physical geographic maps provide the geological background. Furthermore, in the studies dealing with the southwestern part of Salland and the northeastern part of the Achterhoek region, results of historical geographic research are incorporated as well.

Despite differences in research level and composition of the databases, common features as well as differentiation in habitation history can be reconstructed. The common features offer an overview of general patterns in habitation development between the Late Palaeolithic and Medieval Periods. On the other hand the differences, which are displayed in archaeological as well as in historical geographic characteristics, outline a first general impression of the variety that is present and point out that for each research area a specific and unique landscape biography should be written. The habitation histories of the southwestern part of Salland and the northwestern part of the Achterhoek region correspond quite well. Only small differences can be recognised. The southwestern part of the Twente region in particular, which is characterised by a striking physical geographic heterogeneity, displays differences with the three other regions in several aspects. This for example applies to the very high density of early prehistoric sites.

PART C THEMATIC STUDIES

The third part of the thesis has a thematic focus. Considerations underlying the selection of research topics are discussed in *chapter 11*. Habitation development and habitation dynamics are an important research theme. Analysis takes place on three different scales: (1) the supraregional level, (2) the level of the physical geographic landscape and (3) the microregional level.

The most important patterns in habitation development on a supraregional level between the Late Palaeolithic Period and the beginning of the Roman Period are reconstructed using archaeological sources in *chapter 12*. With regards to the protohistoric and early historic periods (0 – 750 AD), archaeological, historical geographic and toponymic data are integrated. Even though some periods within this large time span do not allow the reconstruction of a detailed image of habitation patterns as yet, distribution maps of settlements, burial sites and ‘period-specific’ artefact types enable a reconstruction of the most important developments. Between the Late Palaeolithic Period and Early Bronze Age various changes in settlement patterns are documented. From late prehistory until the Early Medieval Period, settlement patterns show a much larger stability. Archaeological, historical geographic and toponymic reconstructions consistently display the same areas with high habitation densities. At the same time areas with lower habitation densities or possibly even virtually uninhabited regions are present as well, as the ‘reverse image’ of above-mentioned relatively stable settlement concentrations. The boundaries of the so-called *kerngewesten*, which were defined in earlier research, were underestimated.

On the second level, the physical geographic landscapes display considerable differences in habitation history (*chapter 12*). The habitation history of the ice-pushed ridge landscapes in the Twente region differs strikingly from the coversand landscape of the Achterhoek region. It is pointed out that within each physical geographic landscape smaller areas with different ‘biographies’ can be recognised as well.

The overview of the most important developments on a microregional level (*chapter 13*) is largely based on chapters 3 and 4, as well as the research results of the four regional studies. Because of the scarcity of professionally investigated and well dated early prehistoric sites, detailed reconstructions of the habitation development during that period are hardly possible yet. The general picture that emerges points to a highly dynamic settlement pattern and probably a larger variety in settlement types and settlement location than had been assumed until now. As to the period between the second half of the Middle Bronze Age and the Late Roman Period a lot more information is available. An overview is given of the most important developments in settlement structure and location, burial rites and structuring of the landscape. During this time span, settlements as well as burial sites are subject to various, not always simultaneously occurring transformations. Furthermore, both categories often display a striking variety and diversity. During late prehistory, the so-called *Einzelhof* (settlements consisting of one farmbuilding with associated outbuildings, wells, fences etcetera) is the general settlement type. Small villages consisting of more farms appear in the initial phase of the Middle Roman Period. These settlements display more continuity of location than those dating from the preceding period, and generally a more structured lay-out. Even though professionally investigated settlements dating from the period between the fifth and seventh centuries AD are quite rare, it is argued that continuity in location decreased. Settlement structure and settlement dynamics are characterised by a larger variety than in the preceding period. From the late eighth and ninth centuries onwards, settlements shift to lower parts of the landscape. Settlements consisting of only one farmstead become dominant again.

In *chapters 12 and 13*, comparisons are frequently made with settlement patterns and habitation development in other parts of The Netherlands. As a consequence of the relatively scant amount of synthesizing research, the neighbouring parts of Germany offer fewer insights. Large-scale changes in settlement

patterns that occur at certain phases in the Maas-Demer-Schelde region and in the province of Drenthe, e.g. during the Early Iron Age and in the Late Roman Period (MDS-region), seem not to have taken place in the Eastern Netherlands. This difference is possibly a result of the geological heterogeneity of the research area, which markedly differs from the more 'homogeneous' landscape structure of above-mentioned regions.

With regards to settlement development on a microregional level, it is argued that several important 'phases of transformation' in other regions also took place in the Eastern Netherlands. This for example applies to several changes in landscape structuring that took place at the beginning of the second half of the Middle Bronze Age, and the first occurrence and abandonment of urnfields. On the other hand, several clear differences manifest themselves as well. In particular those aspects can be regarded as typical elements for the Eastern Netherlands. For example, settlements dating from the period between the Iron Age and Medieval Period can consequently be classified as 'average' or 'relatively small' when compared with settlements in other regions. It can be argued that to a certain extent the physical geographic heterogeneity of the research area has been an important determining factor with regards to the distances settlements 'shifted' and the exact way in which this happened. The same applies to spatial relationships between settlements and burial sites. Spatial models that have their origins in well-researched parts of the Netherlands and are generally regarded as universally applicable to late prehistoric settlement development in 'the Pleistocene coversand regions' frequently do not correspond with archaeological reality in the Eastern Netherlands. Between late prehistory and the Early Medieval Period, variety and diversity are striking characteristics of settlements as well as burial sites. Regional differences in habitation development within the Eastern Netherlands can be regarded as particular as well. Large late prehistoric burial landscapes and Celtic Fields only occur in parts of the Twente region, for example. In various physical geographic and archaeological aspects this region shares more similarities with the province of Drenthe than with adjacent parts of the Eastern Netherlands.

In *chapter 13*, attention is paid to the cross-over point between archaeology and historical geography, especially concerning Medieval farmstead development in the countryside. Archaeological research mainly sheds light on the period before the thirteenth century. The oldest parts of extant farmsteads date from the fifteenth or sixteenth century at the earliest. It is argued that the scientific gap between both phases can be filled by interdisciplinary archaeological and historical geographic research. With that goal, two new research methods are developed. Firstly, nine criteria from different fields of sciences are introduced. These criteria can be applied when analysing possible relationships between archaeologically excavated settlements and farmsteads that are known from historical sources or still exist today. Furthermore, they also offer the possibility to predict the location and estimate the age of potential predecessors of 'historical' farmsteads.

Secondly, a research method is developed in order to reconstruct the age of farmsteads that are known from historical sources or still exist in the modern-day landscape. By means of detailed historical geographic research, 'time layers' can be reconstructed in the foundation dates of farmsteads in an area, and predictions can be made of the age of specific farmsteads. Such predictions have been tested on thirteen locations in the southwestern part of the Salland region by means of small-scale archaeological research combining small test pits and field survey.

In *chapter 14*, an analysis is made of important landscape transformations in the Eastern Netherlands, especially concerning the relations between man, vegetation, soil and water. By means of physical geographic and historical geographic research it is shown that about 30% of the Achterhoek region was once covered with peat. These research results are incorporated in the first general map of maximal peat extension in the whole research area. This map illustrates that the importance of peat areas as a factor

within landscape and habitation development has been underestimated. By palaeobotanical analyses of a series of samples from water wells, dating from the period between the final stage of the Middle Bronze Age and the Late Medieval Period, vegetation development in the direct vicinity of excavated settlements is reconstructed. The results of this new research method prove that the higher sandy soils in the Eastern Netherlands suffered from a rapid deforestation during late prehistory and the Roman Period as a consequence of human habitation. During the Neolithic Period, settlements lay like 'islands' in forests. Rapid deforestation led to a fundamental reversal of landscape structure, resulting in semi-open landscapes with dispersed trees and small relic woodlands. From late prehistory onwards, closed and pristine forests were not present in the lower parts of the landscape in the direct vicinity of settlements either. On the other hand, palynological, archaeological and historical sources prove that until well into the Medieval Period largely uninhabited (but in various ways exploited) 'wildernesses' existed in parts of the Eastern Netherlands.

Finally, the rapid deforestation of the higher sandy soils in late prehistory and the Roman Period is correlated with archaeological and pedological indications for changes in local and regional hydrology, erosion and sedimentation and the occurrence of drifting sands.

In *chapter 15*, a survey is made of the existence of so-called 'ritual landscapes', hoards and cult places in the research area. The decision to analyse this topic stems from the aim not only to study the landscape from a 'rational-economic' point of view, but also to pay attention to 'ritual' forms of landscape use and perception. Even though previous research defined specific objects and artefact categories as 'ritual depositions', the selected objects as well as the parts of the landscape in which they were deposited are shown to display a much larger variety than was assumed previously. From the Neolithic Period onwards, but possibly earlier, in lower parts of the landscape (peat bogs, streams, depressions) as well as on the higher sandy soils specific objects were deliberately left behind with no intention of retrieval. These practices persisted during and possibly after the Medieval Period. As has been demonstrated in the province of Drenthe and also the Maas-Demer-Schelde-region, various 'wet' zones were the focus of ritual depositions for a period of several millennia. This allows a description of these areas as 'ritual landscapes'. To a certain extent 'selective deposition' can be recognised. Some object categories occur in different physical geographic contexts, while others seem to be connected with or intended for specific parts of the landscape. By using toponymical evidence it is argued that a cult place probably existed in the village of Wijhe. Two exceptional artefact assemblages recovered from river dunes in Herxen en Leesten, that resemble each other quite closely, are interpreted as indications for the presence of open air cult places as well. Both probably were in use between the first century BC and the twelfth or thirteenth century AD. Several indications of ritual practices (building sacrifices, abandonment sacrifices, pits with remarkable contents) within settlements are discussed. Most of these date from the Iron Age and Roman and Medieval Periods. It is argued that for centuries after the initial phases of the Christianization process, which has its origins in the eighth century, 'pagan' practices continued.

S P O N S O R S

Het onderzoek in dit proefschrift is financieel mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, Wageningen Universiteit, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de provincies Overijssel en Gelderland. De gemeentelijke archeologische diensten van Deventer en Zutphen waren partners in het onderzoek.

Voor de financiële ondersteuning van de opmaak en vermenigvuldiging van dit proefschrift gaat erkentelijkheid uit naar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Wageningen Universiteit.

Ontwerp omslag

en binnenwerk: Mikko Kriek (ACVU-HBS)

Basis omslag: N. van Geelkercken, Ruurlosche Broek (1641)
Gelders Archief, Archief Huis Ruurlo (0894), inv. nr. 1260

Druk: Ipskamp Drukkers, Enschede

